

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARIX İNSTITUTU

ƏJDƏR TAĞIOĞLU

5224

QƏDİM ÖN ASIYA
VƏ
ÖN QAFQAZ TÜRK TAYFALARI

II CİLD

Bakı – «Nurlan» – 2008

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının 17.03.08-ci il tarixli qərarı ilə nəşr edilir.

Redaksiya heyəti: Vəli Əliyev AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor; Süleyman Məmmədov tarix elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi, professor; Camal Mustafayev fəlsəfə elmləri doktoru, professor; Qəzənfər Kazımov filologiya elmləri doktoru, professor; Elməddin Əlibəyzaadə filologiya elmləri doktoru; Tofiq Məmmədov tarix elmləri doktoru; Kamal Əliyev tarix elmləri doktoru.

Elmi redaktorlar: tarix elmləri doktoru Tofiq Məmmədov, tarix elmləri doktoru Kamal Əliyev.

Ə.Tağıoğlu (İsmayılov). Qədim Ön Asiya və Ön Qafqaz türk tayfaları. (2 cild). II cild. Bakı, "Nurlan", 2008. – 800 səh.

ISBN 978-9952-8099-2-3

Bu cildə işğalçı rusiyanın zəhərli metodologiyasında saxtalaşdırılmış Azərbaycan türklərinin qədim dövrdən başlayan Qafqaz tarixi geniş araşdırma-ya cəlb edilmiş kifayət sayda qədim müəlliflərə, mö'təbər qaynaqlara, linqvistik materiallara, etnoqrafik abidələrə, daşüstü və arxeoloji yazılara, kilsə ədəbiyyatına, rus, erməni və gürcü arxeoloqlarının aşkarladığı zəngin maddi-mədəniyyət nümunələrinə və s. dəlillərə söykənərək Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə ümumtürk tarixi zəminində yeni konsepsiya işığı altında aydınlaşdırılır.

Əlavələrlə təkmilləşdirilmiş nəşr.

© «Nurlan», 2008
© Əjdər Tağıoğlu (İsmayılov), 2008

Kitabı 1918 – 1919 – cu illərdə kəndlərimizə od vurub, günahsız insanları kütləvi qıran, onları dəfələrlə Araz çayını adlayıb Güney Azərbaycana qaçmağa məcbur edən silahlı erməni daşnak bandasından Naxçıvan mahalını təmizləmək üçün 1920-ci ildə Mustafa Kamal Paşa Atatürkün əmrilə köməyə gəlmiş Şarur istiqamətində hərəkət edən ordu komandanı Nuru Paşanın döyüşən hissələri ilə birləşən yerli dastək komandirlərindən olmuş atam Tağı Məşədi Mahmud oğlu İsmayılovan əziz xatirəsinə ithaf edirəm.

**Qafqazın ilk antropoloji
insanları türklərdirlər**

İ.M.Seçenov

ERMƏNİLƏR VƏ GÜRCÜLƏR

QAFQAZ OĞUZ ALBANİYASI

ƏRAZİSİNDƏ

REDAKTORLARDAN

Əjdər Tağıoğlunun "Qədim Ön Asiya və Ön Qafqaz türk tayfaları" adlı əsəri Azərbaycan elmində çox böyük hadisədir. Erməni və muzdlu ermənipərəst tarixçilərin qədim türk torpaqları ilə əlaqədar XVIII əsrin əvvəllərindən günümüzədək kilsə əfsanə və rəvayətlərinə söykənərək "Böyük Armeniya" uydurması ilə əlaqədar qaldırdıqları iddialar bu monumental əsərdə alt-üst edilir. Beləki problemlə əlaqədar zəngin tarixi faktlar əsasında geniş araşdırma aparən müəllif ilk növbədə rusdilli nəşrlərdə coğrafi ərazi adı olan "Armeniya" sözünün mənşəindən danışır. O, həmin toponimin mənşəini Fəratın yuxarı axarında yerləşmiş m.ö. III minillikdə zəngin mədəniyyətli bir ölkə olmuş qədim Şupriyanın ikinci adı olan "Arme" ilə əlaqələndirir. Müəllif erməni saxtakarlığını açmaq və oxucunu "Böyük Armeniya" mifi ehkamından xilas etmək üçün "Arme" ölkə adının "Armeniya" formasında yazılışınadək ayrı-ayrı tarixi mənbələrdə qeydə alınmış şəklinə tarix və tarixilik kontekstində izahlar verərək aşağıdakı şəkildə izləyir: Arme\Armeini (Biaini yazılarında), Armina\Harminuia\Ura-aş-tu-ru (Boqistan qaya mətnlərində), Armini (Ksenefontda), Arminia\Armenia (sonrakı dövrlərdə Yunan və Bizans mənbələrində), Ərməniyyə\Ərminiyyə (ərəbdilli mənbələrdə), Armenia (Roman-German dillərində), Armeniya (rusdilli nəşrlərdə).

Bəs erməni tarix ədəbiyyatında "Böyük Armeniya"nın banisi kimi verilmiş guya milliyətçə "erməni" olmuş "Artaşes" adlandırıldıqları çar əsərində kimdir? O, III Antioxun Suriya çarlığının sərhədlərini qonşu torpaqları hesabına genişləndirdiyi illərdə onun tərkibinə daxil edilmiş Arme (Şupria) vilayətinə təyin etdiyi canişindir. Artaksi etnik mənsubiyyətinə görə Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş ilk yerli türk tayfalarından olan Mar əhalisindəndir. O, səltənət varisi olaraq Atarpatın çar nəslindəndir. M. Xorenski-də Artaksinin etnik mənsubiyyətçə "Mar Artaşes", səltənət mənsubiyyətinə görə "Atarpatena əsilzadəsi" adlandırılması da tarixi həqiqətin dolaşdırılmış e'tirafıdır.

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, Artaksi kiçik Arme canişinliyini müstəqil çarlıq elan edəndən sonra ətraf qonşu dövlətlərə, habelə Qafqaz Oğuz Albaniyasına doğru geniş hərbi əməliyyata başlayır, Pont dənizilə (Qara dəniz) Alban dənizi (Xəzər dənizi) arasındakı torpaqları Cənubdan Kaspiana, Şimaldan Dərbənd daxil olmaqla işğal edir. Həmin dövrdən danışan erməni və muzdlu erməni tarixçiləri Fəratın yuxarı axarından başlayaraq Arme\Ar-

meini\Armeinia çarlığının müvəqqəti hərbi-inzibati ərazisinə daxil edilmiş Qafqaz coğrafiyasını da "Böyük Armeniya" adı ilə "qədim erməni dövləti" kimi qələmə vermişlər. Bundan başqa, onlar Artaksinin səltənət varisi Tiqranı da "II Tiqrان" adı ilə "erməniləşdirmişlər". Ancaq Əjdər Tağıoğlu təkbidilməz tarixi dəlillər əsasında aşkarlayır ki, m.ö. 188-ci ildə əsas qoyulmuş nə Artaksilər sülaləsinin, nə də onların təxminən iki yüz illik səltənət tarixlərinin yunandilli Bibliyanın IX əsrdə tərcüməsinə (tərcümə ilk erməni əlyazması hesab edilir, bu günədək Moskvada Lazarevski adına Şərqsünaslıq İnstitutunda saxlanılır) əlavə edilmiş Xalday əfsanəsinin mifoloji qəhrəmanı Haykı özlərinə eponim seçən dövrədək heç bir etnik adı olmayan, yalnız yunanların "İşkil" ("Səllim itlər") damğası ilə özge qapılarında günəmuzd yaşayış tərzini keçirmiş erməni babaları ilə, hər hansı şəkildə olsa da, əlaqələri olmamışdı. Araşdırmada Atarpatın çar nəslindən olan Artaksinin banisi olduğu dövlətin tarixi Azərbaycan türklərinin qədim dövlətçilik tarixinin yeni bir dövrü olduğunu mö'təbər mənbələrə əsasən sübuta yetirilir. Fikrin əyaniliyi baxımından S. T. Yeremyanın kilsə əfsanə və rəvayətləri əsasında tərtib etdiyi antitarixi üç saxta xəritənin kitabda verilməsi "Böyük Armeniya" adı ilə dolaşdırılmış Azərbaycan türklərinin qədim dövr tarixinə (Qafqaz Oğuz Albaniyası və Artaksilər səltənəti) dəyərli elmi aydınlıq gətirmiş olur. Bu baxımdan tarixşünaslığımızda yeni elmi ab-hava yaradacaq konsepsiya ilə bir sıra ciddi problemlər araşdırmaya cəlb olunmuşdu.

Əjdər Tağıoğlu "Qafqaz Albaniyası" modelinin XIX əsrin əvvəllərində "Türksüz Qafqaz" siyasətilə əlaqədar Rus imperiyasının işğalçı ideoloji makinesi tərəfindən yaradıldığını söyləyir, bu gün biz də eyni fikirdəyik. Müəllifə görə, "Qafqaz Albaniyası"nı Kürün sol sahililə Alban dənizinin arasında dar, kiçik bir ərazidə yerləşdirməkdə müstəmləkəçi imperiyanın başlıca məqsədi özünün e'tibarlı Şərq dayaqlarını yaratmaq üçün vaxtilə babaları Ön Asiyanın Qərb ərazilərinə günəmuzd iş üçün səpələnmiş "xristian qardaşlarına" Qafqazda qədim "erməni evi" və "gürcü evi" tikməkdir. Azərbaycan türklərinin qədim tarixinə qarşı çevrilmiş bu qətl və qarətdən keçəcək qanlı siyasətə tarixi don geyindirmək üçün Sovet dövründə "dostluq və qardaşlıq" pərdəsi altında xristian-bolşevik metodologiyası əsasında planlı şəkildə yazdırılan tarix kitablarında Qafqaz Oğuz Albaniyasının qədim, siyasi-inzibati coğrafi ərazisinin Qərb sərhədləri bir mə'nalı olaraq, qətl'i dəyişdirildi. Bundan sonra Oğuz Albaniyasının Qərb ərazilərində-Cənubdan Dərəşam Oğuz nekropolundan Şimala Qara dənizə tökülən Rion çayının sahillərində

yerləşmiş qədim insan məskənlərində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış maddi-mədəniyyət dədə malı kimi gəlmə ermənilərin və gürcülərin adına yazıldı.

Əjdər Tağıoğlu fikrinin sübutu üçün qədim qaynaqları, zəngin arxeoloji, etnoqrafik və linqvistik materialları, erməni və gürcü tarixçilərini, arxeoloqlarını, dilçi, mifoloq və keşiş müəlliflərini yeni baxışla geniş təhlilə çəkir. Bu baxımdan o, bu gün ermənilərin və gürcülərin məskun olduqları coğrafi ərazilərdə aşkarlanmış yerüstü nəhəng 24 "Daş Balıq-Əjdaha" abidələrini, ermənilərin "xaçkar" ("daş xaçlar") adlandırdıqları Dərəşam Oğuz nekropolunda "əbədiyyət nişanlı" baş daşlarını və "xristian məbədli" adı ilə "erməniləşdirilmiş" və "gürcüləşdirilmiş" "Atəşgah"ların və Azərbaycan türklərinin başqa baba irsini Odsevər Oğuz tayfalarına məxsus "Avesta" məzarlıq abidələri olduqlarını tarixilik zəminində elmi inandırıcılıqla meydana qoyur. Müəllifin gətirdiyi faktlardan qaçılmaz bir həqiqət aşkara çıxır: nə M.Xorenski, nə M.Kalankatuatsi tarixi şəxsiyyətə, nə də onların adına istinad edilmiş "tarix" kitablarında verilmiş kilsə əfsanələri və rəvayətlərində "dünyaya gətirilmiş" dini missionerlər-Mesrop Maştos, Qriqoris, Faddey, Yelisey və başqaları. Əfsanəvi missionerlərin guya Oğuz Albaniyasında Odpərəst yerli əhalini "xristianlaşdırmaları" və orada "kilsə tikintisi" aparmaları da uydurulmuş məqsədli siyasətdir. Çox təəssüf ki, bu mövqedə olan bəzi Azərbaycan tarixçiləri də "Alban" adını nə Oğuz tayfalarına aid edirlər, nə də "Alban" tayfalarının Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş yerli türk əhalisi olduqlarını qəbul edirlər. Belələri ənənəvi rus təbəliyini bu gün də qoruyaraq Oğuz tayfalarından biri olan albanların etnik və dini mənsubiyyətlərini işğalçı imperiyanın ənənəvi "Türksüz Qafqaz" siyasətinin tərkib hissəsi olan "Qafqaz Albaniyası" modelinə uyğun məqsədli şəkildə dolaşdırırlar. Bununla da onlar "Avesta" təəssübkeşi qədim ölkə əhalisinin "bütperəst albanlar" adı altında bu hissəsinə elmi dəlillərlə deyil, keşiş ənənəsindən gələn "möcüzə" ilə "armyan albanlara", digər hissəsini "gürcü albanlara" çevirirlər. Adları bizdən olan belə tarixçilərin yazdıqları kitabların yalnız sənifələrində "erməniləşdirdikləri" Oğuz Alban ölkə əhalisinin Qafqazdan Kilikiyaya-ermənilərin Ön Asiyada sıx məskunlaşdıqları ölkəyə doğru "köçünü" "təşkil etməkdə" dini və siyasi məqsədləri də məlumdur.

Əjdər Tağıoğlu tarix ədəbiyyatında əl vurulmaz əhkama çevrilmiş bu və bu sıradan olan elmi xurafata son qoymaq məqsədilə günümüzədək "Qafqaz Albaniyası" modelinin siyasi-inzibati coğrafi ərazisi ətrafında mövcud olan ziddiyyətli versiyalarla möhkəmlən-

dirilmiş "qala divarlarını" canlı maddi-mədəniyyətin "şahidliyi" ilə uçurub dağdır.

Kitabda ötən yüzilliklərdən günümüzədək Qafqazla əlaqədar "Kartveli" ("Kartlos övladları") və "Haykazan" ("Hayk övladları") "tarixi" yazan müəlliflərin əsərlərində qoyulmuş uydurma problemlərin hər səhifədə ağır zərbə altına salınması Azərbaycan tarixşünaslığına tam elmi aydınlıq gətirmiş olur. Bu mövqedən toxunulması vaxtilə dövlət cinayət hesab edilmiş metodoloji doqmanın siyasi qaranlıqları Azərbaycanşünaslığın gur işığı altında əridilirsə, "Qafqaz Albaniyası" modelinin təkzibi yeni konsepsiya ilə "Qafqaz Oğuz Albaniyası" dövlət adının təsdiqinə çevrilirsə və s. Bütün bunlar albanşünaslıqda sağlam elmi təfəkkürün yaranacağına zəmanət vermiş olur. Başqa sözlə, bu kontekstdən Alban tayfalarının başçılığı ilə Oğuz tayfa ittifaqının yaratdığı dövlətin Qərb sərhədlərinin Ağrı dağı vadisində Arazın sol sahilindən başlayaraq Şərqdən Alban dənizinə, Cənub-Qərbdə Dərəşam qala-şəhərindən Şimal-Qərbdə Pont dənizinə tökülən Fasis çayına, Cənub-Şərqdə Kaspianadan Şimal-Şərqə qədim Dərbənd və qonşu ərazilər daxil olmaqla geniş Qafqaz coğrafiyasında lokallaşdırılması tarixşünaslığımızda sosialist metodologiyasından qalan zərərli əhkamlara son qoyacaq qiymətli tarixi kəşfdir.

Biz monumental bir əsər barədə öləri fikir söylədik. Azərbaycan tarixşünaslığına yeni ab-hava gətirən bu kitabda araşdırılan problemlər o dərəcədə zəngin və elmi dəyəre malikdir ki, əsər barədə söyləniləcək fikir iri həcmli tədqiqata sığışa bilər. Çünki müəllif, sözün həqiqi mənasında, Fərhad kimi qələmini tişəyə çevirərək qranitdən mənsub olduğu millətə əbədi tarixi abidə ucaltmışdır! Məhz buna görə də "Qədim Ön Asiya və Ön Qafqaz türk tayfaları" monumental tədqiqat əsəri dövlət mükafatına və onun müəllifi ən yüksək elmi ada layiq görülməlidir. Bu, onun tam haqqıdır!!!

Tofiq Məmmədov.

Əjdər Tağıoğlunun Müstəqil Azərbaycanın qədim dövlətçilik tarixinin Qafqaz Oğuz Albaniyası dövrünü ötən yüzilliklərdən beri keşis müəlliflərin və trixçilərin yaratdıqları kilse mifləri dumanını yeni işıq bucağı altında aydınlaşdıran, onun elmi təsdiqini verən bu monumental əsər xalqımızın tarixi keçmişinə ucaldılmış abidədir. Təbii ki, tarixşünaslığımızda yeni konsepsiya ilə "Avesta" abidəsinin və "Avesta yazısı"nın Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş yerli türk tayfalarına məxsusluğunu, xalqımızın m.ö.ilk təşəkkül dövrünü və qədim dövlətçilik tarixini (Atarpatena və Qafqaz Oğuz Albaniyası dövlətlərinin ayrı-ayrı tarixini) təsdiq edən ciddi problemlərin araşdırılmasına həsr edilmiş belə bir əsər ətrafında bir neçə səhifədə tam fikir söyləmək çətindir. Buna görə də qədim dövlətçiliyimizin tarixşünaslığımızda keçmiş metologiyanın zəhərli mirası olan ənənəvi doqmanı qədim daş yazılarına, mötəbər qaynaqlara, arxeoloji mədəniyyətə, etnoqrafik və linqvist materiallara istinadən darmadağın edən müəllifin konsepsiyasını şərtləndirən dəyərli zəngin elmi arqumentlərin bir neçəsini qısaca xatırlamaqla kifayətlənəcəyik.

"Erməni tarixçiləri anonim keşis M.Xorenskini "erməni tarixinin atası" hesab edirlər və onun guya V əsrdə "Armeniya tarixi"ni, nə az, nə çox düz ikiyüz il sonra, yəni VII əsrdə "Armyan coğrafiyası"nı "yazdığına" cahilcəsinə inanırlar və müdhiş yalana başqalarını da "inandırmağa" çalışırlar"-deyə, yazan Ə.Tağıoğlu binövresi anonim keşis müəllifin adı ilə qoyulmuş "Böyük Armeniya" iddiasının heç bir real tarixlə əlaqəsi olmadığını elmi zəmində kifayət sayda təkzibedilməz faktlarla sübura yetirir. Bu baxımdan müəllif problemlə əlaqədar geniş araşdırmaya cəlb etdiyi mötəbər tarixçilərin fikirlərini yeni işıq üçbucağı altında təhlil süzgəcindən keçirərək çox qiymətli elmi dəyəri olan nəticəyə gəlir. O, haqlı olaraq qeyd edir ki, bir sıra görkəmli Avropa tarixçiləri, xüsusən Q.Xalatyants kimi tanınmış erməni mifoloq-tarixçisi anonim keşis M.Xorenskidən qət'i imtina etdiyi halda, onunla əlaqədar sovet-bolşevik metodologiyasından miras qalmış bir sıra mifləşdirilmiş kilse doqması bu gün də Azərbaycan tarix ədəbiyyatında öz "hakimiyyətini" saxlamaqdadır.

Ə.Tağıoğlunun fikirlərini arxasınca getməyə məcbur olan oxucu o qənaətə gəlir ki, əgər "Armeniya tarixi"nin "ilk əlyazması"nı erməni tarixçilərinin (Q.Xalatyants) özləri XIV əsrə aid edərlərsə, o zaman, bu gün "erməni" adlandırığımız xalqın "hay" babalarının adına yazılmış "tarix" kitablarının binövresində hansı fantastik uydur-

maların dayandığını dərk etmək o qədər də çətin olmaz. Bu o deməkdir ki, M.Xorenski "şəxsiyyəti" kimi, onun "erməni tarixinin atası" titulu da saxtadır, onun müəllimi Mesrop Maştos "şəxsiyyəti" də. Deməli, V əsrdə M.Xorenski yaşamadığı kimi, həmin dövrdə onun müəllimi Mesrop Maştosun da guya "əlifbalar" "ixtira" etməsindən və "İncill" (ilk erməni əlyazması hesab edilən Müqəddəs Kitab yunan dilindən V əsrdə deyil, IX əsrdə-887-ci ildə adı heç bir yerdə qeydə alınmamış başqa anonim keşis tərəfindən çevrilmişdi) erməni dilinə "çevirməsindən" danışmağa dəyməz. Hətta bizim tarix ədəbiyyatında köklü yer tutmuş anonim keşis Mesrop Maştosun, habelə "Tövrat"dan gələn başqa dini mifik şəxsiyyətlər olan Faddey və Yeliseyin, digər istiqamətdə gürcü kilsəsinin "banisi" kappadokiyalı mifik Ninonun guya Qafqaza gələrək orada odsever yerli əhalinin "xristianlaşdırmasından", "kilse tikintis" işi aparmasından və s. maddi əsas olmayan, lakin siyasi məqsədlə keçmiş Sovet tarixşünaslığında mürəcə doqmaya çevrilmiş fantastik keşis uydurmaları mötəbər mənbələrə, arxeoloji, etnoqrafik və linqvistik maddi-mədəniyyətə istinadən ətraflı araşdırılır, yeni konsepsiya zəminində kilse mifi təkzib edilir.

Bu günədək Azərbaycan tarixşünaslığının predmetinə çevrilməmiş qədim dövlətçiliyimiz üçün həyati məsələ olan ümumtürk tarixində üç dövrün-Biaini çarlarının, III Antioxun keçmiş "strateqi", Fəratın yuxarı axarında yerləşmiş kiçik Arme çarlığının hərbi-inzibati ərazilərini əsasən Qafqaz Oğuz Albaniyası torpaqları hesabına genişləndirərək təxminən iki yüz illik Artaksilər dövlətini (Ərməniyyə\Ərminiyyə) yaratmış Atarpatın çar nəslinə mənsub Artaksinin ("Atarpatena əsilzadəsi" "MarMaday" Artaşes-M.Xorenski) və Part imperiyasının Ktezifonda (Mədaində), Valarşapatda (Üç müəzzində, ermənilərcə "Eçmiadzin") və Partavda (Bərdədə) iqamətgahları yerləşmiş Arsaklı valilərinin səltənət tarixlərinin mifik "Böyük Armeniya"nın ayrı-ayrı üç epoxası kimi qələmə vermiş erməni keşis müəlliflərini və onların tarixçi varislərini müəllif tarix və tarixilik mövqeyindən əsil istintitaq mühakiməsinə çəkir.

Əjdər Tağıoğlu bu günə kimi tarix ədəbiyyatında "Qafqaz Albaniyası" namında qələmə verilmiş ölkə adının Rus imperatorluğunun işğalçı Şərqi siyasətinin tərkib hissəsi olan irtica modeli adlandırır və onu Azərbaycan türklərinin Qafqaz tarixinə qarşı məqsədli antitarixi münasibət hesab edir. Onun fikrincə, Azərbaycan türklərinin Atarpatena ilə yanaşı tarixin bir çağında Qafqazda 26 Oğuz tayfasının birləşməsindən yaradılmış ikinci dövlət banisi olduğu Alban sülaləsinin adı ilə tarixən "Oğuz Albaniyası" adlandırılmışdı.

Müəllif qədim və orta əsrlərə aid mənbələr ətrafında apardığı araşdırmalardan daha mötəbər elmi arqumentə-axeololi tapıntılara, aşkarlanmış Oğuz qəbirlərinə, onların inanc gətirdikləri "Avesta" məzarlıq abidələrinə, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarına, mifoloji və linqvist materiillərə, habelə yerli əhalinin baba tarixini yaşadan başqa maddi-mədəniyyət şahidlərinə söykənir. Bu təkzibedilməz tarixi faktlara istinadən Qafqaz Oğuz Albaniyasının siyasi-inzibati – coğrafi ərazisini cənub-qərbdən qədim Dərəşam qala-şəhərinin yaxınlığında salınmış Oğuz qəbiristanlığından (ermənilər onu özlərinə məxsus "Cuğa" qəbiristanlığı adlandırırlar. Halbuki, "Cuğa" vaxtilə İsfahan vilayətindən gələrək qədim Dərəşam qala-şəhərinin xarabalığından bir qədər aralıda, onun şərqində məskunlaşmış türk tayfasının adıdır, 1828-ci il hadisəsindən sonra rusların həmin kənddə yerləşdirdikləri ermənilərin bu məzarlıqla heç bir əlaqələri olmamışdı) başlayaraq, şimala Pont dənizinə tökülən Fasis (indiki Rion) çayının sahillərində, cənub-şərqdən indiki Astara torpaqları üstündə qədim Kaspiana vilayəti daxil olmaqla Alban dənizinin şərqindən şimala-Dədəm Qorqudun Ana yurdu Dərbənd və Alban dənizinə dirənən ətraf torpaqları arasında lokallaşdırılması tarixi ədəbiyyatında inqilabi çevrilişdi.

Azərbaycan dövlətçiliyinin qədim dövr tarixini araşdıran gənc mütəxəssis tarixçi kadrların yetişdirilməsində müstəsna elmi rol oynayacaq bu abidənin çoxsaylı tirajla nəşr edilməsi, xarici dillərə çevrilməsi və yayılması dövlət qayğısına möhtacdır. Əgər belə olarsa, dünya siyasət meydanına üç yüz ildən bəri ümumtürk tarixini "erməniləşdirmiş" kilsənin uydurduğu "Böyük Armeniya" mifini bayrağa çevirərək dünya ictimaiyyətinin beynini zəhərləmiş qəddar erməni diasporasının ideoloji savaşı maşınıni darmadağın edəcək qüvvətli, kəsərli silah çıxarılmış olar.

"Qədim Ön Asiya və Ön Qafqaz türk tayfaları" abidəsi Azərbaycan tarixşünaslığında yeni kansepsiyasına, elmi dəyərinə və monumental səviyyəsinə görə dövlət mükafatına və onun müəllifi ən yüksək elmi ada layiq görülərsə, bu, ziyalı əməyinə dövlət qayğısının təzahürü olar.

Kamal Əliyev.

ÖN SÖZ

"Azərbaycan türklərini Kiçik Asiya türklərindən ayıran erməni xalqı Türk tayfasının bədəninə (Mart 1828-ci il hadisələrindən sonra Rus imperatorluğu tərəfindən-Ə.T.) çalınmış bir PAZDIR".
C.Kirokossyan.

Özlərinə tarixi «Vətən» təşkil etmək məqsədilə dünya erməni irtica qüvvələrinin Kiçik Asiya və Ön Qafqaz türklərinə qarşı torpaq iddialarının qətl və qarətdən keçən tarixi ötən yüzilliklərdən başlayır. Gələcəkdə yerli əhalinin kütləvi qırğınına səbəb olacaq bu məkrli iddianı həyata keçirmək siyasəti ilə Qərbi Avropada və Rus imperatorluğunda erməni ideoloji təxribat maşını hazırlanır.

Ümumtürk tarixinə, xüsusən–Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı tarixdə misli olmayan qanlı fəlakət səhifələri açacaq ideoloji irtica maşınının Mxitar Sevastiyski tərəfindən 1717-ci ildə Venesiyanın yaxınlığında Müqəddəs Lazar adasında inşa etdirilmiş monastırda mxitaristlər¹ dərneyində, digəri XVIII əsrin əvvəllərində Moskvada yaradılmış Musin-Puşkin məktəbində işə salınır.

Mxitaristlər qədim Şərqi ən qüdrətli dövlətlərindən olmuş Biaini² çarlığının «erməniləşdirilməsi» ilə əlaqədar kilsə materiallarını ciddi redaktə etməyə başlayırlar. Bunun üçün onlar Biaini tarixini Armeniya «dövlətinin» güya bir «epoxası» olduğunu «sübut» etməyi planlaşdırırlar. 1843-cü ildə Venesiyada erməni dilində buraxılan «Bazmaveb» («Çoxcildli») adlı jurnal da bu məqsədi həyata keçirmək üçün təsis edilir.

Erməni keşişləri Şərqi rəvayətlərinə istinadən silsilə yazılarla çıxış edirlər. Məsələn, erməni xalqının istər şifahi, istər yazılı mədəniyyəti ilə heç bir yaxınlığı olmayan, onların etnolingvistikasının tə-

¹Mxitaristlərlə əlaqədar ətraflı bax:Piotrovski B.B.Urartunun tarixi və mədəniyyəti. İrəvan. 1944, s.8-9.

²Ön Asiyanın qərb əyalətlərinə və Ön Qafqaza hicrət etmiş qohum Türk tayfalarından olan vaxtilə Altaydan indiki Van gölü ətrafına gəlib, orada yerləşmiş Bia tayfalandır "Bia" tayfa adı Van çar yazılarında türkün qan yaddaşına çevrilmişdi.(M.V. Nikolski. Van çarlarının gil yazıları.- «Şərqi qədimlikləri», I buraxılış 3, s.388-389). "Bia" tayfa adı Dağlıq Altayda Bia çayının adı ilə ilişiklidir. Bu gün çayın sahilində yerləşən Biysk vilayəti («sk» rusdilli sonluqdur) Dağlıq Altayda qədim tayfanın adını yaşadan toponimdir. Bia tayfalarının başqa bir qolu Çinin şimal ərazilərinə köç edib yerləşmiş, tarixə «Syambi» adı ilə *1 tayfa birləşməsində nişan verilmişdi (Lev Qumulyov. Qədim türklər. Bakı, 1993, s. 16)

ləblərinə əsla cavab verməyən Biaini yazılarını «Armeniya» və «armyan» prizması altında işıqlandıran, oradan erməni babalarını «tapmağa» çalışan, lakin realıqdan çox-çox uzaq, uydurmadan başqa əsla həqiqətə söykənməyən, saxtakarlıqda Avropada ad çıxarmış mxitaristlərdən Nerses Sarkisyan, Qevond Alishan, İ.Sandalcyan və başqa keşişlər ayrı-ayrı kitablar nəşr etdirirlər, məqalələr qələmə alırlar.

Venesiya keşişləri yalnız Bia (Van) gölü ətrafında olan Biaini dövlətinin coğrafi ərazisini «Armeniya» adı ilə «erməniləşdirmirlər», hətta onlar Biaini çarlarının inzibati hakimiyyətlərinə müəyyən hissəsi müvəqqəti daxil edilmiş Ön Qafqaz və Atarpatenanın tarixini «Böyük Armeniya»nın «Urartu epoxası» uydurması ilə «erməni babalarının» adına tarixləşdirirlər.

Bundan sonra Venesiya erməni kilsəsi arzu edilən xəyali «baba evi» ilə əlaqədar «Böyük Armeniya»nın ikinci fantastik versiyasını ortaya atır. Diqqət edək.

Yunan-Selevki «strategi» Artaksi¹ (Strabon) m.ö. 190-cı ildə III Antioxun romalılar tərəfindən məğlubiyyətindən sonra Suriya çarlığının tərkibində olan kiçik Arme (Şupria) valiliyini m.ö.188-ci ildə müstəqil dövlət elan etdi. Bu tarixi hadisədən sonra Artaksi («Atarpatena əsilzadəsi, Mar/Maday əsilli» Artəşes – M.Xor.) 200 illik səltənət tarixinin əsasını qoydu.

Artaksinin tarixi şəxsiyyəti mənsub olduğu Mar əhalisinin arasından çıxan rapsod aşığılar tərəfindən əfsanələşdirildi, nəsil-dənəslə ötürüldü. Venesiya erməni kilsəsi qədim tarixdə «Mar Artəşes» (M.Xor.) haqqında düzülüb-qoşulmuş əfsanə və epik nəğmələr əsasında hər dövrün siyasətinə uyğun olaraq çoxsaylı ziddiyyətli rəvayət versiyaları yaratdı, yunan qaynaqlarında «Artaksi» adı ilə qeydə alınmış çarı «Artəşes», «Arme» (Şupria) ölkə adını «Armeniya» (qarşıda Boqıstan yazılarından danışarkən bu haqda bəhs ediləcəkdir) formasında yazıya aldı və bununla da varis tarixçilərə növbəti «Böyük Armeniya» uydurması ilə əlaqədar saxta bir mirasın əsasını qoymuş oldu.

1811-ci ildən başlayaraq Venesiyada çıxan «Handes Amsoriya» («Aylıq jurnal») səhifələrində mxitaristlər «erməni tarixinin xristalığa qədər olan dövrü» adı altında ziddiyyətli kilsə rəvayətləri və əfsanələri əsasında mxitaristlər sələfləri olan keşiş müəlliflərin kitablarını ciddi redaktə ilə onların tərcümə nəşrlərinə əlavələr edirlər və bu-

¹ Kırzioğlu M. Fahrettin qədim Şərqi mənbələri əsasında Artaksias adı ilə qeydə aldığı çarın hakimiyyət dövrünü m.ö. 188-145-ci illərə aid edir. – bax: onun əsəri – «Kars tarixi», c.1, İstanbul, 1953, s.117.

nunla da «Böyük Armeniya»nın ikinci dövrünün - «armyan arşakiləri» «epoxasının» əsasını qoyurlar. Başqa sözlə, erməni kilsələri təxminən beş əsrə yaxın ümumtürk İmperiya tarixini yaradan Arsaklı sülaləsinin Dəclə çayının sol sahilində, indiki Bağdad şəhərinin on altı kilometrliyində yerləşən qədim Ktezifonda (Xilafət dövrü «Mədain»), habelə Qafqaz Oğuz Albanyasının Qərb ərazilərini əhatə edən mərkəzi Valarşapatda (Xilafət dövrü «Üç müəzzin», ermənilərcə «Eçmiatsi»), Şərqi əyalətlərini birləşdirən mərkəzi Partavda (Xilafət dövrü «Bərdə») olan valiliklərinin hakimlərini «armyan babaları» kimi «armyan Arşakiləri» adı ilə qələmə verirlər və onların tarixini mənsub olduqları xalqın adına yazırlar. Bundan sonra keşişlər Venesiya qadın monastırında Mesopotamiyanın şimalından onun qərbində və şərbində olan qonşu torpaqlarından başlayaraq. Xəzərədək olan geniş ərazilərin inzibati xəritəsini tərtib edirlər və onun üzərində qara rəngə boyanmış iri hərflərlə «Böyük Armeniya» sözünü yazırlar. Həmin tarixdən də mxitaristlərin Venesiya monastırında yaratdıqları fantastik «Böyük Armeniya» konsepsiyası «Vətən» axtarışı yollarında olan erməni tarixçilərinin əsərlərində kardinal xəttə çevrilir.

Deyilənlər əsrlərdən bəri üstü siyasi məqsədlə örtülü saxlanılmış təkzibedilməz bir həqiqəti aşkarlayır: çağdaş erməni xalqının «baba evi» keşiş qələmi ilə üç Türk fundamenti, Türk özülü üzərində «inşa» edilmişdir.

Erməni keşişlərinin və tarixçilərinin iddialarına gəldikdə, onlar kilsə rəvayətlərindən və mə'lum əfsanə epizodlarından başqa, elmi tarixin suallarına real cavab verə biləcək «silahdan», başqa sözlə, üç riyazi əməldən-arxeoloji entomədəniyyətdən, etnoantropologiyadan və etnolinqvistikadan məhrumdurlar.

Bu da bir həqiqətdir ki, başqa xalqlara mənsub qədim müəlliflərin əsərləri erməni dilinə tərcümə edilərkən «Böyük Armeniya» kontekstində ciddi redaktədən keçirilirlər. Təəccüblü deyildir ki, nə kiçik Arme vilayətini, nə Biainini tanımayan qədim müəlliflərin əsərlərinə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ilk rus nəşrlərində «Armeniya» ölkə adı əlavə edilir. Qarşıda İ.Şopenin fikri ilə tanış olduqda görə bilərik ki, hətta M.Xorenskinin «Armeniya tarixi» kitabının erməni dilində olan nəşrlərində «Hay» və «Hayastan» sözü işləndiyi halda, N.Eminin rus dilinə çevirməsində həmin ifadələr «armyan» və «Armeniya» deyimi ilə əvəz edilmişdir.

Erməni keşişlərinin qabarıq görünən saxtakarlıqları M.Xorenskinin adına istinad edilən «Armeniya tarixi»nin rus nəşrində (tərcüməçi N.Emin) rəvayət çarı Aramin adı ilə bağlı verilmiş «armeni-

yaların» Bizans imperatorlarının (Diokletianın – 284/305, I Konstantinin – 306/337, xüsusən I Yustinianın 527-565) adı ilə reallaşdırmağa çalışdıqları məqamlarda özünü daha açıq-aydın göstərir.

«Böyük Armeniya» iddiasının mif və illuziyalardan ibarət olduğunu sübut edən kifayət sayda dəlillərdən biri də «Armeniya tarixi»ndə «Artaşes» adında verilmiş Türk mənşəli ayrı-ayrı iki rəvayət çarı ilə əlaqədardır. M.Xorenski onlardan birini «Atarpatena əsilzadəsi», «Mar/Maday nəsilli» Artaşes (III Antioxun «strateqi», Strabonun «Artaksi» adlı çarı), digərini «Artaşes Arşakuni» adı ilə nişan verir. Anonim keşiş müəllif «Artaşes Arşakuni» namını Part imperiyasının çarlarından guya I Tirdata (II Arsaka) verilmiş ad hesab edir.

Bu fikrin əsasını qoyan anonim keşiş müəllif də ermənidir, bu konsepsiya ətrafında günümüze qədər mənsub olduğu xalqa «armeniya»lar «təşkil edən» tarixçilər də. Maraqlı və təəccüblü cəhət odur ki, bu günə qədər elm aləmindən bircə nəfər alim özündə güc tapıb erməni tarixçilərinə sual verməmişdir ki, ay ermənilər, özünüz təsdiq edirsiniz ki, Artaşesin biri Atarpatena çar nəslinə, digəri partlı Arsaklı sülaləsinə mənsub çarlardır, bəs, belə bir vəziyyətdə sizlər hansı əsasla Türk mənsubiyyətli çarlardan birini «Arşaki», digərini «Maday/Mar» adı ilə «armyana» çevirirsiniz?

Əlbəttə, Türk nəsilli çarların erməni babalarına «Böyük Armeniya» yaratmalarına inanan mə'lum qərbli alimlər Qərbi Avropada qapı-qapı dolaşib, saxta göz yaşları ilə «din qardaşlarından» kömək istəyən məkrli erməni keşişlərinin hiylə toruna düşən tarixçiləridilər. Qoyun derisinə bürünmüş «xristian qardaşları»nın quzu kimi mələrtisindən kövrəlmiş Avropa tarixçiləri öz alim-insan vicdanlarına xəyanət edərək düşünmək belə istəməmişlər ki, bəşər tarixinin heç bir dövründə erməni xalqının «Armeniya» adında nəinki «böyük», nəinki «kiçik», hətta çöçələ barmağım boyda bapbalaca «dövləti» də mövcud olmamışdı.

Əlimizdə olan sənədlərdən təkzibedilməz bir həqiqət aşkar olur ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq günümüze qədər dünya erməni diasporasının ümumtürk tarixinə, xüsusən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı yeni dövr Səlib yürüşünün təşkilində Kilikiya və Venesiya keşişlərinin hazırladıqları mifik «Böyük Armeniya» ideoloji irtica maşınının törətdiyi qanlı əməllər ağılasığmazdır.

Bəs, türklərin öz doğma baba torpaqlarında onlara qarşı «Böyük Armeniya» adında ideoloji genosid maşınını hazırlayarkən er-

məni kilsəsi hansı xalqa məxsus tarixi materiallardan istifadə etmişdir?

Tarix xəbər verir ki, Ərəb ordularının Şərqə doğru geniş miqyaslı yürüşü dövrü yeni siyasi şəraitdən erməni xisləti ilə bəhrələnmək üçün suriyadilli və yunandilli Kilikiya erməni kilsəsi xilafətdə yüksək vəzifələr ələ keçirmiş yəhudi və xristian mə'murların əli ilə öz missionerlərini müsəlman ordu hissələrinin tərkibində Atarpatena və Qafqaz Oğuz Albaniyasının əyalətlərinə göndərməyə nail olmuşlar. Bu səfərdə Kilikiya kilsəsinin hamilik etdiyi ermənilərin birinci əsas məqsədləri yaranmış tarixi şəraitdən istifadə edərək, ərəblərin işğal etdikləri Azərbaycan türklərinin hər hansı ərazisində «Vətən» yaratmaqdır.

Bu niyyətlə erməni missionerlər tarixin müxtəlif çağlarında bir qismi «Kiçik Asiyada» fasiləsiz baş vermiş müharibə fəlakətlərindən qurtarmaq, digər hissəsi gündəlik dolanışıq üçün Ön Asiyanın Qərb əyalətlərinə və Ön Qafqaza pənah gətirən və ayrı-ayrı əyalətlərdə pərakəndə yaşayan erməniləri işğalçı xilafətin güclü ordusuna qarşı basılmaz müqavimət göstərən atəşpərəst yerli Türk əhəlisinin zəif və güclü cəhətlərini öyrənməyə, qələbə üçün «müttəfiqlərə» yardımçı olmağa səfərbər etməli idilər. Babəkə qarşı erməni Smbatin xəyanəti xilafətlə suriyadilli erməni keşişlərinin arasında olan «müttəfiqliyin» tarixi sübutudur.

Yaranmış mühit və əlverişli dövrdə fürsəti əldən verməyən erməni keşişləri ilk növbədə Atəşgahların kitabxana və arxivlərində minilliklərdən bəri qorunub saxlanmış Azərbaycan türklərinin babalarına məxsus zəngin yazılı mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixi xəzinələri quldurcasına çapıb-talayır, onları Suriya və yunandilli Kilikiyaya erməni kilsəsinə daşıyırlar.

M.Xorenskinin Kiçik Asiya valiliyində Arsaklı çarının inşa etdirdiyi Ani qaləsindəki Atəşgah («Aramazda mə'bedi») arxivi ilə əlaqədar verdiyi mə'lumat Azərbaycan türklərinə məxsus zəngin mədəniyyətin erməni keşişləri tərəfindən ələ keçirildiyinə tarixi sübutdur. Bu qaçılmaz həqiqət N.Eminin problemlə əlaqədar araşdırma zamanı gəldiyi nəticə ilə bir daha öz təsdiqini tapmış olur. O, yazır: «Mə'bed arxivlərini əsaslı surətdə təkcə kahinlər (keşişlər yox !- Ə.T.) deyil, çarlar da qayğı ilə qoruyurdular.

Mə'bed tarixinin, arxivlərinin və heykəllərinin saxlandığı əsas anbar Ani qaləsində Aramazda (Ahura-Məzda – Ə.T.) mə'bedində yerləşirdi».

¹ N.O.Emin. Bütəpərəst ermənilərin dini və inancı haqqında oçerk. M., 1864, s.59.

Xilafətin atəş inancılı Türk əhalisinə qarşı olan qanlı düşmənçiliyindən yalquzaq hərissliyi ilə faydalanan erməni keşişlərinin Azərbaycan türklərinin torpaqlarına, habelə qədim dövlətçilik irsinə qarşı əsrlər boy davam edəcək ideoloji və silahlı terrorizmin tarixi bu illərdən qoyuldu.

Atəşgahların müsadirəsində iştirak edən keşişlər Suriyada və Kilikiyada Suriya və Yunan dilləri ilə yanaşı, «Avesta» dilində və «Avesta» - Aramey yazısında kilsə təlimi almış dövrün ziyalıları hesab edilirdilər.

Yunandilli və suriyadilli erməni missionerləri tərəfindən Madayların yaratdıqları qədim mənaviyyət, mədəniyyət və dövlətçiliyin özülündə dayanmış Əhəməni-Pers, Arsaklı-Türk və Sasani-Pers sülalələrinin əsrlərlə davam edən səltənətləri dövründə «Avesta»nın hakimiyyəti altında yaşayan yaxın-uzaq ərazilərdə mövcud dövlətçiliyin atributu olmuş bütün Atəşgahların kitabxana və arxivlərində min illərdən bəri mühafizə edilmiş seçmə ədəbiyyat toplusunda² verilmiş mifoloji və filoloji epik nümunələr, rapsod nəğmələri və s. yaradıcı xalq müdriqliyinin zəngin xəzinəsi xilafətin hamiliyi altında quldurcasına yağmalanmışdı. Bu hamiliyin səbəbi qarşıda izah ediləcəkdir. XIX əsrin əvvəllərində yaranmış növbəti siyasi şəraitdən xüsusi məharətlə istifadə edən keşişlər yağmalanmış yazılı ümumtürk mədəniyyətini Kilikiyada, habelə Müqəddəs Lazar adasında yeni təşkil edilmiş erməni qadın monastırında tərcümə edirlər və həmin materiallar əsasında erməni babalarına «qədim tarix» yazmaq və yazdırmaq üçün tərtib edilmiş xüsusi planla Avropada geniş fəaliyyətə başlayırlar. Bu tarixin şahidlərindən biri anonim keşiş M.Xorenskinin adına istinad edilmiş «Armeniya tarixi» kitabıdır.

Elə həmin dövrdən də qara tarix Türkün sağlam bədəninə Qərbi Avropa virusundan törəmiş "erməni" adında sağalmaz qarayara xəstəliyi saldı!

Şərq torpaqları uğrunda yeni Səlib yürüşünə hazırlıq aparan Qərbi Avropanın qüvvətli dövlətlərinin, xüsusən birinci olaraq İngiltərə və Fransanın «xristian qardaşları» təəssübü ilə himayəyə aldığı Venesiya mxitaristlərinin arasında apardıqları ideoloji təbliğat yollarına, qısa da olsa, nəzər salsaq, dərhal aydın olacaq ki, dünya

erməni diasporasının istər Osmanlı, istərsə də Azərbaycan türklərinə qarşı qaldırdıqları ərazi iddiaları, yalnız kilsə xəritələrində «möv-cud olmuş» «Böyük Armeniya» qədər fantastik uydurmаларdır!

Tarix şahidlik edir ki, Kilikiya və Venesiya keşişləri vaxtilə Babil-də Bel məbədindən, Atəşgahlardan¹ ələ keçirdikləri zəngin qədim Şərq mifoloji və filoloji ədəbiyyatdan etdikləri seçmələr əsasında qələmə aldıkları «rəvayət tarixlərinin» səhifələrində «təşkil etdikləri» Qərb hüduqları Ərəbistan yaylasını, Şərqdən Xəzər dənizinə-dək Qafqaz torpaqlarını, Cənubdan indiki İran coğrafiyasına daxil edilmiş qədim Azərbaycanın ərazilərini, Şimaldan keçmiş Sovetlər Birliyinin mərkəzinə doğru irəliləyərək Voronej şəhərində «Herodot Skifiyasını» (Türkün böyük çöllərini) «Böyük Armeniya»nın inzi-bati xəritəsinə daxil etmişlər və geniş əraziləri «Armeniya» adından neçə-neçə «dövlətə» bölmüşlər. Bununla məsələ bitsəydi nə vardı ki! Məkrli erməni keşişləri «Böyük Armeniya» arzusunu yüzilliklərin illuziyalar aləmindən real həyata çevirmək üçün ayrı-ayrı siyasi dövrün bütün keçid mərhələlərində tarixi fürsəti heç zaman əldən buraxmamışlar, yerli Türk əhalisinə qarşı qətl və qarət, terror və tərribat mübarizəsi aparmışlar.

Türk dünyasına düşmən kəsilən tarixin məlum çağında – qüdrətli Osman imperiyasının Müqəddəs Günəşi qüruba enəndə bir tərəfdən İngilis və Fransız dövlətlərinin, digər tərəfdən Rus imperatorluğunun qüvvətli hamiliyinə söykənən məkrli erməni keşişləri başda olmaqla, ziyalıları və siyasət dəlləlləri fitvaya tez uyan cahil və nadan qara erməni kütləsini - «məməyeyəndən» «pəpəyeyəndək» bütün icmanı silahlanmağa, Kiçik Asiyada və Qafqazda onlara vaxtilə yaşamağa isti ocaq verən, ölməmək üçün qarşılıqlarına süfrə açan türkləri acımadan son nəfərədək qılınc və süngüdən keçirməyə, onların vətəninə, əmlakına sahib olmağa çağırırdılar. Kifayət qədər günahsız Türk erməni vəhşilərinin əli ilə Rus, İngilis, Fransız gülləsinə tuş gəldi, Türkün qanı öz torpağında axar çaya çevrildi.

Ermənilər onlara öz yurdunda yaşamağa isti ocaq yeri vermiş xalqa qarşı etdikləri qəddarlıqdan, gətirdikləri soy qırımından peşmançılıq çəkdiklərini e'tiraf etmək əvəzinə, özlərini təmizə çıxarmaq üçün, dünya qarşısında bu gün də həyasızcasına fəryad qoparırlar ki, ay aman, ay xristian qardaşlar, bizə sahib çıxın, Osman-

¹ Fikrimizin sübutu üçün ətraflı bax: M.Xoreniskiyə istinad edilən «Armeniya tarixi» kitabı m.ö.III əsrdə yaşamış Bel məbədinin kahini Berosun topladığı Xaldey rəvayətləri və «Avesta»dan Ahura-Məzda və Anqrə-Manyunun atası Zarvanla əlaqədar mifik əfsanələr əsasında tərtib edilmişdi.

² Qədim müəlliflərdə, o cümlədən, erməni keşişlərinin M.Xoreniskiyə istinad etdikləri «Armeniya tarixi»ndə ermənicəyə çevrilmiş və redaktə edilmiş rəvayət və əfsanələrdə təsvir edilən «Knyaz Zarvan», Anahid, Mitra və başqa «Avesta» tanrılarının Kiçik Asiya inanc məbədli ilə əlaqələndirilməsi də, məhz həmin tarixə -Türkün mənaviyyət və dövlətçilik tarixinə şahidlik edir.

lı türklərinin «yazıq», «mələk» din qardaşlarınızın başına gətirdikləri müsibəti unutmayın, onlardan qisas alın.

Günahsız və dinc Türk əhalisinə qarşı XX əsrin əvvəllərində ermənilərin törətdikləri qanlı tarixi cinayətin banisi və şahidi olan Rus və Qərbi Avropa cahagirləri «xristian qardaşlarının» ötən vəhşiliklərinə göz yumduqları kimi, onların varisləri də XX əsrin sonunda erməni daşnaq-kommunist respublikasının silahlı bandası tərəfindən Xocalı kimi böyük bir şəhərin Azərbaycanın siyasi-inzibati xəritəsindən silinməsinə, iyirmi faiz torpaqlarımızın işğalına, bir milyon günahsız əhalinin öz doğma vətəndə köçkün və qaçqın yaşamasına, onların acınacaqlı və dözülməz şəraitdə məhv olmasına, nəinki insan ürəyi ilə acımırlar, hətta dünya ictimaiyyətinə tam aşkar olan «siyasət bazarı» oyunları ilə erməni vəhşiliyinə bəraət qazandırdılar. Çünki tökülən qan Türkün qanıdır, müsəlman qanıdır, səbəkar «xristian qardaşdır»!

1988-ci ildə dünya ermənilərinin katolikosu Vazqenin şəxsi rəhbərliyi altında Qərbi Azərbaycandan növbəti 450 min Azərbaycan türkü ata-baba ocağından qovulandan sonra onun iştahası daha da artdı, hətta erməni xalqına müraciətində SSRİ-nin dağılması ərəfəsində onlara tarixən hami olmuş rusların da torpaqlarını ələ keçirməyin vaxtı çatdığını bəyan etdi.

Vazqenin erməni xalqına müraciətindən: «... Nə gizlədək, torpaqlarımızın - Böyük Armeniya torpaqlarının hələ heç də hamısı öz əlimizdə deyildir, lakin vaxt gələcək, biz onları alacaq və məskunlaşdıracağıq! Bu vaxt o qədər də uzaqda deyil.

Son 40 ildə ermənilər ata-baba torpaqlarımızda özlərinə yer tutmuşlar. Bizimkilər bütün Qara dəniz sahili boyunca məskunlaşmışlar, orada əhalinin 60 faizini təşkil edirlər.

Krasnodar və Stavropol diyarlarının torpaqları tədricən azad edilir, bəzi regionlarda isə başdan-başa bizim xalqımız yaşayır. Məsələn, Armavir şəhərində (Şimali Ermənistan) 80 faiz bizimkilərdir.

Şimali Ermənistanı alsaq, torpaqlarımız daha da böyüyər, ağıllı hərəkət etsək, məsələn, Rostov yaxınlığında olan Naxçıvan şəhəri də əlimizə keçər. Rostovla birlikdə bu vilayətlərdə ermənilər məskunlaşarlar. Siz bacarıqlı hərəkət edib Vətən torpaqlarımızda yerləşsəniz, tezliklə görərsiniz ki, millətimiz necə güclü millətdir.

Narahatlığa əsas yoxdur. Rus kilsəsi bizə güclü kömək göstərir. Ümumiyyətlə Moskvada bizim dindarlarımız və tərəfdarlarımız çoxdur, əksəriyyəti böyük vəzifə sahibləridirlər.

Mən əminəm ki, Moskvada və Moskva vilayətində yaşayan 400 min erməni kiçik qüvvə deyil.

Ey övladlarım, sakitcə, səs-küy qoparmadan doğma torpaqda qohumlunuza da ev-əşik alın (Rəvan xanın Şah İsmayıl Xətaiyə məktubunda verdiyi xəbərdən məlum olur ki, hələ XVI əsrdən Kilikiya erməni kilsəsi mövsümi işə gələn erməni ailələrindən Oğuz Albaniyasının qərbində Araz çayının bəzi sahil kəndlərinin yaxınlığında hərdən 2-3 erməni ailəsini kilsə vəsaiti hesabına daim məskunlaşdırmağa başlayır. Məktubun mətni sonda veriləcəkdir – Ə.T.), yerli sakinləri yola gətirin köçüb getsinlər, münbit torpaqları ələ keçirin, kök salın, millətimizdə olan kadrların çoxalmasına mümkün qədər kömək edin. Rəhbər vəzifələr tutun, Allah bunun üçün sizdən ağıl əsirgəməmişdir. Sonra öz adamlarınızın yerləşməsinə kömək edin. Böyük Armeniyanın böyüklüyünü yalnız bu yolla qaytarmaq olar (Eçmiadzin, 12 iyun, 1988-ci il)».

«Vətən» axtarışı yollarında türklərə qarşı planlaşdırılmış gələcəkdə baş verəcək soyqırımına və XXI əsrin astanasında mənsub olduğu xalqı başqalarının torpaqlarını ələ keçirməyə çağıran Eçmiadzin katolikosu Vazqenin müraciətinin qanlı tarixi Venetsiya yaxınlığında Müqəddəs Lazar adasında yerləşən erməni katolik kilsəsinin ideoloji-təxribat fəaliyyətindən qaynaqlanır.

Tarix xəbər verir ki, mxtaristlər – Venesiya keşişləri hələ XVIII əsrdən başlayaraq hazırladıkları gələcək mübarizələrdə qüvvətli arxa yaratmaq məqsədilə qərbi Avropada məkrli «xristian qardaşları» ideoloji maşınını işə salırlar. Onlar birinci növbədə dövrün tanınmış tarixçilərinə (qarşıda Alman tarixçisi Ö.Mommsen haqqında ətraflı danışılacaqdır) «armyan tarixi» yazmağa sifarişlər verirlər. Bu gün də Osmanlı və Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarında yeni-yeni «erməni dövlətləri» «yaratmaq» məqsədilə, imkan və şərait olarsa, türkləri son körpəyədək məhv etmək hərisliyi ilə fəaliyyət göstərən yırtıcı dünya erməni diasporasının və onların ideoloji və terrorist ocağı olan kilsənin (erməniləri yaranmış siyasi xaosdan yüksək səviyyədə bəhrələnməyə çağıran Eçmiadzin-Eçmiatsi kilsəsinin başçısı Vazqenin müraciəti buna canlı sübutdur) «armyan tarixi» üçün sifarişlərini yerinə yetirən istər Avropa dövlətlərində, istərsə də rusiyada vicdanını və şərəfini pula satan, «quldur alim» mövqeyində dayanan muzdlu tarixçilər kifayət qədərdir. Türkün əleyhinə hazırlanmış bu bədnam ideoloji ordunun mövcud olduğuna sübut üçün biz epizodik dəlillərə istinad etməklə kifayətlənəcə-

yik. Bu baxımdan fransız tarixçisi de Morqanın 1919-cu ildə işiq üzü görmüş «Erməni xalqının tarixi» kitabı maraqlıdır.¹

Təsadüfi deyildir ki, sonralar erməni tarixçilərinin söykəndikləri ilk «mö'təbər» mənbələrdən biri də adı çəkilən əsərdir. Onun 1981-ci ildə yeni nəşrinə «Ön söz» yazmış K.Vetrovers adlı tarixçinin və E.Kayaçıyanın məqaləsi erməni riyakarlığının toxumunu Avropada əkən fransız alimlərini nişan verir. Həmin yazılarda da Morqanın Arşak Çobanyan adlı bir keşişdən aldığı sifariş açıqlanır.

K.Vetrovers «Ön söz»də yazır: «Erməni xalqının tarixi»ni yazan müəlliflər və onlara ilham verənlər üç məqsədə nail olmağa çalışırlar. Fransız və dünya ictimaiyyətini maarifləndirməklə onların diqqətini cəlb etmək; erməni xalqında özünüdərk hissini oyatmaq; nəhayət, müstəqil erməni dövlətinin yaradılması haqqında hərəkətə gətirilmiş tələblərin motivini izah etmək və ona bəraət qazandırmaq » (seyrəltmə bizimdir – Ə.T.).

Kitabın sifarişçisi olmuş Arşak Çobanyan Morqana deyil, Fransa İnstitutunun üzvü, bizansşünas Qustav Şlumberqərə müraciət edir. Q.Şlumberqer Çobanyanın təqdim etdiyi material əsasında «Erməni xalqının tarixi»ni yazmaq sifarişi üçün 14 mart 1916-cı ildə məktub vasitəsi ilə Moprana müraciət edir.

Qustav Şlumberqer məktubda yazırdı: «Mənim Sizə müraciətimin əsas məqsədi cənab Çobanyanın təklifi barəsində xahişimi qəbul etmənidir. Dünən o, yanıma gəlmişdi. Xristian Armeniyasına həsr edilmiş hər hansı bir qiymətli kitabı «Plon» nəşriyyatında buraxmaq olduqca zəruridir. Fransız xalqı erməni tarixinə aid kitabı hökmən almalıdır (baqratidlər, rubenlər) (seyrəltmə bizimdir – Ə.T.). Bu tarix səriştəli bir əllə canlı və aydın yazılmalıdır. Biz cənab Çobanyanla ümumi bir fikrə gəldik: belə bir kitabı (Çobanyan yazır) ancaq Siz hamıdan tez və ə'la yazarsınız. Bunun üçün öz razılığınızı verməyinizi xahiş edirəm. Hər şeyi bir kənara tullayın, yubanmadan bu xeyirxah işə başlayın».

Morqanın Şlumberqərə cavab məktubunu oxuyuruq: «Fikirləşirəm, mənim adımla yazılacaq erməni tarixi bütün bizim xeyirxahlığımızla yanaşı hər tərəfli sənədlərlə əsaslandırılmalıdır.

Ancaq mən başa düşürəm ki, cənab Çobanyan və Siz başqa cür istəyirsiniz. Gözlənilən kitabın F.M.Lenormanın «Böyük Yuna-

nistan» kimi, ümumi söykənəcəyi ədəbiyyatsız olmalıdır. Bu da məsələni bir qədər dəyişir.

Məndə heç bir material yoxdur. Siz cənab Çobanyana yazın ki, mənə lazım olanları göndərsin. Əgər mən işi dayandırmalı olsam, onu davam etdirmək və başa çatdırmaq lazımdır. Bunu da, cənab Çobanyanın özü Sizin xeyirli məsləhətlərinizdən istifadə edərək, çox asanlıqla edə bilər. Bununla da kitab öz vaxtında çıxar...

Tarixi kitabı lazım olan xüsusi şərtlərlə yazmaq həqiqi titanik hadisədir».

Morqanın 19 aprel və 26 may 1916-cı il tarixli məktublarından: «Sizə xəbər verə bilməmişəm ki, erməni tarixi yazmaq üçün hansı ədəbiyyat tələb olunur, yaxud bu məsələ ilə bağlı nə nəşr edilib bilmirəm...

«... Böyük Armeniya» ilə əlaqədar bircə kitab belə xatırlamıram» (seyrəltmə bizimdir – Ə.T.)»

Məktublar «Erməni xalqının tarixi» kitablarının hansı şəraitdə və hansı yolla qələmə alındıqlarını aşkar edir. Mə'lum olur ki, mxitaristlər XVIII əsrdən Müqəddəs Lazar adasındakı ilk erməni katolik kilsəsilə onların pravoslav təriqəti yolunda olduqları illərdə təşkil edilmiş Kilikiya erməni kilsəsinin birgə yaratdıqları ideoloji təbliğat maşını yeni siyasi şəraitə uyğun olaraq, Avropada xüsusi nüfuza malik tarixçiləri, başqa xalqların tarixini oğurlamaq məqsədilə, öz çirkin məqsədlərinin icraçısına çevirmək, bununla da planlaşdırılmış hücum üçün Qərb ictimaiyyəti arasında qüvvətli və e'tibarlı dayaqlar yaratmaqdır.

Erməni keşişlərinin tarixi simasızlığını ifşa edən bu məktublardan əvəzsiz dəyəri ondadır ki, Ateşgahların və Babilədə Bel mə'bədinin kitabxana və arxivlərindən ələ keçirdikləri mifoloji və filoloji ədəbiyyat materiallarını Kilikiya və Venesiya kilsəsində tərcümə etdikdən sonra mənsub olduqları xalqa «tarix» yazmaq üçün müzdlü tarixçilərə sifarişlər verdiklərinə canlı şahidlik edirlər.

Məktublar keçmişi olmayan, hətta qonşuların tanımadıqları kiçik bir icmanın «böyük tarixindən» danışmağın ağılsız, cahil ağılin məhsulu olduğunu bir daha sübut etdi. Bizdə bu fikri yaradan amil Morqanın sifarişçinin verdiyi saxta materiallar qarşısında olan heyretidir: «Böyük Armeniya» ilə əlaqədar bircə kitab belə xatırlamıram».

Səmimi e'tirafına baxmayaraq, şəxsi marağın quluna çevrilmiş müzdlü tarixçi olan Morqanın «Erməni xalqının tarixi» kitabı 1919-cu ildə nəşrdən çıxır. Erməni diasporasının müzdlü ideoloqları onu Avropada «klassik» əsərin müəllifi kimi məşhurlaşdırırlar. Buna baxmayaraq, Morqanın özü yazır ki, onun «tarixi» elmi tarixdən tələb edilən amilin heç birinə söykənmir. Belə ki, erməni keşişi Ço-

¹ Kamuran Gurun. Erməni dosyesi. Bakı, 1993. «Ön söz». Qarşıda K.Vetrovers və başqalarından gətirilən fikir nümunələri buradan götürülmüşdü.

banyanın göndərdiyi yepiskop Sebeosun «Heraklin tarixi»ni¹, müxtəlif erməni kilsə materiallarını, ümumiyyətlə altı sayda qeyri-ciddi, qeyri-elmi ədəbiyyatı, habelə bəzi Yunan və Roma tarixçilərinin əsərlərini bir yerə toplayaraq, onların əsasında «Erməni xalqının tarixi»ni yazan Morqanın özü etiraf edir ki, o, heç bir arxeoloji maddi-mədəniyyətə müraciət etməmişdir.

Yeri gəlmişkən yada salmaq ki, ermənilər şeytan qılıqları ilə öz iy-rənc siyasətlərinə şərikin etdikləri tanınmış fransız alimi Morqanın şöhrətinə tarixi ləkə gətirdikləri kimi, görkəmli alman tarixçisi O.Mommseni də eyni alçaq oyuna şərikin etmişlər.

II Tiqranın şəxsində «Böyük Armeniya» «tarixi» yazmaq üçün erməni diasporasının Ö.Mommsenə verdiyi materiallar şeytan kələfinə çevrilərək «Roma tarixi» kimi qiymətli monumental əsərdə tarixi hadisələri o dərəcədə dolaşığa salır ki, müəllif onu nə qədər çözməyə çalışırsa, problem çözülməkdənsə, necə deyirlər, alimin özü çözülməz dolaşıqlığa düşür. Qarşıda Y.A.Manandyanın «II Tiqrان və Roma» kitabından danışarkən bu haqda geniş bir şəkildə gerçək tarix və uydurma erməni materialları təhlilə cəlb ediləcəkdir.

Arxeoloji maddi-mədəniyyətə söykənməyən, Şərq rəvayətlərinə və əfsanələrinə əsaslanan, ağızlardan eşitdikləri şifahi əhvalatı yazıya alan Yunan və Roma müəlliflərinin fikirlərinə istinad etməyi erməni keşiş müəllifləri üçün əlverişli mühit hesab edən fransız alimi Morqan kitablarının birində bunun elmi yol olmadığını da qeyd edirdi: «Böyük Aleksandrın çarlıq dövründə Qalis çayının o biri sahilindəki Şərq xalqlarının mənşəi haqqında yunanlar nə yazmışlarsa, hamısı təmsillərdən, fərzilərdən və yalanlardan ibarətdir».²

Bu baxımdan xatırlasaq ki, Mesrop Maştosun (anonim keşişin «şəxsiyyətini» şərti qəbul etsək) təlim aldığı məktəb Kiçik Asiyada Yunan dilində, Yunan yazısında tarix adına yunan təmsillərini, əfsanə və rəvayətlərini tədris edən Yunan kilsəsi olmuşdur və bu təlim sistemi yüz illər sonralar da davam etmişdir, o zaman, erməni keşiş müəlliflərinin (anonim keşiş M.Xorenski və başqaları) qələmə aldıkları «tarix» kitablarının rəvayət və əfsanələrdən ibarət olmasına da təəccüb etməməliyik.

¹ Kamuran Gurun. Erməni dosyesi. s.11. Belə çıxır ki, o illərdə Sebeos Avropada «Armeniya tarixi»nin deyil, «Heraklin tarixi» kitabının müəllifi kimi tanınmış. Deməli, erməni tarixçilərinin növbəti saxtakarlıqları nəticəsində rus nəşrində Heraklla heç cür əlaqəsi olmayan «Armeniya tarixi» yaranır. Mənsub olduqları xalqa yox yerdən «tarixi» yazan erməni müəllifləri dünyada analoqu olmayan «tarixçilər»dirlər.

² De Morqan. «Asiyanın qədim tarixindən iqtibaslar». Paris, 1806 (rus tərcüməsi A.Xudabaşevindir), 1916, s.9-10.

De Morqanın aşağıdakı sözləri erməni xalqının adına düzülüb-qoşulmuş «tarix» kitablarının real tarixlə əlaqəsi olmayan dini rəvayətlər əsasında tərtib edildiyini bir daha sübut edir. O, yazır: «Biz görürük ki, erməni tarixçiləri və ruhani şəxslər öz milli köklərini Müqəddəs Kitablara əlaqələndirmək, Ayk (Hayk-Ə.T.) xalqına yaxınlaşmaq məqsədilə rəvayət və mənbələri dolaşmaq salmağa çalışırlar».

Fransız tarixçisinin gəldiyi nəticədən bizim problemə aydınlıq gətirmək üçün iki məqam maraqlıdır:

Birinci. Mənsub olduqları xalqın tarixinin dini ədəbiyyatdan gələn mifik Haykla başladığını sübut etmək üçün əvvəlki rəvayətlər və mənbələr erməni müəllifləri tərəfindən saxtalaşdırılmışdır.

İkinci. Mə'lumdur ki, Bibliya erməni dilinə çevrilərkən, erməni kilsəsi qədim Şərqin bir sıra əfsanə və rəvayətlərini dövrün siyasi ruhuna uyğun əsaslı şəkildə işləyərək «erməniləşdirilmiş» «Çar Hayk», «Allah Hayk» və Babil çarı Belin səltənətini ələ keçirmək üçün üsyan etmiş icma başçısı Hayk epizodlarını və guya Haykın varis olduğu Nuhun qədim Haxçivanda məskunlaşması, guya onun və oğlunun indiki Naxçivanda, arvadının Cənubi Azərbaycanın Mərənd şəhərində qəbirələrinin «olması» və s. uydurma əhvalatlar əlavə etmişdi.

Yunandilli «Bibliya»nın erməni dilinə çevrilmiş variantınadək əfsanəvi Haykın erməni babası olması barədə heç bir qədim mənbə mə'lumat vermir. Bu o deməkdir ki, erməni xalqının ilk eponim adı və etnik tarixi (kilsə tarixi ən qədim və yeganə ilk erməni əlyazması hesab edilən erməni «Bibliya»sını IX əsrə, daha dəqiqi, 887-ci ilə aid edir. Q.A.Xalatyants həmin əlyazmanı redaktə və müqəddimə ilə 1899-cu ildə kitab şəkildə nəşr etdirmişdir)² erməni «Bibliya»sının və orada Mesopotamiya əfsanəsinin «erməniləşdirilmiş» mifik qəhrəmanını Haykın tarixindən başlayır.

Bəs, problemlə əlaqədar müəlliflər bu «tarixi» zamanın hansı kəsiyinə aid edirlər? Fikirlər müxtəlifdir və ziddiyyətlidir. Qarşıda bu haqda ətraflı danışılacaqdır. Hər halda erməni keşiş müəlliflər və onların tarixçi varisləri Haykın «tarixi»ni erməni xalqının milli tarixinin əfsanəvi başlanğıcı hesab edirlər.³

¹ De Morqan. Erməni tarixinin məhkum edilməsi. Tiflis, 1895, s.75.

² Yepiskop Kirion.Rus tarixində İveriya mədəniyyətinin polu. Tiflis, 1910, s. 331-335.

³ Keşiş müəlliflərdən başlayaraq, erməni tarix ədəbiyyatında erməni xalqının etnogenezini əlaqədar bir-birini qəbul etməyən iki zidd konsepsiya mövcuddur. Bəzi erməni tarixçiləri mənsub olduqları xalqın mənşəini Mesopotamiya filoloji ədəbiyyatında haqqında söhbət gədən Babilistanlı əfsanəvi çar Haykın mifik şəxsiyyətilə, digərləri Hayasa-Azzi ölkəsinin əhalisi ilə əlaqələndirir. Sonuncu fikir sahibi Qr. Kapantsyan ermənilərin soykökünü və onları

Bəs, Hayka qədər ermənilərin babaları adsız mı yaşamışlar? Əgər onların baba adı olmuşsa, onu özləri söyləsinlər?

Milliyyətçə erməni olan XVI əsrin polşalı yepiskopu Simeon Le-hatsi sualımıza aydınlıq gətirir: erməni babaları Hayk adını qəbul edənədək qonşular arasında yunanların onlara vurduqları lə'nət damğası ilə «İşkil» (bizim dildə «Səllim itlər») nam-nişanında tanınmışlar. Qarşıda bu barədə ətraflı danışılacaqdır.

De Morqanın yuxarıda verdiyimiz fikri milliyyətçə erməni tarixçi-si olan Qaraqaşyanda da eyni məzmununda təsdiqini tapır. Hətta Qaraqaşyan problemə bir qədər də aydınlıq gətirərək, daha sonralar uydurma «armyan» adı ilə özünü nişan verən əhalinin ilk millət adı olan «Hay» anlamının xristianlıq dövründə uydurulması həqiqətini e'tiraf edir: «Ermənilərin keçmiş haqqında istər tarix, istərsə də rəvayət hesab edilsin, heç bir mə'lumata malik deyilik. Xristianlığın qəbulundan sonra Haykın Noyla qohumluğu uyduruldu. Qəbul edildi ki, o, Noyun oğlu Yafəsin nəvələrindən olan Torqomun nəslindəndir».¹

Göründüyü kimi, müəllif millət adı olan «Hay» sözünün kilsə ədəbiyyatına gəliş tarixini yunandilli «Bibliya»nın erməni dilinə çevrildiyi ilk variantına əlavə edilmiş eyni adda Mesopotamiya əfsanəsi ilə əlaqələndirir.

Müqəddəs Kitabın tərcüməsi də Mesrop Maştosun adına istinad edilir. Erməni və ermənipərəst tarixçilər də Mesropun V əsrdə deyil, daha sonrakı yüz illiklərdə (VII, VIII, IX əsrlərdə) yaşadığını yazırlar. Bu barədə akad. N.Marr² da erməni kilsəsinin Ortodoks kilsəsindən ayrılması dövrünədək çağdaş erməni xalqının millət adı olmadığını söyləyir. Bu barədə qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Tarix xəbər verir ki, talein qismətindən bu gün yer kürəsinə səpələnmiş, günəməzd dolanışq üçün «sadiq» köpəklər kimi üzünü yadların astanasına qoyb yatmış, tarixin heç bir dövründə toplum halda yaşamamış, əməllərinə görə, qismətlərinə adil Allahın köç-künlük və qaçqınlıq yazdığı bu «İşkil» tayfasını bir yerə toplamaq və onları bütöv bir coğrafi əraziyə yerləşdirmək üçün zamanın son çağlarında üç hamı qüvvə - bir tərəfdən ingilislər və fransızlar, o biri tərəfdən ruslar «xristian qardaşlarına» sahib çıxmışlar.

rın tarixinin başlanğıcını «Hayasa erməni beşiyidir» adlı iri həcmli tədqiqat əsərində araşdırır. Qarşıda görəcəyik ki, müəllif Şərqi tarixinə ən'ənəvi erməni saxtakarlığı ilə yanaşır.

¹ Qaraqaşyan. Şərqi məsələləri tarixi. London, 1905, s.20.

² Ətraflı bax: M.F.Kızıoğlu. Kars tarixi. İstanbul, 1953, s.133; Elat Uras. Tarixdə ermənilər, s.97, 102.

Avropanın bu qüvvətli dövlətləri «Vətən» axtarışında Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı əvvəlcə erməni kilsəsinin ideoloji savaşı maşınının geniş miqyasda fəaliyyət göstərməsinə yardımçı olmuşlar, daha sonralar qara erməni kütləsini silahlandırmışlar və özlərindən asılı canlı makinəyə çevirmişlər. Həmin dövrdə onları idarə edən mərkəzin biri Venesiyada, digəri Rus imperatorluğunda yerləşirdi.

Venesiyada mxtaristlərin fəaliyyətləri barədə, qısa da olsa, danışıldı. İndi də Azərbaycan türklərinə qarşı ermənilərin Rus çarı tərəfindən sazlanmış, hərəkətə gətirilmiş ideoloji təxribat maşını barədə bə'zi tarixi məqamları xatırlayaq.

Pyotrun Şərqi siyasətini həyata keçirmək üçün ideoloji baza olmuş Musin-Puşkin məktəbi II Yekaterinanın dövründə təşkil edilmişdir. Tarixin bu çağlarından günümüze qədər ermənilər Qərbi Avropanın qüvvətli dövlətlərinin və Rus imperatorluğunun hamiliyindən zaman-zaman bəhrələnmişlər. Heç də səbəbsiz deyildir ki, illuziyalarla məst edilmiş ermənilər rusların və Şərqi gözü olan bütün qüvvətli Qərb dövlətlərinin əlinə fürsət düşcək, Türk xalqlarına qarşı qəddar alətə çevrilmişlər və bu gün də həmin cəbhədədirlər.

Mənsub olduğu xalqı ölüm və fəlakət alətinə çevirən, onu güclü dövlətlərin işğalçı siyasətinə qurban edən erməni kilsəsinin dini-ideoloji məktəbinin tarixi rusların və avropalılardan Şərqi siyasətinin tarixi ilə başlayır.

VI əsrdə Mərkəzi Avropadan slavyan adı ilə «Dəşti-Kıpçağa» - Kıpçaq çöllərinə (əgər rus tarixçilərinə inansa) gələrək yerli türklərdən «Urus» («Rus») adı qəbul etmiş tayfalara A.İ.Musin-Puşkin məktəbində milli tarix yazmaq əsas məqsəd olmuşsa, bu məktəbin sonrakı varisləri ermənilərə «milli tarix» düzüb-qoşmağı və bu köç-künləri «yerli» əhali etməyi Şərqi açılan Rus qapısının e'tibarlı xristian dayaqları hesab etmişlər.

Musin-Puşkin məktəbi haqqında bir neçə söz.

II Yekaterina 11 avqust 1791-ci ildə Müqəddəs Sinodun Ober prokuroru Musin-Puşkinə monastır arxivlərindən və kitabxanalardan bütün materialları müsadirə etmək üçün xüsusi fərmanla külli-ixtiyar vermişdir. Musin-Puşkinin əlyazmalar arasında rast gəldiyi qiymətli tapıntılardan biri, mövzumuz üçün maraqlı olan XVI əsrə aid edilmiş «İqor polku dastanı»nın məcmuədə çap edilmiş variantı idi.

1812-ci ildə Napoleon Moskvaya od vuranda Musin-Puşkinin evi də, monastırlardan müsadirə etdiyi qiymətli əlyazmalarla zən-

gin kitabxanası da yanıb külə dönmüşdü. Təbii ki, knyazın kitabxanasını bəzəyən, ilkin adı bizə bəlli olmayan, lakin bu gün «İqor polku dastanı» adı ilə elmdə ciddi mübahisələrə səbəb olan dastanın «orijinalı» da guya yanğın zamanı məhv olub, aradan çıxmışdı. Lakin bəzi slavyanistlər iddia edirlər ki, XVI əsrə aid edilən bu günkü «İqor polku dastanı», guya Musin-Puşkinin üzünü köçürüb Yekaterinaya hədiyyə verdiyi nüsxə əsasında tərtib və nəşr edilmiş variantdır.

Burada iki maraqlı cəhət diqqəti cəlb edir. Əvvəla, haqqında söhbət gedən «Dastanın»ı, yaxud başqa əsərinmi üzünün köçürülüb çaricaya təqdim edilməsi fikrini sübut edən maddi əsas yoxdur. Fikrimizcə, bu versiya yanğın hadisəsindən əvvəl rus ictimaiyyətinə mə'lum olmuş Türk çölçü tayfalarına məxsus qəhrəmanlıq salnaməsinin üstünə qara pərdə örtmək məqsədi ilə uydurulmuşdur.

Tarix bəlli edir ki, oyanmış Rusiyada yeni dövlət quruculuğu və imperiya hakimiyyəti yaratmaq meylinin gücləndiyi belə bir dövrdə xalqı vahid milli şovinist siyasət ətrafında birləşdirəcək ideoloji-mə'nəvi bazanın təşkili zəruri idi. «İqor polku dastanı» məhz rus siyasi həyatının belə bir tələbi ilə çölçü türklərin qəhrəmanlıq səlnaməsi iqtibas və təbdil edilərək, rus məişətinə uyğunlaşdırılmışdı.

Biz hansı əsasla bu qənaətə gəlirik?

«Dastan»da bir sıra epizodun, xüsusən rus knyazlarının (Oleqlə İqorun) yunanlarla guya saziş bağlamalarından danışan əhvalatın slavyan rus tarixilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Vaxtilə Rus alimi M.Q.Kaçenovski də «Rus tarixinin mənbələri haqqında»¹ məqaləsində «Dastan»da Rus həyatı və tarixlə bağlı olmayan hadisələr barədə kifayət qədər danışmışdı. Lakin o, «Dastan»ın dayandığı özülün etnotarixini, etnomənşəini araşdırmaqdan yan keçmişdir. Əlbəttə, bu da təbiidir. Çünki M.Q.Kaçenovski imperiya tə'bəsidir.

Tarix xəbər verir ki, çağdaş rus ədəbiyyatında «Rus çölləri» adlandırılan geniş coğrafi ərazidə m.ö. minilliklərdən başlayaraq «is-kitlər» adı altında ümumtürk tarixində parlaq hərbi səhifələr açmış, habelə zəngin yazılı və şifahi mədəniyyət yaratmış kifayət sayda qanı bir, canı bir, dili bir olan qohum-qardaş tayfa birlikləri yaşamışdır. Bu tayfaların səmimiyyətindən və səxavətindən istifadə etmiş slavyanlar tarixin müəyyən çağlarında Qərbi Avropadan gəlib onların arasında məskunlaşmışlar. Gəlmələr xalq adı olan «Rus»

(«Urus») namını da onları ocaqlarının başına keçirmiş ev sahiblərinin mifoloji tanrılarında Urusmaqın¹ şərəfinə qəbul etmişlər.

Şübhəsiz, gəlmə tayfalar Türk tanrı adını mexaniki qəbul etməmişlər, yaxud yad əhalinin məişətində yeni tanrı baxışının formalaşması məhdud zaman çərçivəsində mümkün deyildir. Bu məsələ qədimdən yaradılmış mə'nəvi tarixin özülü üzərində «doğulmuş» yad mədəniyyətin, başqa sözlə, gəlmə tayfaların əsrlərlə yaşadığı prosesin müəyyən həddə çatması ilə mümkündür.

Daha sonralar siyasi dönüşlə əlaqədar yerli Türk əhalisini assimilyasiya «qazanında qaynadın», onların yaratdıqları qədim zəngin mədəniyyəti «özünü küləşdirən» slavyanlar həmin abidə hesabına «Türk tarixi» deyil, «Rus tarixi» yazmağa girişirlər. Bu məqsədlə XVIII əsrin sonları, XIX əsrin əvvəllərində görkəmli Rus tarixçi və arxeoloqlar ordusunun xüsusi proqramlı vahid cəbhəsi yaradılır.

Kim və hansı dəlillərlə sübut edə bilər ki, slavyanlar yeni məskun olduqları «Türk çöllərində» «Urus» («Rus») adı ilə tanınana-dək yerli əhalinin yüksək səviyyəli yazılı və şifahi mədəniyyətinin tə'siri altında maariflənməmiş, istər «Zadonşinanın», istər «İqor polku dastanı»nın və Rus xalq ədəbiyyatının başqa nümunələrinin ilk variantlarını yerli əhalinin öz tayfa başçılarının hərbi yürüşləri və qəhrəmanlıqları ilə əlaqədar yaratmış olduqları el ədəbiyyatından bir başa əxz etməmişlər?! Bəs, nə üçün Musin-Puşkin nüsxəsinə qədər «İqor polku dastanının» neçə-neçə variantları mövcud olmuşdur? «Dastan» bu günə qədər Rus alimlərinin müxtəlif mövqelərini əks etdirən variantlarda nəşr etdirilməsi də səbəbsiz deyildir.

Əgər tarix və tarixiliklə razılaşmayan fikir sahibləri tapılırsa, o zaman, onlar təbii bir suala cavab verməli olacaqlar: əgər rus xalqının babaları «Zadonşina» və «İqor polku dastanı» kimi abidələri müstəqil yaratmaq ağına malik olmuşlarsa, bəs, nə üçün «Türk çölləri»nə gəlməmişdən əvvəl Qərbi Avropada ilkin əcdad ocağında el ədəbiyyatı adına, hətta kiçik bir epizod belə düzüb-qoşub araya çıxarmamışlar? Bəs, «İqor polku dastanı»nda üstü tamamilə örtülə və gizlədilər bilməmiş Böyük Çölçü Türk tayfalına məxsus kifayət qədər sözlə, hadisələrin ruhuna hopmuş Türk mə'nəviyyəti-

¹ «Urusmaq» mifik ad iki sözün birləşməsindən yaranmışdır: «Urus» və «maq» «Urus» anlamı Arus («Kitabi – Dədə Qorqud»da 24 sancaq bəylərindən birinin adıdır) şəxs adının el dilində fonetik aşılarmaya uğramış formasıdır. Əgər «Urusmaq» anlamına etimoloji-semantic baxımdan yanaşılarsa, sözün I hissəsi «Urus» («Arus»), «Ərus» şəxsini, II hissəsi «Maq» tayfanın adını bildirir. «Maq» Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş. Atas mə'bədlərinin əsasını qoymuş qədim Türk tayfalarından birinin adıdır. «Urusmaq» Qafqaz türklərinin mifoloji ədəbiyyatında yarımtandır, başqa sözlə, «Qafqaz Prometeyidir».

¹ Ətraflı bax: «Avropa xəbərləri», 1809, №18.

na nə deyirsiniz?! Bu ayrıcana elmi araşdırma mövzudur! Halbu ki, «Zadonşina» və «İqor polku dastanı» slavyan-rus tarixində qeyd alınmamışdan neçə minilliklər əvvəl bir tərəfdən Monqolistan-dan Baltıkaya, o biri tərəfdən Hindıqışdan Qalis (Qızıl İrmak) çayınadək Ön Asiya və Qafqaz coğrafiyasına yayılmış Türk tayfalarının «Bilqamis», «Avesta», «Orxon-Yenisey» və başqa ölməz yazılı abidələri təkzibedilməz tarixdir.

31 iyul 1877-ci ildə Qazanda rus arxeoloqlarının IV qurultayının açılışında ümumtürk tarixini qısqançılıqla e'tiraf etməyə məcbur olan qraf A.S.Uvarovun aşağıdakı sözləri sübut edir ki, rus xalqına, rus dövlətinə «İmperiya tarixi» yazmaq üçün türklərin minilliklərdən bəri yaratdıqları yazılı və şifahi mədəniyyətlə yanaşı, onların zəngin arxeoloji keçmişinə qarşı xüsusi proqramla təxribat maşını slavyan-səlib yürüşünə başlayır.

Bu baxımdan rusların bir xalq kimi formalaşmasında müstəsna ağıl mərkəzi olmuş Qazanı «təleyi qədim zamanlardan bizim vətənimizin tarixi ilə bağlı, Şərqi qapısı olan şəhər» kimi səciyyələndirən qraf A.S.Uvorovun sözünün davamında gəlmə slavyan əhalisi ilə yerli türklərin tarixini eyni coğrafi ərazidə («Türk çöllərində») paralel zaman kəsiyində eyniləşdirməyə çalışması Rus imperatorluğu tərəfindən ümumtürk dünyasına qarşı irticanın başlayacağından xəbər verirdi. O, deyirdi: «Bu əlaqəni (qədim çölçü türklərlə slavyanların əlaqələrini nəzərdə tutur – Ə.T.) yalnız demək olar ki, təkcə ibtidai (məs'uliyətsiz və əsassız iddiadır. Çünki slavyanlar m.s. «Böyük Türk Çöllərinə» Avropanın qərb ərazilərindən gələn əhəlidir-Ə.T.) dövrdə deyil, indiki zamanda da izləmək olar. Yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, indii qarşılıqlı münasibətlər dəyişmişdir. Keçmişdə Şərq qədim ruslara tə'sir göstərirdi, indi isə Rusiya Uzaq Şərq ölkələrinə maarifçilik tə'sirini göstərməlidir».¹

Yuxarıda deyilənlərə əlavə olaraq qeyd edək ki, hər nəşrdə ciddi redaktədən keçirilsə də, «Dastan»da tam arıqlanıb götürülməsi və itirilməsi mümkün olmamış Türk çölçü tayfalarına məxsus elementlər danılmazdır.

Rus şairi S.Markov bu tarixi həqiqətin poetik təənnümünü vermişdi:

Ulu «İqor dastanı»nda
sıx otlar kimi
slavyan sətirlərində

bitmişdi qıpçaq sözləri.¹

İkincisi, «Dastan»ın bu gün bir neçə variantda meydanda olması da, Musin-Puşkinin Yekaterinaya təqdim etdiyi guya yeganə əlyazma variantı fikrinin siyasi illuziyadan başqa bir şey olmadığını açıqca göstərir.

Söylədiklərimizə bir qədər aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Bu günə qədər «Dastan»ın elm aləmində geniş və qızgın müzakirələrə, mübahisələrə və qət'i fikir ziddiyyətlərinə səbəb olmuş bir neçə variantı da mövcuddur. Bu mübahisələrə qoşulmaq bizim mövzumuzun həlli məqsədini daşımır. Ona görə də biz problemizlə bağlı yalnız bə'zi cəhətləri yada salmağı gərəqli hesab edirik.

XIX əsrin I yarısında Rusiyanın bir sıra görkəmli ziyalıları, o cümlədən, M.T.Kaçentovski, K.S.Baskakov və başqaları «İqor polku dastanı»nın saxtalaşdırıldığını, baş vermiş hadisələrin tarixi neçə əsr əvvəllərə aid olsa da, onun ruhən müasirləşdirildiyini açıb göstərmişlər.

1852-ci ildə əlyazmasında tapılmış «Zadonşina» dastanı və II Yekaterinanın adı ilə əlaqələndirilən «İqor polku dastanı» arasında apardığı paralellərə yekun vuran fransız alimi Lui Leje 1890-cı ildə yazırdı ki, «İqor polku dastanı» poetik cəhətdən güclü və orijinal olan «Zadonşina»nın əsasında name'lum saxtakarlar tərəfindən tərtib edilmişdi.²

Lui Lejenin gəldiyi qənaət onun fikir ardıcılıqları tərəfindən hər zaman qət'iyyətlə davam etdirilmişdi. Orijinalının qət'i olaraq başqa xalqa məxsusluğu tədqiqatçılarda şübhə oyatmayan abidə – «Dastan» «yanğın» tarixindən sonra «siyasətin qara əlləri» ilə tərib edilmiş «İqor polku dastanı» haqqında Lui Lejenin fikir ardıcılı fransız alimi, professor Mazon yazırdı: «Bu alabəzək mətnədə dövr və mühitdən savayı heç bir vəhdə yoxdur; dövr – XVII əsrin axırları, zəfər çalmış Rusiyada II Yekaterina dövrüdür, mühit isə ibarətdir qraf Musin-Puşkinin dərneyi ətrafında toplanmış bir neçə savadlı adamdan, kitabxana işçilərindən, tarixi əsərlərin mütaliəsindən vəcdə gəlmiş kübarlardan, vətənpərvər olduqları qədər də yaltaq olan bir sürü şəxsəndən ki, yazı-pozuları və nitqləri ilə öz millətçilik hisslərinə, bir də imperatriçanın siyasətinə nökrçilik edirlər».³

Professor Mazonun söylədikləri ilə tanış olduqdan sonra fikirləşsən ki, görkəmli alim «alabəzək mətn» deyəndə sanki heç bir real tairxi maddi -mədəniyyətə əsaslanmayan, yalnız «Avesta»

¹ Oljas Süleymenov. Az-Ya. Bakı, 1993, s.36.

² Lui Leje. Slavyan mifologiyası. Voronej, 1908, s.4-5.

³ Oljas Süleymenov. Az – Ya. Bakı, 1993, s.8.

¹ Ətraflı bax: V.V.Bartold və Ya.İ.Smirnov. «N.Ya.Marrın əsərləri haqqında rə'y». Petroqradd, 1916, s.373-374.

tanrılarından olan Zarvanla, Arsaklı Tükr-İskit çarları ilə əlaqədar rəvayət və əfsanələrə, habelə m.ö. III əsrdə yaşamış Babil tarixçisi Berusun topladığı Xaldey rəvayətlərinə istinadən, başqa sözlə, yabançı xalqa aid olmuş mə'nəvi xəzinəni «erməniləşdirməklə» qədim Şərqlin müxtəlif tarixi dövrlərini təhrif edərək erməni xalqına «milli tarix» tərtib etmək məqsədi ilə anonim müəllif Movses Xorenskinin arxasında gizlənmiş H.Eminin son redaktəsindən çıxmış «Armeniya tarixi» kitabının yerinə «İqor polku dastanı»nın adını yazmışdı. O, «dövr və mühit» deyəndə Azərbaycan türklərinin ulu əcdad torpaqlarını ələ keçirmək üçün Türkiyəyə və İrana qarşı apardığı işğalçı müharibələri 1828-ci ildə tam qələbə ilə başa çatdırmış Rusiyanın Qafqazda imperiya dayaqlarını yaratmaq və möhkəmləndirmək üçün İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ləğv edərək mart 1828-ci ildə «erməni vilayəti»ni İrəvanda yaratdığı «dövr»də I Nikolayın adının yerinə II Yekaterinanı nişan vermişdi. Professor Mazon «mühit» deyəndə, Şərqsünaslıq İnstitutunda çar Rusiyanın imperialist siyasətinə müt'i olmuş, gələcək erməni-Türk qırğınlarına ideoloji baza yaratmış Nikitin Osipoviç Emin kimi «alim» adına «bir sürü» keşişin və dəllal siyasətçinin mühitini nişan verirdi.

«İqor polku dastanı»nın «alabəzək mətnini» (Mazon) «Zadonşina»nın əsasında «tərtib edən» saxtakarlar (Lui Leje) namə'lum olduqları halda, «Avesta» əfsanələri (xüsusən «Knyaz Zarvan»la bağlı əfsanə epizodları), «Atarpatena əslzadəsi» (M.Xorenski) Artaşeslə əlaqədar Mar əhalisinin epik nəğmələri, Arsaklı rəvayətləri (Arsaklı çar səltənətinə mənsub olan partlı Maarifçi Qriqori, Partlı Saak və Arsaklı çarı III Tirdatdan danışan və s. epizodlar), habelə Xaldey hekayətləri (Babilin mifik çarı Bel ilə onun əyanı Haykın toqquşmaları, çar Aram, Assuriya şəhzadəsi Samiramida və Aray-Arat arasında olan macəralı müharibə xətti və s.) başqa qədim Şərq folklor ədəbiyyatı materialları əsasında müxtəlif dövrlərdə kilsədə tərtib edilərək anonim keşiş M.Xorenskinin adına istinad edilmiş «Armeniya tarixi»ni siyasi dövrün ruhunu əks etdirən son əlavələrlə rus dilində nəşrə hazırlayan, rus ağalarının «Böyük Armeniya» vədlərindən məst olan N.O.Eminin şəxsiyyəti mə'lumdur.

N.Eminin «Armeniya tarixi»ni 1828-ci ildən başlayaraq, Arazın o tayfından dilənçi erməni ailələrinin köçürülməsində və Azərbaycan türklərinin Qafqaz ərazilərində yerləşdirilməsində xüsusi cəfəşanlıq nümayiş etdirmiş rus işğalçı ordusunun yüksək çinli zabiti Lazarevə ithaf etməsi açıq göstərir ki, o, kitabın tərcüməsində, redaktəsində və nəşrində çox sərbəst hərəkət etmişdir və buna görə də «öz əməyini» müəllif zəhməti kimi qiymətləndirərək kitabın titul

vərəqində yazırdı: «Məxfi müşavir və kavalər, Lazarev Şərq dilləri İnstitutunun hamisi cənab Xristofor Yakimoviç Lazarev əlahəzrətlərinə tərcüməçi dərin ehtiram hissi ilə öz əsərini həsr edir».

Oxucu N.Eminin bu «ithaf»ını adı və təbii saya bilər. Əgər biz də bu «adi və təbii» axına qoşulsaq, o zaman, M.Xorenskinin adına istinad edilən «Armeniya tarixi»ndən üzü bəri başqa xalqlara məxsus olmuş qədim rəvayət və əfsanələr əsasında kilsədə xalqına guya «milli tarix» tərtib etmiş keşişlərin meydana qoyduqları cəfəngiyyatları bu gün də «elmi tarix» nümunəsi kimi qəbul etsək, başqa sözlə, qədim Şərq tarixinə üz tutanda saxta erməni keşiş ədəbiyyatına keçmiş SSRİ dövründən gələn yolxucu «dostluq və qardaşlıq ailəsində» metodoloji ən'ənə mövqeyindən doqma, ehkam şəkilində yanaşsaq, gələcək Türk nəslimizin üzünə həqiqət qapılarını təkrar-təkrar bağlayacaq, bununla da riyakar və qəddar ermənilərə daha yüz illiklər dövrü övladlarımızın başına fəlakətlər açmalarına yardımçı olacağıq.

Əziz soydaşım, din bir, dil bir, qan qardaşım, millətimin gələcək ümidi! Əlbəttə, nə N.Eminin «ithafı» adı ithafdır, nə də X.Y.Lazarev sadə və adi rus «müjkidir». Bu, o Lazarevdir ki, 1828-ci ildə Suriya, Livan, İraq, Türkiyə və İrandan erməni ailələrinin kütləvi köçürülməsinə, xüsusən İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqları ərazilərində daha sıx yerləşdirilməsinə şəxsən başçılıq etmiş, xristian qardaşlarına doğmadan-doğma qayğı göstərmiş Türk qanı içən çar polkovnikidir. Təsədüfi deyildir ki, Şərqsünaslıq İnstitutunun ilk təməli də bu Rus hərbi xəfiyyə başçısının adı ilə ünvanlanmışdı. N.Emin də millətçi erməni keşişi kimi, Ön Asiyanın müxtəlif regionlarında m.ö. başlanmış fasiləsiz müharibələrin ölüm girdabından can qurtarıb səpələnmiş qədim «İşgil» (Simeon Lehatsi – XVI əsr erməni keşişi) törəmələrini Ön Qafqazın zəngin ərazilərində, cənnət guşələrində yerləşdirən və «İsgildən» «Haya» keçmiş, hələ bu dövrdə «armyan» olmamış başıpozuq icmaya «qədim Vətən» və tarixdə ilk dövlət¹ yaratmaq üçün yardımçı olmuş X.Y.Lazarevə İşgil (Səllim itlər) irsindən gələn sədaqətini bildirmək üçün ona «dərin hörmət hissi ilə öz əsərimi həsr edirəm» deyir. Bu, çar I Nikolayın «dövrü» və N.Eminin «mühiti» uydurma əcdad adları altında

¹ Kütləvi qırğınla qədim Azərbaycan torpağını ikiye bölən vəhşiləşmiş işğalçı rus ordusunun tərkibində xüsusi xidmət idarəsinin ermənipərəst nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərən polkovnik X.Y.Lazarevin İran ermənilərini tarixi fürsəti əldən vermədən ermənilərin təəcili olaraq Ön Qafqaza köməyə haraylayan mə'lum müraciəti sübut edir ki, 1828-ci ildən etibarən ermənilərin Qafqaz tarixi başlayır. Bu, keşiş tarixçilərin «yaratdıqları» mifik «dövlətlərdən» fərqli olaraq Haykın törəmələrinə məxsus ilk gerçək dövlət tarixidir.

Ön Qafqazda Azərbaycan türklərinin ulu əcdad torpaqlarında gələcəkdə yaradılacaq "armyan dövlətinə" zəmin yaratmış ilk tarixi təməlin qoyulduğu «dövr və mühit» idi.

XIX əsrdən başlayaraq qara taleyin Şərqi xalqlarının boğazına cəhənnəmin odlu kösövü kimi tıxadığı İşkil(Səlim itlər) törəmələrinin bir tərəfdən ingilis, bir qədər sonra fransız və dünya ağalığı eşqinə düşmüş başqa Qərb dövlətləri, o biri tərəfdən Pyotrın dünya imperiyası «lokomotivini» hazırlamış II Yekaterina Rusiyası Şərqi siyasəti ilə əlaqədar tarixdə olmayan əcdad «nəsil ağacını» Ön Qafqazda «əkmək» və onu öz dövlətinin Şərqi dayağı olaraq möhkəmləndirmək məqsədi izləmişdi. Bu siyasətin varisi olan qraf A.S.Uvarovun 31 iyul 1877-ci ildə Rus imperatorluğunun Şərqi uğrunda yürüş planlarını müzakirə edən IV Kazan qurultayında verdiyi bəyanatla təkcə «Türk çölləri»ni (yaxud «İskit Çöllərini» - «Herodot Skifiyasını») «Rus çölləri» tarixi ilə əvəz etməyə çağırırdı, o, Türk tayfalarının qədim məskənləri olan Ön Asiyanın qərb əyalətlərinə, Ön Qafqaza, habelə Atillanın qəhrəmanlıq tarixini yaşadan Qərbi Avropanın bəzi ərazilərinə doğru «marifçilik» adı altında rus işğalçı irtica maşınının istiqamətləndirilməsini tarixi zərurət kimi qiymətləndirir və sözünün davamında deyir: «Bu gün axşam Şərqlə bağlı müxtəlif elmi məsələlərə icazə veriləndə, bu məsələləri biz burada müzakirə edəndə, Balkanlarda, Dunayın aşağı axarında, Fəratın yuxarı axarında (Arme/Şupria ilə bağlı erməniləri nəzərdə tutur – Ə.T.) Şərqi haqqında başqa məsələ həll olunacaqdır. Burada biz elmi məsələləri həll etməklə Şərqi tarixini yeni görmə bucağından işıqlandıracaq, orada qardaşlarımız bizimlə eyni tayfadan olan xalqlara azadlıq və maarif gətirmək üçün başqa silahla çox qədim Şərqi məsələsini həll edəcəklər».¹

Təsadüfi deyildir ki, dünyada ikinci qohum tayfası və ilkin tayfa adı olmayan kimsəsiz, hətta gəldiyi Qərb coğrafiyasında da adına bircə qarış torpağı belə nişan verilməyən, tarixən yurdsu-yuvasız, qismətinə köçkünlük və qaçqınlıq yazılmış başıpozuq icmaya – erməni kütləsinə Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda iki Türk dövlətinin ərazilərinə hegemon pəncəsini qoymaq üçün məlum güclü dövlətlər ta əzəldən bu günədək öz siyasətləri mövqeyindən mə'nəvi-dini, siyasi-iqtisadi və hərbi arxa olmuşlar.

Maraqlı cəhət odur ki, Azərbaycanın zəngin sərvətini siyasi şaxmat taxtası üzərində bölgüyə qoymuş bu qüvvələr çirkin siyasətin aktyorları olaraq ifa etdikləri «haq» və «ədalət» rolunda vaxtilə özlərinin yaratdıqları «Dağlıq Qarabağ məsələsi»nin həllində «sülh məramlı»

missiyaya qoşulsalar da, onlar ya açıq, ya gizli şəkildə təcavüzkar «xristian qardaşlarının» tərəfini müsəlman-Türk «müttəfiqlərinə» vermirlər. Bu ölkələr tarixən heç zaman toplum halda bir məskəndə yaşamamış İşkil icmasını xalq olaraq Güney Anadoludan başlayaraq, iki qədim Azərbaycan Türki dövlətlərinin ərazilərinə «sahib etmək» üçün uydurma etnoünvanlarını nişan verən rəvayətlərə istinadən əvvəllər «Kiçik Hayastan» (Ayastan), «Böyük Hayastan», yeni siyasi dövrə uyğun olaraq, sonralar «Böyük Armeniya», «Kiçik Armeniya», daha neçə-neçə «armeniya»lar əsasında «milli» xəritələrinin «təşkili-nə», «tarix» adına cəfəngiyyatla dolu qalın-qalın kitabların yaranmasına, beləliklə, onların «İşkil»dən «haya», «hay»dan «armyana» çevrilmələrinə mə'lum tarixi çağlarda hamilik etmişlər.

Təzibedilməz bu real həqiqəti gizlətmək məqsədilə dünya erməni kilsəsi, erməni ziyalıları və mizdolu xristian tarixçiləri günümüzə qədər saysız kitablarda erməni xalqına «əcdad» və «vətən» axtarmışlar, axtarırlar və axtaracaqlar! Heç bir maddi-mədəniyyətə əsaslanmayan bu axtarışlar erməni tarix ədəbiyyatında elmlə əlaqəsi olmayan ziddiyyətlərlə dolu kaos dumanı yaratmışdı və bu da təbiidir. Çünki hər bir erməni müəllifi başqa xalqların qədim keçmişinə irticaçı siyasətdən qidalanmış özünün subyektiv duyumu və düşüncələri ilə yanaşır. Bundan başqa, ayrı-ayrı müəlliflərdə «orijinalıq» xatirinə, yeni «elmi kəşf» düşüncəsi ilə ortaya atılmış iddialı «tapıntı» görüntüsü erməni tarix ədəbiyyatında ziddiyyətləri daha da dərinləşdirir, daha dəqiqi, ənənəvi uydurma «erməni dövlətçiliyi» konsepsiyasını kilsə şeytanının dolaşdırdığı qara kələfə çevirir.

Kilsə ədəbiyyatında əsas qoyulmuş və keşiş müəlliflərin şeytan kələfinə çevirdikləri «erməni dövlətçiliyi» iddiası qarşıda tarix və tarixilik kontekstində geniş araşdırmaya cəlb ediləcək, kifayət qədər maddi sübutların işığı altında erməni babalarına məxsus armeniyaların (I Armeniya, II Armeniya, III Armeniya, IV Armeniya və s.) fantastik uydurmada başqa bir şey olmadığı aşkarlanacaqdır.

¹ V.V.Bartold və Y.İ.Smirnov. Gösterilən əsər, s.373-374.

I FƏSİL. M.XORENSKİ ANONİM KEŞİŞ «TARIXÇI»DIR

*“Ermənilərin keçmişi haqqında
istər tarix, istərsə də rəvayət
hesab edilsin, heç bir
mə'lumata malik deyilik”.*
Qaraqaşyan.

Orta əsrlərdən başlayaraq erməni keşişləri və onların daha sonrakı alim varisləri bu günə qədər Qərbi Avropanın adı və lokalizasiyası özlərinə də dəqiq belli mə'lum coğrafi ərazisindən Kiçik Asiyaya gəlmiş adsız babalarının əcdad «ünvanını» qədim Şərq xalqlarının tarixinə «yazmağa» çalışmışlar.

Bəs orta əsrlərə qədər erməni babalarının etnoinsan adı olmuşdurmu?

Erməni xalqının tarixi ilə əlaqədar meydana çıxan bir çox suallar kimi, bu suala da insan tarixi sükutla cavab verir.

Təsadüfi deyildir ki, XIX əsrdən günümüze qədər istər Türkiyə Respublikasının ərazilərində, istərsə də Qərbi Azərbaycan torpaqlarında arxeoloji qazıntılar çirkin imperiya siyasəti və dini təəssüb mövqeyindən tendensiyalı, elmi tarixin tələblərindən uzaq mövqedən aparılsa da, aşkarlanmış hər hansı bir mədəniyyət nümunəsi, cüz'i də olsa, özlərini dini əfsanə qəhrəmanı mifik çar Haykin törəməsi hesab edən Hayların «qədim tarixinə» şahidlik etmir. Məhz buna görə də orta əsrlərdən başlayaraq keşişlərin bu yolu bağlı idi. Onların yeganə yolu minilliklərdən bəri Şərq dünyasını qanadları altına almış, yeri gəldikcə adını çəkəcəyimiz Ön Asiyanın yerli – köklü qohum tayfalarının zəngin şifahi və mifoloji ədəbiyyatından istifadə edərək, öz məqsədlərinə uyğun gələn yeni rəvayət variantları yaratmalı və bu filoloji materiallar əsasında «armyan tarixləri» tərtib etməli idilər. Bu baxımdan anonim keşiş müəllif M.Xorenskinin adına yazılmış «Armeniya tarixi» ilə dünya tarixində erməni saxtakarlığının əsası qoyulur.

Erməni tarix ədəbiyyatında keşiş müəlliflərə aid edilən «Armeniya tarixi» kitablarından ayrı-ayrı tarixi çağlarda Biaini və Part dövlətlərinin tərkibinə müvəqqəti daxil edilmiş Ön Asiya və Ön Qafqaz vilayətlərini və onların qədim yerli əhalisinin tarixini çağdaş erməni xalqının adına bir başa bağlayan hissələri çıxsaq, şübhəsiz, həmin kitabların bir üz qabıqları qalacaq, bir də onların üstlərində əksəriyyəti anonim olan keşiş adları, vəssalam. Lakin qara taleyin bir dö-

nüşündə Azərbaycan türklərinin qanlı faciə tarixi üzərində babaları Qərbi Avropadan gəlmiş bir ovuc köçkün və dilənçi hay ailəsinin simasında Rus imperatoru Nikolay Mart 1828-ci il fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ləğv etdi, Azərbaycan türklərinin əcdad torpaqlarında Rus imperiyası tərkibində 1830-cu ilədək «erməni vilayəti» adında oyuncaq qurum yaratdı və bununla da yer üzünə səpələnmiş dünya ermənilərinin, müvəqqəti də olsa (1830-1840-cı illərdə Ön Qafqaz quberniyalara bölündü), ilk tarixi dövlətinin ideoloji əsasını qoymağa müvəffəq oldu. Dünya tarixində ən irtica müqavilə olan, dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında bu günə kimi Azərbaycan türklərinə qarşı ilkin qəddarlığını (vahid Azərbaycanın türksə fars inzibati ərazisinə parçalanması, bu gün də Cənubi Azərbaycanın irticaçı fars rejimi altında dil, maarif, təhsil hüquqlarının tapdanması və s.) qoruyub saxlayan 1828-ci il Türkmənçay anlaşılmasından sonra Rus imperiya institutlarının fəaliyyətində ideoloji, psixoloji əsası qoyulmuş «erməni dövləti» ideyasını, nəhayət qanlı müstəmləkə tarixinin Azərbaycan türklərinə qarşı yaratdığı yeni düşmən şəraitdən dərhal faydalanan Qırmızı Rus İmperatorluğunun daşnak-bolşevik bandası silah gücünə həyata keçirməyə nail oldu. Bununla da erməni kilsə ədəbiyyatından gələn ənənəyə uyğun olaraq bu günə qədər tarix ədəbiyyatında qədim siyasi-inzibati coğrafi ərazisi məqsədli şəkildə saxtalaşdırılmış Oğuz Albanyasının Qərb coğrafiyasının böyük bir hissəsində Osmanlı türkləri ilə Qafqaz türklərinin bəzən 29 noyabr 1920-ci ildə «Ermənistan SSR» adı ilə Kreml tərəfindən vurulan qanlı daşnak-bolşevik **pazı** (C.Kirokossyan) dünya tarixində ilk erməni dövləti kimi yaranmış oldu.

İbrətəməz fakt budur ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq XX əsrin sonlarına qədər dünya erməni diasporası – kapital maqnatları tərəfindən müxtəlif şirnikdirici imtiyazlarla xarici ölkələrdən bəzən kütləvi, bəzən də ailə-ailə köçürülüb Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilmələrinə baxmayaraq, tarixən xoş yaşayış arxasınca köçgün psixologiyası ilə həyat tərzi keçirməyə alışmış bu insanlar yadelli quşlar kimi, düşükləri yad yuvadan da zaman-zaman uçub gəldikləri yolla da «cənnət axtarışı»nda yer üzünə təkirarən səpələnmişlər.

Bu gün də ermənilərin kiçik icma formasında bütün yer üzünü əhatə edən ayrı-ayrı dövlətlərin ərazilərində məskunlaşmaları deyil, yaşamaları, hətta mənşəcə erməni olsalar da, müəyyən hissəsinin fransızlaşması, ingilisləşməsi və s. aşkarca sübut edir ki, erməni babaları tarix elminə mə'lum olmayan dövrlərdən üzü bəri köçkün

və pərakəndə yaşamışlar. Erməni xalqının ailələr şəklində bu günkü canlı yaşayış və məişət areal xəritəsi də təkzibedilməzdir.

Böyük Allahın işıqdan və müdriklikdən məhrum etdiyi, şeytan fitvası ilə yaxşılığa və mərdliyə qənim kəsilən, cahil və nadan hislərlə yaşayan, xəstə silahı zəhərli şovinizm olan bir xalq, ata-baba ocağının atəşindən güc alan, insanları sevə-sevə müdrikləşən Dədə Türkün varisləri kimi, mə'nəvi işığın və zəka nurunun intibahı olan şifahi – əqli yaradıcılıq xəzinəsi yarada bilməzdilər.

Bizim fikrimizin sübutu baxımından erməni keşiş müəlliflər tərəfindən «Avesta»dan əxz edilmiş erməni mifoloji ədəbiyyatına diqqət yetirmək kifayətdir. O zaman mə'lum olacaq ki, Ahura-Məzda baş Tanrı olmaqla erməni mifoloji Tanrı panteonu başdan-başa Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan «Avesta» ilə əlaqədardır.

Keşiş müəlliflərin «tarix» kitablarını vərəqləsək, danışılmaz bir həqiqətlə üz-üzə dayanmış olaraq: dövlət və dövlətçiliklə bağlı epizodlar «Avesta» tanrısı «çar Zarvanla», «Avesta»dan gələn digər tanrılarla, o cümlədən, Maday çarı Astiyaqla, habelə Türk mənşəli başqa tayfalara məxsus, məsələn, Part Türk-İskit çarları ilə, Biaini çarı Aramla əlaqədar əfsanə, rəvayət və hekayətlər əsasında erməni xalqına «tarix» kitabları hazırlanmışdı. Bu baxımdan anonim keşiş müəllif M.Xorenskinin adına istinad edilmiş «Armeniya tarixi» kitabına düz XIX əsrin sonlarına qədər hər dövrün siyasi tələbləri ilə əlaqəli əlavə edilmiş filoloji parçalar olduqca maraqlıdır.

Mövzumuzun geniş araşdırılması və fikrin sübutu üçün qarşıda yeri gəldikcə həmin materiallardan nümunələr gətiriləcəkdir.

Yuxarıda deyilənlərə tarixilik kontekstində realıq prizmasından işıq salmaq baxımından erməni mifoloq alimi Manuk Abeqyanın fikri daha mö'təbərdir, daha ədalətlidir.

Erməni babalarının Qərbi Avropanın hansı ölkəsindən Ön Asiyaya haçan gəlmələri, hansı ərazidə ilkin yerləşmələri, «armyan» olanadək (əslində «Hay» olanadək) hansı etnik adla tanınmaları barədə maddi sübut üçün əldə heç bir faktın olmadığını e'tiraf edən Manuk Abeqyan fikrinə davam edərək yazırdı: «Erməni xalqının əsli nədir, necə və nə vaxt, haradan və hansı yollarla o buraya (Kiçik Asiyaya-Ə.T.) gəlib, arman olmağdan əvvəl və sonra hansı tayfalarla əlaqədə olub, onun dilinə və etnik tərkibinə kim necə təsir göstərib? Bu amilləri və armanların kimliyini sübut etmək üçün əlimizdə dəyərli, dəqiq və aydın dəlillər yoxdur».¹

¹ Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1. İrəvan, 1948, s.7.

Müəllifin sözlərindən aşkarca görsənir ki, o, «Armeniya» adında «dövlətə» işarə etsə də, qədim dövrdə onun tarixi mövcudluğuna onun özü də inanmır. Çünki dövlət vahid soykökə malik olan qüdrətli tayfa ittifaqından yarana bilərdi. Manuk Abeqyanın e'tirafından aşkarca mə'lum olur ki, tarix heç zaman erməni babalarına məxsus tayfa ittifaqının mövcudluğunu tanımamışdı. Bu kiçik adsız icma Ön Asiyada və Qafqazda pərakəndə halda yaşamışdı.

Manuk Abeqyan XIX əsrin əvvəllərində erməni və ermənipərəst müəlliflərin «kəşf» etdikləri «Armeniya» anlamını işlətsə də, «erməni xalqının hansı soykökə» malik olması, «dil və etnik tərkibinə kim və hansı yolla ona tə'sir etməsi» və s. barədə «dəqiq mə'lumatın» olmamasını e'tiraf etməklə həm özünü təkzib edir, həm də «qədim Armeniya»dan bol-bol danışan erməni müəlliflərini qəbul etmir.

Erməni alimi Qərbi Avropadan müxtəlif zaman kəsiyində hissə-hissə köç edən və Kiçik Asiyanın ayrı-ayrı regionlarında pərakəndə yerləşən babalarının ilk düşdükləri ərazilərdə etnik maddi-mədəniyyət izləri qoya bilmədiklərini yuxarıdakı səmimi e'tirafında sübut etmiş olur. Neçə min illər boyu etnik təkmilləşmə və hər hansı bir xalqın tarixinə çevirmə prosesini şərtləndirən dil, din, yazı mədəniyyəti faktlarına malik olmayan çağdaş xalqın ən qədim «dövlətindən» danışmaq ancaq fioloji materialları «elmi tarix» kimi gözə soxmağa çalışanlara məxsus ola bilər. Biz qarşıda da yeri gəldikcə faktlarla sübut edəcəyik ki, M.Xorenskinin adına istinad edilmiş uydurma «Armeniya tarixi» bu gün elmə bəlli olan rəvayət və əfsanə materialları əsasında tərtib edilmişdi. Elə buna görə də keşiş müəlliflər tarix elminə mə'lum olmayan hansı ərazidən, hansı tarixi çağlarda Avropadan Ön Asiyaya gələrək ayrı-ayrı regionlarda pərakəndə yaşamış erməni babalarının yeni ərazilərdə daim məskunlaşa bilmədiklərinin başlıca səbəbi üstündən sükutla keçirlər. Çünki bu tarixdir, lakin erməni babalarının tarixi deyildir.

Kiçik Asiyada haqqında danışılacaq dövlətlər arasında baş vermiş tarixi müharibələrin fırtınası başqa kiçik etniklər kimi, köçkün, əsli-kökü mə'lum olmayan, kimsəsiz erməni babalarını da, ola bilsin ki, Ön Asiyanın və Qafqazın sakitlik və əmin-amanlıq hökm sürən guşələrinə ailə-ailə, fərd-fərd pərakəndə halında səpələmişdi. Dövrün Assuriya və Biaini kimi qüdrətli dövlətlərini tarix səhnəsindən çıxarmış Maday İmperiyasının dərinliklərində dağlıq ərazilərə sığınmış qaçqın ailələr özlərini daha təhlükəsiz hesab etmişlər.

Manuk Abeqyan erməni babalarının Qərbi Avropadan gələrək, onun fikrincə, ilkin friqiyələrin qonşuluğunda yerləşmələrini, aramsız

müharibələrin fəlakətindən xilas olmaq üçün buradan da hərəkət edərək Kappadokiyaya, Qalis çayının cənubuna, Fəratın qərbinə (Arme-Şupria vilayətinə), Maday çarı Kiaksarın zərbələri altında Assuriya və Biaini dövlətləri məhv edildikdən sonra Ön Asiyanın daha da dərinliklərinə qaçqın düşdükləri tarixi çağları özünəməxsus yanaşma ilə belə xatırladır: «Güman ki, ermənilər m.ö. V əsrdə Taron istiqamətində Şimala hərəkət etmiş və Arsak vadisinə gəlmişlər».¹

Erməni müəllifindən soruşmaq istəyirik: «gümanla», «ehtimal» və «fərzilərlə» hər hansı bir xalqa «tarix» yazmaq olarmı?

Etnik adı bu günə qədər elmə məlum olmayan babalarının m.ö. V əsrdə «Arsak vadisinə» «gəlmələrini» iddia edərkən «güman»dan başqa əlinizdə hər hansı qədim mö'təbər mənbə, yaxud arxeoloji maddi-mədəniyyət varmı? Əlbəttə, sizin dediyiniz tarixə şahidlik edən dəlillər olsaydı, şübhəsiz, «gümana» yox, canlı şahidə söykənərdiniz.

Maraqlı cəhət odur ki, erməni alimi pərakəndə halda «gümanla» «Arsak vadisinə» «gətirib yerləşdirdiyi» erməni ailələrinin deyil, çağdaş erməni xalqının ümumən babalarının tarixini m.ö. V əsrdən e'tibarən Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz torpaqları ilə bağlamağa çalışır.

Belə çıxır ki, erməni babaları pərakəndə yaşamış, lakin «kütləvi halda» ellikcə bir yerdən başqa yerə hərəkət etmişlər. Əgər Manuk Abeqyanın bu fikrini qəbul etmiş olsaq, onda o, başqa bir suala cavab verməlidir ki, bəs 1828-ci ildən başlayaraq, İrandan, Türkiyədən, Suriyadan, İraqdan, Livandan və Orta Şərqi başqa regionlarından kütləvi şəkildə köçürülüb Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz ərazilərində, o cümlədən, ölkənin Qarabağ (qədim Arsak) torpaqlarında yerləşdirilmiş minlərlə ailəni – erməni xalqını təmsil edən bu çoxluğu nə üçün «unudur»?

Məsələ aydındır, Dağlıq Qarabağla əlaqədar XIX əsrin əvvəllərindən ortaya atılmış riyakar iddianı «tarixi həqiqətlə» əlaqədar olduğunu sübut etmək üçün Manuk Abeqyanın öz babalarını Kiçik Asiyanın Taron əyalətindən gətirib daha sonralar Part imperiyasının əsasını qoymuş çarın adı ilə «Arsak vadisi» adlandırılmış Azərbaycan türklərinin qədim ərazisində m.ö. V əsrdə «yerləşdirməsi» təəccüb doğurmamalıdır. Bu, erməni şizofreniyasıdır, erməni müəlliflərinə kilsədən gələn əcdad xəstəliyidir! Əgər bu iddia şizofreniya xəstəliyinin nəticəsi olmasaydı, şübhəsiz, Manuk Abeqyan tarixə

ayıq ağılla yanaşardı və o zaman başa düşərdi ki, m.ö. V əsrdə nə Arsaklı çarları var idi, nə də ki, Azərbaycan türklərinin qədim coğrafi ərazisində «Arsaklı vadisi» anlayışı.

Qarşıda şahidi olcağıq ki, ən'ənvi «armyan arşkidləri» iddiası ilə bu gün də «Arsak» toponimini «ermənileşdirən» irtica qüvvələri² adı çəkilən kilsə xəstəliyindən xilas olmamışlar. İ.Petruşevski yazır ki, Qarabağın ayrı-ayrı kəndlərində yaşayan erməni ailələrinin babalarının bir qismi XVII əsrin II yarısından başlayaraq, Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalından günümüzə iş üçün gəlib yerləşmiş rəncbərlerdir. Onların ikinci qismi 1860-cı ildə siyasi məqsədlə Rus imperatorluğu tərəfindən yenə də Qaradağ mahalından kütləvi köçürülüb gətirilmiş və məskunlaşdırılmışdı.¹

Fikrimizin sübutu üçün ilkin başqa bir görkəmli erməni arxeoloqu S.Ter-Avetisyanın Qafqazın qədimliyini öyrənən cəmiyyətin 1881-ci ildə Tiflisdə çağırılmış növbəti beşinci arxeoloji qurultayında səslənən Qarabağda, Göyçə gölü ətrafında, habelə Ön Qafqazın başqa regionlarında aşkarlanmış arxeoloji mədəniyyətin İskit tayfalarına aid olmasını və onları Qafqazın ən qədim əhalisi hesab edilməsi fikrinin vahid etmi konsepsiya olaraq qəbul edildiyini e'tiraf etməsi kifayətdir.²

Qarşıda «Artaşat-1» arxeologiyasından danışarkən aydın olacaq ki, aşkarlanmış mədəniyyət Azərbaycan türklərinin Qərb əyalətlərində də başqa qohum Türk tayfaları ilə birlikdə onların soykündə iştirak etmiş dili bir, inancı bir, qanı bir, məişəti və həyat tərzi bir olan iskitlərə məxsusdur.

Qədim mənbələr xəbər verir ki, Türk tayfaları tarixə həm ayrı-ayrı adlarla nişan verilmişlər, həm də ümumi «İskit» adı altında tanındılmışlar.

Göründüyü kimi, Azərbaycan türklərinin istər Qərb, istərsə də Şərqi ərazilərində aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işlərinin nəticələri Qafqazda babalarının izini axtaran erməni arxeoloqlarının sevindirilməmişdi. Ekspedisiyanın hesabatı onları mə'yus etmişdir.

Başqa bir erməni tarixçisi Q.A.Xalatyants erməni babalarının gəlib Araz çayı vadisinə yerləşmələrini tam başqa yanaşma ilə şərh edir. O, yazır: «lensənə görə, armyan tayfası başqa xalqlarla birlikdə Xat ölkəsi Friqiyadan Şərqi tərəf hərəkət edə bilərdi və VII yüzillikdə, əlbəttə ki, mübarizə apararaq Fəratdan Araks vadisinə tərəf Şərqi ərazisini tuta bilərdi və bununla belə özünün əvvəlki yer-

¹ Manuk Abeqyan. Göstərilən əsəri, s. 8-9

¹ İ.Petruşevski. Dağlıq Qarabağ kəndlilərinin xristianlığa qədər inancları. Bakı, 1930, s. 21-22
² Ətraflı bax: S.Ter-Avetisyan. Qarabağ abidələrinin qədimliyi və İskit problemi. Tiflis, 1934, s. 21-26.

lərinin adı «Xett» və yaxud ermənilərin özlərinin adlandırdıqları kimi, «Hay» adını qoruyub saxlaya bilərdi. Halbuki qonşu xalq onları «armeniyalı», onların ölkəsini isə «Armeniya» adlandırmağa başladılar».¹

Müəllifin qədim Şərqi tarixini saxtalaşdırması göz qabağındadır.

Əvvəla, tarixdə nə «Armeniya» ölkə, nə də «armyan» tayfa anlamı olmadığı kimi, «armeniyalı» icma anlayışında olmamışdı. Erməni müəlliflər ədəbiyyatda «Hay» sözünü rəvayət qəhrəmanı Hayla əlaqələndirirlər. «Hay» mifik tayfa adını «Xett» ölkə adı ilə bağlanması da əsassızdır, lakin məqsədlidir.

İkincisi, erməni babalarının m.ö. VII əsrdə Şərqi əyalətlərinə səpələnməsi də, onların istəyi ilə deyildir.

Ədəbiyyatda verilən başqa bir versiyaya inansaq, o zaman, həqiqət budur ki, Kimmerlərin ağır zərbələri altında iki Friqiy çarlığı («Kiçik Friqiy», «Böyük Friqiy») məhv edildiyi çağlarda Avropadan gəlmiş başqa kiçik etnik icmalar kimi, ola bilsin ki, erməni babaları da ölümdən can qurtarmaq üçün ayaq tutduqca qaçmış, Şərqi ayrı-ayrı regionlarına səpələnmişlər.

Mə'lum kerçəkliyə Q.A.Xalatyantsın saxta erməni örtüyü çəkəməsi də əhəmiyyətsizdir.

XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan Türki tarixinə qarşı qələmini silaha çevirmiş daşnaq-bolşevik ideoloji terrorizmin aparıcı rəhbərlərindən olan Y.A.Manandyan babalarının yerləşdikləri ilk məskəni, onların soykökü və Şərqi yayılmaları barədə fərqli mə'lumat verir.

Müəllif «qədim Armeniya» adlandırdığı «ölkəni» tarixin tanımadığı Aratsani (Fərat) çayı ilə Dəclə çayının arasında lokalizə edir. Onun fikrinə, Herodot və Ksenofontun dövründə «qədim Armeniya»nın cənub-qərb hissəsində armenilər yaşamışlar. Y.A.Manandyan burada yerləşmiş «armenilər kütləsini müqayisədə əhəmiyyətsiz» hesab etsə də, onların Kürə, hətta Mesopotamiyaya qədər yayıldıklarından danışır.

Maraqlı odur ki, müəllif armeniləri «armyan əhalisi» adlandırır.² Halbu ki, M.Xorenskidə olan rəvayətdə armenilərin vətəni Kappadokiya Y.A.Manandyanın armeniləri yerləşdirdiyi ərazidən xeyli kənardan axan Qalis çayının qərb sahillərində olan qədim ölkədir.

«Armeniya tarixi»ndəki rəvayətdə də armenilər Kappadokiya çarı Arimin nəslindəndir. Rəvayətdə onların vətəni «qədim Armeniya» çarı Aram işğal edir.¹ Erməni müəlliflərinin əksəriyyəti də Arimi deyil, Aramı bu günkü ermənilərin babası hesab edirlər.

Həqiqətənmə Aram etnomənsubiyyətə çağdaş erməni xalqının babasıdır?

Manuk Abeqyan «Aram haqqında miflərdən» danışarkən M.Xorenskidə olan epizoda aydınlıq gətirərək yazır: «Aramın Assuriya ilə mübarizəsi ola bilsin ki, II Salmanasarın (m.ö.860-826) rəqibi qüdrətli Urartu hökmdarı Aramın assuriyalılara qarşı hərbi əməliyyatları haqqında xatirədir».²

Erməni aliminin fikrindən də aydın olur ki, keşiş müəlliflərin və onların tarixçi varislərinin «qədim Armeniya» deyəndə «Biaini» dövlətini, habelə Kappadokiyaya yürüşlərindən danışanda əfsanəvi «armyan çarı» kimi xatırlanan Aramın mifoloji şəxsiyyətində Kiçik Asiya torpaqları uğrunda aparılan qanlı müharibələrdə assuriyalıların (qədim müəlliflər Kappadokiyanı «Assuriya» adı ilə də qeydə almışlar), başqa sözlə, çar II Salmanasarın (M.Xorenskidə kilsə rəvayətindən gələn nə Arimin, nə də onun Armeni nəslinin) ən təhlükəli rəqiblərindən Biaini çarı, m.ö. 864-845-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş tarixi şəxsiyyət Aramı «ermənileşdirmələrində» heç bir tarixi əsas yoxdur.

Bu haqda yeri gəldikcə danışılacaqdır.

Tarixi keçmişin bu qədər aydın olmasına baxmayaraq erməni tarixçiləri mənsub olduqları xalqın mənşəyini keşiş ədəbiyyatından gələn gah Arim, gah Armenak mifləri ilə, gah da rəvayətləşdirilmiş və «ermənileşdirmiş» Biaini çarı Aramla bağlayırlar. Lakin erməni ədəbiyyatında əsas fikir tərəfdarları «armyan» sözünün mənşəni nə Arim, nə Armenak adları ilə deyil, Aram namı ilə əlaqələndirirlər. Bu həqiqət Y.A.Manandyanın Arimin nəslindən olan «armenilərin» «armyan əhalisi» hesab etməsini qəti təkzib edir.

Müəllifin dediklərinə diqqətli olsaq, o zaman, onun tarixin daha ciddi məqamlarını kobud saxtalaşdırdığının şahidi olarıq. Məsələn, o, Strabonu şahid tutaraq, Fərat və Dəclə çayları arasında məskunlaşmış yerli əhali ilə «müqaisə edilməz dərəcədə» azlıq təşkil edən «armenilər kütləsi»nin buradan müxtəlif istiqamətlərə, nəinki «qədim Armeniya»ya, habelə bütün «Armyan dağ silsiləsinə» (dağ

¹ Q.A.Xalatyants. Armeniya tarixi очерki. M., 1910, s. 12.

² Y.A.Manandyan. Qədim dövrlərdə Armeniya şəhərlərinin dünya ticarətilə əlaqələri. İrəvan, 1954, s.64.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.50.

² Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1, s.23-24.

silsiləsi qədim tarixdən Tavr Türk tayfalarının adını yaşadır) yayılmağa başladığını yazır.

Sual olunur, əgər «qədim Armeniya» adında dövlət «olmuşsa», «armenləri» gətirib onun Cənub-Qərb ərazilərində yerləşdirməyin və oradan da Kiçik Asiyanın bütün əyalətlərinə, habelə Kürə qədər olan ərazilərə «armeniya əhalisi» adı ilə yaymağın erməni xalqının uydurma tarixinə hansı xeyri əlavə edir?

Xatırladaq ki, Y.A.Manandyanın «armenlərin» adı ilə «armyan əhalisinin» Kürə doğru yayılma istiqamətində, hələ Selevkilərin hakimiyyəti illərində Fərat çayının yuxarı vadisində yerləşmiş qədim Şupria (Arme) valiliyinin satrapı olan «Atarpatena əsilzadəsi» və «MarMaday» nəsilli (M.Xor) Artaksi (Artaşes), məlum tarixi hadisələrdən sonra ilk fürsətdən istifadə edir, ölkənin müstəqilliyini qazanır, Strabonun xəbər verdiyi qonşu ölkələrin əraziləri hesabına güclü bir dövlət yaratmağa müvəffəq olur. Nə Artaksi (Artaşes) şəxsiyyətinin, nə də onunla əlaqədar olan hadisələrin çağdaş erməni xalqının tarixi ilə hər hansı bir əlaqəsi ola bilməzdi və bu da təbii idi. Çünki Yunan müəlliflərinin nişan verdikləri «Antioxun strateqi», Arme (Şupria) çarı Artaksi Atarpatın nəslindəndir. Bu haqda maddi sübutlarla geniş şəkildə danışılacaqdır.

Yeri gəlmişkən bir həqiqəti də xatırladaq. Y.A.Manandyanın nişan verdiyi ərazinin «Armeniya» namı, yaxud onun «armyan», habelə «armenlər» əhalisinin adına həmin dövrlərdə Kiçik Asiyada, Ön Qafqazda baş vermiş hadisələri qeydə almış nə Assuriya gil yazılarında, nə Biaini qaya yazılarında rast gəlinir. Bu adların tarixi XIX əsrdə zaman-zaman erməni kilsəsində əlavələrlə təkmilləşdirilmiş «Armeniya tarixi» kitablarında verilmiş rəvayətlərlə başlayır. Əlbəttə, elmi tarix keşiş müəlliflərin uydurduqlarını təkzib edir.

Yeri gəldikcə faktlar gətiriləcək ki, Kiçik Asiyaya «haradan və hansı yolla gəldikləri» məlum olmayan (Manuk Abeqyan) adsız bir icmanın Ön Qafqaza və Ön Asiyanın dərinliklərinə səpələndikləri regionlarda özlərinəməxsus mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixini təsdiq edən heç bir etnoarxeoloji, etnolinqvistik, xüsusən etnoantropoloji sübuta bu günə kimi rast gəlinməmişdi.

Müəllif Yunan-Selevki hakimiyyəti dövrünə işarə ilə erməni babalarının ailə-ailə Ön Qafqaza doğru qədim Oğuz torpaqlarına zaman-zaman sızmalarına, yerli əhali arasında yayılmaqlarına dövlətçilik baxımından tarixilik donu geyindirməyə çalışsa da, onun iddiaları elmi tarixin tələblərindən məhrumdur.

Ermənilərin bu dövrdə saylarının fantastik şişirdilməsi və bu sayın qeyri-müəyyən həddə səsləndirilməsi də sübut edir ki, erməni

müəllifi fakta deyil, fantaziyaya söykənir. O yazır: «Üç əsrdən artıq dövr ərzində armyanlar sayca artaraq Şimala tərəf yayılır və Kür çayının vadisinə (hansı ərazi nəzərdə tutulur mə'lum deyildir - Ə.T.) daxil olurlar. Armyanlar yad ölkə hakimiyyətinə tabe olmaqlarına baxmayaraq əmin-amanlıq şəraitində yaşayırdılar».¹

Manuk Abeqyan burada «Armyan dövlətçiliyi»ndən deyil, bu mühacir icmanın Şərqi ayrı-ayrı ərazilərinə yayılmaqlarından, o cümlədən, günümüzə dolanışq və ümid arxasınca hansı yollarla Qafqaza daxil olmalarından, isti ocağına sığındıqları yad ölkələrdə «əmin-amanlıq şəraitində yaşamalarından» söz açarkən, əlbəttə, qədim Şərq tarixinə heç bir şey əlavə etmirdi. Erməni müəllifi bu məqamda tarixi kerçəkliyə yalnız alim mövqeyi ilə yanaşırdı.

M.Abeqyanın e'tirafı təsdiq edir ki, ilkin etnik adı bu günə qədər elmdə müəmma olaraq qalan erməni babalarının Qərbi Avropadan mə'lum olmayan tarixdə Kiçik Asiyaya tanınmaz icma halında gəlmiş (təsadüfi deyildir ki, bu adsız icmanı gah «armen», gah «armyan», gah «Hayasa-Atsts», «Hayasa-Azzi», gah «Hayos» gah ... gah ... və s. icma adları ilə Kiçik Asiyanın kordinatları göstərilməyən müxtəlif ərazilərində «lokalizə» edən müəlliflər arasında ümumi nəticəyə gəlinə bilməyən ciddi mübahisələr mövcuddur) və oradan da Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinə sızmışlar.

Buradan tərkibedilməz bir nətiyəcəyə gəlinir: tarixən, özgə qapılarında çirkli işlərin muzdurçusu kimi etnik adına qara taleyin vurduğu lə'nətlənmiş «İşkil» («Səllim itlər») damğasının üstünü örtə bəşir etmək üçün erməni babalarına istər «hay» desinlər, istər «armyan» onların hər hansı bir ərazidə sıx və toplum şəkildə yaşamalarına və səfil, sərgərdan, mühacir icmanın «armyan dövləti» qurmalarına tarix şahidlik etmir. Təsadüfi deyildir ki, orta əsrlər dövrü keşiş müəlliflərin «tarix» adına haqqında danışdıqları epik və mifoloji epizodlarda işlədilən Hayk (Haykazan), Rus tərcümələrində sün'i şəkildə səsləndirilən «armyan» sözlərindən başqa, heç bir qədim müəllif, yaxud arxeoloji mədəniyyət bu gün özlərini «armyan» adlandıran xalqın Qərbdən gəlmiş babalarını xatırlamır. Lakin Ərəb xilafətinin Türk - «Avesta» dünyasına qarşı olan ilk yürüş tarixi ilə erməni babalarının taleyində dönüş dövrünün başlanğıcı qoyulmuş oldu. Belə ki, ərəblərin Şərqi doğru işğal zamanı Kiçik Asiyada istər Sasanilərin, istərsə də Bizansların inzibati işğal ərazisində yaşayan erməni icması ilə suriyalılar arasında erkən orta əsrlərdən yaranmış ən'ənəvi münasibətlər daha da dərinləşməyə baş-

¹ Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi. c.1, s.10.

ladı. Xilafət xristian suriyalıların tarixi himayədarlıqları altında yaradılmış erməni icmasına məxsus inanc evlərinin sayının artırılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bundan başqa, xilafət müxtəlif çağlarda ətraf regionlara səpələnmiş erməni ailələrini yüksək təminatlı şərtlərlə Kiçik Asiyaya çağırırdılar və axın-axın gələn köçgünləri Toros vilayətinə və Mesopotamiyaya yerləşdirdilər. Xilafətin məqsədi yeni işğal ərazilərini qonşu yunanlardan qorumaq üçün sərhədləri möhkəmləndirmək idi.

Əgər ermənilərin nəinki qədim dövrlərdə, hətta orta əsrlərdə belə müstəqil dövlətləri olsaydı, onlar hər hansı bir coğrafi ərazidə toplum halda yaşayardılar, ərəblər də onları Ön Asiyanın müxtəlif regionlarından ailə-ailə köçürüb, nəzərdə tutulan xilafət əyalətlərində toplum halda məskunlaşdırmazdı.

Manuk Abeqyanın «gümanla» dediyi m.ö. V əsrdə deyil, Qafqaz ərəblərin tam işğal ərazisinə çevrildikdən sonra xilafətin istihamiliyindən istifadə edərək erməni ailələri tədricən Ön Qafqazın ayrı-ayrı əyalətlərinə «sızmağa» başlayırlar. Bu, ermənilərin Azərbaycan türklərinin Ön Qafqaz torpaqlarına ilk sərbəst gəliş dövrü idi.

Pyotrun Şərqi siyasətinin tələbi ilə «erməni» adında hazırlanmış 1828-ci il «Rus pəzi» milli faciə tariximizin ikinci dövrünə aiddir.

Tarixən Türkün qəti düşməni olmuş qüvvətli dövlətlər tərəfindən Azərbaycanda türklərin atəşdən sönməz bağına çalınmaq üçün taleyin qismətilə hər zaman hazır paz olan iyrenc ermənilər 1828-ci il hadisələrindən sonra rusların imperiya siyasəti «yağı» ilə yenidən yağlanılır və fəlakət tariximiz təkrar olunur. Rus imperiyası Şərqi siyasətinə uyğun olaraq, Qafqaz türklərini Anadolu Osmanlı Türkiyəsindən ayırmaq üçün Suriya, İrak, Türkiyə, Livan və İranda tarixən nəsil-nəsil ağır məişət şəraitində yaşayan erməni ailələrini kütləvi şəkildə köçürüb, qədim Qafqaz oğuzlarının torpaqlarında yerləşdirmişdi. Bununla da bir zaman xilafət bu iyrenc, riyakar alətlə yunanların qarşısında canlı siper yaratdığı kimi, eyni tarixi təcrübədən Rus çarı Türk dünyasına qarşı səmərəli istifadə etmiş oldu. Xüsusən başı pozuq, dilənçi axının ləğv edilmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Araz çayı sahili boyu ərazilərdə zəncir şəkildə məskunlaşdırılmasında məqsəd parçaladıqları qədim vahid Azərbaycan dövlətinin Güney hissəsinin və Osmanlı Türk qardaşlarımızın qarşısında «erməni» adında iyrenc «paz»la güc dayağı yaratmaq idi. Bu məqsədlə İ.F.Paskeviç, Krasovski, Konstantin və Arqutinski-Dolqorukovun (milliyyətə ermənidir) çarın qarşısında qaldırdıqları «xristian millətinin arzusunu» təcəssüm etdirən vəsədet əsasında mart 1828-ci ildə mərkəzi İrəvan şəhəri olmaqla İrə-

van və Naxçıvan xanlıqlarının torpaqlarını birləşdirən ərazidə «erməni vilayəti» adlandırılan müvəqqəti oyuncaq qurum yaradıldı. Bu münasibətlə general Paskeviç birinci Nikolaya şəxsi yavəri vasitəsi ilə aşağıdakı məzmununda məktub göndərmişdir: «... Zati aliləri! Armeniya Vilayətinin yaradılması hələlik Azərbaycan torpaqlarını (diqqət et: Azərbaycan torpaqlarını! Bu illərdə Dağlıq Qarabağ iddiası yoxdur – Ə.T.) ikiye bölmüş olur və Osmanlı Türkiyəsinə qarşı bir poliqon bölgəsinin meydana gəlməsinə şərait yaradır. Bu olduqca vacib şəhətdir. Sizin fərmanınızla general Krasovskinin müavini, arxiyepiskop Nersesə Rus ordusuna göstərdiyi xidmətlərinə görə müqəddəs Aleksandr Nevski ordeni verilməsi xəbəri burada rəğbətlə qarşılandı. Məncə, belə «xadimləri» həvəsləndirmək yalnız fayda verə bilər. Gələcəkdə də qüdrətli dövlətlərlə şahmat yarışında erməni piyadalarından istifadə edilməsi sərfəli üsuldur. Şübhəsiz, bu addım sonuncu deyil. Dərin hörmətlə, İ.F.Paskeviç».¹

Türk tarixinin növbəti terrorizmə məruz qaldığını və bununla da C.Kirokossyan Ön Qafqazda ilk tarixi «erməni dövlətinin» əsası qoyduğunu böyük sevinclə xəbər verir: «Zaqafqaziya və Azərbaycan tatarlarını Kiçik Asiya türklərindən ayıran erməni xalqı Türk tayfasının bədəninə çaxılmış bir pazdır... Biz bu pazın aradan götürməsinə və onun yerinə bizə yağ kimi baxan bütöv müsəlman toplumunun ortaya çıxmasına yol verə bilərik. Buna görə də bizim siyasətin məqsədi Türkiyə Armeniyasında (tarixin tanımadığı yeni bir iddia-Ə.T.) elə bir siyasi quruluş yaratmaq lazımdır ki, erməni xalqına dinc inkişaf etmək imkanı versin».²

Bu hadisədən sonra Rus imperiya siyasəti Osmanlı və Qafqaz oğuzlarının bağına çaldığı zəhərli «pazın» bir daha yerindən çıxarılmaması üçün, sün i də olsa, «dəlili-sübutlu» «əsaslar» yaratmağı planlaşdırır. Bu baxımdan Rus İmperator Arxeoloji Cəmiyyətinin Qazan şəhərində keçirilən qurultayında qraf A.S.Uvorovun verdiyi bəyanat olduqca maraqlıdır. Qrafın çıxışı açıqdan-açığa Türk xalqlarının tarixinə qarşı çağırış təbili idi. Bundan sonra ilk növbədə Azərbaycan türklərinin Qafqaz torpaqlarında «erməni dövləti»nin qədimliyini «sübut» etmək üçün arxeoloji ekspedisiyalar təşkil edilir. Lakin arxeoloji axtarışların nəticələri erməni babalarını Qafqazla bağlamağa çalışan siyasəti təkzib edir. Hətta erməni keşişlərinin rəvayət əsasında «yaratdıqları» «armeniyaların» heç birinin Ön Qafqazla əlaqələrinin olmamasını e'tiraf edən erməni tarixçiləri də

¹ Qafqaz Arxeologiya Komissiyasının Aktları, c. 7.

² C.Kirokossyan. Qərbi Armeniya birinci dünya müharibəsi illərində. İrəvan, 1971, s.411.

mə'lumdur. Bu baxımdan B.İşxanyanın fikri olduqca maraqlıdır. O, yazır: «Ermənilərin əsil yetəni, qədim tarixi mə'nada Böyük Armeniya Kiçik Asiyada, yəni Rusiyanın hühdurlarından kənarında yerləşirdi və Zaqafqaziyada bir neçə təmiz erməni əyalətindən başqa (əsasən İrəvan quberniyasında) ermənilər Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrində yalnız sonrakı əsrlər ərzində yerləşmişlər».¹

B.İşxanyanın «təmiz erməni əyaləti» iddiasına qarşı M.Abeqyanın yuxarıda dedikləri yerində verilmiş cavab hesab edilsə də, qarşıda gətiriləcək faktlar məsələyə bir daha işıq salacaqdır. Mə'lum olacaq ki, həmin ermənilər m.ö. Kiçik Asiyada baş vermiş müharibə dəhşətlərindən xilas olmaq üçün ailə-ailə qaçıb Qərbi Azərbaycanın dağ ərazilərində it sığınacaqlarına pənah gətirənlərdir. Onlar da ev adına dağ qayalarını bir-birinin üstünə yığaraq hazırladıqları mağaralarda güzaran keçirmişlər. Bu qaçqınlar 1828-ci il hadisələrində heç zaman «təmiz erməni əyalətində» yaşamamışlar.

Həqiqət bu qədər aşkar olsa da, həmin dövrdən başlayaraq rusizm institutlarında erməni babalarına «qədim tarix» düzüb-qoşmaq üçün qədim Azərbaycan torpaqlarının ideoloji işğalı ilə bağlı ulu bir xalqın mə'nəvi mədəniyyətinə və dövlətçilik tarixinə qarşı uzun ömürlü asta-usta gedişlərlə mə'nəvi-siyasi terrorizm planları hazırlanır. Bu siyasətə uyğun olaraq, Rus imperiyasının hamiliyi altında ilkin addım anonim keşiş M.Xorenskinin arxasında görünməz dayanan imtiyazlı rus nökeri N.O.Eminin «Armeniya tarixi»nə etdiyi əlavələr və ciddi redaktə ilə atılır. Lakin bu şəxs qədim Şərqi öyrənmək və rusizmi ideoloji bayrağa çevirərək qoca Şərqi böyük darvazası olan Qafqazdan başlayaraq son hüdudlara sancmaq məqsədi daşıyan Lazarevski (köçkün ermənilərin hamisi olmuş polkovnik Lazarevskidən söhbət gedir) adına institutun əməkdaşı kimi boynuna asdığı keşiş xacını çıxarmış, dini və elmi çirkin iddialı siyasətə çevirmiş keşişlərdəndir.

Meydanda olan mə'lum keşişlərin qələmi ilə rus dilinə tərcümədə «Armeniya tarixi» adı altında bu gün şovinist daşnak küruhun bayrağına çevirdiyi rəvayət və əfsanələrin erməni babalarına heç bir şəkildə aidiyyəti olmadığı bir tərəfdə dayansın, hətta orada haqqında söhbət gedən mifoloji tarixin elmi tarixin tələb etdiyi kriteriyalara cavab verməməsinə məhz erməni tarixçiləri də göz yumurlar. Çünki belə sərfəlidir.

Əlbəttə, bu gün dünya ictimaiyyətinə artıq sirr deyildir ki, elmdə zorakılıq, tarixi saxtakarlıq erməni alimləri üçün səciyyəvi keyfiyyətdir.

¹ B.İşxanyan. Qafqaz xalqları. Pq, 1917, s.18.

dir. Təsadüf deyildi ki, ən'ənəvi müalicəsiz «erməni xəstəliyi» anlamı erməni xalqının prototipinə çevrilmişdi. Bütün bunlar şəhadət verir söyləmək ki, erməni xalqının adına yazılmış «tarix»lər «fiksiyadır». Başqa sözlə, ümumiyyətlə bütün «Armeniya tarixi» kitablarında guya erməni babalarının «qədim dövlətçiliyindən» və onların yüksək mə'nəviyyət və mədəniyyət «tarixlərindən» danışan keşiş müəlliflərin və onların varislərinin qaldırdıqları hər hansı iddia heç bir etnoarxeoloji, etnoantropoloji və etnolinqvistik maddi mədəniyyət nümunələri ilə təsdiq edilmir.

Bəşər tarixinin xoşbəxtliyi bir də ondadır ki, uydurma silsilə «tarixlər» cızıb-qaralanan dövrdə erməni kilsəsi "arxeoloq keşişlər" yetirə bilməmişdir. Yoxsa erməni millətçiləri çağdaş dünyanın inzibati xəritəsi üzərində iri və qara hərflərlə «insan cəmiyyətinin ailə dövründə Böyük Armeniya» sözlərini yazmaqdan belə çəkinməzdilər.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Kreml bu «boşluğu» doldurdu. Belə ki, geniş siyasi plan əsasında öz işini quran Rus imperiyasının mərkəzi arxeoloji institutları Naxçıvanın, Dağlıq Qarabağın, xüsusən Qərbi Azərbaycanın ərazisi köçkün və qaçqın ermənilərin "əcdad torpağı" olduğunu «sübut» etmək üçün orta əsrlər dövrü haykazan keşişləri tərəfindən rəvayət və əfsanələr əsasında hazırlanmış və hər nəşrdə dövrün diktəsi ilə xüsusi «cərrahiyyə əməliyyatları»na mə'ruz qalmış kilsə ədəbiyyatında qeydə alınmış rəvayət şəhərləri kerçək «Armeniya tarixi» kimi qiymətləndirilir, başqa xalqa məxsus olan arxeoloji materialın etnik mənsubiyyəti saxtalaşdırılır və bütün bunları «Böyük Armeniya» iddiasının təsdiqinə yönəldilir.

Deyilənlərdən mə'lum olur ki, «Böyük Hayastan» («Böyük Armeniy») iddiası orta əsrlərdən başlayaraq, erməni keşiş müəlliflərinin əsərlərində araya gələn arzudur. Erməni kilsəsinin rəhbərliyi altında bu arzunun haçansa, namə'lum dövrdə həyata keçiriləcəyi ümidi ilə fəaliyyət üçün XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropada və Rusiyada güclü maliyyə dəstəyi alan ideoloji təxribat maşını hazırlanır. Bu mə'nada N.Eminə aid olan hər iki nəşrdə verilən siyahıya əgər inanılsa, belə başa düşmək olar ki, M.Xorenskinin adına istinad edilən «rəvayətlər tarixi» hələ XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, bir sıra Avropa xalqlarının dilinə çevrilmiş və nəşr edilmişdi.

N.O.Eminin yazdığına görə, M.Xorenskinin kitabının latın dilində olan 1736-cı il London nəşrini arxidiakon İosif İoannisov «M.Xorenskinin Armen tarixi əsəri» adı ilə Rus dilinə çevirərək 1809-cu ildə Sankt-Peterburqda buraxmışdı¹.

Bəs, necə olur ki, Rus dilinə ilk tərcümədə M.Xorenskinin əsəri «Armen tarixi» adlanır, ikinci N.Eminin tərcüməsində «Armeniya tarixi»?

Bu fakt sübut edir ki, N.Emin məqsədli şəkildə Qərbi Azərbaycanda 1828-ci il hadisələrindən sonra «Armeniya» M.Xorenskidə əfsanəvi Kappadokiya çarı Arimin nəslindən olan Armenlərin rəvayət tarixi Kiçik Asiya ilə əlaqədar olduğu üçün N.Emin «armenlər» anlamını Qafqaz siyasətinə uyğunlaşdıraraq coğrafi ərazi bildiren «Armeniya» anlamı şəklinə salmağı daha üstün tutur. Çünki «Armen tarixi» ifadəsi «Vətən» anlayışından çox-çox uzaqdır. Venesiyaya və Rus mxtaristlərinin qarşısında isə mənsub olduğu xalqa «Qafqaz evi» «inşa etmək» vəzifəsi dayanırdı) adında dövlət yaratmaq yolunda olan Rus imperiyasının Qafqaz, ümumiyyətlə Şərqi siyasəti maraqları mövqeyindən «Armen tarixi» kitabını yeni materiallar əsasında təkmilləşdirmiş və 1858-ci il nəşrində onu «Armeniya tarixi» adlandırmışdı.

Bu məsələnin bir tərəfidir: İosif İoannesov bilər, N.O.Emin bilər. Biz onların arasına girmirik. Nəticədə, hər iki müəllif Qafqaz suyunu erməni arxı ilə Rus imperiya dəyirmanına axıdır. Ancaq həqiqət həqiqətliyində qalır.

Burada əsas diqqəti çəkən önəmli məsələ tam başqadır.

Əgər həqiqətən «Armeniya tarixi»nin V əsrdə, yaxud VIII-IX əsrlərin hər hansı bir çağında yaşamış vahid bir müəllifə aid qədim erməni «Qrabar yazısı»nda və erməni kilsə dilində tam mətni mövcud olsaydı, İosif İoannisovu demirik, şübhəsiz, dövrün görkəmli erməni keşişi N.O.Emin tərcüməni mütləq «orijinal» üzərində aparmış olardı və həmin nəşrə də «Qrabar yazısı»nda olan «orijinal» əlavə edərdi.

Kitabın 1865-ci il Venesiyaya nəşrinin «dövrün tələblərinə cavab vermədiyini» 1893-cü ildə N.O.Eminin açıq-aşkar etiraf etməsi «Armeniya tarixi»nin konkret zaman kəsiyində vahid müəllif tərəfindən qələmə alınmadığını bir daha sübut edir. O, yazır: «Təklif olunan tərcümə son dəfə 1865-ci ildə Venesiyada mxtarist alimlər tərəfindən Moisey Xorenskinin bizə gəlib çatmış digər əsərləri (hansı «əsərlərdən» söhbət gedir?! növbəti saxtakarlıqdır – Ə.T) ilə birlikdə nəşr olunmuş mətndən edilib. Bu mətn bizim tələblərimizi tam ödəmir. Çünki köçürənlərin savadsızlığı üzündən ona əlavə edilmiş səhvlərdən hələ tam təmizlənməyib. Buna baxmayaraq, o

mətn ən yaxşısı hesab olunur. Çünki indiyədək mə'lum olan bütün siyahılar tutuşdurulmaqla nəşr olunub».¹

Əvvəla, N.Eminin etirafından açıq mə'lum olur ki, «Armeniya tarixi» kitabının kifayət sayda variantları olmuşdur. Bizə təqdim edilən «Tarix» də ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif anonim keşişlərin əlavələri əsasında meydana çıxmış çoxsaylı variantların N.Emin tərəfindən «mükəmməlləşdirilmiş» nüsxəsidir.

İkincisi, erməni «tarix elmi»nin fundamental əsasında dayanan kilsə ədəbiyyatına, başqa sözlə, keşiş müəlliflərin onlara yad olan başqa xalqlara məxsus epik və mifoloji ədəbiyyat materialları əsasında tərtib etdikləri heyrətamiz saxta «tarix» («Böyük Armeniya», «Kiçik Armeniya», ayrı-ayrılıqda əlavə olaraq «dörd Armeniya» illuziyası) kitablarına bu günə qədər keçmiş Sovetlər məkanında yaşamış görkəmli alimlərin, o cümlədən, Azərbaycan ölkəsinin çorəyini yeyən, xalqın adından ən yüksək dövlət imtiyazları ilə təmin edilən bə'zi yad imanlı, yad məsləkli adı bizdən olan tarixçilərin «mötəbər mənbə» kimi söykənmələri yalnız təəccüb və təəssüb doğurur.

Qarşıda yeri gəldikcə Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz Oğuz Albanıyası torpaqlarına sahib olmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxan erməni müəlliflərinin saxta əməlləri tarix və tarixilik işığı altında maddi mədəniyyətin «canlı dili ilə» aşkarlandıqca yuxarıdakı fikirlərimiz bir daha öz təkzibedilməz təsdiqini tapacaqdır. Burada yalnız bir məqamı xatırlayaq.

N.Emin müqəddədə yazır ki, «Armeniya tarixi» 1762-ci ildə Venesiyada M.Xorenskinin «Coğrafiya»sı ilə bir yerdə nəşr edilmişdir.²

Maraqlıdır ki, N.Emin bir tərəfdən M.Xorenskinin V əsrdə yaşadığını söyləyir, o biri tərəfdən bə'zi erməni müəlliflərinin VII əsrə aid etdikləri «Coğrafiya»nı onun adına yazır.

Bəs, bu necə ola bilər ki, V əsrdə yaşayasan, VII əsrdə kitab yazasan?

Burada təəccüblü heç bir şey yoxdur, erməni deyilən məxluq üçün hər şey mümkündür, hətta mümkün olmayan da mümkündür.

Məsələn, əgər orta əsrlərdə bir erməni keşiş yazmış olsaydı ki, bizim babalarımız yer üzünə Adəmlə Həvvadan əvvəl qalaktikada olan «Hayastan», yaxud «Armeniya» adlanan ölkədən gəlmişlər, bu riyakar və məkrli iddiaya onun alim varisləri sözsüz inanacaqdı-

¹ Moisey Xorenski. «Armeniya tarixi» (N.O.Eminin ölümündən sonrakı nəşri, qeydlər, əlavələr) M., 1893, s.19.

² N.O.Emin. Müqəddəmə. – M.Xorenski. Armeniya tarixi. 1893-cü il nəşri, s.21.

lar və dünyanı da inandırmaq üçün kilsədə hazırlanmış rəvayət və əfsanələr əsasında qara şeytan kələfi ilə «tarix»lər toxuyacaqdılar.

Əslində «qalaktika Armeniyasının tarixi» çağdaş erməni xalqının qədim keçmişi üçün nə qədər sağlam ağılin qəbul edəcəyi «real həqiqət» olardısı, N.O.Eminin M.Xorenskiyə etdiyi «Əlavələri», ona düzəltdiyi tərcümeyi-halı və anonim müəllifə istinad edilən «Armeniya tarixi»ni də eyni iddia ilə qəbul etmək olardı.

Onun fikrincə, «qədim Şərqi bir nömrəli tarixçiləri sırasında dayanan» M.Xorenskinin adı «qədim və yeni dövr» həmvətənləri arasında geniş yayılsa da, ona tərcümeyi-hal yazılmadığı üçün xəyali anonim «günahkarları» qınayır. Əlbəttə, tərcüməçinin milli hisdən doğan bu qınağı oxucunu təbii bir sual qarşısında qoyur: Əgər həqiqətən V əsrdə «Moisey Xorenski» adlı tarixçi müəllif yaşamışsa, özü də müasiri olan həmvətənləri arasında «şöhrətli və məşhur» olmuşsa, həm də ilk «milli tarix» yazmışsa, necə ola bilər ki, necə deyirlər, göydə sərçəni, yerdə qarınca «gözündən vuran» şovinist erməni keşişləri nəinki tərcümeyi-hal, hətta onun barəsində xoruz səsi eşitməyən uydurmalarla dolu geniş, təmtəraqlı məlumatları qalın-qalın kilsə kitablarında cəm edib, saxlamasınlar?! Heç cür ağıla batan iş deyildir ki, olmayan hər hansı bir şey haqqında dünyaya hay-küy salan, uydurma, boş sensasiya «kralı» olan bir icmanın ruhani ataları Moisey Xorenski kimi (əgər belə bir tarixçi olmuşdursa!) «məşhur və şöhrətli», «ilk milli tarixçi» keşiş haqqında nə az, nə çox düz 1300 ildən bir qədər artıq dövr ərzində ağızlarına su alıb susurlar, yalnız neçə yüz illiklərdən sonra bu qeyrət yükü II Yekatrinanın şovinist siyasətinin alovlandığı bir dövrdə Rus imperiya nökrü N.O.Eminin boynuna düşsün?

Nə qədər də iyrenc bir söz, nə qədər əxlaqsız «tarix»-N.Emin «tarixi»!

Tərcüməçi M.Xorenskiyə tərcümeyi-hal tərtib etmək üçün hansı yolu seçir? O, yazır: «Yeri gəlmişkən Moisey Xorenskinin özünün yardımı ilə onun özü haqqında əsərlərində (söhbət hansı «əsərlərindən» gedir? – Ə.T.) verdiyi məlumatlar əsasında onun həyatının yüngül oçerkinə oxucularımızın ixtiyarına verməyə cəhd edək».¹

Nə üçün «tərcümeyi-hal» tədarükü qarşıda qoyulacaq problemə giriş edilir?

Məqsəd aydındır: «Mənim xəbərim yoxdur, lakin Moisey Xorenski belə demişdir».

Qarşıda görəcəyik ki, erməni xislətindən gələn dolay vasitələrdən «Ön söz»də istifadə edən N.Emin nəinki giriş sözünün müəllifidir, hətta «Armeniya tarixi»ne XIX əsrin siyasi ruhuna uyğun yad xalqlara məxsus rəvayətlər əsasında ənənəvi növbəti əlavələr edən anonim müəllifin arxasında dayanmış şeytan kölgəsidir.

Mə'lumdur ki, ənənə olaraq, əvvəla, kilsə adi xristian ailəsinin belə nəsil şəcərəsini xüsusi kilsə kitablarında və ailə «Bibliya»larında qeyd alardı.

İkincisi, əgər N.Eminin uydurmalarına inansaq, necə ola bilər ki, «dövrün Saakı və Mesropu» hesab edilən «erməni tarixinin atası» M.Xorenski kimi müdrik bir keşiş öz ata-anası, nəsil-nəcəbəti, habelə fəaliyyəti barədə geniş məlumat verib-verməməsini demirik, sadəcə olaraq, öz doğum tarixini ailə «Bibliya»sına deyil, guya «yazdığı» «Armeniya tarixi» kitabının bir küncündə də qeyd etməsin? Yaxşı, Moisey Xorenski bu işi heç olmasa kilsə ədəbiyyatına aid olan sənədlərin birisində aparmış olardı. Bəs, bu, Moisey Xorenskinin «təvazökarlığıdır», ya müdrik qocanın cahilliyimi, nadanlığıdır? Olmaya bu işi «hell etmək» üçün V əsrin müdrik Haykazan babası XIX əsrdə II Yekatrinanın ideya silahına çevrilmiş riyakar N.Eminə həvalə etmişdir? Əsla, yox! Hətta tarix ədəbiyyatında əksər görkəmli tarixçilər M.Xorenskinin V əsrdə yaşadığını söyləyən fikri qəbul etmirlər.

Əlbəttə, N.Emin Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı anonim «tarixçi»nin arxasında dayanaraq xalqlar arasında dostluq deyil, düşmənçilik ideologiyasının bünövrəsini qoyan erməni millətçi ağılinın təkrarolunmaz qanlı tarixi faciəsinin ilk ideoloji bazasını yaradırdı. Daha dəqiqi, o, ifrat şovinizmin qurbanı olan erməni gəncliyinin ağıl tiryəkinə hazırlayırdı; ürəkdən qəddar, ağıldan belə nəsil tərbiyə edirdi!

Əgər həqiqətən V əsrdə M.Xorenski adında qədim erməni tarixçisi olmuşsa, o da mə'lum «Armeniya tarixi»ni «yazmışsa», bəs, bu kitab hansı yazı ilə, hansı dildə «yazılmışdı?»

N.Eminin «Ön söz» də yazdıqlarından belə bəlli olur ki, Moisey təhsilini Suriya və Yunan dili, Suriya və Yunan yazısı ilə başa vurmuşdu. Hətta o, təkmilləşmək üçün ömrünün baharını Suriya və Yunan elm mərkəzlərində keçirmiş, nəhayət, Yunan fəlsəfəsi əsasında müdrikləşmiş bir şəxsiyyət olaraq ahil çağında xəstə vəziyyətdə vətənə (onun «vətəni» hansı coğrafi kordinatda yerləşirdi?) dönmüşdü. Məhz aldığı təlimə görə, VI əsrin ortalarında «Armeniya»da ruhani aləmi ona düşmən münasibət bəsləmişdi. Hakim ruhbanilər, hətta həyatının sonunadək onu izləyir, ona mə'nəvi əzab

¹ N.Emin. Ön söz – M.Xorenski. «Armeniya tarixi». M., 1858, s.1.

verirlər. M.Xorenski öləndən sonra belə onun sümüklərini məzardan çıxarıb çaya atırlar.

Bu, deyilənlər N.Eminin fikirləridir. Onun başqa söylədikləri də M.Xorenskinin Suriya və yunandilli olduğunu bir daha təsdiq edir. Tərcüməçinin fikrincə, «Armeniya tarixi» yazılarkən onun müəllifi Nineva¹ arxivindən tapılmış «kiçik kitab»ın - Mar Abasın qələmə aldığı «Tarix»in Yunan variantından istifadə etmişdir. Əgər M.Xorenskini tarixi şəxsiyyət hesab edən N.Emini şərti qəbul etsək, o zaman, şübhəsiz, şüurlu fəaliyyətini Yunan fəlsəfəsinə həsr etmiş yunandilli M.Xorenski həyatının son çağlarında yazdığı «Armeniya tarixi»ni (əsərin orijinal variantı və onun ilk adı mə'lum deyildi) də Yunan dilində qələmə almalı idi.

Bu, məsələnin qət'i təkzibedilməz tərəfidir. Lakin problemə başqa cəhətdən yanaşılarsa, o zaman xatırlamalıyıq ki, N.Emin M.Xorenskinin ustadları kimi qələmə verdiyi arxiyepiskop Partlı Saak və onun əməkdaşı Mesrop Maştosun təlim işində «armyan yazısından» və «armyan dilindən» istifadə etmələri barədə birçə söz də yazmır.

Nə üçün? Çünki «Qrabar» «yazı dili» deyildir, erməni ailələrinin aralarında pərakəndə Ön Asiya Türk tayfalarının güclü dilinin, güclü təsiri altında qazandıqları ümumi icma danışığı dilidir, bir-birilə «ünsiyyət dilidir». Bu o deməkdir ki, daha sonralar erməni babalarının «ünsiyyət dilinə» çevrilmiş «Qrabar»ın Ana bazası qədim türklərin dil elementləri yaradılmışdı.

Təsadüfi deyildir ki, Ön Asiya və Ön Qafqazda yerli qohum Türk əhali ilə birlikdə beş əsrə yaxın böyük bir tarixi dövr ərzində şərikli zəngin mə'nəvi və siyasi mədəniyyət yaratmış partlı türklərin dilindən gələn mindən artıq söz və söz birləşmələri, xüsusən şəxs adları (Suren, Karen, Nerses, Qriqori, Saak, Arşak, Artəşes, Tiqran, Anahid, Astxik və s.) əsrlər keçməsinə baxmayaraq, bu günə qədər dəyişilməz şəkildə erməni dili üzərində öz əbədi hakimiyətini qoruyub saxlamışdı.

Görkəmli tarixçilərin gəldikləri nəticə də bizim yuxarıda söylədiklərimizi təsdiq edir. Onların fikrincə, «Qrabar»ın yarandığı illərdə «ermənilərin öz yazıları olmamışdır, onlar Yunan, Parfya-Aramey («Avesta» - Ə.T.) yazısından istifadə etmişlər».²

¹ M.ö. 612-ci ildə Kiaksar tərəfindən yerlə yeksan edilən Nineva XIX əsrdəki sirrini elmə açmamışdı. N.Eminin özü sübut edir ki, V əsrdə Mar Abas və onun «Tarixi» haqqında danışmaq tarixi saxtalaşdırmaqdır. Qarşıda bu barədə N.Eminin e'trafının şahidi olacağıq

² Ətraflı bax: İ.M.Dyakonov, V.D.Neronova, İ.S.Sventsitskoy. Ön Qafqaz və İranda Roma arasında qonşu dövlətlər - Qədim dünya tarixi. M., 1989, s.276.

İ.M.Dyakonov Aramey yazısını «Avesta yazısı hesab edirdi».¹ Problemə eyni qənaətlə yanaşan görkəmli alim V.B.Xenniç də araşdırmalarında «Aramey yazısı»nın «Madaş yazısı» olduğu nəticəsinə gəlmişdir.

Keçmiş Sovet tarixşünaslığında aparıcı məktəbləri olan bu alimlərin problem ətrafında gəldikləri nəticə erməni keşişlərinin «Mesrop Maştos yazısı» ətrafında yaratdıqları mifik dumanı qət'i dağıdır, həqiqətin aydınlaşmasına səbəb olur. Buna baxmayaraq, qarşıda həllini gözləyən problemi daha geniş araşdırmaya cəlb etmək üçün gəlin şərti olaraq qəbul edək ki, Saak və Mesropun təlim işi «armyan dilində» və «armyan yazısı» ilə aparılmış və Moisey də doğma dilində təbiyə almışdı. Lakin o zaman qəbul etməliyik ki, M.Xorenski Mesrop Maştosun guya «tərtib etdiyi» «Qrabar» əlifbası ilə ilk sınaq qələmi ilə çağdaş erməni ədəbi dilinin və yazısının tələblərinə cavab verən əlimizdəki «Armeniya tarixi» kitabını yaza bilməzdi.

Nə üçün? Çünki erməni icmasının «ünsiyyət dili» olan «Qrabar»ın əsasında tərtib edilmiş eyni adda «əlifba» qrafikası ilə 887-ci ildə erməni dilinə çevrilmiş və Lazarevski adına Şərq dilləri institutunda ilk erməni yazı nümunəsi olaraq mühafizə edilən «İncil»in yazısı öz zamanında deyil, daha sonralar çox məhdud dairədə bir neçə keşişin yazacağı və oxuyacağı primitiv kilsə yazısı idi. Onu nə geniş kütlə, nə də kübar ailələr başa düşmürdülər. Yalnız XIX əsrin birinci yarısında Xaçatur Abovyanın yaradıcılığı ilə erməni ədəbiyyatında «Aşxarabar» (erməni ədəbi dili) dövrü başlayır. Bundan sonra dünyanın bir çox ölkələrinə səpələnmiş ermənilərin dil və qan baxımından yad xalqların assimiliasiya «qazanında» əriyən və orada itən hissəsindən başqa, etnodili saxlamış aşağı təbəqə arasında oxumuşların sayı tədricən nəzərə çarpmağa başlayır. Lakin bütün bu həqiqətlərə göz yuman N.O.Emin «Armeniya tarixi»nin əlyazmasının orijinal nüsxəsinin Eçmiadzın monastirinin kitabxanasında və Lazarevski Institutunda olduğunu söyləyir.²

Əgər iddia edilən «əlyazması» qədim erməni dilində və erməni yazısında (özü də iki nüsxədə) «mövcud» olsaydı, ermənilər onu dəfələrlə nəşr etdirərdilər. Lakin zaman və məkan baxımından əlaqəsiz məzmununda olan kilsə materialları əsasında tərtib edilmiş, hər siyasi dövrdə zaman-zaman yeni düzəlişlərə məruz qalmış, habələ ilk orijinal adı mə'lum olmayan kitabı, nəhayət Eçmiadzın keşi-

¹ İ.M.Dyakonov. Midiya tarixi, s.383-384.

² N.Emin. Qeydlər. - M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.238.

şindən aldığı məsləhətləri rəhbər tutan N.Eminin dövrün ruhuna uyğun əlavələr və ciddi redaktə ilə bu günkü şəkllə salması da inkaredilməzdir.

N.Eminlə eyni illərdə yaşamış başqa bir erməni tarixçisinin fikrincə, «Armeniya tarixi»nin yeganə əlyazma nüsxəsi XIV əsrə aiddir və onun da yuxarıda nişan verilən ünvanlarla heç bir əlaqəsi yoxdur.¹ Guya həmin nüsxə də Venesiyadadır və mxtarislər tərəfindən qorunub saxlanmışdır. Bu fakt ondan xəbər verir ki, «Armeniya tarixi» V əsrdə yazılmış olsaydı ermənilər «orijinal» «əlyazma»nın «ensiklopedik» («akademik») nəşrini dəfələrlə təşkil edərdilər. Deməli, M.Xorenskiyə aid edilən «Armeniya tarixi»nin, qarşıda sübuta çatdırılacaq ciddi antitarixi faktlarla yanaşı, yüksək yazı dili səviyyəsi əsərin V əsrdə qələmə alınması iddiasını qət'i təkzib etmiş olur. Əgər M.Xorenski V əsrdə yaşamışsa və «Armeniya tarixi» də həmin dövrdə qələmə alınmışsa, bəs, nə üçün onun qədim keçmişdən danışan əsəri «Hayastan tarixi» deyil, «Armeniya tarixi» adlanır?

Bu ədalətli sualın cavabı əsl mətləbdən xəbər verir! Bu deyilənlər və qarşıda deyəcəklərimiz tam sübut edir ki, «Armeniya tarixi» V əsrdə yazıla bilməzdi və M.Xorenski də onun müəllifi deyildir. Bizim fikrimizin təkzibedilməz həqiqət olduğunu N.Emin guya V əsrdə yaşamış M.Xorenskini Part Türk-İskit tayfalarının Arsaklı çar səltənətinin ilkin hüdüdlərini m.ö. Yekbatanadək (indiki Həmədan) genişləndirən II Arsakla (erməni tarixçisi onun hakimiyyət dövrünü m.ö. 248-211-ci illərə aid edir) müasir edərkən öz uydurma iddiaları ilə təsdiq etmiş olur.

N.Emin M.Xorenskinin V əsr «erməni tarixinin atası» etmək üçün ona uydurduğu tərcümeyi-halda onu erməni kilsə ədəbiyyatında qeydə alınmış bir neçə çarın dövründə yaşadığını söyləyərək yazır: «Yada salağ ki, Moisey Xorenski 370-ci ildə doğulmuş və 120 il yaşamışdır. Deməli o, II Arşakın, Papanın, Varazdatın, II Arşakın, Vaxarşakın, III Xosrovun, Vramşapuxun, Pars Şapuxun və nəhayət sonuncu Arsaki Artasesin (Artaşirin) hökmdarlığının şahidi olmuşdur».²

N.Eminin fikrindən o nəticəyə gəlinir ki, guya M.Xorenski siyahıda adı gedən şəxslərin «Armeniya»da hakimiyyətdə olmalarına «şahiddir». Söylədiyinin əksi olaraq, o, eyni zamanda, yazır ki, Moisey Xorenski ilk gəncliyindən «Armeniya»dan uzaqlarda yaşa-

mış, ölümlü günlərində vətənə dönmüşdü. Belə bir vəziyyətdə M.Xorenski m.s. 227-ci ildə tarix səhnəsindən çıxmış Arsaklı sülaləsindən olan çarların dövrünə necə canlı «şahid», hadisələri öz «gözü» ilə görənlər ola bilərdi ki?

N.Eminin M.Xorenskiyə söykənərək yuxarıda adlarını çəkdiyi guya Arsaklı çarları olmuş şəxslərin «mövcudluğunu» hansı mənbə təsdiq edir? Bəs hansı qədim müəllif Arsaklı sülaləsindən «II Arsak» adlandırılan iki şəxsin ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə çar olduqlarına şahidlik edir?

Tarix xəbər verir ki, Part Türk tayfa ittifaqının Arsaklılar sülaləsinin çar siyahısında yuxarıda N.Eminin tərtib etdiyi adlar içərisində II Arsakdan başqa heç birinin adı mənbələrdə qeydə alınmamışdır. Şübhəsiz, həmin adlar M.Xorenskiyə zaman-zaman kilsə küncündə Şərq rəvayətləri əsasında tərtib edilən kitablarda «Hayastan», yaxud «Hayastanlar» «təşkil edən» keşiş müəlliflərin əlavələridir.

Bu tarixi saxtakarlığın davamı olaraq həmin çar siyahısında başqa bir cəhətə də diqqət yetirək.

Arsaklılar səltənətinin son çarı Artaban olduğu halda, bəs, N.Emin hansı tarixi maddi mədəniyyətə əsasən Artaşiri Artaşes adlandırır və onunla da Part dövlətinin tarix səhnəsindən çıxdığını yazır? Əgər bu Artaşes Arsaklı sülaləsinin son çarı olmuşsa, bəs, M.O.Darbinyan-Melikyanın Arsaklı I Tirdat hesab etdiyi Artaşes (m.s.66-88) kimdir?¹

Tarixdən bəllidir ki, N.Eminin yuxarıda Arsaklı nəslindən hesab etdiyi Artaşir Persid-Sasani sülaləsinin banisi Artaşir (Ərdəşir) Papakandır (m.s.224-241). Heç bir qədim qaynaqda da Artaşirin Artaşes adına rast gəlinmir.

Artaşir Papakanın dövründə persidlərin Sasani sülaləsi m.s. 227-ci ildə Yekbatanın (Həmədanın) işğalı ilə ümumitürk tarixinin təxminən beş əsrlik Arsaklılar dövrünə son qoymuş oldu. Bununla da qüdrətli Part dövləti tarix səhnəsindən çıxır. Bu tarixi həqiqət əsas verir söyləyərk ki, istər N.Emin, istərsə də başqa erməni müəllifləri tərəfindən əsassız olaraq, «erməniləşdirilmiş» Arsaklı sülaləsinin m.s. 580-ci ilədək hakimiyyət sürməsi iddiası da heç bir real əsasa söykənmir.

M.Xorenskiyə N.Emin tərəfindən hazırlanmış tərcümeyi-halda qoyulmuş təvəllüd tarixi də erməni ədəbiyyatında mübahisəlidir.

¹ Q.Xalatyants. M. Xorenskinin "Armeniya tarixi" nin tənqidi öyrənilməsinə başlanması-bax: Tiflis, Milli kitabxana, şifrə 5004/3 (47.925) (002)

² N.Emin. Ön söz – M.Xorenski. Armeniya tarixi. s.16.

¹ M.O.Darbinyan. – Melikyan. İzahat – İovannes Draxanakertsi. Armeniya tarixi. İrəvan, 1986, s.258; Əlavə bax: M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1, s.37-42; Erməni xalqının tarixi, c.1, s.804-895.

N.Emin M.Xorenskinin 370-ci ildə anadan olduğunu yazır.¹ M.Abeqyan bu tarixi təxminən 410-415-ci illərə aid edir.² M.Mkryan isə M.Xorenskinin 370-ci ildə deyil, 410-cu ildə anadan olduğunu qeyd edir.³ Lakin o, M.Xorenskinin adına istinad edilən «Coğrafiya»-ni VII əsrdə («Armeniya tarixi»-ni V əsrə istinad edirlər. Erməni riyakarlığı, erməni əcaibliyi!) yazıldığını iddia edən Anani Şirakatsinin fikrinə şərik çıxdığı məqamda öz-özünü təkzib etmiş olur.

«Erməni tarixinin atası» hesab etdikləri M.Xorenskinin dünyaya gəlişi erməni tarix ədəbiyyatının «bətində» olan qeyri-normallıqdan və ən'ənvi saxta fikrin şikəst «doğuluşundan» xəbər verir.

Deməli, yuxarıdakı fikrə görə, guya «Moisey Xorenski» adı ilə erməni tarix ədəbiyyatında nişan verilən şəxs V əsrdə deyil, VII əsrdə «yaşamışdır».⁴ Əlbəttə, yuxarıda deyilənlərdən başqa, əlimizin altında hər iki fikrin təkzibini, yə'ni M.Xorenskinin nə V əsrdə «Tarix», nə də VII əsrdə «Coğrafiya» müəllifi olmadığını təsdiq edən kifayət qədər maddi sübutlar var.

Yuxarıda xatırladığımız, qarşıda da yeri gəldikcə söyləyəcəyimiz faktların əksəriyyəti N.Eminə mə'lum olsa da, o, məsələni özünə sərf edən məzmununda izah etməyə çalışmışdı.

Məsələn, bu baxımdan onun Mar Abasla əlaqədar «Armeniya tarixi»-ni xülasə edərkən söylədiyi fikirlər olduqca maraqlıdır.

N.O.Eminin tərcüməsində «Armeniya tarixi» üç kitaba bölünür. Onun fikrincə, birinci kitab ilk insandan tutmuş böyük Aleksandra, yə'ni eramızdan əvvəl 336-cı ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Əsərin bu fəslini yazılarkən faydalanılmış mənbələr ətrafında tərcüməçinin gəldiyi nəticənin bə'zi məqamlarını veririk.⁵

«I. Mar Abas Katina eramızdan 150 il əvvəl yaşamışdı. Onun dörd kitaba bölünən «Tarixi», güman etmək olar ki, eramızdan əvvəl 140-120-ci illər arasında yazılmışdı və Yunan dilindən tərcümə⁶ şəklində Moisey Xorenskinin əlinin altında idi. Mar Abas «Tarix» əsərini bir sıra mənbədən götürmüşdü.

Birinci kitabın IX fəslindən XIII fəslinə qədər Haykdan Arama, yə'ni Assuriya monarxiyası yaranana qədər, Mar Abasın özünün

e'tirafına görə, onun əlinin altında rəsmi mənbə olmamışdı (Bəs, Mar Abasın bu «e'tirafını» N.Emin hansı «mənbədən» götürmüşdü? – Ə.T.). Müəllif «Tarix»in bu hissəsini oradan – buradan, əsasən Xaldey rəvayətlərindən (N.Eminin sözümdən aydın olur ki, Hayk və Aram Xaldeylərə və başqa yerli əhaliyə məxsus olmuş rəvayətlərin filoloji qəhrəmanlarıdır və onların da çağdaş ermənilərin mə'lum babaları ilə qə't'iyyətlə əlaqələri yoxdur – Ə.T.), bir də m.ö. 330-cu ilə qədər yazılmış müəllifi mə'lum olmayan kitabdan götürülmüşdü. Əlbəttə, Mar Abasın əsərində verilmiş hadisələrin tamamilə Xaldey mənbələri ilə üst-üstə düşməsi «Tarix»in həqiqətən Xaldey rəvayətlərindən istifadə olunması haqqında düşünməyə əsas verir.

Birinci kitabın XIII fəslindən tutmuş XXXII fəslinə qədər Assuriya, Babil və Maday monarxiyalarına həsr olunmuş fəsillərin yazılmasında adları çəkilən dövlətlərin arxivləri Mar Abas üçün mənbə rolunu oynamışlar.

Moisey Xorenskinin «Tarix»nin ikinci kitabının ilk on fəslinə daxil edilmiş mə'lumatlara gəldikdə bəlli olur ki, Mar Abas onların (biz Vaxarşakin və I Arsakin çarlığını nəzərdə tuturuq)¹ müasiri, ilk tarixçisi və M.Xorenski üçün ilk mənbə olmuşdur. Buna görə də Mar Abasın «Tarix»nin bu bölməsi tarixi həqiqəti əks etdirir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Moisey Xorenskinin «Tarix»inin bir çox parçalarında ən qədim dövlətlərin izi duyulur.

Təklif olunan tərcümə Moisey Xorenskinin bizim günlərə gəlib çatan digər əsərləri² ilə yanaşı axırıncı dəfə 1846-cı ildə Venesiyada mxtarist alimlər tərəfindən nəşr olunmuş mətn əsasında həyata keçirilmişdi. Bu mətn üz köçürənlərin cahilliyi ücbatından mətdə nəzərə çarpan nöqsanlardan hələ təmizlənmədiyi üçün bizim tələblərimizə cavab vermədiyinə baxmayaraq, ən yaxşı mətn hesab olunur, çünki bu günə qədər mə'lum olan bütün mətnlərlə tutuşdurularaq nəşr olunmuşdur”.

Yuxarıda deyilənlər əsas verir qə't'i söyləyək ki, «Armeniya tarixi»nin müxtəlif zaman kəsiyində ərsəyə gətirilmiş çoxsaylı mətnlərinin mövcudluğu barədə e'tirafını bildiren N.O.Emin istəsə də, is-

¹ N.Emin. Ön söz, s.2.

² M.Abeqyan. Göstərilən əsəri, s.199.

³ M.Mkryan. Moves Xorenatsi. İravan, 1969, s.9.

⁴ A.Qaraqaşyan. «Armeniyanın tənqid tarixi» - Ətraflı bax: Mkrtiç Emin. «Qədim Armenia eposu» M., 1850, s.85.

⁵ Ətraflı bax: N.O.Emin. Ön söz. - M.Xorenski. «Armeniya tarixi». M., 1858, s.5-19.

⁶ Hansı dilə tərcümədən söz gedir, «armyan dilinəmi»? Bu dövr Orta Şərqdə Yunan və suriyadilli yazı mədəniyyəti hakim idi. M.Xorenski də güya Mar Abasın «Tarix»nin Xaldeydən Yunan dilinə çevrilmiş variantından istifadə etmişdir.

¹ Göründüyü kimi, N.Emin Vaxarşakt I Arsakdan əvvəl hakimiyyətdə olmuş çar hesab edir. Halbuki, I Arsak Arsaklı çar sülaləsinin banisi, Part dövlətinin əsasını qoymuş Part Türk-İkit tayfa ittifaqının başçısıdır. Vaxarşaka gəldikdə, bu adda tarixi şəxsiyyətin olmaması barədə qarşıda danışılacaqdır.

² «Digər əsərləri» deyəndə sıra artır, lakin müəllifin hansı «əsərlərindən» söhbət getdiyini mə'lum olmur. M.Xorenskiyə istinad edilən ikinci əsər VII əsrdə yazılmış «Coğrafiya»dır. Bəs, necə olur, M.Xorenski «Armeniya tarixi»-ni V əsrdə, «Armyan coğrafiyası»-ni VII əsrdə yazır və N.Emin də bu fikri qəbul edir?

təməsə də yeni nəşrə dövrün siyasətindən gələn ciddi əlavələr etdiyini, habelə M.Xorenskinin anonim keşiş müəllif olduğunu və onun adına çıxılan kitabın V əsrdə yazılmadığını faktlarla sübuta yetirən tarixçiləri təsdiq etmiş olur.

Təsadüfi deyildir ki, Qərb «tarixçiləri» arasında yüz illər boyu M.Xorenski ilə bərabər, guya «Armeniya tarixi» üçün «baş mənbə olmuş ən qədim arмян «Tarixinin» «müəllifi» suriyəli Mar Abas Katina» tənqid və təkzib hədəfinə çevrilmişdi.

Fransız alimi Frere Mar Abas haqqında danışarkən «Armeniya tarixi»ndə «səliqə-səhmansız toplanmış tarixi basniyalari» «qədim tarix adına fiksiya» hesab edir. O, Mar Abasın guya Nineva arxivindən erməni babalarının «qədim keçmişindən» bəhs edən «Tarix» tapdığını iddia edən M.Xorenskinin özünü də qəbul etmir.

Frere m.ö. birinci yüzilliyə aid şəxsiyyət hesab edilən Mar Abasın özündən beş əsr əvvəl yer üzündən silinmiş Nineva şəhəri və onun arxivi barədə M.Xorenskinin verdiyi xəbərən əsassızlığını söyləyir.

Başqa bir fransız alimi Katrmer də Mar Abasla əlaqədar M.Xorenskinin fikrini qəbul etmir. O, araşdırmalardan sonra belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Mar Abas ancaq suriyalıların xristianlıq dövründə meydana çıxıb bilər. Müəllif fikrini onunla əsaslandırmağa çalışdı ki, guya xristianlıq epoxasında ruhani şəxsiyyətin adı qarşısında «Mar epiteti» işlədilmiş. Katrmerin fikrincə, «Mar» anlamı da «sahibkar», «hökmdar», «ata» açımı verir.

Renan adlı başqa bir alim də, Katrmer kimi, Mar Abası ilk xristianlıq dövrünə aid müəllif olduğunu yazır. Hətta o, bir qədər də irəli gedərək suriyalı alimi «Xristin müasiri» olduğunu qeyd edir.

Milliyətçə erməni olan Patkanov (Patkanyan) 1874-1881-ci illərdə «Van yazıları» üzərində işləyərkən Mar Abasla əlaqədar belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, xaldeylərin kitabının guya Makedoniyalı Aleksandrın tapşırığı ilə yunan dilinə tərcümə edilməsi fikri suriyalı alimin uydurmalarıdır. O, da bəzi Qərbi Avropa müəllifləri kimi, Mar Abası xristian epoxasına aid şəxsiyyət hesab edir və onun m.ö. 150-ci ildə (M.Xorenski) deyil, m.s. III-IV əsrlərdə yaşadığını iddia edir.

Patkanyanın gəldiyi bu nəticə bizim üçün maraqlıdır ona görə ki, erməni alimi suriyalı Mar Abasın «Tarixi»ni qələmə alarkən Assuriya və Maday mənbələrindən istifadə etdiyini yazır. Məhz bunları nəzərə alan başqa bir erməni müəllifi Qaraqaşyan da 1880-ci ildə nəşr etdirdiyi geniş tədqiqat əsərində «erməni arşakidləri» iddiasının əsassız olduğunu söyləyir və Mar Abası «fiksiya» hesab edir.

N.Emin də «Armeniya tarixi»nin 1858-ci il tarixli nəşrinə yazdığı «Ön söz»də həm Mar Abasın tarixi şəxsiyyət olduğunu söyləyir, həm də «Tarixi» yazarkən onun Xaldey rəvayətlərindən istifadə etdiyini xəbər verən M.Xorenskini qəbul edir. Lakin o, Rusiya İmperator Arxeoloji Cəmiyyətinin 1881-ci ildə Tiflisdə çağırılmış V qurultayında Mar Abasın tarixi şəxsiyyət olmadığını elmi ictimaiyyət qarşısında bəyan etməklə həm əvvəlki fikrini təkzib edir, həm də Q.Xalatyantsın və başqa mütəxəssislərin gözləmədikləri halda onları təəccübə gətirir. Çünki N. Emin o dövrdə mənsub olduğu köçkün gələri icmanın timsalında dünyaya səpələnmiş ermənilərə «Qafqaz evi» «təşkil etmək» siyasəti yeridən Rus İmperatorluğunun ideoloji aparatında xüsusi nüfuza malik şəxs idi. Qurultayda verdiyi bəyanatdan sonra N.Emin 1881-ci ildə nəşr etdirdiyi kitabında Mar Abası təkzib etməklə həm «M.Xorenski» adında V əsrdə guya «yaşamış» «erməni tarixinin atası» iddiasını qəbul etmir və bununla da onun ustası Mesrop Maştosun guya «ixtira etdiyi» «Əlifba» əsasında yazılmış «Armeniya tarixi»nin, sözün əsl mənasında, «şah damarını» kəsirdi. O, bu haqda öz kitabında çox aydın yazırdı: «Vaxarşakın və hətta Böyük Aleksandrın dövründə Nineviya həqiqətən də mövcud olubmu? Buna tarix mənfi cavab verir. Həqiqətən də o 625-ci ildə (Nineva m.ö. 612-ci ildə- Ə.T.) Asur-Edil-İlaninin hökmdarlığı dövründə Kiaksar tərəfindən dağıdılıb. Süquta uğradıqdan sonra Nineviya bir daha dirçəlmədi və onun mövcud olması tez yaddan çıxdı, belə ki, iki yüz ildən sonra, hətta onun əvvəlki yerini də müəyyən etmək mümkün deyildi. Assuriyanın Aleksandrın 300 il əvvəl, Vaxarşakdan isə 450 il əvvəl öz paytaxtı ilə birlikdə tarix səhnəsindən düşməsinə baxmayaraq, Moisey Xorenski iddia edir ki, Nineviya miladdan qabaq 150-ci ildə də yaşamaqda davam edirdi. Əgər Aleksandr və Vaxarşakın dövründə Nineviya olmayıbsa, onda aydın məsələdir ki, Nineviya arxivindən də heç bir söz gedə bilməz. Beləliklə, Nineviya da, onun arxivi də sadəcə xəyaldir. Belə olduqda, Xaldey kitabı da, onun Aleksandrın əmri ilə Yunan dilinə tərcüməsi də, onun Armeniyanın ən qədim tarixini özündə əks etdirən hissəsinin Marabasovski tərəfindən Suriya dilinə tərcüməsi də, bu tərcümənin Vaxarşaka çatdırılması da, onun qiymətli əşya kimi hökmdar sarayında saxlanması da, onun bir parçasının sütunun üzərində cızılması da və nəhayət, arмян çarının Böyük Arşakla yazışması da – bütün bunlar Moisey Xorenskinin uydurmasıdır; onda «müdrük» suriyalı Mar Abas da bizə heç vaxt

mövcud olmamış bir şəxs və arмян tarixinin atasının şüurunun icadı kimi görünəcək».¹

Ayrı-ayrı illərdə bir-birini qəbul etməyən ziddiyyətli fikirlər söyləyən N.O.Emin lap əvvəldən gözəl başa düşürdü ki, Nineviya arxivi mövcud olsaydı da, nə Mar Abasın, nə onun «Tarixi» «yazarkən» istifadə etdiyi Assuriya, Babil, Maday monarxiyasından danışan rəvayət, hekayət və əfsanələrin çağdaş erməni xalqının qədim tarixdən namə'lum adla özgə qapılarında qaçqın və köçgün həyatı yaşayan mühacir babalarının «tarixi» ilə heç bir əlaqəsi ola bilməzdi.

Elə buna görə də «Armeniya tarixi»nin ilk nəşri Qərbi Avropada dünya işığına çıxar-çıxmaz qədim Şərqi mədəniyyət və mədəniyyət tarixinin görkəmli mütəxəssis alimləri tərəfindən Mar Abas və M.Xorenski tarix və tarixçilik kontekstində ciddi tənqid atəşinə tutuldu.

Fransız «armenisti» A.Karrierin Venada nəşr edilən erməni aylıq jurnalı «Hantess»də M.Xorenski haqqında çap edilmiş məqaləsi erməni ziyalıları tərəfindən çox ciddi düşmənçilik reaksiyası ilə qarşılandı. Nə üçün? Çünki fransız alimi həqiqəti söyləyirdi. Məsələn, məqalədən bir fakt.

A.Karrier uzun müddət apardığı ciddi araşdırmalardan o nəticəyə gəlirdi ki, «Armeniya tarixi» kitabının müəllifini, ən'ənə olaraq, V əsrə aid edən fikir tam yanlışdır. O, M.Xorenskinin VII əsrdə, hətta VIII əsrdə yaşadığı qənaətinə gəlirdi.²

Erməni ziyalıları tərəfindən nifrətlə qarşılanan A.Karrier qədim Şərqi tarixinə olan insan-alim münasibətinə görə, Qərbi Avropanın dəyərli mütəxəssislərinin rəğbətini qazanmışdı.

Fransız tarixçisindən sonra Berlin kral kitabxanasının müdiri La-kroz qədim müəlliflərdən gətirdiyi nümunələr əsasında M.Xorenskini V əsrdə yaşamış «tarixçi» olduğunu iddia edən fikri tarixi faktlarla alt-üst edir.

La-Kroza görə, M.Xorenski «tarixçi»dən daha çox, «alleqoriya yazan» olmuşdur. O, «Armeniya tarixi»ndə adı çəkilən müxtəlif çağlarda yaşamış kilsə nümayəndələrinin və qədim müəlliflərin yaşadıkları tarixi dövrü dəlil-sübutla aşkara qoyur və təkzibedilməz bir nəticəyə gəlir: «Armeniya tarixi»nin müəllifi IX əsrdə, yaxud X əsrdə yaşamışdı.³

¹ N.Emin. «Moisey Xorenski və qədim erməni eposu». M., 1881, s.26.

² Ətraflı bax: Q.Xalatyants. «Moisey Xorenskinin "Armeniya tarixi"ndə "armyan arşakidləri", I hissə M., 1903, s.394-395.

³ Yenə orada, s.380

Görkəmli alim Qud Şmid 1883-cü ildə «Ensiklopediya Britanica»in səhifələrində məsələni daha kəskin qoyurdu. Alman aliminin «Armeniya tarixi» və onun müəllifi problemi ətrafında uzun illərin araşdırmasından sonra gəldiyi nəticəni Q.Xalatyants öz sözləri ilə belə izah edirdi: «Burada o, açıq-aydın deyir ki, «Armeniya tarixinin» müəllifi onunla eyni adlı məşhur V əsr tərcüməçisi deyil, sonuncunun adı altında gizlənən və VII əsrin ortalarına yaxın, daha dəqiq desək, 634 və 642-ci illər arasında yaşamış tamamilə başqa şəxsdir».¹

M.Xorenskinin şəxsiyyəti və ona istinad edilmiş «Armeniya tarixi» ətrafında gedən qızgın mübahisələrə qoşulmuş görkəmli Qərbi Avropa tarixçilərindən biri də T.Vetterdi. Problem ətrafında apardığı geniş araşdırmalardan sonra o yazırdı: «Movsesin əsəri itirilmişdi, bizə qədər tam və e'tibarlı formada gəlib çatmamışdı ki, onun əsəri olduğunu tə'yin edəsən. O, (N.Emin – Ə.T.) bu əsəri bizə V əsrdə yazılmış kimi təqdim edir».²

M.Xorenskinin V əsr müəllifi olmadığı nəticəsinə gələn başqa tarixçilər kimi, T.Vetterin də mövqeyi aydındır. Lakin T.Vetter bu yolxucu erməni virusunun törədildiyi və yayıldığı mənbəni (N.Emini) göstərməklə onlardan fərqlənirdi.

Milliyyətçə erməni olan Aykazyan adlı başqa bir avropalı tarixçi də məsələni kəskin şəkildə qoyur. O, «Armeniya tarixi»nin I kitabının başdan-başına həsr edildiyi «erməni genealogiyası» barədə yazır: Burada «İlk erməni nəsil tarixi şəxsiyyətlərdən deyil, uydurulmuş nağıllar əsasında tərtib edilmişdi. Movses Xorenatsinin özü V əsrin tarixçisi deyil, VII əsrdə yaşamış saxta tarixçidir».³

Problem ətrafında apardığı araşdırmalardan sonra M.M.Mkryan daha kəskin və orijinal nəticəyə gəlir. Erməni tarixçisinin fikrincə, «Armeniya tarixi» kitabının müəllifi hesab edilən Movses Xorenatsinin adı və soy adı bir nəfər şəxsə deyil, ayrı-ayrılıqda iki nəfərə aiddir. O, yazır: «Tam aydındır ki, daha sonrakı əsrlərdə onları («Armeniya tarixi»ndə verilmiş dini rəvayətləri əfsanələri – Ə.T.) tanınmış Xorenatsi ilə əlaqəli Movses adında başqa bir müəllif qeydə almışdı».⁴

Erməni müəllifi Mkrtiç Emin də M.Xorenskinin VII əsrdə yaşadığı fikrinə şərik çıxır.⁵

¹ Q.Xalatyants. Göstərilən əsəri, s.390.

² T.Vetter. Erməni əsəri. Vena, 1895, s.55.

³ Aykazyan. Erməni tarixi. Paris, 1919, s.37.

⁴ M.M.Mkryan. Movses Xorenatsi. İrəvan, 1969, s.18.

⁵ Mkrtiç Emin. Qədim Armeniya eposu. M., 1850, s.85.

M.Xorenski və onun «Armeniya tarixi» kitabı ətrafında geniş araşdırmalar aparan müəlliflərdən biri də yuxarıda adını çəkdiyimiz dövrün görkəmli erməni mifoloq alimi Q.Xalatyantsdır. O, da Qərbi Avropa tarixçi alimlərinin fikirlərinə şərik çıxaraq «erməni tarixinin atası» kimi qiymətləndirilən M.Xorenskinin V əsrdə yaşamış «tarix»çi olduğunu iddia edən fikirləri qəbul etmir. Q.Xalatyants hələ XIX əsrin əvvəllərində yazırdı ki, IX əsrə qədər heç bir erməni müəllifinin kitabında M.Xorenskinin adı qeydə alınmamışdı.¹

O, anonim keşişin adına istinad edilmiş «Armeniya tarixi»nə VI əsrin sonlarında, habelə VII və VIII əsrlərdə edilmiş ciddi əlavələri konkret tarixi faktlarla və rəqəmlərlə göstərir. Q.Xalatyants bu haqda yazır: «Amansız faktlar Xorenskiyə inamımızı itirir. Belə ki, mö'təbər mənbələrə görə, bizim tarixçi yalnız beşinci və altıncı əsrlərdə deyil, həmçinin yeddinci, hətta səkkizinci əsrlərdə də yaradılmış əsərlərlə tanış idi. Deməli, o, beşinci əsrdə yazıb-yaratmış yazıçı ola bilməzdi. Moisey Xorenskinin «Armeniyanın tarixi» əsərində təsadüf olunan bir sıra anaxronizmlər də bizdə bu qənaəti hasil edir».²

Q.Xalatyantsın fikrin sübutu baxımından gətirdiyi mö'təbər dəlilləri burada xatırlayaq.³ O, yazırdı:

1) «Yoxlayanda mə'lum olur ki, Xorenskinin dediklərinə baxmayaraq, o, nə Ulyupun «Mə'bəd kitabına», nə də onun Vardezan tərəfindən tərtib olunmuş mə'bədinə malik ola bilməzdi. Həqiqətdə bir tərəfdən V-VIII əsrdə erməni tarixçiləri Favst, Sebeos, Kevond, digər tərəfdən Bibliya, Yevsevi xronikası və Qriqorii Nazianzinin və Kallisoenin «Kilsənin tarixi» əsərləri onun mənbələri ola bilərdilər;

2) Əslində VI-VII əsrlərdə Sasanilərin iqamətgahı olmuş Nineviyanın ilk İran Arsaklılarının paytaxtı kimi xatırlanması (Xor., I, 8, 9);

3) Yalnız VII əsrdə tikilmiş «Araparadakı kilsənin» hələ miladi təqvimlə I əsrdə Sanatürkün dövründə mövcud olmasına işarə (Xor., 11, 34);

4) Bunun daha sonrakı VII-VIII əsrlərə ad olmasına baxmayaraq, Vanand vilayəti sakinlərinin miladi təqvimlə IV əsrdə quldurluq etmələri haqqında qeyd (Xor., III, 44);

5) Bu adətin ermənilər tərəfindən çox güman ki, qərbdən və ən tezi VIII-IX əsrlərdə qəbul edilməsinə baxmayaraq ermənilərin hələ miladi təqvimlə I əsrdə yemək ləvazimatı kimi çəngəldən istifadə etmələri haqqında qeyd (Xor., II, 47);

¹ Q.Xalatyants. Göstərilən əsəri, s.375-376.

² Problemlə əlaqədar ətraflı bax: Q.Xalatyants. Göstərilən əsəri, s.375-376

³ Yəni orada, s.111.

6) Çar Ervandın tarixi ilə əlaqədar xatırlanan və eramızın birinci əsrinə aid edilən Bayberd qalası (Xor., II, 37), əslində həqiqətən Yustinianın dövründə (527-565) inşa edilmişdir;

7) Arмян ordusunun II Artəşesin dövründə eramızın birinci əsrində xüsusi sparapetlərin başçılığı altında dörd orduya bölünməsi haqqında mə'lumat (Xor., II, 53) mahiyyəti e'tibarilə ilk dəfə Xosrov Ənənəvan (531-579) tərəfindən əsası qoyulmuş Sasanidlərin adəti idi.

8) M.Xorenskidə (I, 14) çar Aramın dövründə Armeniyanın I, II, III, IV işarəsi ilə bölünməsinin xatırlanması yanlışdır. Halbu ki, bu ayrılma Yustinianın (527-565) dövründə baş vermişdir;

9) Bizim eradan iki əsr əvvələ aid edilən bolqarlar, eramızın ikinci əsri ilə əlaqədar basillər və xəzərlər haqqında xatırlanan mə'lumatlar (Xor., II, 6, 65, 85), tarixdə yalnız VI əsrdən tez olmayaraq meydana çıxmışdı;

10) Xaqan haqqında xatırlanan mə'lumat (Xor., II, 87) çox qəribədir ki, VI əsrdən əvvəl meydana gəlsin;

11) Perslər tərəfində Biöininin IV əsrdə zəbt olunması haqqında mə'lumat (Xor., III, 18) yalnız VII əsrdə həyata keçmiş faktdır;

12) Marmeta (Ervankertdə də həmçinin) üzümlükləri haqqında eramızın I əsrinə aid edilən mə'lumat (Xor., II, 46) əslində bu yerlərin daha sonrakı dövrünü – VII-VIII əsrləri səciyyələndirən əlamətlərdir;

13) İlk arмян Arşaki Vaxarşak tərəfindən əlcəkdən istifadə olunması (m.ö. II əsrdə) haqqında mə'lumat (Xor., II, 8) qərbdən götürülmüş bu adəti də həmçinin VIII-IX əsrlərdən əvvələ aid etmək olmaz;

14) Xorenskidə (II, 40) Arşakunik Baqaran haqqında mə'lumatın verilməsinin anaxronizm olmasını qeyd etmək xüsusilə vacibdir. Bu, hər halda 784-cü ildən tez olmayan bir dövrə aiddir;

15) Nəhayət, belə bir dəyərli faktı diqqətsiz qoymaq olmaz ki, IX yüzilliyədək bircə erməni yazıçısı da Xorenskini tanımır və onu xatırlamır, lakin o dövrdən başlayaraq, daha sonralar ondan sitatlar getirilir".

Geniş araşdırmalardan sonra gəldiyi nəticələri ayrı-ayrı bəndlərdə verən Q.Xalatyants tarixi faktları qarşılaşdıraraq M.Xorenski və onun adına istinad edilən «Armeniya tarixi» ətrafında aşağıdakı son qənaətə gəlir. O, yazır: «Beləliklə, Xorenskiyə mö'təbər tarixçi kimi e'timad tamamilə qırılır və buna görə də zəruriyyət qarşısında min ildən artıq vaxt ərzində erməni tarixi ədəbiyyatında hökmranlıq edən ən e'tibarlı mənbələrdən birindən imtina etmək lazım gəlir. İndi Xorenskinin hökm sürən təzyiqli altında düzgün qiymətləndirilməmiş

və ya ədalətsiz olaraq diqqətsiz qalmış digər tarixçilər ön plana çəkil-məlidirlər» (seyrəltmə bizimdir – Ə.T.).¹

Xatırladaq ki, ideoloji mərkəzin – Venesiya erməni kilsəsinin tərtib etdiyi plan əsasında Ön Asiyanın qərb əyalətlərindən başlayaraq, ta Xəzər dənizinin ləpədənəndək “Böyük Armeniya” tarixi yazmaq sifarişi almış Rusiya mxtaristlərindən N.O.Eminlə yanaşı, siyasi kompaniyada ciddi fəaliyyət göstərənlərdən birisi də Q.Xalatyants idi. Belə bir ciddi alimin dəlillər əsasında M.Xorenskini “erməni tarixinin atası” hesab edən fikrin üstündən qara xətt çəkməsi, hətta ona istinad edilən “Armeniya tarixi” kitabının ilk əlyazmasını XIV əsr² aid etməsi, N.Eminin Tiflisdə keçirilmiş arxeoloji qurultayda (qarşıda danışılacaqdır) Mar Abas Katinadan imtinası, M.Xorenskinin kökünə balta vurması, bunlardan başqa, yuxarıda gətirdiyimiz mütəxəssis fikirləri əsas verir o qənaətə gələk ki, Venesiya kilsəsində M.Xorenskinin adı ilə, dövrün siyasi ruhuna uyğun olaraq, “Armeniya tarixi” kitabına əfsanələr və rəvayətlər kontekstində əlavə edilmiş “Qədim Armeniya”, “Mesopotamiya Armeniyası”, “Böyük Armeniya”, I, II, III, IV “armeniyalar”, “armyan çarları” (əslində Part imperiyasının Ön Asiyanın qərb ərazilərində və Ön Qafqazda olan canişinləri) və bu sıradan olan iddialar uydurmadır, elmi tarixin inkarıdır. Əgər belə deyilsə, bu günə kimi hansı arxeoloji mədəniyyət bizim fikrimizin əksi olaraq dəlil-sübut meydana gətirmişdir?! Lakin ibrətamiz tarix deyildirmi ki, görkəmli erməni tarixçiləri XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, hətta XX əsrdə də M.Xorenskidən və onun şəxsində Mesrop Maştosdan imtina edirlər, ancaq “Azərbaycan tarixi” yazan “bizimkilər”, hətta müstəqil dövlətçiliyimizin bu günündə də, ardıcıl olaraq, “erməni tarixinin atası” kimi M.Xorenskiyə, rusların ideoloji maşını tərəfindən uydurulmuş “Qafqaz Albaniyası”na (əslində “Qafqaz Oğuz Albaniyası”) guya “yazı” və “xristianlıq” gətirmiş Mesrop Maştosa “müqəddəs”, “topdağıt-maz” istehkam (özünü də erməni “istehkamı”) kimi sığınaraq və sözün əsil mənasında, erməni ideoloji irtica maşınının arxasında gizlənərək, bəziləri açıq-aydın, bəziləri elmi korafəhmliyiindən Azərbaycan türklərinin – qədim ev sahiblərinin uludan ulu Ata tarixinə xəyanət edirlər. Onların arasında olan bəzi qarışıq qanlı tarixçilər, hətta bir qədər də irəliyə gedərək, Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş yerli Türk tayfalarının ayrı-ayrılıqda yaratdıqları iki dövlətin – Atarpatena və Qafqaz Oğuz Albaniyasının əra-

¹ Q.Xalatyants. Göstərilən əsəri, s.376-377.

² Q.Xalatyants. M. Xorenskinin “Armeniya tarixi”nin tənqidi öyrənilməsinə başlanması – bax: Tiflis, Milli Kitabxana, şifrə 5004/3(47.925) (002).

zilərində kilsə rəvayət və əfsanələri əsasında keşiş müəlliflərin “təşkil etdikləri” “Böyük Armeniya”nın müxtəlif koordinatlarda tərtib edilmiş xəritələrini (I, II, III, IV “armeniyalarını”) köçürürlər və bununla da, xüsusən “Avesta” təəssüblü Oğuz Albaniyasına Mesrop Maştos tərəfdarları “erməni yazısı” və “erməni xristianlığı”, digərləri Yeliseyin adı ilə Yerusəlimdən “yəhudi xristianlığı” gətirirlər.

M.Xorenski və Mesrop Maştos problemi ilə əlaqədar XX əsrin 80-ci illərinə aid başqa bir görkəmli erməni tarixçisinin Q.X.Sarkisyanın fikirləri də olduqca elmi dəyərə malikdir. Məsələn,

Q.X.Sarkisyan M.Xorenskinin «vahid dövlət» ideyası ilə əlaqədar «Arşakid erməni nəslini» qəbul edir, lakin nəslin banisi olaraq Vaxarşakın deyil, Tiridatın adını çəkir. O, yazır: «Movses Xorenskinin təsdiq etdiyi kimi, Vaxarşak Parfya çarı Arşakın qardaşı, armyan Arşakidlər sülaləsinin banisi, müəllifin müəyyən etdiyi tarixə görə (M.Xorenski adını çəkdiyi hər hansı şəxsiyyətin qarşısında tarixi rəqəmlər qoymur. Çünki hadisələr rəvayətlər əsasında söylene-lir. Lakin erməni tarixçiləri istədikləri tarixi rəqəmlərdən istifadə edirlər. - Ə.T.) eramızdan əvvəl II əsrin II yarısından hökmranlıq etmişdir. Lakin Armeniyada Arşakilər sülaləsinin banisi Parfya çarı Vologezin¹ (Valarşanın) qardaşı bizim eramızın 66-cı ilində armyan taxtına çıxmış Tirdat (ermənicə Trdat) olmuşdur. Beləliklə, Vaxarşakın tarixi şəxsiyyət olmadığı meydana çıxır».²

Biz Vaxarşakla əlaqədar Q.X.Sarkisyanı və bu fikirdə olan başqa müəllifləri qəbul edirik. Məsələ bu yerə çatanda rədedilməz bir həqiqətlə üz-üzə dayanmalı oluruq: «Armeniya tarixi»nin əsasında dayanan hadisələrlə bağlı olan və Ön Asiyada guya erməni babalarının şəcərə tarixini «yaradan» «Vaxarşak Arşakinin» real şəxsiyyət olmadığını qəbul etmək, şübhəsiz, M.Xorenskinin yunan və suriyadilli monastırda olan müəllimləri kimi təqdim edilən Partlı Saakin və Mesrop Maştosun V əsrdə yaşadıklarını, habelə onlarla bağlı səsləndirilən «erməni əlifbası»nın «ixtirası» və Müqəddəs Kitabın «tərcüməsi» və s. məsələlər ətrafında olan mə'lum iddiaları rədd etməkdir.

Yuxarıda deyilənlər M.Xorenskinin V əsrdə yaşadığını, onun «Armeniya tarixi» kitabının müəllifi olduğunu iddia edən fikirlərin təkzibi baxımından kifayət qədər mə'lum faktların yalnız cuz'i bir qismidir.

¹ Vologez (Valarşa) m.s. 117-140-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.

² Q.X.Sarkisyan. Tuqranakert (qədim armyan icmasının tarixindən), M., 1960, s.21: əlavə bax Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyat tarixi, c.1., s.154.

II FƏSİL. «ARMENİYA TARİXİ» ERMƏNİ XALQININ TARİXİ DEYİL, ŞƏRQ XALQLARININ MİFOLOJİ VƏ RƏVAYƏTLƏR TARİXİDİR. ANONİM KEŞİŞ «TARİXÇİ» MAR ABAS KATİNA KİMDİR?

*“Armyan və Armeniya
tarixinin mənşəi
olduqca qaranlıqdı.”
Basmacyan*

Əgər hər hansı bir tarixçi alim, yaxud adi maraqlı oxucu XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq özünü «armyan» adlandıran xalqın qədim tarixi keçmişindən danışan Sovetlər Birliyi dövrü arxeologiyasının ilkin bazasında keşiş müəlliflərin yazdıqları «tarix» kitablarının dayandığını başa düşsə və bu reallığı qəbul etsə, o zaman, Qərbi Azərbaycanda aparılmış qazıntıların nəticələrinə şübhə ilə yanaşacaqdır. Bir də onu xatırladaq ki, hazırlanmış ekspedisiyalar arxeoloji kəşfiyyatda istinad etdikləri orta əsr keşiş müəlliflərin əksəriyyəti M.Xorenskiyə söykənir. Lakin yuxarıda gətirilən mütəxəsis fikirləri təkzibedilməz bir həqiqəti meydana qoydu: M.Xorenski V əsrdə deyil, daha sonrakı yüzilliklərdə yaşamış neçə-neçə naməlum keşişləri ümumiləşdirən anonim müəllifdi. Məsələ bu məqama çatanda hər şey gün kimi aydınlaşır: erməni keşiş müəlliflərin yazdıqları «Armeniya tarixi» əsərləri «falsifikasiyadır». Deməli, XVIII əsrin sonlarından bu günə kimi keşiş müəlliflərə istinad edən Rus imperiya arxeologiyası iddia etdiyi elmi bünövrədən məhrumdur.

Zaman və məzmun e'tibarı ilə əlaqəsiz ayrı-ayrı əfsanə, rəvayət və alleqorik sujetlərdən ibarət folklor materialları əsasında tərtib edilmiş M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə verilmiş mifoloji və epik qəhrəmanlardan çar Hayk, çar Aram, çar Artashes, çar Tigran və bu sıradan olan başqaları çağdaş erməni tarixçiləri tərəfindən «Böyük Armeniya» «yaratmış», gerçək tarixdə yaşamış «erməni çarları» kimi təqdim edirlər. Başqa sözlə, M.Xorenskinin mifoloji çar obrazları daşnak-bolşevik tarixçilərin fantaziyasında real tarixi şəxsiyyətlərə çevrilirlər.

Əlimizdə rus dilində olan variantda tərcüməçi N.O.Emin heç bir əsası olmadan anonim müəllifin adından əsərin «tarix» adına dövlətçilik anlamı olan qondarma «Armeniya» sözünü əlavə etməklə «Armeniya tarixi» (yuxarıda dedik ki, rus dilində ilk dəfə Arxidiakon

Ioannis Ioannesov M.Xorenskinin əsərini «Armenlərin tarixi» adı altında nəşr etmişdi) adlandırsa da, burada hər hansı bir xalq olursa olsun, onun konkret zaman kəsiyində olmuş nə tarixi, nə dövlətçiliyi, nə mədəniyyəti və s. ətrafında real mə'lumat almaq mümkün deyildi. Bundan başqa, «orijinalı» meydana olmayan kitabın tərtibində istifadə edilmiş əfsanələr, rəvayətlər və təmsillər Qərbi Avropadan gəlmiş hər hansı bir tayfanın, o cümlədən, erməni babalarının qədim keçmişini deyil, Ön Asiyanın yerli-köklü xalqlarının mifoloji tarixini əks etdirən folklor nümunələridirlər. Yerli xalqların folklor irsini «erməniləşdirməklə» onların qədim dövr tarixinə sahib çıxmaq məqsədilə orta əsr erməni keşişləri «Armeniya tarixi»ndə hər bir hekayətə hər dövrün ruhuna uyğun olaraq zaman-zaman tarixin tanımadığı yer, çay və çar adları əlavə etsələr də, bütün bunlar anonim müəllif M.Xorenskinin ağ şalvarına vurulan qara erməni yamağı olaraq dərhal görsənir.

Həqiqəti sona qədər gizlədə bilməyən N.O.Emin «Armeniya tarixi»ndə istinad edilən ilk mənbənin başqa xalqlara aid olduğunu e'tiraf etmək məcburiyyətində qalır. O, yazır: «Mar Abbas həqiqətən Xaldey rəvayətlərindən istifadə etmişdir. Onun Xaldey mənbələri ilə tam uyğunluğu bizi buna inandırır».¹

Qarşıda şahidi olacağıq ki, Ön Asiyada geniş yayılmış bu folklor nümunələri m.ö. III əsrdə yaşamış Xaldey tarixçisi Beros tərəfindən toplanmış və kitab halına salınmışdır. Saxta erməni uydurmalarına görə guya həmin kitab yunanların Şərqə yürüşü zamanı Makedoniyalı Aleksandırın sifarişi ilə Yunan dilinə tərcümə edilmişdir.² N.Eminin fikrincə, Mar Abbas həmin kitabı «armyan dilinə» çevirmiş, M.Xorenski də guya Mar Abbasın «tarixi»ndən faydalanmışdı. Bir qədər əvvəldə şahidi olduq ki, N. Emin əvvəllər söylədiyi fikrini 1881-ci ildə Tiflisdə çağırılmış 5-ci Arxeoloji qurultayda özü təkzib edir. Araşdırmalarımızdan aşkar olur ki, orta əsr erməni keşişləri M.Xorenskinin əsərini ayrı-ayrı versiyalarda çox ciddi şəkildə işləmiş və müxtəlif məzmunlu həmin rəvayətlərdə «erməniliyi» təsdiq etdirməyə çalışmışlar. Lakin həqiqəti gizlədə bilməmişlər: «Armeniya tarixi»ndəki rəvayətlər Xaldey rəvayətləridi»³-demişlər.

Konstantin Baqryanarodnı Ksenefonta istinadən xaldeyləri turanlılara qohum hesab edir.⁴

1 N.Emin. Ön söz-M.Xorenski. «Armeniya tarixi», s. 6.

2 M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.37.

3 Yenə orada, s.37.

4 Ətraflı bax: Konstantin Baqryanarodnının əsərləri: “Öləmax haqqında” və “Xalq haqqında” M.,1899, s.34.

Fikrimizcə, antik dövr tarixinin görkəmli mütəxəssisi Mişşenko¹ da Xaldeylərin semitdilli olmadıqlarını, onların Tiqr çayının vadisində yeni Babil çarlığını yaratdıqlarını söyləyərkən yuxarıdakı fikrə şərik çıxırdı.

Dünya mədəniyyətinin beşiyi olan İkiçayarası mədəniyyətin ilkin sahibləri Şumer-Türk tayfalarından sonra onların yaratdıqları məktəbin bünövrəsi üzərində hakimiyyətləri yüz il davam edən qohum Türk tayfalarından olan kutilərin dövründə yaranmış mədəniyyət körpü rolunu oynayaraq, Yeni Babil dövrü dünya tarixinə şərikli mədəniyyət olaraq Şumer-Akkad mədəniyyəti kimi daxil olmuşdu.

Deməli, Xaldehy mədəniyyətinin dini və elmi kökləri qohum Şumer-Türk² məktəbinə bağlıdır. Bəşər mədəniyyətinin başlanğıcının qədim Türk mədəniyyətinin şah damarına bağlılığını incəliyinə qədər bilən erməni keşişləri Avropadan gəliş tarixləri məlum olmayan babalarının özgə qapılarında səfil, dilənçi, rəncbər həyat tərzini keçirdiklərini dərk edir, olub keçənlərə M.Xorenskinin dili ilə təəssüf və qısqanclıqlarını gizlədə bilmirlər: «Biz kiçik, kifayət qədər məhdud saylı və qüvvət olmayan, başqalarının hökmranlığı altında yaşamış xalq»³

Müəllifin e'tirafından başqa bir həqiqət də aşkar olur: «kifayət qədər məhdud sayda» olan erməni babaları tarixən heç bir dövlət quruluşuna malik olmamışlar, ancaq və ancaq ayrı-ayrı dövlətlərin ərazilərində etnomənsubiyətə yad çarların hökmranlığı altında yaşamışlar.

Anonim erməni keşişinin bu e'tirafı «Armeniya tarixi»ndə neçə-neçə «armeniyalar»dan bəhs edilməsinin cəfəngiyatdan başqa bir şey olmadığını sübut edir. O, «Birinci kitab»da ermənilərin genelogiyasından danışanda da bir daha şahidlik edir ki, onların etnogenəzləri tarixin tanıdığı hər hansı bir etnosa deyil, mifoloji kökə bağlıdır. Xatırladaq ki, ermənilərin genoloji şəcərələri də mənşəini Şumer qaynaqlarından almış Ön Asiya xalqlarına məxsus rəvayətlərin və əfsanələrin redaktəsi əsasında tərtib edilmişdir.⁴

M.Xorenski ermənilərin genelogiyasını Adəmdən başlayaraq Nuha və Nuhun övladlarına bağlayaraq uzun bir siyahıda mifoloji nəsil şəcərəsini verir və nəhayət bizim problemimiz üçün maraqlı olan məsələnin üzərinə gəlib çıxır. O, erməni soykökü siyahısını

1 Mişşenko. İzahat. – Herodot. Tarix. M., 1888, s.608.

2 Şumer/Şumer tayfalarının qədim türklər olmaları barədə IV fəsildə fikirlər söyləniləcəkdir.

3 M.Xorenski. Armeniya tarixi. s.31.

4 Yenə orada. s. 30.

Nuhun oğlu Yafətlə başlanan şəcərədə aşağıdakı ardıcılıqla davam etdirir:

«Yafətdən Qəmər, Qəmərdən Öiras, Öirasdan Öorqom, Öorqomdan Hayk, Haykdan Armenak, Armenakdan Armais, Armaisdən Amasiya, Amasiyadan Kexam, Kexamdan Xarmay, Xarmaydan Aram, Aramdan Ary» dünyaya gəlmişdi.¹

Ermənilərin özlərinə qəbul etdikləri bu mifoloji əcdad siyahısı, müəyyən fərqlərlə, əksər erməni keşişlərinin xronikalarında öz əksini tapmışdı. Bu baxımdan anonim M.Xorenski qədim keçmişdə baş vermiş gerçək reallıqları deyil, soykökü nişan verən yuxarıdakı adların fəaliyyətləri ilə əlaqədar hadisələri təsvir edir. Deməli, «Armeniya tarixi» ya qədim, ya orta əsrlər dövrü baş vermiş hər hansı bir gerçək tarixi hadisəni, yaxud tarixi dövrü nişan verən arxeoloji mədəniyyətin şahidliyi əsasında yazılmamışdı. Burası bəlli. Bəs, kitabın yazılmasında istifadə edilmiş qaynaqlar erməni əcdadlarının əqlindənmi yaranmışdı?

Erməni soykökü baxımından yuxarıda verilmiş şəcərəni yaddan qaynaq erməni əcdadlarının «yaradıcı» tefəkkürünə məxsus olsaydı, yenə qəbul etmək olardı ki, anonim müəllif öz əcdadlarının keçmiş barəsində mifoloji tarix «yazmışdır». Əlbəttə, mifoloji tarixi elmi tarix yerinə qəbul etmək olmaz. Əgər olsaydı, belə bir halda «Armeniya tarixi»nin sırf erməni əcdadlarının keçmişindən danışan etnomifoloji «tarix» kimi qəbul etmək olardı. Qarşıda şahidi olacağı ki, anonim müəllifin istifadə etdiyi qaynaqların heç biri çağdaş ermənilərin həyatı ilə qat'iyən əlaqəsi yoxdur. Bu haqda M.Xorenskinin söylədiyi hər hansı bir fikir, şübhəsiz, tarixi keçmişə öz siyasi uydurmaları ilə yanaşan Sovet daşnak-bolşevik müəlliflərin gəldikləri nəticədən daha inandırıcıdır. Bu mə'nada «Armeniya tarixi» müəllifi erməni soykökü barəsində fikrini aşağıdakı şəkildə sona çatdırır. Bu, bir tərəfdən həqiqətin e'tirafıdır, digər tərəfdən keşiş müəllifin fikir ziddiyyətidir: «Amma biz bu faktların hamısını həqiqətdən də Yunan kitablarından tapmışıq və baxmayaraq ki, yunanlar özləri onları öz dillərinə Xaldehy dilindən tərcümə ediblər, biz bütün bunların yunanlara aid olduğunu hesab edirik, çünki bunu onlardan götürmüşük».²

Anonim müəllifin özü aşkarca bəyan edir ki, o, Yunan dilinə çevrilmiş Xaldehy ədəbiyyatından faydalanmışdır. Deməli, Xaldehy xalqının yaratdığı ədəbiyyatın da Xaldehy xalqına məxsus olduğunu

1 M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.37.

2 Yenə orada.

kimse təzib edə bilməz, eyni zamanda, tamamilə heç bir genetik yaxınlığı olmayan xalqın yaratdığı milli mədəniyyəti də başqa xalqın, eləcə də erməni xalqının adına yazı bilməz.

M.Xorenski fikrinin davamında Xaldey rəvayətlərinin mənbəini də nişan verir. O, yazır: «İndi sevinirəm ki, mən öz hekayətimə başqalarından daha çox həqiqəti söyləyən sevimli Beros Sivillin göstərişi ilə başlayıram»¹

M.Xorenski aşkarca yazır ki, o, öz hekayətini Beros adlı müəllifə söykənərək davam etdirir. Göründüyü kimi, «Armeniya tarixi» - müəllifinin Bersola əlaqədar söylədiyi fikir ap-aydın olduğu halda, tərcüməçinin və redaktorun məsələyə subyektiv yanaşması ilə problemə yad notlar səslənməyə başlayır. Lakin bütün ciddi cəhdlərə, keşis uydurmalarına baxmayaraq, qədim qaynaqlarda, yaxud orta əsr mənbələrində nəinki Berosun dövründə, hətta XX əsrin əvvəllərində (daşnak-Bolşevik Sovet Respublikasında) «Armeniya» adında nə hər hansı bir dövlət, nə də coğrafi ərazi barədə heç bir mə'lumat verilmir. «Armeniya tarixi»nin rus dili variantında N.Eminlə başlanan ən ənənin davamçıları qədim Şupria ölkəsinin ikinci adı olan «Arme» sözünü «Armeniya» şəklində (əvvəldə bu barədə ətraflı danışılmışdı) eybəcərləşdirirlər və beləliklə, erməni babaları ilə heç bir əlaqəsi olmamış bir coğrafi ərazini «qədim Armeniya», yaxud «Mesopotamiya Armeniyası» adı ilə özlərinə çıxırırlar. Bu günə kimi heç bir elm adamı, xüsusən bu problem ilə əlaqədar daha maraqlı tərəf olan Azərbaycan tarixçiləri erməni müəlliflərindən soruşmaq istəməmişlər ki, bəs, qədim Şupria (Arme) ölkəsini hansı arxeoloji, etnolingvistik, etnoantropoloji maddi mədəniyyət tapıntı əsasında mənsub olduğunuz xalqın «vətəni» hesab edirsiniz?

Buradan o nəticəyə gəlinir ki, XIX əsrin əvvəllərində Arazın o biri sahilindən gətirilib Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz torpaqlarında yerləşdirilmiş, Qərbi Avropada tarixi vətəni bu günə kimi elmə mə'lum olmayan, bir ovuc qaçqın və dilənçi erməni ailələrinə XX əsrin əvvəllərində Stalin-Mikoyan Türk soyqırımını makinesi Rus çarı I Nikolayın dövründə «Armyan vilayəti» adı ilə müvəqqəti əsası qoyulmuş «Qafqaz evi»ni yeni coğrafi kordinatlarda yerləşdirərək ona verilmiş «Armeniya», daha dəqiqi, «Armyansk SSR» (tərcümədə «Ermənistan SSR» yazmaq, erməniləri öz əlimizlə öz torpaqlarımıza vətən şərikli etməkdir. Bu barədə sonda danışılacaqdır) adında siyasi quruluş formatının Maar-Türk tayfalarının «Ar-

me» ölkə adı ilə heç bir nə tarixi-geneoloji, nə də yerləşdiyi coğrafi ərazi baxımından zərrəcə əlaqəsi yoxdur.

Yuxarıda dedik ki, «Armeniya tarixi»ndə verilmiş rəvayət və əfsanələrin də erməni babaları ilə bağlılığını düşünmək əsasızdır. Anonim müəllif M.Xorenskinin özü bu mifoloji ədəbiyyatı Xaldeylərin adı ilə bağlayır. O, bu baxımdan Xaldey tarixçisi Berosu xatırlayır, onun əsərində haqqında söhbət gedən Ksisuoranın daha sonralar Noy (Yəhudi «Toratı»nın ilk variantında) adında, Züruan (Zarvan-«Avesta» tanrısı), Titan və Yapetost adlarının, gümanla, Bibliyada Sim, Ham və Yafət adlarında qeyd alındığını söyləyir. Lakin o, söyləmir ki, Şumer-Türk mədəniyyətindən başlayaraq, «Avesta»yədək qədim türklərin mifoloji və dini görüşləri, onların rəvayət və əfsanələri təkcə «Armeniya tarixi» üçün deyil, hətta mövcud «Bibliya» üçün həyat qaynağı olmuşdur. Təsədüfü deyildir ki, məşhur şumerşünas S.N.Kramer yazır ki, «Bibliya»nın tərtibində öncə Şumer mifologiyasından istifadə edilmişdir. Həmin əfsanə və rəvayətləri yəhudilər mənimsəmiş, onlardan da xristianlar qəbul etmişlər. S.N.Kramer Dədə Utnapiştini, «Bibliya» tə'birincə, «Birinci Nuh» adlandırır. O, yazır: «Daşqın haqqında Bibliya hekayəti qədim Yəhudi müəlliflərinin yaratdığı orijinal əfsanə deyil, bu, Corc Smitin Babilde «Gilqamış haqqında dastan»ın 11-ci cədvəlinin şifri açıldıqdan sonra mə'lum olmuşdur. Amma «Daşqın» haqqında Babil mifi Şumer mənbələrinə gedib çıxır».¹

Təkcə bu fakt sübut edir ki, «Armeniya tarixi»ndə «erməniləşdirilmiş» Xaldey (Yeni Babil) mədəniyyətinin hamisi olmuş Berosa istinad edilən folklor materiallarının geneoloji kökləri ilkin hansı qədim tayfalara məxsus ocağın atəşindən yaranmışdı. Mesopotamiya Xaldeyləri ilə turanlıların qohumluqları barədə qədim yunan tarixçisi Ksenefonta istinad edən Konstantin Baqryanarodnının aşağıdakı fikri problemə tam aydınlıq gətirmiş olur. «O, «Xaldiya» adını Persid adından və onların ilkin vətəni «Xaldiya»nın adından götürdü. Buna görə də onlar «xaldilər» (əslində «Haldi»-Biaini əhalisinin baş tanrı adı-Ə.T.) adlanırlar. Onlar da turanlılar kimi Mesopotamiya xaldeylərinin qohumları idilər.»²

Bəs, Şumer-Türk mədəniyyətinin və dövlətçiliyinin bünövrəsi üzərində ucalmış Yeni Babil (Xaldey) dövrü bu zəngin mədəniyyətin minilliklərdən keçib gələn nümunələrini toplamış bu xeyirxah kişi Beros kimdir?

¹ S.N.Kramer. Tarix Şumerlərdən başlayır. M., 1965, s.175.

² Ətraflı bax: Konstantin Baqryanarodnının əsərləri: «Öləmax haqqında» və «Xalq haqqında» M., 1899, s.34.

N.Emin yazır: «Xaldey tarixçisi Beros güman edilir ki, Makedoniyalı Aleksandrın dövründə yaşamışdır. O, Babilistanın, başqa sözlə, Xaldeylərin tarixini mə'bəd arxivlərində saxlanan abidələr əsasında yazmışdır. Flav. İosif tanış olduğu bu əsər haqqında özünün qədim Yəhudi tarixində xəbər verir. Ola bilsin ki, tarixçi Beros Babilistanda Bel mə'bədində kahin olmuş eyni adda Xaldey astronomunun özü idi».¹

N.Emin aşkarca deyir ki, Beros «Babil, başqa sözlə, Xaldey tarixi yazmışdır». Təkcə bu dəlil sübut edir ki, M.Xorenskiyə istinad edilmiş «Armeniya tarixi»nin birinci kitabı («Böyük Armeniya» genealogiyası) Berosa məxsus «Tarix»in iqtibası və redaktəsidir. Bu bünövrənin üzərinə əlavə edilmiş materiallar (Arsaklı Vaxarşakin sifarişi ilə onun valiliyinin yerləşdiyi ölkənin guya Mar Abas tərəfindən «tarixinin» yazılması və «armayan arşakidləri» epizodları və s. hekayələr) üzərində erməni kilsəsi hər dövrün siyasi tələblərinə uyğun ciddi redaktələr aparmış, ona əlavələr etmişlər.

Erməni alimlərinin özləri də M.Xorenskinin anonim müəllif olduğunu, müxtəlif tarixi çağlarda «Armeniya tarixi»nə əlavələr edildiyini və bu günkü son variantda təkmilləşdirildiyini gizlətmirlər.

Bütün bu real gerçəklik M.Xorenskiyə istinad edilən «Armeniya tarixi»ndən başlayaraq, ondan sonra gələn keşiş varislərin «tarix» kitablarında «Armeniya dövləti» iddialarının illuziya olduğunu sübut edir.

«Armeniya tarixi»nin anonim müəllif M.Xorenskinin adı ilə orta əsrlər kilsəsinin Berosun «Tarixi»indən iqtibas etdiyinə və onu zaman-zaman təkmilləşdirdiyinə inanmaq üçün, öləri də olsa, problemə bir qədər əvvəldən nəzər yetirək.

Mə'lumdur ki, Bel monastırının kitabxanasında mühafizə edilən zəngin mədəniyyətin, başqa sözlə, Yeni Babilin (Xaldeylərin) yazılı mədəniyyətinin və maarifçiliyinin ana beşiyi m.ö. beşinci minillikdə çiçəklənməyə başlamış Şumer-Türk mədəniyyəti və maarifçiliyidir.

Bir qədər əvvəldə deyildi ki, Xaldeylər də, onlardan şimalda Bəini kimi qüdrətli dövlət yaratmış Xaldilər də İkiçayarası ölkəsinin qədim sakinləri olmuş Türk tayfalarının ən yaxın qan, dil və inanc qohumlardır.

Xatırladaq ki, müdrik Şərqi zəngin mə'nəviyyat, mədəniyyət və dövlətçilik tarixini hamilik etdikləri gələri xalqların aralarında ata malı kimi bölmək siyasəti yeritmiş Rus və Qərbi Avropa tarixçiləri XVIII əsrlərdən başlayaraq, qədim Ön Asiyanın və Qafqazın

«Türksüz tarixi»ni yazmağa başlamışlar. Əlbəttə, yazılan «tarixlər» qədim insan tarixi deyil, cahangirlik tarixidir.

Cahangir tarixi yazan müəlliflər Qərbdən gələri tayfaları yüksək mədəniyyətə malik insanlar, etnik adını çəkmədən «yerli əhali» adlandırdıqları ev sahiblərini «varvar» adlandırırlar və bu da təbiidir. Lakin belə müəlliflər unutmuşlar ki, cahangirliyin tövəməsi olan varvarizm onların babalarının qanlı süngüsü və qılıncı ucunda Kiçik Asiyaya daxil olanda qədim Ön Asiyada və Qafqazda dinc və sakit insan həyatı yaşayan, dünya tarixində ilk ilahi Akademiya (Atəşgah) təşkil edən, Qərbin qaranlıq çökmüş gözlərinə işıq verəcək atəş tonqalları (ilk insan həyatının başlanğıcından, habelə kainatın yaranışından imperiya quruluşu hadisələrində xəbər verən on iki min buğa dərisi üzərində yazılmış «Avesta» abidəsi və «Bilqamış» dastanı) çatan müdrik Türk babam neçə-neçə min illər əzəl bəşəriyyətin Ana tarixini yaratmışdı.

Berosa söykənərək qədim tarixə öz münasibətini bildiren M.Xorenskidən qarşıda yeri gəldikcə gətirəcəyimiz nümunələr də aşkarca sübut edəcək ki, kilsə «Xaldey tarixini» «Armeniya tarixi» kimi qələmə verməyə çalışsa da, həqiqətin üstünü heç cür örtə bilməmişdi.

Yerli-yerində gətirilən dəlillər sübut edir ki, anonim keşişə istinad edilən «Armeniya tarixi» adlı kitab tarixi şəxsiyyət olmayan Mar Abas Katinanın «Tarixi» əsasında deyil, Bel mə'bədinin kitabxanasında mühafizə edilib saxlanmış Şumer-Türk rəvayət və əfsanələrindən tərtib edilmiş Berosun «Tarixi»ndən götürülmüş və redaktə edilmişdi. Bu baxımdan anonim müəllifin çağdaş anlayışda dövlət adı olan «Armeniya»ni hələ elmə mə'lum olmayan fantastik tarixi çağla əlaqələndirməsi, «Daşqın» zamanı guya Ksisuöranın ilkin bu «ölkəyə» «üzməsinə» söyləməsi diqqəti çəkir.

M.Xorenskinin fikrindən belə çıxır ki, «Daşqın» dövrü yer üzündə yeganə materik ərazi guya erməni babalanna məxsus «Armeniya» olmuş və Ksisuöra da gələcək insanların xilasını «Armeniya»ya «pənah aparmaqda» görmüşdü.

Dini ədəbiyyatdan mə'lumdur ki, Noyun (Ksisuöranın) əlindən ilk «yapışan» «Tövrat» təəssübkeşləri onu Yerusəlim ərazilərində bir neçə istiqamətə, ərəblər başqa bir tərəfə, «İncil» inancılılarından hər etnik kilsə istədiyi tərəfə aparır, yaxud hansı tarixi çağda əvvəlki «gediş» sərf etməyəndə dərhal istiqamət başqa tərəfə yönəldilir. Bu son nümunə hayların kilsələrin hücrələrində Uca Allahdan imtina edib, şeytanla diz-dizə oturan keşişlərin yazdıqları «tarixlərdə» daha qabarıq özünü göstərir. Əslində qarayaxa erməni keşişləri

1 N.Emin. Qeydlər – «Armeniya tarixi», s.237-238

«tarix» yazmırdılar, qədim Şərqi keçmişini qara şeytan kələfinə çevirirdilər.

Gəlin riyakar anonim erməni keşişlərinin iddialarını şərti qəbul edək. Belə bir halda onlar ədalətli sualımıza cavab verməlidirlər: bəs, o dövrdə «Armeniya»da insanlar yaşayırdıarmı, yaxud «Armeniya» hansı coğrafi kordinatda yerləşirdi və onun əhalisi etno-mənsubiyyətə kimlər idilər?

Bu sual üz-üzə erməni keşişinə verilmiş olsaydı, şübhə etmirik ki, o, qət'i deyərdi: hələ ikinci «Daşqına» qədər Məğriblə Məşriq arasında «Böyük Armeniya» mövcud idi və «armyan» əhalisi də yer üzünün ilkin sakinləridirlər.

Erməni kilsəsi Berosdan iqtibas etdikləri əfsanəyə hər hansı şəkildə əlavələr etsə də, əfsanənin Şumer-Türk tayfalarının zəka işi-ğindən yarandığı tarixi qan yaddaşına çevirən əlamətləri silib heç cür aradan çıxara bilməmişdir. Bu mə'nada Berosa istinadən M.Xorenskinin «Avesta» tanrısı Zarvanı dünyanın ilk hakimi kimi qələmə verməsi onun «Armeniya» ölkə adının çəkməsinin əsassız olduğunun e'tirafı olaraq qəbul edilməlidir.

Berosa istinadən anonim müəllif yer üzünün hakimləri olan Zarvan, Titan və Yapetostla əlaqədar fikrinə davam edərək yazır: «Onlar dünya hakimiyyətini öz aralarında böləndən sonra Zarvan qüvvətlənir, o biri ikisinin (Titan və Yapetostun – Ə.T.) üzərində hakimiyyətini möhkəmləndirir. Baktriya, yə'ni Maday çarı Maq Zərdüşt onu Tanrıların başlanğıcı və Tanrıların atası («Avesta»da Zarvan Ahura-Məzdanın və Əhrimənin atası olaraq təqdim edilir – Ə.T.) adlandırmış və onun haqqında çoxlu nağıllar uydurulmuşdu ki, onları burada təkrar etməyə ehtiyac yoxdur»¹.

Buradan aşkarca görsənir ki, anonim müəllifin Berosdan faydalandığı materialların ana qaynağının bir qolu «Bilqamış», digəri «Avesta»dır. Maraqlı cəhət odur ki, M.Xorenskinin özü bir tərəfdən bu tarixi həqiqəti e'tiraf edir, digər tərəfdən Azərbaycan türklərinin qədim tarixini erməni babalarının adına yazır: «Mən sənə öz tariximizi danışmışam, həm də onun haradan götürüldüyünü göstərəcəyəm»².

Anonim keşiş müəllif burada «tarix»dən danışır, lakin fikrin ardınca onu «əfsanə» adlandırır və «bu əfsanəni kim və haradan tapmışdır» yarımbaşlığı ilə Mar Abbas Katinanın guya Nineva arx-

vindən tapdığı «tarix» haqqında söz söyləməyə əsas yaratmağa çalışır.

Müəllifin fikrincə, guya suriyalı «tarixçi» Nineva arxivində (həlbuki m.ö. 612-ci ildə Kiaksar tərəfindən yerlə yeksan edilmiş qədim Nineva 1847-ci ildə ingilis arxeoloqları Leyyard və Rissan tərəfindən aşkarlanmışdır. Lakin onlar «Bilqamış» dastanına aid olan yazı lövhələrini tam əldə edə bilməmişlər. Başqa bir ingilis arxeoloqu Corc Smit tərəfindən 1872-ci ildə Çar Aşşurbanipala (m.ö. VII əsr) məxsus torpaq altında qalmış kitabxana və oradan üç mindən artıq gil lövhə aşkarlandı və bununla da tapılmış Şumer-Türk dastanı «Bilqamış»ın dili ilə Nineva kitabxanasının sirri açıldı.

«Bilqamış» dastanındakı hadisələrin tarixi sirri yenə də başqa bir ingilis arxeoloqu Vullenin 1922-1934-cü illərdə Urda apardığı qazıntı zamanı aşkarlandı) yunan dilində aşağıdakı başlıqlı kitaba rast gəlir: «Aleksandrin əmri ilə Xaldey dilindən Yunan dilinə tərcümə olunmuş bu kitaba ululann həqiqi qədim rəvayətləri daxildir»¹.

Bu sözlər Xaldey dilində müəllifsiz və adsız kitabı Yunan dilinə çevirmiş tərcüməçinin dedikləridir. Bəs, bu kitabda nədən danışılır?

M.Xorenskidən yuxarıda gətirdiyimiz fikirləri müəllif burada bir qədər başqa məzmununda təkrar edir: «Bu kitabın başlanğıcı Zruan (Zarvan – Ə.T.), Titan və Yapetostun mövcudluğundan danışır; burada, sıra ilə müəyyən yerlərdə uzun əsrlər ərzində yaşamış bu üç əcdadın nəslindən olan bütün məşhur insanlar göstərilmişlər»².

Deyənlərdən mə'lum olur ki, Mar Abasın Nineva arxivində «rast gəldiyi» kitab Ksisuöradan («Bilqamış»dan «Tövrata» «Noy» adı ilə keçib), Zarvandan, Titandan, Yapetost və «Maday» çarı Maq Zərdüştəndən – qədim Ön Asiyanın ümumtürk mədəniyyətini və dövlətçiliyini yaratmış Türk tayfalarının mifoloji tarixindən danışır. M.Xorenski bu mifiki tarixi «Böyük Armeniyanın genologiyası» (üç kitabdan ibarət olan «Armeniya tarixi»nin birinci kitabı belə adlandırılır) adı ilə şərh edir, qədim Ön Asiya türklərinin tarixini açıqdan-açığa erməni babalarının ünvanına yazır: «Bu kitabdan Mar Abas Katina yalnız bizim xalqın həqiqi tarixini çıxarır və onu Yunan və Suriya dilində Mitsbinə, hökmdar Vaxarşaka gətirir»³.

Biz məsələyə müdaxilə etmədik, yalnız M.Xorenskinin dediklərini xatırlatdıq. Kimsə təkzib edə bilməz ki, anonim keşiş müəllif er-

1 M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.38.

2 Yenə orada, s.40

1 M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.42

2 Yenə orada.

3 Müəllifin saxtakarlığı göz önündədir. O, bir tərəfdən kitabın xaldecədən yalnız Yunan dilinə olan tərcüməsindən danışır, digər tərəfdən erməni xalqının Yunan və Suriya dillərində olan «əsl tarixlərindən söz açır» (bax: M.Xorenski, s.42).

məni babalarının qədim tarixi, yaxud «Böyük Armeniya»nın tarixi dedikdə onun mənşəinin, onun geneologiyasının mə'nəvi-ruhani qaynağını Zarvan, Titan və Yapetostun mifoloji şəxsində «Avesta» və Şumer-Xaldey tanrılarına bağlayır. Lakin o, «Bilqamış»dan «Daşqın» hadisəsini, «Avesta»dan Səma Tanrısı ideyasını iqtibas etmiş və onu yeni dövrün mə'nəvi-siyasi həyatına uyğunlaşdırmış İuda və Xristian dini rəhbərlərinin yeni variantda yaratdıqları Babil-Xaldey əfsanələrinə söykənərək uydurduğu çar Hayk¹ versiyası ilə qədim Şərqi bəlli dövrlərini «erməniləşdirməyə» çalışır və bu məqsədə də Vaxarşakın adından Mar Abasa guya erməni «dövlətçiliyinin» varisi olan «armyan arşakidlərinin» «qədim Armeniya» tarixini yazmağı sifariş edir. Beləliklə, M.Xorenski tarixdə olmayan Vaxarşak adında Arsaklı çarı uydurur və onu erməni xalqının «babası» kimi qələmə verir. Anonim keşiş müəllif bununla da «armyan arşakidləri» adı ilə erməni xalqının geneologiyasının ikinci mərhələsini ardıcıl olaraq Part Türk-İskit tarixinə bağlayır.

Araşdırma zamanı tarixi maddi mədəniyyətə istinadən gətirilən dəlillər sübut edəcək ki, «Armeniya tarixi» deyilən söz şərti anlayışdı. Belə ki, keşiş müəlliflərin kitablarında «Armeniya» adı altında verilmiş mifoloji və epik hadisələr, eyni zamanda, mifik və epik çar adları Biaini (çar Aram və başqaralı), Maday (Zarvan), Arme - Şupria (Atarpatın nəslindən olan Artaksi/Artaşes, Tigran və başqaları)

¹ M.Xorenski əfsanəvi Haykın mifik şəxsiyyətini Şumer-Xaldey və Zərdüşti mifoloji-dini tarixinə bağlayır və onu üç tanrıdan birinin – Yapetostun oğlu hesab edərək erməni babalarının ilkin etnik mənşəini onun adı ilə əlaqələndirir. Bəs, hansı etnik və mə'nəvi haqla Xaldey əfsanəsindən gələn mifik Hayk «erməni çarı» və «erməni babası» hesab edilir? Maraqlıdır, keşiş müəlliflər «Armeniya» çarlarını «Hayk»ın nəslindən olduğunu qeyd edirlər. Onu da xatırladaq ki, etnik adı ziddiyyətli fərziyələrlə bu günə qədər elmdə açıq qalmış «erməni babalarının» «Bibiliya»nın ermənicəyə tərcüməsinə (bu tərcümə ilk erməni yazı nümunəsidir və IX əsrə – 887-ci ilə aiddir) əlavə edilmiş Hayk əfsanəsinə qədər milli adları olmamışdı. Akad. N.Marr ermənilərin milli adlarının olmamasını, hətta «erməni kilsəsinin Ortadoks kilsəsindən ayrılmasına qədər olan» dövrə çəkir. Bu o deməkdir ki, bu gün özünü «erməni» adı ilə nişan verən xalqın orta əsrlərə qədər dəqiq etnik adı olmamışdı. Əgər bizim fikrimizin əksini söyləyən tapılırsa, o zaman, o, Hayka qədər erməni babalarının hansı adda tarixə nişan verilmişdi? – sualına cavab da verməlidir. Kimsə də erməni babası olaraq «Hayk» adının yaranma tarixini «Bibiliya»nın ermənicəyə tərcüməsindən əvvəlçə çəkməz. Çünki heç bir qədim mənbədə nə «erməni babaları» sözünə, nə də onların erməni «Hayk» adına rast gəlinmir. Ancaq bizim özümüz də təəccüb edirik və fikirləşirik ki, necə ola bilər onların «Hayka» qədər adları olmasın?!

Məsələ buradadır ki, keşiş müəlliflər əsl tarixi bilərəkdən elə dolaşdırmışlar ki, real gerçəklik uydurulmuş fikirlər xaosunun içərisində nəinki anlaşılmaz, hətta görünməz olmuşdu. Fikrimizcə, erməni keşişi Simeon Lehatsinin dedikləri haqiqətdir. Erməni babalarını qonşu yunanlar «İşkil» («Səllim itlər») adlandırmışlar. Görünür elə bu səbəbdən də «Hayk» adına qədər erməni babalarının etnik adı heç bir nə qədim, nə də orta əsrlər mənbələrində qeydə alınmamışdı. Onların «Hayk» adı da yalnız və yalnız orta əsr keşiş müəlliflərin kitablarında nişan verilir.

və Part (Arsak, Vologez (Valarsa), Tridatlar və başqaları) dövlətlərinin tarixi ilə əlaqədardı.

İndi də problemə M.Xorenskinin münasibətilə yanaşaq.

M.Xorenski Şərqi qüdrətli Yunan-Selevki müstəmləkəçilərin boyunduruğundan azad etmiş Parn Türk-İskit tayfalarının yaratdıqları Part (Parfya) dövlətinin Arsaklılar çar səltənətinin böyük bir hissəsini «erməni tarixinə» yazır. Başqa sözlə, anonim müəllif təkcə Arsaklıları «erməni» soykökünə bağlamır, hətta tarixin mə'lum çağında Parn tayfalarının səltənətinə daxil edilmiş qan bir, dil bir, inanc bir olan yaxın qohumlarının-Ön Asiya və Qafqazın qədim əhalisi olan başqa Türk tayfalarının əcdad ölkələrini də «erməniləşdirmək» məqsədi daşıyır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, erməni keşişləri və onların ziyalı varisləri, Biaini dövlətini, hətta Biaini çarlarının işğal etdikləri şimalı-cənublu qədim Azərbaycan torpaqlarını Venesiyada və Rus imperatorluğunda XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu günə qədər «Böyük Armeniya» adı ilə «erməniləşdirərkən» heç bir tarixi-maddi əsası olmayan bir iddia ilə çıxış edən zaman əsla nə dil, nə din, nə irqi, nə də insani şəərəfcə heç bir yaxınlığı, hətta cüz'i bənzərliyi belə olmayan əvvəlcə Biaininin, sonra Part (Parfya) dövlətinin guya «varisləri» olduqlarını zorakı yolla «sübuta yetirməyə» çalışmışlar. Dəhşətli hal odur ki, xalqların keçmişinə qarşı bu bağışlanılmaz açıq erməni terrorizmini dünya ictimaiyyəti görə-görə insan tarixinin oğrularına açıqdan-açığa haq qazandırmışdı. Bu real gerçəklik Molla Nəsrəddinin papağını başından qayıb, öz başına qoyan və divanda haqlı çıxan erməni keşişinin riyakarlığından danışan nağıla bənzəyir.

XIX əsrdən başlayaraq ümumtürk tarixinə qarşı aparılan geniş miqyaslı elmi terrorizmin əsası və türklərə qarşı soyqırımına gətirib çıxaran ideoloji bünövrə «Armeniya tarixi»ndə qoyulmuşdur. Açıq də'vət səslənməsə də, anonim müəllif tarixin ayrı-ayrı dövrlərində müvəqqəti zaman ərzində Biaini və Part dövlətlərinin inzibati ərazilərinə daxil edilmiş qədim Azərbaycan torpaqlarının (Atarpatena və Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazilərini) coğrafi kordinatlarını «Böyük Armeniya» adlandıraraq, gələcək nəsillə bu yad torpaqlar uğrunda «varislik» mübarizəsi aparmaq, hətta qan tökmək vəsiyyət edilir. Bu baxımdan fikrin sübutu üçün «Armeniya tarixi»ndən gətirilən nümunə kifayət edər. Orada yazılır: «Əslən parfyalı olan Pars və Parfya çarı Böyük Arsak makedoniyalılardan ayrılaraq bütün Şərqi

və Assuriyanı ələ keçirir. Nineviyada¹ çar Antioxu öldürür və bütün dünyanı fəth edərək qardaşı Vaxarşakı² Armeniyanın³ çarı təyin edir və bunu dövlətinin möhkəmlənməsi üçün vacib bilir. Mitsbin şəhərini ölkə paytaxtı edir (onun çarlığı Suriyanı, Fələstini və Asiyanın qərb hissəsini, bütün Aralıq dənizi ölkələrini və Antaliyanı əhatə edir). Bu ölkə Pontiya dənizindən tutmuş Qafqazın Qərb dənizinin qurtaracağına qədər uzanır. Həmçinin Atarpatena da onun ölkəsinə daxil edilir».⁴

Buradan aşkarça görsəniz ki, Türk əsilli-nəsilli Arsaklı çar sülaləsinin Turan ellərindən Kiçik Asiyaya gəlmiş və orada valilik yaratmış nümayəndəsinin simasında «armyan arşakidləri» adı ilə çağdaş ermənilərə «baba» şərəfəsi düzəldən, valiliyin yerləşdiyi Arme (Şupria) ölkəsinin coğrafiyasını «Armeniya dövləti» kimi qələmə verən erməni tarixçiləri əsası M.Xorenskinin adı ilə Venesiya mxi-taristləri tərəfindən qoyulmuş keşiş ideyasını davam etdirmişlər. Məsələn, N. Adons "Armeniya tarixi"ndə qaldırılmış iddianı bir tərəfdən Yustinianın, digər tərəfdən Sasanilərin dövrü ilə əlaqələndirməyə, məlum saxta ideyanı XIX əsrin siyasi ruhuna uyğun modernizə etməyə, onu canlı «tarixə» çevirməyə çalışır. Başqa sözlə, Adons özünə qədər olan kilsə ədəbiyyatında verilmiş fikirləri, xüsusən M.Xorenskinin «rəvayət tarixi»ndə təsvir edilmiş əhvalatları qısa icmalda təkrarlayır və istər Bizansların, istərsə də Sasanilərin ərazilərini ümumilikdə qondarma «armyan arşaklılarının» simasında «Böyük Armeniya» ilə əlaqədar keşiş illuziyasını reallaşdırmağa çalışır. O yazır: «Fərata qədər Böyük Armeniyanı təşkil edən torpaqların sahibi armyan arşaklıları idi. Roma və Persiya arasında mübarizə də ancaq Böyük Armeniya uğrunda gedirdi».⁵

Erməni müəllifi başqa bir cümlədə fikrini daha da dəqiq ifadə etməyə çalışır: «387-ci ildə baş verən mübahisənin və bölüşdürmənin predmeti məhz Arsaklıların torpaqları idi».⁶

1 Part imperiyası Ön Asiyanın qərb əyalətlərinə doğru genişlənən tarixi çağdan təxminən dördyüz əlli il əvvəl (m.ö. 612-ci ildə) Nineva şəhəri tarmar edilmiş, yer səthi ilə bərabərləşdirilmişdi. Ona görə də Selevki çarı Antioxun iqamətgahını Ninevada lokalizə etmək tarixi baxımından həqiqətdən uzaqdır, cəfəngiyatdır.

2 Çar Vaxarşak adlı tarixi şəxsiyyət olmamışdır. Bu haqda danışılacaqdır.

3 Ölkə adı «Armeniya» deyil, Armedi. Part imperiyasının Ön Asiyanın qərb əyalətlərini əhatə edən Arsaklı valiliyinin mərkəzi Mitsbində deyil, Ktezifonda yerləşmişdi. Qarşıda görəcəyik ki, Ata Tiqranın qisasından qaçan Oğul Tiqrın Part çarı III Fraatin Ktezifonda yerləşən sarayına sığmır.

4 M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.40.

5 N. Adons. Yustinianın dövründə Armeniya. SPb., 1908, s. 28

6 Yəne orada, s.29.

Deməli, başqa soydaşları kimi, N. Adons da M.Xorenskidən gələn «Böyük Armeniya» mifini Part imperiyasının Ön Asiyanın qərb əyalətlərini birləşdirən valiliyində əsrlərlə hakimiyyətdə olmuş Arsaklı çarlarının şəxsinde reallaşdırmağa, Türkün tarixini «armyan tarixi»nə çevirməyə çalışır. Bu məqsədlə daha fantastik uydurma-ya söykənən Adons «armyan arşaklıları»nın adı altında Oğuz Albanyasının və Atarpatenanın, başqa sözlə, Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarını «işğal edir», həmin coğrafi bölgələri də «Böyük Armeniya» adlandırır. Bu baxımdan erməni tarixçisinin Atarpatena haqqında olan iddiası maraqlıdır. O, yazır: «Armyanlar ilkin Şərqi istiqamətində hərəkətə başladılar, Arsaklıların dövründə sərhədlərini son həddə çatdırdılar. Armeniyada xristianlıq qəbul edilməmişdən əvvəl armyan arşaklılarının ərazisi Atarpatenanın mərkəzi Qanzaka (İrana) uzanıb gedirdi, başqa sözlə, qədim Madayın xeyli hissəsini əhatə edirdi».¹

Göründüyü kimi, Adons burada açıq-aydın iddia ilə «armyanlarla» qüdrətli Part İmperiyasını yaratmış Arsaklı sülaləsini eyni soykökdən hesab edir. Hətta qədim Şərqi tarixindən xəbərsiz olan oxucuya ələ gələ bilər ki, Arsaklıların vətəni Kiçik Asiyanın qərb ərazilərində yerləşmişdir. Çünki N. Adonsun təsvirində Arsaklılar keçmiş Maday imperiyasının ərazilərini keçərək Şərqi Qərbdə deyil, əksinə, Qərbdən Şərqi «yürüş edirlər» və Atarpatena torpaqlarını ələ keçirirlər.

Erməni tarixçisinin sözlərindən belə çıxır ki, qədim Şərqi tarixində «Arsaklı» adında iki çar nəslə və onların da ayrı-ayrı çarlıqları olmuşdu: onlardan birinin «Armeniyanın» adında Qalis (indiki Qızıl İrmak) çayının qərb sahilində, digərinin «Part» namında indiki Türkmənistanın cənub-qərbində yerləşən dövlətlər olmuşdu. Göründüyü kimi, belə bir fantastik uydurma yalnız zəncirini qırılmış dəlinin «ağına» gələ bilərdi.

Əlbəttə, Adonsun bu mövqeyi XIX əsrin əvvəllərindən Qərbi Avropanın və Rus imperatorluğunun işə saldığı «Türksüz Ön Asiya» və «Türksüz Qafqaz» ideoloji təxribat maşınının ümumtürk tarixinə qarşı birgə çevrilmiş növbəti «Səlib yürüşü»nün xüsusi planından irəli gəlirdi. Lakin unutmamaq olmaz ki, tarix tarixliyində qalır, həqiqət də həqiqətliyində!

Başqa sözlə, orta əsr erməni keşiş müəlliflərindən üzvü bəri onların tarixçi varislərində də Part imperiyasının Kiçik Asiya valiliyini çağdaş anlayışda «Armeniyanın», valilərini «armyan çarları», yaxud

¹N.Adons.Yustinianın dövründə Armeniya, s.2.

«armyan arsaklıları (arşakidləri)» adlandırsalar da, insan tarixinin qəbul etmədiyi bu fantastik «armyan tarixi» 475 illik qüdrətli imperiya yaratmış Türk Arsaklı sülaləsinin ümumtürk tarixi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və ola da bilməz. Əgər eyni atanın və ananın qanından və canından törəmiş iki övladın birinin Türk, digərinin «armyan» (üzdəniraq! Allah günahkarlara bəla göndərsin!) doğulduğuna inanc gətirən olsa, deməli, o da məkrli erməni keşişin səviyyəsinə enir və özünün vicdanına xəyanət edir.

Əlbəttə, Adons, başqa soydaşları kimi, tarixi gerçəkliyə sağlam insan aqlının qəbul etməyəcəyi belə uydurma əlavələrilə uğursuz yolda olduğunu anlamamış da deyildi. Ancaq onun başqa yolu da yox idi. Çünki o, məkrli keşiş ağı ilə Rus və Qərb ictimaiyyətindən dəstək almaq üçün onları yanlış yola salmağa, günəşin Şərqdən deyil, Qərbdən çıxdığını «sübut etməyə» çalışmalı idi.

«Armyan arşakidləri» ideyasının maddi əsası olmadığı üçün erməni «babalarına» aid edilən dövr və zaman tarixi də müəlliflər tərəfindən fərqli nişan verilir.

Məsələn, Vaxarşakı Arsakın qardaşı hesab edən M.Xorenski Arsaklı nəslindən olan nümayəndənin «Armeniya»ya çar təyin edilməsi tarixini Part dövlətinin Kiçik Asiyanı m.ö. Selevkilərdən təmizlədiyi illərlə (tarix qoymur) əlaqələndirir.

Darbinyan-Melikyan isə əksinə, bu təyinatın m.s. I əsrin ortalarında baş verdiyini yazır.¹ O, həmin dövrü erməni tarixi ilə bağlayaraq «Arşakuni» anlamının izahını belə verir: «Arşakuni dedikdə arşakidlərin Parfya nəslinin erməni qolu nəzərdə tutulur. Arşakunilər Armeniyada 52-ci ildə möhkəmlənmiş və fasilələrlə 428-ci ilə kimi hökmralıq etmişlər».²

Sadəcə kiçik nümunələri üz-üzə qoymaqla aşkar olur ki, hər bir erməni müəllifinin tarixə yanaşmaqda da öz şəxsi kriteriyası vardır.

Anonim müəllif M.Xorenski Arsaklı çarlarının «Armeniya tarixi»ni guya m.ö. baş vermiş hadisələrlə bağlayırsa, Darbinyan-Melikyandan gətirilən parçada bu məsələ m.s. 52-ci il tarixi ilə əlaqələndirilir.

Əvvəla, m.s. 227-ci ildə Part imperiyasının tarixinə son qoyulandan sonra Pers-Sasani sülaləsi Maday imperiyasına daxil olmuş bütün ərazilərə də hakim idi. Deməli, tarixdə olmayan «Armeniya»da Arsaklıların səltənət tarixinin guya 428-ci, hətta 580-ci ilə

¹ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat. – İov. Drasxanakertsi. Armeniya tarixi. İrəvan. 1986, s.249; əlavə bax: Erməni xalqının tarixi, c.I, s.755-764; Q.Sarkisyan. Armeniya Ellin dövründə, s.230-231.

² Darbinyan-Melikyan. İzahat, s.241.

dək davam etməsindən danışmaq əsl erməni nağılıdır, kilsə rəvayətidir.

İkincisi, Ön Asiyada Sasanilərə qədər iki hərbi düşmən-partlarla romalılar üz-üzə dayanmışdı. Bu tarixi çağlarda üçüncü bir dövlətdən danışmaq, başqa xalqların tarixi içərisində «erməni tarixi» axtarmaqdır.

Üçüncüsü, Darbinyan-Melikyan yuxarıda «erməni arşakidləri»nin tarixini m.s. 52-ci ilə çəkdiyi halda, başqa bir səhifədə əks fikir söyləyir: «M.Xorenskiyə və onun davamçısı İov. Drasxanakertsi və digər erməni tarixçilərinə görə Valarşak Partev Armeniyada çar sülaləsinin banisi hesab olunur».

Darbinyan-Melikyan gəldiyi ikinci nəticədə artıq «erməni arşakidləri» nəslini m.s. 52-ci ildən deyil, m.ö. tarixdən başladığını söyləyir. Lakin tarix nə Vaxarşak, nə də Valarşak adında şəxsiyyət tanımır. Manuk Abeqyan yazır: «Vaxarşakın hansı tarixi şəxsiyyət olması hələ də aydınlaşdırılmamışdır».¹

M.Xorenski, İov.Drasxanakertsi və başqa keşiş müəlliflər Makedoniyalı Aleksandr tərəfindən müəmmalı şəkildə aradan çıxarılan «Avesta»nı yenidən toplayıb ilk bərpa edən Arsaklı çarı I Volokezin (m.s. 117-140) ikinci adının - «Valarşa», formasını, ola bilsin, yanlış olaraq gah «Vaxarşak», gah da «Valarşak» şəklində qələmə almışlar.

Valarşa (I Volokez) m.s. 117-140-cı illərdə Part dövlətinin hakimi olmuşdur. Bu təkzibedilməz tarixdir. Bəs, belə bir halda necə ola bilər ki, m.ö. 250-ci illərdə Part (Parfya) dövlətinin əsasını qoymuş I Arsak, yaxud dövləti qurub tam başa çatdırmış II Arsak (I Mitridat), m.s. II əsrdə yaşamış Valarşanı çar təyin etsin?

Bir qədər əvvəldə M.Xorenskinin cızdığı «xəritədə» Ön Asiyanın və Ön Qafqazın böyük bir hissəsi tarixin tanımadığı Vaxarşakın dövründə «Armeniya»nın «inzibati ərazi»sinə daxil edilir. Bu, erməni kilsəsinin anonim keşiş müəllif adına rəvayətlər əsasında tərtib etdiyi «xəritədir».

N.O.Emində problem tam başqa şəkildə qoyulur və əks məzmununda həll edilir.

M.Xorenskidə Part çarı Arsakın və Vaxarşakın hakim olduğu şəhər və vilayətləri əhatə edən ölkə «Armeniya»dı və onun paytaxtı da Mtsibin şəhəridi.

N.Emində, əksinə, Vaxarşak Tigranın partlılardan (parfyalılarından) aldığı «Armeniya»nın çarıdır. O, yazır: «Mtsibin – Nisibis arm-

¹ M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.I, s.154.

yan Mesopotamiyasında Armeniyanın paytaxtıdır. Tiqranın parfyalılarından aldığı Nisibis, Edessa, Adiaben və digər torpaqlar burada yerləşir. Mtsibin Parfiya sülaləsindən olan ilk armyan çarı Vaxarşakın paytaxtı idi».¹

N.Emindən gətirdiyimiz fikirdə erməni saxtakarlığını aşkarlayan başqa bir məsələ daha qabarıq qoyulmuşdur.

Belə ki, erməni tarixçi alimləri II Tiqranın hakimiyyət ilini m.ö. 95-55-ci illərə aid edirlər. N.Emin M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»nə yazdığı «Ön söz»də və «Qeydlər» bölməsində «Armeniya»da Vaxarşakla başlayan uydurma «Arşakuni» («erməni arşakidləri») sülaləsinin hakimiyyət ilini m.ö. 150-ci ilə əqalənədir.

Problemə N.Eminin iddiası ilə yanaşsa olsa, bu o deməkdir ki, Vaxarşak «Armeniya»da çar olduğu tarixdən düz 55 il sonra II Tiqranın hakimiyyət ili başlayır. Məsələ belə olduğu halda, necə ola bilər ki, guya Vaxarşak vaxtilə II Tiqranın «parfyalılarından aldığı», lakin tarixdə mövcud olmayan «armyan Mesopotamiyası»nda mərkəzi şəhəri yerləşmiş uydurma «Armeniya»nın çarı olsun?

Maraqlıdır, N.Emin bir tərəfdən Vaxarşakın «Parfiya sülaləsindən» olduğunu söyləyir, digər tərəfdən onu guya II Tiqranın parfyalılarından (partlılardan), yə'ni Arsaklı çarlarından müharibə yolu ilə aldığı məmləkətlərə çar tə'yin edir, nəticədə Part tarixinin böyük bir hissəsini erməni xalqının adına çıxmaq üçün onu «armyan arsakidləri»nin «banisi» kimi qələmə verir.

N.Emində olan kəskin fikir ziddiyyətləri və tarixi gerçəkliyin açıqdan-açığa təhrifi göz qarşısındadır. Problemə bir daha aydınlıq gətirmək baxımından burada bəzi məqamları incələməyə ehtiyac duyulur.

Birincisi, müəllifin Tiqrana parfyalıları düşmən olaraq üz-üzə qoyması təbii sual doğurur: Əgər Tiqrana erməndirsə, o zaman, əslən parfyalı Vaxarşak (Valarşak) nə üçün çağdaş erməni xalqına etnik mənsubiyyətinə görə çar hesab edilir və onun şəxsində «erməni babaları»nın «tarixi» yaradılır? Başqa sözlə, Parfiya dövlətinin Kiçik Asiya valiliyində hakimi olan Arsaklı nəslə əgər «armyan arsaklıları», yə'ni «erməni nəsil budağı» «hazırlamışsa» (?), o zaman, guya II Tiqrana «girov» götürən parfyalı (partlı) Arsaklılar kimlərdirlər?

İkincisi, Kiçik Asiyada Parfiya dövlətinin inzibati ərazisi üzrə ta madayların dövründən başlayaraq, «Armeniya» adı ilə əsasız ola-

1 N.O.Emin. İzahat. s.246.

raq «ermənileşdirilən» qədim Arme (Şupria) vilayəti İmperiyanın 13-cü valiliyinə daxil idi.

Üçüncüsü, müəllif Mtsibini «armyan Mesopotamiyası»nın mərkəzi şəhəri hesab edir. Xatırladaq ki, «armyan Mesopotamiyası»nı əksər erməni müəllifləri nə etnomifoloji, yaxud nə də hər hansı uydurma «etnoarmyan» «soyuna» mənsub əhalinin rəvayətilə deyil, Xaldeylərin mifoloji-filoloji qəhrəmanı Biaini çarı Aramın (M.Xorenski) adı ilə əlaqələndirirlər. Çar Aram rəvayətindən başqa, «armyan Mesopotamiyası»nın erməni tarixi ilə guya bağlılığını iddia etmək üçün erməni müəlliflərinin əlində heç bir etno arxeoloji mədəniyyət, etnolingvistik, etnoantropoloji və etnopsixoloji sübut nümunəsi yoxdur. Buradan da aşkarca görsənir ki, Fərat çayının yuxarı axarında yerləşən qədim Arme (Şupria) valiliyinin kiçik ərazisini bir qədər də geniş götürən, erməni keşişləri onun coğrafiyasında rəvayət qəhrəmanı («Armeniya tarixi») çar Aramla bağlı «armyan Mesopotamiyası», yaxud «qədim Armeniya» adı altında uydurma «armyan dövləti» lokalizə edirlər.

Deyənlərə yekun olaraq sual olunur: erməni babalarının qədim Şərq tarixinin hər hansı bir zaman kəsiyində «armyan Mesopotamiyası» və yaxud hər hansı bir adda «dövləti» və bu «dövlətin» çağdaş erməni xalqına mənsubiyyəti olan Tiqrana (neçənçi olursa olsun, fərqi yoxdur) adında çarı olmuşdurmu?

Qoca tarix sualın qarşısında susur! Çünki bu saxta iddiaların bünövrəsi kilsədə anonim müəllif M.Xorenskinin adına istinad edilən «Armeniya tarixində» qoyulmuşdur.

Tarix xəbər verir ki, Assuriya və Biaini kimi iki qüdrətli dövlətin arasında yerləşmiş kiçik Arme (Şupria) ölkəsi uzun müddət qonşuların hərbi meydanına çevrilmişdi. O gah bu qonşunun, gah da o biri qonşunun inzibati ərazisinə daxil edilmişdi.

Assuriya gil yazılarında xəbər verilir ki, Assuriya çarı III Salmanasar (860-826) Biaini çarı Aramı məğlub edir, hətta onun ölkəsinin bəzi şəhərlərini də ələ keçirir.¹ Bu tarixi gerçəkliyin mifoloji-filoloji in'ikasası olan Xaldey rəvayətinin Berosanın istinadən erməni kilsəsində iqtibas edilmiş variantında Mesopotamiyanın Şimalında yerləşən Arme (Şupria) ölkəsi XIX əsrin əvvəllərində Venesiya mxiaristləri tərəfindən «Armeniya» şəkilinə salınaraq, yerləşdiyi əraziyə uyğun «Armeniya tarixi»ndə «Mesopotamiya Armeniyası» adlandırılır, tarixi şəxsiyyət olan Biaini çarı Aram da, çox yanlış olaraq onun çarı kimi qələmə verilir.

1 B.B.Piotrovski. Urartunun tarixi və mədəniyyəti. İrəvan, 1944, s.34.

Bu deyilənlər sübut edir ki, nə rəvayəti yaradan Xaldeylərin (yeni babillilərin), nə Assur çarlarının, başqa sözlə, Mesopotamiya çarlığının, nə Biaini əhalisinin, nə də onların filoloji qəhrəmanlarının çağdaş ermənilərin adsız babalarına aidiyyətləri olmamışdır və ola da bilməzdi.

Assuriya-Biaini dövlətləri arasında qonşu torpaqlar, o cümlədən, qədim Şupria (Arme) vilayəti əraziləri üstündə baş vermiş tarixi müharibələrə münasibət M.Xorenskinin istifadə etdiyi rəvayətdə romantik-sentimental təsvirlərdə xatırlanır və nəticədə hər şey «Armeniya tarixi» kimi qələmə verilir.

Tarix şahiddir ki, hər hansı bir şeyin ermənilərə aid olub olmasının fərqi yoxdur. O şey ki, onlara gerəkdir, nə tarixdən, nə də insanlardan utanmadan, çəkinmədən onu hərəs ac qurd kimi qarmarlayasındırlar! Bu baxımdan təsadüfi deyildir ki, Ön Asiyanın ən qədim şəhər dövlətlərindən olmuş Arme (Şupria) ölkəsi anonim keşiş M.Xorenskinin əsərinin Rus dilinə tərcüməsində başqa xalqın ən qədim tarixi «Mesopotamiya Armeniyası» adı ilə səssiz-küysüz oğurlanır.

Əslində bu sadəcə oğurluq deyildir, qədim türklərin mə'lum mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə qarşı çapqıncılıqdır!

«Erməni tarixinin atası» hesab edilən M.Xorenskinin bir qədər əvvəldə tarixi şəxsiyyət kimi təkzibi, şübhəsiz, çağdaş erməni xalqının «Böyük Armeniya» və «qədim erməni tarixi» ətrafında olan mə'lum iddiaların real maddi əsası olmadığına canlı sübutdur. Bu məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin o biri tərəfinə gəldikdə, nə üçün erməni müəlliflər anlamaq istəmirlər ki, «törəmə», yə'ni nəsil qoyma prosesində hansı əsasla Türk əsilli eyni ata-anadan törəyəcək iki uşaqdan birinin, təbiətin ziddinə olaraq, «erməni nəslinin banisi» kimi dünyaya gəldiyini iddia edirlər?

Orta əsrlərdə keşiş riyakarlığı ilə kilsə ədəbiyyatında dolaşq şeytan kələfinə çevrilmiş bu problemə heç bir erməni tarixçisi aydınlıq gətirmək üçün həqiqəti öz adı ilə açıq-aydın nişan vermək istəmir.

Yuxarıda deyilənlər əsas verir söyləyək ki, erməni kilsəsi anonim müəllif M.Xorenskinin adına istinad etdiyi «Armeniya tarixi»ndə real həqiqətə qarşı siyasi məqsədli antitarixi mövqe ilə elmi ictimaiyyətin gözlərinə pərdə asmış, Parn Türk-İskit tayfalarının çar nəslini sağlam ağılın qəbul etməyəcəyi «erməni arşakiləri» adı altında parçalamış və bununla da Kiçik Asiya və Ön Qafqaz ümumtürk tarixini (bu gün erməni silahlı bandası tərəfindən 20 faiz torpaqlarımızın işğalına haqq qazandırmaq üçün erməni diasporasının

silaha çevirdiyi sün'i yaradılmış problemlərdən olan «Arsak» toponiminin etnotürk tarixi bu dövrlə əlaqədardır) çağdaş ermənilərin Avropadan gələri babalarının adına yazmağa bünövrə qoymuşdur.

Başqa sözlə, erməni kilsəsi anonim müəllif M.Xorenskinin adı ilə «qədim Armeniya» haqqında guya Arsakilərə qədər yazıldığını aşkara çıxarmaq və «erməni Arşakiləri» dövründən bəhs edən «Armeniya tarixi»nin onun davamı olduğunu sübut etmək üçün elmi tarixin tələblərinə qət'i əks olan dolay yollara, başqa sözlə, bədii ədəbiyyata məxsus estetik təsvir vasitələrinə əl atır. Beləliklə, suriyalı tarixçi Mar Abas Katina meydana çıxır, Vaxarşakın dilindən qardaşı Arsaka «məktub» yazılır.

Biz kimin kimə məktub yazmasına, həm də nə yazmasına qə'tiyyən e'tiraz etmirik. Lakin, sözsüz, məktub yazan da, yazdıran da həyatda yaşayan real şəxsiyyət olmalıdır. Məsələ ondadır ki, M.Xorenski haqqında fikir söyləyən erməni alimlərinin özləri belə nə Vaxarşakı, nə də Mar Abası tarixi şəxsiyyət olaraq qəbul etmirlər.¹

Hətta M.Xorenskinin özünün anonim müəllif olduğunu, m.ö. 612-ci ildə Kiaksar tərəfindən alovlar içərisində xarabalığa çevrilən Assuriya çar sarayına və Nineva arxivinə məxsus sirlərin XIX əsr ingilis arxeoloqlarına qədər kimsəyə mə'lum olmadığını da məsələyə əlavə etmiş olsaq, o zaman təkzibedilməz bir həqiqətlə üz-üzə dayanmalı olarıq: çağdaş erməni və muzdlu ermənipərəst tarixçilərin qədim Ön Asiya tarixinə yanaşmada mö'təbər mənbə olaraq, M.Xorenskinin adına yazılan «Armeniya tarixi»nə istinad dayaqları çürükdür, e'tibarsızdır. Bunlara baxmayaraq, erməni ədəbiyyatında olan iddiaların əksinə olaraq, erməni babalarına məxsus qədim tarixin mif, illuziya, ilğım olduğunu elmi tarix kontekstində geniş araşdırma prosesində sübut etmək üçün M.Xorenskinin dilindən anonim müəllifin «tarix» adına söylədiyi nağılı dinləməyə məcburuq.

Fikrin davamı olaraq, «Armeniya tarixi»ndə yazılır ki, guya Arsak qardaşı Vaxarşakın «məktubuna» müsbət cavab verir və bundan sonra Nineva «arxivində» «axtarışlar» başlanır.

M.Xorenskiyə görə, guya Mar Abas orada «Armeniya»nın «qədim tarixi»ndən danışan, lakin müəllifi mə'lum olmayan «kitaba» rast gəlir. Guya Makedoniyalı Aleksandrın göstərişi ilə həmin «tarix» Yunan dilinə çevrilmiş, M.Xorenski də «tərcümə variantından» «istifadə etmişdir».

¹ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat-İov. Draxanakertsi. Armeniya tarixi, 1986, s.249; Q.Xalatyants. M.Xorenskinin «Armeniya tarixində» arмян Arşakiləri. M., 1903, s.370; Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1, İrəvan, 1947, s.154. və başqaları.

«Məktub»dan bə'zi məqamları nümunə gətirdikcə belli olacaq ki, anonim müəllif real tarixi keçmiş və tarixi şəxsiyyəti maddi-mədəniyyət nümunələri kontekstində aşkarlayıb meydana qoymaq əvəzinə, Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda mövcud olmuş Arsaklı valiliklərinin qədim tarixini «Armeniya tarixi» kimi qələmə vermək üçün əsas məsələyə olan bu məqsədli «giriş»də – «məktub» əhvalatında tarixdə olmayan çar Vaxarşakın bədii portretini «erməni cizgiləri» ilə canlandırmağa çalışır. Əlbəttə, bu da elmi tarixin yolu deyildir.

M.Xorenski çar Vaxarşak haqqında yazır: «Vaxarşak öz hakimiyyətini tam müəyyənləşdirib, dövlətini təşkil etdikdən sonra bilmək istədi ki, ona qədər kimlər və necə kişiler Armeniyada hakim olmuşlar? Ona cəsurlarınımı, qorxaqlarınımı yerini tutmaq qismət olmuşdur. Bu məqsədlə o, Mar Abas Katina adlı Xalvey və Yunan yazısından başı çıxan bir nəfər müdrik süriyalını axtarıb tapır, onu layiqli hədiyyələrlə həşəmətli qardaşı Arsakın hüzuruna göndərir ki, o, dövlət arxivini alimin sərəncamına versin».¹

Arsaka ünvanlanacaq «Məktub» ətrafında qəhrəmanın düşüncələrinin təsviri aşkarca görstərir ki, oxucu maddi sübutun dili ilə danışmayan müəllifin yazacağı kitabın real tarixdən bəhs edəcəyinə inanmır. Bundan başqa, «Armeniya tarixi»nin saxta bünövrə üzərində dayandığını tarixi şəxsiyyət olmayan Vaxarşakın sağlam ağılı qəbul eməyəcəyi uydurma «tarixi» «məktub»unun sərlohvəsindən bəlli olur: «Armeniya çarı Vaxarşakdan Pars çarı Böyük Arsaka məktub».²

İlk baxışdan bu başlıqdan elə başa düşmək olar ki, müəllif Vaxarşakın milliyətcə «armyan» deyil, yalnız «armyan ölkəsinin», yəni «Armeniya»nın çarı hesab edir. Lakin sonra bəlli olur ki, ilk nəzərimiz tam yanlışdı. Part dövlətini yaratmış Arsaklı Türk sülaləsinin qüdrətli sərkərdəsi Böyük Arsakı «Pars çarı» adı ilə tarixi saxtalaşdırmağa çalışan M.Xorenski ona qardaş hesab etdiyi Vaxarşakı nəinki «ermənileşdirir», hətta hadisələr dəyişdikcə onu çağdaş ermənilərin «babası» hesab edir. Bu yerdə anonim keşişi başa düşmək olmur: necə ola bilər ki, eyni ata-ana iki qardaşdan birini «erməni», digərini «Pars», yaxud «Part» (bu adda etnos yoxdur) olaraq dünyaya gətirmiş ola?

Müəllifin Vaxarşakı «ermənileşdirmək» cəhdəlinə baxmayaraq, o, «məktubda» Part (Parfya) sarayının ucqar əyalətdə hakim olan varisi kimi nişan verilir.

Vaxarşakın imperiyaya başçılıq edən böyük qardaşı Arsakdan yardım istəməsi də erməni keşişinin dolaşmaq salmağa çalışdığı problemə aydınlıq gətirir. Vaxarşak «Məktub»da fikrinin davamında yazır: «... Mən sənə qayğın sayəsində bu çarlıqda qayda yaratdıqdan sonra bilmək istəyirəm: mənə qədər kim Armeniyada hakim olub və naxararlar bura haradan axışıb gəlib?»¹

Burada «naxarar» (ev sahiblərinin-yerli türk əhalisinin ağır çöl işlərini görənlər tarixən etnik adı olmayan köçkün insanlara yeni məskəndə verilmiş fərqləndirici ad) adı ilə erməni icmasının tarixdə olmayan «Armeniya» adlı «dövlətə» deyil, Arme (qədim Şupria) ölkəsinə haradan gəlmələrindən söhbət gedir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, erməni mifoloq-ədəbiyyatşünas alimi Manuk Abeqyan erməni babalarının haradan gəldiklərini, harada ilkin məskun olduqlarını, «armyan» olanadək (XIX əsrin əvvəllində Venesiya mxtaristlərinin uydurmalarınadək) hansı adla nişan verildiklərini və s. haqda yazılı sübutun olmadığını can yanğısı ilə söyləyərkən² «naxararlar»ın haradan gəlmələrini öyrənmək niyyətində olan Vaxarşakın dilindən danışan anonim M.Xorenskinin fikri ilə üst-üstə düşür.

«Məktub»da bu məqam, müəllif istəyinə müxalif olaraq, Vaxarşakın mənsub olduğu çar nəslə ilə namə'lum coğrafiyadan gəlmə «naxararlar» adlandırılan etniklərin heç bir əlaqəsi olmadığını meydana qoyur.

Məsələ belə olduğu halda, deməli, «Armeniya tarixi»ndə tarixi şəxsiyyət olmayan Vaxarşakın «Məktub» əhvalatı anonim müəllif tərəfindən əsas hadisələrə «giriş» vasitəsi kimi uydurulmuşdur, məqsəd də ümumtürk tarixinin Arsaqlı sülaləsinə məxsus Kiçik Asiya və Ön Qafqaz səhifəsini mənimsəməkdir.

Əgər Part çarı II Arsakın qardaşı Vaxarşakı anonim müəllif «armyan» hesab edirsə, bəs, nə üçün o, «Armeniya»da və onun «armyan» əhalisi arasında, başqa sözlə, guya «doğmaları» arasında özünü vəhşilər adasına düşmüş Robinzon Kruzo kimi tək-tənha hiss edir? Bəs, nə üçün çağdaş ermənilərə «baba» hesab edilən Vaxarşakın guya «Armeniya»da heç bir şeyin yerində olmadığından, hər şeyin yanlış və vəhşi yaşayış tərzindən, dinsizliyin baş alıb getməsindən ciddi həyəcan keçirir və yeganə «xilas yolunu»

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.41.

² Yəni orada.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.41.

² Ətraflı bax: M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1, s.11.

«ölkənin» tarixini yazdırmaqda və onu öyrənməkdə görür? Əlbəttə, dövlət idarəçiliyində bu əcaib və anlaşılmaz məntiqdir!

Buradan M.Xorenskinin arxasında gizlənərək «drijorluq» edən tərcüməçi və nəşir N.Eminin şəxsi çubuğunun hərəkətləri açıq görünür. Mə'lumdur ki, o, Yekaterinanın fərmanından irəli gələn İmperiya siyasəti ilə əlaqədar kilsə və monastırda olan kitabxana və arxiv materiallarını, kitabları bir araya toplayıb, onun əsasında erməni babalarının mifoloji və dini görüşləri, onların tarixi keçmişləri və s. ilə əlaqədar bir sıra əsərlər yazmış və nəşir etdirmişdi. Bu əsərlərlə «Armeniya tarixi» arasında paralellər aparılırsa, tərcüməçi və nəşir N.Eminin çox yerdə anonim M.Xorenskinin dilindən danışdığını görmək o qədər də çətin olmaz. Bu baxımdan «Məktub»un elmi-tarixi sübut maddiyyəti deyil, tam əksinə, «tarix» adına sistemsiz halda verilmiş ayrı-ayrı rəvayətlərə, hekayətlərə başlamaq üçün bədii ədəbiyyata məxsus bədii-estetik vasitə olması da «faktları» antifakta çevirir.

«Məktub»dan belə çıxır ki, hər hansı fəth ələ keçirdiyi ölkədə qayda-qanun yaratmaq üçün «hökmən» həmin məmləkətin qədim keçmişindən başlayaraq, son çağlarınadək arxiv materialları əsasında «tarix» yazdırılmalıdır. Əks təqdirdə, həmin ölkəni idarə etmək «müşkülə» çevrilir.

N.Eminin fikrincə, «tarix» yazıldı, vəssələm: ölkədə bütün hərçmərçlik nizamına düşəcək, dövlət mexanizmi saat kimi «işləyəcək».

Bəs daşnak ideologiyasının babası N.Emin, deyə bilərsinizmi ki, «armyan Arşakilərinin» xəyali «babası» bu binəva Vaxarşak nəçə il gözləməlidir ki, sizlərin «kəşf» etdiyiniz suriyalı Mar Abas Katina «tarix» «yazsın», «ibadət xanalara» əhalisi e'tiqad etməyən, vəhşilik və hərçmərçlik baş alıb gedən bu ölkədə vəziyyət sahman düşsün?

Əslində siz sualın cavabını vermişsiniz: nə az, nə çox, düz iyirmi il Vaxarşak əlini əlinin üstünə qoydu, Mar Abasın şad xəbər ilə sarayın qapısını açdığı gün bayrama çevrildi!..

Daşnak babası, nə danışdığınızı heç anlayırsınız mı? Belə çıxır ki, Gündoğandan Günbatana qədər dəfələrlə imperiyalar yaratmış Türk ərənləri həmin ölkələri Səma Tanrısının göndərdiyi «ildırım parçasından» hazırlanmış Mitra (Koroğlunun Misri qılıncının mənşəi Mitra tanrının «daşı» - ildırım parçası ilə bağlıdır) qılıncı ilə deyil, ona-buna yazdırdıqları «tarix» kitabları ilə idarə etmişlər?

İ.Şopen bu, «Tarix» əhvalatı ilə əlaqədar tam başqa fikirdədir. Muzdlu müəllif yazır: «O, (Mar Abas – Ə.T.) onu («Tarixi» - Ə.T.) yunanca, xaldeycə yazır və Vaxarşaka təqdim edir».¹

Əvvəla, «Avesta» təhsilli Arsaklı Vaxarşak Mar Abasın «yunanca, xaldeycə yazdığı» «Tarixi» oxuya bilərdimi, yaxud «oxudu» və ölkəni idarə etmək üçün ondan istifadə etdimi?

Sualın cavabını İ.Şopenin özü yuxarıdakı fikrin davamında verir: Vaxarşak «Əlyazmanı (belə çıxır ki, o dövrdə çap maşını da varmış – Ə.T.) mühafizə üçün öz mərkəzi şəhərində arxivə verir...».²

Yaxşı, imperator tarixçisinin bu fikrini də qəbul edək, bəs, Mar Abas «Tarixi»nin «əlyazması» indi haradadır?

Bu sualın cavabında muzdlu müəllif guya «baş vermiş hadisəyə» günahkarmış kimi boynunu çiyinə qoyur, məzlum-məzlum təəssüfünü bildirir: «... bədbəxtlikdən bu əsər itirilmiş hesab olunur və bizə yalnız Moisey Xorenskinin tarixində qalmış parçalardan mə'lumdur».³

İ.Şopen elə danışır ki, elə bil hər şeyi öz əli ilə qoyub, sonra da «axtarır tapa bilmir» - gülməlidir!

Erməni babalarına «qədim tarix» düzüb-qoşan bütün müəlliflərin vəziyyəti İ.Şopenin baxışından fərqlənir.

Bütün bunlar göstərir ki, «Armeniya tarixi»ndə heç bir maddi sübuta söykənilmir. Hətta N.Emin tərəfindən çox az işlədilmiş tarixi rəqəmlər də əsas olmayan hadisələrlə əlaqələndirilir. Məsələn, o, ortada heç bir maddi dəlil olmadan Vaxarşakın «müasiri» olsun deyər, Mar Abasın guya m.ö.150-ci illərdə yaşadığını, 140 və 120-ci illər arasında «Vətən tarixini» yazdığını iddia edir.

«Məktub»da Vaxarşak Himalay dağlarından başlayaraq ta Ərəbistan səhralarını əhatə edən torpaqlara öz fəth qılıncını sancmış Arsaklı imperatorlarının varisindən daha çox ipə-sapa yatmayan, heç bir insani əxlaqa məhəl qoymayan, allahsız qonşunun (ermənilər kimi!) əlindən bezar olan abırlı, sadə bir insanın səciyyəvi keyfiyyətlərini ümumiləşdirən bədii obrazı xatırladır və o da ələcsiz olaraq, keşişə (məsələn, keşiş N.Eminə) müraciət edir ki, «qara mağyanı» işə salsın, bir «cadu» yazsın, qonşunun dil-ağzını bağlayıb, yerindəcə farağət oturtsun.

Bax, N.O.Emin, budur ideya vasitəsinə çevirdiyiniz «Məktub»un məzmununda özünü qabarıq göstərən riyakar keşiş məntiqi. Bəs, sizin «Armeniya çarı» Vaxarşak ölkəni idarə etmək üçün

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.186.

² Yəni orada.

³ Yəni orada.

«tarix»in hansı yazıda, hansı dildə yazılmasına sifariş vermişdi? Sual cavabsızdır, Emin susur! Lakin Manuk Abeqyan yazır ki, M.Xorenski söylədiyi «Tarixin» guya həqiqət olduğunu sübut üçün Vaxarşakı uydurmuşdu.¹ Yəne də əcaib erməni məntiqi!

Anonim keşiş M.Xorenski başda olmaqla, çağdaş erməni alimlərinədək o iddiadadırlar ki, Mar Abasın Nineva arxivindən tapdığı «kitab» guya Makedoniyalı Aleksandrın əmri ilə Yunan dilinə çevrilmiş «Armeniya tarixi» imiş.

Bəs bu «Tarixi» m.ö. ilkin kim, haçan, hansı yazıda və hansı dildə qələmə almışdı? Bu sualın qarşısında keşiş M.Xorenskidən başlayaraq, çağdaş erməni tarixçi mütəxəssislərə qədər hamı ağzına su alıb susur!

Biz Vaxarşakın guya Mar Abasa «Armeniya tarixi» yazmasına sifariş verməsini qəbul edirik. Lakin erməni alimləri də təkzib edilməz bir həqiqəti də qəbul etməlidirlər ki, babaları dünyaya göz açanda beşikdə ilk eşitdikləri Səma Tanrısının şərəfinə Atəşgahdan dünyanı dərkə çağıran Böyük Maqın ətrafa havalanan səsinə və ana laylasında beşik-Maq nəğmələrinin yaratdığı sirli-sehirli, bir qədər qorxulu, bir qədər nikbin, bir qədər əsrarəngiz ruhla dünyada ərsəyə çatmış, «Avesta» təlimi ilə kamilləşmiş bir Türk oğlu Vaxarşak kitabın saray dilində, dövlət yazısında yazılmasına sifariş verə bilərdi. Məsələ belə olduğu halda, Mar Abas «Tarixi» «Avesta» dilində, «Avesta» yazısında qələmə almışdı? Əlbəttə, yox!

M.Xorenskinin verdiyi xəbərə görə, Mar Abas Yunan və Suriya dillərini bilirdi. Həmin dillər Vaxarşak üçün anlaşılmaz idi. Keçən yüz illiklərdə xəbis, riyakar və məkirli keşiş ağılı ilə dolaşdırılmış qara şeytan kələfinin ucu tarixilik işığı altında ermənilərə ləzzət verməyəcək vəziyyətdə çözülmür: Vaxarşak partlıdırsa, Arsaklı çar sülaləsinin varisidirsə, onun sifarişlə yazdırdığı «Tarix»in M.Xorenskinin anlamayacağı bir dildə yazılması da şübhə doğurmamalıdır.

«Məktub»u guya «maddi sübuta» çevirib, Arsaklılara qədər erməni babalarına məxsus «qədim tarix»in yazıldığına, «erməni arsaklıları» tarixi onun davamı olduğuna oxucunu inandırmağa çalışsan anonim keşiş M.Xorenski deyil, Qafqaz hakimi Rus İmperiyasının millətlər arasına səpiləcək ideoloji qırğın silahını hazırlayan N.O.Emindir.

Əvvəla, N.Emin, Arsaklılara yad olan, həm də orta əsr erməni kilsə materiallarında ilk qələmə alınmış «naxarar» ifadəsinin m.ö. tarixin tanımadığı Vaxarşak «Arşakununin» dilindən verilməsi

«Məktub» məsələsinə şəxsən sizin müdaxiləniz olduğunu sübut edir.

Erməni babaları Kiçik Asiyada on illərlə aramsız baş vermiş müharibə fəlakətlərindən ailə-ailə, dəstə-dəstə başı pozuq halda Ön Asiyanın Qərbindən Şərqiyyəyə hərəkət edərək Azərbaycan türklərinin babalarına məxsus əyaletlərə səpələnmiş və qolsuz-budaqsız, qohumsuz-qardaşsız, kimsəsiz çöl və ev işləri görənlər mühacirlər olduqları halda, ay N.Emin, bəs, belə bir tarixi şəraitdə bu erməni «naxararları» («erməni feodalları») haradan çıxdılar?! Bu ad Türk oğlunun qapısına çirkəbli işlərin xidmətçisi kimi qəbul edilmiş, bu dövrdə də etnik adı belli olmayan sizlərin Qərbi Avropadan gəlmiş babalarınıza Ön Asiyada kilsə ədəbiyyatında işarə edilmiş «şəxsləndirici», «tanıtıcı» mücərrəd, bəsit adlarınızdan biridir.

İkincisi, məgər Arsaklılar bilmirdilərmə ki, hansı hərbi gücə malik ölkəyə, hansı çarın seltənətinə, hansı xalqın üstünə yürüşə çıxacaqlar? Məgər bunları işğaldan sonra bilmək üçün «tarix» yazdırmağın guya elə bir «strateji» əhəmiyyəti var idi? Məgər ölkədə olmuş hökmdarlar arasında kimin «birinci», kimin «sonuncu» olduğunu müəyyənləşdirmək Arsaklıların dövlət idarəçiliyi üçün «başlıca amil» olmuşdur?

Anonim müəllifin iddiasından belə bir əcaib nəticə alınır ki, partlılar (parfyalılar) işğal etdikləri irili-xırdalı saysız ölkə və vilayətlərin hər birinə «tarix» yazdırmalı idilər ki, o nəhəng imperiyanı idarə etmə mexanizmini «tapsınlar»!

Əgər Ön Asiyada hökmdar olan partlı çar 20 il guya «Armeniya tarixi» yazılmasını gözləmişsə (əgər M.Xorenskinin Mar Abas Katinna haqqında dediyini qəbul etsək, o zaman, suriyəli «tarixçini» ilk «Armeniya tarixi» yazan müəllif olduğuna da e'tiraz etməməliyik. Belə bir halda nə üçün erməni tarixçiləri Mar Abas Katinanı deyil, M.Xorenskini «erməni tarixinin atası» hesab edirlər?), bəs, o zaman, qoca Şərqiyyə üzərinə güclü ordu ilə yürüş etmiş Roma sərkərdələrinə qarşı kimlər on illərlə aramsız qanlı müharibələr aparmışlar?

Anonim müəllifin «Məktub» əhvalatı ona bənzəyir ki, sanki xilaskar nağıl qəhrəmanı tilsimlənmiş qorxunc çin-şeyatin ölkəsinə düşüb, əcinə-fərişinə ona tabe olmaq istəmir, əlacsız qalmış qəhrəman da, uzaq dağ döşündə bir mağarada «tilsim sındıran» N.Emin kimi bir fırıldaqçı keşişin yanına getməyi yeganə xilas yolu seçir və gedir.

Bax, belə-belə işlər, cənub daşnak babası! Budur, «tarix» adı qoyduğun kitabın sanki «Min bir gecə» nağıllarından gələn erməni

¹ M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, s.217.

variantı. Şərqi belə-belə nağıl və rəvayətlərindən «tarix» adına iqtibas və təbdil etdiyiniz əhvalatlar barəsində danışarkən «Min bir gecə» nağılları üçün səciyyəvi olan təsvirlə verilən N.Emin versiyalarının nə səbəbə yarandığına oxucunun özü şahid olacaqdır.

«Armeniya tarixi»nin yazılmasının guya «tarixi» köklərini şərtləndirən uğursuz «Məktub» əhvalatında başlıca məqsəd M.Xorenskinin dili ilə Mar Abas adlı «tarixçi»ni meydana çıxarmaq və «erməni babaları»nın «qədim tarixini» yazdırmaqdır. Lakin aşağıda «Məktub»la əlaqədar verəcəyimiz cümlədən bəlli olacaq ki, Nineva arxivində guya Mar Abasa rast gələn kitab «erməni babaların»dan deyil, xaldeylərin öz «qədim əcdadları» barəsində düzüb-qoşduqları hekayətlərin əslidir. Anonim müəllif yazır: «Aleksandrın əmri ilə Xaldehy dilindən Yunan dilinə tərcümə olunan bu kitabda ulu babaların əsl qədim hekayətləri var».¹

Təkrar edirik, M.Xorenski «kitabın» Mar Abasa rast gələn Yunan dilinə çevrilmiş variantının əsl Xaldeylər tərəfindən hər hansı yad bir etnos, o cümlədən, «erməni babaları» haqqında deyil, özlərinin «qədim əcdadları» barəsində yazdıqları hekayətlərdən ibarət olduğunu xəbər verir.

Bu da o deməkdir ki, babalarının müharibələrlə dolu qəhrəman keçmişini təsvir və tərənnüm edən mənsub olduğu xalqın nəsillərə ötürdüyü hekayətləri toplayıb, kitab şəkilinə salan dövrün görkəmli Xaldehy astroloqu, filosof və tarixçisi Berosun (m.ö. III əsr) «Tarix» əsərini orta əsr erməni kilsəsində M.Xorenski babalarına «əcdad tarixi» düzəltmək məqsədilə Mar Abas Katina adlı «suriyalı alim» obrazını uydurur.

Mar Abas adlı «Suriya alimi»nin orta əsrlər erməni kilsəsində «keşf» edilməsi növbəti bir epizodun yaranmasına səbəb olur; guya Nineva arxivindən «tapılan» «kiçik kitab» Makedoniyalı Aleksandrın hökmü ilə Xaldehy dilindən Yunan dilinə çevrilmişdi.

Əvvəla, ildırım sür'ətilə Ön Asiyaya daxil olmuş bir fatehi qarşıda yeni-yeni ölkələr gözlədiyi halda, onu şifahi xalq ədəbiyyatının kiçik bir toplusu məşğul edə bilməzdi. Əgər söhbət strategiya və taktika ilə əlaqədar önəmli bir təcrübənin əsasında tərtib edilmiş hərbi traktatdan getmiş olsaydı, bu az-çox ağıla batan olardı. Lakin tarix şahidlik edir ki, gənc yunanlı sərkərdənin kimsənin təcrübəsinə ehtiyacı olmamışdı.

İkincisi, M.Xorenskinin özünün və onun rəvayət qəhrəmanları olan Vaxarşakla Mar Abasın tarixi şəxsiyyət olmamaları, habelə

guya V əsrdə «Armeniya tarixi»nin yazılması üçün material vermiş Ninevanın m.ö.612-ci ildən ta XIX əsrə qədər «susması» faktı anti-fakta çevrilərək erməni müəlliflərinin qədim tarixdə deyil, hətta orta əsrlərin son çarəyində belə nəinki «Böyük Armeniya» «dövlətindən», heç «cırdan Armeniya»dan danışmağa haqlı olmadıqlarını sübuta yetirir. Tarixə çirkab atan ziyalı, mənsub olduğu öz xalqına çirkablı «tarix» yazmağa məhkumdur!

Orta əsr erməni kilsəsində Xaldeylərə məxsus filoloji materialların tərcümədə «Armeniya tarixi» adlandırılması, «Xaldehy» adını «Armeniya», «Beros» namını M.Xorenskinin əvəz etməsi xalqına «tarix» düzüb-qoşmaq arzusu ilə qələmi silaha çevirən keşişləri təmin etmir. Elə buna görə də orta əsr erməni kilsəsini özündə ümumiləşdirən və onun rəmzinə çevrilən anonim keşiş M.Xorenskinin adına istinad edilən ilkin «kiçik kitab» zaman-zaman hər dövrün ruhuna uyğun «Avesta»dan (knyaz Zarvan epizodu və b.), habelə qədim Türk tayfalarının yaratdıqları rapsod nəğmələrindən «erməni tarixi» adına keşiş əlavələri ilə N.O.Eminə qədər gəlib çatır. N.O.Emin də xilafətin ilk illərindən Kilikiya keşişlərinin çapqıncılıqla ələ keçirdikləri Atəşgah arxiv materialları üzərində işləyərkən rast gəldiyi başqa rəvayətləri də onlara əlavə edir, kitaba «Ön söz» və «Əlavələr» bölmələrini yazaraq, heç bir əsas olmadan, «Hayastan» (İ.Şopen) sözünü «Armeniya» şəkilinə salır və Rus nəşrində də kitabı «Armeniya tarixi» adlandırır. Kitab «tarix» adlandırılsa da, orada hər hansı epizoda elmi tarix kontekstində yanaşdıqda, dərhal qeyri-tarixlik aşkar olur.

Biz qarşıda problemə daha ətraflı münasibət bildirdikcə bəlli olacaq ki, nə tərcüməçidən çox M.Xorenskinin «dublyoruna» çevrilən N.Emin, nə də onların qoyduqları əyri bünövrənin ən'ənəsinə bağlı olmuş başqa müəlliflər, nə «Nineva arxivi»ndən, nə də tarixin tanımadığı Mar Abas və Vaxarşakın şəxsiyyətindən danışarkən heç bir maddi-mədəniyyətə söykənmirlər.

Erməni müəlliflərinə istinadən deyirik ki, bir halda Mar Abas Katina və M.Xorenski «yalançı tarixçilərdirlərsə», Vaxarşak uydurma çardırsa, deməli, «erməni babalarının» qədim «tarixi» (Partlı Qriqori və erməni xristianlığı, Partlı Saakla Mesrop Maştosun Müqəddəs Kitabın tərcüməsi, Mesrop Maştosun erməni yazısı və s. uydurma və başdan-başa cəfəngiyyat olan başqa rəvayətlər) iddiası da super şovinist ermənilər üçün acı və kədərli illuziyadan başqa bir şey deyildir. Bu baxımdan «Mar Abas və Nineva arxivi» məsələsi ətrafında yuxarıda söylədiklərimizə nəticə olaraq, məşhur şumersünas qədim Şərqi tarixinin və mədəniyyətinin görkəmli mütəxəssisi

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.42.

D.Q.Rederi dinləyək. O, yazır: «Nabapalasar Maday çarı Kiaksarla ittifaq bağladı və m.ö. 615-ci ilə yaxın onların hər ikisi iki tərəfdən Assuriyaya qət'i hücumu başladılar...»

M.ö. 612-ci ildə Nineviya fəth olundu və Assuriya çarlarının sarayı yandırıldı. Çar Aşşurbanapalın kitabxanası isə dağıntıların arasında salamat qaldı. Od-atəş «gil kitablara» ziyan vurdu və onlardan bəziləri rəflərdən düşərək qırıldılar. İngilis arxeoloqları onları XIX əsrin ortasında tapana qədər iki min beş yüz il müddət ərzində yerin altında qalmışlar».¹

D.Q.Rederin bu fikri Qərbi Avropadan gələn cırdan bir icmanın Ön Asiyanın qədim əhalisinə məxsus rəvayətlər və epik nəğmələr əsasında özlərini gəlmə deyil, yerli-köklü Şərqli «olduqlarını» guya «sübuta» yetirməyə çalışdıqları «Armeniya tarixi» ətrafında ənənəvi iddiaların puç və əfsanə olduğunu, habelə bu kitabda əsası qoyulmuş «Böyük Armeniya» mifini darmadağın edən son dünya elmi fikrinin arxeoloji mədəniyyətə söykənən təkzibedilməz konsepsiyadır. Arxeoloji kəşfiyyatın nəticəsi şahidlik edir ki, külə dönmüş Nineviya çar kitabxanasının faciəli taleyinin nəticələri hadisədən nə az, nə çox, düz iki min beş yüz il ötdükdən sonra, yəni XIX əsrin birinci yarısında, başqa sözlə, M.Xorenskiyə istinad edilmiş V əsrdən (bu tarix yuxarıda təkzib edilir) dörd yüz ilə yaxın bir müddət keçəndən sonra ingilis arxeoloqlarının apardıqları uzun müddətli, mürəkkəb və çətin elmi axtarışların nəticəsində məlum olmuşdur.

Hələ D.Q.Rederdən əvvəl «Armeniya tarixi»ndə Nineviya arxivi ilə əlaqədar verilən epizodun XIX əsrin əvvəllərində yaşamış Q.Xalatyants və daha sonralar Manuk Abeqyan kimi görkəmli erməni alimlərinin dili ilə təkzibi, başqa sözlə, yad xalqların deyil, özlərinin «Armeniya tarixi»nə guya ilk qaynaq olmuş Mar Abas şəxsiyyətini və onun «tarixi»ni qəbul etməmələri keçmiş SSRİ tarixşünaslığında siyasi məqsədlə qət'i müdafiə edilən «Böyük Armeniya» (guya onu əfsanədən gələn çar Hayk yaratmışdır) mifini dağıdan əsas faktlardan biridir.

Manuk Abeqyan yazır: «Vaxarşakın məktubu və Nineviyada arxiv haqqında bütün bu tarix əsla həqiqətə uyğun deyil. Parfya («Parfya» sülalə adı deyil, Part ölkə adının Yunan variantıdır. Müəllif «Arsaklı sülaləsi» demək istəmişdir – Ə.T.) sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsinə qədər Nineviya artıq çoxdan dağıdılmışdı. XIX əsrin

qazıntılarından məlum olur ki, gil kərpiclərdə Nineviya knyazlarının tarixi və onların allahları haqqında miflər həkk olunmuşdur».¹

Erməni alimi M.Abeqyan baş vermiş fəlakətli tarixi hadisədən düz iki min beş yüz il ötdükdən sonra arxeoloji kəşfiyyatın aşkarladığı yazılı mədəniyyət, onun dili ilə desək, Qərbi Avropadan gəlmiş köçkün erməni babalarına deyil, «Nineviya knyazlarına» məxsusdur.

Bəs, qədim Şərqi şahidlik edən gil lövhələrdə aşkarlanmış bu yazılı abidənin adı nədir? Dünya sivilizasiyasının beşiyi başında dayanmış Şumer-Türk tayfalarına məxsus «Bilqamış» dastanı.

Deyilənlər tam sübut edir ki, «Armeniya tarixi»nin əsas mövzunu təşkil edən Vaxarşak-Mar Abas və erməni babalarının «ibtidai tarixi» və onun davamı olaraq «armyan Arşakıları» iddiası uydurmadır. Bu baxımdan «Armeniya tarixi»nin «Ön söz»ündə və «Əlavələr» bölməsində söylədiyi fikirlərin başqa əsərində əksini yazan N.O.Eminə istinad edən və onun fikirlərinə şərikin Q.Xalatyantsın problem ətrafında gəldiyi nəticə maraqlıdır. O, yazır: «Arman tarixçisinin (M.Xorenskinin – Ə.T.) tənqiçiləri Böyük Arşakın bu adda (Nineviya – Ə.T.) paytaxtdan Mar Abas tərəfindən armyan tarixi «abidəsinin» tapılması haqqında olan hekayətin həqiqətə uyğun olmamasını artıq çoxdan müəyyənləşdirmişlər. Çünki Nineviya nə göstərilən vaxtda, nə də ondan xeyli əvvəl mövcud deyildi».²

Xatırladaq ki, anonim müəllifin «Armeniya tarixi»ndə Mar Abasın qələmi ilə yaratdığı Nineviya «mö'cüzəsi», yəni guya Nineviya arxivindən tapılmış «Arman tarixi» uydurması 1812-ci ildə Moskvanı od içərisinə atan Napoleonlu günlərin acı bir xatirəsini xatırladır. O dövrdə də fransızların od vurduqları knyaz Musin - Puşkinin malikanəsi ilə bərabər onun zəngin kitabxanası da yanıb külə dönmüşdü. Knyazın kitabxanasında başqa qiymətli əsərlərlə yanaşı, daha sonralar «İqor polku dastanı» adı ilə redaktə və nəşr edilən məlum eposun, əslində o dövrdə bu gün elmə bəlli olmayan adda məşhur bir Türk dastanının əlyazmasında orijinalı da «məhv olmuşdu».

Rus dastanşünaslığında belə bir fikir var ki, guya dastanın jurnal variantı olmuş, sonra slavyanistlər həmin jurnaldan istifadə edərək onu «İqor polku dastanı» adı ilə həyata qaytarmışlar.

Əslinə baxanda ilk baxışdan burada heç bir qərribə şey, yaxud məntiqsizlik görmürsən, ancaq məsələyə bir qədər ciddi yanaşanda baxıb görürsən ki, yox, çox şey görürsən, özü də çox-çox! Məsələn, nə?

¹ Ətraflı bax: Qədim dünya tarixi, I hissə. M., 1985, s.230.

¹ Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, I c. s.216.

² Q.Xalatyants. Moisey Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə armyan Arşakıları, I hissə, s.25.

Birincisi, düşmən Nineviyada çar kitabxanasına od vurmuşdu, Moskvada knyaz kitabxanasına. Nineviyada Xaldey rəvayətləri oda, atəşə verildi, Moskvada Türk dastanının tüstüsü başından çıxdı. Mö'cüzəli şəkildə «xilas edilən» Xaldey rəvayətlərindən «Armeniya tarixi» dünyaya gəldi, Türk dastanından «İqor polku dastanı» adı ilə slavyan-rus abidəsi «doğuldu».

Mahiyətçə hər iki «mö'cüzənin» materialı da, istehsal maşını da, məqsəd və məramı da eynidir: başqa xalqların tarixinə qarşı ideoloji terrorizm!

Qayıdaq «Armeniya tarixi»nə.

Ağılın qəbul etmədiyi uydurmalar ustadı olmuş XIX əsrin keşişi N.Eminin M.Xorneskinin dilindən söylədiklərinə əgər inanası olsaq, o zaman, növbəti suala cavab verilməli: başqa tikililər kimi, günlərlə od içində alışıb külə dönmüş kitabxanadan hansı «sehrə» bizə mə'lum olmayan müəllif tərəfindən guya çağdaş ermənilərin babalarından danışan Xaldey dilində «yazılmış» «tarixin» Makedoniyalı Aleksandrın göstərişi ilə yunancaya çevrilmiş variantı «xilas» olmuşdu?

Əlbəttə, m.ö. 612-ci ildə od vurulmuş Nineva kitabxanasının üç yüz il sonra Ön Asiyaya yürüş etmiş Yunan sərkərdəsi ilə hər hansı bir əlaqəsindən danışmaq gülünc işdir, əsasızdır, erməni riyakarlığından başqa bir şey deyildir.

Bundan başqa, m.ö. III əsrdə yaşamış Xaldey keşişi Berosə nə düşmüşdü ki, öz xalqının mifoloji tarixini deyil, o dövrdə kimsənin tanımadığı adsız bir icmanın tarixini «yazsın»?

Əgər çağdaş erməni tarixçiləri ən'ənəvi iddialarında ısrarlı olsalar, o zaman, onlar Xaldey çarlığı (Yeni Babil) dövrü «Armeniya» adlı bir erməni «dövlətinin» mövcud olmasını sübuta yetirəcək böyük demirik, kiçik bir maddi sübut ortaya qoysalar, biz əllərimizi yuxarıya qaldıraraq qəbul edərək ki, nə m.ö. 612-ci ildə yerlə yeksən edilmiş Nineva xarabalıqları XIX əsrə qədər «susmuşdur», nə Mar Abasın «tarixi» uydurma əhvalatdır, nə Vaxarşak, nə Mar Abas, nə də M.Xorenski anonim şəxsiyyətdir, «Armeniya tarixi» də çağdaş ermənilərin ulu babalarının «tarixi»dir.

M.ö. 615-ci ildə baş vermiş Maday-Assuriya müharibəsini və onun 612-ci ildə Kiaksarın qələbəsi ilə başa çatmasını qələmə almış qədim tarixçilər də, yaxud XIX əsrdə Nineva arxeoloji mədəniyyətini, tarixini aşkarlayan və hər bir tapıntıyı öz etnomənsubiyəti ilə incələyən müəlliflər də haqqında söhbət gedən materialla əlaqədar anonim müəllif M.Xorenskinin arxasında əsas redaktor-müəllif olaraq dayaynan N.Eminin boş-boşuna, əsassız, elmi arqu-

mentlərdən uzaq, elmi tarixin kriteriyalarından məhrum hay-küyünə, cuz'i də olsa, bəraət qazandıracaq heç bir ötəri fikirə də rast gəlinmir.

İkinci, Şerti qəbul edək ki, M.Xorenskinin dilindən danışan N.Eminin dedikləri həqiqətdir.

Əgər Mar Abasa rast gələn «kitab» Nineva yanğınından hansı «sehrli» əl vasitəsi ilə xilas edilmişsə, onda kitabxanadan başqa kitabların da, o cümlədən, adı gedən nüsxənin Xaldey dilində yazılmış orijinalının da xilas edildiyinə gerek şübhəmiz qalmasın. Bu da N.Eminin uydurması ətrafında bizim fərziyyəmidir. Lakin tarixin haqq sözü qarşısında N.Eminin necə susduğunun şahidi olduq. Deməli, xoş güzəran, əslində miskin yaşayış naminə bu gün hər hansı bir siyasət süfrəsi arxasında oturub, bəşəriyyətin min illərlə keçdiyi yolu xəyalən geri qaytararaq, heç bir maddi sübut olmadan, yalnız siyasət al-verçilərinin siyasi şahmat taxtasında etdikləri gedişlərə aqilləri inandırmağa çalışan cahil və nadan uydurmalarını doqma, ehkam şəkilində qəbul etməyə davam edəriksə, bu, milli xəyanəti iki yüz illik odlu buxovu boynundan açmış Azərbaycan xalqının gələcək nəslə, gələcək milli tarixi heç cür bağışlamayacaqdır!

Bir xalqın milli tarixindən, qədim dövlətçiliyindən danışan müəllifin hər bir sözü arxasında həmin xalqın ulu varlığını sübuta yetirən onun dil faktorunu, etnopsixologiyasını, məişətini, inancını və başqa etnik keyfiyyətlərini incələməyə əsas verən arxeoloji mədəniyyət dayanmalıdır. Əgər folklor materialını əsasında (özü də başqa xalqlara məxsus olan şifahi ədəbiyyat nümunələri ilə) gerçək «milli tarix» yazmaq elmdə məqbul yol hesab edilərsə, bu gün dünyanın siyasi xəritəsində barmaq boyda yer tutan mə'lum cırtıdan dövlətlərdən elə qələm əhli meydana çıxar ki, onun uydurduğu tük ürpədicə rəvayətlər ilə qədim dünya xəritəsinin böyük bir parçasının işğalı baxımından, erməni «tarixi» düzüb-qoşan mahir fırıldaqçı keşişlərin əllərini fallaqaya bağlayar. Əlbəttə, bu yol elm yolu deyil, iyrenc yoldur, ermənilərin ən'ənəvi əqidə yoludur!

İnsan tarixinin aşkara qoyduğu bütün bu reallıqlara göz yuman erməni kilsəsi eyni şəxsi gah Vaxarşak, gah Valarşak adları ilə qeydə aldığı Arsaklı çarının taxt-tacının arxasında dayanaraq, onu «erməni arşakidlərinin» nəsil ağacının banisi kimi qələmə verir və beləliklə Parfya dövlət ərazisinin böyük bir hissəsini Mar Abas Katinanın qələmi ilə «işğal etməyə», gələcək varisləri üçün «Böyük Armenya» adlandırılacaq qanlı ideoloji terrorizm ocağı yaratmağa nail olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Avropalı hamilərin köməyinə arxalanan erməni silahlı bəndələri mə'lum tarixlərdə qardaş Osmanlı

torpaqlarından başlayaraq, Xəzərin ləpədöyənində dəfələrlə küt-
ləvi şəkildə Türk xalqının qanını axıtmışlar. Bu gün də xristian dün-
yası erməniləri terrorist xalq kimi tanısalarda, rəsmi bəyanatlarla
çıxış etsələr də, Allahdan üz çevirmiş xristian qardaşlarını şeytan
yolundan qaytarmaq istəmirlər. Səbəb aydındır!

Bu gün dünyamız ikiüzlü çirkəbli siyasətin şeytan əməllərindən
əzab çəkir!

«Armeniya tarixinə»də əsas qoyulmuş bu qanlı iddiaya diqqət
edin. Diqqət edin və inanın ki, ermənilərin keşiş babaları Part im-
periyasına müvəqqəti daxil edilmiş Ön Asiya və Ön Qafqaz Türk
tayfalarına məxsus əcdad torpaqlarını «armyan Arşakiləri» adı al-
tında özlərinə çıxırlar, qos-qoca ümumtürk tarixini «erməniləşdirir-
lər» və beləliklə də həmin ərazilər əsasında «Böyük Armeniya»nın
xəritəsini hazırlayırlar.

Biz məsələyə müdaxilə etmirik, qoy, M.Xorenskinin özü hər şe-
yi-bütün həqiqətləri açıb töksün, danışsın. «Perslərin və Partlıların
böyük knyazı Arsak bütün Şərqdə öz hökmrənliyinin əsasını qoya-
raq qardaşı Vaxarşakı «Armeniya»ya çar təyin etdi. Metsbini mərkəzə
çevirdi, qərbi Suriyanın bir hissəsini, Fələstini, Asiyanın bütün
Aralıq dənizinin Titaniya hissəsini, Pont dənizindən tutmuş Qafqazın
Qərb dənizi sahilində qurtardığı yerə qədər və bundan əlavə
Atarpatakanı ona verdi. Vaxarşak öz torpaqlarında qayda-qanun
yaratdıqdan sonra Mar Abas Katina adlı bir nəfər suriyalıya Arme-
niyanın salnaməsini yazmağı tapşırırdı».¹

M.Xorenski «Armeniya tarixi»nin əsasında dayanan bu hadisə
barədə məlumat verərkən hansı tarixi mənbəyə söykənmişdi?

Müəllif bizim suala «Bu rəvayətləri kim və haradan toplamış-
dı?» sualla cavablandırarkən özü bu başdan e'tiraf edir ki, onun
«Tarixi» suriyalı Mar Abasın Nineviya arxivindən tapdığı rəvayətlər
əsasında yazılacaqdır.

Qarşıda yeri gəldikcə dəlillərlə aşkarlanacaq ki, keşiş Moisey
Xorenskinin özü və onun uydurduğu Vaxarşak və Mar Abas ano-
nim olduqları kimi, guya Arsakın hələ dörd yüz ildən artıq bir dövr-
də, daha dəqiqi m.ö. 612-ci ildə yerlə yeksən edilmiş, mövcud ol-
mayan Nineviyada Selevki çarı Antioxu² «öldürməsi» fikri də fanta-
ziyadır, cəfəngiyatdır.

Sülalənin banisi Arsak yunanların Part valisini öldürüb mə'lum
imperiyanın əsasını qoymuşdur. Antiox Selevkilərin «Suriya çar-

lığında» hakimdir. «Atarpatena əsilzadəsi», «MarMada əsilli» Artaksi
(«Mar Artaxēs») onun Arme (Şupria) valisi olmuşdu. Antioxun səltənətinə
Arsaklı çarları deyil, romalılar son qoymuşdular.

Tarixi həqiqət budur ki, Arsak Part dövlətinin yaradıcısı və
Şərqdə təxminən 475 il hakimiyyətdə olmuş qüdrətli Arsaklı səltənətinin
banisidir. Lakin şəxsən Arsakın Ön Asiyanın Qərbinə və Qafqaza guya olmuş
yürüşü ilə əlaqədar söylənən keşiş müəllifin özünün e'tiraf etdiyi kimi,
«rəvayətdir» və bu rəvayətlər məkrli kilsə siyasəti əsasında tərtib ediləcək
«Armeniya tarixi»nə «giriş» rolunu oynayır.

Mə'lumdur ki, qədim Türk tayfalarının bir hissəsinin Ana Vətəni
olmuş indiki Türkmənistanın cənubunda kiçik bir ərazidə yerləşmiş
Part dövlətinin hüduqlarını Ön Asiyanın qərbinə doğru genişləndirən
səltənətin banisi Arsak olmadığı kimi, bu tarixi şöhrət nə onun
qardaşı I Tirdatı,¹ nə də I Tirdatın oğlanlarına nəsib olmamışdı.

Part (Parfya) və Yunan-Baktriya çarlığı dövrünün tanınmış tədqiqatçısı
E.U.Zeymal² arxeoloji qazıntılara və yazılı sənədlərə əsasən söyləyir ki,
I Arsakdan sonra hakimiyyətə gəlmiş I Tirdatın səltənətinə son qoymaq
üçün II Selevkin Part ölkəsinə (Parfya) olan güclü hərbi yürüşünün qabağını
onun Orta Asiyada olan köçəri qohum tayfaları almış və kiçik çarlığı fəlakətdən
xilas etmişlər.

Deməli, I Tirdat, erməni müəlliflərinin dili ilə desək, yəni II Arşak
dövründə Arsaklı sülaləsinin hökmü Part (indiki Türkmənistan Respublikasının
cənubu) ərazisi ilə məhdudlaşır. Bu tarixi həqiqət ondan xəbər verir ki,
anonim Vaxarşakı «armyan arşakidlərinin nəsil banisi» (M.Xorenski) olduğunu
iddia edən fikir yanlış olduğu kimi, I Tirdatı da «bani» edən tarixçilərin³
konsepsiyası qəbul edilməzdir.

M.ö. 209-cu ildə I Tirdatın oğlu Şərq satraplıqlarını geri qaytarmaq
üçün geniş miqyaslı güclü hərbi yürüşə çıxmış Selevki Suriya çarı III
Antioxu⁴ zərbələrinə tablaşa bilmir, Part dövlətinin ərazisinin bir qismini
yunanlara verir və sülhə nail olur. Bu dövrdə Hırkan (Alban, Kəsp, Xəzər)
dənizinin cənub-şərqində yerləşən Hırkania torpaqları və keçmiş Maday
dövlətinin bir qismi Arsaklı çarlığının inzibati ərazisinə daxil idi.

¹ «Armyan Arşakiləri» sülaləsinin davamı məqsədilə erməni keşiş müəlliflərdən gələn ənənəyə söykənərək I Tirdatı Ön Asiyanın qərbinə gətirən və onun adı ilə II, III və s. Tirdat adında erməni çar sərəçəsi düzəldən erməni tarixçiləri onu həm II Arşak, habelə I Artaxēs adlandırırlar.

² E.V.Zeymal. Parfya və Yunan-Baktriya çarlığı. – Qədim dünya tarixi, M., 1989, s.452.

³ Q.X.Sarkisyan. Tiqranakert (qədim armyan icmasının tarixindən). M., 1960, s.21.

⁴ Bu həmin Antioxdur ki, M.Xorenski, guya Arsak Assuriyanı işğal edərkən onu Ninevada «öldürmüşdü».

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s. 40-41.

² Yəni orada. s.40-41

Dünya tarixində «Böyük Parfya» adı ilə tanınmış qüdrətli imperiya, erməni keşiş müəlliflərinin və onların tarixçi varislərinin yazdıqlarının tam əksi olaraq nə I Arsak, nə də II Arsak adı ilə nişan verdikləri I Tirdat, nə onun oğlanlarının dövründə deyil, Arsaklı sülaləsinin başqa bir nümayəndəsi olan I Mitridatın (m.ö. 171-138) Hindiquş dağ silsiləsindən Fərata doğru olmuş qarşısızalmaz hərbi yürüşü nəticəsində yaranmışdı. Lakin I Mitridatdan sonra müəyyən dövr ərzində Part imperiyasının mərkəzi ərazilərində dövlətçiliyi hədələyən təhlükəli vəziyyət yaranır. Belə ki, I Mitridatın oğlu II Fraat (m.ö. 138-128-7-ci illər) Mərkəzi Asiyadan yürüş edən Kuşan (antik müəlliflərdə «Toxarlar») köçəri tayfaları ilə ağır döyüşdə həlak olur. Onu əvəz edən I Artaban da (m.ö. 128-7 – 123-cü illər) Kuşanların həmlələrinə son qoya bilmir. II Mitridatın (m.ö. 123-88) dövründə Kuşan tayfalarının hücumunun qarşısı alınır, ölkənin Şimal sərhədləri möhkəmləndirilir.

Bundan sonra II Mitridat «Parfya çarlığına çoxlu ölkə birləşdirir» və Ön Qafqazın qərb əyaletlərini ələ keçirir. Başqa sözlə, qüdrətli hərbi güclə yürüşə başlayan II Mitridat Şərqdən Hindiquş dağ silsiləsindən başlayaraq, Qərbdən Kiçik Asiyada Qalis (Qızıl İrmak) çay sahillərində uzanıb gedən ərazidə, o cümlədən, Ön Qafqazın qərbində Part imperiyasının sarsılmaz dövlətçilik dayaqlarını möhkəmləndirir və özünü «böyük» ləqəbi ilə «çarlar çarı» adlandırır.¹

O, imperiyanın Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda olan valiliklərini birləşdirən mərkəzi Mtsbində (M.Xorenski) deyil, Ktezifon şəhərində yerləşdirir.

Arsaklı sülaləsinin öteri xatırladığımız gerçək tarixi aşkarca sübut edir ki, Moisey Xorenski adlı anonim keşişin adı ilə Part dövlətinə erməni «kilsə tarixi» yazılmışdı. Bunun üçün həmin «tarixə» giriş olaraq Mitridat Arsakla əvəz edilir, Arsakın qardaşı kimi qələmə verilən anonim çar Vaxarşakdan uydurulmuş «erməni babası» düzəldilir. Bununla da M.Xorensidə Vaxarşakın şəxsində kilsədə «armyan arşakidləri» uydurma şərəfəsi ilə Part dövlətinin qərbi Ön Asiya və Ön Qafqaz valiliklərinin tarixi «Armeniya tarixi» kimi, Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz torpaqlarında vaxtilə Rus çarının gətirib yerləşdiyi bir ovuc erməni icmasının adına çıxılır.

Erməni kilsəsi və onun insan tarixinə qarşı çevrilmiş yırtıcılıq tərbiyəsi ilə silahlanmış varisləri görün nə qədər mə'nəvi-əxlaqi cəhətdən düşkün və keyfiyyətsizdilər ki, öz ədəbiyyatlarında bir tərəfdən M.Xorenskini və Mar Abası, habelə gah Vaxarşak, gah da Va-

larşak adı ilə nişan verdikləri çarı anonim şəxsiyyət hesab edirlər, digər tərəfdən onların adı ilə Ərəbistan yaylasından başlayaraq, ta Xəzər sahillərində geniş əraziləri Qərbi Avropadan Kiçik Asiyaya yunanların vurduğu «İşkil» («Səllim itlər») etnodamğası ilə gəlmiş babalarının adına çıxırlar və topa qda deyil, yalnız xəritələrdə «Böyük Armeniya» təşkil edirlər.

Aşkarca görsənir ki, əsası M.Xorenskidə qoyulan «Böyük Armeniya» iddiası tarixi zərurətin deyil, erməni keşişlərinin arzusundan doğulmuşdu.

Bir qədər əvvəldə dediyimiz kimi, bu fikrin sübutu üçün M.Xorenskinin, Vaxarşakın, Mar Abasın tarixi şəxsiyyət olmamasını xatırlatmaq kifayətdir.

M.O.Darbinyan-Melikyan ustadı M.Abeqyanın fikrini təsdiq edərək yazır: «M.Abeqyanın («Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi», s.154) qeyd etdiyi kimi, «Movses Xorenatsidə xatırlanan çar Vaxarşakın hansı tarixi şəxsiyyət olması hələ də aydınlaşdırılmamışdır».¹

Mar Abasla bağlı eyni fikir N.Eminin «Armeniya tarixi»nin sonunda Beros haqqında verdiyi mə'lumatda səslənir. Bu məqamda tarixə yanaşmada N.Eminin həm ikili münasibəti aşkar olur, həm də guya Vaxarşakın sifarişlərini yerinə yetirən suriyalı «tarixçi» Mar Abasla bağlı deyilənlər təkzib edilir və bununla da anonim M.Xorenski «atəş altına» salınır. O, yazır: «Xaldey tarixçisi Beros Makedoniyalı Aleksandrın dövründə yaşamışdır.»²

Buradan aşkarca görsənir ki, Mar Abas adı ilə uydurulmuş «tarixçi»nin simasında M.Xorenskinin tarixi şəxsiyyət olması fikri sifra bərabərdir və onun adına istinad edilən «Armeniya tarixi» kitabını tərtib etmiş anonim müəllifin faydalandığı materialların erməni babaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. N.Eminin fikrinin davamı da bunu bir daha təsdiq edir: «Bu əsər Flav İosifə mə'lum idi və o, özünün qədim yəhudi tarixində onu göstərir. Ola bilsin ki, tarixçi Beros Babilistandakı Bel mə'bədinin kahini olan eyni adlı Xaldey astronomudur. İosifin sözlərindən isə mə'lum olur ki, astronom Berosla tarixçi Beros eyni şəxsdir».³

Maraqlıdır ki, N.Emin e'tiraf etdiyi bu tarixi həqiqəti sonadək qoruyub saxlaya bilmir. Bu da təbiidir. Çünki o, ermənidir. Məhz erməni olaraq gəndən gələn riyakarlıq onu elmdə də iki üzünü edir. Belə ki, N.Emin «Armeniya tarixi»nə yazdığı «Ön söz»də Makedoniyalı Aleksandrın eyni dövrdə yaşamış Xaldey tarixçisi

¹ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat. s.249.

² N.Emin. Qeydlər, s.237.

³ Yəne orada.

¹ V.M.Masson. Kuşan dövləti və Parfya. – Qədim Şərqi tarixi. M., 1988, s.298.

Berosu, guya Vaxarşakın müasiri olmuş anonim Suriya «tarixçisi» kimi təqdim edilən Mar Abasla əvəz edir və onun adı ilə də Xaldey rəvayətlərini «erməni tarixi» olaraq qələmə verir. Lakin görkəmli alim N.Marrın gərgin axtarırlarının nəticəsindən aşkar olur ki, «Armeniya tarixi»ndə suriyalı «tarixçi» kimi nişan verilən Mar Abas adlı şəxs nə m.ö. yaşamış, nə də anonim çar Vaxarşakın sifarişli ilə erməni babalarının tarixini yazmışdı. Onun fikrincə, Mar Abas m.s. VI əsrdə nestorian kilsəsinin katolikosu olmuşdur.

Problemə nəticə olaraq N.Marr yazır: «...Nəzərə almaq lazımdır ki, hələ VI əsrdə nestorianlıqda Bizans məzhəbinə yaxınlaşmaq tendensiyası hiss olunur. Belə islahatlarda Nestorian kilsəsində Mar-Aba, yaxud Maraba çıxış edir. Bu Ərəb dilində iqtibas saxlanan o tarixi əsərin müəllifi Marabadır ki, mən onu nüfuzlu arman tarixçisi olmayan anonim Moisey Xorenskiyə bərabər tuturam».¹

Buradan hər şey aydın olur. Əgər Mar Abas VI əsrdə yaşamış keşişdirsə, sözsüz, M.Xorenski V əsrin «tarixçisi» ola bilməz. Bu da «Armeniya tarixi»nin hər hansı bir fərdin şəxsi yaradıcılığı sayəsində meydana çıxan əsər olduğunu deyil, eyni zamanda, erməni ədəbiyyatında M.Xorenskinin, habelə Koryunun Mesrop Maştosun tələbəsi olması, erməni əlifbası, Müqəddəs Kitabın erməni dilinə tərcüməsi, erməni xristianlığı və s. iddiaları da qət'i təkzib edir.

Anonim M.Xorenskinin adına çıxılan kitab ilkin əsasən Xaldey rəvayətlərindən ibarət olmuş, daha sonralar ona zaman-zaman «Avesta» epizodları və başqa qədim müəlliflərin topladıqları folklor materialları əlavə edilərək bizə mə'lum variantda gətirilmişdi. Kitabda verilmiş rəvayətlər arasında nə zaman, nə məskən, nə də məzmun əlaqəsinin olmaması da bunu sübut edir. Problem ətrafında deyilənlərdən o nəticəyə gəlinir ki, «Mar Abas Katina» adında guya m.ö. yaşamış suriyalı tarixçinin uydurulması M.Xorenskinin yalançı «müəllif» olduğunu və ona istinad edilən «Armeniya tarixi»nin nə V əsrdə yazıldığını, nə də həmin əsərdə verilmiş mifoloji tarixin çağdaş ermənilərin bu günə qədər zidiyyətli, dumanlı şəkildə təqdim edilən «qədim keçmiş» ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. O ayrı-ayrı filoloji materiallar əsasında tərtib edilmiş rəvayət və əfsanələr toplusu, «Tarix» deyildir.

Görkəmli fransız şərqşünası Avqust Karrier 1891-ci ildə Parisdə nəşr etdirdiyi əsərində tarixi faktlara söykənərək yazır ki, «Moisey Xorenski m.s. V əsrdə deyil, VIII əsrdə yaşamışdır». Onun fikrincə,

¹ N.Marr. Marıbasın Suriya xronikasından. Ərəb iqtibası. – Şərq şöbəsinin qeydləri. XIV, s.91.

Mar Abas Katina ya uydurulmuş şəxsiyyətdir, ya da Moisey Xorenskinin «psevdonimidir».

Qədim və Orta əsrlər Şərq tarixi ilə məşğul olan erməni alimlərinin əksəriyyəti «Armeniya tarixi»nin anonim müəllifinin əksinə olaraq, Mar Abası m.ö. yaşamış «tarixi şəxsiyyət» kimi qəbul etmirlər. Lakin onlar Mar Abası m.s. yaşamış «tarixçi» olaraq təqdim edərkən onu suriyalı milli mənsubiyyətindən çıxarıb, açıq-açıqına «erməniləşdirməyə» çalışırlar. Məsələn, «Movses Xorenski və onun «Armeniya tarixi» adlı əsərin müəllifi Q.Sarkisyan yazır: «Mar Abas Katina (tarixçi Sebeosa görə, o, Maraba Mtsurnatsidir) M.Xorenskiyə əsasən çıxarılan nəticəyə görə, m.ö. II əsrdə deyil, ehtimal olunduğu kimi m.s. IV əsrdə Suriyanın Mtsurna adlı arman şəhərində yaşayıb və yaradıb. Mar Abas öz əsərini çox güman ki, Yunan dilində yazmışdır. Çünki VI əsrdə Bizans tarixçisi Prokopi Kesariski ondan istifadə etmişdir».¹

Aşkarca görsənir ki, XX əsrin 70-ci illərin tarixçisi deyil, siyasi oyunda sifarişli oyunçu olan Q.Sarkisyan qədim Suriya ölkəsində kilsə ədəbiyyatından gəlmə uydurma «Mtsurna» adında «erməni şəhəri» dilə gətirməklə Mar Abasın guya «erməni» olduğunu nişan verir və ağıllı oxucunu öz ağılsız erməni uydurmasına inandırmağa çalışır.

Əlbəttə, başqa xalqlara məxsus tarixi ölkənin içərisində «qədim erməni dövləti» «təşkil etmək» erməni keşişləri üçün çətin olmadığı kimi, bu məsələ onların Q.Sarkisyan və başqa varisləri üçün də su içim kimi bir şeydir. Bu, mövzumuzun bir cəhəti ilə bağlıdır. Məsələnin digər tərəfinə gələndə, Q.Sarkisyan da qət'i təsdiq edir ki, Mar Abas Katina anonim müəllif M.Xorenskinin iddiasının əksinə olaraq, m.ö. II əsrdə deyil, m.s.IV əsrdə yaşamış və yaratmış tarixçidir. Guya Mar Abas öz «tarixi»ni Yunan dilində yazmışdır.

Gəlin keşiş uydurmalarının ən'ənəvi davamçılarından olan Q.Sarkisyanın bu fikrinə də şərti şərik çıxmaq və tələb edək ki, iddiasının mö'təbərliyi üçün «armyan tarixçisi» «Mtsurnalı» Mar Abasın «Yunan dilində» «yazdığı» «tarixi» meydana qoysun.

Qeyd edək ki, Q.Sarkisyan bu fikirle «armyan arşakidləri» iddiasını qəbul etmir. O, bununla «Məktub» hekayətini və Vaxarşakı «armyan babası» hesab edən fikirləri də təkzib edir.

Q.Sarkisyanın gəldiyi nəticədə iki tarixi məqamı aşkarlamağa ehtiyac duyulur.

Birinci. Aşkarca erməni müəllifləri də guya M.Xorenskinin faydalanmış olduğu «mö'təbər mənbəni», başqa sözlə, Mar Abası

¹ Sarkisyan Q. Movses Xorenski və onun «Armeniya tarixi». İFİ, İrəvan, 1973. №2. s.46-47 Əlavə bax: Darbinyan-Melikyan, İzahat, s.243.

və onun «tarixi»ni qəbul etmirlər. Bu da ondan xəbər verir ki, nə M.Xorenski V əsrin müəllifidir, nə də «Armeniya tarixi» həmin dövrdə «yazılmışdır». Bu da aşkarca sübut edir ki, N.Eminin «Armeniya tarixi»nə yazdığı «Ön söz»də M.Xorenskinin V əsrdə nə Mesropla Saakin tələbəsi olması, nə «erməni yazısı», nə də Müqəddəs Kitabın guya ermənicəyə «tərcüməsi»¹ ilə əlaqədar ortaya atdığı iddiasının heç bir tarixi əsası yoxdur.

M.Xorenskinin və Mar Abasın erməni kilsə ədəbiyyatının uydurma «şəxsiyyətləri» sırasında olduğunu da nəzərə alsaq, nəinki m.s. V əsrdə, hətta VII-VIII əsrlərdə də nə «erməni yazısından», nə də çağdaş anlayışda «erməni xristianlığından» danışmağa dəyməz. Bu deyilənlər təkzibedilməz həqiqətə çevrilərək şahidlik edirlər ki, arxeoloji mədəniyyətə, antropoloji və etnolinqvistik maddiyətə söykənməyən, yalnız XIII-XIV əsrlərdən sonra Kilikiya kilsəsində Şərq xalqlarına məxsus olmuş qədim rəvayətləri istədikləri şəkildə redaktədən keçirərək yaranmış versiya əsasında kilsə xronikalarında anonim keşiş müəlliflərin neçə-neçə «Aremeniya» «dövlətindən» danışmaları ağılsızlıqdır, başqa sözlə, elm deyil, şovinist ağılın şizofreniyasıdır. Erməni kilsəsinin tarixi gerçəkliyi «şoka» saldığına, erməni «ziyalılarının» «tarix» adına çıxılmaz xaos dumanı yaratdıqlarına tarixi kontekstdən yanaşan qədim Şərq mədəniyyəti mütəxəssisi Lenorman 1871-ci ildə yazırdı: «... baş vermiş hadisələr haqqında rəvayətlər, erməni yazıçılarının bütün hekayətləri yalan əhvalatlar söyləyən Marobaz Katinanın kompilyasiyasının sadəcə olaraq üzünü köçürən Moisey Xorenatsi öz əsərində faydalanır. Məhz bu Katina kompilyasiya quraşdırmış, oraya həqiqətə uyğun gəlməyən çoxlu yalanlar toplamışdır. Katina dövründə belə kələklər çox geniş yayılmış, bu cür saxtakarlıqlar bütün dünyanı başına götürmüşdür».²

İkinci. Guya Mar Abasın öz əsərlərini «Yunan dilində» yazdığını iddia edən Q.Sarkisyanın m.s.IV əsrdə Yaxın Şərqdə baş vermiş tarixi hadisələrdən xəbərsiz olduğunu, məsələyə axıra qədər subyektiv mövqedən yanaşdığını göstərir. Tarix xəbər verir ki, Parfya dövlətinin başqa əyalətlərində olduğu kimi, Ön Asiyanın Qərb ərazilərində də «Avesta» yazısı və Zərdüştü inanc mövcud dövləti və mə'nəvi həyatda hakim idi. Həmin ərazilərdə Suriya yazısı qəbul

¹ Elmi ədəbiyyatda fikir budur ki, ermənicə Bibliya ilk dəfə 1695-ci ildə Amsterdamda nəşr edilmişdi (Q.Xalatyants).

² Lenorman. Assiroloji məktublar. I silsilə, II məktub.

edildiyi halda, Yunan dilində yazıb-oxumaq qə'ti qadağan edilmişdir.¹

Deməli, erməni tarix ədəbiyyatında qabarıq qoyulmuş və qəbul edilmiş Sebeos ən'ənəsi ilə bağlı Q.Sarkisyan konsepsiyası M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»nə guya əsas «mənbə olmuş» Mar Abas «tarixi»nin reallığını rədd edir. Lakin buradan təbii sual meydana çıxır: bəs, «erməni tarixinin atası» kimdir? Anonim M.Xorenskim, yaxud guya m.s.IV əsrdə yaşamış və kilsə ədəbiyyatında «Maraba Mtsuratsi» adı ilə «ermənileşdirilmiş» suriyalı keşişdirmi? Sualın cavabı aydındır: nə M.Xorenski, nə Mar Abas Katina, nə də Maraba Mtsuratsi heç bir «tarix» əsərin müəllifləri deyildirlər. Onların hər üçü anonim və uydurma şəxsiyyətdirlər.

Yuxarıda deyilənlərə nəticə olaraq soruşuruq: Əgər V əsrdə guya m.ö.yaşamış Mar Abas adlı müəllifin «Tarix» kitabı gəlib çıxmışsa, M.Xorenski də ondan əsas mənbə kimi istifadə etmişsə, bəs bu əsərin son taleyi barədə nə üçün erməni alimləri susurlar? Belə çıxır ki, guya Mar Abas təkcə M.Xorenskiyə mə'lum olmuşdur?

Necə olur ki, yanib külə dönmüş Nineva «çar kitabxana»sından N.Emin mö'cüzəli bir şəkildə Mar Abasın əli ilə yunanca «Kitab» tapa bilir, lakin bu əsərin harada olub-olmaması barədə mə'lumatsız qalır? Axı, necə olur, Vaxarşakin nə sarayı yandırılmışdı, nə də guya onun sifarişi ilə «yazılmış» əsərin «bəzədiyi» çar kitabxanası.

Bütün bunlar aşkar edir ki, qoca Şərq m.s.V əsrdə çağdaş erməni babalarını nə «hayk», nə «armyan» adı ilə tanımamışdı. Bəllidir ki, milli adı olmayan mə'lum etnik icmanın adına bu dövrdə hər hansı şəkildə «dövlət» düzüb-qoşmaq, onların «yazı mədəniyyətindən» danışmaq elm deyil, cəhalətdir, nadanlıqdır. Çünki «Armeniya tarixi»ni səhiflədikcə burada hər hansı bir etnik tayfanın, yaxud hər hansı bir ölkənin tarixə bəlli olan keçmişi barədə nə arxeoloji mədəniyyətə, nə etnoantropologiyaya, nə etnopsixologiyaya, nə də etnolinqvistikaya söykənərək real həqiqət üzə çıxarılmır.

Anonim müəllif M.Xorenskinin elmə dəqiq bəlli olmayan zaman kəsyində bünöresini qoyduğu xəstə ideya əsasında onun varisləri tərəfindən günümüze qədər davam etdirilən «Böyük Armeniya» iddiasının heç bir tarixi kökü, maddi-mə'nəvi real əsası olmadığına qə'ti inanan, sonra kitaba əlavələr edən Venetsiya keşişləri – mxi-taristlər saxta ideyanın genologiyasını Şərq xalqlarının mifoloji ədəbiyyatı kontekstində möhkəmləndirməyi zəruri yol hesab etmişlər.

¹ K.N.Yüzbaşyan. Göstərilən əsəri, s.149.

«Armeniya tarixi»nə «Ön söz» və «Əlavələr» bölmələrini yazmış tərcüməçi və nəşir Rusiya Mxitaristi N.O.Emin də bu xətti bir daha möhkəmləndirməyə çalışmış, hətta filoloji ədəbiyyatdan gələn rəvayət qəhrəmanlarının adları qarşısında «səltənət dövrü tarixlərini» (!) dəqiq rəqəmlərlə göstərməklə guya Armeniya «dövləti»nin ayrı-ayrı zaman kəsiyində «mövcudluğunu» «sübut» etməyə çalışmışdır.

Q.X.Sarikyan məsələyə daha realıqla yanaşaraq, M.Xorenskinin əsərində «tarix» axtarmağı əsassız sayır və bununla da N.Emini təkzib edir: «Moisey Xorenskinin danışdığı əfsanələr tarixçilərdən daha artıq qədim arman ədəbiyyatını və mifologiyasını (müəllif «Armeniya tarixi»nin tərtibində istifadə edilmiş Xaldey əfsanələrini, Zarvanla («Avesta») bağlı hekayətləri, Mar rapsodlarının yaratdıqları epik nəğmələri «erməniləşdirir – Ə.T) öyrənənlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir».¹

«Armeniya tarixi»ndə bütün hadisələrin əfsanə və rəvayət kontekstində verilməsi inkaredilməzdir. Hətta adları çəkilən çarlar və başqa şəxslər hər hansı bir konkret tarixlə, yaxud real tarixi hadisələrlə bağlı şəkildə deyil, mifoloji və filoloji ədəbiyyat nümunələri fonunda təsvir edilir. Əlbəttə, adına «tarix» deyilsə də, bütün bunlar M.Xorenskinin əsərinə heç cür elmi tarix aspektindən yanaşmağa əsas vermir.

Əgər keşiş müəllif M.Xorenski elmi tarixin üç «riyazi düsturuna» (geoloji kəşfiyyat, antropologiya, linqvistik) «əməl etmiş olsaydı», o halda, erməni babalarının kimliyi və «armeniyalar» ətrafında bu günə qədər saysız uydurmalara ehtiyac qalmazdı.

Əlbəttə, bu fikrimiz şertidir: orta əsrlər keşişi hara, elmi tarix, yaxud arxeologiya² hara?! Biz erməni keşiş müəlliflərin heç birisindən bunu tələb etmirik. Söhbət ondan gedir ki, elmin bu yüksəliş dövründə «Armeniya tarixi»ndə təsvir edilən çarların və onların guya hakim olduqları çoxsaylı Qərb hüdudu Ərəbistan yaylasından başlayan, Şərqdən Xəzərə dirənən «Armeniya» adında «dövlətlərin» mifoloji və filoloji ədəbiyyatdan gəldiklərini və onların gerçək tarixlə heç bir əlaqələri olmadığını bilə-bilə, anlaya-anlaya erməni tarixçiləri, arxeoloqları, ümumən bütün alimləri M.Xorenskiyə istinadən rəvayət «armeniya»larını Roma imperatorlarının (xüsusən Yustinianın) və Ərəb xilafətinin adı ilə reallaşdırmağa çalışmışlar.

¹ Q.X.Sarikyan. Tığranakert. M., 1960, s.20.

² «Arxeologiya» sözü XVIII əsrdə yaranmış anlamdı. Bu sözü M.Xorenskinin dilindən işlədən (M.Xor. I, VI, 37) N.Emin özü-özünə şahid durur ki, o, V əsrə aid etdiyi keşiş müəllifin «dublyorudur».

«Vətən» axtarışında olan keşiş babalarının arzu və ideyalarını həyata keçirmiş daşnak-bolşevik tarixçilərin yeganə yolu M.Xorenskinin yoludur ki, bu da tarixən terror yuvası olmuş Kilikiya və Venetsiya kilisələrindən keçirdi. Bu mövqedən erməni müəllifləri mənsub olduqları xalqın ümumtürk tarixinə (Biaini və Arsaklı tarixinə) varisliyini uydurmaqla Qərbi Avropa və Rus imperatorlarının hamiliyi altında XIX əsrdən başlayaraq Osmanlı və Qafqaz türklərini qətl və qarət etmişlər və bununla da Azərbaycan türklərinin Qafqaz torpaqlarında «Böyük Armeniya» mifinin həyata keçirilməsini tarixi ədalət və qanunauyğunluq kimi qələmə vermişlər, verirler və verəcəklər!

III FƏSİL. TARİX VƏ TARİXİLİK: ERMƏNİ KİLSƏSİ MOİSEY XORENSKİNİN ADINA «ARMENİYA TARİXİ»Nİ V ƏSRDƏ, «ARMYAN COĞRAFİYASI»Nİ VII ƏSRDƏ İSTİNAD EDİR

İndi də erməni kilsəsinin M.Xorenskinin adı ilə növbəti ağılaşığı-maz tarixi saxtakarlığına nümunə üçün başqa bir canlı şahid – «Armyan coğrafiyası»¹ barədə söylənilən bə'zi fikirlərlə tanış olaq və problemə münasibətimizi bildirək.

«Armyan coğrafiyası»nı fransız dilinə çevirən və onu geniş «Ön söz»lə 1819-cu ildə Parisdə nəşr etdirən görkəmli alim Sen-Marten bu əsərin V əsrdə yaşadığı iddia edilən M.Xorenski ilə heç bir əlaqəsi olmadığını yazır. Fransız tarixçisi «Armyan coğrafiyası»na tarix və tarixilik kontekstindən yanaşaraq əsərin müəllifinin X əsrə aid şəxsiyyət olduğunu söyləyir.

Mxitarislər fransız «armenisti»nin ciddi elmi iradlarını təsdiq edən dəlillərə əhəmiyyət vermirlər, məsələyə ən'ənəvi xəstə erməni iddiası ilə yanaşırlar. Belə ki, onlar «Armeniya tarixi»ndə uydurulan «Armeniya» adında dörd rəvayət «dövlətin», o cümlədən, «Böyük Armeniya» və «Kiçik Armeniya» mifinin güya tarixən "mövcudluğunu" kerçəkləşdirmək üçün «Coğrafiyanı» M.Xorenskinin adına bağlamağa çalışırlar. Güya M.Xorenski «Tarix»də haqqında bəhs etdiyi «armeniyaların» inzibati ərazilərini «Coğrafiya»da "dəqiq" vermiş və bununla da erməni xalqına məxsus olmuş «dövlətlərin» «mövcudluğunu» «öz əli ilə» təsdiq etmişdir.

Bu, əsassız iddianı Avropa ictimaiyyətinin (bu illərdə Avropa erməniləri yaxşı tanımır, onların riyakar, paxıl, acgöz, yediyi duz-çörəyi tez unudan, hər cür alçaqlığa əl atan məxluq olduqlarından xəbərsiz idi) beyninə yeritmək üçün mxitaristlər «Coğrafiya»nın beş Venesiya, bir Eçmiadzin (Eçmiatsi) mətnini toplum halına salır və 1843-cü ildə «M.Xorenskinin tam seçilmiş əsərləri» adı altında Venesiyada nəşr etdirirlər.

Gəlin şərti qəbul edək ki, «həqiqətən» adı gedən «Coğrafiya»nın müəllifi anonim keşiş M.Xorenskidir. Deməli, belə çıxır ki, ağılımızı keşiş ağılına verməliyik, özümüzü gülünc vəziyyətə salmalıyıq və inanmalıyıq ki, eyni müəllif bir əsərini V əsrdə, ikinci əsərini, başqa sözlə, «tam seçilmiş əsərlərini» iki yüz il (VII əsr), hətta beş

yüz il (X əsr) sonra qələmə almışdır. Bu məsələnin bir tərəfidir. Keşiş uydurmasının o biri tərəfinə gəldikdə, bəs, hansı ağılla inanılmasıdır ki, eyni müəllif yazdığı «Tarixə» aid altı müxtəlif variantda «Coğrafiya» mətni qələmə almış və hər bir mətnə ayrıca xəritə tərtib etmişdir. Əgər belədirsə, allah bilir bizə mə'lum olmayan bu altı mətnin xəritələrində erməni keşişləri Avropa, Asiya, Afrika və daha hansı qit'ələrin ərazilərini «Qədim Armeniya» adı ilə «erməniləşdirmişlər».

Belə fantastik uydurmalar ancaq xəstə anonim erməni keşişlərinin ağılının məhsulu ola bilər.

Qədim Ön Asiya və Ön Qafqaz Türk tayfalarına məxsus qədim tarixi Avropa ictimaiyyətinin şüurunda «qədim armeniyalar» adı altında formalaşdırmaq siyasətilə hər növ saxtakarlığa əl atan mxitaristlərin altı sayda müxtəlif mətni, şübhəsiz, ayrı-ayrı dövrlərdə, ayrı-ayrı keşişlər tərəfindən tərtib edilmişdi. Bizim gəldiyimiz qənaəti bir qədər sonra milliyətcə erməni olan K.P.Patkanyan da təsdiq edəcəkdir.

Əzəl başdan deyək ki, K.P.Patkanyan «Armyan coğrafiyası» haqqında fikir söyləyərkən məqsədli şəkildə bu altı mətnin yanından sükutla keçir. Çünki erməni tarixçisi çox gözəl anlayır ki, həmin mətnləri «qurdalasa» erməni kilsəsinin üfunətli iyi ətrafı bürüyər, bununla da aldadılmış müzdlü Avropa tarixçi «dostları» vaxtilə onlara öz ərazilərində yaşamaq şəraiti yaratmış türklərə qarşı torpaqla əlaqədar məkrli savaş iddialarını başa düşərlər. Ona görə də K.P.Patkanyan oxucunun fikrini əsas məsələdən yayındırmaq məqsədilə öz tərcüməsində bizə təqdim etdiyi mətn haqqında danışmağa üstünlük verir.

O, yazır: «Coğrafiya» hər hansı konkret bir dövrdə deyil, müxtəlif dövrlərdə hissə-hissə iki əsr müddətində yazılmışdır».¹

Əvvəla, K.P.Patkanyanın fikri bizim altı mətnin müxtəlif tarixi çağlarda ayrı-ayrı anonim keşiş tərəfindən hazırlandığı ilə əlaqədar gəldiyimiz nəticəni təsdiq edir.

İkincisi, o, heç bir maddi dəlilə söykənmədən, havada ilişib qalın keşiş sözü ilə «Coğrafiya»nın «iki əsr müddətində yazıldığını» iddia edərkən məqsədliz də deyildir.

Erməni tarixçisi, necə deyərlər, söz gəlişi işlətdiyi məs'uliyətsiz fikirlə bir tərəfdən Sen-Marteni təkzib etmək, digər tərəfdən «Coğrafiya»nın yazılma tarixini əvvəlki yüzilliklərə (VII əsrə) çəkmək və bununla da Yustinianın dövründə yaradılmış inzibati

¹ M.Xorenskiyə istinad edilən VII əsr "Armyan coğrafiyası" (mətnin tərcüməsi, ön söz və izahlar K.P.Patkanyandır), SPb., 1877.

¹ K.P.Patkanyan. Ön söz, s.XVI.

ərazi bölgülərinin quruluşlarını kilisədə tərtib edilmiş xəritəyə, sadəcə olaraq, köçürərkən onların üzərinə əlavə edilmiş qondarma «armeniyaları» reallaşdırmaq məqsədi güdür. Ona görə də o, «Coğrafiya»nın müəllifini VII əsrin I yarısında axtarmağı daha üstün tutur.

K.P.Patkanyanın fikrincə, belə bir "traktatı" tərtib etmək üçün tək-cə Yunan dilini bilməyi kifayət hesab etmək olmaz. Bunun üçün bir neçə elm sahəsinə mükəmməl bələd olmaq, xüsusən matematika elminə dərinləndirən yiyələnmək lazım idi.

Bəs, belə bir şəxs kim ola bilərdi? K.P.Patkanyan maddi sübuta deyil, təkrarən özünün şəxsi fərziyələrinə söykənir və «Armyan coğrafiyası»nın müəllifini VII əsrdə axtarmağı «məsləhət» görür. O, yazır: «Bu şəxsi mən Yunan dilini və matematikani bilən tanınmış erməni yazıçısı (fərqlənən adlardan) Anani Şirakatsini hesab edirəm. Qeyd edirəm ki, IX əsrə qədər erməni yazıçılarının arasında matematika ilə məşğul olan başqa şəxsə rast gəlmirik».¹

Əlbəttə, anonim müəllifi VII əsrin real şəxsiyyətinə çevirməyə çalışan K.P.Patkanyanın «matematika» ilə bağlı mülahizəsi hər hansı bir «Coğrafiya» əsərini tərtib etmək üçün inandırıcı dəlil ola bilməz.

Onun saxta erməni məntiqini başqa bir erməni müəllifi – XX əsrin tanınmış erməni tarixçisi Ş.V.Smbatyan da qəbul etmir.

Ş.V.Smbatyanın araşdırmalarına görə, "Armyan coğrafiyası"nın müəllifi Favustos Buzandosdur.² Deməli, haqqında söhbət gedən əsər erməni "matimatikinə" deyil, Bizansda anadan olmuş (ləqəbi də yunan deyimində "Buzandos", yəni "bizanslı" şəklində yazılır) yunan mənşəli³ tarixçiyə məxsusdur.

Ş.V.Smbatyanın gəldiyi nəticə "Armyan coğrafiyası"nın "yunan mətnləri" ilə əlaqələndirən fikirlərin təsdiqinə çevrilir və daha sonralar, həmin əsərin kilsə tərəfindən əlavələrlə (kitabımızda verdiyimiz S.T.Yeremyanın 3 xəritəsində kifayət sayda yerləşdirilmiş "armeniyalar" erməni keşişlərinin tarixi saxtakarlıqlarına şahidlik edirlər) ciddi redaktəyə məruz qaldığını sübut edir. Təsədüfi deyildir ki, "Armyan coğrafiyası"na daha sonralar edilən əlavələrə tarixilik baxımından yanaşmış dünyanın mütəxəssis alimləri onun yazılma tarixini sonrakı yüzilliklərə aid edirlər. Kilsə tərəfindən "yunan mətni"ndən üzü köçürülmüş "Coğrafiya"ya olan əsaslı müdaxilə son nüsxədə əsərin yad, yəni qeyri-erməni mənşəli əsil müəllifinin ara-

dan çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Bundan sonra "Coğrafiya" sözünün əvvəlinə XIX əsrin I yarısında "hay" millət adı tərcümələrdə "armyan" sözü ilə əvəz edilmiş, əsər "Armyan coğrafiyası" adlandırılmış və bununla da "yunan mətni" adı ilə xatırlanan "Coğrafiya" "ermənileşdirilmişdir".

Fikrimizin başqa bir istiqamətdə sübutu üçün deyə bilərik ki, "Armyan coğrafiyası"nda Klavdi Ptolomeyin adına istinadən verilmiş xəritədə XIX əsrin I yarısında Venesiya kilsəsinin "Urartu" toponiminə (erməni və muzdlu ermənipərəst müəlliflər "Urartu" adını Biaini ölkəsinə aid edirlər. Halbuki, Boqıstanda 3 mətnin birində – Yeni Babil mətnində "U-ra-aş-tu-ru" şəklində yazılmış toponim ad Biaini dövlətinin Qərbində onunla qonşu olan kiçik ərazidə yerləşmiş Arme (Şupria) ölkəsinə aiddir) işarə ilə işlətdiyi "Armeniya" sözünü yunan müəllifinin dövrünə ataraq Kiçik Asiya ərazisində "Kiçik Armeniya" və Qərbdən Fəratın yuxarı axarından, Şərqdən Kürün Xəzərə tökülən hissəsində böyük bir ərazidə "Yuxarı Armeniya" adında uydurma erməni "dövlətlərinin" yerləşdirilməsi, Xəzərin ən qədim adlarından olan "Kırkan" namı ilə yanaşı, daha sonralar ona verilmiş "Kaspi" anlamının işlədilməsi Bəlx vilayətinin erməni kilsə ədəbiyyatında keşiş ləfzində qeydə alınmış "Paxlav" deyimində xatırlanması, yunan müəllifinin dövründən daha sonrakı yüzilliklərə aid başqa toponimlərin verilməsi, Ptolomeyin şahid ola biləcəyi mə'lum dövlətlərin – romalıların və arsaklıların müvəqqəti işğal ərazilərinin, Kiçik Maday dövlətinin yunanlar tərəfindən adlandırıldığı "Atropatena" adının yer almaması, xüsusən Qafqaz Oğuz Albaniyasını Rus imperatorluğunun XIX əsrin siyasətinə uyğun olaraq, Kürün sol sahililə Kırkan dənizi arasına sıxışdırılması və s. bütün bunlar sübut edir ki, erməni keşişləri K.Ptolomeyi adətləri üzrə "ermənileşdirə" bilmədiklərinə görə, onun "Coğrafiya" əsərini ağır təcavüzə məruz qoymuşlar. Bunlardan başqa, xüsusən "Armyan coğrafiyası"na əlavə edilmiş "Giriş" bölməsində K.Ptolomeyin "Coğrafiya"sından müqayisələrlə K.Patkanyanın apardığı araşdırmada meydana çıxan gizli məqamların aşkarlanması, erməni tarixçisi e'tiraf etməsə də, kilsənin orijinal üzərində ciddi iş apardığını sübut edir.

Biaini çarı Aramin adı ilə I, II, III, IV rəvayət "armeniyaları"nın V əsrə aid etdikləri "Armeniya tarixi"ndə "təşkil edən", onların müxtəlif adda sayını artıraraq iki yüz il sonra, yəni VII əsrdə "yunan mətninə" əlavə edərək onu "Armyan coğrafiyası" adlandıran Kilikiya-Venesiya mxitaristləri hər iki əsəri elmi ədəbiyyatda nə V əsrdə, nə VII əsrdə yaşadığı qəbul edilməyən anonim keşiş M.Xorenskinin

¹ K.P.Patkanyan, s.XVII.

² Ş.V.Smbatyan. Ön söz. – Moyses Kalankatuatsi. Aluank ölkəsinin tarixi. İrəvan, 1984, s.5.

³ M.Nalbandyan. Seçilmiş fəlsəfi və ictimai-siyasi əsərləri. M., 1954, s.80.

adına yazanda saxta materiallar əsasında cild-cild tərtib edilmiş "Armyan tarixləri"nin dözümsüz bünövrələrini öz əllərlə darmadağın edirlər. Heç də təsadüfi deyildir ki, «Armyan coğrafiyası»nın X əsrdə anonim müəllif tərəfindən yazıldığını, tarixilik baxımından, fransız mütəxəssis alim Sen-Martenin apardığı yüksək səviyyəli elmi araşdırmaları "Armyan coğrafiyası"nı VII əsrə aid edən K.P.Patkanyanın elmi əsası olmayan ermənisayaq «dəlillərini» qət'i təkzib edir.

Dövrün görkəmli alimlərindən olan E.Meyer də 1856-cı ildə nəşr etdirdiyi «Botanikanın tarixi» kitabında Sen-Martenin fikirlərini təsdiq edir.

Yeri gəlmişkən, təkrar da olsa, qeyd edək ki, «Armeniya tarixi» haqqında söylənilənlər sübut edir ki, keşiş müəlliflərin ziddiyyətli əfsanə və rəvayət versiyalarında «doğulan» və kilisələrdə «boya-başa çatdırılan» fantastik «armeniyaların» Uca Allahın yaratmış olduğu yer üzünün hər hansı bir qarış torpağı ilə əlaqəsi yoxdur. Elə buna görə də «Armyan coğrafiyası»nın neçənci əsrdə və kim tərəfindən tərtib edilməsi barədə erməni iddiaları bizim üçün önəmli deyildir. Problemin önəmli tərəfi odur ki, Böyük İnsan tarixi erməni kilsəsinin əsassız iddialarını bir mə'nalı təkzib edir.

Təsadüfi deyildir ki, bir sıra Avropa tarixçiləri kimi, məşhur alman «armenisti» Qud Şimit də «Armeniya tarixi»ndə filoloji obraz olaraq təsvir edilən Biaini çarı Aramın guya təşkil etdiyi I, II, III, IV «armeniyaların» tarixi «mövcudluğunu» qəbul etmir, o, bu fikri kerçək tarixin tanımadığı, ancaq və ancaq «ağılasığmaz fantaziya adlandırır».

Maraqlı odur ki, K.P.Patkanyan yuxarıda adları gedən müəllifləri qəbul etməsə də, özü nəşrə hazırladığı tərcümə variantı haqqında fikir söyləyərkən istər-istəməz onların gəldikdəli nəticəni başqa məzmununda təsdiq edir. O, yazır: «Tərcümə haqqında bir neçə söz deyək. Mənim tərcüməmə əlavə edilmiş erməni mətni yeni tənqidi nəşrdən ibarət deyil. Mənim əlimin altında yalnız vistonların və mxitaristlərin mə'lum nəşrlərinin mətnləri- sonuncusu variantlarla var idi. Yeni, indiyə kimi nəşr olunmamış, əlyazmaları isə mənim sərəncamımda yox idi».¹

K.P.Patkanyanın e'tirafından o həqiqət aşkar olur ki, V, VII, IX, X əsrlərə aid edilən «Coğrafiya»nın nəinki ilk (fərqi yoxdur, hansı yüzilliyə aid edilir edilsin) yazılı mətni, hətta həmin mətnin daha sonralar redakətə edilmiş variantı, yaxud variantları da ona mə'lum olmamışdı. Bir sözlə, bizə təqdim etdiyi nəşr varinanta Patkanyanın nə M.Xorenski, nə Anania Şirakatsi «Coğrafiya»sından

danışmağa heç bir haqqı yoxdur. Çünki onun e'tirafı bunu sübut edir.

Deməli, Patkanyanın bizə təqdim etdiyi nəşr XIX əsrin əvvəllərində mxitaristlərin M.Xorenskinin adına hazırladıqları və Venesiya-da ilk nəşr etdikləri variantıdır.

Xatırlatsaq ki, Kilikiya-Venesiya dövrü mxitraistlərin hələ Şərqi yaxşı tanımayan, lakin Yunan və Roma yürüşləri, Şərqdə onların yaratdıqlar imperatorluqlar haqqında arxeologiyadan xəbərsiz əsərlər yazan Avropa tarixçilərinə təqdim etdikləri kilsə materialları əsasında «Armeniya tarixləri» yazdırdıqları (bu haqda «Ön söz»də kifayət qədər danışılmışdı, qarşıda da yeri gəldikcə danışılacaqdır) dövr idi, o zaman, «Coğrafiya»nın «orijinalının» meydana çıxarılmasının səbəbi dərhal aydınlaşmış olar. Görünür ermənilərin əlində olan mətn yazılmasına sifariş verilən «tarixlər» üçün maddə müəlliflərə təqdim etdikləri kilsə materiallarına uyğun deyilmiş. Ona görə də M.Xorenskinin «armeniyalarını» təsdiq edən «Coğrafiya» tərtib etmək zərurəti meydana çıxmışdır.

Elə buna görə də Qərbin Şərqə ən'ənəvi meylinin gücləndiyi yeni siyasi dövrdə anonim keşiş müəllif M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»nin Latın, Fransız, İngilis, Alman və s. dillərdə nəşr etdirib, Avropada yayımını təşkil edən mxitaristlər fursəti əldən vermədən heç cür ermənilərə aid olmayan III əsr Yunan mənbələrindən¹ (Kipert) Avropa, Afrika, Ərəbistan və Şərqi Asiya coğrafiyasına aid materialları götürərək, ideoloji kompaniyaya hazırlıq işlərinə başlamışlar. Onlar həmin Yunan mətnləri əsasında hazırladıqları "Coğrafiya"ya sün'i şəkildə əlavə etdikləri M.Xorenskinin "armeniyalarını" Kiçik Asiya ərazisindən çıxararaq, XIX əsrin tələblərindən irəli gələn formada bir istiqamətdə Atarpatenanın (Kiçik Madayın), digər istiqamətdə Ağrı dağı vadisindən başlayaraq, Xəzərdə hüdudlanan Qafqaz Oğuz Albaniyasının coğrafi xəritəsində yerləşdirərək, orada kifayət sayda "armyan knyazlıqları" "təşkil etmişlər" və bununla da, atalar demişkən, ermənilər "nə yoğurmuşlar, nə yapmışlar, hazırca kökə - "Böyük Armeniya" tapmışlar".

Əslində K.P.Patkanyanın subyektiv fikirləri əsasında hazırlanmış "Giriş" və "Qeydlər" hissəsi, habelə Avropa, Asiya, Afrika (mətnə Liviya) qit'ələri barədə verilmiş mə'lumatlar çıxarılsa, "Armyan coğrafiyası" adı və uydurma "armeniyalar" bir-iki səhifəyə yerləşəcək sözlə məhdudlaşan "Coğrafiya"ya aid edilə bilər.

¹ K.P.Patkanyan. Ön söz, s.XXIV.

¹ Yunan mənbələri haqda K.P. Patkanyan ətrafı danışır. Bax: İzahlı qeydlər, s.III-XXVII və "Coğrafiya"ya "Ön söz"də verilmiş çıxarışlar, s. 1-17

Təsadüfi deyildir ki, məhz başqa mənbələrlə yanaşı bu saxta-
karlığa görə mxitaristlərin hazırladıkları «Armyan coğrafiya»sı Av-
ropanın ciddi tənqidi nəzərindən yayına bilməmişdi.

Berlin Akademiyasının üzvü, görkəmli alim Kipertin 1874-cü il-
də «Armyan coğrafiyası» haqqında Avropada sensasiyaya səbəb
olmuş qiymətli məruzəsinin mətni nəşr edilmişdir.

Kipert nəinki «Armeniya» bölgələrini, hətta «Coğrafiya»nın özü-
nü, bu günkü anlayışda, «Armyan coğrafiyası» olduğunu söyləyən
fikri rədd edir.

Deməli, bu gün əlimizdə olan Patkanyan «Coğrafiya»sı Kipertin
III əsrə aid etdiyi Yunan mətninin Sen-Marten tərəfindən IX-X əsr-
lərə aid etdiyi variant da deyildir.

K.P.Patkanyan fikrinin davamında özü təkrar e'tiraf edir ki,
«Coğrafiya»nı nəşrə hazırlayarkən əlinin altında orijinal olmadığı-
ndan mxitaristlərin Venesiya nəşrindəki "boşluqları doldurmaq" üçün
Ptolomeyin «Coğrafiya»sından əsas mənbə kimi istifadə etmişdir.

Əgər xatırlasaq ki, "Armyan coğrafiyası" 1877-ci ildə, İbn Xor-
dadbehin "Yollar və ölkələr haqqında kitab"ı 1889-cu ildə, yəni eyni
dövrədə nəşr edilmişdi, həm də onların mənşəyi Ptolomeyin "Coğrafi-
ya"sı ilə əlaqəlidir, o zaman, hər iki əsərin əlyazma nüsxələrinin
anonim müəlliflərə aid olduqlarını və "görünməz mahir əllərin" prob-
ləmə eyni siyasi məqsədlə yanaşdıqlarını da unutmamaq olmaz.

Buradan o qənaətə gəlmək olar ki, ötən yüzilliklərdə mxitaristlə-
rin hazırladıkları ilkin nəşr mətni üzərində K.P.Patkanyan Ptolomey-
in "Coğrafiya"sına istinadən ciddi "cərrahiyyə əməliyyatı" apara-
raq, XIX əsrin siyasi ruhuna uyğun, başqa sözlə, Rus imperatorlu-
ğunun "Türksüz Qafqaz" ideoloji məşinin əlahiddə siyasətinin dik-
təsi ilə onu cana-qana gətirdiyi kimi, eyni məqsədlə də İbn Xordad-
behə aid edilən mətnin köçürülmüş surətinə Avropada sərbəst şə-
kildə "Ərəb Arminiyləri" marşrut "atlası" əlavə etmişlər. Bu haqda
qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

N.Adonsun apardığı araşdırmanın nəticəsi müəllifi kilsə "məxfili-
yini" bir daha ifşa edən növbəti tarixi şahidə çevirir. Buradan
mə'lum olur ki, M.Xorenskinin adına "Armeniya tarixi"ni yeni mate-
riallar əsasında dövrün siyasi ruhuna uyğun təkrar redaktədən ke-
çirən Kilikiya kilsəsi Venesiya kilsəsi ilə birlikdə "Armyan coğrafiya-
sı"nı da "Suriya-Romeya" ("Suriya-Rum") qanunlar toplusu əsasin-
da tərtib etmişdir.¹

N.Adonsun fikrincə, Kilikiya keşişi Nerses Lambronski tərəfin-
dən ilk variantı "Suriya-Romeya" ("Suriya-Rum") adlanan toplu
əsasında hazırlanan "Armyan coğrafiyası" Venesiyada Mxitar Qo-
şun əlavələri ilə təkmilləşdirilir və "Armeniya tarixi" ilə bir yerdə
"M.Xorenskinin seçilmiş əsərləri" adı altında nəşr edilir.¹

"Armeniya tarixi"ni V əsrdə, "Armyan coğrafiyası"nı VII əsrdə
anonim keşiş müəllifin adına çıxan erməni kilsəsinin təkə bu sax-
takarlığı sübut edir ki, M.Xorenskinin adı ilə guya "Tarix"də çox bə-
sit şəkildə Kiçik Asiyanın qərb əyalətlərinin birində əsası qoyulan,
"Coğrafiya"da Kiçik Asiyadan Ön Qafqaza köçürülən və Oğuz Al-
baniyasının ərazisində yerləşdirilən kifayət sayda "Armeniya" böl-
gələrinin heç bir tarixi əsası yoxdur. Bu saxta iddianın əsasını qo-
yan K.P.Patkanyandır, onun fikir davamçısı N.Adonsdur.

K.P. Patkanyan Yustinianın adından məsələyə daha çox sər-
bəst yanaşır və Kiçik Asiyanın qərb ərazilərini dörd inzibati-coğrafi
bölgüyə ayırır. Lakin bu bölgədə Bizans imperatorunun «iştirakını»
görmürük. Burada özünü VI əsrin birinci yarısında yaşamış Yustini-
anın XIX əsrdə olan «səlahiyyətli vəkili» kimi aparən erməni tarixçi-
si ilə üz-üzə dayanırıq. Lakin o, bizə Yustinianın "ona verdiyi" «və-
kaləti» təsdiq edən heç bir sənəd təqdim etmir. Erməni müəllifinin
e'tirafı da bunu sübut edir. O, yazır: «Yustinianın XXXI Novellasının
I başlığında olan fikirlərini biz öz sözlərimizlə verdik».²

Bəs, nə üçün orijinalı yox?!

Oxucunu «erməni torbasına» salmağa çalışan K.P.Patkanyan
ən'ənəvi erməni hiyləgərliyi ilə hətta çıxarış verir və orada da belə
yazır (Bax: Novel Constit. Dn. Iustiniani, a.i. Nomberek, p.368-370).

Göründüyü kimi, bu çıxarış Yustinianın guya ermənilərin VI əsr-
də Kiçik Asiya ərazisində «olmuş» «dövlətlərinin» bölgüsü barədə
heç bir söz demir.

Erməni tarixçisinin e'tirafından mə'lum olur ki, onun təqdim etdi-
yi siyahı Novellanın (Yeni qanunun) nəzərdə tutulmuş maddəsində
guya "Armeniya" bölgüləri ilə əlaqədar "qanuniləşdirilmiş" rəsmi
hüquqi sənəd deyildir.

K.Patkanyanın Yustinianın adından danışması bir də oradan
aşkar olur ki, o, fikrin sübutu üçün Roma imperatorunun qanunlar
toplusuna (nəşr yeri, tarixi, səhifəsi göstərməklə) deyil, Nomberek
adlı şəxsə istinad edir.³ Nə üçün? Çünki Yustinianın qanunlar
toplusunun ("Corpus juris civilis") 169 Novelladan ("Yeni qa-

¹ Ətraflı bax: N.Adons. Yustinianın dövründə Armeniya.SPb.,1908, s.191.

¹N.Adons.Yustinianın dövründə Armeniya.s.191.

² K.P.Patkanyan. İzahlar, s.35.

³ Yəni orada.

nun”lardan) ibarət son dördüncü hissəsi ayrı-ayrı vaxtlarda məcələdə aparılan düzəliş və əlavələrdən sonra qəbul edilmiş qanun aktlarından tərtib edilmişdi.

Roma tarixini, mədəniyyətini, habelə qanunçuluğunu ciddi araşdırma sahəsinə çevirmiş görkəmli mütəxəssislərin heç biri erməni kilsəsinin Yustinianın adına yazdığı uydurma “Armeniya” bölgüsünü heç cür xatırlamır.¹

Şərti qəbul edək ki, K.P.Patkanyanın ağ vərəq üzərində cızdığı Bizans imperatorluğuna daxil edilmiş Kiçik Asiyanın bəzi əyalətlərini əhatə edən torpaq xəritəsi erməni babalarının yaşadıkları coğrafi əraziləri nişan verir və M.Xotenskinin «armeniyaları» da keşif rəvayətləri deyil, kerçək tarixdir.

Yustinianın adı ilə Kiçik Asiyanın qərb əyalətlərini «erməniləşdirən» K.P.Patkanyan, bəs hansı tarixi «vəkaletlə» həmin dövrdə Kiçik Asiyada bizanslarla hüddud qonşusu olan Perslərin Qalis (Qızıl İrmak) çayının yuxarı axarının sol sahilindən başlayaraq, Himalay dağ silsiləsinə doğru Ön Asiyanı əhatə edən sasanilərin hakimiyyətinə daxil olmuş, lakin səltənətdə mərzbanlıq müstəqilliyilə qədim dövlət quruluşlarını Ərəb istilalarına qədər saxlamış Atarpateanın² və Araz çayının sol sahilində Cənubdan qədim Nəxcuan ölkəsində, Şimaldan Ön Qafqazda Pont (Qara dəniz) dənizinə tökülən Fasis (Rion) çayında dağ silsiləsi boyu Şərqdən Dəmir Qapı Dərbənddə Alban (Kırcan, Kaspi, Xəzər) dənizində hüddudlanan Qafqaz Oğuz Albaniyasının coğrafi ərazilərini «Böyük Armeniya» adlandırır?

İlkin variantı yunandilli Kilikiya erməni kilsəsinin qaranlıq hücrəsində «doğulmuş» «armeniyaları» reallaşdırmaq üçün ermənilərin yeganə istinad dayaqları, eyni zamanda, e'tibarsız və əsassız dayaqları Bizans imperatoru Yustinianıdır.

Problemə tarixi zəmində aydınlıq gətirmək üçün Yustinianın dövrünə ötəri nəzər salaq.

¹ Ətraflı bax: N.A.Maşkin. Qədim Roma tarixi. M., 1947, s.541-585; A.R.Kajdan, Q.Q.Litavrin. Bizans və Cənubi slavyan tarixi очерkləri. M., 1958, s.21-31; Bizans mədəniyyəti (VII əsrin II yarısı - XII əsr). M., 1989, s.216-240; Kazimej Kumanetski. Qədim Yunan və Roma mədəniyyəti. M., 1990, s.318-319; Z.V.Udaltsova. Bizans mədəniyyəti. M., 1988, s.34-35 və s.

² Maraqlı odur ki, müəllif xəritə cizgisini Atarpateana ölkəsinə çatdıranda «Midiyaya qədər» sözünü işlədir və Perslərlə Azərbaycan türklərinin hüddudlarını ayırır. K.P.Patkanyan bu bölgünü heç də təsadüfən aparmamışdı. Onun bu bölgüsü Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarının 1828-ci ildə iki yerə parçalanmasından xeyli əvvəllər Rus imperatorluğunun Şərqi işğal xəritəsindən xəbərdar olan ermənilərin ən'əvi arzularına gedən yolun yalnız və yalnız xəritə cizgiləri idi.

Tarix xəbər verir ki, Bizans imperatorluğunun ərazilərində dini zəmində ideoloji mübarizə günü-gündən kəskinləşir. Dövlət azad fikirli əhaliyə qarşı ən ağır cəza tədbirlərinə əl atır.

Müstəmləkəçilərə qarşı 529-cu ildə Fələstində alovlanan xalq hərəkatı 530-cu ildə qan içərisində boğulur. Qeyri-bərabər döyüşdə hərəkatın başçısı Yulian öldürülür, iyirmi minə yaxın Ərəb rəhbərinin boynuna qul kündəsi vurulur, Persidlərin qul bazarında hərəca qoyulur.

Yustinian ən qəddar tədbirlərə əl atsa da, ölkədə din zəminində hərəkatın dalğaları daha da genişlənir. İmperianın dayaqlarının titrədiyini hiss edən Yustinian idarəçiliyi möhkəmləndirmək üçün yerli xalqın mə'nəvi və dini azadlığına qarşı yeni irtica mahiyyətli qanunlar qəbul edir, ölkədə geniş islahat işləri aparır.

Xatırladaq ki, Yustinianın mə'lum qanun kitablarında¹ K.P.Patkanyanın təqdim etdiyi «Armeniya» bölgüləri barədə birçə ifadə belə işlədilmir. Bu da aşkarca sübut edir ki, N.Adons ötən yüzilliklərdə «Armeniya coğrafiyası»nı tərtib edən erməni kilsəsinin uydurmasına getmişdir. Çünki, N.Adonsun özündə də Yustinian ilk mənbə əsasında izah edilmir. Qarşıda bu haqda danışılacaqdır.

Bura qədər problemlə əlaqədar söylədiklərimiz erməni saxtakarlığının bir tərəfinə aydınlıq gətirir. İndi də onların guya babalarına məxsus olmuş coğrafi ərazini nişan verən «Armeniya» ətrafında olan fikirlərə münasibətimizi bildirək.

Araşdırmamızı başladığımız fikrin axarına salmaq məqsədilə erməni keşif müəlliflərin və onların tarixçi varislərinin saxtakarlıqlarına alışmış oxucu kimi, gəlin Yustinianın adına yazılan «Armeniya bölgüləri»ni də şərti qəbul edək.

Məsələ belə olduqda ədalətli bir suala da cavab verməliyik: bəs necə inanaq ki, müstəmləkəçi imperator onun işğal ərazisinə düşmüş şəhər, mahal və kəndləri guya canişinliklərə ayırarkən mənsub olduğu xalqın tarixini yaşadacaq hər hansı bir adla deyil, məhz keçmiş və ilk əcdad namı bu günə qədər elmə mə'lum olmayan bir etnosun “tarix”ini uydurulan «Armeniya» (bəs, nə üçün Hay və Hayastan yox?!) sözü ilə əbədləşdirsin?

Necə inanaq ki, ölkədə bizansların həyat adına yaratdıqları ölüm girdabı olan irticaçı üsul-idarəyə qarşı silahlı mübarizəyə qalxmış ərəblərə, hakimiyyətinə ciddi sarsıntı gətirən İuda dininə, onun müxalifi olan ilk Xrist təriqətinə və başqa inanclara qarşı qanlı akta başı qarışdığı bir dövrdə Yustinian öz imperatorluq tarixini

¹ Özü oxu: İmperator Yustinianın qanunlar məcəlləsi (tərcüməçi D.Rassner). SPb., 1888

«böyük səxavətlə» azsayılı icma olaraq, bir tərəfə qısılıb görünməz olmuş çağdaş ermənilərin dovşandan qorxaq babalarının adına yazmışdır?

Erməni kilsə şeytanının vurduğu düynün açılması nə qədər müşkül görünərsə də, yuxarıdakı suallar bu qaranlıq problemə müəyyən mə'nada bir qədər aydınlıq gətirmiş olur. Bu baxımdan K.P.Patkanyanın söylədikləri də maraqlıdır: «Biz bilirik ki, romalılar adətən (bəs «bu adət» haradan başlayırdı və nəyə əsaslanırdı? Əgər müəllif «Armeniya» adında bölgüyə işarə edirdisə, bu maddi istinad olmayan cəfəngiyatdır! - Ə.T.) Kiçik Asiyanın böyük rayonlarını Birinci və İkinci hissələrə böldülər. Onlar Kappadokiyanı, Kilikiyanı, Qalatiyanı və başqalarını məhz bu şəkildə parçalamışlar».

Burada söhbət romalıların Kiçik Asiya ərazilərində apardıqları dövlət islahatı ilə əlaqədar hər hansı bir adda, o cümlədən «Armeniya», yaxud «armeniyalar» adında bölgüdə getmir.

Tarix xəbər verir ki, Roma imperatorları Bizansın hərbi-inzibati ərazilərinə daxil edilmiş Kiçik Asiyanın şəhər və vilayətlərinin əsasında «tetraxiya», yəni «4 hakimiyyət» idarəetmə sistemi yaratmışlar. Deməli, qədim Roma qanunvericiliyində, ənənə olaraq, ərazi bölgüləri erməni kilsəsinin uydurduğu «Armeniya» adı ilə deyil, «tetraxiya» anlamı ilə qanunlaşdırılmışdı. Bu barədə yeri gəldikcə danışılacaqdır.

K.P.Patkanyanın yuxarıdakı fikrinin davamı bu günə qədər «armeniyalarla» əlaqədar mə'lum sirlə kilsə qifilini (kilitini) asanlıqla açan açar rolunu oynayır.

Məsələn, erməni tarixçisinin özü fakt qarşısında qalaraq e'tiraf edir ki, Roma imperatorları ilə əlaqəli «armeniyalar» barədə meydana «e'tibarlı və düzgün mə'lumatlar olmadığı üçün» kilsənin M.Xorenski ilə başlanan ənənəvi iddiası «indiye qədər çox çətinliklər törətmişdir». O, yazır: «Diokletian və Konstantinin dövründə Kiçik Armeniyanı da həmçinin belə bölmüşlər. Bu bölgü xalqın şüurunda (deməli, dillərdə gəzən rəvayətlərdə - Ə.T.) özünə elə yer almışdı ki, Xorenskinin dövründə belə hesab olunurdu ki, o çox qədim dövrlərdə həyata keçmişdir və tarixçi onu Aram dövrünə aid edirdi. E'tibarlı və düzgün (diqqət edin! - Ə.T.) mə'lumatlar olmadığı üçün belə güman etmək olar ki, Konstantin yalnız dövlət aktı ilə Kiçik Armeniyanı Birinci və İkinci Armeniyaların qədim bölgüsünə icazə vermişdir (seyrəltmə bizimdir - Ə.T.).

Bu, indiye qədər çox ciddi çətinliklər törətmişdi. Üçüncü və Dördüncü Armeniyanın mənşəsinə gəldikdə isə biz dəf edə bilmədiyimiz

(diqqət edin! - Ə.T.) çətinliklə üzleşirik. Yuxarıda verdiyimiz sənədin (müəllif XXXI Novelları nəzərdə tutur.-Ə.T.) mə'nasından belə aydın olur ki, ilk dəfə Yustinian Armeniyanı III və IV Armeniyalara bölmək fikrinə düşmüş (Bizans imperatoru ona mə'lum olmayan, yalnız erməni kilsə ədəbiyyatında uydurulmuş «ölkə adı» ilə öz səltənət tarixini hansı milli və şəxsi maraqla əbədləşdirdi? - Ə.T.) və onu VI əsrin yarısında həyata keçirmişdi. Halbu ki, M.Xorenski bu bölgü haqqında V əsrin yarısında mə'lumata malik idi».¹

K.P.Patkanyanın yuxarıda verdiyimiz sözlərindən belə çıxır ki, onun işarə etdiyi «sənədə» əsasən «Armeniya» sözünün mənşəyi M.Xorenskinin deyil, Yustinianın mənsub olduğu ölkənin adı ilə əlaqələndirilir. Maraqlı cəhət odur ki, bu məqamda K.Patkanyan ona «mə'lum olan» «sənədin» təkzibi baxımından hər hansı bir «sənədə» istinad etmək əvəzinə, bu ciddi məsələyə ikimə'nalı qeyri-ciddi münasibət bildirir: «M.Xorenski bu bölgü haqqında V əsrin yarısında mə'lumata malik idi».

M.Xorenski onun adından istifadə edən K.Patkanyanın tam əksini söyləyir. O, çar Aramın guya «təşkil etdiyi» «4 Armeniya» haqqında xəbər verdikdən sonra yazır: «Biz «Armeniya» adının mənşəyini Yunan ölkəsi ilə əlaqələndirən fikirlə razılaşa bilmərik».²

K.P.Patkanyanın sözlərindən o nəticəyə gəlinir ki, Yustinian M.Xorenskidən istifadə etməmiş, əksinə Diokletianla başlanan «tetraxiya» («4 hakimiyyət» bu dövrdə imperiya 4 prefekturaya bölünmüşdür: Şərqlə, İveriya (indiki İspaniyanın ilk adı), İtaliya, Qallia)³ islahatının yalnız Şərqlə bölgəsini (Kiçik Asiyanın qərb əyalətlərini) daha sonrakı yüzilliklərdə erməni kilsəsi tərəfindən sün'i şəkildə çar Aramın adı ilə «erməniləşdirmişdi».

Bu deyilənlər erməni kilsəsinə məxsus əfsanəvi çar Aramın «armeniyalarını» reallaşdırmaq və tarixləşdirmək məqsədilə Yustinianı silaha çevirməyə çalışan başqa erməni tarixçiləri kimi, K.P.Patkanyanın da bütün ciddi-cəhdlərini boşa çıxarır.

Əgər erməni tarix ədəbiyyatında Yustinianla əlaqədar deyilənlər həqiqət olsaydı, o zaman, erməni keşiş müəlliflər və tarixçilər, ilk növbədə, böyük fədakarlıqla Yustinianın ölkədə keçirdiyi islahatlarla əlaqədar onun mə'lum qanunlar toplusunda müvafiq maddəni tərcümədə olduğu kimi təqdim edərdilər, nəinki K.Patkanyan tərcüməçi olaraq təqdim etdiyi Nombekə istinadən Bizans imperatorunun adından danışardı.

¹ K.P.Patkanyan, s.35.

² M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.51.

³ Kazimej Kumanetski. Göstərilən əsəri s.318.

Əgər VI əsrin I yarısında bu hadisə Bizans imperatorlarının dövründə baş vermiş olsaydı, heç şübhəsiz, IX əsrin I yarısında yaşamış jöv. Draxanakertsinin nəzərindən kənar qalmazdı.

K.P.Patkanyanın sözlərindən belə çıxır ki, onun işarə etdiyi "sənədə" əsasən «Armeniya» sözünün mənşəini M.Xorenskinin deyil, Yustinianın mənsub olduğu ölkənin adı ilə əlaqələndirirlər.

M.Xorenski də həmin fikrə qarşı kəskin bir e'tiraz var: «Biz «Armeniya» adının mənşəini Yunan ölkəsi ilə əlaqələndirən fikirlə razılaşa bilmərik».¹

Mə'lumdur ki, erməni kilsəsi «Armeniya tarixi»ni tərtib edərkən qədim Yunan müəlliflərindən də kifayət qədər istifadə etmişdir. Ola bilsin ki, ilkin qaynaqda rastlaşdığı şəhər, yaxud mahal adının mənşəini anonim keşiş müəllif rəvayət çarı Aramin adı ilə əlaqələndirmiş və onu «erməniləşdirmişdi». Bəlkə ona görə bəzi erməni müəllifləri babalarnın Kiçik Asiyaya guya Balkanlarda haçansa «mövcud» olmuş «Armeniyadan»? gəldiklərini iddia edirlər?

Deyilənlərdən aydın olur ki, erməni kilsəsi mənsub olduğu mühacir xalqa «vətən» təşkil etmək naminə bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, başqa problemlər kimi, bu məsələdə də anlaşılmazlıq yaradır, nəticə qaranlıq qalır.

Bu həqiqəti K.P.Patkanyan da təkrar e'tiraf etməyə məcbur olur. O, problem ətrafında apardığı izahatın sonunda M.Xorenskinin əksinə olaraq yazır: «Beləliklə, məsələ həlledilməz qalır: bu adı («Armeniya» adını – Ə.T.) ilk dəfə rəsmi şəkildə işlədən Yustiniana qədər onun xalq arasında (deməli, burada söhbət M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndən getmir. Bu o deməkdir ki, Aramla əlaqədar «armeniyalar» Yustinianın hakimiyyəti illərindən (VI əsrin I yarısı) sonra namə'lum zamanda «Armeniya tarixinə» əlavə edilmişdi - Ə.T.) işlənilib-ışlənməməsi belli olmur».

K.P.Patkanyanın sözlərindən o nəticəyə gəlinir ki, Yustinian M.Xorenskidən istifadə etməmiş, əksinə, daha sonralar erməni kilsəsi Yustinianın təşkil etdiyi inzibati əraziləri daha sonralar sün'i şəkildə çar Aramin adı ilə "armyanlara" çevirmiş və «erməniləşdirmişdi».

Bu deyilənlər əfsanəvi çar Aramin «armeniyalarını» reallaşdırmaq və tarixləşdirmək məqsədilə Yustinianı silaha çeyirməyə çalışan başqa erməni tarixçiləri kimi, K.P.Patkanyanın da bütün ciddi-cəhdlərini boşa çıxarır.

Əgər erməni tarix ədəbiyyatında Yustinianla əlaqədar deyilənlər həqiqət olsaydı, o zaman, erməni keşiş müəlliflər və tarixçilər ilk növbədə, böyük fədakarlıqla Yustinianın ölkədə keçirdiyi islahatlarla əlaqədar onun yuxarıda adını çəkdiyimiz qanunlar toplusundan müvafiq maddəni tərcümədə olduğu kimi təqdim edərdilər.

Deməli, K.Patkanyandan və N.Adonsdan başlamış bu günə qədər bütün erməni tarixçiləri M.Xorenskinin adı ilə orta əsrlərdə erməni kilsəsinin uydurduğu «armeniyaları»n mifoloji tarixini kerçək tarixə çevirmək üçün Yustinianın arxasında gizlənməklə, elmi ictimaiyyəti təkrar-təkrar aldatmağa və çaş-baş salmağa cəhd göstərmişlər.

Xatırladaq ki, İmperianın inzibati ərazi bölgüsü ilə əlaqədar ciddi siyasi-iqtisadi islahatlar Yustinianın əvvəlki Romə imperatorlarının dövründən başlanmışdı. Bu ideya ölkəni hədələyən siyasi, iqtisadi və hərbi iflasdan xilas olmaq üçün zərurət kimi meydana çıxmışdı.

III əsrin sonlarında Roma İmperiyasının başının üstünü alan belə bir böhranlı siyasi şəraitdə ölkənin silahlı qüvvələri tərəfindən Diokletian (284-305) hakimiyyətə gətirilir. O, dövlətçiliyi əhatə edən bütün sahələrdə ciddi islahatlar aparmaq üçün xüsusi proqram hazırlayır.

Avropa və Asiyanın geniş ərazilərini əhatə edən nəhəng Roma İmperiyasının vahid imperator tərəfindən idarə edilməsi dövlətçiliyin xeyrinə olmayacağını nəzərə alan Diokletian İmperianı iki hissəyə bölür, Şərqi və Qərbi idarəetmə bölgələri yaradır.

Diokletian ölkə idarəçiliyinin Şərqi hissəsini özünə götürür (Şərqi əyalətlərini təkrar iki bölgəyə parçalayır və qızının əri Qay Valeri Maksimianı özünə şərikli hakim təyin edir, onun iqamətgahını Sava çayının sahilində Sirmide yerləşdirir) və sarayını Kiçik Asiyanın şimal-qərbində Nikomediya şəhərinə köçürür. O, İmperianın Qərbi hissəsinin idarəçiliyini 286-cı ildən özünə şərikli hakim seçdiyi həmyerlisi Maksimiana (o, da Qərbi hissəsində parçalanmış bölgəyə, Diokletian kimi, qızının əri Qay Flaviy Valeri Konstantsi Xloru şərikli hakim təyin edir. O, (Tirir şəhərində oturur) tapşırır və onun sarayını Şimali İtaliyanın Mediolan (Milan) şəhərində yerləşdirir.¹ Onların hər biri imperator səlahiyyətində olsalar da, imperianın ümumi idarəçiliyi Diokletianın hakimiyyətində qalır.

Bununla da, Diokletian Roma tarixində "tetraxiya", yəni "dörd hakimiyyətlik" sisteminin əsasını qoyur.

¹ M. Xorenski. Armeniya tarixi, s.35

¹ N.A. Maşkin. Qədim Roma tarixi. M., 1947, s.542-543; Kazimej Kumanetski. Qədim Yunan və Roma mədəniyyət tarixi. M., 1990, s.318.

Diokletian 297-ci ildə həmin «tetrarxiya»nın, yə'ni "4 hakimiyyət"in tərkibində «diotsez» adı ilə 12 bölgə yaradır və həmin bölgələrdə də 101 əyalət təşkil edir.

Göründüyü kimi, Diokletian ümumi imperiyanı dörd böyük inzibati əraziyə ("tetrarxiya"ya) böldüyü halda, K.P.Patkanyan həmin bölgünü Kiçik Asiyada kiçik bir coğrafiyaya sığışdırır və bu tarixi hadisəni çar Aramin rəvayət «armeniyalar»ı ilə bağlamağa çalışır. O, bu məkrli məqsədlə Diokletianın bölgüsündə İmperianın Şərq inzibati ərazisinin bir hissəsini, başqa sözlə, Qalis çayının sahillərində hüdudlanan Kiçik Asiyanın Qərb əyalətlərini öz nəzərində ikiyə parçalanmış «Kiçik Armeniya» adı ilə verir və tarixi açıq-aydın saxtalaşdırır. O, yazır: «Diokletianın və Böyük Konstantinin dövründə o (guya «Kiçik Armeniya» - Ə.T.) iki hissəyə parçalandı: Kiçik Armeniyanın şimal vilayətlərində Birinci Armeniya, Melitin şəhəri daxil olmaqla, onun cənub vilayətlərində İkinci Armeniya yaradıldı. Belə bir bölgü Yustinianın dövründə yaşadı».¹

K.P.Patkanyan Diokletianın dörd inzibati ərazi bölgüsünü xatırlamaq belə istəmir və nə üçün? Çünki, dedik ki, Diokletianın "tetrarxiya" ("4 hakimiyyət")bölgüsü ümumən imperiyaya aid idi. Bundan başqa, Diokletianın dövrü (yə'ni III əsr) erməni tarixçilərinin, o cümlədən, K.P.Patkanyanın V əsr müəllifi hesab etdiyi M.Xorenskidən nə az, nə çox düz iki yüz il zaman ayrılığına dayanır.

Erməni müəllifləri də «armeniyaları», xüsusən «Böyük Armeniya» ideyasını M.Xorenskinin adı ilə əlaqələndirirlər. Elə buna görə də K.P. Patkanyanın «dörd Armeniya» bölgüsünü III əsr imperatoru Diokletianın adı ilə deyil, VI əsr imperatoru Yustinianın ünvanına yazması səbəbsiz deyildir.

K.P.Patkanyan Yustiniana qədər Böyük Konstantinin dövründə də tarixin tanımadığı, ancaq və ancaq erməni kilsə ədəbiyyatında adı çəkilən, lakin tarixdə olmayan «Kiçik Armeniya»nın guya iki hissəyə "bölünməsindən" danışır. Lakin real tarix erməni müəllifinin Konstantinin (306-337) adına yazdığı iddianı da təkzib edir.

Tarixdən mə'lumdur ki, Böyük Konstantin Diokletianın "tetrarxiya" ("dörd hakimiyyətlilik") sistemini qəbul etməmiş, ölkə idarəçiliyini vahid mərkəzdə öz əlində saxlamaqla İmperiyayı 4 prefekturaya ayırmışdı: Şərq, İlliriya, İtaliya və Qalliya.²

Bundan başqa, yeni islahatda Konstantin Diokletianın "diotsez", yə'ni əyalət bölgüsünü saxlamaqla "diotsezin" üstünə ikisini də əla-

və etmiş və beləliklə, ümumən İmperiya ərazisində 117 əyalət yaratmışdı.

Bundan sonra o, İmperianın mərkəzini Şərqə köçürmək qərarına gəlir. Beləliklə, Konstantin (306-337) ölkə mərkəzini 330-cu ildə İtaliyadan Şərqə-Egeylə Qara dəniz arasında Bosfor boğazının Avropa sahillərində yerləşən qədim Yunan şəhəri olan Bizansa köçürür. Bunun səbəbi Romanın iqtisadi cəhətdən çökməsi və Şərq bölgəsində öz siyasi nüfuzunu itirməsi ilə əlaqədar idi. Həmin dövrdən də Yunan şəhəri olan Bizans Roma imperatorunun adı ilə Konstantinopol (indiki İstanbul) namında tarixə düşür.

Romanın imperiya quruluşu ilə əlaqədar öteri gətirdiyimiz bu dəlillərin heç biri nə Diokletianın, nə də Böyük Konstantinin dövründə tarixdə «Kiçik Armeniya» amilinə, yaxud onun «Armeniya» adı ilə dörd inzibati əraziyə bölünməsinə şahidlik etmir.

Yuxarıda səbəbini göstərdik və dedik ki, K.P.Patkanyan Diokletianın və Böyük Konstantinin üstündən öteri keçir, «armeniyalar» bölgüsünü Yustinianın adı ilə bağlamağa çalışır

Lakin K. Patkanyanın haqqında əsassız uydurmalarla danışdığı nə Diokletianın, nə Konstantinin inzibati bölgü sistemində «Armeniya» adında coğrafi ərazi xatırlanmadığı kimi, təbii ki, qüdrətli İmperiya quruluşu mexanizminə sadıq qalan Yustinianın ünvanına «dörd Armeniya» bölgüsünü yazmağın da tarixi əsası yoxdur, erməni kilsəsinin ən'ənəvi "Vətən" axtarışı yollarında məqsədli siyasətinin təzahürüdür. Bu, açıqdan-açığa Biaini və Part kimi dövlətlərin tarixinə «Armeniya» adı ilə sahib çıxan erməni keşiş müəlliflərin Roma tarixinə də sahiblik iştəhasından irəli gələn yalquzaq acgözlüyüdür. Yustinian dövlət maşınının işləməsi üçün cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən tənzimləyici icra qanunları vermişdir. Verilən qanunlar, məzmununa görə, ayrı-ayrı maddələrə bölünürlər.

Bizans tarixindən mə'lumdur ki, Diokletianla başlanmış "diotsez" və "əyalət" bölgüləri I Yustinianın dövründə də davam etdirilmişdi.¹ Ona görə də, erməni müəlliflərinin "Novellalar" barəsində söylədikləri uydurmadır, boş cəfəngiyyatdır.

Təkzibedilməz tarixdir ki, Yustinian bütün həyatını Roma imperiyasının qüdrətli dövlətçiliyinə həsr etmişdir. Onun şəxsi rəhbərliyi altında ölkənin görkəmli hüquqşünaslarından ibarət təşkil edilmiş komissiya İmperianın idarəçilik mexanizmini hərəkətə gətirən, onu işlədən güclü qanunlar toplusu tərtib etmişdi. Mülki və Cinayət

¹ K.P.Patkanyan, s.34.

² A.P.Kajdan, Q.Q.Litavrin. Bizans və Cənubi slavyan tarixi очерkləri. s.59.

¹ N.A.Maşkin. Qədim Roma tarixi, s.542-543.

qanunları əsasında tərtib edilmiş dörd kitabdan ibarət toplu ayrı-ayrılıqda "İnstitusiyaya", "Diqesti", "Kodeks" və "Novellalar" adlanır.

Təkcə "İnstitutsiya" qanunlar toplusu dörd kitabdan ibarətdir. Hər kitabdan bəzi nümunələr gətirməyi fikir aydınlığı üçün gərəkli hesab edirik. Məsələn, I kitabdan «Hüquq və ədalətlik haqqında», «Şəxsiyyət hüququ haqqında» və s.; II kitabda «Əmlakın bölünməsi haqqında», «hədiyyə verilməsi haqqında» və s.; III kitabda «Qanuni varislik haqqında» və s.; IV kitabda «Əmlakın zorakı yolla tələməsi haqqında», «Qanunsuz fəaliyyət haqqında» və s. və i.a.¹

Yustinianın qanunlar toplusunun heç birində «Armeniya» bölgülərindən söhbət getmir.

Yustinianla həmsəhr olan bizanslı Aqafiydə² də «Armeniya» bölgüləri haqqında birçə ifadə belə işlədilmir. Həmin dövrün hüquq və qanun mədəniyyətinin tanınmış araşdırıcısı görkəmli alim İ.P.Medvedyev də imperator Yustinianın Mülkü və Cinayət qanunlarından danışarkən «Armeniya» adında bölgəyə, hətta adi işarə belə etmir.³

Problemlə əlaqədar Yustinianın adından danışan erməni tarixçilərinin əlində heç bir rəsmi sənəd olmadığını və onların ən'ənəvi saxtakar olduqlarını, boğazdan yuxarı danışdıqlarını sübut etmək məqsədilə bəzi görkəmli Roma tarixi mütəxəssislərinin gəldikləri nəticəyə diqqət yetirdikdə, tam aşkar olur ki, "Yustinianın Novellaları" adlanan "Yeni qanunlar" toplusu İmperianın hər hansı bir inzibati bölgüsündən, o cümlədən, iddia edilən "armeniyalardan" deyil, ölkə qanunçuluğundan danışır. Belə ki, günümüzə qədər gəlib çatmış 169 Novella zərurətdən doğan səbəbə görə "Kodeks"də zaman-zaman aparılmış dəyişikliklərlə əlaqədar verilmiş hüquqi qanunlardır⁴.

Mütəxəssislər⁵ "Novellalar"ı araşdırarkən, o nəticəyə gəlirlər ki, dövlət aparatında korrupsiya, daxili və xarici bazarda monopoliya,

¹ İmperator Yustinianın qanunlar məcəlləsi. S.Peterburq, 1888 (Məcəllənin Azərbaycan Türkü dilində səsləndirdiyimiz adını D.Rassner rus dilinə belə tərcümə etmişdi: «Институции императора Юстиниана». Latın dilində «institutsio» - «öyud, nəsihət» mənasında işlədilmişdir. M.s.VI əsrdə Bizansda imperator Yustinianın dövründə «institutsio» sözü iki mə'nada anlaşılmışdı: I. Qədim Roma hüquq dərsləkləri. Bu dərsləklər qanun gücünə malik idilər. II. Tə'sisatlar, təşkilatlar (bax: Bulıko A.N. Xarici sözlərin müasir lüğəti. M., 2004, s.282).

² Aqafiy. Yustinianın çarlığı haqqında (tərcümə, ön söz və qeydlər M.İ.Levçenkonundur). M-L., 1953, s. 15.

³ İ.P.Medvedyev. Hüquq elminin inkişafı - «Bizans mədəniyyəti (VII əsrin II yarısı - XII əsr)». M., 1989, s.216-241.

⁴ İ.P.Medvedyev. Hüquq elminin inkişafı - «Bizans mədəniyyəti (VII əsrin II yarısı - XII əsr)». M., 1989, s.216-241.

⁵ Ətraflı bax A.P.Kajdan, Q.Q.Litavrin. Bizans və Cənubi slavyan tarixi oçerkləri. s. 30-31; N.A.Maşkin. Qədim Roma tarixi. M., 1947, s. 577-578

vəzifə yerlərini kütlədən utanmadan, qorxmadan açıq-aşkar satılması və bu sıradan İmperianı ölümə sürükləyən çirkin əməllərin qarşısını almaq məqsədilə Yustinian mə'murlarda "təmiz əl" siyasətini qorumaq üçün silsilə "Novellalar" - "Yeni qanunlar" verir. Bundan başqa o, İmperianın hərbi qüdrətini artırmaq, bir sıra maliyyə və sosial problemləri həll etmək, ölkədə ictimai durumu sabitləşdirmək üçün bir-birinin ardınca novellalar - yeni qanunlar əsasında ciddi islahatlar həyata keçirir.

Göründüyü kimi, Yustinian Novellalarla erməni tarixçilərinin iddia etdikləri "Armeniya" adında inzibati-ərazi bölgülərinin yaradılması barədə deyil, dövlət maşının "saz işləməsi" üçün cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən tənzimləyici icra qanunları vermişdi.

Bütün bu həqiqətlərə baxmayaraq, «armeniyalar»la əlaqədar kilsə ədəbiyyatından gələn rəvayət və əfsanələri «tarixi həqiqət dəlili» çevirmək məqsədilə N.Adons (Adons 10(22) yanvar 1871-ci ildə Zəngəzur mahalının Brnakot kəndində anadan olmuşdur, ilk təhsilini Eçmiadzin ruhani seminariyasında almışdı. Valideynləri 1830-cu ildə Livandan soydaş qatillərinin əlindən qaçqın düşən və Zəngəzurdə yerləşdirilən ailələrdəndirlər) K.P.Patkanyanın qaldırdığı saxta probleme varis olaraq, ona iri həcmli bir kitab¹ həsr etmişdir.

Xatırladaq ki, K.Patkanyan kimi, N.Adons da "4 Armeniya" bölgüsü haqqında kitab yazarkən geniş araşdırmalarını nə M.Xorenskinin, nə İov.Drasxanakertsinin, nə də "Armyan coğrafiyası"nın ətrafında aparmır. Onun Bizans imperatorlarının, xüsusən Yustinianın dövrünə müraciət etməsi də səbəbsiz deyildi. Çünki o, kilsədə müxtəlif mətnlərdə "təşkil edilmiş" rəvayətlər "armeniyaları"nın XIX əsrin əvvəllərində rus imperatorluğunun ön plana çəkdiyi "Türksüz Qafqaz" və eyni paraleldə gələn ermənilərə "Qafqaz evi" siyasətinin tələblərinə cavab vermədiyini çox gözəl anlayırdı. Elə buna görə də N.Adonsu düşündürən problemi kilsə rəvayətləri kontekstində deyil, Yustinianın şəxsiyyətilə Bizans imperiyasının tarixinə bağlamaq daha əlverişlidir.

N.Adonsa görə, Armeniyanın Bizansın hərbi-inzibati ərazisinə daxil olmuş hissəsində guya Yustinianın 31-ci Novellası ("Yeni qanun") əsasında, erməni tarixçisinin dili ilə desək, "dörd hakimiyyət" (diqqət edin, erməni tarixçisi bölgünü Diokletianın qanununda Məcəllənin "tetraxi" ifadəsinin tərcüməsi ilə verir) təşkil edilmişdi.

N.Adonsun Yustiniana istinad etdiyi "dörd hakimiyyət" ("tetraxiya") bölgüsü, ərazi e'tibarilə, M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ndə

¹ N.Adons. Yustinianın dövründə Armeniya. SPb., 1908.

kilsənin Biaini çarı Aramin adı ilə yerləşdirdiyi dörd rəvayət "Armeniyası"nın coğrafiyasından kənara çıxarılmır: hər iki bölgü Kiçik Asiyada Fərat çayının qərb sahillərində hüdüdlənən əyalətləri (əgər belə bir bölgü olmuşsa, bəs, nə üçün Yustiniana qədər Konstantinopol adlanan Bizans və onun ətrafında Bosforun Asiyadan ayırdığı torpaqlar imperatorun islahat siyasətindən kənarda qalmışdı?) əhatə edir.

Dedik ki, N. Adons da «dörd Armeniya» bölgüsünün guya "tərx həqiqət" olduğunu «sübut» etmək üçün Yustinianın adına istinad edilən «XXXI Novella»dan danışır. Lakin nə Patkanyan, nə də Adons «XXXI Novella»nın adını çəkəndə bir başa müəllifin özünə, yə'ni Yustiniana istinad etmir.

Patkanyan «Nomberek» adlı bir tərcüməçiyə söykənir. O, bircə yerdə (s.44) «Novelları Nomberek çevirmişdir» sözünü işlədir, lakin adını çəkdiyi tərcümənin nəşr tarixini və nəşr yerini göstərmir. Müəllifin bu müəmmalı hərəkətindən haqlı yerə şübhələnən oxucu «armeniyaların» kilsədə binövrəsini qoyan M.Xorenskini «anonim tarixçi» hesab etdiyi kimi, Nomberekin də «anonim tərcüməçi» olduğunu söyləməyə əsası vardır. Çünki bir qədər əvvəldə dedik ki, Yustinianın dörd kitabdan ibarət olan qanunlar toplusunda «Armeniya» adında bölgü xatırlanmır.

Araşdırma zamanı gətirdiyimiz dəlillər təkzib edilməz o həqiqətdən xəbər verirlər ki, Venesiya keşişləri tərəfindən M.Xorenskinin «Armeniya tarixi» kitabının əsaslı şəkildə növbəti tərtibi zamanı istifadə edilmiş rəvayət və əfsanələrin (Biaini çarı Aramin, Arsaklı çarı Tiridatın, Atarpatın nəslindən olan Artaksinin /ermənilərə görə, Artashesin/ və onun nəsil varisi Tiqranın /ermənilərjə, II Tiqranın/, əslən Part ölkəsinin sakinləri Arsaklı çar nəslinə mənsubiyyətləri olan Maarifçi Qriqori və Saakın, «Avesta» tanrılarından Zarvanın və başqalarının haqqındakı rəvayət və əfsanələrin) erməni xalqının tarixi ilə heç bir əlaqəsi olmadığı kimi, «dörd Armeniya» bölgüsünü Yustinianın və başqalarının səltənət dövrünə istinad edilməsi də əsassızdır.

Gətirilən bütün dəlillər sübut edir ki, bu məkrli uydurmalar məqsədli iddiadır və erməni kilsəsinin Avropada fəaliyyət göstərən ideoloji irtica məşininin Asiyada «Vətən» axtarışında apardığı təxribat siyasətinin kardinal xəttini təşkil edir.

Bəs, K.Patkanyan və N. Adons «dörd Armeniya» bölgüsü ilə əlaqədar hansı mənbəyə istinad etmişlər?

N.Adonsun apardığı araşdırmanın nəticəsi müəllifi kilsə "məxfiliyin" bir daha ifşa edən növbəti tarixi şahidə çevirir. Buradan

mə'lum olur ki, M. Xorenskinin adına "Armeniya tarixi"ni yeni materiallar əsasında dövrün siyasi ruhuna uyğun təkrar redaktədən keçirən Kilikiya kilsəsi Venesiya kilsəsi ilə birlikdə "Armeniya coğrafiyası"nın da "Suriya-Romeya" ("Suriya-Rum") qanunlar toplusu əsasında tərtib etmişdir.

N. Adonsun istifadə etdiyi «Suriya-Romeya» ("Suriya-Rum") toplusu haqqında olan fikrinin davamı da sübut edir ki, erməni keşişləri əllərinə keçirdikləri yerli əhaliyə məxsus qədim və orta əsr Şərqi materiallarını Kilikiya kilsəsində erməni dilinə çevirərkən onları sərbəst şəkildə redaktədən keçirmişlər. O, yazır: «Suriya keşişi Zərbənyanın göstərişi ilə 1197-ci ilin katolikos Qriqori günündə Suriya abidələrini tanınmış Kilikiya yepiskopu Nerses Lambronski erməni dilinə çevirdi».¹

N.Adonsun fikrincə, Kilikiya keşişi Nerses Lambronski tərəfindən ilk variantı "Suriya Romeya" adlanan toplu əsasında hazırlanan "Armeniya coğrafiyası" Venesiyada Mxitar Qoşun əlavələri ilə təkmilləşdirilir və "Armeniya tarixi" ilə birlikdə "M. Xorenskinin seçilmiş əsərləri" adı altında nəşr edilir.²

"Armeniya tarixi"ni V əsrdə, "Armeniya coğrafiyası"ni VII əsrdə anonim keşiş müəllifin adına çıxan erməni kilsəsinin təkcə bu saxtakarlığı sübut edir ki, M.Xorenskinin adı ilə guya "Tarix"də çox bəsit şəkildə Kiçik Asyanın qərb əyalətlərinin birində əsası qoyulan "Coğrafiya"da Kiçik Asiyadan Ön Qafqaza köçürülən və Oğuz Albaniyasının ərazisində yerləşdirilən kifayət sayda "Armeniya" bölgülərinin heç bir tarixi əsası yoxdur. Bu saxta iddianın əsasını qoyan K.P. Patkanyandır, onun fikir davamçısı N.Adonsdur.

Təkbidilməz tarixdir ki, Venesiya kilsəsinin Sant-Peterburq ideoloji şöbəsinin aparıcılarından Rusiya mxitaristi K.P.Patkanyanın rus dilinə çevirdiyi və 1877-ci ildə nəşr etdirdiyi M.Xorenskinin adına istinad edilən «Armeniya coğrafiyası» (VII əsr)³ erməni kilsəsinin «Armeniya tarixi»ndə əsasını qoyduğu «4 Armeniya» mifinin şirin arzu və xəyal aləmindən torpağa köçürülməsi üçün Türk torpaqları uğrunda erməni xalqını qətl və qarətə hazırlayan ilk çağırışın başlanğıcı idi.

Əgər «Armeniya tarixi»ndə anonim müəllif erməni xalqının adına «Kiçik Asiya»da «armeniyaları» rəvayət əsasında, belə demək

¹ N.Adons. Yustinianın dövründə Armeniya, s. 191

² Yəni orada.

³ Erməni kilsəsi anonim keşiş M.Xorenskinin adına yazdığı «Armeniya tarixi» kitabından sonra «Armeniya coğrafiyası» ilə növbəti saxtakarlığı davam etdirir. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

mümkündürsə, «nəzəri cəhətdən» təsvir edirdisə, K.P.Patkanyan «Coğrafiya»nın Venesiya mətninə yazdığı izahat hissələrində onların real həyat baxımından «mövcudluğunu» «sübut» etmək üçün Bizans imperatorlarının adından istifadə etməyə çalışır.

Onu da xatırladaq ki, K.P.Patkanyana təqdim edilmiş «Armyan coğrafiyası»nın mətnində «Armeniya» adında hər hansı bir inzibati ərazi bölgüsünün kim tərəfindən və hansı tarixi sənəd əsasında aparılması barədə birçə ifadə belə işlədilmir. Əgər K.P.Patkanyanın söylədikləri, az da olsa, həqiqətə yaxın olsaydı, şübhəsiz, «Coğrafiya»nı tərtib edən anonim müəllif üzə çıxardı (əlbəttə, həqiqət özünü heç zaman gizlətməz) və öz kitabında apardığı «Armeniya» bölgülərinin tarixi realıq olduğunu sübut etmək üçün Bizans imperatorlarının adını böyük məmnuniyyətlə çəkmiş olardı. Əksinə, «Coğrafiya»nın Venesiya mətnini rus dilinə çevirən də K.P.Patkanyandır, ona «Ön söz» yazan da, Yustinianla əlaqədar subyektiv qeydlər aparan da, ayrı-ayrı toponimlərə erməni yanaşması ilə münasibət bildiren də. Belə ki, erməni tarixçisi «Armyan coğrafiyası»nda ayrılmış «I Armeniya», «II Armeniya», «III Armeniya», «IV Armeniya» inzibati ərazi bölgülərini olduğu kimi sadalayır. Bununla o, M.Xorenski ilə başlanan həmin mifik «armeniyalar» bölgüsünü Bizans imperatorunun adına bağlamağa çalışır və nəticədə həqiqəti e'tiraf edərək yazır: «Biz öz sözlərimizlə Yustinianın XXXI Novelasının I başlığının mə'nasını (diqqət edin: «mə'nasını», həm də «öz sözlərimizlə!» Bəs, nə üçün Yustinianın və onun «qanunlar toplusunun» dili ilə yox? – Ə.T.) istifadə etdik¹».

K.P.Patkanyan J.Nomberekin dilindən danışır. Erməni tarixçisinin fikrin davamında söylədikləri onun özünü təkzib və Yustinianın adı gedən «bölgü» ilə heç bir əlaqəsi olmadığını təsdiq edir. O, yazır: «Qədim erməni rəvayətinə görə (əslində m.ö. III əsrdə yaşamış Berosun topladığı Xaldey rəvayətlərinə görə – Ə.T.), Kiçik Armeniya (M.Xorenskidə) Kappatokiyanın əfsanəvi çarı Arimin nəslindən olan Armenlərin ölkəsi-Ə.T.) Ninin müasiri mifik çar Aram tərəfindən fəth edilmiş və Daxili Armeniyaya birləşdirilmişdi. Elə həmin dövrdən də, o Birinci, İkinci, hətta Üçünü və Dördüncü Armeniyalara bölünmüşdür (M.Xor., I, 14)».²

¹ K.P.Patkanyan, s.34

² K.P.Patkanyan Yustinianın arxasında gizləndiyi kimi, M.Xorenskinin də adından yalan danışır. Belə ki, M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə nə «Kiçik Armeniya», nə də «Yuxarı Armeniya», yaxud «Daxili Armeniya» xatırlanmır. Burada çar Aramın Kappadokiya yürüşündən sonra, onun on min qoşunla qədim «Armeniya»ya (lokallaşdırılmır) qayıtmasından və üzərində qələbə qazandığı ölkə ərazisində «insan yaşamayan torpaqlarda əhalini məs-

K.P.Patkanyanı necə başa düşək, erməni çarı erməni ölkəsini («Kiçik Armeniya»nı)?! nə üçün fəth etməli idi ki?

Əksinə, yuxarıda dedik ki, M.Xorenskidə çar Aram Kappadokiyanı işğal edir, guya, bundan sonra həmin ərazi «Birinci Armeniya» adlanır. K.P.Patkanyanın çar Aramla əlaqədar adlarını çəkdiyi «Kiçik Armeniya», «Daxili Armeniya» XIX əsrin erməni müəllifinin M.Xorenskiyə etdiyi əlavələrdir.

Göründüyü kimi, K.P.Patkanyan problem ətrafında gəldiyi nəticədə «armeniyalar» bölgüsünü Yustinianla deyil, M.Xorenskinin adı ilə əlaqələndirir. Əlbəttə, bu təbiidir və həm də erməni keşiş müəlliflərdən başlayaraq, onların tarixçi varislərində qədim Şərqi keçmişində mənsub olduqları yurdsuz-yuvasız xalqa «Vətən» axtarışında yerə-göyə sığmayan saxtakarlıqların təsdiqi və e'tirafıdır.

Bu baxımdan İov. Drasxanakertsinin (IX əsrin 40-cı illəri) «Armeniya tarixini» Rus dilinə çevirən, ona giriş və izahat yazan M.O.Darbinyan-Melikyanın XX əsrin səksəninci illərində yaşayan yüksək səviyyəli oxucuların gözlərinə kül atması ən'ənvi saxtakarlığın bariz nümunəsidir. Diqqət edək.

İov. Drasxanakertsidə də çar Aram Kiçik Asiyanın qərb əyalətlərində «Armeniya» təşkil edir. Keşiş müəllif özünəməxsus bir təsnifatla I, II, III, IV «armeniyaların» inzibati ərazilərini çox öteri verir: «Onun (Aramın – Ə.T.) adı ilə «Armeniya» adlanan bu vilayətdən (Kappadokiya – Ə.T.) Pont dənizində – Birinci Armeniya adlanır. Pontdan Meliten şəhərində – İkinci Armeniya, Melitədən Tsopkanın (Sofenanın – Ə.T.) sərhəddində – Üçüncü Armeniya, Tsopkadan Martiropol şəhərinə və Aldznik ölkəsinin qərbində – Dördüncü Armeniyadır».¹

Yuxarıda haqqında söhbət gedən bölgülərin Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinə deyil, Kiçik Asiyanın müəyyən hissəsinə aid edildiyi aşkar görünür.

Maraqlıdır ki, IX əsrin 40-cı illərində yaşayan İov. Drasxanakertsisi «armeniyalar» haqqında ilk mə'lumat verən nə M.Xorenskinin, nə də özündən əvvəl hər hansı bir keşiş müəllifin adını çəkmir. İov. Drasxankertsinin Yustinian və onun bölgüsü ilə əlaqədar, xüsusən Ərəb xilafəti dövrü guya aparılmış «Arminiyyə» (bizimkilərcə «Ərminiyyə») inzibati adları barədə (bu haqda danışılacaqdı) birçə ifadə belə işlətməməsi, qət'i susması da bir çox həqiqətlərdən xəbər verir. Görünür ki, İov. Drasxanakertsinin dövründə erməni kil-

kunlaşdırılmasından» və həmin coğrafiyanı I, II, III, IV «armeniyalar»a bölməsindən söhbət gedir.

¹ İov. Drasxanakertsisi. Armeniya tarixi. İrəvan, 1986, s.51.

səsinin Yustinian barədə heç bir mə'lumatı olmamışdı. Əgər belə deyildirsə, bəs, nə üçün onun qələmə aldığı «Armeniya tarixi»nin «bel-onurğa sütununu» və «fəqərələrini» təşkil edən «armeniyalar» guya reallaşdıran və tarixləşdirən Bizans imperatorunu «unutsun»?

Eyni fikir xilafət dövrü guya Ön Qafqazın "Arminiya" adı ilə inzibati ərazilərə bölünməsi iddiasına da aiddir. Yaxşı, Yustinian VI əsrin I yarısında yaşamışdır, bəs, keşiş İov.Drasxanakertsi, müasiri olduğu xilafətin siyasi-inzibati dövlət quruluşunu nə üçün unutsun? Əgər bu hadisə həqiqətən baş vermiş olsaydı, qətiyyənlə şübhə etmək olmaz ki, erməni kilsəsi bu firsəti əldən verməzdi, Biaininin tarixini bu ölkə ilə heç bir əlaqəsi olmayan "Urartu" toponimini, Part imperiyasının Kiçik Asiya və Ön Qafqaz canişinliklərini "armyan arşakidləri" adı ilə erməni xalqına məxsus qədim tarixin ayrı-ayrı məhələlərinə aid etdiyi kimi, "Arminiya" bölgüsünə istinadən də xilafətin həmin tarixini "erməni ərəbləri" dövrü adlandırardı.

Qarşıda M.Xorenskinin e'tirafından mə'lum olacaq ki, İov. Drasxanakertsinin susması səbəbsiz deyildir. Necə deyirlər, İov.Drasxanakertsinin susduğu nöqtədən, onun tərcüməçisi Darbinyan-Melikyan dil açır və özü bildiyi kimi, məsələni ermənilərin ən'ənəvi torpaq iddialarını XX əsrin siyasəti baxımından yenidən modernizə etməyə, kilsə saxtakarlığını, Patkanyan və Adonsun fikir ardıcılı olaraq, Bizans imperatoru Yustinianın zirehi arxasında gizlətməyə çalışır. O, özündən əvvəlki fikri mexaniki şəkildə təkrar edərək yazır: «Bizans hissəsinin Birinci, İkinci, Üçüncü və Dördüncü Armeniyaya¹ ayrılması Yustinianın 18 mart 536-cı il 31-ci Novellasında tə'yin edilmişdi».²

Bəs, Darbinyan-Melikyan fikir söyləyərkən olmaya mö'təbər qaynaqlara, xüsusən, geniş oxucu kütləsinə mə'lum olmayan, adını, yalnız adını erməni tarixçilərindən eşitdiyi Yustinianın «Novellalarından» nümunələr gətirdiyi parçalara istinad etmişdir?! Əsla, yox! O, bütün parlaq Şərq tarixinin üzərinə qara erməni pərdəsi çəkən, qatı saxtakarlardan olan K.Patkanyana, N.Adonsa, Y.A. Manandyana, K.Yüzbaşıyana və S.Yeremyana söykənir.Yeri gəlmişkən kilsənin M.Xorenskinin adına istinad etdiyi mifik "4 Armeniya" bölgüsünü reallaşdırmaq məqsədilə I Yustinianın arxasında gizlənen erməni tarixçilərinə cavab olaraq, Bizans imperatorunun dili ilə

¹ VI əsrdə nə yunan, nə suriyalı mətnlərində "Armeniya" ifadəsi işlənməzdi. Bu uydurma coğrafi adın XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq rus dilinə tərcümələrdə işləndiyinin şahidi olur. Təsədüfi deyildir ki, İ.Şopen M.Xorenskiyə istinad edilmiş kitabın N.Emin tərəfindən tərcüməsində "Hayastan" sözünün "Armeniya" şəklində tərcüməsinə qəti e'tirazını bildirmişdi.

² M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat, 245.

danışan N.Adonsun özünün tərtib etdiyi mətni bir qədər aşağıda oxucuların mühakiməsinə təqdim edəcəyik. Guya I Yustinian "4 Armeniya" bölgüsü ilə əlaqədar ayrıca qanun (31-cu Novella) qəbul etmiş və həmin qanunun "Giriş hissəsində yazmışdır:" "Bütün baxımsız və qaydasız tullantılar lazımı qaydaya salınsa və yaxşıca qurulsaq əvvəlkindən fərqlənən bambaşqa bir mənzərə alınar: ey-bəcərdən gözəl, nizamsız və dolaşıqdan nöqsansız və aydın bir şey yaranar. Bu çatışmazlığı erməni qorxusunda da tapırlar, biz onu bir nümunə əsasında yenidən qurmağı, ona lazımı gücü verib müvafiq surətdə bərqərar etməyin lazım olduğunu etiraf edirik."¹

M. Xorenskidə kilsə Part İmperiyasının canişini Vaxarşakın göstərişi ilə suriyalı Mar Abasa rəvayət "Armeniya"sına "Tarix" yazdırır, onun tarixçi varisi N.Adons Yustinianın dilindən həmin mifik "Armeniya coğrafiyası"nı 4 inzibati əraziyə bölür.

M.XorenskidəVaxarşakın adından qardaşı Böyük Arsaka "Məktub" yazan da, N.Adonsun nümunə gətirdiyi Novella mətnini hazırlayan və Yustinianın adından ona "Giriş" sözü əlavə edən də vahid ideoloji mərkəzdir.

Əgər Vaxarşakın "Məktub"u ilə Yustinianın yuxarıda verdiyimiz giriş sözü yanaşı qoyulsaq və onlara diqqət yetirilsə qəti aydın olar ki, hər iki mətnə məzmun və mə'nə eyniliyi bizim fikrimizi təsdiq edər.Başqa sözlə hər iki mətnə Kilikiya-Venesiya kilsələri vahid bir ideyanın -"Qədim erməni dövlətçiliyinin"?! saxta əsasını "tarixi sənədlərlə" möhkəmləndirməyə çalışırlar. Kilsə və onun tarixçi varisləri M. Xorenskinin "Armeniya tarixi"ndə verilmiş iki türk çarının – gah anonim Vaxarşakı, gah da Tridatı çağdaş ermənilərin babasına "çevirməklə" "Armyan arşaklıları" adı altında Part imperiyasının inzibati ərazisinə daxil edilmiş Kiçik Asiyanın və Qafqaz Oğuz Albaniyasının bir hissəsini erməni xalqının gerçək tarixdə olmayan "tarixi"nin Biaini epoxasından sonrakı növbəti dövrü hesab edərək, ümumtürk tarixini erməniləşdirdikləri kimi, Romanın hərbi bölgüsünə aid olan Kiçik Asiyanın Qərb hissəsi Yustinianın adı ilə "Armeniya" namında "4 hakimiyyətə" bölünür və bununla da Bizans tarixinə aid olan bu dövr də eyni sırada "armeniyalar" pərdəsi altında "erməni tarixi"nin başqa bir səhifəsinə yazılır. Ərəb Xilafəti dövründə də kilsənin ən'ənəvi "armeniyalar" bölgüsünün Ərəb səyahı İbn Xordadbehin adına istinad edilməsi də eyni məqsəd daşıyır. Bu barədə ətraflı danışılmışdır.

Qayıdaq əvvəlki fikrimizə.

¹ N.Adons. Yustinianın dövründə Armeniya, s. 165

N. Adonsun yazdığına görə, Yustinianın 31-ci Novella "Armeniya"da "4 hakimiyyət" barədə verdiyi qərar yuxarıda tanış olduğumuz "Giriş sözü ilə guya aşağıdakı şəkildə davam edir.

Erməni tarixçisinin Bizans imperatorunun dili ilə verdiyi mətni olduğu kimi təqdim edirik.

"Birinci başlıq.

Tərəfimizdən aşağıdakı quruluşda dörd Armeniya təşkil etmək qərara alınıb: biri paytaxtı əvvəllər Vazan və ya Leontopol adlanan, artıq bizim dini adımızla (N.Adons bununla nə demək istəyir anlaşılmır!) parlayan Daxili Armeniyadır, biz ona (Armeniyaya) canişinlik bəxş etdik və Akaki Velelepnini hakim qoyduq.

... Biz əvvəllər ona məxsus olan Öodosiopol şəhərini ona daxil etdik. Birinci Armeniya adlanan ölkədən Satala, Nikopol, Koloniya şəhərlərini, keçmiş Polemon Pontunun tərkibindən Trapezunt və Kerasuntu da alıb ona verdik.

§1 İkinci Armeniya baş şəhəri Sevastiya olan keçmiş Birinci Armeniyadan yaradıldı. Əvvəllər ona məxsus olan Sevastorolu, bundan başqa, keçmiş Polemon Pontundan Komoni, Yelenopontdan Zelanı və bir də Brisa şəhərini ayırıraq.

Beləliklə bu əyalət beş şəhərdən ibarətdir.

§2. Bundan sonra əvvəllər "İkinci" adlanan Üçüncü Armaniyanı yaradıraq. Onun iqamətgahı qədim Melitena şəhəri olacaq. Fəratın yaxınlığında yerləşən şəhər son dərəcə gözəldir, heyrətamiz yeri və havası var. Bizə elə gəlir ki, indiki dövrdə bu Armaniyanı gücləndirməliyik və onu əyalətlərin anasına çevirməliyik. Biz onun hökmdarına Yustinianın Komiti tituluunu bağışlayırıq.

Ondan Arka, Arabiss-on, Ariaraöiya, Komana (ya da "Qızıl" adlandırılan) və Kukuson şəhərlərini ayırıraq. O əvvəllər də altı şəhərin ərazisindən ibarət olub və bu şəhərləri özündə birləşdirirdi.

§3 İndiyə kimi əyalət quruluşu olmayan Dördüncü Armaniyanın da əsasını qoyuruq. Müxtəlif xalqların məskunlaşdığı, bizə yad olan müxtəlif adlar daşıyan Tsofanena, Anitzena, Sofena, Astianena, Balavitena satrapların hakimiyyəti altında idi".¹

N.Adons bölgülərin guya Novellanın (Yeni qanunun) 31-ci bəndi əsasında aparıldığını iddia etsə də, orada "VIII Novella" və "XV Novella"nı bölgü ilə əlaqələndirməsi, Novellaların nəşr mənbəyinə istinad etməməsi Yustinianın "əvvəllər" deyəndə kimin dövründə guya aparılmış bölgünün nəzərdə tutduğunun aydın olmaması imperatorun dilindən verilən "artıq bizim dini adımızla parlayan Daxili

Armeniya" sözünün mahiyyətə bizanslılarla, xüsusən əksər toponimlərin həmin dövrlə heç bir əlaqəsi olmaması və s. ənənəvi erməni saxtakarlığını aşkarlayan dəlillərə çevrilirlər. Təsadüfi deyildir ki, ilk tərbiyəsini Eçmiadzin katolikosundan almış N. Adons araşdırmağa nəticə olaraq "Son söz" bölməsində verdiyi latın mətnindən sonra mənası anlaşılmayan tarixsiz, səhifəsiz belə bir "mənbə" göstərir: "Dat. XV-Kalend. April. CP. POST CONSUL . BİLİSARII V.S. "!

N. Adonsun I Yustinianın adından tərtib etdiyi saxta mətni bir tərəfə qoysaq, maddi sübut olaraq, Yustinianın 536-cı ildə Kiçik Asiyanın Bizans hissəsini guya «Armeniya» adında dörd inzibati əraziyə ayırması ilə əqalədar erməni müəlliflərinin iddialarını darmadağın edən İov. Drasxanakertsinin «Armeniya tarixi»nə Darbinyan-Melikyanın əlavə etdiyi üç xəritə əlimizdədir.

Xəritələr 1983-cü ildə akad. S.T.Yeremyanın tərtibatı əsasında P.K.Poqosyan fəmilli bir xəritə cızan nəşrə hazırlamışdır.

Maraqlıdır, 1983-cü ildə işıq üzünə görə bu xəritələr üç il sonra, yəni İov.Drasxanakertsinin 1986-cı ildə çapdan buraxılmış «Armeniya tarixi» kitabına əlavə edilmişdir. Məhz əlavə edilmişdir! Çünki katolikos VI İovannes Drasxanakertsisi əsasən erməni kilsəsi ilə bağlı hadisələrdən danışır. Darbinyan-Melikyanın kitaba əlavə etdiyi xəritələrdə Bizansa ayrılmış inzibati ərazidə Yustinianla əlaqədar K.P.Patkanyanın, N.Adonsun və başqa erməni müəlliflərinin iddia etdikləri dörd «Armeniya» bölgüsünə də rast gəlinmir.

Belə ki, burada nəhəng Bizans imperiyası Kiçik Asiya ərazisində aşağıdan Aralıq dənizi, yuxarıdan Pont dənizi arasında kiçik bir əraziyə sığışdırılır. Xəritəni tərtib edən S.T.Yeremyan Qərb hüdudu real tarixin əksinə olaraq Bizansa ayrılmış kiçik ərazidən başlayaraq, Xəzərə doğru uzanan geniş ərazilərdə yerləşdirilmiş sayısız şəhər və mahalların üzərinə iri hərflərlə «Armeniya» sözünü yazır, onun tərkibində «dörd Armeniya» ilə yanaşı bir neçə yerdə «Böyük Armeniya», «Böyük Armeniya hissəsi», «Dərin Armeniya», «Daxili Armeniya» və s. və i.a. «armeniya» adında kifayət qədər inzibati bölgülər yerləşdirir. Tərtibatçı S.T.Yeremyan Tıqr (Dəclə) çayının yuxarı axarında kiçik bir ərazini «Yustinian Armaniya» adlandırır ki, bu bölgənin də xəritədə tam ayrıca hüdudları olan Bizans imperiyasının ərazisinə heç bir aidiyyəti yoxdur.

VI əsrin birinci yarısında yaşamış Bizans imperatoru I Yustinianın guya «dörd Armeniya» bölgüsünü IX əsrin 40-cı illərin katolikosu İov.Drasxanakertsisi tərəfindən xatırlanmaması, başqa sözlə, o dövrdə bu barədə kilsənin mə'lumatsız olması, XX əsrin son çərə-

¹ N.Adons .Yustinianın dövründə Armeniya, s. 166-168

yində cızılan xəritədə Bizans İmperiyasının ərazisində «Armeniya» adında nəinki dörd, hətta bir dənə də olsa, inzibati ərazi lokaliza edilməməsi təzibedilməz bir həqiqətin canlı şahidinə çevrilir: erməni və muzdlu ermənipərəst tarixçilərin bütün iddialarına baxmayaraq, torpaq üzərində «Armeniya» adında hər hansı bir tarixi dövrdə kiçik bölgə belə olmamışdı!

Əgər Bizans İmperiyası dövrü "Armeniya", Ərəb xilafəti illərində "Ərminiyyə"/"Ərməniyyə"(bu haqda qarşıda danışılacaqdır) adlarında bölgələr aparılmışsa və bu islahatlar çağdaş erməni xalqının guya babalarına məxsus torpaqların xəritələri üzərində keçirilmişsə və hər bir inzibati əraziyə verilmiş ad da mə'lum iddiaçı xalqın guya orta əsrlər dövlətçilik tarixini rəmzləşdirirsə, bəs, o zaman, nə üçün XX əsrin erməni tarixçisi Darbinyan-Melikyan və başqa erməni müəlliflər "tarixi maddiyyəti" deyil, «dili» silaha çevirirlər, bu «faktı» heç xatırlamaq belə istəmirlər?!

Təsadüfi deyildir ki, Darbinyan-Melikyanın İov. Drasxanakertsinin «Armeniya tarixi»nə əlavəsi olan S.T.Yeremyanın tərtib etdiyi üç xəritənin heç birində Bizans imperiyasının, habelə Ərəb xilafətinin işğal ərazilərində I, II, III, IV bölgülərə rast gəlinmir. Nə üçün? Çünki əgər bu bölgələr mövcud olsaydılar da belə, sözün ya «Armina» və "Harminuia" (Boqıstan yazıları), ya "Armini" (Ksenofont), ya "Arminia" \ "Armenia" (Yunan-Bizans), yaxud "Ərminiyyə"/"Ərməniyyə" (Ərəb), ya da "Armenia" (Roman-German) və "Armeniya" (Rus) forması¹ şərti coğrafi adın erməni xalqının keçmiş ilə heç bir əlaqəsi ola bilməzdi. Keçmiş saxta, uydurma adlarla nişan verilən bir xalqın "qədim dövlətçiliyinin" "mövcudluğu" barədə tarix elminin üç mö'təbər "şahidi" (arxeoloji kəşfiyyat, antropologiya və linqvistika) bu günə qədər "ifadə vermir". Bunun səbəbini erməni müəllifləri anlayırlar! Elə buna görə də bu xəritələrdə mifoloji və kilsə ədəbiyyatında «təşkil edilmiş» fantastik «armeniyalar» canlandırmağı daha üstün tuturlar.

S.T.Yeremyanın 591-653; 701-862 və 862-953-cü illərə aid tərtib etdiyi xəritələri həmin illər Ön Asiya və Ön Qafqazda olan dövlətlərin əraziləri ilə müqayisə üçün tutuşdursaq, orada yerləşdirilmiş XX əsrin toponimlərinə diqqətli olsaq, hər şey aydın olar: kilsədə təşkil edilmiş rəvayət «armeniyalarına» rəng-rəng bölgəli xəritələr tərtib etmək və onları ayrı-ayrı mə'lum qədim Şərq dövlətlərinin üzərinə örtmək asandır, ancaq adil tarixin ittihamlarından qaç-

¹ Şəkilə ayrı, məzmunca eyni olan bu anlamların etnotürk mənşəi barədə qarşıda danışılacaqdır.

maq, qurtulmaq çətin! Başqa sözlə, S.T.Yeremyanın xəritələrində Qərbdən Kiçik Asiyada Bizansın işğal ərazisində («Bizans Armeniyası» adlandırdıqları ərazidə) hüdudlanan, Şərqdən sərhədləri Xəzərə can atan sonu görsənməyən coğrafiyada tarixən yerləşmiş saysız kənd, şəhər və mahalları əhatə edən qədim ölkənin inzibati ərazisi «Armeniya» adı ilə çoxsaylı «dövlət» bölgələrinə ayrılır. Lakin maraqlı cəhət odur ki, bu üç xəritənin heç birində «dörd Armenia» bölgüsü Bizans imperiyasına ayrılmış ərazidə aparılmır. Çünki xəritəni tərtib edən akad. S.T.Yeremyan anlayırdı ki, Roma imperatorluğunun canişinliklərinin qarşısında əsassız olaraq, sün'i şəkildə, «Armeniya» sözünü yazsalar da, həmin ərazilərdə baş vermiş hadisələr bizanslıların və Bizans imperatorlarının adı ilə bağlı olmalı idi. Belə bir vəziyyətdə həmin dövrdə nə müstəqil «Armeniya»dan danışmaq olardı, nə də erməni babalarının tarixindən.

Deməli, erməni tarixçiləri nəhayət anlayırlar ki, şərti coğrafi ərazi bildiren bu formada uydurulan adlar onların mənsub olduqları xalqın tarixi keçmişi ilə əlaqədar heç bir söz söyləməirlər. Elə buna görə də XX əsr bə'zi erməni müəllifləri Ön Asiya və Ön Qafqaz Türk torpaqlarına qarşı olan ən'ənəvi iddianı həyata keçirmək üçün Bizans «armeniyalarını» və Ərəb xilafətinin «armeniyalarını» savaş tribunasına çevirməyin vaxtı keçmiş siyasi kompaniya, kəsərsiz ideoloji silah hesab etmişlər.

Bu səbəbdən də XX əsrin 80-ci illərində növbəti siyasi şəraitdən qurd firsətilə istifadə edən erməni tarixçisi S.T.Yeremyan müəllifini və hansı dövrə aid olduğunu günümüzə qədər dəqiqləşdirə bilmədikləri "yunan mətni" əsasında tərtib edilmiş saxta «Armeniya coğrafiyası»nı istədiyi şəkildə yeni coğrafi cizgilər üzərində ciddi «redaktədən keçirir» və beləliklə, vaxtilə keşiflərsə kilsə linqvistikasına uyğunlaşdırılmış kifayət sayda yer-yurd, çay, göl, dağ adları ilə doldurulmuş VII-X əsrləri əhatə edən qarşıda verəcəyimiz üç xəritədə Azərbaycan türklərinin qədim dövr tarixini mənsub olduğu gəlmə xalqının adına çıxmaq məqsədilə Atarpatenanın bir hissəsinin (çağdaş siyasət baxımından Tehran-İrəvan münasibətlərinə guya xələl gətirməmək üçün), Şimaldan Pont dənizi, Qərbdən Araks (Araz) çayının sağ sahil, Cənubdan Nəxcuan eli daxil olmaqla, Şərqdən Alban (Kırcan, Kaspi, Xəzər) dənizi arasında qədim tarixə malik dövlət olan Qafqaz Oğuz Albaniyasının Ərəb xilafətinin müvəqqəti işğal altında saxladığı coğrafi ərazilərinin üstündən açıq-aşkar iri hərflərlə «Armeniya» yazır, lakin nə tarixdən utanır, nə də insanlardan həya edir!

Fikrimizin aydınlığı üçün probleme qısa da olsa, tarixilik kontekstindən münasibətimizi bildirək.

Darbinyan-Melikyan tərcümə etdiyi İov.Drasxanakertsinin "Armeniya tarixi"ne "giriş" bölməsində yazır ki, guya S.T.Yeremyan kitabə əlavə edilmiş hər üç xəritəni IX əsrin 40-cı illərində yaşamış keşiş müəllifə istinadən tərtib etmişdir.¹

"Armeniya tarixi"ni oxuyandan sonra dərhal mə'lum olur ki, tərcüməçi ilk başlanğıcdan tarixçi S.T.Yeremyanı keşiş İov.Drasxanakertsinin arxasında gizlətməyə, keşiş babasının adından tarixi gerçəklə heç bir əlaqəsi olmayan saxta xəritələrə bəraət qazandıрмаğa çalışır. Belə ki, əvvəla, hər üç xəritədə irili-xırdalı kifayət sayda yerləşdirilmiş "Armeniya" adında dövlətlər barədə "Armeniya tarixi"ndə əsla adi bir söz belə işlədilmir. Burada keşiş müəllif, erməni kilsə ədəbiyyatında aparılmış qeyddən başqa, tarixin tanımadığı Aşot, Smbat və başqa adlarda uydurulmuş "hay çarları" haqqında nağılvari təsvirlə verilən hadisələrin fonunda gerçək tarix görünməz olur, xüsusən Qafqaz Oğuz Albanyası tarixi "erməniləşdirilir".

İkincisi, İov.Drasxanakertsin "erməni çarları" titulu ilə nişan verilən Aşot, Smbat və başqa uydurulmuş şəxs adlarının qarşısında, saxta da olsa, onların "hakimiyyət illərini" tarixi rəqəmlərlə qeydə almır. Lakin buna baxmayaraq, S.T.Yeremyan guya erməni xalqına məxsus olmuş "tarixin" ayrı-ayrı dövrünə sün'i şəkildə aid etdiyi hər üç xəritəni tarixi rəqəmlərlə tərtib etmişdir. Bu da sübut edir ki, Darbinyan-Melikyanın saxta iddiasının əksinə olaraq, S.T.Yeremyanın təqdim etdiyimiz xəritələrinin mənşəyi İov.Drasxanakertsinin "Armeniya tarixi" ilə əlaqədar deyildir. Həmin xəritələrin arxasında nəinki keşiş İovannesin, hətta heç bir keşiş müəllifin "tarix" kitabı dayanmır.

Xatırladaq ki, keşiş müəlliflər "Armeniya tarixi" kitablarını başqa xalqlara məxsus əfsanə, rəvayət və hekayətlər əsasında tərtib edərkən, haqqında söhbət gedən şəxslərin adları qarşısında rəqəmlər qoymamış və hadisələr mə'lum məhdud tarixi dövr çərçivəsində nişan verilməmişdi. Yalnız erməni tarixçiləri rəvayət hadisələrini və rəvayət çarlarını, hər bir dövrün siyasi şəraitinə uyğun olaraq, gerçək tarixə çevirmək məqsədilə keşiş babalarına tarixi rəqəmlər əlavə etmişlər. Bu baxımdan XX əsrin 80-ci illərində SSRİ məkanında baş vermiş siyasi şəraitin ruhuna uyğun olaraq, S.T.Yeremyanın xəritələrin yuxarı başında guya İov.Drasxanakertsiyə "istinadən" yazdığı tarixi rəqəmlər sübut edir ki, Ön Asiya və

Ön Qafqaz, daha dəqiqi, Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazilərində "erməni yurdu" axtaran ən'ənəvi iddianı əks etdirən hər üç xəritə saxtadır. Çünki nə erməni, nə də muzdlu ermənipərəst tarixçilər bu günə kimi bu iddianın sübutu üçün özlərində güc tapıb, tarix elminin üç riyazi əməlinə – arxeoloji kəşfiyyat, antropologiya və linqvistik sahələrinə istinadən maddi mədəniyyət nümunələri meydana qoymamışlar. Fikrimizin sübutu üçün mövzu baxımından İov. Drasxanakertsinin «Armeniya tarixi» ilə əlaqəsi olmayan lakin həmin kitabə əlavə edilmiş S.T.Yeremyanın tərtib etdiyi, P.K.Poqosyanın cızdığı və nəşrə hazırladığı üç saxta xəritəni ittiham üçün oxucuların ədalətli mühakiməsinə veririk.

I Xəritə (591-653). Bu xəritəyə Darbinyan-Melikyan izahat verərkən yazır:

«Birinci xəritə 591-ci ildə Armeniyanın parçalanmasından sonra imperator Mavrikinin (582-602) arman torpağında müəyyənləşdirdiyi inzibati-ərazi bölgüsünü əks etdirir».¹

Bu, erməni tarixçisinin nəşrə hazırladığı kitabə yazdığı «Giriş» hissəsində gəldiyi nəticədir. O, kitabə əlavə etdiyi «İzahat» hissəsində isə «Armeniya» bölgüsünü imperator I Yustinianın (527-565) dövrünə atır və bölgünün özünün inandığı «dəqiq tarixini» (18 mart 536-cı il) yazır.²

Aşkarca görsənir ki, tarixən köçkün və qaçqın həyat təzi keçirmiş, özlərini gah «hay», gah «armyan» adlandıran mə'lum xalqə anonim keşiş müəllif M.Xorenskidən başlayaraq, XXI əsrin ilk on illiyədək kitab səhifələrində və xəritələrdə «doğma vətən» təşkil etməyə çalışan tarixçilərin fikirləri real həqiqətdən uzaq olduğu üçün onlar hətta özlərini sıx-sıx inkar edirlər.

Bəs, oxucu erməni tarixçilərinin fantastik uydurmalarını nə üçün "həqiqət" kimi qəbul etməlidir?

Əgər İov.Drasxanakertsinin IX əsrin 40-cı illərinə aid kilsə mə'lumatlarına əsasən xəbər verdiyi "Armeniya" bölgüsü ilə S.T.Yeremyanın tərtib etdiyi I xəritəni üzleşdirsək, dərhal aşkar olacaq ki, hər iki erməni tarixçisi – Darbinyan-Melikyan da, S.T.Yeremyan da oxucunun gözünün içinə baxa-baxa onu aldatmağa çalışır. Belə ki, tərtibatı keşiş fantaziyasının məhsulu olsa da, İov.Drasxanakertsidə Roma imperatorları I Yustinianın və Mavrikinin adına əsassız olaraq istinad edilmiş "Armeniya bölgüləri" M.Xorenski ilə başlanan saxta kilsə ən'ənəsinə uyğun olaraq, Kiçik Asi-

¹ Bax: Darbinyan-Melikyan. Giriş.- İov. Drasxanakertsin. Armeniya tarixi. İrəvan, "Sovetkan Qrox" nəşriyyatı, 1986, s.7.

¹ M.O.Darbinyan-Melikyan. Giriş. – İov. Drasxanakertsin. Armeniya tarixi. İrəvan, 1986, s.7

² M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat, s. 245

S.T.YEREMYANIN 591-653-CÜ İLLƏRƏ AİD SAXTA XƏRİTƏSİ

yanın qərb ərazilərində¹ yerləşdirildiği halda, S.T.Yeremyanın I xəritəsində həm "armeniyalar" kifayət sayda sün'i şəkildə artırılır, həm də onların yerləşdirildiği ərazi "Urartu"² adı ilə "erməniləşdirilmiş" Biaini dövlətinin müvəqqəti hərbi-inzibati coğrafiyasına daxil edilmiş qonşu ölkə və vilayətlərin əraziləridirlər.

Tarix ədəbiyyatından mə'lumdur ki, nə Biaini dövlətinin, nə də ona məxsus müvəqqəti işğal ərazilərinin erməni babalarına hər hansı şəkildə aidiyyəti olmadığı kimi, S.T.Yeremyanın xəritəsində verilmiş Atarpatena və Oğuz Albaniyası ərazilərinin də imperator Mavrikinin hakimiyyəti altında olan inzibati-siyasi ərazi ilə heç bir əlaqəsi olmamışdı. Tarix xəbər verir ki, nə Mavrikinin, nə də başqa Roma imperatorlarının sabit hərbi-inzibati hakimiyyət sərhədləri heç zaman S.T.Yeremyanın saxta xəritəsində cızılan coğrafi koordinatda Ön Asiyanın şərq əyalətlərini və Ön Qafqazı əhatə etməmişdir. Ayrı-ayrı illərdə müvəqqəti hərbi basqınlar nəzərə alınmasa, onların inzibati hüduqları, hətta Kiçik Asiyada Qalis (Qızıl İrmak) çayının qərb sahillərindən şərq sahillərinə də keçməmişdir.

Xəritədə xüsusi rənglə ayrılan Qərbdən Qalis çayının sağ sahilindən başlayaraq Ön Qafqazda Göyçə gölünün Şərq hüduqlarından keçən, Şimalda Çorox çayının Pont dənizinə töküldüyü yerə dirənən, Cənubda Urmiyə gölünün şimal torpaqlarına çatan geniş ərazi vaxtilə Bia (indiki Van) gölü ətrafında olan kiçik Biaini dövlətinin daha sonralar genişləndirilmiş işğal ərazilərinin inzibati-siyasi coğrafiyasıdır.

Yuxarıda söylədik ki, erməni tarixçiləri heç bir arxeoloji etnomədəniyyətə, etnoantropologiyaya və etnolingvistikaya söykənmədən, əsassız olaraq, özlərini Biaini dövlətinin, habelə Part imperiyasının Kiçik Asiya və Ön Qafqaz Arsaklı valiliklərinin «qanuni» «varisi» hesab edirlər. Ona görə də qarşımızda olan xəritədə ayrı-ayrı dövrlərdə Biaini və Part çarları tərəfindən Azərbaycan türklərinin babalarına məxsus işğal edilmiş ərazilərin üzərində iri hərflərlə «Armeniya» yazırlar. Ancaq fikirləşməzlər ki, bu ixtiyarı onlara kim və haçan vermişdir?! Bu məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin o biri tərəfinə gəldikdə, erməni keşiş müəlliflərinin özləri «Kiçik Armeniya» adlandırdıqları Kappadokiyanı və Pont dənizinə doğru yayılmış

¹ Bax: İov.Drasxanakertsi. Armeniya tarixi, s.79.

² Tarix ədəbiyyatında "Urartu" namında qeyd olunan toponim Boqistan qayalarındakı Yeni Babil mətnində "Ura-aş-tu-ru" şəklində yazılır və İtamin toponim Van gölü ətrafında olan coğrafi ərazidə yerləşmiş Biaini ölkəsinə deyil. Fərat çayının yuxarı axarında lokalizə edilən Arme/Supria vilayətinə aid edilir. Ətraflı bax: B.V.Piotrovski. Urartunun tarixi və mədəniyyəti. İrəvan. 1944. s.334; Q.A.Melikşvili. Zaqafqaziya xalqlarının tarixinə dair qədim Şərq materialları. I. Nairi-Urartu. Tiflis. 1954. s.22

onunla qonşu əraziləri «dörd Armeniya» inzibati bölgüsünə ayırırlar. Lakin heç bir əsas olmadan S.T.Yeremyan tərəfindən həmin «dörd bölgü» və onlara əlavə edilmiş kifayət qədər «Armeniya» adında «çarlıq» və «knyazlıqlar» Biyaini və Part çarlarının müvəqqəti işğal etdikləri Kiçik Asiya torpaqlarında və eyni ardıcılıqla Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazilərində yerləşdirilirlər. Halbuki, M.Xorenskidən başlayaraq, K.P.Patkanyanın, N.Adonsun və başqa erməni tarixçilərinin fikrincə, guya «dörd Armeniya» bölgüsü Persid-Sasani çarlarının deyil, Kiçik Asiyanın qərb əyalətlərini əhatə edən Bizans imperatorluğunun ərazisində aparılmışdı.

II Xəritə (701-862-ci illər). Darbinyan-Melikyan guya S.T.Yeremyanın İov.Drasxanakertsiyə istinadən hazırladığı II xəritə ilə əlaqədar yazır: "İkinci xəritə Armeniyanın və Cənubi Qafqaz ölkələrinin Ərəb xilafəti dövründə siyasi-inzibati ərazilərə bölünməsinə və Ərminiyyə¹ canişinliklərinin 701-862-ci illərdə mövcud olmasına həsr edilmişdir."

Göründüyü kimi, burada açıq-aşkar K.Patkanyan və N.Adons tərəfindən Bizans imperatorlarının adı ilə əlaqələndirilən saxta "Armeniya" bölgülərini Darbinyan-Melikyanın Arazın sağ sahilindən sol sahilinə "köçürməkdə" məqsədi XIX əsrin əvvəllərində Rus imperatorunun Şərqi beş ölkəsindən xüsusi imtiyazlı və'dlərlə kütləvi gətirib yerləşdirdiyi erməni ailələrinin "qədim yerli əhali" olduqlarını "sübut etməkdir". Bunun üçün o, soydaşı S.T.Yeremyanın kitabın nəşrindən (1986) üç il əvvəl (1983) heç bir tarixi mənbəyi olmayan saxta xəritəyə (hər üç xəritəyə) ermənisayaq "elmi don" "geyindirmək" üçün İov.Drasxanakertsinin və Xilafətin adı ilə Oğuz Albaniyasının məlum inzibati coğrafiyasını "erməniyələrə" bölür və bölgü illərini də (701-862) mənsub olduğu gələri mühacir xalqın "Qafqaz tarixi"ne aid edir. Halbuki, adı çəkilən keşiş müəllifin "Armeniya tarixi" kitabında bu barədə heç bir məlumat verilmir.

İov.Drasxanakertsin M.Xorenskidən gələn ənənəni davam etdirən bəzi tarix ədəbiyyatında əsassız iddia edilən "4 Armeniya" bölgüsündən danışmasa da, keşiş müəllif ərəblərə qarşı Babəkin başçılığı altında on illərlə vuruşmuş Azərbaycan türklərinin babalarına məxsus gerçək tarixi saxtalaşdıraraq, uydurma "erməni çarları"

¹ Tarix ədəbiyyatında "Urartu" namında qeyd alınan toponim Boqistan qayalarındakı Yeni Babil mətnində "Ura-aş-tu-ru" şəklində yazılır və həmin toponim Van gölü ətrafında olan coğrafi ərazidə yerləşmiş Biaini ölkəsinə deyil, Fərat çayının yuxarı axarında lokalizə edilən Arme/Şupria vilayətinə aid edilir. Ətraflı bax: B.B.Piotrovski. Urartunun tarixi və mədəniyyəti. İrəvan. 1944, s.334; Q.A.Melikişvili. Zaqafqaziya xalqlarının tarixinə dair qədim Şərqi materialları. I. Nairi-Urartu. Tiflis, 1954. s.22

S.T.YEREMYANIN 701-862-Cİ İLLƏRƏ AİD SAXTA XƏRİTƏSİ

aşotların, smbatların simasında, məkanı, ili mə'lum olmayan əlaqəsiz hadisələrin təsvirində xilafətə qarşı hayların "Qafqaz tarixi" nə çevirməyə çalışır. Başqa sözlə, İov.Drasxanakertsinin kitabı "Armeniya tarixi" adlandırılrsa da, tarixi hadisələrdən uzaq, tarixsiz, rəqəmsiz, geniş adına uyğun baş-ayağı bilinməyən, zaman və məkanı mə'lum olmayan qarışıq hadisələrin nağılından ibarət kilsə materialları toplusudur.

Məsələ S.T.Yeremyanın xəritəsinə gəlincə, İov.Drasxanakertsinin adı çəkilsə də, onun kitabında IX əsrin kilsə xaosunu təsvir edən rəvayətlərlə heç bir əlaqəsi olmayan dünyanın mə'lum qüvvətli xristian dövlətlərinin hazırladıqları plana əsasən Osmanlı və Azərbaycan türklərinin ucdantutma məhvinə yönəldilmiş Eçmiadzin kilsəsinin herb məşininin tökəcəyi qana haqq qazandırmaq üçün II xəritəni də kifayət qədər sərbəst və dövrün siyasi ruhuna uyğun tərtib etmişdir. Belə ki, xəritədə Qərbdən Tıqr və Fərat çaylarının yuxarı sağ axarlarından Şərqdə Xəzər dənizinə dirənən, Şimaldan Alan qapısından Cənuba Urmiyə gölünün cənubunda hüdudlanan böyük bir coğrafi ərazi təqdim edilir.Həmin ərazinin əhatə etdiyi saysız şəhər və mahalın üzərindən bu başdan o başa iri hərflərlə yuxarıdan «Arminiya», onun altından «Armeniya» sözləri yazılmışdı.

«Arminiya» sözü Xəzərdək uzanır, «Armeniya» isə Qafqaz Oğuz Albaniyasının vilayətlərindən olan Arsakin hüdudlarında dayanır.

Müəlliflər xəritənin «dili ilə» söyləmək istəyirlər ki, göstərilən tarixi çağda guya «Ərminiyyə»nin Şərq hissəsi Albaniya dövlətinin Qərb vilayəti olan Arsakda sona yetirdi. Bununla da onlar xilafətin Albaniyanı Xəzərdək əhatə edən «Arminiya» çanışınıyından «im-tina» edirlər.

Tarixi kerçəkliyə əhəmiyyət verməyən erməni müəlliflər xəritədə erməni görüntülərini daha qabarıq şəkildə canlandırmağa çalışırlar.

Bu məqsədlə də onlar bir neçə yer adını (Naxçıvan və s. əslində onları da özlərinki hesab edirlər) çıxmaq şərtilə, həmin coğrafi bölgədə Azərbaycan türklərinin mahal, şəhər, dağ, çay, göl və s. adlarını başdan-başa çağdaş anlamda erməni dilinə çevirir və bununla da yerli xalqın qədim tarixini «özünüküləşdirməyə», «erməniləşdirməyə» çalışırlar.

Mə'lumatsız hər kəsin bu mənzərə qarşısında, şübhəsiz, ermənilərin bu saysız məmləkətlərin, ucsuz-bucaqsız ərazilərin «qədim sahibləri» olduqlarını qəbul etməkdən başqa əlacı qalmır.

Əgər xilafətin hərbi-inzibati ərazisinə daxil edilmiş hər hansı bir ölkənin, o cümlədən, Ön Qafqazın, başqa sözlə, Oğuz Albaniyasının coğrafiyası M.Xorenski ilə başlanan K.Patkanyanın və N.Adonsun davam etdirdikləri və möhkəmləndirdikləri kilsənin saxta "Armeniya" bölgüləri əsasında bölgələrə ayrılmış olsaydı, hər kəsdən əvvəl həmin dövrün canlı şahidi yepiskop İov.Drasxanakertsi bu tarixi fürsəti qətiyyənlə əldən verməzdi və bu bəhanə ilə, Allah bilir, xilafətin Ön Qafqaz tarixini daha hansı fantastik "armeniyaların tarixi" kimi düzüb-qoşardı.

Göründüyü kimi, İov.Drasxanakertside xilafət Qafqaz Oğuz Albaniyasını "Arminiya" adında inzibati ərazilərə bölmədiyi halda, Darbinyan-Melikyan II xəritəyə verdiyi izahatda Azərbaycan türklərinin 701-862-ci il xilafət dövrü tarixini "Armeniya tarixi" nə çevirmək məqsədi daşıyan S.T.Yeremyanın XX əsrin 80-ci illərin torpaq iddiası əsasında tərtib etdiyi saxta xəritəni xilas etməyə çalışır.

Yuxarıda deyilənlərə nəticə olaraq, fikrimizi başqa şəkildə ifadə edərək bildirməliyik ki, uydurma olsa da, nə M.Xorenskinin, nə də Bizans imperatorlarının adlarına istinad edilmiş "4 Armeniya" bölgüsünü, dediyimiz kimi, Ön Qafqazda IX əsrin keşişi İov.Drasxanakertsi və XX əsrin sonlarında onun tarixçi varisi S.T.Yeremyan xatırlamadığı halda, həmin bölgünü İov.Drasxanakertsi ilə eyni dövrdə yaşamış xilafət tarixçisi İbn Xordadbehin "xatırlaması" tarixi həqiqətə uyğun gəlməməyinə bizdə qəti inam yaradır. Bu barədə bir qədər sonra.

Ərəblərin hərbi yürüş tarixindən məlumdur ki, Ön Asiyanın Şərqi ərazilərini (Pers və Atarpatena torpaqlarını) və Ön Qafqaz torpaqlarını işğal edən xilafət dövlətçilik və idarəetmə təcrübəsinə malik olmadığı üçün Sasanilərin güclü dövlətçilik quruluşundan bəhrələnmişdi. Belə ki, xilafət Qafqaz Oğuz Albaniyası coğrafiyasını yüngül dəyişikliklə Sasanilərin "mərzbanlıq" adlandırılan idarəçilik sisteminə bənzər inzibati ərazilərə ayırarkən, onları hər hansı bir adla, məsələn, erməni tarixçilərinin iddia etdikləri "Ərminiyyə", yaxud başqa adla deyil, həmin bölgüləri rəsmi sənədlərdə ərəb məişətinə uyğun olaraq "əmirlik" namında qeydə almışlar. Başqa sözlə, əgər şərti qəbul etsək ki, ərəblərin işğal etdikləri Ön Qafqaz coğrafiyasını xilafət həqiqətən "Ərminiyyə" – *أَرْمِنِيَّة* adında dörd hərbi-inzibati əraziyə "bölmüşdür", əvvəla, həmin bölgülər nə üçün S.T.Yeremyanın xəritələrində ayrı-ayrılıqda lokalizə edilməmişdir?

İkincisi, guya ayrılmış bölgülərin “Ərminiyyə” adı həmin ərazilərin erməni xalqına “məxsusluğunu” “sübut” edirsə, o zaman, nə üçün xəritənin müəllifi ayırdığı coğrafi ərazinin qərbindən şərqinə doğru, paralel olaraq, iri hərflərlə yazdığı “Armeniya” sözünün yerləşdirildiyi ərazinin sərhədlərini Arsaka, “Ərminiyyə”nin hüduqlarını Xəzərə doğru uzadır?

Orta əsrlər erməni kilsəsinin ənənəvi saxtakarlıqlarını Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı ardıcıl ideoloji təxribat silahına çevirmiş keşişlərin varis tarixçiləri sonu görsənməyən bu irticanı XX əsrdə də davam etdirdiklərini S.T.Yeremyanın özü xəritədə üzərində “Ərəb xilafəti” yazdığı ərazini guya erməni vilayətlərinin tarixən “mövcud” olduğu Ön Qafqaz hüduqlarından kənarında, başqa sözlə, “Armeniya” ilə sərhəd qonşuluğunda (bə, Ön Qafqaz torpaqları üzərində “Armeniya” sözü ilə paralel yazdığı “Ərminiyyə” nə deməkdir? Bu erməni müəllifinin açıq saxtakarlığını sübut etmirmi?) yerləşdirməklə sübut edir.

Problem ətrafında aparılacaq araşdırmalardan aşkar olur ki, Avropadan gəliş tarixləri və etnik adları bu günədək elmə dəqiq məlum olmayan, ziddiyyətli fikirlər, kəskin mübahisələr xaosunda açıq qalan ermənilərin ünvanına yalnız kilsədə yazılmış fantastik “4 Armenia” “dövlətini” antitarixi mövqedən erməni siyasətinə uyğun olaraq, bir tərəfdən Bizans imperatorlarının, o biri tərəfdən xilafətin dövrü ilə əlaqələndirən erməni tarixçiləri onları reallaşdırmaq məqsədilə cürbəcür xəritələr tərtib etmişlər.

Bu baxımdan, Azərbaycan türklərinin, Oğuz Albaniyasına aid qədim dövlətçilik tarixini Qafqaz coğrafiyasından silmək qəsdilə S.T.Yeremyanın tərtib etdiyi başqa xəritələr kimi, II xəritənin də saxta olduğunu daha əsaslı şəkildə sübut üçün bu günədək, hətta Azərbaycan tarixçiləri arasında “toxunulmaz”, az qala “müqəddəs” doqmaya çevrilmiş “Xilafət və Ərminiyyə”(“Ərməniyyə”) problemi ətrafında qısa araşdırma aparmağa çalışaq.

Bura qədər aparılan araşdırmalardan məlum oldu ki, erməni kilsəsinin “Armeniya” adında saxta “4 inzibati ərazi” iddiasının əsası anonim keşiş M.Xorenskidə etnik və milli mənsubiyyətcə onlarla heç bir əlaqəsi olmayan Biaini çarı Aramın filoloji şəxsiyyətilə qoyulmuşdu. Sonrakı yüzilliklərin ayrı-ayrı tarixi çağlarında kilsə və onun varisləri olan erməni tarixçiləri tərəfindən M.Xorenskidə haqqında çox bəsit məlumat verilən “Armeniya” adında “4 bölgü”, heç bir rəsmi dövlət sənədinə istinad etmədən, Ön Asiyanın və Ön Qafqazın arzu etdikləri coğrafi hissələrinə tətbiq edilmiş və onların hər birinin tərkibinə kilsə linqvistikasına uyğunlaşdırılmış istədikləri

sayda guya qədim dövrdən erməni babalarına “məxsus olmuş” ölkə, şəhər, mahal və s. adları yerləşdirilmişdi. Erməni müəllifləri uydurulmuş inzibati ərazi bölgülərinin guya “tarixi hadisə” olduğunu “sübut” üçün onları əvvəlcə Roma-Bizans imperatorlarının, sonra xilafətin tarixinə bağlamağa çalışırlar. Bununla da erməni tarixçiləri ənənəvi saxta yolla Kiçik Asiyadan Şərqlə doğru istiqamət alaraq, Azərbaycan türklərinin iki qədim dövlətinin – Atarpatenanın və Ön Qafqazda Qərbdən Arazın sol sahilində, Şərqdən Alban dənizində hüduqlanan Oğuz Albaniyasının siyasi-inzibati coğrafiyasına daxil olmuş geniş ərazilərinin bir hissəsi keçmiş maddi sənədlə sübut olunmayan (Manuk Abeqyan), etnik mənsubiyyəti günümüzədək mübahisə mövzusu olaraq açıq qalan, tarixin nəzərinə çarpmayacaq dərəcədə “çox məhdud sayda olan” (M.Xorenski) naməlum dövrdə Qərbi Avropadan Kiçik Asiyaya qaçqın düşmüş icmanın adına yazırlar.

Əgər erməni kilsəsinin iddia etdiyi anonim keşiş müəllif M.Xorenskinin, I Yustinianın, İov.Drasxanakertsinin “Armeniya” bölgüsü tarixən mövcud olsaydı, İbn Xordadbeh də hər hansı məlum, yaxud naməlum səbəbdən kilsə ənənəsini davam etdirmiş olsaydı, başqa sözlə, Ərəb səyyahına məxsus əsərin orijinalı bizə gəlib çatmış olsaydı və “Ərminiyyə”(“Ərməniyyə”) anlamı həmin orijinalda xatırlansaydı, heç şübhəsiz, “Yollar və ölkələr haqqında kitab”da¹ xilafət arxivlərində mühafizə edilən rəsmi dövlət sənədləri, maddi dəlillər olaraq, öz əksini tapmış olardı.

Bir qədər aşağıda görəcəyik ki, İbn Xordadbehin qələminə məxsus əlyazması bu günədək elmə məlum deyildir və görkəmli dünya ərəbşünasları və şərqşünasları da ona istinad edilən ayrı-ayrı dövrlərdə başqa-başqa anonim üzkcürən şəxslər tərəfindən üzkcürən çıxarılmış nüsxələrin müxtəlif kitabxanalarda mühafizə edilən əlyazmaları ətrafında mübahisəli və ziddiyyətli mülahizələr söyləmişlər. Bundan başqa da, heç bir mütəxəssis alim “Kitab”ı real gerçəklik müstəvisində tarix elminin üç “riyazi əməli” (arxeoloji kəşfiyyat, antropologiya və linqvistika) işığı altında nəzərdən keçirmək imkanında deyildir.

Fikrimizcə, buna səbəb də İbn Xordadbehin qarşısına qoyduğu məqsəd xilafətin işğal tarixini yazmaq deyil, səyyah və tacirlər üçün bələdçi rolunu oynayacaq ölkə, mahal və şəhərləri birləşdirən yol bələdçi “atlası” tərtib etmək olmuşdur.

Bəs, “Kitab”ın orijinalı barədə elmə nə məlumdur?

¹ Bundan sonra İbn Xordadbehin əsəri “Kitab” adı ilə qeyd ediləcəkdir.

Xatırladaq ki, Ərəb səyyahına istinad edilən əlyazmalar ətrafında 1865-ci ildən başlayaraq, XX əsr də daxil olmaqla, Qərbi Avropa və rus ərəbşünasları çox ciddi araşdırmalar aparmışlar. Təbii ki, fikirlər müxtəlifdir, ziddiyyətlidir. Hətta "Kitab" ayrı-ayrı tədqiqatlarında müxtəlif adlarla təqdim edilir və məlum olur ki, onun dünya kitabxanalarında 1100 ildən bəri qorunub saxlanılan əlyazmaları orijinal deyil, naməlum şəxslər tərəfindən hər hansı mətnin ciddi əlavələrə və düzəlişlərə məruz qalmış üzündən köçürülmə surətlərdir.

Bu baxımdan holland ərəbşünası M.Ya de Quenin (1836-1909) 1889-cu ildə tədqiq və nəşr etdirdiyi "Kitab"a istifadə etdiyi əlyazması variantı ilə əlaqədar yazdığı "Ön söz"ə istinadən Azərbaycan ərəbşünası prof. Nailə xanım Vəlixanlının fikri də maraqlıdır. O, yazır: "Öz xələfindən fərqli olaraq de Quenin əlində isveçli ərəbşünas de Landberq tərəfindən Misirdə tapılan bir qədər düzəldilmiş qədim əlyazma vardır. Holland aliminin nəşrinin əsasında indi əsərin ən qədim surəti kimi tanınan və müəllifin nüsxəsindən təqribən üç yüz il sonraya aid olan məhz bu əlyazma dururdu".¹

De Que kamil nüsxə hesab edilən de Landberqin aşkarladığı variantı da tam orijinal əlyazma kimi qəbul etmir. Onun fikrincə, İbn Xordadbehə aid edilən əsərin əlyazması uzun zaman ərzində, yəni ilk dəfə hicri 232 (846-847)-ci ildə, əlavələrlə təkrarən hicri 272 (885-886)-cı ildə qələmə alınmışdır.²

Problemlə əlaqədar başqa fikir sahibləri də var. Onlar "Kitab"ın yazılma tarixini çox fərqli illərə aid edirlər. Məsələn, M.Şprenqer 230-234 (844-848)-cü ildə, Barbe de Meynar 260 (873)-ci ildə, A.Kunik və D.A.Xvolson 860-cı ildə, A.Qarkavi isə 866-cı ildən 870-ci ilədək yazıldığını qeyd edir və s.

Bəs "Kitab"ın yazılma tarixi ətrafında görkəmli mütəxəssis alimlərin fikir müxtəlifliyinə başlıca səbəb nə olmuşdur?

Görünür, hər bir tədqiqatçı "Kitab"ın müxtəlif illərdə dövrün tələblərinə uyğun ciddi və əsaslı əlavələrlə üzü köçürülmüş, bir-birini qəbul etməyən əlyazmaları ilə rastlaşmışlar. Səbəbsiz deyildir ki, son araşdırıcı və nəşirlərə qədər hər hansı bir ərəbşünas İbn Xordadbehin öz qələminə məsus əlyazma müəyyənləşdirə bilməmişdi. Təsadüfi deyildir ki, problemlə əlaqədar geniş və dəyərli araş-

dırmalar aparmış rus şərqşünası A.Y.Qarkavi də sonda o nəticəyə gəlmişdir ki, İbn Xordadbehin şəxsi qələminə məxsus əlyazma bizə gəlib çatmamışdır.¹

Deməli, İbn Xordadbehə aid edilən əlimizdəki "Kitab" dünyanın ayrı-ayrı mərkəzi kitabxanalarında qorunan əlyazmalarının müxtəlif illərdə üzləri köçürülərkən ciddi əlavələrə məruz qalmış nüsxələrindəndir. Bu fikir əksər mütəxəssis araşdırıcıların gəldikləri son və ümumi nəticədir. Məsələn, rus ərəbşünası P.Q.Bulqakov iki müxtəlif əlyazmanı qarşılaşdıraraq müqayisəli araşdırma apararkən o nəticəyə gəlmişdir ki, Samanid vəzirli əl-Cayhaninin özü İbn Xordadbehə istinad edilən mətni əlavələrlə tamamlamışdı. Ərəb tarixçisi əl-Müqəddəsi də vaxtilə əlavə məlumat verir ki, o, Abud ad-Daul kitabxanasında ola bilsin ki, İbn Xordadbehə, ya da əl-Cayxaniyə məxsus "üzərində müəllifi yazılmayan 7 cildliyə" rast gəlmişdir.

Günümüze qədər "Kitab"la əlaqədar yaranmış fikir xaosunu aydınlaşdırmaq və vahid elmi nəticəyə gəlmək üçün ərəb filologiyasının görkəmli mütəxəssisi V.V.Bartold geniş araşdırmalardan sonra İbn Xordadbehin gələcək tədqiqatçıların qarşısında belə bir vəzifə qoyur ki, onlar ilk növbədə dəqiqləşdirməlidirlər: "İbn Xordadbehdən sonra gələn müəlliflər onun hansı əsərlərindən nəyi iqtibas etmişlər."²

Gətirdiyimiz bir neçə mütəxəssis fikri göstərir ki, "Kitab"ın³ "A redaksiyası" ilə (de Quenin nəşri. Nailə Vəlixanlının yazdığına görə o, bu nəşri tərcümə etmişdi), "B redaksiyası" (Barbe de Meynarın nəşri) arasında olan ciddi uyğunsuzluqlar (de Quenin nəşrinə Anuşirvanın şəhər salması haqqında məlumat verilir, de Meynarın nəşrinə ora "Fərqanə" sözü əlavə edilir və s.) araşdırıcı alimlərin eyni nəticəyə gəlmələrinə əngəl olmuşdu.

Bundan başqa, hər iki nəşrdə yolların hansı ölkələrdən keçməsi və ölkə adları da saxtalaşdırılmışdı. Məsələn, Kiçik Asiya ərazisindən slavyan ölkəsinə, oradan Xəzər kaqanatlığının mərkəzinə, sonra Kaspi dənizinə, Bəlxə, Mavarannəhrə keçən ticarət yolunun başlanğıc ölkəsinin bir nəşrdə gedən "Rumiyyə" adı, digər nəşrdə "Armini" namı ilə əvəz edilmişdi və s.

Ayrı-ayrı illərdə anonim üzüköçürənlər tərəfindən hazırlanmış əlyazmalarda diqqəti çəkən müxtəlif səpkili ziddiyyətlər, variantın

¹ Ətraflı bax: Nailə Vəlixanlı. "Ön söz".- İbn Xordadbeh. "Yollar və ölkələr haqqında kitab" (de Quenin 1889-cu il Leyden nəşri əsasında ərəb dilindən rus dilinə tərcümə edilmişdir. Bakı 1986 s. 4)

² Nailə Vəlixanlı. "Abidənin öyrənilməsinə giriş" bölməsi. – İbn Xordadbeh. "Yollar və ölkələr haqqında kitab", s.17.

¹ M.s. VII əsrin ortalarından X əsrin sonunadək müsəlman yazıçıları slavyanlar və ruslar haqqında (toptoyant, tərcümə edən və izahat yazan A.Ya. Qarkavidir. SPb., 1870 s. 253-254)

² B.V. Bartold. Əsərləri, I-VIII cildlər (cild VIII). M., 1963-1973, s.517.

³ Ətraflı bax: Nailə Vəlixanlı. "Abidənin öyrənilməsinə giriş", s.16-53.

birində olmayan, lakin digərinə sərbəstcə əlavə edilmiş şəhər, vilayət və ölkə adları, yaxud eyni nəşrdə bir səhifədə verilmiş məskən adının, o biri səhifədə tam başqa formada qələmə alınması, habelə və sair coğrafi ərazi müxtəlifliyi bu günə qədər mütəxəssislərin "İbn Xordadbeh" problemi ilə bağlı aşkarlaya bilmədikləri qaranlıq tərəflərdir. Şübhəsiz, eyni əsərlə əlaqədar birinin digərindən üzü köçürülmüş çoxsaylı əlyazma mətnlərinin və ziddiyyətli nəşrlərin meydana çıxması ayrı-ayrı illərdə siyasi şəraitə uyğun olaraq, müxtəlif üçköçürənlərin həm dini, həm milli mənsubiyyətlərindən, habelə siyasi maraqlarından irəli gələn məqsədli əlavə və redaktələrin nəticəsidir. Bu baxımdan, "Kitab"ı nəşrə hazırlayarkən əlinin altında olan əlyazmanın birinci vərəqdən sona doğru "müasir və təcrübəli mahir əlin" təcavüzünə məruz qalmasını "Ön söz"də XIX əsrin əvvəllərində de Que hündürdən səsləndirsə də, təəssüflər olsun ki, ənənəvi imperiya virusunun bu gün də daşıyıcısı olan bəzi Azərbaycan tarixçiləri erməni kilsəsinin əsassız torpaq iddiası ilə əlaqədar uydurduğu "4 Armeniya" bölgüsünü XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Kiçik Asiyanın qərb ərazilərinə, habelə Atarpatena və Qafqaz Oğuz Albaniyasına köçürən düşmən fikrinə dəstək olmuş, İbn Xordadbehə açıqdan-açığa əlavə edilmiş keşiş sistemini "Ərminiyyə" adı ilə toxunulmaz doqmaya çevirmişlər.

De Quenin aşağıda verəcəyimiz istər XIX əsrin əvvəllərində, istərsə də XX əsrdə görkəmli Avropa və rus şərqşünasları tərəfindən mö'təbər nəticə olaraq qəbul edilmiş mütəxəssis ekspert rə'yi, fikrimizcə, 70 ildə Qafqazda "erməni dəyirmanına su axıtmaq" mə'nasında, Moskvanın işğalçı siyasətini əks etdirən tərtib edilmiş regional ideoloji metodoloji plan əsasında elmi ağılı qurmuş, tənziqlənmiş bəzi Azərbaycan tarixçilərinin yalnız çürük konsepsiyalarını darmadağın etmir, həm də onları XXI əsrin vətəndaşlığına – Yeni Azərbaycanın yeni konsepsiyasına, başqa sözlə, qədim Azərbaycan türkü bünövrəsi üzərində azərbaycançılığa də'vət edir.

De Que aşkarca yazır: "1-ci səhifə o birindən bir qədər solğun mürəkkəblə, bir qədər müasir, ancaq yaxşı tə'lim görmüş əllə yazılmışdır. Bu əl həm də Kitabın ortasında və sonunda bir neçə hissəni bərpa etmişdir."¹

Buradan hər şey aydındır: 1889-cu ildə İbn Xordadbehin adı ilə holland ərəbşünası de Quenin (1836-1909) nəşr etdirdiyi "Kitab" tam şəkildə Ərəb səyyahına məxsus əsər deyildir. De Quenin "təcrübəli və müasir əl" deyər, çox açıq şəkildə nişan verdiyi Xor-

dadbehlə müştərək anonim müəllifin, yaxud müəlliflərin anonim kimsədən qəbul etdiyi sifarişə əməl etməsi barədə aşağıdakı "məktubun" mətni holland ərəbşünasının gəldiyi nəticəni təsdiq edir.

Anonim müştərək müəllif anonim sifarişçiyə sevinclə xəbər verir: "Mən sənə nə haqda soruşduğunu başa düşdüm. Sən dünyadakı yolları və onun ölkələrini, onun uzaq və yaxın yerlərini, işlənmiş və tamamlanmamış məsələlərini, bunlar (ölkələr) arasında onların səhraları və tənha yerləri ilə səyahət etməyi və onların (müvafiq olaraq) yollarını, vergilərini (qiymətləri) (tasuk) qədimdə təsvir etdikləri kimi soruşursan. Mən kəşf etdim ki, Ptolomey sərhədləri (ölkələrin) aydın göstərmiş, yad dildə (acamiyyə) aydınca təsvir edib və mən onun əsərlərini onun dilindən həqiqi dilə (yəni, ərəb dilinə) çevirdim ki, sən onunla tanış olasan. Sonra mən sənə üçün xahiş etdiyini, sənə xahişinə uyğun gələn və mənə kömək edən xəritəni çəkdim. Qoy hər yerdə sənə üçün istədiyini və ümid etdiyini həqiqi, uğurlu yol çəkilsin."¹

Əgər biz İbn Xordadbehin bu "məktubun" müəllifi olduğunu şerti qəbul etmiş olsaq, o zaman onu da qəbul etməliyik ki, ərəb səyyahının özünün e'tiraf etdiyi kimi, "Kitab"ı Ptolomeyin ərəb dilinə çevirdiyi "Coğrafiyası" əsasında anonim sifarişçinin IX əsrin siyasi ruhuna uyğun arzu və istəyini tə'min edən əlavələrlə tərtib etmişdir. Bu fakt, habelə "Kitab"ın yuxarıda xatırladığımız müxtəlif illərə aid əlyazma surətləri araşdırmaya cəlb etdiyimiz problemlə əlaqədar əsas verir qət'i söyləyək ki, yunandilli Kilikiya- Venesiya erməni kilsəsi M.Xorenskidə əsasını qoyduğu "Armeniya" adında "4 bölgü" ənənəsini I Yustinianın şəxsinde bizanslıların, sonra İbn Xordadbehin adı ilə xilafət dövründə də davam etdirmişdi. Fərq ondadır ki, bu "bölgü", keşiş uydurmasına görə, V-VI əsrlərdə inzibati ərazi olaraq, Kiçik Asiyanın qərb əyalətlərini "əhatə etmiş", guya ərəb işğalından sonra xilafət bu coğrafi "bölgü"nü "bizanslıların ənənəsi" kimi (bəs, hansı maraqla?!) "Ərminiyyə" (Ərminiyyə) adı ilə Ön Qafqaza köçürmüşlər.

Yeri gəlmişkən, burada iki cəhətə aydınlıq gətirmək vacibdir.

Birinci, əgər həqiqətən Yustinian və onadək başqa Bizans imperatorları işğal etdikləri Kiçik Asiya torpaqlarını "Armeniya" adında dörd "hərbi-inzibati əraziyə" bölmüşlərsə, ərəblər rəsmi sənədlə "Bizans ənənəsini" Arazın sağ sahilinə – Qafqaz Oğuz Albaniyası coğrafiyasına keçirmişlərsə, deməli, şübhəsiz, özünü guya bizanslılara "varis" hesab etmiş (halbuki, ərəblər Yaxın Şərq torpaqlarını

¹ Ötraflı bax: Nailə Vəlixanlı, s.30.

¹ İbn Xordadbeh. Yollar və ölkələr haqqında kitab, s.53.

qədimdən bəri işğal etmiş qərblə cahangirlərdən təmizləmək üçün qanlı müharibələr aparırdılar) ərəb tarixçisi İbn Xordadbehin mənsub olduğu dövlətin və xalqın bu, qədim tarixi barədə məlumatı olardı və əsərində bu ciddi tarixi hadisəni sadəcə "Bizans ən'ənələri" ifadəsilə səsləndirməzdi, əksinə, "Ərminiyyə" ("Ərməniyyə") sözünün rəsmi dövlət sənədi əsasında tarixi-siyasi qaynağını aşkarlardı. Nə İbn Xordadbeh, nə də "Ərminiyyə" ilə əlaqədar ona istinadlar edən sonrakı ərəb səyyah və tarixçiləri nə "Bizans armeniyaları", nə də Yustinian barədə bircə ifadə belə işlətmirlər. Bu da əsas verir söyləyək ki, ərəb tarixçilərinin ixtiyarında olan xilafətin arxiv və kitabxanalarında bu haqda adi məlumat belə olmamışdı.

Problem ətrafında apardığımız qısa araşdırmalarda gəldiyimiz nəticə, habelə "Kitab"ın ilk səhifəsindən İbn Xordadbehlə müştərək olan muzdlu anonim müəllifin anonim sifarişçiyə ünvanlandığı "Məktubu", surətləri çıxarılmış əlyazmalarda ayrı-ayrı şəxslərin apardıqları məqsədli "cərrahiyyə əməliyyatları" və onlara hər dövrün ruhuna uyğun etdikləri əlavələr haqqında mütəxəssislərin yekun fikirləri, bir redaksiyada "Rumiyyə" hərbi-inzibati ərazi adının, digər redaksiyada "Armina" ("Ərminiyyə") ölkə adı ilə əvəz edilməsi¹ və bu epizodla əlaqəli kifayət sayda başqa dəlillər², habelə problemə aydınlıq gətirmək məqsədilə qarşıda tarix və tarixilik kontekstində "mühakiməli təhqiqata" cəlb edəcəyimiz S.T.Yeremyanın üç xəritəsində "Kitab"da³ verilmiş xilafətin Ön Qafqaz ərazisində guya apardığı bölgü (I Ərminiyyə, II Ərminiyyə, III Ərminiyyə, IV Ərminiyyə) və hər bölgüyə daxil edilmiş şəhər, mahal, məntəqə və s. adlarının, yazılan şəkildə verilməməsi, eyni zamanda, onları birləşdirən əlaqə yollarının xəritələrdə cızılmaması bizim yuxarıdakı fikrimizin təkzibedilməz həqiqət olduğunu təsdiq edir.

Yuxarıda gətirdiyimiz maddi sübutlardan aydın olur ki, erməni tarixçilərinin I Yustinianın və digər Bizans imperatorlarının adından danışmağa heç bir əsasları yoxdur.

İbn Xordadbeh, yaxud onun anonim şəriklisi heç bir rəsmi sənədə istinad etmədən, yalnız boş sözdə bizanslarla qanlı müharibələr aparən xilafətin hansı maraqla "Bizans ən'ənələrini" davam etdirməsi və bu bölgünü başqa işğal ərazilərində deyil, hökmən məhz Ön Qafqaz coğrafiyasına "tədbiq etməsi" fikri erməni kilsəsinin və onların Qərbdə "Böyük Armeniya" kompaniyasına qoşduqla-

rı ("Ön söz"də Morqan və başqaları barədə apardığımız araşdırmanı xatırlayın) muzdlu alimlərin qara əməllərindən xəbər verir.

Xilafət və "Bizans ən'ənələri" iddiası ilə Kilikiya-Venesiya keşişlərinin qara kabusunun İbn Xordadbehin və bu epizodla əlaqədar ondan sonra gələn ərəb səyyah və tarixçilərinin üzərində dayanıqları açıq-aşkar görsənir.

Fikrimizə bir daha aydınlıq gətirmək üçün misal. Məsələn, İbn Xordadbeh 845-ci ildə bizanslıların hərbi əsirliyindən azad edilmiş Müslim ibn Abu Müslim əl-Cərminin məlumatına istinadən Roma imperiyasına daxil olan hərbi-inzibati ərazinin əyalət üzrə bölgülərinin və onlara aid şəhər və məntəqələrin adlı siyahısını verir.¹ Bu siyahıda K.Patkanyan, N.Adons və başqa erməni tarixçilərinin Bizans imperatorlarının, xüsusən Yustinianın adından iddia etdikləri guya "mövcud olmuş" "dörd Armeniya" bölgüsünə əsla nə uyğun gəlir, nə də dövlətçilik ən'ənəsi olaraq, ona sadəcə işarə belə edilmir.

Buradan o nəticə hasil olur ki, əgər erməni tarixçilərinin iddia etdikləri "Armeniya" bölgüləri həqiqətən Roma dövlətçilik quruluşu tarixində "mövcud" olsaydı, heç şübhəsiz, İbn Xordadbehin IX əsrin 45-ci illərində mö'təbər qaynaq olaraq söykəndiyi əl-Cərminin məlumatlarında, xüsusən həmin dövrdə yaşamış yepiskop İov.Drasxanakertsinin "Armeniya tarixi"ndə öz əksini tapmış olardı.

Göründüyü kimi, Roma imperatorlarının adlarına uydurulmuş nə "Armeniya" bölgüləri olmuşdur, nə də hər hansı qaynaqda imperariyanın dövlət quruluşu tarixində belə bir saxta "ən'ənənin" yaşadılması qeydə alınmışdır.

Belə bir halda, siyasi-inzibati quruluş olaraq, "ərəb erməniyyələri"ni "Bizans ən'ənələri"nin davamı hesab edən bəzi Azərbaycan tarixçiləri, bəs, hansı elmi və tarixi maddiyyətə əsaslanırlar? Əlbəttə, sual cavabsızdır!

Milli faciəmiz ondadır ki, M.Xorenskinin, İov.Drasxanakertsinin, K.Patkanyanın, N.Adonsun ümumtürk tarixinə qarşı çevrilmiş Kiçik Asiyada "4 Armeniya" bölgüsü uydurması azmış kimi, bəzi Azərbaycan tarixçiləri də mənşəyi bəlli olmayan "Bizans ən'ənəsi" adı altında saxta kilsə bölgüsünü təsdiq mənasında "ərəb erməniyyələri" şəklində Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinə köçürməklə, torpaqlarımızın işğalına yönəldilmiş zəhərli ideoloji doqmanı nəsil-nəsil ağılın soyqırımına çevirmişlər. "Bizimkilərin" bu, siyasi muzdlu mövqeləri (Sovetlər Birliyi dövründə onları başa düşmək olardı, bəs bu gün?!) ermənilərin yalnız saxta "kilsə tarixini" Kiçik Asiyadan Ön

¹ Nailə Vəlixanlı. Abidənin öyrənilməsinə giriş, s.42.

² Ətraflı bax: Yəne orada, s.16-52.

³ İbn Xordadbeh, s.48.

¹ Ətraflı bax: İbn Xordadbeh. Yollar və ölkələr haqqında kitab, s.98-100.

Qafqaza qədim erməni "dövlətçiliyi" tarixi kimi (başqa xalqa məxsus ərazidə kilsə dövlət rəmzi olmadığı kimi, "kilsə tarixi" də dövlətçilik tarixi ola bilməz) keçirən erməni müəlliflərinin yalanlarını "həqiqətə" çevirir, tarixən Arazın sol sahilindən Alban dənizinə dirənən hüduddə Qafqaz Oğuz Albaniyasının – qədim Azərbaycan dövlətinin siyasi-inzibati coğrafi ərazisinin mövcudluğunu şübhə altına salır.

İbn Xordadbehə məxsus dəqiqləşdirilmiş orijinal əlyazmanın olmamasını, meydanda olan əlyazmaların əlavələrə və ciddi düzəlişlərə məruz qalmış surət nüsxələrindən ibarət olmasını bir daha xatırladaraq araşdırmada gəldiyimiz nəticə budur ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Kilikiya-Venesiya erməni kilsələrinin "əliuzun" keşişləri tarixin ayrı-ayrı çağlarında əvvəlcə Biaini dövlətinin, eyni "erməni ən'ənəsilə" sonrakı yüzilliklərdə Part imperiyasının müvəqqəti hərbi-inzibati ərazisinə daxil edilmiş Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda təşkil etdikləri valiliklərin tarixini erməni "tarixinin" "Urartu epoxası" və "armyan Arşakiləri"nin səltənət dövrü olaraq qələmə verdikləri kimi (bu haqda danışılmışdı), muzdlu üzköçürənlərin xəyanət əli ilə ərəb tarixçilərinə əlavələr etdirməklə Qafqaz Oğuz Albaniyası coğrafiyasında ən'ənəvi növbəti erməni dövlətləri –bizimkilərin dili ilə desək, "Ərəb erməniyyələri" düzüb-qoşmağa nail olmuşlar.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, XIX əsrin əvvəllərində erməni kilsəsinin "Böyük Armeniya" tarixi yazdırmaq üçün Qərbi Avropada və Rusiyada keçirdiyi kompaniya ədəbiyyatdan məlumdur. Bu haqda yeri gəldikcə danışılmışdı.

Xatırladaq ki, erməni tarixçiləri Kiçik Asiyada I Yustinianın adı ilə əlaqələndirdikləri "4 Armeniya" bölgüsünü lokalizə etdikləri ayrı-ayrı inzibati ərazinin dəqiq coğrafi koordinatlarını göstərməyə çalışdıqları halda, İbn Xordadbehə əlavə edilmiş bölgü izahatla birlikdə bir səhifə həcmində olan səyyahlar və tacirlər üçün aralarındakı məsafələr kilometr və zaman ölçüsü ilə göstərilməklə şəhər və məntəqələrin adları əsasında tərtib edilmiş yol-marşrut siyahısıdır. Əgər bu siyahı ərəb tarixçisinin öz dəsti-xətti ilə tərtib edilmiş olsaydı belə, səyyah və tacirlər üçün tərtib edilmiş bu yol-bələdçi "atlas" heç də əsas vermir ki, kimsə tar-mar olmuş keçmiş Sovetlər Birliyinin türk xalqlarına qarşı yönəldilmiş ideoloji irtica maşınının beyinlərdə formalaşdırdığı kor doqmanın bu gün də əsiri olub, erməni kilsəsi və onun varis tarixçiləri ilə bir sırada dayansın və bu bələdçi yaddaşı bəhanə edib, Qafqaz Oğuz Albaniyasının qədim siyasi-inzibati coğrafiyasının guya xilafət dövrü "4 Arminiye"yə bölündüyünü iddia etsin və sün'i şəkildə yunanların sofist məntiqə (şeytanın buynuzu var, erməni də şeytandır, deməli, erməninin

buynuzu var!) gəlmə erməni babalarını əsilli-köklü qafqazlı etsin, Azərbaycan türklərinin Qafqaz dövlətçilik tarixinin üstünə "Böyük Armeniya" adında qara şər-şeytan örtüyü çəksin.

Həmin dövrdən danışan əksər Azərbaycan tarixçilərinin işlətdikləri "Ərməniyyə" sözünün qarşısında mö'tərizə açaraq rus nəşrində "Armeniya", Azərbaycan nəşrində "Ermənistan" dövlət anlayışı işlətmələri bizdə vətəndaşlıq təəssüfünə doğurur.

Bu onu göstərir ki, imperiyanın zəhərli doqmasını beyinlərdən çıxarmaq həmin müəlliflərin özləri üçün də zordur.

Bu gün – qədim dövlətçiliyimizin "Yeni Azərbaycan" epoxasında milli mənafeyimiz naminə, yeni nəsillərin gələcəyi naminə Rus İmperiyasının beyinlərdə həkk etdiyi hər cür mürtəce siyasi konsepsiyalardan imtina edərək, artıq qəbul etmək lazımdır ki, real tarixdə "Armeniya"¹ adında dövlət olmadığı kimi, dilimizdə "vətən", "ölkə" anlayışı verən "stan" söz sonluğunu torpaqlarımıza gətirib yerləşdirilmiş köçkün və qaçqın yadlara işarə ilə el arasında məhz bizim dilimizdə yaranmış "erməni" sözünə qoşmaqla leksikonumuzda "Ermənistan" adında arzu edilməz sün'i siyasi-inzibati coğrafi məfhum gətiririk və bununla da kütləvi gəlişi 1828-ci ildən başlamış icmanı Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinə şərikin edirik. Başqa sözlə, XX əsrin əvvəllərində daşnak-bolşevik Kremlin Qərbi Azərbaycan torpaqları hesabına qaçqın ermənilərə yaratdıqları dövləti öz dilimizlə, öz qələmimizlə "Ermənistan", yəni "erməni vətəni", "erməni ölkəsi" adlandırırıq və bununla da iki yüz ildən bəri Oğuz Albaniyası ərazisində xristian qardaşlarına "Qafqaz evi" tikə-tikə gələn Rus imperiyasının qəddar siyasətini təsdiq etmiş oluruq.

Artıq XXI əsrdir və Azərbaycan aliminin tərəddüdsüz yeni elmi konsepsiyası, "Yeni azərbaycançılıq" siması olmalıdır! Əgər biz yenə də düşmən doqması ilə keçmişimizə yanaşsaq, qədim dövlətçilik tariximizə qarşı bu günə kimi qəddarlıq göstərmiş İmperiyanın mürtəce siyasəti yaşayacaq, yeni dünyaya gəlmiş körpənin – Yeni Azərbaycanın ən'ənəvi dövlətçilik, mə'nəviyyət və mədəniyyət tarixinin təkrar şikəst doğulmasına səbəbkar olacağıq. Bu problemin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə, qeyd edək ki, rus silahlı ilə bölünmüş həmin inzibati ərazinin Kremlin irtica ideoloji mətbəxindən rus dilindən gələn "Armyanskaya" adı da eyni siyasət konveyrinin məhsuludur. Bu məqamda tarixin tanımadığı "ərəb ər-

¹ Fərat çayının yuxarı axarında yerləşən qədim Arme (Biaini yazılarında) vilayət adının yunan mətnlərində qeydə alınmış "Armuni", daha sonralar "Arminia"/"Armenia" forması rus dilinin lək-sik –semantik xüsusiyyətlərinə uyğun çevrilərkən fonetik dəyişikliklə "Armeniya"şəklinə salınmışdır.

miniyələri”ni nə elmi, nə sosial mənşəyi olmayan “Bizans ən’ənələri” ilə əlaqələndirən fikrə aydınlıq gətirmək məqsədilə Rus imperiyasının Ön Qafqazda apardığı inzibati-ərazi bölgü islahatlarını, öteri də olsa, xatırlamaq yerinə düşərdi.

Məsələn, Rus imperatorluğu 1828-ci ilin martında Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını ləğv edib, onların ərazisini yad ölkələrdən kütləvi gətirib yerləşdirdiyi mühacir ailələrin simasında Yer kürəsinə tələyin qara şeytan toxumu kimi səpələdiyi ümumən erməni xalqına tarixdə müvəqqəti “armyan vilayəti” adında ilk dövlət təşkil etdi və bu sün’i qurum 1828-1830-cu illərarası yaşadı. Həmin tarixdən də rus süngüsü ilə təşkil edilmiş vilayətin “armyan” adı Qafqaz Oğuz Albaniyasının qərb torpaqlarının bir hissəsini əhatə edən ərazinin coğrafi ərazi adına çevrilərək, Rus imperatorluğunun hərbi-inzibati bölgə siyahısında “Armeniya” şəklində qeydə alındı. Buradan da aydın olur ki, işğalçı rusiyanın Qafqaza olmuş silahlı təcavüzü illərində bu ərazi ən qədim tarixdən üzü bəri nə “armyan” adında millət, nə də “Armeniya” (bu toponimin ilk mənşəyi olan “Arme” adından başlayaraq onun tarix ədəbiyyatında qeydə alınmış Arminia\Armini\Arminia\Ərməniyyə\Armenia şəklində hər hansı formada olsa da) adında “armyan dövləti” tanımamışdı. Elə buna görə də ruslar işğal etdikləri qədim Azərbaycan ölkəsinin Qərb hissəsində İmperatorluğun tərkibində yaratdıqları müvəqqəti hərbi-inzibati siyasi qurumu dövlət adı olaraq nə “Arminia”, nə “Armenia”, nə “Armeniya”, nə “Ərməniyyə”, nə də “Ermənistan” adlandırmırlar, onu mənşəyi bu günədək elmə məlum olmayan sün’i uydurulmuş “armyan” anlamı ilə qeydə almışlar. Rusların Qafqazı işğal etdikləri tarixdən sonrakı illərdə tərcümə edilmiş istər keşiş müəlliflərin əsərlərinə, istərsə də erməni kilsə materiallarına diqqət edilsə, o zaman həmin ədəbiyyatda millət adı olaraq “armyan” anlamının deyil, “hay” sözünün qeydə alındığının şahidi olarıq. Buna baxmayaraq bu dövrdən e’tibarən İmperatorluğun dövlət dəftərxanasında qədim Azərbaycan dövlətinin Qərb əraziləri rusların tərtib etdikləri siyasi-inzibati xəritəyə uyğun olaraq “Armeniya”, gətirib məskunlaşdırdıqları əhali isə “armyan” adı ilə qeydə alınır. Bu, erməni tarixçilərinin və qəddar erməni diasporunun Güney Anadolu torpaqlarına iddialı olduqları yalnız və yalnız keşiş ədəbiyyatında uydurulmuş çoxsaylı və ziddiyyətli rəvayət və əfsanə versiyalarında kilsənin mifik Haykın adına “təşkil etdiyi” əfsanəvi “Haykəstan” “dövlətindən” tam fərqli olaraq, dünya tarixində rusların qanlı süngüsü ilə yaradılmış ilk real “armyan dövləti” idi. Azərbaycan türklərinin icərisinə şeytan toxumu kimi səpələnmiş gəlmə, dilənçi haylara

çirkli ev və ağır çöl işlərini gördürən babalarımız onların məişətinə və xəbəslərinə görə onlara “erməni\erməni” adını vermişlər və onları cəmiyyətdə ayrıca növ bəşər kimi özlərindən kənarlaşdırmışlar. Yunandilli Bibliyanın IX əsrdə (887-ci ildə) tərcüməsinə əlavə edilmiş Xalday əfsanəsinin mifik qəhrəmanı Hayk eponim qəbul etdikləri dövrdə milli adları olmayan icma üzvləri yunanların lə’nətlədikləri “İşkil” (“Səllim itlər”) damğası ilə tanınmışlar. Bu, Qərbi Avropanın hansı əyalətindən hansı illərdə Kiçik Asiyaya gəldikləri, hansı ərazidə yerləşdikləri bu günədək elmə məlum olmayan, yalnız orta əsrlərdə keşiş ədəbiyyatında “insan tarixləri” məqsədli şəkildə dolaşdırılmış avropalı icmanın tarixdə daşdıqları birinci addır. Babalarımız ocaqbaşına keçirdikləri, qarşılıqları süfrə açıb duz-çörək qoyduqları mühacirlərin it iyi verdiklərini, qurd kimi məkrli, tülkü kimi hiyləgər və xəbis olduqlarını görəndən sonra onlara “erməni\ erməni”(ən’ənəvi olaraq insanlarımız aralarında olan münasibətə görə bu gün də bir-birinə “sən erməni iyi verirsən”, “sən erməni kimi xainsən” və s. “Yağışa düşən erməni ilə suya düşən itin fərqi foxdur”-müdrək kəlamı babalarımızın onlara qoyduqları “erməni\erməni” namı yunanların gəlmələrə verdikləri “İşkil” adının tarixi təsdiqidir) dedilər. Bu da adsız avropalı icma əhalisinə öz əməllərinə görə aralarında yaşadıkları qonşuların verdikləri ikinci tarixi addır. İndi də qayıdaq yuxarıdakı fikrimizin davamına.

Əgər tarixin şahidlik etmədiyi “4 Armeniya” bölgüsü, bə’zi Azərbaycan tarixçilərin dili ilə desək, “Bizans ən’ənəsi” olaraq, “Ərəb erməniyyələri” adı ilə Ön Qafqaza keçmiş olsaydı, o zaman, Rus imperatorluğu Qafqaz türklərinin bağına çaldığı “erməni” adında əsrlər boyu yad qapılarda sinsiyib bərkimiş iyrenc “pazın” “qədim tarixi”ni bayrağa çevirmiş olardı və “məzlum din qardaşlarımız ermənilər tarixi vətənlərinə qayıdırlar!” - deyər, saxta “inşaat materialları” ilə tikməyə çalışdığı “erməni Qafqaz evi”nin bugünkü iki yüzillik tarixinin ideoloji bünövrəsini elə həmin illərdə daha qədimlərə atardı.

1830-cu ildə müvəqqəti “armyan vilayəti”nin ləğvindən sonra İmperiya Qafqaz Oğuz Albaniyasının qərbdən İrəvan və Naxçıvan əyalətlərindən başlayaraq, Şərqdə Xəzərlə hüdudlanan qədim siyasi coğrafiyasına “quberniya” adı ilə yeni inzibati bölgülər tətbiq edərkən həmin qurumlar heç bir tarixi dövlət sənədində qeydə alınmamış nə K.Patkanyan və N.Adonsun “Yustinian armeniyaları”nın, nə guya “Bizans ən’ənələri”nə “sadiq qalmış” ibn Xordadbehin “erməniyyələri”nin, nə də “M.Xorenskinin adına kilsənin VII əsrdə tərtib etdiyi “Armyan coğrafiyası”na istinadən rəsmiləşdirilmir. Əksinə, quberniyalar Azərbaycan türklərinin qədim tarixini yaşadan şəhər

və mahal adları ilə imperiyanın Şərqi əyalətlərinin hərbi-inzibati ərazi bölgülərinə daxil edilir.

Qafqazın başına gələn bu ilk "parçala, hökm et!" tarixi bölgü müsibəti bir daha sübut edir ki, keşiş müəlliflər tərəfindən öz zamanında da, hətta qonşunun belə diqqətini çəkməyən sığındıqları yad torpaqlarda icmanın ibadəti üçün ayrı-ayrı yerlərdə inşa edilmiş bir neçə kiçik kilsənin şişirdilmiş "böyük tarixini" qədim dövlət qurumu "tarixi" mənasında reallaşdırmağa, həqiqətə çevirməyə çalışan erməni və müzdlü ermənipərəst tarixçilərə "Böyük Armeniya" və onun Ön Qafqazda S.T.Yeremyanın saxta xəritələrində "knyazlar və knyazlıqlar" bölgələrinin canlandırılması Oğuz Albaniyasını dünyanın siyasi xəritəsindən silmək qəsdindən irəli gələn cəfəngiyyətdən başqa bir şey deyildir. Lakin, buna baxmayaraq, kor taleyin hökmü ilə 1828-1830-cu illərdə imperiyanın qədim Oğuz Albaniyasının qərbində yaratdığı "Armyan vilayəti" nə aid edilən hərbi-inzibati bölgünün hələlik bir hissəsində – İrəvan xanlığı ərazisində yeni siyasi şəraitdə fürsət düşcək daşnak-bolşevik Kremlin hökmü ilə "Armyan Respublikası" təşkil edildi. Bundan sonra Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz torpaqlarını başdan-başa xristian qardaşlarının astaca-ustaca işğalına yol açmaq məqsədilə Kremlin "mehriban qonşuluq, dostluq və qardaşlıq" pərdəsi altında ideoloji irtica məşinini "armyan" mücərrəd ismini XX əsr rus siyasət lüğətində "armyanskaya" (yəni, "armyana"/"erməniyə" məxsus) şəklinə salaraq, XIX əsrin əvvəllərində rus mxtaristlərinin uydurduqları forma və mə'naca qətiyyənlə onun özü olmayan "Armeniya" sözü ilə dövlətçilik anlamının təsdiqinə çevirdi. Qanlı rus silahının gücü ilə yeni təşkil edilmiş bu saxta dövlətçilik qurumuna (əslində beş ölkədən gətirilmiş erməni ailələrinin qaçqın düşərgəsinə, məhz "qaçqın düşərgəsinə") söykənərək, sayca az olsa da, qaçqın erməni ailələrinin simasında ümumən dünya ermənilərinin Qafqaz "tarixini" ən qədimləərə atmaq üçün vaxtilə Kilikiya-Venesiya keşişlərinin tərtib etdikləri "Coğrafiya"nın koordinatlarından bəhrələnməklə erməni və rus baş kilsəsilərinin birgə hazırladıqları proqrama uyğun olaraq, İmperiya tarixçilərinin siyasət qələmilə Qafqaz Oğuz Albaniyasının qədim inzibati coğrafiyası "Qafqaz Albaniyası" adı altında Kürün sol sahilindən Xəzər arasına sıxışdırılır və bununla da gəlmə ermənilər yalnız kitab səhifələrində "boşaldılmış ərazidə" "yerli əhaliyə", Ön Qafqazda Oğuz atəşgəhləri erməni kilsəsilərinə "çevrilirlər".

Bu növbəti uydurma "tarixi" gerçək tarixin təsdiqinə vermək məqsədilə İbn Xordadbehə namə'lum üzüköçürən tərəfindən bir səhifə həcmində əlavə edilmiş (bu haqda danışıldı) "4 Ərməniyyə" si-

yahısı hər hansı bir xalqın "dövlətçilik tarixi"ni nişan verən sənəd deyil, "Kitab"ın əlimizdə olan 88 səhifəlik rus nəşrində tərtib edilmiş məntəqə və şəhərlərin adından ibarət yol-marşrut cədvəlidir. Onu da qeyd edək ki, cədvəldə yol-marşrut istiqamətində qonşu şəhər adlarının ardıcıl və düzgün yerləşdirilməməsi də sübut edir ki, "4 Ərməniyyə" bölgü siyahısının ərəb səyyahı İbn Xordadbehə əlavə edən namə'lum üzüköçürən şəxs Qafqaz coğrafiyası ilə əlaqədar tam mə'lumata malik olmamışdı. Bundan başqa, ərəblərin "Arran" adlandırdıqları əraziyə daxil olan şəhər və mahallaların marşrutu sırasında "Arran" ölkənin adı yaşayış məntəqəsinin adı kimi göstərilməsi də sübut edir ki, saxtakar "Ərməniyyə" tərtibçisi "Arran" anlamının Oğuz Albaniyasının Şərqi hissəsini əhatə edən böyük bir vilayətin coğrafi ərazisinə aid olduğundan mə'lumatsız imiş.

Şahid olacağıq ki, İbn Xordadbehə əlavə edilmiş "4 Ərməniyyə" bölgüsünü S.T.Yeremyan öz xəritəsində yerləşdirmir. Ancaq bəzi Azərbaycan tarixçiləri mə'nası anlaşılmayan xüsusi canfəşanlıqla bu saxta bölgünü Ön Qafqazda erməni "dövlətçiliyinin" təsdiqinə yönəldirlər.

Əgər belələri Rus İmperiyasının məqsədli olaraq, nəsil-nəsil beyinlərdə formalaşdırdığı saxta "Qafqaz Albaniyası", "Alban xristian kilsələri", "Qafqazda erməni kilsələri" modellərinin yaranışını bütün siyasi çalılarla ilə müasir işıq bucağı altında tarix və tarixilik kontekstində hərtərəfli araşdırmış olsalar, bu qanlı və işğalçı ideoloji savaş silahı fonunda XIX əsrin əvvəllərindən, XXI əsrin əvvəllərində Oğuz Albaniyasının qədim ərazilərinin böyük bir hissəsini rusun maliyyə, hərbi texnika və canlı qüvvə yardımı ilə ermənilərin ələ keçirdiklərini dünya ictimaiyyətinə, vətəndaşlıq qeyrətilə çatdırmaq ruhunda yaşasalar, o zaman, İbn Xordadbehə əlavə edilmiş tacirlər və səyyahlar üçün yol-bələdçi "atlas"ının da gələri ermənilərin Qafqaz "tarixi" olmadığına e'tiqad edərlər.

Fikrimizin sübutu üçün həmin yol-marşrut "atlas"ını olduğu kimi veririk:

1 Ərməniyyə¹: əs-Sisacan (Sisakan, Syunik)², Arran (ölkə adı), Tiflis, Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Şirvan (Arran ölkəsinin Kür, Kaspi və Dərbənd arasında olan ərazini əhatə edən bir vilayəti).

¹ İstər ərəblərə (Ərməniyyə), istərsə də ermənilərə (Armeniya) istinad edilmiş şərti coğrafi ərazi adı III Antioxun "Suriya çarlığı"nın inzibati ərazisini genişləndirdiyi dövrdə Arme (Şupria) canişinliyinə Qərbdən Araz və Kür çaylarının mənbələrini və onların ətraf torpaqlarını, Şərqdən Ağrı dağının ətəyində Arazın sağ sahil hüduqlarını birləşdirdikdən sonra həmin bölgə Selevk-Yunan çarlığının tərkibində bir əyalət olaraq, Yunan-Bizans mətnlərində "Armini" və "Arminia" "Armenia" namında qeydə alınmış ölkə adının fonetik dəyişikliyə uğramış formalarıdır.

² Ətraflı bax: Kitabda §62-yə aid "İzahlar və qeydlər" bölməsi, s.298-301. Toponimlərin izahları və onların yerləşdirilməsi. Nailə Vəlixanlıya aiddir.

II Ərməniyyə: Curzan (yerləşdiyi coğrafiya mə'lum olmayan əraziyə verilmiş addır), Suqdaş (Kürün sağ sahilində, Tiflisin əks tərəfində), Bab Firuz Kubad (Dərbəndin yaxınlığında), al-Lakz (Şirvanın şimalında dağ vilayəti).

III Ərməniyyə: Əl-Bufuracan (Arranın tərkibində vilayət – ermənilərdə Vaspurakan), Dəbil, Sirac Tayr (Araz çayının şimalında Göyçə gölünün qərbində yerləşdirilir, ermənilərdə Şirak), Baqra-vand (Arazın cənubunda Kiçik Asiyada vilayət adı), Naşava (Kağızmanın yaxınlığında Kars vilayətində şəhər).

IV Ərməniyyə: Şimşat (Fəratın üstündə şəhər), Xilat (Van gölünün sahilində indiki Ahlat şəhəri), Kalikala (indiki Ərzurum), Arciş /Arçiş (Van gölünün şimal sahilində indiki Erciş), Bacunays (Xilat vilayətinin tərkibində dairə).

Əvvəla, yuxarıda dedik ki, xilafət dövrü Ön Qafqazda hər hansı şəkildə bölgü olsaydı, həmin hadisə ərəb səyyahı İbn Xordadbeh-dən (IX əsrin 80-ci illəri) əvvəl ərəb canişinliyi yerləşmiş Dəbil (Divin) şəhəri yaxınlığındakı Drasxanakerts kəndinin sakini yepiskop İovannes Drasxanakerts (IX əsrin 40-cı illəri) şübhəsiz, müasiri olduğu "tarixi" qələmə alardı. Çünki "Kitab"da verilmiş yol "atlas"ında onun anadan olduğu kəndin daxil olduğu vilayət (Dəbil) III Ərməniyyəyə aid edilir.

Təkrar da olsa, xatırladaq ki, M.Xorenskidə olduğu kimi, IX əsr müəllifi İov.Drasxanakertsinin "Armeniya tarixi"ndə "4 Armeniya" bölgüsü Kiçik Asiya ərazisində "lokalizə edilir".

Göründüyü kimi, Ön Qafqazda ərəb "ərməniyyələri"nin "tarixi mövcudluğunu" qət'i təkzib edən başqa millətə mənsub tarixçilər deyil, həmin dövrün (S.T.Yeremyanın "Armeniya" adı ilə paralel yazdığı və ərəblərə aid etdiyi "Ərməniyyə"yə namı növbəti III saxta xəritəsində 862-953-cü illərə aid edilir. Buradan belə çıxır ki, VII əsrin əvvəllərində (639-cu ildə – Əl-Bəlazuri) Ön Qafqazı işğal edən ərəblər, S.T.Yeremyanın fikrincə, guya təxminən 130 il sonra həmin hərbi-inzibati coğrafi ərazini başdan-başa "Ərməniyyə" adlandırmışlar.

Bəs, S.T. Yeremyanın bu iddiası Xilafətin hansı rəsmi dövlət sənədində qeydə alınmışdır? Bu haqlı sualı qoymaq əvəzinə bizim bə'zi tarixçilər qədim Azərbaycan tarixinə qarşı S.T.Yeremyandan daha irtica mövqedə dayanırlar. Belə ki, onlar Qafqaz Oğuz Albaniyası coğrafiyasını İbn Xordadbehin kifayət sayda olan üzü köçürülmüş əl yazmaların (əsərin orijinalı meydanda yoxdur) birinə-holland ərəbşünsü de Quenin nəşr etdirdiyi "mahir əllə" (de Que) saxtalaşdırılmış əl yazmasına əlavə edilmiş "4 bölgünün" "Armeniya" adını "Ərməniyyə" şəklində ərəb linqvistikasına uyğunlaşdırırlar və

bununla da Venesiya mxtaristlərinin mifik "armeniyalari"nin Qafqazda "tarixi mövcudluğunu" təsdiq edirlər. Halbuki, "Armeniya coğrafiyası"ndan (VII əsr) başlayaraq, Y.A.Manandyan və K.Yüzbaşyanadək İbn Xordadbehin bölgü sistemi xatırlanmır.

İkincisi, əgər "Ərməniyyə" iddiası üzüköçürən anonim şəxsin mətnə məqsədli əlavəsi olmasaydı, əksinə, bu "tarixin" təsdiqi baxımından İbn Xordadbeh Bağdadın dövlət arxivində mühafizə edilən hər hansı bir rəsmi sənədə (Bağdad dəftərxanasında "Ərməniyyə"/"Ərməniyyə" bölgüsünü əks etdirən hər hansı dövlət sənədi olmamışdı. Əgər olsaydı, şübhəsiz, həmin sənəd xəlifənin əmrilə tacirlər və səyyahlar üçün hazırlanmış bu yol bələdçi "Kitab"da öz əksini tapmış olardı) istinad etmiş olsaydı, o zaman, şübhəsiz, həmin bölgülər fantastik erməni "tarixinin", "xilafət epoxası" (saxta erməni "tarixinin" "Urartu epoxası", "armen arşakidləri epoxası", "Bizans epoxası", "Pers-Armeniya epoxası" və s. dövrləri kimi)¹ namında iddia edirlər və bu ən'ənəvi növbəti saxtakarlıq da, keşiş babaları kimi, milçəyi filəyib tropika filinə çevirən XX əsrin daşnak tarixçisi, türkün qəddar düşmənlərindən biri olan S.T.Yeremyanın xəritəsində öz əksini tapmış olardı. Xəritələrə diqqətli olsaq, aşkar görürük ki, nə 591-653-cü ilə aid olan I xəritədə, nə 701-862-ci illəri əhatə edən II xəritədə, nə də 862-953-cü illəri nişan verən III xəritədə nəinki "Ərməniyyə"/"Ərməniyyə" bölgülərinə, hətta xilafətin Qafqaz Oğuz Albaniyasının qərbindən, başqa sözlə, Ağrı dağı vadisindən başlayaraq Alban dənizində hüdudlanan geniş coğrafi əraziyə yerləşmiş canişinliklərinin izinə-tozuna belə rast gəlinmir.

S.T.Yeremyanın tərtib etdiyi saxta xəritələrinin yalnız 701-862-ci illəri əhatə edən II xəritədə kilsə ədəbiyyatından gələn adlar (hər üç xəritədə erməni ləfzinə uyğunlaşdırılmış adlardan başqa, yerli xalqa məxsus heç bir qədim və orta əsrlər dövrünə aid toponimə rast gəlinmir) əsasında kifayət sayda verilmiş kiçik "erməni dövlətləri"nin coğrafi ərazisinin üzərindən qərbdən şərqə doğru yuxarı, hissədə "Armeniya", sözün ikinci hecasındakı "i" saitinin yerinə "e" saitini əlavə edərək, ona paralel "Armeniya" yazır, vəssəlam. Təbii ki, bu prinsiplə hazırlanmış xəritədə erməni səyyahı İbn Xordadbehin adı ilə Ön Qafqazı "4 Ərməniyyə"yə bölən fikri təkzib edir. Diq-

¹ Xatırladaq ki, S.T.Yeremyanın saxta xəritələri Biaini və Part çarlarının müvəqqəti işğal etdikləri Ön Qafqazda yaratdıqları canişinliklərin əhatə etdikləri coğrafi ərazilər əsasında tərtib edilmişdir. Araşdırma zamanı problemə tarix və tarixilik kontekstindən yanaşaraq o nəticəyə gəldik ki, Biaini və Part "erməni varisliyi" ilə əlaqədar olaraq, başqa xalqlara məxsus rəvayətlərdə folklor qəhrəmanına çevrilmiş Biaini çarı Aram və Armeda (Arminidə) iqamətgahı yerləşdirilmiş anonim Part canişini Vaxarşak kilsədə ciddi redaktədən keçirilmiş və beləliklə, onlar "erməni babalarına" çevrilmişlər.

qətli olsaq, aydınca görürük ki, S.T.Yeremyanın xəritəsində verilmiş şəhər, mahal adları və onları birləşdirən yol cizgiləri ərəb səyahinin "Kitab"ında verilmiş "atlas"dan tam fərqlənir.

Qət'i şovinist erməni tarixçisi Ön Qafqazda xilafət bölgüsünü təkzib etdiyi halda, erməni kilsəsinin doğmasına əsir olmuş bizim bəzi tarixçilərimizdən sual olunur: Əgər haqqında söhbət gedən bölgülər tarixən mövcud olmuşlarsa, bəs, o zaman IX əsr ərəb səyahı ibn Xordadbehin "Ərməniyələri" S.T.Yeremyanın təqdim etdiyimiz bər-bəzəkli xəritələrində nə üçün görsənirlər? Bəs, hanı ərəblərin Oğuz Albaniyasında apardıqları müvəqqəti "hərbi-inzibati" "əmirlik" bölgüləri?

Məsələ aydındır. Bu, problemin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə, dünyanın mə'lum güclü dövlətlərini arxasında hiss edən erməni kilsəsi XIX əsrdən başlayaraq, qurd səbrilə qarış-qarış ələ keçirdiyi Azərbaycan türklərinə məxsus qədim Ön Qafqaz torpaqlarının qalan hissəsinə də Xəzərədək "Böyük Armeniya" iddiası ilə sahib olmaq üçün xallı köpək Mixail Qorbaçovun¹ xeyir-duasından sonra sonu görsənməyən qanlı savaşa qalxmağa hazırladığı bir ərəfədə – XX əsrin 80-ci illərində S.T.Yeremyanın saxta "istila xəritələri" dünya ictimaiyyəti qarşısında ermənilərin tarixən törətdikləri və törədəcəkləri qanlı faciələrə haqq qazandırmaq məqsədilə tərtib edilmişdir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, əgər M.Xorenski ilə başlanan və sonu K.Yüzbaşyanadək erməni tarix ədəbiyyatında davam etdirilən "4 Armeniya" bölgüsü kilsə rəvayətlərində deyil, rəsmi dövlət sənədlərində öz əksini tapmış olsaydı, habelə Ön Qafqazda "ərəb erməniyələri" barədə xilafətin idarəetmə qanunçuluğunda hər hansı bir işarə belə əks etdirilsəydi, şübhəsiz, S.T.Yeremyan təkzibedilməz tarixi həqiqətə söykənər, qədim Qafqaz Oğuz Albaniyasının siyasi-inzibati coğrafiyasında keşiş uydurmalarından gələn ağılsız "erməni knyazlıqları" təşkil edəndə də, onun heç olmasa, tutacaq yeri olardı.

Problemlə əlaqədar apardığımız qısa araşdırma nəticə olaraq haqlı sual doğurur: Bəs, nə üçün ərəblər işğal etdikləri daha uzaq əraziləri demirik, məsələn, ümumən Qafqaza, yaxud indiki İran coğrafiyasına deyil, yalnız Arazın sağ sahilindən başlayaraq . Alban (indiki Xəzər) dənizində hüdudlanan Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinə "Bizans ən'ənələrini" tətbiq etmişlər?!

Əvvəla, şərti qəbul edək ki, tarixdə olmuşsa da, "Bizans ən'ənələri"nin Oğuz Albaniyasının coğrafiyasına nə aidiyyəti? İkincisi, "Bizans bölgüləri" də, əsası olmayan, boş söhbətdir! Çünki kim inanar ki, Bizans imperatorları da, Xilafət də işğal etdikləri adı gedən ərazilərdə mənsub olduqları xalqın və dövlətin deyil, orta əsrlərdə Xaldey əfsanəsinin qəhrəmanı Hayka istinadən "Haykazan" ("Hayk nəsl") olanadək (IX əsrdə "Bibliya"nın yunancadan erməni dilinə tərcüməsinə əlavə edilmiş Xaldey rəvayəti Bel-Hayk epizodunadək) qədim etnik adları elmə mə'lum olmayan erməni babalarının qoca Şərqi tanımadığı "tarixini" "əbədləşdirməyi" özlərinin milli və dövlətçilik mənafeyindən üstün tutmuşlar?!

Əgər məsələ bu yerdədirsə, o zaman, bəs, nə üçün S.T.Yeremyan erməni xalqının qədim "dövlətçiliyini" "yaşadan" bu ən'ənəyə xilaf çıxır? Əlbəttə, o, xilaf çıxır, əksinə, Yustinianın "armeniyalı"na, Xilafətin "erməniyələri"ne XX əsrin 80-ci illərinin siyaseti "xilaf çıxır". Başqa sözlə, M.Xorenski və İov. Draxanakertsinin "Armeniya tarixi" kitablarında, K.Patkanyanın rus dilinə tərcümə, qeydlər və izahatlarla tərtibində "Armeniya coğrafiyası"nda, N.Adonsun I Yustinianın adından onun "XXXI Novellası"nda, İbn Xordadbehin "Kitab"ında və başqalarında verilmiş "Armeniya" və "Ərməniyə" bölgü sistemi "Böyük Armeniya" uğrunda XIX əsrin əvvəllərində Kilikiya və Venesiya kilsələrinin Qərbi Avropada apardıqları ideoloji kompaniyalar Anadolu və Qafqaz türklərinə qarşı kəsərli savaş silahı hesab edilirdisə, S.T.Yeremyanın xüsusi göstərişlə tərtib etdiyi 3 xəritə dünya erməni diasporasının xroniki ata-baba xəstəliyi olan "Böyük Armeniya" arzusunu gerçəkləşdirmək üçün yaranmış növbəti siyasi şəraitdən yüksək dərəcədə istifadə etməyə, Qafqaz Oğuz Albaniyasının inzibati ərazisini başdan-başa xüsusi qəddarlıqla ələ keçirməyə çağıran Eçmiadzin katolikosu Vazgenin 1980-ci illərdən başlayaraq ümumən İslam qanının tökülməsinə yollar açmış xallı köpək M.Qorbaçov başda olmaqla, bütün dünya ermənipərəst mürtəcə qüvvələrlə birlikdə hazırladığı işğal planı əsasında tərtib edilmiş xəritələrdir.

İki yüzillik Rus İmperiyasının məzara gömüldüyü ilk gündən Azərbaycan türklərinə qarşı daha yırtıcı üsullara əl atmış Kremlin hamiliyinə söykənən və ötən əsrlərdən bəri yolu ölüm və qandan keçən babalarının məkrli arzularının baş tutacağına uşaq sadələvhlüyü ilə inanan mürtəd Vazgen "Böyük Armeniya"nın gələcəyini başdan-başa qatı erməniçiliyi əks etdirən S.T.Yeremyanın xəritəsində olduğu kimi görürdü.

¹ "Humanite" qəzeti, noyabr .1988.

Əlbəttə, XIX əsrdə mxtaristlərin anonim keşiş müəllif M.Xorenskinin adı ilə bünövrəsini qoyduqları coğrafi koordinatları göstərməyən, ancaq rəqəmlərlə (I, II, III, IV) nişan verilən “4 Armeniya” bölgüsünü Kiçik Asiyanın qərbindən “götürüb”, XX əsrin sonlarında xallı köpək Mixail Qorbaçov Rusiyası ilə əl-ələ, türklərin qəddar düşməni olan erməni diasporasına tarixi soyqırımında arxa olmuş onların “ana vətəninə” çevrilmiş Fransa başda olmaqla, Avropanın bəzi xristian dövlətlərinin hamiliyi altında yaranmış yeni siyasi şəraitin tələblərinə uyğun Eçmiadzin (Eçmiatsi) vaxtının çox sərbəst şəkildə Azərbaycan türklərinin qədim Ön Qafqaz torpaqlarına kilsə rəvayətlərindən gələn şəhər və mahal adları ilə yerləşdirmələri təəccüb doğurmamalıdır. Çünki bu, mə'nəvi əməl tarixən baş vermiş bütün siyasi keçid dövrlərində özünü göstərmiş fəlakətli “xroniki erməni xəstəliyi”dir. Lakin qədim dövlətçiliyinin və xalqının tarixini sevən hər bir vətəndaşda təəccüb və təəssüf doğuracaq cəhət odur ki, araşdırma boyu adları gedən “bünövrələri” rəvayət və hekayətlərdə qoyulmuş erməni kilsələrinə istinadən ümumtürk tarixinə, xüsusən Azərbaycan türklərinin qədim Ön Qafqaz dövlətçilik tarixinə (xilafətə qədər “Avesta” qanunları ilə idarə olunmuş Qafqaz Oğuz Albaniyasının mə'nəviyyat, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə) qarşı XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq zəhərli doqma şəkildə formalaşdırdıqları heç bir tarixi maddiyyətə söykənməyən “Böyük Armeniya” və onu şərtləndirən “4 Armeniya” cəfəngiyyətinin dəlili-sübutlu təkzibini az qala “Böyük günah” hesab edən qanlı qarışıq, dili qarışıq, dini qarışıq, əqidəsi və məsləki dönük adları “bizdən” olan bəzi tarixçilərimiz də mövcuddur.

Xalqımızın faciəsi ondadır ki, qanlı Kremlin 70 ildə türklərə qarşı formalaşdırdığı qəddar “dostluq və qardaşlıq” qara kabusunun xofunu siyasi miras kimi bu gün də ürəyindən çıxara bilməyən, kor doqmanın qurbanı olan “bizim” bəzi tarixçilərimiz, hətta erməni tarixçilərinin qət'i imtina etdiklərindən (məsələn, yuxarıda araşdırma zamanı haqqında söhbət gedən M.Xorenskidən və onun şəxsinə Mesrop Maştosdan, “ərəb erməniyyələri”ndən və s.) xüsusi canfəşanlıqla ikielli yapışırlar, erməni kilsəsinin fantastik uydurmalarının (məsələn, əfsanədən gələn dini missionerlərin – Faddeyin, Yeliseyin və başqa mifik şəxslərin adlarına istinadən “Avesta” mə'marlıq üslubu ilə inşa edilmiş Atəşgah binalarının “kilsə” kimi qələmə verilməsi, habelə yerli Odpərəst əhalinin “xristianlaşdırılması” və “erməniləşdirilməsi” və bu sıradan olan sağlam ağılı qəbul etməyəcəyi digər fantastik uydurmaların) altından xalqımızın adından “təsdiq” imzaları atırlar.

III Xəritə (862-953-cü illər). Darbinyan- Melikyan kitabın nəşrinə (1986-cı il) üç il əvvəl (1983-cü il) S.T.Yeremyan tərəfindən tərtib edilmiş hər üç xəritəni guya İov.Drasxanakertsinin “Armeniya tarixi”nə istinadən hazırladığını yazır.Məhz bu qeyri-təbii “erməni doqusunun” nəticəsidir ki, dünyaya şikəst uşaq gəlmişdir.Erməni məntiqini necə başa düşək;ana yoxdur,ancaq “uşaq doğulur!”

Problem ətrafında apardığımız araşdırmalar sübut edir ki, erməni xalqı ona “tarix” yaradan birincisi öz keşişlərinə,ikincisi tarixçilərinə üçüncüsü fantastik xəritələr tərtib edənlərinə və onu cizanlarına mə'nətdar olmalıdır!Bu baxımdan Şərqi qədim yerli əhalisini, onların tarixi dövlətlərini ermənisayaq danan S.T.Yeremyanın bu xəritədə Qərbdən Tıqr çayının sağından yuxarı axardan nisbətən dar bir ərazidən başlayaraq Şərqdən Partav¹ (Bərdə) və Qandzak (Gəncə) əyalətlərinin qonşuluğunda, Şimaldan gürcü «Baqratidlər çarlığında»?!, Cənubdan Urmiyə gölündən keçən qırmızı sərhəd xəttində hüdudlanan ərazidə «armyan Baqratidlər çarlığı»nı? yerləşdirir.

Darbinyan-Melikyan bu xəritənin «Ərəb xilafətinin zəiflədiyi və armyan feodal «dövlətçiliyinin» «yarandığı» dövrü əhatə etdiyini» yazır. Müəllif fikrində tutduğu uydurma hədəfə doğru bir qədər də irəliləyərək əlavə edir ki, «armyan Baqratidləri» feodal çarlığının və Ön Qafqaz knyazlıqlarının (862-925) üzərində şahənşah olan dövrdə katolikos İov.Drasxanakerts Armeniyanın siyasi həyatında fəal iştirak edir».²

Darbinyan-Melikyan bu fikrin davamı olaraq, 850-852-ci illərdə Armeniyada ərəblərə qarşı xalq hərəkatından, I Aşot Baqratuninin hakimiyyətə gəlməsindən, Ön Qafqazı başdan-başaya işğal edərək Armeniyanın sərhədlərini genişləndirməsindən, I Aşotun oğlu I Smbatın (890-913) və nəvəsi II Aşotun (915-929), müəllifin «Azərbaycanda (Cənubi Azərbaycanı nəzərdə tutur – Ə.T.) ərəblərin Sacidlər canişinliyi» adlandırdığı xilafət qurumuna qarşı apardıqları düşmənçilikdən və Ön Qafqaz «erməni dövlətçiliyinin» ağılaşmaz siyasi-iqtisadi fəaliyyətindən bəhs edir.³

Erməni tarixçisinin iddialarından belə çıxır ki, ərəblərin hərbi yürüş illərində yadellilərə qarşı qanlı müharibələr apararı nə Ön Asiyada Atarpatakan, nə də Ön Qafqazda Oğuz Albaniyası kimi qədim dövlətlər yaratmış Azərbaycan türklərinin babaları – babəklər

¹ Bu şəhərin əsasını qoymuş Arsaklı çarları Part İmperiyasının adı ilə onu “Partav” adlandırmışdılar. Partav İmperiyasının banisi Arsakın adını daşıyan indiki Dağlıq Qarabağ əyalətini (Arsaklı), o cümlədən ümumiyyətlə Qarabağın coğrafiyasını əhatə edən inzibati-siyasi ərazidə təşkil edilmiş valiliyin mərkəzi şəhəri idi.

² Darbinyan-Melikyan. Giriş, s.7.

³ Yəni orada, s.7-9.

S.T.YEREMYANIN 862-953 CÜ İLLƏRƏ AİD SAXTA XƏRİTƏSİ

deyil, keşiş müəlliflərin uydurduqlarından başqa, heç bir ədəbiyyatda adları belə çəkilməyən smbatlar, aşotlar ("Hayots işxan") olmuşlar. Bu baxımdan, təsadüfi deyildir ki, hətta ərəb tarixçiləri də Darbinyan-Melikyanın "Hayots işxanları" smbatların, aşotların adına yazdığı IX-X əsrlər dövründə istər Atarpatena, istərsə də Oğuz Albaniyası ərazisində guya xilafətlə "tarixi savaş aparmış", özlərini "Haykazan" adlandırmış bugünkü erməni xalqının babalarının ("Hayots işxanların") adlarını xatırlamırlar.

Ermənilərcə bu saxta "həqiqətləri" yalnız və yalnız həmin dövr "Azərbaycan türkləri və xilafət" tarixini "hay tarixi"yə çevirmək üçün arxalarında heç bir mö'təbər qaynağın, arxeoloji mədəniyyətin, antropoloji və linqvistik materialların dayanmadığı, ancaq uydurma kilsə rəvayətləri əsasında tərtib edilmiş İov.Drasxanakertsin kimi keşiş müəlliflərin "Armeniya tarixi" kitablarında tapmaq mümkündür.

Problemlə əlaqədar bu, məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə Darbinyan-Melikyanın guya "armyan baqratidləri" (guya Aşot adlandırılan "Hayots-işxanların", XIX əsr yanaşması ilə "Armeniya knyazları"nın mənsub olduqları nəsil) Armeniyada və Ön Qafqazda "feodal çarlığının və knyazlarının üzərində şahənşah olan dövrdə (862-925) katolikos İov.Drasxanakertsin Armeniyanın siyasi həyatında fəal iştirak edir" fikrile məsələnin ikinci tərəfinə yanaşsaq, o zaman, onun Ön Qafqazda "erməni dövlətçiliyinin" mövcudluğu iddiası və S.T.Yeremyanın tərtib etdiyi xəritə problemlə əlaqədar apardığımız araşdırma zamanı irəli sürdüyümüz fikirlərə əlavə dəlil olaraq aşkarca sübut edir ki, İbn Xordadbehin əsərində verilmiş "dörd Armeniya" bölgüsü ya maraqlı, məqsədli üz köçürən, yaxud da nəşir tərəfindən ərəb səyyahının kitabına əlavə edilmişdi. Əgər belə deyilsə, bəs, o zaman nə üçün guya "Armeniyanın siyasi həyatında fəal iştirak etmiş" katolikos İov.Drasxanakertsin "şahidi olduğu" Xilafətin Ön Qafqazda "apardığı" "Ərminiyyə" bölgüləri barədə (İbn Xordadbehdə guya keşişin kəndi olmuş Drasxanakert də ərəblərin "əmirlik" adlandırdıqları hərbi-inzibati ərazi bölgüsünə daxil idi) öz əsərində heç bir mə'lumat vermir?

İov.Drasxanakertsinin dövründə "Armeniya" adında coğrafi anlamın təkzibi baxımından K.Yüzbaşyanın yuxarıda nümunə gətirdiyimiz "hayots işxan" ifadəsi kifayət etsə də, bugünə qədər məq-

¹ K.Yüzbaşyan. "Hayots işxan" ifadəsini "Hay knyazı" deyil, "Armeniya knyazı" şəklində tərcümə edir. Problemimizin açımı baxımından maraqlı cəhət odur ki, kilsə ədəbiyyatında işlənən "Hayots" anlamını erməni tarixçiləri "Armeniya" formasında coğrafi ada çevirərəkən tarixi saxtalaşdırdıqlarına özləri öz qələmləri ilə imza atırlar (bax: K.Yüzbaşyan. Baqratidlər epoxasında Arman dövləti və IX-XI əsrlərdə Bizans. M., 1988, s.66.

sədli şəkildə tarixi saxtalaşdırmağa çalışmış soydaşlarını və özünü inkar baxımından yenə müəllifin özünə müraciət edək.

K.Yüzbaşyan yazır ki, IX əsrdə Armeniyada yüksək çinli knyazlar "işxanats işxan", yəni "knyazlar knyazı", sadə knyazlar "hayots işxan", yəni "hay knyazı" titulu daşıyırlar. Erməni tarixçisinin bu e'tirafı, habelə araşdırma boyu yeri gəldikcə, gətirdiyimiz başqa dəlillər bir daha sübut edir ki, IX əsrin keşişi İov.Drasxanakertsinin tərcümədə "Armeniya tarixi" adlandırılan kitabının orijinal variantında "hay", "hayos", "Hayastan" və s. bu qəbildən olan kilsə ifadələrinə uyğun adla qələmə alına bilərdi. Problemlə əlaqədar İ.Şopene istinadən gətirəcəyimiz dəlil də bunu sübut edir. Fikrimizin təsdiqi baxımından XIX əsrin əvvəllərində Ön Asiyanın beş ölkəsindən köçkün ermənilərin gətirilib məskunlaşdırıldığı Qərbi Azərbaycan ərazisini Rus imperiyasının 70 illik Sovetlər birliyi dövründə Kremlin siyasət dili ilə bizimkilər "Armyanskaya SSR" deyəndə erməni rəhbərlərinin "yeni yurdlarını" rəsmi dövlət sənədlərində öz dillərində Haykakan Sovetakan Sosialistakan Hanrabadutyun (Hayastan Sovet Sosialist Respublikası) adında tarixiləşdirmələri daha tutarlı sübutdur.

Gətirdiyimiz növbəti bir neçə fakt xəritədə Ön Asiyanın qərb əyalət və şəhərlərindən başlayaraq, Qafqaz Oğuz Albaniyasının qədim siyasi-inzibati coğrafiyasını "Armeniya" adı altında qucaqlayan S.T.Yeremyanın saxtakarlığını bir daha aşkarlamış olur.

Əgər biz erməni tarix ədəbiyyatında haqqında söhbət gedən Bizans imperatoru Yustinianın adı ilə əlaqələndirilən «dörd Armeniya» bölgüsünü və Ərəb xilafətinin «Ərməniyyə»lərini (ərəblər heç zaman bu adda bölgü aparmamışlar) fikrən "yaratsaq" və onları şərti qəbul etsək, eyni zamanda, bu bölgüləri nə «Armyan coğrafiyası»nda, nə də təqdim etdiyimiz üç xəritədə tapmasaq, məgər bu o həqiqəti sübut etmirmi ki, erməni tarixçiləri özlərinin uydurduqları «Yustinian Armeniyası»ndan, Ərəb xilafətinin «Ərməniyyə»sindən özləri də açıq-aşkar imtina edirlər?

Nə üçün? Çünki kilsə kitablarında Kiçik Asiyada don halda saxlanmış "4 Armeniya" bölgüsünə başqalarını (bizansları və ərəbləri) şərikli etmədən, XIX əsrin əvvəllərində yaranmış əlverişli şəraitdən məharətlə istifadə edən erməni kilsəsinin son məqsədi "Böyük Armeniya" adı ilə hazırladığı siyasi-ideoloji savaş maşınını Qafqaz Oğuz Albaniyasının qədim inzibati-siyasi coğrafi ərazilərinə doğru hərəkətə gətirmək və türkün tarixən düşməni olmuş və olaraq qalan dünyanın məlum qüvvətli dövlətlərinin maliyyə və hərbi yardımını ilə zaman-zaman addım-addım irəliləməklə, uydurulmuş kilsə "dövlət"ini xəritələrdən torpağa köçürməkdir.

S.T.Yeremyanın xəritələri ətrafında apardığımız qısa araşdırmaya nəticə olaraq, fikrimizi bir qədər başqa şəkildə izah etməyə çalışaq.

“Armyan coğrafiyası”nın ilk mətni və sonrakı əlyazma variantları araşdırmada xatırladığımız yüzilliklərdə naməlum keşiş müəlliflər tərəfindən tərtib edilsə də, K.P.Patkanyan heç bir əsas göstərmədən “4 Armeniya” bölgüsü ilə (bax: s.42-43) Azərbaycan türklərinin qədim iki dövlət ərazilərini- Atarpatenanın və Qafqaz Oğuz Albaniyasının siyasi-inzibati coğrafiyasını kilsə rəvayətlərində Kiçik Asiyada kiçik bir ərazidə lokalizə edilmiş mifik dövlətə – “Böyük Armeniya”ya aid etməsi sübut edir ki, erməni müəllifi problemə açıq-aşkar XIX əsrin siyasi ruhuna uyğun tələblərlə yanaşmışdı. Əgər VII əsrdə, yaxud sonrakı yüzilliklərdə “Armyan coğrafiyası”nda göstərilən saysız-hesabsız “armeniyalar” Ön Asiya və Ön Qafqaz ərazilərində “mövcud” olsaydı, bu “tarix” qət'i olaraq, IX əsrin yepiskopu İov.Drasxanakertsinin “Armeniya tarixi” kitabında öz əksini tapmış olardı. Yuxarıda apardığımız araşdırma zamanı gətirdiyimiz dəlillər sübut etdi ki, “Coğrafiya”nın əlimizdə olan son variantını ciddi əlavələrlə nəşr etdirən K.P.Patkanyan, onun ideya daşıyıcılarından N.Adons və başqaları XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı Avropa və Rusiya kilsələrinin “xristian qardaşlığı” dəstəyinə söykənərək daha da fəallaşmış irticaçı erməni kilsəsinin canlı mürtəcə ideoloji savaşı məkinəsindədir.

“Armeniya tarixi”ni V əsrdə, “Armyan coğrafiyası”nı VII əsrdə anonim keşiş müəllif M.Xorenskinin adına istinad edilməsi və K.Patkanyanın “armeniyalarının” M.Xorenskinin “Armeniya tarixi”ndə xatırlanmaması erməni kilsəsinin və onun tarixçi varislərinin əzəli və əbədi saxtakarlıqlarını sübut edən ən mötəbər dəlillərdən də mötəbərdir.

K.P.Patkanyanın 2-3 səhifəyə sığacaq “Armeniya” bölgüləri siyahısına müqayisə üçün diqqət yetirilsə, aşkarca görünür ki, “Armyan coğrafiyası” əsasında erməni kilsəsinin mə'lum torpaq iddiası ilə əlaqədar XIX əsrdən başladığı yürüdəki “kəsirləri” S.T.Yeremyan təqdim etdiyimiz üç xəritədə XX əsrin sonunda Eçmiadzin (Eçmiatsi) katolikosu Vazqenin dünya ermənilərini savaşa çağıran mə'lum müraciətinə (başqa fəsilə müraciətin mətni verilmişdir) cavab verəcək şəkildə tamamlayır.

Fikrimizi başqa şəkildə söyləyək.

S.T.Yeremyanın xəritələrində erməni keşiş ədəbiyyatından gələn kilsə deyimində, erməni ləfzinə uyğun hazırlanmış adlardan başqa, həmin ərazilərdə tarixən mövcud olmuş qüdrətli dövlətlərə və onların yerli əhalisinə məxsus coğrafi ərazilərin koordinatlarının

cızılmaması, həmin ərazilərdəki mə'lum qədim tarixi toponimlərin yerləşdirilməməsi, bununla da, sözün həqiqi mə'nasında, həmin dövlətlərin dünyanın siyasi xəritəsindən “silinmələri” təsadüfi deyildir.

Belə ki, XIX əsrin əvvəllərində mixitaristlər tərəfindən “Armyan coğrafiyası”nda koordinatları cızılmış siyasi savaşı “dövləti” olan mifik “Böyük Armeniya”nın xəyalı “xəritəsini” XX əsrin sonlarında qədim Qafqaz Oğuz Albaniyasının Xəzərədək qalan torpaqlarına silah gücü ilə köçürülməsini nəzərdə tutan S.T.Yeremyanın xəritələri dünya ermənilərinin katolikosu Vazqenin hərbi irtica planıdır.

Bəs «Armeniya» şəkilinə salınmış anlamın etnomənşəi hansı xalqın babalarına məxsus ölkənin coğrafi adı ilə əlaqədardır?

Aşağıda, qısa da olsa, suala cavab tapmağa çalışaq.

M.Xorenskidən gələn ən'ənəyə görə, «Armeniya» anlamının mənşəi çar Aramın adı ilə bağlıdır. Bəs, Aram hansı dövlətin çarındı?

«Erməni tarixinin atası»nın fikrincə, o, «Armeniyanın çarındı». Bir qədər sonra anonim keşişin öz dilindən eşidəcəyik ki, Aramın işğal etdiyi ərazi onun şərəfinə «Birinci Armeniya» adını alır.

Sual olunur, əgər M.Xorenskinin «Tarixi» Aramın çar olduğu «Armeniya»nın «Tarixi»dirsə, bəs nə üçün onun ilk işğal etdiyi torpaqlar «Birinci Armeniya» adlandırılır?

Daha sonralar tarixçilər arasında fikir dolaşılığına, saysız qeyri-elmi, qeyri-tarixi ziddiyyətli konsepsiyaların uydurulmasına səbəb olan əsrlərdən bəri gələn açılmaz sirr bu məqamda saxlanılır. Belə ki, guya M.Xorenski çar Aram və onun «armeniyaları» barədə rəvayəti Mar Abasın «Tarixi»indən götürmüşdü. Əgər xatırlasaq ki, Mar Abas da, Moisey Xorenski də tarixi şəxsiyyətlər deyil, anonim müəlliflərdirlər, çar Aram haqqında başqa rəvayətlər də «Armeniya tarixi»ni tərtib edən kilsənin uydurmalarıdır, o zaman, hər şey aydın olar.

Tarixi saxtakar olan erməni keşiş müəlliflər fikrimizcə, Bizans imperatorluğunun Kiçik Asiyanın qərbində olan işğal hissəsində apardığı inzibati ərazi bölgülərinin üzərinə xəritələrdə Yustinianın adı ilə, bu günkü anlayışda, dövlət anlamı olan «Armeniya» namını yazmış və bununla da Biaini tarixi və Arsaklı tarixi kimi, Bizans tarixini də «ermənilədirilmişlər». Erməni kilsəsinin qədim Ön Asiya və Ön Qafqaz Türk tayfalarının ulu keçmişinə, bu kontekstdə, xüsusən Azərbaycan türklərinin qədim dövlətçiliyinə qarşı təməlini qoyduğu «Böyük Armeniya» mifinin tarixi də məhz bu məqamdan başlayır.

Xatırladaq ki, M.Xorenskinin adı ilə «erməniləşdirilmiş» Aram əslində m.ö. 864-845-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş Biaini çarının erməni kilsəsində redaktədən keçirilmiş Xaldey rəvayətindən gələn obrazdır.

Qarşıda yeri gəldikcə danışılacaqdır ki, orta əsrlər erməni kilsəsi dövrün qüdrətli dövləti olmuş Biaini ölkə adının üzərində «qədim Armeniya» sözünü yazmış, çar Aramla əlaqədar rəvayət və əfsanələr uydurmuş, lakin bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, onu tam «erməniləşdirə» bilməmişdir. Bizim eldə obrazlı hekayət var: tülkü hindən xoruzu oğurladı, öz qara çuxasının altında gizlətdi, ancaq yenə də xoruzun quyruğu görsəndi və tülkü cəzasına çatdı!..

«Xoruzun quyruğu» məsəli erməni keşişlərinin qara çuxası altında «Armeniya» adı ilə Biaini (habelə «Mar/Maday əsilli» «Atarpatena əsilzadəsi» (M.Xor.) III Antioxun keçmiş «strateqi» Armini/Armina çarı Artaksinin (erməniləşdirilmiş Artaxsesin) banisi olduğu Artaksilər səltənəti, bundan başqa Ön Asiyada Arsaklı səltənətinə Sasanilər tərəfindən 227-ci ildə son qoyulsa da, erməni tarixçiləri həm «armyan arşakiləri» adı ilə Part imperiyasının Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda vaxtilə yaradılmış valiliklərinin, həm də həmin ərazilərdə 227-ci ildən başlayaraq hakimiyyətdə olmuş Sasani şahlarının 580-ci ilədək dövrünü «Armeniya tarixi» adı ilə «erməniləşdirirlər») kimi qüdrətli bir dövlətin gizlədilməsi üst-üstə düşür. Məsələn, anonim keşiş M.Xorenskidə «qədim Armeniya» çarı Aram Kappadokiya çarlığı (Assuriya çarlığı) ilə müharibələr aparır. Məhz «Xoruzun quyruğu» da tarix və tarixilik, zaman və məkan baxımından bu məqamda çox aydın şəkildə görsənir.

Tarix xəbər verir ki, Ön Asiyanın, o cümlədən, Kiçik Asiyanın Şimal və Qərb əyalətləri uğrunda Biaini və Assuriya çarları on illərlə qanlı müharibələr aparmışlar. Bu haqda qarşıda danışarkən Biaini çarı Aramla (m.ö. 864-845-ci illər) Assuriya çarı II Salmanasar (m.ö. 860-826-cı illər) arasında baş vermiş müharibə epizodu xatırlanacaqdı. Məlum olacaq ki, döyüşlərdə biainilər assuriyalılara məğlub olmuş, II Salmanasar Biaini ölkəsinin içərilərinə doğru irəliləmiş, «Aram» adında mərkəzi şəhər işğal edilmiş, çar Aram dağlara doğru çəkilməyə məcbur olmuşdur.

Bu tarixi həqiqət erməni kilsəsində Babildən qovalanmış əfsanəvi çar Haykın guya nəslindən olmuş Aramla əlaqədar rəvayətə çevrilir və tam başqa məzmununda M.Xorenski adında anonim keşişin dili ilə verilir.

«Armeniya tarixi»nin I kitabının XIV bölməsində verilmiş başlıq belə adlanır: «Aramın assuriyalılarla müharibəsi, onun qələbəsi. Payanis Kaxia – Kesariya – Birinci Armeniya və Armeniya adlanan başqa torpaqlar».¹

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.49.

Bu bölmədə keşiş müəllif çar Aram tərəfindən Assuriyanın Kiçik Asiyanın qərb əyalətlərində ələ keçirdiyi torpaqlardan başqa, Kappadokiyanı, ümumiyyətlə Pont dənizi ilə Okean (Aralıq, yaxud Ağ dəniz) arasında olan ərazini başdan-başa işğal etdiyini yazır. Bu qələbədən sonra çar Aram öz nəslindən olan Meşak adında bir nəfəri həmin ölkəyə canişin təyin edir və özü «on minlik ordu ilə Armeniyaya qayıdır».

Bəs bu «Armeniya» hansı coğrafi ərazinin adıdır? M.Xorenski də bu sualın cavabı yoxdur.

Erməni kilsəsi bir qədər də irəli gedərək «Xoruzun quyruğunun» tamam görünməməsi üçün Aramın etnomənsubiyyətə guya «armyan» olduğunu sübut etmək məqsədilə fantastik şəkildə «armyan dilində» maarif və mədəniyyətin mövcudluğunu m.ö. 864-845-ci illərə atır və bu «hadisəni» «Armeniya»?! çarı Aramın adı ilə əlaqələndirir.

Başqa xalqların tarixinə qarşı çevrilmiş bu təxribata görə erməni keşişi nəinki «Xoruzun quyruğunu» gizlədə bilmir, əksinə, hindən oğurladığı «xoruzun» özünü istəmədən tarixin ədalətli məhkəməsi qarşısında öz əleyhinə canlı şahidə çevirir. Məsələn, M.Xorenski sözünə davam edərək yazır: «Aram həmin ölkələrin əhalisinə əmr etdi ki, armyan dilində¹ oxusunlar və o dildə də danışsınlar. Elə buna görə də bu ölkə günümüzə qədər «Proti Armenia», tərcümədə² «Birinci Armeniya» adlanır.

¹ Əgər deyilən həqiqət olsaydı, o zaman, elmə bu gün «Biaini» daş yazıları adı ilə məlum olan abidələr «Armeniya yazıları», yaxud «Armyan yazıları» kimi təqdim edilməli idi. Bu, kilsənin qəsdlə dolayışa saldığı problemin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə, əgər, çağdaş ermənilərin m.ö. yüzilliklərdə dövlət quruluşu, onun «armyan dilində» məktəbi, yazısı, oxusu və dövlət danışığı dili olmuşsa, belə bir halda, bəs, erməni kilsəsi nə üçün özünü gücə salır, V əsrdə guya yaşamış keşiş Mesrop Maştosu uydurur, «armyan əlifbası» «ixtira» edir və s. Halbuki, hay tayfasının Yunan - Selevki, sonralar Roma-Bizans işğal ərazisində yaşamış ailələri xristianlığın Yunan təriqəti yoluna gedir, kilsə işlərində XIV əsrdəki Yunan və Suriya yazısından və dilindən istifadə edilirdi. Erməni keşişlərinin özləri bilərəkdən, qəsdlə kilsə danışığı dili olan Qrabann ilk yaranma tarixini qarışıq salmış, anonim keşiş Mesrop Maştos ətrafında söylənilən kifayət qədər mübahisəli və ziddiyətli fikirlər yaratmışlar. Qarşıda yeri gəldikcə bu haqda ətraflı danışılacaqdır.

² Buradan aşkar görsənir ki, M.Xorenskinin toponim adının V əsrdə yunan dilindən rus dilinə tərcüməsindən «danışdıran»-«Armeniya tarixi»ni ermənicədən rus dilinə çevirən N.Emin anonim keşiş müəllifi çox sərbəst şəkildə əvəz etmiş, onun adından da «4 Armeniya» hölgüsünün saxta, ehtibarsız, dözümsüz binövrəsini qoymuşdur. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Təkrar da olsa, zərurətdən fikrin açını baxımından problemə başqa işıq bucağı altından yanaşaq. Yunan sözü olan «Proti» rus dilində «Birinci» anlayışını bildirir. Qədim Yunan və Bizans qaynaqlarında, habelə bəzi Roman-German dillərində «Armenia» şəklində yazılan toponim tərcümə mətnində rus dilinin semantik-leksik qanunlarına uyğun olaraq «y» samiti artırılır və sözün sonluğu «ya» kimi tələffüz edilir. Beləliklə, nəticədə məşhurluq qədim Şupriyanın Biaini yazılarında «Arme» («Yuxarı ölkə») şəklində tarixiləşdirilmiş ikinci adının rus dilində «Armeniya» deyimində səslənən törəməsi yaranmış olur.

Beləliklə, Aram öz şəxsi malikanəsindən (guya «Armeniya» ərazisindən – Ə.T.) başlayaraq işğal etdiyi “insan yaşayışı olmayan torpaqlara” etnik mənşəi mə’lum olmayan əhalini məskunlaşdırır (haradan gətirir?! – Ə.T.) və həmin əraziləri İkinci, Üçüncü, Dördüncü Armeniya adlandırır.

“Budur”, ilk və həqiqi səbəb – nə üçün bizim vətənin qərb hissəsi (Kimmireylərin yürüşünə qədər (m.ö. VII əsr) həmin ərazi «Kiçik Friqiya» adlanırdı. Keşiş ədəbiyyatında həmin tarixi ərazinin adını, sadəcə olaraq, «Kiçik Armeniya» sözü ilə əvəz edirlər – Ə.T.) Birinci, İkinci, Üçüncü və Dördüncü Armeniya adlandırılır! Biz o adamlarla razılaşıyıq ki, onlar buranı «Yunan Armeniyası» hesab edirlər. Nə etmək olar, hərənin öz fikri var».¹

Mə’lumdur ki, K.P.Patkanyan «erməni tarixinin atası»nı V əsrdə, Bizans imperatoru I Yustinianı VI əsrin birinci yarısında yaşayan şəxs hesab edir. Lakin M.Xorenskinin özünün haqqında söhbət gedən problemə «şahidlik etməsi» vəziyyəti köklü şəkildə dəyişir.

Keşiş müəllifin «Yunan Armeniyası» fikrinə e’tirazı sübut edir ki, ona qədər «dörd Armeniya» bölgüsünü yunanların adına yazan tarixçilər olmuşlar. Bu məqamda anonim müəllif M.Xorenskinin tarixi «şahidliyi» mövzumuz üçün daha gərəkliliyi aydınlaşdırmaq istəyir.

Birinci. M.Xorenski nəinki V əsrə, hətta VI əsrdə yaşamış Yustinianı daha sonrakı dövrə aid müəllifdir.

Yuxarıda anonim keşişin VII-X yüzilliklərdə yaşadığını yazan ayrı-ayrı tarixçilərin fikirləri ilə tanış olmuşuq.

İkinci. M.Xorenskinin özü çar Aramın bölgüsünü Yunan-Bizans imperatoru Yustinianın ünvanına yazan müəllifləri ittiham edir.

Əvvəla, M.Xorenskidə coğrafi ərazi adı kimi Yunan qaynaqlarında verilmiş forması olan «Armenia» anlamının mənşəini çar Aramın adı ilə əlaqələndirmək linqvistik-semantik baxımdan da əsassızdır. Əgər həqiqətən işğal edilən ölkənin Kappadokiya adı çar Aramın şərəfinə dəyişdirilmiş olsaydı, o zaman, mübahisəsiz demək olardı ki, həmin şəhərin adı «Armenia» deyil, «Aramia» adlanmalı idi. Məsələyə şərti olaraq, bu kontekstdən yanaşıldısa, «Armenia» «Armen ölkəsi» mə’nasını verərdi, «Aramia» namı da «Aram ölkəsi» anlamında işlədilər.

Çar Aramın Kappadokiyaya yürüşü zamanı ölkə hakimiyyəti mifik çar Haykın Hay nəslinin deyil, əfsanəvi çar Arimin nəslində hesab edilən Armenlərin əlində idi.

Deməli, erməni kilsəsi Kappadokiyanı Aramın deyil, ölkənin yerli əhalisi olan Armenlərin adı ilə «Armenia» adlandırmış olsaydı, keşiş məntiqi daha ağıla batan olardı. Bu məqamda da xatırlanan «Armenia»nın «hay»dan sonra özlərini məqsədli şəkildə «armyan» adlandırmış çağdaş ermənilərin mə’lum hibritlərdən törənmiş babaları ilə heç bir əlaqəsi ola bilməzdi.

Sual olunur, əgər Kappadokiya Aramın şərəfinə «Birinci Armenia» adlanırsa, bəs, onun çar olduğu ölkənin «Armenia» adı hansı səbəbdən meydana çıxmışdır?

M.Xorenskidə sual cavabsızdır.

Yuxarıda dedik ki, erməni kilsəsində rəvayət çarına çevrilmiş Aram tarixin tanımadığı hər hansı bir «Armenia»nın deyil, Biaini dövlətinin çarıdır. «Aram» adında salınmış tarixi şəhər də onun öz ölkəsində özü tərəfindən inşa edilmişdir. III Salmanasara aid olan yazılarda da bu haqda müfəssəl mə’lumat verilir.

Əgər çağdaş anlayışda olan «Aram şəhəri» anlamını o dövrün linqvistik-semantik yanaşması ilə etimoloji təhlilə çəksek, şübhəsiz, «Aram» şəxs adı «məskən», «ölkə», «vətən» anlayışı olan «ia» ilə uzlaşacaq və «Aramia» şəklinə düşəcəkdir.

Kimsədə şübhə qalmamalıdır ki, «Armenia» - Armenlərin ölkəsi (yurdu, vətəni və s.), «Aramia» - «Aramın ölkəsi» (yurdu, vətəni və s.) anlamı verir.

Bu həqiqət də ondan xəbər verir ki, nə Armenlərin ölkəsi olan qədim Kappadokiyanın, nə də Aramın ölkəsinin bu günə qədər adı elmə mə’lum olmayan ermənilərin babaları ilə (söhbət dini əfsanə qəhrəmanı olan mifik Haykdan deyil, etnik şəxsiyyəti və etnik tarixi olmayan əcdaddan gedir) heç bir əlaqəsi yoxdur.

Bə’zi erməni tarixçiləri qədim və orta əsr dövrünə müraciət edərkən Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş Mar/Maday/Maq Türk tayfalarının Ön Asiyanın şərqi qərbinə doğru yayılmış nəsil budaqlarından birinin- Mar əhalisinin vətəni olan Arme (Şupria) ölkəsinin adını gah «Armeniya», gah da «Armenia» şəkilində yazırlar.

Biaini yazılarında qeyd edilmiş ölkə adı “Arme” bir qədər əvvəldə qeyd etdiyimiz yazılış formaları ilə yanaşı, Yunan –Bizans və qədim Şərq mətnlərində «Armeini», «Armeinia»,¹ «Armini» şəkilində yazılışları da qeyd edilmişdir.

Fikrin sübutu üçün tarixi bir hadisəni xatırlayaq.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.50-51.

¹ Bax: Mişsenko. İzahat. Herodot. Tarix.

Ksenofont m.ö. 401-ci ildə Yunan hissələrinin sərt qayalıqlar yüksəkliyində yerləşmiş bir ölkənin hüduduna hansı çətinliklərlə gəlib çatdıqlarını geniş təsvir edir.

Çağrılmamış qonaqlarla hüdudda onları qarşılayan ölkə başçısı arasında Pers dilində aparılan qısa sorğu-sualı Ksenofont bizə belə çatdırır:

«Bu ölkənin adı nədir? O, dedi ki, Arminidir. Sonra soruşuldu, atları kimin üçün bəsləyirsiniz? Komarx (rəis, ağsaqqal – Ə.T.) cavab verdi ki, bunları Pers çarına xərac veririk».¹

Qeyd edək ki, ölkə adı olan «Arme» sözünün Boqıstan qayalarında «Armina», «Harminuia» formasında yazılışı yunanlı tarixçi tərəfindən «Armini» şəkilində qeydə alınması anlamın mənasını dəyişmişdir. Arme Biaini yazılarında qeydə alınmış öz ilkin qədim formasını saxlamaqla, etnodil tələffüz qanunlarına, cümlədə işlənmə yerinə uyğun olaraq, «Armeini», «Armini», yaxud «Armina» və s. şəkilində də işləyə bilər.

Biaini yazılarında qeydə alınmış, Mesopotamiyanın şimalında, indiki Diyarbəkri şimal-qərbində yerləşən ölkənin adını – Arme namını bir sıra görkəmli mütəxəssislərin, o cümlədən, Q.A.Melikişvilinin, B.B.Piotrovski və başqalarının Boqıstan qaya mətnlərində tarixə şahidlik edən «Armina» adı ilə əlaqələndirmələri problemə elmi kontekstdən yanaşmanın nəticəsi idi.²

Q.A.Melikişvili «U - ra - aš - tu - ru» anlamı ilə əlaqədar fikir söyləyərək yazır: «... Babil versiyasına (U - ra - aš - tu - ru-Ə.T.) qədim Pers çarı I Daranın (m.ö.521-494) məşhur Bisutun yazılarında rast gəlinir. O dövrdə artıq Urartu (tarixi saxtakarlıq olaraq Fəratın yuxarı axarında yerləşmiş Arme (Şupria) deyil, Biaini ölkəsi nəzərdə tutulur-Ə.T.) çarlığı yaşamırdı. «Urartu» burada, şübhəsiz, qədim Assuriyanın şimalında yerləşən torpaqların adını bildirən coğrafi anlayış kimi istifadə edilmişdi»

Məlumdur ki, Bisutun mətnləri üç dildə tərtib edilmişdi: qədim Pers (bu dövrdə perslərin etnoyazısı olmamışdı. Sasanilərin hakimiyyəti illərinin müəyyən çağında da Pers tayfaları Maday yazısından, yə'ni «Avesta» yazısından istifadə etmişlər. Yalnız «Zend Avesta» dövrü persidlərin Maday yazısı əsasında tərtib edilmiş əlifbasından və daha sonra yazısından danışmaq olar. Bu haqda qarşıda bəhs ediləcəkdir – Ə.T.), Elam, Babil.

¹ Ksenofont, I, IV, 17.

² Q.A.Melikişvili. Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixinə aid qədim Şərq materialları. Nairi-Urartu. Tiflis, 1954, s.22; B.B.Piotrovski. Erməni xalqının mənşəi haqqında. Leninqrad, 1946, s.25.

Budur, Babil mətnindəki Urartu («Urartu» anlamı Assur yazılarında işlənmiş «Uruatri» toponiminin XIX əsrə aid formasıdır. «Uruatri» sözü Boqıstan qayalarında oyulmuş Yeni Babil mətnində «Uraştri» şəklində tarixləşdirilmişdir-Ə.T.) qədim Pers (əslində Azərbaycan türklərinin Ana Mayasında iştirak etmiş Maq tayfalarına məxsus «Avesta»-Ə.T.) mətnində «Armina», həm də Elam mətnində H-ar-mi-nu-ia adında istifadə edilmişdi.

Elmi ədəbiyyatda «Armina» adını ədalətli olaraq, Biaini mənbələrində¹ Yuxarı Mesopotamiyanın şimal hüdudunda, indiki Diyarbəkri şimal-qərbində yerləşmiş Arme (qədim Şupria – Ə.T.) ölkəsi ilə əlaqələndirirlər.²

Məlumdur ki, problem ətrafında ziddiyyətli fikirlər söyləyən müəlliflər də olmuşdur. Bu baxımdan biz burada yalnız gürcü tarixçisinin istinad etdiyi B.B.Piotrovskidən nümunə gətirəcəyik.

Q.A.Melikişvilinin B.B.Piotrovskiye istinad etdiyi fikirdən iki il əvvəl Rus tarixçisi tam fərqli nəticəyə gəlmişdi. Onun ilkin qənaətinə görə VI əsrin ortalarında «Van çarlığı» adlandırdığı Biaini ölkəsinin Qərb ərazilərini armenlərin başçılığı ilə yeni tayfa ittifaqı ələ keçirir.

Bəs bu «armenlər» etnomənsubiyətçə, erməni kilsə ədəbiyyatında uydurma və ziddiyyətli rəvayət versiyalarını bir kənara qoysaq, qədim Şərq tarixində kimlərdirlər,³ onların başçılıq etdikləri «tayfa ittifaqı» hansı etnotayfa birliyindən yaranmışdı, onlar Biaini (Van çarlığı) ərazilərinə guya gələndə onların ata-baba ocaqları

¹ B.B.Piotrovski. Erməni xalqının mənşəi haqqında, s.25.

² Q.A.Melikişvili. Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixinə aid qədim Şərq materialları. Nairi – Urartu. Tiflis, 1954, s.22.

³ M.Xorenskidə coğrafi ərazisi göstərilməyən rəvayət «Armeiya»sının çarı kimi verilmiş Aram (elmi ədəbiyyatda Assuriya-Biaini müharibələri ilə əlaqədar yerli əhalinin yaratdığı qədim rəvayətləri orta əsr erməni kilsəsi yenidən işləmiş və erməni variantı yaratmışdır. «Armeniya tarixi»ndə verilən epizodda da Biaini çarı Aram «erməniləşdirilmiş» və coğrafi kordinatları məlum olmayan «qədim Armeniya»nın çarı kimi verilmişdi. 1843-cü ildə Venesiya mxitaristləri onlardan əvvəl kilsənin meydana atdığı xəyali «qədim Armeniya»ni reallaşdırmaq və tarixləşdirmək məqsədilə «Bazmaven» adlı jurnal təsis edirlər. Jurnal ilk sayından başlayaraq, Qərbi Avropada Biaini dövlətinin tarixini qondarma «Urartu» adı ilə «erməniləşdirmək» üçün ideoloji kompaniyaya başlayır. düşmən ölkəni-Kappadokiyanı xarabazarıya çevirir, əhalisini qılıncdan keçirir. Bundan sonra o, əfsanəvi çar Arimin nəslindən olan armenlərin ölkəsini öz şərəfinə «Birinci Armeniya» adlandırır. Göründüyü kimi, erməni kilsəsi «Armeniya tarixi»ni tərtib etdiyi dövrdə nə armenləri çağdaş ermənilərin babası kimi, nə də yerli əhalinin adı ilə Kappadokiyanı XIX əsrdə N.Eminin redaktəsində meydana çıxmış «Armeniya» namında nişan vermir. Bəs hansı əsasla bə'zi erməni və muzdlu ermənipərəst tarixçilər tərəfindən «armenlər» çağdaş erməni babaları hesab edirlər?!

hansı coğrafi ərazidə yerləşirdi və s. bu sıradan olan suallara B.B.Piotrovski kimi görkəmli bir alim elmi tarixin «üç riyazi düsturu» (arxeologiya, antropologiya və linqvistika) əsasında cavab tapmaq əvəzinə, xalqların tarixinə sifarişli və siyasi muzdlu İmperiya əsgəri olaraq, şaxmat taxtası üzərində dövrün tələblərinə uyğun gedişlər etməsi, sözün əsl mənasında, şəxsən onun və onun başçılıq etdiyi Rus tarix elminin faciəsi idi.

B.B.Piotrovski yazırdı: «Nəqşi-Rüstəm və Bisutun yazılarının Babil mətnində yerləşdirilən Urartunun¹ qədim adı (U - ra - aš - tu-ru), eyni zamanda, Pers (yazı "Avesta" yazısıdır-Ə.T.) və Elam mətnində olduğu kimi, Armeniya (qədim perslərdə "Armina", elamlarda "Har - mi-nu - ia") sözü ilə əvəz olunur.

Beləliklə, Van çarlığının ələ keçirilmiş hissəsi yeni siyasi birləşmənin (guya «armenlərin» - Ə.T.) adını daşımağa başlayır».²

Haqqında söhbət gedən tarixi dövrlə əlaqədar B.B.Piotrovskinin konsepsiyasını təkzib edən kifayət sayda mütəxəssis tarixçi fikirləri də məlumdur. Biz burada yalnız Biaini daş yazılarının məşhur mütəxəssisi «Biaini dilinin izahlı lüğəti» adlı monumental kitabın müəllifi İ.İ.Meşşaninova müraciət etməklə kifayətlənəcəyik. O, maddi mədəniyyətə və tarixi reallığa istinadən yazırdı: «Mən armyanların (müəllif yalnız olaraq armenləri "Armyan" adlandırır.-Ə.T.)guya öz əvvəlki məskənlərində urartuları əvəz etmək üçün VI əsrdə Xalqların yerlərinə gəlmələrinin izlənməsində kifayət qədər əsas görmürəm. Armyan (tarix "Armyan" namında tayfa tənimi).Onun mənşəi də mə'lum deyildir.Araşdırmada "Armenia" və "armyan" sözlərinin mənşəindən danışarkən gətirilən maddi dəlillər də bunu sübut edirlər- Ə.T.)adı öz bənzəri olan Xald Arame (Armen) kökündəndir. Bundan başqa, Surb-Paulos Sardur yazılarından biz bilir ki, Sardur Arme ölkəsini zəbt etmişdir. Deməli, həmin sözü (Arme - Ə.T.) fərziyədə Qərbdən Vana və Urmiyaya hərəkət edən gələri «armyanlar» gətirməmiş, həmin ifadə VI əsrdən də xeyli əsrlər əvvəllərdə öz məskənində yaşamışdır.

VII əsrin sonunda baş vermiş hadisəyə qədər o artıq uzun müddət öz yerində idi».¹

¹ Müəllif Venesiya mxitaristlərinin ən'ənələrinə uyğun olaraq, "Urartu" anlamı ilə Biaini dövlətini nəzərdə tutur. Boqistan qayalarında tarixin daş yaddaşına çevrilmiş hər üç mətnə oyulmuş toponim (U-ra-aş-tu-ru, Ar-mi-na, H-ar-mi-nu-ia), Ktesifontda xatırlanan "Armini" vilayət adı şəkildə fərqli olsalar da, mə'naca eynidirlər (hər üç mətnə verilmiş toponim ad "Yuxarı ölkə" anlamı verir) və qədim Arme (Şupria) ölkəsinin coğrafi adını bildirirlər.Tarix ədəbiyyatında bu günə kimi çox kobud siyasi ən'ənəyə çevrilmiş "Urartu/ Biaini" paralelini məqsədli şəkildə uyduranlar lə'nətə gəlmiş Venesiya mxitaristləridirlər.

² B.B.Piotrovski. Urartunun tarixi və mədəniyyəti. İrəvan, 1944, s.136.

Fikrimizcə, artıq izahata ehtiyac yoxdur. Boqistan qaya mətnlərində işlədilmiş "Ura-aş-tu-ru", «Ar-mi-na» və «H-ar-mi-nu-ia» ifadələri Van gölü ətrafında yerləşmiş Biaini dövlətinin deyil, Mar-Türk əhalisinə əcdaddan məxsus Arme (Şupria) ölkəsinin daş yaddaşa çevrilmiş coğrafi adının müxtəlif şəkildə yazılışdı.

Bəs Yunan hərbi tarixçisi Ksenofontun verdiyi mə'lumat probleminizlə bağlı uzun illər boyu siyasətin qaraboyağına salınmış hansı həqiqətlərə işıq salır?

Birinci. Yuxarıda Ksenofontdan gətirdiyimiz mətndən də görünür ki, Yunanlar ölkə hüduunda yerli əhalinin nümayəndəsi ilə başqa dildə, yə'ni «hay dilində» (hayların «danışiq», «ünsiyyət» dili olan - Qrabar hələ neçə min illər sonralar zaman kəsiyində yaranacaq) deyil, yalnız Pers dilində söhbət aparırlar. Bu məqamda inkaredilməz tarixi bir kerçəkliklə üz-üzə dayanmış oluruq: Arme (Şupria) ölkə əhalisi etnik mənsubiyyətə mə'lum iddiaların əksinə, nə «İşkil/«Səllim itlər» (Simeon Lehatsi - XVI əsr erməni yepiskopu) adında etnosdur, nə «haydır», nə də çağdaş adda «ermənidir».

Xatırladaq ki, həmin illərdə Maday imperiyasında Mar/Maday çarları deyil, Pers Əhəməni nəslə hakimiyyətdə idi. Bu dövrdə Arme ölkəsi İmperiyanın 13-cü satraplığına aid edilirdi. Təbii ki, həmin illərdə də satraplığa dövlət dilini bilən şəxs başçılıq etməli idi. Biri ölkənin doğu, digəri batı hissəsini idarə edən Orantes və Tribazus da Əhəməni sarayına yaxın adamlar idilər.

İkinci. Qədim Yunan tarixçiləri, o cümlədən, Hektay Miletski (m.ö. VI əsr), Herodot (m.ö. IV əsr) və başqaları Arme ölkəsinin yerli əhalisini «marlar» adı ilə nişan vermişlər.

Bu haqda erməni kilsəsinin başqa xalqlardan iqtibas etdiyi «Vişaplar» («Əjdahalar») adlı mifoloji və şifahi xalq ədəbiyyatında da mə'lumat verilir. Bu barədə qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Təsadüfi deyildir ki, M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə də Armeyə işarə ilə xəbər verilir ki, Armini çarlığını ilk yaradan da, ("Mar/Maday nəsilli", "Atarpatena əsilzadəsi" Artaşes ,başqa sözlə III Antioxun keçmiş "strateqi" Artaksi nəzərdə tutulur), onun müttəfiqi də madaylar (erməni ədəbiyyatında marlara həm də madaylar demişlər) olmuşlar.Deyilənlərdən aydın olur ki, bu günə qədər, belə söyləmək mümkünse,"erməni babaları və Qafqaz" problemi ilə əlaqədar ədəbiyyatda istifadə edilmiş "Arme"/"Armina"/"Harminu-ia"/"Armini"/"Arminia"/"Armenia"/«Ərməniyyə»/«Ərminiyyə», habelə, «Armeniya» formasının etnohay,yaxud yapışdıraq «etnoarm-

¹ İ.İ.Meşşaninov. Urartu (Biayn) dilinin izahlı lüğəti. Leninqrad, 1978, s.50.

yan» dil, inanc, soy-kök faktoru ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Mə'lum inzibati ərazinin namı hər hansı şəkildə yazılsa da, onun mənşəi Mar əhalisinə məxsus Arme (Şupria) ölkə adına bağlıdır. Deməli, bu toponimin Biaini daş yazılarında, sonra Boqıstan qaya mətnlərində, habelə Ksenofontda və başqa qədim qaynaqlarda tarixin qan yaddaşına çevrilmiş formaları arasında "Armeniya" şəklinin olmaması sübut edir ki, "Armeniya" coğrafi adı erməni kilsəsinin XIX əsrin əvvəllərindən üzü bəri başlayan torpaq iddiaları ilə əlaqədar zaman-zaman Anadolu və Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım savaşılarına yol açmış ideoloji silah olmuşdur.

Mə'lumdur ki, XIX əsrin əvvəllərində Rus imperatorluğunun xüsusi «Türksüz Qafqaz» proqramı əsasında işləyən ideoloji terror və təxribat maşını, hətta qədim və orta əsr müəlliflərini rus dilinə çevirərək Arme ölkə adının qədim xalqların dilində yaranmış müxtəlif formalarını «Armeniya» şəkilinə salırlar və Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş tayfaların tarixini də bu ad altında «erməniləşdirirlər».

Fikrimizi təkrarən bəyan edərək bildiririk ki, bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, istər «Armeniya», istərsə də o nəsilədən olan anlamların, bu gün özlərini «armyan» adlandıran, əslində «hay» olan əhalinin baba kökü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Erməni ədəbiyyatını orijinaldan oxuyan, qatı ermənipərəst imperator tarixçisi İ.Şopen M.Xorenskinin rus nəşrində saxtalaşdırmış tərcüməçisinə və ümumiyyətlə ideoloji hamisi olduğu xalqın bütün ziyalılarının hərəkətlərinə dözməyərək yazırdı: «Oxucu görür ki, onda («Armeniya tarixi»ndə – Ə.T.) hər yerdə Hayk və Haykistan yazılır, «Armeniya» barəsində bir söz belə işlədilmir.

Elə buna görə də tərcüməçinin heç bir əsası yoxdur ki, "hayları" "armyan" adlandırsın. Çünki bu iki xalq xüsusi düşüncə tərzinə görə tamamilə bir-birindən fərqli mənşəyə malikdirlər».¹

Göründüyü kimi, İ.Şopen "armyan" adlandırdıqları hayları Kapatokiyanın rəvayət çarı Arimin nəslindən olan armenlərdən mənşəcə fərqləndirir, ancaq armenlərin türk tayfalarından olduğunu e'tiraf etməkdən yan keçir. Bundan başqa, onlar kilsə ədəbiyyatından başlayaraq bu günə qədər müvəqqəti yerləşdirildikləri yad əraziləri Haykistan, yə'ni "Haykın Vətəni" namında xatırlamışlar. Məsələn, "Haykakan Sovetakan Sosialistakan Hanrabadutyun" (Hayistan Sovet Sosialist Respublikası)

Qənaətimizcə, toponimin «Armeniya» şəklinin mənşəi ilə əlaqədar əlavə araşdırmaya və izahata ehtiyacı yoxdur. Deyilənlər kifayətdir. Lakin mövzu ətrafında apardığımız araşdırmaya yekun olaraq burada Osmanlı və Azərbaycan türklərinin heç zaman unutmğa (millətimizə tarixən dəfələrlə soyqırım gətirən unutqanlığa nə üçün «yox!» demirik, qardaş, övladlarımıza yenəmi fəlakətli yollar açasayıq?!) haqları olmadığı gözlənilən bir həqiqəti də xatırlatmalıyıq və ayıq olmalıyıq!

Yuxarıda söylədik ki, kilsə M.Xorenskinin adından V əsrdə çar Aramin «Armeniya tarixi»ndə verilmiş «dörd Armeniya»sını VII əsrdə «Armyan coğrafiya»sında yenidən bölür və yeni rəvayətlər əsasında «yaradılmış» «armeniyaların» sayını artırır və bununla da Qərbdən Şərqə- Kappadokiyadan (Kayseridən) Xəzər dənizinə doğru «irəliləyir», bu saxta və məkrli keşiş ən'ənələrini hər dövrün siyasi şəraitinə uyğun olaraq zaman-zaman önə çəkən erməni tarixçiləri Ön Asiyanı və Ön Qafqazı dəlilsiz-sübutsuz xəritə cizgiləri üzərində yenidən «işğal» kordinatları altına salır, ağılasıqmaz fantastik xəritələr tərtib edir.

Başqa sözlə, ayrı-ayrı siyasi dövrün ruhuna uyğun olaraq, rəvayət «armeniyalarını» xəritələrə köçürən hər bir keşiş Ön Asiyanın və Ön Qafqazın qara torpaqlarını qaranlıq kilsə hücrələrində dilsiz kağızda ruhi xəstələr kimi bağına basır, «o ... xa ... y» deyir, təskinlik tapır. Lakin bu öteri insani təskinlik deyil. Bu xəritələr adi xəritələr də deyildirlər. Onlar qarayaxa keşişlərin, sözün əsil və tarixi mə'nasında,ta qədimlərdən yerli xalqın qoltuğuna sığınan, rəhimdil Allah adamı olan ocaq sahibinin - Türkün verdiyi düşərgələrdə müvəqqəti yaşayış tərzini keçirən, qaçqın, mühacir və dilənçi məişəti yaşayan soydaşlarına bu ağır səfəltli həyatdan çıxmağın, insan kimi rahat yaşamağın ali, sivil yollarını göstərmək əvəzinə, gələcək nəsilləri onlara isti ocaq başı verən, qarşısına süfrə açıb duz-çörək qoyan, qəlbində Allah atəşi gəzdiren adamları məhv etmək, onların əmlakını quldurcasına çapıb talamaq yağmalamaq, silah gücünə insanları ata yurdlarından qovalamaq və nəhayət özünə «vətən» təşkil etmək naminə hər an silaha sarılmağa hazır dayanmağa çağıran qəddar və qanlı kilsə planları idi.

Milli faciəmiz ondadır ki, M.Xorenski anonim keşiş ola-ola, erməni tarixçiləri kimi, adı bizdən olan «bizim» bə'zi tarixçilər də onun adına bir-biri ilə əlaqəsi olmayan mifoloji və epik ədəbiyyatdan gələn ayrı-ayrı epizodlar əsasında kilsələrdə tərtib edilmiş, hər dövrün siyasi ruhuna uyğun olaraq, zaman-zaman təkmilləşdirilmiş, elmi tarixin qəbul etmədiyi «Armeniya tarixi»ni «mö'təbər

¹ İ.Şopen. Qafqaz və onun sakinləri (qədim tarix). SPb., 1866, s.26.

mənbə» olaraq qəbul edirlər. Bununla da çar Aramın fantastik «armeniyalarının» «tarixi mövcudluğuna» məkrli erməni tarixçiləri qədər e'tiqad edirlər, hətta onlar da Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazisində nəinki «Armeniya», hətta «armeniyalar» axtarırlar.

Adı bizdən, çöreyimizi yeyən, havamızı udan bə'zi nankor alimlərin tarixən türklərin qəddar düşmənləri olan ermənilərlə qan qarışığının, əxlaq, məişət və mə'nəviyyat doğmalığının nəticəsidir ki, vaxtilə Kilikiya-Venesiya erməni kilsələrində hazırlanmış və XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Rus imperatorluğunun silahlı hamiliyi altında bu gün də öz təhlükəsini saxlamış «Böyük Armeniya» və Mesrop Maştos¹ adında Ön Qafqazda Azərbaycan türklərinin qədim torpaqları üzərində dayanmış erməni ideoloji irtica kabusunun zülmətdən zülmət kölgəsində qədim dövlətçiliyimizin istər Atarpate-na dövrü, istərsə də Qafqaz Oğuz Albaniyası epoxası görünməz olmuşdu. Bizim bir nömrəli vəzifəmiz iki yüz ildən bəri İmperiya və dini təəssüb kontekstində yararlanmış bu irtica kabusunu bu gün də toxunulmaz və müqəddəs doqmaya çevirmiş dumanlı beyinlərdən çıxarmaqdır, zülmətdə gizlədilmiş GÜNƏŞİ-AZƏRBAYCAN TÜRK LƏRİNİN QƏDİM TARİXİNİ istibdadın zindanından xilas etməkdir! "XILASKAR"-milli tariximizin vətənsəver övladlardan gözlədiyi Yeni Konsepsiyadır!

¹ «Böyük Armeniya» iddiası uydurma olduğu kimi, Mesrop Maştos da anonim keşişdir. Ona görə də erməni keşişi ilə əlaqələndirilən Alban əlifbasının «ixtira»sı və Albaniyada xristianlığın təbliği məsələsi cəfəngiyyatdır. Xilafətə qədər Araz çayının hər iki sahilində Azərbaycan türklərinin babaları ta islamın qəbulunadək atəspərəst olmuşlar. Qafqaz Oğuz Albaniyasını kitab səhifələrində «xristianlaşdıran» erməni kilsəsi onun əhalisinin bir hissəsini «erməniləşdirir» və bununla da ermənilərin «Qafqaz evinin» tarixini XIX əsrin əvvəllərindən V əsrə, yaxud daha da ön tarixə köçürməyə çalışır.

IV FƏSİL. ANONİM KEŞİŞ MESROP MAŞTOS: «ƏLİFBA»NIN «İXTİRASI» VƏ «BİBLİYA»NIN «ERMƏNİ DİLİ»NƏ «TƏRCÜMƏSİ» MƏSƏLƏSİ. TARİXİ HƏQİQƏTLƏR VƏ KİLSƏ UYDURMALARI

N.Eminin «Ön söz»də Moisey Xorenski barəsində «yüngül oçerk» yazmaqda ona «tərcümeyi-hal» düzəltməkdə başlıca məqsədi anonim müəllifi «tarixi şəxsiyyətə» çevirmək və bununla da Mesrop Maştosun «erməni əlifbası»nın «ixtirası», «Bibliya»nın «ermənicəyə» «tərcüməsi»¹ və «Armeniya tarixi»nin guya erməni knyazının sifarişilə yazılması məsələsini araya gətirməklə ermənilərin tarixdə olmayan «dövlətçilik tarixi»ni sübuta çatdırmaqdan ibarətdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Q.Xalatyants "Armeniya tarixi"nin yeganə əlyazma nüsxəsini XIV əsrə aid edir². Bu da o deməkdir ki, "Armeniya tarixi"nin müəllifi guya V əsrdə yaşamış M. Xorenski olmadığı kimi Mesrop Maştos və onun əlifba "ixtirası" ətrafında olan iddialar da cəfəngiyyatdır.

İndi də Moisey Xorenskinin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı N.Eminin «yüngül oçerkdə» təqdim etdiyi başqa məqamları yada salaq.

N.Eminin fikrincə, Moiseyin tə'lim aldığı inanc evi hansı çağdaş xalqa məxsus olmuşdur?

Bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, N.Eminin öz sözlərindən tam aşkar olur ki, m.s. V əsrdə Saak və Mesropun xidmət göstərdikləri inanc evi də, orada aparılan tə'lim və yazı da qeyri-ermənilərə, başqa sözlə, suriyalılara və yunanlara məxsusdur. Deməli, daha sonralar kilsə materialları əsasında tərtib edilmiş saxta «tarix» kitablarında V əsrdə «erməni yazısının», «erməni yazısı» ilə kitabların yazılmasını, erməni babalarının 301-ci ildə xristianlığı qəbul etmələrini, «Bibliya»nın erməni dilinə «tərcümə» edilməsini bu günə qədər fantastik iddialarla haray çəkən erməni və ermənipərəst muzdlu müəlliflər reallıqdan uzaq, qeyri-elmi və subyektiv fikrlər söyləmişlər.

«Ön söz»ün məzmunundan bəlli olur ki, müəllif «erməni əlifbası»nın «tərtibindən» dərhal sonra «Bibliya»nın ermənicəyə

¹ Əgər inansa, «Erməni Bibliya»sının ilk əlyazmasını 887-ci ilə (IX əsr) aid edirlər (Yepiskop Kirion). Bu əlyazmanın 1695-ci ildə Amsterdamda, 1899-cu ildə Moskvada (Q.Xalatyantsın tərcüməsində) nəşr olunduğu xəbər verilir.

² Q.Xalatyants.M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"nin tənqidi öyrənilməsinə başlanılması.- bax: Tiflis, Milli kitabxana, şifrə 5004/3 (47.925) (002)

«tərcümə»sindən danışmaqla «Armeniya tarixi» kitabının yazılmasına gedən yolun guya tarixi reallıqdan və zərurətdən irəli gəlməsini «sübuta» çatdırmağa çalışır. Bu baxımdan onun real kerçəkliyin qəbul etməyəcəyi ermənisayaq versiyası maraqlıdır. N.Emin yazır: «V əsrin əvvəlində erməni yazısının ixtirasından sonra 70 şərh ilə müqayisə yolu ilə Müqəddəs Kitabın erməni dilinə tərcüməsinin son düzəlişinə başlamaq haqqında düşündülər və əhəmiyyətli işi layiqincə həyata keçirmək məqsədilə Saak və Mesrop nəhayət Yunan dilində biliklərini kamilləşdirmək üçün özlərinin ən yaxşı şagirdlərini, dövrün İskəndəriyədə, Aounidə, Bizansda yerləşmiş məşhur məktəblərdə oxumağa yolladılar. Yeri gəlmişkən, onların seçimi, eyni zamanda, ölkəsində dövrünün ən istedadlı adamlarından biri olan Moisey Xorenskinin üzərinə düşdü».¹

N.Eminin sözündən belə çıxır ki, «erməni yazısı»nın «ixtirasından» sonra guya Saak və Mesrop düşünür ki, erməni dilinə «tərcümə» etdikləri Müqəddəs Kitabın son düzəlişinə başlamaq lazımdır və bu iş üçün də M.Xorenskiyə ümid bəslənir.

Əvvəla, qarşıda şahidi olacağıq ki, yazı və tərcümə ilə əlaqədar Koryun N.Eminin sözlərinin tam əksinə fikir söyləyir.

İkincisi, əgər «Bibliya»nın tərcüməsinin «təkmilləşdirilməsi» hadisəsi M.Xorenski ilə əlaqədar olsaydı, kimsə şübhə etməməlidir ki, bu məsələ «Armeniya tarixi»ndə hər hansı məzmununda öz əksini tapmış olardı.

Üçüncüsü, əlimizin altında olan kifayət qədər faktdan yuxarıda verdiyimiz nümunələr M.Xorenskinin nəinki V əsrdə, hətta VIII-X əsrlərdə yaşamadığını xəbər verirlər. Qarşıda adını çəkəcəyimiz müəlliflər M.Xorenski adında tarixi şəxsiyyəti tamamilə təkzib edirlər. Belə bir həqiqətin qarşısında anonim müəllifin guya Saak və Mesropun şagirdi olduğuna inananlar, N.O.Emin başda olmaqla, uydurduqları nağıla real həyat kimi baxan keşişlər qədər cahil olmalıdırlar!

M.Xorenski mif və illuziyadır! Onun adı ilə təsdiq edilən qədim «Armeniya», hətta «armeniyalar» illuziya aləmində də uydurulmuş şirin arzudan başqa bir şey deyildir.

Məsələ belə olduğu halda, erməni xristianlığının mövcudluğunu 301-ci illə, «yazı» və «Bibliya»nın ermənicəyə tərcümə iddiasını V əsrlə bağlamağın heç bir əsası yoxdur. Bu haqda qarşıda danışılacaqdır.

Daha geniş, daha ətraflı araşdırma axarına düşmək məqsədilə N.Eminin yuxarıda söylədiklərini şərti qəbul edək, lakin bəzi məqamları açıqlamağa çalışaq.

Birinci. Etnos adı elmə bəlli olmayan «erməni babalarının» Kiçik Asiyada bir qisminin Suriya bütperəstliyinə, digər qisminin Yunan bütperəstliyinə səcdə etdiyi dövrdə yenice tərtib edilmiş «əlifbanın» səviyyəsi imkan verərdimi ki, yunanların və yəhudilərin yüksək mədəniyyətli yazı dili ilə qələmə alınmış dini hekayətlər kobud işarələrdən ibarət olan «Qrabar əlifbası» ilə başqa dilə çevrilsin?! Tərcümə üçün yüksək ədəbi dil və tərcümə peşəkartlığı lazım idi. Mesrop Maştos isə yunandilli və suriyadilli orta səviyyəli adı bir keşiş idi.

İkinci. Əgər Müqəddəs Kitab «vardapet» Mesrop Maştos tərəfindən məhz «erməni dilinə» «çevrilmişsə», bəs, nəyə görə «tərcümənin» «son düzəlişləri» üçün onun şagirdi M.Xorenski «təkmilləşməyə» məhz Yunan elm mərkəzləri yerləşmiş şəhərlərə e'zam olunur?

N.Eminin «Armeniya tarixi»nin «Ön söz»ündə «Mesrop yazısından» və «Bibliyanın tərcüməsindən», yəni ölkədə «erməni yazısından» istifadə edildiyi barədə danışdığı halda, kitabın sonuna əlavə etdiyi «Qeydlər» hissəsində özünü təkzib edərək yazır: «Erməni ədəbiyyatı ilə məşğul olanlar bilirlər ki, qədim əlifbanın yaranmasına və təkmilləşdirilməsinə qədər Armeniyada Suriya, Pars («Avesta» – Ə.T.) və Yunan yazılarından istifadə olunurdu».¹

Əgər «Qeydlər» hissəsində «qədim əlifba»nın «təkmilləşməsinə qədər» (namə'lum dövredək!) «Armeniya»da adı yuxarıda çəkilən Suriya, Pars («Avesta») və Yunan yazılarından istifadə edildiyini N.Eminin özü yazırsa, bəs, nə üçün o, «Ön söz»də² Müqəddəs Kitabın tərcüməsinə «erməni dili» və «erməni yazısı» ilə əlaqələndirir?

M.s. V əsrdə çağdaş erməni babalarının məişətində üç müxtəlif etnoyazı hakimiyyətinin e'tirafı sübut edir ki, onlar tarixən pərakəndə halda (əvvəllər Maday, Hett, Assuriya, Biaini dövlətlərinin ərazilərində, daha sonralar yeni müstəmləkə inzibati bölgüsü olmuş Kiçik Asiyanın Yunan, Parfya və Roma işğal regionlarında) yaşamışlar. Erməni babaları tarixin heç bir çağında toplum halında yaşamamış və özlərinin döğmə etnoməişətlərini və etnomədəniyyətlərini yarada bilməmişlər. Onlar bu baxımdan aralarında yaşadıkları müxtəlif etnosa mənsub yad yerli əhalinin hərəsindən bir şey əxz etmişlər. Qarşıda yeri gəldikcə gətirəcəyimiz maddi sübutlardan

¹ N.Emin. Ön söz – M.Xorenski. Armeniya tarixi, M., 1858, s.2.

¹ N.Emin. Qeydlər, s.374.

² Yəni orada, s.21.

aşkar olacaq ki, çağdaş ermənilərin mifologiyasından tutmuş epik nəgmə və rəvayətlərində, çalğı alətlərindən xalq mahnılarına, fərdi rəqs havalarından kütləvi etnik (yallı) rəqslərdə Azərbaycan türklərinin məişətindən və onların «Avesta» abidəsindən əxz etmişlər, başqa xalqa məxsus milli sərvəti erməniləşdirmişlər. Bu baxımdan anonim müəllif M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə Zarvanın yer üzünün knyazı olması barədə verilən rəvayət həm maraqlıdır, həm də təsadüfüdür. Bu barədə qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Son dövrlərdə saxta erməni kilsə materialları əsasında «tarix» adına təqdim edilmiş ədəbiyyatdan başqa, heç bir mötəbər qədim, yaxud erkən orta əsr müəllifləri V əsrdə erməni dilində, erməni yazısında nə Müqəddəs Kitab tanımışlar, nə də milli Hayk mədəniyyəti.

XIX əsrin əvvəllərində yaşamış erməni mifoloq-tarixçi alimi Q.Xalatyantsın bu baxımdan yuxarıda 15 bənddə verdiyimiz e'tirafı səbəbsiz deyildir. O, mənbələrə söykənərək yazır ki, «Armeniya tarixi»nin XIV əsrə aid olan yeganə nüsxəsi,¹ habelə «erməni Bibliyası» tarixdə ilk dəfə 1695-ci ildə Amsterdamda nəşr edilmişdir.

Gürcü Yepiskopu Kirion «erməni Bibliyası» ilə əlaqədar daha dəqiq fikir və dəqiq ünvan göstərir. O, yazır: «Ən qədim və yeganə erməni əlyazması (əgər şərti inansağ-Ə.T.) IX əsrə – 887-ci ilə aid erməni Bibliyası Moskvada Lazarevski Şərqi İstitutunda saxlanılır. Kitab 1899-cu ildə Q.A.Xalatyantsın «Ön sözü» və redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir».²

XX əsrin daşnak-kommunist alimi, Azərbaycan türklərinin qədim mədəniyyətinə qarşı Qırmızı Rus imperiyasının zərərli və kəsərlil qılınclarından olan K.N.Yüzbaşyanın aşağıdakı fikri də aşkarca sübut edir ki, V əsrdə «erməni yazısından», «erməni Bibliyasından» danışmağa dəyməz, söylənilənlər də əsassızdır, illuziyadır. O, yazır: «Armeniyada xristian dininin yayılması ilə bağlı olaraq Yunan ədəbiyyatı inkişaf tapdı».³

Əlbəttə, K.N.Yüzbaşyanın «Armeniya» iddiası orta əsrlər kilsə ədəbiyyatından gələn ənənəvi «erməni xəstəliyi» ilə əlaqədar idi. Lakin onun fikrinə istinadən deyə bilərik ki, əgər V əsrdə «erməni yazısı» olsaydı, əlbəttə, icma arasında xristianlığı geniş yaymaq üçün Yunan ədəbiyyatına ehtiyac qalmazdı. Müəllif həmin prosesdə başqa bir faktor da unutmur. O, yazır: «Armyanlar arasında

Suriya ədəbiyyatı xristianlığın təbliği ilə bağlı yayılmışdır. Bu mənada o Yunan ədəbiyyatının analoqu hesab oluna bilər».¹

Maraqlıdır ki, Yüzbaşyan burada xristianlığın tarixdə olmayan «Armeniya dövləti»nin(!) ərazisində deyil, əvvəlcə yunanların, sonra romalıların hərbi inzibati bölgüsündə yaşamış «armyanlar»ın bir hissəsi arasında yayılmasından və bu hadisədə də Suriya və Yunan ədəbiyyatının tarixi xidmətindən danışır. Deməli, müəllifin fikrincə, erməni icması xristianlığı suriyadilli və yunandilli inanc evlərinin təsiri altında qəbul etmişdir.² Bu dəlil əsas verir söyləyək ki, Maarifçi Qriqorinin 301-ci ildə erməni babalarına xristianlıq gətirməsi iddiası tarixi həqiqətdən uzaqdır.

Əvvəla, K.N.Yüzbaşyan iki düşmən dövlətin (Pers-Roma) yalnız birinin inzibati ərazisində yaşayan tarixən az saylı olmuş kiçik erməni icmasının dini-mənəvi həyatında baş vermiş hər hansı bir hadisəni bytövlükdə çağdaş erməni xalqının ünvanına yazmaqla ənənəvi tarixi saxtakarlığı davam etdirmiş olur.

İkincisi, əgər biz K.N.Yüzbaşyanın konsepsiyasını qəbul etmiş olsaq, o zaman, o, da e'tiraf etməlidir ki, yad yazıda, yad dildə olan ədəbiyyatın vasitəsilə erməni babaları arasında dövlətçiliyin mənəvi-siyasi dayağı olan yeni bir dinin təbliği kompaniyası şəraitində, yəni V əsrdə nə «Mesrop yazısı», nə Mesropun Bibliyanı «erməni» dilinə «çevirməsi», nə də çağdaş təfəkkürdə qəbul edilən «xristianlıq» mümkün idi.

Tarix xəbər verir ki, erkən orta əsrlər dövrü Roma imperatorluğuna daxil olan ərazidə Yunan ədəbiyyatı vasitəsilə xristianlıq deyil, qədim Şərqi-Yunan bütperəstliyinin sintezi olan bütə inanc ideyaları təbliğ edilirdi. Başqa sözlə, nə yunanlar, nə də romalıların Ön Asiyada hakim olduqları dövrdə xristian olmamışlar. Roma xristianlığının zahiri əlamətlərinə baxmayaraq, hələ də romalıların bu dövrdə bütperəstlikdən tam ayrılıb, çağdaş anlayışda xristian olmamışlar.

Təkbəddilməz tarixi həqiqət budur ki, Həzrət Məhəmmədin (s.ə.v.) Məkkədə İbrahim Xəlil Peyğəmbərin adına istinad edilən Kə'bədə 360 bütü Müqəddəs Həcərlə əvəz etməsi göstərir ki, hələ VII əsrə qədər «Tövrat» və «İncil» qovmi bütələrə sitayiş etmişdir.

«Bibliya»da tək Allahın insan adları ilə nişan verilməsi (əslində bu ideya «Avesta»da Səma Tanrısının, başqa sözlə, tək Tanrı olan Ahura-Məzdanın təsiri altında yaranmışdı. «Ahura-Məzda» sözü «Qur'ani-Kərim»də islam Allahının çoxsaylı adlarından biri

¹ Q.Xalatyants. M.Xorenskinin Armeniya tarixinin tənqidi öyrənilməsinə başlanması.

² Yepiskop Kirion. İveriyanın Rus tarixində mədəni rolu. Tiflis, 1910, s.315.

³ K.N.Yüzbaşyan. Erməni əlyazması – Şərqi xalqlarının əlyazmalar mədəniyyəti. Birinci kitab. M., 1987, s.146.

¹ K.N.Yüzbaşyan.Erməni əlyazması, s.148.

² Yene orada.

olan «Allahu-Əkbər», yə'ni «Böyük Allah» anlamına çevrilmişdi), xüsusən İsanın «Allah» adı ilə nişan verilməsi, yaxud İsanın Allahın oğlu olması və s. ideyalar Orta Şərqi inanc evlərində «Avesta» təliminin tə'sirindən yaranmış «Səma Tanrısı», yaxud «Səma Allahı» dini baxışını şərtləndirən amillərdir.

Biz qarşıda İsa Peyğəmbərin dini tarixə gəlişinə qədər «Avesta» Tanrı panteonundan Mitranın romalılar tərəfindən milli Tanrı olaraq qəbul edilməsindən danışarkən fikrimizin həqiqət olduğuna inanılacaqdır.

Bu gün də «Bibliya»ya tapınan qovmun istər kilsədə, istərsə də yaşadığı mənzilin bir küncündə ibadət üçün xüsusi düzəldilmiş guşədə Xristosun rəmzi olan insan şəklində ya taxta, ya da metal parçasında təsvir edilən Allaha-bütə sitayiş etmələri, həmin xristian insanların əcdaddan qalma ən'ənəvi bütperəstlik ideologiyasının günümüzə qədər yeni formada, yeni məzmununda yaşadılmasıdır.

Deyənlərdən o nəticə hasil olur ki, erməni ədəbiyyatında nişan verilən Suriya və Yunan dillərində olan dini ədəbiyyatın geniş yayıldığı ərazidə «Tövrat» qovminin VII əsrdə 360 bütə sitayiş etməsi tarixi həqiqətdirsə, deməli, nə 301-ci ildə «erməni xristianlığı»ndan, nə də V əsrdə «Bibliya»nın erməni dilində «tərcümə»sindən danışmağa dəyməz.

Qərbi Avropadan mə'lum olmayan vaxtda Ön Asyaya gəlmiş erməni babaları tarixin heç bir çağında toplum halda vahid bir ərazidə yaşamamış, heç zaman özlərinə məxsus etnoinanca, etnofolklorla və s. əqlin və ürəyin məhsulu olan başqa ilahi yaradıcılığa, habelə daha sonralar erməni keşiş müəlliflərinin fantaziyalarında yaradılmış nəinki «Böyük Armeniya»ya, hətta kiçik «dövlətə», kərçək tarixin qəbul edəcəyi çarlara malik olmamışlar. Bu baxımdan onların öz yalanlarını özlərinə «erməni tarixinin atası» seçdikləri M.Xorenskinin dili ilə cavab verək: «Biz böyük xalq deyilik və sayca kifayət qədər məhdudluq, qüdrətli deyilik və tamamilə yad ellilərin (Roma və Bizans imperatorlarını nəzərdə tutur – Ə.T.) hökmranlığı altındayıq».¹

Anonim müəllif M.Xorenski başqa bir yerdə erməni babalarının Kiçik Asiyada pərakəndə şəkildə ayrı-ayrı dövlətlərin inzibati ərazilərində etnodilindən, etnodindən, etnoyazıdan uzaq, həm də yadlara məxsus müxtəlif məişətlə yaşadıklarını daha aydın məzmununda xəbər verir: «... Mesrop qayıdır və özü ilə dilimizin əlifbasını gətirir, Vramşapuxun² və Böyük Saakın əmri ilə ağıllı, təmiz tələffüzə, xo-

şa gələn səsə və sürəkli nəfəsə malik seçmə uşaqları bir yere topla-
yıb, bütün əyalətlərdə məktəblər təşkil edir və Kesariyə taxtına tabe
olub Yunan və Suriya yazılarından istifadə etməli olan Yunan hissə-
sindən başqa, Pars ərazisindəki bütün ölkələrdə təlimə başlayır».¹

Burada bəzi məqamlara aydınlıq gətirilərsə, o zaman, N.Eminin «Ön söz»də dediyi sözlə «İzahat» bölməsində ortaya atdığı fikir arasında özünü qabarıq göstərən ziddiyyət V əsrdə «Bibliya»nın erməni dilinə «çevrilməsi» məsələsini bir daha təkzib etmiş olar.

«Ön söz»də, müəllifə görə, guya «Bibliya»nın tərcüməsi hazır-
dır. Lakin onun «təkmiləşdirilməsi» üçün Moisey Yunan elm mərkəzləri yerləşən şəhərlərə göndərilir. Şagirdlik dövründən «səfərə çıxan» Moisey 120-123 illik həyatının son illərini yaşadığı ahil çağında vətəne qayıdır. Artıq nə Saak və Mesrop, nə də Vramşapux həyatda yoxdur.²

N.Eminin «İzahat» hissəsində söylədiyi fikir tam başqadır. Burada deyilir ki, Mesrop «Əlifbanı» yenice gətirmişdi. Çar Vramşapuxla patriarx Saakın əmri ilə «məktəb» açılır, oxumaq üçün ağıllı uşaqlar seçilir.

Deməli, Vramşapuxun dövrünədək erməni icması arasında öz dillərində, öz yazılarında məktəb olmamışdı. Belə olduğu halda Mesrop Maştosun aldığı monastır təliminin də Suriya dilində və Yunan dilində aparıldığı şübhəsizdir. Bəs, yad xalqın dilində kamil-
ləşmiş qoca bir keşişin mənşəcə bağlı olduğu bir icmanın linqvistikasına uyğun «Əlifba» «ixtira» etməsinə, hətta Müqəddəs Kitabı erməni dilinə çevirməsinə necə inanaq?

Bu deyilənlər əsas verir söyləyək ki, yunandilli və suriyadilli monastırda «vardapet» («ustad») olan Mesrop Maştosdan dərs alan M.Xorenskinin guya erməni dilinə «çevrilmiş» Müqəddəs Kitabın son təkmil redaktəsi məqsədilə Yunan elm mərkəzlərinə e'zam edildiyini iddia edən N.O.Emin heç bir tarixi fakta istinad etmir və söylənilənlər də cəfəngiyatdır.

Başqa bir fakt.

«Ön söz»də Mesropla Saakın Yunan və Suriya dillərində, «İzahat» bölməsində isə onların Pers dilində dərs dedikləri söylənilir. Buradan mə'lum olur ki, N.Emin Saakla Mesropun təlim-tədris «ocağının» yunanlarınmı, yaxud perslərinmiz inzibati ərazisində yerləşdiyini özü üçün aydınlaşdırma bilməmişdi. Lakin hadisələrin «çar Vramşanux»la əlaqələndirilməsi «Mesrop əlifbası»nın «dünyaya

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.31.

² Vramşapux rəvayət çaridir.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.210.

² N.Emin. Ön söz, s.2.

gəlməsi»ni sasanilərin inzibati ərazisində yaşayan erməni icması ilə bağlayır. Bu baxımdan problemimiz üçün bir də o maraqlıdır ki, «Ön söz»də vahid uydurma «Armeniya» «dövlətindən» danışılırsa, «İzahat»da artıq «Armeniya dövlətin»dən deyil, Kiçik Asiyanın Persid və Yunan ərazisində pərakəndə yaşayan erməni icmasından söz açılır. Deməli, müqəddəs real həqiqət N.Eminin özünü nə qədimdə, nə də orta əsrlər dövründə vahid «Armeniya dövləti»nin mövcudluğunun təkzibinə məcbur edir.

Deyilənlərdən bir də o aşkar olur ki, «yazı» və «tərcümə» problemi ilə bağlı N.Eminde olan fikir ziddiyyətləri özünü qabarıq göstərir.

Başqa bir misala da müraciət edək. Məsələn, N.Emin yuxarıda yazır ki, Mesrop Maştos «armyan yazısı» ilə icma arasına qayıdır, «məktəb açır», «uşaq seçir». Bircə səhifədən sonra o, yuxarıdakı fikrin tam əksinə olaraq, bir başqa «tərcümə»dən danışır: «... Mesropun özü Armeniyaya qayıdır və Yunan dilində mətn olmadığı üçün Böyük Saakin Suriya dilindən tərcümə ilə məşğul olmasının şahidi olur. Çünki, əvvəlcə Merucan torpağımızda mövcud olan bütün Yunan kitablarını yandırdı. Armeniyanın bölünməsi dövründən sonra isə Pars hökmdarları öz hissələrində Yunan dilini öyrənməyə qoymurdular, yalnız Suriyə dilində tədrisə icazə verirdilər».¹

K.N.Yüzbaşyan da persidlər tərəfindən yunandilli kitabların məhv edilməsi mə'lumatını təsdiq edərək yazır: «Şifahi ədəbiyyatla yanaşı, hələlik yad dildə kitab stixiyası da mövcud idi. IV əsrin 60-cı illərində dönük Mehrucan Artsurini Armeniyaya soxuldu, o bütün ələ keçən kitabları yandırdı, Yunan əlifbasının öyrənilməsini qadağan etdi, yalnız Persi dilini öyrənməyə icazə verdi. Heç kimin Yunan dilində danışmağa və bu dildən tərcümə etməyə hüququ yox idi».²

Belə bir «tarixi» şəraitdə nə Bibliyanı erməni dilinə «çevirməkdən», nə Mesropun bağlı olduğu Suriya-Yunan bütperəstliyini çağdaş erməni xristianlığının başlanğıcı kimi qələmə verməkdən, nə də M.Xorenskinin adına çıxılan «Armeniya tarixi»nin guya həmin dövrdə «armyan dilində», «armyan yazısı»nda meydana çıxmasından danışmağın heç bir real əsası yoxdur.

Bu, «tarixi kerçəklik» erməni babalarının V əsrdə «Bibliya» əhli olmadığından, Müqəddəs Kitabın «ermənicəyə» çevrilməsi fikrinin əsassızlığından, M.Xorenskini «erməni tarixinin atası» etməyə çalışsan hər cür iddianın uğursuzluğundan xəbər verir.

Bir məsələni də unutmamaq olmaz ki, N.Eminin Moiseyi Saak və Mesropun adından «təkmilləşməyə» göndərəndə də məqsədi tamamilə başqa idi, onu «tarixçi» görmək deyildi. O, bu «səfər» versiyası ilə birinci növbədə «erməni əlifbası»nın, «erməni yazısı»nın və «ermənicə» Bibliyanın guya V əsrdən e'tibərən mövcudluğunu əsaslandırmağa çalışırdı. Bununla da «Ön söz» müəllifi guya erməni dilində, erməni yazısında «tarixçi» M.Xorenskinin meydana çıxması üçün maddi və mə'nəvi əsaslar yaratmaq məqsədi izləmişdir. Lakin o, Moiseyin Edessa «səfərləri» zamanı gələcəkdə meydana çıxacaq «tarix» üçün materiallar əldə etdiyini də qə't'i yox, «gümanla» söyləyir.

N.Eminin «gümanına» görə, guya M.Xorenski Edessada (bəş.M.Xorenskidə uydurulmuş "Nineva kitabxana"sı məsələsi?) Mar Abas Katinanın Yunan dilinə çevrilmiş «Tarixinə» rast gəlmişdi. Lakin N.Eminin özünün Yunan dilində olan kitabların məhv edilməsini yuxarıda söyləməsi onun «gümanınin» da əsasız olduğunu sübut edir. Budan başqa N.Eminin Rusiya İmperator Arxeoloji Cəmiyyətinin 1881-ci ildə Tiflisdə çağırılmış V qurultayının hündür tribunasından Mar Abas Katinanın tarixi şəxsiyyət olmadığını elmi-ictimaiyyət qarşısında bəyan etməklə nəinki o, özünün gerçək alim şəxsiyyətini inkar edirdi, həm də əvvəllər "erməni tarixinin atası" hesab etdiyi M.Xorenskinin və onun "Armeniya tarixi"nin nümunəsində "qədim erməni dövlətçiliyi" haqqında olan fikirlərin elmlə əlaqəsi olmayan kilsə cəfəngiyyəti olduğunu e'tiraf edirdi. Bu barədə danışılacaqdır.

Əlbəttə, bu deyilənlər məsələni N.Eminə aid olan hissəsidir. Bunların da kerçək tarixlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Qaynaqlar xəbər verir ki, Ellinizm ruhlu Yunan bütperəstliyi ilə bağlı olan dini ideologiyanın Ön Asiyada mərkəzlərindən biri Edessada, o biri Aleksandriyada yerləşirdi. Hər ikisində «Ellindilli» Suriya monaxları fəaliyyət göstərirdilər. Bütün dini ədəbiyyatın tərcümə edilməsi və yayılması da, «monofizit» dini baxışlarına görə, təqiblərə mə'ruz qalaraq Aksumdan qaçan Suriya monaxlarına məxsus idi. Tərcümə və bədii rəvayət sahəsində kilsə yazılarında Müqəddəs Kitabın 81 kanondan ibarət tertibi zərurəti meydana çıxır.¹ Bu barədə həm Avropa, həm də keçmiş Sovet alimlərinin çox saylı qiymətli fikirləri mə'lumdur.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.211.

² K.N.Yüzbaşyan. Erməni əlyazması, s.149.

¹ V.M.Platonov, S.B.Çernetsov. Həbəş əlyazması. – Şərqlə xalqlarının əlyazmaları mədəniyyəti. Birinci kitab. M., 1987, s.204-205.

Maraqlıdır, N.Emin «Ön söz»də M.Xorenskinin tərcümeyi-halının əsas dövrünü ayrı-ayrı dini mərkəzlərlə bağlayır. Lakin o, «Həbəş Bibliyası» barəsində bircə söz belə işlətmir. Bu o demək deyildir ki, N.Emin bu haqda heç bir mə'lumata malik olmamışdır. Sadəcə olaraq, əgər o, «Həbəş Bibliyası»nın Həbəş dilində, Həbəş yazısında, hətta üstəgəl VI əsrdə yalnız «birinci redaksiyasının»¹ meydana çıxmasından danışsaydı, o zaman, «erməni əlifbasının» və «Bibliya»nın V əsrdə erməni dilinə çevrilməsi iddiasını təkzib etmiş olardı. N.Eminin də M.Xorenski haqqında «yüngül oçerk» yazmaqda başlıca məqsədi məhz bu tarixi kerçəkliyin üzərinə riyakar qara erməni pərdəsi örtməkdən ibarət idi. Onun M.Xorenskinin «səfəri» ilə əlaqədar söylədiyi hadisələr real tarixi faktlarla üzleşdirildikdə tam aşkar olur ki, həmin dövr IV-V əsrdə deyil, VI-VIII əsrdə Ön Asiyada dini ocaqlarda baş verən hadisələrlə – yeni dini-fəlsəfi baxışların meydana çıxması ilə bağlı yaranmış ziddiyyətli e'tiqadların mübarizə dövrü idi. Mütəxəssislər həmin yüzillikləri də Yunan və suriyadilli inanc evlərinin deyil, Həbəş monaxlarının yaradıcılığı ilə əlaqələndirirlər.

«Bibliya»nın erməni dilinə çevrilməsini və Mesrop Mastosun şəxsiyyətini V əsrə aid edən müəlliflərin təkzibi baxımından aşağıdakı fikir də olduqca maraqlıdır: «Aksumun inkişafının II mərhələsi (VI əsrin sonu, VII əsrin əvvəlləri) Həbəş rahibliyinin inkişafı və bununla əlaqədar olaraq Misir Antoni monastırının rahibi tərəfindən tərtib olunmuş «Paxomiya qaydaları», həmçinin Fiveyli Pavelin və Böyük Antoninin həyatları ilə bağlı kitabların tərcümə olunması ilə əlamətdardır».²

Bu son elmi nəticə N.Eminin Moiseylə bağlı söylədiyi hadisənin tarixinə bir aydınlıq gətirir. O, yazır: «Güman etmək olar ki, Moisey Xorenski burada bir neçə il keçirmişdir. Burada, əvvəl o, öz vaxtını Yunan ədəbiyyatının, neoplatonizmin və ilahiyyatın öyrənilməsinə həsr edir. Bizim müəllifin Misirdə olduğu bütün dövr ərzində onun «Yeni Platon» və «mə'nəvi müəllim» adlandırdığı bir nəfər filosof onun əsas rəhbəri olur».³

VI əsrin sonu, VII əsrin əvvəllərində xristianlığın daxilində yeni məzhəblərin yaranması və onların arasında baş verən kəskin düşmənçilik hadisələrinin də həm «İncil»də,⁴ həm elmi ədəbiyyatda təsdiq edilməsi nəticə e'tibarı ilə qoca Moiseyi «fatalist» e'lan edən kilsə N.Eminin iddia etdiyi V əsrin əvvəlləri tarixini qə't'i təkzib edir.

¹ V.M.Platonov, S.B.Çernetsov. Həbəş əlyazması, s.2004-2005.

² Yəne orada.

³ N.O.Emin. Ön söz, s.2.

⁴ Ətraflı bax: İncil. Bibliya tərcümə institutu, Stokholm, 1996, s.376

Moiseyin Misirdə rast gəldiyi və «yeni Platon» adlandırdığı filosofun N.Emin «Kiril Aleksandriyski, yaxud eklektik olduğunu» iddia edərkən VI-VII əsrin hadisələrindən danışan aşağıda verilən mətn-dəki fikirlə bir tərəfdən şərik olduğunu, o biri tərəfdən öz-özünə açıq zidd getdiyini aşkara qoymuş olur: «Efes toplantısından (431) sonra tez bir zamanda tərtib edilmiş və nestorianlıq əleyhinə yönəlmiş xristoloji və tirinitoloji traktatlardan ibarət olan «Kirill» kimi patristik xarakterli topluların tərcüməsinin peyda olması o dövrün kilsəsini parçalayan doqmatik düşmənçiliyin əks-sədası idilər. İskəndəriyyəli Kirillin «Pravoslav inamı haqqında» traktatı onların arasında əsas yer tuturdu. Bütün toplu müəllifin adı ilə adlanmışdı və həmin dövrdə də Yunan dilindən tərcümə olunmuşdur».¹

N.Eminin «yüngül oçerk»də verdiyi tərcümeyi-halda oxucunun gözü qarşısında M.Xorenskinin simasında nə elmində, nə də dini baxışında əsla ermənilik və erməniçilik təəssübü sezilməyən, lakin bütün ruhu ilə Yunan ədəbiyyatına, Yunan fəlsəfəsinə, Yunan ilahiyyət elminə, bütperəst Yunan inancına sidqən, daxilən bağlı olmuş müdrik bir şəxsiyyət canlanır. Lakin bu keyfiyyətlərin heç biri, öteri də olsa, ona istinad edilən «Armeniya tarixi»ndə öz əksini tapmaması, «erməni tarixinin atası» iddiasını zərbə altına salmış olur.

N.Eminin yazdığına görə, həyatının gənclik baharını «Yunan müdrikliyinə» yiyələnməyə həsr edən M.Xorenski uzun illərin ayrılığından sonra 441-ci ildə «Armeniya»ya (?) qayıdır.

M.Xorenskinin 370-ci ildə anadan olduğunu qəbul etsək, deməli, o, «Vətən»ə ?! qayıdanda artıq yetmiş bir yaşında idi. Əgər biz onun şagirdlik dövründə təxminən 7-8, yaxud 8-9 yaşında olduğunu qəbul etsək, bu hesabla onun «Yunan müdrikliyi zirvəsinə» çatmağına ömrünün 62, yaxud 63 ilini sərf etdiyi aşkar olar.

Əlbəttə, bu, XIX əsrin əvvəllərində N.Emin tərəfindən M.Xorenskiyə tərtib edilmiş tərcümeyi-haldır. Lakin XX əsrin son illərində erməni alimi M.Mkryanın gətirdiyi dəlil-sübut tam əks fikir söyləyir. O, yazır ki, M.Xorenski 370-ci ildə deyil, 410-cu ildə anadan olmuşdur.

Bu təqvimlə M.Xorenskinin tərcümeyi-halına yanaşsaq, deməli, o, «Vətən»ə 441-ci ildə deyil, 481-ci ildə qayıtmışdı. Əgər N.Eminin guya M.Xorenskinin 120 il yaşaması fikrini də qəbul etmiş olsaq, deməli, «Yunan fəlsəfəsinin müdriki» qoca Moisey təxminən 530-cu illərdə ölmüşdür.

Guya Saak və Mesrop tərəfindən erməni dilinə «çevrilmiş» Bibliyanın «təkmilləşdirilməsi» və erməni icmasının öz dilində inanc

¹ V.M.Platonov, S.B.Çernetsov. Göstərilən əsər, s.204-205.

evinə malik olması yolunda həyatının yarısından çoxunu sərf etmiş M.Xorenskinin ölüm gününə qədər bu məsələni birçə dəfə də yad etməməsi aşkar edir ki, 530-cu il tarixədək «yazı» və «tərcümə» ilə bağlı problem real kerçəkliyin deyil, riyakar erməni keşişlərinin məkrli əqlinin törəməsidir. Bu baxımdan N.Eminin «Armeniya tarixi»-nə etdiyi «Əlavələr»də Mesrop Maştos və Moisey Xorenski ilə əlaqədar söylədiyi fikrin «Ön söz»də irəli sürdüyü iddiaya qat'i əks olması bizim dediklərimizin sübutu üçün olduqca maraqlıdır. Məsələn, onun fikrincə Mesrop Maştos 361-ci ildə doğulmuş, 441-c ildə ölmüşdür.¹ Deməli, 370-ci ildə şagird Moisey anadan olduğu il müdrik ustadın (Vardapetin) doqquz yaşı yenicə tamam olmuşdur. Bu, N.Eminin «Armeniya tarixi»-nə yazdığı «Ön söz»lə «Əlavələr» bölməsində gəldiyi nəticədir.

Yuxarıda da qeyd etdik ki, M.Mkryan son elmi axtarırların nəticəsi olaraq yazır ki, Moisey Xorenski 410-cu, M.Abeqyanın qənaətinə 415-ci ildə anadan olmuşdur. N.Eminin fikrinə gəldikdə, bu o deməkdir ki, şagird, yə'ni Moisey otuz bir, yaxud iyirmi altı yaşında olarkən, onun ustası Mesrop həyatdan köçür.

Aşkarca görsənir ki, çağdaş erməni tarix elminin, mədəniyyətinin dayandığı mifik özülü - «Mesrop yazısı», «erməni xristianlığı» və bununla əlaqədar Müqəddəs Kitabın erməni dilinə «tərcüməsi» iddiasını erməni alimlərinin özləri uçurub darmadağın edirlər. Məhz bu ziddiyyətli, bir-birini təkzib edən fikirlərin paralelində N.Emin, M.Abeqyan və M.M.Mkryan versiyaları M.Xorenskinin anonim müəllif olduğunu sübut edən onlarla faktlardan biri kimi meydana çıxır.

Əgər N.Eminin «Ön söz»də başqa məsələlərlə əlaqədar söylədikləri real tarixlə bağlı olmuş olsa, o zaman, Saak Partlı və Mesrop Maştosun xidmət etdikləri dini ocağın Yunan dilini, Yunan yazısını, Yunan dinini, Yunan məişətini, Yunan ədəbiyyatını, Yunan fəlsəfəsini yaşadan və yayan mərkəz rolunu oynamasını təkzibedilməz tarixi həqiqət olaraq qəbul etməliyə. Lakin qarşıda gətirəcəyimiz maddi sübutlar Saak Partlı və Mesrop Maştosun fəaliyyət göstərdikləri inanc evi Roma-Bizans hakimiyyətləri altında yaşamış erməni ailələrinə deyil, əzəldən Maday imperiyasında, sonralar Pers-Əhəməni, Part-Arsaklı, Pers-Sasani ərazilərinin dağlıq regionlarında yüzilliklərdən bəri pərakəndə yaşayan erməni icmasının digər qisminə aid olmuşdu. Mə'lumdur ki, həmin ərazidə də bütün dini dövləti işlər «Avesta» hökmranlığı altında həyata keçirilirdi. Başqa sözlə, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, «Avesta» bütün öl-

kə əhalisinin yaşayış və məişət tərzini, habelə ölkə idarəçiliyini tənzimləyən «Ana Yasa» idi. Təsadüfi deyildi ki, Ön Asiyada «Avesta» tanrılarına aid ibadətgahlar ölkənin azsaylı etnik icmaları arasında da əsaslı yer tutmuş, doğmalaşdırılmışdı. Biz qarşıda erməni və gürcü mifologiyasından danışarkən Zərdüşti inanc ətrafında maddi sübutlarla fikir araya gətirəcəyik.

Yuxarıda deyilənlər aşkarca bəlli edir ki, belə bir şəraitdə nə «erməni yazısından», nə «erməni xristianlığından», nə də «Bibliya»nın erməni dilinə «çevrilməsindən» danışmağın heç bir tarixi əsası yoxdur. Təsadüfi deyildir ki, N.Emin Moiseyi şagird yaşında «müqəddəs tarixi borc» arxasınca yollayır, yarım əsrdən artıq bir müddətdə qeyri-erməni yazısı, qeyri-erməni dili, qeyri-erməni dini ilə qocalığın müdrik zirvəsinə məhkum edir, lakin sonda xəstə, cılız qocanın «Bibliya»nın tərcümə variantı ilə görəcəyi işi «unudur». Bu «unutqanlıqın» səbəbi də Saak, Mesrop və Moiseylə əlaqədar iddia etdiyi hadisələrin real tarixlə heç bir ilişikliyi olmaması ilə bağlıdır. Bu baxımdan N.Eminin ilk cümlələrdən başlayaraq, qədim Ön Asiya tarixini elmi kontekstdə deyil, bədii macərə axarında təsvir etməsi də təsadüfi deyildir. Çünki nə «Armeniya tarixi»ndə, nə də N.Eminin əlinin altında qədim və erkən orta əsrlər dövründə guya mövcud olmuş «Armeniya dövləti»nin «reallığını» sübut edəcək, zərrəcə də olsa, nə arxeoloji mədəniyyət nümunələri, nə etnolingvistik, nə etnoantropoloji və etnopsixoloji materiallar yoxdur. Elə bu səbəbdəndir ki, N.Emin «Armeniya tarixi»nin tərcüməçisi, «Ön söz» və «İzahat» bölməsinin müəllifi kimi, qarşıdakı əsəri tarixlik baxımından təhlilə çəkmək əvəzinə, əksinə, bu kitabın əsas məqsədinə aid olmayan «Bibliyanın» «ermənicəyə tərcüməsi» məsələsini təhlil müstəvisinə gətirirsə də, nəticədə, yuxarıda deyildiyi kimi, bu işi də yarımçıq qoyur. Beləliklə, N.Eminin ilk gənclik illərindən «səyahətə» çıxmış qəhrəmanı Moisey Xorenski «Vətən»ə geri dönrəkən taqətsiz bir qoca vəziyyətində təsvir edilərkən erməni müəlliflərinin şişirdikləri milli ideal fədaisindən çox-çox uzaq olan oxuduğu ritsar ədəbiyyatının tə'siri altında səfərlərə çıxan, lakin ideali na çata bilməyən, son nəticədə ələ salınan və taqətsiz halda yataqda can verən məşhur Don Kixotu, N.Eminin özü isə onun silah daşıyanı Sanço Pançonu xatırladır.

Belə bir dözülməz düşmən şəraitdə M.Xorenskinin nə şəxsiyyəti, nə də yazdıqları cəmiyyətdə qəbul edilə bilməzdi. Ona biabırçı «fatalist» adı yapışdırılan, «rahatlıq vermədən onu bir yerdən başqa

¹ N.Emin. Əlavələr. s.362-363.

yerə qovalayan»,¹ aldığı təlimi, dini yolu «küfr» e'lan edən kilsə, hətta «uf» demədən 120-123 yaşlı ahılın sümüklərindən intiqam alan kilsə heç cür ağıla batan deyildir ki, seçdiyi din üçün, cəmiyyət üçün «təhlükəli düşmən» kimi qəbul etdiyi şəxsin yazdığı hər hansı bir əsəri, o cümlədən, xristianlıqla heç bir bağlılığı olmayan, yalnız Ön Asiyanın bütperəstlik dövründən danışan rəvayətlər əsasında tərtib edilmiş (halbuki bu dövrdə bütperəstliklə bağlı ədəbiyyatdan tonqallar qalanır, təbliğatçılar oda atılırdılar) «Armeniya tarixi»ni qoruyub saxlasınlar.

Bu, məsələnin bir tərəfidir. Lakin məsələyə digər tərəfdən yanaşdıqda məsləhət görülərdi ki, çağdaş anlayışda III əsrdə «erməni xristianlığı»nın yaranmasından, V əsrdə Mesropun tərcüməsi ilə «erməni İncili»nin meydana gəlməsindən danışan iddialı erməni müəllifləri həmin ocağı rəmzləşdirən varisin-M.Xorenskinin elmini və e'tiqadını «küfür» e'lan edən, hətta onun cəsədindən intiqam alan əsl xristian təəssübkeşlərinin, onu dünya dini səviyyəsinə qaldırmağa çalışan müqəddəs insanların «İncil»də təsbit edilmiş müqəddəs kəlamlarını oxusunlar, onlardan real nəticə çıxarsınlar və orada buyurulanlara əməl etsinlər! Bu baxımdan M.Xorenskini lə'nətləmiş dövr «İncil»də öz tarixi ziddiyyətləri ilə «Müqəddəs Həvari Pavelin Timoteyə birinci məktubun»da öz əksini tapmışdır. Sanki Müqəddəs Pavel «Armeniya tarixi»nin anonim keşiş müəllifi M.Xorenskiyə və onun «Müqəddəs Qanunlar müəllimi» kimi erməni ədəbiyyatında təqdim edilən ustadı Mesropa üz tutaraq «Yanlış tə'limlərdən çəkinin» deyir. O, Həvari Timoteyə yazır:

3. Makedoniyaya gedərkən, mən səndən xahiş etdim ki, Efesdə qalasan (Mesropun göstərişi ilə təkmilləşməyə gedən şagirdi Moiseyin işlədiyi Yunan elm mərkəzlərindən bir də Efes olmuşdu-Ə.T.) və bə'zi adamlara tapşırısan ki, yad tə'limləri yaymasınlar.

4. Və Allahın imanla kerçəkləşən tə'limini tərəqqi etdirməkdənsə, mübahisələrə səbəb olan əfsanələrə (məsələn, əslən Part (Parfya) ölkə sakini, Arsaklı sülaləsinə və sarayına mənsub olan Maarifçi Qriqorinin adına ziddiyyətli versiyalarla bağlanan «erməni xristianlığı» əfsanələri və s. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır - Ə.T.) və saysız-hesabsız nəsil şəcərəsinə (M.Xorenskidən başlayaraq, çağdaş erməni alimlərinədək əcdad axtarışlarında uydurulan saysız nəsil şəcərələri kimi nümunə üçün bax...s.415-421-Ə.T.) diqqət yetirməsinlər.

5. Bu tapşırığın qayəsi isə pak ürəkdən, təmiz vicdandan və riyasız imandan gələn məhəbbətdir (erməni kilsəsi bu ilahi müqəddəslikdən tarixən məhrumdur! – Ə.T.).

6. Bə'zi adamlar isə bunlardan uzaqlaşmış, boşboğazlığa qapılmışlar.

7. Nə söylədiklərini və nə iddia etdiklərini bilmədikləri halda, Müqəddəs Qanun müəllimi olmaq arzusundadırlar».¹

Bütün bu deyilənlər sübut edir ki, səlnaməçi Samuil Aniskinin haqqında söhbət açdığı şəxs «tarixçi», başqa sözlə, «Armeniya tarixi»nin müəllifi M.Xorenski deyil (bu haqda işarə belə edilmir), Yunan bütperəstliyi əsasında Yunan yazısında, Yunan dilində ilk tə'lim almış və ta gənclik illərindən ömrünün ahıl çağınadək antik Yunan ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, ilahiyyəti ətrafında mükəmməl təkmilləşmiş, formalaşmış və Yunan müdrikliyi zirvəsinə yüksəlmiş anonim bir keşişdir. Lakin N.Emin və ən'ənəvi olaraq, başqa erməni müəllifləri bu anonim keşişi M.Xorenski adı ilə «Armeniya tarixi» kitabının V əsrdə «yaşamış» müəllifi və «erməni tarixinin atası» kimi nişan verməklə çağdaş erməni xalqının «yazı tarixini» və «erməni xristianlığı»nın başlanğıcını qədim dövrə atmağa çalışırlar.

Əgər elmi «küfr» sayılan «fatalist» M.Xorenski həqiqətən «Armeniya tarixini»nin müəllifi olsaydı, şübhəsiz, onun dini-fəlsəfi dünyabaxışı da adı gedən əsərdə öz əksini tapmış olardı. Əlbəttə, hər bir əsər istər bədii, istər elmi-tarixi əsər olsun, müəllifin düşünən beyninin, döyünən ürəyinin səsi, dövrünün canlı aynasıdır. Bu baxımdan dövrün ruhaniləri tərəfindən ittiham edilən, sümükləri məzardan çıxarılib çaya tullanan M.Xorenski «Armeniya tarixi» əsərində nəinki görünür, hətta qət'iyyən hiss edilmir.

M.Xorenskinin anonim keşiş müəllif olduğuna, «Armeniya tarixi»nə orta əsrlərin müxtəlif dövrlərində kilsənin «tarix» adına rəvayət və əfsanə versiyaları əlavələr etdiyinə, nəhayət kitabın N.Emin tərəfindən Rus dilinə çevrildiyi və nəşri zamanı son tamamlama prosesində onun başqa xalqlara məxsus olan tarixi keçmişi «erməniləşdirmək» meylini əks etdirən «Ön söz», «Əlavələr» və «Qeydlər» bölmələri ilə yanaşı ciddi redaktədən keçirdiyinə sübut üçün yuxarıda gətirdiyimiz dəlillər kifayətdər. Bu söylənilənlər M.Xorenskinin «tarixi» şəxsiyyəti və onun «Armeniya tarixi» kitabının anonim müəllifi olması ətrafında apardığımız araşdırmaların nəticəsidir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, erməni alimlərinin çağdaş erməni tarix ədəbiyyatının, yazı və kilsə mədəniyyətinin baniləri kimi qələmə verdikləri Moisey Xorenski və Mesrop Maştos adında

¹ N.Emin. Ön söz, s.4

¹ İncil. Əhdi-Cədid. Rəbb İsa Məsihin xoş xəbəri. Bibliya tərcümə İnstitutu, Stokholm, 1996. s.376.

şəxsləri Şərq tarixi nəinki V əsrdə, hətta sonrakı yüzilliklərdə də tanı-
mır. Bu o deməkdir ki, tarixin ayrı-ayrı siyasi keçidlərində erməni kil-
səsinin M.Xorenskinin adı ilə yaratdığı fantastik «armeniyalar», M.-
Maştosla əlaqələndirilən «erməni yazısı» və ermənicə Müqəddəs Ki-
tab əhvalatı həqiqətə uyğun deyildir, boş söhbətdir, cəfəngiyyatdır!

Problemin daha aydın və ətraflı şərh üçün «Mesrop əlifba-
sı»nın «yaranma» «tarixçəsi» ilə əlaqədar bir sıra fikir və mülahizə-
ləri tarix və tarixilik zəminində nəzərdən keçirək.

«Erməni yazısı» ilə əlaqədar elmdə çox ciddi mübahisələrin ol-
duğu mə'lumdur. Həmin mübahisələr bu günə qədər davam edir
və gələcəkdə də davam edəcək fikrindəyik. Səbəbi də odur ki, er-
məni və mızdlu ermənipərəst müəlliflər Böyük İnsan tarixini maddi
və mə'nəvi əsaslarla olduğu kimi heç zaman qəbul etməmişlər və
etmək fikrində də deyillər. Başqa şəkildə desək, onlar qədim Ön
Asiya tarixinə orta əsrlər dövründə kilsə tərəfindən «erməniləşdiril-
miş» yad xalqlara məxsus rəvayətlər kontekstində yanaşmış, lakin
elmi tarixşünaslığın etnoarxeoloji, etnopsixoloji, etnoantropoloji və
etnolinqvistik prinsiplərini, əslində paslı qıfılın (kilitin) qızıl açarını
sanki lazımsız bir şey kimi kənara atmışlar. Aşağıda gətirəcəyimiz
müəllif fikirləri də bizim dediklərimizi sübut edəcəkdir.

Dünyanın mütəxəssis alimləri erməni ədəbiyyatında «Maştos
yazısı» adı ilə yunandilli və suriyadilli orta səviyyəli geniş Mesropun
ünvanına yazılan «erməni əlifbası»nın erməni etnolinqvistikasına
doğma olan elmi yolla yaradıldığına inanmırlar və problem ətrafın-
da kifayət qədər ziddiyətli versiyalara əl atır, sübutlar, dəlillər gətir-
irlər. Bu səbəbdən də onlar «erməni əlifbası»nın mənşəini «Aves-
ta», yunan, suriya, Danil, finikiya, yevrey, həbəş, orta persid, xal-
dey və başqa yazı nümunələri ilə əlaqələndirirlər.¹ Bu baxımdan
«erməni əlifbası»nın «ixtirası» ilə əlaqədar vahid konsepsiyaya gəl-
məyən davamlı və ziddiyətli fikirlərə qarşıda münasibət bildirəcə-
yik. Lakin ilk öncə qeyd edək ki, problem ətrafında «erməni tarixi-
nin atası» hesab etdikləri anonim müəllif M.Xorenskinin öz erməni
varislərinə çatdırmaq istədiyi xəbərlər erməni alimləri üçün daha
mö'təbər olmalıdır. Çünki məsələni ilk olaraq o, ədəbiyyata gətir-
miş, sonra fikir söyləyənlər onun dediklərini hər siyasi dövrün tə-
ləblərinə uyğunlaşdıraraq, müxtəlif məzmununda subyektiv yanaşma-
larla izah etməyə çalışmışlar. Təbii ki, problem ətrafında kaos da
buradan yaranmışdı. Əgər M.Xorenskidən başlayaraq, çağdaş er-
məni müəlliflərində «erməni yazısı» ətrafında fikir söyləyənlər

hər hansı konkret arxeoloji mədəniyyətə, yaxud yazılı abidəyə söy-
kənmiş olsaydılar, erməni tarix ədəbiyyatında «elm» adına belə bir
xaos yaranmazdı.

Fikrimizcə, əgər biz şərti olaraq M.Xorenskinin V əsrdə yaşadı-
ğına, Vramşapuxun dövründə baş verən hadisələrin canlı şahidi ol-
duğuna inansaq, o zaman, «Armeniya tarixi»ni ilk mənbə kimi qə-
bul etməliyik, sonra gələn müəlliflərin problemə münasibətlərini
«erməni tarixinin atası» adlandırdıqları bir keşişin mə'lumatları əsa-
sında saf-çürük etməliyik. Bu mə'nada da «Danil əlifbası» ilə öncə
M.Xorenskini dinləmək daha məqsədə uyğun olardı. Diqqət edək:

«Danil əlifbası»ni oxucuya təqdim etmək üçün anonim müəllif
heç bir mö'təbər qaynağa, yaxud arxeoloji mədəniyyətə əsaslan-
mır (M.Xorenski yazır ki, ermənilərdə arxeologiya yoxdur.¹ Burada
«arxeologiya» sözünün işlədilməsi də aşkarca sübut edir ki, «Ar-
meniya tarixi»nin müəllifi V əsrdə yaşamış şəxs ola bilməz), macə-
ralı bir hekayət söyləyir. Biz də həmin hekayətin məzmununu
M.Xorenskinin arzusuna uyğun olaraq, Sasani-Yunan münasibət-
ləri kontekstində olduğu kimi verməyə çalışacağıq.

M.Xorenskinin fikrincə, Vramşapuxun dövründə guya «Armeni-
ya» sasanilərlə yunanların² arasında iki hissəyə parçalanmış, lakin
tam müstəqilliyini itirməmiş bir ölkə olmuşdu. Guya Pars çarı Arta-
şirdən (Artaşir Papakan Sasani sülaləsinin hakimiyyət banisidir)
sonra hakimiyyətə gələn onun oğlu Vram həm «Armeniya» ilə
dostluq münasibətlərini davam etdirir, həm də Yunan çarı Arkadi
ilə sülh şəraitində yaşayır.

Guya «Armeniya» «çarı» Vramşapux da hər iki hökmdara xid-
mət göstərir; parslara aid olan ərazi torpaqlarından Vrama, Yunan
hissəsindən Arkadiyə vergilər ödəyir.³

Günlərin bir günü (müəllif başqa hadisələrdə olduğu kimi, bu
yerdə də tarix qoymur) «dağıdıcı zəlzələ olur, Bizansda (müəllif
yanlış olaraq Bizansı yunan imperatorluğuna aid edir) yanğın baş
verir». Belə bir vəziyyətdə ölkə əhalisi daha dəhşətli hadisə ilə üz-
üzə gəlir. Müəllif yazır: «Yunan imperiyasında ixtişaşlar başladı:
ordu həm bir-birilə vuruşur, həm də parslara qarşı döyüşürdü».⁴

Nə üçün? Nə üçün ölkəni təbii fəlakətin bəlalarından xilas
etmək əvəzinə ordu iki hissəyə ayrılıb biri-digərinin qanını axıdır?

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s. 37.

² «Armeniya» adlı dövlətdən danışmaq əsassızdır. Sasanilər dövrü perslər yunanlarla deyil,
Roma-Bizans imperatorları ilə hərbi rəqiblər idilər. Lakin biz müəllifin fikrinə uyğun olaraq,
«Sasani-Yunan» məsələsini şərti işlədirik.

³ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.208.

⁴ Yəni orada, s.208-209.

¹ Qurqen Sevak. Mesrop Maştos. İrəvan, 1962, s.30-34.

M.Xorenski bu «tarixi» hadisənin əsil mahiyyətini açmaq əvəzinə oxucunun sualı qarşısında susur. Səbəb? Bir neçə cümlədən sonra hər şey aşkar olur.

Pars çarı Vram «Armeniya çarı» Vramşapuxa (Vramşapux və Vram - hər iki eyni ad uydurma, anonim çar adlarıdır. Bəs, bu «çarların» sarayları hansı şəhərlərdə yerləşirdi?) əmr edir ki, təcili Mesopotamiyaya getsin və orada əminamanlıq yaratsın.

Maraqlıdır, zəlzələ fəlakəti və dəhşətli yanğın «Bizans ölkəsi»ni silkələyir, ancaq «qarışıq»lıq guya Pers əyalətində baş verir. Əlbəttə, bu söylənilənlər hekayətdə əsas məsələni təsvir etmək üçün bədii vasitə təsiri bağışlayır.

Yuxarıda deyilənlər əsas verir söyləyərk ki, M.Xorenskinin «tarix» adına danışdığı hekayətdə fikir dolaşır və dumanlıdır.

Dedik ki, anonim müəllif heç bir tarixi maddiyyətə söykənmədən iddia edir ki, guya çar Vramşapuxun dövründə Armeniya sasanilərlə yunanlar (əslində romalılar) arasında iki hissəyə parçalanmışdı. Həmin bu fikri şərti qəbul edək. Lakin hadisənin özündən yaranan aşağıdakı təbii suallar anonim müəllif və onun varisləri tərəfindən cavablandırılmalıdır.

Pers inzibati ərazisinə daxil olan torpaqlarda yerli türk əhalisinin arasında yaşayan erməni icmasının çarı Vramşapuxdursa, bəs, Yunan (Roma) ərazisində olan ermənilərə etnik mənsubiyyətinə görə hansı çar başçılıq edirdi, yaxud hansı hakimiyyət formasında hakimə tabe idilər? Çünki M.Xorenskinin yuxarıda xatırladığımız fikrindən belə çıxır ki, «Armeniya» Yunan hissəsində çar Arkadiyə, Pers hissəsində çar Vrama vergi verməklə ölkə guya «armyan» çarı Vramşapuxun hakimiyyəti altındadır. Necə inanaq ki, qədim Şərqi torpaqları uğrunda ta Makedoniyalı Aleksandrdan başlayaraq, qanlı müharibələr aparan yunanlar (yaxud romalılar) tarixi düşmən olduğu perslərlə sülh şəraitində yaşamış və guya parçalanmış Armeniya «dövləti» də hər iki tərəfə vergi verməklə, vahid çar, yəni Vramşapux tərəfindən idarə edilmişdir?

Qəbul edək ki, guya Vramşapuxun dövründə «Armeniya» iki hissəyə parçalanmışdı və çar sarayı da persidlərin tərəfində qalmışdı, bəs, nə üçün, heç olmasa, M.Xorenski Yunan ərazisində yaşayan erməni «babalarının» nəinki tarixi haqda, hətta onların məişəti barədə bircə söz belə işlətmir? Bəs, Vramşapuxun çar olduğu «Armeniya» Ön Asiyanın hansı coğrafi kordinatlarında yerləşirdi?

Vramşapux Mesopotamiyaya gəlir və Maştosun sarayı tərk etdiyini görür. Bəs, bu sarayın sahibi kimdir?

Əgər həqiqətən «Armeniya» «dövləti» olmuşdursa, o da sasanilər və «yunanlar» (əslində bizanslılar) arasında iki güclü dövlətin müstəmləkə inzibati ərazisinə parçalanmışsa, nə üçün Vramşapuxu fəlakətlə üz-üzə gəlmiş, şərti desək, «Bizans Armeniyası»nın taleyi narahat etmir, əksinə, o, Pars çarı Vramın əmri ilə guya Armaniyanın Pers inzibati ərazisinə daxil edilmiş Mesopotamiyaya gedir?

M.Xorenskini sona qədər səbrlə dinləsək onun məqsədi mə'lum olar, həm söylədiklərinin «tarix» deyil, nağıl olduğuna şahid olarıq.

Tarix xəbər verir ki, Ön Asiyanın əsas hissəsində Selevki-Yunan müstəmləkəçilərinə Part çarlarının davamı olaraq, romalılar son qoyandan sonra, tarixin bir çağında Mesopotamiya daxil olmaqla, Qalis (İndiki Qızıl İrmak) çayınadək geniş əraziləri Arsaklılar səltənətinə daxil edilmişdi.

M.ö. 612-ci ildə Assuriyanın süqutu ilə rəşadətli əcdadımız Kiaksarın (Varbakin) madaylarla kappadokiyalıların, ümumtürk tarixinin Arsaklılar dövrü partlarla romalıların, Sasani sülaləsinin hakimiyyəti illərində perslərlə bizansların arasında Qalis (Qızıl İrmak) çayı dövlət sərhəddi olmuş, Ön Asiya tarixinin canlı şahidinə çevrilmişdi.

Erməni və ermənipərəst ədəbiyyatda çoxsaylı versiyalardan birisi də budur ki, Kappadokiya Qərbi Avropadan gəlmiş erməni babalarının ilk məskun olduğu düşərgədir. Onlar guya avropalı friqiyələrin Kappadokiya ərazisində qurduqları çarlıqlarda («Böyük Friqiy» və «Kiçik Friqiy» çarlıqları) yaşamışlar. M.ö.VII əsrdə Qafqaz keçidi ilə Böyük Türk Çöllərindən gələn Kimmirey (Qəmər, Kəmə) Türk hərbi tayfa ittifaqı Friqiy çarlıqlarını darmadağın etdiyi çağda, guya sağ qurtulan erməni babalarının Ön Asiya əyalətlərinə, o cümlədən, dəstə-dəstə, ailə-ailə Qafqaz regionuna pərakəndə şəkilində yayıldıqları güman edilir.

Əgər bu «hekayəti» kerçək tarix olaraq qəbul ediriksə, bəs, nə üçün biz bilə-bilə ki, neçə əsrlərlə, zaman-zaman, kilsədə edilmiş əlavələrlə «təkmilləşdirilmiş» nağıl və rəvayətlər (yerli xalqlara məxsus folklor ədəbiyyatı nümunələri) toplusundan o tərəfə gedə bilməyən bir kitabda («Armeniya tarixi»ndə) guya ikiyə parçalanmış «Armaniyanı» tarixin bu çağında üçüncü bir dövlət tanımayan Kiçik Asiyanın xəritəsinə yerləşdirməliyik?! Halbu ki, erməni babalarının Avropadan haçan gəlmələri, hansı ərazidə yerləşmələri barədə elmə hər hansı yazılı sənəd mə'lum deyildi (Manuk Abeqyan).

Əslində M.Xorenski «ikiyə parçalanmış» «Armeniya» barəsində heç bir tarixi maddi mədəniyyətə istinad etmədən öteri söz deyir. Lakin onun varisləri bu «öteri sözü» ən'ənəvi əhkama çevirmiş,

ona «elmi» don geydirmiş və bununla da hər bir müəllif dövrün siyasi tələbləri baxımından, Ön Asiya xalqlarının tarixi keçmişi hesabına Avropadan gəlmiş babalarına «tarix» düzüb-qoşmağa girişmişdi. Nəticədə qalın-qalın kitablar yazılmışdı.

Bəs çar Vramın əmri ilə Mesopotamiyaya gələn Vramşapux ölkəni «ölümlə» hədələyən hansı «təhlükələrdən» xilas edir?

Üçüncü cümlədən sonra məlum olur ki, anonim müəllif «Danil əlifbası»nı aşkara çıxarmaq üçün Vramşapuxun Mesopotamiyaya gəlməsini elmi tarixin kriteriyasından tam uzaq, lakin bədii ədəbiyyat üçün səciyyəvi olan bədii-estetik vasitə kimi işlətməmişdir. O, yazır: «... Vramşapux gələn kimi böyük çətinliklərlə qarşılaşmasına baxmayaraq, hər şeyi lazımı qaydasına saldı: Mesrop sarayı tərk etdikdən sonra orada bacarıqlı katib yox idi, çünki hamı Pars yazılarından istifadə edirdi».

Mesopotamiyaya gələn Vramşapux ölkədə hər şeyi öz yerində görür, yalnız burada çatışmayan şey saray katibi Mesropun oranı tərk etməsi idi. Bəs, ölkənin hakimi, sarayın ağası kimdir? Anonim müəllif susur, sualı cavabsız qoyur? Bəs, sarayın katibi Mesrop hansı səbəbdən sarayı tərk etmişdir? «Çünki sarayda pars yazısından istifadə edilirdi»-deyə, sual cavablanır.

Buradan iki məqam aydınlaşdırılmalıdır:

Birinci. Mesopotamiyada yerləşmiş Sasanilərin əyalət sarayında işlər Pers yazısında və təbii ki, Pers dilində aparılırdı. Göründüyü kimi, M.Xorenski Pers sarayının Mesopotamiyanın hansı əyalətində, hansı şəhərində yerləşdiyini yazmır. Ancaq mənbələrdən məlumdur ki, Part dövlətinin Kiçik Asiya iqamətgahı tarixin bir çağında Mesopotamiyanın şimalında olan Arme (Şupria) valiliyinin mərkəzi şəhəri Mtsbində yerləşirdi. Arme əhalisinin də Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak etmiş Mar tayfaları olması barədə yuxarıda kifayət qədər danışılmışdı. Bu ölkədə də ta qədimlərdən başlayaraq, dövlət işləri «Avesta dilində», «Avesta yazısı» ilə aparılmışdı. Yuxarıda «Avesta yazısı» əvəzinə «Pars yazısı» işlədilməsi bir tərəfdən kitabın rus dilinə tərcüməçisinə dövrün siyasətindən gələn belənin tə'siridən, o biri tərəfdən hadisələrin Pers-Sasani hakimiyyəti çağında cərəyan etməsi ilə əlaqədar idi.

Deyilənlərdən inkaredilməz bir həqiqət meydana çıxır: Mesopotamiya ölkəsini «Armyan Mesopotamiyası» adı ilə qələmə alan varislərini M.Xorenskinin özü təkzib edir. Müəllif Vramşapuxun çar olduğu «Armeniya»nı isə qeyri-müəyyən yerdə «lokalizə edir».

İkinci. Bəs, nə üçün Vramşapux Mesropla Mesopotamiyada deyil, guya «Armeniya»da rastlaşır? Çünki «Danil əlifbası» xəbərini re-

allığa deyil, anonim müəllifin iradəsinə tabe olan çarın özü öz ölkəsinə aparmalıdır.

Elə buna görə də M.Xorenski Vramşapuxu Abel adlı keşişlə rastlaşdırır. O, yazır: «Bu vaxt Abel adlı bir keşiş çara yaxınlaşdı və ona qohumu yepiskop Danilin tapdığı əlifbanı armyan dilinə uyğunlaşdıracağını və'd etdi».¹

Burada söhbət yəhudi yepiskopu Danilin armyan əlifbası «ixtira» etməsindən deyil, onun məlum olmayan etnodilə məxsus olan «qədim zamanlara» aid «tapdığı əlifbadan» və həmin əlifbanı keşiş Abelin «armyan dilinə uyğunlaşdıracağına» verdiyi və'ddən söhbət gedir.

Bu fikir M.Xorenskidə aşkar qoyulsa da, erməni alimləri Danili «Mesrob əlifbası»nın ilk «ixtiraçısı» kimi verirlər. Bunun səbəbi qarşıda aydınlaşdırılacaqdır.

Sual olunur, hansı maraqla Şərqli yəhudi keşişlər yad ölkədə yaşayan adsız-sansız qərbli «erməni babaları» üçün əlifba «ixtira» etmək arzusunda olmuşlar? Əgər onların belə bir fikirləri olmuşsa, nə üçün bunu Mesopotamiya sarayında neçə illər «katiblik etmiş» Mesropa bildirməmişlər?

Verilən suallara əsaslı cavab tapa bilməyən müəllif keşiş Abelin təklifini susmaqla cavablandıraraq çarın vəziyyətinə düşür.

M.Xorenski yazır ki, Vramşapux Mesopotamiyadan Armeniyaya qayıdıandan sonra Saakı, Mesropu (Mesopotamiya sarayını tərk edən Mesropu çar haradan tapdı?) və başqa yepiskopları saraya də'vət edir və keşiş Abeldən eşitdiklərini onlara çatdırır. Yepiskoplar bu xeyirxah işə diqqət yetirməyi çardan xahiş edirlər. Bundan sonra Vramşapux ən yaxın adamı olan Vaxrici Mesopotamiyaya göndərir.

Vaxric Danillə görüşür, «Yunan əlifbası» əsasında (nə üçün suriyalı yəhudi Danil yepiskop olduğu kilsədə istifadə edilən «Suriya əlifbası» əsasında yox?!) tərtib edilmiş Danil tərəfindən guya «tapılmış» «ixtiranı» «Armeniya»ya gətirir, onu Saaka və Mesropa təqdim edir. Bundan sonra «Danil əlifbasının» Armeniya sərgüzəştləri başlayır.

M.Xorenski yazır: «Bu axırıncılar (Saakı və Mesropu nəzərdə tutur – Ə.T.) əlifbanı öyrəndilər və onu bir neçə il uşaqlara öyrətməyə davam etdilər. Lakin inandıılar ki, xatırlanan zəif və kasıb əlifbanın vasitəsilə armyan sözlərindəki səsləri olduğu kimi səsləndirmək mümkün deyildir».²

Necə inanasan ki, tədris etdiyən əlifbanın dərs dediyən şagirdlərin etnolingvistikasına uyğun gəlmədiyini, onun yabançı bir əlifba

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s. 13-14.

² Yəni orada, s. 209.

olduğunu yalnız bir neçə ildən sonra başa düşmək olar? Bu sağlam ağılın qəbul etməycəyi məntiqlidir!

Buradan aydın olur ki, «Danil əlifbası» erməni babalarının etnolingvistikası əsasında tərtib edilmiş əlifba deyildir. Deməli, bu əlifbanın çağdaş erməni yazısının «əcdadı» hesab etmək olmaz. Problem ətrafında səsləndirilən mə'lum ziddiyyətli fikirlərin nəticəsiz qalması da bunu sübut edir.

«Armeniya tarixi»ndə «Danil əlifbası» adı ilə nişan verilən, ilkin etnomənşəi barədə heç bir söz deyilməyən «qədim zamanlarda ixtira edilmiş», lakin ona «ardıcılıqla Yunan əlifbası yerləşdirilmiş» «tapıntı» əlifbanın¹ macəra dolu təsviri, bir vasitə olaraq, «Mesrop əlifbası»nın guya V əsrdə «ixtira» edildiyini (halbu ki, V əsrdə erməni kilsə ədəbiyyatında «Mesrop» adı yazıya alınmamışdı) «sübuta» çatdırmaq üçündür. Təsadüfi deyildir ki, «Danil əlifbası» xəbərindən sonra «Armeniya» yepiskopları «armyan əlifbası»nı «ixtira» etmək həvəsinə düşürlər.

Anonim müəllif söyləyir ki, şəxsən Mesrop özü tələbələrinin müşayəti ilə Mesopotamiyada Danilin yanına yola düşür.

Danildə əvvəlki qədim «tapıntı» «ixtiradan» başqa yeni bir şey olmadığını görənlər (elə buradaca «Danil əlifbası» nağılı tamama yedir, Mesropla bağlı «armyan əlifbası»nın növbəti macəraları başlayır) Mesrop Edessaya arxiv müdiri Platon adında bir «bütperəst ritor»un görüşünə tələsir. Anonim müəllif M.Xorenski yazır: «Bu kişi onu sevinclə qəbul etdi və imkan daxilində armyan dilinin səslərini dərk etməyə çalışdı, lakin bir sıra faydasız cəhdlərdən sonra öz gücsüzlüyünü boynuna almağa məcbur oldu».²

Bu səmimi e'tirafdan sonra Platon Mesropu əvvəllər öz müəllimi olmuş, kamil elmə malik Epifani adlı bir şəxsin yanına getməyi məsləhət görür. Mesrop Babilos adlı bir yepiskopun köməyi ilə Finikiyadan keçərək Samosa gedir.

O, Samosa gələndə artıq qoca Epifani həyatda yox idi. Mesrop onun tələbəsi Rufan (Rupan) adında Yunan kallioqrafi ilə görüşür. Müəllif yazır: «... O, Rufanla birlikdə bizim əlifbamızı yaratdı. Rufan armyan kortəbilyinə Yunan dilinin dəqiq xarakterini verərək dərhal Mesrop hərflərini təsvir etdi».³

Müəllifin qaranlıq fikrində olan bə'zi məqamlara aşkarlıq gətirməyə çalışaq.

Əvvəla, hər hansı bir etnosa əlifba «ixtira» etmək üçün icma arasında hökmən uzun müddətli etnolingvistik elmi-nəzəri təcrübə aparmaq zəruridir. Bəs, bu mümkünmüdür ki, təsadüfən, yolüstü görüşdüyün yaddilli bir kallioqrafla rahat bir mənşəyə əyləşsən və dərhal da «qədim tarixə» malik bir «yazının» əsasını qoyasan?!

Ermənilər üçün hər şey mümkündür! Əgər keşiş «tarixçi» müəlliflərin birisi orta əsrlər dövrü uydursaydı ki, erməni babaları kosmosdan «Armeniya» adlanan planetdən yer üzünə gələn göy adamları nəslindəndirlər, o zaman, onların son törəmələri babalarının riyakarlığına nadancasına inanar və tülkü hiyləgərliyiylə göz yaş tökməklə başqalarını da öz riyakar yalanlarına inandırmağa çalışırlar.

İkincisi, Rufan mənşəcə Yunan olduğu kimi, şübhəsiz, elmi də Yunan dili və Yunan yazısı ilə bağlıdır. Məsələ belə olduğu halda, hansı maddi əsasla «sübut» edilir ki, Rufan-Mesrop «müştərekiyi» olub və onların şərikli «ixtiraları» Yunan kallioqrafiyasında deyil, məhz «erməni yazısı»nın meydana çıxmasında özünü göstərir?

Bu, əməl təcrübə baxımdan heç cür mümkün deyildir.

Üçüncüsü, «Mesrop yazısı» ilə bağlı «Armeniya tarixi»ndə bir məsələ də aşkarlanır: «erməni yazısı» guya yalnız Sasani-Pers ərazisində yaşayan erməni babalarına məxsus olmuşdur. Bu mədəniyyətin bizansların müştəmləkə ərazisində yaşamış erməni icması hissəsinə heç cür aidiyyəti olmamışdır.

Məsələyə bu baxımdan yanaşıllarsa, o zaman, nəticədə bir həqiqəti də qəbul etməliyik ki, «Avesta»nın Tanrı panteonu əsasında yaradılmış «erməni mifologiyası», habelə «Mesrop yazısı» və «erməni xristianlığı» anlayışlarını ümumi erməni babalarına aid etmək olmaz. Bu da o deməkdir ki, «erməni mifologiyası», «erməni yazısı» və «erməni xristianlığı» anlayışları Qərbi Avropadan gəldikləri namə'lum tarixi dövrdən Ön Asiyada pərakəndə yaşamış kiçik bir icmanın çox az bir hissəsinə-sasanilərin inzibati ərazisində yerli tayfalara məxsus adət-ən'ənə çərçivəsində öz məişətini qurmağa məcbur olmuş erməni ailələrinə (Biz bu fikri M.Xorenskinin söylədiyi rəvayətə aydınlıq gətirmək baxımından şərti söyləyirik. Əlbəttə, bir ovuc ailə nişan verilən mədəniyyəti yarada bilməzdi) aid ola bilər. Təbii ki, əsrlər keçəndən sonra həmin əmlak ümum-xalq malına çevrilə bilər. Bu da əsas verir söyləyəyə ki, xatırlanan hadisələri («erməni mifologiyası», «erməni yazısı» və «erməni xristianlığı») nə V əsrə qədər, nə də V əsrdə ümumən çağdaş erməni babalarının həyatında baş vermiş tarix kimi qəbul etmək olmaz.

¹ M.Xorenski.Armeniya tarixi,s.209.

² Yəne orada. s.201.

³ Yəne orada.

Fikrimizin davamına qayıdaq. Bura qədər «Mesrop əlifbası»ndan danışan M.Xorneski heç bir maddi sübut gətirmədən, guya «olmuş» məsələ ətrafında növbəti hekayət söyləyir.

İbrətamiz hal odur ki, M.Xorenski tərəfindən «qədim dövrlərdə ixtira edilmiş» yəhudi yepiskopu tərəfindən tapılmış «Danil əlifbası» və «Mesrop əlifbası» ətrafında nağıl edilən hekayətə daha sonralar elmi ədəbiyyatda xüsusi «don biçilmiş, onun ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən «çürük materialdan» e'tibarsız, dözümsüz elmi «qalıbları» hazırlanmışdı. Bunun bariz nümunəsi şagirdlərin guya Müqəddəs Kitabın tərcüməsi ilə bağlı verilmiş epizodda öz əksini tapmışdır.

Diqqət edək.

Heç cür ağıla batan deyildir ki, «tanınmış» kallioqraf Rufanın rəhbərliyi altında «Yunan dili» bazası əsasında yaradılmış guya «Mesrop əlifbası» erməni babalarının etnolinqvistikasının tələblərinə cavab vermiş olsun.

Şərti qəbul edək ki, ilkin «Mesrop əlifbası» erməni müəlliflərin düşündükləri vəziyyətdədir. Bəs, mürəkkəbi hələ qurumamış bu «əlifba» ilə yüksək səviyyəli dillə və yazı mədəniyyətilə qələmə alınmış Müqəddəs Kitabı Yunan dilində, Yunan yazısında, Yunan büt-pərəstliyi əsasında tərbiyə almış və eyni əsaslarla tərbiyə verən adi keşiş Mesrop, hətta yeni «əlifbanı» yenice gören heç bir biliyi, savadı olmayan, adi şagirdlərin «köməyi ilə» onların bilmədikləri, yaxud pis bildikləri (qarşıda gətirəcəyimiz faktlar sübut edəcək ki, nəinki şagirdlər, hətta Mesropun özü erməni dilini bilmirmiş) bir dilə – erməni dilinə necə çevirə bilərdilər?

Budur, M.Xorenski Mesropun «yubanmadan» işə başladığını xəbər verir: «Mesrop öz şagirdləri - İohann Skexiatsi və İosif Paxnatsi ilə birlikdə tərcüməyə bilərəkdən Pritçe Kitabından başladı və armyan dilinə Əhdi-Cədidin bütün 22 (bu say qarşıda verəcəyimiz nümunədə sün'i şəkildə 81-ə qaldırılır – Ə.T.) kanonik kitabını tərcümə etdi. O, eyni zamanda, özünün kiçik yaşlı şagirdlərini yazı sənətini öyrənməyə məcbur etdi».¹

Buradan aşkarca görsənir ki, əlifba tanımayan Mesrop şagirdləri haqqında müəllifin fantastik fikirləri zaman baxımından heç bir elmi məntiqə sığa bilməz.

Fikir təkrarı da olsa, yerindəcə xatırlatmalıyıq ki, tarixən taleyinə köçgünlük və qaçqınlıq yazılmış Ön Asiyada və Qafqazda ailə-ailə pərakəndə həyat təzi keçirən erməni babaları, başqa yerli əhali və Qərbi Avropadan zaman-zaman gələn azsaylı etniklər kimi, dövrün

iki güclü dövlətinin inzibati müstəmləkə ərazisində yaşamağa məhkum olmuşlar. Lakin M.Xorenskinin «Armeniya tarixində» bu tarixi həqiqətə erməni riyakarlığı ilə yanaşılmış, qədim Şərq tarixi keşiş qələmi ilə ideoloji terrora məruz qalmışdı. Başqa sözlə, daha dəqiqi, Kiçik Asiya ərazilərinin sasanilər və bizanslar (M.Xorenskiyə görə yunanlılar) arasında parçalanmasını anonim müəllif tarixdə heç zaman olmamış «Armeniya dövləti»nin «parçalanması» kimi uydurur və bu uydurma, bu rəvayət onun daha sonrakı alim varisləri tərəfindən çağdaş erməni xalqının «tarixi» olaraq qələmə verilir.

Tarixi gerçəkliyə belə bir məs'uliyətsiz kilsə uydurmasından başqa, heç bir əsası olmayan, maddi sübutsuz yanaşma ilə «Armeniya» adında «dövlətdən» danışmaq, bu «dövlətin» erməni əhalisinin guya 301-ci ildə xristianlığa, 406-cı ildə yazı «mədəniyyətinə» sahib olmaları barədə iddia qaldırmaq tarixin qəbul etmədiyi boş hay-küydür, illuziyadır. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır. Lakin yeri gəlmişkən bir məqamı qeyd edək ki, erməni keşişləri və onların çağdaş alim varisləri «erməni xristianlığı» və «erməni yazısı» iddialarını Part imperiyasının Ön Asiyada olan Qərb əyalətlərini idarə etmiş çarların dövrü və adı ilə əlaqələndirir, onların da tarixini «erməni arşakidləri» adı altında «Armeniya tarixi» kimi qələmə verirlər. Hətta onlar «erməni arşakidləri» «tarixini» Sasani səltənətinin ən çiçəkli bir dövrünədək (m.s. 580-cı ilədək) uzatmaqdan da çəkinmirlər. Bu baxımdan M.Xorenski Pars çarı Yazkertin dövrünə işarə ilə yazır: «Bu vaxta yaxın Mesrop qayıdır və özü ilə dilimizin əlifbasını gətirir və Vramşapuxun və Böyük Saakin əmri ilə ağıllı, təmiz tələffüzlü, xoşagələn səsə və sürəkli nəfəsə malik uşaqları bir yere toplayıb bütün əyalətlərdə məktəblər təşkil edir və Kesariyə taxtına tabe olub, Yunan və Suriya əlifbasından istifadə etməli olan Yunan hissəsindən başqa Pars ərazisindəki bütün ölkələrdə tə'limə başlayır».¹

Burada «erməni yazısı» ilə olan «erməni dili»ndən söhbət getmir, yalnız «erməni yazısı»ndan söhbət gedir. Bəs, yenice yazılı – nitqə gətirilən «erməni yazısı» mənşəcə hansı xalqa məxsusdur?

M.Xorenski aşkarca yazır ki, Mesrop Yunan kallioqrafı Rufanla birlikdə Yunan dili biçimində yazı hazırlamışdı.

N.Emin «Ön söz»də Mesropun M.Xorenskini Müqəddəs Kitabın «tərcümə»sinin son redaktəsi ilə əlaqədar Yunan elm mərkəzlərinə «e'zam etməsini» söyləməsi təsdir edir ki, ilk erməni kilsəsində şagirdlər erməni dilində Yunan yazısı ilə deyil, məhz Yunan dilində, Yunan yazısında dərs almışlar. Buradan da aydın olur ki, «Danil

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s. 210.

¹ M.Xorenski.Armeniya tarixi, s. 13-14

əlifbası»nın dalınca gedən Mesropla birlikdə olan şagirdlər yunandilli Yunan yazı mədəniyyəti üzərində dayanmış bir təlim ocağında dərs alan uşaqlarıdır. Məsələ belə olduğu halda, yunandilli Mesropun, yunandilli şagirdlərlə birlikdə mənşəcə Yunan olan kallioqrafın «Yunan yazısı bazasında» tərtib etdiyi «əlifba» ilə, həm də mürəkkəbi qurumamış «əlifba» ilə Müqəddəs Kitabın «erməni» dilinə tərcüməsindən M.Xorenskinin danışması sağlam ağılın qəbul edəcəyi iddia deyildir.

Bu deyilənlər aşkar edir ki, erməni keşiş müəlliflərinin M.Xorenskinin adına istinad edilən qədim Şərq rəvayətləri toplusu olan «Armeniyanın tarixi»nə zaman-zaman əlavələr etməkdə məqsədləri «erməni xristianlığı», «erməni yazısı» və Müqəddəs Kitabın tərcüməsi «tarixi»ni IV-V əsrlərə atmaqla, erməni babalarının guya Ön Asiyada qədim mədəniyyətli ən «sivil xalq» olduqlarını «sübuta» yetirməkdir. Lakin biz araşdırma zamanı şahidi olduq ki, yuxarıdakı iddialar adına yazılan «tarixçi» M.Xorenski V əsrdə yaşamış tarixi şəxsiyyət deyil, daha sonrakı yüzilliklərdə uydurulmuş anonim keşişdir.

M.Xorenskinin anonim keşiş şəxsiyyətini qəbul edən fikir tərəfdarlarının bir qismi onun VI əsrdə, o biri qismi VII əsrdə, digərləri VIII əsrdə yaşadığını, hətta bəzi keşişlər «Movses Xorenatsi» adının IX-X əsrdən başlayaraq kilsə xronikalarında çəkildiyini söyləyirlər.

Maraqlı cəhət odur ki, bir tərəfdən M.Xorenskinin V əsr «tarixçisi» olduğunu təkzib edən görkəmli erməni tarixçiləri, digər tərəfdən həmin müəlliflərin təkrarən onu V əsrə bağlamaq cəhdi «erməni xristianlığı», «erməni yazısı» və Müqəddəs Kitabın tərcüməsi məsələsi ilə əlaqədar kəskin ziddiyyətli fikirlər tarix ədəbiyyatında xaos yaratmışdı. Bu baxımdan bəzi alimlərin fikirlərinə nəzər yetirək.

Erməni ədəbiyyatında əksər fikir budur ki, «erməni əlifbası» keşiş Maştos tərəfindən «ixtira» edilmişdir. «Maştos yazısı» ifadəsi də bununla bağlıdır. Lakin yuxarıda şahidi olduq ki, əvvəla, V əsrlə əlaqələndirilən «erməni yazısı»nın «tarixi» uydurmadır, ikincisi, əgər həmin dövr, hətta gerçək olsa belə, M.Xorenskidə adı gedən yazının ilkin bünövrəsi Yəhudi yepiskopu Danilin, son tərtibi Yunan kallioqrafı Rufanın adı ilə bağlıdır. Bu, «Armeniyanın tarixi»ndə olan fikirdir. Bu ideyanın davamçıları olan müəlliflər öz subyektiv yanaşmaları ilə «Maştos yazısı»nın «tarixi», daha dəqiqi, şəriksiz, müstəqil (guya parçalanmış «dövlət»in, bəs, hansı «müstəqil» mədəniyyətindən danışmaq olar ki?!) «erməni yazı» mədəniyyəti «tarixi» yaratmağa çalışırlar. Belələrinin sırasında bir qism müəllif yazı «tarixi»ni şəriksiz olaraq monastır keşişi Maştosun adına çıxırlar. Lakin keçmiş daşnak – Sovet alimi K.N.Yüzbaşyan tam fərqli qənaətdədir.

O, yazır: «Bütün mənbələr təsdiq edirlər ki, yazının yaranmasının təşəbbüsü iki şəxsə – Maşmosa (Yunan mənbələrində ona «Mesrop» da deyirlər) və katolikos Saak Partevə məxsusdur».¹

«Erməni yazısının» şəriki müəllifi kimi, Maştosla Saak² Partlının adını yanaşı çəkən başqa erməni müəllifləri də mə'lumdur. Bu baxımdan keçmiş Sovet daşnak alimi Darbinyan-Melikyanın verdiyi mə'lumat problemin ətraflı aydınlaşdırılması üçün daha da dəyərlidir. O, yazır: «I Saak Partlı (Parfyalı) (388-439) arмян katolikosu Maarifçi Qriqori nəslinin axırıncı nümayəndəsi, kilsə və siyasi xadimdir. Onun yardımı və iştirakı ilə Mesrop Maştos ana dilində ədəbiyyatın əsasını qoyan arмян yazısını yaratmışdır».³

Bu, problemin bir tərəfidir. Onun digər tərəfinə gəldikdə Saak nə erməni, nə Yəhudi, nə də Yunan babası deyil, partlıdır, Part dövlətini yaratmış Arsaklılar sülaləsini hakimiyyətə gətirən Parn (onlar Dahe, Dae, Barani tayfa birləşməsindəndir) Türk-İskit tayfasına mənsub ailədənndir.

Maraqlıdır ki, Saak Partlıdan danışan Darbinyan-Melikyan da, başqa erməni müəllifləri də onu Maarifçi Qriqorinin nəslindən hesab edirlər.

Əvvəla, erməni müəllifləri onları-Marifçi Qriqori ilə Saakı Part ölkəsindən Kiçik Asiyaya gələn və burada məskunlaşan Parn Türk tayfa ailəsinə mənsub olduqlarını qəbul edirlərsə, o zaman, adı gedən şəxslərin etnomənşələrini çağdaş ermənilərlə bağlamaq iddialarından əl çəkməlidirlər.

İkincisi, Atəşgahda «Avesta» təlimi almış Türk mənşəli ziyalılar, yəni Maarifçi Qriqori və Saak Partlı Ön Asiyada pərakəndə yaşayan və diqqət çəkən sayda olmayan adsız-sansız bir icmaya hansı etnomənşə baxımından Zərdüştiliyə yad din və yazı gətirmək üçün fədakarlıqlar göstərə bilərdilər ki?

Əgər XXI əsr erməni alimləri ümumtürk tarixinə qarşı olan yüzilliklərin ən'ənəvi erməni zorakı iddialarından əl çəksələr, nə gələri etnik olaraq onlara, nə yerli ev sahibi Türk əhalisinə qətiyən xeyir gətirməyən, əksinə zaman-zaman qətl və qarət gətirən Hayk babalarından miras qalmış qanlı ideologiyadan imtina etsələr, o zaman, Saak Partlını Mesrop Maştosla çürük erməni kəndi ilə bağlayan

¹ K.N.Yüzbaşyan. Erməni əlyazması. - Qafqaz xalqlarının mədəniyyətində əlyazmalar kitabı. Birinci kitab. M., 1987. s.145.

² «Saak» namı semitdilli ədəbiyyatda Part Türk tayfasının «Sak» adının etnosemantik yazılı şəkildir. Arsaklı sülaləsinin banisi Arsakin adı da həmin adın etnik kökü ilə bağlıdır. Saak Partlının da həmin sülalədən olması təkzibedilməzdir.

³ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat-İovannes Draxanakertsi. Armeniya tarixi. İrəvan, 1986. s.273.

fikrin real tarixlə əlaqəsinin olmadığına onlarla birlikdə «inanacağı-mız» kimi, orta əsrlərin ikinci yarısında Mesrop Maştos şəxsiyyəti və «Maştos yazısı» ətrafında uydurulmuş mifə yalnız kilsə rəvayətlərinin can-qan verdiyinə də qət'i «inam və e'tiqad bəsləyəcəyik».

Deməli, Part ölkəsindən Kiçik Asiyaya gəlmiş Maarifçi Qriqorinin təlimi çağdaş düşüncədə, erməni babalarının xristianlığa dəvətlə bağlı deyildi. Maarifçi Qriqori «Avesta»dan gələn mə'nəvi-siyasi, dini-əxlaqi qanunlar əsasında ölkə idarəçiliyi mexanizmini quran Arsaklılar sarayının mübəlligi, yə'ni ideoloqu idi. Onun sasanilər dövrü (əgər Qriqorinin sasanilərlə həməsr olduğu fikrinə inanı-larsa) fəaliyyəti də, sözsüz, Part dövlətindən miras qalmış ölkə qanunlarına söykənirdi. Deyilənlər sübut edir ki, Maarifçi Qriqorini çağdaş ermənilərin xristian kilsəsi ilə əlaqələndirən fikir ümumtürk tarixinə qarşı çevrilmiş ən'ənəvi mə'nəvi və ideoloji terrorizmdən başqa bir şey deyildir.

Bu deyilənlər «erməni əlifbası»nın ilkin «Avesta» yazısı əsasında tərtib edildiyini araya gətirən mütəxəssis fikirlərinə haqq qazandırır.¹ Çünki Part ölkəsindən Kiçik Asiyaya gələn ailələrdən olan Qriqorinin də, Saakin də öz fəaliyyətlərində mənsub olduqları Parn tayfa ittifaqının qan bahasına hakimiyyətə gətirdiyi Arsaklı sülaləsinin 475 illik səltənəti dövründə də imperiyanın idarə edilməsində Ana Yasa olmuş «Avesta»ya söykənmələri təbii idi.

Qarşıda «Avesta yazısı» ilə «erməni yazısı» arasında olmuş əlaqələr ətrafında görkəmli mütəxəssis alimlərin fikirləri ilə tanış olacağıq. Ancaq bu yerdə tarixin bir məqamını unutmamaq olmaz.

Tarix xəbər verir ki, o Şupria adında qədim Ön Asiya ölkəsinin Biaini yazılarında Arme adı ilə qeydə alındığı dövrdə çağdaş ermənilərin əcdadlarının Qərbi Avropadan Kiçik Asiyaya gəlişlərini heç cür «xatırlaya» bilmir. Heç bir arxeoloji, etnoantropoloji, etnolingvistik və etnopsixoloji maddi mədəniyyət erməni əcdadlarının Avropadan hansı tayfalarla, haçan yeni məskənə gəlişlərini, gələrkən etnik adlarının hansı namda nişan verildiyini, Xaldey rəvayətlərindən gələn Hayk² adını orta əsrlər dövründən başlayaraq milli ad kimi qəbul edəndək Ön Asiyada mə'lum qüdrətli dövlətlərin ərazilərində pərakəndə yaşayış fəaliyyətləri nədən ibarət olduğunu və s. haqqında, cüz'i də olsa, mə'lumat vermir. Çağdaş erməni xalqının «tarixi» yalnız orta əsrlərin son çağlarında həm erməni keşişlərinin, daha sonralar «Böyük Armeniya» «tarixi»ni yazmaq üçün xüsusi

sifarişlər almış muzzdu Avropa ermənipərəst müəlliflərin qədim Şərqi yerli əhalisinə məxsus hekayət, nağıl və rəvayətlər əsasında yazdıqları arxeoloji kəşfiyyat, antropologiya və etnolingvistikanın təsdiq etdiyi tarix deyil, «rəvayətlər tarixi»dir.

Buradan o nəticəyə gəlinir ki, şərti olaraq, əgər Arsaklı çarlarının dövründə (əksinə V əsr Sasani çarlarının dövrü idi) hər hansı «əlifba» «ixtira edilmişsə», o zaman, erməni müəlliflərinin Part imperiyasının Qərb valiliklərindən birini - «Arme» (Şupria) ölkə adını «Armeniya» şəklinə salıb, «əlifbanı» çağdaş «Erməni Respublikası» namında nişan verilən XX əsr erməni dövlətinin adına çıxmağa tarixi əsasları yoxdur. Qaldı ki, əvvəllər Şumer-Türk, daha sonralar Maday imperiyasının inzibati ərazisində valilik dövrünü yaşayan Armeini əhalisinin (marların) ixtiyarında onlarla eyni nəsil kökündən, eyni adda olan tayfanın Ön Asiya və Ön Qafqazda geniş yayılmış «Avesta yazısı» vardı. Bu tarixi həqiqət ona şahidlik edir ki, hakimiyyət mexanizmi «Avesta» əsasında fəaliyyət göstərən Arsaklıların dövründə «erməni əlifbası»nın «ixtirası» (hətta Partlı Saakin adı ilə «ixtira») iddiaları fantaziyaadır.

«Erməni əlifbası»nın tərtibi ətrafında fikir söyləyənlərdən biri də Sovetlər birliyinin erməni tarixçisi K.A.Melik-Oqancanyandır. O, «əlifba»nın tərtibi tarixini IV əsrin sonu, V əsrin əvvəllərinə aid edir. Müəllif həmin dövrə nəzər salarkən məsələyə tarixi gerçəkləklə heç bir əlaqəsi olmayan, ən'ənəvi erməni baxışı ilə yanaşır. O, yazır: «IV əsrin ikinci yarısı Armeniya tarixində bir tərəfdən Armeniya ilə sasanilər İranı, digər tərəfdən Roma imperiyası və sasanilər arasında uzun müharibələr dövrü idi».¹

Əvvəla, bəşər tarixi erməni kilsə küncələrində orta əsrlərdə başqa xalqlardan tərcümə edilmiş rəvayətlər əsasında daha sonralar tərtib edilmiş «tarix» kitablarında haqqında fantastik şəkildə danışılan «Armeniya»ni tanımır. Təbii ki, Melik-Oqancanyan da Armeniya və Persid arasında guya olmuş «uzun sürən» müharibələrdən danışarkən heç bir tarixi mədiyyətə, yaxud mö'təbər qaynaqlara söykənmir. Buna görə də onun iddiaları boş söz olaraq, havadan asılı qalır, ayaqları torpağa dəymir.

M.Xorenski yazır ki, Armeniya persidlərlə yunanlar arasında iki inzibati əraziyə parçalanmışdı. Melik-Oqancanyanın fikrincə, bu bölgü sasanilərlə romalıların arasında aparılmışdı. M.Xorenski xəbər verir ki, guya iki parçaya bölünmüş «Armeniya» əhalisi həm

¹ İoqannes Fridrix. Yazının tarixi. M., 1979, s.35.

² Hayk mifik adı IX əsrdə, başqa sözlə, 887-ci ildə yunan dilindən çevrilmiş yegana erməni əlyazması nümunəsi olan «İncil»də ilk dəfə qeydə alınmışdır.

¹ K.A.Melik-Oqancanyan. Ön söz. – Korpyun. Maştosun həyatı. İrəvan, 1962, s.6.

Yunan, həm Persid ərazilərində sülh və əminamanlıq şəraitində yaşayırmış. Melik-Oqancanyan isə ermənilərin sasanilərə qarşı guya apardıqları «qanlı müharibələr»dən danışır, lakin erməni-Roma münasibətlərində susur.

İkincisi, müəllifin fikrinə, «Qərbi Armeniya» romalıların, «Şərqi Armeniya» perslərin işğal ərazilərinə bölünmüşdür. Maraqlıdır ki, erməni alimi «Armeniya»-nı «Qərb» və «Şərq» bölgələrinə ayırarkən nə bütöv ərazinin, nə də iki hissəyə «parçalanmış» ərazilərin bölgü kordinatlarını göstərmir. Nə üçün? Çünki Melik-Oqancanyan olmayan «Armeniya» «dövlətinin» Sasani-Roma bölgüsü ilə bağlı təxmini də olsa, coğrafi kordinatlara işarə belə etsə, başa düşür ki, başqa müəlliflərin, o cümlədən, Y.A.Manandyanın «İl Tiqrən və Roma» kitabında uydurduğu Parfya-Armeniya və Parfya-Roma «müharibələri» rəvayətini təkrar etməli olacaq. Ona görə də Melik-Oqancanyan fikirləşir ki, o, Ön Asiyanın Sasani çarları dövrü «Armeniya tarixi»-nə aid səhifəni yazmalıdır. Ancaq XX əsrin tarixçisi nədənsə «yadımdan çıxarır» ki, V əsr «erməni tarixinin atası» kimi qiymətləndirdikləri anonim müəllif M.Xorenskinin adına istinad edilən «Armeniya tarixi»-ndə «əlifba» ilə bağlı söz-söhbətin tarixi Sasani çarlarının adı ilə deyil, erməni müəlliflərinin Arsaklı səltənətinin nümayəndəsi kimi qələmə verdikləri «Vramşapux» adı ilə qeydə alınmış bir «çarın» (anonimdir) ünvanına bağlanılır.

Melik-Oqancanyanın fikrinə, guya «Qərbi Armeniya»-da romalılar «erməni hakimiyyətini» tam ləğv edirlər, «Şərqi Armeniya» isə perslərin assimilyasiyası ilə üz-üzə dayanır və icma arasında Zərdüştilik ciddi-cəhdlə yayılmağa başlayır. Əlbəttə, müəllif Zərdüştiliklə əlaqədar fikrini Maday çarı Kiaksarın dövrü ilə əlaqələndirsəydi həqiqəti söyləmiş olardı. Bu haqda başqa yerdə ətraflı danışılır.

Deməli, erməni aliminin söylədiklərinin yerli əhəlinin qədim tarixi hesabına Kiçik Asiyaya gəliş tarixi mə'lum olmayan adsız bir etnosu məxsus «Armeniya» adında fantastik bir «dövlətin» tarixini yaratmağa çalışsan ən'ənəvi saxta fikri yalnız davam etdirməkdən başqa heç bir elmi dəyəri yoxdur.

Qədim və Orta əsrlər dövrü «erməni dövləti» mövcudluğunu erməni ədəbiyyatında ayrı-ayrı Şərq rəvayətləri epizodları əsasında təsvir edən başqa erməni müəllifləri kimi, Melik-Oqancanyanın da dediklərini şərti qəbul edək. Lakin onun belə bir dövrdə olmayan «Armeniya» «dövlətinin» guya «parçalandığı» və «süqut etdiyi» bir tarixi çağda Mesrop Maştosun «Əlifba» «kəşfi» ətrafında olan ən'ənəvi əsassız bir iddianı, XX əsrin son rübündə hər şey elmə bəlli olduğu bir zamanda «real gerçəklik» olaraq qəbul etdirməyə

çalışmaq erməni müəllifinin xalqına zorakı yolla «milli tarix» düzüb-qoşmaq arzusu ilə bağlıdır. Əlbəttə, yuxarıda öteri xatırladığımız dövrün siyasi şəraitində belə bir hadisənin mümkünlüyü ağıla batan deyildir, mümkünsüzdür, erməni ziyalisinə miras qalmış ata-baba dərdir.

Biz bu fikri söyləyərkən müəllifin «Armeniya»-nın bir hissəsində dövlətçiliyin tam ləğv edilməsi və o biri hissəsində «assimilyasiya» yolu ilə ermənilərin guya tarix səhnəsindən çıxarılması «təhlükəsi» ilə qarşılaşması sözlərinə söykənirik.¹ Əlbəttə, bu deyilənlərə «Ön söz» müəllifinin qədim Ön Asiya tarixinə subyektiv mülahizələri kimi baxmaq daha həqiqət olardı. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, Qərbi Avropanın hansı ərazisindən, haçan, kiminlə Kiçik Asiya ərazilərinə gəlməsi və «armyan» olanadək hansı etnik adla nişan verilməsi barədə əldə heç bir maddi sübut olmadığını söyləyən erməni alimlərinin (Manuk Abeqyan) e'tirafından sonra adsız bir icmanın kütləvi toplum şəkildə müəyyən ərazidə yaşamalarına və dövlət «qurmalarına» e'tiqad gətirməyin özü e'tiqadsızlıqdır. Əlbəttə, qoca Şərqin gerçək tarixi «erməni mö'cüzəsinə» şahidlik etmir. Mə'lumdur ki, hər hansı bir xalqın etnotarixini təsdiq edən dəlillər – etnoarxeologiya, etnolinqvistika, etnoantropologiya, etnopsixologiya materialları meydana qoyulmasa, yaxud bu deyilən me'yarları başqa xalqlara məxsus mifoloji və epik ədəbiyyat qəhrəmanları əvəz etmiş olsa, əlbəttə, o zaman, elmi tarixdən danışmağa dəyməz, «tarix» adına nişan verilən ədəbiyyat da rəvayət ədəbiyyatından uzağa gedə bilməz.

Yenə Melik-Oqancanyanı xatırlayaraq bildirmək istəyirik ki, Roma işğal ərazisində qalmış və Aralıq dənizi sahili əyalətlərində bir hissəsi pərakəndə yaşayan erməni icması, şübhəsiz, o regionlarda ilkin hakim olmuş yunanların yazı mədəniyyətinin, daha sonralar bizansların dini inanclarının tə'siri altına düşməli idi. Bu, tarixin hökmü idi. Bu məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə, əvvəlki fikrin davamı olaraq bildiririk ki, erməni ədəbiyyatında «Əlifba»-nın tərtibi məhz Arsaklılar səltənəti ərazisində yaşayan erməni icmasının həyatı ilə əlaqələndirilir. Xatırladaq ki, iddia edilən «erməni əlifbası»-nın «ixtirası» çağlarında həmin ərazidə Arsaklılar deyil, m.s..227-ci ildən rəsmi olaraq Persid-Sasani hakimləri hökmədarlıq edirdilər. Bu haqda danışılmışdı.

Deməli, Melik-Oqancanyanın uydurma «Armeniya» ilə əlaqələndirməyə çalışdığı IV-V əsrlər həmin ərazidə Sasani tarixinə düşür.

¹ K.A.Melik-Oqancanyan. Ön söz, s.7.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Kiçik Asiyada dövrün iki qüdrətli dövlətinin – sasanilərin və bizanların inzibati ərazilərində yaşayan başqa tayfa və icmalar kimi, erməni babaları da həmin əyalətlərdə hakim olan güclü dinin, güclü dilin və onlara məxsus yazının əsasında fəaliyyət göstərən inanc evlərinin təsir qüvvəsindən kənar qala bilməzdilər.

Bu fikrin təsdiqi N.Eminin M.Xorenskiyə düzəltdiyi «tərcümeyihal»da da, M.Xorenskinin və Koryunun əsərində də öz əksini tapmışdır. Lakin erməni müəlliflər problemlər ətrafında bir-birini qəbul etməyən ziddiyyətli fikirlər söyləyirlər. Məsələn, M.Xorenskini fikrincə, «Maştos yazısı» sasanilərin inzibati ərazisində yaşayan erməni icmasının həyatı ilə bağlı olmuşdur. Mə'lumdur ki, bu ərazidə də «Avesta dili», «Avesta yazısı», «Avesta dini» hakimiyyətdə idi.

Koryun və N.Emin bu tarixi həqiqətin tam əksini yazırlar. Onların fikrincə, Partlı Saakin və Mesrop Maştosun xidmət etdiyi inanc evində təlim məhz Suriya və Yunan yazısında və dilində aparılırdı. M.Xorenskidən bir qədər əvvəldə gətirdiyimiz nümunədə xəbər verilir ki, əksinə, yalnız yunanların inzibati ərazisində hər cür dövləti və dini işlər Yunan və Suriya dilində və yazısında aparılırdı.¹

«Armeniya tarixi»ndə bir də o aydın olur ki, guya həmin inanc evi də «Vramşapux Arşakuni» adlandırdıqları «Arsaklı sülaləsinə mənsub çarın» hakim olduğu ölkədədir. Təzibedilməz həqiqətdir ki, Arsaklı çarları ölkə idarəçiliyini Maday imperiyası ilə başlanan qüdrətli Türk dövlətçiliyi mexanizmini hərəkətə gətirən «Avesta» əsasında tənzimləmişlər. Bu da o deməkdir ki, «Vramşapux Arşakuni»nin (anonimdir) ölkəsində dövlətçiliyin mə'nəvi dayacağı olan inanc evi də Suriya və Yunan bütperəsliliyi ilə deyil, Zərdüşti Peyğəmbərin inancı ilə bağlı olmalı idi. Heç cür inanmaq olmaz ki, Maday/Mar tayfaları ilə başlanan qüdrətli dövlətçiliyin təşəkkülündə, inkişafında və formalaşmasında tarixi rol oynamış «Avesta» hakimiyyəti Pers-Əhəməni, Parn-Arsaklı, Pers-Sasani sülalələrinin dövründə dövlətçiliyin mə'nəvi və siyasi həyatında öz güclü nüfuzunu saxladığı çağlarda ölkənin mə'nəvi-ideoloji həyatında yad ünsürlərin baş qaldırmasına şərait yaradılsın.

«Armeniya tarixi»ndə Zərdüşti Tanrı Zarvanın «yer üzünün knyazı» olaraq təqdim edilməsi, habelə çağdaş «Erməni mifologiyası» adlanan mifoloji ədəbiyyatın başdan-başa «Avesta» tanrıları ilə bağlı olması və s. açıq sübut edir ki, ta qədimdən, yəni Kiaksarın hakimiyyəti illərindən başlayaraq, Ön Asiya yerli əhalisi ilə eyni şə-

raitdə yaşamış gələri icmanın nümayəndələri də Sasani hakimlərinin dövründə «Avesta»nın güclü mə'nəvi-dini tə'sirinə mə'ruz qalmışlar. Eyni məsələ ilə əlaqədar fikirləri üst-üstə düşməyən erməni müəlliflərinin gəldikləri ziddiyyətli nəticələr təzibedilməz həqiqətə çevrilərək sübut edir ki, tarixin bu çağında da guya «parçalanmış» «Armeniya» barəsində düşünmək keşiş müəlliflərin elmdən və tarixi mə'suliyyətdən uzaq uydurmalarından başqa bir şey deyildir.

Tarix xəbər verir ki, Kiçik Asiya sasanilər və bizanlar arasında iki inzibati əraziyə bölünərkən, Ön Qafqaz, başqa sözlə, qədim Azərbaycanın şimal torpaqları da Sasani imperiyasının tərkibinə daxil idi. Bəs, Ön Asiyanın bir qarış torpağı belə dövrün iki qüdrətli dövlətinin nəzarətindən kənar qalmadığı münaqişəli hərbi-siyasi şəraitdə uydurma «Armeniya» hansı coğrafi ərazidə yerləşə bilərdi ki? Təsadüfi deyildir ki, heç bir erməni və ermənipərəst müəllif «Armeniya» adlandırdıqları erməni «dövləti»ni mif aləmindən torpağa endirib, onun «yerləşdiyi» inzibati coğrafiyanın arxeoloji mədəniyyətə istinadən dəqiq «tarixi» kordinatlarını cizməyə «həvəs» göstərməmişlər? Nə üçün? Səbəbi mə'lumdur. Əlbəttə, rəvayətdə «yaradılmış» «dövlət» rəvayət aləmində «lokalizə» edilə bilər. Təsadüfi deyildir ki, «Vramşapux Arşakuni» adlandırdıqları anonim çarın hakim olduğu «parçalanmış» «Armeniyanın» coğrafi ərazisi nişan verilmir. Lakin erməni müəllifləri erməni «çarlığının» mərkəzini Araz çayından keçirərək Ön Qafqazda – Oğuz Albaniyasının Qərb torpaqlarında «Valarşapat» adlı şəhərdə yerləşdirirlər. Valarşapat haqqında bir qədər sonra.

Şerti qəbul edək ki, erməni keşiş müəlliflərin və onların varislərinin «Vramşapux Arşakuni» və Valarşapatla bağlı söylədikləri həqiqətdir: adı çəkilən şəxs ikiyə parçalanmış «Armeniya»nın sasanilərin inzibati ərazisinə daxil edilmiş hissəsinin çarıdır, onun baş sarayı da Valarşapat şəhərində yerləşirdi. Sual olunur, bəs, ikiyə «parçalanmış» «Armeniya»nın Bizans inzibati bölgüsündə qalan hissəsi tarixə hansı adla nişan verilmişdi, «ölkə» çarının və onun mərkəzi şəhərinin adı nə olmuşdu?

Mə'lum erməni keşişi müəlliflərdən başlayaraq, ta günümüzə qədər onların alim varislərində bu sualı cavabsız buraxmışlar və bu da təbiidir. Çünki erməni tarixçiləri çox gözəl anlayırlar ki, onların «qədim Armeniya»ları da, «çarları» da kilsə küncündə uydurularaq nəsil-dən-nəsillərə ötürülən rəvayətlərdən gəlmişlər.

Valarşapat şəhəri barəsində də erməni ədəbiyyatında kifayət qədər mə'lumat verilmişdir.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.211.

Tarix xəbər verir ki, erməni ədəbiyyatında «Valarşa» namında qələmə verilən şəxs, əslində şifahi və yazılı materialları yerli xalq arasından, habelə Atəşgah kitabxanalarından və arxivlərindən toplatdırıb «Avesta»-nı ilk bərpa etdirən müdrik Part çarı Valarşadı (I Vologezdir). Təbii ki, Arsak sülaləsindən olan başqa Part çarları kimi, Valarşanın da etnomənsubiyətə çağdaş ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Arsaklı çarlarının yaratdıqları tarix də, ucaltdıqları tarixi abidələr də, saldırdıqları möhtəşəm şəhərlər də yerli qohum əhali ilə birlikdə yaratdıqları ümumtürk tarixinin şanlı səhifəsini təşkil edir. Bu baxımdan erməni müəlliflərinin, o cümlədən, M.O.Darbinyan-Melikyanın partlı Valarşanın adına indiki Eçmüəzzinin ərazisində lokalizə etdikləri «Valarşapat» şəhər adının erməni etnolekskonu ilə deyil, «Avesta» mənşəli morfemin sözə əlavəsi ilə yaranması da təsadüfi deyildir. Başqa sözlə desək, «Valarşa» şəxs adına əlavə edilmiş «ölkə», «məskən» və s. anlamları bildiren «pat» morfemindən yaranmış yeni söz – «Valarşapat» deyimi «Valarşanın ölkəsi» və s. «Avesta» mənşəli (məsələn, Atarpat, yə'ni «Odlar», yaxud «Od», «Atəş» ölkəsi)¹ mə'nə kəsb edir. Erməni kilsə rəvayətlərində də bir fikir budur ki, ilk xristianlıq erməni babaları arasına yunanların inzi-bati ərazisində olan Kappadokiyadan (indiki Kayseridən), digər fi-kirdə Valarşapatdan yayılmışdı.

Rəvayətdən gələn ikinci fikir çağdaş erməni alimləri tərəfindən daha güclü şəkildə müdafiə edilir və əsaslı maddi sübut gətirilmə-dən ona «elmi don» geyindirilir. Məqsəd də aydındır. Əgər ikinci fikri şərti qəbul etsək, bəs, həqiqətənmi xristianlıq Qafqaz ərazisində olan hər hansı bir şəhərdən, daha dəqiqi, Valarşapatdanmı gu-ya «Armeniya»ya yayılmışdı? Bu o deməkdir ki, Valarşapat tam başqa coğrafi ərazidə yerləşir və onun «Armeniya»ya aidiyyəti yoxdur. Bəs, onda uydurma «Armeniya» hansı coğrafi kordinatda yerləşir? Bəs, hansı maddi əsasla Valarşapat namə'lum ərazidə xəyalən lokalizə edilmiş «dövlətin» «mərkəzi şəhəri» hesab edilir?

¹ «Avesta» mifologiyasına görə, «Od», «Atəş» mə'nasında işlənən, tayfanın od-ocağını sönməyə qoymayan, onun mühafizi olan Tanrının-Atarın adına əlavə edilmiş «ölkə», «vətən» anlayışında işlənən «pat» hissəciyi ilə yaranan «Atarpat» anlamı «Od ölkəsi, yaxud «Atəş ölkəsi» mə'nasını verir. Azərbaycanımızın «Odlar ölkəsi» adı da bu qədim əcdad zəkasının müdrik ilahi nurundan doğulmuşdu.

Bir zaman çar nəslindən olan uşağa Baş Atəşgahda Baş Maq «Atarpat» adını verərkən necə də bilirmiş ki, Od evində dualanan bu körpə ata-baba yurdunu dağıdıcı düşmənlərin amansız qeyzindən xilas edəcək, öz «Atarpat» adını «Atarpatena» namında Vətənin xilas tarixi üzərində yazacaqdır.

Bir qədər əvvəldə nümunə gətirdiyimiz rəvayətdə xəbər verilir ki, Maarifçi Qriqori xristianlığı Ön Qafqazda yerləşən Valarşapat-dan deyil, Kiçik Asiyanın qədim ölkələrindən biri olan Kappadoki-yadan erməni tarix ədəbiyyatında «Armeniya» formasına salınmış «Arme»yə (Şupria) tarixin bir çağında gətirmiş və oradan yaymışdı. Ön Asiya torpaqlarının ya tam bütöv halda, ya da iki hissəyə parçalanmış vəziyyətdə qüdrətli Maday imperiyası dövründən başla-yaraq, Pers-Əhəməni, Yunan-Selevk, Part-Roma, Sasani-Bizans çarları tərəfindən fasiləsiz idarə edilməsi təkzibedilməz tarixə çevri-lərək sübut edir ki, bu dövrdə Şərq tarixi erməni babalarına məx-sus nəinki «Armeniya» adında «fateh» bir «dövlətin», hətta cırdan boyda bir «valiliyin» mövcudluğuna şahidlik etmir.

Əgər «Armeniya» adında «dövlət» olmuşsa, bəs, bu «dövlə-tin», atributları nə olmuşdur? Bəs, «erməni yazısı»nın və Müqə-dəs Kitabın erməni dilinə çevrilməsinin qayğısına qalmış «Vramşa-pux Arşakuni» adı ilə nişan verilən guya «Armeniya» çarı hansı dil, hansı yazı və hansı dinlə ölkəni idarə edirdi?

Kiçik Asiya və Ön Qafqazla əlaqədar Şərqi mə'lum dövrünü yaşamış Parn Türk-İskit tayfa ittifaqına mənsub Arsaklı çar səltə-nətinin tarixini öz adlarına çıxan erməni keşişləri və onların riyakar siyasi ən'ənələrini davam etdirən erməni alimləri, bəs, nə üçün bu günə qədər bu sualları öz-özlərinə verib, cavablandırmırlar?

Əlbəttə, sülalənin banisi I Arsakdan başlayaraq, erməni müəllif-lərinin «Vramşapux» dedikləri anonim şəxsə qədər bütün Arsaklı çarlarının hakim olduqları ayrı-ayrı regionlarda dövlət mexanizmini hərəkətə gətirən, ölkə idarəçiliyində istifadə edilən yüksək yazı mə-dəniyyətinin və dövlətin mə'nəvi-siyasi dayağı olan güclü dinin möv-cud olduğu təkzibedilməz həqiqətdir. Tarix xəbərə verir ki, «Avesta» mədəniyyəti və «Avesta» tanrıları Maday imperiyası dövründən baş-layaraq, daha sonralar həmin imperiyanın möhkəm dövlətçilik özülü üzərində dayanmış Əhəməni-Pers, Arsaklı-Parn, Sasani-Pers dövrü mədəniyyətinin inkişafında da müstəsna rol oynamışdı, habelə yunanlarda və romalılarda zəngin sinkreitik mədəniyyətin yaran-masına səbəb olmuşdur.

V.Q.Lukoninin fikrincə, Mar/Maday tayfalarına da bu zəngin mədə-ni irs qan, dil və din qohumları olan mannallılardan, yə'ni Azərbaycan türklərinin daha qədim dövlətlərindən birinin əhalisindən qalmışdı.¹

Bu deyilənlərdən aşkar olur ki, erməni ədəbiyyatında Parn Türk-İskit tayfa ittifaqının yaratdığı Arsaklı çar səltənətinin Kiçik

¹ Ətraflı bax: V.Q.Lukonin. Qədim İran incəsənəti. M., 1977, s.25.

Asiyada, daha sonralar Qafqazda olmuş hakimiyyət tarixinə sahiblənmək üçün tarixin tanımadığı «erməni çar» nəslinin mənşəini Arsaklı sülaləsinə bağlamışlar. Bu baxımdan «erməni əlifbası»nın tərtibini «Vramşapux Arşakuni» adlandırdıqları çarın dövrünə aid etmək və Türk əsilli hakimin az saylı bir icmanın maariflənməsi qayğısına qaldığına oxucunu inandırmağa çalışmaq diqqəti çəkən bir oyuncaqla körpə uşağı aldatmaq üçün cəhd göstərməyə bərabərdir. Bu məsələnin bir tərəfidir. Lakin problemə başqa yöndən yanaşan fikir sahibləri də mə'lumdur. Məsələn, orta əsrlər keşişi Vardan (XII əsr) yazır: «Vramşapuxun hökmrənliyinin beşinci ilində və Şapuxun oğlu Artaşirin hökmrənliyinin birinci ilində Müqəddəs Mirop erməni əlifbasını tərtib edir».¹

Keşiş Vardan Pers çarı hesab etdiyi Artaşiri guya V əsrdə yaşamış Vramşapuxdan (anonimdir) sonra gələn tarixlə bağlayarkən «erməni yazısı» ilə əlaqədar deyilən fikirləri bir daha zərbə altına atmış olur.

Tarixdən bəllidir ki, persləri m.ö. 227-ci ildə yenidən dünya tarixi səhnəsinə gətirən Artaşir «Şapux» adlı kişinin oğlu deyildir, Sasanın nəslindən olan Papakin oğludur. Fars xalqının tarixində Artaşir Papakan adı ilə tanınan bu şəxsin yaratdığı Pers dövləti də onun mənsub olduğu Sasan nəslinin adı ilə Sasanilər namında tarixə nişan verilir.

M.Xorenskidən başlayaraq Vardana qədər, Vardandan da günümüzə qədər «Mesrop əlifbası» kimi qələmə verilən «əlifba»da ilkin və daha sonralar neçə hərf olması ətrafında gedən mübahisələr də sübut edir ki, bu qüsurly «əlifba» vasitəsilə m.s. onuncu yüzilliyə qədər bu gün əlimizdə olan nə «Armeniya tarixi» kimi yüksək yazı mədəniyyəti ilə yazılmış bir əsərin yazılması, nə də Müqəddəs Kitabın tərcüməsi² qeyri-mümkün idi.

Vardan «Danil əlifbası»nın 22 hərfdən ibarət olduğunu yazır. Guya «Müqəddəs Mesrop» ona 14 hərf əlavə edib ki, «əlifba» tam olsun və Müqəddəs Kitabın erməni dilinə tərcüməsi mümkün olsun.

Stefan Asoxik (X əsr keşişi) xəbər verir ki, «Danil əlifbası» 29 hərfdən ibarət olub və Mesrop ona 7 hərf əlavə edib.³

İ.Şopenə görə, 24 hərfdən ibarət «Semit əlifbası»na («Danil əlifbası»na) «Sanskrit» və «Zend» («Avesta» Ə.T.) əlifbasından 14

hərf əlavə edilmiş və nəticədə «Hayastan əlifbası»nın sayı 38 hərfə çatdırılmışdı.¹

Sayını artırma biləcəyimiz yuxarıda gətirilən nümunələrdən aşkar olur ki, erkən əsrlərdən başlayaraq, «erməni əlifbası»nın (yazıdan söz belə gedə bilməz) yarandığı dövrün nə tarixi, nə də «Danil əlifbası»nda ilkin həflərin və əlavələrin tam sayları və onların etnomənsubiyyəti haqqında qə't'i və dəqiq elmi mə'lumat verilmir.

Əgər xatırlasaq ki, Mesrop «Danil əlifbası»nı qəbul etmir, əməli işləri yunanlı kallioqraf Rufanla birlikdə görür, o zaman, məsələ tamamilə dəyişilir, problem ətrafında yaranmış ziddiyyət daha da dərinləşir. Çünki mə'lum olmur ki, Yunan kallioqrafı «əlifba»nın tərtibi zamanı hansı həfləri çıxardı, hansı həfləri əlavə etdi, ekvivalentlərin səsləndirilməsində hansı canlı fonetik «mexanizmdən» faydalandı və s. – bütün bunlar Mesrop keşişin adına yazılan «erməni yazısı»nın bünövrəsində «Danil əlifbası»nın dayandığını və «ixtira» tarixini V əsrlə əlaqələndirən fikri haqlı olaraq elmi təfəkkürün zərbələri altına salır.

Deyənlərdən başqa, qarşıda problemə əlaqədar meydana çıxacaq daha ziddiyyətli və təkzibedici fikirlər Mesrop Maştos adlı keşişin V əsrdə yaşamadığını söyləməyə əsas verəcəkdir.

Mesrop Maştos şəxsiyyəti və «Mesrop yazısı» haqqında fikrimizin davamına bir qədər sonra. Qayıdaq Koryunla əlaqədar fikrimizin davamına.

«Erməni əlifbası»nı «Vramşapux Arşakuninin» dövrü və adı ilə bağlayan nəinki Koryunun, habelə başqa keşiş müəlliflərin də meydana atdıqları fikirləri şərti qəbul edirik və «Danil yazısı» ilə əlaqədar söylənilənləri nəzərdən keçiririk.

Koryuna görə, çar Vramşapuxun köməkliyi ilə «Armeniya»ya gətirilən suriyalı yepiskopun tərtib etdiyi «erməni əlifbası» Mesrop Maştos tərəfindən ölkədə iki il tə'lim edilir. Lakin iki ildən sonra bəlli olur ki, «Danil yazısı» erməni dili üçün «yararsızdır».

Maraqlıdır, məgər hər hansı bir əlifba və yazının başqa bir xalqın dilinə yabançı və «yararsız» olduğunu aşkarlamaq üçün iki il müddət zəruri idimi? Əlbəttə, əgər Mesrop Maştos, erməni ədəbiyyatında təqdim edildiyi kimi, «görməli maarifçi ziyalı» olmuşdursa, o zaman, etnomənşəcə yad bir kökə bağlı olan, yad dilli, yad inanlı Danilin «hazırladığı», yaxud «tapdığı» «əlifbanın» erməni linqvistikası üçün tam yararsız olduğunu ilk nəzərdən keçirməklə başa düşə bilərdi və bununla da tarixən «yazıq», «havadaysız»,

¹ Ətraflı bax: N.O.Emin. Əlavələr. – M.Xorenski. «Armeniya tarixi», s.367.

² Gürcü yepiskopu Kirion erməni dilində ilk erməni yazı nümunəsi olan «ən qədim və yeganə Bibliyanı 887-ci ilə aid» olduğunu yazır. – Yepiskop Kirion. Göstərilən əsəri, s.315.

³ N.O.Emin. Əlavələr, s.367.

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.189.

«məzlum» çağdaş ermənilərin babaları olan həmin uşaqları və özünü iki il avara qoymazdı. Başqa sözlə, həmin «əlifbanın» «yararsızlığını» Mesrop Maştos özünün «tələffüz mexanizmi» ilə heç təlimə başlamadan «müəyyənləşdirə» bilərdi. Ancaq necə? Çünki o, ilk və son təhsilini Suriya və Yunan dillərində almışdı. Bundan başqa, ömrünün müdrik çağında da xidmət etdiyi dini ocaqda həmin dillərdə, bu günə qədər heç bir ədəbiyyatda aşkarlanmayan hansısa dini inancı təbliğ edir və təlimdə də eyni dillərdən istifadə edir. Bu da aşkarca göstərir ki, Mesropun çağdaş erməni mənsubiyyətini bizə qəbul etdirlərdə də, onu icmanın sadə üzvü qədər erməni dilini bilməyinə heç cür inandıra bilməzlər. Ən yaxşı halda, «Mesrop hay mənsubiyyətli suriya və yunandilli bir keşişdir»-deyilsə, daha real olar. Təbii ki, məsələyə bu mövqedən yanaşma Mesropu etnomənsubiyyət-cə suriyalılarla bağlayar. Əlbəttə, biz bu fikri şərti söylədik.

Fikrimizcə, erməni müəllifləri «erməni əlifbasının» başqa xalqın əlifbası əsasında tarixin daha sonrakı çağlarında tərtib edildiyini ört-basdır etmək məqsədi ilə bu uyarsız versiyaya - «Danil yazısı» versiyasına əl atır və ağıla batmayan yolu seçirlər. Bu haqda bir qədər sonra.

Koryun yazır ki, çar «Vramşapux Arşakuninin» əmri və Partlı Saakin icazəsi ilə (deməli, Saak inanc evində məs'ul vəzifə sahibidir) Mesrop Maştos bir neçə dəstə tələbəni götürür və Suriyaya yola düşür: «Öz şagirdlərini seven Vardapet (Maştos) ilə onunla yollanmış yeniyetmələri iki qrupa bölüb, bəzilərini Suriya yazısını öyrənmək üçün Edesse¹ şəhərinə qoydu, digərlərini isə oradan Yunan yazısını öyrənmək üçün Samosat² şəhərinə göndərdi».³

Əgər Koryun V əsrin müəllifi olaraq qəbul edilirsə və o da hadisənin iştirakçısıdırsa, deməli, onun şahidliyinə kimsə şübhə etməməlidir. Belə ki, Koryun xəbər verir ki, «erməni əlifbası»nın tərtibi ilə əlaqədar planlaşdırılan tədbirlərdə Mesrop Maştosun şagirdlərinin bir qismi «Suriya yazısını», o biri qismi «Yunan yazısını» öyrənməyə başlayır.

Əvvəla, yad dilli yazını öyrənmək üçün neçə il sərf edilmişdir? Bu haqda bütün erməni müəllifləri susurlar. Görünür, susmaq sərfəlidir.

İkincisi, əgər Mesrop Maştos Suriya yepiskopunun tərtib etdiyi yazı üzərində iş aparmaq üçün Suriyaya səfər edərsə və «Suriya yazısı» ilə məşğul olursa, bunu başa düşmək olar. Bəs, eyni paraleldə tərcümə üçün «Yunan yazısı»ni öyrənmək nəyə lazımdır, tək-

cə bunu başa düşmək olmur, məqsəd açılmır, problem ətrafında anlaşılmaqlıq yaranır.

Koryun xəbər verəndə ki, «əlifba» hazırlanan kimi (hansı müddətə, hansı şəkildə və hansı etnolingvistikaya aid ekvivalentlərlə?) Mesrop Maştos onu Samosat şəhərində (Roma inzibati ərazisi) «Yunan yazısı» üzrə mütəxəssis kallioqraf olan Ropanos (N.Emin və başqaları Yunan kallioqrafını «Rufan» adı ilə nişan verilər. Bu iki ziddiyyətli mövqə erməni tarix ədəbiyyatında hər bir problemin ətrafında meydana çıxan saxtakarlığın təbii nəticəsi idi) adlı birinə son tamamlama işini aparmaq üçün verir, məlum anlaşılmaqlıq bir qədər də dərinləşdirmiş olur.

Əcəb məntiqdi: guya Suriya yəhudi yepiskopu Danil «erməni əlifbası» hazırlayır. (M.Xorenskidə keşiş Abelin dediyinə görə, Danil «ixtira» edilmiş «ən qədim dövrə aid əlifba tapıb»), erməni Mesrop da həmin «əlifbanı» «təkmilləşdirmək» üçün Suriyaya gəlir, burada «Suriya yazısı» və «Yunan yazısı» ayrı-ayrılıqda öyrənilir və nəticədə Mesrop Maştos «erməni əlifbası»nın taleyini sasanilərin inzibati ərazisində olan və «əlifba»nın ilk səbəbkarı suriyalı Danilə deyil, Roma bölgəsində yaşayan yunanlara e'tibar edir.

Qurgen Sevak Koryunun fikrinə şərik çıxaraq deyilənləri belə ümumiləşdirir: «Mesropun böyüklüyü məhz onda özünü büruzə verdi ki, o, «Danil yazıları» ilə arмян əlifbasının əsasına qoyaraq, o dövrdə mütərəqqi Yunan yazısı və kallioqrafiyasının prinsipləri əsasında yenidən işləməyə və mükəmməlləşdirməyə nail oldu».¹

Belə çıxır ki, «Mesrop əlifbası»nın bünövrəsində «Danil yazısı» dayansa da, o əsasən «Yunan yazısı və kallioqrafiyası» əsasında «yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmişdi». Bəs, yeri gəlmişkən soruşaq, tarixin müəyyən çağlarında Avropadan Ön Asiyaya yürüş etmiş ayrı-ayrı Yunan tayfaları yad ərazilərə gəlib yerləşərkən yerli əhaliyə özləri ilə yazı mədəniyyətini gətirmişdilər? Əsla, yox! Tarix xəbər verir ki, Yunan tayfaları qədim mədəniyyətli Ön Asiyaya qələmlə deyil, qılıncı, süngü ilə gəlmişlər!

Qədim Şərqi tarixinin və mədəniyyətinin görkəmli bilicisi Pavel Vinqradovun fikrincə, Kiçik Asiyaya gələn yunanlar ilk öncə Xalday və Suriya mədəniyyətinin güclü təsiri altına düşmüşdülər. O, yazır: «Şərqi yunanıstana olan təsirinə çoxlu izləri qalmışdı. Yunanlar öz əlifbalarını Finikiya əlifbasının köməyi ilə tərtib etmişlər».²

¹ Edesse – Arsaklıların inzibati ərazisi, indiki Türkiyə Respublikasının Urfa şəhəri.

² Samosat-Romalıların inzibati ərazisi, Urfadan şimalda Fərad çayının sol sahilində.

³ Koryun. Mastosun həyatı, s.45.

¹ Ətraflı bax: S.Q.Melik-Baxşyan, Q.X.Akopyan. Mesrop Maştos. İrəvan, 1962, s.51.

² Ümumi tarix dərslisi. Tərtibçi Pavel Vinqradov, c.1, M., 1910, s.30.

P.Vinoqradovun bu fikrini bəzi başqa alimlərin araşdırmalarda gəldikləri nəticə də təsdiq edir. Belə fikir tərəfdarlarına görə, 22 işarədən ibarət olan Yunan əlifbası Finikiya əlifbası əsasında tərtib edilmişdir. Bu fakta görə, alimlər Yunan əlifbasını «semit mənşəli» hesab edirlər.¹

Əgər məsələ belədirsə, deməli akkad-semit mədəniyyəti varisi olduğu məktəbin banisi olmuş Şumer-Türk əhalisinin yaratdığı mədəniyyətlə gənc Yunan mədəniyyəti arasında tarixi körpü rolunu oynamışdır.

Başqa şəkildə söyləsək, İoni Yunan tayfalarının işğal ərazisində m.ö.VIII əsrdə ilk Yunan yazısının, VIII-VI əsrlərdə Yunan ədəbi dilinin tarix səhnəsinə gəlməsində müstəsna rol oynamış akkad-semit mədəniyyəti ona tarixi bünövrə olmuş Şumer-Türk əhalisinə məxsus məktəblə gənc Yunan mədəniyyəti arasında tarixi körpüyə çevrilmişdir. Bu tarixi həqiqətə söykənən görkəmli alim N.S.Qrinbaum yazırdı: «M.ö. VIII əsrdə semit əlifbasının əsasında İoniyada Yunan yazısının yaranması çox uzağa gedən nəticələrə gətirib çıxartdı.

Beləliklə, m.ö. VIII-VI əsrlərdə Yunanıstanın tarixində ilk dəfə Kiçik Asiyada yerləşən İoniyanın ərazisində qədim Yunan ədəbi dili əmələ gəldi».²

Bəs, minilliklərdən bəri Ön Asiyada hansı xalqın mə'nəvi və mədəni tarixi hakim idi? Akkad-semit mədəniyyəti, ondan faydalanmış sonrakı istər şifahi, istər yazılı mədəniyyətlər hansı xalqın yanar mədəniyyət ocağından işıq almışlar? Bu baxımdan qədim tarix hansı həqiqətlərdən xəbər verir?

Bu təbii suallara cavab tapmaq üçün qədim Şərqi bir sıra dünya şöhrətli alim mütəxəssisləri kimi, «Bibliya»ya elmi tarixiliklə yanaşan Müqəddəs Kitabın dini-elmi təfsirini verən görkəmli şumerşünas və «Bibliya» təəssübkeşi Z.Kosidovski geniş araşdırmalardan sonra belə bir nəticəyə gəlir: «Dəclə və Fərad çaylarının hövzəsində bəşər tarixində ən zəngin mədəniyyətlərdən biri meydana gəlmişdir. Bu böyük mədəniyyətin yaradıcıları Şumerlər olmuşlar.

Bu yaxınlara kimi belə hesab olunurdu ki, Avropa mədəniyyəti hər bir şey üçün Yunanıstana borcludur. Halbuki, ən yeni tədqiqatlar göstərdilər ki, bir çox baxımdan biz beş min il bundan əvvəl Şumer xalqının dühasının yaratdıqlarının varisləriyik!».³

Bəs, Şumerlər kimdirlər? Bu sualın çoxsaylı mütəxəssis cavabları məlumdur. Onlardan biri də dünya şöhrətli şumerşünas alim Vooleydir. Vooley yazırdı: «Şumerlər Türkdür, şumerlərin Türk olduğu məsələsinin çoxlu sübutları var. Bizi bu qənaətə gətirən ən güclü sübut ikidir: 1. Dil sübutu; 2. Geoloji və arxeoloji sübut»¹.

Yeri gəldikcə «dil sübutu» ilə əlaqədar başqa alimlərin də fikirləri ilə tanış olacağıq.

Ön Asiyanın qədim dövr tarixinin görkəmli mütəxəssis araşdırıcısı, məşhur şumerşünas Fr.Hommel də qiymətli əsərlərində Şumerlərin/Sumerlərin türk tayfalarından olduqlarını qəti söyləmişdir. Ondan yalnız bir fikri nümunə gətirməklə kifayətlənəcəyik.

Fr.Hommel yazırdı: «Türk qövmlərinin ən qədim babalarından (cədlərindən) bir budaq m.ö. 5000-ci illərdə Orta Asiyadakı ana yurdlarından ayrılaraq Ön Asiyaya gəlmiş və Sumerləri təşkil etmişlər. Sumerlərin dillərindən qalan əsərlər türkcənin o qədim zamanlarda nə kimi rol oynadığını bizə göstərir».²

Fr.Hommel fikrinin sübutu üçün Sumerlərin dilində olan 350 sözü türkcə izah edərək maraqlı araşdırma aparır.

Göründüyü kimi, Fr.Hommel Orta Asiyadan gələrək İkiçayarasında «Sumerləri təşkil etmiş» türk tayfasının adını çəkmir. Kırzioğlu³ A.Zeki V.Toğanın «Azərbaycan» adlı kitabında apardığı tarixi araşdırmalarına istinad edərək Türkiyənin qərb ərazilərini Çin qaynaqlarında «Su», türk dastan rəvayətlərində «Şu» deyə anılan tayfanın ana vətəni olduğunu söyləyir. Kaşqarlı Mahmud da türk rəvayətlərində «Şu» adında «ilk türk hökmdarlarından» danışıldığını xəbər verir.⁴

Buradan məlum olur ki, Fr.Hommel adını çəkmədiyi «Sumerləri təşkil edən» tayfalar Orta Asiyada «ilk türk hökmdarları» səltənətini yaratmış qədim «Su/Şu» tayfalarıdır. Bəs, Orta Asiyadan «Su/Şu» tayfa adı ilə Ön Asiyaya köç etmiş türk tayfaları necə olur ki, İkiçayarasında, yeni məskəndə «Şumerlər», yaxud «Sumerlər» adı ilə tarixə düşürlər?

Orta Asiya çöllərindən köç edərək son mənzilləri İkiçayarası olan Su/Şu tayfalarının hərəkət istiqaməti Azərbaycan türklərinin soykökündə ana maya olmuş tayfalardan Mar əhalisinin yaşadığı ərazilərdən keçməli idi. «Sumer/Şumer»⁵ adından da aşkarca görsənir ki, Orta Asiyadan hicrət etmiş türklər öz yerli qohum əhali

¹ Ətraflı bax: Dünya tarixi, 6n cildə, c.I, M., 1955, s.390.

² N.S.Qrinbaum. Ədəbi dilin erkən forması (qədim Yunan). I., 1984, s.52, 55.

³ Z.Kosidovski. Biblia əfsanələri. M., 1975, s.24-25. Ətraflı bax: Ahmet Cevat. Alləhin mənşəyi ən eski Türk yazısıdır. İstanbul, 1933, s.58-59.

¹ Ətraflı bax: Ahmet Cevat. Göstərilən əsəri, s.58-59.

² Kırzioğlu M. Fəxrəddin. Kars tarixi, c.1, s.29.

³ Yəni orada, s.93.

⁴ Kırzioğlu M. Fəxrəddin. Kars tarixi, s.71.

⁵ «Mar» sözündəki «a» sait səsi avropadilli tarix ədəbiyyatında «e» şəklində fonetik aşılana maye uğramışdır.

arasında uzun illər birgə yaşamış, yeni nəslin (ilkin forması “Sumer/Şumar”, avropadilli ədəbiyyatda “Sumer/Şumer”) birgə babaları olmuşlar.

Sumerlərin/Şumerlərin Zərdüşt peyğəmbərin ana vətəni Urmiyə gölü ətrafı ərazilərindən İkiçayarasına köç etmələri barədə olan başqa bir fikri Fr.Hammelin qiymətli araşdırmaları təsdiq edir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Sumerləri/Şumerləri “Maq” adlandıranlar da onların mənşəyini Günəşin atributu olan Oda/Atəşə ulu əcdaddan inanc gətirən Urmiyə əhalisi ilə eyni vahid nəsillə kökünə bağlayırlar.

Qarşıda problemlə əlaqədar Şumer-Türk mədəniyyətinin bir başa qədim yunanların (onların Kiçik Asiyada yazı mədəniyyətinə yiyələndiklərini, «Avesta»nın tə'siri altında astraloji allahlar panteonu yaratdıqlarını və s. nəzərə almadan) ünvanlarına yazılmış sivil mədəni və mə'nəvi yüksəlişə – quldarlıq cəmiyyətində baş vermiş inqilabi intibaha Ana Maya olması barədə ətraflı danışılacaq.

Bütün bunlara baxmayaraq, «erməni yazısı» ilə bağlı «Yunan yazısı» və «Suriya yazısı» barədə danışan orta əsr keşiş müəlliflər və onların fikir varisləri problemi yuxarıda xatırladığımız qədim tarixi özümlə söykənmək, məsələyə tarixi gerçəklik kontekstində elmi araşdırma və izahlarla yanaşmaq əvəzinə, «Mesrop yazısı» uydurması ilə əlaqədar əlində maddi əsası olmayan hər bir müəllif öz subyektiv versiyasını irəliyə sürür. Nəticədə erməni ədəbiyyatında «Mesrop yazısı» və Bibliyanın «erməni dilinə çevrilməsi» ətrafında olan ziddiyyətli fikir xaosu aydın, vahid elmi konsepsiyanın yaranmasına əngəl olur.

N.Eminin «Armeniya tarixi»nə yazdığı «Ön sözdə» Moisey Xorenski Partlı Saak və Mesrop Maştosun «iste'dadlı», «sevimli» tələbəsi kimi qiymətləndirilir, Koryunun əsərində Mesrop Maştosun şagirdləri sırasında Moisey Xorenskinin heç adı belə çəkilmir.

N.Eminde «əlifba»nın «ixtirasına» və «Bibliya»nın tərcüməsinə Saak və Mesrop şərikdirlər, Koryunda bütün işləri başlayan və sona çatdıran Mesropla onun şagirdləridir.¹

Sual olunur, Koryunmu, ya N.Eminmi qədim tarixə yaxın yaşamış müəllifdir? Koryunun yazdığına görə, o, V əsrdə, N.Emin XIX əsrin əvvəllərində yaşamışdır.

Bəs, Koryunmu, yaxud N.Eminmi Mesropun şagirdi olmuşdur? Sualın cavabı aydındır.

Buradan aşkar olur ki, eyni hadisə haqqında bir-birini qəbul etməyən erməni müəlliflərinin söylədikləri də heç zaman gerçək tarixdən qaynaqlana bilməzdi.

Hadisənin «iştirakçısı» kimi danışan, hətta Koryuna da necə inanasan ki, guya Mesrop Maştos «Danil yazısı»nı təkmilləşdirmək məqsədi ilə qısa müddətdə səfərdə olarkən bir neçə şagirdin köməyi nəticəsində həm haqqında söhbət gedən «erməni yazısı»nı «hazırlayır», həm də eyni paraleldə «Bibliya»nı erməni dilinə tərcümə edir və «Armeniya»ya geri dönür. Burada ən'ənəvi erməni iddialarını təkzib edən maraqlı cəhət odur ki, istər V əsr, istərsə də XIX əsr erməni müəlliflərinin hər ikisi çağdaş erməni babalarının Oğuz Albaniyasına gəlib yerləşdikləri məskəni Ön Qafqaz ərazilərindən, başqa sözlə, Azərbaycan türklərinin qədim ata-baba torpaqlarından çox-çox uzaqda olduğunu nişan verirlər.

Koryunun kitabına «Ön söz» yazan XX əsr alimi Melik-Oqancanyan bizim yuxarıdakı fikrimizi problemlə əlaqədar eyni məzmununda təsdiq edir. O yazır: «Mesrop Maştos erməni əlifbasını yaratmaq arzusu ilə Kiçik Asiyada çoxlu şəhərlər gəzir, bir çox həmvətənləri və yadelli mütəxəssis yaradıcılarla məsləhətləşir, dəqiqliklə erməni dilinin fonetikasına uyğun elə bir ciddi dəyişikliyi nəzərə çarpmayan bu günkü dilimizdə istifadə edilən yazını yaradır».¹

Aşkarca görsənir ki, Melik-Oqancanyan «erməni əlifbası»nı uydurma keşiş Mesrop Maştosun adı ilə V əsrə aid hadisə olduğunu özünəməxsus versiya ilə mülahizələrini bildirərkən, istəsə də, istəməsə də Avropadan haçansa gəlib Kiçik Asiyada yerləşmiş erməni icmasını Ön Qafqazda Oğuz Albaniyası torpaqlarına «sahib etmək» arzusunda olan fikirləri qət'i təkzib edir. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Məsləhətləşmə yolu ilə əlifba tərtib etmək, yazı yaratmaq ağıla batan iş deyildir. Bu da məsələnin o biri tərəfidir.

Bəllidir ki, “əlifba” hər hansı etnosu məxsus tayfanın etnopsixologiyasına söykənərək, onun etnolinqvistika və etnofonetikasına doğma olan canlı danışmaq səsləri əsasında tərtib edilir. Əlbəttə, yaddilli, yaxud yadelli təsadüfi insanların «məsləhətləri» ilə hər hansı millətə məxsus “əlifba” tərtibindən danışmağın heç bir nə elmi bazası, nə də elmi əsası ola bilməz,

Problemə real idrakın qəbul edəcəyi bir anlayışda yanaşmağa çalışaq.

Koryun və onun ən'ənələrini davam etdirən başqa erməni müəllifləri «Danil əlifbası»ndan danışarkən Vramşapux adlandırdıqları

¹ Koryun. Maştosun həyatı, s.92.

¹ Melik-Oqancanyan. Ön söz – Koryunun göstərilən əsəri, s.10.

çarın «Armeniya» adlı «ölkəsini» Suriya ilə qonşu (Arme ölkəsi nəzərdə tutulur) bir «dövlət» kimi verirlər.

Əgər «Armeniya» adlandırdıkları coğrafi ərazi erməni «dövləti» olmuşsa, sözsüz, ölkədə əhalinin əsas hissəsi də çağdaş erməni babaları olmalı idi. Qəbul edək ki, Mesrop da bu ölkə əhalisinə xidmət edən inanc evinin ruhani atasıdır. Etnik əlifbanın tərtibi üçün belə bir əlverişli şərait olduğu halda, bəs, hansı səbəbdən məhz yad dilli, yad inanlı suriyalı yepiskop Danil tərəfindən «tapılmış» «ən qədim dövrdə ixtira edilmiş» «əlifba» əsasında «erməni yazısı» tərtib edilməli idi? Bu haqlı sualın cavabını heç zaman fikirləşməyən erməni alimləri bir həqiqəti e'tiraf etməlidirlər: V əsrdə «Armeniya» adda «dövlət» olmadığı kimi, ta qədimdən həmin tarixi çağda da dağıdıcı müharibələrin nəticələrindən can qurtaran və Ön Asiyasını sakit guşələrinə ailə-ailə səpələnərək pərakəndə yaşayan azsaylı etnos üçün «yazının» və «Müqəddəs Kitabın» tərcüməsinə dini-mə'nəvi və sosial baza yox idi. Məhz buna görə də biz Danilə V əsrdə hələ milli adı bəlli olmayan (anonim müəllif M.Xorenskinin adına istinad edilmiş «Armeniya tarixi»ndə verilmiş hayk rəvayətindən sonra «İşkil» etnosu haykı özünə əcdad olaraq qəbul etmişdir) bir icmanın nümayəndəsi-yunandilli keşiş Mesrop Maştos arasında heç bir yaxınlıq olmadığı halda, Suriya yepiskopunun yaddilli, yad-dinli, yadelli Yunan kilsəsinin keşişinin təmsil etdiyi adsız-sansız bir icmaya «əlifba» düzəldəcəyinə heç cür inanmırıq.

Fikrimizcə, «Danil əlifbası» epizodunda məqsəd «erməni yazısı» və «erməni xristianlığı» tarixini V əsrə bağlamaq üçün Mesrop Maştos şəxsiyyətini yaratmaq və onu da öz növbəsində «yazının» və «erməni dilində» Bibliyanın canlı təsdiqinə çevirməkdir. Bunun üçün də «Danil yazısı» olmalıdır, iki ildən sonra da həmin «əlifba»nın erməni icmasının etnolinqvisitikasına və etnofonetik xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməməsi aşkarlanmalıdır və beləliklə, Mesrop Maştosun fəaliyyəti ilə bağlı macəralı rəvayət «tarixi» yaranmalıdır!

Şerti qəbul edək ki, «Danil əlifbası» məsələsi tamamilə həqiqətdir, şirin-şəkər erməni hekayəti deyildir. Bəs, o zaman nə üçün Mesrop həmin əlifbanın «yararsızlığını» iki il «tədris» edəndən sonra anlayır və həmin çatışmamazlığı tə'lim verdiyi «erməni uşaqlarının» və onların valideynlərinin canlı danışmaq mexanizminin yardımı əsasında iş aparmaq əvəzinə, iki qrupa ayırdığı şagird dəstəsini götürüb, bizansların Kiçik Asiyada olan müstəmləkə ərazilərində yerləşən əyaletlərə üz tutur, suriyadilli və yunandilli yazılarla məşğul olur?¹

Gözləmək olardı ki, Mesrop «Danil əlifbası»nı götürüb suriyalı yepiskopun xidmətinə gedəcək, onunla məsləhətləşmələr aparacaq, yeni göstərişlər əsasında «əlifba»nı təkmilləşdirməyə başlayacaq. Əksinə, o, səfər zamanı Danilin tam unudur, Yunan qrafik ustası ilə iş birliyi yaradır.

Erməni babalarının guya linqvistikasına uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə «Danil əlifbası»nın üzərində aparılan bu qeyri-real proses «Maştos əlifbası»nın V əsrdə yaranmadığını şübhə zərbəsi altına salan amillərdən biridir. Bu haqda yuxarıda danışılmışdı. Xatırladaq ki, «Danil əlifbasının» tərtibi tarixi də göstərilir. Lakin onun Mesrop tərəfindən təkmilləşdirilməsi və başa çatdırılması tarixi də mübahisəlidir.

Erməni müəllifi Smbatyan «yazının» 402-403, 404-405 və 407-ci illərdə hazırlandığını söyləyən fikir sahiblərini rədd edərək yazır: «Koryunun özü göstərir ki, yazının təsvirindən Maştosun ölümünə qədər 35 il keçmişdir. Maştos 17 fevral 440-cı il tarixdə ölmüşdür. Deməli, əlifbanın ixtirası 406-cı ilə təsadüf edir».¹

Bir qədər əvvəldə verilən nümunədən aydın olur ki, Melik-Oqancanyan «erməni əlifbası»nın «tərcümeyi-halını» tarixi zərurətdən doğan maddi gerçəkliklə deyil, ayrı-ayrı yad etnosa məxsus şəxslərin məsləhətləri ilə yarandığını söyləyərkən «Mesrop yazısı»nın və «Mesrop Bibliyası»nın V əsrdə mövcudluğunu iddia edən fikrin qeyri-real olduğunu aşkar etmiş olur. Bu baxımdan müəllifin Partlı Saak və Mesrop Maştosu məxsus məktəb tə'limi ilə əlaqədar dedikləri maraqlıdır. O, yazır: «Bu məktəblərə «mankuns mataxs»ları, yəni «azyaşlı uşaqları» qəbul edirdilər. Bizə elə gəlir ki, bunlar heç də savadsız yox, yunanca və suriyaca savadlı uşaqlar idilər. Çünki gətirilmiş yazıların yararlığını yoxlamaq üçün müəyyən məktəb verdişləri olan uşaqlar gerek idi».²

Əvvəla, erməni müəllifinin Mesrop Maştosu V əsrə aid şəxsiyyət olmasını «sübut» etmək üçün tarixi saxtalaşdırmağa çalışması onun əcaib erməni məntiqindən açıq-aşkar görsənir. Kim və hansı ağılla deyə bilər ki, məktəbə ilk qədəm basan «azyaşlı uşaqlar» «əlifba»nın birinci hərfindən öyrənməyə başladıkları halda, Mesrop Maştosun «azyaşlı uşaqları» nəinki yenidən tərtib edilmiş «əlifba»nı «bilirdilər», hətta həmin əlifba əsasında tərtib edilmiş «yazıların yararlığını yoxlamaq» «iste'dadına» malik idilər. İkincisi, Melik-Oqancanyan aydınca deyir ki, Mesrop Maştosun tə'lim etdiyi yazı «yu-

¹ Koryun. Maştosun həyatı, s.109-110.

¹ Ş.B.Smbatyan. İzahat – Koryun. Maştosun həyatı, s.150.

² Melik-Oqancanyan. «Ön söz», s.17.

nandilli» və «suriyadilli» yazı idi. Sual olunur ki, əgər məsələ belədirsə, «Mesrop əlifbası»nın bu günkü erməni yazısı ilə hansı əlaqələrindən danışmaq olar ki?

Erməni tarixçiləri, o cümlədən N.Emin və Melik-Oqancanyan təsdiq edirlər ki, Saak və Mesropun məktəbində təlim qeyri-erməni dilindədir. Görünür, M.Xorenskinin də Yunan və Suriya elmi mərkəzlərə «e'zam edilməsi» də (N.Emin) aldığı təlim-tərbiyə ilə əlaqədar olmuşdur.

Deməli, erməni keşiş və alimlərinin gəldikləri ümumi nəticədə «erməni əlifbası»nın «yaradıcısı» kimi nişan verilən Mesrop Maştosun Suriya və yunandilli ruhani olduğu qəbul edilərsə (deyilənlər artıq bunu sübut edir), o zaman, hər hansı meylə qapanmadan real bir həqiqəti də qəbul etməliyik: mənsub olduğu icmaya məxsus olan geniş əhali kütləsinin, hətta adi ünsiyyət-danışıq dilini başa düşməyən, elmi etnolinqvistikadan xəbərsiz, yaddinli, yaddilli, yad-tərbiyəli, orta səviyyəli bir monastır rahibi heç zaman «erməni əlifbası» yarada bilməzdi.

Bundan başqa, yuxarıda kifayət qədər danışıldı ki, tarixən pərakəndə halda Ön Asiyaya səpələnmiş erməni babalarının bir qismi tarixin məlum dövründə də sasanilərin, digər qismi bizansların hökmranlığı altında yaşamışlar.

Sasanilərin ərazisində «Avesta» yazısı və «Avesta» dili ilə yanaşı Suriya yazısı da işlənirdi. Bu regionda Yunan dilində və yazısında yazmaq-oxumaq qadağan edilmişdi. Hətta Yunan dilində olan kitablar yandırılırdı.

Romalıların hökm etdikləri mahal və şəhərlərdə Yunan yazısından istifadə edilsə də, bir qədər əvvəldə deyildiyi kimi, onlar «Avesta» tanrısı Mitraya milli tanrı olaraq, səcdə edirdilər.

Bu qədər şəffaf görsənən tarixi şəraitdə ta qədimdən fasiləsiz ayrı-ayrı qüvvətli dövlətlərin hakimiyyəti altında pərakəndə halda yaşayan, cəmiyyət hadisələrində heç bir təsir gücü hiss edilməyən, yunanların «işkil» namında tarixə nişan verdikləri mühacir bir tayfaya, əgər şərti inansaq da, istər suriyalı Danil, istərsə də Yunan və suriyadilli monastır rahibi Mesrop Maştos, bəs, hansı adda etnotayfanın, yaxud etnotayfaların linqvistikası və fonetikasi üzərində iş aparmış və nəticədə «erməni əlifbası» tərtib etmişlər? Bu birincisi. İkincisi də odur ki, əgər deyilənləri şərti olaraq qəbul etmiş olsaq da, o zaman, «əlifba» «tərtibini» geniş mə'nada «yazı» kimi heç cür qəbul etmək olmaz. Bu da o həqiqətdir ki, «əlifba»nın «ixtirası» ilə paralel zəngin lekskon tələb edən yüksək səviyyəli yazı mədəniyyəti yarana bilməz. Bu yüzilliklərlə ölçülən ciddi tarixi pro-

sesin nəticəsində mümkündür. Deməli, V əsrdə erməni babalarına məxsus zəngin dil mədəniyyəti bazası olmadığından həmin dövrdə Müqəddəs Kitabın «erməni dilinə» çevrilməsi məsələsi mümkünsüz işdir və bu «rəvayətin» özünə inanmaq da müşküldən müşküldür.

Bu problemi ortaya atan erməni müəlliflərinin özləri də bə'zən özlərini təkzib edirlər. Bu mə'nada N.Emindən aşağıda verəcəyimiz nümunə «erməni yazısının» yaranmasını V əsrə bağlayan bütün müəlliflərin fikir təkzibini verən tarixi fakt olaraq, bizim maddi sübutlarla gəldiyimiz son nəticəni təsdiq etmiş olur.

N.Emin yazır: «Güman etmək olar ki, bu "əlifba" tezlikdə «Armeniya»nın bütün diyarlarında istifadə olunmağa başladı. Arмян dilinin həvəskarlarının və sitayişkarlarının çalışqanlığına, onların bütün «Armeniya»da ana dilində təhsil alması üçün məktəblərin təsis olunması cəhdlərinə baxmayaraq, bir çox yerlərdə bu "əlifba" uzun müddət ərzində rədd olunurdu.

Taron əyalətinin tarixini yazmış Mamikon yepiskopu İohann (VII əsr) buna misal ola bilər. O, öz salnaməsində göstərir ki, IV əsrin əvvəlində Müqəddəs Qriqori tərəfindən əsası qoyulmuş Qlak, yaxud Müqəddəs Müjdəçi İohann monastırı onun ilk başçısı Zenobdan başlayaraq, Barsex də daxil olmaqla, 600-cü ilə qədər Suriya rahibləri tərəfindən idarə olunurdu. Monastırda 600-cü illərə qədər ibadət Suriya dilində aparılırdı və Suriya yazısı istifadə olunurdu. Yalnız VII əsrin əvvəllərində Mamikon hökmdarı Muşexin sevimlisi ilk arмян başçısı Todikin monastırı idarə etməyə başlamasından sonra Suriya yazısından istifadə olunmasına son qoyuldu və ibadət arмян dilində aparılması qərara alındı. Deməli, arмян "əlifba"sının Müqəddəs Mesrop tərəfindən təkmilləşməsindən demək olar ki, 200 il sonra bu "əlifba" hələ Taron əyalətində qəbul olunmamışdı və çox güman ki, Suriya təhsili hər yerdə onun istifadə olunmasına güclü müqavimət göstərirdi. Bu faktdan çıxış edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu cür faktlar «Armeniya»nın digər əyalətlərində də mövcud ola bilərdi.¹

N.Emin «Armeniya tarixi» kitabının sonuna etdiyi «Əlavələr» bölməsində, müəllif istəsə də, istəməsə də gerçək tarixi olduğu kimi aşkarlamağa başlayır. Erməni müəllifinə istinadən qət'i deyə bilərik ki, V əsrdə «Bibliya»nı tərcümə edə biləcək «erməni yazısı» olmadığı halda, Müqəddəs Kitabın guya erməni dilinə «çevrilməsi», habelə V əsrdə M.Xorenskinin «Armeniya tarixi» və Koryunun

¹ N.Emin. Əlavələr - M.Xorenski. Armeniya tarixi. s.374.

«Maştosun həyatı» kitablarının «erməni dilində» və «erməni yazısında» meydana çıxması iddiası da fantaziyaadır.

M.Xorenski anonim müəllifdir. Mesrop Maştosun da «əlifba» «ixtiraçısı» haqqında ilk məlumat onun «Armeniya tarixi»ndə verilir. Məsələ belə olduqda, bəs, V əsrdə yaşayan və yaradan keşiş Koryun hansı yazıda təlim almışdı?

Suala sualla cavab veririk: bəs, suriyadilli və yunandilli Mesrop Maştos şagirdi Koryuna hansı dildə, hansı yazıda təlim verə bilərdi?

Hər iki sualın cavabı aydındır.

Belə bir aşkar həqiqəti qəbul etməkdən başqa əlac qalmadığı halda, kim hansı maddi-tarixi sənədlə sübut edə bilər ki, Koryun öz «müəlliminə» həsr etdiyi «Mesrop Maştosun həyatı» kitabını ya Yunan, ya Suriya dilində və yazısında deyil, erməni yazısında və erməni dilində qələmə almışdı? Əksinə, Koryunun əsərini qədim erməni dilində yazdığını iddia edən fikir sahibləri onun V əsrdə yaşamış şəxsiyyət olmasını qət'i zərbə altına qoyurlar.

Diqqət edək.

Biz problemə bağlı meydanda olan ədəbiyyatı (M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ni, N.O.Eminin «Armeniya tarixi»nə etdiyi «Əlavələr», «İzahatlar» və «Ön söz» bölmələrini, Koryunun «Mesrop Maştosun həyatı» və s.) diqqətlə oxuyandan sonra o nəticəyə gəlirik ki, əgər Mesrop Maştosun «erməni yazısı»nın «ixtiraçısı» səfərində Moisey yox, Koryun iştirak etmişsə, nə üçün «ustad» («vardapet») Müqəddəs Kitabın son redaktəsi üçün artıq guya «tərcümə»də «təkmilləşmiş» Koryunu yox, adi monastır şagirdi Moiseyi yunandilli elmi mərkəzlərə yollayır?

«Armeniya tarixi» (M.Xorenski) və «Mesrop Maştosun həyatı» (Koryun) kitablarında V əsrdə eyni hadisədən (Mesrop Maştos, «erməni yazısı» və Müqəddəs Kitabın «ermənicəyə» tərcüməsi) danışan epizodları üz-üzə qoyduqda qət'i aşkar olur ki, nə Moisey Xorenski, nə Koryun V əsrdə yaşamış müasirlər olmamışlar.

Əgər məsələyə başqa istiqamətdən yanaşsaq, qəbul etməliyik ki, suriyadilli və yunandilli təlim almış Koryun öz kitabını V əsrdə erməni dilində və erməni yazısında heç cür yazı bilməzdi.

Bu dəlil təkzibedilməz həqiqətə çevrilərək sübut edir ki, «Armeniya tarixi» kimi, «Mesrop Maştosun həyatı» əsəri də V əsrdə deyil, ermənidilli erməni yazı mədəniyyətinin yarandığı sonrakı yüzilliklərdə anonim keşiş Koryun tərəfindən qələmə alınmışdı.

Bizim gəldiyimiz nəticəni «erməni əlifbası»nın «erməni yazısına» çevrilməsi prosesini yüzilliklərlə əlaqələndirən yuxarıdakı fikir sahibi də, aşağıda söyləyəcəklərimiz də təsdiq edir.

Bəs VII əsrdə erməni keşişləri hansı xalqa məxsus yazıdan istifadə etmişlər?

N.Emin sözüne davam edərək yazır: «Armeniya ədəbiyyatı ilə məşğul olanlar bilirələr ki, qədim “əlifba”nın yaranması və təkmilləşməsinə qədər «Armeniya»da Suriya, Pers və Yunan yazıları işlədilir». ¹

Problem ətrafında fikir söyləyən başqa müəlliflər kimi, N.Emin də çağdaş ermənilərin keşiş babalarının inanc evində üç dildən və üç yazıdan istifadə etdiklərini yazır.

Bəs, N.Eminin sonda gəldiyi nəticə bizə hansı həqiqəti söyləməyə şərait yaradır?

Əvvəla, müəllifin «Ön söz»də haqqında söhbət açdığı Partlı Saakla Mesrop Maştosun məktəbində təlim yuxarıda nişan verdiyi guya üç dildə aparılmışdı. Lakin Bibliyanın erməni dilinə «tərcümə» variantı üçün «səfər»də olduğu dövrdə Moiseyin «təkmilləşməsinə» Suriya, xüsusən Yunan amili ilə əlaqədar verən N.Emin o tarixi çağlarda Ön Asiyada təsir dairəsi çox geniş olan «Avesta» dili və yazısı faktorunu məqsədli şəkildə «unudur». Çünki o, «Avesta»nın köçgün, gəlmə ermənilərin torpaqlarına sahib çıxdıqları Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olduğunu bilməmiş deyildi. Əlbəttə, tarixi həqiqətdən qaçmaq, onu unutturmaq müşkül işdir. Bu baxımdan «Armeniya tarixi»nin tərtibində həmin üç dildə-«Avesta», Suriya və Yunan dillərində olan materiallardan istifadə edilməsi təkzibedilməz canlı tarixi şahid olaraq diqqəti çəkir.

Yuxarıda deyilənlər əsas verir söyləyək ki, Mesrop Maştos «erməni yazısı» və «erməni bibliyası» ətrafında hay-küy qaldıran və onu erkən orta əsrlərin sonlarından başlayaraq «erməni əlifbası»nın «babası» (əgər ermənilər Mesropu «erməni əlifbasının babası» hesab edirlərsə, bəs, o zaman, Danil və keşiş Abelin dediyi «qədim tarixi dövrə aid ixtira edilmiş» tapıntı «əlifbası»nın anonim müəllifi, habelə Yunan kallioqrafı Rupan bu «əlifbanın» kimi və nəyi olmalıdır?) olaraq tanıtmağa çalışan dünya erməni kilsə diasporası dünya elmi ictimaiyyətinə Mesrop Maştosun öz “dəst-xətti” ilə yazılmış bircə cümlə də bu günə kimi təqdim etməmiş və edə də bilməz. Əgər onlar adətləri üzrə belə bir cinayət yoluna əl atmış olsalar, o zaman, «tərcüməsi» iddia edilən Müqəddəs Kitabın «Mesrop əlyazması» variantını dünya mütəxəssislərinin rə'yinə təqdim etməlidirlər.

Bir qədər əvvəldə demişik və təkrar edirik, erməni ədəbiyyatında söhbət hər hansı bir inancla bağlı Müqəddəs Kitabın gah Yunan

dilindən, gah da Suriya dilindən erməni dilinə «tərcümə»sindən gəlir, burada çağdaş «Bibliya» anlayışından söhbət gedə bilməz.

Hansı inanc evində, etnik mənsubiyyəti məlum olmayan hansı rahib tərəfindən «Müqəddəs Kitab» adı ilə hazırlanmış Yunan inanc kitabı, təkcə Kiçik Asiyada tarixin bir çağında məskunlaşmış az saylı Yunan tayfalarına deyil, ümumiyyətlə, Yunanıstan ölkə əhalisinə aid idi.

Mə'lumdur ki, qədim dövrlərdən başlayaraq Yunanıstanda büt-pərəstlik mə'nəvi-dövləti hakimiyyətdə olmuşdu. Daha sonralar Sokrat Zarvan fəlsəfəsi ilə («Avesta» da müdrik Tanrı) yaxından tanış oldu, kainatın yaranışı ətrafında idrak nəzəriyyəsini, təbiətdə olan əkslik qanununu, təkamül və inkişaf hadisələrini və s. dərk etdi, bununla da qədim yunanların fəlsəfə tarixində ilk İntibahın əsasını qoymuş oldu.¹

Beləliklə, Sokratın Zarvan fəlsəfəsi əsasında hazırladığı «inşaat materialları»ndan Platon məktəbinin bünövrəsi töküldü. Bu tarixi hadisəni xatırlayan L.A.Leskov yazır: «Yunanların mə'lumatları (Qermit, Pavoani və Kefalay) elə inandırıcı və orijinaldır ki, onlar deyəndə ki, Sokratın dövründə «Zərdüşt məntiqi» adlanan kitab mövcud olmuşdur, maqların Müqəddəs Kitabının («Avesta»nın - Ə.T.) mövcudluğu şübhə doğurmur».²

Tarix xəbər verir ki, Yunan kilsəsi əhalini monoteizm dininə aparan bu xəttə düşmən oldu, Sokratı məhv etdi, öz ən'ənəvi dədə-baba allahlarnın yolu ilə fəaliyyətini davam etdirdi, hələ erkən orta əsrlər dövründə də yunanların Müqəddəs Kitabı büt-pərəstlik inancından tam ayrıldı.

Bütün bu deyilənlər əsas verir söyləyək ki, Mesrop Maştosun istər Yunan, istərsə də Suriya dilindən (erməni tarix ədəbiyyatında hər iki fikir var) «tərcümə etdiyi» Müqəddəs Kitabın təkəllüklə, başqa sözlə, çağdaş xristian dini anlayışı ilə heç bir əlaqəsi ola bilməzdi. Əgər xatırlasaq ki, VII əsrdə, yə'ni Həzrət Məhəmməd İbrahim Xəlil Peyğəmbərə məxsus Kə'bədən 360 bütü bayıra atdı, təkcə Səmanın yerdə atributu olan Müqəddəs «Həceri» ilahi taxta qaldırdı, o zaman, anlamaq lazımdır ki, IV-V əsrlərdə «erməni xristianlığı» və Mesrop Maştosun Bibliyanı «erməni dilinə» çevirməsi iddiası boş şeydir, cəfəngiyyatdır. Fikrin sübutu üçün yuxarıda yeri gəl-

dikcə dəlillər gətirilmişdir. Burada da N.Eminin Mesropa düzəltdiyi «tərcümeyi-halı»n davamını yada salmaq kifayət edər.

O yazır: «Taron əyalətinin Xatsekats kəndindən olan Mesrop 361-ci ildə doğulmuşdur (441-ci ildə Mexekanda ölmüşdür). Onun atasının adı Vardan idi. Son təhsilini Müqəddəs Nersesin başçılığı ilə almışdı. O, III Arşakin sarayında katib idi, III Xosrovun dövründə bu vəzifədən əl çəkdi və özünü rahib həyatına həsr etdi. Monastırda o, ancaq Müqəddəs Kitabı və kilsə başçıların əsərlərini öyrənməklə məşğul olurdu. Bundan sonra xristian təliminin Qoxten əyalətində, Sünikdə, İveriyada, Axovankda, yə'ni Albaniyada təbliği ilə məşğul olur».¹

Heç bir əlavəyə ehtiyac yoxdur: Mesrop son təhsilini Müqəddəs Nersesin (çağdaş ermənilərin bir sıra ilkin baba şəxs adları kimi, keşiş müəlliflərin yazdıqlarına görə, məşhur Part (Parfya) soy adlarından olan Suren, Karen, və s. mə'lum adlar, Nerses adı da «Avesta»dan gəlmədir. Nerses Qanzakda (Atarpatena şəhəri) Baş Atəşgahda Maq kahinlərindən birinin adıdır) rəhbərliyi altında aldığıdan sonra guya III Arşakin sarayında katib (qarşıda şahidi olacağı ki, erkən orta əsrlərdə «Maştos» şəxs adı olmamış, bu ifadə «katib», «yazan» anlamında işlədilmişdi) vəzifəsində çalışmışdı. O, bu vəzifəni III Xosrovun vaxtında da müəyyən zaman ərzində davam etdirdikdən sonra qərara gəlir ki, ömrünün qalan hissəsini də rahib həyatına həsr etsin. Bu məqsədlə o, guya monastıra gəlir və burada «Müqəddəs Kitabı dərinləndirərək öyrənməyə başlayır». Mesrop bundan sonra guya Qoxtn, Syunik, İveriya və Alban ərazilərində xristianlığın «təbliğinə» başlayır.

Yuxarıda məzmununu olduğu kimi verdiyimiz fikir N.Eminin Mesropun V əsrə aid etdiyi erməni xristianlığına olan şəxsi münasibətdir. Bəs, gerçək tarix hansı həqiqətlərdən xəbər verir?

Əvvəla, N. Eminin nişan verdiyi tarixi çağda, ümumiyyətlə Ön Asiyada və Qafqazda böyük nüfuza malik Sasani hökumranlığı danılmaz olduğu kimi, həmin regionda «Avesta»nın mə'nəvi və dövləti hakimiyyətini də qəbul etməmək mümkünsüzdür. Deməli, bu dövrdə yuxarıda xatırladılan ərazilərdə Zərdüştilikdən hər hansı başqa bir inancın təbliğindən danışmağa dəyməz. Bir qədər əvvəldə nümunə gətirdiyimiz parçada N.Eminin özü e'tiraf edir ki, VII əsrə qədər kilsədə ibadət və mərasimlər erməni dilində aparılmamışdı.

İkincisi, bəs, Mesrop Maştos hansı yazıda, hansı dildə olan Müqəddəs Kitabla hansı e'tiqadı, hansı xalqın mə'nəvi məişətini təbliğ edirdi?

¹ Ətraflı bax: Əjdər Tağıoğlu. Hüseyin Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ən'ənəsi, I fəsil.

² Leskov L.A. Xarici avestaşünaslıqdakı tendensiyaların müasir vəziyyəti. «Asiya və Afrika xalqları» j., M., 1978, №2, s.20.

¹ N.Emin. Ünlülər, s.362-363.

N. Eminin yuxarıdakı təqdimatında nə erməni icmasından, nə də icma arasında xristianlıqdan söhbət getmir. Müəllifin adlarını çəkdiyi III Arsak və III Xosrovun milli mənsubiyyətə çağdaş erməni xalqı ilə heç bir ədaqəsi yoxdur.

Üçüncüsü, N.Eminin yazdığından o nəticəyə gəlinir ki, M. Xorekski 370-ci ildə anadan olarkən 361-ci ildə dünyaya gəlmiş Mesrop Maştosun doqquz yaşı varmış. Gəlin N. Eminə inanaq. Bəs necə olur ki, Moisey monastırda şagird olarkən onun «doqquz yaşlı ustadı» Mesrop Maştos artıq həyatının müdriklik çağının nişanəsi olan «əlifba» «ixtira» edir, Müqəddəs Kitabın «tərcüməsini başa çatdırır?»

«Armeniya tarixi»nə yazılmış «Ön söz»lə kitabın sonundakı «Əlavələr» bölməsi arasında olan bu açıq və kəskin fikir ziddiyyəti N.Emin özü istəmədən həm M.Xorenskinin, həm Koryunun, həm də Mesrop Maştosun V-VI əsrlər üçün anonim müəlliflər olduqlarını nişan verir.

Bəs hansı səbəbdəndir ki, eyni müəllif belə bir açıq-aşkar ziddiyyətlə üz-üzə dayanmış olur?

Bu sualın cavabı çox sadədir: qədim və orta əsrlər dövrü etnik adı və etnik tarixi olmayan Qərbi Avropadan gəlmə mühacir çağdaş xalqa yalnız uydurmalar yolu ilə «tarix» yazmaq mümkündür. Bu xislət bütün erməni və muzdlu ermənipərəst müəlliflərə xas səciyyəvi «yaradıcılıq» prinsipidir.

N.Eminin Mesrop Maştosa düzəltdiyi «tərcüməyi-hala» sonrakı erməni alimləri öz münasibətlərini bildirmişlər.

Qeyd edək ki, hər bir müəllifin tarixə və şəxsiyyətə yanaşması fərdidir, fikirlər bir-birini qəbul etmir. Daha maraqlısı odur ki, N.Emin Mesropla bağlı hadisələrin Kiçik Asiyada və Yaxın Şərqdə cərəyan etdiyini söyləyirsə, super daşnak Sovet tarixçi ideoloqları dövrün siyasi ruhuna uyğun olaraq, məsələyə sərbəst yanaşır və Mesrop Maştosu bir başa Qərbi Azərbaycan torpaqlarında Eçmiadzine «qədim sakin» etməyə çalışırlar. Bu məqsədlə S.N.Ovanesyan dini mərkəz olaraq, Eçmiadzinin inşasını 303-cü ilə aid edir.¹ Son elmi tədqiqatın müəllifləri olan S.T.Melik-Baxşyan və T.X.Akopyan isə indiki Eçmiadzinin qədim adının Valarşapat olduğunu qeyd edirlər. Onların fikrincə, Mesrop ilk təhsilini Yunan və Assuriya dillərində almış və «Armeniya»nın mərkəzi olan Va-

larşapatda (indiki Eçmiadzində) IV Xosrovun hakimiyyəti illərində (385-388) Arsaklıların sarayına xidmətə girmişdir.¹

Erməni müəllifi Qurqen Sevakın fikri ilə Mesrop və Saak Valarşapatda IV Xosrovun deyil, «Vramşapux Arşakununin» (387/8-413/14) dövründə saray xidmətinə götürülmüşdü.²

Yuxarıda N.Eminin tam əks fikri ilə rastlaşdıq. Müəllifə görə, Mesrop Saakla deyil, təkə özü saraya işə gedir. Özü də nə IV Xosrovun, nə də Vramşanuxun sarayına. O, əvvəlcə III Arsakın, sonra III Xosrovun sarayında işləyir, oradan da monastıra gedir, rahib olur.

N.Emin çar adlarının qarşısında onların hakimiyyət tarixlərini qeyd etmir.

İov.Drasxanakertsinin (IX əsrin 40-cı illəri) «Armeniya tarixi»nin rus dilinə tərcüməçisi və nəşiri M.O.Darbinyan-Melikyanın məsələyə fərqli kontekstdən yanaşması tarixi keçmişə öz milli mənafeləri baxımından müəyyən mə'nada aydınlıq gətirir. Onun fikrincə, II Arsak 378-389/90-cı illərdə, III Xosrov 385/88-ci illərdə «Armeni» çarı olmuşlar.

Müəllifin sözündən belə çıxır ki, bir «Armeniya»nı iki çar eyni tarixi çağda idarə etmişdir. Əlbəttə, bu, tarixə yanaşmada ağılın qəbul edəcəyi nəticə deyildir. Bu qarışıqlıq içərisində Darbinyan-Melikyan «Armeniya» adı ilə qədim erməni «dövlətçiliyi»nin guya «real gerçəklik» olduğunu çoxsaylı ziddiyyətli versiyalara istinad etmiş keşis müəlliflərdən başlayaraq, çağdaş erməni və ermənipərəst tarixçilərədək erməni xalqına tarix yazmış qələm sahiblərinin iddialarına özünəməxsus yeni münasibətlə yanaşır. Belə ki, o, N.Emin başda olmaqla, bizə mə'lum olan bütün erməni tarixçilərindən fərqli olaraq söyləyir ki, III Arsak və III Xosrov romalıların inzibati ərazisində yerləşmiş «Armeniya»nın çarları olmuşlar.

Deməli, əgər Mesrop Maştosun III Arsaka «katiblik» etdiyini və III Xosrovun dövründə qısa müddətdən sonra monastır fəaliyyətinə başladığını söyləyən müəlliflərə (N.Emin və başqalarına) inansaq, o zaman, erməni keşisinin guya «əlifba» «ixtirasını», Müqəddəs Kitabın «tərcüməsini» romalıların inzibati ərazisində «baş vermiş» hadisə kimi qiymətləndirmiş Darbinyan-Melikyanın gəldiyi nəticəni də tarix və tarixilik baxımından eyni işıq prizması altında yanaşı qoymaq daha ədalətli olardı.

Darbinyan-Melikyanın fikrincə, Mesrop Maştosun romalıların ərazisində guya «mövcud» olmuş «Armeniya»dan Araz çayını ad-

¹ S.T.Melik-Baxşyan, T.X.Akopyan. Mesrop Maştos. İrəvan, 1962, s.21.

² Qurqen Sevak. Mesrop Maştos. İrəvan, 1962, s.48.

layaraq düşmən bir ölkənin – sasanilərin¹ inzibati hissəsinə gəlməsi, orada tarixin ən qədim çağlarından ən'ənəvi möhtəşəmliyini qoruyub saxlamış «Avesta»nın ata-baba qanunları ilə yaşayan Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazilərinə erməni xristianlığı gətirməsi iddiası əsassızdır, cəfəngiyatdır.

M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə Mesrop Maştosun dolaşq şəkildə Part imperiyasının Qafqaz valiliyində guya «Armeniya» adlı çarlığın hakimi «olmuş» Vramşapuxun (bu erməniləri başa düşmək olmur, eyni ərazidə həm Part valiliyi, həm də «Armeniya» dövləti necə «mövcud» olardı ki?) sarayında, başqa keşiş müəllifin – İovannes VI Draxanaketsinin (IX əsrin 40-cı illəri) «Armeniya tarixi» kitabında isə romalıların Yaxın Şərqdəki ərazilərində guya «mövcud olmuş» «Armeniya» «dövlətinin» çarı III Arsakın (maraqlı odur ki, erməni müəllifləri III Arsakı da, III Xosrovu da Arsaklı/«Arşakuni» nəslindən olduqlarını iddia edirlər. Belə bir halda Şərq torpaqları uğrunda Arsaklı çarları ilə qanlı müharibələr aparən romalıların hərbi-inzibati ərazilərində III Arsakın guya «mövcud» olmuş «Armeniya»sından danışmaq hansı sağlam ağılın məntiqinə uyğun olardı?!) yanında «katib» vəzifəsində «çalışması» xəbəri və hər iki keşişin «tarixlərinə» ayrı-ayrı dövrlərdə «izahatlar» yazan N.Eminin və Darbinyan-Melikyanın məsələyə fərqli yanaşmaları qədim Şərq tarixinə bir daha anlaşılmaqlıq gətirir. Lakin bu «anlaşılmazlıq» günümüze qədər erməni keşiş müəlliflərin ən'ənələrini «tarixi gerçəklik» olaraq davam etdirmiş erməni və ermənipərəst tarixçilərin ağılasığmaz iddialarını qəti rədd edən həqiqət kimi özünü qabarıq göstərir. Məsələn:

Birinci. Sasanilərədək və onların dövründə «Armeniya», yaxud «armeniyalardan» danışmağın heç bir tarixi əsası yoxdur.

İkinci. Mesrop Maştosun romalıların işğal ərazisində guya «mövcud» olmuş «Armeniya»dan ayağa qalxıb, Araz çayını adlayaraq düşmən bir ölkənin - sasanilərin² inzibati hissəsinə gəlməsi, orada tarixin ən qədim çağlarından ən'ənəvi möhtəşəmliyini qoruyub saxlamış «Avesta»nın ata-baba qanunları və müstəqil marzbanlıq dövlətçilik siyasətilə yaşayan Qafqaz Oğuz Albaniyasının coğrafiyasında xristianlığın geniş təbliğatı fəaliyyətinə başlaması, babaları «Avesta» kimi ölməz bir yazılı abidəni dünyaya bəxş etmiş

yerli Oğuz-Türk əhalisinə «əlifba» tərtib etməsi və s. köksüz-əsassız iddialar cəfəngiyatdır.

Eyni problemlə əlaqədar sayını artırma biləcəyimiz ziddiyyətli fikirlər təkcə Mesrop Maştos şəxsiyyətini, «Maştos yazısını» və «Maştos xristianlığını» V əsrə aid edən iddianı deyil, onun tələbələri kimi təqdim edilən «erməni tarixinin atası» hesab etdikləri M.Xorenskinin, habelə Koryunun tarixi şəxsiyyət olduqlarını və onların adına istinad edilən mə'lum kitablarının guya «erməni yazısında» və «erməni dilində» yazıldığını və müəllifin «erməni dili» olduğunu təkzib etmiş olur. Başqa sözlə, V əsrdə «Mesrop yazısı» fantaziya olduğu kimi, həmin dövrdə «erməni yazısında», «erməni dilində» hər hansı yazının, yaxud kitabın meydana çıxması da mümkünsüzdür.

Koryunun kitabının sonuna əlavə edilmiş «İzahat» hissəsinin müəllifi Ş.B.Smbatyan da Mesrop Maştosu yunandilli tanınmış bir ailənin övladı kimi, ilk uşaqlığından, indiki anlamda, qeyri-erməni dilində tə'lim-tərbiyə alan şəxs olaraq təqdim edir. Lakin Ş.B.Smbatyan məsələyə Mesrop Maştosla əlaqədar yuxarıda fikirlərinə istinad etdiyimiz müəlliflərdən tam fərqli, hətta qədim Şərq tarixinə dövrün irtica siyasəti mövqeyindən yanaşmaqla, «erməni tarixi» yazan müəlliflərin səciyyəvi keyfiyyətlərini özündə ümumiləşdirən daşnak tarixçi kimi diqqəti çəkir və bu da nə təsadüfdür, nə də təəccüblü.

O, Mesrop Maştosun uşaqlıq illəri ilə əlaqədar fikrinin davamında yazır: «Uşaqlıqda o, Yunan yazısını öyrənmişdi, sonralar isə Armaniyada Aravan adlı bir nəfərin xazarapet dövründə Böyük Armanianın çarları Arşakunilərin sarayına gəlir, çar divanında xidmətə girir və çar əmrlərinin icraçısı olur».¹

Əgər Ş.B.Smbatyanın sözlərini həqiqət, Mesrop Maştosu anonim deyil, «tarixi şəxsiyyət» kimi qəbul etmiş olsaq, deməli, onu Arsaklılar² sarayında yüksək xidmətə aparən qabiliyyət və bacarıq erməni dili səbəbindən deyil, onun «uşaqlıqdan Yunan yazısı ilə aldığı yunandilli tə'limlə» əlaqədar olmuşdur.

Əlbəttə, söylədik ki, bunlar erməni müəlliflərinə məxsus şəxsi fikirlərin nəticəsi idi. Ancaq gerçək tarix budur ki, istər Part-Arsaklı sarayında, istərsə də Pers-Sasani sarayında Maday imperiyasından başlayaraq rəsmi dövlət dili və yazısı «Avesta dili» və «Avesta

¹ Bax: M.O.Darbinyan – Melikyan. İzahatlar. s.272.

² M.Xorenskidə ermənilər xristianlığı romalıların işğal ərazilərindən guya onların qanlı müharibələr apardıqları qonşu əraziyə – əvvəllər Part imperiyasına, sonralar Pers-Sasani sultanlığına daxil olmuş vilayətlərə «gətirilir».

¹ Ş.B.Smbatyan. İzahat - Koryunun göstərilən əsəri, s.86

² V əsrdə Arsaklılar deyil, Sasanilər hakimiyyətdə idilər. Tarix ona görə saxtalaşdırılır ki, başqa erməni müəllifləri kimi, Ş.B.Smbatyan da uydurma «armyan arşakidləri» adı altında Part imperiyasının Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda valiliklərinin tarixini adsız «erməni babaları»nın «tarixi» olaraq qələmə alsın.

yazısı» idi. Təsadüfi deyildir ki, A.Qaraqaşyan «Maştos» anlamını «Avesta» sözü hesab etdiyi «Müşrif» anlamı verdiyini və «yazan», yəni «katib» mənasında işləndiyini söyləyir.¹

Deməli, «Maştos» anlamı şəxs adı deyil, şəxsin sarayda tutduğu vəzifəyə görə seçilmə, tanınma nam-nişanıdır. Bəs, bu saray «katibi»nin valideynləri tərəfindən verilmiş əsil adı nədir? Mesropdurmu? Xeyr!

K.N.Yüzbaşyan deyir ki, ona daha sonrakı dövrlərə aid olan yunan mənbələrində «Mesrop» adı ilə müraciət edilmişdir.²

Əgər o, real tarixi şəxsiyyət olmuşsa, necə ola bilər ki, sarayda «katib» vəzifəsinə qədər yüksəlsin, ancaq insanı fərdiləşdirən atananın qoyduğu şəxsi adı olmasın?! Əsla, bu mümkün olan iş deyil! Lakin bu, olsa-olsa, əfsanə və rəvayət mö'cüzələrində «qədim armeniyalar» «yaradan» erməni müəlliflərinin iradəsi ilə mümkün ola bilər. Səbəbsiz deyil ki, məsələ bu məqama çatanda bütün erməni qaynaqları susurlar.

Bu da, başqa bir fakt olaraq, haqqında söhbət gedən «Mesrop Maştos» adlı erməni keşişinin V əsrdə yaşamış «tarixi» şəxsiyyət olduğunu şübhə zərbəsi qarşısına qoymuş olur. Bu şübhəni dərinləşdirən başqa bir amil də odur ki, Koryun, N.Emin və başqaları «Mesrop Maştos» adlandırdıqları keşişin guya V əsrdə Arsaklı sarayında «katib» olduğunu iddia edirlər. Halbu ki, Arsaklı səltənəti m. s. 227-ci ildə süqut etmişdir. Bu haqda yuxarıda kifayət qədər danışılmışdı.

Bu tarixi həqiqət sübut edir ki, real gerçəklikdə olmayan, lakin erməni keşişlərinin arzularından doğan «erməni yazısı»nı və «erməni Bibliyası»nı şərtləndirən V əsr rahibi «Mesrop Maştos» adlı mifik obraz yaradılmalı idi.

Başqa bir erməni keşişi olan N.Adonsa³ görə, «Maştos» sözü «Məzdək» (Məzdəizm fəlsəfəsindən yaranmışdı. Məzdəizm Ahura-Məzda inancı ilə bağlıdır) adından törəmişdir.

«Maştos» anlamını St. Malxasyants erməni dilində «alət», daha dəqiq, «baş qırılan alət» açımında işləndiyini söyləyir.

Göründüyü kimi, istər erməni dilçi alimləri, istərsə də tarixçiləri «Maştos» sözünü hər hansı bir şəxsə deyil, ayrı-ayrı peşələrə aid edirlər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «Maştos» anlamı kimi, «Aqafanqel» sözü də şəxs adı bildirmir.

¹ S.B.Smbatyan. İzahat, s.86

² K.N.Yüzbaşyan. Erməni əlyazması. Qafqaz xalqlarının mədəniyyətində əlyazmalar kitabı. Birinci kitab. M., 1987, s.145.

³ Ş.B.Smbatyan, St.Malxasyants. İzahat. – N.Adons. Armeniya tarixi, s.86.

Erməni müəllifləri Aqafanqeli M.Xorenskidən əvvəl, yəni IV əsrdə yaşamış erməni tarixçisi hesab edirlər. Başa düşmək olmur, əgər, bu həqiqətdirsə, nə üçün Aqafanqel deyil, M.Xorenski «erməni tarixinin atası» hesab edilir?

Bir versiyaya görə, Aqafanqel etnik mənsubiyyətə Roma nəslindən olan tarixi şəxsiyyətdir.¹ Başqa bir versiyada «Aqafanqel» (Aqatanqelos) adında tarixi şəxsiyyət olmadığı xəbər verilir. Bu fikir ayrı-ayrı anonim erməni keşiş müəlliflərin adına kilsədə tərtib edilmiş «Armeniya tarixi» kitablarında qədim Şərq xalqlarının tarixini saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey olmadığını aşkarlayan avropa alimlərinin gəldikləri ümumi nəticədir.

«Aqatanqelos» namının Yunan dilində «Xeyr xəbərlər» anlamı verdiyi söylenebilir.² Bu da ayrı-ayrı xəbərlərdən ibarət olan hər hansı bir toplusunun adı ilə əlaqələndirilir.

Ötəri deyilənlərdən məlum olur ki, məcmuə adı olan Yunan sözü «Aqatanqelos» yunandilli erməni kilsəsində «Aqafanqel» şəklinə salınaraq onu şəxsləndirmiş və ona «erməni tarixçisi» titulu libas geyindirilmişdi.

Bu deyilənlərə əlavə etsək ki, nə Vaxarşak, nə Mar Abas, nə M.Xorenski, nə Koryun, nə Mesrop Maştos, nə Aqafanqel, nə də erməni çar siyahısında adları gedən əksər hökmdarlar tarixi şəxsiyyətlər deyildirlər, tarixi gerçəkliyi rəvayətlər, olmuş hadisələri mifoloji gedişlər əvəz etmişdir. Belə bir halda keşiş müəlliflərin qələmə aldıkları «Armeniya tarixi» kitablarını elmi tarix əsərləri kimi əsla qəbul etmək olmaz.

Yuxarıda aşkarlanmış saxtakarlıqların üstünü ört-basdır etmək məqsədilə K.N.Yüzbaşyan çağdaş «erməni əlifbası»nın V əsrin əvvəllərində meydana çıxmasına bizi inandırmaq üçün tarixin heç cür qəbul edə bilməyəcəyi başqa bir versiya ortaya atır və ən'ənəvi erməni riyakarlığı ilə yazır: «V əsrin əvvəllərində arмян əlifbasının yaranmasından əvvəlki tarixi dövrü yazısız dövr kimi müəyyənləşdirmək düzgün olmaz. Urartu cəmiyyətinin (armyan cəmiyyəti onu əvəz etmişdir) Urartu dilinin³ (qondarmadır! Tarixdə «Biaini yazısı» və «Biaini» ölkə dili var. Bu dil Dağlıq Altaylardan köçlə gəlmiş və dövlət qurmuş «Bia» adında Türk tayfalarının dilidir - Ə.T.) spe-

¹ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat, s.260.

² Yəni orada, s.260.

³ Boqistan qayalarında oyulmuş Yeni Babil mətnində "U-ra-aş-tu-ru" şəklində qeydə alınmış ölkə adı Van gölü ətrafında yaradılmış "Biaini" dövlətinə deyil, əksinə Boqistanın digər iki mətnində "Ar-mi-na" ("Avesta" yazısında) və "H-ar-mi-nu-ia" (Elam mətnində), habelə Ktesifonda "Armini" formasında qeydə alınmış Fərat çayının yuxarı axarında Assuriyanın şimalında yerləşmiş Arme (Biaini yazılarında) adında Əhəmənilərin 13-cü satraplığına aiddir.

sifikasına uyğunlaşdırılmış Assuriya mixi yazısı əsasında yaradılmış öz yazısı olmuşdur».¹

Başqa soydaşları kimi, K.N.Yüzbaşyan da o dövrdəki «armyan cəmiyyətini» «Urartu cəmiyyətinin» varisi hesab edir. Ona görə də problemlə əlaqədar geniş ədəbiyyatından gələn arzu və istəkdən başqa, əlində heç bir maddi əsası olmayan müəllif V əsrin əvvəllərində «erməni yazısının» «mövcudluğunu» mütləqləşdirmək məqsədilə onu Biaini yazısının davamı kimi qələmə verir.

Sual olunur, əgər XX əsr erməni elmi ictimaiyyətində «avtoritet» sayılan K.N.Yüzbaşyan kimi bir alim «Mesrop əlifbası»nı Biaini yazısının “davamı olaraq” qəbul edirsə, deməli, o, da bizim fikrimizi təsdiq edərək, o nəticəyə gəlir ki, «Danil yazısı», yunan kallioqrafi Rufan, habelə Mesrop Maştos – M.Xorenski, Mesrop Maştos – Koryun, Mesrop Maştos – Partlı Saak ətrafında təsvir edilən hadisələr və iddialar real əsası olmayan uydurmalarıdır.

Başqa erməni müəllifləri kimi, K.N.Yüzbaşyan da söz olaraq ortaya atdığı hər hansı bir fikrin əsasında gerçək tarix dayanmadığı üçün problemlə bağlı dəyişən konsepsiya ilə çıxış etməli olur. Belə məqamda da o, həqiqi elmi həllini gözləyən problemi subyektiv fikir axarına salaraq, başqa bir istinad nöqtəsinə söykənməyə çalışır. Belə ki, I əsrin ortalarında «Pers yazısı»ndan danışmağın özü həmin dövrdə «Böyük Armeniya» mifinin «mövcudluğunun» iddiası qədər əsassızdır.

Yüzbaşyan yazır: «İşgüzar və çox güman ki, mədəni sahələrdə armanlar Pers dilindən və buna uyğun olaraq yazısından istifadə edirdilər. Mə'lumdur ki, Arşakidlərin dövründə (yəni I əsrin ortalarından) Armaniyada işgüzar sənədlər arman dilində tərtib olunurdu».²

Yuxarıda yeri gəldikcə söylədiyimiz fikirləri Yüzbaşyanın tarixə olan baxışını incələmək üçün bəzi məqamlardan səsləndirilməsi təkrar sayılmamalıdır.

Əvvəla, bir daha sübuta ehtiyacı yoxdur ki, nə Part Türk-İskit tayfalarının çar səltənətini yaratmış Arsaklı xanədanının XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq fars, erməni, gürcü və rus tarixçiləri tərəfindən əcaib bir formada – «Pers Arşakiləri», «Gürcü Arşakiləri», «erməni Arşakiləri», «Hind Arşakiləri» adı ilə dörd nəsil qoluna parçalanması ümumtürk tarixinə qarşı İmperiya siyasətindən gələn seperat ideoloji təcavüzdən başqa bir şey deyildir.

İbrətəmiz bölgüdür – siyasi məqsədlə Türk tayfası parçalanır, ondan pers, hind, gürcü, erməni «nəslə törəyir», ancaq Türkdən Türk nəslə törəmir ki, törəmir!

İkincisi, yuxarıda deyildi ki, «Avesta» Azərbaycan türklərinin ulu əcdadlarının yaratmış oluqları ölməz abidədir. Bu tarixi gerçəkliyə realılıqla yanaşan məşhur İranşünas alim R.Fray yazır: «Mən belə hesab edirəm ki, Zərdüştün təlimi əvvəl Maday xalqları tərəfindən, sonra Persidada qəbul edilmişdir».¹

Tarixdən bəllidir ki, xəyanət yolu ilə Maday/Mar/Maq tayfalarının səltənətini ələ keçirmiş ilk Pers Əhəməni çarlarının dövründə də onlardan əvvəl hakimiyyətdə olmuş quruluşun söykəndiyi «Avesta»dan faydalanmışlar. Madaylarda dövlətçiliyin idarə edilməsi mexanizmində «Avesta» təkə yazısı ilə deyil, özünün həm siyasi və həm ruhani aləmi ilə də hakim qüvvə, başqa sözlə, ölkədə Ana Yasa olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, bir çox mütəxəssislər, o cümlədən, İ.M.Oranski xatırladığımız tarixi dövrü nəzərə alaraq yazırdı ki, «Avesta dili Maday dili ilə sinonimdir».² Başqa sözlə, Maday imperiyasından sonra da «Avesta dili» və «Avesta yazısı» anlamı «Maday dili» və «Maday yazısı» deyimində anılmışdı. Боқиҹтан (“Tanrılar vətəni”) qaya yazılarına bu tarixi həqiqət baxımından yanaşmaq əvəzinə, Azərbaycan türklərinin zəngin əcdad keçmişinə qarşı qısqanclıq göstərən bəzi siyasət alimləri antitarixi mövqedə dayanaraq həmin abidəni Əhəməni-Pers çarı Daranın adı ilə bağlayırlar.

Madaylardan sonra dövrün ikinci qüdrətli Türk imperiyasını təşkil etmiş Arsaklı səltənəti ilə regionda öz əvvəlki birinciliyini müvəqqəti itirmiş Ön Asiya və Ön Qafqaz ümumtürk dövlətçilik tarixinə sasanilər dövrü Persid çarları sahib çıxmaq üçün (əslində persidlər bu məqsədlə «Avesta»ya «Divlər əleyhinə» bölməsini əlavə etməklə Mar/Maday/Maq tayfalarına qarşı açıq müharibəyə başlamışdılar) bir çox məsələlərlə yanaşı, hələ yazıları olmadığı üçün «Avesta»nı öz dillərinə ilkin «Avesta yazısı»nda çevirdirərkən də qədim abidəmizdə, etnik mənsubiyyət baxımından, ciddi dəyişikliklər aparmışlar. Tərcümənin «Avesta» deyil, «Zend Avesta», yəni «Avestanın təfsiri» adlandırılması da bizim fikri təsdiq edir. Lakin ədəbiyyatda «Pəhləvi əlifbası» adı ilə nişan verilmiş “əlifba”nın bəzi mütəxəssislər tərəfindən «Arsaklı-Pəhləvi əlifbası» adlandırılması Arsaklı çarı I Vologez (M.s.117-140) tərəfindən Makedoniyalı Aleksandrla əlaqədar mə'lum tarixi hadisədən sonra atəşgah-

¹ K.N.Yüzbaşyan. Erməni əlyazması, s.145.

² Yəni orada, s.145.

¹ Fray R. İranın irsi. M., 1972, s.112.

² Oranski İ.M. İran filologiyasına giriş. M., 1988, s.162.

lardan toplanmış yazı mətnləri əsasında yenidən bərpa edilmiş «Avesta»nın sasanilər dövrü Pers dilinə tərcüməsilə bağlı fikirdir. Bu haqda ətraflı danışılmışdı. Bu baxımdan «erməni yazısı» ətrafında fikirlərini X.Yunkerə istisnadən söyləyən İovannes Fridrixin aşağıda gəldiyi nəticə maraqlıdır. O, yazır: «...Armyan yazısının qrafik quruluşunun mənşəi haqqında olan bütün fərziyyələr arasında X.Yunkerin tezisi daha çox diqqətə layiqdir: armyan yazısı əsasən Şimali İrənin Arsaklı/pəhləvi əlyazması əsasında yaranmışdı».¹

Müəllif «erməni əlifbası»nın «Pəhləvi yazısı», başqa sözlə, «orta Persid yazısı» əsasında tərtib edilməsi nəticəsinə gəlməklə bizə əsas verir söyləyərk ki, «Maştos yazısı» və «Maştos tərcüməsi» V əsrdə yarana bilməzdi. Bu əlifbanın ilkin mənşəi ilə bağlı kifayət sayda ziddiyyətli fikirlərin olması da (məşhur linqvist alimlərdən Fr. Myuller «Avesta», semit dilli xalqların yazısı ilə R.Lepsius, Yunan D.A.Olderoqqe Efiopiya qrafikası ilə,² məşhur alim orientalist Ev.Byurnuf isə «Zend»lə, sonra San-Skritlə əlaqələndirir və s.),³ onun «dəqiq» «tarixini» V əsrə aid edən Kilikiya – Venesiya mxiaristləri və onların varisləri tarixi madiyyətə söykənmədikləri üçün onların fərziyyələri qeyri-ciddi və qeyri-elmi hesab edilməlidir.

Erməni əlifbasının mənşəilə bağlı cuz'i qismini xatırladığımız ziddiyyətli fikir silsiləsini ümumləşdirən K.N.Yüzbaşyan son nəticəni belə qiymətləndirir: «Armyan əlifbasının mənşəi elmi mübahisənin predmeti olaraq qalır».⁴

K.N.Yüzbaşyan kimi nüfuzlu alimin araşdırmalar zamanı özünə-məxsus ziddiyyətlər arasında gəldiyi bu aydın nəticə erməni yazısının Mesrop Maştos tərəfindən V əsrdə, həm də etnoarmiyən? (tarixdə «armyan», yaxud «hay» adında etnos olmayıb) linqvistikası əsasında tərtibi ətrafında səsləndirilən hər cür iddianın real tarixə söykənmədiyini, boş-boşuna hay-küy və illuziya olduğunu sübut edir.

Aparılan geniş araşdırmaların nəticələri sübut edir ki, erməni keşiş ədəbiyyatında «qədim armyan dövlətçiliyi» və «Böyük Armeniya» iddiasının əsasında dayanan M.Xorenski və Mar Abas kimi, Mesrop Maştos da onun tələbəsi Koryun da anonim şəxsiyyətdirlər.

Bu o deməkdir ki, erməni tarix ədəbiyyatında guya V əsrdə baş vermiş hadisələri Mesrop Maştosun adı ilə bağlamaq sübut edir ki, çağdaş erməni xalqının orta əsrlər dövrü «tarixi» də, bu günə qə-

dər onların etnik adı, etnik məskəni haqqında dəqiq fikir söyləyə bilməyən ayrı-ayrı istər erməni, istərsə də muzdlu ermənipərəst müəlliflərin ortaya atdıqları çoxsaylı fikir və mülahizələr qədər durmanlı, dolaşiq və ziddiyyətlidir. Elə buna görə də yazı-pozusu olmayan adsız bir icmaya mənsub keşiş Mesrop Maştos tərəfindən «Avesta» mədəniyyətli, «Avesta» yazılı Qafqaz Oğuz Albaniyasının yerli Türk əhalisinə «əlifba» «tərtib» edilməsi, Albaniyada erməni xristian məktəblərinin təşkili və hələ m.ö. nənki Ön Asiya və Ön Qafqazda, hətta Yunanıstanda və Romada öz müstəsna xidmətlərini göstərən Zərdüştiliyə – ulu əcdad dininə nəsil-nəsil bağlı olan əhali arasında xristianlığın təbliği və guya ölkənin bə'zi regionlarında xüsusən Arsakın (Part Türk-İskit çarı) adını Türkün qan yaddaşına çevrən əyalət (indiki Dağlıq Qarabağ) ərazisində yerli əhalinin «xristianlaşdırma» və «erməniləşdirmə» prosesi ilə əlaqədar fantastik iddialara inanmaq üçün ya xalis erməni olmalısən, ya qanın qarışıq olmalıdır, ya da mühakiməli ağıldan zay, doqmatik və «bufqayed» olmalısən.

Bizim yuxarıda Mesrop Maştosla əlaqədar ayrı-ayrı müəlliflərdən gətirdiyimiz fikirlər problemin araşdırılmasında kifayət etsə də, vaxtilə bu poblemlə ətrafında gedən mübahisələrə öz qə't'i münasibətini bildirən, erməni kilsəsinin bütün fırıldaqlarından xəbərdar olan gürcü yepiskopu Kirionun söykəndiyi dəlil-sübutlar da mövzumuzun tamlığı baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Yepiskop Kiron Mesropun guya gürcü əlifbası «ixtira» etməsinin əleyhinə gedir. O, gürcü «kilsə» (Xutsuri) əlifbasının daha qədim olduğunu söyləyir və bu baxımdan fikrini izah etməyə çalışır: «Həqiqətən də gürcü Xutsuri əlifbasının Mesrop tərəfindən tərtib olunması, yoxsa, əksinə erməni dilinin gürcü Xutsuri əlifbasından yaranması məsələsini düzgün həll etmək üçün Mesropun yaşadığı dövrü, onun erməni əlifbasını «kəşf etdiyi» vaxtı tə'yin etmək lazımdır.

Koryunun Mesropun 405-ci ildə (dəqiqliyə bax!!!) öz milli əlifbasını «kəşf etməsi» haqqında uydurmasının, az da olsa, doğru olduğunu ehtimal etsək, o zaman, o VIII-IX əsrlərdən tez yarana bilməzdi və məhz buna görə də, əfsanəvi Mesropun (**Venesiya mxiaristləri orqanının əməkdaşı (1901-ci il, №3) tam sübut etdi ki, Mesropun tərcümeyi-halı XII əsrin məhsuludur**) erməni yazıçıların fikrincə tərbiyə edib təhsilini Bizansda davam etdirmək imkanı verdiyi heç də az əfsanəvi olmayan Moisey Xorenski (487-ci ildə) adlı qardaşı oğlu olub.

Son zamanlar Moiseyin tarixində çoxlu anaxronizmlər və təhriflər göstərmiş Tübingen tarixçisi Alfred fon-Qutşmidin hərtərəfli tən-

¹ Johannes Fridrix. Yazı tarixi. Ön söz və izahatlar İ.M.Dyakonovundur. M., 1979, s.149.

² Ətraflı bax: D.A.Olderoqqe. Erməni-Həbəş əlaqələri tarixindən (Maştos əlifbası). «Qədim Şərqi» toplusu. M., 1975, s.209.

³ N.Emin. «Əlavələr» bölməsi, s.3.

⁴ K.N.Yüzbaşyan. Göstərilən əsəri, s.149.

qidi, həmçinin Moiseyin tarixində onun özünün göstərdiyindən üç əsr gec mövcud olmasının əlamətlərini aşkar etmiş fransalı ermənist Kareranın tənqidi tədqiqatları nəinki yalançı Moiseyin tarixçi kimi nüfuzunu tamamilə qırdı, həm də onu bədii fırıldaqçılıqda ifşa edərək, yazıçı kimi təmiz addan məhrum etdi. (A. Anniski. Qədim erməni tarixçiləri, s.14).

...Lazarev İnstitutunun professoru, mənşəcə erməni olan Q.A.Xalatyants Moisey Xorenski və onun tarixini VIII əsrin sonu və hətta IX əsrin əvvəllinə çəkir (Q.A.Xalatyants. «M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə arмян eposu», s.344) Amma, əgər bədnam Moisey Xorenski IX əsrdə yaşayıbsa, deməli, onun doğma əmisi Mesrop da bu dövrlərdə yaşamalıdır, amma ermənilərin hesablamalarına görə, əmi V əsrdə, onun doğma qardaşı oğlu isə IX əsrdə yaşaya bilərdi! Deməli, kilsənin gürcü əlifbasının izlərinə Mesropdan bir neçə əsr əvvəl rast gəldiyinə baxmayaraq, Mesropu gürcü əlifbasının da «ixtiraçısı» kimi təqdim etməyə çalışan ermənilərin fırıldaqları öz-özünə aşkara çıxır.

Erməni əlifbasının Mesrab (Mesrob) tərəfindən ixtira olunması barədə IX əsr «Şatberd» adlı gürcü toplusunda erməni hərfləri ilə yazılmış aşağıdakı qeyd maraqlıdır: «Mesrab erməni əlifbasının ixtirasını çox güman ki, gürcü nümunələri əsasında etmişdir. (Prof. N.Y.Marr. Erməni-Gürcü filologiyasında mətnlər və tədqiqatlar. III, s. XIX). Əgər Mesrop hətta öz əlifbasını Yunan kallioqrafı Rufinin köməyiylə tərtib etmişsə, Yunan hərflərinin sisteminə və təsnifatına uyğun gəlməyən, baron Usların fikrincə, dünyanın ən mükəmməl əlifbalarından biri olan gürcü əlifbasını necə yarada bilərdi?!

Hər bir xalqın əlifbası tədricən, az və ya çox davamlı məlum inkişaf mərhələləri keçərək formalaşır. Mesrobun gürcülər üçün mükəmməl, ermənilər üçün pis, natamam əlifba tərtib etdiyini düşünmək qərribə olardı, çünki erməni əlifbasında «o» hərfi çatışmırdı və onu XII əsrdə əlavə ediblər, gürcü əlifbasında isə bu hərf əvvəldən var idi.

Ən qədim və həm də yeganə IX əsr erməni əlyazması – Moskva Lazarev Şərq Dilləri İnstitutuna məxsus 887-ci il erməni incilidir. Kitab 1899-cu ildə Q.A.Xalatyantsın redaksiyası altında və onun müqəddiməsi ilə çox gözəl formada nəşr olunub».¹

Deyilənlər təkzibedilməz bir həqiqəti sübut edir ki, Ön Asiyanın geniş ərazilərinə ailə-ailə yayılmış, yadların qapısında günəmuzd meişət keçirmiş və dövrün qüvvətli imperiyalarının ərazilərində ta-

nınmaz, azsaylı adsız-sansız etnik olaraq yaşamış kiçik bir icma (M.Xor) heç zaman nə dövlət yarada bilərdi (erməni tarixçiləri III Antioxun “strateqi” əvvəllər Arme vilayətinin valisi m.ö.188-ci ildən həmin vilayəti çarlıq elan etmiş Artaksi tərəfindən əsası qoyulmuş Artaksilərin 200 illik hakimiyyət dövrünü və Biaini dövlətinin tarixini başdan-başa, Part imperiyasının Kiçik Asiya və Ön Qafqaz valiliklərini seltənət çağlarını, 227-ci ildən 580-ci ilədək olan Sasani dövrünü «armyan arşakidləri» adı ilə öz babalarının «dövlətçilik» «tarixi» kimi qələmə vermişlər, yad xalqların tarixini «erməni xalqının tarixi» adı altında dünyaya yaymışlar), nə yazı «ixtira» edə bilərdi (yazı ilə əlaqədar qarşılaşdığımız ziddiyyətli fikirlər də bunu sübut edir. Hətta bəzi fikir sahibləri «Maştos» sözünün şəxsiyyətlə əlaqədar olmadığını, «Mesrop» adının V əsrdə deyil, daha sonrakı yüzilliklərdə qələmə alındığını söyləyirlər), nə də m.ö. Yunanıstana, m.s. Romaya, daha sonra bütün Qərbi Avropa ölkələrinə geniş yayılmış «Avesta» nüfuzu qabağında Yerusəlimdə İuda dinindən müxalif cərəyan kimi doğulmuş, hələ qundaqdan çıxmamış südəmər körpə yerində olan bir dinin mənsub olduğu Müqəddəs Kitabı Xristin öz vətənidə qəbul edilməsi müşkülə çevrildiyi halda, onu Mesrop Maştosun dilini bilmədiyini Od, Atəş inancılı Qafqaz Oğuzlarına təbliğat yolu ilə qəbul etdirməsi mümkün olardı.

Problemlə əlaqədar istər erməni, istərsə də qeyri-erməni müəlliflərdən gətirdiyimiz fikirlər Mesrop Maştosun V əsrdə yaşamış şəxsiyyət olmadığını aşkarlamaqla, M.Xorenski və Mar Abas kimi, onun da anonim keşiş olduğunu söyləməyə bizə haqq verir.

Qarşıda erməni xristianlığının yaranması və yayılması ilə əlaqədar erməni tarix ədəbiyyatında əsaslı yer tutmuş məlum fikirləri Şərq xalqlarının tarixi kontekstində dəlillərlə aydınlaşdırdıqca bizim yuxarıda gəldiyimiz nəticə bir daha öz elmi tədqiqini tapacaqdır.

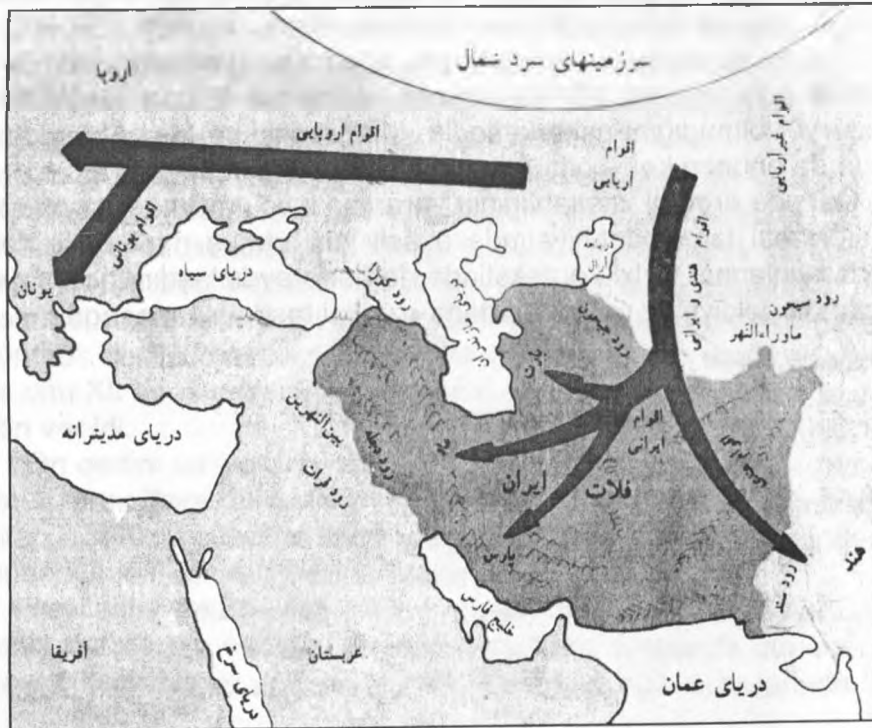
¹ Yepiskop Kirion. Rus tarixində İberiya mədəniyyətinin rolu. Tiflis, 1910, 331-335.

V FƏSİL. «ARILƏR» MƏSƏLƏSİ. ARSAKLILAR ETNOMƏNSUBİYYƏTCƏ KİMDİRLƏR?

Problemə aydınlıq gətirmək məqsədilə M.Xorenskinin və onun adından danışan N.Eminin söylədiklərini burada saxlayaq və qısa da olsa, «Arsaklılar etnomənsubiyyətə kimdirlər?» sualına bir qədər ətraflı cavab verməyə çalışaq.

Mə'lumdur ki, fars şovinist ədəbiyyatında etnoari problemi bir mə'nalı «həll edilir». Burada «Part», «Mad» (Maday), «Pers» və «Hind» adı ilə tayfa budağına ayrılmış əhali «Ari» namında vahid əcdad soykökünə bağlanılır və nəticədə «Hind-Persdill xalqın» sün'i qohumluq bünövrəsi qoyulur. Diqqət edək.

Hətta İran məktəblərində tədris edilən dərslikdə verilmiş xəritədə¹ qeyd edilmiş dövrdə bir çiyini Monqolstan torpaqlarına, o biri çiyini Don çayı sahillərindəki dirənən ərəzilərə söykənmiş Böyük Turan ellərinin mərkəzi hissəsindən «Hind və İran qohumları (tayfaları)» adı ilə nişan verilən tayfa ittifaqı guya ayağa qalxaraq cənuba doğru irəliləyir, indiki İran sərhədinə yaxın Əfqanıstanın cənub

1 Xəritə bu kitabdandır götürülmüşdü: Tarix, İslam İran Respublikası, 1376 (hicri).

ərəzilərdən başlayaraq, dörd nəsil budağına ayrılır.

«Hind qohumları» adlandırılan tayfa Sənd çayını keçərək indiki Hindistan torpaqlarına daxil olur və çayın Oman dənizinə töküldüyü vadidə məskunlaşır. Qalan üç qoldan biri olan Parn tayfaları Xəzər dənizinin şərqindən başlayaraq, indiki Türkmənistan və Əfqanıstan ərəziləri daxil olmaqla, Aral gölünün cənubunadək, Mad (Madaylar) nəslini indiki İran İslam Respublikası ərazisinin əsas hissəsindən Xəzərin şimal-qərbindən və cənubundan Kür çayı boyu Qara dənizin cənub regionlarına doğru, Qərb cəhətdən Dəclə sahillərindəki geniş ərazidə, «Pars»lar çağdaş fars gölü ətəyində kiçik ərazidə lokalizə edilir.

Xəritədə Ural-Altay boylarından Hicrət edən Arilərin ikinci köçünü nişan verən ox şərti işarəsi rus elmi ədəbiyyatında «Rus çölləri» adlandırılan ərəzilərdən, başqa sözlə, ta qədimdən saysız çölçü Türk tayfalarının yaşadıkları çöllərdən (Herodot Skifiyasından) keçərək bir ucu mərkəzi Avropaya istiqamətlənir, ikinci ucu Yunan ərəzilərinə daxil olur.

Turan ellərindən hicrətə qalxan Ari tayfalarının çağdaş İran İslam Respublikasına doğru köç istiqamətini göstərən şərti işarənin hələ qollara ayrılmamış başlanğıcında «Hind-İran qohumları»¹ sözü yazılır. Lakin eyni məskəndən ikinci dəstəyə ayrılaraq Qərbi Avropaya doğru hicrət edən Arilərin istiqamətini nişan verən şərti işarədə «Avropa qohumları» adlandırılır. Bundan başqa, mə'lum olmur ki, hicrət hansı tarixi çağda baş vermişdi və bu bölgünün əsasında hansı tarixi-maddi şərtlər dayanır.

Necə olur ki, Turan soylu eyni tayfa ittifaqı hicrət zamanı iki istiqamətdə hərəkət edərkən biri «Avropa qohumları»na, digəri Avropadilli «Hind-İran əhalisinə» çevrilir?

Maraqlıdır, Avropaya gedən Arilər ayrı-ayrı adlarla nişan verilmirlər, ancaq indiki İran coğrafiyasına doğru istiqamət alan Arilər isə dörd nəsil budağında tanınırlar.

Belə bir antitarixi prinsiplə aparılan bölgü açıq göstərir ki, şovinist fars ideologiyası Şərq cəhətində qədim Hind tarixinə, Qərb cəhətində dəfələrlə dünya tarixinə qüdrətli imperiyalar bəxş edən, öz sivil mədəniyyəti ilə Avropanın gözlərinə işıq verən Böyük Turan tarixini görmək istəməyən Avropanın yeni səlibçi nəslinə söykənmək istəyir. Bu nə deməkdir?

Xəritədə perslərin və hindlilərin nəsil budağı hesab edilən «Mad» (əslində «Maday») tayfaları Ön Asiyanın qədim sahibi kimi göstərilir. Fars tarix ədəbiyyatında belə bir fikir də var ki, guya Ari

1 «Hind» və «İran» adında etnosları tarix tanınmır.

«hind və İran» tayfaları Ön Asiyaya gələn dövrdə həmin ərazilərdə guya başqa etnik tayfalar «yaşamamışlar». Əlbəttə, belə bir antitarixi konsepsiyada dünya sivil mədəniyyətinin baba ocağı olan nə Şumer-Türk, nə Elam, nə də Ön Asiyanın başqa hərbiçi Türk tayfalarının tarixi nəzərə alınmır. Məqsəd də «Hind-Avropa» konsepsiyasının odlu zənciri ilə, belə demək olarsa, mə'lum qəddar dövlətlərin siyasətindən əzab çəkən Türk xalqlarını zaman-zaman hərəkətə gətirən Turanizm ideologiyasının qıç-qoluna buxov və kündə vurmaqdı.

Biz əgər fars müəlliflərinin Ari tayfaları barədə olan iddialarını gerçək tarixlə üz-üzə qoyasız olsaq, tam aşkar olacaq ki, nəinki Ural-Altay boylarında, habelə bir tərəfdən Uzaq Şərqdə dəniz ətəklərində hüdudlanan, o biri tərəfdən indiki Baltika ölkələrinə dirənən əraziləri, habelə m.ö.614-cü ildə Yerusəlimin işğalı ilə¹ bütün Ön Asiya torpaqlarını başdan-başa Böyük Turan soyunun nəhəng nəsil ağacı öz qüdrətli qolları arasına aldığı uludan-ulu çağlarda dünya tarixi «pers», «persid», yaxud «pars» adında icmanı tanıyırdı.

Başqa sözlə, problem tarix və tarixlik kontekstindən araşdırılarsa, gətirilən dəlillər arilərin Maday və Parn tayfaları ilə vahid soykökə bağlı qədim Türk tayfalarından olduqlarına şübhə qalmaz.

«Ari» anlamını madaylara verilmiş ilk ad hesab edən Herodot madayları da farslardan fərqləndirirdi.² Bu barədə yeri gəldikcə danışılacaqdır.

Strabon, fars tarixçilərindən fərqli olaraq, öz «Coğrafiya» əsərində ariləri Hırkanya (Hırkan, indiki Xəzər dənizinin cənub-şərqində yerləşən vilayət) ilə Baktiryanın arasında Part vilayətinin qonşuluğunda lokalizə edir. Onun şimalında Qərbdən Hırkan dənizi, şərqdən Oks çayı (indiki Amu-Dərya) arasında olan geniş ərazidə Dae (Dahe) çölçü Türk tayfaları məskunlaşmışlar. Beş əsrə yaxın qüdrətli Part (Parfya) imperiyasını yaradan Arsaklı sülaləsinin mənsub olduğu Parn tayfaları Aparn və Barani qohum eli ilə birlikdə Dae (Dahe) tayfa ittifaqının eyni nəsil budağındadırlar.

Göründüyü kimi, Ari tayfaları qədim zamanlardan mənsub olduqları Türk tayfalarının əhatəsində yaşamışlar. Arilərin bir hissəsi tarixin bir çağında qədim Hindistana köç etmiş, Hind və Qanq çayları vadilərinin bütün şimal axarları boyunca məskunlaşmışlar.

Cavahirəl Nehru³ Hindistanın qədim tarixindən danışarkən adlarını çəkdiyimiz ərazilərə Orta Asiyadan gəlmiş Sak-İskit tayfaları

¹ Bax: «Antiox strateq», nəşr edən N.Marr, Spb., 1909, s.8.

² Herodot. Tarix, I, 120; VII, 62; Əlavə bax: İqrar Əliyev. Midiya tarixi. Bakı, 1960, s.253. Mişşenko. Qeydlər – Herodot. Tarix, s.400.

³ Ətraflı bax: Cavahirəl Nehru. Ümumdünya tarixinə nəzər. Bakı, 1986, s.54-57; 122-127.

ilə yanaşı, arilərin də adını çəkir. Nehru “mühacir arilərin” məskun olduqları ərazilərdə zəngin mədəniyyət və dövlət sistemi yaratmaları barədə dəlillərin dili ilə danışır. Onun gəldiyi nəticədən mə'lum olur ki, nə çağdaş hindlilərin, nə də farsların mənşəyini Ari tayfaları ilə bağlamağın heç bir tarixi və elmi əsası yoxdur.

Fars müəlliflərinin əksinə olaraq, başqa mötəbər bir fikir də budur ki, onların babaları indiki İran coğrafi ərazisinə m.ö IX əsrdə Qafqaz yolu ilə gəlmişlər¹, heç də Şimaldan «Ari» kökündən ayrılıb, Cənuba gəlməmişlər. Bu fakt bir daha sübut edir ki, yuxarıdakı xəritədə «Pars» adı ilə göl sahilində yerləşdirilmiş əhalinin nə Ari və Mad (Maday) tayfaları ilə, nə də Part ölkə əhalisi ilə mənşəcə qohum olmaları barədə iddia edilən fikir tam əsassızdır.

Strabonun verdiyi tarixi xəbər də həm Maday tayfaları ilə, həm də Part (Parfya) əhalisi ilə birlikdə Pers babalarını özləri kitablarda və xəritələrdə Turan ellərinin mərkəzi ərazilərində «yerləşdirən» indiki fars tarixçilərinin bütün iddialarının əsassız və boş cəfəngiyat olduğunu təsdiq edir. Belə ki, m.ö. 545-ci ildə Baktriyanı² işğal edən əhəmənilər ondan qərbdə Hırkan (Xəzər) dənizinə doğru yerləşən Part (Parfya) və Hırkan ərazilərini də işğal etmişlər. Bu tarixi həqiqət barədə Strabon yazır: «Parfya böyük deyil. Persiya hökmranlığı dövründə və bundan sonra, həmçinin makedoniyalıların uzun hökmranlığı dövründə o hırkanlılarla birlikdə vergi ödəyirdi».³

Təsədüfi deyildir ki, gələri Pers tayfaları yerli qonşularına – Zərdüşti inancılı Madaylara Zarvanın (Ahura-Məzda və Anqra-Manyunun atası) ilan əlamətinə işarə ilə ilk çağdan «Mar» demişlər və onları bu adla da «marlar», yəni «Zarvan nəslindən olanlar» deyər, tarixə nişan vermişlər. İ.M.Dyakonov da ilkin qaynaqlara söykənərək deyilən fikri təsdiq edir. Bu da Zərdüşti inancılı madaylara qarşı gəlmə yad tayfaların yalnız dini düşmənçiliyindən deyil, həm də dövləti düşmənçiliyindən xəbər verir.

Ümumtürk tarixinin siyasi məqsədlə dolaşdırılmış bu qədim dövrünə aydınlıq gətirmək məqsədilə Maday və Part imperiyalarını yaratmış Türk tayfaları ilə gələri Persid əhalisi arasında heç bir etnik əlaqənin olmadığına tarixi şahid olan «Avesta»nın kontekstində problemə nəzər yetirək.

Qədim və Orta əsr müəlliflərinin əsərlərində mühafizə edilib saxlanılan mə'lumatlardan bir qismi Makedoniyalı Aleksandrın Zərdüşti Peyğəmbərin Müqəddəs Kitabını məhv etməsindən, di-

¹ Qramovski E.A. Ön Asiyada İran tayfalarının erkən tarixi.M:1970, s.3.

² Qədim Şərqi tarixi.M:1988.s.288

³ Strabon.Coğrafiya s.486.

gərləri imperatorun əmrilə «Avesta»nın ya «öyrənilməsi», yaxud Yunan dilinə «çevrilməsi» üçün Feopomp¹ adlı şəxsi tarixçisənə tapşırmasından danışirlar. Bu xəbərlərdən aydın olmur ki, yunanlı sərkərdə «Avesta»nı Yunan dilinə «çevirtdikdən» sonra orijinalı məhv etmişdi, ya hərbi qənimət olaraq Yunanıstana yollamışdı?

Bizim qəti fikrimizdi ki, ətrafına Yunanıstanın görkəmli alim və filosoflarını toplamış Makedoniyalı Aleksandr «Avesta» kimi nəhəng bir abidənin məhv edilməsinə hökm verməmişdi və verməzdi də. Şübhəsiz, cahangir sərkərdə, Şərqi başqa sərvətləri kimi, «Avesta»nı da hərbi qənimət olaraq doğma vətəni Makedoniyaya göndərmişdi. Mənbələrdə imperatorun şəxsi tarixçisi Feopompa «Avesta» ilə əlaqədar göstəriş verməsi xəbəri, qədim Yunan müəlliflərindən Qermippin (m.ö. III əsr) Zərdüşt Peyğəmbərin on iki min buğa gönü üzərinə yazmış olduğu Müqəddəs Kitabın iki milyon sətrdən ibarət olmasına verdiyi şəhadət², Ərəb tarixçilərindən Təbəri və Məsudidə³ olan məlumatlar bizim fikrimizi təsdiq edir.

«Avesta»nın qədim yunanların mifologiyasında, fəlsəfəsində, ictimai-siyasi həyatında əsaslı şəkildə köklü yer tutduğunu da bura əlavə etsək, bir daha şübhə qalmaz ki, Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi məhv edilməmişdi.

Hələlik «Avesta»nın talei bizə məlum deyildir. Lakin inanıram ki, gələcəkdə yetişəcək yunanşünas varislərimiz Makedoniyalı Aleksandrın Şərqdən apardığı qənimətlərin izinə düşüb abidəmizin son taleini aydınlaşdıracaq, bu müqəddəs tarixi borcu yerinə yetirəcəklər, inşaallah.

Yada salsaq ki, ilk Yunan əlifbası Yunanıstan adlanan ölkənin hər hansı bir şəhərində deyil, Ön Asiya xalqlarının əlifbası əsasında tərtib edilmişdi, o zaman, bir həqiqət də aşkar olur ki, Atarpatenanın qədim Atəşgahında Atəş təlimindən peyğəmbərlik məqamına çatan müdrik Zərdüşt «Avesta» kimi kamil bir monumental abidəni öz dəsti-xətti ilə yazdığı tarixi çağda, dünya xalqları üçün sivilizasiyanın atəş tonqalını alovlandıranda Makedoniyalı Aleksandrın cahangir ölkəsi hələ cahiliyyət bataqlığında boğulurdu. Bu da danılmaz tarixdir ki, Zərdüşt zəkəsindən nur alandan sonra Yunanıstan (Sokratın Zarvan fəlsəfəsinə yiyələnəndən sonra daxilən etdiyi mə'nəvi və idraki inqilab, Yunanıstanda nüfuzlu yer tutmuş «Zərdüşt məntiqi» adlı təlim ocağı və s. xatırlanarsa, tarixi həqiqət bir

daha aydınlaşmış olar. Qarşıda yeri gəldikcə bu məsələlər ətrafında söhbət açılacaqdır) cahaliyyətdən əkəliyyət dövrünə ilk incə və kövrək qədəm qoymuşdu. Fikrimizi bir qədər başqa şəkildə izah etməyə çalışaq.

Tarix xəbər verir ki, qədim yunanların Kiçik Asiyaya gələnədək mədəniyyət tarixlərini yaşadacaq heç bir yazı-pozuları olmamışdı. Mütəxəssislərin fikrincə, onlar yalnız müstəmləkə torpaqlarında m.ö. IX əsrdə finikiyalıların vasitəsi ilə semit əlifbasını qəbul etmişlər. Lakin ilk Yunan əlifbasının təkmilləşməsi prosesi düz yüz il çəkmişdi.¹

Yazı mədəniyyətinə Ön Asiyada yiyələnmiş müstəmləkəçi yunanlar Kiçik Asiyanın müxtəlif regionlarında inşa etdirdikləri şəhərlərin bəzilərində elmi-dini mərkəzlər yaratdılar. Bu mərkəzlərdə «Avesta» tanrıları, xüsusən mifoloji müdrik filosof Zarvan bütperəst yunanların mə'nəvi-dini həyatında müstəsna rol oynadı.

Deməli, Sokratın dövründə Zarvançılıq fəlsəfi məktəbinin Yunanıstanda böyük nüfuzə malik olmasının güclü mə'nəvi əsası vardır.²

Sokrat Zarvan fəlsəfəsinin işıq-zülmət, isti-soyuq, şirin-acı, gecə-gündüz və s. ikili, əkslik və təkamül mahiyyətini və özünüdərək qanunlarını demonologiya kontekstində dərinləndirərək etdikdən sonra daxilində hayqıran üsyana «mənim daymonum» (demonum – Ə.T.), «mənim allahım» deyərək, quldarlıq cəmiyyətinin yırtıcılığına qarşı qiyam qaldırır. Əlbəttə, bu, qoca Sokratın dili ilə Zarvançılığın bütperəst köləlik dövrünü yaşayan Yunanıstanı başdan-başa lərzəyə salan «Mənəm Tanrı» deyə, hayqıran səsinin əks sədası idi.

Bundan sonra Sokratın üzləşdiyi faciə tarixə bəllidir. Bir də o bəllidir ki, müdrik qoca mə'nəvi dünyasında baş vermiş bu inqilabi çevrilişlə Platon məktəbinin nümunəsində Zarvan fəlsəfəsindən faydalanaraq hazırladığı «inşaat materialları» hesabına antik Yunan fəlsəfə məktəbinin monolit bünövrəsini tikmiş oldu. Təsədüfi deyildir ki, «nəhayətsiz zaman», «əbədiyyət», «başlanğıc», «Zamanın allahı», «Zaman» mə'nalarını verən «Zarvan» adını, eyni mə'nada, Yunan mifologiyasında Zevsin atası Xronos (Kronos) yaşadır.³

Biz mütəfəkkir şairimiz Hüseyin Cavidə həsr etdiyimiz monoqrafiyamızda Azərbaycan romantizminin ən qədim Şərq qaynaqlarını araşdırarkən Zarvan və onun oğlanlarının (Ahura-Məzda və Anqra-Manyu/Əhrimən) Yunan mifologiyasında Xronos-Zevs-Prometey

¹ Ətraflı bax: E.E.Bertels. «Avestanın öyrənilməsində yeni məsələ» - SSRİ EA Şərqsünaslıq İnstitutunun Elmi Əsərləri, III c., 1951, s.267-268.

² E.E.Bertels. Göstərilən əsəri, s.267-268.

³ E.E.Bertels. Əsərləri, c.I. M., 1960, s.47.

¹ Kazimej Kumanetski. Qədim Yunan və Roma mədəniyyəti tarixi. M., 1999, s.8, 31.

² Ətraflı bax: Əjdər İsmayilov (Tağı oğlu). Dünya romantizmi ənənələri və Hüseyin Cavid. Bakı, 1983, s.40-48.

³ Fəlsəfə tarixi. 4 cildə. M., 1957, s.212; K.V.Trever. İncəsənətdə Zərdüştüliyin dualist konsepsiyasının in'ikası (məruzə 18.XII.1938). Dövlət Ermitajının Şərq şöbəsinin əsərləri, c.I. Leningrad, 1939, s.244-246; Dünya xalqlarının mifi. c.I. M., 1980, s.467, 561.

üçlüyü ilə Yunanıstanda, daha sonralar bu körpüdən keçərək Qərbi Avropada yeni bir mədəniyyətin əsasını qoymaları barədə danışmışıq.¹

Yuxarıda problemin tələbləri baxımından öteri dediklerimiz sübut edir ki, «Avesta» hakimiyəti antik yunanların həyatında «Ellinizmə» qədər olan dövrdə və ondan sonrakı tarixi çağlarda da müstəsna rol oynamışdır. Bu tarixi həqiqətin təsdiqidir ki, mö'təbər qaynaqlarda «Avesta» tanrıları Zərdüşt Peyğəmbərin adı ilə ümumiləşdirilir və Azərbaycan türklərinin qədim «Səməvi Kitabı» dünya sivilizasiyasının, onun ən qədim mədəniyyət və mə'nəviyyət tarixinin parlaq bir dövrü olaraq qiymətləndirilir. Oxuyuruq: «Zərdüşt obrazı yunanların vasitəsilə keçərək Avropa mədəniyyətində özünə layiq yer tutdu. O, Ellinizm epoxasında ikinci çoxlu sinkretik miflər yaratmışdı».²

Bu təkzibedilməz tarixi həqiqət «Avesta»nın Ön Asiyada «Ellinizm» mədəniyyətinin taleyində müstəsna xidmətlər göstərdiyi barədə yuxarıda söylədiyimiz fikri bir daha sübut edir.

Bütün bu deyilənlər bir tarixi həqiqəti təsdiq edir: «Ellinizm» adı ilə tarix ədəbiyyatında qeyd-şərtsiz müstəmləkəçi yunanların adına yazılan mədəniyyət ilk işığını aldığı Ön Asiyanın ən qədim əhalisi olan Türk tayfalarının m.ö. minilliklərdə idrakında və tefəkküründə, həyatında və məişətində baş vermiş inqilabi intibaha (Şumer və Atəşgah mədəniyyətinə) qədim ümumtürk tarixinin müstəsna roluna minnətdar olmalıdır.

Fikrimizi bir qədər başqa şəkildə şərh etsək, Türk tayfalarının Şərqdə ayrı-ayrı regionlarda yaşamış qədim mədəniyyət tarixinə malik başqa yerli tayfalarla yanaşı hazırladıqları sinkretik mədəniyyət nümunəsində min illər sonra oyanacaq və Ön Asiya torpaqlarına, ilkin yunanlar olaraq, güclü axınlarla hərbi təcavüzlər edəcək, insan qanı axıdacaq cahil və nadan Qərbi Avropa cahangirlərinə ağıl, zəka və işıq ocaqları hazırlamışlar.

İnkaredilməz həqiqətdir ki, Avropa xalqlarının gözündə tünd qara pərdə olduğu tarixin o çağında «Avesta»da ilkin Böyük Tanrı – Səma Tanrısı³ ideyası, habelə yaradan və yaranış, həyat və kainat, təkamül və idrak, əkslik və ziddiyyətlər, insan və cəmiyyət və s. əbədiyyətdən üzü bəri insanları düşüdüren silsilə fəlsəfi-estetik

¹ Əjdər İsmayılov (Tağı oğlu). Dünya romantizm ən'ələri və Hüseyn Cavid, s.40-50.

² Dünya xalqlarının mifləri, c.1. s.461; Əlavə bax: Tronski J.M. Antik ədəbiyyatı tarixi. Leningrad, 1957, s.3; Xristin dirilməsi. M., 1974, s.33.

³ «Bibliya» yaradan və yaranışla əlaqədar bir sıra ruhaniyyət və dünüvi məsələləri, ən əvvəl Səma Tanrısı ideyasını Atəşgahlarda tə'lim edilən «Avesta»dan əxz etmişdir.

konsepsiyalar müəllifi Zərdüştün ağıl və idrak peyğəmbərliyi məqamına çatmasına yardımçı olmuş məktəbdə və müqəddəs tə'lim-tərbiyə ocağında istifadə edilən yazının da tarixi, şübhəsiz daha qədimlərdən başlanmalı idi. Başqa sözlə, o zaman «Avesta»ya qədər Atəşgahlarda tə'lim-tərbiyə işinin tarixi daha əvvəlki minilliklərə gedib çıxmalıdır.

«Avesta» kimi monumental bir abidənin, çağdaş anlamda, qədim etnomaarif və etnomədəniyyət ən'ələri ilə bağlı yazı mədəniyyəti olmadan birdən-birə təsadüfən yarana bilməyəcəyi kimi, bu abidəyə qədər də Atəşgah məktəblərinin heç bir məhsulu olmadığını təkid edən fikir sahibi olsa, şübhəsiz, o, Azərbaycan türklərinin ulu əcdad tarixinin zəngin keçmişinə dözə bilməyən düşmənlərdən olduğunu nişan vermiş olar. Belə bir məqamda, şübhəsiz, kimsənin müdrik Zərdüştün «Səməvi Kitabı» malik ilk dünya Peyğəmbəri olduğunu qət'i söyləyən ilahiyat tarixini təkzib etməyə həm faktı, həm cəsarəti olmalıdır! Qısqanclıq içində yanan belə adamlar olsa, onlar da başa düşməlidirlər ki, Makedoniyalı Aleksandr Şərqə qılinc çəkəndə «Avesta»nın orijinalını da məhz müdrik bir xalqın Yunanıstana qədər nüfuz etmiş əbədi məş'əl tarixini gələcək nəsillər üçün zülmət qaranlıq bir dünyaya çevirmək məqsədi ilə bu günə qədər elmə sirr olaraq, müəmmalı şəkildə aradan çıxarmış və bizi keçmişimizi unutmağa məhkum etmişdi.

Makedoniyalı Aleksandr Şərqə öz qılinci ilə hansı qanlı fəlakətlər gətirmişsə də, zaman-zaman bu acılar unuduldu, ancaq «Avesta»ya çəkilən qılinc ümumtürk tarixinin kökünə vuruldu, Atəşgah ocaqlarına uzun müddət zülmət çökdü.

Milli fəlakət tariximizin başlanğıcını qoyan bu qəddar hadisə daha sonrakı yüz illiklərdə zamanın hökmünə, dövrün siyasətinə çevrildi, Qərblə Şərqi düşmən düşərgələrinə atdı. Bu çağlardan başlayaraq, Ön Asiya türklərinin tarixi göz baxa-baxa çapılıb talandı. Yaradan və yaranış, təbiət və kainat, insan və cəmiyyət və s. silsilə «Avesta» konsepsiyaları yenidən işləndi, bununla da «Avesta»-Yunan sinkretik tanrıları silsiləsi yarandı, Ahur-Məzdanın (Boqıstan-«Tanrıları Vətəni») «Böyük Tanrı» Olimpi Makedoniyada Zevs Olimpina çevrildi, lakin şəriqli mədəniyyətin səbəbkarına işarə belə edilmədən, qeyd-şərtsiz «Ellinizm» adı ilə yad ünvanlara yazıldı.

«Avesta» saysız inanclar arasında bir-birə qənim kəsilmiş eyni qövmdən olan yarım-vəhşi səhra tayfalarına «Tövrat»la başlanan təkallahlıq, başqa sözlə, vahidlik, birləşmək, bir-birini sevmək və s. tə'limini öyrətmiş oldu. Bundan başqa, «Avesta» Ön Asiyada mə'nəvi hakimiyətdə olduğu tarixi çağlarda İuda inancı ilə gənc

İsus inancı arasında həqiqəti axtaran insanların qəlbində Səma Tanrısı atəşi yandırdı, onlara kainatın sukunətdə deyil, Günəşin yerdə rəmzi olan Atəşin ətrafında daim hərəkətdə olduğunu sübut edən ulu Türkün minilliklərdən gələn ən'ənəvi əbədiyyət nişanını bəxş etdi, onların gözlərindən qəflət pərdəsini qaldırdı. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Müdrük Zarvan fəlsəfəsində köklü yer tutan təkamül nəzəriyyəsi, əkslik qanunu və s. təlim daha sonralar İntibah və Maarifçilik Avropasında yeni filosoflar nəslini yetirdi, Zərdüştü obrazlar silsiləsi dünya romantizm epoxasına ana maya oldu. İnsan tarixinə «Avesta»nın yuxarıda deyilən və deyilməyən xidmətlərinə baxmayaraq, tarixin heç bir çağında Avropanı zülmətdən aydınlığa çıxarmış Atəşgahda şöhlənən əbədi alovun Tanrı qüdrəti-Peyğəmbər Zərdüşt zəkasının xidmətləri kimse tərəfindən öz həqiqi qiymətini almamışdır. Əksinə, ilkin yunanların, daha sonralar Ərəb Xilafətinin qılıncı ilə Atəşgah ocaqları söndürüldükdən sonra ümumtürk tarixinə çökən zülmət qaranlıqda Azərbaycan türklərinin qədim zəngin mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixi yunanlardan başlayaraq, fürsəti əldən verməyən daha sonrakı kiçik etnik qruplara, o cümlədən, çağdaş ermənilərin orta əsr keşiş babalarınınadək, zaman-zaman quldurcasına çapılıb talandı.

Unudulmayacaq həqiqətlərdən biri də budur ki, əgər qan qohumu, dil qohumu, din qohumu Arsaklı sülaləsindən olan çarlar təəssüb çəkib, «Avesta»ni ilkin bərpa etməsəydilər, şübhəsiz, sonrakı nəsillər Azərbaycan türklərinin qədim dövlətçilik, mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixindən xəbərsiz qalacaqdılar. Çünki «Avesta»nın ilkin bərpa talei Sasani səltənəti dövrü dünyaya daha ayıq gözlə baxan Persid çarlarının qismətinə düşmüş olsaydı, o zaman, Türk ölkəsinə daha sonralar bu yad gəlmələr abidəmizi persidləşdirmək mə'nasında, onun hər səhifəsinə öz möhürlərini vuracaq, böyük bir xalqın zəngin qədim irsini tamamilə yaddaşlardan silmiş olacaqdılar. Lakin yuxarıda xatırlatdıq ki, düşmənin qara nəfəsi ilə söndürülmüş müqəddəs Türk ocağı Türkün (Arsaklı çarı I Volgezsin – Valarşanın) əli ilə yenidən alovlandırıldı.

Bu tarixi gerçəklik əsas verir söyləyəyə ki, Part imperiyasının mə'nəvi həyatında və dövlətçilik mexanizminin tənzimlənməsində, habelə idarəetmə strukturunda Mar/Maday səltənəti dövründə olduğu kimi, eyni soy-kökəndən olan Arsaklı sülaləsinin çarları dövründə də mərkəzi Atarpatena şəhərlərində olan Atəşgahlar müstəsna rol oynamışlar.

Son elmi fikir də bizim gəldiyimiz nəticəni təsdiq edir. Belə ki, köhnə Nisada¹ aparılan arxeoloji axtarışlar zamanı Arsaklı çarlarının dövlət arxivinin rəsmi sənədləri sırasında "Avesta"nın m.ö. I əsrə aid ayrı-ayrı hissələrini əhatə edən yazı mətnlərinin aşkarlanması bir daha sübut edir ki, Zərdüşt Peyğəmbərin Urmiyə gölü ətrafında alovlanan idrak, zəka atəşinin şöhləsi dil, qan, can qohumları olan Orta Asiya Türk tayfalarının qədim din-inanc yollarına da nəsil-nəsil işıq salmışdı.

Bəşər tarixinə Zərdüşt kim görkəmli filosof, astroloq və mif deyil, tarixi şəxsiyyət olaraq ilk Peyğəmbər verən xalqın təlim və tərbiyyə aldığı Atəşgah öz nurunu, şübhəsiz, neçə-neçə minilliklərin dərinliklərindən almış, sözün əsil mə'nasında, dövrün Akademiya-sına çevrilmişdi.

Makedoniyalı Aleksandrın da məqsədi düşmən ölkəni işıqdan və ağıldan məhrum etmək üçün «Avesta»nın orijinalını aradan çıxarmaqla bu Akademiyanın xarabalıqlarını tarixin torpaqları altında gizlətmək və yerli əhalinin elm, mə'nəviyyat və mədəniyyətlə bağlı zəngin tarixini nəsillərə unutturmaq idi. Ancaq Yunan sərkərdəsinin xalqların tarixinə qarşı olan bu amansızlığı müdrük Türkün-Uca Zərdüştün ilahi idrakından nur alan Atəşgahlardan uzaqlara yayılan gur işıq seli qarşısında duruş gətirmək iqtidarında olmadı.

Əgər bu dövrə hər formada siyasi və cılız məhəlləçilik meyillərindən kənar əsil alim mövqeyi ilə yanaşıllarsa, o zaman, kerçək tarix şahidlik edər ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Ön Asiyada yaranmış, lakin «Ellinizm» adı ilə yanlış olaraq, qeyd-şərtsiz qədim yunanların adına yazılmış böyük mədəniyyət erasının Ana Mayasında müstəsna rol oynamış, onun təşəkkülündə, inkişafında və formalaşmasında güclü mə'nəvi və mədəni hakimiyyətini qoruyub saxlamış «Atəşgah»ların, başqa sözlə, Azərbaycan türklərinin elmi, mə'nəvi və mədəniyyət tarixinin qədim mərkəzi olmuş müqəddəs ocağın danılmaz xidmətləri olmuşdur.

Bir neçə cümlə ilə ortaya gətirilən həqiqət sübut edir ki, «Avesta» hakimiyyəti mə'lum dövrlərdə öz mə'nəvi və mədəni tə'sir meydanını genişləndirərək regionçuluqdan ümumdünya tarixi səhnəsində xidmətlərini göstərmişdi. Lakin Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan «Avesta» tarixin bir zaman kəsiyində gələrək Ön Asiyada yerləşmiş yad tayfaların, başqa sözlə, persidlərin mə'nəvi və mədəni həyatında iştirak etdiyi illərdə zaman-zaman ciddi düzəlişlərə və əlavələrə mə'ruz qalmışdı.

¹ İ.M.Dyakonov, V.A.Livşits. Köhnə Nisada yeni sənədlərin tapılması. – Ön Asiya toplusu. 2-ci buraxılış. M., 1966, s.156-157.

Ədəbiyyatda belə bir fikir var ki, Arsaklı I Vologez (Valarşa) tərəfindən yenidən həyata qaytarılmış «Avesta» üzərində iş guya ilk Sasani-Persid çarı Ərdəşir Papakanın (m.s. 226-240) dövründə davam etdirilir, nəhayət Müqəddəs Kitabın tam bərpası IV əsrdə II Şapurun (m.s. 309-379) dövründə Atarpatendə Baş Atəşgahda Baş Kahin, əslən Azərbaycan Türkü olan Atarpat Marspandan oğlu tərəfindən başa çatdırılır.¹ Əlbəttə, I Sasani çarı ilə əlaqədar söylənilənlər tarixi yanlışlıqdı.

Bəs, Arsaklı sülaləsi dövrü ilk bərpa edilmiş «Avesta»nın üzərində Sasani səltənəti illərində «Zend Avesta» adı ilə yenidən iş aparılarkən hansı yazıdan-Atarpatena Atəşgahlarında təlim edilən yazıdanmı, yaxud «Persid yazısındanmı» istifadə edilmişdir?

Mütəxəssis fikirlərindən aydın olur ki, xatırlanan dövrdə presidlərin «Avesta» kimi böyük monumental bir abidəni yenidən bərpa etmək üçün yazıları olmamışdı.

Fars təəssübkeşi, görkəmli iranşünas Rus Sovet alimi V.Q.Lukonin Pers əlifbasının m.s. III-V əsrlərdə Sasani çarlarının təşəbbüsü ilə tərtib edildiyini yazır.²

V.Q.Lukonin uzun illərin araşdırmalarından sonra gəldiyi fikirə söykənsək, o zaman, «Avesta»nın bərpasını Ərdəşir Papakanın dövrü ilə bağlayan iddianın tarixilikdən uzaq olduğunu qəbul etməliyik. Deməli, abidənin Arsaklı I Vologezin dövründə bərpasının Sasani dövrü davamı IV əsrdə II Şapurun səltənət illərinə düşür. Bu, heç də o demək deyildir ki, yüksək səviyyəli yazı dilinə malik olan abidə II Şapurun dövründə Pers-Sasani «yazısında», Pers-Sasani dilində əlavələrlə redaktə edilmişdi. Əsla! Çünki tarixin bu çağlarında bisməmiş, «çiy» yazının vasitəsilə «Avesta» kimi monumental abidəni Pers dilinə çevirmək mümkünsüz idi. Deməli, elmi ədəbiyyatda «Avesta»nın ilk bərpasını perslərlə əlaqələndirən fikrə nə tarixilik, nə də elmilik baxımından heç cür bəraət qazandıрмаq olmaz. Təsədüfi deyildir ki, görkəmli mütəxəssis İ.M.Dyakonovun fikrincə, qədim parslar öz mixi xətti yazılarını Madaylardan almışdır.³ Bu o deməkdir ki, yüksək yazı mədəniyyəti əsasında qələmə alınmış monumental abidəni təcrübəsiz bir yazı dilində yad dilə çevirmək istənilən nəticəni heç cür verə bilməzdi.

Təsədüfü deyildir ki, I Vologezin bərpa etdirdiyi «Avesta»nın Pers-Sasani dilinə çevirən Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş tayfalardan Maqlara mənsub ziyalı olmuşdu. Bu ba-

xımdan «Avesta»nın yeni bərpasının Pers mənşəli hər hansı bir alimə deyil, Atarpatenada Baş Atəşgahın baş kahini, Maq mənşəli Atarpat Marspandan oğluna tapşırılması Azərbaycan türklərinin etnik tarixinə qarşı olan düşmən mövqelərin bəzi məqamlarına tarixi aydınlıq gətirmiş olur.

Qarşıdakı yüz illiklərdə Atarpat Marspandan oğlunun təkmilləşdirdiyi və bərpa etdiyi «Avesta»nın Persid dilinə çevrilməsi zərurəti ortaya çıxır. Görkəmli Avestaşünas E.E.Bertels həmin tarixi çağı belə səciyyələndirir: «Həmin dövrdə «Avesta»nın dili, güman ki, məhdud sayda alimə, həmin dili məxsusi olaraq öyrənənlərə tanış idi. Buna görə də kitabı Pars dilinə tərcümə etmək çox vacib idi; bu tərcümənin son variantı üzərində iş güman ki, yalnız I Xosrovun (531-578) zamanında başa çatmışdır».¹

Yüz illərdən bəri şovinist fars ədəbiyyatında nəsilərdən nəsilərə aşılaraq mif dumanına real aydınlıq gətirmək məqsədi ilə yuxarıda dediklərimizi sual şəklində təkrar edirik: bəs, bu Müqəddəs Kitab hansı dildə, hansı yazıda bərpa edilmişdi ki, onun Pers dilinə çevrilməsi zərurəti qarşıya çıxır?

Suala tarixin dili ilə özümüz cavab veririk: Zərdüşt dilində («Avesta dilin»də), Zərdüşt yazısında («Avesta yazısı»nda), «Avesta yazısı»nda qələmə alınan abidə artıq yeni-yeni meydana çıxmış Pers ziyalıları üçün də çətinlik törədirdi. Tarix bəlli edir ki, «Avesta»nı I Xosrov Sasaninin dövründə «Zend Avesta» adı ilə Pers dilinə Azərpada adlı bir Azərbaycan Türkü çevirmişdi.

Əgər biz «Avesta»nın Pers dilinə tərcüməsinin tamamlama tarixini I Xosrovun hakimiyyət dövrünün (531-578) təxminən 550-ci ili ilə məhdudlaşdırsaq və xatırlasaq ki, Ərdəşir Papakan m.s. 227-ci ildə Yekbatanı (indiki Həmədanı) ələ keçirərək, Part Türk-İskit dövlətinin Arsaklı səltənətini tarixdən silmiş və bununla da Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi, mədəni təşəkkülündə, formalaşmasında və inkişafında beş əsrə yaxın bir zaman ərzində tarixi xidmətləri olmuş qohum Türk tayfalarının qədim dövlətçiliyi bünövrəsi üzərində, Əhəmənilərdən sonra ikinci növbəti Pers dövləti olan Sasanilər hakimiyyətinin əsasını qoymuşdur, o zaman, təkzibedilməz bir həqiqət meydana çıxar: indiki farsların babaları olmuş Əhəməni sülaləsinin hakimiyyət dövrü (m.ö.550-330) başdan-baş, Sasanilərin isə səltənət çağının 323 ili Pers çarları üçün də «Ana Yasa» olmuş Arsaklı hökmdarı I Vologezin yenidən bərpa etdirdiyi «Avesta»nın Sasanilərə qədər olan I Vologez variantı, Makedoniyalı Alek-

¹ E.E.Bertels. Seçilmiş əsərləri. I. M., 1960, s.47.

² V.Q.Lukonin. Sasani İranının mədəniyyəti. M-L., 1969, s.25.

³ İ.M.Dyakonov. Midiya tarixi. M-L., 1956, s.367.

¹ E.E.Bertels. Seçilmiş əsərləri, c.I. s.47.

sandrla əlaqədar təcavüzü nəzərə almasaq, ilk orijinal nüsxə kimi qiymətləndirilməlidir. «Avesta»nın ayrı-ayrı parçalarına aid mətnlərin Köhnə Nisa xarabaqlıqlarından aşkarlanması bizim fikrimizi bir daha təsdiq edir.

«Avesta»nın Sasani çarlarının hökmü ilə Persid dilinə «Azərpət» adlı Azərbaycan türkü tərəfindən çevrilməsi və Türk əsilli yazılı abidənin adının əvvəlinə «Zend» sözünün əlavə edilməsi də bizim fikrimizi təsdiq edir.

Əgər «Zend Avesta» sözünün etimoloji elmi-tarixi izahına diqqət yetirsək, məlum olar ki, «Avesta» namı «əsil mətn» anlamı verərək kitabın daha qədimliyini göstərsə, «Zend» ifadəsi «təfsir», yaxud «tərcümə» mənasında orijinalın başqa dilə, yəni Persid dilinə çevrilməsinə şahidlik edir.

Azərbaycan türklərinin Ana Mayasında iştirak etmiş Ön Asiya yerli türk tayfaları arasında atəşgah təlimi almış dövrün ziyalılarının dilində və yazısında qələmə alınmış «Avesta»nın Pers dilinə tərcüməsi zamanı eyni paraleldə mətnin təfsir edilməsi həqiqətinə etnotarixilik baxımından aydınlıq gətirmək əvəzinə, tarixin bu ciddi şahidliyini nəzərə almadan qədim Ön Asiyanı və Qafqazı Türksüz görmək istəyən Qərb dövlətlərinin və Rus imperatorluğunun ideoloqları – Şərqi mədəniyyət və mədəniyyət irsini, o cümlədən, tarixini araşdıran siyasətçilər abidəmizi ümumilikdə fars xalqının adına yazmışlar.

Azərbaycan türklərinin soykökündə ilkin Ana Maya olmuş Türk tayfa ittifaqının Mar/Maday/Maq nəslinə məxsus qədim inanc evində – Gənzəkdəki Baş Atəşgahda «doğulmuş» və orada da ərsəyə gəlmiş «Avesta»nın Sasanilər dövründə «Zend» əlavəsilə yeni bir etnomərhələyə keçdiyinə günümüzə qədər elmi ədəbiyyatda işarə belə edilməsə də, bu onların qararı tarixinin bir məqamına işıq salır, indiki vəziyyətdə Azərbaycan türkləri ilə farslar arasında, necə deyirlər, şərikli mal-əmlakə çevrilmiş qədim abidəmizin etno-coğrafiyasına, etnohüduduna bir aydınlıq gətirmiş olur.

Bu deyilənlər təkzibedilməz o tarixi həqiqəti təsdiq edir ki, «Avesta»nın «Zend» dövrü Sasani çarları Müqəddəs Kitaba öz əlavələrini etməklə Azərbaycan türklərinin zəngin əcdad irsinə ortaq olmuşlar.

Problemimiz üçün maraqlı cəhət odur ki, Sasani çarları dövründə «Avesta»nın həm növbəti yeni bərpası, həm də Müqəddəs Kitabın persidlərin dilinə çevrilməsi tarixi Atəşgah təlimi almış dövrün kamil ziyalıların hər ikisi də Azərbaycan türküdür. Bu da təbii idi. Nə üçün? Sualın cavabını görkəmli Avestaşünas alim A.O.Makovelski verir. O, yazır: «Maday imperiyası dil və mədəniyyəti baxımından öz inkişafında daha yüksək səviyyəyə çatmışdı.

Farslar özlərinə dövlət yaradanda və mədəniyyətlərini inkişaf etdirəndə çoxlu anlayışları və sözləri Madaylardan əxz etmişdilər.»¹

Görkəmli iranşünas tarixçi alim R.Fray da tarixi keçmişə eyni həqiqət işığı ilə yanaşaraq yazır: «Maday qəbilə birləşməsi ilk başlanğıcdan madaylardan, mannallılardan və iskitlərdən ibarət olmuşdur.

...Madaylar farsların mədəniyyətinin formalaşmasında başlanğıc rolunu oynamışlar... Hətta bütün adət və ayinlər də farslara madaylardan keçmişdir»²

Söhbət konkret «Avesta»nın üzərinə gələndə R.Fray qət'i nəticəyə gəlirdi: «Mən belə hesab edirəm ki, Zərdüştün təlimi əvvəl Maday xalqları tərəfindən, sonra persidada (Maday imperiyası dövrü Persid tayfasının körfəz sahilində kiçik bir ərazidə məskun olduğu satraplığın adı-Ə.T.) qəbul edilmişdir».³

Məşhur şərqşünas alim V.V.Bartold da problemə aydın münasibət bildirmişdi. O, yazırdı: «Azərbaycan İranın (söhbət coğrafi ərazidən gedir – Ə.T.) həyatında istər müsəlman dövrünə qədər, istərsə də İslam dövründə tamamilə özünəməxsus yer tutur.

Azərbaycana məxsus Zərdüştün həyatı barəsində hekayətlər mövcuddur. Azərbaycanın İslama qədər olan Baş şəhərində – Gənzəkdə (indiki Təxti-Süleyman xarabığı – Ə.T.) Zərdüştilərin məbədi yerləşirdi».⁴

Tanınmış fars Avestaşünası İbrahim Purdavud da Zərdüştü, onun kitabını və müqəddəs Atəşgahı Azərbaycan türklərinin adı ilə əlaqələndirərək yazırdı: «... Zərdüşt Azərbaycanda - o zaman Gənzək, sonralar Təxti-Süleyman və Ərəb mənbələrində Şiz adlandırılan yerdə doğulmuşdur. Məhz buna görə də Zərdüştilərin «Bundəhiş» kitabında Gənzək yaxınlığındakı Urmiyə gölü müqəddəs sayılmış, Gənzəkdəki «Azərəxş», ya «Durəxş» və ya «Azərgəşp» adlanan Atəşgah ziyarətəh olmuşdur».⁵

İbn Xordadbeh yazır ki, İslam dövrü ərəblərin «Mədain» adlandırdıkları indiki İrak ərazisindəki qədim Ktezifonda yerləşmiş Sasani sarayında taxta çıxan hakim xeyir-dua almaq üçün oradan Maq Türk tayfalarının müqəddəs Tanrı evinə tacqoyma mərasiminə günlərlə uzaq məsafəni ötüb piyada gəlməli idi»⁶.

¹ A.O.Makovelski. Avesta. Bakı, 1960, s.46.

² R. Fray. İranın irsi. M., 1972, s.108.

³ Yəni orada

⁴ V.V.Bartold. Əsərləri, VII c., Moskva, 1971, s.661.

⁵ «Avesta». Bakı, 1995, s.103.

⁶ İbn Xordadbeh. Yollar və ölkələr haqqında kitab. Bakı, 1986, s.107

Təkcə bu qaynaqda verilən xəbər kifayət edər ki, pers hakimlərinin nəinki Əhəmənilər, habelə Sasanilər səltənəti dövründə də Azərbaycan türklərinin Ana Mayasında iştirak etmiş qədim tayfaların yaratdıqları Maday imperiyasında idarəetmənin siyasi və mə'nəvi qurumlarına söykənmişlər, Atəşgah tə'limindən maariflənmişlər, "Avesta" mədəniyyətindən yeni baxışla bəhrələnmişlər.

İbn Xordadbehdən başlayaraq Əbu-Duləfə¹ (X əsr) qədər, Ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları İslamiyyət illərində də Şərqdə və Qərbdə yaşayan atəşpərəst əhalinin maqların Tanrı evindən Müqəddəs Od apardıqlarına şahidlik edirlər.

Bütün bunlar sübut edir ki, Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş yerli türk tayfalarının yaratdıqları "Avesta" dövlətçilik qanunları toplusu pers sülaləsinin (istər Əhəməni, istərsə də Sasanilər) səltənət illərində də dövlət qurumlarında idarəetmənin siyasi və mə'nəvi mexanizmi olmuşdur.

Tarix xəbər verir ki, perslər öz keçmişləri ilə bağlı inamdan üz çevirib, on illərlə yad inanca əylməyə məcbur olsalar da, Maday imperiyasının zəifləməyə başladığı çağlardan onların yerli hakimiyyətə olan düşmənçilikləri üzə çıxır: onlar Maday imperiyasının son çarı Astiyaqı da «Əjdaha» adlandırırlar. Bu ən'ənəyə uyğun olaraq, Pers tayfaları madayları da «ilandan doğulmuşlar» (M.Xorenski) deyərək nişan vermişlər. Təsadüfüdür ki, gələcəkli böyük bir xalqın keçmişini unutmamaq üçün Pers-Əhəməni hakimi Kserks tərəfindən verilmiş, Ön Asiya və Ön Qafqaz türklərinin inanc və əfsanələrini in'ikas etdirən və bir millətin soy adını, sosial-mə'nəvi varlığını tarixləşdirən Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi «Avesta»ya Sasanilər dövrü əlavə edilmiş «Divlər əleyhinə qanun»da Əhrimən, hətta bə'zən Dədə Zərdüştün özü Div övladı kimi qələmə verilmişdi.²

Qədim Şərq mətnlərində Sanskrit dilində «İşıq Tanrısı»² kimi anılan Devuş-Div Azərbaycan Türklərinin əcdad Tanrısıdır. Zərdüştlükdə od, işıq fəlsəfəsini mifik Div rəmzi ana təbiətlə bağlayır. Lakin bu işıqlı varlığın zülmətə büründürülməsi başqalarının tarixinə sahiblənmək məqsədilə edilmiş düşmənçilikdən başqa bir şey deyildir. Görkəmli madayşünas İ.M.Dyakonov da gəldiyi elmi qənaətlərdə Əhəməni-Pers hökmdarlarının Zərdüştə və onun tə'liminə düşmən olduqları nəticəsinə gəlirdi.³

¹ Ötraflı bax: Əbu Duləfin ikinci risaləsi (Mətnin tərcüməsi, nəşrə hazırlanması, giriş və izahatlar P.Q.Bulqakovun və A.B.Xalidovundur.) M., 1960, s.25.

² Ötraflı bax: Əjdər Tağı oğlu. «Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ən'ənəsi». Bakı, 1983, I fəsil.

³ Ertix R.İblis-Muzikant. – Şərqsünaslar kollegiyasının qeydləri, c.V, L.,1930, s.393.

Tarix xəbər verir ki, Sasanilər «Zend Avesta»nın Arsaklılar tərəfindən toplanmış ilkin variantının üzərində yeni islahat və tərtib işləri apararkən çox sərbəst hərəkət etmişlər. Pers hakimləri başqa soy ada məxsus olan tarixi keçmişə mütləq hakim, mütləq sahib mövqeyindən yanaşmışlar. Təsadüfüdür ki, «Turan Madayı» adı ilə «Zend Avesta»da nişan verilmiş keçmiş imperiyaya müharibə e'lan etmək nümunəsi olaraq, orada rəmzi mə'nada ilan, yə'ni Maday/Mar nəslindən olan insanı öldürmək ən xeyirxah əməl kimi nəzərdə tutulurdu. Hətta «Zend Avesta»da xüsusi maddəyə əsasən neçə «ilan öldürən» şəxs bir o qədər də «Div öldürmüş hesab edilir» və xeyirxah əməl sahibi kimi qiymətləndirilir.

Bu, yerli əhaliyə məxsus tarixi səltənəti ələ keçirmiş persi çarlarının Zarvanla bağlı inanc rəmzi pərdəsi altında gələri əhali çağırışı idi.

Zarvan dualist təfəkkürün kəşfi idi, təkamül nəzəriyyəsinin və təbiətin əkslik qanununu şəxsləndirən mifik obraz idi. Onun ilan səciyyəsi göstərir ki, ulu türklər sonralar təbiət qüvvələrini şəxsləndirərkən ilkin ilan inancını subyektivləşdirməyi də unutmamışlar.

Maday imperiyası dövrü Zarvanın oğlanları olan Ahura-Məzda və Anqra-Manyu arasında heç bir ziddiyyət, düşmənçilik olmadığı halda, Əhəmənilərin hakimiyyəti illərində onlar barışmaz mövqelərdə dayanır, Anaqra-Manyu Əhrimən adı ilə «Div övladı» kimi təqdim edilir.

Göründüyü kimi, süquta varmış imperiyanın əzəl sahibi olmuş madaylara qarşı hələ perslərin əhəmənilər dövründə gələri tayfanın ilk düşmən hücumları, Arsaklı I Vologezin hökmü ilə toplanıb cəm edilmiş «Avesta» nüsxəsinə Sasanilər hakimləri tərəfindən daha sonralar zaman-zaman edilən əlavələr və aparılan islahatlar prosesi Türk soyuna məxsus olmuş qədim «Avesta» abidəsini «Zend Avesta»nın («Avestanın təfsiri») içərisində ustalıqla əritmək, başqalarına aid olan yaxşı nə vardisa, onu təkrar etnopersid zəminindən süzgəcdən keçirmək və ona sahiblənmək məqsədi daşımışdır.

Beləliklə, heç bir ciddi tədqiqata, araşdırmaya ehtiyac olmadan Pers tayfaları Maday tayfa ittifaqı ilə ayrı-ayrı yad soykökdən olduqlarını, ilkin inanclarda ayrıldıqlarını, dil və dünyabaxışca fərqləndiklərini, nəhayət Dayokla başlayan Astiyaqla sona çatan imperiyada birgə yaşamaları tarixi zərurətdən doğan yad gəlmələr olduqlarını özləri bütün əlaqələrində açıq-aşkar biruzə vermiş olurlar. Təsadüfüdür ki, görkəmli iranşünas V.V.Struvenin «Zend Avesta» ətrafında illər uzununu apardığı geniş araşdırmalar

³ İ.M.Dyakonov. Midiya tarixi, s.399.

madayları Pers tayfaları ilə eyni kökə bağlayan fikrin qeyri-elmi və qeyri-tarixi olduğunu meydana qoyur.¹

Təsadüfi deyildir ki, çağdaş mütəxəssislərin gəldikləri nəticəyə görə, Maq Zərdüşt Fars dövlətinin ilk başlanğıcı olan Əhəməni səl-tənətindən xeyli əvvəl yaşamışdı.²

Bu baxımdan İ.M.Dyakonov da əhməniləri Zərdüşt ardıcıları hesab etmir.³ Başqa görkəmli iranşünas olan M.A.Dandamayev əhməniləri «politeist» adlandıraraq qeyd edir ki, onlar öz dini görüşləri üçün Zərdüştlikdən çox şey əxz etmişlər.⁴ Lakin buna baxmayaraq, onların yazılarında Zərdüşt yada belə salınmır.⁵

Bu deyilənlər sübut edir ki, ümumtürk tarixinin Manna-Maday, Maday-Atarpatena, Albaniya-Part (Parfya) dövrlərini hər hansı qeyri-türklərlə, o cümlədən, perslərlə şərik etmək, yaxud başqa yad tayfanın milli mənsubiyyətinə bağlamaq ən aşağısı ədalətsizlikdir, abırlının nəyi varda abırsızın adına çıxmaqdır.

Başqa tarixi səhifələrimiz kimi, Parn tayfalarını (partlıları) da perslərin ayağına yazan fikrə qarşı iki mütəxəssisin gəldikləri qənaətləri burada yad etmək faydasız olmazdı.

Həyatını Türk qövmünə aid qədim tarixin tədqiqinə həsr etmiş, elmin patriarxı mərhum L.N.Qumulyovun gəldiyi nəticə budur ki, partlar perslər üçün yad olan turanlı tayfalarındandırlar.⁶ Alman tarixçisi Ö.Mommsen də mənbələrə söykənərək Arsaklıların etnomənsubiyyətlərini (Parn tayfalarının Arsaklı sülaləsi) turanlı hesab edir.⁷ Bu fikri Dövlət Ermitajında Şərq şöbəsinə iyirmi ildən artıq başçılıq etmiş İran-fars tarixinin və mədəniyyətinin böyük təəssübkeşlərindən olan görkəmli rus-sovet tarixçisi V.Q.Lukonin başqa formada inkişaf etdirmişdir. O, yazırdı ki, qədim ədəbiyyatda Parn hakimlərini Əhəməni-Pers hakimiyyətini ələ keçirmiş qəsbkarlar kimi verirlər.⁸

İ.Şopen də qaynaqlara istinaq edərək perslərə «Paröi və Paröyan» (yəni Parfyalı) adlarının mə'lum olmadığını söyləyərkən, şübhəsiz, gersidlərin Part əhalisi ilə (Parn tayfaları ilə) qohumluğundan danışan fikirləri təkzib edir.⁹

¹ V.V.Struve. Zərdüştliyin Vətəni. «Sovet Şərqsünashğı». c.V. M-L., 1948, s.25.

² E.A.Doroşenko. İranda Zərdüştlik. M., 1982, s.10.

³ İ.M.Dyakonov. Midiya tarixi. s.398-400.

⁴ M.A.Dandamayev. İran ilk Əhəmənilər dövründə. M., 1963, s.241-245.

⁵ Dünya xalqlarının mifləri, ensiklopediya, 2 cildə, c.1, M., 1980, s.563.

⁶ L.N.Qumulyov. Minillərlə Kaspi ətrafında. Bakı, 1991, s.58.

⁷ Ö.Mommsen. Roma tarixi, c.2, M., 1887, s.60.

⁸ V.A.Lukonin. Qədim və erkən orta əsrlər dövrü İran. L. 1987, s. 91.

⁹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.226.

Deyilənlərdən aydın olur ki, qohum tayfaları bir ittifaqda birləşdirən və qüdrətli imperiya yaradan madaylar turanlı Türk soyundandırlar. Elmi çirkəbli siyasətin ayağına yazan təəssübkeş tarixçilərin zorakılıqlarının əksini farslar özləri söyləyirlər. Onlar öz nifrətlərini, düşmənçiliklərini madayları Zarvanın («Ahura-Məzdanın və Əhmənin atası-«Zaman Tannısı») əlamətlərindən (İlan totemi) birinə istinadən «marlar», yaxud «ilandan doğulmuşlar» adlandırmaqla biruzə vermişlər. Hətta perslər Zərdüşt Peyğəmbərin ardıcıllarını Div törəməsi hesab etmiş, onları lə'nətləmişlər.¹

Madayları perslərə bağlayan fikir torpaqlarımızı kimlərinə adına bölərkən qəyyumluq etdikləri ermənilərin də payını unutmurlar, onları da Türk tarixinin arzu olunmaz, zorakı, qanunsuz «varislik» siyahısına almaqdan çəkinmirlər. Əlbəttə, biz burada desək ki, Mar tayfalarının adı ilə ilişkili «Martuni», yaxud Mardaket² və s. toponimlər Zarvan inancılı Türk soy adını yaşadan məskənləndirlər, o zaman, yerli Türk əhalisinin tam başqa mə'nada ləfzində işlətdiyi anlamı («ərmən»-«ər mənəm», «mən ərəm» və s.) çağdaş ermənilərin sün'i şəkildə özlərinə çıxaraq, uydurma millət adına çevirdikləri (ərməni-erməni) kimi, əlbəsələri də, nəğmə və musiqiləri də, adət-ən'ənləri də ev sahibinə məxsus olsa da, onu üzə vurmaq, bu barədə hər hansı şəkildə yazmaq heç zaman Türkün yadına düşməmişdir, əksinə, erməni mühacirləri ev sahibinin humanist hamiliyi müqabilində tarixin ədalətsizliyin nəticəsi olaraq, it – pişiyimizdən tutmuş əcdad torpaqlarımızadək öz adlarına çıxmış, onlara əl tutanların vücudunda sağalmaz əbədi qara yaraya çevrilmişlər.

Təsadüfü deyildir ki, şeytandan üç gün əvvəl dünyaya gəlmiş bu hiyləgər və məkrli adsız məxluq ulu Oğuz torpaqlarına sahiblənməyə çalışsa da, Ön Qafqaz qədim Azərbaycan Türkü ölkəsinin Qərb ərazilərində (İrəvan yaylasında) aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı meydana çıxarılmış başqa madiyyətlər kimi, «Artaşat-1» arxeoloji sahəsində də aşkarlanmış müstəsna elmi qiyməti olan başqa zəngin tapıntılar da şəhadət verirlər ki, bu coğrafiyanın XIX əsrdən başlayaraq «erməni» adlandırılmış İşkil tayfaları ilə heç bir əlaqəsi olmamışdır. Əksinə, gerçək tarixi özündə yaşadan bu zəngin mədəniyyət Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarının tarixində açmış olduğu Biaini Maday-Atarpatena Oğuz Albaniyası-Part (Parfya) dövrünün səhifəsinə aid ümumtürk sivilizasiyasına daxil edilmiş mədəniyyət olduğu təkzibedilməz həqiqətdir. Unutmaq olmaz ki,

¹ Ateistin stol üstü kitabı. M., 1968, s.401.

² M.Xorenski. Artaşesin oğlu Artavazın Şarur çöllərində marlar arasında «Marakert» adında şəhər saldığını xəbər verir. - «Armeniya tarixi», s.69.

Türk tarixinin xatırlanan dövrü bir tərəfdən vaxtı ilə Avropadan gələn yad tə'sirlənməyə-Ellinizm sinkretizminə əks tə'sir göstərmiş, o biri tərəfdən inkişafda, yüksəlişdə müdrik qədim Şərqi bünövrəsi üzərində ucalmış Şərqi mədəniyyətinin, dini baxışının, fəlsəfinin Qərbi dünyasına keçməsinə şərait yaranmışdır. Biz, nümunə olaraq, yalnız antik Yunan və Roma mədəniyyəti «körpüsü» vasitəsilə Qərbi keçən XIV-XIX əsr Avropa ədəbiyyatında, mədəniyyətində, estetik və fəlsəfi baxış tarixində müstəsna tə'siri olmuş Zərvançılığın (Sokrat məktəbi bu fəlsəfinin bünövrəsi üzərində ucaldılmışdır) və Zərdüştiliyin adını çəkməklə kifayətlənirik. Şumer-Türk dövrünün ənənələrini yeni çalarlarla davam etdirən qədim Şərqi yeni sivil çağlarında yaranmış «Avesta»nın və Zərdüştü dünyagörüşün, başqa sözlə, Zərvan fəlsəfəsinin, habelə, xüsusən Ahura-Məzda və Mitra adlı tanrıların Şərqi «övladı» olan üç nəhəng dini-siyasi abidəyə - «Tövrat», «İncil» və «Qur'ana» təkallahlıq, həyat, yaradılış və s. haqda fəlsəfi-idraki qaynaq olmaqla, mənsub olduğu soy-kökün ulu keçmişinin əvəzsiz qiymətini meydana qoymuş olur.

İnsanlığın şərəfinə, elm xatirinə Turan soylu Ari probleminə bu tarixi gerçəklik kontekstindən yanaşılsa, o zaman, Ön Asiyada və Qafqazda qədim Türk torpaqlarını «Pers torpaqları» adı ilə qucaqlayan şovinist fars müəllifləri mə'lum iddiaları üçün Altay boylarında, başqa sözlə, Böyük Turan ellərində, yaxud onun yaxın-uzaq qonşuluğunda əcdadlarının məskun olduqlarını sübut edəcək arxeoloji mədəniyyət nümunələri, etnolingvistik, etnoantropoloji və etnopsixoloji materiallar əsasında fikir söyləməlidirlər.

Təbii ki, nə erməni, nə gürcü, nə fars müəlliflərinin, nə də onların müdafiə edən siyasi qüvvələrin iddialarına tarix şahidlik etmir. Dünya tarixi ona şahiddir ki, Böyük Turan soyunun tarixi düşməni olan qəddar qüvvələrin Dədə Arazımızı Azərbaycan türklərinin bağrına zəhərli mirqəzzəb xəncəritək saplayıb, vahid Ana Vətənimizi Şimala, Cənuba parçalayan zamandan həm ermənilər, həm də onların dil ayrı, din ayrı «əziz qardaşları» fars şovinist elitəsi ümumtürk tarixi hesabına mənsub olduğu gələri xalqa «qədim vətən»¹ tapmış oldular.

¹ Bu gün özünü erməni kimi tanıdan hayların «qədim tarixin»dən danışmağa dəyməz. Lakin farslara gəldikdə onların qədim Türk torpaqlarında tarixləri aşağıdakı şəkildədir:

Gəlişləri – m.ö. IX-VIII əsrlər (E.A.Qrantovskiya görə):

a) Persid-Əhəməni (Azərbaycan türklərinin Ana Mayasında iştirak edən Maday/Mar/Maq tayfalarının yaratdıqları Maday imperiyasının səltənəti üzərində) dövləti m.ö. 550-330-cu illər.

b) Persid-Sasani (Azərbaycan türklərinin soykökündə əsaslı şəkildə iştirak etmiş Part Türk-İskit tayfalarının Arsaklı çar səltənəti üzərində) tayfaları m.s. 227- 642 illər.

Heç bir qədim mənbə, yaxud arxeoloji mədəniyyət şahidlik etmir ki, Maday, Parn (Dae, Barani), Pars (Persid) və Hind tayfaları ilkin eyni məskəndə, eyni tayfa birliyinə daxil olmuş, eyni tarixi çağda başqa ərazilərə birlikdə hicrət etmişlər. Fars babalarının çağdaş İran dövlətinin yerləşdiyi qədim Ön Asiya ərazilərinə gəliş tarixləri də, haradan, necə gəlmələri də elmi ədəbiyyatda mübahisəlidir. Şovinist İran alimləri olan İbrahim Pur Davud və Səid Nəfisinin fikrincə, çağdaş farsların ədəbiyyatda «Pars» («Pers») adlandırılan babalarının heç də uzaq Sibir çöllərindən deyil, qonşu qədim Hindistanın Sind əyalətindən (xəritədə «Hind» tayfa qolunun lokalizə edildiyi yer. Hind əhalisinin qədim tarixini saxtalaşdıran bu fikir, ayrıncı problem olaraq, işlənilməlidir) su yolu ilə gəlib, indiki fars körfəzinin sahilində mühacir olaraq, yerləşmişlər.

Ön Asiya xalqlarının qədim tarixinin tanınmış tədqiqatçısı E.A.Qrantovski Pers tayfalarının həm Orta Asiya istiqamətindən, həm də Hindistandan indiki İran ərazisinə daxil olmaları fikirlərini qəti rədd edir. Alimin qənaətinə, perslər m.ö. IX-VIII əsrdə Şimaldan Qafqaz yolu ilə indiki İran sərhədlərinə keçmişlər.¹ Başqa görkəmli tarixçilər, o cümlədən E.E.Kuzmina da persidlərin indiki İran ərazilərinə gəldiklərini yazır.²

Tarix xəbər verir ki, m.ö. bəşər cəmiyyətinin beşik çağından döyüşkən saysız Türk tayfalarının yaşayış və məişət coğrafiyasının Şərqi cinahı indiki Çin və Hind torpaqlarının Şimal ərazilərindən başlayaraq, Ön Asiyada Qərbi cinahı Şumer-Türk soyunun yerləşdiyi İkiçayarası (Mesopotamiya) ərazilərini və Tavr³ dağ silsiləsinin əsas hissəsini əhatə edirdi, başqa istiqamətdə Baltik sahillərindəki torpaqlara dirənirdi.

Persidlərin nə Ural-Altay boylarından gəldiklərini, nə madayların və parnların bu günə qədər özlərini «Ari» tayfası kimi qələmə verən persidlərlə soykökdən heç bir qohumluq əlaqələri olmadığını sübut edən fikrə tarix ədəbiyyatında tez-tez rast gəlinir. Məsələn,

¹ E.A.Qrantovski. Ön Asiyada İran tayfalarının erkən tarixi. M., 1970, s.3.

² E.E.Kuzmina. Kavatin və Öfrasiabın ölkəsində. M., 1977, s.9.

³ «Tavr» adında Türk tayfaları ilk məskənləri olan Krım yarımadasından hərəkət edərək Kiçik Asiyaya gəlmiş, dağ silsiləsi boyu Ön Asiyanın Şərqi əyalətlərinə-Zaqor dağlarına doğru yayılmışlar və yerli qohum tayfalarla qaynaq-qarışmışlar. Məşhur rəvayətdə təsadüfən deyilmir ki, nəhəng Öjdahann (Maday, Mar və Maq tayfaları nəzərdə tutulur) bir başı Tavr dağlarında, o biri başı Zaqor dağlarındadır. Fikrimizə, bu mifoloji rəvayət «Təbriz» toponimində reallaşmışdı. Görünür Tavr Türk tayfaları yerli qohum əhali ilə yeni nəsil kökündə vahidləşmiş tarixi çağda onların adında (Tavr=Tavriz, Təbriz) fonetik aşılama, leksik-semantik dəyişmə getmişdi. Həmin dağ silsiləsi də onların şərəfinə mənbələrdə «Tavr dağları» adlanır. Erməni kilsə ədəbiyyatında «Tavr dağları» «erməni dağları» adı ilə qələmə verilir.

Azərbaycan türklərinin Herodotun¹ qələmi ilə etnik tariximizin qan yaddaşına çevrilmiş «Astiyaq» abidəsində verilən xəbərdən də aşkar olur ki, persidlərin Kirlə, yə'ni Maday imperiyasının son çarı Astiyaqın qız nəvəsi ilə başlanan çar nəsli Türk nəsli ağacının bir budağıdır. Eyni Ana kökdən olan Maday tayfalarına görə, Turan soylu Arilərin persidlərlə qohumluq əlaqələri ancaq bu qədərdir.

Onu da unutmamaq olmaz ki, Astiyaq əfsanəsində və başqa tarix ədəbiyyatlarında verilən məlumatlardan bəlli olur ki, təkçə Kirin (Kiroşun) anası Mandana Mar/Maday tayfasından olmamış, hətta onun atası Kambisin də qanı Türk qanı ilə qarışıqdı. Deməli, ədəbiyyatda deyildiyi kimi, tarixin bir çağında indiki Hindistanın qədim Sind əyalətindən gələrək, yaxud Qafqaz dağlarını aşaraq çağdaş İran körfəzi sahilində Ön Asiya Türk tayfalarına məxsus ərazinin kiçik bir hissəsində məskunlaşmış persidlərin adını dünya tarixi səhifələrinə yazan Kirlə başlanan çar nəsli qüdrətli Türkün damarlarından axan comərd qandan yaranmışdı. Min təəssüf ki, bu qan «metis» - Pers qanı ilə qarışıqdan sonra Türkün comərdliyi persidlərin xəyanəti ilə qarşılaşdığı tarixi həqiqəti də ancaq unutmamaq olmaz. Elə bu səbəbdəndir ki, Türk Astiyaqı hakimiyyətdən salan da, ulu Maday səltənətini silahlı qiyamla ələ keçirən də damarlarında yarı Türk, yarı Persid qanı axan onun qız nəvəsi, Mandananın oğlu Pers-Əhəməni sülaləsinin banisi Kirdir (Kiroşdur).

Tarixi həqiqət budur ki, farsların babalarını tarixə nişan verən amil mənsub olduqları rəiyyət kütləsi deyil, damarlarında döyüşkən Türk qanı axan baba səltənətindən irsi güc alan Kirin, xəyanət yolu ilə də olsa, ələ keçirdiyi qos-qoca dövlətin tarixində yazdığı varislik səhifəsidir. Deməli, tarixin bu çağında farsların çar babası qüdrətli dövlətçilik bünövrəsinin üzərində öz dövlət fəaliyyətini yaradır, bu işdə onların zəngin mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixinə söykənir.

Bu tarixi həqiqət Maday/Mar tayfalarını Pers-Əhəməni sülaləsinin çar nəsli ilə başqa şəkildə qohumluğundan danışmağın tarixi əsası olmadığına şahidlik edir.

Bu tarixi həqiqətin təsdiqi baxımından Herodotun verdiyi xəbər problemimiz üçün olduqca önəmlidir. Yunan tarixçisi yazır: «Onun (Kirin – Ə.T.) anası Maday çarının qızı, atası bütün münasibətlərdə çarıcağdan aşağıda dayanan, madayların hakimiyyəti altında yaşayan pers idi».²

Bu həqiqəti xatırladan görkəmli rus tarixçisi L.Qumulyov yazır ki, indiki farsların bir hissəsi (xüsusən, Əhməni çarları ilə başlanan əsilzadə sülaləsi-Ə.T.) sakların və madayların¹ sonrakı nəsillərindəndir.²

O, Parnları da perslərlə heç bir qohumluq əlaqələri olmayan turanlı tayfalarından hesab edir. Tanınmış iranist alim V.Q.Lukonin də Parn tayfalarını perslərdən kəskin şəkildə fərqləndirir.³

Herodot «Tarix»in başqa bir səhifəsində də Maday tayfaları ilə persidlərin tam ayrı-ayrı etnik kökə bağlı olduğunu xəbər verir.

«Tarixin atası» fikrinin şərhində yazır ki, Madaylı Maq (Maday tayfa ittifaqını təşkil edən tayfadan biri də maqlardı. Zərdüşt Maq tayfasındandır. Peyğəmbərə «Maq Zərdüşt» deyilməsi də bununla əlaqədardır) Maday hökəmdarı Astiaqa demişdi: «Sənin hakimiyyətini möhkəmləndirmək bizim üçün vacibdir. Çünki hakimiyyət parsalara keçsə, madaylar qula çevriləcək, parsar onlara, özgələr olaraq, nifrətlə baxacaqlar. Əksinə, nə qədər ki, sən bizim həmtay-famız hökmranlıq edirsən, biz sənin hakimiyyət payından bəhrələnirik və sənin vasitənlə bizə böyük hörmət göstəririk».⁴

Yenə Herodotda oxuyuruq: «Pars ə'yani Qomriy deyir: «İndi parsaların üzərində hökəmdar madaylı Maqdır».⁵

Başqa bir səhifədə qoca Yunan çərxi-fələyin dəyişdiyini xəbər verir: «Allah heç bir günahı olmayan madayları qula çevirdi, əvvəllər madayların qulu olan parsarı onların ağası etdi».⁶

Nəhayət, başqa bir misal. Yunan tarixçisi yazır ki, ilk Maday çarı Deyyokun oğlu Fraorta hakimiyyətə keçəndən sonra parsaların üstünə hücum etdi, onların kiçik ərazisini (diqqət edin: Herodot «kiçik ərazi» deyərkən, yəqin ki, perslərin gəlib indiki İran körfəzi sahilində yerləşdiyi ərazini nəzərdə tuturdu) Maday satraplığına daxil etdi. Bu dövrdə parsar yerli xalqın qədim inancı olan atəşə ta-

¹ Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, şovinist fars tarixçiləri bu tarixi həqiqətin əksini söyləyirlər. Belə ki, onlar başqa Türk tayfaları ilə yanaşı Maday/Mar/Maq, habelə Sak (yə'ni İskit) tayfalarının iştirakı ilə bir xalq olaraq təşəkkül tapmış Azərbaycan türklərini persidlərin, guya Səlcuqilərin gəlişindən sonra «türkləşmiş» kiçik bir budağı kimi qələmə verirlər. Milli və dövlətçilik bəlamız ondadır ki, çöhrəmizi yeyən və adı bizdən olan, lakin bütün şüurlu həyatı boyu düşmən dəyirmanına açıqdan-açığa su axıdan, siyasi məqsədlə Azərbaycan türklərinin tarixində «Fars faktor» axtaran, ölkəmizdə farsçılıq ideyalarını möhkəmləndirməyə çalışan mə'lum nankor tarixçilər, çox təəssüf ki, hər zaman xalq tərəfindən deyil, xalq adından parlaq mükafatlara layiq görülmüş, yüksək mənsəb və maliyyə imtiyazları ilə tə'min edilmişlər.

² L.N.Qumulyov. Minillərlə Kaspi ətrafında. Bakı, 1991, s.58.

³ İ.A.Lukonin. Qədim və erkən orta əsrlərdə İran. L., 1987, s.91.

⁴ Herodot. Tarix, s.120.

⁵ Yenə orada.

⁶ Yenə orada, III, s.71.

⁴ Yenə orada, s.101

¹ Ətraflı bax: Herodot. Tarix. M., 1888, s.57-71.

² Yenə orada, s.49.

pınsalar da, onlar Atəşgah məktəbinin yaradıcıları olmuş maqları Div ardıcılıarı hesab etmişlər.

Hətta Əhməni çarı Kserksin hökmü ilə maqların yaratdıqları zəngin mədəniyyəti və onların qədim tarixlərini məhv etmək üçün «Div əleyhinə» («Videvdat») adlı xüsusi qanun məcəlləsi tərtib edir. Elə buna görə də, sasanilərin dövründə də Pars hakimləri, hətta Zərdüşt Peyğəmbərin özünü Div ardıcılı olduğunu bəyan etmişlər.

Bunun səbəbi o idi ki, Zərdüşt ilk Atəşgahın əsasını qoymuş, Maday imperiyasını ən yaxın qohumlar olan Maday və Mar tayfaları ilə birlikdə yaratmış Maq¹ tayfalarının arasından çıxmış Peyğəmbər idi. Perslər bu həqiqəti qəbul edə bilmirdilər!

Tarix xəbər verir ki, «Avesta»da təsbit edilmiş inanc və əfsanələr əhmənilərdən xeyli əvvəl yaradılmışdır. Hətta Zərdüşt qanunnaməsinin («Avesta»nın) ən qədim hissələri Maday imperiyasına qədər olan dövrlərdən başlayaraq Ərəb xilafətinin işğalı və İslamiyyətin geniş yayıldığı ilk çağlaradək e'tiqadlı yerli əhali arasında hakim nüfuzunu çox ciddi şəkildə qoruyub saxlamışdır. Bu gün də Azərbaycan türklərinin məişətində köklü yer tutan od («od haqqı», «günəş haqqı» andı və s.), su («öləndə su üstündə tapılmasını» qarğıışı, yuxunun suya danışılması və s.), hava və torpaq (məhsuldarlıq və bərəkət inancı: «bərəkət haqqı», «çörək haqqı» və s. andlar) müqəddəsliyi, habelə bu dörd müqəddəs cövhərdən Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın yaratdığı kainatın oyanışı, yazın gəlişi («Ahura-Məzda bahar bayramı»), yaxud sadəcə «Bahar bayramı») ilə əlaqədar mərasimlər əcdadlarımızın mə'nəvi tarixinin yaşadılmasına canlı sübutdur.

Ötəri xatırladığımız bu real kerçəklik əsas verir qəbul edərk ki, Maday etnos və dövlət adı olaraq Pars (Pers) etnosundan tam ayrı mənşəyə¹ – Türk nəsil mənşəyinə mənsubdur və Maq tayfaları ilə eyni kökə bağlıdır, eyni qan qohumudur.² Təsadüfi deyildir ki, tarix ədəbiyyatında çox zaman vahid tayfanı həm «Maday», həm də «Mar»(Maday/Maq) namında qeydə alırlar. Məsələn, M.Xorenski III Antioxin «strateqi» Artaksini (Strabon), ermənilərcə Artaxesi «Atarpatena əsilzadəsi» adlandırarkən onun etnomənsubiyyətinə işarə edərkən «Mar/Maday» sözlərini işlədir.

Əlbəttə, bu deyilənlər əsas verir söyləyərk ki, persidləri, çağdaş İran məktəbilələrinin «Tarix» dərsliyində yazıldığı məzmununda Türk ellərinin Böyük Anası Turan torpaqları ilə əlaqələndirmək və bu-

nunla da çağdaş farsları da Türk nəsil ağacının Maday və Parn tayfa budağına bağlamaq tarixi saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir.

Strabon da Parn, yaxud Aparn tayfalarını köçəri maldarlar olan Dahe/Daye əhalisinin nəslindən hesab edir. O, yazır: «Hirkan dənizindən başlayaraq iskitlərin əksəriyyəti Daylar adlanır. Dayların bəziləri Aparn, digərləri Ksanfiya, üçüncüləri isə Tessur adlanır. Aparanlar Hirkanya və onunla həmsərhəd dənizə ən yaxın yerləşirlər, digərləri isə, hətta Ariyanın önündə uzanıb gedən sahəyədək yayılırlar.

Aparnlarla Hirkanya və Parfya arasında düz Arilərin ərazisinədək geniş və susuz səhra uzanır».¹

Strabonun söylədikləri aşkarca göstərir ki, yuxarıda İran İslam Respublikasının hətta məktəbilələrinin beynini zəhərləmək məqsədi ilə qədim Türk tayfalarının əcdad torpaqlarını «Persid Ariləri» adı ilə farslaşdırmaq siyasəti yeridən şovinst müəllifin tərtib etdiyi xəritənin heç bir tarixi əsası yoxdur.

Ariaini ölkəsindən daha cənubda yunan dilində «Persis» sözü yazılmış kiçik ərazi «Sinus persicus» körfəzi sahilində lokalizə edilir. «Ariaini» və «India» adı ilə qeydə alınmış ölkələrin arasında nəhəng çay axır.

Bütün bunlar göstərir ki, Arilərin nə fars, nə də Hind xalqlarının babaları ilə etnogenetik əlaqələri olmamışdır. Lakin Arilərin bir hissəsi tarixin bir çağında başqa Türk tayfaları ilə birlikdə Hindistana köç edib, orada məskunlaşmışlar.⁴

Strabon nə partlıların, nə arilərin qədim perslərlə etnik qohumluqları olmadıqlarına şahidlik edir. O, Partlıların, başqa sözlə, Arsaklı çar səltənətinin tərkibi haqqında da marqlı fikir söyləyir: «Potdonyə görə, Parfyada (Partda-Ə.T) Ali Şuranın tərkibi iki hissədən ibarət idi; onun bir hissəsi çarın yaxın qohumlarından, digəri Maq müdriklərindən təşkil edilmişdir».²

Tarix xəbər verir ki, Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş başqa qohum tayfalardan daha fərqli, ədəbiyyatda «Mar»/«Maday»/«Maq» adı ilə yazıya alınmış tayfa birliyi Ana Maya olaraq, tarixi xidmətlər göstərmişdir.

Strabon da Arsaklıların hakimiyyəti dövründə dövlət işlərində Perslərin deyil, onlarla vahid Türk nəsil ağacına mənsub olan maqların iştirak etdiyini söyləyir.

¹ Herodot. Tarix, s.55

Strabon. Coğrafiya, s.483-484

² C.Nehru, göstərilən əsəri, s.54-57;122-127.

Strabon, s.487.

¹ Əlavə bax: E.A.Qrantovski. Ön Asiyada İran tayfalarının erkən tarixi. M., 1970, s.57-58; İ.M.Dyakonov. Midiya tarixi. M-L., 1965, s.145-154, 221, 278.

Problemə tam aydınlıq gətirmək üçün Arsaklılarla əlaqədar fikrimizi bir qədər də ətraflı izah etməyə çalışaq.

Geniş Turan çöllərində yaşayan Parn tayfa birliyinin keçmişinə nəzər salan bəzi müəlliflər bu cəsur hərbi türklərin Makedoniyalı Aleksandrın ordu hissələrinin qarşısına saysız qüvvə ilə çıxdıqlarını və yunanların ildırım sürətli yürüş istiqamətini Hind torpaqlarına doğru dəyişməyə məcbur etdiklərini yazırlar.

Atalarının hərbi döyüş ənənələri üzərində öz həyat tərzini yaşayan Parn tayfa birliyinin yeni nəslə tayfa başbuğu I Arsakın (m.ö.250/248) başçılığı altında Oksa (Aral) gölünün cənub ərəzilərindən - Oksa (Ceyhun, indiki Amu-Dərya) çayının sahillərindən, başqa sözlə, azad Turan çöllərindən qarşısızalmaz güclü axınla Part ölkəsində (yunanlarca «Parfya») yerləşən Selevk satraplığına hücum etdi. I Arsak açıq döyüşdə Yunan satrapı Andraqorası öldürdü və onun böyük ordusunu qılıncdan keçirdi, ölkəyə sahib oldu. Bundan sonra I Arsak Partla qonşu olan başqa Selevki satraplıqlarını - Ariyainini (Ariaların ölkəsini) və Bəlxı (Baktriya), habelə Hırkan (Alban, Kaspi, Xəzər) dənizinin cənub-şərq sahillərində yerləşən Hırkanyə torpaqlarını işğal etdi. Bununla da Parn Türk tayfa birliyinin səltənət tarixinin əsası qoyuldu. Ümumtürk tarixinin bu dövrü onun banisi I Arsakın şərəfinə dünya tarixində "Arsaklar" namında özünə layiq yer tutdu.

Türk səltənətinin "Arsaklar" adı ayrı-ayrı xalqa məxsus ədəbiyyatda müxtəlif şəkildə səsləndirilir. Məsələn, Arsakları farslar «Eşkaniyan», yunanlar «Arsakidas», Roma və Qərbi Avropa əhali «Arşakides» (Arsacides), orta əsr erməni kilsə ədəbiyyatında Arsaklar nəslinin Part dövlətinin Şərq əyalətlərində hakimiyyətə gələn nümayəndələri «Bahlavıq»/«Bahlavuni» (yəni bəxlilər), ölkənin Qərb əyalət çarları «Arşakuni», yaxud sözün yunan formasına uyğun olaraq, «Arşakilər» namında qeydə alınmışdı.

İbrətəməz cəhət odur ki, ayrı-ayrı xalqların tələffüzünə uyğun səsləndirilən Arsaklıların Ön Asiyada və Ön Qafqazda yaratdıqları dövlətçilik tarixi farsların, gürcülərin və ermənilərin arasında dədə malı kimi bölündü: «pers arşakileri», «erməni arşakileri», «gürcü arşakieri».

Fikrimizcə, görkəmli Türk alimi Kırzioğlu Mehmet Fəxrəddinin gərgin elmi axtarışlarının nəticəsi olaraq, Arsaklı türklərinin tarixi ilə əlaqədar gəldiyi nəticə qiymətli elmi dəyərə malikdir. Hər şeydən əvvəl, onun konsepsiyası ümumtürk tarixinin Arsaklı sülaləsinə məxsus Ön Asiya və Ön Qafqaz tarixinə sovet dövrü siyasi metodologiya ilə yanaşaraq, onun ayrı-ayrı illərini farsların, gürcülərin, xüsusən ermənilərin adına çıxan müəlliflərin ilk tənqidə duruş gə-

tirə bilməyən eyniruhlu konsepsiyalarını darmadağın edir. Kırzioğlu yazır: "...Arşakuni" dedikləri böyük dövləti qurub Hindistandan Qafqazlara, Sır-Dəryadan Fıratadək uzanan ölkələri hökmləri altında birləşdirən arsaklılar əski oğuzlardan və türkmən sayılan türklərdirlər".¹

Müəllifin Strabonda adı gedən arsaklıların mənsub olduqları Dahe tayfalarını ədəbiyyatda "Teke/Təkə" namında anılan türkmənlərin ulu babaları olması, habelə, onları "əski oğuzlar", yaxud "türkmən oğuzları" adlandırması yalnız bizim araşdırmaya cəlb etdiyimiz problemə tarixi baxımdan aydınlıq gətirmir, eyni zamanda, qədim Azərbaycan tarixinin həmin dövrünə işıq salır.

Ümumtürk tarixinə qarşı olan terror yağmalanmaya baxamayaaraq təkzibedilməz bir həqiqət mə'lumdur: Hırkan (Xəzər) dənizinin cənub-şərqində yerləşən Part dövlətinin əsasını qoyan Parn tayfa boyunun başbuğu I Arsakın şərəfinə dünya tarixində təxminən 475 illik qızıl səhifə açan Arsaklı sülaləsinin adını hansı xalqa mənsub müəllif olursa olsun, hansı dildə, hansı formada tələffüz etməsinə və ədəbiyyatda hansı şəkildə yazmasına baxmayaraq, Böyük Türkün şanlı hərbi və qüdrətli dövlətçilik tarixinin üstünü ort-basdır etmək mümkünsüzdür.

Problemə bir qədər də aydınlıq gətirmək üçün Maday dövlətinin banisi Dayeukku ilə tayfanın son çarı Astiyaqın adının etimoloji təhlilinə də diqqət yetirək.

Fikrimizcə, Maday tayfa ittifaqının simasında qüdrətli bir imperiyanın əsasını qoymuş Dayeukku adının yaranması da, həmin ittifaqa daxil olmuş iki qohum Türk -İskit tayfasının - Daye və Uk/Oq/Ox tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, belə bir qanunauyğunluqla başqa bir Türk tayfasının adı da düzəldilmişdi: Turukku tayfa birləşməsi.

Bəllidir ki, «Maday» adını «Midiya» şəkilində qələmə alan qədim Yunan müəllifləri hökmdar Dayeukku adını da öz etnolingvistikalarına uyğun olaraq, «Dey-Ok», yaxud «Day-Ok» deyimində səsləndirsələr də, isimlərdəki mə'na eynidir.

Son Maday çarı Astiyaqın adına da yuxarıdakı təhlil baxımından yanaşaq və bu meyli həmin fikrin ardı hesab edək: As/Az-ti/tey-dey/-aq/oq-ox.

Maday imperiyasının ilk və son çarlarının adlarını etimoloji müstəvidə qədim Şərq təfəkküründən güc alan işıq altına saldıqda anti-türkizm şovinist ədəbiyyatın qaranlıq keçmişi bir daha zülmətə çevirdiyi duman yavaş-yavaş aydınlaşır və qarşıda inkaredilməz

¹ Kırzioğlu M. Fəxrəddin. Kars tarixi, s.137.

canlı tarix dayanır. Bəlli olur ki, 475 illik səltənət yaratmış Arsaklar sülaləsinin mənsub olduqları Parn Türk –İskit nəslə Maday imperiyasının yuxarıda nişan verdiyimiz ilk və son çarlarının adını yaşadan bir qoluna mənsubdurlar. Əlbəttə, «Venditad»da çoxsaylı Türk tayfalarını özündə birləşdirmiş imperiyayı «Turan Madayı» adlandırılması da təsadüfi deyildir.¹ Bu baxımdan Strabonun verdiyi xəbər maraqlıdır. O, yazır: «Oksa (indiki Amu-Dərya çayı – Ə.T.) sahili boyu köçəri həyat keçirən Dayların Parn adlanan hissəsinin hakimi nəslən İskit olan Arsak Parfyaya (Part ölkəsinə – Ə.T.) yürüş edib, onu özünə tabe etdi».²

Təsadüfi deyildir ki, qədim müəlliflər Day tayfalarını «İskit» adı ilə nişan verilən çoxsaylı Türk tayfalarından biri olduğunu yazırlar. Elə buna görə də Strabon və Pompey Troq (Yustin) da Daylarla İskitləri eyni dildən, eyni dindən olan vahid nəslə mənsub əhali hesab edirlər.

Eyni soyköklə bağlı olan Arsaqlı çar sülaləsinin Ön Asiya və Ön Qafqaz səltənət dövründən danışan Strabon sözünə davam edərək yazırdı: «Arsak müşkül hala düşəndə Şimal müttəfiqi olan Aspasiaklara (Şimali Qafqazda indiki Kuban çöllərinə doğru məskunlaşan İskit tayfalarından –Ə.T.), yə'ni çölçü qohumlarına güvənirdi».³

Deyilənlər inkaredilməz bir həqiqəti aşkara qoyur: Day/Daye-/Dahe tayfası Maday imperiyasının əsasını qoymuş Dayeukkun adını baba olaraq yaşadır və yeni bir nəslə-tayfa ittifaqını özündə birləşdirir. Strabon xəbər verir: «İskitlərin böyük bir hissəsi Hirkan dənizindən başlayaraq «Daylar», onun şərqliləri isə Massaget və Saklar⁴ adlandırılırlar, qalanları isə İskitlərin ümumi adı ilə tanınırlar. Lakin hər bir tayfa ayrılıqda xüsusi ad (yuxarıda verilmiş adlardan başqa, Barani və s. tayfa adları-Ə.T.) da daşıyır».⁵

Deyilənlər tarixin canlı şahidinə çevrilərək sübut edirlər ki, ayrı-ayrı yüzilliklərdə Maday və Part imperiyasını yaradan başbuğlar vahid qüdrətli hərbiçiləri Türk tayfa ittifaqının ən yaxın qohum qollarına mənsub görkəmli sərkərdələr olmuşlar.

Maday və Part imperiyalarını yaratmış ayrı-ayrı adda olan tayfaların Türk mənşəli olmalarına kifayət sayda başqa mə'lum tarixi

gerçəklik də şahidlik edir. Məsələn, zəngin mə'nəviyyat, mədəniyyət və dövlətçilik tariximizi məhv etmək və gələcək nəsillərə keçmişlərini unutturmaq məqsədilə Maday imperiyasının Ana Yasası olan «Avesta»nın orijinalı Makedoniyalı Aleksandr tərəfindən müəmmal şəkildə yox edilir, lakin aradan yüzilliklər ötsə də, Şərqi böyük bir hissəsinə hökmü çatan növbəti Türk imperiyası dövrü tayfa başbuğu I Vologez (I Valarşa) Arsaqlı ölkədə müdrikləri və aqilləri səfərbərliyə alır, Atəşgahlarda mühafizə edilib saxlanmış arxiv və kitabxanalardan «Avesta»nın ayrı-ayrı hissələrini bir yere cəm edir, dünya tarixində ilk Müqəddəs Kitabı gələcək nəsillərə çatdırır.

Bu məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə sual meydana çıxır: Əgər Madaylar etnomənsubiyyətə Persidirlərsə, bəs nə üçün əhəmənilər dövrü guya onların Ana Yasası olan «Avesta»nın müəllifi Zərdüştü Əhrimənə eyniləşdirirlər, hətta onu Div övladı adlandırırlar?¹ Yuxarıda bu haqda kifayət qədər danışıldı.

Perslərin yazını madaylardan götürdüklerini söyləyən mütəxəssis alimlərin fikirlərinə nə deyirsiniz, bəs?-və s. və i.a.

Yuxarıda deyilənlər kifayət edər ki, genetik cəhətdən Arsaqlı sülaləsinin Türk nəsilli olduğunu xəbər verən qaynaqların mö'təbərliyi bir daha qəbul edilsin. Bu haqda qarşıda yeri gəldikcə danışılacaqdır.

Bütün bunlar göstərir ki, «Maday» və «Parn» tayfalarını tarixi ədəbiyyatında «Ari» adı altında Pers və Hind tayfalarına qohum edən müəlliflər super şovinist kontekstdən ümumtürk tarixini təhrif edirlər.

Maday imperiyası dövründən əsası qoyulan çarlığın Atarpatena dövründə etnogenetik mayalanma gedən uzun bir prosesin (Selevk-Yunan müstəmləkəçiliyi illərində proses zəifləyir) davamı olaraq, Arsaqlı sülaləsinin 475 illik səltənətinin ilk illərindən, daha dəqiqi I Vologezin (Valarşanın) öz ata-baba kitabını-«Avesta»nı yenidən toplayıb, Atəşgahların ilkin «Akademiya» nüfuzunu özünə qaytardığı və atəşsevərləri yeni sivil yoluna saldığı çağlardan Azərbaycan türkləri, bir xalq olaraq, özlərinin yeni tarixi inkişaf mərhələsinə yaşayırdı.

Atəşgah tə'lim və tərbiyəsi almış, dövrün görkəmli ziyalı olan Azərpad adlı Azərbaycan türkünün I Vologez (Valarşa) Arsaqlının rəhbərliyi altında yenidən cəmiyyətin istifadəsinə verilmiş «Ana Yasası» («Avesta»nı) Sasani çarlarının xahişi ilə Persid dilinə çevirməsi əsas verir söyləyək ki, Parn tayfalarının Arsaqlılar səltənəti dairələrində anılan, başa düşülən dil və yazı Pers-Sasani çarları üçün başa düşülməz olmuşdur. Elə buna görə də türklərdən ta-

¹ Z.A.Raqozina. Midiya tarixi. SPb., 1903, s.172.

² Strabon. Coğrafiya. s.484.

³ Yə'nə orada.

⁴ Massaget və Sak əhalisi Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş qohum tayfalarıdır. Elmi ədəbiyyatda tarixin bir çağında Ön Qafqaza gələn Massagetləri Kür-Araz ovalığında, Sakları indiki Şəki əyalətində yerləşdirirlər. «Sakaşen» toponim adını bu tayfa ilə əlaqələndirirlər. Massaget tayfalarının lokalizasiyasında meydana çıxan fərqli fikirlər, tarixə yanaşmada yanlışlıqla deyil, şübhəsiz, onların ayrı-ayrı tarixi çağlarda hierarxiyə əlaqədardır.

⁵ Strabon. Coğrafiya, s.483.

¹ Ətraflı bax: Əjdər Tağıoğlu. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm an'ənəsi. I fəsil.

rixən ikinci dəfə xəyanət yolu ilə hakimiyyəti ələ keçirmiş Perslər ölkəni idarə etmək üçün Ana Yasanı-«Avestanı» qədim Azərbaycan türklərinin ilk təşəkkülündə Ana Maya olmuş tayfaların dilindən öz dillərinə çevirtməyə məcbur olmuşlar.

Qədim tarixə reallıqla yanaşan bə'zi müəlliflərin sözlərinə qüvvət olaraq, onu da əlavə edək ki, yuxarıdakı fakt hansı xalqın ustad-müəllim, hansı xalqın öyrənci-şagird olduğuna sübutdur. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır. Bu qədər aydın olan bir tarixi təkrar-təkrar qaralamaq, uydurma «Ari» problemi ilə maday və parnları persidlərə qoşmaq allahsızlıqdan başqa bir şey deyildir!

Yuxarıda deyilənlərə nəticə olaraq bildiririk ki, persidlərin «Ari» adı ilə Qərbi Avropaya yürüş etdiklərini iddia edən fars və siyasət naminə «farspərəst» olan rus müəlliflərinin söykənəcəkləri heç bir etnoarxeoloji, etnolingvistik və etnoantropoloji maddi sübut elmə mə'lum deyildi.

«Ari tayfaları» probleminə aydınlıq gətirmək üçün öteri nəzərdən keçirdiyimiz faktlar sübut edir ki, ümumtürk tarixinin Maday və Part (Parfya) çarlıqları dövrünü farsların tarixinə yazmaq iki hissəyə parçalanmış qədim Azərbaycan dövlətçiliyinin zəngin keçmiş tarixinə zorakı yolla sahib çıxmaqdan başqa bir şey deyildir.

Fikrimizin davamı olaraq, qədim Ön Asiya tarixinə qeyri-elmi yanaşmanın bir anını da burada xatırlasaq problemə bir daha aydınlıq gətirmiş olarıq.

Yuxarıda gətirdiyimiz faktlar aşkar etdi ki, ümumtürk tarixinin düşmənləri olan müəlliflər Arsaklı çar sülaləsini müxtəlif xalqlarla əlaqələndirməyə etdikləri cəhd əsassızdır. Bu baxımdan fars şovinist alimlərinin uydurmaları həm maraqlı, həm də təəccüb doğurur. Onlar heç bir tarixi reallığa, maddi mədəniyyətə əsaslanmadan Part (Parfya) dövlətinin yaradıcısı I Arsakı gah Pers-Əhəməni sülaləsinin çarı III Daranın oğlu kimi qələmə verərək «Erşək bin Dara» adlandırmışlar, gah da onu Əhəməni Kəyan padşahlarından olan Keyqubadın nəslindən hesab etmişlər. Lakin maraqlıdır ki, hansı səbəbdənsə, bu fikrin tərəfdarlarından kimsə Arsakın guya «farsların babası» olduğunu «sübut» etmək üçün yuxarıda verilən xəritəyə uyğun olaraq, onu özlərinə aid etdikləri «Ari» nəsilli Parn tayfa ittifaqından çıxmış çar sülaləsinin banisi kimi bəhs etməmişlər.

Bə'zi müəlliflər də Arsakı Turan hakimi İsfəndiyarın nəslindən olduğunu söyləmişlər.

Alman tarixçisi Ö.Mommsen Arsaklılar haqqında danışarkən onların mənsub olduğu Parn tayfalarının Xəzər dənizinin cənub-şərq sahillərində yaşadıklarından və onların Turan soyundan

olduqlarından danışaraq yazır: «Onlar İskitlərin idarəsi altında müstəqil dövlət, başqa sözlə, Turan Arsaklılar hakimiyyəti yaratdılar, lakin yüz ildən sonra tanındılar».¹

Ö.Mommsen II Arsakı Part (Parfya) dövlətini Oksa və Hindquşdan Dəclə və Ərəb çöllərinə qədər geniş ərazidə tam əsaslandırılan güdrətli bir Turan sərkərdəsi kimi qiymətləndirirdi.

Parn tayfa ittifaqından Arsaklılar sülaləsinin tarix səhnəsinə gəlməsi və Arsaklılar sülaləsinin coğrafiyası haqqında erməni tarixçisi Sebeos (VII əsr) yazır: «Bəlxşahastan deyilən Kuşanlar məmləkətində «Tetal» (yəni Əftalət və ya Ağ Hun) kralının oğlu Arsak² üsyan etdi. Onun dörd oğlundan birincisi Kuşanların, ikincisi Kilikyalıların, üçüncüsü Partların, dördüncüsü də Qafqazın Şimalında Massaget³ krallığını tutdular».⁴

Moisey Kalankatuatsinin «Ağvan tarixi»nin rus dilinə çevrilməsinə edilmiş «Əlavə» bölməsində K.Pantkanyan yazır: «Erməni müəlliflərinin Kuşan, Tetal, Fetal və Əftalət, iranlıların isə «Hayatlə» və ya «Ağ Hun» dedikləri millət Ceyhun (qədim müəlliflərdə OKS çayı – Ə.T.) boyunda yaşayan türklərdir».⁵

Yuxarıda deyilənlər və qarşıda yeri gəldikcə nişan veriləcək faktlar Arsaklı sülaləsi ilə əlaqələndirilən bütün etnik qolların Türk əsilli olmasına şübhə yeri qoymur. Məsələn, qaynaqlarda Arsaklıların mənsub olduğu tayfanın başqa bir adı da «Barani» namında qələmə alınmışdı.

Bu, Arsaklılar sülaləsi dövründə Parn tayfa birləşməsinə mənsub ayrı-ayrı qohum tayfaların Azərbaycan türklərinin təşəkkülündə iştirak etmələrinə şahid duran ümumtürk toponimləri ailəsindən olan adlardan biridir.

Tayfanı «Barani» adı ilə tarixə nişan verən nəsil şəcərəsini günümüze qədər yaşadan toponimlərdən Ankara hava limanından şəhərə gedən baş yolun solunda Barani köyü Türkiyə Respublikasında, Qafqaz Oğuz Albaniyasının Qərb əyalətində yerləşən, keçmiş Ermənistan SSR Ali Sovetinin 4 yanvar 1938-ci il tarixli qərarı əsasında «Noyanbryan» rayonu adı ilə «erməniləşdirilən» və qədim Türk tarixindən silinən Barani rayonu, 31 dekabr 1937-ci ildə Dağ Borçalı mahalında şəhər tipli rayon mərkəzi yaratmaq bə-

¹ Ö.Mommsen. Roma tarixi. 3 cildə, c.2. M., 1887, s.60.

² Arsakı Part Selevk satraplığına Oksa çayı sahillərindən yürüş etmiş və hakimiyyəti ələ keçirmiş Parn Türk tayfalarının sərkərdəsidir.

³ Massagetlər tarixin bir çağında Ön Qafqaza gəlmiş, Kür-Araz ovalığında yaşamışlar.

⁴ Yepiskop Sebeosun tarixi. İrəvan, 1939, s.80.

⁵ Moisey Kalankatuatsinin Ağvan tarixi. X əsr yazıçısı. Tərcümə K.Patkanyandır. Spb., 1897, s.175.

hanəsi ilə adı yaddaşlardan silinmiş keçmiş Barani qəsəbəsi və s. Bundan başqa, Osmanlı türklərində «Baran» soyadının yayılması da ümumtürk tarixinin yaşadılmasından xəbər verir.

Qət'i bu fikirdəyik ki, Azərbaycan türklərinin qədim əcdad torpaqlarında təxminən beş əsrə yaxın qüdrətli Part (Parfya) dövlətinin valiliklərini yaratmış böyük tayfa ittifaqına mənsub olan Barani nəsil şəcərəsinin iştirakı hesabına milli mənsubiyyətimizin m.ö. yüz illiklərdən başlanmış təşəkkülü prosesinin nəticəsi olaraq «Ağ Qoyunlular» və «Qara Qoyunlular»¹ adları ilə milli tariximizin xanlıqlar dövründə yenidən ümumtürk tarixi səhnəsinə gəlir.

Təkbidilməz həqiqətdir ki, dil, din faktları və arxeoloji mədəniyyət nümunələri sübut edir ki, Part (Parfya) dövlətini yaratmış güclü qohum tayfalar birliyi başqa qohum Türk tayfaları ilə yanaşı ümumtürk tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycan türklərinin bir xalq olaraq təşəkkülündə, formalaşmasında, tayfalardaxili yeni sinkretik mədəniyyətin meydana çıxmasında müstəsna xidmətlər göstərmişlər. Tarix bu qədər aydın olduğu halda etnokökü bu günə qədər elmə mə'lum olmayan ermənilərin tarixin xatırlanan dövründə Part imperiyasının banisi Arsakın adını yaşadan ərazini (indiki Dağlıq Qaradağ) «özəlləşdirmələri» onların yapışdırmaq millət adı qədər saxta və cəfəng iddiadır. Bu günə qədər hətta bizə mənsub olan heç bir müəllif bu tarixi gerçəklik ətrafında, ötəri də olsa, bircə cümlə də yazmamışdır. Çox təəssüf!

Səbəb? Bir tərəfdən 70 ildən bəri ziyali ağızına vurulan Rus imperiya qıfılı, o biri tərəfdən zəhərli imperiya siyasətindən gələn ideoloji təxribat və təcavüz məktəbi və təlimi yabançı dillə haray çəkən tutuquşu doqması: partlar farsdır, madaylar da farsdır, Atarpatenanın əhalisi də «farsdillidir», Albaniya əhalisi də xristian dillidir, deməli «ermənidir», yaxud «Yafətdillidir», ya da «Qafqaz dillidir» və s. və i.a. Uzun bir sicilləmə böhtan və iftiralar, qarayaxmalar!

Əlbəttə, bu, saxta ideoloji maşını hazırlayan müstəmləkəçi mərkəz Türk xalqlarının, xüsusən Azərbaycan türklərinin daxilində 1937-ci ildə söndürülmüş Turançılıq atəşənin yenidən alovlanması təhlükəsindən qorxurdu.

Başqa bir fikirdə, Arsaklı çar nəslə «erməni», «fars» və başqa adlar altında bölünür və vaxtı ilə Part (Parfya) dövlətinin inzibati ərazisinə daxil olan qohum Türk tayfa torpaqları yadlar tərəfindən beləcə yağmalanır. Başqa sözlə, tarixi zorakılığa məruz qalmış ümumtürk tarixinin «Arsaklılar» («Arşakuni») adı altında bölgüsünü

aparanlar qət'iyyətlə anlamaq istəmərlər ki, onlar Part (Parfya) dövlətini təşkil edən ayrı-ayrı tayfaları nəzərə almırlar, yalnız həmin tayfa ittifaqının səltənətə gətirdikləri ümumtayfa başçısı Arsakın adı ilə tarixləşən «Arsaklar» məfhumu fonunda 475 illik zəngin yad bir tarixi parçalayır və dədə malı kimi onu öz aralarında paylaşırırlar.

Bütün bu deyilənlər aşkar göstərir ki, bir adamı həm «erməni», həm «paroyan» etmək erməni keşişlərinin qələmində heç də çətin iş deyildir. Əgər bu şeytan törəmələri istəsələr lap günü bu gün dünya elminə mə'lum olmayan «yeni» planet «kəşf» edər, oranın əhalisinin «erməni» olduğunu «sübut» etmək üçün tük ürpədicilik rəvayətlər uydurur, qalın-qalın kitablar yazar, hətta kilsəyə gedib Astvasın («erməni allahı») dərgahına and içməkdən də çəkinməzlər. Ermənilər üçün müqəddəs nə var ki, özgə torpağı da olsa, «vətən» olsun, tək mədə dolsun: «Harde hats, inde qats» («harada çörək var, orada vətən var»)- erməni ata sözü boş yerə yaranmayıb ki! Onun fəlsəfi mahiyyəti etnik adı, ilk baba ocağı elmə mə'lum olmayan çağdaş erməni babalarının köçkün, qaçqın və pərakəndə yaşayış tarixinin bariz şəkildə aşkara qoyur. Bu o deməkdir ki, erməni babaları tarixin heç bir çağında hər hansı bir soğrafi ərazidə sıx yaşamamışlar. Bu barədə yeri gəldikcə inkaredilməz maddi sübutlar gətirilir və keşiş müəlliflərin rəvayətlər əsasında qələmə aldıkları əsərlərdə irəli sürülən «qədim Armeniya» iddiaları təkzib edilir.

¹ «Qaraqoyunlular» tayfasına İraqda Baranilər demişlər- Ətraflı bax: «Türklərin İraqda qısa tarixi» Bakı, 2006, s.48.

VI FƏSİL. MOİSEY XORENSKİNİN “ARMENİYA TARİXİ”: III ANTİOXUN KEÇMİŞ “strateqi” ARME/ARMİNA/ARMİNİ ÇARI ARTAKSİ (“Atarpatena əsilzadəsi” “Mar Artəşes”) VƏ PART İMPERİYASININ ÇARI “ARTƏŞES ARŞAKUNİ”. “Artaşat-1” arxeoloji xarabalığı və rəvayət şəhəri qədim “Artaşat”ın “erməni lokalizasiyası”

Yuxarıda apardığımız araşdırmalardan aşkar olur ki, erməni keşiş müəlliflərdən başlayaraq, onların alim varislərində “Böyük Armeniya” iddiası zəminində “tarixləşdirməyə” çalışdıqları Artəşes və Tigran adları ilə əlaqədar fikir xaosu yaratmaqda yeganə məqsəd qədim ümumtürk tarixini «erməniləşdirməkdir».

Diqqət edək.

Tigran barədə qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Əgər qədim müəllifləri (Strabonda «Artaksi» adını) nəzərə almasaq, “Artəşes” adı ilə bağlı ilk məlumatlar “erməni tarixinin atası” hesab etdikləri anonim keşiş M. Xorenskiyə¹ istinad edilən «Armeniya tarixi»ndə verilmişdi. Onun təqdimatında “I Artəşes” adlandırdığı çar guya Arsakın (neçənci?) 24 il Parsda hakim olmuş oğludur. Müəllifin fikrincə, “I Artəşes” “Parsiyada” saray ucaldır, üstündə öz şəkili olan sikkə zərb etdirir, oğlu Tigranı² (neçənci?) “armyanlara”³ çar təyin edir. Deməli, Y.A.Manandyanın, B.N.Arakelyanın və eyni fikir tərəfdarları olan başqa erməni tarixçilərinin iddia etdikləri dövrdə (m.ö.180-160-cı illərdə) guya hakimiyyətdə olmuş Artəşesin “armyan arşakiləri” adı ilə “erməniləşdirdikləri” Arsaklı çar sülaləsinə mənsub “Artəşes Arşakuni” ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

M.Xorenski xəbər verir ki, Arsaklı I Artəşes iki dəniz (Qara dəniz və Aralıq dənizi) arası qurunu başdan-başa fəth edir, sonra saysız gəmi ilə Romaya yürüşə başlayır. Romanı çox asanlıqla ələ keçirən Arsaklı çarı I Artəşes hakimiyyətinin 25-ci ilində çox yaxın hərbiçisi tərəfindən yad torpaqda qətlə yetirilir⁴. Atasının ölümündən sonra Tigran Arsaklı səltənətinə sahib olur⁵.

M.Xorenskidə verilmiş başqa bir rəvayət versiyasında Artəşes Arsakın deyil, həmin sülalədən olan Pars çarı Arşavirin oğludur¹.

Müəllif maarifçi Qriqorini bu nəsilədən, başqa sözlə, Arsaklı Vaxarşakın «qanından» hesab edir. Burada Tigran da artıq Artəşesin deyil, Tigran adında başqa bir kişinin oğludur². O, “Pars çarı Artəşeslə dostluq əlaqələri yaratmaq yolları arayır”.

M.Xorenski yuxarıda haqqında söhbət gedən, guya ayrı-ayrı zaman kəsiyində yaşamış “Artəşes” adında rəvayət çarlarını, o sıradan, Part imperiyasının Kiçik Asiya valiliyinin hakimi Vaxarşakı “armyan arşakilərinin banisi” kimi qələmə verir və onları “erməniləşdirir”.

“Armeniya tarixi”ndə başqa bir Artəşes haqqında daha ətraflı, daha geniş məlumat verilir. Keşiş müəllif onu Partın Türk tayfalarının ən yaxın qan qohumu olan Mar/Maday nəslinə mənsub “Atarpatena əsilzadəsi” olduğunu xəbər verir³. Lakin onun adı qarşısında “birinci”, “ikinci” və s. tanınma nişanında qeydlər aparmır. Əvvəldə dedik ki, M.Xorenski yalnız 24 il hakimiyyətdə olmuş, Romada sui-qəsdlə qətlə yetirilmiş Arsaklı Artəşesin adı qarşısında “birinci” sözünü yazır. Şübhəsiz, erməni tarixçiləri də I Artəşes deyərək, “mö'təbər mənbə” olaraq, onların əlinin altında M.Xorenskinin “Armeniya tarixi”ndə verilmiş rəvayət və əfsanələrdən başqa, heç bir arxeoloji maddi-mədəniyyət, yaxud qədim tarixçilərin əsərlərindən ibarət söykənəcək olmamışdı.

“Erməni tarixinin atası” xəbər verir ki, “Artaşat” şəhərini inşa edən Artəşes adlı çar Arsakın oğlu I Artəşes deyil, “Mar/Maday nəslindən” olan “Atarpatena əsilzadəsi”(M.Xor) Artəşesdir. Keşiş müəllif yerli əhali arasında gəzən “Epik nəğmələri”n də ona aid olduğunu yazır.

Məsələ bu qədər aydın qoyulduğu halda, erməni tarixçiləri hansı əsasla “Artaşat”ı M.Xorenskinin “I Artəşes” adlandırdığı Arsaklı çarlarından birinin, “Epik nəğmələri” digərinin-“Mar/Maday” nəslindən olan “Atarpatena əsilzadəsi” Artəşesin (III Antioxun “strateqi” Artaksinin) adına yazırlar? Məsələn, M.O.Darbinyan-Melikyan Artəşeslə əlaqədar danışarkən o, rəvayət çarını tarixi şəxsiyyətə çevirmək məqsədilə yazır: “Artəşes – həqiqətən armyan çarı I Tirdat Arşakunidir (66-88). Armyan eposunda “Artəşes” adı ilə tərənnüm edilir”⁴.

Erməni mifoloqu Manuk Abeqyan⁵ da, başqa erməni tarixçiləri¹də eyni fikirdədirlər. Xatırladaq ki, erməni alimləri tərəfindən “ilk

¹ M.Xorenski.Armeniya tarixi, s. 88.

² Burada Tigran Part tayfasındandır.

³ Müəllifin bu yerdə ölkə adı “Armeniya” deyil, “armyan” icma adını çəkəməsi maraqlıdır.

⁴ M.Xorenski.Armeniya tarixi, s. 89.

⁵ Yəni orada, səh.91.

¹ M.Xorenski.Armeniya tarixi,s.102.

² Yəni orada,s.95.

³ Yəni orada, s. 113.

⁴ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat. Jov.Drasxanakertsi. “Armeniya tarixi”. İrəvan, 1986, s. 258.

⁵ M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi. c. I, s.37-42.

mənbə” kimi qəbul edilmiş M.Xorenskinin “Armeniya tarixi” bünövrəsindən saxtalaşdırılır. Yuxarıda qeyd etdik ki, erməni keşişi “Artaşat” şəhərini və “Epik nəğmələri”i Mar/Maday nəslindən olan “Atarpatena əsilzadəsi” kimi təqdim etdiyi Artashesin adına yazır. Lakin buna baxmayaraq, gəlin biz də Manuk Abeqyan, Darbinyan-Melikyan və onlarla eyni mövqedə olan başqa erməni alimlərinin fikirlərini şərti qəbul edək. Bu o deməkdir ki, erməni müəlliflərinin özləri M.Xorenskinin Romada qətlə yetirilmiş Arsaklı çarı “I Artashes”in və onun “Arşakuni” adı ilə nişan verdiyi başqa “Artashes”lərin üstündən qara xətt çəkirlər.

Əgər erməni alimlərinin özləri “I Tirdat Arşakuni” adlandırdıqları çarı “armyan eposu”nda tərənnüm edilən “Artashes” olduğunu iddia edirlərsə, sözsüz, o zaman “Artaşat” şəhəri də onun adı ilə bağlanılmalıdı.

Məsələ Artaşatın üstünə gələndə Darbinyan – Melikyan m.s. 66-88-ci illərdə çar olduğunu özü söylədiyi Artashesi unudaraq, guya m.ö. “yaşamış” tam başqa bir Artashes barədə danışır və bununla da özünü təkzib etmiş olur. O yazır: “Artaşat (lat. Artaxata) – m.ö. 166-cı ildə I Artashes tərəfindən əsası qoyulmuşdu”².

Erməni arxeoloqu B.N.Arakelyan tam fərqli nəticəyə gəlir. Onun fikrincə, “Artaşatın əsası m.ö. 180-170-ci illərdə qoyulmuşdu”³.

Aşkarca görsənir ki, erməni alimləri mənsub olduqları xalqa “armyan arşakileri” tarixi yazmaq məqsədilə heç bir maddi əsas olmadan M.Xorenskidən gələn “çar Artashes”in adına bağlı rəvayət versiyalarını istədikləri məzmununda ümumiləşdirirlər, Artashesi epikləşdirirlər və beləliklə onun yarı əfsanələşdirilmiş şəxsiyyətini Part (Parfya) çarlarından I Tirdatın (ermənilərcə Trdat) adı altında “armyan çarı” kimi təqdim edirlər.

Bura qədər haqqında söhbət gedən “Artashes” adı Part Türkləri-İskit tayfa ittifaqının yaratdığı Part dövlətinin Arsaklı səltənətinə məxsus ayrı-ayrı çarlara aid edilir.

Bəs erməni tarixçilərinin “Artashes” adlandırdıqları “Artaksi” (Strabon) etnomənsubiyyətə kimdir, hansı ölkə səltənətinin varisidir? Bu sualın cavabını M.Xorenski verir. O, Part imperiyasının və Arsaklı sülaləsinin tarix səhnəsinə gəlinədək Strabonun “Artaksi” adlandırdığı çar “Mar/Maday” Türk nəslindən olan “Atarpatena əsilzadəsi”dir.

Erməni tarixçiləri “Böyük Armeniya” mifi ətrafında fikir söyləyərkən Strabonun “Artaksi” adlandırdığı “Atarpatena əsilzadəsi”, heç

bir əsas olmadan, süni şəkildə M.Xorenskinin nişan verdiyi Türk səltənətinə mənsub başqa çarla – “I Artashes Arşakuni” adlandırdıqları şəxslə əvəzləşdirirlər. “Atarpatena əsilzadəsi”, III Antioxun «strateqi» Artaksi özünü müstəqil çar elan edəndən sonra (m.ö.188-ci ildə) Kiçik Asiyadan başlayaraq, Ön Asiyanın qərb ərazilərini və başqa qonşu torpaqları fəth etmiş, Arme (Şupria) valiliyinin kiçik ərazisini Alban dənizinə doğru genişləndirmiş tarixi şəxsiyyət olmuşdur.

Hələ ötən yüzilliklərdən bəri kilsədə ayrı-ayrı versiyalı rəvayətlərdə “təşkil edilmiş” bu dolaşdırılmış tarix XIX-XX əsrdə erməni tarixçiləri tərəfindən «Böyük Armeniya»nın gah “armyan Artashesiləri”, gah da “armyan Arşakileri” dövrü kimi qələmə verilmişdi. Bununla da onlar keşiş ədəbiyyatında ayrı-ayrı Türk tayfalarına (Mar/Maday/Maq və Part tayfalarına) mənsub “Artashes” namında yazıya alınmış iki rəvayət çarını bir adda birləşdirmişlər və son nəticədə ümumtürk tarixini “armyan Artashesin tarixi”nə çevirmişlər.

Tarix elminin “üç riyazi düsturundan” – kəsərlə silahından (arxeologiya, antropologiya və linqvistikadan) məhrum olan erməni və müzdlü Rus və Avropa tarixçiləri orta əsr keşiş rəvayət ədəbiyyatının bu dolaşqı və ziddiyyətli versiyaları xaosunda özlərini çox sərbəst aparır və həmin zəmindən də “Böyük Armeniya” iddiasına “elmi don” geyindirməyə çalışırlar.

Bütün bu dolaşqılığı bir qədər də mürəkkəbləşdirən erməni tarixçiləri avropalı köçkün babalarının Kiçik Asiyada ilk “erməni ölkəsi” dayaqlarını yaratmaq məqsədilə M.Xorenskinin “Atarpatena əsilzadəsi” adlandırdığı Artashesin Arme (Şupria) valiliyini və onun müstəqil dövlətə çevrildiyi dövrü “qədim Armeniya”nın “erməni arşakileri”nədək olan dövr kimi qələmə verirlər. Bu kontekstdə erməni xalqına “tarix” yazanlar Arme (Şupria) satraplığının yerli əhalisi olan Marların və ölkə satrapı, III Antioxun “strateqi” Artaksinin, başqa ifadədə, “Atarpatena əsilzadəsi” Artashesin və “erməni Arşakileri” sırasına yazdıqları Artashesin (erməni tarixçiləri bu adı II Arsak hesab etdikləri I Tirdatı aid edirlər) və eyni Türk mənşəli nəsiləndən olan digər hakimlərin yaratdıqları mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixini dolaşqı, ziddiyyətli kilsə rəvayət versiyalarında «erməniləşmişdirmiş» keşiş müəlliflərə söykənirlər.

“Armeniya tarixi”ndə başqa bir epizodda açıq şəkildə ermənilərin “arşakiliyi” təkzib edilir. Belə ki, Part dövlətinin II Arsakla bağlı Atarpatena dövrünü “Pars tarixi” kimi saxtalaşdıraraq, guya Artashes¹ Arşakanı “parslara”, öz oğlu Tigranı da “armyanlara” çar tə-

¹ Erməni xalqının tarixi, I. İrəvan, 1971, s.894-895.

² M.O. Darbinyan-Melikyan. İzahat, s.261.

³ B.N.Arakelyan. Artaşat-I. İrəvan, 1982, s.9.

¹ Arsaklı sülaləsinin çar nəsil şəcərəsində “Artashes” adı qeydə alınmamışdır. “Artashes” adı yalnız orta əsr erməni keşiş rəvayət “tarixlərində” xatırlanır. Orada I Tirdat həm II Arşak,

yin edir. Qədim Şərq tarixinə antitarixi mövqedən yanaşan M.Xorenskinin burada başlıca məqsədi, dolayı yolla olsa da, erməni xalqına "Tiqrən dövləti tarixi" düzüb-qoşmaqdan ibarətdir. O, bu məqsədlə yazır: "Artaşes məğrur, hər bsevər adam idi. O, Parsiyada özünə saray tikdirir və özünün əksi olan sikkə zərb etdirir. O, özündən asılı vəziyyətdə Arşakanı parsların, öz oğlu Tiqranı isə armanların çarı təyin edir"¹.

Buradan açıq görünür ki, Artaşes nə "pars"dir, nə "armyan". Təbii ki, belə bir halda, onun oğlu Tiqrən də "armyan" deyil, ancaq və ancaq "armyanlara" təyin edilmiş çardır.

M.Xorenski Artaşesi "Atarpatena əsilzadəsi", "Mar/Maday"² nəsilli çar kimi təqdim edərkən, onu Arsaklılarla eyni soykökə bağlılığını inkar etmir.

"Armeniya tarixi"nin başqa bir bölməsində atarpatenalı Artaşesin hakim olduğu "Pars çarlığına" ondan sonra oğlu Tiqranın çar keçməsi xəbəri verilir³. Qarşıdakı səhifədə isə artıq Tiqrən Artaşesin vəlihedə deyil, Tiqrən adlı kişinin oğludur və sərbəst, müstəqil "armyan çarıdır". O, qoca çar atası Tiqrana qarşı "Pars" çarı Artaşeslə (söhbət Arsaklı Artaşesdən gedir) dostluq əlaqələri axtarır⁴.

"Böyük Armeniya" iddiası ilə "Armeniya tarixi"ne kilsədə zaman-zaman əlavə edilmiş versiyalardan gətirilən nümunələr açıq-açıqna şahidlik edir ki, anonim müəlliflərin kitabın tərtibində istifadə etdikləri ziddiyyətli materiallar son nəşrdə məqsədli şəkildə redaktədən keçirilərkən fikirlər təkzib edilə-edilə Artaşesin və Tiqranın etnomənşəində "armyan"lıq axtarılır. Lakin erməni müəllifləri anlama bilmirlər ki, Ön Asiya tarixinin bu çağında yunanlardan sonra Şərqi geniş ərazilərini ələ keçirmək istəyən Qərbin ikinci daha müdhiş işğalçı hər b maşını olan Romanın qarşısını kəsən, onun fəaliyyət dairəsini məhdudlaşdıran Part imperiyası idi. İndiki Türkmənistanın Xəzər dənizinin sahilinə yaxın çox da böyük olmayan ərazidə ilkin təşkil edilmiş bu dövlətin hüdudlarını Arsaklı

bəzən də I Artaşes kimi yazılır. Bir qədər əvvəldə də xatırladıq ki, I Tirdat, başqa adda II Arşak, yaxud I Artaşes öz hakimiyyəti dövründə Part ərazisindən kənara çıxmamışdır. Deməli, Artaşesin "Arşakanı" (bu adda çarı tarix təminir) Parsa çar təyin etməsi fikri də yanlışdır. Bu, imperiyanın hüdudlarını bir cinahda Ərəbistan yarımadasına, o biri cinahda Ön Qafqaz ərazilərinə doğru genişləndirən şəxs erməni tarixçilərinin uydurduqları Partlı I Tirdat (II Arşak) deyil, əvvəlcə I Mitridat, sonra da II Mitridat olmuşdur.

Ermənilərin bu gün "Arsak" adı ilə iddia etdikləri ərazi Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş ümumtürk tarixinin şanlı bir dövrünü yaratmış və etnotariximizin qan yaddaşını yaşadan Part dövlətinin banisi Arsakin adı ilə bağlıdır. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

¹ M.Xorenski, Armeniya tarixi, s. 113.

² Yəni orada, s.81

³ Yəni orada, s.91

⁴ Yəni orada, s.95

çarları Hindistanın bir hissəsini işğal edərək Kiçik Asiyaya və Qafqaza doğru genişləndirmişlər. Onlar Ön Asiyanın və Ön Qafqazın mərkəzdən çox uzaq olan saysız əyalət və şəhərlərinin idarə edilməsinin çətinliyini nəzərə alaraq Yekbatan şəhərində, habelə mərkəzi Ktezifonda (ərəblərcə Mədəində) təşkil edilmiş qədim Arme (Şupria) vilayəti daxil olmaqla Kiçik Asiyanın bir sıra əyalətlərini əhatə edən bölgədə, mərkəzi Valarşapat olmaqla çənubdan qədim Oğuz yurdu Dərəşamdan (indiki Culfa rayonu ərazisində) Göyçə gölünün qərbində, oradan Pont dənizinə tökülən Fazis (indiki Rion) çayının sahillərində hüdudlanan Qafqaz Oğuz Albaniyasının Qərbində, Partav (ərəblərcə «Bərdə») mərkəz olmaqla, Göyçə gölünün şərqindən (dövlətin banisi Arsakin adını yaşadan ərazi daxil olmaqla) Alban dənizinə, oradan da şimala Dərbənd daxil olmaqla Oğuz Albaniyasının Şərqində valiliklər yaratmışlar. Bu valiliklər I Arsakin nəslindən olan Arsaklı çarları və bu nəslin Part sarayına müəyyən qədər xərac verməklə öz müstəqilliklərini saxlayan yerli qohumları olan Mar/Maday soylu "Atarpatena əsilzadələri", habelə, Qafqaz Oğuz Albaniyasının çar nəsil nümayəndələri tərəfindən idarə edilirdilər.

Ötəri xatırlanan istər «Atarpatena əsilzadəsi» Artaşesin, istərsə də erməni keşiş müəlliflərinin və onların tarixçi varislərinin «I Artaşes Arşakuni» adlandırdıqları Artaşesin epikləşdirilmiş şəxsiyyəti ilə əlaqədar «armyan tarixi» axtarmaq kilsə cahilliyidir, kilsə uydurmalarıdır.

Tarixilik baxımından bu haqda rəvayətlərin birində olduqca maraqlı və qiymətli məlumat diqqəti çəkir.

Rəvayətdə xəbər verilir ki, çar Sanatürk¹ ölkənin bir sıra işlərinin idarəsində Hayk nəslindən olan Eruand adlı xidmətçini "baş rəis" təyin edir. Bundan sonra, Eruand Hayk icması arasında sayılan-seçilən nüfuz sahibinə çevrilir.

Sanatürkün ölümündən sonra firsəti əldən verməyən homsoyları Eruandı Arsaklı sülaləsinin taxt-tacına sahib edirlər.

Eruand Sanatürkün övladlarını hakimiyyətə yeganə təhlükə hesab edir və onların qətlinə fərman verir. Ailədən sağ qalan gənc Artaşes Her² ölkəsinə qaçır və xilas olur. Artaşesin yaşaması Türk səltənətinin qeyri-qanuni və xəyanət yolu ilə ələ keçirmiş Eruandı bir an da rahat buraxmır. Dəhşətli yuxular onu əldən salır.

¹ Sanatürk Arsaklı çar nəslindəndir. Erməni müəlliflərinə (keşiş M.Xorenski, Asoqix, Vardan və b.) görə, Sanatürkün Qafqaz inzibati ərazisində olan sarayı Paytakaranda yerləşirdi.

² Bu gün Qərbi Azərbaycan olan «Her- Her» yer adı qədim Türk ölkə adıdır. Günümüzdə qədər yaşayan Ağgah məbədi də atəşpərəst Türk əhalisinin inanc tarixini yaşadır.

Eruand bir gün Pars çarına hədiyyələr göndərir və Artəşesi ona verməsini xahiş edir. O, səfirlə göndərdiyi məktubda yazır: "Ey, sən, qanı bir qohumum mənim, nə üçün sən mənim və mənim dövlətimin əleyhinə olan onu-Mar Artəşesi yedirdib bəsləyirsən"¹.

Bu rəvayət xəbərində Haykan kilsəsi etnik baxımdan özlərini "pars"larla qohum kimi qələmə versə də, real tarix bu məqsədli siyasətin əleyhinədir. Rəvayətin ruhundan bellə olur ki, Haykan keşişi, başqa sözlə, Rusiya mxitaristi N.Emin "Armeniya tarixi"nin rus dilində ilk nəşrini hazırlayarkən bu hekayəti ciddi redaktədən keçirmişdi.

Eruandın xəyanət yolu ilə Sanatürkün səltənətini ələ keçirməsi məsələsi də türklərə qarşı rus-fars siyasəti müstəvisində Rus imperatorluğunun "Türksüz Qafqaz" və "erməni Qafqaz evi" siyasətindən gələn uydurma "Böyük Armeniya" uğrunda mübarizəyə çağırış idi.

Bu rəvayət Artəşesin etnik mənsubiyyəti ətrafından erməni ədəbiyyatında müxtəlif ziddiyyətli versiyalarla məqsədli şəkildə dolandırılmış və vahid elmi konsepsiyadan uzaq anlaşılmaz xaosa döndərilmiş erməni iddialarına işıq salmaq və ona tam aydınlıq gətirmək baxımından olduqca qiymətlidir.

Əlbəttə, M.Xorenski Artəşesi bir başa "Mar, yaxud Maday" soylu "Atarpatena əsilzadəsi" kimi tarixə nişan verir. Qarşıda haqqında danışacağımız "Epik nəğmələr"də də bu məsələ çox aydın və qabarıq bir şəkildə qoyulmuşdu. "Armeniya tarixi"ndə köklü yer tutan bu problemi daha sonralar bir sıra erməni alimləri, o cümlədən, A.Q.Perixanyan real tarixi rəvayət aspektindən təmizləyərək qədim Şərqi tarixinin kontekstində təsdiq edirdi. O, yazırdı: "M.ö. III əsrin sonlarında gərgin toqquşmaların nəticəsində nəinki "Atarpatena dairələri" ilə sıx bağlı olan, hətta bəlkə də madaylı olan Artəşes armyan taxat-tacına çar təyin edildi. Hər halda Moisey Xorenski Artəşesi bir başa "madaylı" adlandırır"².

Bəs, necə olmuşdur ki, Atarpatena çar nəslindən olan Artəşesi istilafçı yunanlar - selevkiyə özlərinin böyük bir əyalətinə hakim təyin etmişdilər?

Problemin aydınlaşdırılması naminə tarixə öləri bir nəzər yetirək.

Tarix ədəbiyyatından bellədir ki, Makedoniyalı Aleksandrın qarşısız alınmaz hərbi qüvvə ilə Kiçik Asiyaya daxil olduğunu gören Maday/Mar/Maq Türk tayfa ittifaqının Başbuğu Atarpat ölkə çarı III Daranı real vəziyyətlə hesablaşmağa çağırır. Lakin Əhəməni sülaləsinin son çarı olan Dara babalarının keçmiş şöhrətinə güvənir, onun bəsirət gözü tutulur, ağıllı məsləhətə əhəmiyyət vermir və nə-

ticədə məhv olur. Ancaq görkəmli sərkərdə Atarpat hakim olduğu satraplığı öz müdrikliyi və uzaqgörənliyi ilə xilas edir. Onun Arazın o taylı-bu taylı qan bir, dil bir, din bir qardaş tayfalarını birləşdirən güclü ordu hissələrinin başında Makedoniyalı Aleksandrın çiyin-çiyinə Hindistana doğru olan yürüşü mənsub olduğu yerli Türk tayfalarının tarixi taleyində həlledici rol oynayır. Yunanlı imperator Maday dövlətini iki hissəyə ("Böyük Maday", "Kiçik Maday") parçalayır. Pont dənizlə Kırkən dənizi arasında yerləşmiş iki satraplığı da Atarpatın Əhəmənilər dövründə Ön Qafqazda idarə etdiyi satraplıqlarla birlikdə Kiçik Maday dövlətinin tərkibində birləşdirir və onun hakimiyyətinə verir. Sonralar Kiçik Maday dövlətin banisi Atarpatın şərəfinə "Atarpatena"¹, yəni "Atarpatın ölkəsi" adını alır. Selevkiyərin dövründə Atarpatena ölkəsi müstəqil fəaliyyət göstərmiş dövlət mexanizminə malik olmuşdu.

Selevki çarları Makedoniyalı Aleksandrın Atarpatın nəslinə səltənət imtiyazı verdiyinə görə Atarpatın nəslindən olan varislərə e'tibar edərək, zaman-zaman onlardan ayrı-ayrı əyalətlərə hakim təyin etmişlər. Məsələn, III Antiyokhos – Antiox (223-187) Yuxarı Aras və Murat çayları ətrafında olan əyalətləri birləşdirərək təşkil etdiyi Arme satraplığına görkəmli "strateq" (ordu komandanı) Artaksini (erməni keşiş ədəbiyyatında «Avesta» təbrincə Artəşesi), bu satraplığın qərbində yerləşən Sofen ölkəsinə də onun silahdaşı və qan qohumu Zariadarsı hakim təyin edir. O, hər iki satraplığın mərkəzini Antakya şəhərində yerləşdirir².

Ktesiy xəbər verir ki, Zariadars (Zarina) şəhərlər salan müdrik hərbi-döyüşçü Sak/İskit sərkərdəsi idi.

Selevkiyərin Kiçik Asiyada olan müstəmləkə torpaqları uğrunda aparılan qanlı müharibələr m.ö. 190-cı ildə romalıların qələbəsi ilə başa çatır. Artaksi və Zariadars selevkiyərin zəifləməsindən istifadə

¹ "Atarpatena" namının açımı "Odlar Yurdu" mənasını verir. Sözlük kökündəki "Atar" anlamı qədim Azərbaycan türklərinin mitologiyasına görə, tayfa odunun qoruyucusunun adıdır. "Pat" sonluğu qədim Türk dilində "ölkə", "vətən" anlayışı verən morfolordur. Odlar Yurdu atributu olan "Atar" sözlünə "pat" morfolordunun əlavəsi ilə alınmış "Atarpat" namı odun müqəddəsliyini şəxsləndirir. Bu gün dilimizdə işlək söz olan "Odlar ölkəsi" ("Atar ölkəsi") namının Zərdüşti anlamında rəmzləşdirilmiş formasıdır) ifadəsi də qədim ümumtürk dövlətçilik tarixinə aid yeni bir dövrün – Azərbaycan türklərinin bir xalq olaraq ilk təşəkkül bünövrəsinin qoyulduğu dövrün başlanğıcını təşkil edən, müdrik sərkərdə çar babamız şanlı Atarpatın adını yaşadan "Atarpatena" anlamı ilə ilişkilidir. Yunanlar adın mənşəyini bilmədikləri üçün onun «Atropat» şəklində qeydə alınmış və bu an'əmə yalnız olaraq, bu gündək davam edir. Üç hissədən ibarət vahid ölkə adımız olan «Azərbaycan» anlamında söz kökünün (Azər) mənşəyi «Atar» Fınnı adı ilə ilişkilidir. Bu baxımdan «Odlar yurdu» və «Azərbaycan» coğrafi ərazi adının ilk mənşəyi ilə bağlı ətraflı bax: Əjdər Tağıoğlu. «Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm an'ənası». Bakı, 1991, 1 fəsil.

² Kürzoğlu Mehmet Fəhreddin. Kars tarixi. s.1. İstanbul, 1953, s.116.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, II kitab, fəsil 3.s.113.

² A.Q.Perixanyan. Zəngəzurda Aramey yazısı-İ.F.J., 1965, 4.

edərək, başçısı olduqları satraplıqları m.ö. 188-ci ildə ayrı-ayrı iki müstəqil çarlıq e'lan edirlər.

Bu hadisədən sonra, Strabonun verdiyi xəbərə görə, Arme (Şupria) ölkəsinin çarı Artaksi kiçik dövlətin ərazisini qonşu torpaqları hesabına genişləndirməyə başlayır.

Strabon Artaksinin (Artaşesin) fəth etdiyi şəhərlərin coğrafiyasını qələmə alır, ancaq o, Mar\Maday mənşəli çarın etnik mənsubiyyətini, baş vermiş tarixi hadisənin etnotarixi ictimai-siyasi mahiyyətini açmaqdan yan keçir. Bununla da bu tarixi hadisə etnopsixoloji, etnomə'nəvi və etnososial mahiyyətini tapmır, təqdim edilən dövlətçilik tarixi dumanlı qalır. Erməni müəlliflər də məhz bu məqamdan öz xeyirlərinə yararlanmağa çalışırlar. Belə ki, Artaşesin Maday/Mar nəslinə mənsub Atarpatena sələtənət varislərindən olduğunu xəbər verən "erməni tarixinin atası" hesab etdikləri M.Xorenskinin mö'təbərliyini qulaq ardına vururlar, onu "erməniləşdirirlər".

Təsadüfi deyildir ki, Artaksi ilə əlaqədar Atarpatena əyalətlərində yerli əhalinin öz qəhrəman çar babalarına həsr etdikləri "Epik nəğmələr" in orta əsr erməni kilsəsində üzü köçürülmüş, ciddi redaktədən keçirilmiş zamanımıza qədər "erməni xalq ədəbiyyatı" nümunəsi kimi təbliğ edilmişdir. Lakin bütün ciddi cəhdlərə baxmayaraq, «Epik nəğmələrə» olan açıq-aşkar erməniçilik tə'siri onun türkcülük ruhunu aradan qaldıra bilməmişdir.

"Epik nəğmələr"i yaradan xalqın yaşadığı kənd, şəhər və mahal adları erməni ədəbiyyatında tərcümə yolu ilə erməni ləfzinə, leksik-semantik deyim formasına uyğunlaşdırılsa da, həmin yaşayış yerlərinin yerləşdiyi coğrafiyanın qədim Azərbaycan türklərinə mənsubiyyəti təkzibedilməzdir.

Qədim Şərqi tarixinin görkəmli biliciləri sırasında olan bə'zi Avropa tarixçiləri də "Antioxun strateqi", daha sonralar Arme (Şupria) çarı olmuş Artaksi ilə (Artaşeslə) əlaqədar qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Bu baxımdan məşhur Türk alimi Kırzioğlu M.Fəxrəddin bəy problemlə əlaqədar Avropa mənbələrinə istinadən Artaksinin ("Atarpatena əsilzadəsi", "Maday/Mar" əsilli Artaşes - M.Xor.) m.ö. 188-ci ildə müstəqil çarlıq e'lan etdiyi Arme vilayəti onun adı ilə tarixə "Artaksiyaslı dövləti" namında düşdüyünü yazır.¹ Mənbələrdən gələn fikrə əsaslanan Türk alimi bu dövlətin 200 il yaşadığını söyləyir. Yeri gəlmişkən, Artaksi (Artaşes) məsələsi ilə əlaqədar, tarixin bir anına qayıdaq.

Dedik ki, romalıların m.ö.190-cı ildə III Antioxa çaldıqları qələbədən sonra Kiçik Asiyadakı Selevk-Yunan hakimiyyəti (Suriya çarlığı) parçalanır. Atarpatın nəslindən olan Artaksi Arme (Şupria), Zariadars Sofen valiliyini 188-ci ildə müstəqil çarlıq, özlərini çar e'lan edirlər.

Arme (Şupria) Şərqi torpaqları uğrunda aramsız müharibələr aparan romalıların partlıları arasında "bufer dövlətə"¹ çevrilmişdi. Təxminən 200 il iki qüdrətli dövlətin apardığı dağıdıcı müharibələr zamanı öz müstəqilliyini qoruyub saxlamış Arme (Şupria) dövləti m.s. tarixin birinci onilliyində Arsaklı çarları tərəfindən işğal edilmiş (kiçik Arme dövləti əvvəllər Assuriya və Biaini çarlarının apardığıları qanlı döyüşlərin mərkəzində olmuşdu. O, ilkin Assuriyanın, sonralar biainilərin ərazisinə daxil edilmişdir) və bununla da Atarpatın Kiçik Asiya ərazisində hakimiyyətdə olmuş Artaksilər xanədanına son qoyulmuşdu. Bundan sonra III Antioxun Yuxarı Araz və Murat çayları ətrafı əyalətləri Arme (Şupria) vilayəti ətrafında birləşdirərək yaratdığı canişinliyin Kiçik Asiyadakı əraziləri Part imperiyasının inzibati bölgüsündə "Kiçik Arsaklı" adlandırılmışdı.

Etnik adı tarixə mə'lum olmayan babalarına "erməni Arşakiləri" adı ilə "tarix" yazan keşiş müəlliflərin kitabları XIX əsrin əvvəllərində rus dilində nəşr edilərkən III Antioxun keçmiş "strateqi" Artaşesin banisi olduğu çarlığın müxtəlif tarixi şəğlərdə ayrı-ayrı qaynaqlarda Arme\Armina\Armini\Arminia şəklində qeydə alınmış adını "Armeniya" formasında qələmə verdilər, "Kiçik Arsaklı" valiliyini "Kiçik Armeniya" namında "erməniləşdirdilər".

Mə'lumdur ki, erməni keşişləri bundan sonra daha irəli getmişlər. Böyüklük iddiaları ilə "Kiçik Arsaklı"ya «sığmayan» bu məkrli kilsə siçovulları Part imperiyasının müvəqqəti hərbi-inzibati bölgüsünə daxil edilmiş yerli qohum türklərin qədim ərazilərini - Qərbdən "Kiçik Arsak"dan (Arme ölkəsindən) başlayaraq, Şərqdə "Pers Madayı" hüdudlarına, Qafqaz istiqamətində Alban dənizinin ləpədyəninədək dirənən Arsaklı çarlarının ayırdıqları inzibati bölgü əsasında "Böyük Armeniya" xəritəsi tərtib edərkən qədim Ön Asiya və Ön Qafqaz türklərinin məskən, dağ, çay, göl, dəniz adları, erməni sözləri ilə əvəzləşdirmiş və beləliklə, "Armeniya" adında kifayət sayda "knyazlıqlar" «təşkil etmişlər».

Bir qədər əvvəldə araşdırmaya cəlb etdiyimiz katolikos İovannes VI Draxxanakersinin (IX əsrin 40-cı illəri) "Armeniya tarixi"ne

¹ Qarşıda şahidi olacağı ki, Y.A.Manandyan Arme (Şupria) ölkə adını «Armeniya» şəklinə salır, bununla da Artaksilərin «bufer dövlət»in erməni babalarının «vətəni» kimi qiymətləndirir.

əlavə edilmiş xəritələrə diqqətli olsanız dediklərimizin tarixi həqiqət olduğuna inanarsınız və daha başqa sübuta ehtiyac qalmayacaqdır.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın oldu ki, günümüzədək Strabonu saxta qalxana və qılınca çevirmiş erməni tarixçiləri Türk Arme vilayətini "Armeniya" adı ilə «erməni dövləti», Atarpatın səltənət varisi Artaksini "erməni Artaşes", Part imperiyasının Kiçik Asiya və Ön Qafqaz valilərini "erməni Arşakiləri" kimi qələmə vermişlər. Onlar, eyni zamanda, Biaini ölkə tarixini başdan-başa erməni babalarının adına yazmışlar. Həqiqətə uyğun olmayan bu yaramaz erməni «tarixi» milli qırğın kontekstində fəlakətli dünyamızın qüvvətli cahangir dövlətlərinin əlində bu gün daha geniş miqyasda dağıdıcı vulkan vəziyyətində saxlanılır. Əgər bu və ya başqa siyasət dəlləli bu "vulkan"ın püskürməsində maraqlı olarsa, nəinki Osmanlı və Azərbaycan türkləri, habelə dünyamızın yaxın-uzaq bir çox ölkələri fəlakətdən can qurtara bilməyəcəkdir. Ona görə də vicdanlı tarixçi hər bir xalqın tarixini öz adı ilə nişan verməli, əsassız torpaq iddiası ilə əlaqədar davam edəcək dağıdıcı etnik və milli savaşların qarşısını almalıdır.

Perixyanın söylədiklərində tarixilik baxımından problemimiz üçün maraqlı bir məqam özünü daha qabarıq göstərir. Belə ki, qədim Şərqi tarixinə yanaşmada öz fərqli konsepsiyası ilə erməni müəllifləri arasında seçilən Perixyan tarixi maddi mədəniyyətə söykənərək Artaşesin etnomənsubiyyətə "armyan" deyil, "armyan səltənətinə" (kiçik Arme (Şupria) satraplığını "Armeniya" adlandırırlar) gətirilən "Mar/Maday" soylu "Atarpatena əsilzadəsi" olduğunu söyləməklə bir tərəfdən M.Xorenski ənənələrinə sadıq olduğunu bildirir, digər tərəfdən də Artaşesi etnomənsubiyyətə "armyan" kimi təqdim edən Y.A.Manandyanın və onun fikir tərəfdarlarının konsepsiyasını qəti təkzib edir.

Xatırladaq ki, M.Xorenski rəvayətə istinadən atarpatenali Artaşesi – Artaksini Qafqazda, daha dəqiqi, qədim Qərbi Azərbaycanda yaradılmış Pars valiliklərindən birinin çarı olan Sanatürkün oğlu və vəlihədi kimi təqdim edir.

Qarşıda haqqında danışılacaq "Epik nəğmələr"dən və rəvayətlərdən verilmiş nümunələr sübut edir ki, yerli Türk əhalisinin şifahi yaradıcılığında Strabonun "Artaksi" adı ilə nişan verdiyi atarpatenali Mar Artaşesin tarixi şəxsiyyəti Türkün qan yaddaşına çevrilmişdi. Təsadüf deyildir ki, Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan "Avesta"nın etnolinqvistikasından gələn bir yanaşmada "Artaşes" anlamı dilimizin daha sonrakı xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq "Bö-

yük şah" (Arta-böyük, şes-şah, çar, hökmdar və s.) titulu mənasında açıqlanmalıdı.

"Avesta" dilinin xalq arasında geniş yayılması və el deyimi ilə zənginləşməsi, yeni dil-leksik vahidlərinin yaranması və bununla da sosial məişətdə baş vermiş yeniliklər nəticəsində, mövzumuz üçün maraqlı olan dil faktoru-"böyük" sözünün "şah" ifadəsi ilə əvəz edilməsi diqqəti çəkir. Beləliklə, Şərqi səltənətində ali "şahən-şah" titulu yaranmış olur. İ.Şopen bu titulun yaranışını Artaşes və onun oğlu Tiqrana əlaqələndirirdi. O, yazırdı: "Artaşes və onun oğlu Tiqrana Arsaklılar üzərində özlərini "şahən-şah" adlandırırlar"¹.

İ.Şopen Artaşes və onun oğlu Tiqranın Arsaklılarla əlaqədar dediyi sözlər yanlışdır, tarixi həqiqətə uyğun deyildir. Lakin bu da başqa bir fakt olaraq Mar Artaşesi Part çarlarından hesab edən fikrin tam yanlış olduğuna qaçılmaz sübutdur. Fikrin təsdiqi baxımından "Atarpatena əsilzadəsi" Artaşesin şərəfinə qədim Nəxcu elində (Nəxcuan) (N.Emin "Qoxtn" adı ilə qeydə alınan ölkənin bugünkü Culfa, Əbrəqunis və Ordubad rayonlarının ərazisini əhatə etdiyini söyləyir)² rapsodların dildən-dilə, nəsildən-nəslə ötürdükleri "Epik nəğmələr"lə əlaqədar anonim müəllif M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ndə mühafizə edilən və kiməsə ünvanlanan çox qiymətli bir məlumatı (məktubu) olduğu kimi veririk. Məktubda yazılır:

"Artaşesin gördüyü son işlərin böyük bir hissəsi sənə Qoxtna oxunan "Epik nəğmələr"dən məlumdur: şəhərin inşası (söhbət hansı şəhərdən getdiyi məlum deyil-Ə.T.), onun Alanlarla qohumluğu (başqa bir rəvayətdə də Artaşesin Alan çarının qızı Satiniklə evlənməsindən danışılır-Ə.T.), Satinikin Drakonidlərlə, başqa sözlə, Masisin (Ağrı dağının-Ə.T.) ətəklərini əhatə edən bütün ərazilərdə məskunlaşmış Əjdaha nəslinə (son Maday çarı Astiyaqın mənsub olduğu Mar tayfaları) qarşı ehtiraslı məhəbbətdən törəyən övladlardan, Artaşes övladlarının arvadları tərəfindən bir-birinə qarşı düşmən simasında qoyulmasından, onların aralarında baş verən qırğınlardan, abadlıqlara atəş vurulmasından və ölkə qüdrətinin məhv edilməsindən-bütün bunlar, dediyimiz kimi, sənə rapsodların nəğmələrindən məlumdur, biz də bunu xatırladıq və alleqoriyanı təsdiq edirik".³

Anonim keşişin anonim ünvana yönəltdiyi məktubda açıq-aşkar deyilir ki, "armyan çarı" kimi təqdim edilən Artaşes haqqında söylənilənlər yazılı mənbələrdən deyil, dillərdə gəzən rapsod nəğmələrindən məlumdur. Hətta o, bu nəğmələri tarixi reallığı təsdiq et-

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.173.

² N.Emin. İzahat, s. 274.

³ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.120.

məyən, Artəşesin kerçək tarixi ilə əlaqəsi olmayan “alleqoriya” adlandırır. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə məktubdan aşkar olur ki, Artəşesin şərəfinə “Epik nəğmələr” düzüb-qoşan rapsodların vətəni Arsaklıların hərbi yürüşlə gəldikləri Orta Asiya deyil, erməni ədəbiyyatında “Qoxtn” adı ilə yazıya alınan tarixin o çağlarında Qafqaz Oğuz Albaniyasının cənub-qərbində yerləşmiş əhalisi Marlardan ibarət olan qədim Nəxçuan (Naxçıvan) əyalətidir.

Mar Artəşeslə bağlı başqa bir rəvayət versiyasında Ağrı dağının (bu qədim Türk dağının adı erməni ədəbiyyatında məqsədli şəkildə dəyişdirilir, Ararat¹ namı ilə qeydə alınır) zirvəsində Əjdahaların çarına (Maday çarları nəzərdə tutulur) məxsus taxt-tacın – çarlığın yerləşdiyi, onun vadisində Əjdaha (Mar – Maday) nəslinin yaşadığı xəbər verilir².

Qarşıda erməni mifoloji tanrılarının “Avesta” Tanrı panteonuna mənsubiyyətlərini faktlarla meydana qoyduqda, habelə N.Y.Marrın və Y.İ.Smironovun Qafqaz Oğuz Albaniyasının Qərb ərazisində aşkarlanmış “Daş balıq-Əjdaha” abidələri haqqında gəldikləri nəticə ilə tanış olduqda və s. bütün bunlar təkzibedilməz bir həqiqətə – qədim Azərbaycan tarixinin məqsədli şəkildə dolaşdırılmış qaranlıq səhifələrinə bir aydınlıq gətirəcəkdi.

Digər rəvayət versiyasında təqdim edilən fakt babaları Qərbi Avropanın hansı ərazisindən hansı tarixi çağda Kiçik Asiyaya köç etmələri və ilkin harada yerləşmələri bugünədək elmə dəqiq mə'lum olmayan ermənilərin Osmanlı türklərinin Güney Anadolu hissəsindən, habelə, Azərbaycan türklərinin Qafqaz əyalətlərindən ən ənəvi torpaq iddialarının əsassız olduğunu sübut edir.

Bu versiyada Araz çayının sol sahilində, başqa sözlə, Qafqaz Oğuz Albaniyasının qərb ərazisində yaşayan Əjdaha nəslindən, yəni Mar nəslindən olan əhalidən, onların kəndlərindən, Nəxçuan (Nəksuana-Ptolomey) kimi şəhərlərindən və babalarından onlara vərəsə qalmış qalalardan və saraylardan söhbət açılır.

Bu rəvayətdə maraqlı məqamlardan biri də odur ki, yuxarıda işarə edilən coğrafiyada Marlara əyalət hakimi qoca Arqamın çar Artəşesə tabe olduğu xəbər verilir.

Arqam əyalət hakimi olsa da, ölkə idarəçiliyində ikinci adam hesab edilirdi. Artəşesin oğlu Artavazd bu vəziyyətə dözə bilmir, ata-

sını inandıra bilir ki, guya qoca Arqam əlaltından ölkə hakimiyyətini ələ keçirmək niyyətindədir. M.Xorenski bu haqda belə xəbər verir: “Artavaz Naxçıvanı və Erasxdan (qədim və orta əsrlər dövründə çayın Erasx adı olmamışdı – Ə.T.) şimalda yerləşən bütün kəndləri onlardan (Drakonidlərdən) alırdı və bu yerlərdə öz varisləri üçün saraylar və qalalar tikirdi. Buna dözə bilməyən Arqamın oğlu ona qarşı üsyan qaldırır və müharibəyə başlayır. Döyüşdə çarın oğlu qalib gəlir və atası ilə bir yerdə Arqamın bütün nəslini və Murasan (Mar nəslini – Ə.T.) nəslinin ən adlı-sanlı nümayəndələrini qırır, onların bütün kəndlərini və bütün hakimiyyətlərini ələ keçirir.”¹

Anonim keşiş müəllif xəbər verir ki, guya Artavaz çar Arqamın vali olduğu Nəxçuan (Naxçıvan) əhalisini - Marlara kənd-kənd nəsil-kəncə ucdantutma qılınca çəkir, onların torpaqlarını ələ keçirir, hakimiyyətlərinə sahib olur.

Anonim keşiş müəllifin istifadə etdiyi əfsanəni yaradan qədim Nəxçuan (Naxçıvan) ölkə əhalisinin məqsədi ilk öncə babalarının başına gətirilən müsibətləri gələcək nəsillərə çatdırmaq və onu tarixin qan yaddaşına çevirməkdir. Bundan başqa, qədim Ön Asiya və Qafqaz türklərinin kilsələrdə üzü köçürülərək “Armeniya tarixi”nin tərtibində faydalanılmış və mühafizə edilib saxlanılmış başqa rəvayət və əfsanələr kimi, bu versiyada da xatırlanan hadisələr fakta çevrilərək erməni diasporasının qədim Nəxçuan ölkəsi ilə, ümumən Qərbi Azərbaycanla əlaqədar mə'lum iyrənc iddialarını təkzib edir. Qarşıda Culfa şəhərinin dəmiryolu xətti girəcəyinə yaxın ərazidə salınmış Dərəşam akropolunda, habelə Qərbi Azərbaycanın başqa bir coğ-rafiyasında yerləşən Dərələyəzə doğru istiqamətdə olan qəbir daşlarında və 1828-ci ildən sonrakı dövrlərdə gəlmə ermənilərin kilsə adlandırılan Atəşgahların giriş qapıları ətrafında daşlaşmış yerli Türk əhalisinin Zərdüştü mifoloji tarixinin “erməniləşdirilməsi” maddi dəlillərlə təkzib edildikcə, düşmənlərimiz tərəfindən ölkəmizin qaralanmış qədim keçmişinə bir daha aydınlıq gətiriləcəkdir.

Gəlin özlərinə “erməni tarixinin atası” hesab etdikləri M.Xorenskinin konsepsiyasının üstündən yan keçən çağdaş erməni müəlliflərinin arzularını nəzərə alaq və şərti olaraq Artəşesi, Tigranı, Artavazı etnomənşəcə “armyan” kimi qəbul edək. Belə bir vəziyyətdə əgər başqa rəvayətlər kimi, bu rəvayət də “erməni tarixi” olaraq qəbul edilərsə, o zaman bir həqiqəti də dərk və qəbul etmək gərəkdir: Ağrı (ermənilərcə Ararat) dağı vadisindən başlayaraq Naxçıvan ölkəsinə doğru uzanan geniş ərazilər və insan məskənləri Azər-

¹ Bibliyanın yəhudi orijinalında işlədilmiş “Ararat” sözü Assuriya – Babil yazılarında Assuriyanın şimalında yerləşən ərazinin qeydə alınmış “Nairi” adını əvəz edir. “Ararat” heç zaman dağ adı deyil, hər zaman ölkə adı bildirmişdi” – etibarlı bax: Q.A.Melikşvili. Cənubi Qafqaz xalqlarına aid qədim Şərqi materialları – I. Nairi-Urartu. Tbilisi, 1954, s.22.

² M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.120

¹ M.Xorenski.Armeniya tarixi,s.120.

baycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş Mar tayfalarına məxsus əcdad torpaqlarıdır.

“Armeniya tarixi”ndə heç bir arxeoloji mədəniyyət nümunəsinə söykənməyən anonim müəllifin-M.Xorenskinin verdiyi təkə bu rəvayət kifayət edər ki, dünya erməni diasporasının Artəşes və Artəşatla əlaqədar Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisindən torpaq iddialarının əsaslılığı sübut edilsin.

Şifahi xalq ədəbiyyatının bizə gəlib çatan nümunələri ümumtürk tarixinin canlı şahidinə çevrilərək sübut edir ki, etnoməhsulun ilk yaradıcıları qədim Ön Asiyanın sivil maddi və məhəvi tarixini yaratmış və Azərbaycan türklərinin xalq kimi, ilk təşəkkülündə, inkişafında və formalaşmasında müstəsna rol oynamış qohum tayfalar olmuşlar.

Təkə bu deyilənlər təsdiq edir ki, Artəşesi və onun səltənət varisi Tıqranı “Atarpatena əsilzadəsi” siyahısına yazan, onları Mar/Maday əsilinə-kökünə bağlayan anonim müəllifin “Armeniya tarixi” kitabına düşməyən daha çox məlumatlar olmuş, lakin onların “erməniləşdirilməsi” mümkün olmadıqda keşişlər tərəfindən kilsədə tonqal qalanıb, məhv edilmişdir. Qoca Şərq tarixi kifayət sayda belə irtica səhnələrinə şahiddir!

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan türklərinin məhəvi mədəniyyətinə qarşı çevrilmiş erməni terrorizminin baniləri olan keşişlər Artəşes, Tıqran və başqaları haqqında olan rəvayətlərin orijinallarını kilsədə öz dillərinə çevirərkən eyni şəxslə bağlı müxtəlif məzmununda versiyalar yaratsalar da, zaman-zaman eldən-elə gəzən nəgmə və rəvayətlərdə tərənnüm və təsvir edilən qəhrəmanın etnik mənsubiyyətini məhv edə bilməmişlər. Başqa sözlə, tarixi təcrübədən bəllidir ki, hər hansı bir xalqın etnotəfəkküründən yaranmış dastan, rəvayət, əfsanə, əsatir, nəgmə qəhrəmanı nəinki qohum tayfalar, hətta yadlar arasında sevilir, doğmalaşır, örnəyə çevrilir. Hətta hər hansı bir tayfanın onun məişətinə daxil olmuş yad dilli qəhrəmanı özünə xilaskar seçməsi, sonra həmin qəhrəman haqqında yeni-yeni dastanlar, rəvayətlər, nəgmələr və s. yaratması təbii haldır. Bu baxımdan bir sıra Avropa xalqlarının el ədəbiyyatında babamız Atillanın şərəfinə oxunan nəgmələrdə onun Avropada “Sülh və Ədalət qılıncı” adlandırılması, eyni mə'nada, Rafaelin məşhur “Papa I Levin Atillanı qarşılamaşı” adlı sənət incisində Romaya qoşun çəkib gəlmiş (daha sonralar Xristin şərəfinə “xrest” adlandırılacaq – Səma Tanrısının “Əbədiyyət rəmzi”ni də Atilla dünya xristianlarının gələcək mərkəzinin ruhani Atasına tarixin bu çağında təqdim etmişdir) Türk sərkərdəsinin portretini və onun simasında dünya tarixinin bir parçasını “firçanın məhəbbət

dili” ilə əbədləşdirməsi fikrimizə təzibedilməz sübutdur. Bu tarixi həqiqət kimsəyə heç bir əsas vermir ki, baş vermiş Türk tarixini öz məkrli silahına çevirib, “Armeniya tarixi”nin tərtibi zamanı istifadə edilmiş “Avesta” və Xaldey mifoloji və epik qəhrəmanlarını “erməni xristianları” siyahısına yazsın və onların ünvanına bədnam “erməni möhürü” vursun.

Xoşbəxtlikdən erməni kilsəsinin ciddi-cəhdinə baxmayaraq, Mar Artəşes heç bir rəvayətdə və nəgmədə öz etnik mənsubiyyətini itirməmiş, əksinə, yuxarıda verilən rəvayət versiyalarından aşkar görsənir ki, o, “türkçülüynü” möhkəm qoruyub saxlamışdı. Şübhəsiz, bunun yeganə səbəbi Artəşes haqqında epik nəgmələr qoşan da, onu nəsilən-nəslə ötürən rapsodlar da, onları dinləyənlər də soykökcə Türk olmalıdır. Qarşıda nümunə gətirəcəyimiz rəvayət versiyaları da sübut edəcək ki, Atarpatenali Artəşes ümumtürk tarixinin növbəti səltənət dövrünü yaşamış Mar-Türk nəslinə mənsub çar olmuşdur.

Xatırladaq ki, bəzi erməni tarixçiləri Artəşatı guya “Armeniya çarı olmuş” “Artəşes Arşakuni” (partlı Artəşes) adlandırdıqları şəxsin adı ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, şəhərin əsası m.ö. 180-170-ci illərdə qoyulmuş və onun banisi I Artəşesin də çarlıq dövrü m.ö.189-160-cı illərə təsadüf edir.

Buradan aşkarca görsənir ki, erməni tarixçiləri Artəşatın inşasını bir tərəfdən Oğuz Albaniyasının qərbində təşkil edilmiş Arsaklı valiliyinin tarixini “erməniləşdirmək” məqsədilə “Artəşes Arşakuni”nin, o biri tərəfdən “Böyük Armeniya”ni real tarixə şevirmək üçün Armini çarlığının hakimi olmuş Artəksinin folklor prototipi olan “Mar Artəsesin” adına yazırlar.

N.B.Arakelyan 1970-ci illərdə “Artəşat-1” adlandırdığı xarabalıqlarda kəşfiyyata başlamazdan əvvəl guya onun rəhbərlik etdiyi arxeoloji ekspedisiya “çox ciddi axtarış işləri” aparmışdı. Əvvəl guman etmək olardı ki, ekspedisiya qazıntıya başlamazdan əvvəl o, ümidverici ilkin arxeoloji kəşfiyyat işlərindən, eyni zamanda, axtarışda olan “obyektin” lokalizasiyası ilə əlaqədar tərtib edilmiş arxeoloji sxemlər və xəritələrdən söz açacaqdır. Amma belə olmur. B.N.Arakelyanın illərlə aparacağı qazıntı ilə əlaqədar yazdığı ekspedisiya hesabatının ümumi sözlərdən ibarət olması aşkarca sübut edir ki, onun rəhbərlik etdiyi elmi dəstə elmi silahdan məhrumdur. O yazır: “Qazıntıya başlamazdan əvvəl ekspedisiya Artəşat haqqında olan bütün yazılı və şifahi məlumatlarla tanış oldu”.¹ Əksinə, başqa soydaşları kimi, B.N.Arakelyan da “Artəşatı” lo-

¹ B.N.Arakelyan, Artəşat -1, s.20.

kalizədərəkən söykəndiyi yeganə “mö'təbər mənbə” yalnız və yalnız “Armeniya tarixi” (M.Xor.) olmuşdur, vəssalam.

“Artaşat-1” arxeoloji ərazisində aşkarlanmış tapıntılar nəinki B.N.Arakelyanın, ümumiyyətlə Qərbi Azərbaycan torpaqları ilə əlaqədar iddiada olan bütün erməni elm aləmini mə'yus edir. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Erməni müəlliflərinin “I Artaşes” adlandırdıqları rəvayət çarı ilə əlaqədar qət'i qəbul etdikləri zaman həddinin (m.ö. 189-160)¹ nə dərəcədə həqiqətə uyğun olub-olmaması barədə öz babaları anonim keşiş M.Xorenski cavab versə daha yerinə düşər. O, B.N.Arakelyandan və eyni fikir tərəfdarlarından tam fərqli olaraq, Artaşesin tarixini Daranın dövrünə çəkir: “Eruandın ölümündən sonra Sembət çar xəzinəsinə gedir, oranı eşələməyə başlayır və çar Sanatürkün tacını oradan taparaq, Pers çarı Darexin (Daranın-Ə.T.) hakimiyyətinin 29-cu ilində onu Artaşesin başına qoyur və bütün Armeniyanın çarı e'lan edir.”²

Başqa bir rəvayət versiyasında tarixin tam əksinə olaraq, Sanatürk⁴ Maday çarı Kiaksarın müasiri kimi verilir. M.ö. 612-ci ildə

Kiaksarın Assuriya üzərində tarixi qələbəsində guya “armyan çarı” Sanatürkün (erməni keşiş ədəbiyyatında bə'zən Sanateruk) xüsusi xidmətləri olmuşdur. Rəvayətə görə, Kiaksar Sanatürklə hərbi müttəfiq olduğu üçün “Armeniya”ya müstəqillik vermişdi. Digər versiyada Sanatürkün Pars çarı Artaşesin hakimiyyətinin 20-ci illərində çar olduğu xəbər verilir. Guya o, 30 il yaşamış, ov zamanı kimsə onun qarın nahiyəsinə atəş açaraq, onu qətlə yetirmişdi.

Bu versiyada kilsə saxtakarlığını meydana qoyan üç məqama aydınlıq gətirməyə çalışaq.

¹ Nə M.Xorenski, nə də başqa keşiş müəlliflərin heç biri nə Artaşesin (“Armeniya tarixi”ndə təkcə bir yerdə – birca bölməsinin yarım başlığında Arsaklı çarı I Artaşes adlandırmır. Fikrimizə, bu da M.Xorenskiyə deyil, tərcüməçi və nəşir N.Əminə aid olmalıdır. O, Arsaklı Artaşeslə Mar Artaşes barədə danışılan epizodları bir-birindən ayırmaq istəmişdir, nə də digər çarların adları qarşısında nə birinci, nə ikinci, nə də hakimiyyət tarixi yazmışlar. Çünki onların çarları rəvayət və əfsanə qəhrəmanlarıdır. Həqiqət bu üzde olduğu halda, bəs, hamı əsasla kilsə ədəbiyyatında müxtəlif ziddiyyətli versiyalı rəvayətlərin qəhrəmanı olan Artaşes, Tiqrən və başqa çarlar erməni tarixçiləri tərəfindən I, II və sair tanınma nişanları və çox dəqiq hakimiyyət tarixləri ilə verirlər?!

Olmaya həmin müəlliflər kilsədə “doğulan”, keşiş qələmi ilə “boya-başa çətdirilən” həmin çarların tarixlərini öyrənmək üçün arxeoloji və antropoloji işlər aparmışlar?!

Əlbəttə, onlar anlamamış deyillər ki, rəvayət çarlarının “məzarları” da rəvayət dünyasında olar. Bəs, nə üçün dünya ictimaiyyəti aləmi barmağına dolayan şeytani bu cürtdən balalarını qurduqları məkr və hiylə torundan bu günə qədər xilas olmur?!

²M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.120

Sanatürk Arsaklı sülaləsindəndir, Part çarıdır. Onun Kiaksarla hərbi ittifaqından danışmaq kilsənin növbəti saxtakarlığından başqa bir şey deyildir.

Birinci, Pars-Pers tayfasının nə Əhəməni sülaləsinin, nə də Sasani səltənətinin dövründə “Artaşes” adında “Pars çarı” olmamışdı. Bu da kilsə küncündə uydurulmuş “Artaşes” rəvayət versiyalarından biridir.

İkinci, tarix xəbər verir ki, nə Əhəmənilər, nə də Sasanilər dövrü odlu silah dünya xalqlarına mə'lum deyildi.

Əlbəttə, “tarix” adına yuxarıda uydurulanlar növbəti keşiş rəvayətinin başqa bir epizodudur. Bizi maraqlandıran məsələ odur ki, rəvayətdə Artaşes də Daranın (“Darexin”) müasiri olaraq təqdim edilir. Guya erməni çarı Eruandın zəngin xəzinəsinə ələ keçirən Artaşes öz payını da onun üstünə əlavə edir və hamısını Pars çarı Darexə göndərir¹.

Buradan aydın olur ki, erməni tarix ədəbiyyatında I Artaşes adı ilə qələmə verilən şəxs həm rəvayət çarıdır, həm də Pars çarı Dara ilə (neçənci?) müasirdir. Bu məsələnin bir tərəfidir.

Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə növbəti ziddiyyətli konsepsiyalardan biri də budur ki, Artaşatı inşa etdirən şəxs Yunan-Selevk “strateqi”, “Atarpatena əsilzadəsi”, “Maday/Mar” əsilli, m.ö. II əsrin birinci yarısında “yaşamış çar Artaşes deyil, M.Xorenskinin eyni adda başqa bir qəhrəmanı – Pars çarı Daranın dövründə yaşamış və ona xərac vermiş Armeniya çarı” Artaşesdir. Bu konsepsiya Strabonun haqqında xəbər verdiyi III Antioxun kiçik Arme (Şupriya) vilayətində canişin olan, sonra həmin əyaləti müstəqil çarlıq e'lan edən, sonra onun ərazisini genişləndirən “Atarpatena əsilzadəsi” Artaşesi (Artaksini) “erməni babası” kimi düzüb-qoşmaga çalışan bə'zi erməni tarixçilərinin (Y.A.Manandyan və başqaları) cəfəngiyatla məşğul olduqlarına sübutdur.

Deyənlər bir də ona şahidlik edirlər ki, erməni və muzdlu erməniperəst müəlliflər tərəfindən Artaşatla əlaqələndirilən Artaşesin “erməniləşdirilməsinin” tarix və tarixilik baxımından heç bir əsası yoxdur.

Aşkarca görünür ki, keşiş müəlliflərin tarixçi varisləri başdan-başda ziddiyyətli çox saylı rəvayət versiyalarına “elmi don” geyindirməyə çalışmışlar. Sovet hakimiyyəti dövründə də heç bir alim, o cümlədən, Azərbaycan tarixçiləri fərqi nə varmadan, sərf-nəzər etmədən keşiş müəlliflərin uydurmalarını pozulmaz doqma olaraq, «elmi tarix» kimi qələmə vermiş, deyilənləri kor-koranə davam etdirmişlər. Bu alimlər keşiş müəlliflərin redaktəsindən çıxmış rəvayətlərdə Artaşesin guya “Armeniya çarı” olması fikri əsas məqsədə çevrilsə də, təsvir edilən Artaşesin gah Daranın müasiri olması, neçə əsrlərdən sonra gah Arsaklı olub, Part sarayına mənsubiyyəti,

¹M.Xorenski.Armeniya tarixi,s.121.

gah Mar olub, Maday çarı Astiyaqa nəsil bağlılığı və Atarpatena sarayına mənsubiyyəti, guya başqa bir "erməni babası" kimi təqdim edilən Eruandın ölkəsinə Mar - Atarpatena ölkəsinin sərkərdəsi olaraq, yürüş etməsi və s. qədim tarixi dolaşığa salan bu epizodlara əhəmiyyət verməmiş, nəticədə ümumtürk tarixini çağdaş erməni babalarının adına çıxan keşiş müəlliflərlə razılaşımlar. Ən ibrətamiz hal odur ki, rəvayətlərin başqa birində guya Artəşes Arsaklı səltənəti illərində məhv etdiyi erməni çarı Eruandın qardaşı "Armeniya çarı" Eruazı bu versiyada Daranın dövründə öldürür, onun zəngin xəzinəsini Pars çarına ənam olaraq göndərir. Artəşes bu versiyada da marların, yəni Atarpatena ölkəsinin çarını, lakin onun dövləti Daradan yarımastır. Tarixə edilən bu işarə Kiaksarın Şərqdə dövrün qüdrətli dövlətinə çevirdiyi Maday imperiyasının "Böyük Maday" və "Kiçik Maday", yəni "Atarpatena" deyilən hissələrə parçalandığı Ön Asiyada Yunan müstəmləkəçiliyi çağından xəbər verir.

Tarixə bu mövqedən yanaşılrsa, şübhəsiz, Daradan yarımastılı olmuş Atarpatenanın çarı Artəşes deyil, onun babası Atarpatın özü olduğunu tarixi həqiqət hesab etməliyik. Lakin tarixi keçmişə erməni kilsə ədəbiyyatının kontekstindən yanaşılrsa, unutmamalıyıq ki, M.Xorenski Artəşesi Mar-Maday nəslindən olan "Atarpatena əsilzadəsi" kimi xatırlayır¹.

Fikrin davamı üçün başqa bir rəvayət versiyasına diqqət yetirək. Bu rəvayətdə Sanatürkün ölümündən sonra onun Arsaklılar nəslindən olan arvadından dünyaya gəlmiş oğlu Eruand "sonuncu Darəxin" (Daranın) hakimiyyətinin səkkizinci ilində səltənətə gəlir. O, Sanatürkün başqa qadından olan övladlarını öz hakimiyyətinə təhlükə hesab edir və ona görə də onları ucdan tutma qırır. Bu amansız qətdən saray tərbiyəçisi Sembət yalnız körpə Artəşesi gizli dağ yolları ilə Daranın ölkəsinə gətirib çıxarır və onu xilas edir.

Artəşesin Daraya sığındığını gətirən xəbər Eruanda çatır. Eruand qiymətli ənamlarla Daranın yanına elçi göndərir və Artəşesi ona qaytarması üçün "pars çarını" dilə tutmağa çalışır. O, məktubda yazır: "Ah, qanı qanımdan olan qohumum mənim, nə üçün sən Artəşesin həqiqətən Sanatrukun (Sanatürkün – Ə.T.) oğlu olduğunu deyən quldur Sembətin sözlərinə qulaq asıb, Mar Artəşesi mənim və dövlətimin əleyhinə qaldırırsan. O, çobanın və naxırçının oğlunu Arşakuni kimi, qanı sən qanımdan olan qohumun kimi təqdim etməyə çalışır. Aldanma, Sembət onu haradansa tapıb üzə çıxarmışdı və indi hey onun haqqında danışır"².

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.113-116.

² Yəni orada, s.113.

Bu versiyada da Artəşesin etnik mənsubiyyəti Mar tayfası ilə bağlıdır.

Bütün bu deyilənlər sübut edir ki, erməni babalarına uydurma "tarix" düzüb-qoşarkən arxeoloji mədəniyyət silahından məhrum olan erməni alimləri başqa xalqlara məxsus olan yalnız və yalnız bu ziddiyyətli rəvayət versiyaları əsasında tərtib edilmiş keşiş ədəbiyyatına ilkin "mö'təbər mənbə" olaraq söykənmiş, nəticədə Orta əsrlər kilsəsindən ümumtürk tarixinə qarşı başlanmış ideoloji terror aktını ənənəvi şəkildə davam etdirməkdən yan keçə bilməmişlər.

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz ziddiyyətli rəvayət versiyaları əsas verir söyləyəyə ki, erməni və muzdlu ermənipərəst müəlliflərin fantastik şəkildə I Artəşesin ("Artəşes Arşakuni"nin) "əli ilə" yaratdıqları "Böyük Armeniya" və onların qədim Azərbaycanın qərb ərazisində lokalizə etdikləri Artəşat şəhəri ətrafında olan iddiaları uşaq sadələvhlüyü ilə hazırlanmış sabun şarcıqları qədər gücə və ömürə malik uydurmadan başqa bir şey deyildir.

Tarixin qan yaddaşını qoruyub saxlayan "Epik nəğmələr" də başqa bir rəvayət versiyası yuxarıdakı fikrin təsdiqi baxımından maraqlı doğrudur. M.Xorenski həmin nəğmənin məzmununda xəbər verir ki, Artəşes və onun oğlanları haqqında olan nəğmədə "Drakonidlər" deyilən "Əjdaha nəsl" də alleqorik şəkildə xatırlanır. Bu nəğmədə həmçinin əjdahaların (son Maday çarı Astiaqın nəslinin) sarayında Arqavanın Artəşesin şərəfinə təntəyəli ziyafət verdiyi tərənnüm edilir¹.

Nəğmənin məzmunundan aşkarca görsənir ki, rapsod Artəşesi və onun nəslini Mar tayfaları ilə bağlayır.

Nəğmənin davamında problemimiz üçün daha maraqlı başqa bir fikir diqqəti çəkir.

Artəşesin oğlu Artavazın da şəninə nəğmə oxuyan rapsod xəbər verir ki, Artəşatın bünövrəsi (harada?) qoyulan zaman çar oğlu da özünə saray saldırmaq üçün yer arayarkən Şarur² çöllərinə gəlib çıxır və marlar arasında Marakert³ şəhərini inşa etdirir⁴.

Bu rəvayətdə iki məqam Artəşatın inşa tarixini, heç bir arxeoloji dəlillər olmadan, dəqiq rəqəmlərlə nişan verən erməni alimlərinin fikirlərinə tarixi aydınlıq gətirmək baxımından gərəklidir.

Birinci. Deməli, bu rəvayət versiyasına görə, Artəşesin oğlu Artavazdın hakimiyyəti illərində Artəşatın bünövrəsi yenidən qoyulurdu.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.113-116.

² Naxçıvan MR-də rayon adı olan "Şarur" anlamı Şumer-Türk tayfalarının "UR" namı ilahənin və "Şar" tayfa adı ilə ilişkili yaranmış Şarur tayfalarının adını qan yaddaşına çevirmiş toponimdir.

³ Marakert – Marlar şəhəri.

⁴ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.69.

Bu günə qədər yazdıqları qalaq-qalaq kitablarda erməni kilsə rəvayətlərinə, ən yaxşı halda Strabonun və başqa müəlliflərin qələmə aldığı yerli Şərq xalqlarına məxsus rəvayət və əfsanələrə söykənmiş erməni alimləri, o cümlədən B.N.Arakelyan, bəs, hansı arxeoloji tapıntıya istinadən Artaşatın inşa tarixini m.ö. 180-170-ci illərə aid edirlər?

Başqa bir erməni tarixçisi M.O.Darbinyan-Melikyanın fikrincə I Artaşes Artaşat şəhərini m.ö. 166-cı ildə saldırmışdı¹.

Artaşat adı ilə iddia edilən xarabalığın inşa tarixinin erməni müəllifləri tərəfindən müxtəlif zaman kəsiyinə istinad edilməsi ondan xəbər verir ki, bu tarixçilərin əlində heç bir maddi sübut yoxdur.

Məsələn, B.N.Arakelyan "Artaşat-1" adı ilə həmin xarabalıqda 7 il (1970-1977) geniş qazıntı işi aparmışdı. O, "Artaşat-1" kitabında qazıntı zamanı aşkarladığı arxeoloji mədəniyyət ətrafında araşdırmalarını verir. Lakin heç bir yerdə qeyd etmir ki, bu xarabalığın keşif ədəbiyyatında adı çəkilən həmin "Artaşat" olduğunu və bu şəhərin inşaat tarixini (guya m.ö. 180-170-ci il - nə qədər də dəqiq "tarix"!) arxeoloji sahədən əldə etdiyi hansı maddi mədəniyyət təsdiq edir. Nə üçün? Çünki Qərbi Azərbaycanda aşkarlanmış arxeoloji tapıntılar arasında, cüzi də olsa, onun istəyini müdafiə edəcək tarixi şahidlə rastlaşmadıqda, başqa erməni həmkarları kimi, o da aşkarlanmış mədəniyyət nümunələrini keşif "tarixçilərin" yazıya aldığı rəvayətlərin əsasında izah edir, son nəticədə Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz tarixini "armyan tarixi" kimi özəlləşdirir.

Fikrimizi başqa şəkildə izah etməyə çalışaq. "Erməni tarixinin atası" olaraq M.Xorenski başda olmaqla, bütün keşif müəlliflər "Armeniyanın tarixi" yazarkən kilsədə mə'lum Şərq xalqlarına məxsus ədəbiyyat səhifələrindən, habelə qədim yazıçıların əsərlərində verilmiş rəvayətlərdən üzü köçürülmüş və şovinist erməni ruhu ilə ciddi redaktədən keçirilərək toplum hala salınmış filoloji materiallardan faydalanmışlar.

B.N.Arakelyan da, başqa erməni tarixçiləri kimi, "Böyük Armeniya"nın "tarixi keçmişi" ilə əlaqədar keşif babalarının düzüb-qoşduqları rəvayətlərdən başqa heç bir maddi-mədəniyyətə, qaynaqlardan gələn real mə'lumata və tarix elminin tələblərindən irəli gələn biliyə malik deyildir. Elə bu səbəbdən də erməni tarix ədəbiyyatında "qədim armyan dövləti" problemi ilə əlaqədar kifayət qədər ziddiyyətli konsepsiyalar mövcuddur.

İkinci. Şarur çöllərinə doğru uzanan Marlar ölkəsində Artavadzın saldırdığı abadlığın Marakert, yəni "Marlar şəhəri" adı da, yuxarıda xatırladılan rəvayətdə deyildiyi kimi, burada da Artaşes nəslinin etnomənsubiyyətə Mar tayfaları ilə ilişkili olduğunu xəbər verir. Bu baxımdan rəvayətin davamı maraqlıdır.

Rapsodlar xəbər verirlər ki, ağır döyüşdən sonra Marların qabağında duruş gətirə bilməyən çar Eruand qaçmağı üstün tutur. Artaşes Eruandın şəhərinə yaxınlaşanda əsgəri hissəyə əmr edir ki, bir ağızdan: "Mar gəldi" - deyə, qışqırınsınlar və düşməni qorxuya salsınlar¹.

Qədim tarixdən bu tayfaların etnocoğrafiyası Atarpatenadan başlayaraq, Qərbə doğru Fərat çayının şimal vadisində yerləşən qədim Şupria (Arme) ölkəsini, digər coğrafi kordinantla qədim Nəxcuani, Ağrı (erməni ədəbiyyatında Ararat) dağı və onun vadisini, başqa sözlə, ümumiyyətlə Qərbi Azərbaycanı əhatə edirdi. Mişşenko «İzahat»da Herodotus istinadən Mar tayfalarının bir hissəsinin Armeinidə (Armedə), digər hissəsinin Qafqaz dağlarında yaşadığını yazır.²

Artaşesin Mar/Maday tayfaları ilə eyni nəsil qohumu olan və iç-içə tarixən yaşayan Maq Türk tayfaları ilə bağlılığından xəbər verən M.Xorenski yuxarıdakı fikri bir qədər də möhkəmləndirmiş olur. Anonim müəllif yazır ki, Artaşesin əmri ilə Eruand çaya atılıb məhv edilir, onun yerinə Artaşesin Zərdüştü təlimini yayın yaxınlarından olan bir Maq tə'yin edilir³.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qarşıda nümunə gətirəcəyimiz gürcü kilsə rəvayətində verilən xəbərdə yerli Türk əhalisinin adını günümüzə qədər yaşadan qədim "Mesxeti" çarlığında əhali atəşpərəst Maqlar, hökmdarları isə Maq adlandırılırlar.

Bu deyilənlərdən bəlli olur ki, "Avesta" Maday imperiyası dövrü Ön Asiyada saxladığı hakimiyyət gücünü tarixin bu çağında da qoruyub saxlamışdı.

Başqa bir mifoloji anı da yada salaq.

Ağrı dağı və onun ətrafında məskunlaşmış Zərdüştü inandı Türk tayfaları ilə bağlı əfsanənin erməni mifologiyasında olan variantında və "Vipasank" adlı ermənilərin ünvanına yazılan eposda Ağrı dağı ilanların və divlərin məskəni-"yaşayış yeri" kimi qələmə verilir⁴.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.118.

² Herodot. III, 94.

³ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.120.

⁴ Herodot. III, 94.

⁴ İ.B.Arutyunyan. Erməni mifologiyası "Dünya xalqlarının mifləri", c.2, s.122.

Eposun ermənicə "Vipasank"¹ adının Azərbaycan türkünün dilində açımına ("Əjdaha və divlər haqqında nəğmələr") diqqət yetirsək təkzibedilməz tarixi bir həqiqətlə üz-üzə dayanmış olarıq: Marlar ölkəsində "Əjdaha və divlər haqqında nəğmələr" adı ilə nəsil-dən-nəsilə ötürülən epos-epik nəğmə "Avesta"nı yaratmış insanlar öz məkanlarını "qiymətli daşlardan tacı olan" çarlarını Zərdüştü inanc kontekstində mifoloji tarixə çevirirlər. Bu baxımdan eposda "Ağrı dağının zirvəsində tarixi məlum olmayan zamanlardan başında qiymətli daşlardan tacı olan İlan hökmdarı² yaşayırmış" xəbəri maraqlıdır.

Bu mifoloji tarix Artaxesin yalnız Əjdaha nəslindən olduğunu bir daha sübut etmir, eyni zamanda, Ağrı dağının Şarura doğru uzanan "Mar çöllərində" (M.Xorenski) məskun olmuş Aza tayfa ittifaqının yaratdığı Aza³ ölkəsinin qədim yerli əhalisinin etnomənşəini və etnoinancını təsdiq edir.

Bu, o Aza Türk tayfalarıdır ki, onların adını günümüzədək Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunda bağlı-bəhrəli Aza kəndləri (Aşağı Aza, Yuxarı Aza) yaşadırlar.

Aza ölkəsi haqqında Biaini daş yazılarında qiymətli məlumatlar verilir. Erməni tarixçisi A.A.Martirosyan yazır: "Aza ölkəsinin "Argıştinin əlinə müharibəsiz keçdiyini düşünmək olmaz"⁴ (A.A.İvanovski). Bu fikri yalnız Biaini hökmdarlarının onu düşmən ölkə sayması deyil, həm də bacardığı qədər müqavimət göstərmiş bir çox yaşayış məntəqələrinin yerlə-yeksan edilməsi sübut edir. Arxeoloji qazıntılar açıq-aydın göstərir ki, Menuanın oğlu Argıştinin qoşunları Azadan odla və qılıncla keçmişlər. Güclü yanğınların böyük qatları və bilavasitə Biaini qatları altında yatan dağıntılar tək-cə Luxiuni – Menuaxiniinin qazıntıları zamanı deyil, həm də Mesamora (Mesamoranın bu qatının tədqiqinin nəticələri hələ dərc olunmayıb), Argıştinin və Teyşebaininin yuxarı qatlarında da qeyd olunmuşlar.

¹ Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan "Avesta"nın "Vispirmak" ("Visperod") hissəsi erməni keşiş müəllifləri tərəfindən orta əsrlər dövrü kilsədə üzü köçürülərək "Vipasank" formasında yazıya alınmışdır. "Avesta" dilində "Vispirmak" deyimini "İşıqlı nurlar haqqında nəğmə" anlamı verir. Qədim Sanskrit dilində Azərbaycan türklərinin ən qədim Tanrısı olmuş Div (Devuş) "nur allahı" anlamında açıqlanır. Bax: Əjdər Tağıoğlu, Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi, monoqrafiya, I fəsil.

² Fikrimizə, Naxçıvan şəhərinin yaxınlığında ucalan "İlanlı dağ", yaxud « İlan dağ» adı da bu rəvayətdə nişan verilən İlan hökmdarlığı ilə əlaqəlidir.

³ M.Xorenski "Vişapların" – Əjdaha nəslinin məskun olduğu Biaininin daş yazılarında adı gedən Aza ölkəsini "Azat" adı ilə qeyd edir (Armeniya tarixi, I, 30).

⁴ A.A.İvanovski. Cənubi Qafqazda. M.1911, s.25.

Bu güclü yanğınlar zamanı, şübhəsiz ki, ölkənin bir çox çiçəklənən böyük yaşayış məntəqələri yanmışdır¹.

Azərbaycan türklərinin qədim Aza ölkəsi Ağrı dağı vadisindən başlayaraq Araz çayının hər iki sahili boyu qədim Şarur çöllərinə doğru uzanır. Bəs, Biaini dövlətinin işğal ərazisinə qatılmış bu düşmən ölkənin əhalisi etnomənşəiyətcə kimdir, hansı qövmə bağlıdır? Bunlar Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş Mar tayfalarının Ağrı dağı vadisində məskun olmuş bir hissəsidir. Qarşıda haqqında söhbət gedəcək "Əjdaha – Daş balıq" abidələri də, şübhəsiz, Biaini çarlarının Qafqaza olan hərbi yürüşlərinə qədər, qədim Aza ölkəsinə, onun Türk nəsil ağacının bir budağı olan yerli Mar əhalisinə məxsusdur. Mar tayfalarının coğrafi arealı Atarpatenadan başlayaraq, Arazın hər iki sahili ətrafı geniş ərazilərdən keçərək Fərat çayına doğru Arme (Şupria) ölkəsini əhatə edir. Bu baxımdan M.Xorenskidə və "Vipasank"da Mar tayfaları və onların coğrafi arealını nişan verən maraqlı tarixi və mifoloji xəbərlər diqqəti çəkir.

Bunlardan başqa, erməni kilsə ədəbiyyatında mühafizə edilən rəvayət və əfsanələrdə də xəbər verilir ki, Ağrı dağının qarlı-buzlu zirvəsində əjdahaların, yə'ni Mar tayfalarının çarının taxt-tacı yerləşirmiş və s. Bir qədər əvvəldə bu barədə söyləndi.

Bütün bu deyilənlər və bu sırada deyilməyənlər sübut edir ki, Ağrı dağı vadisində, habelə biainilərin Aza ölkəsinin Qafqaz ərazilərində oda-atəşə vurduqları kənd, şəhər və mahallar Mar tayfalarına məxsus əcdad ocaqlarıdır. Bu tarixi hadisə ondan xəbər verir ki, qüdrətli Biaini dövləti yaranmazdan, başqa fikirdə, Bia əhalisi Dağlıq Altayda Bia çayının sahillərindən köç edərək, gəlib Kiçik Asiyaya yerləşməzdən əvvəlki yüzilliklərdə Ağrı dağı vadisində bağlı-bağatlı ölkə olmuş Azanın atəş inancılı Mar əhalisi Azərbaycan türklərinin qədim zəngin mə'nəviyyat, mədəniyyət və dövlətçilik tarixini yaşayırmış.

N.Marrın və Y.İ.Smirnovun "Toxmaq göl"dən, "Göl yurt"dan, "Əjdaha yurt"dan və «Göyçə (ermənilərcə Sevan) gölü»nün qərbindən indiki Gürcü Respublikasının sərhədlərinə doğru sıralanan dağların başqa ərazilərində aşkarladıqları nəhəng "Daş balıq" abidələri də Qafqazda "Əjdaha nəsl"inin (Marların) qədim yerli əhali olduğunu bir daha təsdiq edir.

Qədim Aza ölkəsinin işğalçı ordu tərəfindən az qala yer üzündən silinməsi təhlükəsi Biaini yazılarına istinadən məhz erməni arxeoloqunun (A.A.Martirosyanın) arxeoloji materiallar əsasında

¹ A.A.Martirosyan. Arqıştinin (Armeniyanın arxeoloji abidələri – Urartu abidələri. I buraxılış). İrəvan, 1947, s.19.

qəbul və təsdiq etməsi problemə tarixi aydınlıq gətirmək üçün olduqca gərəklidir. Çünki dünən də, bu gün də siyasi meydanda oyunçuya çevrilmiş, aldadılmış erməni xalqı nəhayət bilməli və yüz illərin mif yuxusundan ayılmalıdır ki, əvvəla, onların qədim tarixi yoxdur; keşiş babalarından başlayaraq, onların alim varislərində hamısı gah Arme (Şupria), gah Biaini, gah Part (Parfya) və s. ermənilərlə qət'i əlaqəsi olmayan tam yad dövlətlərin tarixini «Armeni» və «armyan tarixi» kimi qələmə almışlar.

İkincisi. Ağrı dağı vadisində -Qərbi Azərbaycanda qədim xarabalıqları kilsə rəvayətləri əsasında müxtəlif adlar altında qazan, aşkarlanmış maddi-mədəniyyət ap-aydın "Avesta" inanclı əhliyə, yə'ni Marlara aid ola-ola ona Kremlin siyasət "mətbəx"ində hazırlanmış "erməni etiketi" vuran tarixçilər təbii zənginliyi ilə Biaini çarlarının yuxusunu ərşə çəkmiş qədim Aza ölkəsindən və onun yüksək mədəniyyətə malik olmuş qədim yerli əhalisi Maplardan (M.Xorenski-də Ön Asiya və Qafqazda yaşayan Mar əhalisi barədə verilən mə'lumat mövzumuz üçün olduqca gərəklidir) qət'iyyəni danışmırlar. Nə üçün? Çünki "Aza ölkəsi" ilə əlaqədar "dindirilən" hər hansı "şahid"-tarixi dəlil Rus imperiyasının Qafqaz müstəmləkəçiliyi siyasətinin əleyhinə "ifadə" verəcəkdir. Elə buna görə də ermənilərin "Ararat vadisi" adı altında keçən onilliklərdən bəri qaldırdıqları torpaq iddialarının (Türkiyə Respublikasından və Azərbaycan Respublikasından) əsassızlığını sübut edəcək Aza ölkəsinin və onun Türk əhalisinin tarixi keçmişini nişan verəcək canlı şahidləri əbədi "susdurmaq" məqsədilə Qərbi Azərbaycanın arxeoloji tarixi, Rus imperiyasının mənafeyi baxımından, qət'i şəkildə "erməniləşdirildi".

Üçüncüsü. Biaini çarlarının yazılarında daş yaddaşa çevrilmiş bu tarixi həqiqət bir daha sübut edir ki, nəinki Biaini ordusunun Ön Qafqazda və Ön Asiyada qan tökərək işğal etdiyi ərazilərə qarşı qalib çarlar özlərinin «qədim əcdad torpaqları» iddiası ilə tələb qoymağa haqlı olmadıqları halda,üçyüz ildən bəri erməni keşişlərinin və onların alim varislərinin qaldırdıqları şeytani savaşı iddialar dünya ictimaiyyətini çaş-baş salmışdır.Beləki onlar, heç bir tarixi əsas olmadan, özlərini "Urartu" (Boqıstan qayalarında Yeni Babil mətinində oyulmuş "U-ra-aş-tu-ru" toponimi Van gölü ətrafında yerləşmiş dövlətə deyil,Fərat çayının yuxarı axarında yerləşmiş Arme\Armina\Armini ölkəsinə aiddir) adlandırdıqları Biaini dövlətinin "qanuni" "varisləri" hesab edirlər və Biaini çarlarının Ön Asiyadan və Ön Qafqazdan müvəqqəti işğal etdikləri əraziləri "Böyük Armeniya" (bəs nə üçün Urartu yox?!) adlandırılırlar, rəngbərəng xəritələr

tərtib edirlər, erməni xalqına ümumtürk tarixi hesabına qalaq-qalaq saxta "tarix"lər düzüb-qoşurlar.

Biaini çarlarının yazılarına istinadən A.A.Martirosyan söyləyir ki, Aza ölkəsi Van çarlığının tərkibinə qatıldıqdan sonra onun səhraya çevrilmiş geniş ərazilərində yeni tikinti-abadlıq işləri aparılır, suvarma kanalları çəkilir. O, fikrinin bir məqamında yazır: "Assiriya hücumundan (m.ö. 782-ci il) bir il əvvəl I Arğişt Ararat düzenliyinin düz mərkəzində düşmən ölkələri qorxuya salan geniş hərbi-strateji baza – Erebuni (Erevan) şəhərini tikir"¹.

Həyasızlığın dərəcəsi erməni aliminə aid deyilmiş, sən demə! Təkcə bu fakt – şəhər - qalanın qədim "İrpuni"² adını qondarma "Erebuni (Erevan)"³ namında qələmə vermək faktı aşkar sübut edir ki, erməni müəllifləri qədim tarixi əvvəldən sonadək saxtalaşdırmaqda əvəzsiz saxtakarlardırlar.

Erməni müəllifi düşmən ölkəsi olan Aza torpaqlarında işğalçı dövlətin saldıdığı tikintilər haqda ətraflı mə'lumat verir. Lakin A.A.Martirosyanın başqa xalqa məxsus tarixi təhrif etmək cəhdi o yerdə daha qabarıq özünü göstərir ki, müəllif səhraya çevrilmiş Azərbaycan türklərinin qədim Aza ölkəsində salınmış Biaini abadlıqları Biaini daş yazılarında qeydə alınmış adlarla deyil, müasir erməni dilinə və ləfzinə uyğun adlarla qələmə alır. Əlbəttə, bu da erməni çaxtakarlığı üçün heç də qadağan olunmuş hal deyildi, əksinə təbiidir. Diqqət edək: "Menuaxinili və Erebidən sonra Ararat düzenliyində Aza ölkəsinin az və ya çox iri şəhərlərini sıx əhatə edən bir sıra şəhərlər və hərbi-dayaq məntəqələri peyda olur. Bu hərbi-dayaq məntəqələri – qalalar indi Araz vadisinin girəcəyində Abovyan⁴ (Elar, Mqub, Aramus), Eçmiadzin (Xdənaz, Aropas, Saxkune), Aştarak (Şamiram kəndi), Oktemberyan⁵ (Xerbeklu və Baxçalar kəndləri) rayonları ərazisində mə'lumdurlar. Assuriya ilə toqquşma ərəfəsində və dövründə geniş miqyaslarda həyata keçirilən bu cür tədbirlər qədim Şərqdə Urartu üçün hərbi-siyasi rəqabətin davam etdirilməsi üçün möhkəm baza idi".⁶

¹ A.A.Martirosyan. Göstərilən əsəri, s. 19.

² Bax: A.A.Messaninov. Urartu (Biayni) dilinin izahlı lüğəti. Leningrad, 1978, s.82., 191, 224.

³ Əvvəla, tarix «Ararat düzenliyi» və «Erebuni» məskən bildiren uydurma anlayışları qəbul etmir. İkinci. Arğişt «İrpuni» adında şəhər deyil, işğal ərazisində ilk mühalizə və müşahidə qalası inşa etdirmişdi. Qarşıda tarixin dili ilə söyləyəcəyik ki, İrəvan şəhərini Şah İsmayıl Xətəinin vəzirü Rəvan Qulu xan saldırmışdı.

⁴ XIX əsrin I yarısında yaşamış erməni yazıçısı Xaçatur Abovyanın adını daşıyır.

⁵ Keçmiş SSRİ-nin inqilabi tarixi.

⁶ A.A.Martirosyan. Göstərilən əsəri, s.20.

A.A.Martirosyanın fikrinin geniş araşdırmaya ehtiyac yoxdur. O,S.T.Yeremyan və başqa erməni həmkarları kimi,Biaini dövlətinin və onun müvəqqəti işğal ərazisinə daxil edilmiş Aza ölkəsinin sanki “qanuni varisi” olaraq Azərbaycan türklərinin babalarına məxsus qədim kənd, şəhər və mahal adlarını çağdaş erməni ləfzinə uyğun toponimlərlə əvəz edir və bununla da qədim yurdumuzu “erməniləşdirmək” məqsədi güdür.

Biz, ötəri də olsa, Aza-Biaini epizodunu gerçək tarixin dili ilə danışdıq. Bu epizoddan əvvəl də Aza ölkəsinin əhalisi olan Mar tayfaları haqqında mifoloji tarixin verdiyi xəbərləri xatırladıq. Yerli Mar-Türk əhalisinin tarixini yaşadan maddi-mədəniyyət haqqında qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Bir məsələni də unutmayaq ki, bu, mifoloji tarixdən və onun çar qəhrəmanlarından danışan el ədəbiyyatı, şübhəsiz, Marlar tərəfindən öz babalarının keçmişinə həsr etdikləri rəvayətlər, düzlib-qoşduqları nəğmələrdirlər. Erməni keşişləri başqa xalqlara məxsus olan canlı tarixləri öz adlarına çıxdıqları kimi, şübhəsiz, Türk əhalisinin “Əjdaha və divlər haqqında nəğmə” adlandırılan zəngin el ədəbiyyatını da kilsədə ciddi şəkildə redaktə etmiş, onu eyni məna verən “Vipasank” adı ilə “erməniləşdirmişlər”.

Yuxarıda deyilənlərdən də tam aşkar olur ki, erməni ədəbiyyatında etnik baxımdan “armyan çarı” kimi verilmiş şəxsiyyətlər “ethnohayik” (?), yaxud “ethnoarmyan” (?) rapsod ədəbiyyatı ilə deyil, Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş Mar rapsodlarının “Epik nəğmələr”ində adı gedən ermənilərcə qədim Qoxın (qədim Nəxçuan elləri) el nəğməkarlarına, habelə Ağrı dağ vadisi ətrafında əcdad ocağı qalamış Marlara məxsusdur.

Deməli,kilsədə tərtib edilmiş əfsanə və rəvayətlərə istinadən anonim keşiş müəlliflərin və onların tarixçi varislərinin “hay çarları”,yaxud “armyan çarları” kimi qələmə verdikləri Artaşes, Artavaz,Tiqrان və başqalarının etnomənsubiyyətləri barədə qaldırdıqları iddiaları təsdiq edəcək hər hansı bir maddi sübut meydanda yoxdur.

Erməni ədəbiyyatında çar Hayk və çar Aram adı ilə verilmiş guya “armyan çarları”,əslində Xaldeylərin rəvayət qəhrəmanları olduğu kimi, Artaşes, Artavaz,Tiqrان və bu silsilədən olan başqaları Azərbaycan türklərinin əcdadlarının bədii təfəkkür nurundan işıq almış Atarpat nəsilli qəhrəmanlardırlar. Fikrimizin isbatı üçün onların rəvayət qəhrəmanı olmalarına inanmaq məqsədilə Tiqrana işarə ilə M.Xorenskinin özünü dinləyək. Erməni keşişi yazır: “Bizim qədim müğənnilər Zambirin müşayiəti ilə oxuyardılar: “O, (Tiqrان-Ə.T.) öz

entirastəna itaxın, gözəl naliq, insanlar üçün xeyirli olan hər şeydə müdrik idi”.¹

Buradan məlum olur ki, anonim müəllif Tiqrان haqqında danışarkən hər hansı bir tarixi qaynağa və maddi-mədəniyyətə deyil, o, “qədim nəğməkarların” nəsilən-nəslə ötürdükleri “Epik nəğmələr”ə istinad etmişdir. Əlbəttə, Tiqrان probleminin ilk bünövrəsi qoyulan “Armeniya tarixi”ndə hündürdən aydın şəkildə bəyan edilən bu e’tiraf çağdaş erməni müəlliflərinin, xüsusən Y.A.Manandyanın II Tiqrandan, guya “mövcud” “Armeniya”nın real erməni çarı kimi, ağızdolusu danışmasının heç bir tarixi və elmi əsası olmadığını sübut edir.

“Armeniya tarixi”ndə nəğmələrə uyğun olaraq, Tiqrana gah “Böyük Tiqrان”, gah da “Tiqrان Eruandyan” deyilir. Y.A.Manandyanda “Böyük” titulu onun “Tiqrان Artaksi” adlandırdığı şəxsə aid edilir.

M.Xorenskinin “Böyük Tiqranı” m.ö. VI əsrdə (M.Xorenski tarix qoymur, Astiyaqla Kirin dövrünə uyğun olaraq, həmin tarixi erməni tarixçiləri əlavə edirlər) Astiyaq və Kirin rəvayət “müasiri”, Y.A.Manandyanın “Böyük Tiqranı” m.ö. 95-55-ci illərdə yaşayan şəxs kimi verilir. M.Xorenskidə “Böyük Tiqrان” “qədim nəğməkarlar olan” rapsodların nəğmə və rəvayətlərində “yaşamışdı”, Y.A.Manandyanda isə guya “real erməni tarixində”.

Bu qısa deyilənlərdən açıq görsənir ki, erməni müəlliflərinin qələməndə guya “Böyük Armeniya” yaratmış Tiqrان gerçək tarixin tanıdığı şəxsiyyət deyil, başqa xalqlara məxsus olan, lakin “erməniləşdirilmiş” folklor ədəbiyyatında zaman-zaman rapsodların yaşatdıqları bədii təfəkkür məhsuludur.

Biz “Armeniya tarixi”ndə Tiqrان haqqında verilmiş epizodları olduğu kimi təqdim etdik ki, Tiqrان adı ilk dəfə bu kitabda çəkilir. Məqsədimiz Tiqrانla, habelə Artaşes və həmin silsilədən olan “armyan çarları” haqqında yazılmış qalaq-qalaq “tarix” kitabları ilə elmi tarix arasında zərrəcə əlaqə olmadığını sübuta yetirməkdir.

Bəzi erməni alimlərinin yazdıqları da bizim fikirlərimizi, habelə tarixə ədalətlə yanaşdığımızı təsdiq edir. Bu baxımdan erməni mifoloq alimi S.B.Arutyunyanın qaldırdığı və həll etdiyi məsələlərin dəyəri bizim qarşıya qoyduğumuz problemin açımı və təsdiqi baxımından qiymətlidir.

S.B.Arutyunyan erməni mifologiyasından danışarkən mifik obrazlar siyahısına Artaşes, Artavaz və Tiqrان adlarını da əlavə etmişdir. O, “epik çarlar” adlandırdığı bu mifik şəxslərin ermənilərcə mifoloji tanrı Haykın nəslindən olduqlarını iddia edir.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.63.

Bu konsepsiya bir cəhətdən təkzibedilməz həqiqətə çevrilərək sübut edir ki, "Böyük Armeniya" iddiası ilə ələmə haray salan erməni müəlliflərinin söykəndikləri Artəşes, Artavaz, Tıqran və başqa "armyan çarları" nağıl və rəvayətlərdə yaradılmış epik qəhrəmanlardır¹. Əlbəttə, onların mənşəyini Haykla bağlayarkən erməni saxtakarlığı daha qabarıq bir şəkildə özünü göstərmiş olur. Çünki bir qədər əvvəl nümunələr gətirdiyimiz və qarşıda da haqqında danışacağımız rəvayət və "Epik nəğmələr" in orijinallarının Azərbaycan türklərinin qədim əcdadlarına məxsusluğu inkaredilməzdir. Hətta S.B.Arutyunyanın özü e'tiraf edir ki, "Artavaz" adı "Avesta"ya görə "ölməz" açımı verir². Bəs, məsələyə belə bir yanaşmada erməni aliminin fikri hansı həqiqətdən xəbər verir: Artavaz etnik mənsubiyyətə "Avesta"nı yaratmış və ona ad vermiş, haqqında nəğmələr qoşmuş Oğuz elinin köklü əhalisi ilə bağlıdır. Bu məqamda S.B.Arutyunyan Artəşesi və onun Artavazdan sonrakı səltənət varisi Tıqranı Mar/Maday tayfaları ilə əlaqələndirən M.Xorenskini qəbul, Y.A.Manandyanı təkzib edir.

Fikrini davam etdirən S.B.Arutyunyan Ağrı dağının ilanların və divlərin məskəni olmasından, onların dağ zirvəsində (olimpdə) lələcəvahlərə, qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş atəş kimi yanan taxt-tacında əyləşmiş çarlarından danışan "Vipasank" ("Əjdaha və divlər haqqında nəğmələr") eposunda, Artavazdı mifoloji obraz olaraq, Artəşesin oğlu olduğunu yazır.

"Epik nəğmələrdə" Artavaz Artəşesin Alan çarının qızı Satanikdən doğulan oğludur. Bu nəğmələrdə Satanik Astiyaqın (Əjdahanın) nəslindən hesab edilir³. Bu fakt da ondan xəbər verir ki, neçə mir illərdən sonra meydana atılacaq siyasi iddialardan xəbərsiz olmuş qədim Nəxçuan əyalət rapsodları Mar və Alan tayfalarını eyni nəsi kökündən olduqlarını ümumtürk tarixinin qan yaddaşına çevirirlər.

Ümumiyyətlə, şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələrindən gətirilən parçaların məzmunundan o nəticəyə gəlinir ki, erməni müəlliflərinin etnik mənsubiyyətinə görə "armyan çarları" siyahısına daxil etdikləri Artəşes, Artavaz və Tıqran barədə meydana olan ziddiyyətli versiyalı rəvayətlər Kilkiya – Venesiya kilsələrində erəblərin yürüş illərində Atəşgahlardan ələ keçirdikləri zəngin mifoloji və folklor ədəbiyyatı əsasında tərtib edilərkən Türk mənsubiyyətli şəx-

siyyətlər arzu edilən səciyyə ilə "erməniləşdirilmişlər". Bu baxımdan milliyyətə erməni olan E.B.Sevortyanın Artəşesin oğlu Artavazın adı ilə bağlı apardığı etnopsixoloji, etnolingvistik və etnotarixi açım problemimizin işıqlandırılması və bizim hər sözdə, hər fikirdə tarixi həqiqətə söykəndiyimizin təsdiqi baxımından olduqca önəmlidir. O, yazır ki, "Artavaz" ("Artabas") sözü Türk mənşəli və türkdilli anlamdır, qədim Türk dilində "Arta"- "şux", "oynaq", "itiqaçan", "cəld" və "bas" / "baş", "başçı" sözlərindən yaranmışdır⁴.

Qaynaqlarda Roma imperatoru Avqusta məxsus olan məlumatlarda bu atarpatenalı, Mar-Maday nəsilli Artavaz (Artabas, Artavas) haqqında "Madaylı Artavazın oğlu Ariobarzana Ərməniyyəni (Ərəb linqvistikasının başqa formasında "Ərminiyyə"-Ə.T.) verdim"⁵ xəbəri vardı və bu fakt da "Atarpatena əsilzadəsi" Artəşesin (III Antioxun "strateqi" Artaksinin) nəslinin qədimdə (Assuriya yazılarında) "Şupria", Biaini yazılarında "Arme", yaxud işlənmə yerinə görə "Armeini", Ktesifonda "Armini", başqa Yunan-Bizans qaynaqlarında "Arminia" / "Armeinia" adı ilə qeydə alınmış Mar ölkəsində mövcud olmuş səltənətlə əlaqəli olduğunu sübut edir.

Yuxarıda deyilənlərdən aşkar olur ki, "rapsodların vətəni" olmuş qədim Qoxtda⁶ (M.Xorenski) Artəşesin şəninə qoşulan nəğmələr bütün "Vasparukan"⁷ (əslində "Asparukan") elində dillər əzbəri olmuşdu. Bu nəğmələrin məzmunundan bəlli olur ki, Artəşes xalqın yaddaşında tarixi şəxsiyyət kimi yaşamışdı.

Xatırlasaq ki, Ön Asiya ölkələrini qarış-qarış gəzmiş, yerli əhali arasında dillərdə səslənən rəvayət, əfsanə və əsatirləri cümlə-cümlə yazıya almış Strabonun Yunan etnolingvistikasına uyğun olaraq, Artəşesin adını "Artaksi" deyimi ilə qələmə almasında heç bir qəribəlik yoxdur. Y.A.Manandyan da Artəşesə "Artaksi" deyərək qədim Yunan mənbələrində olan qaydanı davam etdirir.

Sual olunur: Əgər "Epik nəğmələr"də çara verilmiş "Artəşes" adı Y.A.Manandyanın mənsub olduğu "İşkil"⁸ etnosunun et-

¹ E.V.Sevortyan, Türk dillərinin etimoloji lüğəti, c.1, M.,1974, s.172-173.

² Kamil Əliyev, Antik mənbələrdə Azərbaycan tarixi mənbələri, Bakı, 1978, s.51.

³ Qoxten – indiki Culla, Ordubad və Zəngəzur mahalı nəzərdə tutulur.

⁴ Vasparukan eli deyəndə Urmiyadan başlayaraq, bir cənabda Ağrı dağı vadisi, o biri cənabda indiki Qarabağ mahalının bir hissəsinin əhalisi xatırlanır. Bu bölgünün geniş ədəbiyyatında başqa versiyası da var. Lakin nişan verilən coğrafi ərazi tarixdə erməni kilsə ədəbiyyatında verilmiş "Vasparukan" adı ilə deyil, Türk Baş Buğu Asparukun şərəfinə "Asparukan" namında mövcud olmuşdur. Qarşıda gətirilən axreologiyasından danışarkən, bu barədə tarixi maddi -mədəniyyət nümunələri fikrimizə söykənəcək olacaqdır.

⁵ Yunanlar erməni babalarını "İşkil" (Azərbaycan türkü dilində "Səllim itlər" açımı verir) adlandırmışlar. – Bax: Siméon Lehotsi (XVI əsr erməni keşişi), Yol qeydləri, M., 1965, s.145-146.

¹ S.B.Arutyunyan, Erməni mifologiyası. Bax: "Dünya xalqlarının mifləri", Ensiklopediya, 2 cildə, c.1, M., 1980, s.106.

² S.B.Arutyunyan, Erməni mifologiyası. Bax: "Dünya xalqlarının mifləri", Ensiklopediya, 2 cildə, c.1, M., 1980, s.106.

³ N.Emin, İzahat – M.Xorenski, Armeriya tarixi, s.274.

nolinqvistikası ilə əlaqədar yaranmışsa, onda nə üçün müəllif epik qəhrəmanı, guya babalarının verdiyi adla, yəni "Artaşes" namı ilə deyil, Strabonun Yunan ləfizinə uyğun olan "Artaksi" formasını qəbul etmişdir?

Burada heç bir qəribəlik yoxdur. "Armeniya tarixi"yə "Ön söz" yazmış N.Emin M.Xorenski haqqında danışarkən yazır ki, Partlı (Parfyalı) Saak və Haykazan keşişi Mesrop Maştosun fəaliyyət göstərdikləri kilsədə təlim alan şagirdlər yunan dilində, yunan yazısı əsasında təhsil alırdılar. Sözsüz "İşkil" adlandırılan əhali də inanc bəslədiyi tanrını yunandilli kilsədə yunan dilində yad etməli idi. Deməli, bütün ayinlər yunan dilində aparılmalı idi. Daha dəqiqi, 887-ci ildə Müqəddəs Kitabın erməni dilinə tərcüməsində az saylı icma Kilikiya kilsəsində yunan dilində olan "Bibliya"dan istifadə etmişdir. Qarşıya qoyulmuş problem tarixilik baxımından bu qədər aşkar olduğu halda "Atarpatena əsilzadəsi" Artaşesin şəninə Qoxtn rap-sodlarının dilində el-el, zaman-zaman yaşamış folklor ədəbiyyatının Haykazan kilsəsində üzü köçürülərək "Epik nəğmələr" adı altında mühafizə edilib saxlanması, təbii ki, heç cür əsas vermir nə Artaşes adı, nə də çağdaş Naxçıvan əhalisinin qədim əcdadlarının, M.Xorenskinin dili ilə desək, "Mar" əhalisinin bədii yaradıcılıq məhsulu, əcdad adı, əcdad tarixi, əcdad məskəni bu günə qədər soykökü elmdə mübahisəli olan iste'dadsız, lakin bu gün də yer üzünə səpələnmiş halda yaşayan riyakar bir icmanın adına yazılsın. Bundan başqa, "Artaşes" sözünün də qədim Azərbaycan türklərinin Zərdüşti etnolinqvistikasına uyğun olaraq, "Arta"- "Böyük", "şes"- "hökmdar", yəni "Böyük hökmdar" mənasını verir ki, bu etnolinqvistikanın da çağdaş ermənilərin "İşkil" ("Səllim itlər") adı ilə lə'nətlənmiş adsız əcdadları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Bu tarixi həqiqətin təsdiqi baxımından Artaşesin etnik mənşəcə erməni babalarından deyil, Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş qohum tayfalara məxsusluğu ətrafında maddi sübutla söylədiyimiz fikri bir daha möhkəmləndirmək üçün Artaşat şəhəri haqqında erməni tarix ədəbiyyatında olan yersiz iddialara da öz münasibətimizi bildirəcəyik. Bu baxımdan arxeoloji ekspedisiyanın "Artaşat-1" adlandırdığı sahə haqqında B.N.Arakelyan, problemimizin açımı mənasında, maraqlı fikirlər söyləyir.

Erməni müəllifi bu günə qədər tərəfindən maddi tarixi dəqiqliklə arxeoloji coğrafi ərazisi müəyyənləşdirilməyən Artaşatın tarix səhnəsindən silinməsinə Sasani çarı II Şapurun 360-cı ildə guya "Ar-

meniya"ya (əgər mövcud olmuşsa, bəs, bu "Armeniya"nın coğrafi kordinantları nə üçün göstərilir?) hücumu ilə əlaqələndirir¹.

Müəllif qədim Şərqi tarixinin bu çağında Ön Asiyanın dövrün iki nəhəngi arasında – Sasanilər və Bizanslar arasında bölüşdürüldüyünü nəzərə almadan tarixin tanımadığı erməni babalarına "Armeniya" adında "dövlət" uydurarkən keşiş Favustos Buzandos şahid tutur: "Favustos Buzandos xəbər verir ki, Pers qoşunları "Artaşat" şəhərinə yaxınlaşdılar, onu zəbt etdilər, divarlarını dağıtdılar, oradakı bütün sərvəti yağmaladılar və şəhərin əhalisini əsir götürüb apardılar. Onlar Artaşat şəhərinə çar Tıqran Arşakunun Fələstin ölkəsindən əsir gətirdiyi 90 min yəhudi və 40 min armyan ailəsini əsir apardılar. Şəhərin taxta tikililərini yandırdılar, daş qüllələri və divarları bünövrəsinə kimi dağıtdılar, daşı-daş üstündə qoymadılar, şəhəri bütün sakinlərindən məhrum edib, oranı adamsız səhraya çevirdilər"².

Əvvəla, keşiş F.Buzandosun "Tıqran Arşakuni" namında nişan verdiyi şəxsin müəllifin öz sözlərindən də bəlli olur ki, etnomənsubiyyətə qədim və orta əsrlər dövr tarixinin tanımadığı və keşiş tarix kitablarının rus nəşrlərində qeyd edilən uydurma "armyan" etnosu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Çünki keşiş müəlliflərin, ya da çağdaş erməni alimlərinin heç biri Artaşesi və Tıqranı nə "Tıqran Hayk" ("armyan"), nə "Artaşes Hayk" (armyan) etnomənsubiyyəti ilə onları tarixə nişan vermirlər. Onlar yalnız rəvayətdən gələn, gerçək həyatda mövcud olmayan "Armeniya"nın Arsaklı sülaləsindən ("Arşakuni") olan çarları kimi təqdim edilirlər.

İkincisi, əgər şərti qəbul etsək ki, "Tıqran Arşakuni" "fələstindən əsir" götürdüyü "doxsan min yəhudi", "qırx min armyan ailəsini" gətirib həqiqətən Artaşata yerləşdirmişdi, o zaman, B.N.Arakelyan keşiş F.Buzandosa istinad etdiyinə peşman olacaqdır. Nə üçün? Çünki erməni arxeoloqunun "Artaşat-1" adlandırdığı qazıntı sahəsindən əldə etdiyi tapıntıların heç biri Araz çayının sol sahilində, yəni Ön Qafqaz Oğuz Albaniyasının qərb ərazisində nə yəhudi, nə də uydurma "armyan" etnosunun yaşadığını xəbər vermir. Bundan başqa, əgər Tıqran etnomənsubiyyətə "armyandır" və "Artaşat-1" xarabalıqları da "Böyük Armeniya"nın güya mərkəzi şəhəri olmuşdursa, o zaman, Fələstinə hərbi yürüş etmiş Tıqranın yəhudiləri əsir götürməsi fikri anlaşılandır, bəs, armyan ailələrini nə üçün əsir sürür və Artaşata gətirir?!

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.15.

² Yəni orada: *Ölavə bax*: Favustos Buzandos. Armeniya tarixi, s.133.

Buradan başqa bir həqiqət də meydana çıxır. Belə ki, F.Büzandosun verdiyi xəbərdən aydın olur ki, erməni babaları Qərbi Avropadan nəmə'lum tarixdə gəldikləri illərdən qədim Fələstin torpaqlarında məskunlaşmış və yəhudilərlə iç-içə yaşamışlar. Erməni əlifbası ilə əlaqədar yəhudi Danillə bağlı rəvayət də bunu sübut edir. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Problemin o biri tərəfinə gəldikdə, qarşıda şahidi olacağıq ki, "Artaşat-1" qazıntısı zamanı aşkarlanmış maddi-mədəniyyət həmin ərazinin yerli əhalisi olan Azərbaycan türklərinin qədim babalarına məxsusdur. Elə buna görə də, əgər biz də B.N.Arakelyan kimi, F.Büzandosun fikirlərinə şərik çıxsaq və o zaman "Tiqran Arşakuni" ilə əlaqədar adı çəkilən Artaşatın xarabalarını Ön Qafqazda deyil, Fələstinə yaxın Kiçik Asiya ərazisində axtarmaq lazım gələcəkdir. Məsələ belə bir həqiqətlə üzləşəndə B.N.Arakelyan qət'i e'tiraf etməlidir ki, onun "Artaşat-1" arxeologiyasında məqsəd qazıntılar aparılan sahədə qədim tarixi elmi realılıqla öyrənməyə deyil, Kremlin ən'ənəvi milli savaş zəminində Azərbaycan türklərinə qarşı Ön Qafqaz ərazisini yatmış vulkan vəziyyətində saxlamağa xidmət edir.

Tarixi gerçəkləyə milli mənafə baxımından qərəzli siyasi tendensiya ilə yanaşan erməni arxeoloqu, təsadüfə deyildir ki, bir səhifədə Artaşatın 360-cı ildə II Şapur tərəfindən "daşının daş üstündə qalmadığını", "onun insansız səhraya çevrildiyini" yazır, digər səhifədə tam əks fikir söyləyir: "Dağıdılmış şəhər tədricən hələ IV-VII əsrlərdə xarabalığa çevrildi, onun yerində qalan qala və yaşayış məntəqəsi isə nə vaxtsa VII-VIII əsrlərdə birdəfəlik sakinlər tərəfindən tərk olundu"¹.

Göründüyü kimi, müəllif birinci fikrində 360-cı ildə "yerlə yeksan edilmiş" və tarix səhnəsindən silinmiş "Artaşat" adlandırdığı şəhəri ikinci fikrində VIII əsrə qədər "yaşadır". O, aşkarca yazır: "Əsrlər ərzində əhali şəhərin xarabalıqlarından daşları tikinti məqsədilə, həmçinin kənd qəbiristanlıqları üçün aparırdılar. Yerdə qalanlar isə qalın torpaq layı ilə örtülürdü"².

Bəs, XX əsrdə yaşayan erməni arxeoloqu düz min iki yüz il əvvəl nişan verilən xarabalığın başına gətirilmiş "fəlakətə" "əlinde olan" hansı real əsasla, hansı haqla şahidlik edir? Əgər müəllifin dediklərini qəbul etmiş olsaq, şübhəsiz, onun "insansız səhraya çevrilmiş" Artaşatı ilə bu gün "Artaşat-1" adı altında qazıntı işi aparıldığı qədim şəhər xarabalıqları arasında heç bir əlaqənin olmadığını

da e'tiraf etməliyik. Çünki bu, insan məskəninin qalıqlarında daş da daş üstündədir və ətrafda yaşayan əhali də onları söküb daşlarından və başqa inşaat materiallarından məişət tələbi ilə istifadə etməmişdir.

Haqqında söhbət gedən qədim insan məskəninin başına fəlakətlər gəldiyini, onun səhraya çevrildiyini özü söyləyən erməni arxeoloqu, bəs, hansı maddi-mədəniyyətə söykənmiş və həmin yerdə də Artaşesin Artaşat şəhəri olduğu inamına gəlmişdi?

Onun fikrincə, M.Xorenski xəbər verir ki, "Artaşat Erasxın (Araks) Metsamora (Zəngi çayı – Ə.T.) qarışdığı yerdədi"¹, vəssalam. Anonim müəllifin söykəndiyi rəvayət əsasında söylədiyi bu cümlədən başqa tarixçi arxeoloqun əlinde heç bir arxeoloji kəşfiyyat dəlil-sübutu yoxdur. Bu barədə yuxarıda danışdıq.

Bu, zorakılıq və tarixi savaş ən'ənəsini davam etdirən Kremlin daşnak-bolşevik liderləri və onların imperiya hamiləri 1828-ci ildən başlayaraq, Azərbaycan türklərinin əcdad torpaqlarında yerləşdirilmiş qaçqın-köçkün və dilənçi hayk övladlarına "baba evi düzəltmək üçün xüsusi institutlarda görülən işi müəyyən mərhələyə qaldıraraq, Araz çayının Qərbi Azərbaycan sahillərində neçə-neçə "qədim erməni" şəhərlərinin xarabalıqlarını "aşkarlayırlar". Bu da həqiqətdir ki, Rus imperiya hamilərinin cızdıqları plan əsasında Qərbi Azərbaycanın, hətta 1828-ci ildən sonra bircə erməni ailəsi belə məskunlaşdırılmamış kənd, rayon və əyalətlərdə də ta 1988-ci ilədək, yəni növbəti Türk soyqırım tarixinədək Azərbaycan türklərinin gözü qarşısında ermənilər üçün faydalı olan istədikləri ərazilərdə (Dərələyəz kəndinin girəcəyində və s.) yeni-yeni «arxeoloji məskənlər» yerləşdirmişlər.

B.N.Arakelyan problemi erməni yaşması ilə həll etməyə çalışsa da, elmi tarix gerçək tarixi maddiləşdirən reallığa söykənir. Elə buna görə də müəllif M.Xorenski versiyasının elmi e'tibarı olmadığını hiss edir, lakin yenə də Artaşatı necə olur-olsun "Metsamor" (Zəngi) adlandırdığı çayın Erasxa (Araza) töküldüyü yerdə lokalizə etməyə çalışır. Bu fikirlə də adını çəkmədiyi bütün səyyahların və bə'zi görkəmli alimlərin (Qevond Alişan və N.Y.Marr kimi) fikirlərini də rədd edir².

Q.Alişan və N.Y.Marr adı gedən xarabalığın M.Xorenskidə nişan verilən qədim "Artaşat" olmadığını vaxtilə qət'i söyləmişlər. Bu haqda bir qədər sonra.

B.N.Arakelyan bir həqiqəti dərk etmək istəmir ki, Strabondan başlayaraq, haykazan müəlliflərdəki adı çəkilən "Artaşat" yalnız və

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-I. s.17.

²Yenə orada.

¹B.N.Arakelyan.Artaşat-I,s.17.

²Yenə orada.

yalnız rapsod nəğmələrində nəsildən-nəsilə keçmiş və daha sonralar bu nəğmələr qəhrəmanlıq dastanları kimi yazıya alınmışdı. Lakin erməni arxeoloqunun yazılarında olduğu kimi, nə rapsod nəğmələrində, nə də onları yazıya almış qədim müəlliflərin əsərlərində "Artaşat"ın hansı dəqiq coğrafi kordinatda yerləşməsi barədə bircə ifadə belə işlədilməmişdi.

Erməni alimlərinin yeganə ümidləri anonim müəllif M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ndə verdiyi "yalançı şahid" ifadəsidir". Elmi arxeoloji silahdan məhrum olan, rəvayətbaz arxeoloq B.N.Arakelyan anonim keşişin rəvayətini uzun illər elmi ictimaiyyətə "tarixi mədiyyət" adı ilə sırımışdı. Erməni aliminin açıq saxtakarlığı o yerdə meydana çıxır ki, rəvayətdə təsvir edilən kordinatlar onun arzu etdiyi coğrafi ərazidə görsənmir. Lakin necə olur olsun rəvayət Artaşatı arzu olunan ərazidə lokalizə edilməlidir. Çünki bu, ermənilərin fikrincə, 1828-ci ildən başlayaraq, Oğuz Albaniyası ərazisinə yerləşdirilmiş gələri ermənilərin Ön Qafqazda "yerli-köklü xalq" olmasının "sübut etmək" üçün hava və su qədər zəruri idi. Bu səbədən də B.N.Arakelyan anonim keşiş M.Xorenskinin uydurmalarına həyatı əsas yaratmaq üçün özü açıq-aşkar uydurmaya əl atır. O, yazır: "Artaşatın yerləşdiyi ərazini müəyyən etmək üçün Metsamorun öz məcrasını xeyli dəyişdiyini bilmək və Xor-Virapın təpələrində daha dəqiq arxeoloji müşahidələr aparmaq lazım idi"¹.

Heç bir ilkin arxeoloji kəşfiyyat işi aparmayan B.N.Arakelyan ağına gələn ilk fikri yuxu yozma şəkilində belə bəyan edir ki, bu gün Metsamor çayının "Artaşat-1" arxeoloji sahəsindən deyil, Eçmiadzindən Araza tökülməsinin səbəbi, guya çayın öz "yatağını güclü şəkildə dəyişməsi" ilə əlaqədardır.

Deməli, anonim keşiş M.Xorenskinin rəvayət etdiyi, lakin keçmiş sovet-daşnak arxeoloqunun ixtiyarında yeganə "silah" ola biləcək "arxeoloji koordinat" Metsamor çayıdır ki, onun da ətrafında söylənilənlərin heç bir elmi əsası yoxdur.

Əslində Metsamor çayının ya dünən, ya da bu gün hansı ərazidən axması B.N.Arakelyan üçün nə maraqlıdır, nə də onun fikrində tutduğu məqsəddə dəyişiklik edə bilər. Lakin bu çayın adı "xilaskar mələk" rolunda erməni arxeoloqunun elmi karyerasını qoruyub saxlamaq, vəssalam. Çünki elmi tarixə müxalif olan bu zorakılıq 1960-cı illərdən başlayaraq, Azərbaycan türklərinin qədim tarixi keçmişinə qarşı çevrilmiş Kremlin növbəti daşnak-bolşevik ideoloji terrorizmindən irəli gələn kompaniyanın yeni siyasi mərhələsi idi.

Tarixi keçmişə elmi kontekstdən yanaşmaqdan çox-çox uzaq olan başqa erməni müəllifləri kimi, B.N.Arakelyan da fikrən sıx-sıx ziddiyyətlərə gəlib çıxır.

Yuxarıda müəllif söyləyir ki, guya Artaşat Armeniyanın "mərkəzi" olaraq, m.s. 360-cı ilədək yaşamış və Sasanilər tərəfindən tarmar edilərək yerin səthi ilə bərabərləşdirilmişdir. Lakin o, başqa bir səhifədə tam əks fikir irəli sürür. O yazır: "Armeniyanın mərkəzi 164-cü ildə Artaşatdan Valarşapata köçürüldü"¹.

Müəllifin fikrincə, romalılar m.s. 163-cü ildə yenidən Artaşata hücum edir və şəhəri alırlar. Guya bundan sonra Armeniyanın "mərkəzi" Valarşapata köçürülür.

Əgər B.N.Arakelyana inansaq, o zaman, onun "Artaşat-1" adı ilə nişan verdiyi xarabalıq heç də epik ədəbiyyatda tərənnüm edilən Artaşesin saldırdığı Artaşatın qalıqları ola bilməz. Nə üçün? Çünki "Artaşat-1" arxeoloji sahəsi ilə xilafətin ilk dövründən atəşpərəstlikdən islami inanca keçmiş yerli mö'min müsəlman türklərin "Üç müəzzin" adlandırdıqları Valarşapatın coğrafi ərazisi iç-içə qonşudu. Necə ola bilər ki, belə bir vəziyyətdə düşmən tərəfindən odalov içərisində buraxılan Artaşatdan ölkə mərkəzi qonşu Valarşapata köçürülsün? Məgər romalılar Ön Asiyaya "səyahətə" çıxmışdılar, ya ölkələrin işğalına? Bəlkə B.N.Arakelyan elmi ictimaiyyəti inandıra ki, torpaqları ayaqlayıb keçən romalılar ancaq və ancaq Artaşatı ələ keçirmək üçün qan tökmüşlər, onlar Armeniyanın (?) başqa "torpaqlarında", o cümlədən, qonşu Valarşapatda olmamışlar.

Məsələnin bu şəkildə dolaşmaq salınmasında B.N. Arakelyanın bir məqsədi var: rəvayət şəhəri Artaşatı Qərbi Azərbaycan torpağında tarixləşdirmək!

Xatırladaq ki, akademik N.Y.Marr vaxtilə keşiş müəlliflərin rəvayət versiyalarına əsasən nişan verilən ərazilərdə guya tarixən "mövcud olmuş" Artaşat, Ani və Divin şəhərlərinə ermənilərin aid etdikləri xarabalıqlarda kəşfiyyat işləri aparmış və lakin qısa zamanda işi yarımçıq qoymuşdur. Nə üçün? Çünki rəvayətlərdə çoxsaylı əhalisi olan "böyük şəhərlər" kimi verilmiş Artaşatı, Ani və Divini təchiz edəcək nə təbii, nə sün'i su mənbələri, nə də su axıdılan xətlərin – kanalların aşkarlanması mümkün olmamışdı. Lakin su mənbəyinin axtarışı zamanı araşdırdığımız problemə işıq salan, erməni alimlərinin saxtalaşdırdıqları Ön Qafqaz Oğuz Albaniyasının ən qədim tarixinə şahidlik edən maddi-mədəniyyət nümunələri aşkarlanır. Belə ki, N.Y.Marrın və N.J.Smirnovun hələ o zaman Oğuz elinin deyimində "Göycə gölü" adı ilə qeydə alındıqları gölün üzə-

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.17.

¹ B.N. Arakelyan. Artaşat-1, s.17.

rindən sıralanıb gedən dağların qoynunda aşkarladıkları "Avesta" inancı ilə bağlı 24 "Daş balıq - Əjdaha" abidəsi, "Oğuz qəbirləri" və oradan aşkarlanmış arxeoloji maddi-mədəniyyət tapıntıları Azərbaycan türklərinin ölməz Oğuz-Türk tarixini qədim Qafqaza bağlayan təkzibedilməz maddi sübutlardır. Bu haqda qarşıda kifayət qədər danışılacaqdır.

Təcrübəli mütəxəssis alim, işinin müstəsna ustası N.Y.Marrın məsələyə olan yuxarıda söylədiyimiz "yüz ölçüb bir biçdiyi" nəticəsini B.N.Arakelyan erməni zorakılığı ilə özünəməxsus sübutsuz, dəlilsiz rədd edir. O yazır: "Qazıntıların kifayət qədər məhdud həcmi ona (N.Y.Marra – Ə.T.) Artaşatın, yaxud Divinin xarabalıqları olduğunu müəyyən etməyə imkan vermədi"¹.

Deyənlər açıq sübut edir ki, "Artaşat-1" adı ilə nişan verilən xarabalıqların həqiqi tarixi adı bu günə qədər müəyyənləşdirilməmiş qalır.

Deməli, tarixi yaşadan xarabalıq var, ancaq onun ilkin real tarixi adı hələlik elmə sirdir. Bəs, səbəb? Səbəb də əsassız ənənəvi torpaq iddiası və zorakı erməni şovinizmi!

Çağdaş erməni alimləri, o cümlədən, B.N.Arakelyan qəsdlə başa düşmək istəməzlər ki, "Armeniya tarixi"ndən yuxarıda verdiyimiz rəvayət versiyalarında "Mar nəsil", "Atarpatena əsilli" (M.Xorenski) epik ədəbiyyat qəhrəmanı olan Artaşesi və onun adı ilə bağlı olan rəvayət Artaşatını Araz çayının Qafqaz sahilinə zorla "gətirsələr də", bir acı həqiqəti qəbul etmək məcburiyyətindədirlər ki, nə Artaşesin (istər "Mar Artaşes", istərsə də "Artaşes Arşakuni" adlandırdıkları çarların), nə Artaşatın erməni baba şəcərəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Problemin qaranlıq guşəsinə işıq salan bir sual da maraqlıdır. Əgər "Artaşat-1" arxeoloji sahə rəvayətdə nişan verilən qədim Artaşatdırsa, o zaman, Türk tayfalarından olan Kimmerlərin (Kəmərlərin, Qəmərliyərin) adını yaşadan Qəmərli toponimini bu gün "Artaşat" adı ilə nişan vermək nə üçündür? Biz Azərbaycan türklərində müdrik və məntiqli ata sözü var: "Bu, pişikdirsə ət hanı, əgər ətdirsə pişik hanı?!" Deməli, "Artaşat-1" nə pişikdir, nə də ət!

Milli tariximizin xanlıqlar dövründə İrəvan xanlığı ilə Naxçıvan xanlığını birləşdirən bu günkü magistral yolun üstündə dayanmış bu şəhəri 1828-ci ildən başlayaraq, Arazın o sahilindəki məlum ölkələrdən (Livan, Suriya, İraq, Türkiyə və İrandan) köçkün və qaçqın mühacir erməni ailələrini gətirib yerləşdirənədək, yerli-köklü Türk əhalisi (M.Xorenski də buradakı qədim əhalini "Mar" ad-

landırır) ta ata-babadan "Qəmərli" adı ilə nəsillərdən-nəsillərə yaşatmışlar.

Mə'lumdur ki, Qafqaz sıra dağlarını aşaraq m.ö. VII əsrdə Qafqaza güclü axınla daxil olmuş Kimmer (Qəmər, Kəmə) Türk tayfa ittifaqı Biaini çarlarının vaxtilə işğal etdikləri Qərbi Azərbaycan torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmış, hətta Bia (Van) gölü ətrafında yerləşən Biaini dövlətinin ərazisindən keçib gedərək onların qonşuluğunda yerləşən Kappadokiya friqiy çarlıqlarını ("Kiçik Friqiy", "Böyük Friqiy") darmadağın etmişlər. Bu hadisədən sonra Qərbi Avropadan zaman-zaman gələrək Kappadokiya və Aralıq dənizinin sahil regionlarında məskun olmuş başqa etnik azlıqlar kimi, guya çağdaş erməni əcdadları olan yunanların "İşkil" ("Səlim itlər") adlandırdıkları az saylı icma da bir fikirdə guya Biaini dövlətinin qərb regionlarına, o biri yanaşmada Assuriyanın şimalında qədim Şupria (Arme) ölkəsinə və onun ətrafında Tavr¹ dağ silsiləsinə², digər ehtimalda Ön Qafqaza, tam başqa bir iddiada "Urmiyə" gölü rayonuna və başqa ərazilərə səpələnmişdir³. Bu barədə heç bir qədim müəllifin əsərində, yaxud hər hansı mö'təbər bir mənbədə mə'lumat verilmir. Bu iddialar kilsə ədəbiyyatında olan əfsanə və rəvayətləri kerçək tarixə çevirməyə çalışan erməni və muzdlu eməniperəst müəlliflərin ehtimal və fərziyyələrinə söykənir. Şübhəsiz, bu gün qədim bütöv Azərbaycanın ərazisində olan Qəmərli, Kəmərlə və bu silsilədən başqa məskən adları da həmin tayfa ittifaqının sonrakı oturaq yerli qohum əhali ilə tarixi birgə yaşayış həyatından xəbər verir.

Məhz həmin çağlardan qədim ümumtürk tarixi Azərbaycan türklərinin soykökündə yeni bir hadisənin şahidi olur. Başqa sözlə, Kür-Araz mədəniyyəti, Urmidə və Kiçik Asiyada aşkarlanmış başqa zəngin arxeoloji mədəniyyət nümunələri sübut edir ki, Qəmər (Kəmə) tayfaları başqa qohum tayfalar kimi, çağdaş Azərbaycan türklərinin soykökündə, onun təşəkkülündə və formalaşmasında öz tarixi rolunu oynamışdır. Qədim Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində (çağdaş Azərbaycan Respublikasında, habelə ötən yüzilliklərdə gürcü və ermənilərin məskənləşdikləri ərazilərdə) – Ön Qafqazda

¹ Əsasında görə, Əjdahanın ("Avesta") bir başı Tavr dağlarında, o biri başı Zaqor (çağdaş İran coğrafiyasında dağ silsiləsi) dağlarında. Şübhəsiz, bu mifoloji rəmz «Əjdaha nəsl»nin-Martların məskun olduqları coğrafi ərazini şərtləndirir. "Tavr" anlamı ilk vətənləri olan Kırım yarımadasından başlayaraq, Ön Asiyaya səpələnmiş hərbeçi Türk tayfa birliyinin adıdır. "Təbriz" şəhər adımız da Tavr tayfa adını yaşadan toponimdir. Şübhəsiz, ilkin məsləhət "Tavr" tarixi etnolingvistik yeniləmə, çağlaşma prosesini yaşamışdır: Tavr-Tavriz-Təbriz.

² İ.Şopen. Qafqaz və onun əhalisi. SPB, 1866, s.26.

³ Q.A.Kapantsyan. Arman tarixinin başlanğıcı. Qədim Kiçik Asiya. İrəvan, 1956, s.155.

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.17.

XIX əsrdə qeydə alınmış Kəmərlı (Qəmərlı) adında on yaşayış məskəni, Gənubi Azərbaycanda Kəmərlı adında mahal və kəndlər, Türkiyə Respublikasının ərazisində olan eyni adda yaşayış məntəqələri də yuxarıdakı fikrimizi təsdiq edir¹.

Hərbi İskit-Türk tayfalarından olmuş qəmərlərin (kəmərlərin) Ön Asiyada və Qafqazda geniş arealda yayılması, məskunlaşması, bu gün də onların adını yaşadan məskən adları ilə bağlı zəngin mədəniyyətin aşkarlanması, yerli əhalinin ulu babadan gələn şəxs adının Qəmərlı namında günümüzdə qədər yaşadılması əsas verir deyək ki, "Artaşat-1" arxeoloji rayonunda aşkarlanmış xarabalıqların əsas qatında ulu kimmireylərin abadlıqları dayanmışdır. Təsədüfüdür ki, Ön Qafqazda yaşayan yerli-köklü əhalinin tarixinin görkəmli tədqiqatçısı K.V.Treverin İskitlərin Ön Asiyaya gələrkən Biaini ərazilərindən keçmələri, həmin ərazilərdə də xeyli İskit (B.N.Arakelyan da "Kiçik Vədi"də aşkarlanmış İskit maddi-mədəniyyətindən danışır) məskənləri salmaları barədə gəlmiş elmi nəticədən də bəlli olur ki, "Artaşat" adı ilə m.ö. son yüzillikdə tikilməsi fərziyyə ilə nişan verilən arxeoloji xarabalıqda ilk bünövrə qatının Kimmirey Türk tayfalarının yürüşləri ilə bağlıdır².

B.B.Piotrovski də arxeoloji mədəniyyətə istinadən Kimmirey tayfalarının Biaini ərazisində xeyli abadlıqlar saldıqlarını yazır.

Bütün bu deyilənlərə istinadən söyləmək olar ki, Kiçik Vədidə təsədüfən aşkarlanmış Roma sərkərdəsi Trayanın³ adından latın yazısında I İtaliya legionunun döyüşçülərindən birinin məzarına qoyulmuş sinə daşı ilə bərabər tapılmış yazılı abidədə hərbi düşərgə və mühəndis qurğuları, qəbristanlıq və ayrı-ayrı tikililər və s. barədə verilmiş məlumatın IV İskit legionuna aid eilməsi Qəmərlərin (Kimmireylərin) m.ö. VII əsrdən Araz çayının sahilində, qədim Aza ölkəsində yurd-məskən saldıqlarına sübutdur.

Assur çarı II Sarqonun (m.ö. 722 – 705) yazılarında da Biaininin şimal-qərbində "Qəmərlı"⁴ adında ölkənin qeydə alınması deyilənlərə şahiddir. Bütün bu real həqiqətə baxmayaraq, biz də B.N.Arakelyana qoşularaq onun arzu ilə lokalizə etdiyi anonim məskənə "Artaşat" desək də, "Artaşat-1" xarabalıqlarından aşkarlanmış maddi-mədəniyyət sübut edəcək ki, həmin ərazinin, yəni qədim Aza ölkəsinin yerli əhalisi Mar-Maday Türk tayfaları Ön Asiyaya m.ö. VII

əsrdə gəlmiş dili, qanı, inancı, məişəti eyni olan yaxın qohum Qəmərlı (Kəmərlı) tayfaları ilə birlikdə onilliklərin zaman kəsiyində ümumtürk mə'nəvi mədəniyyətinin və dövlətçilik tarixinin yeni bir mərhələsini yaratmışlar. Tarixin bir çağında düşmən orduları tərəfindən xarabazarlığa çevrilmiş qədim şəhərin yaxınlığında salınmış «Qəmərlı» kəndi bir tərəfdən B.N.Arakelyanın həmin arxeoloji ərazini «Artaşat» adlandırmasını elmi əsassızlığını, digər tərəfdən sonrakı nəsillərin –Azərbaycan Türklərinin ata-baba yurdunun tarixini qoruyub saxladıklarını sübut edir. Bütün bunlara baxmayaraq, mö'təbər tarixi mənbələrin heç birində dəqiq koordinatları göstərilməyən Artaşat şəhərini kilsənin savaşı ən'ənələrini davam etdirən erməni tarixçiləri «Qoşa dağlar»da yerləşən arxeoloji xarabalıqla bağlamaq məqsədi ilə həmən sahəyə verdikləri «Artaşat» adını 1828-ci ilə kimi son nəfərədək Azərbaycan türklərinin yaşadığı ata-baba kəndi «Qəmərlı»nin adını 1946-cı ildə «Artaşat» namı ilə əvəz edirlər. Məqsəd aydındır: hansı yolla olur-olsun, köçkün və qaçqın ermənilərin "qədim Qafqaz tarixi"ni yazmaq üçün "Artaşat"ın tarixən Qafqazda mövcud olduğunu təsdiq etdirmək. Halbuki, Aza ölkəsində, yəni Qərbi Azərbaycanın qədim bir hissəsində Biaini dövlətinin idarəçiliyinə son qoyan Qəmərlər¹ həmin ərazidə öz yeni qala şəhərlərini inşa edərək, orada güclü hərbi qüvvə yerləşdirirlər. Bundan sonra ordu Araz çayını keçərək ildırım sürətilə Kiçik Asiyanın dərinliklərinə yürüş edir.

Burada bizi maraqlandıran odur ki, şərti "Artaşat-1" adı ilə nişan verilən qədim insan məskənində aşkarlanmış maddi-mədəniyyət nümunələri etnik mənsubiyyətə Türk tayfalarına, başqa sözlə, ən qədim qat hissəsi yerli Mar-Maday əhalisinə və onların yaxın dil, inanc və qan qohumları Qəmərlərə məxsusdur.

B.N.Arakelyanın "Artaşat-1" arxeoloji sahəsində 1970-1977-ci illərdə apardığı axtarıqların nəticəsinə nəzər yetirsək, aydın olacaq ki, ermənilərin riyakar ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, aşkarlanmış arxeoloji tapıntılar canlı tarixi şahidə çevrilərək, həmin qədim insan məskənini Türk tayfalarının siyasi və mə'nəvi tarixi ilə bağlayır.

¹ Kırzioğlu M.F. Kars tarixi, s.67.

² K.V.Trever. Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəniyyəti haqqında очерklər. M.-L., 1959, s.34.

³ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.19.

⁴ J.M.Dyakonov. Tarixdən əvvəl erməni xalqı. M., 1968, s.200.

¹ 1903-cü ildən başlayaraq, türklərin ədəd torpaqlarını ələ keçirmək məqsədilə İstər Anadolu türklərinə, istərsə Cənubi Azərbaycanda və Qafqazda Azərbaycan türklərinə qarşı erməni başkəsin qatillərinin apardıqları mə'lum dərəcəli soyqırım vəhşiliyinin davamı olaraq, Qırmızı Rus imperiyası dövrü Qərbi Azərbaycan ərazisində qədim Türk toponim adları kütləvi şəkildə dəyişdirilməyə başlandı. Beləliklə, Qəmərlı kənd adı da 1946-cı ildə "Artaşat" adlandırıldı.

Sual olunur, əgər "Artaşat-1" xarabalıqları M.Xorenskinin nişan verdiyi "qədim Artaşat" şəhərinin qalıqlarıdırsa, bəs, hansı əsasla və hansı səbəbdən əhalisi qədimdən son nəfərədək Azərbaycan türklərindən ibarət olmuş Qəmərlinin adı dəyişdirilir? Çünki Qəmərlı bu gün də insan məskənidir, xarabalıq deyil, canlı tarixdir.

Qərbi Azərbaycan əhalisi arasında bu gün də namı Dədə Oğuzdan qalma “Qoşa dağlar” (B.N.Arakelyan bu arxeoloji sahəni “Artaşat-1” adlandırır) adlı iki dağın birində aşkarlanmış zəngin maddi-mədəniyyət nümunələrinin əsassız olaraq erməni xalqının tarixinə aid edilməsi tendensiyasız etnotarix kontekstdə öz elmi həllini gözləyir. Bu baxımdan biz burada, qısa da olsa, mövzumuzun tələbləri baxımından “Artaşes” və “Artaşat” problemləri ətrafında tarixi gerçəkliyə və elmi dəlillərə söykənərək həqiqətin aşkarlanmasına çalışaq. Bunun üçün həmin anlamların etnomənşəinə nəzər salmaq və eyni paraleldə Strabonun “Artaks” və “Artaksat” şəxs və yer adlarına soykökü kontekstində öz münasibətimizi bildirək.

Strabonun işlətdiyi anlamların hər ikisi (“Artaks” və “Artaksat”) Atəşgahlarda təlim başçısının – Maq kahinlərinin etnolinqvistikasına doğma olan “Artaxsi” və “Artaxsişat” adlarının daha sonralar yunandilli yazı formasında yaddaşa çevrilmiş şəkildir.

“Artaxsişat” namı iki hissədən ibarətdir: “Artaxsi” və “şat” (“Artaxsinin şəhəri”).

Əgər “Artaşes” və “Artaşat” adlarını bir tərəfə, rəvayətdə nəməlum regionda yerləşdirilmiş şəhərin ilk qədim adı olmuş “Artaxsişat” sözünü və bu adla yad edilən çarın “Artaxsi” namını qarşı tərəfə qoysaq, dərhal aydın olar ki, Strabonun və başqa qədim müəlliflərin əsərlərində haqqında söhbət gedən şəxsə aid olan adın “Artax(k)si” formasının mənşəyini Yunan və yunandilli qədim ədəbiyyatla əlaqələndirən fikir kökündən yanlışdır. Belə ki, “Artaxsi” çar adı da, ona istinad edilən “Artaxsişat” şəhər adı da Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan “Avesta”ya bağlı etnolinqvistikanın dil-təfəkkür materialıdır.

Ola bilsin ki, Strabonun əsərinin orijinalında hər iki söz eynilə Maqların deyiminə uyğun olmuş, daha sonralar yunanların etnolinqvistikasında zaman-zaman gedən təbii islahatların başqa dilli tərcümələrdə aşılması nəticəsində “Artaks” və “Artaksat” deyimlərinə çevrilmişdi.

Sözün ilk deyimi olan “Artaxsi” anlamı ilə Strabonda və başqa yunandilli qədim müəlliflərdə rastlaşdığımız “Artaks” sözünün eyni rəvayət çarına istinad edilən şəxs adı olduğu faktı bizə ümumi bir nəticəyə gəlməyə əsas verir: rəvayətdə ölkə çarı olaraq nişan verilən “Artaxsi” şəxs adının Ön Asiya Türk tayfaları arasında doğulan, eyni məişət şəraitində yaşa dolan, ətraf Türk ölkələrini mahal-mahal dolaşan Strabonun “Coğrafiya” kitabının rus nəşrində rastlaşdığımız “Artaks” formasında işlədilməsi, fikrimizcə, müəllifə deyil, çağdaş Qərbi Avropa etnolinqvistikasına aid edilə, daha real olar-

dı. Başqa sözlə, “Artax” sözündə olan son “x” hərfinin Strabonda “ks” birləşməsi ilə əvəzləndirilməsi Qərb dilləri üçün leksik-semantik qanunauyğunluqdur.

Bir məsələni də qeyd etmək zəruridir ki, keçmiş SSRI məkanında yaşayan oxucu Strabonu XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, rus dilində olan nəşrlərindən tanıyır və həmin tərcümələrdə də çar adı “Artaxsi”nin “Artaksi”, şəhər adı “Artaxsişat” sözünün “Artaksat” anlamı ilə yazıya alındığının şahidi olur.

Fikrimizcə, əgər əlimizin altında Strabonun əsərinin orijinalı olsaydı, bəlkə də kiçik asiyalı coğrafiyaşünasın topladığı variantda “Avesta” abidəsini yaradan Maq tayfalarının əcdad məişətini və mübarizə tarixini daha yaxından öyrənmiş olardıq. Bu deyilənlərin qeyri-mümkünlüyünə təəssüfümüzü bildirsək də, başlıca məsələ odur ki, “Artaxsi” və “Artaxsişat” anlamlarını bizə məlum rus nəşrlərində Strabonda və başqa qədim müəlliflərdə işlənmiş “Artaks” və “Artaksat” sözlərini yanaşı qoysaq, tərəddüslər hər iki tərəfin eyni kökdən yarandığının şahidi olar.

Deyənlərdən o nəticəyə gəlirik ki, yuxarıda haqqında söhbət gedən anlamlar rəvayətin birinci variantında Zərdüştü inancılı əhalinin ən qədim, ikinci variantında ondan daha sonrakı yüz illiklərdə yaşamış varislərin əcdad zəkasından aldığı ənənəvi işığın məhsuludur.

Atəşgahda Maqlar tərəfindən yazıya alınmış və sistemləşdirilmiş materiallarda ölkədə baş vermiş təbii tarixi inkişaf prosesinə uyğun olaraq, Artaxsi-Artaxsişat və Artaksi-Artaksat anlamları geniş kütlə arasında öz rolunu oynayıb, ən qədim dövr dil tarixi səhnəsindən çıxmış, rəvayətin üçüncü variantında orta əsrlərdə varislərin el arasından topladıqları onların yeni komponentləri (Artaşes və Artaşat ifadələri) Zərdüştü inancılı insanların etnolinqvistik deyim tərzinə daxil olmuşdur. Şübhəsiz, bu xidmətlər qədim Ön Asiyada elm, maarif və dini-mənəvi mərkəz rolunu oynamış Atəşgahların və qədim türklərin ənənəvi mədəniyyət və mədəniyyət tarixinin təəssübünü çəkən Maq kahinlərinin ölkədə apardıqları maarifçilik fəaliyyətləri ilə əlaqədardır. Bu baxımdan “Artaşat” anlamının etnomensubiyyətinə başqa tərəfdən diqqət yetirək.

“Artaşat” namı iki komponentdən yaranmışdı. Anlamın bir hissəsi “Arta” (çox anlamlı Zərdüştü söz önüdür, burada “böyük” mənasını verir), o biri tərəfi-“şat” Azərbaycan türklərinin soykökündə mühüm rol oynamış Xəzərlərin ulu xaqanlarından olmuş Cebu xaqanının oğlu Şat xana, habelə “Gül Təkin” abidəsində adı çəkilən, Qafqaza yürüş etmiş Şat adlı başqa bir Türk xaqanına ad qoymuş babalarımızın ulu əcdad kökündən qaynaqlanmışdı.

Xaqan adları şahidlik edir ki, Şat ismi əzəldən Türk əsilzadələrinin nəsil adı ilə bağlı olmuşdu. Qədim ümumtürk abidəsi olan "Gül Təkin"də Bilgə xaqanın Şat Türk tayfa ittifaqına müraciət etməsi xəbəri də fikrimizi təsdiq edir.

Gürcü alimi İ. Cavaxovanın fikrincə, şəhər adlarına əlavə edilmiş "kert", "avan", "van", "apat" (pat), "şat" "akan" sözdərinin ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur.¹

Təsadüfüdür ki, "Artaşat-1" adı altında qazılmış "Qoşa dağlar" ərazisində aşkarlanmış bütün maddi-mədəniyyət nümunələrinin özləri ulu türklərlə ilişikli olduqlarına şahidlik edirlər.

Erməni müəlliflərinin, o cümlədən "Artaşat-1" adı altında elmə bu günə qədər əsil tarixi adı qaranlıq qalan namə'lum insan məskənində arxeoloji iş aparən B.N.Arakelyanın yazdığına görə, guya "armyan çarı" Artəşes öz adına uyğun olaraq m.ö. 180-170-ci illərdə "Artaşat" adında şəhər salmış və həmin şəhəri də "Armeniyanın"? (coğrafi kordinantları "Armeniya tarixi" yazan heç bir keşiş müəllif tərəfindən dəqiq göstərilmir) növbəti "mərkəzlərindən" birinə çevrilmişdi. Lakin yuxarıda dediklərimiz sübut edir ki, erməni tarixçiləri tərəfindən "armyan çarı" kimi təqdim edilən Artəşes elmə arxeoloji ədəbiyyatdan deyil, filoloji kilsə ədəbiyyatından tanışdı. Erməni müəllifləri Azərbaycan türklərinin qədim tarixini gələri babalarının adına yazmaq məqsədi ilə "Artəşes" adı ətrafında silsilə ziddiyyətli versiyalar yaratmış, real keçmiş qara erməni örtüyü altında gizlətməmişlər. Elə bu səbəbdən də m.ö. onilliklərin zaman ayrıclarında yaşamış atarpatenali Artəşeslə partlı I Artəşesin (erməni tarixçilərinə görə, II Arsakin) – iki Türk oğlunun çarlıq tarixi riyakar siyasətin ziddiyyətləri axarında əriyib yoxa çıxır: gerçək tarix, rəvayət tarixinə çevrilir.

Erməni tarix ədəbiyyatında Ön Asiya və Qafqaz türklərinin qədim tarixini xaosa çevirmiş keşiş müəlliflərin hər bir epizodundan ustalıqla istifadə edən erməni alimləri rəvayətdə (habelə qədim müəlliflərin, o cümlədən, Strabonun əsərində rəvayət əsasında nişan verilən məskən adlarını) adı çəkilən hər hansı şəhəri dövrün siyasətindən gələn məqsədlə istedikləri ərazidə lokalizə edirlər. Burada başlıca məqsəd IX-X əsrlərdən başlayaraq, erməni keşiş müəlliflərinin "Tarix" əsərlərinin səhifələrində Kiçik Asiya ərazilərində "təşkil edilmiş" "Hayastan" (XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Venesiya mxitaristləri tərəfindən «Hayastan» namı «Armeniya» anlamı ilə əvəz edilir) mifini reallaşdırmaq, torpağa köçürmək və

bununla da əsrlər boyu yad ölkələrdə köçkün yaşamış mənsub olduğu xalqı Güney Anadolu da və Ön Qafqazda qədim Türk torpaqlarında yerli-köklü "əhaliyə çevirməkdir". Lakin təkzibedilməz tarixi həqiqət budur ki, erməni tarix ədəbiyyatında heç bir maddi-mədəniyyətə söykənmədən "erməniləşdirilmiş" Artəşes qara taleyin Türk oğlunun ocağı başında onun sağlam bədənində çirkəbli qarayarıya çevrilmiş mənfur ermənilərlə heç bir tarixi əlaqəsi olmayan qədim Qoxtn (Naxcuan əyaləti) rapsodlarının dilindən zaman-zaman qan yaddaşlara hopdurulmuş folklor qəhrəmanı olduğu kimi, onun adına Artaşat şəhərinin inşa edilməsi rəvayəti də həmin Mar el aşığına məxsusdur. Başqa sözlə, şifahi xalq ədəbiyyatına aid olan epik nəğmə parçalarını, habelə hadisələri heç bir tarixi rəqəmlə, yə'ni dəqiq zaman ölçüsü ilə nişan verilməyən ziddiyyətli kilsə rəvayətlərini hər hansı bir xalqın, o cümlədən, erməni xalqının "gerçək tarixi" kimi qəbul etmək, Ərəbistanın qumsal səhrasında erməni keşişlərinin tor atıb, "İşxan" ("Qızıl balıq") balığı tutması nağılına inanmaq qədər ağılsızlıqdır.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, erməni və ermənipərəst tarixçilərin üçyüz ildən bəri mifik "Böyük Armeniya" ilə əlaqələndirdikləri Artəşes, Tiqrən və Artaşat haqqında istinad etdikləri "mö'təbər mənbə" yalnız və yalnız folklor ədəbiyyatıdır. Həmin nümunələrin tərcümələrlə erməni kilsəsində yazıya alınması heç də əsas vermir ki, onlar erməni xalqının folkloruna aid edilsin. Çünki "Atarpatena əsilzadəsi", "Mar/Maday" nəsilli Artəşesin şəninə nəğməni yalnız mənsub olduğu el-oba düzüb-qoşa bilərdi. Bu təkzibedilməz tarixdir, real gerçəklikdir. Elə buna görə də "Avesta"nın etnolinqvistikası bizə əsas verir söyləmək ki, Zərdüşti inanclı əhalinin – Marların qədimdə Artaxsi adlandırdığı öz etnik qəhrəmanını, onun adına nişan verdiyi Artaxsişat şəhərini şifahi xalq ədəbiyyatının böyük cəfakəş müdrik mühafizələri olmuş rapsodlar tərəfindən daha sonralar el-soy deyimində sadələşdirərək "Artəşes" və "Artaşat" şəklində Türkün nəğməli yaddaşında yeni biçimə salmışlar. Lakin bu günə qədər nə elmi tarix qədim Artaxsişat şəhərinin coğrafi koordinatlarını müəyyənləşdirmiş, nə də erməni ədəbiyyatında "erməniləşdirilmiş" Zərdüşti rapsodların nəsilərə yadigar qoyduqları mə'lum epik nümunələrdə Artaxsişat, başqa formada, Artaşat şəhərinin dəqiq həddlərinə işarələr belə edilməmişdi. Elə buna görə də "Artaşat-1" adı altında arxeoloji qazıntı işləri aparılmış ərazidə erməni müəlliflərinin uydurduqları "Böyük Armeniya"nın mərkəzi şəhərinin qalıqlarını axtarmaq üçün nə elmi, nə mifoloji əsas yoxdur. Çünki erməni – eposu "Vipasank"da Ağrı dağının zirvəsində (Olimpdə) "Əjdaha və

¹ Ətraflı bax: Qədim Gürcüstanda və Armeniyada dövlət quruluşu, c.1. SPb, 1905, s.93-94.

Divlər çarına” məxsus taxt-tacın qədim tarixdən mövcudluğunu, habelə həmin vadidən başlayaraq, Şarur çöllərinə doğru Artaşesin oğlu Artavazın Marakert (Marlar şəhəri) adında böyük bir abadlığı inşa etdirməsi barədə verilən xəbər həmin qədim insan məskənlərinin Azərbaycan türklərinin əcdad torpaqları olmasını sübut edən etnomifoloji tarixdir.

Qarşıda şahidi olacağıq ki, “Artaşat-1” arxeoloji sahəsindən aşkarlanmış tapıntılar da eposda haqqında söhbət gedən “Əjdaha və Divlər” nəslinə, başqa sözlə, Mar tayfalarına məxsus zəngin mifik tarixi sübut edən şahidlərdir.

Heç bir qədim müəllifin əsərində, yaxud tarix ədəbiyyatında Artaşatın yerləşdiyi ərazi ilə əlaqədar elm tərəfindən təsdiqini tapan kordinantların göstərilməməsi, Satrabon, Plutarx və başqa qədim müəlliflərdən başlayaraq, ta B.N.Arakelyana qədər Artaşeslə yanaşı Artaşatı da rəvayətlər əsasında “tanımaları” yuxarıdakı fikrimizin həqiqət olduğunu bir daha sübut edir. Bütün bunlara baxmayaraq, Kremlin yaratmış olduğu yeni siyasi mühitdən ustalıqla istifadə edən başqa erməni alimləri kimi, B.N.Arakelyan da epik ədəbiyyatda “erməniləşdirilmiş” Zərdüşt inancılı Mar əhalisinə məxsus kordinatları məlum olmayan Artaxişat şəhərini “Artaşat” adı ilə İrəvana yaxın bir əraziyə gətirib çıxarmalı idi.

Qarşıda haqqında danışılacaq Kiçik Vedidə təsadüfən aşkarlanmış yazılı sinə daşının izi ilə guya qədim Artaşat xarabalıqlarına gəlib çıxdığını iddia edən B.N.Arakelyan məgər bilmirdimi ki, yazılı daşın tapıldığı yerlə onun “Artaşat-1” adlandırdığı qazıntı ərazisini iki böyük çaydan başqa, 4-5 kilometrə qədər məsafə ayırır? Məgər o, bilmirdimi ki, arxeoloji xarabalıqlar yerli Azərbaycan türklərinin ata-babadan qalma “Qoşa dağlar” adlanan dağların birində yerləşir? Əlbəttə, çox gözəl bilirdi. Lakin Kremldən növbəti dəstək alan (hər növbəti dəstəkdən sonra keçmiş Erməni SSR ilə sərhəd olan Azərbaycan SSR-nin ərazilərindən neçə min hektarlarla sahə “dostluq-qardaşlıq” şəraitində sakitcə erməni işgalına məruz qalırdı) erməni millətçi ideoloqları yeni irtica fitnəsi ilə “erməniləşdirilmiş” Artaşesin guya çarı olduğu “Böyük Armeniya” dövlətinin mərkəzi şəhərini qədim Qərbi Azərbaycan ərazisində “inşa etdirməli” idilər. Bu, SSRİ-də yaşayan Türk xalqlarına, xüsusən Azərbaycan türklərinə qarşı N.S. Xruşşovun irtica dövründə yenidən alovlanmağa başlamış ənənəvi mənfur bolşevik-daşnak siyasəti idi.

Maraqlıdır, B.N.Arakelyanın özü Strabona və Plutarxa istinadən Artaşatın böyüklüyündən və gözəlliyindən yalnız və yalnız rəvayətdə məlumat verildiyini və həmin rəvayətin m.s. V əsrə qədər gəlib

çatdığını yazır. Hətta o, arxeoloq olaraq, qarşıya qoyduğu problemi elmi dəyərlərlə, yəni torpağın altından çıxartdığı maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında tarixi gerçəkliyə yanaşmaq əvəzinə, erməni keşişlərinin neçə əsrlər bundan əvvəl başladıkları ənənəvi savaş yolunu tutur. Beləki o, da “erməniləşdirilmiş” Türk Artaşesi rəvayət qəhrəmanlığından çıxarıb, real tarixi şəxsiyyət kimi qələmə verir və onu “Böyük Armeniya”nın çarı olaraq idealizə edir. Halbuki heç bir qədim qaynaqda, yaxud arxeoloji ədəbiyyatda tarixi yaşadan maddi sübutla “Böyük Armeniya” adında “dövlətə”, yaxud “armyan Artaksi” (Y.A.Manandyan) namında nəslə adi işarələr belə edilmir. Meydanda olan öteri məlumatlar da kilsədə hazırlanmış rəvayət və əfsanələrə söykənir. Bu baxımdan Y.A.Manandyanın e'tirafı da maraqlıdır. O, yazır: “Təəssüf olsun ki, ədəbi mənbələrdə (diqqət et: elmi ədəbiyyatda, yaxud tarixi qaynaqlarda yox!!! – Ə.T.) Artaksilərin “Böyük Armeniya”sı haqqında yalnız qırıq-qırıq və təsədüfi məlumatlar qorunub saxlanmışdır”¹.

Bu e'tiraf sübut edir ki, Y.A.Manandyanın özü də, B.N.Arakelyan və başqa erməni müəllifləri də “Böyük Armeniya” haqqında yazılan və sifarişlə yazdırılan qalaq-qalaq kitablar yalnız kilsə-keşiş ədəbiyyatında mühafizə edilib saxlanılan rəvayət və əfsanələrə söykənmiş müəlliflərin fantaziyasının məhsuludur. Elə buna görə də tarixi keçmişə romantik xəyallar qanadında “qayıdan” və başqa xalqın tarixinə siyasi iddialarla yanaşan B.N.Arakelyan məhz ilk baxımdan öz arxeoloq alim nüfuzunu zərbə qarşısında qoyur və bununla da “tanış olduğu” Artaşat şəhərinin hansı coğrafi regionda inşa edilib-edilməməsini daha kəskin şəkildə şübhə altına salır. Diqqət edək.

Başqa erməni tarixçiləri kimi, Strabonda, Plutarxda və digər qədim müəlliflərin əsərlərində qeydə alınmış ənənəvi rəvayətə söykənən B.N.Arakelyan yazır ki, guya Artaşes “Böyük Armeniya”ya mərkəzi şəhərin salınması üçün yer seçmiş, onun inşa layihəsini hazırlamış məşhur Karfagen sərkərdəsi Hannibaldan xahiş edir tikintiye şəxsən özü nəzarət etsin.²

¹ Y.A.Manandyan. II Tigran və Roma (ilk mənbələrin yenidən təzələndirilməsi). İrəvan, 1943, s.21.

² Qədim və orta əsr müəlliflərinin heç birində XIX əsrin əvvəllərində nə ölkə olaraq “Armeniya”, nə də “İşkil” tayfasının “Hayk”dan sonra qəbul etdiyi ikinci milli adı – “armyan” sözünü işlədib bilməzdi. Çünki qədim müəlliflərə (Ksenofont və b.) Boqistan qaya mətnlərində “Arne” (“Şupria”) vilayət adının “Ar-mi-na”, “H-ar-mi-nu-ia” şəklində qazılmış formaları məlum idi. Ona görə də bu müəlliflərin (Ksenofontda “Armini”) tərcümə nəşrlərində “Armeniya” və “armyan” sözlərinin işlədilməsi ənənəvi tarixi saxtakarlıqdır. Bundan başqa, heç bir rəvayət versiyasında Artaşes etnomənsubiyyətə “armyan” adlandırılmır, o, “armyan çarı” kimi

Y.A. Manandyan da eyni "tarixi" hadisəyə, əslində tarixi bəlli olmayan rəvayətə Plutarxın dili ilə öz münasibətini bildirmişdi. O, yazır: "Nağıl edirlər (elmi mənbə yox,"nağıl"!-Ə.T.) ki, Plutarx deyir, - Antiox romalılar tərəfindən məğlub edildikdən sonra Karfagenli Hannibal arмян Artaksinin yanına gedir. O, ölkədə gözəl və əlverişli boş bir yer seçir, orada şəhərin planını çizir: o, Artaksini ora aparır və yeri göstərib, onu burada şəhər salmağı məsləhət görür".¹

Göründüyü kimi, Artaxatın inşası ilə bağlı B.N.Arakelyanda Artaxes Hannibaldan xahiş edir, Y.A.Manandyanda isə, əksinə Hannibalın özü "armyan Artaxesin" (m.ö. 189-160) yanına gedir, onu "rə'yə gətirir", hətta gələcək Artaxatın "layihə planını hazırlayır". Başqa bir əsərində Y.A.Manandyan Hannibal məsələsinə «ən'ənəvi əfsanələrlə əlaqədardır» deyir və əvvəlki fikrini təkzib edir. Bu barədə qarşıda danışılacaqdır.

Maraqlı cəhət odur ki, Plutarxa söykənən İ.Şopenə Artaxat şəhərini saldıran rəvayət çarının adı Artaxes deyil, Artasdır.²

Xatırladaq ki, Y.A.Manandyan da, B.N.Arakelyan da, İ.Şopen də "Hannibal və yeni şəhərin (Artaxatın) inşası" rəvayət epizodu ilə əlaqədar fikir söyləyərkən Strabona və Plutarxa istinad edirlər.

Ancaq diqqəti çəkən maraqlı cəhət odur ki, erməni müəlliflərinin Strabon və Plutarxdan gətirdikləri nümunələrdə söhbət Artaxesdən, həm də I Artaxesdən ("Artaxes Arşakunu"dən) gedir, İ.Şopenin istinad etdiyi parçalarda "Artas" adlı başqa rəvayət çarı nişan verilir.

Burada problemimiz üçün daha maraqlı bir məsələdən yan keçmək qətiyyəti mümkün deyildir. Erməni tarix ədəbiyyatını diqqətlə araşdırdıqca onun ilk baxışda əsaslı-köklü nəzəri çəkməyən saxta qatları da üzə çıxır, keşiş müəlliflərin və onların alim varislərinin sabun köpüyündən uşaq əyləncə şarlarının hazırladıqlarının şahidi olursan.

İ.Şopen Artaxatla əlaqədar ən'ənəvi əfsanəni yada salarkən Strabonun verdiyi aşağıdakı xəbərə söykənir: "Artas Arazla Medz-Amorun qovuşduqları yerə gəldi, onun yerləşdiyi yerə valeh oldu və öz adı ilə "Artasat"³ adlandırdığı şəhəri saldı".

təqdim edilir. Bəs, qədim müəllif Plutarx II əsrdə hansı maddə əsasla Artaxesin "armyan" olduğunu qat'i söyləyə bilərdi ki? Əlbəttə, təkcə bu fakt Y.A.Manandyanın Artaxes və II Tiqran tarixinə saxta münasibət bəsləyəcəyinə aşkarca sübutdur.

¹ Y.A.Manandyan. II Tiqran və Roma, s. 21.

² İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.268.

³ Kitabda "Artaxat" getmişdi. Əlbəttə, bu, uyğunsuzluqdur, kitabın nəşrində buraxılmış mexaniki səhlikdir.

İ.Şopen Strabondan gətirdiyi bu cümləni 1852-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirdiyi monumental əsərində vermişdir.¹

İndi də müqaisə üçün M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ni rus dilinə çevirən və onun ilk mükəmməl nəşrini hazırlayan, ona "Ön söz" və "Şərh" yazan N.Eminin 1858-ci il Moskva nəşrində Artaxatın yerləşdiyi yeri nişan verən cümləyə diqqət yetirək: "Artaxes Erasxla (Arazla-Ə.T.) Metsamorun (Zəngi çayının-Ə.T.) qovuşduqları yerə gedir, burada bir təpə xoşuna gəlir. O, bu təpənin üzərində şəhər salır və öz adı ilə onu "Artaxat" adlandırır".²

Göründüyü kimi, Strabonla anonim müəllif M.Xorenskidə olan nəinki fikir, hətta cümlə quruluşu və ifadə eyniliyini görməmək mümkün deyildir. Bu fikir Plutarxa da aiddir. Tərcümə nəşrində diqqəti çəkən bu üslubi eyniyyət sübut edir ki, həmin əsərlər eyni siyasi iddia kontekstində "mahir əllərlə" redaktə edilmişdir. Erməni saxtakarlığına bu da başqa bir sübutdur.

Strabon və Plutarxın anonim keşiş M.Xorenskidən, habelə "Armeniya tarixi"ndə son təkmilləşmə işləri aparmış N.Emindən neçə yüzilliklər öncə yaşadığı da mə'lumdur. Lakin mə'lum olmayan bir məsələ odur ki, hər iki qədim müəllif "Artaxat" deyil, "Artasat" adı ilə nişan verdikləri şəhəri Artas adlı çarla əlaqələndirirlər, erməni kilsəsi isə Artaxatı gah Artaxeslə, gah onun oğlu kimi qələmə verdikləri Artavasla, gah da keşiş ən'ənəsini daha da dolaşiq şəkildə davam etdirən onların alim varisləri və ermənipərəst maddə imperiya tarixçiləri gah I Artaxesin (m.ö. 189-160), gah da II Artaxesin³ (m.ö. 30-20) adına yazırlar.

İ.Şopenin M.Xorenskidən gətirdiyi fikir tam fərqlənir. O yazır: "Moisey Xorenskinin şəhadəti Qərb yazıçılarının dedikləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Çünki o, şəhərin əsasının qoyulmasını eramızın 78-ci ilindən 120-ci ilə qədər hökmranlıq etmiş Artaxesin adına çıxır".⁴

İ.Şopenin M.Xorenskinin adından dediyi bu sözlər "Armeniya tarixi"nin N.Emin tərəfindən olan tərcümə və nəşrində yoxdur. Görünür ki, N.Emin Şopenə mə'lum olan nüsxənin üzərində iş aparıb onu nəşrə hazırlayarkən ona əlavələr etmiş, mətni çox ciddi şəkildə redaktədən keçirmiş, "təkmilləşdirmişdir". Bu, məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin o biri tərəfinə – "Artaxes və Artaxat" probleminə gəldikdə təkzibedilməz bir həqiqət meydana çıxır: "Armeniya tarixi"

¹ İ.Şopen. Rusiya imperiyasına birləşdirilmə dövründə «Erməni vilayəti»nin tarixi vəziyyətinin abidəsi. SPb., 1852, s.268.

² M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.121.

³ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.271.

⁴ Yəni orada, s.271.

kitablarında eyni epizodu yazan başqa müəlliflərin sözləri bir-birini tutmur. Nə üçün? Ona görə ki, tarixin tanımadığı erməni babalarının “qədim tarixinin” hər bir səhifəsi müxtəlif rəvayət versiyalarına görə ayrı-ayrı müəllifin hər siyasi dövrün tələbi mövqeyindən fərdi yanaşmasının nəticəsi kimi yazılmışdı. Elə buna görə də Artaşesin guya Ön Qafqazda inşa etdirdiyi şəhərin koordinatları və onun lokalizə edildiyi yer elmi dəqiqliklə deyil, ümumi sözlərlə xatırladılır. Şübhəsiz, Artaşatın rəvayət “koordinatları” olan hər iki çay adı (Erasx və Metsamor) “Armeniya tarixi”ni N.Emin rus dilinə çevirən zaman ona məqsədli şəkildə əlavə etmişdi. Çünki adıgedən çayların heç biri nə qədim, nə də orta əsr tarixçiləri tərəfindən qeydə alınmamışdı.

Bəs, Artaşatın B.N.Arakelyan tərəfindən lokalizə edildiyi coğrafi ərazinin koordinatlarını Artaşes və onun saldırdığı şəhər haqqında ilk dəfə ətraflı məlumat verən Strabon “təsdiq” edirmi? Əlbəttə, yox! Yunan coğrafiyaşünası Artaşata (Artaksata) işarə ilə xəbər verir: “Şəhərin yaxınlığında Tiqranın və Artavazın xəzinələri saxlanılan Babursa (bəlkə indiki Bursa şəhəri? – Ə.T.) və Olana istehkamları yerləşir”.¹

Bəs, bu istehkam qalaları N.B.Arakelyanın və eyni fikirdə olan başqa erməni müəlliflərinin Araz çayının Qafqaz sahillərində lokalizə etdikləri “Artaşat” şəhərinin yaxınlığındamı salınmışdır? Strabon cümlənin davamında “yox!” cavabı verir: “Fəratda başqa qalalar da mövcud idi”.

Bu fikri Avropa tarixçilərindən milliyətcə erməni olan J.Sandalkyan və P.Krousset də təsdiq edir.² Artaksatın Kiçik Asiyada yerləşməsi barədə qaynaqlarda olan məlumatlara istinad edən Kırzioğlu yazır: “Lukull 68-ci ilin yazında Van gölü batısından Malazgert bölgəsinə doğru irəliləyib Artaksat şəhərini, Tiqranın bu ilk və son mərkəzini də zəbt etmək istədi.”³ Təkcə bu dəlillər, belə demək mümkünə, uydurma “Qafqaz erməni Artaşatı” ətrafında olan məlum iddialı siyasi hay-küyün cəfəngiyyatdan başqa heç bir elmi və tarixi əsası olmadığını sübut edir.

Daşnak-kommunist tarixçilər bu barədə ağızlarına su alıb sursurlar. Onlar Strabona müraciət edirlər, ancaq Babursa və Olana adlı insan məskənlərinin coğrafi ərazilərini nişan verməkdən yan keçirlər. Çünki Artaşatı Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarına “armyan Artaşes”in şəhəri kimi yerləşdirmək üçün tarixə məqsədli şəkildə göz yummaq daha sərfəlidir. Təsadüfi deyildir ki, B.N.Arakelyan “Artaşat-1” arxeoloji sahəsinin kəşfiyyat xəritəsini tərtib

edərkən problemə “giriş qapısı” olacaq “Babursa” və “Olana” adlı insan məskənlərinin yerini müəyyənləşdirmək əvəzinə, M.Xorenskinin adına istinad edilən “Armeniya tarixi”nin N.O.Emin tərəfindən son redaktəsi zamanı qədim Türk çaylarının erməni dilinə çevrilmiş adlarını (Zəngi – Mtsamor, Aras/Araks – Erasx) yeganə “tarixi sübut” və xilas nöqtəsi kimi önə çəkir. Bunun üçün B.N.Arakelyan hər iki çayın M.Xorenski tərəfindən nişan verilən ərazidə qovuşmamasının səbəbini də özü bildiyi kimi düzüb-qoşur. Məqsəd də rəvayətdən gələn “Artaşat”ı bu günə kimi “yaşayan” anonim şəhər xarabalıqlarında lokalizə etməklə tarixdə olmayan “Böyük Armeniya”nın «mərkəzini» qədim Azərbaycan ərazisində yerləşdirmək və erməni xalqına Qafqaz tarixi yazmaqdır.

Artaşatın inşa tarixi ilə əlaqədar fikirlər də müxtəlifdir. Məsələn, I Artaşes tərəfindən şəhərin inşasını B.N.Arakelyan¹ m.ö. 180-170-ci illərə, Y.A.Manandyan² və Darbinyan-Melikyan³ m.ö. 166-cı ilə aid edir. Deyilənlərdən bəlli olur ki, başqa fikir sahibləri də var.

Bəs, səbəb nədir ki, hətta erməni tarixçilər şüurlu elmi həyatlarını həsr etdikləri mövcud problem ətrafında biri-digərini təkzib edirlər? Çünki Artaşes və Artaşat haqqında olan rəvayət versiyalarına, şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələrinə istinad edən Strabonda, Plutarxda və başqa qədim müəlliflərdə hadisə və əhvalat söylənir, lakin rəvayətdən gələn şəxsin və şəhərin qarşısında tarix qoyulmur. “Artaşat-1” arxeologiyası da nə B.N.Arakelyana, nə Y.A.Manandyan, nə də başqa tarixçilərə bu barədə kömək edə bilmir. Çünki erməni arxeologiyası dildən-dilə keçən, nəhayət orta əsr kilsəsində keşişlər tərəfindən yazıya alınan rəvayət və əfsanələri reallaşdırmaqda “acizdir”. Ona görə də orta əsr keşiş müəlliflərin məqsədli tarixi saxtakarlıqları onların alim varisləri tərəfindən davam etdirilir. Bu baxımdan tarix ədəbiyyatında adı verilmiş rəvayət şəxsiyyətinin “yaşadığı dövrü” göstərən fərqli rəqəmlər də maraqlıdır. Məsələn, Y.A.Manandyan⁴ və B.N.Arakelyan⁵ və başqaları “Artaşes Arşakuni” adlandırdıqları “I Artaşes”in hakimiyyət dövrünü m.ö. 189-160-cı illərə aid edirlər. Görkəmli Türk alimi Kırzioğlu M.Fəxrəddin isə Artaşatla bağlı rəvayətləri III Antioxun keçmiş “strateqi” Arme\Armina\Armini çarı Artaşeslə əlaqələndirir və onun səltənət çağlarını m.ö. 188-145-ci illərlə nişan verir.⁶

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.9

² Y.A.Manandyan. II Tiqrın və Roma, s.21.

³ Darbinyan-Melikyan. İzahat, s.261.

⁴ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.21.

⁵ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.9.

⁶ Kırzioğlu M. Fəxrəddin. Kars tarixi, s.117.

¹ Strabon. Coğrafiya, s.498.

² Ətraflı bax: Kırzioğlu M. Fəxrəddin. Kars tarixi, c.1, İstanbul, 1953, s.117.

³ Yəni orada s.120.

N.O.Emin məsələ ilə əlaqədar tam başqa fikirdədir. Belə ki, o, Artaşesi Strabona istinadən qəbul edir və onun m.ö. 115-ci ildə yaşadığını yazır.¹

Ermənipərəst muzdlu tarixçi, N.O.Eminlə əməkdaşlıq etmiş V.A.Abaza da eyni fikirdədir və o, Artaşesin m.ö. 115-ci ildə yaşadığını söyləyir.²

Yuxanda dedik ki, İ.Şopen Artaşesin səltənətini 78-120-ci illərə aid edir.

Erməni keşişi Simeon Lehatsinin (XVI əsr) "Yol qeydləri" kitabının rus nəşrinə yazılmış izahatda qeyd edilir ki, Lehatsi M.Xorenskidəki Artaşesi "Əfsanəvi çar I Artaşes" adlandırır və onun m.s. I əsrdə yaşadığını söyləyir.³

Erməni tarix ədəbiyyatında I Artaşes (M.Xorenskidən başlayaraq, XIX əsrə qədər keşiş müəlliflərin əsərlərində bu rəvayət çarı sadəcə "Artaşes" kimi nişan verilir. Strabon və başqa qədim tarixçilər onu xalq içərisində ağız-ağız gəzən "Artaksi" adı ilə qələmə almışlar) ilə əlaqədar müəlliflərin sayı qədər ziddiyyətli fikirlər məlumdur. O da məlumdur ki, erməni tarixçiləri hər dövrün ziddiyyətli siyasi baxışından yaranmış fikir xaosu arxasında ümumtürk tarixinin qədim və erkən orta əsrlər çağlarına aid olan böyük bir səhifəsini erməni babalarının "tarixi" kimi qələmə verməkdən qətiyyətlə çəkinməmişlər.

Tarixən III Antioxun Arme (Şupria) vilayətində canişin, başqa ifadədə, "Yunan strateqi" (Strabon) olmuş, daha sonralar baş vermiş məlum hadisələrdə özünü müstəqil çar elan etmiş Atarpatın səltənət varisi Artaksinin M.Xorenski tərəfindən "Mar/Maday nəsil-i", "Atarpatena əsilzadəsi" ifadəsilə çox aydın bir şəkildə etnokök mənsubiyyəti nişan verilsə də erməni tarixçiləri onu "erməniləşdirir", "Arme" ölkə adını "Böyük Armeniya" formasında yazıya alır və onun adına bağlayırlar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bir sıra erməni tarixçiləri (Y.A.Manandyan və başqaları) "Böyük Armeniya" mifini "Mar Artaşes" in oğlu hesab etdikləri və "II Tiqran" adlandırdıqları rəvayət qəhrəmanının ünvanına yazırlar, onu "II Tiqran Artaksi" adlandırırlar. Bu mövqedə olan müəlliflər "armyan Arşakiləri" adlandırılan "erməni babalarının tarixi"ni qəbul etmirlər.

Başqa bir qism erməni tarixçisi, əksinə rəvayətin ikinci versiyasında M.Xorenski ilə əsas qoyulmuş "armyan Arşakiləri tarixi"ni "milli tarix" kimi qəbul edir və bununla da Arsaklı səltənətinə müvəqqəti daxil edilmiş qədim yerli Türk tayfalarının Ön Asiyada və Ön Qafqazda əcdad torpaqlarını "Böyük Armeniya" adı altında çağ-

daş erməni xalqının adına çıxırlar. Əslində yollar müxtəlif olsa da ("Artaşat" şəhərinin inşası istər "Artaşes Arşakuni"nin, istərsə də "Mar Artaşesin" adı ilə əlaqələndirilsin), məqsəd eynidir: "Böyük Armeniya" iddiasını illuziyalar aləmindən qoparıb, onun "tarixi mövcudluğunu" dünyaya təsdiq etdirmək və onu Azərbaycan türklərinin qədim ərazilərində yerləşdirməkdir.

Yüzdilliklərdən bəri fəaliyyət göstərən bu ideoloji terror maşını XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində ümumtürk tarixinə qarşı Səlib yürüşünün yeni dövründə Osmanlı və Azərbaycan türklərini son nəfərədək ucdantutma qətlə yetirmək üçün Qərbi Avropada və Rus çarının sarayında hazırlanmış proqramın ilkin ən qəddar ideoloji müəlliflərindən biri N.O.Emindirsə, daha əsas K.Patkanyan, N.Adons və Q.Xalatyants olmuşdur. Bu, yaddan çıxarılası tarix deyildir!!!

N.O.Eminin "Atarpatena əsilzadəsi" Artaşeslə (III Antioxin "strateqi" Artaksi– Strabon) onun dil, din, qan və can qohumu Arsaklı Artaşesi eyni siyasət müstəvisində bir-birinə qarışdırması və məsələləri məqsədli şəkildə dolaşdırması təsadüfi deyildir. Burada məqsəd keşiş ədəbiyyatında epizodik şəkildə təqdim edilmiş "armyan Arşakiləri" iddiasını yeni dövrün siyasətinə uyğun möhkəmləndirməkdir.

Bu mövqedə erməni kilsəsi və onların tarixçi varisləri çox gözəl anlayırdılar ki, Şərqlə bağlı yeni siyasət dövründə tez küyə gedən nadan və cahil xalqını dünya nəhənglərinin siyasət şahmat taxtasında qurbanlıq peşkaya çevirirlər. Lakin onlar bu gün də iki yüz il bundan əvvəl qüvvətli dünya dövlətləri tərəfindən vəd edilmiş «Böyük Armeniya» arzusunun kilsə xəritəsindən torpağa köçürüləcəyi günü qurd səbri ilə gözləyir və şirin ümidlə yaşayırlar. Ona görə də XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, dünya erməni kilsəsinin hər iki qanadının-Avropa və Rus mxitaristlərinin başladığı ideoloji kompaniya qərbi ağalarının hamiliyi altında Osmanlı türklərinin Kiçik Asiyada, Rus çarının «xristian atalığı» qayğısı nəticəsində Azərbaycan türklərinin Qafqazda planlaşdırılmış «soyqırımı» tarixi gününə erməni xalqını hazır olmağa səfərbər edir.

Torpaq iddiası ilə əlaqədar Türk qanının töküldüyü ərəfədə Rusiya mxitaristləri keşiş ədəbiyyatında epizodik şəkildə verilmiş «armyan Arşakiləri» iddiasını «əsaslandırmaq» və ağalarının silahlandığı erməni xalqının Türk qanı ilə yazdığı və yazacağı tarixə haq qazandıрмаq məqsədilə Q.Xalatyantsın iri həcmli əsərini¹ nəşr etdirmişlər.

Bu, məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə, görüldüyü kimi, tarixin bu çağlarında erməni müəllifləri aparılan

¹ N.O.Emin. Əlavələr-bax: M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.342.

² V.A.Abaza. Armeniya tarixi, SPb., 1888, s.35.

³ Simeon Lehatsi. Yol qeydləri, s. 296.

¹ Q.Xalatyants. «Moisey Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə armyan Arşakiləri», M., 1903.

ideoloji mübarizədə Strabonun «Artaksi» namında nişan verdiyi «strateqi» «erməni babalarının tarixi»nə aid etməmişlər. Çünki onlar çox gözəl bilirdilər ki, Strabon tərəfindən haqqında məlumat verilən Arme («Armina»-Boqıstan yazılarında və «Armini» Ksenefontda) çarı M.Xorenskinin aydın bir şəkildə haqqında geniş dayandığı «Atarpatena əsilzadəsi» «Mar Artəşes»dir.

Ötəri xatırlanan bu həqiqətlər sübut edir ki, məkrli erməni kilsəsinin əsasını qoyduğu ideyanı davam etdirən erməni tarixçiləri məlum dövrlərdə baş vermiş siyasi hadisələrdən faydalanmaq üçün Türkün öz silahı ilə (Biaini, Atarpatena və Part dövlətlərinə məxsus hökmdarları sün'i şəkildə «erməniləşdirməklə») Türkü məhv etmək və onun əcdad ərazilərinə və tarixinə sahib olmaq iddiasında olmuşlar.

Y.A.Manandyan «Mar Artəşesin» tarixini yeni dövrün siyasi ruhuna uyğun modernizə etmək məqsədilə elmi ədəbiyyatda «erməniləşdirilmiş» «II Tıqran Artaksi» adında sün'i savaş problemi araya gətirir. Qarşıda problem ətrafında aparacağımız ətraflı araşdırmada gəlinən nəticə Strabonu saxtalaşdıraraq («Arme» ölkə adını «Armeni» formasına salınması və s.), «Antioxun strateqi» (komandanı), «Atarpatena əsilzadəsi» Artaksinin və onun səltənət varisi Tıqranın (nə I, nə II Tıqran) filoloji prototipinə istinadən Azərbaycan türklərinin qədim torpaqları hesabına «Böyük Armeniya» adında uydurma «dövləti» reallaşdırmağa çalışan Y.A.Manandyanın şəxsinde erməni tarixçilərinin insan tarixini əcaib hala salan mahir fırıldaqçı olduqları dünya ictimaiyyətinə nişan veriləcəkdir.

Bütün bu deyilənlər gizliyə aşkarlayaraq sübut edir ki, erməni keşiş müəlliflərinin başqa xalqa məxsus rəvayətlər əsasında tərtib etdikləri «Armeniya tarixi» kitablarından gerçək tarix axtarıb tapmaq müşkül olduğu kimi, onların alim varisləri də qədim keçmişə yanaşmada elmin təsdiq etdiyi konsepsiyadan uzaqdırlar.

N.O.Emin «Armeniya tarixi»nin «İzahat» bölməsində yazır: «Artaksi» deyəndə Strabon, güman ki, özünün böyük istilaları ilə şöhrət qazanmış I Artəşesi (Xristosun anadan olmasından 115 il əvvəl yaşamışdı) nəzərdə tutulur.

Artəşes Böyük Antioxun sərkərdəsi yox, I Arsaqın oğlu və Vaxarşakın¹ nəvəsi idi. Deməli, o, Arsaqlılar sülaləsindən üçüncü çar idi.

¹ N.O.Emin I Arsaqı Vaxarşakın oğlu, I Artəşesi onun nəvəsi hesab edərək yalnız M.Xorenskini («Armeniya tarixi»ndə Vaxarşak Arsaqın qardaşı kimi verilir – s.40) təklif etmədi, o, bununla Strabonu da saxtalaşdırırdı. Vaxarşakı I Arsaqın atası olduğunu iddia edən N.Eminin fikrinə inansaq, görək o zaman, Vaxarşakı Arsaqlı sülaləsinin banisi kimi qəbul edək. Əksinə, hətta erməni müəlliflərinin özləri tarixdə Vaxarşak adında şəxsiyyət olmadığını söyləyirlər.

Zadriadarsın adı arмян yazıçılarının əsərlərində təsadüf olunmur. Sofenin və Akilisenin Artaksi və Zadriadars tərəfindən işğal edilməsi fikri mənasızdır. Çünki onlar Armeniyanın köklü əyalətləri idilər.

Ümumiyyətlə, Strabonun Armeniyanın qədim tarixi haqqında təsəvvürləri dolaşıqdı və diqqətə layiq deyillər.¹

V.A.Abaza da I Artəşesi I Arsaqın oğlu hesab edir, onun m.ö. 115-ci ildə yaşadığını söyləyir.²

Hər iki tarixçi m.ö. 115-ci ildə yaşadığı iddia edilən Artəşesi etnik mənsubiyyətə Arsaqlı sülaləsinin mənsub olduğu Parn Türk tayfa ittifaqına bağlayır. Bəs, hansı əsasla erməni ədəbiyyatında Part dövlətini yaradan güclü Türk tayfa birliyinin hakimiyyətə gətirdiyi Arsaqlı sülaləsinin Kiçik Asiya və Ön Qafqaz tarixi «erməni babalarının» adına yazılır?

Tarixdə hansı mö'cüzə baş vermişdi ki, Part imperiyasının mərkəzi hakimiyyəti tərəfindən, başqa sözlə, Arsaqlı sarayından Kiçik Asiya əyalətinə təyin etdiyi, etnik mənşəcə Türk soykökünə bağlı olan hakim çevrilib «armyan» olmuşdu? Maraqlıdır ki, bəzi erməni müəllifləri tarixi şəxsiyyət olmayan Vaxarşakı (onu I Artəşesin babası hesab edən N.O.Eminin qədim tarixə olan qeyri-səmimi münasibətini aşkarca göstərir), o biriləri I Tirdatı (bəzi erməni müəllifləri I Artəşesin II Arsaq, yaxud «II Tirdat Arşakuni» (66-88) olduğunu yazırlar),³ digərləri Arsaqlı III Tirdatı və başqalarını «armyan babası» kimi qələmə verirlər. Bu məqamda da erməni ədəbiyyatında vahid fikir yoxdur və bunun da yeganə səbəbi başqa xalqa məxsus olan tarixə hər hansı yollasa «erməni möhürü» vurmaq istəyidir.

N.O.Emin yuxarıdakı fikrində açıq-aşkar guya Strabonun «qədim Armeniya tarixi haqqında» verdiyi məlumatların elmi tarixin tələbləri səviyyəsindən uzaq olduğunu söyləyir. Bu o deməkdir ki, Strabonu bayrağa çevirən erməni müəllifləri onun xalq arasında eşitdiklərini yazıya aldığı folklor materiallarını (Arme \Supria) və onun etnomənsubiyyətə Mar/Maday olan çarı Artaksi barədə «Armeniya tarixi»nin «canlı» bir parçası hesab etməkdə məqsədli şəkildə «yanılmışlar».

Bəs, N.O.Eminin özü necə? Məgər bu problemin saxta bünövrəsinin əsasını onun özü qoymamışdırmı? Təsadüfüdür deyildir ki, o, Strabonun nişan verdiyi, lakin M.Xorenskidə nəsil mənsubiyyəti apaydın yazılan «Atarpatena əsilzadəsi» Artəşesi «ola bilsin» fərziyyəsi ilə Arsaqlı sülaləsindən olan Artəşes kimi qələmə verir.

¹ N.O.Emin.İzahat, s.342.

² V.A.Abaza. Göstərilən əsəri, s.35.

³ Darbiyan-Melkiyan. İzahat, s.258. Əlavə bax: Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, s.37-42, Erməni xalqının tarixi, c.1, s.894-895.

Biz N.O.Emini şərti qəbul edək və özümüzü “inandırmağa” çalışsaq ki, Strabonun nişan verdiyi şəxs romalıların güclü hərbi təzyiqli nəticəsində məğlub olan Selevki çarı Antioxun müstəmləkə sistemindən çıxan və kiçik valiliyi müstəqil dövlət e'lan edən “Atarpatena əsilzadəsi” Artaşes (Artaksi) deyil, onun qan qohumu olan Partlı Artaşesdir (özləri demişkən, II Arsakdır, yaxud II Tirdatdır). Məsələnin bu şəkildə qoyulmasında N.O.Emin mənsub olduğu xalqın tarixinə nə yenilik, nə xeyir gətirmiş olur? Dolaşlıq və xaosdan başqa heç bir şey! Çünki “Atarpatena əsilzadəsi”, “Mar-Maday” nəsilli Artaşes də, Arsaklı sülaləsindən olan Partlı Artaşes də ümumtürk tarixinin ayrı-ayrı zaman kəsiyində bir-birini tamamlayan, onun sivil mərhələsini yaradan şəxslərdir.

Əslində I Artaşesin m.ö. 115-ci ildə yaşadığını yazan və onu “Artaşes Aşakuni” adlandıran fikir sahibləri istər-istəməz Y.A.Manandyanın II Tıqranı (m.ö. 95-55) “Artaksi” (Artaşes) nəslindən ayırmış olur.

M.Xorenski Artavazı və Tıqranı Artaşesin oğlanları hesab edərək söhbət, atarpatenalı Artaşesdən gedir. Burada Arsaklı Artaşesdən qət'iyən söhbət gedə bilməz. Çünki “Armeniya tarixi”nin ayrı-ayrı bölmələrində gah “Mar Artaşes”dən, gah da “I Artaşes Arsakuni”dən danışılır.

Rəvayət versiyalarının birində Tıqranı «Parfya girovluğu»nda yaşamış vəliəhd kimi verilir və o, babası Artaksinin (“Mar Artaşesin”) Arme\Armina\ Armini (qədim Şupria) çarlığının inzibati coğrafiyasını genişləndirdiyi illərdə işğal etdiyi Atarpatena ərazisindən “70 vadi”ni verməklə Arsaklıların “girovluğun”dan azad edilir.

Yenə tarix ədəbiyyatında xəbər verilir ki, Artaksi (Atarpatenalı Artaşes) sülaləsinin Arme (Şupria) ölkəsində olan hakimiyyətinə Part çarları son qoymuşlar. Bu tarixin təsdiqi və ədəbiyyatda verilən iki Artaşesin ayrı-ayrı çar sülaləsinə məxsus olduqları barədə Rus imperiyasının Qafqaz siyasətinin ideoloji əskərlərindən olan V.A.Abazanın I Artaşeslə bağlı söylədikləri maraqlıdır¹. O, adını çəkmədiyi bir rəvayətə istinad edərək yazır ki, I Artaşes Arşakuninin tapşırığı ilə onun kürəkəni Pont çarı IV Mitridat adını dəyişir, üç il romalıların Ön Asiyada olan müstəmləkə ərazilərini gəzir və romalıların hərbi gücünü öyrənir. Bundan sonra I Artaşes iki dəniz (Pont və Aralıq dənizləri) arası qurunu ələ keçirir, Okeana (Aralıq dənizinə) ağzınacan gəmi yerləşdirir, bütün Qərbi işğal etmək fikrinə düşür.

Bundan başqa, müəllif həmin rəvayətə istinad edərək yazır ki, Artaşes Pers çarı Arşakanla ağır döyüşdə qarşılaşır və Pers çarı “şahənşah” titulundan əl çəkir, onu Artaşesə verir.

Əvvəla, Arsaklılar dövrü nə Persi hakimiyyəti olub, nə də onların “Arşakan” adında “şahənşahları”. Mə'lumdur ki, tarixin bu çağında da “şahənşah” titulu olmamışdı.

İkincisi, Artaşes Arşakuninin Arşakanla döyüş səhnəsində qarşılaşmasının təsvirini verən rəvayət müəlifini Ön Asiya tarixinin bir anını xatırlatmağa çalışır: Selevki çarlarından olan III Antioxun (223-187) valisi olan “Atarpatena əsilzadəsi”, “Mar/Maday” nəsilli Artaksi (Artaşes) romalıların yunanlara çaldıqları qələbədən sonra, fürsəti əldən vermədən kiçik valiliyi müstəqil dövlət e'lan edir. Bu haqda yuxarıda kifayət qədər danışılmışdır. Lakin atarpatenalı Artaşesin kiçik Arme valiliyində əsasını qoyduğu Artaşesilər (Artaksilər) səltənətinə Arsaklılar son qoymuşdu. Xatırladaq ki, bununla da Mar/Maday nəslinə mənsub olan bir səltənətin bünövrəsi üzərində dil bir, qan bir qohum Arsaklılar tərəfindən ümumtürk, ümumkök tarixinin növbəti davamının əsası qoyulur.

Deyilənlərdən mə'lum olur ki, erməni və ermənipərəst müzdlü müəlliflər başqa xalqların qədim keçmişinə subyektiv yanaşma ilə qələmə aldıkları “Armeniya tarixləri”ni diqqətlə oxuduqda tam aydın olur ki, Ön Asiya xalqlarına məxsus rəvayətlər əsasında tərtib edilmiş bu kitabların çağdaş ermənilərin Avropadan gəlmiş qaçqın və dilənçi babaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Qarşıda mə'lum olacaq ki, qədim Ön Asiya və Qafqaz tarixinə hər bir erməni və ermənipərəst müzdlü müəlliflərin fərdi münasibəti nəticəsində haqqında söhbət gedən Artaşat şəhərinin “banisi” məsələsi elm adamları qarşısında ziddiyyətli problemlər meydana çıxarır. Mə'lum olmur ki, erməni elmi ictimaiyyəti Strabon, Plutarx və başqa qədim müəlliflərinmi, ya Y.A.Manandyan, B.N.Arakelyan və onların fikir tərəfdarlarınınmi, yaxud N.O.Emin, V.A.Abaza və eyni iddia sahiblərininmi Artaşesini (Artaksisini) qəbul edir? Bu dolaşlıqla da Artaşatla əlaqədar M.Xorenskinin “Arşakuni” kimi nişan verdiyi I Artaşeslə guya əməkdaşlıq etmiş Hannibalın dövrünə yanaşılır. Fikrin təkzibi üçün Hannibalın dövrü ilə erməni tarix ədəbiyyatında Artaşatın qarşısında yazılmış inşa tarixini yanaşı qoysaq hər şey aydın olar.

Əgər Artaşatın inşa tarixi ilə əlaqədar bir fikirdə m.ö. 180-170-ci (N.B.Arakelyan), o birində m.ö. 116-cı (Y.A.Manandyan), digər fikirdə m.ö. 115-ci (N.Emin, V.A.Abaza) və s. illərdə Artaşesin yaşadığını nişan verən erməni və ermənipərəst müəlliflərə inansaq, gə-

¹ V.A.Abaza. Armeniya tarixi, s. 35.

rək o zaman unutmayaq ki, Karfagenli Hannibal bizə çatdırılan ziddiyyətli zaman kəsiyində yaşamırdı. Bu birincisi.

Bəs, Romalı diz çökdürən Hannibal kimi sərkərdəyə nə düşmüşdü ki, orta əsrlərə qədər millət adı olmayan "İşkil" tayfasına tarixin tanımadığı "Böyük Armeniya" üçün mərkəzi şəhər salmaq qayğısına qalırdı? "Armeniya tarixi"nin N.Eminə məxsus rus dilində olan nəşrində "Artaşat-Hannibal" epizodunun kitabın erməni variantında olmadığına işarə ilə İ.Şopen yazırdı: "... Moisey Xorenski nə hər hansı Artaşat şəhəri barəsində, nə Karfagen sərkərdəsinin Armeniyaya gəlməsi haqda heç bir şey xatırlamır".¹

Y.A.Manandyan İ.Şopenin bu fikrini bir qədər başqa məzmununda inkişaf və təsdiq edir. O yazır: "Bə'zi tədqiqatçılar, o cümlədən T. (Ö – Ə.T.) Mommsen Artaşatın əsasının qoyulmasında və inşasında Hannibalın iştirakını, həmçinin onun Armeniyada olmasını son dərəcə şübhəli hesab edirlər. Bu mə'lumatlar, görünür, ən'ənəvi əfsanələrlə əlaqədardır".² Bu da ikincisi.

Problem ətrafında açıq-aşkar özünü göstərən yuxarıdakı fikir ziddiyyətləri təkcə erməni müəlliflərinin iddialarını zərbə altına qoymur, habelə onlar Strabon, Plutarx və başqa qədim tarixçilərin verdikləri xəbərləri istədikləri məzmunu salan "iste'dadlı saxtakarlar" kimi diqqəti çəkirlər. Bu da üçüncüsü.

Bu məqamda «Hannibal- Artaşat» epizoduna müasir elmi kontekstdə aydınlıq gətirmək üçün iki Roma tarixi mütəxəssisinin Hannibalın dövrünə aid olan araşdırmalarını qısa yada salmaq zərurəti meydana çıxır.

M.ö. 218-ci ilin baharında Hannibalın komandanlığı altında güclü ordu hissələri İtalyaya daxil olurlar. Bu, Hannibala tarixi şöhrət gətirən müzəffər yürüşü idi.³ Lakin m.ö. 211-ci ildə romalıların yenedən güclənməsi və onların İspaniyada karfagenlilərin müstəmləkə ərazilərini ələ keçirmələri, nəhayət romalıları tərəfindən Şimali Afrikanın bə'zi əyalətlərinin işğalı m.ö. 204-cü ildə Karfagen senatını Hannibali tə'cili geri çağırmağa məcbur edir.

Son dərəcə ağır, çıxılmaz vəziyyətə düşmüş Karfagen Roma imperatoru Publiy Korneliy Stsipionun qoyduğu ağır şərtlərlə (Şimali Afrikada Karfagenin ətrafında olan ərazilərindən və müstəmləkə ölkələrindən, hərbi donamdan və döyüş fillərindən məhrum edilməklə 10 min talant vermək şərti ilə) razılaşıb və 204-cü ildə sülh

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s. 268.

² Akad.Y.A.Manandyan. Qədim dövrlərdə dünya ticarət əlaqələrində Armeniya şəhərlərinin ticarəti haqqında (m.ö. V əsr – m.s.XV əsr). İrəvan, 1954, s.50.

³ Kazimej Kumanetski. Qədim Yunan və Roma mədəniyyəti tarixi. M., 1990, s.199.

müqaviləsinə imza atmağa məcbur olur.¹ Bundan sonra Hannibal m.ö. 190-cı ildə Kiçik Asiyada romalıların Suriya çarını III Antioxa çaldıqları qələbə hadisələri ilə əlaqələndirmək, onu Ön Qafqaza gətirib rəvayət Artaşatının «baş me'marı»na çevirmək tarix deyil, «Qafqaz evi» arzusu ilə yaşayan keşiş müəlliflərin uydurmalarıdır.

Bu qısa mə'lumatdan bəlli olur ki, Hannibalın aramsız apardığı - müharibələrin miqyası Aralıq dənizinin Qərbi Avropa sahillərindən kənara çıxmamışdır. Bundan başqa, Karfagenlə və Ön Qafqazı ayıran uzaq məsafəni, hər iki region arasında geniş ərazilərdə əvvəllər Selevkilərin, sonra Part imperiyasının yaratdığı kiçik çarlıqların yerləşdiyini, xüsusən Artaşatın inşa tarixi (ziddiyyətlidir, bu haqda danışılır) ilə Hannibalın dövrünü on illər kəsiyində qoyan zaman ayrılığını xatırlasaq, bir həqiqətlə üz-üzə dayanmalı olarıq: "Artaşat-1" adı altında B.N.Arakelyanın nişan verdiyi arxeoloji sahə Artaşesin¹ adına istinad edilən qədim Artaşatın xarabalıqları ola bilməz. Hər şeydən əvvəl, unutmayaq ki, erməni arxeoloqları Artaşatı yalnız kilsə rəvayət ədəbiyyatında söhbət gedən ərazidə lokalizə edirlər. Halbuki bu iddianın təsdiqi, hər şeydən əvvəl, həmin ərazidə aşkarlanmış arxeoloji mədəniyyətin şahidliyi ilə sübuta yetirilməlidir. Lakin bütün tapıntılar erməni müəlliflərini təkzib edirlər.

Y.A.Manandyan Hanniballa əlaqədar Artaşatı "Yeni Karfagen" adlandırır. Lakin tarix xəbər verir ki, "Yeni Karfagen" (indiki Kartaxen) adı ilə İspaniyada müstəmləkə ərazisində salınmış şəhər Hannibal deyil, m.ö. 229-cu ildə onun böyük qardaşı Qasdrubal tərəfindən inşa edilmişdi.²

"Artaşat-Hannibal" rəvayətinə tarixi aydınlıq gətirmək üçün başqa bir mütəxəssisin fikri ilə tanış olaq.

Romalılar Karfageni istila edəndən sonra Hannibal m.ö. 195-ci ildə Kiçik Asiyaya qaçır, III Antioxim Suriya çarlığında özünə sığınacaq tapır. Publiy Stsipionun komandanlığı altında olan romalıları m.ö. 190-cı ildə Maqnezi ətrafında gedən ağır döyüşlərdə Selevkiyunan hissələrini darmadağın edirlər. III Antiox m.ö. 188-ci ildə ağır

¹Yuxarıda apardığımız araşdırmadan mə'lum oldu ki, M.Xorenskidə Türk mənşəli ayrı-ayrı sülaləyə mənsub "Artaşes" adında iki çar nişan verilir. Anonim keşiş müəllif onları bir-birindən fərqləndirən "birinci" sözünü Arsaklı sülaləsindən olan çarın qarşısında yazır və onu "I Artaşes Arşakuni" adlandırır. Ən'ənə olaraq, erməni tarixçiləri də "Artaşat"ı qədim müəlliflərdə (Strabon, Plutarx və b.) Artaksi, M.Xorenskidə "Atarpatena əsilzadəsi" namışanı ilə tarixləşdirilmiş Artaşesin deyil, Arsaklı çarını I Artaşesin adı ilə əlaqələndirirlər. Bu məqamda erməni müəllifləri iki əks yölyarımda tərəddüd edirlər: Artaşata Strabonun adını çəkdiyi Artaksidənmi, yaxud "Artaşes Arşakuni"dənmi keçən yol daha əlverişlidir?!

Erməni tarix ədəbiyyatında özünü kəskin şəkildə göstərən bu ziddiyyət "Artaşes və Artaşat" problemini anlaşılmaz dolaşığa salmışdır.

² Kazimej Kumanetski. Göstərilən əsəri, s. 199.

şərtlərlə sülhə getməyə məcbur olur. Şərtlərdən birisi də Antioxun Hannibalı romalılarına təslim etməsi ilə əlaqədar idi. Ona görə də Hannibal III Antioxun sarayından Vifiniyə qaçır və bir neçə il orada yaşamağa başlayır. Romanın təzyiqi nəticəsində Vifini çarı ona xəyanət edir.

M.ö.183-cü ildə evini əhatəyə almış silahlıları gören Karfagen qəhrəmanı düşmənin əlinə keçməmək üçün hər zaman yanında gəzdirdiyi zəhəri içir və intihar edir.¹

Göründüyü kimi, XX əsrdə elmi tarixin gəldiyi nəticə qədim dövr rəvayətinə istinad etmiş müəlliflərin Hannibalın Artaxəsin sarayına sığınması, Karfagen qəhrəmanının bəzi erməni tarixçilərinin "armyan Karfageni" adlandırdıqları Artaxət şəhərini guya layihələşdirməsi və hətta onun inşasına başçılıq etməsi iddiaları uydurulmuş ənənəvi əfsanədən başqa bir şey deyildir.

Maraqlıdır ki, Y.A.Manandyan da erməni ədəbiyyatında "gerçək tarix" olaraq qəbul edilmiş Hannibal-Artaxəs "əlaqələrini" "Roma və II Tiqrən" kitabında² təsdiq edirsə, başqa əsərində³ bunu "əfsanəvi ənənə" adlandırır.

Hanniballa bağlı yuxarıda nişan verilən tarixlə Artaxətin erməni ədəbiyyatında qeydə alınmış inşa tarixini müxtəlif ziddiyyətli rəqəmlərlə (m.ö. 180-170; m.ö. 166; m.ö. 115) göstərən səhifələri üz-üzə qoysaq, erməni xalqına həsr edilmiş "tarix" kitablarının gerçək Böyük İnsan tarixi ilə heç bir əlaqəsi olmadığı dərhal aşkar olur.

Qısa da olsa, deyilənlər kifayət edə ki, erməni arxeologiyasının "Artaxət-1" adı ilə nişan verdiyi ərazinin çağdaş ermənilərin guya "tarixi" "Böyük Armeniya" dövlətinin mərkəzi şəhərinin xarabalıqları olmasına karfagenli Hannibalın "şahid kimi" qələmə verilməsinin heç bir tarixi əsası olmadığını sübuta yetirilsin.

Qədim Artaxətin coğrafi ərazi kordinatları və inşa tarixi nə Strabon və Plutarxda, nə mifoloji, nə də epik ədəbiyyatda göstərilməmişdi. Ancaq buna baxmayaraq, erməni müəllifləri əsas istinad nöqtələri olan bu materiallar arasında uzun illər apardıqları axtarışlarda ənənəvi bir arzuya çatmaq ümidi ilə yaşamışlar. Lakin bütün ciddi-cəhdlərə, dolay "faktlara" istinad edilməsinə baxmayaraq, rəvayət qəhrəmanları olan gah «Artaxəs Arşakuni»nin, gah da «Mar Artaxəsin» adı ilə əlaqələndirilən rəvayət şəhəri olan Artaxətin yerləşdiyi ərazinin coğrafiyası bu günə qədər dəqiqləşdirilməmiş qalır.

¹ Ətraflı bax: N.A.Maşkin. Qədim Roma tarixi, s.162-164.

² Y.A.Manandyan. Roma və II Tiqrən, s.21.

³ Y.A.Manandyan. Qədim dövrlərdə Armeniya şəhərlərinin dünya ticarəti ilə əlaqələri haqqında (m.ö. V əsr – m.s. XV əsr). İrəvan, 1930, s.30.

Artaxət rəvayətdən real torpağa endirmək və gələri ermənilərə «Qafqaz evi» tikmək üçün vaxtilə aparılan ilk arxeoloji işlər milliyətçə erməni olan Qərbi Avropa "armenisti" Q.Alişana və N.Marra aiddir. Lakin bu görkəmli alimlərin elmi nəticələri B.N.Arakelyanın arzu və fərziyyələrlə həyata keçirməyə çalışdığı problemin həlli üçün sərfəli olmaması onun aşağıda söylədiklərindən aşkar görünür. O, yazır: "Avropa səyyahları və yerli alimlər, o cümlədən, böyük tarixçi və qədim Armeniyanın coğrafiya və tarixi abidələrinin bilicisi Qevond Alişan orta əsrlərə aid Divin şəhərinin xarabalıqlarını Artaxət şəhəri ilə dəyişik salıblar, xüsusilə də ona görə ki, Divinin xarabalıqları yaxınlığında Artaxət kəndi yerləşirdi (indi Verin Artaxət), 1899-cu ildə burada, şəhərin ərazisində N.Y.Marr kəşfiyyat qazıntı işləri aparmışdı. Lakin çox məhdud qazıntı işləri ona burada Artaxətin, yoxsa Divinin xarabalıqları olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan vermədi".¹

Müəllifin fikrini açıqlamağa ehtiyac vardır.

Birinci. B.N.Arakelyan Q.Alişanın Artaxət ətrafında olan elmi axtarışlarının nəticəsini qəbul etmir. Onun fikrincə, Q.Alişanın yanlış nəticəyə gəlməsinə səbəb Divin xarabalıqları yanında "Artaxət kəndi"nin (indiki Yuxarı Artaxət) olmasıdır. Ancaq B.N.Arakelyan elə oradaca öz fikrini təkzib edərək Q.Alişanı qəbul edir. N.B.Arakelyan yazır: "Ərəb tarixçisi Baladzori VII əsrdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar Artaxəti "Alqırmızı kənd" adlandırmışdı".²

Deməli, söhbət erməni arxeologiyasına məlum olmayan, habelə "Artaxət-1" qazıntı sahəsindən tam fərqli yaşayış yerinin VII əsrdə el arasında "Artaxət" adı ilə deyil, "Alqırmızı kənd" namında nişan verilməsindən gedir.

Başqa bir erməni tarixçisi Q.X.Sarkisyan da kənd Artaxətlə əlaqədar maraqlı fikir söyləyir. O yazır: "Arsaklıların dəbdəbəli paytaxtı olan Arataşət V əsrdə kənd səviyyəsinə enmiş şəhər idi".³

Müəllifin fikri olduqca aydın və anlaşıqlıdır. Artaxət etnomənsubiyyətçə erməni babalarına aid olan şəhər deyildir. Bundan başqa, mənsubiyyəti və inşaat taxiri saxtalaşdırılan Artaxət Arsaklı Türk səltənətinə mənsub M.Xorenskidə "I Artaxəs Arşakuni" adlandırılan çar tərəfindən saldırılmışdı.

Deməli, Q.X.Sarkisyanın Artaxəti "Böyük Armeniya"nın mərkəzi hesab edilən və onu III Antioxun keçmiş «strateqi» olmuş Strabonun «Artaksi» adlandırdığı çarın adı ilə əlaqələndirən XX əsr soy-

¹ N.B.Arakelyan. Artaxət-1, s.17.

² Yəni orada, s.16.

³ Q.X.Sarkisyan. Tiqrənəkert, s.134.

daş tarixçilərinin fikirlərini təkzib edir. O, bu mövqə ilə N.Eminin "I Artaşes Arşakuni" konsepsiyasını müdafiə edir.

Qayıdaq əvvəlki fikrə.

Çox təəssüf ki, Qevond Alişanın Artaşatla bağlı maddi sübutları və bilikləri bizə hələlik mə'lum deyildir. Lakin Qevond Alişan kimi "qədim Armeniyanın tarixi coğrafiyasını və abidələrinin bilicisi olan görkəmli bir tarixçi" B.N.Arakelyanın nəticədə sübutsuz söylədiyi elmi dəyərdən uzaq yüngül fikrinə layiq olmamalıdır. Qənaətimizcə, Q.Alişan həqiqətə daha yaxındır. Bu baxımdan Y.A.Manandyanın fikri aydın və qəti'dir. O, yazır: "Elmi ədəbiyyatdan belə bir fikir mə'lumdur ki, qədim Artaşat indiki Artaşarın yerində olmuşdur. Deyilən yerə gedilsə, Artaşar kəndinin yaxınlığında yerləşmiş xarabalığın qədim Artaşata deyil, sonralar mərkəz olacaq Divinə aid olduğuna inanmaq heç də çətin olmaz".¹

B.N.Arakelyan "Artaşat-1" namında nişan verdiyi arxeoloji xarabalığı yerli Azərbaycan türklərinin babalardan qalma "Qoşa dağlar" adlandırdıqları ikinci hündür dağın təpəsində, yəni Q.Alişanın nəzərdə tutduğu coğrafi ərazidən tam fərqli məkanda lokalizə edir. Burada aşkarlanmış maddi-mədəniyyət nümunələri "Avesta"nı yaratmış Azərbaycan türklərinin ulu əcdadlarının inanclarına, məişətlərinə və mübarizə tarixlərinə canlı şahidlərdir.

İkincisi. B.N.Arakelyan ümumtürk tarixinin başına gələn 1828-ci il mə'lum faciəli tarixdən sonra kütləvi şəkildə köçürülüb gətirilmiş erməni ailələrinin "nəsil ağacını" Ön Qafqazda Azərbaycan türklərinin torpaqlarına "əkənlərdən" və güclü hamilərdən olmuş N.Y.Marr kimi görkəmli alim də heç bir elmi istinadı olmadan xəyalda yaratdığı rəvayət "Artaşatına" gedən yoldan kənarlaşdırır. O, yeganə bir bəhanə gətirir ki, guya akademik N.Y.Marrın "çox məhdud" bir formada apardığı kəşfiyyat qazıntı sahəsi imkan verməmişdi ki, həmin xarabalıqların Artaşata, ya Divinə aid olması müəyyənləşdirilsin.

B.N.Arakelyanın dediklərindən o nəticəyə gəlinir ki, N.Y.Marr kəşfiyyat qazıntısından sonra orada geniş arxeoloji cəbhə açmağı yersiz hesab etmişdir.²

¹ Y.A.Manandyan. Qədim dövrlərdə Armeniya şəhərlərinin dünya ticarəti ilə əlaqələri haqqında, s.41.

² Akad. N.Y.Marr Ağrı dağı vadisində yer sahəsi ilə "bərənləndirilmiş" başqa insan məskənləri kimi, kəşif ədəbiyyatında adı çəkilən Artaşatın da dəqiq yerini müəyyənləşdirmək üçün şəhərin yaşayışını təmin edəcək su anbarının axtarışına çıxır. O, yazır: "Və'd edilmiş fasiləziş su axımını təmin edən su təchizatı olmadan Ararat vadisində heç bir həyat mümkün deyil. Nə Araz, nə də ki, albəttə, Azat (indiki Qarni - Ə.T.) Ararat vadisi çərçivəsində suya olan o dövrlük tələbatı ödəyə bilməzdilər". N.Y.Marrın başçılığı ilə 1910-cu ildə "Qexam (Alagöz - Ə.T.) dağlarından" Artaşata, Divinə gələn suyun mənbəyini axtarışa başlama ekspedisiyanın

Görünür, Ərəb tarixçisi Baladzorinin "Qırmızı kənd" adlandırdığı bəzi erməni müəlliflərinin uydurduqları "Artaşat kəndi" köçkün və qaçqın erməniləri Qərbi Azərbaycanda "qədim" ev sahibi etmək istəyən qüvvələrin arzularına cavab verməmişdi. Nə üçün? Çünki, əgər Q.Alişanın və N.Marrın gəldiyi nəticəyə istinadən Baladzorinin nişan verdiyi "Qırmızı kənd", yəni uydurma adla nişan verilən indiki Yuxarı Artaşat kəndi Artaşesin adı ilə bağlı olmuş Artaşat şəhəri olaraq qazılarsa, o zaman, erməni millətçiləri Divin adı ilə qələmə aldıkları başqa bir xarabalığın "erməni" tarixini itirəcəklərindən qorxurdular. Əlbəttə, rəvayətlərdə uydurulmuş "Böyük Armeniya"nın "mərkəzi şəhərlərinin" hər ikisinin də – Artaşatın da, Divinin də Qərbi Azərbaycan torpaqlarında guya arxeoloji "tapıntısına" yeni cəhdlər ermənilərin Kreml qarşısında 1960-cı ildən başlayaraq qaldırdıqları növbəti torpaq iddiası siyasətinə uyğun təkrarən proqramlaşdırılmışdır.

Kremlin daşnak-kommunist qüvvələri qədim Artaxişat şəhərini yeni formada Artaşat adı ilə Araz çayının sahillərində Qərbi Azərbaycan torpaqlarında canlı həyata qaytarmaq üçün ısrarlı inad göstərirlər. Nəhayət, onlar Baladzorinin dediyi "Alqırmızı kənd" adı ilə yeni xarabalıqlar axtarışında olarkən, Kiçik Vedidə təsadüfən tapılan sinə daşı arakelyanların əlində bəhanə daşına çevrilir. Beləliklə, Kiçik Vedidən neçə kilometr aralıda yerləşən "Qoşa dağlar"ın ərazisi qadağan zonası elan edilir, Rus hamilərdən başqa, qeyri-millətlərdən, xüsusən Azərbaycan türklərindən olan alimlər "arxeoloji xarabalığa" buraxılmırlar. Bizdə el məsəli var: bu qaranlıqda onların "özləri doğur, özləri göbəyini kəsir!.."

Deyilənlərdən mə'lum olur ki, Q.Alişan və N.Marrın Ön Asiyanın və Ön Qafqazın qədim yerli tayfaları arasında gəzən rəvayətlərin Yunan koloniya ərazilərində və Suriya kilsələrində olan tərcümə variantlarından istifadə etmiş erməni kəşiflərinin "Armeniya tarixi" adına tərtib etdikləri kitablarda adı çəkilən Artaşat şəhəri ilə əlaqədar apardıkları axtarışların nəticəsiz qalmasına başlıca səbəblərdən biri də tarixin sirrini özündə saxlayan torpağın alt qatlarından üzə çıxartdıqları dəyərlərin "Avesta" inanclı yerli əhalinin etnik mənsubiyyətinə şahid olmalarıdır.

1960-cı illərdən etibarən keçmiş SSRİ-nin başçısı N.S.Xuruşovun hamiliyi altında Azərbaycan türklərinə qarşı başlanan amansız daşnak-kommunist guruhunun növbəti hücum erası arakelyanlara fürsət verdi ki, riyakar və xəbis təbiətləri günahından tarixən qismətləri köçkünlük və qaçqınlıq olmuş erməniləri Qərbi

cəhdləri istənilən nəticəni verməmişdir. Bu haqda qarşıda danışılacaqdır. Ətraflı bax: N.Y.Marr və Y.İ.Smirnov. Vişaplar, c. I. L., 1931, s.135-145.

Azərbaycanda “qədim ev sahibi” etmək üçün alimə yaraşmayan, lakin erməniliyə xas olan bütün vasitələrdən istifadə etsinlər.

Bu hamiliyin nəticəsidir ki, B.N.Arakelyanın əlində heç bir tarixi və elmi əsası olmaya-olmaya “Qoşa dağlar” arxeoloji mədəniyyətini “Artaşat-1” rəmzi adla qeydə almasının səbəbini ondan bu günə qədər nə rus, nə də Qərbi Avropa mütəxəssisləri soruşmaq arzusunda belə olmamışlar.

Qərbi Azərbaycanda yerli əhalinin – Azərbaycan türklərinin bu gün də “Qoşa dağlar” adlandırdığı dağın birində B.N.Arakelyanın lokalizə etdiyi Artaşatın düşmən tərəfindən od vurulub məhv edilməsi fikrinə gəldikdə¹, şübhəsiz, bu, əgər faktdırsa, onda bunun Kiçik Vedi düzənliyində təsadüfün aşkarladığı yazılı daşın tarixi ilə əlaqəsi qət'i ola bilməz. Hətta B.N.Arakelyanın özü yazır ki, həmin sinə daşında olan yazı m.s. 116-cı ildə Artaşata soxulmuş və onu dağıtmış Roma sərkərdəsi Trayanın adı ilə bağlıdır.

Baş a düşmək olmur ki, müəllif hansı əsasla Artaşatın süqutunu gah Arsaklı səltənətinin Pont çarlığını yaratmış II Mitridatla (m.ö. 123-88), gah da ondan iki yüz ildən artıq son zaman ayrıcında dayanan Trayanla əlaqələndirmək istəyir. Bu, B.N.Arakelyanın özü üçün tam aydınlaşmamış şəxsi “arxeoloq” mövqeyidir. Nəhayət, yazılı sinə daşının təsadüfən üzə çıxdığı ərazidə aşkarlanmış İskit akropolunun və başqa maddi-mədəniyyətin erməni ədəbiyyatında Artaşat adı ilə rəmzləşdirilmiş “Qoşa dağlar” xarabalıqlarında tapılmış arxeoloji mədəniyyət nümunələri aşkarca sübut edir ki, Kiçik Vedi tapıntısı ilə “Artaşat-1” qazıntısı arasında heç bir əlaqə ola bilməz.

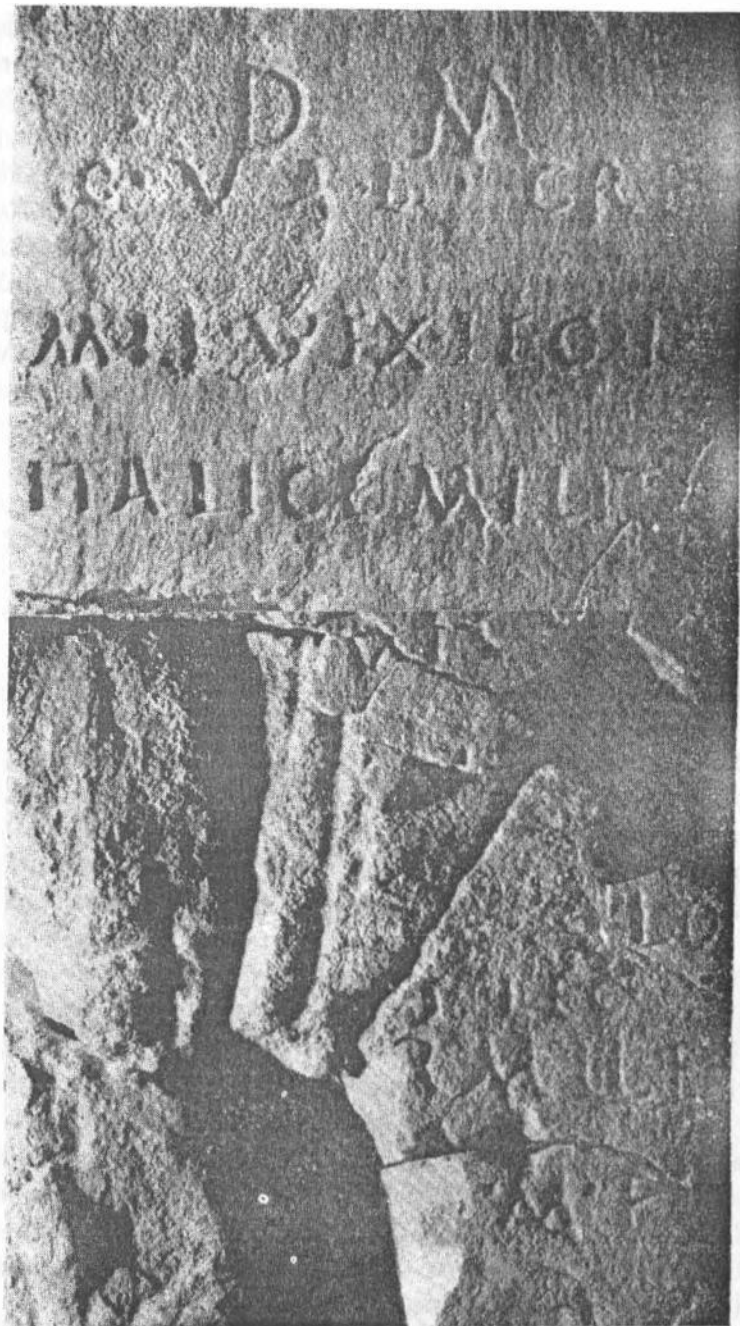
“Qoşa dağlar”da aşkarlanmış insan məskəni ilə Kiçik Vedi tapıntıların “Artaşat-1” arxeologiyası adı altında ümümləşdirərək təqdim edilməsi açıq göstərir ki, əgər yazılı daşın aşkarlandığı yer ayrıca bir arxeoloji sahə kimi öyrənilmiş olsaydı, şübhəsiz, həmin məskəndən tapılan maddi-mədəniyyət “erməniləşdirilərkən” həmin yerə də uydurma bir rəvayət adı qoymaq lazım gələcəydi.

Əvvəlcə B.N.Arakelyanın Kiçik Vedi tapıntısı ilə əlaqədar verdiyi mə'lumatı xatırlayaq.

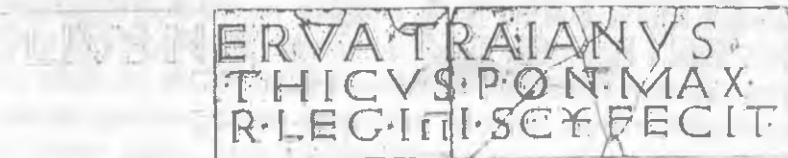
Yuxarıda dedik ki, Aza ölkəsinin Araz çayının Qafqaza söykənən sahilində Marlərin Şarur çöllərinə doğru uzanıb gedən bir parçasında ulu Vedi tayfalarının adını yaşadan, 1988-ci il növbəti soyqırımına qədər əhalisi ata-babadan Azərbaycan türklərindən ibarət olmuş Kiçik Vedi kəndinə 1967-ci ildə su xətti çəkərkən təsadüf nəticəsində qiymətli tarixi abidə aşkar edilmişdi. Bu münasibətlə

erməni arxeoloqu B.N.Arakelyan 1970-ci ildə abidənin tapıldığı yerdə, yə'ni qədim Vedibasar Türk elinin kiçik bir guşəsində arxeoloji işə başlayır. Mə'lum olur ki, təsadüfən torpağın alt qatlarından üzə çıxarılmış abidə Roma legionundan olmuş döyüşçünün məzarı üstünə qoyulmuş sinə daşdır. B.N.Arakelyanın fikrincə, bu xatirə abidəsi Ön Asiyaya sür'ətli yürüşlə daxal olmuş Roma sərkərdəsi Trayanın adından latın qrafikası ilə m.s. 116-cı ildə əbədiləşdirilmişdi. Bu, iri hərflərlə yazılmış böyük həcmli (uzunluğu 8,5 və hündürlüyü 0,8 metr olan 5 daş plitəyə həkk edilmiş yazıda) abidədə imperatorun titulları sadalandıqdan sonra onun ardınca üz-üzə dayanmış ev sahibi IV İskit legionun hərbi mühəndis qurğuları haqqında mə'lumatlar verilir (III, V, VI şəkillər).

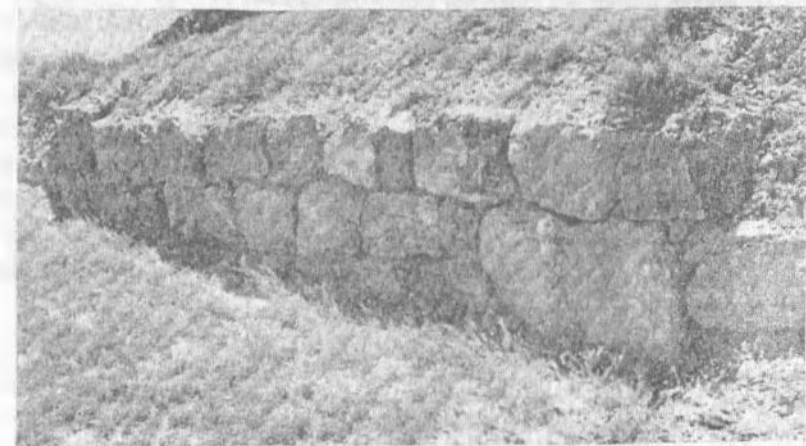
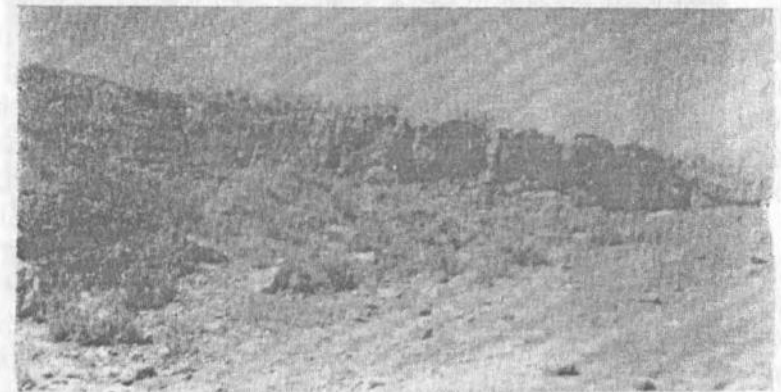
¹ N.B.Arakelyan. Artaşat-I, s. 24-25.

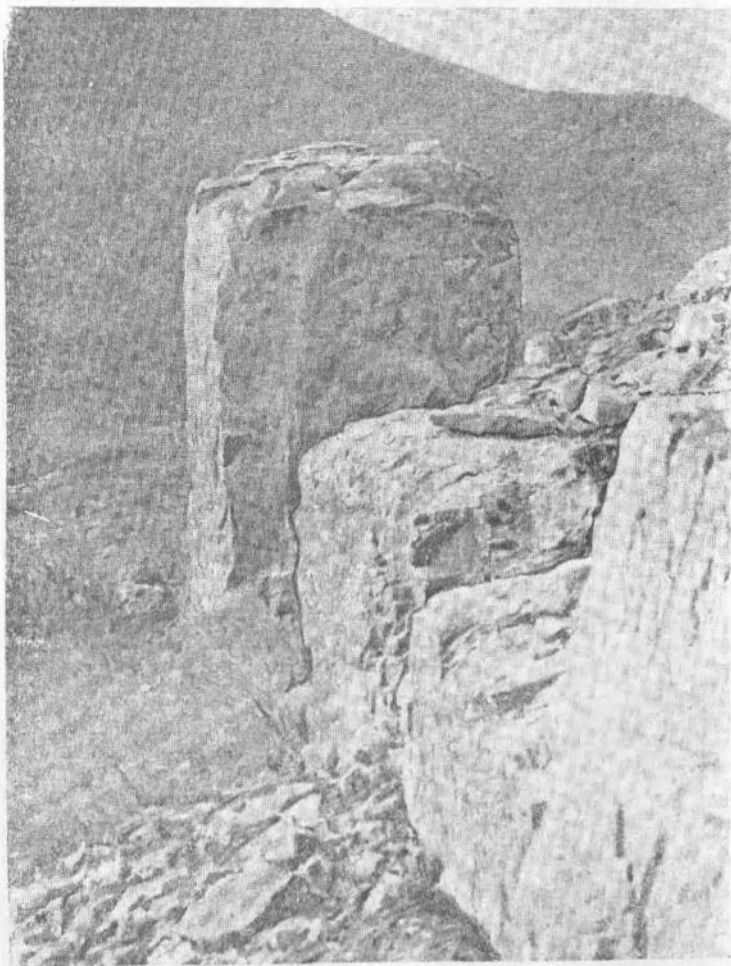
III. Надгробие римского воина легиона Италиков.
Tombstone of a Roman soldier of the Italic legion.

IV. Латинская надпись Траяна, перечисляющая титулатуру императора и сообщаящая о возведении какого-то строения IV Скифским легионом.
Latin inscription of Trajanus enlisting the titulature of the emperor and telling of the erection of a certain structure by the Sevthian legion.

VI. Остатки крепостных стен на 1-м и 5-м холмах.
Re mains of fortress walls on the first and fifth hills.

V. Фрагмент крепостной стены города из крупных блоков.
Fragment of the city fortress wall made up of large blocks.

Erməni tarix ədəbiyyatında xəbər verilir ki, Trayan m.s. 114-116-cı illərdə Artaksatı işğal etmişdir. Tarixin izləri göstərir ki, ev sahibinə qələbə çalmağ düşməne o qədər də asan başa gəlməmişdir. Üz-üzə dayandığı ordunun cəsurluğundan, döyüşkən-

liyindən heyrətə gələn qüdrətli Roma sərkərdəsi hissini gizlədə bilməmiş, seçmə Roma legionunun şöhrətli döyüşçüsünün adını dünyaya hərbi tarixinə salarkən abidədə onun adı ilə yanaşı düşməni olduğu ev sahibini "İskit" namında nişan vermişdir. Lakin B.N.Arakelyan iskitlərin etnik mənsubiyyətləri,¹ soykökləri barədə açıqlama verməkdən yan keçsə də, yəqin ki, o, M.Xorenskinin "Armeniya tarixin"də təsvir etdiyi Mar tayfalarına məxsus Ağrı dağı vadisindən başlayaraq, Şarur çöllərinə doğru geniş ərazidə Artavazın Maraket ("Marlar şəhəri") adında böyük bir abadlıq salması barədə verdiyi mə'lumatı unutmamışdı. Elə buna görə də arxeoloji sahədə tarixin canlı abidələri ilə üz-üzə dayanan Arakelyan həmin "şahidlərin" danışan dilini kəsərək onları lal edir, səslərini, hüquqlarını əlindən alır, onların adından, onların dilindən öz kobud erməni ləhcəsi ilə riyakar, xəbis, parçalamağa həris, çox-çox qamarlamağa hazır olan acgöz "əxlaqla" fikrinə davam etsə də, həqiqəti gizlədə bilmir. O, məcburən yazır ki, burada IV İskit legionuna məxsus ayrı-ayrı tikililərlə yanaşı, geniş sahədə hərbi düşərgə, hərbi müdafiə qurğuları, böyük qəbiristanlıq, insan yaşayışı abadlıqları və s. aşkar edilmişdir.

"Armyan tarixi" düzüb-qoşmaq məqsədi ilə bu genişlikdə, bu zənginlikdə meydana çıxarılmış insan yaşayış məskəninin etnik mənsubiyyətini incələməkdən yan keçən B.N.Arakelyan görəsən kimlərin gözüne kül atmaq istəmişdir? Bəs, onun Trayanın yazısı hesabına saxtalaşdırıla bilmədiyi İskit-Türk tayfa adı və onunla bağlı qədim yaşayış məskəni hansı tarixi həqiqəti ap-aydın ortaya qoyur?

Əgər saxta "armyan tarixini" qəbul edəsi olsaq, belə bir ədalətli suala cavab verməli olacağıq: Armyan "dövlətinin" qədim mərkəzlərindən biri olaraq qələmə verilən Artaxatın arxeoloji qazıntısı zamanı aşkarlanmış İskit abadlıqları /əgər "Artaxat-1" erməni arxeoloji xarabalığı olmuşsa, nə üçün burada erməni nişanələri yoxdur?/ hansı xalqın Qafqazda ev sahibi olmasından və həmin qala şəhərin kimlərlə bağlı olan milli mənsubiyyətindən xəbər verir?

¹ Cənubi Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin nəzdində olan Şərqsünəslük Assosiasiyası 1924-cü ilin yayında Dağlıq Qarabağa və Zəngəzurə ən'ənəvi hazır «ideoloji silahla» görkəmli alimlərdən ibarət nüfuzlu tərkibdə elmi ekspedisiya göndərir. Ekspedisiya yerli "İskit" (qədim Türk tayfalarına verilmiş ümumi ad) əhalisinə məxsus olan kifayət qədər zəngin arxeoloji mədəniyyət aşkarlayır. Ekspedisiyanın nəticələri ətrafında hesabat yazan S.Ter-Avetisyan, necə deyərlər, hər şeydən danışır, ancaq iskitlərin etnomənsubiyyətləri barədə (B.N.Arakelyan eyni ən'ənəni «Artaxat-1» arxeologiyasında davam etdirir) bir-cə ifadə belə işlətmir. Məqsəd aydındır, Türk Arsakın adını yaşadan toponim XIX əsrin əvvəllərində Arazın sağ sahil ölkələrindən gətirilib məskunlaşdırılmış qaçqın əhalinin «Qafqaz evi» tarixini «qədimləşdirmək» üçün sün'i şəkildə «erməni Arsak» adlandırılır. Yeri gəldikcə araşdırmamızda bu haqda ətraflı danışılır. Ətraflı bax: S.Ter-Avetisyan. Qədim Qarabağ abidələri və İskit problemləri. Tiflis, 1934.

B.N.Arakelyanın özü də yuxarıda gətirdiyimiz fikrində deyilənləri "rəvayət" adlandırsa da, bir qədər sonra öz sözlərinin tam əksi olaraq, həmin hadisələri gerçək tarix kimi qələmə verir. Əlbəttə, bu da əcdaddan qalma düz sözü dilinə gətirməyən erməni müəllifinə miras qalmış ənənəvi riyakarlıqdan başqa bir şey deyildir.

Məsələn, qarşıda "Epik nəğmələr"dən və bəzi rəvayətlərdən gətirəcəyimiz nümunələrdən aşkar görsənəcək ki, Zərdüştü inanlı əhalinin folklor qəhrəmanı olan Mar Artəşes çağdaş erməni müəllifləri tərəfindən epik anlayışdan çıxarılıb, "erməni tarixinə" mənsub kerçək çar kimi verilir.

Nə erməni keşişləri, nə erməni ziyalıları bu günə qədər təkzibedilməz həqiqəti heç cür anlamaq istəməmişlər ki, "Artəşes" adında hər iki çar barəsində bizə qədər gəlib çatmış bütün mə'lumat versiyaları ayrı-ayrı rəvayətlərlə bağlıdırsa, deməli, kilsənin uydurduğu "Böyük Armeniya" mifi də, guya onun növbəti mərkəzi şəhəri "olmuş" "erməni Artəşat"ın tarixi "mövcudluğu" da rəvayətdir.

Meydanda olan təkzibedilməz bütün dəlillər ermənilərin elmi tarixə zorla qəbul etdirmək istədikləri rəvayət Artəşatını və onun B.N.Arakelyan tərəfindən Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində lokalizə edilməsini anti-tarixi mövqe olduğunu sübut edir. Bu baxımdan bizim gətirdiyimiz nəticə erməni tarixçisi S.T.Yeremyanın fikri ilə üst-üstə düşür. O, yazır: "Van gölünün Şərqi sahillərindəki Artəşesin vilayəti öz adını görünür ki, bir vaxtlar burada mövcud olmuş eyni şəhərin (yəni Artəşatın – Ə.T.) adından götürmüşdür".¹

Erməni müəllifinin bu qənaətə gəlməsi təsadüfi deyildir. Düz iki min il əvvəl Strabon Kiçik Arme (Supria) vilayətini genişləndirərək 200 illik səltənət yaratmış Atarpatın çar nəslindən olmuş Artəksinin saldığı Artəşatın Kiçik Asiyada yerləşdiyi ərazini aydın şəkildə təsvir etmişdir.² Bu haqda yuxarıda ətraflı danışılmışdı. Artəşatı M.Xorenskinin adı ilə Qərbi Azərbaycanda lokalizə edən N.Emin və başqaları, əlbəttə, açıq-aydın şəkildə Strabonu saxtalaşdırırlar.

Dediyimiz kimi, biz Strabon və başqa qədim müəlliflərin əsərlərində Artəksi (Artəşes) və Artəksat (Artəşat) haqqında verilən mə'lumatları tarixi gerçəklik baxımından rədd etmirik. Biz B.N.Arakelyanın "Artəşat-1" arxeoloji xarabalıqlarından Artəşeslə bağlı heç bir maddi-mədəniyyətin, hətta aşkarlanmış sikkələrin, meydana çıxarılmış başqa qazıntı tapıntılarının hamısının da "Avesta" inanlı

əhaliyə aid olmasını və s. əsas götürərək qət'i o nəticəyə gəlirik ki, "Atarpatena əsilzadəsi", "Mar/Maday" soylu Artəşesin adını yaşadan qədim "Artəşat" Strabonun verdiyi xəbəri təkrar edən erməni tarixçisi S.T.Yeremyanın dediyi kimi, Kiçik Asiya ərazisindədir və təəssüf ki, bu ulu Türk şəhərinin bu günə qədər dəqiq coğrafi koordinatları öyrənilməmişdi.

B.N.Arakelyan "Artəşat-1" adlandırılışı, lakin bizim qəbul etmədiyimiz bu günə qədər əsil adı elmə mə'lum olmayan insan məskəninə aşkarlanmış arxeoloji maddi-mədəniyyət "erməniləşdirilmiş" çar Artəşesin deyil, qədim Nəxçuan (Naxçıvan) əyalət aşçıqlarının nəsilərə yadigar qoyduqları "Epik nəğmələr"də tərənnüm edilən "Atarpatena əsilzadəsi", "Mar/Maday" soylu (M.Xorenski) Artəşesin mənsub olduğu etnoinanc, etnoməişəti, etnomədəniyyəti, etnopsixologiyaları aşkarca meydana qoyur.

B.N.Arakelyanın dediklərinə yekun olaraq bildiririk ki, əgər Kiçik Vedidə aşkarlanmış xarabalıq eyni bir şəhərin mövcudluğundan xəbər verirsə, bəs, o zaman necə olur ki, "Qoşa dağ"lar üzərində salınmış insan məskəninə m.ö. düşmən orduları tərəfindən od vurulur, hər şey külə çevrilir, Kiçik Vədi isə m.s. tarmar edilir? Bəs, B.N.Arakelyan hansı əsasla qədim Zəngibasar mahalının çöllərini sulayan Zəngi çayının ayırdığı Kiçik Vədi tapıntı sahəsi ilə "Qoşa dağ" xarabalıqlarını eyni şəhərin qalığı hesab edir?

Bütün bunlar, onsuz da heç bir tarixi-elmi maddiyyətə söykənməyən erməni arxeologiyasının çözülməmiş müəmmalı qara bir şeytan kələfi olduğuna şəhadət verir.

B.N.Arakelyan bizə "Artəşat-1" adı ilə nişan verdiyi arxeoloji insan məskəninə aid etdiyi maddi-mədəniyyətə qarşıda etnotarixi kontekstdən nəzər yetirərkən tam aydın olacaq ki, o, riyakar keşiş babası kimi "Artəşat-1" adlandırdığı xarabalıqlardan qazıb çıxartdığı qara torpağı açıq-aşkar canlı tarixin üstünə qalaq-qalaq tökməyə, onu gizlətməyə, məsələni məhz milli ədavət, başqa sözlə, Azərbaycan türklərinə qarşı ənənəvi erməni düşmənçiliyi baxımından özü bildiyi və özü istədiyi məzmununda yozmağa çalışır. Məsələn, o, qazıntı tapıntılarının siyahısında olan ev əşyalarının və başqa maddi-mədəniyyət nümunələrinin üzərində aşkarlanmış yazının "Aramey yazısı" olduğunu iddia edirsə də, həmin mədəniyyəti "Artəşat-1" arxeoloji xarabalığının adına yazmır.¹ Müəllif heç bir elmi əsasla söykənmədən üstündə aşkarlanmış "Aramey yazısı" olan əşyaların

¹ S.T.Yeremyan. Qədim Armeniyada şəhərlərin inkişafı və şəhər həyatı – VDI jurnalı, 1953, №3, s.14.

² Əlavə bax: Kızıoğlu M. Fəhredin. Kürs tarixi, s.117.

¹ Artəşesə istinad edilən dağıntı yazının "Artəşat-1" arxeologiyası zamanı tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı kitabda verilməməsi alimə qarşı inamsızlığı daha da dərinləşdirir.

kənardan gətirildiyini söyləyir. O, yazır: "Artaşatda üstündə Aramey dilində yazısı olan əşyalar güman ki, gətirilmədilər. Lakin bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, qədim Armeniyada Aramey dili Yunan dili ilə yanaşı istifadə olunurdu. Şimali Armeniyada tapılmış, üstündə Aramey yazıları olan I Artaşes stelaları (m.ö.189 - 160-cı illər) buna sübutdur".¹

Bəs, B.N.Arakelyanın arxeoloji hesabatında yalnız adı çəkilən, lakin həqiqi bir arxeoloq-tarixçi araşdırması ilə maddi sübut olaraq, kitabda oxucuya təqdim edilməyən "Aramey dili" və "Aramey yazısı"nın etnik mənsubiyyəti barədə bir ifadə belə işlədilmir. Lakin müəllifin "Artaşat-1" tapıntıları üzərində olan "Aramey dili" və "Aramey yazısı"nın Arsaklı I Artaşesin (m.ö. 189-160) və Qarni arxeologiyasından aşkarlanmış "Aramey yazıları"nın Arsaklılar sülaləsindən olan çar I Vologezin (Valarşa) oğlu hesab etdiyi Xosrovun (m.s. 198-216) dövrünə aid etməsi açıq sübut edir ki, söhbət Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan "Avesta"dan gedir. Məlum həqiqətdir ki, ümumtürk tarixinin bu çağında Ön Asiyada və Ön Qafqazda ötən yüz illiklərdən bəri Parn Türk-İskit tayfasının qüdrətli Arsaklı çar səltənəti və bu xanımının dövlətçilik, habelə mə'nəvi-siyasi dayağı olan "Avesta" hakimiyyətdə idi². Başqa sözlə, ta Maday imperiyası dövründən başlayaraq, Sasani-Pers sülaləsinin süqutunadək (642-ci il) Ön Asiyada və Ön Qafqazda dövlətçiliyin idarə edilməsində və icra mexanizminin işlədilməsində, habelə ayrı-ayrı etnik azlıqların (məsələn, "İşkil" icmasının) sığındıqları ölkələrin inanc evlərində "Avesta" nüfuzu aparıcı olmuşdur. Bu təkzibedilməz həqiqət bizə əsas verir söyləyək ki, elmi ədəbiyyatda "Aramey dili" və "Aramey yazısı" adı altında erməni şovinist ideoloqların dolaşdırmağa, ətrafında məqsədli şəkildə mübahisələr açmağa çalışdıqları bu irs "Avesta" abidəsi ilə bağlıdır.³

Bəs ümumtürk tarixinin bu parlaq səhifəsini B.N.Arakelyan nə üçün "unudur"? Nə üçün o, "Aramey dili" və "Aramey yazısı" sözlərini işlədərək bu böyük mədəniyyətin etnomənşəini tarixi aspektdə açmaqdan yan keçir? Olmaya, erməni müəllifi bu mədəniyyətin etnotarixini bilmir? Bilir, həm də elmi dəqiqliklə bilir! Ancaq bu böyük mədəniyyətin bətnində Ön Asiyanın qərb əyalətlərində və Qafqazda XIX-XX əsrdə köklü yer tutan Böyük Turanizm si-

yasətinə təkən verən ümumtürk tarixini nişan vermək nəinki erməni müəlliflərə, habelə rusizmə, hətta Qərbin özünə belə sərfəli deyildir. Elə buna görə də birinci versiyada "Armeniya dövlətinin" tarixi "mövcudluğunu" təsdiq etdirmək məqsədi ilə "Artaşat-1" xarabalıqlarından aşkarlanmış üzərində "Aramey yazısı" olan əşyaların insan tarixinin tanımadığı "qədim Armeniya"ya guya kənardan gətirildiyini "güman"la söyləyən B.N.Arakelyan fikrinin davamında yazır: "İkincisi, qədim Armeniyanın şəhərlərində armanlarla yanaşı, II Tiqran tərəfindən Armeniyaya köçürülmüş müəyyən miqdarda başqa dilli əhali də mövcud idi. Mə'lumdur ki, onların arasında Aramey dilində danışan əhali də vardı".¹

Görən arakelyanlar həqiqətən başa düşməzlərmi ki, əgər dövrün qüdrətli dövlətlərinin ərazilərində pərakəndə halda yaşamış adsız bir etnosun həmin coğrafiyada aparıcı milli dili və yazısı, milli baxışı və inancı, milli məişəti və mə'nəviyyəti olmasa, onun adına milli dövlət "tarixi" yazmaq mifdir, illuziyadır?!

Bütün bu deyilənlər təkzibedilməz bir həqiqətə çevrilərək sübut edir ki, ümumtürk tarixinə qarşı mə'nəvi erməni terrorizminin tarixi B.N.Arakelyanla başlayıb, onunla da bitmir. Türk xalqlarına qarşı soyqırım ideologiyasının tarixi ötən yüz illiklərdən başlamış, şübhəsiz, bu qəddar, vəhşi ən'ənə qarşısındakı yüz illiklər boyu da davam edəcəkdir!

Mənfur erməni keşişlərinin "Türkləri başdan-başaya qırın, onların torpaqlarına sahib olun!" vəsiyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün heç zaman fitnə-fəsad qələmini yerə qoymayan varis ziyalılar rəvayətlər əsasında Ön Asiyanın böyük bir ərazisindən başlayaraq, Qafqazı-bütün Oğuz Albaniyasını başdan-başaya "Böyük Armeniya" şər mifi (kilsədə çəkilmiş xəritədə, yalnız xəritədə! S.T.Yeremyanın kitabda verdiyimiz hər üç saxta xəritəsi də kilsə ən'ənəsinin davamıdır) adı altında qucaqlasalar da, heç bir tarixi mənbədə onların əcdadlarının hansı etnik adla, hansı sayda, dəqiq kordinatları və adı olan hansı bütöv bir coğrafi ərazidə toplum halında məskun olduqları barədə bir cümləyə də rast gəlinmir. Hətta bu günə qədər "Böyük Armeniya" mifini Qərbi Azərbaycan torpaqlarında reallaşdırmaq, başqa sözlə, onu tərtib etdikləri saxta xəritələrdən torpağa köçürmək siyasəti ilə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı m.ö. yüz illiklərdən xəbər verən aşkarlanmış zəngin mədəniyyətin qədim yunanların "İşkil" (Simeon Lehatsi) namında lə'nətlədikləri adsız bir etnosla heç zaman əlaqəsi ola bilməz. Çünki "İşkil" icması "Haykl-

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.33

² I Vologez tərəfindən «Avesta»nın yenidən bərpası, son illərdə köhnə Nisanın qazıntısı zamanı Arsaklı çarlarına məxsus dövlət arxivindən «Avesta»nın parçalarından ibarət yazı mətnlərinin aşkarlanması fikrimizə ən mö'təbər sübutdur. Məhz buna görə də tarix ədəbiyyatında Part (Parfya) yazısı- «Aramey yazısı» kimi qələmə alırlar. Ətraflı bax: Qədim dünya tarixi (qədim cəmiyyətlərin süqutu).M.,1989,s.276-277.

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.33.

Hay" millət adını 887-ci ildə Bibliyanı yunan dilindən erməni dilinə çevirən zaman ona əlavə edilmiş Yeni Babil əfsanəsinin mifik Hayk obrazından götürmüşdü. Van gölü ətrafında guya "möcud olmuş" "Haykəstan" da Haykın şərəfinə yaranmışdı. XIX əsrin əvvəllərində geniş müəlliflərin kitabları rus dilinə çevrilərkən mifik "Hayk\Hay" adı heç bir mənşəi olmayan "armyan" sözü ilə, "Haykəstan" mifoloji toponimi mənşəini Mar tayfalarının Arme\Armina\Armini ölkə namından alan "Armeniya" namı ilə sün'i şəkildə əvəzləndirildi.

"İşkil" icmasının keçmişi bu qədər aydın olduğu halda onun törəmələri olan çağdaş erməni xalqına nəinki Ön Qafqazda, hətta Kiçik Asiyada "dövlət" ərazisi axtarmaq elm deyil, erməni şizofreniyasıdır!

Fikrimizin təsdiqi üçün "Artaşat-1" arxeologiyasının nəticələri haqqında qarşıda deyəcəklərimiz kifayətdir. Lakin Qərbi Azərbaycan ərazisindən aşkarlanmış Biaini arxeoloji mədəniyyətini Rus imperiya siyasət tarixinin bir səhifəsi kimi, köçkün və qaçqın ermənilərin adına yazan tarixçilərin gəldiyi nəticələr ətrafında kitabın birinci cildində geniş araşdırmalar aparılır və gətirilən maddi sübutlar Biaini dövlətinin "Böyük Armeniya" mifinin müəyyən bir dövrünə deyil, ümumtürk tarixinin səhifələrindən birinə aid olduğu təsdiq edilir.

"Aramey yazısı" ilə bağlı B.N.Arakelyanın söylədiyi fikir ətrafında o nəticəyə gəlmək olar ki, Artaşes istər "Mar, yaxud Maday" soylu "Atarpatena əsilzadəsi" olsun, istərsə də Madayların yaxın qohumu Parn Türk-İskit tayfasına mənsub olsun, erməni müəllifinin onun adına yazdığı yazı, ümumtürk tarixinin Maday imperiyası dövründən başlayaraq Şərqdə geniş şəkildə yayılmış "Avesta" yazısıdır.

"Arameydilli" mədəniyyətin əsil sahibi olan "Avesta" abidəsini yaratmış Türk tayfalarının etnik mənsubiyyətlərini çirkəbli siyasətin şahmat taxtası üzərində deyil, elmin işıqlandırdığı bucaq altında öyrənilməsi əvəzinə məlum problemə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ayrı-ayrı yanaşmalarla olsa da, "xristian qardaşları" mövqeyində birləşərək qədim türklərin tarixinə açıqdan - açıq düşmənçəsinə yanaşan Velikorus şovinizmi bir istiqamətdə, Qərbi Avropanın yeni Səlibçiləri digər istiqamətdə Böyük Turançılıq ideologiyasının yenidən dirçəlişindən təhlükə hiss edərək sün'i şəkildə "Avesta"-nın etnik mənşəini perslərlə, "Aramey yazısı"-nı semitdilli xalqlarla bağlamış, hətta Turan elinin öz bətnində "dünyaya gəlmiş", bütün məişəti ilə "doğulduğu" əraziyə bağlı olmuş "Ari" tayfalarının kerçək tarixini onillərdən bəri düynü açılmayan bir problemə çevirmişlər. Bu baxımdan bir qədər əvvəldə "Ari" məsələsi yeni elmi işıq bucağı altında araşdırılmışdı. Onu da xatırladaq ki, erməni mifoloji alimi Manuk Abeqyan problemə etnotarixi kontekstdən yanaşır

və "Ari" sözünün etnomifoloji mənşəyini «Avesta» abidəsi ilə əlaqələndirir. O, yazır: "Allahların atası. Baş Allah Yer və Göyün yaratıcısı "Aramazdın" atributu – cəsurluq. "ari" epiteti (cəsur) onun adına əlavə olunur: "Arin Aramazd" ("Cəsur Aramazd")".¹

Maraqlıdır, bir sıra erməni və muzzdlu Avropa tarixçiləri və dilçiləri də haradasa erməni babalarını da bəzən "Ari nəsil" kimi qələmə verməklə, onları hansı nöqtədəsə qədim Pers tayfaları ilə "qohum" görmək arzusunda olmuşlar.

Bu fikir də ancaq arzu olaraq qalır. Çünki yuxarıda dedik ki, çağdaş ermənilərin "İşkil" adlandırılmış əcdadları Ön Asiyaya Qərbi Avropadan gəlmişlər. Ancaq təkrar da olsa xatırladaq ki, fars alimlərinin bir qisminin, məsələn, İbrahim Purdavud və Səid Nəfisi kimi görkəmli şəxsiyyətlərin fikrincə, babaları olan Pers, yaxud Pars tayfalarının Sind (qədim Hindistan) ərazilərindən, E.A.Qrantovskiye görə, m.ö. IX-VIII əsrlərdə Ön Asiyaya Şimaldan Qafqaz yolu ilə keçib gəlmiş və körfəz sahilində kiçik bir ərazidə məskunlaşmışlar. Həmin ərazi sonralar tarixdə Maday dövlətinin "Pers satraplığı" adlanırdı. Herodotun "Tarix" kitabında qədim Azərbaycan türklərinin yazıya alınmış "Astiyaq" əfsanəsində xəbər verilir ki, Maday imperiyasının Mar/Maday soyundan olan son çarı Astiyaqdan hakimiyyəti silah gücünə xəyanətlə ələ keçirən ilk Pers çarı Kir (Kiroş) onun qız nəvəsidir və Mandananın oğludur.

Deməli, Pers-Əhməni çar nəslinin qanı Türk qanı ilə qarışıqdı. Əfsanədən də bəlli olur ki, əgər Kirin qanı Türk qanından, həm də Maday kimi güclü imperiya yaratmış çar nəslinin qanından olmasaydı, heç cür mümkün deyildi ki, yad ölkədən gələn çox az saylı perslər kiçik bir satraplıqda ayağa duralar və qoca Şərqi Assuriya və Biaini kimi qüdrətli dövlətlərini məhv etmiş şanlı bir səltənətə son qoyalar.

Dediklərimizdən bəlli olur ki, Pers çar nəslinin türklərlə qohumluğu daha inandırıcıdır, nəinki "İşkil", yəni "Səllim itlər" tayfası ilə.

Məsələnin qəsdlə, bilərəkdən belə eybəcər şəkildə qoyuluşu erməniləri qədim Türk torpaqlarına perslərin hamiliyi altında sahib etmək məqsədi güdür. Lakin maraqlıdır ki, B.N.Arakelyan özü meydana atdığı tezisdən özü də yan keçir. Nə üçün? Ona görə ki, tarixən Rus imperiyasının hamiliyi ilə arakelyanların qarşısında yalnız Qərbi Azərbaycanın ideoloji və siyasi "işğalı" məsələsi qoyulmuşdu. Buna görə də B.N.Arakelyan "kimsədən asılı olmayan" "müstəqil armyan dövlətləri"nin (dörd dövlət - nə az, nə çox!) ol-

¹ Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c. 1, s. 61.

duğunu "meydana qoymalı" və ən'ənəvi xəstə "Böyük Armeniya" iddiasına yeni dövrdə növbəti siyasi zəmin hazırlamalı idi. Ancaq müəllifin bütün ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, onun ayrı-ayrılıqda hər bir tapıntı ilə əlaqədar söylədiyi fikir antitezisə çevrilir, erməni tarixçisinin tarixdən uzaq mövqə tutduğunu sübuta yetirir. Bu baxımdan arxeoloji sahədən tapılmış sikkələrlə əlaqədar B.N.Arakelyanın söylədiyi fantastik fikirlər olduqca maraqlıdır. O, yazır: "Artaşat II Tiqranın hakimiyyətə gəlişindən və sikkə kəsdirməsindən çox-çox əvvəl ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Deməli, pula ehtiyac çoxdan yaranmışdı. Mə'lumdur ki, Armeniyada hələ m.ö. III əsrdə Sofena çarları tərəfindən pul basılırdı. Ehtimal olunur ki, II Tiqranın atası I Tiqrان tərəfindən m.ö. II əsrin sonunda da mis pullar basılırdı. Lakin Artaşatda indiyə kimi nə Sofen sikkələri, nə də I Tiqranın sikkələri tapılmayıb"¹.

Əvvəla, mifoloji tarixin "maddi reallığına" uşaq sadələvliyü ilə inanan və hər şeyi erməni riyakarlığı ilə təqdim edən müəllifin fikrinə aydınlıq gətirdikcə, bəlli olacaq ki, yüz illərdən bəri erməni keşisləri və ziyalları "armeniyaları" şirin arzulara axtarmışlar, xəyal dumanında yaratmışlar. Lakin nəhayət, onlar bu arzuya Rus imperiyasının qırmızı bolşevik dövrü çatmışlar: Kremlin daşnak-bolşevik qüvvələri Qərbi Azərbaycan torpaqlarında köçkün və qaçqın icmaya tarixdə ilk müstəqil (əgər müstəqil demək mümkünsə!) erməni dövləti-"Armyansk² SSR" yaratmışlar.

İkincisi, "Armeniya"da sikkənin m.ö. III əsrdə Sofen çarları tərəfindən "zərb edilməsini" söyləyən müəllif, bəs, hansı səbəbdən, guya bu "çarlıqla" eyni dövrdə "yaranmış" (B.N.Arakelyana görə, Makedoniyalı Aleksandrın gəlişi ilə tarix səhnəsindən Pers-Əhəməni səltənəti çıxdıqdan sonra, guya "Böyük Armeniya", "Kiçik Armeniya" və "Sofen" adında "erməni dövlətləri" yaranmışdı)³ "Kiçik Armeniya" və "Böyük Armeniya"nı, habelə "Artaşesi" unudur?

Bu "unutqanlıqın" yeganə bir səbəbi var: torpaqda dəqiq coğrafi ərazisi olmayan, yalnız və yalnız "Armeniya" adı ilə keşis rəvayətlərində nişan verilən "dövlətin" guya mərkəzi şəhəri olmuş Artaşatın

"Artaşat-1" arxeoloji xarabaları hesabına yerini "dəqiqləşdirmək" və tarixi II Tiqranın adına yazmaq.

Üçüncüsü, M.Xorenskidə verilmiş bir rəvayətdə I Tiqrان Kirin və Astiyaqın müasiri olaraq xatırlanır. Maday imperiyasının süqutu ilə bağlı olan bu tarix m.ö. 550-ci illərə aiddir. Lakin B.N.Arakelyan, əksinə, I Tiqranı m.ö. II əsrin sonuna, yəni I əsrin əvvəllərinə aid "Armeniya çarları" sırasına yazır və onun adına sikkə "zərb etdirir". Halbuki, M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ni rus dilinə tərcümə edən N.O.Emin xəbər verir ki, I Tiqrانla I Artaşes arasında olan dövr haqqında heç bir mə'lumat yoxdur. Bu fikri Y.A.Manandyan da təkrar edir. Əgər belədirsə, o zaman, B.N.Arakelyan hansı əsasla II Tiqranın eyni adda, yəni Tiqrان adında kişinin oğlu olduğunu iddia edir? Lakin N.O.Emin yazır ki, Tiqrان Artaşes Arşakuninin oğludur və o, atası tərəfindən "Armeniya"ya hakim tə'yin edilmişdi.¹

"Sofen çarları" və "I Tiqrان" iddiasının əsassızlığını başa düşən müəllif "Artaşat-1" qazıntısı zamanı onların adına guya "olmuş" sikkələrin aşkar edilmədiyini e'tiraf edir. Əgər bu e'tiraf olmasaydı, qarşıda görəcəyik ki, II Tiqranın adına uydurulmuş sikkə məsələsinin bir başqa variantı da "Sofen çarlarının" və "I Tiqranın" adına uydurulmalı idi. Görünür, erməni arxeoloqu başa düşür ki, əgər o, bu yolla getsə, rəvayətə çəkdiyi mənfur "erməni tarixi" rəngi daha da əcaib bir formada diqqəti cəlb edəcəkdir. Çünki B.N.Arakelyan arxeoloq alim olaraq, erməni mifoloji ədəbiyyatından xəbərsiz olmamalı idi. Bu, ekspedisiya işə başlamazdan əvvəl qədim Artaşatın yerinin dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı yuxarıda xatırladığımız sözlərdən mə'lum olur. Belə bir halda, deməli, o, erməni tarix ədəbiyyatında guya Sofen çarlığını "yaratmış" folklor qəhrəmanı Zariadr (Zariadars) barəsində də mə'lumatsız deyildi. Elə buna görə də müəllif "Sofen çarları" ümumi, mücərrəd ifadə ilə hələ guya m.ö. III əsrdə "erməni dövləti" olduğunu sübutu üçün sikkə məsələsinin üzərinə dumanlı örtük çəkməklə əsil tarixi gerçəkliyi ört-basdır etməyə çalışır.

Erməni müəllifinin qəsdlə dolaşdırdığı şeytan kələfini çözməyə çalışsaq.

Əhəmənilər dövründə səltənətin 13-cü inzibati bölgüsünə daxil olan Arme (Supria) və Sofen (Sopen) əyalətləri III Dara hakimiyyətinin süqutundan sonra əvvəllər Atarpata tabe olan Ön Qafqaz valiliklərinin üzərinə əlavə edilərək, yunanların Şərqi nüfuzu üçün Kiçik Madaydan Ön Asiyanın qəribinə və Qafqazda qərbdən Fasis

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.52.

² Yeri gəldikcə «Armyansk», «Armyanskaya» anlamı barədə danışılır.

³ Əksinə, Əhəməni sülaləsinin süqutundan sonra Maday imperiyasının öz coğrafi ərazisi "Böyük Maday" və Kiçik Maday" adı ilə iki inzibati-siyasi bölgəyə parçalanır. "Böyük Maday" davil olmaqla indiki Orta Asiyanın cənubundan başlayaraq Kiçik Asiyanın qəribinə doğru qüdrətli Selevk – Yunan müstəmləkə dövləti təşkil edilir. "Kiçik Maday"ın əhatə etdiyi ərazilər əvvəlki kimi, Atarpata hakimiyyətində qalır. Sonralar qədim Yunan qaynaqlarında "Kiçik Maday" Atarpata bənzər şərətinə yunan dilinə uyğun olaraq, "Atropatena" adı ilə qeydə alınmışdır.

(indiki Rion) çayının cənub sahillərində hüdudlanan məskənlər də daxil olmaqla güclü və e'tibarlı dayaq yaradılmışdı.

III Antioxun dövründə Atarpatin səltənət varislərindən olan Artaksi (Artəşes) Arme (Şupria), Zariadars Sofen (Sopen) əyalətlərinə vali təyin edilmişlər. M.ö. 190-cı ildə romalıların Suriya çarı III Antioxa çaldıqları qələbədən sonra Selevk – Yunan səltənətində dağıdıcı parçalanma baş vermişdi. Yaranmış siyasi şəraitdən məharətlə istifadə edən Artəşes Arme valiliyini, Zariadars Sofenarı m.ö. 188-ci ildə müstəqil çarlıq, özlərini çar e'lan etmişlər. Bu barədə yuxarıda kifayət qədər danışılmışdı.

Ötəri xatırladığımız bu tarixi həqiqət sübut edir ki, m.ö. 190-cı ildə baş vermiş hadisələri B.N.Arakelyanın m.ö. III əsrə keçirib, orada «erməni dövləti» «axtarmasının» və «tapmasının», erməni zorakılığından başqa, heç bir elmi və tarixi əsası yoxdur. Fikrimizin təsdiqi baxımından yuxarıda Atarpatin səltənət varisi Artaksi (Artəşes) barədə söylədiklərimiz kifayətdir.

Bəs, “erməniləşdirilmiş” çar Zariadr kimdir?

“Avesta”da “Zarivaray” adı ilə mifoloji tarixə çevrilmiş Maday çar nəslindən olan cəngavər fars mifologiyasında “Zarer”, qədim yunanlarda “Zariadr” (“Zariadars”) namında qəbul edilmişdir.¹

Erkən orta əsrlər dövrü yunan kilsəsində yunan dilində, yunan yazısında təlim almış Haykazan keşişləri “Avesta” cəngavərinin adının yunan variantı olan Zariadrı qəbul etmişlər.

Zarivarayla əlaqədar bir sıra əfsanələr günümüze qədər mifoloji ədəbiyyatda Azərbaycan türklərinin etnotarixini yaşadır.

Əfsanələrin birində xəbər verilir ki, Maday sərkərdəsi Zarivaraya qələbələr qazandıran onun hamisi “Avesta” ilahəsi Ardivi-Sura Anahitdir. Qədim abidəmizdə canlı etnotariximizi, etnoincimizi yaşadan başqa mifoloji obrazlar kimi, Zarivarayın da qəhrəmanlıqları ilə əlaqədar qədim Ön Asiya əhalisi arasında bir sıra əfsanələr və rəvayətlər yayılmışdı. Bunlardan biri m.ö. IV əsrdə Xares Mitilenski adlı antik müəllifin kitabında mühafizə edilib saxlanılmışdı. Cəsur Zarivarayın məhəbbətindən bəhs edən həmin əfsanənin Atene (m.ö. II-III əsr) adlı müəllif özünün “Sofistlərin yemək süfrəsi” adlı əsərinə əlavə etmişdi.

Maday sərkərdəsi Zarivaraya həsr edilmiş ən qiymətli əsər Part çarlarının dövründə yaradılmışdı.

Tarix xəbər verir ki, Part çarı I Vologez (Valarşa) Arsaklının ömri ilə xalq arasında geniş yayılmış əfsanə, rəvayət və əsətləri, ha-

belə Atəşgahlarda təlim vəsaiti olan materialları toplayaraq “Avesta”-nı bərpa edirlər. Bundan sonra Arsaklıların qan, dil və din qohumları olan Mar/Maday soylu cəsur sərkərdə Zarivarayın şəninə dillərdə gəzən epik poema Sasani səltənəti dövründə Pers dilinə “Yadqar Zareran” adı ilə çevrilmişdir.

Poema Maday çarı ilə xiotinlərin çarı arasında gedən qanlı müharibələrdən bəhs edir.

Maday çarının qardaşı cəsur sərkərdə Zarivarayla üz-üzə gələn xiotinlər ciddi itkilər verirlər. Məğlubiyyət fəlakətini açıq görən xiotinlərin çarı Arcasp Vidarafş adlı cadugərə müraciət edir.

Cadugər hiyləyə əl atır, Zarivarayı (Zareri, Zaridarı) məhv edir. Zarivarayın intiqamını onun oğlu Bastvaray alır.

Fikrimizcə, bu ötəri dediklərimiz Pers-Sasanilərdə «Zareran» və yunan mənbələrindən alınan eyni adla orta əsrlərdən başlayaraq erməni ədəbiyyatında səsləndirilən “Zariadr” çar adının Zarivarayla bağlı “Avesta”dan gələn mifoloji etnoqenezini aşkarlamaq üçün kifayət edər.

Problemə əlaqədar o nəticəyə gəlirik ki, B.N.Arakelyan və başqa erməni müəllifləri M.Xorenskinin “Armeniya tarixi”nin tərtibində istifadə edilmiş Azərbaycan türklərinin mifoloji və epik ədəbiyyatına gəlmə avropalı babalarının möhürünü vuraraq, onlara yad olan bir xalqın soykökünü bilə-bilə, məqsədli şəkildə “özəlləşdirirlər”. Bu baxımdan epik və mifoloji ədəbiyyat obrazları olmuş Artəşes, Tıqran, Artavaz, Zariadar və b. haqqında dediklərimiz və qarşıda daha ətraflı gətirəcəyimiz maddi nümunələr sübut edir ki, rəvayətlərdən gələn, lakin real tarixdə olmayan “armyan dövlətçiliyi”ndən danışmaq və ona inanmaq mifik allahların yaratdıqları “dövlətçiliyə” inanan antik yunanlar qədər sadələvh və cahillik yolunu tutmağa bərabərdir.

Deməli, təkzibedilməz tarixi həqiqətdir ki, “Artəşat-1” arxeoloji rayonundan tapılmış bütün maddi-mədəniyyət nümunələri də sübut edir ki, çağdaş ermənilərin “Qoşa dağlar” xarabalıqlarında tarixin tanımadığı “armyan dövlətçiliyinin hər hansı izini axtarmaq Zevsin allahlıq etdiyi “ölkənin” coğrafi kordinantlarını “dəqiqləşdirməyə” girişmək qədər gülüncdür, əlləməlikdir.

Təbii ki, rəvayət çarının adına çıxılan “dövlət” də, əskinas da, başqa tapıntılar da rəvayət olaraq rəvayətdə qalır. Belə bir halda qazıntı zamanı tapılmış əskinaslar arasında real tarixdə yaşamış çarların hansınasa aid olan pul vahidini erməni kilsəsində uydurulmuş rəvayətdə guya “Armeniya” çarı olmuş “armyan” “Tıqran”ın, yaxud başqa epik qəhrəmanın adına çıxılması əsasızdır.

¹ Ətraflı bax: Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c. 1, s. 122.

Bu baxımdan B.N.Arakelyan özünün uydurduğu sikkə rəvayəti ilə qədim Nəxcuan (Qoxtn-M.Xorenski) əyalət rapsodlarının nəğmələrində tərənnüm edilən "Atarpatena əsilzadəsi" (M.Xor) Artak-sinin səltənət varisi olmuş Tiqrani tarixdə olmayan "Armeniya"nın çarına çevirmək iddiasının real əsası olmasa da, o, bu məsələni özü bildiyi kimi belə yozur: "Sikkənin üz tərəfində çarın portreti, əks tərəfində isə Armeniyanın, güman ki, elə onun paytaxtı Artaşatın müdafiəçisi sayılan "armyan" ilahəsi Anahitə oxşadılan Suriya ilahəsi Tyuxenin fiquru həkk olunub. Tyuxe - Anahid əlində dəfnə bu-dağı qayanın üstündə oturan vəziyyətdə təsvir olunur, onun ayaqlarının yanında isə (Oront-Araks) çay ilahəsinin təsviri var".¹

Tarixi həqiqətin aşkarlanması üçün müəllifin söylədiklərinin incələməyə ehtiyac duyulur.

Birinci. Əgər nişan verilən sikkənin bir üzündə həkk edilmiş portret B.N.Arakelyanın "armyan çarı" hesab etdiyi II Tiqrandırsa, o biri üzündə nə üçün "Armeniyanın – Artaşatın mühafizi" Anahidin (B.N.Arakelyan başqa bir yerdə Anahidi "Artaşatın hamisi" kimi

qeydə alır) deyil, "Suriya ilahəsi Tyuxenin fiquru" döyülmüşdü?

İkinci.Bəs, B.N.Arakelyan sikkənin üzərində döyülmüş qadın fiqurunu hansı əlamətlərlə, hansı arxeoloji etnomateriala əsasən Suriyanın tanrı panteonuna aid edir?

Bu məsələnin bir tərəfidir. Problemə digər tərəfdən yanaşdıqda, daha kəskin bir həqiqət meydana çıxır: B.N.Arakelyan bir tərəfdən II Tiqranın hakimiyyət dövrünü m.ö. 95-56-cı illərə aid edir, o biri tərəfdən onun "öz əlilə" öz adına m.s. 183-cü ildə sikkə zərb "etdirir".

Евтихид. Богиня Тихе из Антиохии (греческая мраморная копия)

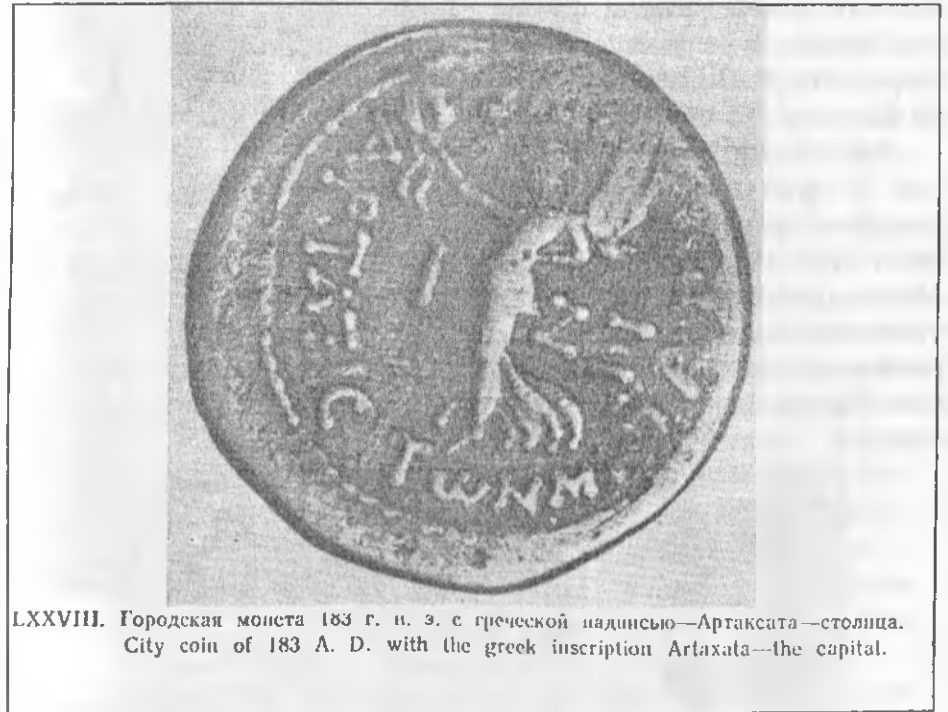
¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.51.

Fikrimizcə, əgər həmin sikkə "Artaşat-1" qazıntısı zamanı tapılmışsa, başqa erməni müəllifləri kimi, B.N.Arakelyan da ilahə Anahidi "Artaşatın hamisi" hesab edirsə, Suriya ilahəsi Tyuxenin adı ilə yanaşı çəkmədən, həmin fiquru Anahidə aid etməli idi.

Nə üçün bu qənaətə gəlirik? Əvvəla, sikkə üzərində həkk edilmiş qadın portreti ilə ilahə Tyuxenin elmdə qəbul edilmiş ən'ənəvi heykəl-portreti arasında heç bir zahiri bənzəyiş yoxdur.

İkincisi, erməni arxeoloqunun ilahə Tyuxeni «suriyalı» kimi təqdim edərkən onun etnomifoloji mənsubiyyətini adını çəkdiyi ölkəyə aid edir. Lakin tarixdən bellidir ki, Selevkin oğlu III Antioxun Kiçik Asiyada hakim olduğu ərazi «Suriya çarlığı» adlanırdı və antik mədəniyyət tarixində də yunanlı ilahə Tyuxeni canlandıran abidə də həmin dövrə aiddir.

Deməli, İlahənin «Suriya» mifologiyası ilə bağlamağın və onunla «Avesta» ilahəsi Ardi-Sura Anahid arasında eyniyyət axtarmağın heç bir tarixi əsası yoxdur.

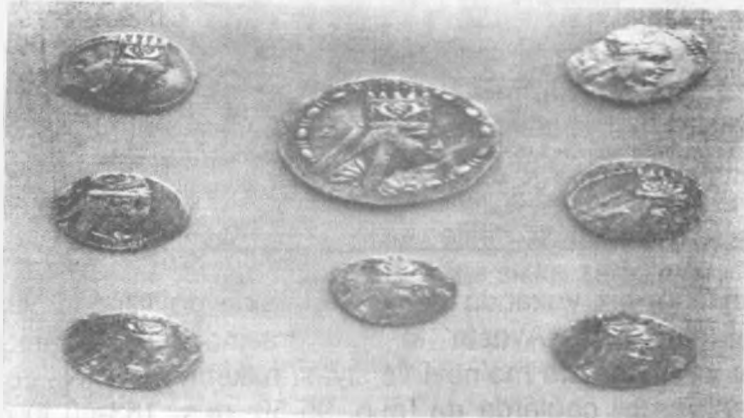
LXXVIII. Городская монета 183 г. н. э. с греческой надписью—Артаксата—столица. City coin of 183 A. D. with the greek inscription Artaxata—the capital.

Üçüncüsü, biz yuxarıda demişik, qarşıda da fikrin davamında tam belli olacaq ki, "Avesta" tanrıları sırasında olan Anahidin Ön Asiyada və Qafqazda mə'nəvi və siyasi hakimiyyəti B.N.Arakelyanın nişan verdiyi çağlarda da (m.ö. 95-56; m.s. 183-cü il) öz nü-

fuzunu qoruyub saxlayırdı. Məhz buna görə də Qərbi Azərbaycanda tapılmış sikkənin zərb edilməsini göstərən illərdə üzərində Suriya ilahəsinin təsvirini axtarmaq inandırıcı deyildir. Çünki həmin dövrdə "Avesta"ya bağlı olan Parn Türk-İskit tayfasının Arsaklı çar nəslinin hər bir nümayəndəsi 475 illik səltənətləri dövründə çağdaş Orta Asiyadan başlayaraq, Qərbə doğru bir ucu Qızıl İrmağa, o biri tərəfdən Qafqazda Fasis (Rion) çayının cənub sahilində hüdudlanan Part imperiyasının ərazisində (keçmiş Maday imperiyasının hüdudları) qohum Maday imperiyasından miras qalmış Zərdüşti inancın ən'ənəvi nüfuzunu sadəcə qorumaq deyil, onu daha da inkişaf etdirmək siyasəti yeritmişlər. Təsadüfüdür ki, Arsaklı çarı I Vologez Makedoniyalı Aleksandr tərəfindən sirli şəkildə aradan çıxarılmış "Avesta"nı yenidən topladı, bərpa etmişdi. Bu haqda yuxarıda danışdıq.

Tarix xəbər verir ki, III Antioxun "Suriya çarlığı" m.ö.188-ci ildə ayrı-ayrı müstəqil çarlıqlara parçalanır və bununla da Part ölkəsində olan Selevk – Yunan valilikləri Türk Başbuğu Arsakın başçılığı ilə Türk tayfa birləşməsinin əlinə keçir. Artıq m.s.183-cü ildə Ön Asiyada Qalis(Qızıl İrmak) çayının sahilində olan ərazilər və Ön Qafqaz coğrafiyası Part imperiyasının hərbi –inzibati ərazisinə daxil idi. Deməli, bu dövrdə sikkəni "Suriya ilahəsi"ne aid edilməsinin heç bir tarixi əsası ola bilməz.

B.N.Arakelyan söylədiyi fikrin sübutu üçün kitabda sikkənin foto şəkilini vermişdir. Həmin sikkədə çiyinlərindən yuxarı baş hissəsi

Портреты Тиграна II на монетах найденных в Арташате.
Portrait of Tigranes II on coins found in Artashat.

və üzü – sifəti aydın görsənməyən hündür qamətli, sol əlini böyrünə qoymuş, sağ əlində alovlanan məş'əl camını irəliyə tutmuş bir qadın fiquru təsvir edilmişdir. Onun əynində Türk qadınına məxsus orta əsrlər biçimində tikilmiş aşağısı çin-çin, qat-qat purpuralı hissəsi yerlə sürünən paltar, onun üstündə qurşağından azca aşağıda dayanan cübbə-axalığ vardı. Ayaq üstə dayanmış bu fiqurla tam üz-üzə başdan ayağa doğru iri hərflərlə sözlər yazılmışdı. Müəllif sikkədə çox dumanlı və anlaşılmaz şəkildə görənən yazının izahını özü istədiyi məzmununda aşağıda belə verir: "Üzərində "Artaksat – paytaxt" Yunan yazısı olan b.e. 183-cü ilə aid şəhər sikkəsi".¹

Guya bu sikkənin üzərində "döyülmüş" yunan yazısının (yunan dilindəmi?!) rus dilinə tərcüməsidir. Həmin yazını o, İngilis dilində belə səsləndirir: "City colon of 183 A/D/ With the inscription Artaxata- the capital".

¹ B.N.Arakelyan. Artaxat-1, s.51

Sikkənin o biri üzündə qədim sərkərdələrə məxsus baş geyimi ön tərəfdən dilim-dilim bir portret canlandırılmışdı. B.N.Arakelyan bu portretin II Tıqrana aid olduğunu iddia etsə də, hətta sübut üçün aşağıda haqqında danışacağımız sözlərin guya həmin sikkənin üzərində döyüldüyünü söyləsə də, görüldüyü kimi, təqdim edilən sikkədə portretin neçənci Tıqrana məxsus olması barədə heç bir yazı həkk edilməmişdir. Bu portretin II Tıqrana aid edilən əlavə on sikkədə¹ həkk olunmuş portretlərlə zərrəcə bənzər cəhətləri yoxdur. Bundan başqa, necə ola bilər ki, eyni sikkənin bir üzünü m.ö. II Tıqrana, yəni 95-55-ci illərə, əks üzünü «Suriya ilahəsinə», başqa sözlə, m.s. 183-cü ilə aid edilsin?!

Başqa bir erməni tarixçisi Q.Tiratsyanın ənənvi erməni xəstəliyinə uyğun iddia ilə II Tıqranın adına çıxaraq təqdim etdiyi sikkə portretinin üzərində hər hansı bir yazının oyulması barədə xəbər verməməsi B.N.Arakelyanın “yazılı sikkə”sini təkzib edir.

Bu baxımdan problemə aydınlıq gətirmək üçün Q.A.Tiratsyanın fikirlərini bir qədər ətraflı izah etməyə çalışaq.

Dedik ki, Q.A.Tiratsyanın kitabda şəklini verdiyi sikkənin üzərində heç bir yazı həkk edilməmişdi. Lakin o, həmin sikkələrin ayrı-ayrı Roma sərkərdələrinə, habelə II Tıqrana və II Artavaza aid edən müxtəlif fikir sahiblərini saf-çürük etməyə çalışır.¹

Q.A.Tiratsyanın əlində heç bir arxeoloji sübut yoxdur ki, kitabda fotolarını verdiyi eyni sikkələrin üzərində qazılmış portretin kimə aid olduğunu qəti söyləsin. O, yalnız sənətsünas baxışı ilə ayrı-ayrı sikkə-portretlər ətrafında öz mülahizələrini bildirir. Belə ki, müəllif tapıntılara “Yunan heykəltaraşlıq məktəbi”nin gözlüyü ilə baxanda sikkə-portretdə Makedoniyalı Aleksandri görür, Roma sənəti baxışı ilə romalı sərkərdələrdən Sullu, xüsusən Sezarı “tapır”.

Q.A.Tiratsyan Ellin mədəniyyəti üzərində köklənən sənət nümunələri ilə eyni paraleldə “qədim erməni heykəltaraşlığından” söhbət açır, həmin tapıntı sikkələr arasında II Tıqrana və II Artavaza aid olan portretləri də “təyin edir”.

Maraqlı cəhət odur ki, sikkələr üzərində oyulmuş portretlərdə heç bir fərqləndirici cizgilər olmadığı halda, bəs, Q.A.Tiratsyan öz şəxsi seçimi və təyinatı ilə hansı arxeoloji madi-mədəniyyətə söykənir? Əlbəttə, Q.A.Tiratsyan haqlı susur!

Əgər istər B.N.Arakelyanın, istərsə Q.A.Tiratsyanın “Artaşat-1” qazıntısı zamanı tapılmış sikkələr M.Xorenskidə rəvayət qəhrəmanı kimi verilmiş Tıqrana (anonim keşiş müəllifin tarixçi varislərinin fikrincə “II Tıqrana”) aiddirsə, bəs, nə üçün eyni sikkə dünya elmi ictimaiyyətinə bir tarixçinin təqdimatında “yazılı”, digərində yazısız nişan verilir? Görüldüyü kimi, sualın cavabı sualın öz içərisindədir. Erməni rəvayət çarının adına guya “zərb edilmiş” sikkə gerçək tarixdə deyil, uydurma rəvayətdə “mövcud” ola bilər.

Əgər sikkələrdəki başlıqların bizə görünən hissəsində kainatın, yaranışın atributu olan səkkiz guşəli ulduzun sağ və solunda canlandırılmış quş şəkilli döymələrə Azərbaycan türklərinin mifoloji baxışı ilə yanaşsaq və onları atəş rəmzli müqəddəs simurqlar kimi mənalandırısaq və qədim Türk tayfalarının ənənələrinə uyğun olaraq, döyüş başlıqlarında və bayraqlarında tayfa damğaları gəzdirmiş Türk sərkərdələrini xatırlasaq, sikkənin üzərində erməni tarixçilərinin “II Tıqrana” adı ilə “armyan çarı” kimi nişan verdikləri və tacında od inəncliyi damğa – gerb gəzdiren portretin sirri açılar, onun “etnoşəxsiyyəti” məlum olar.

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, müqayisə üçün bax.

¹ Q.A.Tiratsyan. Qədim Ermənistanın mədəniyyəti (m.ö. VI əsr, m.s. III əsr). İrəvan, 1988, s.115-197. Şəkillər XXV, XXVI.

Bəs, nə üçün V.N.Arakelyan qadın fiquru ilə əlaqədar sikkədə həkk edilməyən, lakin öz arzularına uyğun xəyalında təsəvvür etdiyi cizgiləri təmtəraqlı şairənə bir təsvirdə uydurur?

Çünki həmin ilahə Tyuxe-Anahid adlandırılmalı və kitabda şəkilli verilmiş sikkədə təsvir edilməsə də, onun ayaqları V.N.Arakelyanın xəyalında yaranmış əfsanəyə uyğun olaraq "Oront-Araks" namında "ilahi çayda" olmalı idi. Nə üçün?

Elə bu yerdə problemə aydınlıq gətirmək məqsədilə erməni arxeoloqunun üzərində guya "həkk edilmiş" "ilahi çay" adlandırdığı "Oront-Araks" haqqında bir neçə söz söyləyək.

Yuxarıda dedik ki, əhalisi Mar tayfalarından ibarət olan Arme (Şupria) ölkəsini Pers dilində danışan¹ Oront (Orontes - Kırzioğlu) adlı bir satrap idarə edirdi. Fikrimizcə, heç bir qaynağa istinad etmədən V.N.Arakelyanın çağdaş Araz/s çayının mənbəyini "Oront" adlandırması və onun ətrafında "Oront-Araks" - "ilahi çay" "əfsanəsini" uydurması, əlbəttə, alim fikrinin elmi dəyərdən uzaq olduğuna sübutdur.

"Araks", yaxud "Araz/s" anlamına gəldikdə, bu, tamamilə başqa bir məsələdir. Xatırladaq ki, "Araks", yaxud "Araz/s" çay adını bildirən anlamlar ümumtürk tarixinin ayrı-ayrı dövrlərini ümumiləşdirən eyni soy adla ilişkilidirlər.

I dövr: Bu dövr daha qədim türklərlə bağlıdır. Burada "Araz/s" namı "ar" və "az" "as" deyilən iki Oğuz qövminin adından qaynaqlanmışdı. Tayfanın adını yaşadan Su və Bərəkət tanrısı Araz (Aras) Şumer-Türk mifologiyasında inşaat-abadlıq tanrısı olaraq anılır. "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəmizdə Basatın atasının Arus/Aruz adı da əski Oğuz qövminin Aras/Araz namında tanrı əcdad adı ilə ilişkilidir.

Şumer-Türk əfsanələrinin birində xəbər verilir: "Anu göyü yaradanda Eya Okeanın dibindən gil götürdü və ondan Tanrı məbədilərini təzələmək üçün kerpickəsən hazırladı, tikintilər üçün qamış və ağac yaratdı, tikinti işlərini aparmaq üçün dülgər tanrısı, dəmirçi tanrısı, zərgər tanrısı, daşyonan tanrısı yaratdılar. İnşaata nəzarət etmək üçün Araz adlı tanrı yaratdı"².

II dövr: Bu dövr Turanlı Parn Türk-İskit tayfalarının Ön Asiyanın qərbinə gəlib çıxmış ailələri sahilində məskun olduqları Aras/Araz çayını babaları, səltənətin banisi Arsakın şərəfinə ikinci adda (Arsak) əbədi xatirəyə çevirmişlər. Görünür, daha sonralar yazıdan yazıya köçürülən zaman fonetik yerdəyişmə zamanı qanunauyğun olaraq çayın "Arsak" adı "Araks" şəkilində qeydə alınmışdı. Əgər

"Araks" sözünün sonuna dəyişdirilmiş "s" samitini öz yerinə qaytararaq, anlam ilkin "Arsak" formasını alacaqdır.

İndi də B.N.Arakelyanın fikrinin davamına diqqət yetirək. Bəs, müəllifin bu təsviri uydurmaqda məqsədi nədir?

Araz çayının Tıqr (Dəclə) və Fərat çaylarına yaxın hüdudlardan mənbə alan müəyyən hissəsi qədimdə Oront adlanmış. Bu gün həmin mənbə Türkiyə Respublikasının dövlət ərazisinə daxildir.

B.N.Arakelyan öz erməni istəyinə uyğun olaraq, sikkənin bir üzündə Ön Asiyanın və Qafqazın ərazilərini iki qütb üzrə-Tyuxe-Oront rəmzi ilə Mesopotamiya hüdudlarını, yəni qədim Şumer-Türk şəhərləri civarını (xəstə "Mesopotamiya Armeniyası", yaxud "Qədim Armeniya" ənənəsi) və Anahid-Araks rəmzi ilə Ağrı dağ vadisindən başlayaraq, Qərbi Azərbaycan torpaqlarını xəyalən yaratdığı vahid bir dövlət "ərazisində" birləşdirir və onu da "Armeniya" adı ilə "Artaşat-1" qazıntılarında "armyan" II Tıqranın hakimiyyətinə "təhvil verir". Ancaq hansı əsasla?

Yuxarıda qeyd etdik ki, qadın fiquru olan sikkənin o biri üzündə müəllif II Tıqrın adı ilə bizə təqdim etdiyi portret alın hissəsində bir neçə dilim olan baş geyimi gəzdirən qədim Yunan-Roma sərkerdələrinin ənənəvi portretlərinə bənzədilir (Q.A.Tiratsyan).

Yuxarıdakı fikrimizi təkrar olaraq xatırladıq ki, baş geyimlərinin üzərində «Avesta» damğaları olan səkkiz guşəli ulduz və atəş rəmzli Simurg quş şəkillərinin oyulması sikkələrin Türk mənşəli «Avesta» təəssübkeşi olmuş çarlara aid olduğuna tarixi şahidlərdirlər. Fikrimizcə, bu sikkələr m.ö. Ön Asiya ticarət məntəqələrində geniş istifadə edilmiş, lakin bu günə qədər qərəzsiz mütəxəssislər tərəfindən «etnomənsubiyyətləri» reallıqla dəqiqləşdirilməmiş yerli pul vahididir. Sikkələrdə açıq-aydın həkk edilmiş Türk tayfalarına məxsus möhür - damğalar da bizim gəldiyimiz qənaəti təsdiq edir.

Əgər B.N.Arakelyan əlinə növbəti fürsət düşmüş zaman anında xalqların qədim tarixinə dövrün yeni erməni irtica siyasəti mövqeyindən yanaşmasaydı, bizcə, qədim zərgər incəsənətinə qətiyyətlə uyğun gəlməyən, daha sonralar kobud şəkildə "Yunan yazısı"na bənzədilərək oyulmuş "Artaşes", yaxud "Artaks" anlamlarına bənzəyən bir ifadə (ARTA=IC) oyulduğunu və bu sözdən bir qədər aralıda yan-yana anlaşılmaz şəkildə TWNM hərflərinin düzöldüyünü o da görmüş olardı.

Sual olunur, bəs, B.N.Arakelyan kitabında foto şəkillərini verdiyi on bir sikkənin harasında həkk edilmişdi ki, onlar hər hansı Tıqrana deyil, məhz guya "erməni çarı" olmuş "II Tıqrana" məxsusdur? Bəs hansı Tıqrana: "Tıqrın Artaksiyəmi", yaxud "Tıqrın Arşakuniyəmi"?

¹ Ksenofont. Anabasis. IV, v, 1. 18: v. 34.

² S.P. Veyberq. Qədim Yaxın Şərqdə insan mədəniyyəti. s. 83.

Müəllifin, üzərində qadın fiquru olan sikkənin yazısı olmayıb. Üzünə işarə ilə (sikkənin haqqında söhbət gedən üzündə yalnız sarkərdə portreti həkk edilmişdi, yazısız-pozusuz, vəssalam) haqlı cavabla erməni cavabı beləcə uydurulur: "Sikkələrdəki əfsanələr yunan əfsanələridir, həm də Armeniya (bu toponimin mənşəi çar Artaksinin banisi olduğu çarlığın "Armini\Armina" adı ilə bağlıdır. Yuxarıda dedik ki, ölkə adı hər hansı şəkildə yazılsa da, onun erməni xalqı ilə heş bir əlaqəsi yoxdur) şəhərlərində (hansı?) kəsilmiş sikkələrdə "hökmdarlar hökmdarı Tıqranın", Suriya şəhərlərində (hansı və nə üçün?) kəsilmiş sikkələrdə isə "hökmdar Tıqranın" yazıları yerləşdirilib»¹

Ay İşkil törəməsi, yuxarıda yazdığım sözlər hansı sikkənin üzərində yazılıbmı ki, o əşyayı- dəlil məhz "armyan çarı" adı ilə özünü zə çıxduğunuz II Tıqrana aiddir? Sizlərin bu qədər riyakar və mənfur yaşayış yolunu tutmaqda zərrəcə günahınız yoxdur. Əgər sizlərin də bizim kimi əcdad adınız Böyük Allahın hökmü ilə yaranmışların əşrəfi olan Böyük İnsanın adı ilə bağlı olsaydı, o zaman, sizlər də bütün xalqlara qarşı münasibətdə Böyük Məhəbbətlə yanaşardınız. Görünür, Böyük Allah (Allahu-Əkbər) qədim yunanların əli ilə sizlərin alınına lə'nətlənmiş "İşkil" damğasını vurarkən bu acı taleyə əcdadlarınızın şeytandan törəmələri səbəb olmuşdur. Böyük Allahım sizlərin günahınızdan keçsin, şeytan yolundan haqq yoluna qayıdasınız, bəlkə dövrün fəlakətlərindən xilas olmaq üçün hər zaman ata-babanıza zaman-zaman sığınacaq verən, qarşılarına geniş süfrə açan və qaçqın nəslinizin artımına qayğı bəsləyən Böyük Türk xalqının Dədə torpaqlarına sahiblənmək iddianızdan, qətl-qarət siyasətinizdən əl çəkəsiniz! Amin, amin, ya rəbbəl-ələmin!!! Ancaq, ağlım kəsmir!!! Şeytanın Allah yoluna qayıtması müşkül məsələdir!!!

"Artaşat-1" arxeoloji xarabalıqlarından tapılmış sikkə ilə əlaqədar deyilənlərdən o nəticəyə gəlirik ki, əgər B.N.Arakelyanın üzərində qadın fiquru döyülmüş sikkəyə istinadən ortaya atdığı iddialara tarixi baxımdan yanaşılsa (m.s. 183-cü il tarixini təkziblə), məsələnin əsil mahiyyəti açılmış olar.

Erməni arxeoloqu sikkənin üzərində həkk edilmiş qadın fiqurunu ilk cümlədə "Suriya ilahəsi Tyuxə"-yə, ikinci cümlədə həmin təsvirin "Yunan əfsanəsinə" aid olduğunu yazmaqla, istəsə də, istəməsə də, tarixi həqiqəti təsdiq, Artaksinin nəslindən olan Tıqranı "II Tıqran" adı ilə erməni mənsubiyyətli kimi qələmə verdikdə özünü təkzib edir.

Əgər B.N.Arakelyanın versiyasına inansaq və sikkənin bir üzündəki portretin Tıqrana (fərqləndirici nişan olan «ikinci» sözünü erməni tarixçiləri əsassız, lakin məqsədli olaraq artırılar), əks tərəfdəki şəkili Suriya ilahəsi Tyuxəyə aid olduğunu qəbul etmiş olsaq, o zaman, yunan yazılı «Tıqran sikkəsi»nin tarixini m.s. 183-cü ilə deyil, həmin tarixi m.ö. III Antioxun (m.ö. 223-187) «strateqi» (ordu komandanı), Atarpatın çar nəslindən olan Artaksinin səltənət varislərindən olmuş Tıqranın (nə I, nə də II Tıqran) dövrünə aid etməliyik.

Artaksi tərəfindən əsas qoyulmuş təxminən 200 illik (m.ö. 188 – m.s. 10) Artaksilər səltənəti dövründə Armini də (Armini, Armina) sikkənin on illərlə dövlət yazısı və dövlət dili olmuş yunan dilində və yunan yazısında zərb edilməsi təbii idi. Çünki atarpatenalı Artaksi kiçik Arme (Şupria) valiliyini Antioxia – Suriya çarlığının tərkibindən çıxararaq, müstəqil dövlət yaratsa da, ölkəsində keçmiş quruluşun ənənələrini davam etdirmişdi. Antiox-Tyuxə Suriya ilahəsi də bunu sübut edir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, haqqında söhbət gedən sikkə B.N.Arakelyanın m.ö. I əsrdə (m.ö. 95-56) yaşadığını iddia etdiyi II Tıqrana (epikleşdirilmiş Tıqran obrazını real "Armyan çarı"na çevirməyə çalışan erməni tarixçilərinin bəziləri onu "Tıqran Artaksi", bəziləri "Tıqran Arşakuni" kimi qələmə verərkən kilsənin "Böyük Armeniya" mifini təkrar-təkrar zərbə altına salmış olurlar), habelə tarixini m.s. 183-cü ilə aid etdiyi eyni sikkənin əks üzündə oyulmuş "Tyuxə-Anahidə" deyil, m.ö. II əsrdə Arme (Şupria) çarı olmuş Artaksilər səltənətinin varisi Tıqrana və Selevki III Antioxun (m.ö. 223-187) «Suriya çarlığı»nın hamisi hesab edilmiş Tyuxə adlı ilahəyə aiddir.

Təxminən ikiyüz illik (m.ö. 188 – m.s. 10) hakimiyyətin banisi olmuş Artaksi, onun səltənət varisi Tıqran və bu nəsiləndən olan başqa çarlar sonralar mənsub olduğu əhali tərəfindən epikleşdirilmişlər. XIII əsrdə yunandilli erməni Kilikiya kilsəsində, başqa rəvayətlərimiz kimi, Artaksi, Artavaz və Tıqran barədə rapsodların «Epik nəğmələr»də nəsiləndən-nəslə ötürdükləri filoloji materialların üzləri köçürüldüyü dövrdən də, Türk mənşəli Artaksilər müxtəlif versiyalı rəvayətlərin qəhrəmanlarına, başqa sözlə "Armyan babalarına" çevrilmişlər. Erməni tarixçiləri, o cümlədən, B.N.Arakelyan III Antioxun "strateqi" Artaksini «I Artaşes Arşakuni», onun səltənət varisi Tıqranı «II Tıqran» adı ilə «erməniləşdirir» və bununla da erməni tarix ədəbiyyatını növbəti sıx-sıx ziddiyyətlərlə üz-üzə qoymuş olur.

Erməni tarixçilərinin bəşər mədəniyyətinə qarşı mahir tarixi saxakarlar olduqları bütün dünya elmi ictimaiyyəti üçün bu gün sirtleyildir. Bu nəslin sırasında B.N.Arakelyanın tanınmış xatakar ol-

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.51.

duğunu sübut edən növbəti maddi dəlili – ilahə Tyuxenin ən'ənəvi heykəlinin fotosunu onun "Tyuxe-Anahid" adlandırdığı ilahə ilə müqayisə üçün yuxarıda təqdim etmişik.

«Tiqrان Artaksi» (Y.A.Manandyan) konsepsiyasına qarşı B.N.Arakelyanın saxta münasibəti onun Arsaklıların dövrünə, yəni m.s. 183-cü ilə aid etdiyi, guya Yunan yazısı ilə üstündə "şəhər sikkəsi" sözləri döyülmüş pul vahidi ilə əlaqədar söylədiyi fikirdə daha ifrat dərəcədə özünü büruzə verir.

Təkbidəilməz tarixi həqiqətdir ki, m.s. 183-cü ildə də Parn Türk-İskit tayfalarının Ön Asiyada və Ön Qafqazda yaratdıqları ayrı-ayrı Arsaklı valilikləri həm daxilə, həm sərhəd qonşularına qarşı öz əvvəlki qüdrətli nüfuzunu qoruyub saxlayırdı. Təkrar olsa da, qeyd edirik ki, eramızın birinci onilliyindən Arsaklı sülaləsi Artaksilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu. Bununla da Ön Asiyada və Ön Qafqazda ümumtürk tarixinin yeni epoxası başlandı. Lakin erməni kilsəsi ziddiyyətli rəvayətlər və əfsanələr versiyalarında hadisələri məqsədli olaraq dolaşığa salır, çox açıq zorakılıqla qədim türklərin tarixini «hər zaman məhdud sayda olmuş» (M.Xor.) xalqının adına çıxır. Deyilənlərdən o qənaətə gəlinir ki, tarixin heş bir kəsiyində mövcud olmamış "Armeniya" adında "armyan dövlətində" sikkə zərb edilməsinə inanan hər kimsə gərək o da erməni arxeoloqunun ağılında olsun.

İkincisi, bütün erməni müəllifləri, o cümlədən, B.N.Arakelyanın özü "Artaşat-1" arxeoloji xarabalıqlara işarə edərək yazır ki, şəhər müəyyən fasilələrlə m.s. 114-cü ildən başlayaraq Roma imperatorlarının işğalına və dağıntılarına məruz qalmışdır. Müəllifin fikrincə, hətta romalıların m.s. 164-cü ildə dağıdıcı işğalından sonra, guya mərkəz Artaşatdan Valarşapata köçürülmüşdü.¹

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Artaşat-1" arxeoloji sahəsi ilə qədim Valarşapat (indiki Eçmiadzin) torpaq-ərazi qonşusudur. Şübhəsiz, romalıların Artaşatı işğal etmişlərsə, deməli, Valarşapat da işğaldan kənar qala bilməzdi. Bu fakt rəvayətlərdən qədim Yunan müəlliflərinin qələmi ilə yazıya keçən Artaşatın Ön Qafqaz ərazisində deyil, Kiçik Asiyanın hər hansı regionunda axtarılmasına əsas verir. Bu haqda yuxarıda danışılmışdı. Bu məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə erməni müəlliflərinin özləri yazırlar ki, guya Armeniyanın mərkəzi olan Valarşapat şəhərini çar "Valarşa Arşakuni" (Valarşa Arsaklı çarı I Vologezə verilmiş ikinci addır) saldırmışdı.² Tarixin bu çağında qüdrətli Arsaklı çarlarının he-

sabına romalıların Qafqaza keçərək orada öz hakimiyyətlərini yarada bilməmişlər.

Ön Asiyanın geniş əraziləri, o biri cəhətdən də Qafqazın ucsuz-bucaqsız torpaqları dünya tarixi səhnəsinə yeni gəlmiş növbəti Böyük Türk imperiyasının 475 illik səltənətinə daxil edilir. Əgər biz Part imperiyasının yerləşdiyi bu nəhəng coğrafiyanı siyasət Okeanına bənzətsək, o zaman, bir həqiqət meydana çıxacaq: iki düşmən cəbhəyə ayrılmış akulaların (Arsaklı çarları və Roma imperatorları) Okeana sahiblik uğrunda apardıqları qanlı müharibələr illərində diqqət çəkməyən adsız erməni babalarına XIX-XX əsrlərin siyasət boyalarını vurub, onları qədim dünyanın nəhəngləri sırasına "Armyan Arşakiləri" və "Armeniya" uydurması ilə qoşan erməni keşişləri və ziyalılarının məqsədləri öz gənc nəsillərini zaman-zaman dinc Türk əhalisinə qarşı qətl və qarətçi olmaq uğrunda tərbiyə etməkdən başqa bir şey deyildir.

Başqa sözlə, digər erməni tarixçiləri kimi, B.N.Arakelyan da Part imperiyasının Kiçik Asiya və Qafqaz valiliklərini "armyan Arşakiləri" adı altında ümumiləşdirərək, mənsub olduğu xalqı həmin yad tarixə varis edir. Elə bu məqsədlə də o, M. Xorenskidə bəzən "I Artaşes Arşakuni"nin oğlu, bəzən nəvəsi kimi verilən "Tiqrان Arşakuni"¹ B.N.Arakelyan "erməniləşdirilmiş" II Tiqrان adı ilə qələmə alır. Deməli, B.N.Arakelyanın, haqqında bəhs etdiyi sikkə kilsə rəvayətlərində erməni babaları kimi qələmə verilmiş Arsaklı çarına aid edilməlidir?

Əksinə, yuxarıda apardığımız araşdırmalardan məlum oldu ki, haqqında söhbət gedən sikkə ümumtürk tarixində Part imperiyasını yaratmış Arsaklı sülaləsinin çarına, başqa sözlə, erməni tarixçilərinin «II Tiqrان Arşakuni» adı ilə uydurduqları rəvayət çarına deyil, Atarpatın nəslindən olan, III Antioxun «stateqi» (baş komandanı), m.ö. 188-ci ildə müstəqilliyini e'lan etdiyi ikiyüzlük Arme (Şupria) dövlətinin banisi Artaksinin səltənət varisi Tiqrana aid edilməlidir.

Y.A.Manandyan «erməniləşdirsə» də, onun Armeniya (əslində tarixi Arme-Şupria) çarı kimi təqdim etdiyi Tiqrان Artaksi M.Xorenskinin "Mar Artaşes" (Strabonda Artaksi) adı ilə nişan verdiyi çardır. Yuxarıda problem ətrafında (Atarpatena əsilzadəsi Mar Artaşes və Part çarı Artaşes Arşakuni) tarix və tarixilik kontekstində apardığımız geniş araşdırmalar da bizim fikrimizi təsdiq etdi.

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat - 1, s.51.

² Yəni orada.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, XIV bölmə, s.91; XIX bölmə, s.95. Əlavə bax: F.Buzandos. Armeniya tarixi, IV, 55, Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, s.37, 227.

Sikkə ilə əlaqədar eyni analogi saxtakarlıq B.B.Piotrovskinin¹ Çexoslovakiya jurnalında S.Ayvazyanın çap etdirdiyi məqaləyə verdiyi cavabda maddi sübutlarla tarix və tarixilik kontekstində ifşa edilir.

Qədim Nəxçuanın (Naxçıvanın) çağdaş ermənilərin Hayk babalarına məxsus ölkə olduğunu «sübuta» çalışan S.Ayvazyan Qərbi Avropa oxucularına Naxçıvan atabəylərinə məxsus olan əskinası «m.ö. XIX əsrə aid Hayasa sikkəsi» kimi təqdim etmiş, Naxçıvan MR Şarur rayonunun Zeyvə kəndində qəbirüstü daşda «Qur'ani-Kərim» yazısı ilə oyulmuş «Əli ... Qasımخان» sözlərini yanlış izahatla mənsub olduğu xalqın adına çıxmışdı.

Erməni tarixçilərinin saxtakar olduqlarına sübut üçün B.N.Arakelyanın II Tıqrana ad etdiyi sikkələrin üzərlərindəki yazının arxeoloji qazıntıdan sonra məqsədli şəkildə döyüldüyünə şahidlik edən başqa bir erməni tarixçisi Q.A.Tiratsyanın² kitabında verilmiş II Tıqrana aid edilən sikkənin eyni olan yazısız nüsxələrini müqayisə məqsədilə yuxarıda təqdim etmişik.

Şəkillərin müqayisəsindən qəti aşkar olur ki, B.N.Arakelyanın və Q.Tiratsyanın istinad etdikləri rəvayət çarı Tıqrana barəsində söylədikləri fikir "sübutu" olaraq hər birinin ayrı-ayrılıqda meydana qoyduqları yazılı və yazısız sikkələri ipləmə dəli keşişin kosmosa pər-piyada gedib-gəldiyinə «Astvasa» (erməni allahı) and içməklə ətrafdakıları inandırmağa çalışması kimi bir şeydir.

B.N.Arakelyanın özü tapıntılar arasında Qafqaz Oğuz Albaniyasına da məxsus sikkə olduğunu e'tiraf edir. Lakin müəllif, təbii olaraq, həmin siyahıda "Armeniya" adında «dövləti» qeydə almır.

Çünki Qafqaz Oğuz Albaniyası tarix səhnəsinə gələndə və bu dövlət qonşular arasında öz rəsmi atributları ilə sayılıb-seçiləndə, habelə pulu zərb ediləndə tarix heç bir adda "armyan dövləti" tanımır.

Təəssüf ki, SSRİ dövrü "Artaşat-1" arxeoloji sahəsinə nəinki getmək, hətta onun həndəvərindən boylanmaq belə Azərbaycan alimlərinə qəti yasaq edilmişdi. Kremldəki hamilələrin arakelyanlara yaratmış olduqları elmdə dərəbəylik şəraiti (bu sözlər Qərbi Azərbaycanda rus mütəxəssisləri ilə birlikdə aparılan Biaini və s. bütün qazıntı işlərinə aiddir) imkan vermişdi ki, onlar Azərbaycan türklərinin qədim tarixinə qarşı bütün dövrlərdə fasiləsiz olmuş ən'ənəvi erməni təxribatlarını yeni fürsət mərhələsində də davam etdirləsinlər.

Azərbaycan türklərinin mə'nəvi, mədəni və siyasi-ictimai tarixi ilə bağlı aşkarlanmış hər hansı bir arxeoloji tapıntıya "erməni" adın-

da şeytan möhürü vurmaq siyasətinin erməni tarix ədəbiyyatında əsas yer tutmasına sübut və ifşa baxımından keçmiş Leninqrada şəhərində yerləşən məşhur Ermitajın Baş direktoru olmuş B.B.Piotrovskinin İrəvanda erməni dilində nəşr edilən "fiolologiya" jurnalına yolladığı məktub olduqca səciyyəvidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, B.B.Piotrovski İ.M.Dyakonov və başqa bə'zi Sovet alimləri kimi, vəzifəsi xalqların tarixini doğru-düzgün araşdırmaqdan ibarət olan tarix elmindən daha çox rus-bolşevik ideologiyasına mü'ti xidmətlər göstərmişdir. Lakin ədalət naminə demək lazımdır ki, bir zaman qonşu ölkələrdən Qafqaza siyasi məqsədlə gətirilmiş mühacir erməniləri Qərbi Azərbaycanda açıq-açıqına ev sahibi etmək üçün bütün şüurlu həyatını, iti ağılı və kəsərli qələmini (B.B.Piotrovskinin arvadı Ermitajın keçmiş Baş direktoru, milliyətçə erməni olan Orbelinin doğma qızıdır.Piotrovskinin elmdə himayə edən də, onu bu səviyyəyə yüksəldən də Orbeli olmuşdur.Ermənilərin yeznəsi olması da, sözsüz onun alim dünyagörüşünün "erməniləşməsinə" həlledici tə'sir göstərmişdir) sərf etmiş görkəmli alim bə'zən erməni müəlliflərinin tarixi ifrat dərəcədə əcaib hala salmasına dözə bilmir və yuxarıda haqqında söhbət gedən məktub da bunun bariz nümunəsidir.

B.N.Arakelyan da soydaşı S.Ayvazyan kimi, saxta iddialarına haq qazandırmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atır. Onlardan sonuncusu tapıntı sikkələrinin hansı dövlətə və hansı çarlara məxsus olması ilə əlaqədar tərtib edilmiş siyahıdır.

"Artaşat-1" 7 illik arxeoloji qazıntıların nəticələrinə aid eyni adda kitabı tapa bilməyəcək hörmətli oxuculara həqiqəti olduğu kimi çatdırmaq məqsədi ilə həmin siyahını tam şəkildə veririk:

I. Parfya (Part – Ə.T.) sikkəsi – 7 draxm:

I Mitridat (171-138) – 2 sikkə

II Artaban (128-124) – 1

II Mitridat (124-88) – 5

Sanatürk (77-70) – 1

II. Selevk sikkəsi – 17 tetradraxm, 1 draxm:

II Demetri (145-140) – 1draxm.

VI Antiox Epifana (145-142) – 1 tetradraxm.

VII Antiox Sideta (138-129) – 11 tetra draxm.

VI Selevk (96/95) – 1tetradraxm.

I Filip (94-93) – 4 tetradraxm.

III. Kappadokiya sikkəsi – 14 draxm:

VII Ariarat (111-110-ci ilə yaxın) – 10 draxm.

I Ariobarzan (95-ci-62-ci ilə yaxın) – 4 draxm.

¹ B.B.Piotrovski. Redaksiyaya məktub. Tarix filologiya jurnalı, Erməni SSR Elmlər Akademiyası, İrəvan, 1971, №3.

² Q.Tiratsyan. Qədim Armeniyada Əhməni ən'ənələri, M.,1960, s.163.

IV. Afina sikkəsi “yeni üslubda”, Maqistrat seriyasından (146-86) – 2 tetradraxm.

V. Qafqaz Albaniyası- draxm.

B.N.Arakelyan problemi tamamlamaq baxımından siyahı ilə əlaqədar yazır: “Yeddi il müddətində aparılan qazıntılar nəticəsində Artaşatda 86 sikkə (monet) aşkarlanmışdı. Bunlardan 32 sikkə ermənilərə (28 sikkə II Tiqrana, 1 sikkə II Artavaz aiddir) və 54-ü başqa ölkələrə aiddir”.¹

Erməni arxeoloqunun dedikləri təbii bir sual ortaya gətirir: Əgər həqiqətən B.N.Arakelyanın, başqa erməni müəllifləri kimi, iddia etdiyi “Armeniya” adında «dövlət» tarixdə mövcud olmuşdusa və “Artaşat-1” adı ilə qazdığı şəhər də bu “dövlətin” ticarət mərkəzi kimi real gerçəklikdə fəaliyyət göstərmişsə, bəs, o zaman, “erməni” çarı hesab edilən II Tiqrana və II Artavaza qədər nə üçün bütün pul vahidləri “xarici dövlətlərə” məxsusdur?

B.N.Arakelyanın bu, “ticarət mərkəzi”, müəllifin öz sözləri ilə desək, çoxsaylı “qədim dünya ölkələri ilə kifayət qədər geniş iqtisadi-ticarət və mədəniyyət əlaqəsi” saxlayan zaman «erməni babaları» «özlərinə məxsus» hansı pul vahidindən istifadə etmişlər? Müəllifin özü açıq e'tiraf edir ki, II Tiqrana qədər, yüz ildən artıq bir müddətdə “Armeniya dövləti” özünə məxsus bircə sikkə də zərb etməmişdi.

Düzdür, B.N.Arakelyan verdiyi siyahıdan yuxarıda hələ m.ö. III əsrdə Sofen çarları tərəfindən sikkə zərb edilməsindən, eyni işin m.ö. II əsrin sonlarında “II Tiqranın atası I Tiqrana” tərəfindən həyata keçirilməsindən “gümanla” danışır və onlara “məxsus” sikkələrə “Artaşat-1” qazıntısında rast gəlinmədiyini söyləyir.

Erməni arxeoloqunun “gümanla” ortaya atdığı fikrə yuxarıda cavab verilmişdi, təkrara ehtiyac yoxdur. Lakin başqa problemlə əlaqədar təkrara yerində ciddi ehtiyac duyulur. Sual olunur, tapıntılar arasında II Tiqrana (o, hansı coğrafiyada yerləşmiş “dövlət”in “çarıdı”?) və II Artavaza (o, hansı ərazidə yerləşmiş “dövlətin” “çarıdı”?) aid olan sikkələr barəsində danışan erməni arxeoloqu, maraqlıdır, necə olur ki, haqqında onlarla qalın-qalın kitablar yazdıqları “Böyük Armenia” mifinin və onun mərkəzi Artaşat şəhərinin banisi hesab etdikləri I Artaşesin adına ya tapılan, ya tapılmayan “gümanla” bircə sikkə belə yazmır?

Biz yuxarıda demişik və yeri gəlmişkən təkrar edirik: erməni müəllifləri uydurduqları “Böyük Armenia” mifinin səltənətinə “təyin etdikləri” çarları “erməni babaları” kimi qələmə verdikləri Artaşes,

Tiqrana, Artavaz və b. adda şəxslər ulu əcdadlarının tarixini qan yaddaşında əbədiləşdirən Zərdüştü inanclı Maq rapsodların Atəşgahda yaratdıqları mifoloji və epik ədəbiyyatın qəhrəmanlarıdır!!!

Erməni mifoloji ədəbiyyatının ustad tədqiqatçısı Manuk Abeqyan problem ətrafında gəldiyi nəticə ilə bizim fikirlərimizi təsdiq, B.N.Arakelyan və onun ideya tərəfdarlarını təkzib edir: “Bizim qədim Vipasankda Marlar kifayət qədər əhəmiyyətli yer tuturlar. Əfsanəyə görə, Artaşatın yaxınlığında yaşayan Vişapların ərazisi Masisdən¹ Cənuba - düz Qoxtnaya² qədər uzanırdı. Çar I Artaşes Şərqi və Qərbi Armeniyanı birləşdirən yeganə əlverişli yer olan onların (yə'ni “Əjdaha nəsl”inin – Mar/Madayların – Ə.T.) ərazisində öz paytaxtını saldırmışdı”.³

M.Abeqyanın, başqa erməni müəllifləri kimi, Armeniya “dövlətdən danışması” təbiidir. Çünki o, da keşiş babalarından gələn ən'ənyə sadıq ermənidir. Lakin M.Abeqyan I Artaşesin guya Artaşatı Marların vilayətində inşa etdirdiyini söyləyərkən mövqecə Y.A.Manandyan, B.N.Arakelyan və başqa erməni müəlliflərindən bircə cəhətə görə qə't'i fərqlənir: Artaşatın inşa edildiyi ərazi erməni babalarına deyil, Azərbaycan türklərinin əcdadlarına məxsusdur. Onun gəldiyi bu qənaət iksir olaraq erməni ədəbiyyatında qədim Azərbaycan torpaqlarına sahib çıxmaq məqsədilə saxta “tarix” düzüb-qoşan qan qardaşlarının mə'nəvi paxırını aşkarlayır.

M.Abeqyan fikrini bir daha möhkəmləndirmək üçün sözünə davam edərək yazır: “Əgər hətta Qoxtnanın sakinləri Maday mənşəli olmasaydılar da belə, hər halda onlar qonşu madaylıların – marların rəvayətlərini götürə, mənimsəyə və uzun müddətə qoruyub saxlaya bilərdilər”.⁴

Erməni aliminin bu mövqeyi mövzumuz üçün gərəkli olan başqa bir tarixi həqiqətə də aydınlıq gətirmiş olur: Qoxtn rapsodlarının Mar Artaşesin şəninə düzüb-qoşduqları “Epik nəğmələr” və rəvayətlər ölkənin yerli Mar əhalisinə məxsusdur.⁵

¹ Qədim Zəngibasar.

² Qoxtna - Culfə, Əbrəqunis, Ordubad və Zəngəzur məhəllələrinə erməni keşiş ədəbiyyatına verilmiş ad.

³ Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c. I, s.39.

⁴ Yəni orada, s.37.

⁵ Xilafət dövrü Kiçik Asiyadan başlayaraq bir istiqamətdə Güney, o biri istiqamətdə Quzey Azərbaycan ərazilərində olan Atəşgahların zəngin arxiv və kitabxanalarından Türk əhalisinə məxsus qiymətli yazılı mədəniyyətin keşişlər tərəfindən talanıb, yunandilli Kilikiya kilsəsinə daşınması, daha sonrakı yüzilliklərdə onların yazıya köçürülməsi, nəticədə “erməniləşdirilməsi” və həmin ədəbiyyatın hesabına Venesiya və Rus mxtarıstları tərəfindən erməni xalqına “tarixlər” tərtib edilməsi artıq bizim oxucu üçün sirr deyildir.

Erməni keşişləri eyni quldurluqla dövrün görkəmli Xalday astroloqu və tarixçisi müdrik kahin Berosə (m.ö. III əsr) aid olan zəngin kitabxanaya Babilə Bel

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s. 52.

Manuk Abeqyanın problem ətrafında gəldiyi bu nəticə məsələ ilə əlaqədar bizim konsepsiyamızın təsdiqi baxımından olduqca gərəklidir, qiymətlidir.

Bu, təkzibedilməz tarixi həqiqətdir. Lakin başqa bir həqiqət də danılmazdı. Belə ki, B.N.Arakelyanın "Artaşat-1" adı ilə qazdığı qədim xarabənin keçmiş tarixi ilə əlaqədar daha real bir həqiqətə inanmalıyıq. Diqqət edək.

Yuxarıda dedik ki, erməni tarixçilərindən bəziləri Artaşat şəhərini Strabonda adı çəkilən, əvvəllər Selevk çarı III Antioxun canişinlərindən olmuş "Mar Artaşes" in, digərləri "Artaşes Arşakuni" kimi qələmə verilən partlı Artaşesin adı ilə əlaqələndirirlər.

Məsələ bu qədər aydın olduğu halda, bəs, nə üçün erməni tarixçiləri bu sadə həqiqəti qəbul etmək istəmirlər ki, hər iki Artaşes etnomənsubiyyətə ümumtürk tarixinə mənsub şəxsiyyətlərdir, onların da çağdaş erməni xalqı ilə heç bir əlaqələri yoxdur. Tarixdən məlumdur ki, həm Artaksilər, həm Arsaklı çarları Mada çarı Kiaksarın tarixdən sildiği Assuriyanın bir qismini (Mesopotamiyanın şimalında yerləşən kiçik Arme (Şupria) ölkəsini və Qalis (Qızıl İrmak) çayınadək onun qonşuluqlarını), Biaini dövlətinin Van gölü ətrafı torpaqlarını və Xəzərədək əraziləri başdan-başa ayrı-ayrı tarixi çağlarda idarə etmişlər.

Keşiş müəlliflərin və onların fikir ardıcılıları olan, irticaçı siyasətlə məşğul olan tarixçi varislərinin ziddiyyətli kilsə rəvayət versiyalarından gələn, heç bir real maddi tarixə söykənməyən əsassız iddialarına baxmayaraq, təkzibedilməz tarixi həqiqət budur ki, həmin ərazilər dünya tarixində qədim və orta əsrlər dövrü "Armeniya" adlanmadığı kimi, nə atropatenalı Artaşesi, nə də partlı Artaşesi "armyan" etməyə heç bir əsas yoxdur.

Erməni arxeoloqunun Artaşeslə əlaqədar ölümlər kimi susmasının yeganə səbəbi budur. Anonim keşiş babasının alıxdırdığı alovdan düşən közü, başqa soydaşları kimi, ovcunun içinə alan müəllif nə onu yerə tullaya bilir, nə də onun göynərtisinə dözə bilir. B.N.Arakelyanın "Artaşes tarixi"ndə erməni riyakarlığının böyük sirri bundadır.

Deyilənlərdən bəlli olur ki, rəvayət qəhrəmanı Artaşesin adı ilə bağlı olan Artaşatı rəmzləşdirən "Artaşat-1" arxeoloji sahəsində aşkarlanmış maddi-mədəniyyətin bizə təqdim edilən ayrı-ayrı nümunələri kimi, sikkə tapıntıları da erməni arxeoloquna qarşı gerçək tarixin maddi şahidlərinə çevrilirlər və onu saxtakarlıqda ittiham edirlər.

Bütün bu deyilənlər o həqiqətdən xəbər verir ki, erməni keşişlərinin ev sahibi olan türklərə qarşı milli qəddarlıq ənənəsini davam etdirən çağdaş ziyalı varislərin tarixi məqsədləri "erməniləşdirilmiş" epik çarların yaratdıqları "armeniyaları" kilsədə tərtib edilmiş xəritədən Türkiyə Respublikasının Güneyində və Qafqaz Oğuz Albaniyasının bir hissəsindən-Qərbi Azərbaycandan başlayaraq, çağdaş Respublikamızın başqa ərazilərində də torpağa köçürməkdir. Məhz bu baxımdan B.N.Arakelyanın məqsədi də "Qoşa dağlar"da aşkarlanmış arxeoloji mədəniyyətin tarixini "Artaşat-1" adı ilə "erməniləşdirmək" və bununla da guya Mesopotamiyadan başlanan "Qədim Armeniyadan" Xəzər dənizindək olan "Böyük Armeniya" illuziyasını "reallaşdırmaqdır". Lakin yuxarıda deyildi ki, Strabonun Kiçik Asiyada lokallaşdırdığı "Artaşat" rəvayət şəhəri də Atarpatın çar nəslinə mənsub olan "Atarpatena əsilzadəsi", "Mar/Maday" soylu (M.Xorenski) Artaşesin (Artaksinin) adına nişan verilən şəhərdir, onun da çağdaş ermənilərin babaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Arakelyanların məqsədli şəkildə qarışdırdıqları şeytan kələfinə vurduqları düyün, çox təəssüf, bu günə qədər arxeoloqlar tərəfindən açılmayıb ki, erməni ədəbiyyatında "Artaşat" adı ilə qeydə alınmış tarixi Artaxşişat şəhərinin dəqiq tarixi-coğrafi kordinatları müəyyənləşdirilsin.

Deyilənlər başqa bir həqiqəti də aşkara çıxarır: B.N.Arakelyanın sikkələr ətrafında qaldırdığı iddia tarixin sirrini açan "elmi" incələmə deyildir, əksinə Qərbi Azərbaycan torpaqları ilə bağlı ənənəvi iddiaları milli düşmənçilik zəminində yenidən qızıqdırmaq və bu sönməz düşmənçiliyi gələcəkdə fürsət düşcək dinc Azərbaycan türkü əhəlisinə qarşı amansız soyqırımına çevirmək məqsədi ilə Kreml guruhunun hamiliyi altında 1960-cı illərdən başlayaraq, baş qaldırmış Naxçıvan və Dağlıq Qarabağla («Arsak» pərdəsi altında) əlaqədar yenidən mənfur daşnak-kommunist siyasətinin həyata keçirilməsi idi.

B.N.Arakelyan arxeoloji sahədən qədim insanlara məxsus inancların etnik mənsubiyyətini tarixən qan yaddaşına çevirən başqa-başqa maddi-mədəniyyət nümunələri də aşkarlamışdı.

Qarşıda ulu tarixin şahidləri olan bu əvəzsiz xəzinə nümunələri ətrafında fikir söylədikcə bəlli olacaq ki, "Artaşat-1" adı altında qazılan "Qoşa dağlar" arxeoloji tapıntılarının gerçək tarixi Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarının kəsərli qılıncı, iti və müdrik ağı, zəngin dil mədəniyyəti ilə yaranmış ümumtürk tarixidir. Bu baxımdan Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan "Avesta" tanrılarının şərəfinə ucaldılmış səcdəgahların aşkarlanmış xarabalıqları olduqca maraqlı və təkzibedilməz tarixi şahidlərdir. Bu inanc evlərindən aşkarlanmış İlahə Ana-

məbədindən çapıb-talamışlar. Anonim müəllif M.Xorenskinin adına istinad edilən "Armeniya tarixi" həmin dövrdə keşiş çapqıncılığına şahidlik edən qaçılmaz sübutdur.

hidin və Mitra tanrının heykəlləri ümumtürk mifoloji Tanrı panteonunun qiymətli tapıntılarındadırlar. Bu tapıntıların əvəzsiz qiyməti ondadır ki, onlar dünya tarixində bir istiqamətdə Uzaq Şərqə, o biri istiqamətdə Mərkəzi Avropaya və Romayadək gedib çıxan Böyük Türkün inanc arealının geniş coğrafiyasını müəyyənləşdirməyə əsas verir. Diqqət edək.

Xarəzm arxeoloji-etnoqrafiya ekspedisiyasının qədim Torpaq Qala xarabalıqlarında apardığı qazıntı zamanı aşkarlanmış İlahə Anaya-Anahidə yapılmış möhtəşəm inanc evi “Avesta” ilahəsinin ümumtürk Tanrı panteonunda nə qədər əzəmətli və zəngin bir areala malik olduğunu sübut edir.¹

Anahid Ardi-Suranın şərəfinə ucaldılmış bu sitayişgahda Xarəzm çarlarının, ulu ənənəyə bağlı olaraq, evlənmə ayinləri icra edilmiş.

Tarix xəbər verir ki, qədim Türk tayfalarının İlahə Ananın-Anahidin doğum gününə həsr etdikləri bayram hər il “torpağın oyandığı, baharın güldüyü” bir çağda Altay boylarından başlayaraq, Ön Asiyanın qərb hüdudlarına doğru məskunlaşmış bütün Türk ellərində, xüsusən Maday və Part imperiyaları dövründə daha geniş şəkildə qeyd edilmiş. Öz möhtəşəm kütləviliyi ilə qədim yunanları heyrətə gətirən bu el şənliyini onlar “Skif (İskit-Ə.T.) bayramı” adı ilə ümumtürk mədəniyyətini dünya tarixinin yaddaşında əbədləşdirmişlər.

Yu.M.Qaqəşidze yazır ki, Anahid inancı Şərqdə Part epoxasında çox geniş yayılmışdı.² Bu tarixi həqiqət ondan xəbər verir ki, parmlar, başqa Türk tayfaları kimi, imperiyanın ayrı-ayrı ərazilərində abadlıqlar salan zaman ilk öncə Ahura-Məzdanın–Səma Tanrısının şərəfinə məbədlər inşa etmişlər.

Qafqazın müxtəlif regionlarında bu gün xristian monastırları və kilsələri kimi qələmə verilən Zərdüştü tanrıların şərəfinə ucaldılmış qədim səcdəgahlar da bu tarixi həqiqətin şahidləridirlər. Dion Kassiy, hətta qədim Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinə daxil olmuş Kür çayının yuxarı axarında “Anahid” adında müqəddəs inanc evinin olduğunu xəbər verir. Bu maddi-mədəniyyətə də, başqa faktlar kimi, Oğuz torpaqlarının bu gün üstündə canlı tarix olaraq dayanmış abadlıqlara da “sahiblənen” arakelyanlar bəşər tarixinə hər zaman təxribat etmiş keşiş babalarına layiq ideoloji terrorist varislərdirlər! Lakin tarix tarixliyində qalır! Təsədüfü deyildir ki, İlahə Anahid Ağrı dağı vadisindən Araz çayının axarı boyu Marlaların Şarur çöllərinə (M.Xorenski) doğru hüdudları uzanıb gedən bağlı-bəhərli Aza öl-

kəsinin ərazisində neçə min illərdən bəri Türk tayfalarının əcdad tarixinə şahidlik edən “Qoşa dağlar” adlanan dağların birində “Artaşat-1” namında aşkarlanmış arxeoloji xarabalıqların çiçəklı dövründə anonim şəhərin “xilaskar hamisi” hesab edilərmiş.

Bu da səbəbsiz deyildir. Çünki qədim türklərin mifoloji anlayışlarına görə soyköklə bağlı Tanrı tayfanın himayəçisi və qoruyucusu idi. Məsələn, Zərdüşt fəlsəfinin ilkin qaynaqlarından olan mifoloji bir anı xatırlayaq.

Ulu əcdadlarımızın erkən anlayışına görə, od qoruyucusu və himayəçisi Atar Tanrının daha sonralar “Ata” adı ilə ailənin qoruyucusu və hamisinə çevrilməsi həqiqəti¹ Anahidlə əlaqədar dediyimiz fikri bir daha möhkəmləndirmiş olur.

Bu baxımdan Türk dünyasının elə bölgəsi olmazmış ki, orada qədim türklər mifoloji tayfa başçısına və hamisinə, o cümlədən, Anahid Ardi-Suraya inanc evləri ilə yanaşı, bəkçi-gözetçi qala-abidə ucaltmasınlar. Bu baxımdan “atəşlə dənizin öpüşdüyü yerdə” (Hüseyn Cavid) – Bakıda, Xəzər ləpədyənində “Qız qalası” adı ilə Şərqdə dillərdə məşhurlaşmış “Qala şəhər hamisi” Su İlahəsi Anahid Ardi-Suranın şərəfinə ucaldılmış möhtəşəm bəkçi mühafizə qalası canlı tarixin rəmzi olaraq adı gedən inancla bağlı “Artaşat-1” arxeoloji məskəninin qədim yerli əhalisinin etnik mənsubiyyətinə sübutdur.

Yeri gəlmişkən, başqa bir həqiqəti də xatırladaq.

Tarix xəbər verir ki, xilafət ideoloqları odsevər yerli əhaliyə atababa tarixi keçmişini unutmamaq üçün Zərdüştüliyə qarşı hər cür qarayaxmadan istifadə etmiş, böhtanlar yağdırmaqdan, çirkab atmaqdan çəkinməmişlər. Bu baxımdan «Qız qalası» haqqında olan məlum əfsanənin yaradılmasında “Avesta” ilahəsi Ardi-Sura Anahidi qədim Bakının mənəvi səltənətindən uzaqlaşdırmaq, gənc nəslə yeni dinin – müsəlmançılığın ətrafında birləşdirmək məqsədi güdüldü. Lakin buna baxmayaraq, ulu babalardan “Qala şəhərimizin hamisi” İlahə Anahidin rəmzinə çevrilmiş bəkçi “Qız qalası” milli tariximizin bir parçasıdır, real gerçəklikdir.

Unutmaq olmaz ki, Xarəzm və “Artaşat-1” arxeologiyasının aşkarladığı maddi-mədəniyyət nümunələri-Tanrı abidələri İlahə Anahidin mifoloji obrazını özündə daşıdirmış canlı ümumtürk etnik tariximizdir. Lakin erməni keşişləri Türk tarixinin başqa səhifələri ilə yanaşı, ilk ərəb istilaları dövrü Atəşgahlarımızdan quldurcasına yağmaladıqları filoloji, astroloji və mifoloji ədəbiyyatımızı da Kilikiya kilsəsində üzünü köçürən zaman onu əsaslı şəkildə işləmiş və

¹ Torpaq Qala sarayı. Xarəzm arxeoloji etnoqrafiyasının əsərləri. XIV. M., 1984, s.35.

² Yu.M.Qaqəşidze. Gürcü-İran münasibətləri tarixindən. Qafqaz və Orta Asiya qədim və orta əsrlərdə. M., 1981, s.113.

³ Otrafılı bax: Əjdər Tağıoğlu. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi. I fəsil.

Ahura-Məzda (Səma Tanrısı) baş tanrı olmaqla, «Avesta» Tanrı panteonuna sahib çıxmışlar. Bu, tarixi həqiqətin təsdiqi baxımından heç də səbəbsiz deyildir ki, erməni keşiş müəlliflər uydurduqları «Böyük Armeniya»nın ayrı-ayrı dövrlərdə baş şəhərləri hesab etdikləri Armavir, Ani, Artaxat, Divin və başqa adablıqları, həmin şəhərlərdə Anahid və Mitra Tanrının şərəfinə ucaldılmış məbədləri Part imperiyasının Kiçik Asiya və Ön Qafqazda Arsaklı sülaləsindən olan valilərin adlarına bağlayırlar, lakin həmin məbədlərin Atəşgah oimaları barədə birçə ifadə belə işlətmirlər. Nə üçün? Çünki erməni keşişləri XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ictimaiyyətin həmin qədim Zərdüşt məbədlərinin Xristosa aid inanc evləri olduqlarına çalışırlar. Bu baxımdan yaxın keçmişin bəzi məqamlarını xatırlayaq.

Arsaklı çarı Valarşanın (I Vologezin) inşa etdirdiyi Valarşapat Atəşgahı yeni dövrdə Azərbaycan türklərinin mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixində müstəsna yer tutan islam dinini qəbul etmiş yerli atəşpərəst əhalini maarifləndirmək məqsədilə Xilafət əmirliyində Məscidə çevrildi.

Müsəlman türkləri gündə üç dəfə (səhər, günorta, axşam) ibadətə haraylayan üç müəzzinin (azan verən, azançı) şəxsində mə'bədi «Üç müəzzin» adlandırdılar.

Xatırladaq ki, Azərbaycan türklərinin mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixində mübarək Müqəddəs Kitabımız «Qur'ani-Kərim»lə başlanmış dövrdə türk-islam missiyasını həyata keçirən qədim Atəşgah Rus imperatorluğunun Şərqlə planının tərkib hissəsi olan «Türksüz Qafqaz» və «erməni Qafqaz evi» siyasətini reallaşdırmaq üçün Mart 1828-ci ildə baş vermiş nöbəti tarixi faciəmizdən (İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edildi) sonra «xristian dayağı»na çevrildi və orada kilsə adı altında türklərə qarşı dünya «erməni terror mərkəzinin Qafqaz şö'bəsi» təşkil edildi.

Maraqlıdır, Məscid kilsəyə çevrildi, ancaq onun Türk-müsəlman adı – «Üç müəzzin» sözü dəyişdirilmədən saxlandı. Nə üçün? Çünki «Üç müəzzin» sözünə məkrli erməni etimologiyası ilə ("Eçmiadzin" / "Eçmiatsi") yanaşıldı, mə'bədin islam tarixi sün'i şökildə XIX əsrin əvvəllərindən Xristosun dövrünə keçirildi. Bu barədə qarşıda danışılacaqdır.

Araşdırma zamanı tam aydın olacaq ki, «erməni mifologiyası» adlanan ciddi elmi sahə Kilikiya kilsəsi tərəfindən yağmalanmış «Avesta» materialları əsasında tərtib edilmişdir. Bu tarixi həqiqət ondan xəbər verir ki, Zərdüştlik üz-üzə dayanmış düşmən cahanqir dövlətlərin ayrı-ayrı ərazilərində tarix boyu pərakəndə yaşamış erməni babalarının məişətinə daxil olmamış, doğmalaşmamışdı.

Başqa sözlə, keşişlərdən başlayan bir ən'ənəni davam etdirən XX əsr erməni alimləri Azərbaycan türklərinin zəngin mifoloji tarixinin bu silsiləsini yeni redaktədə «erməni mifologiyası» adı altında "erməniləşdirməkdən", "özünü küləşdirməkdən" yan keçməmişlər. Bu baxımdan görkəmli erməni mifoloqu S.B.Arutyunyan "Avesta"da qədim Azərbaycan türklərinin baş Tanrısı olan Ahura-Məzdanı ("Böyük Tanrı") erməni mifologiyasında "Aramazda" adı ilə anır.¹ Bu fikrin əsasını N.O.Emin qoymuşdu. O, yazırdı: "Aramazda büt-pərəst armanların baş allahı-allahların atası və çarı idi. Onun mə'bədləri Anidə – baş kahin olduğu yerdə yerləşirdi. Şübhəsiz, Aramazda elə Zərdüştü Ahuramazdır".²

N.Eminin «armyan büt-pərəstliyi» ifadəsilə məqsədli şəkildə doləşığa salmağa çalışdığı «erməni babaları və Zərdüştlik» məsələsinə tarix və tarixilik baxımından, öteri də olsa, aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Birinci. M.Xorenskinin ən'ənələrini davam etdirən keşiş müəlliflər və erməni tairxçiləri Armavir, Divin, Artaxat və başqa rəvayətləşdirilmiş şəhərlərlə bir sırada Ani şəhərini də Arsaklı (ermənilərcə «armyan Arşakiləri») çarları tərəfindən inşa edildiyini yazırlar. Tarixi həqiqətin aşkarlanması üçün məsələyə bu baxımdan yanaşılmalı və N.Eminin «Aramazda büt-pərəst armanların baş allahıdır» cümləsində işlədilmiş «armyanlar» anlamını, tarixilik baxımından çağdaş erməni xalqının «İşkil» adlandırılmış babalarına deyil, onların «armyan Arşakiləri» ifadəsilə etnomənsubiyyətlərini "erməniləşdirməyə" çalışdıqları Arsak -Türk əhalisinə ünvanlamaq lazımdır.

İkinci. Zərdüştlik «büt-pərəstlik» - politeist din deyil, monoteist dindir, tarixən pərakəndə yaşamış və səfil həyatı keçirmiş adsız-sansız erməni babaları da tarixin heç bir çağında atəşpərəst olmamışlar. Onların Kilikiyada yerləşmiş yunandilli xristian kilsəsinin (XIII əsrədək) tarixi də bunu sübut edir.

M.Xorenski və başqa keşiş müəlliflərin «tarix»lərində və onlar barədə yazılanlardan mə'lum olur ki, erməni babalarının sıx yaşadığı Yunan və Roma müstəmləkə ərazilərində Suriya və Yunandilli inanc evləri fəaliyyət göstərirdi. Şübhəsiz, azsaylı gəlmələr yerli əhalinin qədim inanclarının tə'sirindən kənar qala bilməzdilər.

Deməli, bu günə kimi etnodları elmə bəlli olmayan, yunanların lə'nət damğası («İşkil») ilə həyat sürən avropalı köçkün icma yaşamaq naminə yeni məskənin siyasi-ictimai qayda-qanununa, sosial həyat tərzinə, xüsusən yerli əhalinin psixoloji-ruhani aləminə uy-

¹ S.B.Arutyunyan. Erməni mifologiyası. - Dünya xalqlarının mifləri, 2 cildə, c.1. M., 1980, s.76. Əlavə bax: B.N.Arakelyan. Artaxat-1, s.46.

² N.O.Emin. İzahat, s. 274.

ğunlaşmaq məcburiyyətində idilər. Yüz illərlə yunanların və romalıların işğal ərazilərinə daxil olmuş yunandilli və suriyadilli Kilikiya kilsəsində XIII əsrdə erməni dilində xristian təliminə başlanması şahidlik edir ki, erməni babaları həmin tarixədək suriya və yunan inancına e'tiqad etmişlər. Bu da o həqiqətdən xəbər verir ki, N.Emin «Zərdüşti Ahura-Məzdanı» «bütperəst armyanların baş al-tahı» kimi qələmə versə də, erməni babaları heç zaman «Avesta» əhli olmamışlar. Lakin erməni tarixçiləri (eyni zamanda gürcü mü-əllifləri də. Bu haqda qarşıda danışılacaqdır) «armyan Arşakiləri» adı ilə Part imperiyasının Kiçik Asiya (Arme/Armini/Armina/H-ar-mi-nu-ia) və Ön Qafqaz (Partav) valiliklərinin ümumtürk tarixini «erməniləşdirdikləri» kimi, XX əsrdə «erməni mifologiyası» adında el-mi sahə yaradanda da keşiş müəlliflərə söykənərək «Avesta» tanrı panteonuna sahib çıxmışlar. Bu baxımdan erməni alimlərinin Ardvi-Sura Anahidlə əlaqədar tarixə yanaşmaları da maraqlıdır.

S.B.Arutyunyan K.Melik-Paşayan adlı başqa bir erməni mifolo-qunun fikrinə şərik çıxaraq Anahidi Ahura-Məzdanın “qızı”, yaxud “arvadı” olduğunu söyləyir. Maraqlıdır ki, hər iki erməni alimi ermə-ni mifologiyasında “Məhəbbət və Məhsuldarlıq” ilahəsi kimi anılan Anahidin “Avesta” İlahəsi Ardvi-Sura Anahid olduğunu e'tiraf edir. S.B.Arutyunyan yazır ki, Anahid ilk səciyyəsinə itirərəkən daha sonralar o, “Böyük Ana”, “Böyük Xanım”, “Müdrük Ana” adları ilə ni-şan verilir və “erməni hamisi hesab edilir”.¹

Azərbaycan türklərinin Zərdüşti inanclı əcdadları Atəşgahlarda yaşayışın başlanğıcı, canlı həyatın mayası mə'nasında “Ana Od”, yaxud “Od Ana” müqəddəsliyi ilə səcdəsinə endikləri İlahə Anahi-din simasında daha sonralar Osmanlı və Azərbaycan türkləri tərə-findən bə'zən nənəyə işarə ilə deyilmiş «Böyük Ana» sözünün ol-duğu kimi erməni mifologiyasında əxz etdirilməsi heç də əsas ver-mir ki, ilk mə'bədi Atarpatenadan başlayaraq, Kiçik Asiya və Ön Qafqazı əhatə edən geniş ərazilərdə ucaldılmış «Avesta» tanrısı Ardvi-Sura Anahid «erməni hamisi» hesab edilsin.

Erməni mifologiyasında başqa bir versiyada Anahid “Nənə” adı ilə müharibə allahı simasında² anılır. İlahə Nənə də Ahura-Məzda-nın qızı və müdrük Zarvanın nəvəsidir.³ Qədim Azərbaycan türk-

lərinin mifologiyasında Ahura-Məzda və Anqra-Manyu Zarvanın oğlanlarıdır.¹

Bu söylənilənlər danılmaz mifoloji həqiqətlərdir. Deməli, proble-mə etnoinanc mövqedən yanaşılsa, erməni mifoloqu gərək adı ge-dən ilahə və tanrıların “Avesta” Tanrı panteonuna məxsus olmaları-na e'tiraz etməsin. Lakin S.B.Arutyunyan elmi yolla deyil, çirkin siya-sət yolu ilə ən'ənvi baba iddiasını reallaşdırmaq məqsədi ilə həqiqəti saxtalaşdırmağa çalışır. O yazır: “Görünür Nənə kultu Anahid-Ana ilahə kultu ilə uzlaşırdı. Nənə həm də “Böyük Ana” kimi oxunurdu (erməni xalq danışığı dilində “Nənə” adı “Nənə” mənasını daşıyır).”²

Deyilənlərdən bəlli olur ki, ilahə Anahid kimi, onun simasında “Nənə” adı ilə nişan verilən ilahə də Qərbi Avropadan gələri erməni babalarının nə etnik, nə milli ağılı üçün doğma deyildir, əksinə ev sahibinin – dünya tarixinə “Avesta” kimi monumental bir abidə bəxş etmiş xalqın təfəkkür nurundan yaranmış “övladdır”.

S.B.Arutyunyanın fikrincə, “Nənə” sözünün guya erməni açımı “Böyük Ana” mə'nasını verir. Əlbəttə, problemə belə bəsit və əcaib mövqedən yanaşma yalnız keşiş tərbiyəsi almış erməni ziyalıları üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir.

Erməni mifoloqunun özü gözəl bilir ki, “Nənə” sözü ta qədim-dən bəri Azərbaycan türklərinin doğma dilinə mənsub anlamdır. Onu da bilir ki, “Böyük Ana” anlamı Azərbaycan türklərinin, xüsu-sən Osmanlı Anadolu türklərinin dilində “Nənə” mə'nasında işlənir. Bu bərədə yuxarıda qeyd edilmişdir.

Arutyunyanlar bir də onu bilməmiş deyildirlər ki, İşkil etnosun-dan törəyənlərin dilində tarixin heç bir çağında nə “Nənə” sözü iş-lədilmişdi, nə də nənəyə “Böyük Ana” deyilmişdi.

Tarix xəbər verir ki, çağdaş erməniləri “Hayk” millət adı ilə tanıdığı orta əsrlərdə icma arasında ilk şifahi ünsiyyət dilinin, başqa sözlə, Qrabar dilinin yarandığı tarixi çağdan başlayaraq, Aşxarabar dilində də (XIX əsrdə Xaçatur Abovyanla başlayan erməni ədəbi dili), bu gün də arutyunyanlar nənəyə “Derder”, yaxud “Dadi” demişlər və deyirlər.

Erməni mifologiyasında İlahə Anahidlə yanaşı Astxik adında başqa bir ilahənin də adı çəkilir. S.B.Arutyunyanın fikrincə, Anahid-lə Astxik eyni ilahə olmuş, daha sonralar onlar ayrı-ayrı inanc sub-yektlərinə çevrilmişlər.

¹ S.B.Arutyunyan. Erməni mifologiyası – Dünya xalqlarının mifləri, s.78.

² Yəni orada, s.76.

³ N.O.Emin. Bütperəst ermənilərin dini və inancı haqqında oçerki. M., 1864, s.23.

¹ Dətrəflı bax: Əjdər Tağoğlu. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ən'ənəsi. Həsəl.

² S.B.Arutyunyan. Nənə.-Dünya xalqlarının mifləri, 2 cildə, c.2. M., 1982, s. 198.

XIX əsr erməni keşişi N.O.Emin də Anahidə məxsus səciyyə ilə bəzədilmiş Astxikin "Avesta" Tanrı adlarından olduğunu qeyd edərək etnomifoloji tarixi e'tiraf edir.¹

S.B.Arutyunyan ilahə Asitxkin baş səcdəgahının Türkiyə Respublikasında Muş şəhərinin şimalında "Aştişat" adlı "insan məskənində" yerləşdiyini söyləyir.²

Bir qədər aşağıda müəllif öz fikrinin əksinə gedir. Burada Anahidə Astxik artıq ayrı-ayrı subyektlərdir: Anahid Ahura-Məzdanın, Astxik Nuhun qızıdır.

S.B.Arutyunyan bu bölgünün "xristianlığın yayılması"ndan sonra meydana çıxması ilə əsaslandırmağa çalışsa da, yuxarıda Anahidlə Astxiki eyni mifik şəxs kimi qələmə verdiyi iddiaya, yaxud onun əksinə heç cür bəraət qazandıra bilməz.

Bəs, alimin bir səhifəlik yazısında olan bu fikir ziddiyyətinə səbəb nədir?

S.B.Arutyunyan erməni babalarının xristian dövrü guya «milli allahlarını» (Hayki) yaratmağa başladıklarını sün'i şəkildə səsləndirməyə çalışır, vəssalam. Lakin bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, son yüzilliklərdə erməni mifoloji ədəbiyyatını yaradarkən "Avesta" tanrı panteonuna aid olduğunu danmaq qeyri-mümkündür. Məsələn, yuxarıda Nuhun qızı kimi verilən Astxik, başqa bir versiyada həm də "Avesta" tanrısı Zarvanın bacısıdır.

Bu versiyada guya Nuhun vəfatından sonra onun oğlanları (Titan, Yapetos, Zarvan) hakimiyyət üstündə qanlı müharibəyə başlayırlar. Bacıları Astxik onlarla danışıqlar aparır ki, bu dəhişətlərə son qoysunlar. Titanla Yapetos bacıları ilə razılaşırlar. Lakin şərtləri o olur ki, Zarvan uşaqlarını ucdan tutma məhv etməlidir və sonra qardaşlar onun hakimiyyətini tanısınlar.

Titanla Yapetos istəmirdilər ki, Zarvandan sonra onun övladları onların varislərinin başı üstündə ağalığ etsinlər.

Zarvan iki oğlunu qətlə yetirəndən sonra bacısı Astxik onun arvadını və qalan başqa övladlarını xilas etmək üçün onları Qərbə-elmə bəlli olmayan, lakin erməni ədəbiyyatında "Dyutsnkets" adında qeydə alınmış dağa gətirib çıxarır.³

S.B.Arutyunyan Zarvanla bağlı yuxarıdakı rəvayətin mətnini göstərmir. Lakin biz həmin rəvayətin ilkin variantına M.Xorenskiyə istinad edilən "Armeniya tarixində" rast gəlirik. Anonim müəllif də

faydalandığı qaynağı m.ö. III əsrdə yaşamış Xaldey tarixçisi Berusun adı ilə bağlayır.

Ksuisorodan ("Bibliya"da Noy) sonra yer üzünün Zarvan (Zruan), Titan və Yapetosun arasında bölündüyü və Zarvanın hər iki qardaşının üstünə hakim olduğunu xəbər verən rəvayətə əsasən "Armeniya tarixi"ndə yazılır: "...Onlar bütün kainatı öz aralarında böldükdən sonra Zarvan güclənərək ikisinin də üzərində hakimlik edir".¹

Rəvayətdə verilən xəbəri real tarix olaraq qəbul edən anonim müəllif Zarvanın etnik mənsubiyyətini Zərdüşti inancla bağlayaraq rəvayət düzənə, nəğmə qoşana-rapsoda işarə ilə xəbər verir: "Maday çarı Maq Zərdüştü bütün tanrıların əvvəli və atası adlandırdı və onun haqqında çoxlu nağıl qoşdu ki, onları təkrar etmək yerinə düşməzdi".²

Yuxarıda "Armeniya tarixi"ndən gətirdiyimiz fikirdə problemimiz üçün maraqlı və qiymətli cəhət nədir?

Birinci. M.Ö. III əsrdə yaşamış Xaldey tarixçisi Berusun əsəri anonim müəllifin "Armeniya tarixi" kitabına əsas qaynaqlardan biri olmuşdu. Beros da "Avesta"dən faydalanmışdı. Deməli, Xaldey tarixçisi Berusun tarixinə mənbə olmuş "Avesta" tanrılarına və Xaldey rəvayət qəhrəmanlarına sahib çıxan erməni müəlliflərinə real insan tarixi heç cür haqq qazandırmır.

İkinci. "Avesta"nın qədimliyi və oynadığı tarixi rol barədə bir fikir də maraqlıdır. Təsədüfə deyildir ki, "Armeniya tarixi"ndə Zərdüşti Peyğəmbər həm Maday çarı kimi təqdim edilir, həm də o, həyatın başlanğıcı və Allahlar atası olaraq təsvir edilir.

Üçüncüsü. Gətirilən nümunədən aşkar olur ki, erməni tarix ədəbiyyatında "Avesta"nın Tanrı panteonunda olan obrazlar silsiləsi mifoloji şəxsiyyətdən "tarixi" şəxsiyyətə çevrilmişdir. Bu da sübut edir ki, Azərbaycan türklərinin soykökündə müstəsna tarixi rol oynamış Maday-Mar-Maq tayfalarının mə'nəvi və siyasi mədəniyyətinin tə'siri qədim Ön Asiyada hökmran olmuşdur. Deməli, bütün mənzərəsi ilə belə aydın görsənən bir tarixə açıq-aşkar sahib çıxmaq ya tarixdən xəbərsizlikdir, yaxud mənfur erməni acgözlüyü!

Haqqında qısa da olsa, mə'lumat verdikimiz tarixin canlı şahidləri olan bu arxeoloji tapıntılar sübut edir ki, Zərdüşti inancın Tanrı panteonunda nüfuzlu yer tutmuş üçlük-Ahura-Məzda, Mitra və Anahid Ardi-Sura Türk tayfalarının məskun olduqları yaxın- uzaq geniş coğrafi ərazilərdə insanların həyatında və cəmiyyət hadisələrində köklü-əsaslı yer tutmuşlar. Təbii ki, tarixin ayrı-ayrı çağlarında Qərbi Avropadan gələrək Ön Asiyaya səpələnmiş tayfalar, o cüm-

¹ N.O.Emin. Qeydlər, s.244.

² S.B.Arutyunyan. Erməni mifologiyası, s. 118.

³ M.Xorenski. Armenia tarixi, s.38.

¹ M.Xorenski. Armenia tarixi, s.38.

² Yəni orada.

lədən, "İşkil" adı ilə nişan verilən çağdaş erməni əcdadları regionda güclü mə'nəvi və mədəni tə'sirə malik olmuş "Avesta" tanrılarının nüfuzundan kənarda qala bilməzdilər. Fikrimizin təsdiqi baxımından N.O.Eminin gəldiyi nəticə maraqlıdır. O, yazır: "Bütperəst Armeniyada mə'bədi "Mehian" adlandırıldılar. Bu söz, şübhəsiz, "Meher", "Mihr", yaxud "Mitra" - "Günəş" sözündən yaranıb ki, bu Pars allahına sonralar "Mehian", yə'ni "Meher evi", yaxud "Mihrin evi" adlandırılan mə'bədlərdə oda, atəşə səcdə edirdilər".¹

Göründüyü kimi, M.Xorenski yox, ona "İzahlar" əlavə edən N.Emin "Avesta" tanrısını "parslara" aid edir. Biz yuxarıda Azərbaycan türklərinin qədim tarixinə belə qeyri-elmi mövqedən yanaşmanın başlıca səbəbini 1828-ci il tarixi faciəmizdən sonra Türk dünyasına qarşı çevrilmiş rus-fars ittifaqının təəssübü ilə əlaqədar olduğunu söyləmişdik. Halbuki, Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş tayfalar Atəşgahlarda, başqa od inancılı tanrılarla bərabər, odun, atəşin atributu olan Mitranın da səcdəsinə enəndə Ön Asiya tarixi "Pers" adlı tayfanı tanıyırdı. Bu geniş ərazilərdə ulu tarixdən irili-xirdalı hərbiçiləri Türk tayfaları məskunlaşmışdı. Xoşbəxtlikdən onlar yaşadıkları ərazilərdə ata-babadan qalma tanrıları etnik yaddaşa çevirmişlər. Bu baxımdan Altay boylarından-Bia çayının sahillərindən Ön Asiyaya gələrək Biaini adında qüdrətli dövlət qurmuş əhalinin inancına işarə edən B.B.Piotrovskinin sözləri də maraqlıdır. O, yazır: "Van yaxınlığında qayada yerləşən məşhur "Allahın qapısı"nın etnoqrafik adı "Mher qapısı", yə'ni "Mitra"dır".²

Erməni mifologiyasına yekun olaraq bə'zi erməni ədəbiyyatında IV-V əsr müəllifləri kimi verilmiş, lakin hər ikisi anonim olan Aqafanqelə və M.Xorenskiyə istinad edən erməni tarixçilərinin fikirlərinə şərik çıxaraq bildirdik ki, orta əsrlərdə kilsə ədəbiyyatında "Hayk" adı ilə özlərini etnik icma olaraq nişan vermiş mühacir "İşkil" (bizim dildə "Səllim itlər") törəmələrinin səpələndikləri Kiçik Asiyanın ayrı-ayrı regionlarında "Avesta" tə'limini həyata keçirən kifayət qədər Zərdüşti səcdəgahlar ta Kiaksarın dövründən yüksək dövlət səviyyəsində fəaliyyət göstərirdilər. Şübhəsiz, bu dini ocaqlar sadəcə yalnız səcdə evləri olmamış, habelə Ön Asiya və Ön Qafqaz Türk əhalisinin maariflənməsi üçün ilk tə'lim-tərbiyə (məktəbləri) evləri olmuşdur.

İnkaredilməz tarixi həqiqətdir ki, Zərdüşti inanc evlərində alınan tə'lim səbəbindən erməni mifologiyasında xristian baxışı çox zəif iştirak etdiyi halda, bir çox dünya xalqlarının mə'nəvi və mədəni tarixində xüsusi xidmətləri olmuş məşhur "Avesta" tanrılarının orta

əsrlərdə "Hayk" adı ilə azsaylı etnik icmanın üzvü kimi özlərini nişan vermiş çağdaş erməni babalarının bir insan olaraq, mə'nəvi inkişafında müstəsna rol oynamışdı. Bu, təkzibedilməz tarixi həqiqət açıq-aşkar sübut edir ki, Ön Asiyada məskunlaşmış bir sıra xalqlar (məsələn, perslər, iverlər və b.) kimi çağdaş ermənilərin ulu babalarının da ilk mə'nəvi ataları – Azərbaycan türklərinin əcdadları olmuşdur. Təsədüfü deyildir ki, Strabon Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş və onlar üçün mə'lum şərəfli tarixi və zəngin mədəni irs qoyub getmiş ulu madayları perslərin müəllimi hesab etmişdir.¹

Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan "Avesta"nın başda baş Tanrı Ahura-Məzda² olmaqla, Tanrı panteonu çağdaş ermənilərin bir millət olaraq, tarixən mə'nəvi və mədəni inkişafında müstəsna rol oynadığı üçün səbəbkar xalqa minnətdar olmaq əvəzinə, əksinə, bu duzsuzlar, yeni din olaraq, xristianlığa keçdikləri çağdan Tanrı yolundan çıxıb, xristianlıqdan çox-çox uzaq olan şeytan yolunu tutdular, "öz silahımızla" özümüzü məhv etməyə qalxdılar. Başqa sözlə, mayasında quduzluq olan İşkil törəmələri müqəddəs duz-çörəyi yerə vuraraq Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş qədim Türk tayfalarına məxsus rəvayət qəhrəmanlarının və əcdad tanrılarının adı ilə Dədə torpaqlarımıza qarşı zaman-zaman iddialar qaldırmış, onlara isti ocaq vermiş günahsız ev sahibinin qanını axıtmışlar.

İndi də problemin təmligi naminə Roma müstəmləkəçilərinin Ön Asiyadan Qərbi Avropaya apardıkları "Avesta" tanrıları haqqında bir neçə söz söyləməyə ehtiyac duyulur.

Mitra tanrının Qərbi Avropaya doğru geniş dini-coğrafi arealda nüfuz etməsinin tarixi qədim romalılarla başlayır.

Xatırladaq ki, "Artaşat-1" adı ilə nişan verilən anonim xarabalığın abadlıq dövründə İlahə Anahidə yapılmış səcdəgahın uçqunları altında dizi üstündə körpəsini əyləşdirmiş Ana heykəli də aşkarlanmışdı.³ Ön Asiya Türk tayfalarının qədim mə'nəvi-ruhani tarixinin canlı şahidi olan bu tapıntı arxeoloji şəhərin "Xilaskar hamisi" hesab edilmiş İlahə Anahidin və onun körpəsinin şərəfinə yapılmış heykəldir. Şübhəsiz, inanc evində müstəmləkəçi Romanın diqqətini çəkən müqəddəs Ana heykəli, antik yunanlardan başlayaraq, qədim Şərqi başqa mifoloji tanrı panteonundan bəhrələnmiş Qərbin xristianlıq dövründə öz körpəsini dizi üstündə saxlayan Məriyəm bütünün (Ana heykəlinin) yaranmasına səbəb olmuşdur.

¹ N.O.Emin. İzahat. s. 287.

² B.B.Piotrovski. Van çarlığı. M., 1959 s.208.

¹ Strabon. Coğrafiya, XI, 13,2.

² Çağdaş farsların babaları Ahura-Məzdaya "Maşdayaukku" deyərmişlər.

³ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.45-46

Romalılar qonşu yunanlar kimi, Ön Asiyanın yalnız zəngin sərvətini, var-dövlətini talamamışlar, onun mə'nəvi və mədəni tarixinə də sahib çıxmışlar.

Qədim Şərqi sivil mədəniyyətindən daha yüksək nümunələr yarada bilməyən həm yunanlar, həm də romalılar yerli əhalinin mə'nəvi-dini və mədəni-mifoloji zənginliyinin güclü təsirinə məruz qalmışlar. Bu haqda yuxarıda danışılmışdı. Lakin yeri gəlmişkən bir-cə həqiqəti də qeyd edək: Boqistan ("Tanrılar Vətəni") dağında Ahura-Məzdanın Olimpi Yunan mifologiyasında Zevs Olimpiyi yaratdı, Van yaxınlığında sıldırım qayalarda "Mitra qapıları" (B.B.Piotrovski) romalıların mə'nəvi və dini baxışında gələcəyə işıqlı ilahi qapı açdı. Bu baxımdan antik mədəniyyətin tanınmış tədqiqatçılarından Kazimej Kumanetskinin gəldiyi elmi nəticə olduqca maraqlıdır. O, yazır: "Roma imperiyasının bütün ərazisində onun (Mitranın-Ə.T.) mövcudluğu ilk yüz illikdən Şərqi kultunun tə'sirini gücləndirdi."¹

Fikrin davamı olaraq, müəllif Mitranın işıq və xeyrxahlıq tanrısı kimi ölkədə köklü yer tutduğunu söyləyir və əlavə edir: "Mitrazm ən yüksək mərhələsinə bizim eranın III əsridə imperatorlar Diokletian sonuncu və Maksimianın dövründə çatmışdır. Maksimian hərbi yürüşlər zamanı dövlətin hamisi hesab edilən "Günəş Tanrısı" yenilməz Mitraya səcdə edərdi."²

İmperator I Feodosiyn dövründə Mitraya dövlət səviyyəsində münasibət dəyişilir. O, xristianlığı dövlət dininə çevirmək məqsədi ilə 392-ci ildə verdiyi Mitraya inancı qəti qadağan edən fərmanına-dək "Avesta" tanrısı İtaliyada dövlət səviyyəsində öz hakimiyyətini saxlayırdı. İtaliya körpüsü ilə keçərək Qərbi Avropada məğlub edil-məz Günəş Allahı kimi qəbul edilmiş Mitraya Ön Asyadan başlayaraq, Böyük Britaniyaya qədər milyonlarla müxtəlifdillilik insan inam bəsləyirdi. Bu da qədim dünyada «Avesta» tanrı panteonunun geniş ilahi coğrafi arealını təsdiq edirdi.

Problem ətrafında apardığımız araşdırmalardan o nəticəyə gəli-rik ki, «Avesta», Şumer, Orxon-Yenisey mətnlərində, habelə bir istiqamətdə ta Monqolstandan başlayaraq Kıpçaq çöllərində ("Herodot skifiyası"), digər istiqamətdə Ön Asiyada və Qafqazda daş-üstü yazılı abidələrdə, qaya rəsmlərində, arxeoloji tapıntılar olan ev-məişət əşyalarında (qab-qacaqda), hökmdarların və sərkərdələrin döyüş atlarına vurulan gərdənbəndlərdə, qadın bəzək ziynətlərində, xüsusən Atəşgah me'marlıq sənətində istifadə edilmiş bə-

zəklərdə, nəhayət Türkün mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə aid olan bütün sahələrdə dövrümüze qədər gəlib çıxmış "Əbədiyyət nişanı" şahidlik edir ki, nəhəng nəsil ağacından saysız şaxələrə ayrılan Türk tayfaları bu geniş coğrafi ərazilərdə bəşər tarixinin sübh çağını qarşılamışlar. Bu baxımdan haqqında araşdırma apardığımız "Artaşat" arxeoloji sahəsindən aşkarlanmış bütün tapıntılar Ön Qafqaz türklərinin mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixlərinin canlı şahidləridirlər. Məsələn, Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana maya olmuş Mar tayfalarının qədim ölkəsi olmuş "Qoşa dağlar" xarabalıqlarından B.N.Arakelyanın aşkarladığı, lakin etnomənsubiyyətinin üstündən riyakarcasına sükutla keçdiyi əvəz-siz qiymətə malik tarixi maddiyyət olan qədim vazanın "kimliyindən", hansı soyla ilişkiyindən, qısa da olsa, danışmaq gərəkli olardı.

Yüksək zövqlə cilalanmış, incə, zərif işləmələrlə bəzədilmiş, orijinal forma və üslubda qiymətli materialla hasilə gətirilmiş bu sənət əsəri saxta tarix ədəbiyyatında "Artaşat-1" adı ilə "erməniləşdirilmiş" arxeoloji xarabalığın Türk soylu qədim yerli əhaliyə məxsus şəhər olduğunu meydana qoyan növbəti "canlı" tarixi şahidlərdən biridir. Mövzumuz üçün önəmlisi budur ki, bu vaza Azərbaycan Türklərinin soykökündə iştirak etmiş Türk tayfalarının İlan ("Artaşat-1" arxeoloji rayonundan ilan totemi ilə ilişli müxtəlif formalı qadın bəzək ziynətləri və s. əşyalar da tapılmışdır) totemi ilə ilişlidir. Diqqətə cərpacaq dərəcədə hündür ayaqlı m.ö. III-I əsrlərə aid edilən bu ilahi rəmzli əşya inanc bayramları təntənələrində sarayda, əyan ailələrində, dini ocaqlarda istifadə edilmiş. Bəllidir ki, Azərbaycan Türklərinin qədim dövlətçiliyinin Manna və Maday dövründən başlayaraq İlan zoo-morfik obrazı sənətin müxtəlif sahələrində daha geniş yayılmışdır.

Yuxarıda "Kainat və Zaman" problemi ilə əlaqədar aparılan araşdırmanın nəticəsi də bunu sübut edir.

Bu gün ermənilərin yaşadığı dənənki Türk torpaqlarında aparılan bütün arxeoloji qazıntı tapıntılarına eyni iddia ilə qanuni cavab tələb edərək, problemimizi belə xülasə edirik: əgər tarixin daha son çağlarında "erməni" olaraq nişan verilmiş əhali əslən "hay"dırsa, yaxud "armyan" millətidirsə (tarix bu iddialardan imtina edir) və "Artaşat" da hayk övladlarının məskəni olmuşsa, bəs, nə üçün bu qazıntılar zamanı Avropadilli, "başı bəlalı", "əzabkeş", "yüksək mədəniyyətli" millətin varlığından xəbər verən nəinki bütöv bir maddi-mədəniyyətə, hətta özlərinin aşkarladığı və faktları açıq-aşkar, nə elmdən, nə tarixdən, nə insanlardan çəkinmədən, utanmadan necə xeyirlərini eləcə də uydurduqları, yozduqları keçmiş abadlıqda heç bir dədə izinə belə rast gəlməmişlər? Şübhəsiz,

¹ Kazimej Kumanetski. Qədim Yunan və Roma mədəniyyətinin tarixi. M., 1990, s.309

² Yəni orada, s.310.

əgər əllərinə özlərinə bənzər cuz'i bir əşyayi-dəlil keçmiş olsaydı, kilisə milçəyini üfləyib tropika filinə çevirən, dədəsi, nənəsi bəşərə mə'lum olmayan bu cırdan şeytan icmanın varisləri indikindən də (hələ başqalarının tarixinə, torpağına sahib çıxma-çıxa) hündür ha-
rayla aləmə car çəkərdilər.

Bütün bunlar göstərir ki, tarixin müxtəlif çağlarında Arazın sol sahilindən Qafqaz Oğuz Albaniyasının qərb ərazilərinə mövsümi iş üçün gələnlər arasında hərdən tək-tək «ilişib» qalan erməni ailələri hesabına rəvayət şəhəri "Artaşat" adı altında bütöv bir xalqa «qədim Qafqaz tarixi» yazmağın heç bir əsası yoxdur. XVI əsrdə Rəvan xanın Şah İsmayıl Xətayiə yazdığı məktub da bunu sübut edir. Bu haqda qarşıda danışılacaqdır.

VII FƏSİL. TİQRAN ARTAKSİ ATARPATIN SƏLTƏNƏT VARİSİDİR

Erməni tarix ədəbiyyatında keşiş müəlliflərin əcdad və yurd axtarırları ən'ənəsi yollarında son «orijinal» bir «kəşf» də tanınmış erməni tarixçisi Y.A.Manandyanın adı ilə bağlıdır. O, anonim müəllif M.Xorenski ilə əsası qoyulmuş «erməni Arşakiləri» ən'ənəvi iddianı davam etdirən erməni tarixçilərinin əksinə dayanır və bu təkziblə «erməni çar nəslə» axtarışında «II Tiqran Artaksi» versiyası ilə çıxış edir.

Bəs, Y.A.Manandyan tarixə yanaşmada «II Tiqran Artaksi» versiyası ilə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, xalqına «qədim tarix» yazan müəlliflərdən hansı cəhətlərlə fərqlənir?

Problemə yanaşma ayrı-ayrı istiqamətlərdən olsa da, gələnən ümumi nəticə eynidir.

Əvvəla, Y.A.Manandyanın «armyan Arşakiləri» konsepsiyasını qəbul etməməsi, bu kontekstdən erməni xalqına qalaq-qalaq düzülüb-qoşulmuş «Armeniya tarixləri»nin üstündən qara xətt çəkməsi deməkdir. Erməni müəllifinin bu mövqeyini gerçək tarix təsdiq edir.

«Armyan Arşakiləri» iddiası ilə tarixə yanaşan müəlliflər Part imperiyasının Ön Asiyada qərb əyalətlərini və Ön Qafqaz coğrafiyasını əhatə edən valiliklərini ümumiləşdirərək «Böyük Armeniya» adı ilə erməni babalarına aid «vahid dövlət» hesab edirlər. Bu mövqedə olan erməni müəlliflərinin bir qismi «armyan Arşakiləri» tarixini Part imperiyasının guya m.ö. Mtsibisdə iqamətgahı yerləşmiş anonim Vaxarşakin,¹ digərləri təxminən neçə əsr sonra guya Valarşapatda əyləşmiş Arşaklı valisi III Tirdatın² adı ilə əlaqələndirirlər. Bu mövqə ilə erməni tarixçilərinin bir qismi guya m.ö. "yaşamış" Vaxarşakı, digərləri m.s. III- IV əsrlərdə guya "Armeniyanı" çarı olmuş III Tiridatı çağdaş ermənilərin "çar babası" hesab edirlər. Erməni tarix ədəbiyyatında olan bu dolaşılıq, anlaşılmazlıq və kəskin ziddiyyət sadəcə bir həqiqət aşkarca sübut edir ki, «armyan Arşakiləri» iddiası ayrı-ayrı keşiş müəlliflərin, o cümlədən, anonim M.Xorenskinin adı ilə uydurulmuş rəvayətlərin N.O.Emin variantıdır. Part ölkə əhalisini Pers tayfaları kimi qələmə verən mə'lum rəvayətlərin məzmunu 1828-ci ildə qədim Azərbaycanı iki hissəyə parçalayan İran-Rus dövlətlərinin bu günə qədər sürən «mehriban qonşuluq» siyasəti ilə üst-üstə düşməsi də fikrimizi təsdiq edir.

¹ Qarşısında hakimiyyət ili qoymurlar, onu m.ö. ilə aid edirlər.

² Çarlıq dövrünü 293-330-cu illərə aid edirlər. Halbuki, Part dövləti və onun Arşaklı sülaləsi m.s. 227-ci ildə süqut etmişdi. Göstərilən illərdə artıq Pers-Sasani sülaləsi hakimiyyətdə idi.

Bə'zi erməni müəllifləri babalarının tarixini M.Xorenskinin «armyan Arşakiləri» epizodundan kənarında axtarırlar. Belələri erməni «dövlətçiliyi»nin «tarixi»ni şərikli Part imperiyasının bir parçasında deyil, «müstəqil Armeniya» dövlətinin «mövcudluğunda» axtarmağı düzgün «elmi» yol hesab edirlər. Onların fikrincə, babadan qalma ən'ənəvi «Böyük Armeniya» arzusunu reallaşdırmaq üçün məhz «müstəqil Armeniya»nın özündən başlamaq lazımdır.

Bəs, bu epizod üzrə «tarix» yazan müəlliflər ilkin «Armeniya»nı harada lokalizə edirlər?

Bu məqamda da erməni və mızdlu ermənipərəst müəlliflər versiyalarla çıxış edirlər. Bə'ziləri «Armeniya»nı Mesopotamiyada yerləşdirirlər. Bu yerdə də gerçək tarixə yanaşma meyli haçalanır: bir qisim müəllif M.Xorenskiyə istinadən «Armeniya»nı rəvayət çarı Aramin adı ilə Dəclə və Fərat çaylarının şimal axarları arasında ən'ənəvi iddiadan gələn «Mesopotamiya Armeniyası», yaxud «Qədim Armeniya» adında qələmə alırlar. Lakin yuxarıda yeri gəldikcə gətirilən kifayət qədər yazılı və şifahi maddi nümunələr çar Aramin Xaldey rəvayət qəhrəmanı olduğunu, erməni tarix ədəbiyyatında onun adı ilə əlaqədar adı çəkilən «Mesopotamiya Armeniyası», yaxud «qədim Armeniya» iddisinin da real həyatla, başqa sözlə, erməni babaları ilə heç bir əlaqəsi olmadığını sübut edirlər. Hətta bə'zi erməni alimləri «Armeniya» sözünü çar Aramin adı ilə bağlamırlar.

Bu mövqedə olan fikir sahibləri «Armeniya» adını Kappadokiya-da guya çar olmuş rəvayət qəhrəmanı Arimin «armenlər» nəslilə əlaqələndirən kilsə ədəbiyyatından gələn ən'ənəvi davam etdirirlər.

Başqa fikir tərəfdarlarına görə, guya «Hayasa Attsi», başqa adda, «Hayasa Azzi» tayfaları tərəfindən Biaini ölkəsi «işğal» edilir, qısa müddətli assimilyasiya yolu ilə qüdrətli bir dövlətin yüksək mədəniyyətli əhalisi «armyanlaşdırılır» və bundan sonra həmin coğrafi əraziyə «Armeniya», sakinlərinə «armyan» adı verilir.¹

Bir sıra erməni müəllifi isə «Armeniya» ölkə adını Fərat çayının şimal vadisində hələ m.ö. III minillikdə Assuriya gil yazılarında Şupria adında qeydə alınmış ölkə hərbi yolla Biaini dövlətinin inzibati ərazisinə daxil edildikdən sonra verilmiş ikinci adı olan Arme ilə əlaqələndirirlər. Onlar Biaini daş yazılarında çox aydın şəkildə qeyd edilmiş ölkə adı «Arme» sözünü öz əsərlərində çəkinmədən «Armeniya» formasına salmışlar. Belə müəlliflər, o cümlədən, Y.A.Manadyan Strabonu da saxtalaşdıraraq, yerli əhalisi Mar tay-

¹ Qr.Karaptsyan. Hayasa-armyan beşiyidir (armyanların etnogenezini və onların başlanğıc tarixi). İrəvan, 1947, s.127.

falarından ibarət olmasına baxmayaraq¹ «Armeniya» kimi qələmə verdikləri Armeininin ölkə tarixinə və ilkin Yunan-Selevki satrapı olmuş, sonralar satraplığı müstəqil dövlətə çevirmiş «Mar/Maday» nəsilli «Atarpatena əsilzadəsi» (M.Xor) Artəşesi (Artaksini) nişan verən zidiyyətli rəvayət versiyalarına gerçək erməni tarixi gözü ilə baxır və ümumilikdə onları «Böyük Armeniya» tarixi olaraq qələmə verirlər. Bu baxımdan Y.A.Manadyanın «II Tıqran Artaksi» konsepsiyası M.Xorenski ilə başlanan keşik kilsə ədəbiyyatında rəvayət çarı kimi təqdim edilən Tıqranı «II Tıqran» adı ilə tarixi şəxsiyyətə çevirmək və onun guya I Artəşesdən sonra «Böyük Armeniya»nın qüdrətli çarı olduğunu sübuta yetirmək məqsədi güdür.

Manuk Abeqyan «Böyük Armeniya» adı ilə bağlı olan Artəşesin, Böyük Tıqranın, Eruandin, Artavazın və bu sıradan olan digər «armyan çarlarının» şifahi xalq ədəbiyyatının, başqa sözlə, «Vipasan-kin ideal qəhrəmanları»² olduqlarını söyləyərkən, əlbəttə, bizim konsepsiyamızı təsdiq etmiş olur.

Elmi tarixdə əsas olmayan «Böyük Armeniya» illuziyası çar Aramin («erməniləşdirilmiş» Biaini çarı) güya Kiçik Asiyada işğal etdiyi ərazilərdə təşkil etdiyi I, II, III, IV «armeniya»ların, Biaini dövlətinin və onun işğal ərazilərinin, habelə Arsaklıların (Part imperiyasının) həm Ön Asiyanın qərbində, həm də Ön Qafqazda yerli qohum Türk tayfaları ilə müştərək yaratdıqları ayrı-ayrı əyalət tarixini çoxsaylı ziddiyyətli kilsə versiyaları əsasında «Armeniya» (Biaini dövləti nəzərdə tutulur) və «armyan Arşakiləri» adları altında erməni xalqının «tarixi» kimi qələmə verən ən'ənəvi iddiaların davamıdır.

Bəs, erməni müəllifi bu iddia ilə hər hansı bir maddi-mədəniyyətə söykənirmi? Olmaya Y.A.Manadyan gəlmiş konsepsiyanın təsdiqi üçün zidiyyətli rəvayət versiyalarına deyil, dünya elimində qəbul edilmiş üç şərtə—arxeoloji kəşfiyyat, antropologiya və linqvistikaya söykənməyin zəruri olduğundan xəbərsiz idi?

Əksinə, o, öz biliyi və dünyagörüşü ilə erməni tarix ədəbiyyatında ətrafdakılara nümunə olan tanınmış siyasət alimi idi. Məsələ ondadır ki, şovinist erməni alimi olmaqla, o, qarşısına xalqına tarix yazmaq məqsədi qoyarkən, onun əlinin altında elmi tarixin tələb etdiyi maddi-mədəniyyət nümunələri olmamışdı. Hələ ona qədər istər XIX əsrdən başlayaraq, Qərbi Avropa və rus alimlərinin, istərsə də

¹ Erməni «Vipasan» eposunda Ağrı dağının həm Kiçik Asiya, həm Qafqaz vadisindən başlayaraq Qoxtn (indiki Naxçıvan ölkəsi) əyaləti daxil olmaqla qədim tarixdən Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş Mar tayfalarının yaşadıqları xəbər verilir. Artəşes və Tıqran barəsində olan nəğmələr də Qoxtn rapsodlarına aiddir. Bax: Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.I, İrəvan, 1948, s. 39.

² Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.I, s.14.

XX əsr Sovet tarixçilərinin qədim erməni "dövlətçiliyi" ilə əlaqədar əl-lərində əsas mənbə Ön Asiya və Qafqazda əcdaddan məskun ol-muş Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş Türk tayfaları arasında yaradılmış, dillərdə nəsilərə ötürülmüş rapsod nəğmələri və rəvayətlər olmuşdur. Yerli xalqa məxsus bu ədəbiyyat nümunələri orta əsrlərdə erməni keşişləri tərəfindən kilsədə üzləri köçürülmüş və redaktə edilmişdi. Həmin nümunələr M.Xorenskinin adına istinad edilən "Armeniya tarixi"nə XIX əsrin əvvəllərində zaman-zaman əlavə olunmuşdu. Bu, kilsə rəvayət toplusu, başqa sözlə, mifoloji və filoloji materiallar, əsassız olaraq, "mö'təbər tarixi mənbə" kimi qəbul edilmiş və elmi tarix kontekstindən araşdırılmışlar. Burada proqramlaşdırılmış erməni tarixçilərinin siyasət mərkəzində qarşılarına qoyduqları başlıca məqsəd də Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş qədim Türk tayfalarının bəşər tarixinin sübh çağından əcdadlarının yaşadıkları tarixi ərazilərin "Böyük Armeniya" adı altında xəritələri tərtib edilsin və beləliklə, Qərbi Avropadan gəlmiş, tarixən köçkün və dilənçi mə'lum xalqa yerli Şərqi tarixi "yazılsın".

Maraqlıdır ki, Manuk Abeqyanın özü Tıqranı folklor qəhrəmanı olduğunu e'tiraf etsə də, necə deyirlər, it itdiyini yerə qoyur, ancaq erməni erməniyini yerə qoymur ki, qoymur. O, öz fikrinin ziddinə olaraq, epik obrazı tarixi şəxsiyyətə çevirməyə çalışır. Hətta epik ədəbiyyatda Tıqranın hansı dövrdə yaşaması barədə xəbər verilmədiyi halda, Manuk Abeqyan folklor qəhrəmanının şəxsiyyət olduğunu "sübut üçün" onun adı qarşısında dəqiq tarix qoymaqdan da çəkinmir.

Müəllifin "Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi" kitabının "Böyük Tıqrان haqqında epos və nəğmələr" bölməsinin adı da, orada gəldiyi nəticə də təkzibedilməz həqiqətə çevrilərək sübut edir ki, "Böyük Armeniya" real həyatda mövcud olmamış, "qədim erməni dövləti" yalnız və yalnız epos səhifələrində və epik nəğmələrdə "yaradılmışdı". Diqqət edək: "Tarixi baxımdan Vipasanın birinci qolu m.ö. I əsrdə yaşamış Böyük Tıqrana aiddir".¹

"Böyük Tıqranı" həm "Epos və nəğmələr" ("Vipasanın") qəhrəmanı, eyni zamanda, həm də onu dəqiq rəqəmlə "tarixi şəxsiyyətə" çevirərkən M.Abeqyanın fikir ziddiyyəti özünü aşkar göstərir. Maraqlı cəhət odur ki, bir neçə cümlədən sonra müəllifin fikir ziddiyyəti Azərbaycan tarixinin qədim dövrünü qəti saxtalaşdırmağa çevrilir. Burada artıq erməni aliminin qəhrəmanı m.ö. I əsrdə "yaşamış" "Böyük Tıqrان" deyil, m.ö. VI əsrdə Maday imperiyasının son çarı Asitiyaqın "müasiridir".

¹ M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, s.59.

M.Abeqyan yazır: "Vaxtilə bu epos (M. Xorenskidə olan epizodu şişirdərək "epos" adlandırır-Ə.T.) çox gözəl xalq hekayəti idi. Burada öz feodalına qulluq edən Vipasan əsas bir məqsədi güdüdü – özünün milli aləmdə hökmranlıq edən çarını vəsf etmək. Hər şey tamamilə hərəkətin vəhdətinin mərkəzini təşkil edən bircə məsələyə əsaslanırdı. Bu, iki xalqın – armanların çarı Tıqranın və Marların çarı Əjdahanın (Astiyaqın-son Maday çarı – Ə.T.) qarşılıqlı münasibətləri, onların qarşı-qarşıya dayanması, Əjdahanın Tıqrana qarşı sui-qəsd hazırlaması və onların toqquşması ilə bağlı idi".¹

M.Abeqyanın burada nişan verdiyi Tıqrان "II Tıqrان Artaksi" deyil, M.Xorenskinin "Armeniya tarixi" rəvayətlər toplusunda verilmiş Asitiyaq-Kir-Tıqrان epizodunun qəhrəmanıdır. Müəllif yuxarıda söylədiklərindən sonra "Armeniya tarixi"ndəki rəvayətin məzmununu verir. M.Abeqyan burada iki Tıqrان təqdim edir, onun fikrincə hər ikisi də eyni "epos və nəğmələrin" qəhrəmanıdır. Fərq ondadır ki, guya Tıqranın biri m.ö.I əsrdə, digəri m.ö.VI əsrdə yaşamışdı. Əgər sual olunsun ki, bəs, Y.A.Manandyan hansı Tıqranın "tarixini" yazır? Cavab olar ki, müəllifin kitabının adından bəlli olur ki, II Tıqranın. Əgər M.Abeqyanda "Armeniya" çarı Tıqrان ikincidirsə, bəs onun birinci Tıqranı, yəni Ata Tıqranı kimdir və hansı illərdə yaşamışdı? Olmaya m.ö. VI əsrdə yaşamış Tıqrان Y.A.Manandyanın Tıqranın atasıdır? Cəfəngiyyətdir!

Y.A.Manandyan öz Tıqranı "II Tıqrان Artaksi" adlandırır və onu xəyali I Tıqranın nəsil kökündən ayırır.

Dion Kassiy və başqa qədim müəlliflər Tıqranı Tıqranın atası hesab etsələr də, Y.A.Manandyan "II Tıqrان Artaksi" adı ilə "Böyük Armeniya" çarı yaratmaq ideyasında qəti qərarlıdır. Bu, erməni şovinizminin qızıdığı növbəti bir dövrün torpaq iddiasından irəli gəlirdi. Aşkarca görsənir ki, Vaspurakan² ölkəsinə məxsus rapsodların gələcək nəsilərə ötürdüyü qədim epik nəğmələr qəhrəmanı-"Atarpatena əsilzadəsi"(M.Xorenski) Artashesin, başqa sözlə, III Antioxun "strateqi" Artaksinin səltənət varisi Tıqrana yad rənglərlə bəzək vurasan, Ön Asiyada dövrün iki güdrətli imperiyasının (Roma və Part imperiyalarının) üz-üzə dayandığı çağda real həyatda olmayan "Armeniya" "dövlətinə" "II Tıqrان Artaksi" adı ilə "erməni ça-

¹ M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, s.59.

² Tarixən çarlıq Türk tayfa Başbuğu Asparuk tərəfindən təşkil edilmişdir. Ölkə də onun şərəfinə "Asparukan" (Asparukun yurdu, vətəni anlamı verir) namında tarixləşmişdir. Lakin erməni keşişləri Qafqaz Oğuz Albaniyasının tarixini saxtalaşdırmaq məqsədi ilə kilsə ədəbiyyatında sözün qarşısına "V" hərfini artıraraq, ölkənin tarixən olan "Asparukan" adını "Vaspurakan" şəklində qeydə almışlar.

rı” ideyasını ortaya atasan, əlbəttə, bu tarix deyil, şirin arzulardan doğan illuziyadır.

Qədim Şərqi tarixinə yanaşmada bu ziddiyyətli münasibətlərin yaranmasının əsası M.Xorenskidə qoyulmuşdu. Məsələn, bir rəvayətdə Artaşat şəhərini Artaşes, başqa versiyada onun oğlu Tiqrان inşa etdirir. Müəllif tarix qoymadan sasanilərin dövrünə etdiyi işarə ilə məhz Artaşatı saldıran Artaşesin də, Tiqrانın da m.s. yaşadığını xəbər verir. O yazır: “Pars çarı I Perozun hakimiyyətinin 3-cü ilində Armaniya Artaşesin oğlu Tiqrان səltənətə gəlmişdir”.¹

V.A.Abaza II Tiqranı I Artaşesin oğlu hesab edir və onun m.ö.90-cı illərdə yaşadığını yazır.² Göründüyü kimi, I Artaşeslə II Tiqranı ata-oğul hesab edən bir müəllif onların miladdan sonra, digəri miladdan əvvəl yaşadıklarını xəbər verir.

Başqa bir versiyada “Tiqrان problemi” daha da dolaşdırılır, anlaşılmaz bir vəziyyətə salınır. Lakin bu dolaşıqlıq mövzumuza aydınlıq gətirmiş olur: bəs, Y.A.Manandyan və başqa erməni müəllifləri “Armaniya tarixin”dən daha ilkin, daha “mö'təbər” hansı qədim mənbəyə istinadən öz qəhrəmanları Tiqranı “II Tiqrان” adı ilə m.ö. I əsrə aid şəxsiyyət kimi təqdim edirlər?

Diqqət edin. M.Xorenski fikrinin davamında daha nələr deyir: m.s. “Pars çarı Perozun 24 illik hakimiyyəti dövründə erməni taxtacına Tiqrانın yerinə qardaşı sonuncu Tiqrان (neçənci?!) keçir”.³

Bu epizodda Tiqrان adında ata oğul deyil, açıq-aşkar iki qardaş haqqında söhbət gedir. Ancaq başqa bir səhifədə Tiqrانlar artıq qardaş deyil, ata-oğul olaraq verilir.⁴ Növbəti versiyada artıq Tiqrانın oğlunun adı Tiqrان deyil, Vaxarşadır. Müəllif yazır: “Pars çarı Vaxarşanın hakimiyyətinin 32-ci ilində Tiqrانın (neçənci?!) ölümündən sonra oğlu Vaxarşa səltənətə gəlir”.⁵

M.Xorenskinin söylədiklərindən o nəticəyə gəlinir ki, Tiqrان “Pars çarı Vaxarşanın” müasiri olmuşdur. “Armaniya” çarı Tiqranı da, hörmət əlaməti olaraq oğlunun adını Vaxarşa qoymuşdur.

Əvvəla, nişan verilən çağda parsılar deyil, Arsaklı Türk sülaləsi hakimiyyətdə idi.

İkincisi, tarix “Vaxarşa” adında nə Pars, nə də uydurma “Armaniya” dövlətinin çarını tanımır. “Vaxarşa” adı “Valarşa” namının erməni kilsə ədəbiyyatında təhrif edilmiş formasıdır. Valarşa Arsaklı

çarlarından I Volokezə (117-140) verilmiş ikinci addır. Bu adlarla tarixin nişan verdiyi çarın etnomənsubiyyətə nə parslarla, nə də erməni babaları (İşkil) ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Başqa bir səhifədə M.Xorenski Tiqrان və onun oğlu Vaxarşanı Pars deyil, Arsaklı şəcərəsi ilə bağlayır. Digər versiyada Tiqrانın oğlunun adının Tiqrان olduğunu xəbər verən “Armaniya tarixi”ndə Ata Tiqrان m. ö. 550-558-ci il hadisələri ilə, Oğul Tiqrان m.ö. 95-55-ci il tarixlə müasirdir. M.Xorenski Astiyaçı guya “qətlə yetirmiş”(m.ö. 558-ci ildə) Tiqranı “Tiqrان Erundian” adlandıranda artıq o, nə Vaxarşa, nə də Tiqrان adlı oğlanların atası deyil, onun Bab, Tiran və Vahaqan adında üç oğlu vardı. Başqa səhifədə artıq Ata Tiqrان Oğul Tiqrandan deyil, iki qardaş Tiqrandan (Böyük qardaş Tiqrان, Kiçik qardaş Tiqrان) xəbər verilir.

Eyni dolaşıqlıq və fikir ziddiyyətləri “Artaşes” adında iki çarın şəcərəsində də özünü qabarıq göstərməsi barədə biz danışdıq.

“Armaniya tarixi”ndə əsası qoyulmuş bu dolaşıqlıqdan baş açma bilməyən, sonralar “mö'təbər” mənbə kimi M. Xorenskiyə istinad edərək əzəldən köçkün, qaçqın və dilinçi olmuş xalqına “tarix” yazan erməni müəllifləri və erməni diasporasından sifarişlər almış müzdlü ermənipərəst Qərbi Avropa tarixçiləri (Ö.Mommsen, Reynak, Ferrero, Morqan və b.) problemə dövrün siyasəti mövqeyindən yanaşaraq, öz subyektiv münasibətlərini “erməni tarixi”nə çevirərək geniş ədəbiyyatından gələn ən'ənədə olan xaosu bir qədər də dərinləşdirmiş və ağı qaradan, düzü əyridən, həqiqəti yalandan seçməyi olduqca çətinləşdirmişlər. Kitabın sonunda Artaşes, Tiqrان və başqalarının şəcərəsi ilə əlaqədar veriləcək sxem bu mənzərəni olduğu kimi canlandıracaqdır.

Bir əsərdə Tiqrانla əlaqədar bu qədər dolaşlıq nəsil şəcərəsi və onun zaman məhdudiyəti dəqiq olmayan “çar səltənətindən” danışan fantastik hadisələr oxucuya bəlli edir ki, anonim geniş M.Xorenskinin adına N.Eminin son təkmilləşmə apardığı “Armaniya tarixi”nin əsasını, tozbasmış kilsə küncündə ayrı-ayrı orta səviyyəli və həm də səviyyəsiz keşislərin cizmə-qarası arasından tapılmış neçə-neçə ziddiyyətli versiyalarda qələmə alınmış rəvayətlər təşkil edir. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacağını nəzərə alaraq Y.A.Manandyanın “II Tiqrان və Roma” adlı əsərini vərəqləməzdən öncə müəllifin köklü, əsaslı bir şəkildə faydalanmış olduğu Ö.Mommsenin üç cildə monumental “Roma tarixi” kitabının bizə maraqlı olan səhifələrinin nəzərdən keçirilməsi problemimizə aydınlıq gətirəcək fikrindəyik.

¹ M.Xorenski. Armaniya tarixi, s. 130.

² V.A.Abaza. Armaniya tarixi.SPb. 1888.s.36

³ M.Xorenski. Armaniya tarixi, s.130.

⁴ Yəni orada, s.134.

⁵ Yəni orada, s.97.

Alman alimi erməni tarix ədəbiyyatının təməl daşı hesab edilən anonim keşiş müəllif Moisey Xorenskinin adına istinad edilən "Armeniya tarixi"ndə elmə bəlli olan real tarixi əks etdirməyən, keşiş fantaziyasına məxsus illuziyalardan ibarət rəvayətləri nümunə gətirdikcə tam aşkar olacaqdır ki, erməni tarixçiləri çürük əsaslar üzərində dayanmışdı. Bu baxımdan erməni diasporasının verdiyi materiallar əsasında "Böyük Armeniya" tarixi yazmaq sifarişini almış müəllifin "Roma tarixi" kitabına əlavə etdiyi hekayətlərdə qədim Şərqi tarixinin saxtalaşdırılması qəbəri şəkildə diqqəti çəkir.

Ö.Mommsenin dilindən səslənən erməni keşiş hekayətlərindən birini olduğu kimi veririk. O, yazır: "Moisey Xorenskinin qeyd etdiyi kimi, Arman çarı Ardasx (anonimdir) Pers¹ (Paroyan) çarlığının qanununa əsasən malik olduğu ikinci dərəcəli mövqeyi ilə razılaşmışdır. O, Paroyan çarı Arsxaqanı² ali hakimiyyəti ona güzəştə gətirməyə məcbur etdi. Bunun ardınca o, İranda³ özünə saray tikdirdi, üzərində öz şəkili olan sikkə zərb etdirdi. Arsxaqanı İranın vassalı, öz oğlu Dikranı⁴ (yaxud Tiqranı) Armaniyanın vassal çarı təyin etdi".⁵

Əgər Ardasx da Armeniya çarıdırsa və o, İranı işğal edir, orada saray tikdirir, adına sikkə zərb etdirir, "dövlətin" mərkəzini İrana köçürürsə, bəs, "Pers" (Paroyan) çarı Arsxaqanı hansı "Pəriyaya vassal" təyin edir? Və əksinə, Ardasx Armeniya çarı olaraq qalırsa, bəs, onun oğlu Dikran (Tiqrان) hansı "Armeniya"ya (?) "vassal çar" təyin edilir?

Sifarişçi Avropa mxtaristlərinin riyakar maraqlarını təmin etmək üçün qədim Şərqi tarixinə bu cür antitarixi mövqedən yanaşmış Ö.Mommsenin nə "Armeniya çarı Ardasx"ın şəxsiyyəti, nə onun guya "İranda (?) özünə saray tikdirməsi", nə də "üzərində öz şəkili olan sikkə zərb etdirməsi" hadisəsi ilə bağlı fikirlərini nə qədim müəlliflər, nə də arxeologiya tarixi təsdiq edir.

Ö.Mommsen rəvayətin davamında belə yazır: "... O, (Ardasx-Ə.T.) qızı Ardasxanı isə Mirdat soyundan olan keçmiş Dəməv satrapı və qəsb edilmiş İberdə Aleksandrın valisi olmuş, Şimal dağları boyu Qara dəniz sahillərində hökmranlıq etmiş qüdrətli İber

¹ Müəllif Arsaqlı Türk-İskit çarlığını Paroyan-"Pers çarlığı" adlandırarkən yanlışlığa yol verirdi. Çünki Pers-Əhəməni çarlığına Makedoniyalı Aleksandr m.ö. 330-cu ildə son qoymuşdu. Bu haqda yuxarıda danışmışdıq.

² Fikrimizcə, rəvayət yazıya alınarkən "Arşaq xaqanı" sözü «Arsxaqan» şəklinə salınmışdı.

³ Tarixin bu çağında "İran" anlayışı olmamışdır.

⁴ Dikran adı qatışında mövzədə yazılmış "yaxud Tiqrان" sözü, şübhəsiz, tərcüməçi və ya nəşirə məxsusdur. Çünki rəvayətin "çar Ardasx" versiyasında vəlihöddin adı Dikrandır. Gözlənilən tərcüməçi adı "Tiqrان" formasını hazırlamaqla məqsədə yaxınlaşmağa, yəni rəvayət tarixini, guya real "tarixi" çevirməyə çalışır.

⁵ Ö.Mommsen. Roma tarixi. 3 cildli, c.3, s.304.

(Mitridat və onun soyundan olanlar Pont çarlığına hakim olmuşlar. Bu dövrdə Qafqazda "İberiya" axtarmağın tarixi əsası yoxdur. Qarşıda bu barədə danışılacaqdır.) knyazı Mirdoxata (Mitridata) ərə verdi".¹

Tarix xəbər verir ki, yanlış olaraq "İber knyazı" kimi nişan verilən Mitridat əslində Pont dənizinin şimal sahilləri boyu geniş Türk-İskit uluslarını, qədim Kolxidanı, Qafqazın şimal əyalətlərinin bir qismini, habelə Kiçik Asiyada Kannadokiya da daxil olmaqla, dəniz sahili əyalətlərini "Pont çarlığı" adı altında birləşdirən, qüdrətli dövlət yaradan və növbəti qərbi cahangirləri – Roma imperatorlarını Ön Asiyanın dərinliklərinə irəliləməyə imkan verməyən Mitridat Evpator (m.ö.111-63) idi.

Bəzi gürcü müəllifləri Pont çarları olmuş Mitridatların nəslini etnik mənsubiyyətcə özlərinin adına yazırlar. Lakin gürcü tarixçisi Nodar Lomouri Q.K.Qozalışvilinin bu yanlış konsepsiyasını qədim müəlliflərə – Appian, Polubiy, Diodor və başqalarına istinadən darmadağın edir.²

Problem ətrafında qədim müəlliflərə münasibət bildirən görkəmli alim E.Meyer və başqa tarixçilər ənənəvi fikrə şərik çıxaraq, Mitridatların Pers nəslindən olduqlarını yazırlar.

Erməni tarixçisi Q.X.Sarkisyan da eyni fikirdədir: "Əhəmənilər hakimiyyətinin süqutundan sonra Pont, Atarpatena, İberiya ölkələrini idarə edən hakimlər öz soyköklərinə görə tanınmış Pers nəslinə bağlı idilər".³

Əlbəttə, Mitridantları gürcü xalqının babalarından hesab etmək qəti əsassızdır. Onları "Dara nəslinə" bağlayan fikir sahiblərinə gəldikdə, onlar da məlum tarixi hadisələrə birtərəfli yanaşırlar.

Tarix xəbər verir ki, Maday imperiyasını xəyanət yolu ilə Mar/Maday nəslinin əlindən almış Pers-Əhəməni sülaləsinin son çarı Dara yunan ordusunun ağır zərbələrinə tab gətirməyərək, kiçik bir mühafizə hissəsi ilə Bakriyaya doğru qaçan günlərdə imperiyanın qərbində sıx yaşayan yerli əhalinin başçısı, qüdrətli sərkərdə Atarpat ölkəni ildırım sürətli düşmən axınının gətirəcəyi fəlakətdən xilas etmək məqsədilə Makedoniyalı Aleksandrla hərbi ittifaqa girir.

Atarpat xüsusi təlim görmüş çevik süvari Maday-Alban ordu birləşməsinin önündə Kiaksara vaxtilə şöhrət gətirmiş ölkə bayrağı altında Makedoniyalı Aleksandrla çiyin-çiyinə Hind qapılarına doğru ağır yürüş yolu keçir və verdiyi hərbi sözü şərəflə qoruyur.

Şərqdə "Selevkilər" və "Suriya çarlığı" adında yunan müstəmləkə dövləti qurulanda Kiçik Madayda Atarpatın şərəfinə ölkənin Mar-

¹ Ö.Mommsen. Roma tarixi. s.304.

² Qısalı bax: Nodar Lomouri. "Pont çarlığı tarixi". I hissə, Tiflis, 1979, s. 13-23.

³ Q.X.Sarkisyan. Tiqranakert (qədim erməni İemasının tarixindən). M., 1960, s.30.

/Maday/Maq əhalisinin əcdaddan daha sıx yaşadığı Qərb əyalətlərini birləşdirən ayrıca müstəqil dövlət qurumu yaradıldı. Bundan sonra müdrik sərkərdənin şərəfinə məlum coğrafi ərazi ümumtürk tarixinə Atarpatena (m.ö. IV əsrin 20-ci illəri – I əsr) ("Atarpatın vətəni")¹ adı ilə qədim Azərbaycan türklərinin növbəti dövlətçilik tarixinin parlaq bir səhifəsi kimi daxil oldu.

Əhəmənilərə qarşı ənənəvi tarixi düşmənçiliyə görə, heç zaman yunanlar Pers tayfasından, xüsusən "Dara nəslindən" nümayəndə seçib, ona satraplıq e'tibar edə bilməzdilər. Bu e'tibarsızlığın başqa səbəbi də var idi. Maday sarayında baş verən ciddi çəkişmələrdən xüsusi məharətlə istifadə edən kiçik Pers satrapı Əhəməni Kirin cahangir bir imperiyanın taxt-tacını xəyanət yolu ilə ələ keçirdiyi tarix yunanlara çoxdan məlum idi. Məhz bu ciddi səbəblərə görə, Selevkilərin dövründə Atarpatena, Pont və "İberiya" (bu dövrdə Qafqazda "İber" dövlətindən bəhs etmək tarixi saxtalaşdırmaqdır) çarlarını Pers mənşəli olaraq qələmə verən müəlliflər Ön Asiyada və Qafqazda qədim Azərbaycan türklərini qə'tiyyən görmək istəməyən, həmin ərazilərdə olan zəngin ümumtürk tarixini gələri tayfaların arasında dədə malı kimi bölüşdürən siyasət tarixçiləridir. Türk tarixinə qarşı olan bu siyasi münasibətin səbəbindəndir ki, Selevkilər dövrünün məlum çağında Atarpatın sülaləsinin nümayəndələrindən "Suriya çarlığı"nın tərkibində olan Arme (Şupria) əyalətinin canişini Artaksinin (Artəşesin²), Sofen canişini Zariadarın və Pont hakimi Mitridatın adına və onların yaratdıqları tarixə sahib çıxan məlum xalqların alimləri öz iddialarında kilsədə uydurulmuş çoxsaylı ziddiyyətli rəvayət versiyalarına deyil, bir tarixçi olaraq, arxeoloji kəşfiyyata, antropologiyaya və linqvistikaya söykənmiş olsaydılar, o zaman oxucunu inandırmış olardılar.

Tarix ədəbiyyatında xəbər verilir ki, romalıların Selevkilərə qarşı qələbəsindən istifadə edərək Arme, Sofen və Pont canişinlikləri ayrı-ayrılıqda özlərini müstəqil dövlət e'lan etmişdir. Biz problemin tələbinə uyğun olaraq yuxarıda Artəşeslə əlaqədar araşdırmalar apardıq. Ümumtürk tarixinin bir məqamına da aydınlıq gətirmək üçün Pont çarlığı haqqında bir neçə söz söyləmək yerinə düşərdi.

Tarix xəbər verir ki, m.ö. IV əsrin 30-cu illərində Pers-Əhəməni imperiyası Makedoniyalı Aleksandrın zərbələri altında tar-mar edi-

¹ "Atarpatena" namının kökü olan "Atar" mifik şəxs qədim Zərdüsti mifologiyamıza görə, "Od qoruyucusu", "Od mühafizəsidir". Qədim ölkə adımız olan "Atarpatena" anlamı ilə bəslənən dövr milli tariximizin dövlətçilik baxımından vahidləşməsi, bütövləşməsi dövrüdür. Azərbaycan türkünün xalq olaraq ilk təşəkkül dövrüdür.

² M.Xorenski məhz tarixi həqiqətə görə, Artəşesi "Mur/Maday" nəsil "Atarpatena əsilzadəsi" adlandırır. Bu haqda yeri gəldikcə danışılır.

ləndən sonra Yaxın Şərqdə bir sıra böyük və kiçik dövlətlər yarandı. Onlardan biri m.ö. II əsrin 90-cı illərində yaranmış və dünya tarixində müstəsna yer tutmuş Pont çarlığıdır. Pont çarlığı m.ö. II əsrin sonlarında VI Mitridat Evpatorun dövründə Yaxın Şərqdə qüdrətli bir dövlətə çevrilmiş oldu. Gürcü tarixçisi Nodar Lomouri yazır: "Qara dənizin Cənub-Şərq, Şərq və Şimal sahillərini öz hökmranlığı altında birləşdirən VI Mitridat Qara dənizin qərb sahillərini öz siyasi tə'sir sahəsinə daxil etdikdən sonra Asiyada hökmranlıq etmək iddiasına düşür".¹

Bu deyilənlərdən bəlli olur ki, gürcü tarix ədəbiyyatında "İberiya" (İberiya) adı ilə qeydə alınmış qədim Mesxet və Pont çarlığının başqa əyalətlərinin yerli sakinləri Mitridatın etnik cəhətdən mənsub olduğu əhalidir. Bu baxımdan Dion Kassiy tərəfindən söylənməmiş aşağıdakı fikiri olduqca maraqlıdır: "Mitridat Kiçik Armeniyaya (?) və başqa vilayətlərə daxil oldu. Yerli əhali ona iltifat göstərirdi, çünki onun həmyerliləri idilər və o, əslən çar nəslindən idi".²

Erməni keşiş müəlliflər Pont çarı VI Mitridat Evpatorla erməni babaları arasında qohumluq "yaratmaqla" başqa xalqların tarixinə şerik çıxmağa çalışırlar. Lakin bu "qohumluq" ziddiyyətli rəvayət versiyaları səhifələrində "baş verir". Məsələn, versiyaların birində Mitridat "Pers (Paroyan)" səltənətini ələ keçirmiş erməni çarı Ardasxın qızı ilə evlənir. Y.A.Manandyanın istifadə etdiyi rəvayət versiyasında Mitridatın qızı gah (Ata) I Tiqrana, gah da (Oğul) II Tiqrana "ərə gedir".

Erməni mifoloji ədəbiyyatında Pont çarı Mitridatla əlaqədar verilmiş rəvayətin başqa bir versiyasında Ata Tiqrana onun qızının əri, Oğlu Tiqrana isə nəvəsidir.

Qarşıda Y.A.Manandyandan danışarkən onun alman tarixçisi Ö.Mommsendən istifadə etdiyi bu versiya ilə əlaqədar kifayət qədər danışılacaqdır. Ancaq ziddiyyətli rəvayət versiyalarında vurğulanan incə bir məqamın məntiqinə əhəmiyyət verməmək mümkün deyildir.

Çünki orta əsrlərdən bəri "Armeniyanın tarixi" yazmaq naminə, savadı oldu-olmadı, əksəriyyəti keşişlərdən ibarət olan "tarixçi"lərdən başayaraq, onların alim varislərindən də müxtəlif ziddiyyətli versiyalarla Qədim Şərq tarixində ayrı-ayrı etnik adla öz yerini tutmuş istər yerli, istər gələri türk tayfaları olsun, fərqi yoxdur. özlərini onların soykökünə calamağa çalışmışlar, çalışırlar və çalışacaqlar! Çağdaş ermənilərin "Pont çarı" Mitridatla "qohumluq" iddiaları da bu qəbildəndir. Lakin onlar başa düşməzlər ki, nəinki müxtəlif versiyalı rəvayətlərdə, hətta istər Maday imperiyasının son çarı Astiyaqla,

¹ Nodar Lomouri. Göstərilən əsəri, s.5.

² Yeno orada, s.23.

istər Perslərlə, istər Arsaklılarla və yaxud başqa xalqlarla qız verib, qız alsalar və qohum olsalar belə, bu şəxsi ailə qohumluğu heç bir əsas vermir ki, bu öləri təbii münasibət hesabına başqa xalqa məxsus ölkənin mə'nəvi, mədəni və dövlətçilik tarixinə sahib çıxılsın.

Mitridatla Ardasxın qohumluğundan danışan Ö.Mommsen sözüünə davam edərək yazır: "Bundan sonra o, (Ardasx-Ə.T.) Lidiy çarı Krezanı əsir aldı, iki dəniz arasındakı böyük ərazini (Kiçik Asiyada) işğal etdi və Qərbi ələ keçirmək məqsədilə dənizdə saysız-hesabsız gəmilərlə yola çıxdı. Bu dövrdə Romada hərc-mərclik hökmranlıq etdiyindən o, heç yerdə ciddi müqavimətə rast gəlmədi. Lakin onun əsgərləri bir-birini öldürməyə başladılar. Ardasxı da öz yaxınları qətlə yetirdi".¹

Ardasxın Lidiy çarını əsir alması, Kiçik Asiyada iki dəniz arasındakı (Qara dənizlə Aralıq dənizi nəzərdə tutulur) sahil torpaqlarının işğal etməsi hekayəti, başqa sözlə, həmin ərazidə vilayət və dövlətlərin Ardasx tərəfindən işğal edilməsi, onun lidiylərlə apardığı müharibələr sülhə görə Qalis (Qızıl İrmak) çayının hər iki dövlətin sərhəddi olması və s. hekayəti Atarpatena nəsilli Mitridatın iki dəniz arası ölkələrini işğal edərək qüdrətli Pont çarlığı yaratması tarixini xatırladır. Açıqca görsənir ki, yuxarıdakı hekayəti uyduran müəllif xatırladığımız tarixi hadisələrdən faydalanmışdı. Bu hekayətdə Ardasxın, qarşıda danışacağımız rəvayətdə Artashesin və Tiqranın Romaya yürüşlərindən, hətta onların qələbələrindən danışan müəlliflər də Pers-Əhəməni hökmdarı Kserksin Yunanıstana etdiyi uğurlu hərbi yürüşündən danışan mənbələrə söykənmişlər.

Yuxarıda deyilənlərdən aşkarca görsənir ki, "əcdad" və "qohum" axtarışlarında yeni arman çarı - "çar Ardasx" variantını yaratmaqla rəvayət müəllifi bir tərəfdən erməni tarix ədəbiyyatında olan xaosu bir qədər də dərinləşdirir, digər tərəfdən, M.Xorenskidən başlayaraq, xalqına "tarix" düzüb-qoşan bütün keşişlərin və onların tarixçi varislərinin riyakarlığını nişan verir. Maraqlı odur ki, bu müəlliflər "Böyük Armeniya" mifi ilə əlaqədar istifadə etdikləri müxtəlif rəvayət versiyalarında bir-birini qəbul etmir, əksinə, biri digərini rədd edir, hər biri özünün guya dövr üçün siyasi dəyəri olan "orijinal" hesab etdiyi versiyasını irəli sürür. Əslində eyni məzmun və eyni mənada olan rəvayətlərdə şəxs adları dəyişdirilir, vəssalam. Bu baxımdan Ö.Mommsendə Ardasxla əlaqədar M.Xorenskinin adından verilən hekayəti, "Armeniya tarixi"ndə Artashesdən danışan aşağıdakı nümunə ilə üz-üzə qoysaq, bəlli olar ki, erməni ta-

rix ədəbiyyatında uydurulmuş mifoloji "tarix" elmi tarixi əvəz edir. Anonim müəllif yazır: "Artashes iki dəniz arasındakı¹ qurunu istila edərək bütün Qərbi ələ keçirmək arzusu ilə Okeanı küllü miqdarda gəmi ilə doldurdu. Bu dövrdə Romada böyük qarşıqlıq və iğtişələr baş verdiyindən Artashes ciddi müqavimətə rast gəlmədi. Lakin deyə bilmənəm, hansı səbəbdənsə dəhşətli hərcmərclik və iğtişəş baş verdi, çoxsaylı ordu bir-birini məhv etməyə başladı. Deyilənə görə, Artashes xilas qaçmaqda gördü, lakin o, 25 illik çarlıqdan sonra öz döyüşçülərinin əli ilə qətlə yetirildi".²

Erməni tarix ədəbiyyatında üz-üzə qoyulması onlarla belə faktlar elmdə təkzibedilməz bir həqiqəti aşkarlayır: əcdadı və etnik adı bəlli olmayan xalqına qalın-qalın "tarix" kitabları həsr etmiş erməni keşişləri və onların varisləri tarixi reallığa deyil, orta əsrlərdən başlayaraq "Hayk dövləti" yaratmaq arzusu ilə allahdan üz çevirib, şeytana qəlb verən qüvvələrin kilsə küncələrində zaman-zaman redaktəsinə məruz qalmış, mifoloji erməni ədəbiyyatı kimi mühafizə edilib saxlanmış qədim Şərq rəvayətlərinə istinad etmişlər. Bu məqamda çar Ardasx və onun oğlu Dikrandan danışan uydurma hekayətin qədim Ön Asiyanın elmə mə'lum olan gerçək tarixinin üzərinə çəkilmiş keşişin qara çuxası, açıqca göstərir ki, bir tərəfdə riyakar cırdan şeytanın nəyin bahasına, hansı yolla olur-olsun başqa xalqların torpaqlarını ələ keçirmək hərisliyi, o biri tərəfdə elmi tarixin maddi sübutları qarşı-qarşıya dayanır. Bu haqda yeri gəldikcə danışılacaqdır.

Erməni ədəbiyyatında qədim Şərq tarixinə qarşı saxta münasibətin siyasi mənşəi mə'lumdur. Belə ki, dünya tarixində bənzəri olmayan 1828-ci ilin qanlı irtica müqaviləsindən sonra Suriya, Livan, İrak, Türkiyə və İran ərazilərində tarixən pərakəndə yaşamış vaxtilə Qərbi Avropanın mə'lum regionundan Kiçik Asiyaya yunanların qoyduğu "İşkil" ("Səllim itlər"-XVI əsr erməni keşişi Simeon Lehatsi) adı ilə gəlmiş köçgünlərin (erməni kilsəsi Ortodoks kilsəsindən ayrılan dövredək erməni babalarının millət adı olmamışdır-akad. N.Marr)³ çox yoxsul və dilənçi ailələrinin böyük bir qismini Azərbaycan türklərinin Ön Qafqaz torpaqlarında yerləşdirdilər. Bu dövrdən də köçürülmə və yerləşdirilmə sənədlərində Rus imperiya siyasəti nəticəsində məqsədli şəkildə orta əsrlərdən bəri öz-özünü

¹ Qara dənizlə Aralıq dənizi arasında yerləşən Kiçik Asiya torpaqları nəzərdə tutulur. Erməni kilsə ədəbiyyatından gələn bu "iki dəniz arası" bölgü Sovet tarixşünaslığında "Böyük Armeniya" adı ilə sün'i şəkildə Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı Azərbaycan türklərinin qədim ərazisində yerləşdirildi və bununla da qaçqın və köçkün ermənilərin torpaq iddiaları ilə əlaqədar saxta «əsas» yaradıldı.

² M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.64-65.

³ Kirzioğlu. Göstərilən əsəri, s.133; Elat Urus. Tarixdə ermənilər, s.97,102.

“hay” adlandırmış əhalinin Ön Qafqazda “hay” mənsubiyyəti rəsmi dövlət sənədlərində sün’i şəkildə “armyan” millət adı ilə əvəz edilir. Bu dövrdə qədim müəlliflərin əsərlərində “armyan” millət, “Armeniya” ölkə adına rast gəlmək mümkün deyildir. Ön Qafqazda bu ad-qoymanın binövresini XVIII-XIX əsrlərdə Venesiya-Rus mxtaristləri keşiş müəlliflərin “tarix” kitablarının rus dilinə çevirdikləri nəşrlərində qoymuşlar. Əgər erməni tarix ədəbiyyatında iddia edilən qədim dövrdən başlayaraq, “Armeniya” adında dövlət və “armyan” namında etnos tarixə bəlli olsaydı, şübhəsiz, bu adlar Assuriya və Biaini yazılarında qeydə alınardı. Bir qədər sonra istər orta əsrilər hayk müəlliflərinin, istərsə də Qərbi Avropa tarixçilərinin rus dilində nəşrlərində millətin ilk “hay” adı “armyan” (M.Xorenskinin adına istinad edilmiş “Armeniya tarixi”nin rusdilli nəşrində erməni mətnində olan “hay”ı “armyan”a, “Hayastan”ı “Armeniya”ya çevirmiş tərcüməçi və nəşirə İ.Şopen öz e’tirazını bildirir) namı ilə əvəzləndirildi. Elə bu dövrdən də rus və erməni tarix ədəbiyyatında qədim Ön Asiya və Ön Qafqaz tarixinin ən irtica formada saxtalaşdırılması erası başlanır. Heç də təsadüfi deyildir ki, görkəmli şərqşünas alim V.V.Bartold vaxtilə həyəcan təbili çalırdı: “Bəla orasındadır ki, yunan tarixi məlumatlarını biz çox sonrakı şəkildə, düzəlişə məruz qalandan sonra görürük; onlar çox vaxt sadəcə olaraq tutuşdurulan məlumatların hər cür tənqidsiz kompilyasiyasından ibarətdirlər. Ona görə də onların hamısına böyük ehtiyatla yanaşmaq lazım gəlir”.

Akad. V.V.Bartoldun həyəcanına səbəb olmuş real saxtakarlığın nəticəsidir ki, erməni və muzdlu ermənipərəst müəlliflər Avropadan “İşkil” (“Səlim itlər”) damğası ilə Kiçik Asiyaya gələn, tarixən Şərqdə bir qarış torpağı olmayan, tarixin ayrı-ayrı dövrlərində ilkin Ön Asiyanın Qərb əyalətlərində ailə şəklində pərakəndə yaşayan bu əsilsiz-köksüz etnosa XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, həsr edilmiş qalaq-qalaq “milli tarix” kitablarında, tərtib edilmiş xəritələrdə “Armeniya” adı ilə “doğulan” “qədimdən qədim” tək bircə “dövlət” deyil, hətta neçə-neçə “dövlətlər” “təşkil etmişlər”. Bu haqda başqa bir yazımızda kifayət qədər danışılmışdı.¹

Dünya erməni mafiyası təşəkkül tapdığı ilk dövrdən arzuladıqlarını “Böyük Armeniya” tarixini yazdırmaq üçün ələ keçirilən muzdlu müəlliflərə² ilkin “mö’təbər mənbə” olaraq, kilsədə redaktə edilmiş qədim Şərq rəvayətlərindən ibarət materialları təqdim etmişdir.

¹ Əjdər Tağıoğlu. “Erməni dövlətçiliyi” illuziyası və “İşkil” (“Səlim itlər”) etnosunun “hay” və “armyan” anlamları ilə əlaqəsi” - bax: “İki sahil” qəz. 2001-ci il 31 oktyabr, 3, 4, 6, 7 noyabr tarixlərində olan sayları.

² “Ön söz”də bu haqda ətraflı danışılmışdı.

Belə müəlliflərdən birisi də haqqında söhbət gedən alman alimi Ö.Mommsendir. İndi də onun yuxarıda yarımçıq saxladığımız sözünün, əslində “tarix” adına nağılının ardını dinləyək: “Ardaxın ölümündən sonra onun varisi Dikran (başqa rəvayətdə Artaşesdən sonra onun oğlu Tiqran–Ə.T.) öz ordusunu Armeniyaya yürüş edən yunanların (başqa sözlə, romalıların) üzərinə yeritdi, onların hücumunu dayandırdı. Çoxlu hərbi qüvvə ilə Maydakı (Mazak-Kappadokiyada) və ölkənin idarəsini kürəkəni Mitridata tapşırı, özü isə Armeniyaya qayıtdı”.¹

Yuxarıdakı fikrin iki məqamına aydınlıq gətirmək problemin açımı baxımından maraqlı olardı.

Əvvəla, müəllif yunanlarla romalıları eyniləşdirərkən onların ayrı-ayrı xalq olduqlarını, onların iştirakı ilə Ön Asiya torpaqları uğrunda iki Şərq cahangir ölkəsinin müxtəlif dövrlərdə apardıqları mübarizə tarixlərini qarışdırır. İnanırsən ki, “Roma tarixi” kimi monumental bir əsərin müəllifi belə bir kobud səhvə yol vermiş olsun. Fikrimizcə, Yunanıstanı Roma, yaxud Romanı Yunanıstan kimi qəbul etdirmək istəyən Ö.Mommsen deyil, ona erməni diasporasının təqdim etdiyi rəvayətdə məqsədli şəkildə redaktə aparən erməni təəssübkeşi olan rus tərcüməçisi və nəşirdir. Əgər yağ suya qarışdırıb onu görünməz etmək mümkün olarsa, o zaman, ayrı-ayrı rəvayətləri “Roma tarixi” kitabına əlavə etməklə onu hadisələrin ana xəttində, yəni Roma sərkdələrinin Şərqə yürüş tarixi çərçivəsində əritmək, nəticədə “Armeniya tarixi” yaratmaq “mümkün olar”.

İkincisi, yuxarıda aydınca deyilir ki, Ardaxın oğlu Dikran “Armeniya”ya hücum edən yunanların (müəllifin fikrincə, “yaxud romalıların”) qarşısını alır, ölkəni fəlakətdən xilas edir, Kappadokiyada Maydakı (Mazaki) və ölkənin idarəçiliyini kürəkəni Mitridata tapşır, özü isə “Armeniya”ya qayıdır. Maraqlıdır, bircə o deyilmir ki, Dikran hansı “Armeniya”nı düşməndən xilas edir, hansı “Armeniya”ya qayıdır. Ancaq Maydakın (Mazakın) Kappadokiya şəhəri olduğuna edilən işarə mətləbə aydınlıq gətirmiş olur.

Belə ki, “Roma tarixi”ndə verilmiş Kappadokiyaya yürüş hekayəti Dikranın (müəllifə görə, yaxud Tiqranın) adı ilə əlaqələndirilsə, bu rəvayət hadisəsi “Armeniya tarixi”ndə çar Aramın adına yazılır.

Ö.Mommsendə Kappadokiya “Armeniya” adı ilə nişan verilir. Dikran onu yunanların (“yaxud romalıların”) işğalından xilas edir, anonim müəllif M.Xorenskidə çar Aram Arimin soyundan olan arimlərə (armenlərə) qələbə çalır, qədim Xett ölkəsi olan Kap-

¹ Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, II cild, başlıq 8, s.304-305.

padokiyanı işğal edir və oranı öz adına uyğun olaraq guya "Büncü Armeniya" adlandırır və bundan sonra «qədim Armeniya»ya qaydır.¹

Bir qədər yuxarıda alman tarixçisi Mitridatı Ardasxın, burada isə onun oğlu Dikranın qızının əri kimi verir.

"Roma tarixi" kitabına əlavə edilmiş "Armeniya tarixi" epizodlarına aid olan səhifələrin sonlarında artıq Mitridat nə Ardasxın, nə də Dikranın (Tiqranın) kürəkəni deyil, əksinə Ata Tiqran Mitridatın kürəkənidir.

Alman tarixçisinin "Ardasx və Dikran" əhvalatında hadisələrə olan subyektiv münasibəti açıqca göstərir ki, "erməni əcdadı" axtarıqları prosesində tənqiddə tablaşmayan başqa bir uydurma versiya kimi, erməni tarix ədəbiyyatında sükutla üstündən keçilirsə də, Dikranın Tiqran formasından fantastik bir şəkildə istifadə edilir. Bu məqamda Tiqran Ardasxın deyil, Artaşesin oğluna çevrilir.

M.Xorenskidə və Ö.Mommsendə erməni "dövlətçiliyi" ilə əlaqədar verilmiş bu rəvayət və hekayətlər arasında aşkarca diqqəti cəlb edən fikir ziddiyyətləri sübut edir ki, kilsə materialları əsasında tərtib edilmiş bu əhvalatların elmi tarixlə heç bir əlaqəsi ola bilməz. Əgər M.Xorenskidə çar Aramın romantik sərgüzəşlərində "qədim Armeniya"dan başqa, "əlavə" dörd "Armeniya" təşkil edilirsə, Ö.Mommsenin istifadə etdiyi rəvayətdə erməni "çarı" Ardasx partlıların Persiyadakı ərazilərindən başlayaraq, Kiçik Asiyanın Aralıq dənizi sahili rayonlarından geniş əraziləri "ələ keçirir", "saysız gəmilərlə dənizə çıxaraq Qərbə yürüş edir", Romada da "anarxiya hökm sürdüyü" üçün heç bir ciddi maneəyə rast gəlmir, beləliklə, Qərbi Avropanın bu hissələrini də "işğal edir".

Maraqlıdır ki, kilsə küncündə, xalis erməni iyi verən üfunətli şam piyinin işığında bu rəvayəti düzüb-qoşan məktəbli keşiş tarixi.. tanımadığı "Ardasx" adlandırdığı "çarı" Romaya kimi gətirib çıxarı, orada da onu öz yaxın adamlarının əli ilə də qətlə yetirir.

Əlbəttə, bu əhvalat yalnız yuxularda dünyanı işğal edən, saysız ölkələrə "şahənşah" "olan" bir ipləmə erməni dəlinin şirin arzularından uzaq getməyən ağıldan kəm, xalqı üçün mə'nəvi və ideoloji tir-yək olan super şovinist keşiş xəyalının romantik təsəvvüründən başqa bir şey deyildir. Həmin şirin arzulardır ki, tarixin tanımadığı "çar Ardasx" adı ilə qüdrətli Parn-Türk tayfasının Arsaklı sültonətinə sahib çıxılır, habelə Ön Asiya "ələ keçirilir", "Armeniyanın" (!) sərhədləri iki dəniz arasında (Qara dənizlə Aralıq dənizi arasında) genişləndirilir, su yolu ilə Roma kimi dövrün qüdrətli ölkəsinə "Armeniya ordusu" "hücum edir", "qələbə çalır" və küllü miqdarda hər-

bi qənimət "Armeniyaya" "daşınır" və s. və i.a. Bu məqamda Ö.Mommsen orta səviyyəli keşişlərin canlı həyatdan uzaq, kilsənin matəm melodiyası altında uydurulmuş rəvayətlər əsasında tərtib etdikləri "tarix" kitiablarında başqa xalqlara, xüsusən Azərbaycan türklərinin əcdad kökünə məxsus tarixin eybəcərləşdirilərək "erməniləşdirilməsində" qabarıq nəzərə çarpan şovinizmi oxucunun diqqətinə çatdırarkən həqiqəti söyləyirdi. O, yazırdı: "Bu hekayətlərdən I Mitridatın¹ apardığı müharibələrə dair müxtəlif təfsilatlar öyrənmək çətin deyil. Lakin hekayətdə, görünür, hər şey qarışıq salınmış, o, qeyri-uyğun əlavələrlə bəzədilmiş və vətənpərvərlik hissinə təhrif edən faktla Armeniyaya göndərilmişdi. Armeniyanın Krass üzərində çaldığı qələbə də eynən bu şəkildə yazılmışdı.

Bu. Şərq hekayətlərinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Çünki onlar əsil xalq hekayətlərindən deyil, onların bir qismi İosif, Evseviy və b. kimi beşinci yüzilliyin tanınmış xristian tarixçilərinin erməni rəvayətləri ilə qarışdırılmış yazılarından, bir qismi yunanların tarixi romanlarından və həmçinin, şübhəsiz, Moiseyin vətənpərvərlik xülyələrindən iqtibas edilmişdir".²

Ö.Mommsenin gəldiyi nəticə bütün erməni müəlliflərinə tutarlı və əsaslı cavab olaraq mə'lum həqiqəti bir daha nəzərə çatdırır ki, erməni keşiş ədəbiyyatında olan başqa rəvayətlər kimi, bu rəvayət də xalqın mə'nəvi-siyasi tarixini əks etdirən həqiqətdən uzaq, gerçək tarixlə heç bir əlaqəsi olmayan, lakin xristianlara yaxşı mə'lum olan "İosif və Evseviyin yazılarından" və "Yunanların tarixi romanlarından" alınmış və bəzi hissələri Moisey Xorenskinin "vətənpərvər fantaziyasında" «dəyişdirilmiş», "erməniləşdirilmiş" rəvayət formasıdır. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, erməni tarix ədəbiyyatı orta əsrlər dövrü qaranlıq kilsə künclərində orta səviyyəli keşişlərin "vətənpərvər fantaziyasının" məhsulu olan uydurmalar, həm də məzmunca bir-birinə zidd rəvayətlər əsasında tərtib edilmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, "Ardasx-Dikran" versiyası ilə Ata Tiqran və Oğul Tiqran epizodu üçün hazırlıq işləri aparən Ö.Mommsenin erməni babalarının tarixinə ata-oğul arasında guya

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.50.

¹ I Mitridat (m.ö. 302-266) Pont çarlığının əsasını qoymuşdu. O, Atarpatın nəslindəndir. Yunanların geniş miqyaslı hərbi yürüşlərində Makedoniyalı Aleksandrla çiyin-çiyinə döyüşmüş, ağır döyüşlərdə imperatorun e'tibarını və məhəbbətini qazınmış Atarpatın şərafətli Kiçik Maday müstəqil Atarpatena dövlətinə çevrildi. Selevkilər dövrü Ön Asiyanın qərb əyalətlərinə cənubşimal Atarpatın çar nəslindən olan nümayəndələr təyin edildi. Hələ I Mitridatın çarlıq dövründəki Pont dənizinin Kolkidama cənubunda hüdüdlənən ərazilər də daxil olmaqla Atarpatena dövlətinin ərazisinə daxil idi (bax: 15-ci Beynəlxalq Şərqişünaslar Konqresi əsərləri, II, M., 1963, s.197).

² Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, II bölmə, s.305.

baş vermiş hadisələrlə əlaqədar əlavə etdiyi qısa-qısa epizodlardan qaynaqlanaraq, "II Tigran və Roma" kitabını yazan Y.A.Manandyanın öz işini hansı çürük əsaslar üzərində qurduğunu, hansı e'tibarsız bünövrə üzərində dayandığını açıq göstərir. Elə buna görə də Y.A.Manandyan alman tarixçisinin kitabında romalıların Şərqi yürüş dövrlərini əhatə edən hadisələrə sün'i şəkildə əlavə edilmiş dolaşq Tigran (Ata Tigran və Oğul Tigran) və "Armeniya" fraqmentlərini iri həcmli guya "tədqiqat" əsərinin materialına çevirmək üçün onlara tarixin təsdiq etmədiyi uydurma epizodlar əlavə edir.

Y.A.Manandyan arxeoloji mədəniyyətə söykənməyin bəhrələndiyi materialların istənilən nəticəni verməyəcəyini nəzərə alıb, orta əsrlər kilsə ədəbiyyatından gələn rəvayət versiyalarını dövrün siyasi tələbləri baxımından ümumiləşdirərək yenidən modernizə etmək və ənənəvi kilsə siyasətini ruhən növbəti torpaq iddiasının qızıdığı illərin erməni millətçi ehtiraslarına uyğunlaşdırmaq və beləliklə sün'i "xilaskar II Tigran" fantastik obrazını yaratmaq yolunu tutur. Bu məqsədlə də o, M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ndə verilmiş "çar Ardasx" rəvayətini tam sərbəst şəkildə "gerçək tarixi hadisə" kimi alır və onu uydurduğu "II Tigran Artaksi" adlı çarın ünvanına yazır. Y.A. Manandyan, hətta Part (Parfya) imperiyasının tarixini saxtalaşdırmaqdan belə çəkinmir. O, yazır: "Təbii ki, parfyalıların məğlubiyyəti ona gətirib çıxardı ki, Parfya Arsaklılarının keçmiş vassalları olmuş Armeniya dövlətinin bütün qonşuları Tigranın ali hakimiyyətini tanımaq məcburiyyətində qoydu".¹

Deyənlərdən açıq görsənir ki, mənsub olduqları xalq üçün "tarix" düzüb-qoşan orta əsrlər keşiş müəlliflərindən başlayaraq, Y.A.Manandyanadək kilsədə uydurulmuş bir rəvayət, gerçək tarix adına eyni məzmununda, gah Ardasxın, gah Artashesin, gah da Tigranın adı ilə əlaqələndirilir.

Y.A.Manandyanın II Tigranla bağlı başqa bir fikir ziddiyyəti də diqqəti çəkir.

Dion Kassiyin rəvayətə əsasən verdiyi xəbərə söykənən Y.A.Manandyan görə, guya II Tigran Atarpatenani "işğal etdikdən sonra" ölkə çarının qızı ilə evlənir. Başqa bir kilsə versiyasında Tigran bir qızını Atarpatena çarına, digərini Part hökmdarına əvə verir və özünü guya "şahənşah" e'lan edir. Bu "qohumluq" əhvalatı M.Xorenskinin başqa bir rəvayətindən (Astiyaq-Tigran-Kir) Y.A.Manandyan istifadə edərkən onun məzmununda özünə gərəkli olan şəkildə dəyişikliklər aparmışdı.

Mə'lum rəvayətdə Y.A.Manandyanın söylədiyi "qohumluq" əhvalatı m.ö.I əsrdə II Tigranla müəllifin adını çəkmədiyi Atarpatena çarının qızı arasında deyil, ilkin variantda (M.Xor.) m.ö. VI əsrdə son Məday çarı Astiyaqla Tigranın bacısı Tigranui arasında baş verir. Aşkarca görsənir ki, ayrı-ayrı keşişlər hərə öz dövrünün siyasətinə uyğun olaraq, "kəbin kəsmə" mərasimi "tarixi"ni yazmaqla Tigran adı ilə "Böyük Armeniya" illuziyasını "həqiqətə" çevirmək məqsədi izləyirlər.

Burada tarixi saxtakarlıqla əlaqədar özünü qabarıq göstərən təkzibedilməz reallıq qaçılmazdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, yalnız Y.A.Manandyanın dünyagörüşündə deyil, ta M.Xorenskidən başlayaraq, kilsə rəvayətlərinə elmi-tarixi "don" geyindirməyə çalışan ümumən erməni tarix ədəbiyyatında ayrı-ayrı fikir ziddiyyəti ilə yanaşı vahid konsepsiya böhranıdır.

M.Xorenskinin mifik Tigranın (m.ö. VI əsr Astiyaq-Kir tarixi) mə'lum ərazidə "saldırdığı" Tigranakert (bu günə qədər bu şəhərin lokalizasiyası mübahisəlidir) adlı rəvayət şəhərini reallaşdırmaq məqsədilə II Tigranın adına yazan Y.A.Manandyan başda olmaqla, başqa müəlliflər də başa düşməzlər, yaxud başa düşmək istəməzlər ki, "II Tigran Artaksi" adlandırdıqları çarın özü də filoloji obrazdır. Bu real həqiqətə arxa çevirən Y.A.Manandyan çox sərbəst şəkildə istifadə etdiyi K.Dionda, Ö.Mommsendə, Reynak və Ferreroda söhbət Ata Tigranın "çarlıq" dövründən getdiyi halda, o, "ikinci" sözünü uydurma konsepsiyasına əlavə etməklə sün'i şəkildə Ata Tigranı Oğul Tigrana çevirir və beləliklə, tarixin tanımadığı uydurma "qədim Armeniya" (M.Xorenski) "dövlətini" də "erməniləşdirilmiş" qondarma çar "II Tigran Artaksinin" adı ilə bağlayır. Lakin kitabın son səhifələrində problemə ümumi nəticə olaraq müəllif bir cümlə ilə "II Tigran Artaksi" adına yazdığı tarixin saxta və uydurma olduğunu özü aşkarca meydana qoyur. O, yazır: "Son tədqiqatlara əsasən 66-cı ilin əvvəllərində atasına qarşı üsyan qaldırmış və Ktezifona qaçmış II Tigran-Oğul Tigran Fraatı Pompey tərəfindən təklif olunmuş müttəfiqlik müqaviləsinin bağlanmasına təhrik etmişdir".¹

Y.A.Manandyanın "II Tigran Artaksi" konsepsiyası aşkarca göstərir ki, o həm dəyişkən, həm də ziddiyyətlidir. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Digər tərəfinə gəldikdə müəllif yuxarıda gətirdiyimiz fikrə tarixi baxımdan "aydınlıq gətirmək" üçün cümlənin davamında yazır: "Hamı tərəfindən qəbul edilmiş bu hakim fikir mən hesab edirəm ki, yalnız mübahisəli yox, həm də inandırıcı deyildir".²

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s. 172.

² Yəni orada.

Bəs, hamının qəbul etmədiyi “hakim fikri” rədd edərkən, görə-sən Y.A.Manandyanın bu “hadisə” ilə əlaqədar hansı daha “əsaslı” dəlil-sübutu var?

O, yazır: “Dionun şahidliyinə görə, bizə mə'lumdur ki, hələ Gənc Tıqranın Ktezifona gəlişinədək Pompey Fraatla müqavilə bağlamışdı ki, o, Armeniyaya¹ yürüşdə ona yardımçı olsun”.²

Müəllifin məqsədi tam aydındır. O, bununla dövrün iki nəhəng imperiyasına qarşı saxta “Armeniya” dövlətinin “tarixi mövcudluğunu” reallaşdırmaq niyyətindədir. Lakin Y.A.Manandyan heç cür başa düşmək istəmir ki, ziddiyyətli rəvayət versiyaları əsasında nişan verilən “dövlət” hər hansı bir real coğrafi ərazidə lokalizə edilə bilməz. Elə bu səbəbdən də erməni müəllifləri ən'ənəvi erməni zorakılığını işə salırlar. Belə ki, onlar gah Arme (Şuprya), gah Biaini, gah Part (Parfya) dövlətlərinin tarixinə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşır və onları çox dolaşlıq, anlaşılmaz bir şəkildə salan “Armeniya” adı altında ümumiləşdirir və ümumtürk tarixinə sahib çıxırlar. Bu baxımdan, başqa erməni müəllifləri kimi, Y.A.Manandyan da kiçik bir anı mə'nalandırmaq və onu “Armeniya” tarixinə çevirmək firsətini qətiyyətlə əldən vermir. Fikrin sübutu üçün qayıdaq müəllifin 66-cı illə əlaqədar olan iradına.

Əvvəla, Gənc Tıqranın Part sarayında sığınacaq tapması zaman e'tibarilə 66-cı il tarixdə deyil, ondan bir il əvvəl, yaxud bir il sonrakı dövrdə baş verməsi problemin həlli üçün elə bir önəmli əhəmiyyət daşıyır. Məsələ ondadır ki, söhbət rəvayətdən gələn Oğul Tıqranın, Y.A.Manandyanın fikrincə, II Tıqranın hələ m.ö. 66-cı ildə hakimiyyətdə olmamasından gedir. Bu o deməkdir ki, erməni ədəbiyyatında heç bir elmi-tarixi əsas olmadan rəvayət qəhrəmanının adı qarşısında yazılmış hakimiyyət tarixini (m.ö. 95-55)³ əsl elmi qəbul edə bilməz. Bunu müəllif də gözəl başa düşür. Lakin onun məqsədi rəvayət “faktını” tarixi “fakta” çevirmək və bununla da filoloji obraz olan “armyan Tıqranın” simasında, guya m.ö. 95-55-ci (hansı maddi mədəniyyətə əsaslanır?) illərdə “Armeniya”nın “qüdrətli çarı” olmuş II Tıqranın “tarixi şəxsiyyətini” “sübuta” çatdırmaqdır. Bütün ciddi cəhdlərə baxmayaraq, “II Tıqran Artaksi” mövzusunun düyünə salan tamam başqa məsələdir.

Mə'lum erməni müəllifləri kimi, Y.A.Manandyan da II Tıqranın hakimiyyət dövrünü m.ö.95-55-ci illərə (bə'zi tarixçilərdə 95-56-cı) aid edir. Lakin yuxarıda da müəllif “II Tıqran Artaksi” adlı filoloji qəhrəmanın, yə'nə Gənc Tıqranın öz doğma atası Tıqranın, yə'nə I Tıqranın əlindən hakimiyyəti almaq üçün üsyan qaldırmasından və cəzadan canını qurtarmaq üçün 66-cı ildə Arsaklı çarı Fraatın sarayına qaçmasından danışır.

Bəs, bunu necə başa düşək?

Göründüyü kimi, qiyamçı Oğul Tıqran 66-cı ildə atasına düşmən olan başqa bir sarayda sığınacaq tapır. Bəs, Y.A.Manandyan deyə bilərmi ki, onun qəhrəmanı II Tıqran haçan, kimin əli ilə, hansı şəraitdə, hansı dəqiq coğrafi ərazidə “yerləşən” “Armeniya” səltənətindən Ata Tıqranı kənarlaşdıracaq və nəhayət o, “II Tıqran Artaksi” şöhrətinə hansı tarixdə nail olacaqdır? Çünki erməni tarix ədəbiyyatında “II Tıqran”ın adı qarşısında qoyulan tarixi rəqəmə görə, ona “verilən” hakimiyyət müddətinin sona çatmasına çox az qalmışdı.

İkincisi, Roma sərkerdəsi Pompeylə Part Türk-İskit çarı Arsaklı Fraatın adı çəkilən dövrdə qədim tarix Ön Asiya torpaqları uğrunda qanlı müharibələr aparan iki nəhəngdən-Part və Romadan başqa üçüncü bir qüvvəni tanıyırdı.

Bu təkzibedilməz tarixi həqiqət sübut edir ki, Y.A.Manandyan “II Tıqran və Roma” kitabını yazarkən heç bir arxeoloji maddi-mədəniyyətə, yaxud etnopsixoloji, etnolingvistik və etnoantropoloji materiala istinad edə bilməzdi. Elə bu səbəbdən də elmi tarixin zəruri kriteriyalarına əməl etməyi də ondan tələb etmək artıq şey olardı. Buna görə də Y.A.Manandyanın “Böyük Armeniya” sifarişi ilə erməni diasporasının təqdim etdiyi ziddiyyətli kilsə rəvayətlərini qədim Roma tarixi haqqında yazdıqları əsərlərinə sün'i olaraq daxil etmiş mə'lum müzdlü Qərbi Avropa müəlliflərindən (xüsusən Ö. Mömmsendən) çox sərbəst şəkildə istifadə etməkdən başqa əlac yolu qalmamışdı.

Maraqlı odur ki, kitabın əvvəllərində guya “Parfya-Armeniya müharibələrində” II Tıqranı Parfya (Part)¹ sarayına “girov” düşürən Y.A.Manandyan Arsaklılara Atarpatena torpaqlarından “70 vadi” “rüşvət” verəndən sonra onların əli ilə qəhrəmanını “Armeniya” səltənətinə çar «tə'yin etdirir». Lakin kitabın sonunda tam əks fikir

¹ Burada “Armeniya” III Antioxun “strateqi” (Strabon “Atarpatena əsilzadəsi” (M.Xor.) Artaksinin (Artəşesin) əsasını qoyduğu Arme adlı dövlətin saxtalaşdırılmış formasıdır. Artaksinin m.ö. 188-ci ildən, m.s. 10-cu ilədək yaşamış dövləti ayrı-ayrı tarixi çağlarda romalılarla parlılar arasında “bufer dövlət” olaraq müstəqil siyasət yeritmişdir.

² Y.A.Manandyan. II Tıqran və Roma, s. 172.

³ Ögər “erməniləşdirilmiş” tıqranlar həqiqətən tarixi şəxsiyyətlərdirlərsə, o zaman Y.A.Manandyanın nə üçün Ata Tıqranın adı qarşısında hakimiyyət tarixini qoymur?

¹ Manuk Abeqyan tarixdə Parfya (Part)-Armeniya müharibələrinin “mövcudluğunu” iddia edən müəllifləri təkzib etmək baxımından yazırdı ki, Artəşes, Böyük Tıqran və Artavaz “Arşakuni” nəslindəndirlər. O, “girov”luq məsələsinə toxunarkən Favostos Buzandosun “Tıqran Arşakunini yevreylər əsir götürmüşlər” fikrinə də şübhə çıxır (bax: M.Abeqyan. Qədim Armeniya ədəbiyyatı tarixi, c.1, s.247).

səslənir: nə Part –Armeniya müharibələrindən bir xəbər var, nə də II Tıqranın “girov” düşməsindən!!!

Maraqlıdır, II Tıqran kitabın əvvəlində guya Arsaklılara “girov” düşəndə Artavaz adlı çarın “oğlu idi”, sonda “Armeniya” səltənətini ələ keçirmək məqsədilə üsyan qaldıranda və bu mümkün olmadıqda cəzadan canını qurtarmaq üçün Part imperiyasının Ktezifon şəhərində yerləşmiş canişinliyində özünə sığınacaq tapanda artıq Artavazın deyil, I Tıqranın “oğlu olur”.

İstər M.Xorenskiyə istinad edilən “Armeniya tarixi”ndə (Astiyaq-Kir-Tıqran epizodunda),istərsə də İovannes Draxanakertsinin “Armeniya tarixi”ndə məlum rəvayətin başqa versiyasında m.ö.VI əsrlə bağlı “hadisələrdə” adı çəkilən Tıqran XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, tarix ədəbiyyatına dövrün siyasi ruhuna uyğun şəkildə guya m.ö. I əsrdə “yaşamış” “I Tıqran”, yaxud “Ata Tıqran” adı ilə gətirilmişdir.

Yuxarıda deyilənlərdən aşkar olur ki, tarixin tanımadığı,ancaq və ancaq kilsə xəritələrində guya “mövcud oimus” “Armeniya ölkəsinin” rəvayət çarı olan Ata Tıqrana aid olan hadisələri Y.A.Manandyan özünəməxsus yaratdığı konsepsiyaya uyğun olaraq, heç bir hakimiyyət səlahiyyəti olmayan, heç bir hərbi səfərə çıxmayan, Part çarı III Fraatın (m.ö.70/69 – 57) sarayında Gənc Tıqranın (II Tıqranın) adına yazır. Buradan açıq görsənir ki, Y.A.Manandyan “II Tıqran Artaksi” konsepsiyası ilə yalnız özünü təkzib etmir, ümumən “qədim Armeniya” (M.Xorenski) “dövlətçiliyi” iddiası ətrafında olan mifik dumanı dağıtmış olur.

Erməni müəlliflərinin əsərlərində diqqəti çəkən başqa bir fikir ziddiyyətini də yada salaq.

M.Xorenski erməni xalqının şəcərəsini Arsaklı valisi Vaxarçaka bağlayırsa, digər tərəfdən Arsaklı çar sülaləsi ilə erməni babalarının qəti düşmənçiliyindən söz açır.

Müəllif Ardasxın ölümündən sonra onun oğlu Dıkranın romalıların qarşısını kəsməsindən və qələbəsindən (yuxarıda verilir ki, guya Ardasx romalıları Romada qələbə çalmışdı. Bəs, Dıkran bu romalılarla harada qarşılaşır ki, elmi tarixin bundan da xəbəri yoxdu?) danışır.

Rəvayətin birində çar Aram “Böyük Armeniya”ya “yollar açır”, digər rəvayətdə çar Ardasx. Bir hekayətdə Atarpatenali Mar Artashes, o birində “I Artashes Arşakuni” “Böyük Armeniyani” yaradır, bir başqasında Mar Artashesin oğlu nə I, nə II, sadəcə “Tıqran” adlandırılır.

Ö.Mommsenin fikrinin sonunda həmin əhvalatın V əsrdə xristianlar arasında məlum olduğunu söyləməsi əsas verir deyək ki, bu versiya alman tarixçisinin nişan verdiyi qaynaqlardan götürülmüş,

sonralar tərcüməçi və nəşir tərəfindən M.Xorenskinin “Armeniya tarixi”nə əlavə edilmişdi.

Bu versiya müəllifi Artashesi Ardasx, Tıqranı Dıkran adı ilə əvəz edir, qədim Şərq tarixini erməni kilsə nağılına çevirir.

Burada Türk tayfasından olan iki Artashes təqdim edilir. Rəvayətlərin birində Part çarı Artashes Arsaklı sülaləsindəndir, digəri Mar/Maday nəslindən Atarpatena səltənətinin varislərindəndir.

İ.Şopenin istinad etdiyi qaynaqda Artashes namı Parfya çarı Arsakin ikinci adı kimi verilmir. Burada Artashes Arsakin, Tıqran da Artashesin oğludur.¹

Əsas hadisələr Mar nəslindən olan Artashesin ətrafında cərəyan edir. Onun tarixi şəxsiyyəti keşiş müəlliflərin Qoxtn adı ilə nişan verdikləri yerli əhalisi başdan-başa Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş Marlardan ibarət olan qədim Nəxçu (Nəxçuan) elində qoşulan, nəsilən-nəsilə ötürülən, bizə erməni tarix ədəbiyyatından məlum olan epik ransod nəğmələrində əriyir, mifləşir.

Şahidi olduq ki, zəhərli kilsə böcəkləri-erməni keşişləri Arme (Şupria) çarı,III Antioxun keçmiş “strateqi” Artaksinın şəninə mənsub olduğu əhalinin düzüb-qoşduğu rəvayət və epik nəğmələr kilsə küncündə “Mar Artashes”in adına yazırlar və heç bir əsas olmadan sün`i şəkildə Türk tarixini “erməniləşdirirlər”. Bu da kilsə materialları əsasında xalqına “tarix” düzüb-qoşan faşist şovinizmini üstələyən daha yüksək iddia ilə yaşayan erməni keşişlərinin və ziyalıların fantaziyasında neçə-neçə “Artashes” versiyalarının yaranmasına gətirib çıxarmışdı.

Ümumiyyətlə, “Artashes” adlı çarlar istər Parn Türk tayfa ittifaqının Arsaklı sülaləsindən olsun, istər Türk tayfasının Mar/Maday\Maq soyundan olan Atarpatena çar əsilzadələrindən, hər halda onların hər ikisi də etnik mənsubiyyətə ümumtürk tarixinə aid şəxsiyyətlərdir. Bu,üç yüz il ərzində erməni keşişlərinin və onların tarixçi varislərinin məqsədli şəkildə dolaşdırdıqları və “erməniləşdirdikləri” ümumtürk tarixinə aydınlıq gətirmək baxımından olduqca önəmli faktdır.

Y.A.Manandyanda guya “Böyük Armeniya” təşkil etmiş I Artashes M.Xorenskinin tam əksini söyləyən versiyalardan birinin qəhrəmanıdır. Burada M.Xorenskinin hekayətində Artashes Astiyaqı əvəz etmişdir. Bəs, hadisənin şahidi olmuş gerçək tarix nə xəbər verir?

Maday çarı Kiaksar m.ö.612-ci ildə Assuriyanı, m.ö. 590-cı ildə Biainini tarix səhnəsindən çıxarır. Onun məqsədi Maday imperiyasının hüduqlarını Ağ dənizə doğru genişləndirmək və Qərbin geniş

qapılarını Ön Asiyadan türklərin üzünə açmaq idi. Bunun üçün Kiaksar qarşıda yeganə maneə olan Lidiy dövlətinə hərbi yürüş keçir. Lakin beş il davam edən qanlı Maday-Lidiy müharibələri m.ö.582-ci ildə sülhlə başa çatır. Lidiy hökmdarı Aliatta (bəlkə, Alıata, yaxud Əliata?) qızını Kiaksarın oğlu Astiyaqa əvə verməklə sülhün zəmanəti bir qədər də möhkəmləndirilir. Müqaviləyə görə Qalis (indiki Qızıl İrmək) çayı hər iki dövlətin sərhədi hesab edilir.

Şanlı Maday çarı Kiaksarın Assuriya və Biaini kimi Şərqi qüdrətli dövlətlərinə çaldığı tarixi qələbələri, başqa sözlə, ümumtürk tarixinin gerçəkliyi olan bu real səhifələri özündə əks etdirmiş qədim yazılı abidələri, o cümlədən, əsatir, əfsanə və rəvayətləri erməni kilsəsində üzləri köçürülərək insan tarixinin tanımadığı "etnohay" adına "özəlləşdirilmişdir", "erməniləşdirilmişdir".

Bunlardan növbəti birinə nəzər yetirək.

Anonim keşiş müəllif Moisey Xorenskinin "Armeniya tarixi" kitabında verilmiş Astiyaq-Kir-Tiqrən hekayəti Herodotun "Tarix" kitabında günümüzədək xoşbəxtlikdən təsadüfən (erməni və erməni-pərəst nəşirlərin gözündən uzaq!) saxlanmış Azərbaycan türklərinin qədim abidələrindən olan "Astiyaq" əfsanəsinin iqtibas edilmiş və erməni iddialarına uyğun işlənmiş yeni versiyasıdır.

Yuxarıda söylədik ki, Maday-Lidiy müharibələrinə son qoyan sülh müqaviləsinin möhkəmlənməsi və e'tibarlı olması naminə Lidiy çarı qızını Kiaksarın oğlu Astiyaqa əvə verir.

Bu izdivaç Türkün zəfər tarixindən xəbər verir. Lakin bu hadisə "Armeniya tarixi"ndə "Astiyaq"ın təbdil edilmiş formasında başqa məzmununda təqdim edilir. Guya Astiyaq hakimiyyətini "möhkəmləndirmək" məqsədilə Armeniya çarı olmuş Tiqranın bacısı Tiqrani ilə evlənir. Ancaq Tiqrən hərbi müttəfiqi olan Maday imperiyasının Pers satrapı Kirlə birləşir, Astiyaqa qarşı müharibəyə qoşulur. Guya Tiqrən açıq döyüşdə Maday çarını qətlə yetirir və qos-qoca Türk ölkəsi perslərlə erməni babaları arasında "bölüşdürülür".¹

Xatırladığımız versiyada anonim keşişin iki məqsədi özünü qabarıq göstərir.

Birinci. Erməni tarix ədəbiyyatında onlarla ziddiyyətli versiya əsasında "təşkil etdikləri" "Böyük Armeniya"nın "ərazisinə" guya daxil olmuş qədim Azərbaycan türklərinin əcdad torpaqlarına sahiblənmək.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.65. Başqa bir kilsə versiyasında "Astiyaq-Kir-Tiqrən" rəvayəti daha əcaib məzmununa salınır. Guya erməni çarı Tiqrən həmin hadisə dövrü Kiri də məhv edir. əsir etdiyi Mar əhalisini kütləvi şəkildə götürüb, «armyan» ölkəsi olmuş qədim Naxçıvan ərazisində məskunlaşdırır.

İkinci. Çağdaş erməni əcdadlarının Türk xalqlarına qarşı Pers tayfaları ilə hərbi ittifaqının tarixini ta qədimlərdən başladığını yeni nəsilərin diqqətinə çatdırmaq.

Bütün bu deyilənlər açıq göstərir ki, "Armeniya tarixi"nin tərtibində istifadə edilmiş Astiyaq-Tiqrən-Kir hekayətinin real tarixi mədəniyyətlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu, yalnız XIX əsrdə "Armeniya tarixi"nin tərcüməçisi N.Eminin rəhbərlik etdiyi ideoloji təbliğat nəşrinin rus nəşrində anonim müəllif M.Xorenskiyə olan əlavəsindən başqa bir şey deyildir. Bu, saxta erməni tarixidir!..

Tarixin erməni kobudluğu nəticəsində saxtalaşdırılmasını aşkarlamaq üçün əgər biz M.Xorenskidə "Armeniya tarixi"nin bir səhifəsi kimi qəbul edilən erməni kilsə variantı ilə onun orijinalını, yəni Azərbaycan türklərinin qədim mədəniyyət abidələrindən "Astiyaq" əfsanəsini qarşılaşdırsaq, dərhal aşkar olar ki, Maday çarı Astiyaq və onun qız nəvəsi (Mandananın oğlu Kiroş, başqa sözlə, Kir) arasında baş vermiş hakimiyyət düşmənçiliyi dövrün siyasəti baxımından yenidən təbdil edilərkən Astiyaqın qohumu və sərkərdəsi Karpəğin adı çıxarılmış, əfsanəyə, yalnız "erməniləşdirilmiş" Tiqrən epizodu əlavə edilmişdir.

Bu versiyada Tiqrən guya m.ö.558-ci ildə yaşamış "qədim Armeniya" çarıdır. Qarşıda haqqında danışacağımız versiyada artıq o, nə az, nə çox təxminən 450 il sonra Y.A.Manandyanın qələmi ilə II Tiqrən adında "Böyük Armeniya" çarına çevrilir. M.Xorenskidə Tiqrənin inşa etdirdiyi rəvayət şəhəri Tiqrənəkert də XX əsr erməni tarixçiləri tərəfindən Manandyanın II Tiqrənin adına yazılır.

Mövzumuz üçün maraqlı bir məqamı da xatırladaq.

Herodot, Strabon, Appian, Pliniy və başqa qədim müəlliflərin heç biri nə Tiqrən, nə Artəşes adının qarşısında nə seçilmə nişanı (I, II və s.) , nə də adın sonunda onların "çar" olduqları dövrü rəqəmlərlə göstərmirlər. Çünki Tiqrən də, Artəşes də rəvayət obrazlarıdır. Yuxarıda adları çəkilən qədim müəlliflər də Şərqi tarixinə arxeoloji kəşfiyyat kontekstindən deyil, yerli əhalinin yaratmış olduğu rəvayət və əfsanələrə istinadən yanaşmışlar. Lakin erməni müəllifləri babalarının Qərbi Avropadan hansı axınla, hansı tarixdə, hansı etnik adla Kiçik Asiyaya gəlmələri, harada ilkin yerləşmələri bu günə qədər elmə dəqiq mə'lum olmayan xalqına uydurma "Armeniya tarixləri" yazmaq, onları tarixin başlanğıcından Qədim Şərqi yerli-köklü əhalisinə çevirmək üçün başqa xalqların əcdadlarına aid olan zəngin epik və mifoloji ədəbiyyat nümunələrini (Bel-Hayk barədə olan "erməniləşdirilmiş" Babil əfsanəsini və s.) is-

tədikləri məzmununda saxtalaşdırmaqdan çəkinməmişlər, çəkinmişlər və çəkinməyəcəklər!

Bizim fikrimizi Qərbi Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji kəşfiyyat da təsdiq edir. Bu baxımdan XIX əsrin əvvəllərində N.Y.Marr, Y.İ.Smirnov, Qr. Kapantsyan və başqa mütəxəssislərin Qərbi Azərbaycan ərazilərindən (indiki Erməni və Gürcü Respublikası adlanan qədim Qafqaz Oğuz Albaniyasının Qərb əyalət-lərindən) aşkarladıkları "Daş balıq-Əjdaha" (Astiyaqın- Əjdahanın adı ilə bağlı erməni "Vişaplar"- Əjdahalar eposunda olan silsilədən) abidələrindən başlayaraq, Kremlin xüsusi proqramı əsasında B.B.Piotrovskinin rəhbərliyi altında işləyən ekspedisiyanın, o cümlədən, Erməni SSR Elmlər Akademiyasının əməkdaşları tərəfindən müxtəlif illərdə aparılan arxeoloji kəşfiyyat zamanı aşkarlanmış zəngin maddi-mədəniyyətin arasında çağdaş babalarının tarixini təsdiq edən kiçik bir əşyayi-dəlilə rast gəlinir. Lakin XX əsrdə ənənəvi "Türksüz Qafqaz" siyasətinə başçılıq edən B.B.Piotrovski və erməni arxeoloqları yerli Türk tayfalarının Ön Qafqaz məskənlərindən aşkarlanmış Biaini çarlarının yürüşlərində, habelə onların müvəqqəti işğal dövrü ev sahibləri ilə birlikdə yaradılmış arxeoloji mədəniyyəti, şəriksiz olaraq, birbaşa, qeyd-şərtsiz, əhalisi Altay qohum türkləri olan Biaini dövlətinin tarixinə aid edirlər.

Nə üçün Biaini? Çünki həm B.B.Piotrovski, həm də başqa imperiya siyasətçiləri qədim Azərbaycan ərazisində zaman-zaman yerləşdirilmiş avropalı köçkünləri biainilərin və Arsaklı sülaləsinin Ön Asiyada və Qafqazda müvəqqəti işğal altında saxladıkları say-sız şəhər və əyalətlərə "varis" olduqlarını "sübut" etməyə çalışmışlar, çalışırlar və çalışacaqlar. Təkcə varislik olsaydı nə vardı ki, hətta Kremlin hamiliyindən özünü daha sərbəst hiss edən erməni tarixçiləri babalarını yerli – köklü əhali olduğunu "sübut" etmək üçün qədim Şərqi tarixində Biaini adının üstündən, dünya elmi ictimaiyyətdən nə qorxdular, nə də abır-həyə etdilər, sadəcə "Armeniya" sözünü yazdılar və bununla da XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türklərinə qarşı başlanan ənənəvi qəddar erməni soy qırımı məşininin Kremlə hazırlanmış növbəti ideoloji mexanizmini "dostluq və qardaşlıq" şüarı altında işə saldılar.

Problem ətrafında müxtəlif istiqamətlərdə apardığımız araşdırmalardan tam aşkar oldu ki, erməni və ermənipərəst tarixçilər keşif müəlliflərin "tarixlərində" olan Şərqi rəvayətləri əsasında avropalı köçkün və qaçqın icmaya qədim tarix düzüb-qoşduqları kimi, yerli əhaliyə məxsus arxeoloji mədəniyyəti də "erməniləşdirməyə" cəhd göstərmişlər.

Artıq elmi sirr deyildir ki, ermənilər özlərini biainilərlə, madaylarla, partlarla "qohum" etməyə cəhd göstərərəkən həmin tayfaların rəvayət qəhərəmanlarını da öz adlarına çıxırlar. Elə buna görə də keşif müəlliflərin ayrı-ayrı dövrlərdə yazdıqları "izdivac"-evlənmə epizodlarında olan dolaşılıq və ziddiyyətlər özünü qabarıq göstərir. Bu baxımdan problemə daha da aydınlıq gətirmək üçün yuxarıda söylədiyimiz fikirlərin davamı olaraq, tarix ədəbiyyatında verilmiş rəvayətlərdən bəzi məqamları xatırlamaq yerinə düşərdi.

Versiyaların birində Ata Tıqran Pont çarı Mitridatın bacısı, Ö.Mommsenin istifadə etdiyi rəvayətdə Mitridatın qızı kimi verilən Kleopatra ilə evlənir. Bu epizod üzrə Ö.Mommsendə Ata Tıqran Mitridatın qızı ilə, Oğul Tıqran Arsaklı çarı III Fraatın (m.ö. 70/69-57) qızı ilə evlənir.

"Qədim Gürcüstan tarixi"ndə tam başqa bir versiyaya rast gəlirik.¹ Burada Tıqran, müəllifə görə, "Pers Arsaki nəslindən" olan Artəşesin oğludur. Gürcü tarixçi "erməni yazıçlarına" istinad etdiyini söyləyərək yazır ki, Artəşes qızını Pont çarı Mitridata əvə verir.

Qarşıda aparacağımız araşdırmada görəcəyik ki, M.Xorenskidən və xüsusən Ö.Mommsendən faydalanan Y.A.Manandyan Oğul Tıqranı "II Tıqran" adı ilə verərkən onu Kleopatranın oğlu deyil, istəyə də, istəməyə də əri hesab edir.

"II Tıqran və Roma" kitabında "Armeniya tarixi"ndə istifadə edilmiş ənənəvi rəvayətin əksinə olaraq yalnız "baci" ilə "qızın" yeri dəyişdirilmir. Həmin rəvayətin Y.A.Manandyan variantında "II Tıqran Artaksi" açıq döyüşdə Astiyaqı qətlə yetirir. Bu o deməkdir ki, Astiyaqla II Tıqran (m.ö. 95-55) "müasirdirlər". Lakin M.Xorenski variantında isə Əjdahanı (Astiyaqı) "öldürən" əfsanəvi çar Haykın nəslindən olan Tıqran Eruandian (m.ö. VI əsr) adlı başqa birisidir.²

Burada Tıqran Eruandianın Bab, Tiran və Vahaqan adında üç oğlunun adı çəkilir.

Biz aşağıda kilsə ədəbiyyatının başqa bir versiyasından görəcəyik ki, Tiran Tıqran Eruandianın deyil, Artəşesin oğludur.

Ziddiyyətli versiyalar içərisində qalan Y.A.Manandyan eyni hadisənin təsvirində Tıqranla qohum etdiyi Mitridatı gah Pont, gah da Atarpatena çarı kimi verir: "Tıqran Fəratı üzüb keçib Kappadokiya-ya soxuldu və öz kürəkəni, Atarpatena hökmdarı Mitridatla birlikdə onu istila və talan etməyə başladı".³

¹ Knyaz S.Baratov. Qədim Gürcüstan tarixi, SPb., 1885, s.5.

² M.Xorenski. Armeniya tarixi, s. 69

³ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s. 167-168.

Y.A.Manadyan bu qohumluq münasibəti barəsində başqa bir müəllifə də istinad edərək yazır: "Kassiy Dion şahidlik edir ki, Atarpatena çarı Mitridat Tiqranın qızına evlənmişdi".¹

Y.A.Manadyan Tiqranın guya Kappadokiyaya yürüşü haqqında mənbənin dilindən çıxarışda verdiyi izahatla özünü təkzib edir. O, yazır: "Appian Kappadokiyaya Mitridat Pontiskinin hücum etdiyini yazır".²

Buradan bəlli olur ki, dillərdə gəzən rəvayəti yazıya alarkən onun fərqli versiyaları yaranmışdı. Bu, ayrı-ayrı keşişin müxtəlif çağlarda tarixə olan subyektiv marağı ilə bağlıdır. Ona görə də versiyanın birində Mitridat adlı şəxs Atarpatena, digərində Pont çarıdır. Biz yuxarıda tarixi reallığa istinadən o nəticəyə gəldik ki, Mitridat adlı Pont çarları Atarpatın səltənət varisləridirlər.

"Astiyaq"ın "erməniləşdirilmiş" variantından problemimiz üçün önəmli daha bir faktı yada salaq.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Armeniya tarixi"ndə verilmiş başqa bir rəvayət çağdaş ermənilərin qəbul etdikləri "Eruandian" nəslinin mifoloji tarixini Maday imperiyasının Astiyaq dövrü ilə deyil, Part imperiyasının Sanatürk dövrü ilə əlaqələndirir. Y.A.Manadyan III Fraatın Sanatürkün oğlu olduğunu təsdiq edir və yazır: "Parfya çarı Sanatürk (m.ö.70-69-cu ildə) öləndən sonra onu varisi III Fraat (m.ö. 70/69-57) əvəz etdi".³

"Armeniya tarixi"ndə verilmiş epizodun (Astiyaqa qarşı Kir-Tiqrان ittifaqı və s.) yuxarıdakı şərhə açıq göstərir ki, erməni xalqına tarix düzüb-qoşanlar Astiyaqın dövrü ilə (m.ö. VI əsr) Ön Asiyada Arsaklar səltənəti (m.ö.II əsrin əvvəlləri) ararsında əsrlərlə zaman fərqi ola-ola insan tarixini özləri istədikləri məzmununda saxtalaşdırırlar. Onlar bu məqamda "Böyük Armeniya" mifi ilə əlaqələndirdikləri "Eruandian" nəslindən hesab etdikləri Tiqranı Maday dövlətinin mərkəzi şəhərlərindən Ekbatanı (Həmədanı) ələ keçirən ağıllı və tədbirli bir sərkərdə kimi verirlər.

M.Xorenskidə Astiyaqı "öldürən" (m.ö.558-ci ildə) Tiqrان Eruandian Y.A.Manadyanda "Böyük Armeniya" adında rəvayət "dövlətinin" "çarı" II Tiqranın (m.ö.95-55) simasında Part sarayında "girov" düşür. Halbuki müəllifin özü erməni ədəbiyyatında məqsədli şəkildə dolaşdırılan "girovluq" məsələsinə Kassiy Diona istinadən dediyi sözlərlə aydınlıq gətirir. O yazır: "Atasına qarşı apardığı mübarizədə məğlub olan oğlu qiyamçı tərəfdarları ilə birlikdə Ktezifona (III

Ftaatın dövründə Part imperiyasının Kiçik Asiyada və qərbi Ön Qafqazda olan Arsaklı valiliklərinin mərkəzi şəhəri-Ə.T.) qaçır və orada Parfya çarı III Fraatın qızı ilə evlənir".¹

Bu versiyaya görə, Atarpatena torpaqlarını Tiqrان Erundiyan deyil, Y.A.Manadyanın təqdim etdiyi "armyan çarı" II Tiqrان Artaksinin "babası" Artəşes (Artaksi) "işğal" etmişdir.²

Başqa bir versiyada erməni müəllifləri bu "tarixi" "II Artəşes Arşakuni"nin (m.ö. 30-20-ci illər) adına yazırlar.³

Dedik ki, M.Xorenski Suriya çarı Antioxun "strategi" (komandanı) Artəşesi "MarMaday" soyundan olan "Atarpatena əsilzadəsi" hesab edir. Bu haqda yuxarıda danışılmışdı. Burada Tiqrان nə "Eruand" nəslindəndir, nə də guya "erməni babası" «Artəşes Arşakuni»nin nəvəsidir. O, Atarpatın nəslindən olan Artəşesin (Artaksinin) səltənət varisidir. Təsadüfüdür deyildir ki, M.Xorenski Artəşesin və Tiqranın şərafinə epik nəğmələr yaradan rapsodları Azərbaycan türklərinin soy kökündə Ana Maya olmuş Mar tayfaları ilə əlaqələndirir.

Bu problem ətrafında yeri gəldikcə kifayət qədər danışılmışdır. Ancaq burada bir məqamı da qeyd edək ki, "Mar, yaxud Maday" soylu "Atarpatena əsilzadəsi" (M.Xorenski) Artəşesin şəninə Maq-Mar rapsodları tərəfindən oxunmuş nəğmələr və söylənmiş rəvayətlər, habelə onun səltənət varisi Tiqrانla bağlı düzəldilmiş hekayətlər əvvəlcə kilsədə Hayk keşişləri tərəfindən üzü köçürülərkən etnotarix adına "özəlləşdirilmiş", daha sonralar bu ənənə kontekstində çağdaş erməni müəllifləri erməni xalqına milli "tarix" düzüb – qoşmuşlar.

Deyilənlərdən aydın olur ki, M.Xorenskidən, eyni zamanda, Ö.Mommsendən faydalanaraq materialı yeni dövrün siyasəti tələblərinə uyğun bir şəkildə salan Y.A.Manadyanda "II Tiqrان" problemi ənənəvi çar əcdad axtarışında növbəti uydurma və uğursuz versiyadır. Bu baxımdan erməni aliminin şovinist düşüncələrinə başlıca qida vermiş "II Tiqrان və Roma" kitabının ideya arsenalını öz fantastik nağılvari "tarixi" fraqmentləri ilə təmin etmiş "Roma tarixi" əsərinin müəllifi Ö.Mommsen və Y.A.Manadyanla bağlı araşdırmamızı davam etdirək.

Maraqlıdır ki, Ö.Mommsen "Roma tarixi" kitabında nə adlarını çəkdiyi ayrı-ayrı çarların hakimiyyət dövrünə, nə də baş vermiş hadisələrə dair ya tarix qoymur, ya da bəzən verilən tarixlər dünya elmində qəbul edilmiş göstəricilərə tamamilə uyğun gəlmir. Bundan başqa, müəllif adını çəkdiyi çarların adı qarşısında yazılmalı

¹ Y.A.Manadyan. Göstərilən əsəri, s. 168.

² Yəne orada.

³ Yəne orada, s. 14.

¹ Y.A.Manadyan. Göstərilən əsəri, s. 172-173.

² Dünya xalqlarının milləti, s.2, s.50.

³ Darbinyan-Melikyan. İzahat, s. 256.

olan müəyyənlik nişanını qeydə almır: Məsələn, Pont çarı Mitridatdan danışarkən onun neçənci Mitridat, ya neçənci Fraat, yaxud neçənci Tiqran və s. olduğu bilinmir. Elə buna görə də probleminiz üçün maraqlı olan məlumatları, tarixi gerçəkliyi dəqiq tarixçə ilə aydın və ardıcıl göstərməyən Ö.Mommsenin söylədikləri elmi tarixlə əlaqəsi olmayan fantastik hekayət təsiri bağışlayır. Ümumiyyətlə, alman alimi Şərq tarixi ilə yaxından maraqlanan oxucuya bəlli olan bir sıra çox qiymətli qədim və orta əsr mənbələrindən deyil, XIX əsrdən etibarən "Böyük Armeniya" iddiası ilə əlaqədar Qərbdə erməni hamiləri tərəfindən nəşr edilmiş məlum "tarix" adına yazılmış cizmaqaraları, təəssübkeşi olduğu tərəfdən aldığı ("Ön söz"də bu barədə kifayət qədər danışılır) kilsə ədəbiyyatını, habelə qarşıdakı problemlə bağlı uydurma hadisələri sifarişə uyğun ümümləşdirmiş, nəhayət, "erməni tarixi" adına pərakəndə, tam fikir və məqsəd aydınlığı olmayan parçalardan nağılvəri "konspekt" hazırlamışdı. Bu səbəbdən də başqa xalqlara məxsus olan Şərq tarixinin bəzi səhifələrinə "erməni möhürü" vurmaq niyyətilə özlərinin siyasi iddialarına uyğun olaraq, məqsədli şəkildə kələfi dolaşdırmış super şovinist erməni myəlliflərinə, xüsusən Y.A.Manandyana tarix adına uydurmalar yazmaq üçün Ö.Mommsenin "Roma tarixi" kitabında qədim Ön Asiya tarixi adına verilmiş ayrı-ayrı nağılvəri epizodlar fantastik "qaynağa" çevrilmişdi.

Həmin fraqmentlərdə "tarix" adına verilmiş "faktlar" sərt antifakta çevrilərək Ö.Mommsendən çox onun əsərinin arxasında sakitcə dayanan rus variantı nəşirinin məqsəd və ideyasını tam açıq şəkildə nişan verir: nağılvəri "Qədim Armeniya dövlətlərini", habelə dənizlərarası¹ nəhəng fantastik "Böyük Armeniya" "dövlətini" Rus imperiyasının ideoloji təxribatçıların dili ilə Avropa alimlərinin adına tarixləşdirmək və bu mövqedə özlərinə gələcək "erməni tarixi" üçün e'tibarlı Qərb dayaqları qazanmaq. Fikrimizcə, məhz buna görə də Ö.Mommsenə istinad edilmiş tarixi göstəriciləri olan qarışıq, şübhəli və qeyri-dəqiq rəqəmlər də həmin tendensiyalı rus

¹ Şərq rəvayətləri əsasında tərtib edilmiş orta əsr erməni keşiş ədəbiyyatında dənizlərarası "Böyük Armeniya" iddiasının coğrafiyası Kiçik Asiyada Türk tayfa birliyinin adı yadadan "Tavr" (sonra saxtalaşdırılıb "Armeniya"ya "çevrilib") dağ silsiləsi boyu Pont dənizi (Qara dəniz) ilə Ağ dəniz (Aralıq dənizi) arasında lokalizə edilir.

1828-ci ildən sonra Ön Qafqaza kütləvi köçürülmüş erməniləri bizim torpaqlarda köklü ev sahibliyi "əmək" məqsədilə ideoloji təxribat məşını ənənəvi "Böyük Armeniya" mifik anlayışını xəritələrdən torpağa köçürmək üçün onu siyasi anlayışa çevirdilər və kilsənin on illərdən bəri uğrunda ideoloji mübarizə apardığı uydurma "qədim erməni dövlətini" Pont dənizi ilə Ağ dəniz arasında "götürüb", XX əsrin SSRİ coğrafiyasında Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında – ulu Qafqaz Oğuz Albaniyasının Qərb əyalətlərinin bir hissəsində lokalizə etdilər.

naşirlərinin "zəhmətlərinin" bəhrəsi kimi nəzərə alınmalıdır. Əgər yada salsaq ki, alman aliminin əsərinin Moskvada 1887-ci ildə tərcümə və nəşri Moisey Xorenskinin kölgəsinə çevrilmiş N.Eminin "Armeniya tarixi"ni "erməni dilindən" rus dilinə tərcümə və nəşr etdirdiyi tarixi illərə, Şərq maraqları ilə bağlı siyasi dövrə düşür, deməli, hər şey aydın olar. Çünki həmin illər Rus İmperatorluğunun Şərq siyasətini həyata keçirməyə başlayan ideoloji kompaniya dövrü idi.

Ayrı-ayrı yad ölkələrdə tarixən pərakəndə yaşamış dilənçi erməni ailələrini yüksək imtiyazlı vədlərlə Ön Qafqazda – qədim Azərbaycan türklərinin ərazilərində yerləşdirmək və Şərqdə e'tibarlı "xristian dayağı" yaratmaq bu siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsi idi. Buna görə də tarixdə yunanlarca "İşkil", bizcə "Səlim itlər" namı ilə nişan verilmiş çağdaş erməni babalarını Ön Asiyaya, xüsusən Ön Qafqaza sahib etmək imperiya siyasətinin qarşısında həyat məsələsi olaraq dayanırdı.

Şərqin tarixini rusizm siyasətinə uyğun yazmaq məqsədi ilə xüsusi təşkil edilmiş Lazarev¹ adına Şərqşünaslıq İnstitutu geniş fəaliyyətə başlayır. Ö.Mommsenin "Roma tarixi"nin həmin kompaniya tərəfindən tərcümə və nəşr edilməsi də bu niyyətə xidmət edirdi.

Roma və Pont çarlıqları arasında gedən müharibələri qələmə alan alman tarixçisinin kitabına dövrün siyasəti naminə ayrı-ayrı epizodik şəkildə əlavə edilmiş "Tiqran və Böyük Armeniya" probleminə diqqəti çəkən antitarixilik aşkarca göstərir ki, bu əlavələr, ola bilsin ki, orijinaldan rus dilinə tərcümə zamanı erməni və ermənipərəst müzdü redaktor və nəşirin əməlidir. Y.A.Manandyan da Ö.Mommsendən Roma və Pont çarlıqları arasında uzun sürən tarixi müharibələrin bəzi anlarını götürərək hadisələrin istiqamətini dəyişir və bununla Şərqin müharibələr tarixinin bu dövrünü epik ədəbiyyat obrazı olan "erməni" Tiqranla guya partlılar, başqa sözlə, Arsaklı çarları arasında "baş vermiş" "gerçəklik" kimi XX əsrin siyasi tələbləri baxımından mənalandırır və Qədim Şərq tarixini elmin qəbul etmədiyi fantastik-romantik bir kontekstdə verir.

Ö.Mommsenin Qərbi Avropada Tiqranla bağlı atdığı ilk qeyri-elmi və antitarixi addımdan başlayaraq, ta bu günədək erməni tarix

¹ Bu Lazarev 1828-ci ildə Livan, İrak, Suriya, Türkiyə və İrandan dilənçi erməni ailələrinin kütləvi köçürülməsinə, ümumən Qafqaz Oğuz Albaniyasının qədim torpağında, xüsusən Naxçıvanda, Zəngəzurd, Göyçə və Part imperiyasının banisi Arsaqın adı Türkün qan yaddaşında yadadan Arsaq (Dağlıq Qarabağ) mahalında, ümumiyyətlə Qarabağda, habelə bütün İrəvan yaylasında yerləşdirilməsinə çarın xüsusi tapşırığı ilə başçılıq etmiş, Rusiya-İran müharibələrində Türk əhalisinə qarşı qəddarlığı ilə seçilmiş İmperator canişini polkovnik Lazarevdir.

ədəbiyyatında elm aləminə bəlli olan tarixi faktlar ağıla gəlməz məzmununda saxtalaşdırılır.

Alman tarixçisinə görə, Tigran kimdir? Onun fikrincə, Tigran “bütün armeniyaların yeni çaridir”.¹

Bəs, bu “armeniyalar” hansı coğrafi ərazidə yerləşirlər? Bəs, bu “dövlətlər” atributları nə olmuşdur? Alman tarixçisi də, erməni müəllifləri kimi, sualları cavabsız qoyur. Nə üçün? Çünki Ö.Mommsenin işarə etdiyi “armeniyalar” real həyatda deyil, onları M.Xorenskinin “Armeniya tarixi”ndə rəvayət qəhrəmanı olan çar Aram “yaratmışdı”.

“Roma tarixi”ndə Arsaklı sülaləsi ilə əlaqədar verilmiş versiyalar da maraqlıdır.

Birinci versiyada, müəllifin fikrincə, Orod Arsaklı çarı II Arsakın, ikinci versiyada 9-cu (nəsil şəcərəsi uydurmadır) Arsaklı çarı II Mitridatın² “doğma qardaşı” kimi verilir. Lakin tarix xəbər verir ki, Orod adlı şəxs Türk tayfalarının Arsaklı nəslinə deyil, Mar/Maday soyuna mənsubdur. O, Atarpatena çarı II Artabanın oğludur. Orod, bəzi ədəbiyyatda, Oront Maday imperiyası dövründən başlayaraq, daha sonrakı səltənətlər də ölkənin 13-cü satraplığı olmuş Armedə (Şupriada) satrap idi. Bu məsələnin bir tərəfidir. Lakin rəvayət düzənin əsil məqsədi tam başqadır. Burada kimin kimlə qardaş olması maraqlı deyil, güdülen niyyət odur ki, Part imperiyası dövrü guya səltənətdə baş vermiş sui-qəsdən sonra (bir versiyada guya Orod/Oront qardaşı II Mitridatı, digər versiyada o, qardaşı II Arsakı qətlə yetirir) saray düşmənciliyi dərinləşir, imperiya parçalanır, dövlətçilik zəifləyir, bu fürsətdən istifadə edən, qədim müəlliflərin əsərlərində nə adı, nə tarixi fəaliyyəti qələmə alınmayan, yalnız ilk dəfə Ö.Mommsen tərəfindən adı çəkilən “Tigran Artaksi” guya 660-cı ildə (mə'lum olmur, miladdan öncəmi, miladdan sonrakı?- “Roma tarixi”ni nəzərdən keçirən hər bir oxucu müəllifin hər hansı adın qarşısında qoyduğu tarix rəqəmlərinin heç bir əndazəyə sığmadığının şahidi olur) “ayağa durur” Part imperiyasının³ guya “parçalanması” nəticəsində Kiçik Asiyada yaranmış “armeniyaların” tərkibində “Artaksi sülaləsi”ni birləşdirir və vahid qüdrətli “Armeniya” “yaradır”.⁴ Ö.Mommsen bir qədər də irəli gedərək yazır ki, bu “tarixi dönüşlə” guya “qədim Armeniyanın” Əhəmənilərə, Əhəməni-

lərdən Selevkilərə, onlardan da Arsaklılara tabeçiliyi aradan qaldırılır və onun Ön Asiyada nüfuzu bərpa edilir.¹

Erməni keşişinin təqdim etdiyi bir rəvayətin iki ziddiyyətli versiyası əsasında qüdrətli Part imperiyasını “parçalayan”, onun ərazisində guya meydana çıxmış yeni “armeniyaları” vahid “Armeniyada” birləşdirən Ö.Mommsen kimi tanınmış tarixçi öz alim şəxsiyyətini və elmi nüfuzunu iyrenc erməni diasporunun muzduruna çevirməməli idi. Xüsusən alman nüfuzunu, çox təəssüf!

Ö.Mommsen tarixin tanımadığı erməni babalarına “qədim tarix” düzüb-qoşanda, müdrik Türk babam demişkən, gərək papağını qabağına qoyub, yüz ölçüb bir biçəydi, Böyük Türkün tarixi dostu “Nibelunq nəğmələri” dastanında şərəfətli Attila babamızın şəninə nəğmələr oxuyan Alman xalqının ləyaqətini qoruyaydı! Əlbəttə, başqa xalqa məxsus olan parlaq tarixin üstündən qara xətt çəkmək, onu muzdlu qəddar bir icmanın silahına çevirmək əsil alim siması deyildir!

Bəlkə də Ö.Mommsen faktla bilsəydi ki, Selevki çarı III Antioxun “strateqi” (komandanı) Mar Artaks romalıların yunanlara qarşı qələbəsindən istifadə edərək satrapı olduğu kiçik Arme (Armini/Armina/Armeini və s.) vilayətini müstəqil dövlət, özünü çar e'lan etmişdi və rəvayətə söykənərək erməni müəllifləri bu “Atarpatenali əsilzadənin” tarixini “erməniləşdirmişlər”, o zaman, alman alimi, şübhəsiz, versiya üzrə erməni babalarına daha “uğurlu” “tarix” düzüb-qoşardı.

Əslində Ö.Mommsen XIX əsrin əvvəllərindən üzü bəri muzdlu hamilərlə birlikdə Avropada qapı-qapı düşüb (“Ön sözə” diqqət et!), timsah kimi göz yaş tökən və “xristian qardaşlarını” Türk adlı ümumi “tarixi düşməne” (Böyük Türkün Uca Allahı Türkün insan düşməni olmasına əsla yol verməz!) qarşı vuruşa çağıran erməni keşişlərinin, habelə bu əfi ilanların zəhəri ilə zəhərlənmiş Türkün tarixən “ocaq başındakı” qənimi olmuş erməni ziyalılarının hiylə toruna düşmüş sadələvh elm adamıdır.

Fikrimizcə, Ön Asiyanın qədim tarixi ilə əlaqədar “Roma tarixi” kitabında buraxılmış kobud təhrif və saxtakarlıq Ö.Mommsenin həmin dövrlə bağlı bilgiyə malik olmaması, yaxud onun elmi səviyyəsi ilə ölçülə bilməz. O, tanınmış alman tarixçisidir və “Roma tarixi” də onun yüksək elmi səviyyəsini sübut edir. Məsələ ondadır ki, Ö.Mommsen başqa mə'lum bəzi Avropa və rus tarixçiləri kimi, elmi şəxsiyyətini qorumaq əvəzinə, erməni diasporasının (Avropada türklərə qarşı daşnak ideoloji terror bandasının başçılarından ol-

¹ Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, c.2, s.255.

² Yeno orada, s. 268-269.

³ Yeno orada.

⁴ Yeno orada.

¹ Ö.Mommsen.Göstərilən əsəri,s.268-269.

muş Arşak Çobanyanın “Böyük Armeniya” tarixi yazmaq xahişi ilə Fransa bizansşünası Qustaf Şlumberqin məktubunu və ona Morqanın verdiyi cavabı xatırlayın) muzdlu yazarına çevrilmişdi. Deyirlər sübut edir ki, alman aliminin qədim Şərq tarixinə qarşı olan qeyri-səmimi münasibəti şovinist erməni müəlliflərinin antitarix mövqelərindən qətiyyətlə fərqlənir. Axı, fərqlənə də bilməz. Çünki o, XIX əsrdən başlayaraq, “Böyük Armeniya” tarixi yazdırmaq məqsədilə Qərbi Avropa tarixçilərinə Venesiya mxitaristləri tərəfindən qapı-qapı paylanmış kilsə materiallarından faydalanmışdı. Əslində bu dövrdə yaranmış “Armeniya tarixi” silsiləsi Rus imperiyasının və Qərbi Avropa Səlibçilərinin Şərq siyasəti ilə bağlı ideoloji silah idi. Belə ki, zəngin Şərq ərazilərini ələ keçirmək məqsədi güdən istər Rus, istər Qərbi Avropa dövlətləri Yaxın Şərqdə, xüsusən, Qafqazda e’tibarlı «xristian dayağı» yaratmaq siyasəti yeridirdilər. Bu dayağın nəzərdə tutulan ərazidə qədim dövlətçiliyə malik olduğunu “sübuta” çatdırmaq üçün elmi tarixlə qətiyyətlə əlaqəsi olmayan, kilsə küncündə səviyyəsiz keşişlərin yoxsul təxəyyülünün məhsulu olan nağılvari şirin arzudan o tərəfə gedə bilmir. Belə bir qaynaqdan faydalanmış Ö.Mommsenin “Roma tarixi”ndə diqqəti çəkən bəzi cəhətlərə ayrı-ayrılıqda münasibətimizi bildirsək, problemin açımı baxımından dəyərli olardı.

Birinci. “Paroyanlarla” (parfyalılarla-partlarla) çağdaş ermənilərin “əcdadları” arasında qohumluq deyil, düşmənçilik olduğunu, Arsaklıların (ermənilərcə “Arşakilərin”) “Turanlı mənsubiyyəti”ni¹ söyləməklə Ö.Mommsen erməni tarix ədəbiyyatında anonim müəllif M.Xorenski ilə başlanmış bir ən’ənəni-“armyan Arşakiləri” ideyasını təzkib edir, onun çürüklüyünü, yüngülçə bir tənqiddə belə dözümsüz olduğunu, bu konsepsiyanın qeyri-elmiliyini aşkara çıxarır.

İkinci. “Tıqran Artaqsinin” çarlıq dövrünü, erməni müəlliflərindən (məsələn, Y.A.Manandyanda m.ö. 95-55-ci) fərqli olaraq, 660-cı illərə aid edən² Ö.Mommsen, görünür, sifarişlə erməni keşişlərinin ona təqdim etdikləri materialdan özü üçün aydınlaşdırma bilməyib ki, o, hansı dövrdən danışır. Müəllifin nişan verdiyi tarixdə (əgər m.s. tarixdirsə?) Part çarları – Arsaklı xanədanı artıq tarixin hökmranlıq taxt-tacından xeyli əvvəl düşmüşdülər. Özü də onları səltənətdən uzaqlaşdıran erməni kilsə ədəbiyyatının “epopeya” qəhrəmanı “II Tıqran Artaksi” olmamışdı. Əksinə, Maday-Türk imperiya səltənəti m.ö. 558-ci ildə xəyanət yolu ilə ələ keçirən Əhməni tayfalarından sonra, gələri Perslərin yad torpaqlarda Şərq tarixi səhnəsinə

çıxmış ikinci tayfası olan Sasanilər tərəfindən növbəti Türk dövləti – Arsaklılar səltənəti m.ö. 227-ci ildə ələ keçirilir. Tarixin bu çağından qədim türklərə, başqa sözlə, Azərbaycan türklərinə məxsus ərazilər Avropadilli xalq hesab edilən Sasanilər tərəfindən Pars dövləti adı altında inzibati əraziyə çevrilir.

Alman tarixçisindən gətirdiyimiz fikir başqa bir cəhətdən də mövzumuz üçün maraqlıdır. Belə ki, “Roma tarixi”ndə verilmiş “faktlar” antifakta çevrilir, həqiqətlə əlaqəsi olmayan bir rəvayət epizodu yaradır.

Ö.Mommsenin fikrincə, guya Pont çarı Mitridat yalnız qızı Kleopatranı “Armeniya” çarı Tıqrana əvə verməz, habelə onu “girovluc”¹dan qurtarır və Armeniya tacına sahib edir. Bundan sonra Mitridat Arsaklıların hakimiyyəti altında olan “qədim erməni torpaqlarının” azad edilməsində, habelə Asiyada Arsaklıların ərazilərinin işğal edilməsində Tıqrana əməli kömək göstərir.² Hər iki «qohum və hərbi müttəfiq» arasında olan şərtə görə, Tıqran Suriya istiqamətində geniş Asiya ərazilərinin dərinliklərinə doğru, Mitridat isə Kiçik Asiya və Pont dənizi sahil boyu yürüş edərək istədiklərinə nail olmalı idilər.

Qədim Şərq tarixi ətrafında heç bir məlumatı olmayan oxucuya ələ gəlir ki, geniş Asiya coğrafiyasında tarixin hansı çağındasa (Ö.Mommsen tarix göstərmir, yalnız nağılvari hadisə danışır), Arsaklılar səltənətini nəinki Ön Asiya müstəmləkə torpaqlarından çıxaracaq, hətta onların dədə yurdlarını işğal edə biləcək iki “qüdrətli” müttəfiq (Ö.Mommsendə qeyri-müəyyən soydan olan Mitridat və “Armeniya” çarı Tıqran) olmuş, yaxın-uzaq bütün ölkələr də onların qılıncına “boyun əymişdir”.

Əlbəttə, bu iddia tarixi həqiqətdən uzaqdır. Lakin burada problemimiz üçün maraqlı cəhət odur ki, müəllif M.Xorenskinin və onun fikir ardıcılarının əksinə olaraq, nə Tıqranı Arsaklı nəslindən hesab edir, nə də Mitridatı.

Keşiş ədəbiyyatından gələn ən’ənənin davamı olaraq Ö.Mommsen Mitridatın şəxsinde öz qəhrəmanı Ata Tıqrana arxa tapır, onların yeni qohumluğu ilə hərbi ittifaq “salnaməsi” yaradır və bu epizodla da Tıqran adına “Böyük Armeniya” dövləti “təşkil” edir. Lakin təbii olaraq bu erməni “dövlətinin” “mövcudluğu” müəllifin qələməndə elmi-nəzəri reallığa, başqa sözlə, tarix elminin üç riyazi

¹ Ö.Mommsen. Roma tarixi, c.2, s. 60.

² Yəni orada, s.268-269.

¹ Ö.Mommsendə “girov”luqda Ata Tıqrandı, Y.A.Manandyanda Oğul, yəni II Tıqran.

² Ö.Mommsendə Mitridat “girov”u Arsaklılardan hərbi yolla azad edir, Y.A.Manandyanda isə guya “girov”un Arsaklılara rüşvət verdiyi Atarpatena torpaqları hesabına azad olur və şərtə görə onların əli ilə “Armeniya”ya çar təyin edilir.

düsturunun (arxeoloji kəşfiyyat, antropologiya, lingvistika) tələblərinə deyil, nağıllarda şirin arzulardan doğan xəyali bir fantastik əsasə söykənir.

Deyilənlərdən aşkarca görünür ki, "Böyük Armeniya" ətrafında M.Xorenskidən Ö.Mommsenə (alman tarixçisi Ata Tiqranın çarlıq dövrünü 660-cı illərə aid edir) qədər məlum müəlliflər bir-birinə bənzəməyən, daha dəqiqi, bir-birini təkzib edən müxtəlif versiyalar yaratmışlar.

Erməni xalqına tarix yazmaq üçün əlinə qələm götürmüş ayrı-ayrı erməni və muzdlu ermənipərəst müəlliflər tarixin yaddaşını yaşadan mötəbər qaynaqlara söykənməmişlər, əksinə keşiş ağı ilə hazırlanmış saxta, uydurma kilsə rəvayətlərini hər dövrün siyasətinə uyğunlaşdırmış, hərə istədiyi rəngi onlara vurmuşdu. Məhz buna görə də "qədim Armeniya" iddiası ilə bağlı guya "tarix" yazmış, əslində müxtəlif zaman kəsiyində dövrün siyasətilə əlaqədar Şərqi rəvayətlərindən iqtibas edilmiş kilsə materialları əsasında kitablar tərtib etmiş müəlliflərin bir-birini təkzib etməsi heç də təəccüb doğurmamalıdır.

"Roma tarixi"ndə ayrı-ayrı bir neçə epizodda Ön Asiyalı Ata Tiqranı (Oğul, yəni II Tiqranı adı çəkilmir) tərəfindən vilayət – vilayət, şəhər - şəhər, ölkə - ölkə işğal etdirən Ö.Mommsen guya erməni babalarının tarixən "olmuş" Şərqi qarşı bu təcavüz dövrünü dünya elminin qəbul etməyəcəyi 676-cı il (Xilafət dövrünə düşür. Fantastik və əcaib erməni tarixi!) tarixi ilə başlayır.¹ Buradan bəlli olur ki, alman aliminin öz "Tiqranı Artaksisi" var, erməni Manandyanın öz "Tiqranı Artaksisi". Belə ki, birinci tarixçinin "çarı" m.s. dövrdə, ikinci tarixçinin "çarı" m.ö. çağda guya «yaşamış» və Ön Asiyada kimlənsə, haçansa yaratmış olduqları "armeniyaları" birləşdirərək "Böyük Arimeniya" təşkil etmişdir.

Maraqlıdır, Ö.Mommsen Tiqranı orta əsr Türk hökmdarlarına məxsus nəinki "sultan", hətta "Böyük sultan"² titulu ilə nişan verir. Fikrimizcə, müəllif bu işarə ilə Tiqranı "Mar/Maday nəsil" "Atarpate na əsilzadəsi" Artaşesin oğlu olduğunu xəbər verən M.Xorenskini təsdiq edir və onu türklərin "sultanlıq tarixinin" qədim dövrünə aid çarları sırasına yazır. Lakin erməni xalqına "tarix" yazan başqa müəlliflər kimi, Ö.Mommsenin də konsepsiyası tam və qəti deyildir. Onun mövqeyi tez-tez dəyişir.

Yuxarıda şahid olduq ki, ziddiyyətli müəllif mövqələrinə səbəb yalnız və yalnız onların ixtiyarında elmi tarixin kəsərli silahlarının (arxeoloji kəşfiyyat, antropologiya və lingvistika) deyil, ayrı-ayrı dövrlərdə siyasi məqsədlə keşiş müəlliflərin qələmə aldıkları ziddiyyətli rəvayət versiyalarının olmasıdır. Kilsə versiyalarından istifadə edərkən qədim Şərqi tarixinə "erməni tarixi" aludəçiliyi münasibəti bəsləyən muzdlu tarixçi Ö.Mommsenin nəinki Ön Asiyada, hətta Qərbi Avropada "erməniləşdirilmiş" "Tiqranı Artaksi"dən başqa nüfuz görməməsi təbii idi.

Ö.Mommsen "Tiqranı və Armeniya" paralelində təkcə M.Xorenskinin adını çəksə də, o, nə "Armeniya tarixi"ndən, nə də başqa yazılı mənbədən qaynaqlanmır. Elə buna görə də o, tarixi keçmiş Venesiya mxtariətlərinin Qərbdə əsaslarını yaratmağa başladıkları "armyanizm" ideologiyasına xristian təəssübkeşliyi baxımından yanaşmış, hadisələrin izahında real tarixdən əsər-əlamət olmayan bədii təxəyyülə üstünlük vermişdir. Belə ki, Ö.Mommsen "öz erməni Tiqranı" tarixin tanıdığı Sull, Lukull, Krass, Pompey kimi qüdrətli Roma sərkərdələri ilə hərbi meydanlarında qarşı-qarşıya qoyur, onu bədii təxəyyüllə ideallaşdırır.

Alman tarixçisində bir məqam da problemimiz üçün maraqlıdır.

Gənc Tiqranı (Manadiyana görə II Tiqranı) Part (Parfya) sarayında "girov" olaraq qələmə verən müəlliflər, o cümlədən, Y.A.Manandyan yazır ki, guya II Tiqranı "Armeniya" "taxt-tacına" Atarpate na torpaqlarından "70 vadi" Arsaklılara rüşvət verdikdən sonra sahib olur. Əlbəttə, bu, II Tiqranın şəxsində "Böyük Armeniya" mifini reallaşdırmaq siyasəti müəlliflərin yeni bir uydurma versiyasıdır.

Ö.Mommsendə mənzərə tamamilə başqadır. Guya Pompey işğal etdiyi Kiçik Asiya ərazisində Sofen əyalətinin Fərat çayının Şərqi hüdudlarında Ata Tiqranın qəzəbindən canını qurtarmaq üçün Arsaklı çarı III Fraatın sarayına sığınmış Oğul Tiqrana (Manadiyanda II Tiqrana) kiçik çarlıq təşkil edir.¹ Alman tarixçisinin istifadə etdiyi bu versiyada Y.A.Manandyanın "fateh" kimi təqdim etməyə çalışdığı II Tiqranı, yəni Oğul Tiqranı Part (Parfya) sarayının "girovu" kimi deyil, qoca çar Ata Tiqrandan hakimiyyəti vaxtından əvvəl ələ keçirməyə yollar arayan varis kimi təsvir edilir.

Qarşıda şahid olacağıq ki, hətta "girov"luqdan danışan Y.A.Manandyanın özünün bir qədər sonra istifadə etdiyi epizodda xəbər verilir ki, səltənəti ələ keçirmək məqsədilə üsyan qaldırmış Oğul Tiqranı Ata Tiqranın qəzəbindən can qurtarmaq üçün qaçaraq Part

¹ Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, s.39.

²Yenə orada, s.41.

¹Ö.Mommsen.Göstərilən əsəri.s.125.

(Parfya) sarayına sığınır. Deməli, Oğul Tıqranın “girov” məsələsindən danışarkən müəlliflər, o cümlədən, “II Tıqrان və Roma” kitabının müəllifi öz iddialarında kerçək tarixə deyil, kilsədən gələn ziddiyyətli rəvayət versiyalarına söykənirlər.

Ö.Mommseni “qiymətli” və “mö'təbər” mənbə hesab edən Y.A.Manandyana ustadından gələn “Tıqrان Artaksi” epizodu və bu epizodla bağlı hadisələrin təsvirində verdiyi “faktlar” hər iki müəllifə qarşı kerçək tarixin ittihamlı antifaktına çevrilirlər.

Bütün bunlar göstərir ki, XIX əsrdə Eçmiadzin (Eçmiatsi) kilsəsində milli ad olaraq, erkən orta əsrlərin “hayk” namından sonra yeni siyasətin tələbinə uyğun növbəti qondarma “armyan” adı ilə özlərini nişan verən İşkil (Səllim itlər) törəmələri qüdrətli dövlətlərin ərazilərini qədim tarixin tanımadığı “Armyan coğrafiyası”na salaraq, tərtib etdikləri xəritələrdə bir-birindən seçilən bərlil-bəzəkli rənglərlə “Armeniya” adı ilə dörd-beş yerdə “qədim dövlətin” olduğunu iddia edilməsi bəşəriyyətin mə'dəsində və qara ciyərində müalicəsiz “erməni xəstəliyinə” çevrilmiş haylar üçün nəsilbənəsil uğursuz, kədərli, acı və faciəli bir fantaziyadır! Problem ətrafında araşdırmaya cəlb etdiyimiz arxeoloji qazıntı mədəniyyəti, etnoqrafik materiallar, aşkarlanmış yazı nümunələri və qəbirüstü yazılar (Gürcü arxeoloqlarının tapıntıları), kurqanlar, toponomik adlar və bə`zi görkəmli mütəxəssislərin qiymətli araşdırmaları bizə əsas verir qət'i qəbul edək ki, bu torpaqlar Ön Asiyada və Ön Qafqazda m.ö. minilliklərdən başlayaraq, şəhər dövləti quruluşu yaratmış və daha sonralar, qüdrətli imperiya təşkil etməklə, dünya tarixində parlaq, zəngin mədəniyyət, dövlətçilik səhifələri açmış qədim yerli Türk tayfalarının əcdad məskənləridir. Böyük Hicrət dövründən başlayaraq həm Xəzərin cənubundan Orta Asiya istiqamətindən, həm də Baş Qafqaz sıra dağlarının Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında olan silsiləsinin müxtəlif aşarımından zaman-zaman gəlib Ön Asiyanın və Ön Qafqazın geniş coğrafiyasında məskunlaşmış qohum Türk tayfaları Atarpatenanın və Qafqaz Oğuz Albaniyasının köklü əhalisi olan türklərin, başqa sözlə, Azərbaycan türklərinin babalarının mə'nəvi və mədəni inkişafında müstəsna rol oynamışlar. Əgər bu günə kimi ümumtürk tarixinin üzərinə qanlı əllərin örtüyü rus imperiyasının çirkəbli siyasət pərdəsini götürsək, bütün maddi reallığı ilə – arxeoloji, etnopsixoloji, etnolinqvistik və etnoantropoloji materiallarla zəngin olan təkzibedilməz müqəddəs bir tarixi həqiqətlə üz-üzə duracaqsan: çağdaş Azərbaycan türklərinin əcdadları insan tarixinin sübh çağını bu torpaqlarda (Seçenov: “Qafqazın ilk antropoloji insanları türklərdir”) qarşılaşmışlar. Bu torpağın üstündə bu günə ki-

mi dayanaraq insan tarixinə şahidlik edən hər şey-dağ, çay, dərə, göl, oba-ulus abadlıqlarının və qiymətsiz “Avesta” me'marlıq abidələrinin, habelə arxeoloji mədəniyyət, ümumiyyətlə ulu Tanrımın müqəddəs babama bəxş etdiyi hər şeyin, hər şeyin adı da, özü də mənim Türk Babama oxşayır! Mən sadə Azərbaycan türkü olaraq bundan qürur duyuram!

Bütün bu reallığa, tarixi gerçəkliyə məqsədli şəkildə göz yumaraq, qədim Şərq tarixini nişan verən arxeoloji mədəniyyətin üzərində “Avropa dil ailəsi” mifini uydurmuş Avropa və rus elm və siyasət mafiyasının tarixi həqiqətə qarşı asıq-aşkar görsənən antitarixi mövqeyi danılmazdı. Bütün bunlar sübut edir ki, son iki yüz il ərzində zaman-zaman yaxın-uzaq dövlətlərdən kütləvi gətirilmiş köçkün və qaçqın erməniləri Azərbaycan türklərinin Qafqaz torpaqlarına yerli-köklü sahib etməyə cəhd göstərən elmi terrorist siyasət erməni tarix ədəbiyyatında boş, əsassız, lakin şovinist nəsilərin ağzında ləzzətlə çeynənən Türk saqqızından başqa bir şey deyildir: nəsil-dən-nəslə həmin ləzzətli saqqız çeynənmiş, şiltaq nadan ədası ilə üfürülmüş, alınmış şarcıq uşaq dəcəlliyi ilə sevinclə qarşılanmış, lakin onun tezəcə partlaması sahibini mə'yus etmiş, təkrar yenə ağza salınmış və şirin arzuların, gümansız xəyalların qucağında qurd səbri ilə zamanın pusqusunda dayanılmışdı!!!

1960-cı illərdən başlayan kampaniyada növbəti tarixi fürsətin güclü təkanı kimi, onlarla superşovinist erməni müəllifini və ermənipərəst əcnəbi alimlərini səfərbərliyə alan baş ideoloji mərkəz dövrün N.S.Xruşşov erasında Qafqazda “xristian qardaşlığı” siyasətinin tələblərinə uyğun olaraq, erməni xalqının “tarixini” yeni siyasəti ruhda yazılmasını günün aktual probleminə çevirmiş oldu.

Ön Qafqazda Azərbaycan Türk dövlətinin qədim tarixinə qarşı ermənipərəst imperiya siyasətinin muzdlu alimlərindən B.B.Piotrovski, İ.M.Dyakonov və başqa arxeoloqların rəhbərliyi altında yaradılmış ideoloji işğal maşını əsas maliyyə vəsaitini o zaman Sovet ideologiyasına qət'i düşmən olan, İrəvanda N.S.Xruşşovla görüşən dünya erməni diasporasının başçılarından biri kaliforniyalı multmil-yoner Gulyandan alır, dəstələr təşkil edilir, qazıntı işləri aparılır.

Kremlin hökmü ilə gavur külüngünün zərbindən Oğuz yurdunun Qərb ərazilərinin dədə sinəsi dəlik-deşik edildi, didim-didim didildi, ulu türklərin məzarlıqlarının üstünü örtmüş qara torpağın bağı şırım-şırım açıldı. Aşkarlanmış Türk nişanlı zəngin mədəniyyət 1828-ci ildə öz qəddar erməni terroristlərinin əlindən can qurtarmaq üçün Livandan, Suriyadan, İraqdan, Türkiyədən və İrandan kütləvi qaçmağa can atan, rusların Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazilərində yerləşdir-

diyi qədimdən köçkün və dilənçi olmuş adsız Qərbi Avropalı icmanın adına və onun bəşər tarixinin tanımadığı "qədim tarixi"yə yazıldı.

Y.A.Manadyan da Ö.Mommsendən qaynaqlansa da, o, bu sakit siyasi işğal kompaniyasının nüfuzlu aparıcılarından biri idi. Məhz buna görə də, "Böyük Armeniya" bütün qaynaqlarda Ata Tıqranla əlaqələndirildiyi halda, Y.A.Manadyan məqsədli olaraq, Çonq Tıqranı Part (Parfya) "girovu" kimi qiymətləndirir və onu "II Tıqran" adlandırır. Müəllifin burada bir məqsədi də odur ki, orijinalıq baxımından II Tıqranı Ön Asiyanı yenidən bölən iki qüvvənin biri olmuş Arsaklılara qarşı "armyan çarı" çıxarsın. Bununla da o, tarixdə olmayan "orijinal" "armyan çarı" və "erməni tarixi" yaratmaq niyyəti güdür.

Y.A.Manadyan çox gözəl bilirdi ki, kilsədə uydurulmuş rəvayətlərdə Selevkiləri "susduran", Part dövlətini "parçalayan", hətta Romayadək mifik "yürüş edən" "armyan çarları" deyil, Selevk kimi qüdrətli müstəmləkə dövlətini tarix səhnəsindən sıxışdırıb çıxaran başqa iki dövlət olmuşdur: Şərqdən Arsaklılar, Qərbdən romalılar. Bu tarixi gerçəklik baxımından, yeri gəlmişkən demişik ki, Ön Asiya əraziləri uğrunda Arsaklılarla romalılar üz-üzə dayanarkən tarix bu iki nəhəngin arasında dayanmış üçüncü bir qüvvəni tanıyırdı.

Təsadüfü deyildir ki, bəzi erməni müəllifləri M.Xorenskinin Xal-dey rəvayət qəhrəmanı çar Aramı və onun "armyan Arşakileri" ideyasını da qət'i rədd edirlər. Hətta guya "armyan Arşakileri" nəslinin banisi olaraq verilmiş Vaxarşakın və suriyalı Mar Abasın tarixi şəxsiyyət olmaması barədə verilmiş epizodların "erməni tarixinin atası" tərəfindən uydurulduğu tarixi gerçəkliklə meydana qoyulur.

Y.A.Manadyan da bu mövqedə ("armyan Arşakileri") konsepsiyasının təkzibi mövqeyində) olduğu üçün çağdaş ermənilərin çar "əcdad" şəcərəsini I Artaxşeslə başlayır, II Tıqranla onun qəhrəmanlıq salnaməsini davam etdirir. Lakin buna baxmayaraq, müəllif öz fikrinin əksinə olaraq, M.Xorenskinin çar Aramın adı ilə bağladığı "qədim Armeniya"yı təkrar xatırlayır. Onun fikrincə, guya romalılar "qədim Armeniya" ərazisində "bufer dövlət" təşkil edirlər. Y.A.Manadyan bu problemi ortaya gətirərkən bir məqsəd izləmişdir: guya romalıların hamiliyi ilə "Böyük Armeniya"nın "müstəqilliyi" (III Antioxun məğlubiyətindən sonra Arme (Supria) Selevki-Yunan satrapiyasının Artaksi (Mar Artaxşes) tərəfindən müstəqil çarlıq e'lan edilməsinin başqa məzmununda saxtalaşdırılmasıdır) təmin edilmişdir. Müəllif bu iddia ilə tarixdə olmayan "Armeniya" adlı "dövlətin" heç bir zaman məhv edilmədiyini "sübuta yetirməyə" çalışır.

Y.A.Manadyan erməni müəllifləri tərəfindən ağ kağız üzərində "təşkil edilmiş" erməni "bufer dövlətini" belə təqdim edir: "Fərat və

Dəclə sahillərində Roma imperiyasının bərqərar olması ilə qədim Armeniyanın bufer dövləti üçün bir neçə əsr davam edən ağır və əzablı vəziyyət yaranmışdır".¹

Yuxarıda söylədik ki, nə M.Xorenskidə, nə də onun ən'ənəsini davam etdirən başqa erməni müəlliflərinin heç birində İkiçayarasında guya tarixən "mövcud" olmuş "qədim Armeniyanın", bir dövlət olaraq, dəqiq coğrafi ərazisi, onun qonşu hüduqları göstərilir. Əgər həqiqətən tarixdə deyilən dövlət "mövcud" olmuşdursa, şübhəsiz, birinci növbədə, onun çarları kilsə rəvayətində uydurulmuş Hayk, Aram, Ardasx, yaxud erməni tarix ədəbiyyatının özündə inkar edilən "armyan Arşakileri"nin Vaxarşak adında qondarma "hökmdar"ı deyil, elmi tarixin qəbul etdiyi real şəxsiyyətlər olmalı idi. Bundan başqa, əgər "qədim Armeniya" "mövcud" olmuşdursa, o zaman, şübhəsiz, bu "dövlətin" rəmzləri, şəhər və əyalətlərin adları qaynaqlarda maddi sübutlarla qeydə alınmalı idi.

Erməni müəllifləri qədim dünyanın yaddaşını özündə yaşadan maddi-mədəniyyət nümunələrinə söykənmək əvəzinə, "qədim Armeniya" fantaziyası ətrafında iki, bəzən də üç fikir formalaşdırmağa çalışmışlar. Birinci fikir tərəfdarları bu rəvayət "dövlətinə" "Mesopotamiya Armeniyası" deyərək onu, yuxarıda söylədiyimiz kimi, İkiçayarasında yerləşdirirlər.

İkinci fikir sahibləri "qədim Armeniya"yı Fəratın şimal vadisində yerləşdirirlər. Belə ki, onlar köklü əhalisi Mar-Türk tayfalarından olan qədim Şupria ölkəsinin ikinci "Arme" adını "Armeniya" formasına salırlar və onu öz adlarına çıxırlar. Bu barədə yuxarıda kifayət qədər danışılmışdı.

Arme ölkəsinin romalılarla Arsaklılar arasında "bufer" əraziyə çevrilməsinə gəldikdə, erməni müəllifi həmin ərazini "Armeniya" adı ilə "erməniləşdirərək" tarixi həqiqəti öz məqsədi naminə saxtalaşdırır. Lakin qədim tarix Y.A.Manadyanın əksini söyləyir.

Təkrar da olsa xatırladaq ki, vaxtı ilə Əhəmənilərin 13-cü satrapiyasına daxil edilmiş Suriya ilə Biaini ölkələrinin arasında Fəratın yuxarı axarında yerləşmiş kiçik coğrafi ərazinin adı daş kitabələrdə erməni kilsəsinin uydurduğu mifik "Armeniya" namı ilə deyil, "Arme" Biaini yazılarında, "Armina" və "Harminuia" Boqistan mətnlərində tarixin daş yaddaşına çevrilmişdir.

Tarix xəbər verir ki, III Antiox (m.ö.223-187) Suriya çarlığını genişləndirdiyi illərdə Araz çayının yuxarı axarını, Murat boyunda Muş və Vanın qərbində (Kırzioğlu) başlayaraq, Arazın sağ sahilin-

¹ Y.A.Manadyan. Göstərilən əsəri, s.215.

də hüdüdlənən əraziləri işğal edərək, Fəratın şimal vadisində yerləşən keçmiş 13-cü Arme /Armini satraplığının tərkibində Suriya canişinliyini təşkil etmişdir. Bu dövrdən etibarən Selevk-Yunan canişinliyinin Arme (Şupria) ölkə adı Yunan və Roma tarixçilərinin əsərlərində "Armini", "Arminia", "Armeinina" formasında qeydə alınmışdı. III Antioxun "strateqi" Artaksi m.ö.188-ci ildə kiçik canişinliyi müstəqil çarlıq e'lan edəndən sonra da ölkə yeni siyasi quruluşda tarixə "Arminia" \ "Armeinina", onun hakimi "Arminia \ Armeinina çarı" namında nişan verilmişdi. Bununla da Atarpatın çar sülaləsinə mənsub "Mar/Maday nəsindən" olan Artaksi (m.ö. 188-145) tərəfindən həmin tarixdən etibarən Kiçik Asiyada "Armini" / "Arminia" \ "Armeinina" adlanan kiçik bir coğrafi ərazidə Artaksilər sülaləsinin təxminən 200 illik (m.ö.188-m.s.10-cu illər-Kırzioğlu) səltənət tarixinin əsası qoyulur.

Klassik ərəb \ fars \ türk dilində olan ədəbiyyatda xatırlanan "Ərminiyyə" \ "Ərməniyyə" coğrafi adın mənşəi də Qərbdən sərhədləri Arazın və Kürün mənbə aldığı dağ silsiləsini əhatə edən, Şərqdən Qafqaz Oğuz Albaniyasının qərb ərazilərini Ağrı dağının ətəklərindən ayıran Arazın sağ sahilində hüdüdlənən Artaksi canişinliyinin adı ilə əlaqədardır.

Strabonun (XI, xiv, 5, 15) verdiyi xəbərə görə Artaksi (m.ö.188-145) Arminia canişinliyini müstəqil çarlıq e'lan etdikdən sonra onun kiçik ərazisini qonşu torpaqların hesabına genişləndirmişdir. Yunan müəllifinin siyahısını ötəri xatırlasaq, Artaksi bir istiqamətdə Araz və Kürün mənbə aldığı dağlardan başlayaraq Qara dənizin Ön Qafqaz sahillərinə doğru torpaqları, o biri istiqamətdə Ərzurum, Maku, Xoy, Culfa və Kaspiana ərazilərini, digər istiqamətdə Van gölündən Qarabağa doğru olan əyalətləri fəth edərək III Antioxun "Suriya şarlığı" tərkibində təşkil etdiyi keçmiş canişinliyin coğrafiyasını Fəratın yuxarı axarından Alban dənizində genişləndirmişdi.

Tarix ədəbiyyatından mə'lumdur ki, Arsaklıların Şərqə yürüşündən sonra Artaksilər sülaləsinin əlindən Atarpatena və Ön Qafqaz əraziləri tədricən çıxmağa başlayır. Bundan sonra Artaksinin qonşu torpaqlar hesabına genişləndirdiyi kiçik çarlıq m.ö.188-ci ildə yerləşdiyi əvvəlki coğrafi əraziyə sıxışdırılır. Xatırladaq ki, Arminia ölkəsi coğrafi ərazi etibarilə Şərq torpaqları uğrunda müharibələr aparan iki qüdrətli dövlətin - Part və Roma dövlətinin işğal əraziləri arasında yerləşirdi. Bu səbəbdən də "bufer dövlət" şəraitində yaşayan Arminia hər iki qonşu ilə mümkün qədər siyasi tarazlıq münasibətləri yaratmağa çalışırdı.

Tarix sübut etdi ki, əgər Arminia çarları babaları kimi ağıllı və tədbirli olmasaydılar, müdriklik nümayiş etdirməsəydilər Atarpatın Artaksilər sülaləsi iki yüz illik (m.ö. 188 – m.s. 10-cu illər) səltənəti qoruyub saxlaya bilməzdilər. Nəhayət Part çarları Artaksi nəslinin hakimiyyət dövrünə son qoyurlar.

Erməni tarixçilərinin «Armeniya» adı ilə «erməniləşdirməyə» çalışdıqları Azərbaycan türklərinin atarpatenali babalarının Ön Asiyada və Ön Qafqazda ümumtürk səltənət tarixini tarix səhnəsinə gəlmiş növbəti Türk sülaləsi – Arsaklılar əvəz edirlər. Yuxarıda dedik ki, erməni müəllifləri «Armeniya tarixi» deyəndə həm də dağlıq Altaydan Bia çayı sahillərindən Ön Asiyaya köç etmiş Bia Türk tayfalarının ölkə tarixlərini öz adlarına çıxırlar.

Tarix xəbər verir ki, Artaksilər ("Mar Artaşes"-M.Xor.) sülaləsinin iki əsr davam edən hakimiyyətinin əvvəl Mtsibin-Nzibində, sonralar süqutundan sonra Ktezefon şəhərində oturan Part çarları hər zaman imperiyanın Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda olan valiliklərinə hakim olmuşlar. Bu həqiqət ondan xəbər verir ki, tarixin heç bir dövründə nə müstəqil, nə də «bufer Armeniya» adında erməni dövləti olmuşdu, nə də Arme (Şupria) ölkə adı istər Assur, istər Biaini, istərsə də Boqistan yazılarında «Armeniya» formasında qeydə alınmamışdı. Xatırlanan tarixi çağda da Artaksi səltənətinin süqutundan sonra Arminia tarixdə etnos adı olmayan erməni babalarına deyil, Arsaklı türklərinə məxsus əyalət olmuşdur.

Y.A.Manandyanın özü yazır ki, Ata Tiqranın qəzəbindən xilas olmaq üçün Oğul Tiqrان (Manandyana görə, "II Tiqrان Artaksi") Ktezefona qaçır, Arsaklı çarı III Fraatin sarayında sığınacaq tapır.¹ Bu hadisənin m.ö. 66-cı ildə baş verdiyini yazan Y.A. Manandyan həm "II Tiqrان Artaksi"nin hakimiyyət ilini m.ö. 95-55-ci illərə aid edən fikir sahiblərini, həm də özünü təkzib etmiş olur.

Buradan aydın olur ki, kitabın əvvəlində tarixi özü istədiyi şəkildə qarışdıraraq, II Tiqrان Artaksinin adı ilə "bufer Armeniya dövləti" yaratmağa çalışan erməni müəllifi əsrlərdən bəri çeynənilmiş ən 'ənəni kilsə rəvayətlərinin "Böyük Armeniya" ətrafında yaratmış olduğu xaos burulğanında, saxta da olsa, ilkin konsepsiyasını qoruya bilmir, nəticədə özünü də təkzib edir, "Böyük Armeniya" mifini də.

Deyilənlər şəhadət verir ki, Y.A.Manandyana çatan "vərəsə" tarix deyil, üfürülmüş sabun köpüyüdür!

"Bufer Armeniya dövlətini" romalıların dövrü ilə əlaqələndirən Y.A.Manandyan fikrin davamında romalıların rəqibi olaraq "qüdrətli

¹ Y.A. Manandyan. II Tiqrان və Roma, s.172.

İran" adı çəkərkən zaman ölçüsünü itirir, "İran" adı ilə qədim Şərq tarixinə qeyri-müəyyən zaman ölçüsündə yanaşır.

O yazır: "Roma və İran (əslində Part – Ə.T.) kimi iki qüdrətli rəqib dövlət arasında yerləşən Armeniya (Arme-Arminia – Ə.T.) xalqının həyat maraqlarına zidd olaraq, vaxtaşırı bu qüdrətli qonşu dövlətlər arasında baş verən dəhşətli və sonsuz müharibələrdə iştirak etmək məcburiyyətində qalırdı".¹

Bir qədər əvvəlki araşdırmadan aydın oldu ki, tarixdə "Armeniya" adında dövlət olmadığı kimi, "İran" adında da "dövlətdən" danışmağın heç bir əsası yoxdur.

Yuxarıda xatırlatdıq ki, Ön Asiya torpaqları uğrunda Qərbdən gəlmiş romalılarla qanlı müharibələr aparan yalnız Parn İskit-Türk tayfalarının Arsaklı çarları idilər. Tarixi başdan-başa saxtalaşdıran Y.A.Manandyanın yeganə məqsədi 1920-ci ildə Kremlin təşkil etdiyi daşnak – bolşevik dövləti olmuş keçmiş Erməni SSR-nin tarixini qədim çağlara köçürməklə, onu "qədim Armeniya"nın (bu adla Mesopotamiyanın şimalında Fəratın yuxarı axarında yerləşmiş Artaksinin Arme- Arminia çarlığı nəzərdə tutulur.), başqa sözlə, "Mesopotamiya Armeniyası"nın varisi etmək və "Böyük Armeniya" xülyası ilə XIX əsrdən bəri millətlər arasında saldıqları qanlı qırğınlara, qətl və qarətlərə zaman-zaman rəvac vermək, torpaq iddiasının zəifləməsinə imkan verməməkdir. Bunun üçün də onun II Tıqranla bağlı "Armeniya" "dövləti" Ön Asiya torpaqlarını yenidən bölmək üstündə qanlı müharibələr aparan Roma-Part (Parfya) ilə yanaşı, üçüncü bir qüvvə kimi yaradılmalı idi. Bu baxımdan "Roma tarixi" "mötəbər qaynaq" olaraq Y.A.Manandyana M.Xorenskidən üzü bəri uydurulmuş rəvayətlər əsasında tərtib edilmiş "armyan tarixi" kitiablarındakı ziddiyyətli versiyalardan daha kəskin dolaşığa və anlaşılmazlığa məruz qalmış yeni bir variant – Ata Tıqran, Oğul Tıqran variantı hazırlamaq və erməni tarix ədəbiyyatında "Böyük Armeniya" uydurması ilə əlaqədar "II Tıqran Artaksi" versiyası "kəşf" etmək üçün ideoloji qida mənbəyinə çevrilmiş oldu.

Maraqlıdır ki, alman alimi yuxarıda xatırlanan rəvayətdən gələn Ardasxin oğlu Dıkranı yox,² qədim tarixçilərin Tıqranını (m.ö. VI əsr) seçir və onu tarixin qəbul etmədiyi özünəməxsus qeyri-real əhvalatlarla bəzəyir.

Deyilənlərdən bəlli olur ki, Ö.Mommsen I Tıqran, yaxud II Tıqran deyil, ümumiyyətlə, "Ata Tıqran" və "Oğul Tıqran" ifadələrini işlədir. Lakin Y.A.Manandyan qədim mənbələri, kilsə ədəbiyyatını

¹ Y.A.Manandyan. II Tıqran və Roma, s.214.

² Ö.Mommsen. Roma tarixi, II c., başlıq 8, s.304-305.

yalnız özünəməxsus "erməni fərasəti" ilə ümumiləşdirib, heç bir tarixçə, mənbə göstərmədən, romantik səpgidə, nağılvari epizodlarla Ön Asiya tarixini dolaşdıran Ö.Mommsenin şeytan kələfindən özünə lazım olan ipləri astaca çəkir, uzadır, uzadır, nəhayət, ustaca "II Tıqran Artaksi" adı altında "armyan dövləti" toxuşdurmağa, başqa sözlə, uydurmağa, düzüb-qoşmağa çalışır. Ancaq onun "armyan tarixi" başqa müəlliflərdə olduğu kimi, miladdan öncəki minilliklərlə, yaxud yüzilliklərlə bağlanılmır. Erməni tarixçisinin böyük iddialarda olmasına baxmayaraq, gəldiyi nəticədən belə çıxır ki, "armyan tarixi" "II Tıqran" mifi ilə miladdan öncəki son yüzillikdə başlayıb və qısa müddətdə də başa çatmışdı.

Başqa müəlliflər, xüsusən, Qr.Kapantsyan "Hayasa armyan beşiyidir" kitabında Biainini "erməniləşdirməklə" xalqına "qədim tarix" yazırsa, Y.A.Manandyan da həmin saxta yolun özünəməxsus "orijinal" variantından istifadə edərək, əvvəlcə biainilərin və sonra Parn Türk tayfasının Arsaklı çar sülaləsinin Ön Asiya, xüsusən, Ön Qafqazda işğal etdikləri əraziləri "II Tıqran Artaksinin" "qılıncı" ilə "ələ keçirir" (əksinə Artaksilər sülaləsinin 200 illik səltənətinə m.s. 10-cu ildə Arsaklı çarları son qoyur) və saxta materiallar əsasında da "Böyük Armeniya" "tarixi" düzüb-qoşur. Bu "tarix"in arxasında elmi tarixin tələb etdiyi nə etnopsixoloji, nə etnolingvistik, nə etnoantropoloji materiallar, nə də arxeoloji mədəniyyət dayanmır.

Biz burada problemimizi işıqlandırmaq baxımından IX əsrin 40-cü illərində, yəni 925-ci ildə yaşamış erməni katolikosu İovannes VI Draxanakertsinin "Armenyia tarixi" kitabından bəzi məqamları müqayisə üçün yada salsaq, bəlli olar ki, Qr. Kanantsyan, Y.A.Manandyan və başqa müəlliflər "tarix" adına yazılmış orta əsr erməni keşiş müəlliflərdən faydalanarkən dövrün siyasi ruhuna uyğun gəlməyən epizodlara ciddi əlavələr etmişlər. Bu da təbii olaraq, erməni tarix ədəbiyyatında onsuz da baş alıb gedən xaosu, kəskinləşən ziddiyyətləri bir daha dərinləşdirir. Bu vəziyyət erməni tarix elmini dolaşıqlığa düşmüş qara şeytan kələfinə çevirmiş olur.

Biz keşiş qələmindən gələn rəvayət versiyalarında Tıqranla bağlı məqamları yada salsaq, Y.A.Manandyanın "II Tıqran Artaksi" adlandırdığı epik ədəbiyyat qəhrəmanı Tıqranla əlaqədar qədim Ön Asiya tarixinin saxtalaşdırılmasının ilk mə'nəvi mənbəini müəyyənləşdirmiş olarıq.

M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ndə fərqli məzmununda verilmiş başqa bir versiyada Tıqran Ervandın (yaxud Eruandiyanın) nəslindən deyil, Hayk soyundandır. O, "Əjdahanı (Asityaqı-Ə.T.) öldürür, onun bütün evini və vişapların ("Avesta"da xatırlanan Maday/Mar

tayfasını rəmzləşdirir-Ə.T) anası Anuşu ələ keçirir, Kirin razılığı və köməyi ilə Maday və Parsda hakim olur".¹

Əvvəla, "Avesta" ilə bağlı bir sıra mifoloji şəxsiyyətlər kimi, Anuş da kilsə ədəbiyyatında erməni mifologiyasına daxil edilmiş ilahə obrazıdır. Bu haqda yeri gəldikcə danışılır.

İkincisi, Maday imperiyasının dövlətçilik və inanc bünövrəsi üzərində qüdrətli Pers-Əhəməni nəsil səltənətinin əsasını qoymuş II Kir (m.ö.558-529) kimi tarixi şəxsiyyəti kilsə ədəbiyyatında maymaq vəziyyətə təqdim edən (Əgər Tiqran "Kirin razılığı və köməyi ilə Maday və Parsda" hakim olursa, bəs, Kirin özü hansı adda dövlətə sahib olur?!) keşişin yazdığı "tarix"dən hansı həqiqəti tapmaq olar ki?!

İovannes VI Drasxanakertsidə verilmiş versiyada Astiyaq-Tiqran epizodu fərqli şəkildə həll edilir. Burada Tiqran Hayk nəslindən deyil, o, Tiqran Ervandyandır. O da "Əjdahanı öldürür, onun bütün evini ələ keçirir".² Ancaq M.Xorenskidə Tiqran Ervandyan "vişapların anası Anuşu yaxalayır", İov.Drasxanakertsidə Tiqran Haykan Anuşun köməyi ilə Kiri³ yaxalayır, "Maday və Persiyada hökmranlıq etməyə başlayır".⁴

M.Xorenskidə Tiqran Astiyaqa qarşı Kirlə hərbi "müttəfiqdir", İov. Drasxanakertsidə o, Kiri əsir götürür, onun ölkəsini dağıdır. Bundan sonra guya Tiqran "ölkə sərhədlərini doğma xalqının məskunlaşdığı əvvəlki ərazilərini nisbətən genişləndirir".

Keşiş müəllifin kilsə rəvayətinə XX əsrin alim tarixçisi Darbinyan-Melikyan "elmi don" geyindirməyə çalışır və yazır: "Onun (guya m.ö. VI əsrdə yaşamış Tiqran Ervandyanın – Ə.T.) Armeniyanı Maday hökmranlığından azad etməsi müasirlərində böyük təəssürat oyatmışdı və bununla da onu tərənnüm edən bütöv bir epik silsilə yaranmışdı".⁵

Y.A.Manandyan tam fərqli mövqedən "Tiqran və Armeniya" problemi ilə əlaqədar tarixi keçmiş qəti modernizə edir, rəvayət hadisələrini müasir siyasət baxımından izah etməyə çalışır. Onun fikrincə, Madayın deyil, Part dövlətinin üzərində parlaq qələbələr qazanan "Armeniya"ni "azadlığa" çıxaran, qonşu dövlətlərin torpaqları hesabına onun hüdudlarını fantastik şəkildə dörd tərəfə genişləndirən II Tiqran Artaksidir (m.ö. 95-55).

Y.A.Manandyanın bu konsepsiyası Part imperiyasının Kiçik Asiya və Ön Qafqaz tarixini "armyan Arşakiləri" uydurması ilə er-

məni xalqının adına çıxan soydaş müəlliflərin təkzibi baxımından olduqca gərəklidir.

Bu o deməkdir ki, Arme (Şupria) valisi, III Antioxun "strateqi" Mar Artashesin, habelə Biaini çarlarının tarixinə heç bir tarixi-maddi əsas olmadan yalnız kilsə rəvayətlərində "sahib çıxan" erməni müəllifləri Arsaklı Türk tayfalarının tarixini də mənsub olduqları xalqın tarixi kimi qəbul etməkdə haqsızdırlar, ədalətsizdirlər.

Biri digərini qəbul etməyən bu nümunələr kifayət edər ki, adsız babaları üçün etnik "tarix" düzüb-qoşan erməni keşişlərinin və onların ənənələrini davam etdirən varis tarixçilərin qədim keçmişə olan münasibətdə elmi tarix kontekstində deyil, roman yazan yazıcının bədii təfəkkür mövqeyində dayandıqları sübuta yetsin.

Əlbəttə, bu deyilənlər aşkar göstərir ki, orta əsrlərə qədər milli adı olmayan və Ön Asiyada pərakəndə yaşamış kiçik naməlum etnik icmanın ünvanına m.ö. VI əsrdə "xalq" deyən və ona "Armeniya" adlı "dövlət" istinad edən İov.Drasxanakertsisi, yaxud başqa kilsə məmurları heç bir tarixi maddiyyətə söykənmirlər. Orta əsrlərdə yaranmış yunandilli kilsə ədəbiyyatı kontekstindən qədim Ön Asiyanın gerçək tarixinə yanaşmaq, şübhəsiz, elmi tarixə arxa çevirməkdir.

Bundan başqa, yuxarıda verdiyimiz hər iki rəvayətdə eyni dövlətin həm "Maday", həm də "Persiya" adı ilə iki ayrı – ayrı dövlət kimi təqdim edilməsi, həm də istər "Tiqran Ervandyan" olsun, istər "Tiqran Haykyan", bu rəvayət obrazlarının m.ö. VI əsrdə "yaşamış" şəxsiyyətlər kimi verilməsi, yaxud Ardasx və Dikran, ya da Artashes və Tiqran namında epik şəxsiyyətlərlə bağlı Roma-Parfya müharibələri dövrünə "Armeniya dövləti" kontekstindən yanaşılması qədim Ön Asiya tarixinin aşkarca təhrifidir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq kilsə ədəbiyyatı əsasında öz işini quran erməni müəlliflərinin də məqsədi heç bir maddi-mədəniyyətə söykənmədən vaxtilə babalarının Qərbdən gəlib pərakəndə halda sığındıqları Türk ocaqlarımızı və bərekətini yedikləri dədə torpaqlarımızı xəritələrdə "işğal etmək" üçün müxtəlif versiyalı rəvayətlərdə coğrafi kordinantları dəqiq verilməyən ayrı-ayrı ərazilərdə hərə öz "Armeniya"sını "yerləşdirməyə" başlayır. Kimisi Biainini, kimisi Hayasanı (?), kimisi mifik çar Arimin nəslindən olan arimlərin (armenlər) ölkəsi Kappadokiyanı, kimisi epik çar Aramin "Mesopotamiya Armeniya"sını, başqa adda, "qədim Armeniya"ni (Mesopotamiyanın şimalında Arme/Şupria vilayətini), nəhayət ayrı-ayrı bölgələrdə "yerləşdirdikləri" neçə-neçə başqa "armeniyaları" çağdaş ermənilərin "beşiyi" hesab edirlər. Lakin nə erməni keşiş müəllifləri, nə erməni alimləri təbii bir həqiqəti anlamaq istəməmişlər

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, I kitab, s.69-70.

² İov.Drasxanakertsisi. Armeniya tarixi, s. 53.

³ M.O.Darbinyan-Melikyanın fikrincə, o, II Kir Əhəmənidir. - bax: İov. Drasxanakertsisi. "Armeniya tarixi"nə əlavə edilmiş izahat, s. 53.

⁴ İov.Drasxanakertsisi. Armeniya tarixi, s. 53.

⁵ Darbinyan-Melikyan. İzahat, s. 248.

ki, insan oğlunun yalnız bir beşiyinin, "İşkil" ("Səllim itlər") törəməsinin min bir "beşiyi"nin olması bizdə təəccüb doğurmur.

Tiqranlı əlaqədar yuxarıda gətirdiyimiz məzmunca dolaşlıq və ziddiyyətli, tarixlik baxımından əsassız olan rəvayət versiyalarının hamısı ucdantutma sağlam insan ağılından çıxmayan, müxtəlif dövrlərdə kilsə küncələrində keşişlərin qələmi ilə fantastik cəfəngiyat əsasında tərtib edilmiş pis erməni iyi verən materiallardan ibarətdir. Bu baxımdan keşiş İov.Drasxanakertsinin (IX əsrin 40-cü illəri), yeni dövrün siyasətinə uyğun olaraq, nə Ardasxi, nə onun oğlu Dikranı yada salmaması, əksinə onların rəvayət fəaliyyətlərini Tiqranlı mifinin adına yazması maraqlıdır. Açıqca görsənir ki, keşiş müəllif Tiqranlı ideallaşdıraraq onun simasında nəhəng dövlətlərə məxsus ərazilərin ağı kağız üzərində erməni "işğalından" çəkinmir, xələflərinə mifik "Böyük Armeniya" iddialarına yollar açır. O, bununla qəddar varislərinə davakar ideoloji baza hazırlayırdı. Daha dəqiqi, başqa keşiş müəlliflər kimi, İov.Drasxanakertsisi də xələfləri üçün gələcəkdə xalqlar arasında dini və milli qırğınların əsasını qoyurdu. Bu baxımdan "həddini aşmış bu saxtakarlığa" ya rəvayəti yazıya köçürənin, ya da İov. Drasxanakertsinin "diqqətsizliyinin" səbəb olduğunu "deməyə çətinlik çəkən" Darbinyan-Melikyan, əslində yuxarıda söylədiyimiz həqiqəti e'tiraf etməkdən yan keçir.¹

Burada mövzumuz üçün maraqlı cəhət odur ki, İov. Drasxanakertsisi söykəndiyi mənbələrdə olan saxtakarlığı davam etdirərək kitabın bir səhifəsində Armeniya çarı kimi təqdim etdiyi Tiqranlı Artavazın atası,² ondan sonrakı səhifədə³ Tiqranlı artıq "ermənilikdən" çıxarılır və "Pers çarı" kimi qələmə verdiyi Artavazın oğlu olduğunu söyləyir. Bu da Y.A.Manandyanın "II Tiqranlı Artaksi" mifinin uğursuz aqibətindən xəbər verir.

Burada başqa bir maraqlı cəhət də diqqəti çəkir.

Y.A.Manandyana görə, guya "girov" II Tiqranlı I Artavazın vaxtilə "işğal etdiyi" Atarpatena torpaqlarını Arsaklılara verməklə "xilas olur", hətta şərtə əsasən "erməni taxtına çıxarılır".

M.O.Darbinyan-Melikyan isə Atarpatena torpaqlarını I Artavaz deyil, II Artavaz(m.ö.30-20) "işğal edir". O, yazır: "Artavaz özünün Romadan asılı olmadığını nümayiş etdirərək Armeniya ərazisindəki bütün romalıları məhv etmiş və Atarpatena Midiyasını Armeniyaya birləşdirmişdi".⁴

¹ M.O.Darbinyan-Melikyan, İzahat, s. 248.

² Yenə orada, s. 58.

³ Yenə orada, s.59.

⁴ Yenə orada, s. 248.

M.O.Darbinyan-Melikyan sözünə davam edərək yazır ki, Roma tərəfdarları olan erməni əyanlar sui-qəsd yolu ilə II Artavazı aradan götürürlər və Roma imperatoru Oktavian Avqustdan xahiş edirlər ki, Artavazın Romada əsir saxlanmış kiçik qardaşı (başqa bir səhifədə oğlu) Tiqranlı Armeniyaya çar təyini etsin.¹

Erməni tarix ədəbiyyatında "II Tiqranlı Artaksi" mifi ilə əlaqədar bir-birini təkzib edən versiyalar çoxdur.²

Y.A.Manandyanda II Tiqranlı Part sarayında "girov"dur, M.O.Darbinyan-Melikyanında III Tiqranlı Roma əsiridir. Y.A.Manandyanda II Tiqranlı Tiqranlı oğlu, Artavazın nəvəsidir, M.O.Darbinyan-Melikyanında III Tiqranlı (m.ö. 20-8) II Artavazın (m.ö. 30-20) gah oğlu, gah da kiçik qardaşıdır.

İovannes Drasxanakertsidə guya Part sarayında "girov" olmuş Tiqranlı yox, erməni "çarı" II Artavazın (m.ö.56-34) böyük oğlu II Artavazdır. O, da Part çarı IV Fraat (m.ö.38-32) tərəfindən erməni "hakimiyyətinə" gətirilir. Ancaq IV Fraat hansı maraqla tarixdə olmayan "erməni dövlətinin" qayğısına qalırdı, məlum deyildir. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Problemə başqa cəhətdən yanaşaq.

Müəllif II Artavazın bir tərəfdən Part çarı IV Fraat tərəfindən hakimiyyətə gətirildiyini söyləyir, o biri tərəfdən də Arsaklıların işğal əraziləri olan Atarpatenani II Artavazın "Armeniya"ya "bir-

¹ «Erməni» Tiqranlı «erməni» Artavaz barədə iki müəllifin fikrini dinlədik. Onlar bir-birini qəbul etmirlər. Çünki hər iki erməni tarixçisi Artavaz və Tiqranlı bağlı kilsə rəvayətinin ziddiyyətli versiyalarından istifadə etmişdir. Maraqlı odur ki, başqa erməni və muzdlu erməni-pərəst tarixçilər kimi, istər Y.A.Manandyan, istərsə də Darbinyan-Melikyan öz rəvayət qəhrəmanının qarşısında «Armeniya çarı» olaraq dəqiq hakimiyyət tarixi də qoymaqdan çəkinmirlər. Qədim Şərqi tarixi tam başqa fikirdədir. Biz yuxarıda qeyd etdik ki, erməni tarix ədəbiyyatında «Artavaz və Tiqranlı» problemi M.Xorenski ilə başlayır. «Armeniya tarixində» yalnız yarımbaşlıqların birində Arsaklı sülaləsindən hesab etdikləri Artavazın adının qarşısında birinci (I Artavaz) rəqəmi yazılır. Lakin hadisələrin təsvirində «birinci» sözü işlənmir (şübhəsiz, I fərqləndirici nişanı N.Eminin M.Xorenskiyə əlavəsidir), hər iki Artavaz sülalə nişanları ilə fərqləndirilir və onlar «Mar Artavaz» və «Artavaz Arsakuni» kimi təqdim edirlər. Y.A.Manandyan da «Armeniya tarixindən» gəlib bu dolaşlıqlığın fərqi varmıdan II Tiqranlı gah Strabonun haqqında xəbər verdiyi III Antioxun «strateji» Artaksi ilə, gah da M.Xorenskinin «Artavaz Arsakuni» adlandırdığı "I Artavaz" ilə əlaqələndirir. II Tiqranlı «girovluğu» və guya I Artavazın (Y.A.Manandyan), yaxud II Artavazın (Darbinyan-Melikyan) vaxtilə Atarpatenadan işğal etmiş olduğu "70 vadi" (hansı ərazilər nəzərdə tutulur, məlum deyil) məsələsi də erməni tarixçiləri tərəfindən anlaşılmaz, dolaşlıq bir problemə çevrilmişdi.

II Tiqranlı Artaksinin «girovluğu» və «70 vadi» əhvalatı Y.A.Manandyanda və başqalarında xatırlansa da, bu rəvayət hadisələri Part-Türk-İskit tayfa birləşməsinin indiki Türkmənistan Respublikasının Cənub-Qərbində təşkil etdiyi Part dövlətinin hüduqlarının Arsaklı sülaləsi tərəfindən Ön Asiyanın Qərbi əyalətlərinə doğru genişləndirilməyə başladığı tarixi dövrlə əlaqələndirilir və həmin saxta versiyaları uyduraraq «erməni Artavazın» (I Artavaz Arsakuninin) adı altında Atarpatena tarixdə olmayan «Armeniya»nın ərazisi hesab edilir.

² M.O.Darbinyan-Melikyan, İzahat, s. 248.

ləşdirdiyini” yazır.¹ Hətta müəllif II Artaxesin namə'lum ünvanında lokalizə edilmiş “Armeniya”ya daxil olan Roma ordusunu “məhv etməsindən”, “Armeniya”nın “müstəqilliyinə” nail olmasından söz açır.

M.O.Darbinyan – Melikyanın söykəndiyi mifologiyaya görə, guya Kirə qarşı qələbənin təmin edilməsində, Maday və Persiya (Maday imperiyası dövrü “Persiya” adında dövlət deyil, satrpalıq olmuşdur) üzərində hakim olmasında Tigrana “Vişapların anası” Anuş kömək etmişdir. Bəs, Anuş kimdir?

Əcdadlarının riyakarlığını üzünə vuran, onların savadsızlığını gözünün içinə deyən nəvəni – M.O.Darbinyan – Melikyanı dinləyək. O, kitabın izahat hissəsində yazır: “Vişaplar – Əjdahalar, burada bu söz “madaylar”, yaxud ermənilərin tə'birincə, “marlar” mə'nasında işlənmişdi”.²

Burada iki məqamı xatırlayaq:

Birinci. Tigranla bağlı versiyalar Movses Xorenskidən gələn bir ənənənin davamı olaraq, mifoloji rəvayətlər əsasında tərtib edilmişdir. Elə buna görə də İovannes VI Draxanakertsinin “Armeniya tarixi” kitabı real şəxsiyyətlə bağlı gerçək tarixi faktlara, maddi-mədəniyyət nümunələrinə deyil, mifoloji ədəbiyyata, xüsusən qədim Şərqdə mə'nəvi intibahın yaranmasında və onun təşəkkülündə müstəsna rol oynamış Azərbaycan türklərinin mə'nəvi-əxlaqi, mədəni-siyasi abidəsi olan “Avesta”ya və onun ayrı-ayrı mifik obrazlarına söykənmişdir.

İkinci. Görəsən, erməni keşişi hansı ağılla Marlara, yaxud Madaylara və Perslərə qarşı guya “erməni çarına” qələbənin təmin edilməsində Zərdüşti demonologiyanın mifik şəxsiyyəti Anuşun³ adını çəkir? Bu ondan xəbər verir ki, təkcə erməni tarix ədəbiyyatının deyil, həm də erməni kilsə ədəbiyyatının yaradılmasında Azərbaycan türklərinin qədim mifoloji baxışı müstəsna rol oynamışdır.⁴ Bu haqda qarşıda kifayət qədər danışılacaqdır.

Üçüncü. Tigranı m.ö.558-ci il tarixi ilə bağlamaq, onu Astiyaqa qarşı Pers satrapı Kirə hərbi müttəfiq kimi vermək zaman ölçüsünü nəzərə almayan müəllifin gerçək tarixə qarşı antitarixi mövqeyidir.

Bura qədər olan fikirlər İovannes VI Draxanakertsinin tarixə baxışıdır. Maraqlıdır ki, onun kitabına “İzahat” yazmış M.O.Darbinyan-Melikyan görə, İovannes VI Draxanakertsinin ni-

şan verdiyi I Artaxes deyil, II Artaxesdir (m.ö.30-20), Tigran da “ikinci” deyil, guya miladdan öncə 20-ci ildən 8-ci ilədək “Armeniya” çarı olmuş III Tigrandır. Alimin fikrincə, III Tigran da II Artaxesin qardaşıdır, romalılar tərəfindən “erməni dövlətinə” çar təyin edilmişdir.

Yuxarıda deyilənlərdən bəlli olur ki, qədim tarixə XX əsrin 80-90-cı illərinin elmi yanaşması ilə M.O.Darbinyan-Melikyan özünə qədər erməni ədəbiyyatında köklü yer tutan I Artaxes, I Tigran və II Tigranla bağlı bütün deyilənləri, başqa sözlə, həmin mifoloji və epik rəvayət çarlarının guya “yaratdıqları” “Böyük Armeniya” və s. sağlam ağılin qəbul etməyi iddiaları yeni konsepsiyada darmadağın edir. O, bütün “fatehlikləri” guya m.ö.20-30-cu illərdə yaşamış II Artaxesin adı ilə bağlayır. Erməni tarix ədəbiyyatında, xüsusən Y.A.Manandyanda “milli xilaskar” kimi verilmiş II Tigran M.O.Darbinyan-Melikyanda II Artaxesin gah oğlu, gah da kiçik qardaşı olaraq təqdim edilən başqa bir Tigrandır.

Deməli, M.O. Darbinyan-Melikyanın yeni konsepsiyası özünə qədər, yəni XX əsrin 80 – 90-cı ilin tarix elminin erməni elmi nəticələrinə qədər I Artaxes və II Tigranın adına yazılmış “Armeniya tarixi” kitablarının, başqa sözlə, “milli tarix”in, eyni zamanda, özünün həmin “tarixə” etdiyi əlavələrin mif və illuziyalardan ibarət olduğunu bir daha e`tiraf və sübut edir.

M.O.Darbinyan-Melikyanda olan bə'zi məqamları incələməklə “Min bir gecə” nağıllarını xatırladan erməni tarix ədəbiyyatının kökündə heç bir etnik maddi-mədəniyyətin dayanmadığını, hər müəllifin tarixə özünəməxsus ermənisayaq yanaşma yolu və üsulu olduğunu aşkarlamış olduq. Başqa sözlə, ümumiyyətlə, erməni tarix ədəbiyyatı elmi tarixdən uzaq, hər dövrün siyasətinə uyğun ayrı-ayrı müəllifin bir-birindən fərqlənmək üçün guya “orijinalıq” etdiyi versiyalar xaosu toplusudur.

Xalqların tarixinə irtica mövqeyindən korafəhm yanaşmış başqa erməni müəllifləri kimi, super millətçi Darbinyan-Melikyanın dolaylı konsepsiyası onun XX əsrin 80-90-cı illərində Qərbi Azərbaycan torpaqlarından Moskvanın himayəsi ilə son dörd yüz min Azərbaycan türkünə qanına qəltan edərək baba ocağından didərgin salan, Azərbaycan Respublikasının 20 faiz torpağını rusların əskəri və hərbi texnika gücü ilə işğal edən, minlərlə günahsız dinc əhalini ucdantutma qəddarcasına qıran, Qarabağımızın dilbər guşələrindən birini – Xocalı kimi gözəl, qədim şəhərimizi yer üzündən silən, dədə yurdumuzun torpağını da, daşını da yandıran quldur qüvvələr hazırlayan mə'lum ideoloji terror mərkəzinin - manandyanlarla, ye-

¹M.O.Darbinyan-Melikyan.İzahat, s.256.

²Yenə orada, s. 248; Ətraflı bax: Manuk Aboqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, s. 499.

³Anuş “Avesta”da Su ilahəsi Anahid Ardivi-Suranın erməni mifologiyasında verilmiş adlarından biridir. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

⁴S.B.Arutyunyan. Erməni mifologiyası. – “Dünya xalqlarının mifləri”, 2 cildə, c.1. M., 1980, s. 104-106.

remyanlarla və başqa bədnam «yanlarla» çiyin-çiyinə riyakar, xəbis əməkdaş olduğunu sübut edir.

Y.A.Manandyanın adını çəkdiyi və qəsdlə çəkmədiyi bəlli mənbələrin özündə diqqəti çəkən müəllif ziddiyyətləri, yaxud ayrı-ayrı alimlərin eyni tarixi hadisələrə və tarixi şəxsiyyətlərə yanaşmada qabarıq canlanan əkslik, bir-birini rədd səciyyəvi hal “II Tıqran və Roma” kitabında kifayət sayda öz dərin izlərini qoymuşdur. Fikrimizcə, bu bəlanın əsasında tarixə “sadiqlik” deyil, müalicəedilməz xroniki “erməni xəstəliyinə” yoluxmaq dayanır. Bu baxımdan Y.A.Manandyanın “II Tıqran və Roma” kitabında problemimizi işıqlandıracaq başqa məqamlara da öz münasibətimizi bildirək.

Y.A.Manandyan erməni tarix ədəbiyyatında “II Tıqran Artaksi” saxta versiyası ilə tanınmış super millətçi erməni alimidir. O, Artəşesi Maday/Mar nəsilli Atarpatena əsilzadəsi olduğunu xəbər verən “erməni tarixinin atası” Moisey Xorenskinin üstündən sükutla, sakitcə, astaca-ustaca xətt çəkmək qəsdilə özünün şəxsi super şovinist ideyalarına uyğun olaraq “II Tıqran Artaksi” nəsil kökü “təşkil etmək” üçün özünə qədim dünya tarixçiləri arasında arxa, söykənəcək axtarır.

Y.A.Manandyan XIX əsrdən başlayaraq, üzü bəri ayrı-ayrı Rusiya nəşrlərində, xüsusən Eçmiadzin (Eçmiatsi) kilsəsinin rəhbərliyi ilə “Ayastan”, “Hayastan” və nəhayət sonralar “Erevan” nəşrlərində hər dövrün siyasətinə müvafiq zorakı təxribatlara məruz qalmış qədim dünya müəlliflərinə müraciət edərkən, başqa erməni həmkarları kimi, onlara olduqca sərbəst yanaşır, başqasına məxsus fikri özü bildiyi kimi təqdim və izah edir.

Məsələn, Tıqranla əlaqədar bir faktı yada salaq.

Y.A.Manandyan II Tıqrana nəsil şəcərəsi düzəltmək üçün M.Xorenskiyə üz tutur və I Artəşesi xatırlayır. Ancaq o, “erməni tarixinin atası” hesab etdiyi öz əcdadına açıq-aşkar tarixi xəyanət edir, onun Artəşesin Mar/Maday nəsil kökünə bağlılığı fikrinin üstündən keçərək, bizdə “kor tutduğunu bərk tutar” məşhur el misalına uyğun «elmi kor» olduğunu tarixi gerçəklikdən çox-çox uzaq aşağıdakı nəticə ilə aşkara qoyur. O yazır: “Xorenskidə I Artəşes nəslinin ilk çarları haqqında, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onda xalq dastanlarından, yaxud qədim əfsanələrdən məlum olan maraqlı tarixi xatirələr vardır. Bu rəvayətlərə əsaslanaraq Xorenski göstərir ki, Artəşesin oğlu və varisi Artavazın övladı olmadığı üçün ondan sonra Armeniyada onun qardaşı Tiran hökmranlıq etmişdir. Erməni tarixinin atasının bu qiymətli məlumatı, gördüyümüz kimi, Appiandan yuxarıda gətirdiyimiz dəlillərlə üst-üstə düşür. Bu məlumatlara əsasən, mənə elə gəlir ki, I Artəşesi oğlu Artavaz, onu qardaşı I

Tıqran (M.Xorenskiyə görə, o, m.ö. VI əsrdə Astiyaqla müasir olmuşdu – Ə.T.), I Tıqranı da oğlu II Tıqranın (m.ö. 95-55) əvəz etməsini həqiqətə uyğun hesab edə bilərik”.¹

Qədim müəlliflərin dediklərini sadəcə ümumiləşdirərək öz fikirlərinə çevirən Y.A.Manandyanın yuxarıda gəldiyi nəticəyə diqqətli olsaq, aşkarca söylənilir ki, erməni xalqına “milli tarix” düzüb-qoşan erməni və muzdlu ermənipərst tarixçilər tarix elminin tələblərinə cavab verən heç bir etnopsixoloji, etnolingvistik, etnotoponomik, etnoantropoloji, nəhayət arxeoloji və başqa maddi mədəniyyətə söykənməmişlər. Onların özləri də Artəşes, Tıqran, Artavaz və başqalarından “erməni çarı” kimi danışarkən açıq e'tiraf edirlər ki, mifoloji, yaxud epik ədəbiyyatdan qaynaqlanmışlar. Bu baxımdan Y.A.Manandyanın yuxarıdakı e'tirafı da fikrimizi sübut edir. Bundan başqa, rəvayətdə (M.Xorenskidə) m.ö.VI əsrdə Astiyaq və Kirin müasiri kimi verilmiş Tıqranı, təxminən beş əsrdən sonra kilsə ədəbiyyatının başqa bir epik qəhrəmanının-II Tıqranın (m.ö.95-55) atası hesab edən Y.A.Manandyanın qədim tarixi keçmişə çox sərbəst yanaşmasına başqa bir sübutdur.

Buradan açıq görsənir ki, elmi tarixlə heç bir əlaqəsi olmayan şəxsi mülahizə ölçüsündən uzaq getməyən “mənə elə gəlir” gümanı ilə “II Tıqran Artaksi” versiyasına oxucunu inandırmağa çalışan Y.A.Manandyan sərbəstcəsinə M.Xorenskiyə öz əlavələrini edir. Belə ki, M.Xorenskidən Y.A.Manandyanın özü gətirdiyi nümunədə Artəşesdən sonra oğlu və varisi Artavaz, Artavazdan sonra hakimiyyətə gələn qardaşının Tiran adında olduğunu açıqca yazdığı halda, müəllif nədənsə sonra onu I Tıqran adı ilə qələmə verir.

Bəs “II Tıqran” çar adı haradan çıxdı? Axı, heç bir qədim dünya tarixçisi, o cümlədən, Appian “birinci”, yaxud “ikinci” Tıqran sözünü heç zaman işlətməmişdir. Y.A.Manandyan yazır: “Appianın fikrincə, II Tıqran Artavazın deyil, eyni adda olan Tıqranın oğludur”.²

Appianın bu fikrini qəbul edən Y.A.Manandyan başqa bir yerdə əks nəticəyə gəlir və Artavaz adlı şəxsi II Tıqrana ata³ hesab edir. Əlbəttə, Y.A.Manandyanı və başqa müəllifləri çaş-baş salan M.Xorenskinin “Armeniya tarixi”nə kilsədə ayrı-ayrı anonim keşişlərin zaman-zaman əlavə etdikləri ziddiyyətli rəvayət versiyalarıdır. Həmin versiyalar XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, dövrün ayrı-ayrı siyasi keçidləri məqamında fürsət düşsək, torpaq iddiaları baxımından, “gerçək tarix” olaraq, qəbul edilmiş və üç

¹ Y.A.Manandyan. II Tıqran və Roma, s.26.

² Yəni orada.

³ Yəni orada.

yüz il müddətində həmin əfsanə və rəvayətlər əsasında bir sıra Qərbi Avropa və rus müzdlü alimlərini işə cəlb etməklə çağdaş erməni xalqının "tarixi"yə aid qalaq-qalaq kitablar yazdırılmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarına qarşı erməni iddialarını qızıqdırən rəvayət versiyalarından birisi M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"yə daxil edilmişdir. Bu versiyada Tiqranın oğlu Tiqrən deyildir, "Vaxaqn" adlı şəxsdir.

Bu rəvayətdə Vaxaqn "erməni Herkulesi" adlandırılır. Guya o, yer üzərində bir sıra əfsanəvi "qəhrəmanlıqlar" göstərmişdir.

N.Eminin Anani Şirakatsidən (VII əsr) gətirdiyi bir nümunədə Vaxaqn barəsində deyilir: "Vaxaqn qışda Assuriya tayfa bəyqası Barşamı (bar-şemşe Suriya dilində "günəş oğlu deməkdir") oğurladı və səmada gizlətdi".¹

Əfsanəyə görə, guya Vaxaqn yer üzünü Əjdahanın, yəni Astiyaqın nəslindən təmizləyir.

Əvvəla, bu əfsanədə Tiqranın nəslə əsası kimi təsvir edilmişdir.

İkincisi, bu əfsanədə yer üzünü Əjdahanın (Astiyaqın) nəslindən təmizləmək motivi erməni kilsəsinin Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımına çağırış idi. Bu düşmənçiliyin əsası da 1828-ci ildə Rus imperiyasının Ön Qafqazda özünə xristian dayacağı yaratmaq məqsədilə Livan, İrak, Suriya, Türkiyə və İrandan erməni ailələrini kütləvi köçürərək Azərbaycan türklərinin Qafqaz torpaqlarında yerləşdirdiyi tarixi zamandan başlayaraq, gizli, ya aşkar şəkildə günümüzə qədər fasiləsiz davam edir və edəcəkdir.

Rəvayətin məzmunu qədim keçmişə atılsa da, onun bizə qarşı çevrilmiş ideoloji savaşı tarixi Rus imperiyasının hamiliyi altında Qafqaz Oğuz Albaniyasını türksüz görmək siyasətinin başlanğıc tarixi ilə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, «Avesta» əhli olan yerli Oğuz Türk əhalisi «xristianlaşdırılır», onların qədim dövlətinin siyasi coğrafiyası dəyişdirilir, ölkə adı saxtılıqlara yol açan adla – «Qafqaz Albaniyası» namında Kürün sol sahilində (ən yaxşı halda adı «bizdən» olan tarixçilərin qələmi ilə ölkəmizin Şərqdində kiçik bir ərazidə yerləşdirilir) lokalizə edilir.

Qayıdaq Y.A.Manandyanın fikir davamına.

Biz Appinanın dilindən Tiqrən adının qarşısına "ikinci" sözünü əlavə edən erməni aliminə qətiyyətinə inanmırıq və inanmamağa da haqlıyıq.

Əvvəla, müəllifin Strabon, Kassiy Dion, Plutarx, Yustin, M.Xorenski, Ö.Mommsen və başqalarından gətirdiyi nümunələrin heç

birində Tiqrən adının qarşısında müəyyənlilik nişanı olan "birinci" və "ikinci" sözləri yazılmır. Əgər Y.A.Manandyanın söylədiyi fikir tarixi həqiqətdirsə, o zaman, o, nə üçün başqa tarixçilərdən gətirdiyi kimi, Appinanın dilindən danışarkən onun öz sözlərini də misal gətirmir?

İkincisi, Y.A.Manandyan misal çəkdiyi nümunələri qədim tarixçilərlə üz-üzə qoyarkən dərhal bəlli olur ki, o, oxucunun gözünün içinə baxa-baxa yalan danışmaqdan çəkinmir. Birçün misal. Erməni tarixçisi yazır: "Strabon isə Artəşes və Zariadr barədə söz açarkən qeyd edir ki, II Tiqrən I Artəşesin (M. Xorenskidə I Artəşes "Atarpatena" deyil, "Arşakuni" nəslinə mənsub rəvayət çarı hesab edilir. - Ö.T.) nəslindəndir".¹

Maraqlıdır ki, onun özü fikrin sübutu üçün başqa səhifədə gətirdiyi nümunədə özünü təkzib edir: "Strabon nağıl edir ki, "Tiqrən Artəşesin nəslindəndir".²

Göründüyü kimi, burada nə Artəşes, nə də Tiqrən adının qarşısında nə "birinci", nə də "ikinci" sözü işlənmişdir.

Bundan başqa, Strabon əsərinin heç bir səhifəsində "Artəşes" adını işlətmir. O, keşiş ədəbiyyatından gələn "atarpatena əsilzadəsi Artəşesin" adını hələ m.ö. tarixi şəxsiyyət olan "Artəşes" kimi qeydə almışdı. Başqa sözlə, "Mar Artəşes" namı Zərdüşt inanlı Türk tayfalarına məxsus mifoloji və epik nəğmələrdə təsvir və tərənnüm edilən çara aiddir. Bizim fikrimizi İ.M.Dyakonov da təsdiq edir. O yazır ki, Zərdüştilik dini təsiri altında Armeniyada (əslində Arminidə/Arminidə-Artəşes səltənətində) Artəşes, Vaqram, Nerses və s. adlar geniş yayılmışdır.³

Ərəb xilafətinin ilk yürüş dövründən başlayaraq, Atəşgahlarda olan kitabxana və arxivlərdə mühafizə edilən Azərbaycan türklərinin babalarına məxsus zəngin yazılı mədəni abidələri ələ keçirmiş yunandilli erməni Kilikiya keşişləri daha sonrakı onilliklərdə həmin zəngin irsi öz dillərinə çevirərək, onları əsaslı şəkildə işləmiş və beləliklə Türkün şərəfli tarixinin üzərinə «xristian» adı ilə qara erməni möhürü vurmuş, hər şeyi "özünüküləşdirmiş" və bizi bu gün daha vacib olan silahımızdan məhrum etmişlər.⁴ Araşdırma zamanı

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.25.

² Yəni orada, s. 27.

³ İ.M.Dyakonov. Mədəni tarixi. M., 1956, s.61.

⁴ Məhz təkzibedilməz bu acı tarixi həqiqətin, başqa sözlə, mədəni mədəniyyət tariximizə qarşı aparılmış ideoloji tarixi terrorizmin nəticəsidir ki, Kilikiya-Venesiya kilsələrində ayrı-ayrı anonim keşiş müəlliflərin adına XVIII əsrdən başlayaraq tərtib edilmiş kitablarda erməni xristian tarixi sənədi şəkildə Ön Qafqaza «keçirilir», Atəşgahlar erməni xristian kilsələrinə «çevrilir», bununla da Qafqaz Oğuz Albaniyasının Kürün sağ sahilindəki «Böyük Armeniya» adı altında keşiş işğalına haqq qazandırmaq üçün «əsas» yaradılır. Bizim tarixçilərin bir qismi erməni kilsəsinin hücumlarının əsl siyasi mahiyyətini dərk etmədən, damarlarında

¹ N.Emin. İzahat - M.Xorenski. Armeniya tarixi, s. 275.

təqdim edilən dəlillər də sübut edir ki, M.Xorenski ənənələrini davam etdirən Y.A.Manandyan və başqa tarixçilər hərə şəxsi üsulu ilə ermənilərin «Qafqaz evi» uğrunda apardıqları mübarizədə Türkün öz silahını özünə qarşı çevirirlər. Bu baxımdan «II Tigran və Roma» kitabında anlaşılmaz fikir xaosunda bir məqam da maraqlıdır.

Əgər Y.A.Manandyan M.Xorenskinin nişan verdiyi «Tiran» şəxs adını «Tigran» namında qəbul edirsə, heç bir mənbədə də Tigranın Tirandan dünyaya gəlməsi xəberinin qeydə alınmadığı həqiqətini də qəbul etməlidir.

Göründüyü kimi, erməni tarixçisi janqlyora çevrilir, oxucunun gözü qarşısında «erməni fəndilə», əcdaddan miras qalan riyakarlıqla kimi kimdən «doğuzdurur», özü bilər, ancaq bircə onu bəyət düşmür ki, elmdə nə sirk kəndirbazlığı, nə göz bağlayıcılıq, nə də janqlyorluq keçməz!

Bir anlığa şərti olaraq Y.A.Manandyanın I Artaşes – oğlu Artavaz–Artavazın qardaşı I Tigran–I Tigranın oğlu II Tigran versiyasında «Armyan çar nəslə şəcərəsini» qəbul edək. O zaman yada salmalıyıq ki, Y.A.Manandyanın istinad etdiyi qədim dünya tarixçilərindən Strabon, Plutarx, Yustin, Diodor və Appianda, istərsə də XIX əsrdən başlayaraq Qərbi Avropa ermənipərəst elmi dairədə, o cümlədən, müəllifin özünün e'tiraf etdiyi kimi, yeganə mənbə olaraq bir başa istifadə etdiyi Ö.Mommsen, Reynak və Ferreroda «II Tigran və Roma» kitabında yuxarıda verilmiş «I Artaşes –II Tigran» nəsil şəcərəsi qeydə alınmamışdır.

Əvvəla, adları çəkilən qədim və orta əsrlər dünya tarixçilərindən, hətta Y.A.Manandyanın elmi məntiqdən uzaq çıxardığı nəticəyə «dayaq olmuş» Appiandan başlayaraq «II Tigran və Roma» kitabının yaranmasına əsas mənbə olmuş XIX əsr muzdlu ermənipərəst Qərbi Avropa alimləri Ö.Mommsen, Reynak və Ferreronun əsərlərində də Tigran adının qarşısında «birinci», «ikinci» və s. Rəqəmləri deyil, müəyyənlik nişanı olaraq, «ata», «oğul», yaxud «qoca», «gənc» ifadələri işlədilmişdir.

Bəs, partilərin (parfyalıların) «girovu» atamı, ya oğulmu Tigrandı?

erməni çarı axan başqa bir qismi bilərəkdən şimali-cənublu (lə'nət olsun bu qəddar bölgünü taleyimizə yazanlara!) Azərbaycan türklərinin babaları «Avesta» əhli ola-ola, milli dövlətçilik tariximizin Qafqaz Oğuz Albaniyası dövründə bir atanın, bir ananın övladlarını Araxın bir sahilində məskunlaşan əhalini atəşpərəst, qarşı sahilə yaşayənləri «xristian» kimi qələmə verməklə, özümüz öz qədim evimizi tarixən qaçqın və dilənçi həyatı keçirmiş. 1828-ci ildə «erməni vilayəti» adı ilə Qafqaz dayaq yaradılmış gələri ermənilərin hesabına bu gün irticaçı dünya erməni diasporasının ideoloji və siyasi mübarizə mərkəzinə çevirmiş olurlar.

Yustin və Strabonun dilindən (bu müəlliflər yalnız Tigran sözünü işlətməzlər) yalan mə'lumat verən Y.A.Manandyan görə, «girov» II Tigrandı. Elə buna görə də erməni tarixçisi I Tigran, yə'ni Ata Tigran haqqında heç bir mə'lumata malik olmadığını söyləyir.¹

Halbuki Ata Tigran, yə'ni «I Tigran» adlandırdıqları çar haqqında M.Xorenskinin «Armeniya tarixi» kitabında, İov.Drasxanakertsinin eyni adlı əsərində, erməni epik ədəbiyyatında, habelə Y.A.Manandyanın özünün başdan-başa çox sərbəst şəkildə geninə-boluna istifadə etdiyi Ö.Mommsenin, Ferreronun, Reynakin və başqa müəlliflərin əsərlərində, ziddiyyətli rəvayət variantları olsa da, kifayət qədər mə'lumat verilmişdi.

Məsələni dövrün siyasi tələbi mövqeyindən qoyan Y.A.Manandyan təbii ki, fantastik «erməni dövlətlərinin» və arzu edilən «Böyük Armeniya» uydurmasının «tarixini» keçmiş Sovet tarixşünaslığında qəbul edilmiş dövrlə-II Tigranın, yə'ni Oğul Tigranın adı ilə bağlamağa çalışır. Lakin onun fantaziyasına əsas qida mənbəyi olmuş «Roma tarixi» kitabında Ö.Mommsenin Ata və Oğul Tigran (eliman tarixçisinə görə, Oğul Tigran Arsaklı çarı III Fraatin, Darbinyan-Melikyanda IV Fraatin, Y.A.Manandyan bə'zi yerdə «Ata», bə'zən də «Oğul» Tigran Pont çarı Mitridatın qızı Kleopatranın əridir) arasında baş vermiş düşmənçilik haqqında ətraflı verdiyi xəbər bəlli edir ki, «II Tigran və Roma» əsərinin müəllifi faydalandığı mənbəyə çox sərbəst yanaşaraq, Ata Tigrana aid olan səltənət sərgüzəştlərini «II Tigran» adı ilə nişan verdiyi Oğul Tigranın adına çıxır.

Elə bu məqamda erməni müəllifləri tərəfindən qəsdlə çözülməz bir kələfə çevrilmiş məqsədli uydurma «Tigran və Parfya» «girovu» versiyası müəmma şəkildə ortaya atılır. Ancaq qədim keçmişə elmi tarix kontekstindən yanaşdıqda bəlli olur ki, Tigran adlı çardan danışan həm qədim dünya tarixçiləri, həm də Y.A.Manandyanın əsas faydalandığı Ö.Mommsen, Reynak və Ferrero «girovla» əlaqədar problemə aydınlıq gətirirlər. Adı oxucu kimi deyil, erməni ziyankarlığının və zianlığının tarixi köklərini dərinləndirən, diqqətlə, səbrlə araşdırən bir tədqiqatçı kimi məsələyə yanaşanda açıqca görünür ki, Y.A.Manandyanın saxtalaşdıraraq istifadə etdiyi mənbələr onun əleyhinə çevrilir. Əvvəla, təkrar da olsa, bir daha yada salaq ki, Tigranın oğlunun adının Tigran olduğunu xəbər verən heç bir müəllif, yuxarıda dedik ki, Tigran adının qarşısında «birinci», yaxud «ikinci» sözünü yazmır, ancaq və ancaq «Ata Tigran», yaxud «Qoca Tigran» sözünü işlədir.

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.24.

Məsələ belə olduqda, Y.A.Manandyanın yanaşması ilə razılaşsaq, sözsüz, I Tıqran-Ata, II Tıqran–Oğul olur. Bə'zi mənbələrdə də, Y.A.Manandyanda da romalılara qarşı vuruşan "Armeniya çarı" Tıqran haqqında (qaynaqlarda Ata Tıqrandan, Y.A.Manandyanda isə II Tıqrandan) söhbət gedir. Qaynaqlarda Ata Tıqran Pont çar. Mitridatla romalılara qarşı birgə hərbi ittifaqa girir, Y.A.Manandyanda II Tıqran. Qaynaqlarda Ata Tıqran Mitridatın qızı Kleopatra ilə evlənir, Y.A.Manandyanda kitabın əvvəlki səhifələrində II Tıqran, yə'ni Oğlu Tıqran. Əgər bu ardıcılıqla məsələyə yanaşılsa, onda qaynaqlarda verilən Ata Tıqranla Kleopatradan dünyaya gələn körpə Tıqran, Y.A.Manandyanda II Tıqran adı ilə qələmə alınan erməni çarının Kleopatradan törəyən uşağı Tıqran III Tıqran adlandırılmalıdır. Mə'lum səbəbə görə, Y.A.Manandyan Appiana istinadən Ata və Oğul Tıqranı qəbul edir. Lakin o, həm Appianda, həm başqa müəlliflərdə "Armeniya çarı" Ata Tıqranın bütün tarixi fəaliyyətini Tıqran adı ilə Oğul Tıqranın, başqa sözlə, II Tıqranın ünvanına yazır və onu Part (Parfya) "girovu" kimi qələmə alır

Y.A. Manandyan bu barədə yazır: "Yustin və Strabonun şahidliklərinə görə arмян-парфян müharibələri dövrü parfyanlar Armeniyani məhv edə bilməsələr də, ola bilsin ki, onu məğlub etmiş, II Tıqranın girov sifəti ilə götürmüşlər".¹

Y.A.Manandyan bu cümlədən II Tıqranın "girov" götürülməsinə oxucunu inandırmaq üçün Strabonu şahid tutduğu kimi, həmin cümlənin davamında Tıqranın parfyallara qarşı "ciddi müqavimət göstərməsinə də" Strabonu öz qələminin "girovuna" çevirir.

Müəllif yazır: "Mitridatın yürüşü zamanı "Böyük Armeniya"nın² işğal edilməməsi Strabonun öz versiyasından mə'lum olur: "Hal-hazırda – Strabon yazır – parfyallılar midiyalılar və babillilər üzərində hökmranlıq edir, lakin onlar arмянları³ heç zaman öz

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.25.

² Erməni tarixçilərinin Strabonun dövründə "Böyük Armeniya"dan danışması açıq tarixi saxtakarlıqdır. Aparılan araşdırmalardan da mə'lum oldu ki, "Böyük Armeniya" mifinin tarixi XIX əsrin əvvəllərində M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"nin başqa dillərə tərcümələri zamanı Artaksilərin, Arsaklıların və Bialni çarlarının yaratdıqları ümumtürk tarixini "erməniləşdirmək" məqsədi ilə Xaldey rəvayətinin mifik qəhrəmanı Haykın adına istinadən kilsenin uydurduğu "Haykastan" ("Hayastan") adının qədim "Arme" coğrafi namının yunan mətnlərində olan "Arminia", yaxud "Armenia" forması ilə sün'i şəkildə əvəz edildiyi dövrdən başlayır. Y.A.Manandyan da "Mar/Maday" nəslindən olan "Atarpatena əsilzadəsi" (M.Xor) Artaksinin "Armini çarlığı"nda yerli Mar əhalisini "arмян"larla əvəz edilməsi bu tarixi saxtakarlıqla əlaqədardır.

³ Tarix xəbər verir ki, parfyalılar (partlılar) İkiçayarası Babil ölkəsi də daxil olmaqla Ön Asiyanın geniş ərazilərini öz imperiyalarının ərazisinə daxil etmişlər. Araşdırma zamanı yerli yərdikə bu haqda danışılır. Bu məsələyə münasibətdə Y.A.Manandyan parfyalılar «arмянları heç zaman öz hakimiyyətləri altına almamışlar» deyəndə məsələni de-

hakimiyyətləri altına almamışlar. Doğrudur, onlar Armeniyaya tez-tez basqın edirlər, lakin heç zaman onları istila edə bilmirdilər. Çünki Armeniyanın təsvirində söylədiyimiz kimi, Tıqran həmişə güclü müqavimət göstərirdi".¹

Maraqlıdır, Y.A.Manandyanın şəxsi arzusu ilə onun "mö'cüzələr" yaradan qələmində Tıqran eyni zaman ərzində həm partlılara (parfyallılara) "girov" düşür, həm də onların qarşısında "məğlubedilməz" qəhrəmana çevrilir. Əslində Strabonun dilindən xatırladılan dövrdə Kiçik Asiya torpaqlarının növbəti cahangirlər arasında yenidən bölüşdürülməsi uğrunda mübarizə Part (Parfya) – Roma dövlətləri arasında gedirdi. Lakin əsası III Antioxun keçmiş "strateqi" Artaksi tərəfindən qoyulmuş Arme (Şupria) çarlığı coğrafi məkana görə iki qüdrətli düşmən tərəfin arasında "bufer dövlətə" çevrilsə də xarici siyasətdə siyasi tarazlığı və öz müstəqil siyasi nüfuzunu qoruyub saxlayırdı. Y.A. Manandyanın Roma-Part müharibələri dövründə "Armeniya çarı" kimi təqdim etdiyi kilsə rəvayət ədəbiyyatının filoloji obrazı olan II Tıqran da əslində "Arme/Arminia çarı" Tıqran Artaksidir.

Makedonyalı Aleksandirdən sonra Şərqi yürüş edən Qoçun ikinci qüdrətli Roma ordusunun Kiçik Asiyada qarşısını kəson kilsə rəvayət ədəbiyyatının qəhrəmanı mifik Haykın nəslindən olan "çarların" "Böyük Hayastanı" deyildir, "Atarpatena əsilzadəsi" Artaksinin vaxtı ilə fəth etdiyi ölkələrin geniş ərazilərinin əsas hissəsi Part çarları tərəfindən əldən çıxarıldıqdan sonra sülalənin varisi Tıqran Artaksinin dövründə Fəratın yuxarı axarından başlayaraq, qərbdən Arazın və Kürün mənbə aldıkları ərazidə, şimal - şərqdən Araz çayının sağ sahilində Ağrı dağı vadisində hüdudlanmış kiçik "Arminia çarlığı", onun nəsil qohumu və hərbi müttəfiqi olan mitridatlar sülaləsinə mənsub olan Mitridat Yevpatorun Pont çarlığı, digər tərəfdən ümumtürk tarixinin başqa bir sahifəsini yaradan Part imperiyasının Kiçik Asiyadakı mərkəzi Ktezifonda yerləşmiş "Arsaklı çarlığı" idi.

İşidirməyə çalışır. Əvvəla, parfyalılar «babillilər üzərində hökmranlıq etdikləri» tarixi çağda nəinki «arмян», hətta «Hayk» adında erməni babalarından danışmağa dəyməz. İkincisi, yuxarıda dedik ki, erməni tarixçiləri Atarpatın səltənət varisi olan Artaksi tərəfindən əsası qoyulan çarlığın "Arme"/"Arminia" adının rus nəşrlərində işlədilan «Armeniya» şəklində söykəndirildikini heç bir əsas olmadan, Türk çarlığın "arмян çarlığı" kimi qələmə verirlər. Üçüncüsü, vənə də yuxarıda dedik ki, Arme/Arminia Roma-Parfya (Part) dövlətləri arasında «bufer ölkə» olmuş, m.ə. 10-cu ildə Arsaklı çarları tərəfindən Artaksilər sülaləsinin iki yüz illik səltənətinə son qoyulmuşdu. Dördüncüsü, Arsaklılara qarşı müqavimət göstərən Arminia ölkə çarı Tıqran da "Atarpatena əsilzadəsi" Artaksinin təmənillərə Artaxesin nəslindəndir. Y.A. Manandyan da «Arminia» toponimini Venesiya keşişlərinin sübutlarından gələn «Armeniya» formasını qəbul edərək, ölkə əhalisinin «arмянları» olduğunu iddia etsə də, tarix tarixiliyində qalır, həqiqət həqiqətdiyində: qoca Şərqi «arмян» adında etnos tanınır!

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.25.

Yuxarıda söylənənlər sübut edir ki, Y.A.Manandyanın yuxarıda «basılmaz armanlar» barədə uydurduğu “faktlar” antifakta çevrilir və onun “erməni çarı” “II Tıqran Artaksi” versiyasını təkzib edir. Bu baxımdan erməni müəllifinin problem ətrafında istifadə etdiyi mənbələrdən daha ətraflı məlumat vermiş Ö.Mommsenə nəzər yetirmək daha maraqlıdır, daha məqsədə uyğundur.

Alman aliminin romalılara qarşı Pont çarı Mitridat və Part çarı III Fraatla hərbi ittifaqa girmiş uydurma “Armeniya”nın çarı Ata Tıqranla vəliəhd Oğul Tıqranın arasında baş vermiş hadisələrlə bağlı söylədikləri maraqlıdır: “Tıqranın öz adını daşıyan oğlu atasının əleyhinə çıxdı. Ya qocanın ölmünü gözləyə bilməməsi, ya da qardaşlarının həyatına son qoymuş atasından ehtiyat hissi, onu xilas olmaq üçün yeganə çıxış yolu olan atasına qarşı açıq üsyana təhrik etdi. Atasını tərəfindən məğlub edildikdən sonra o, bir neçə tanınmış armanla (burada «arman» millət adı qədim tarixə uyğun gəlirdi) üçün çox əcaib səslənir) Arsaklıların sarayına qaçdı və oradan atasının əleyhinə işləməyə başladı”.¹

Buradan bəlli olur ki, Y.A.Manandyanın iddia etdiyi “II Tıqran” və ənənəvi “Parfya girovu” versiyası qət'i uydurmadır və bu da “Böyük Armeniya” ilə əlaqədar erməni tarix ədəbiyyatında “II Tıqran Artaksi” adında növbəti rəvayət mifinin yaradılmasına əsas atmaqdan başqa bir şey deyildir.

Nəsil şəcərəsi qanununa əsasən Oğul Tıqran II Tıqran adlandırılmalıdır. Mənbənin verdiyi məlumatdan da aydın olur ki, Y.A.Manandyanın “II Tıqran” adı ilə nişan verdiyi Oğul Tıqran Part (Parfya) sarayında “girov” deyil, əksinə, atası “Armeniya çarı” Tıqranın qəzəbindən can qurtarmaq üçün Arsaklı sarayına pənah aparır. Hətta o, Arsaklı III Fraatın qızı ilə evlənir və özünə daha qüvvətli arxa tapır.

Qoca Tıqran ona qarşı oğlu Tıqrandan gördüyü xəyanətdə Pont çarı, oğlunun ana babası (dedik ki, versiyaların birində də Gənc Tıqranın anası Kleopatra Pont çarı Mitridatın qızı idi) Mitridatdan da şübhələnirdi.

Göründüyü kimi, bu dövrdə Gənc Tıqran, yəni II Tıqran hakimiyyət sahibi deyildir.

Deməli, söhbət Y.A.Manandyanın heç bir əsası olmadan II Tıqran kimi tanımağa çalışdığı erməni çarı Ata Tıqrandan, yəni I Tıqrandan gedir.

Məsələ bu məqama çatdıqda təkzibedilməz bir həqiqətlə üz-üzə dayanırıq: müəllifin məqsədi qədim Şərqlə tarixini yazmaq deyil, “Böyük Armeniya” mifi ilə əlaqədar xəstə keşiş ənənələrini davam etdirərək, rəvayət versiyaları əsasında “yaratdığı” “II Tıqran və Bö-

yük Armeniya” uydurması ilə gənc erməni nəslini ruhən torpaq uğrunda savaşa hazırlamaqdır. Erməni irtica proqramı bu qədər aydın olduğu halda, Rus İmperiyasının “Türksüz Qafqaz” ideoloji maşını tərəfindən qanı, ürəyi və şüuru dəyişdirilmiş, Ana Vətənimizə qarşı tam yabançıya çevrilmiş, bütün zamanlarda yüksək dövlət imtiyazları və maliyyə vəsaiti ilə təmin edilmiş bir sıra Azərbaycan tarixçiləri fantastik “II Tıqran və Böyük Armeniya” savaşı iddiasını bu günə qədər erməni xalqının guya “olmuş tarixi” kimi qəbul etmişlər və edirlər. Bununla da nəsilərimizi müt'ə doqma köləliyinə alısdırmışlar və alısdırmağa çalışırlar! Bu, bizim dövlətçilik və milli faciəmizdir!

II Tıqranı tarixin tanımadığı “Armeniya” adlı “dövlətin” “çar” sülaləsinə qaldırmaq üçün siyasi məqsədlə onu qanlı müharibələr “girovu”na çevirən Y.A.Manandyan öz konsepsiyası ilə türklərə qarşı ermənilərin apardıqları tarixi soyqırımının növbəti ideoloji əsasını qoymuş riyakar, xəbis, bütün yaranmışların ən eybəcəri və qəddarı, başqa sözlə, “bəşəriyyətə ilk terror vəhşiliyi”, habelə “fahişəliyi yayan”¹ elinə, soyuna layiq yeni dövrün ideoloji terrorist ziyalılarından biri olduğunu sübuta yetirmiş olur.

Bu, inkaredilməz tarixdir ki, erməni kilsəsi 1828-ci il hadisələrindən başlayaraq, iki xətlə – bir tərəfdən öz qız-gəlininin namusunu silaha çevirməklə (sonda verəcəyimiz Rəvan xanın Şah İsmayıl Xətaiyə ünvanladığı məktubda Arazın o sahilindən Qafqaza mövsümi fəhləliyə gələn ailələrdən olan qız-gəlinin Azərbaycan türkləri ilə zina əlaqələrinin rəhbəri keşişin siyasəti gələcəkdə xalqın başına gətiriləcək müsibətlərdən xəbər verdiyini və bu “çirkin keşiş oyunundan” bərk narahat olduğunu yazırdı), o biri tərəfdən terror vəhşiliyi ilə Azərbaycan türklərinə məxsus əcdad torpaqlar hesabına “milli tarix” yaratmağa çalışmış və məkrli istəyə qismən nail olmuşdu; əvvəlcə Qərbi Azərbaycan torpaqları, sonra da Azərbaycan Respublikasının iyirmi faiz ərazisi işğal edilmişdi.

Ey adı bizdən olan kimsənələr, yüngül hissələrin, heyvani ehtirasın qurbanı olduğunuz daha yetər, qeyrət əyyamıdır! Heç zaman unutmaq olmaz ki, torpaqlarımızın son qarışı ələ keçirilənədək kilsənin bu iki silahı bizə qarşı dünyanın müxtəlif ölkələrində gündəmdən düşməyəcəkdir.

İndi də qayıdaq Y.A.Manandyanın fikir davamına.

Y.A.Manandyan fikrini dəyişərək II Tıqranın atasının eyni adda Tıqran deyil, Artavaz adında olduğunu söyləyərkən özünü bir daha təkzib etmiş olur.²

¹ F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəi. M., 1982, s.74.

² Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.104.

¹ Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, s.104.

Müəllif kitabın sonuna doğru "II Tiqrان Artaksi" problemi ilə bağlı Ö.Mommsendə müəyyənlik nişanı olaraq işlədilmiş Ata Tiqrان və Oğul Tiqrان sözlərini təkrar etməyə məcbur olur və onların arasında guya baş vermiş düşmənçiliyi alman tarixçisindən bizə bəlli olan şəkildə nəql edir. Bu məqamda Y.A.Manandyanda kəskin fikir ziddiyyətinin növbəti silsiləsi özünü qabarıq göstərir. Belə ki, II Tiqrان hesab edilməli olan Oğul Tiqranın "erməni dövlətində" səlahiyyətsizliyi (o, vəliəhddir) Y.A.Manandyanın versiyasını nəyədən asılı vəziyyətdə qoyur, başqa sözlə, müəllif kitabın əvvəlindən başlayaraq, özü arzu etdiyi şəkildə görmək istədiyi "II Tiqrان Artaksi" mifini, özü də əsərin sonunda bir ilğim olaraq dağdır.

Məsələ bu qədər aydın olduğu halda oxucu Y.A.Manandyanın Tiqrانını "ikinci", "Atarpatena torpaqlarının sahibi", qədim Şərqi bir çox dövlətlərinin işğal edən, Yaxın Şərqdən başlayaraq, Xəzərədək guya "Böyük Armeniyanın" hüdudlarını genişləndirən cahangir və s. şöhrətə malik "armyan çarı" kimi qəbul etməsi əsassızdır. qeyri-tarixidir. Əgər müəllif bir sıra qədim dünya tarixçilərinin deyil, təkco Appianın nişan verdiyi "Tiqrان eyni adda "girov" kişinin oğludur" fikrini qəbul edirsə, deməli, Y.A.Manandyandakı II Tiqrana aid titullar Appianda da, Ö.Mommsendə göstərilədiyi kimi, Ata Tiqrana, yə'ni I Tiqrana deyil, Oğul Tiqrana, yə'ni II Tiqrana aid edilməlidir. Lakin Y.A.Manandyanın tarix elmindən uzaq romantik, nağılvari boyaları onun istifadə etdiyi qaynaqlarda Ata Tiqrana, yə'ni I Tiqrana istinad edilmişdir.

Ata-Oğul arasında baş vermiş düşmənçilikdən danışan Ö.Mommsen sözünə davam edərək yazır ki, ölkəni və rəiyyəti nəvəvərsiz qoyaraq qaçıb Artaksadda (Artaşatda) gizlənən Armeniya çarı Ata Tiqranın arxasınca düşən Pompey Artaksad şəhərinə çatır və ondan bir qədər aralıda düşərgə salır. Bu zaman Oğul Tiqrان Roma sərkərdəsinin düşərgəsində görünür.

Müəllif yazır: "Orada ona atasının məğlubiyyətindən sonra Armeniya tacını romalılardan almağa və bu səbəbdən də onun atası ilə romalılar arasında müqavilənin imzalanmasına var gücü ilə mane olmağa çalışan Armeniya çarının oğlu da qoşuldu".¹

Ö.Mommsen əlində olan materiallara istinadən dediyi iştir Y.A.Manandyanın söykəndiyi "faktları" antifakta çevirir və erməni aliminin aparıcı konsepsiyasını real gerçəklikdən uzaq olduğunu meydana qoyur. Bu baxımdan iki məqamı da yada salsaq kifayətdir.

İlkin Y.A.Manandyanın özünü dinləyək. O, deyir: "Pompeyin nə üçün Armeniya taxtını Gənc Tiqrana verməməsinin səbəbini başa düşmək də çətin deyil. Tamamilə aydındır ki, parfyalıların qatı düşməni Ata Tiqrان (cənab Manandyan, bəs, nə üçün II Tiqrان yox? Bəs, nə üçün deyirsiniz I Tiqrان haqqında heç bir mə'lumatınız yoxdur? – Ə.T.) III Fraatın kürəkəni və dostu Gənc Tiqrana nisbətən müttəfiq kimi daha münasib idi".¹

Buradan açıqca görsənir ki, Y.A.Manandyan başqa mənbələrdə olduğu kimi, Ata Tiqranı ölkələr fəth edən erməni çarı olaraq qəbul edir. Bəs, nə üçün müəllif kitabın böyük bir hissəsini əhatə edən təsvirdə onun çar titulunda libasını II Tiqrان adı ilə hakimiyyətdə olmayan oğluna "geyindirir"?

Erməni tarixçisi alman aliminin fikrinə istinad edərək Gənc Tiqranı Fraatın qızının əri olduğunu e'tiraf etməyə məcbur olur. Lakin bu fikrin əksi olaraq, kitabın əvvəlki səhifələrində Y.A.Manandyan öz qəhrəmanı II Tiqranı Mitridantın qızı Kleopatra ilə "evləndirərək", qaynaqların verdiyi mə'lumatlardan fərqli, onu Kleopatranın oğlu deyil, əri olduğunu söyləyir. Qaynaqlara çox sərbəst yanaşan super şovinist erməni tarixçisinin saxta erməni məntiqi belədir!

Y.A.Manandyanın fikri erməni tarix ədəbiyyatında dolaşığa salınmış bir problemi də işıqlandırır: Partlıların vahid dövlət tərkibində birləşdirdikləri Ön Asiya torpaqlarının böyük bir hissəsinə – Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda olan Arsaklı valiliklərinə ta qədimlərdən sahib olduqlarını "sübuta" yetirmək üçün uydurulmuş "armyan Arşakiləri" ideyası boş və şirin arzudan başqa bir şey deyildir.

Əslində Y.A.Manandyan tarixi həqiqətdən uzaq olsa da, özünə-məxsus düzüb-qoşduğu "II Tiqrان Artaksi" versiyası ilə özündən əvvəl və özündən sonra "armyan Arşakiləri" ideyasına və M.Xorenski başda olmaqla, bu mövzuya bağlı olan bütün müəlliflərin tutduqları antitarixi mövqelərini sübut edir. Bu məsələnin bir tərəfidir.

İkinci məqama diqqət yetirək.

Yuxarıda təhlil boyu gördük ki, Y.A.Manandyanın müalicə olunmaz ən'ənəvi "erməni xəstəliyindən" gələn iddiasının – "girov" II Tiqranın Atarpatena torpaqlarını "rüşvət" verərək Part sarayının köməyi ilə guya "Armeniya" taxt-tacına sahib olması iddiasının heç bir tarixi zəmini yoxdur. Başqa bir mənbədə tam əks versiya ilə tanış oluruq.

Gənc Tiqranın Pompeyin düşərgəsinə getməsi xəbərini eşidən qoca Tiqrان nəyin bahasına olursa-olsun, Roma sərkərdəsi ilə sülh barışıqına hazırlıq görür və onun hüzuruna tələsir.

¹ Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, s.107.

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.107.

Ö.Mommsen Pompeyin hüzuruna gələn Ata Tıqran haqqında yazır: "Fəxri keşikçilərin tələblərinin nəticəsi kimi, çar Roma düşüncəsində qəbul olunmuş qaydaya əsasən, öz atı və qılını verdi, barbarların adəti ilə onun ayaqlarına yığıldı və şərtsiz tabelik işarəsi olaraq, tacı ona təqdim etdi".¹

Ö.Mommsenin istifadə etdiyi materialdan bəlli olur ki, Pompeylə bağlanan alçaldıcı sülh şərtləri təkcə xəzinəni boşaltmır, guya bir zaman Qoca Tıqranın "işğal etdiyi" ölkələrin – Finikiya, Kappadokiya, Suriya, Kilikiya, habelə Sofen, Korduena və s. üzərində olmuş hakimiyyətini (Y.A.Manandyanda bu "fatehlik" birinci Tıqranın deyil, II Tıqranın, yəni Oğul Tıqranın adına çıxılır) itirmiş olur. Beləliklə, Kiçik Asiyanın Qərbindən başlanan ərazi Fəratın sağ sahilində romalıların işğal zonasına daxil edilir. Əlbəttə, bu, I Tıqranla əlaqədar gerçək tarixdə deyil, erməni keşik ədəbiyyatından gələn rəvayət versiyalarından biridir.

Belə çıxır ki, erməni tarixçilərinin fikrincə, Selevki-Yunan müstəmləkəçilərinin qul zəncirini qoca Şərqi qollarından açmış və Qərbin ikinci cahangiri olan romalılar tərəfindən Ön Asiyanın işğalı zamanı onlara qarşı qanlı mücadilə meydanlarında Türkün və qədim Türk torpaqlarının şərəfini qorumuş, təxminən beş əsrlik qüdrətli səltənət yaratmış Parn Türk tayfalarının Arsaqlı sülaləsi heç tarixdə olmamışdır.

Ön Asiyanın qədim tarixinin insani səmimiyyətdən kənar bir məzmununda kobudcasına təhrif edilməsində Ö.Mommsen bir başa günahkar deyildir. Onun alim bədbəxtçiliyi ondadır ki, o, bəzi Avropa və Rus müəllifləri kimi, erməni diasporasının şirikidir. Hiylə toruna düşmüş və ermənilərin torpaq iddiası ilə əlaqədar miskin muzdlu alətə çevrilmişdi.

Monumental "Roma tarixi" kitabında pərakəndə halda yerli-yersiz, hara gəldi yerləşdirilmiş kiçik-kiçik fraqmentlər də aşkarca meydana qoyur ki, "erməni tarixi" yazmaq Ö.Mommsenə sifariş verən mxtaristlər ona M.Xorenskidə verilmiş Astiyaq-Kir-Tıqran və habelə başqa rəvayətləri XIX əsrin siyasəti baxımından mə'lum iddialarla təkrar işləmiş kilsənin hazırladığı növbəti yeni variantı təqdim etmişlər. Bu baxımdan, şübhəsiz, "Roma tarixi"ndə Tıqranla əlaqədar verilmiş epizod Ö.Mommsenə hazır şəkildə təqdim edilmiş erməni kilsə sənədlərinin tə'siri altında yaşayan bir müəllifin-muzdlu tarixçinin qoca Şərqi real tarixinə qarşı subyektiv münasibətidir.

Bəs, Y.A.Manandyan faydaladığı mənbələrdən hansı məqsədlə istifadə etmişdi? Diqqət edək.

Erməni tarixçisi Kassiy Dion, Plutarx və Appinandan gətirdiyi fikirlərdə romalıların yuxarıda Ö.Mommsenin xəbər verdiyi alçaldıcı sülh müqavələsinə eyni məzmununda versə də, qədim müəlliflərin söylədiklərini ümumiləşdirərkən məsələni onların çatdırdıqları kimi yox, torpaq iddiası ilə əlaqədar ənənəvi erməni xroniki xəstəliyindən gələn bir nəticə ilə sona yetirir: "Pompeylə Tıqranın bu görüşündə onlar arasında gənc Armeniyada hakim millətçilik (XX əsr mənfur daşnak şovinizmin məfhumu!) imperiyasına son qoyan saziş imzalandı. Bu müqavilənin şərtlərinə əsasən, Tıqran ancaq doğma ölkəsi olan Böyük Armeniyanı saxlamaqla zəbt etdiyi bütün ərazilərdən,¹ xüsusilə Suriya, Şərqi Kilikiya, Finikiya, Kappadokiya, Korduena və Sofenadan imtina etməli idi. Onun kiçik oğlu gənc Tıqran² isə Sofenanı almalı, atasının ölümündən sonra isə onun taxt-tacına varis olmalı idi".³

Y.A.Manandyandan gətirdiyimiz nümunədə Ata Tıqran və Oğul Tıqran Pompeyin müasirləri olaraq təqdim edilir. M.Xorenskidə isə Tıqran (nə birinci, nə ikinci) Madayların son çarı Astiyaqı guya açıq döyüşdə məhv edən, Şərqi qos-qoca imperiyasının süqutuna səbəb olan "Armeniya" çarı kimi verilir. Bu haqda yeri gəldikcə fikrin sübutu üçün təkrar-təkrar danışılır.

Bəs, necə olur ki, "Armeniya" dövlətini "Tıqran" adlı çar həm m.ö.558-ci ildə Maday imperiyasının, həm də m.ö.95-55-ci illərdə partların və romalıların təhlükələrindən "xilas edir"?

Y.A.Manandyan imtina edə bilməz ki, erməni ədəbiyyatında qürurla adı çəkilən Tıqranakerti də guya "inşa etdirən" M.Xorenskinin rəvayət qəhrəmanı, Astiyaqı "qətlə yetirən" həmin Tıqrandır, bütün erməni müəlliflərinə "çar Tıqran" mövzusunun verən də həmin Tıqrandır. Maraqlıdır ki, M.Xorenskinin Tıqranı torpaq iddiası ilə əlaqədar siyasi şərait yaranan bütün tarixi çağlarda erməni keşikçilərinin və ziyalıların, habelə onların ələ keçirdikləri muzdlu Avropa və rus müəlliflərinin qələmində "Böyük Armeniya"nın yaradıcısına və onun qüdrətli "böyük xilaskarına" çevrilir. Bu baxımdan Y.A.Manandyan Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda qədim Türk torpaqlarına qarşı dünya erməni diasporasının 1940-cu illərdə Alman faşist hərb

¹ Bəzi erməni müəllifləri kilsə rəvayətlərinin arxasınca düşərək tarixin "Armeniya" adında tanımadığı "dövlətin", hətta "dövlətlərin" yaranma çağını m.ö. yüzilliklərlə, bəzən minilliklərlə ölçürlər. Ancaq Y.A.Manandyan rəvayət dövlətinin qısa tarixinin Pompeyin dövründə sona çatdığını söyləyir.

² Müəllifin fikrindən əlavə çıxır ki, qoca Tıqranın böyük, ortancıl və başqa oğlanları da olmuşdur. Bu versiyanın "II Tıqran və Roma" kitabında geniş təsviri "I Tıqran haqqında heç bir mə'lumat yoxdur" deyən Y.A.Manandyanda təkcə fikir ziddiyyətlərini üzə çıxarmır, əslində müəllifin bilərəkdən gerçək tarixi saxtalaşdırdığını aşkarlayır.

³ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.104.

maşınının milyonlarla insanları diri-diri udduğu tarixi bir çağda belə növbəti ən'ənəvi fürsətdən yararlanmaq ümidi ilə Kremlin daşnak-bolşevik güruhunun hamiliyi altında ölkə rəhbərlərinin qarşısında qaldırıldığı iddianın yeni siyasət dövrünü yaşayırdı.

Fürsət düşmüş belə bir şəraitdə erməni müəlliflərinə modernizə edilmiş yeni qəhrəmanlar gerek idi. I Artəşes və II Tigran adlarının qəhrəmanlıq "bütünə" çevrilməsi, onların fetişdirilməsi həmin bu siyasi kompaniyanın fəaliyyətinin nəticəsi idi. Təsadüfüdür ki, hər bir erməni müəllifi öz aqlına uyğun I Artəşes və II Tigran səltənəti yaradır.

Diqqət edək. B.N.Arakelyan yazır ki, m.ö. 69-cu ildə Artəşat istiqamətində yürüş edən Roma sarkərdəsi Lukullun ordusu II Tigran tərəfindən "darmadağın" edilmişdi. Guya Pompeyə məğlub olan II Tigran m.ö.66-cı ildə onunla sülh müqaviləsi bağlayır.¹

Bir qədər əvvəldə Y.A.Manandyandan gətirdiyimiz nümunədə deyilir ki, Oğul Tigran, yə'ni II Tigran, Ata Tigrana, yə'ni I Tigrana qarşı qaldırıldığı üsyan nəticəsiz olduğuna görə m.ö. 66-cı ildə Arsaklı çarı Fraatin sarayına qaçır.

Hər iki erməni müəllif – istər Y.A.Manandyan, istər B.A.Arakelyan Qədim Şərqi tarixinə qara erməni yamağı vurarkən hansı həqiqəti unudurdu? Əslində hər iki erməni alimi heç bir şeyi unutmurdu. Onlar dövrün siyasi şəraitindən istifadə edərək məlum tarixi çağda Ön Asiya torpaqları uğrunda qanlı müharibələr aparmış iki nəhəng qüvvənin – Part çarları ilə Roma imperiyası arasında bölüşdürülmüş torpaqlara şərik üçüncü bir qüvvəni, yə'ni çağdaş ermənilərin "əcdadlarını" "tarixləşdirmək" məqsədi güdürlər.

Bu məqamda Azərbaycan türklərinin qaynağını həyatdan almış ulu atadan qalma bir müdrük təmsil yada düşür. O məşhur təmsildə nəql edilir ki, iki Şir aralarında olan ovu bölə bilmirlər. Onlar o qədər vuruşurlar ki, hər ikisi nəhayət tilit qan içində heydən düşür, sakitləşirlər. Bu mənzərəni kənardan seyr edən çaqqal fürsəti əldən vermədən irəliyə cumur, iki şirin arasından ovu sürüyə-sürüyə aparır. Bunu gören halsız şirlərin bir-birinə mə'nalı-mə'nalı baxmaqdan başqa əlacları qalmır.

Bu müdrük əhvalat qədim Şərqi tarixini böyük bir dövrünü "ARMyan" adına çıxan ümumən erməni müəlliflərinin ata-baba xislətini nişan verir.

Dünyaya qarşı hərbi diktatura təşkil etmiş ölüm və hərbi allahı SSRİ kimi cahangir bir dövlətin 70 illik isti hamiliyini yaxından hiss etmiş bütün erməni müəlliflərinin, o cümlədən Y.A.Manandyan və

B.N.Arakelyanın qədim Şərqi tarixinin tanıdığı iki nəhəng şirin-şirlələrlə romalıların arasında bölüşdürülən tarixə real həyatdan deyil, başqa xalqlardan iqtibas edilmiş mifoloji ədəbiyyatdan və eposlardan "gəlmiş" üçüncü bir qüvvənin-çaqqal simalı erməni babalarının tarixi mövcudluğunun təsdiq etdirmək məqsədilə dövrün siyasətindən doğulan yeni gediş etmələri də təəccüb doğurmamalıdır. Çünki erməni müəllifləri Kremlin daşnak-bolşevik siyasətinə sadıq qalaraq, 1828-ci ildə Rus çarizminin Qafqaz dayağı olan "Müvəqqəti erməni vilayəti"ndən başlayan tarixi estafetin davamçıları olaraq, dövrün siyasi ruhuna uyğun Ön Asiyada yeni çalarlı əcdad kökü yaratmaq məqsədi güdürdülər. Belə bir arzusunun nəticəsində gerçək tarixin qəbul etmədiyi Tigranla əlaqədar ziddiyyətli rəvayət variantları əsasında "II Tigran Artaksi" versiyası yaranır.

Qeyd edək ki, Y.A.Manandyan versiyasına zahirən bənzəməyən variant M.Xorenskidə diqqəti çəkir. Belə ki, Y.A.Manandyan M.Xorenskinin çar Aramla əlaqədar "armyan dövlətləri" fikrini və Vaxarşakla "armyan Arşakiləri" ideyasını sözdə qəbul etməsə də, o, öz uydurma versiyası ilə həmin xəstə ən'ənəni davam etdirir. Məsələn, müəllif M.Xorenski ilə başlanan ən'ənəyə uyğun olaraq, "Kiçik Armeniya", "Böyük Armeniya" və s. deyərək həmin "dövlətlərin" inzibati-siyasi ərazisini təsvir etmir, yaxud edə bilmir. Bəs, olmayan "dövlətin" ərazisini necə dəqiq vermək olar ki? Düzdür, bu əmələ qələm qoyanlar var. Lakin onların ayrı-ayrılıqda çizdiqləri "dövlətlərin" heç birinin təqdim edilən coğrafi koordinatları bir-birini təsdiq etmir. Bu məsələnin bir cəhətidir. Problemin o biri tərəfinə diqqət yetirək.

Y.A.Manandyan müttəfiq olaraq Mitridatı "Kiçik Armeniya", Farnakı Pont çarı kimi verir. Lakin Ö.Mommsendə olan versiyada Mitridat tarixən Pont çarıdır. Alman müəllifinin versiyasında Pompey gəcə qəflətən Mitridatın düşərgəsinə basqın edir. Mitridat qaçır və aradan çıxır. Pompey onun oğlu Farnakı Pontda çar taxtında əyləşdirir.¹

Görünür, Y.A.Manandyan təqdim etdiyi versiyada Mitridatı "Kiçik Armeniya" (real gerçəklikdə olmayan, lakin arzu edilən "dövlət") çarı kimi verməklə, onun etnik mənsubiyyətə "erməni" olduğunu "sübuta" yetirmək istəmişdir. Lakin tarix xəbər verir ki, Mitridatlar da, Y.A.Manandyanın "Farnak"ı da, "Fraatlar" da tarixi şəxsiyyətlərdir, Ön Asiyanın qədim tarixində müstəsna rol oynamış Türk mənsubiyyətli çarlarıdır.

¹ B.N.Arakelyan. Artəşat-I, s. 13.

¹ Ö.Mommsen. Göstərilən əsəri, s.54.

Bəs, Artəşes kimidir və nə üçün Y.A.Manandyan nəsil şəcərəsini erməniləşdirilmiş "Artəşes" namı ilə deyil, onun Yunan mənbələrində qeydə alınmış Artaksi adı ilə "Artaksilər" adlandırır?

Artəşeslə əlaqədar sualın cavabına aydınlıq gətirilmişdir. Lakin onun Y.A.Manandyanla bağlı bəzi məqamlarına cavab problemin sonunda nəticə olaraq veriləcəkdir.

Təkcə onu xatırladaq ki, Artəşesin etnik mənsubiyyəti ətrafında M.Xorenskidən üzü bəri fikir söyləyən bir sıra erməni müəlliflər, o cümlədən, A.Q.Perixanyan müxtəlif mövqələrdə olsalar da, nəticədə onu Türk tayfaları ilə əlaqələndirirlər. İ.Şopen də I Artəşesi, M.Xorenskiyə istinadən, Parn tayfasının Arsaklı nəslindən olduğunu qəbul edir.¹ Y.A.Manandyan I Artəşesi "Böyük Armeniya"nın əsasını qoyan və onu genişləndirən "armyan çarı" kimi qələmə verəndə, o, açıq-aydın şəkildə özünün "Atarpaten əsilzadəsi" Artaksi barədə olan konsepsiyasını təkzib etmiş olur. Müəllifin fikrincə, üç müstəqil erməni dövləti də-Mitridatın çar olduğu "Kiçik Armeniya", I Artəşesin hökmranlığı altında "Böyük Armeniya", Zariadarın idarəsində olan Sofen, onun ətrafında Aksien, Odomant və başqa bir neçə kiçik vilayətlər bu dövrdə, yəni m.ö. II əsrin I yarısında yaranmışdı.

Bir qədər əvvəldə söylədik ki, M.Xorenskidə "birinci" say seçimi ilə nişan verilən Artases Arsaklı sülaləsinə mənsub çardır. Bəzi erməni müəlliflərinin fikrincə, II Arsaka həm "I Trdat", həm də "I Artəşes" deyərmişlər. Y.A.Manandyanın yanlış olaraq I Artəşes adlandırdığı Strabonun nişan verdiyi Artaksi M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ndə etnomənsubiyyətə Türk tayfalarından olan Mar/Maday nəslinə, səltənət mənşəsinə görə Atarpatena çarı Atarpatın sülaləsinə bağlıdır. Artaksi Suriya-Selevki çarı III Antioxun Arme (Şupria) valiliyində hakim olmuşdu. Tarix xəbər verir ki, Antioxun romalılar tərəfindən məğlubiyyətindən sonra Atarpatın çar nəslinə mənsub olan Yunan – Selevki valiləri – Artaksi Arme (Supria), Zariadar Şopen, Mitridat Kappadokiya (Y.A.Manandyan onu "Kiçik Armeniya" adlandırır) valiliklərini müstəqil çarlıq, özlərini çar e'lan etmişlər.

Qədim müəlliflərin əsərlərində bu tarixi həqiqət barədə çox aydın şəkildə danışılsa da, başqa erməni müəllifləri kimi, Y.A. Manandyan da hadisələri özünə sərf edən ideyaların daşıyıcısına çevirir, ağ rəngə ap – açıq "qara" deyir. Bu mə'nada o, fikrinin davamı olaraq yazır: "Beləliklə, Armeniyada və Kappadokiyanın şimalında vahid və monolit dövlətin üç müstəqil çarlığı meydana gəldi".²

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.179.

² Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.20.

Əvvəla, tarix xəbər verir ki, Mitridat da, Artəşes də, Zariadar da Türk etnosuna mənsub şəxsiyyətlərdirlər və biz də ehtiyac duyulan məqamlarda bu haqda fikir söyləyirik. Yeri gəlmişkən təkrar-təkrar demişik və yenə də deyirik ki, nəinki m.ö., hətta XIX əsrə qədər (mart 1828-ci ildə ləğv edilmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əraziləri hesabına müvəqqəti yaradılmış «armyan vilayəti»nin tarixinədək), tərcümə ədəbiyyatından başqa heç yerdə "Armeniya" adında coğrafi ərazi adı işlədilməmişdir. Çünki real tarixdə "Armeniya" adında "dövlət" mövcud olmamışdı. Əgər olmuşdursa, qoy ermənilər «etnoarmyan» tarixinə şahid olan arxeoloji, etnopsixoloji, etnoloq-vistik, etnoantropoloji nümunə göstərsinlər, habelə "Armeniya"nın dövlət rəmzlərini meydana qoysunlar. Artıq elmə sirr deyildir ki, II Yekaterinanın sərəncamı ilə yaranmış mə'lum ideoloji maşın qədim dünya müəlliflərinin, o cümlədən, Herodot, Strabon, Appian və b. Tərcüməsi ilə məşğul olarkən onları dövrün imperiya siyasəti ruhuna uyğun çox sərbəst şəkildə tərcümə, redaktə və nəşr etmişdir.

Y.A.Manandyan və başqa erməni müəllifləri də xalqına tarix düzüb-qoşan zaman yeganə söykəndikləri mənbə bir tərəfdən kilsədə fantastik-romantik hadisələr əsasında uydurulmuş rəvayətlər olmuşsa, o biri tərəfdən yeri gəldikcə istinad etdikləri rus-erməni irtica blokunun ideoloji terrorizminə düçar olmuş həmin qədim dünya tarixçiləridirlər.

Elə buna görə də, Y.A.Manandyan qarşısına qoyduğu problemin "orijinal" həllinə çalışsa da, heç zaman ən'ənəvi xroniki erməni xəstəliyindən yaxa qurtara bilmir. Bu da, təbii olaraq, onu xalqların gerçək tarixinə qarşı sələflərinin hazırladıqları düşmənçilik səngərinə gətirib çıxarır.

İkincisi, yuxarıda Y.A.Manandyardan gətirdiyimiz misaldan göründüyü kimi, burada müəllifin fikri aydın və qət'idir: guya Kiçik Asiyada hər biri ayrı-ayrı müstəqil çarlıqdan ibarət "vahid və monolit birliyi olan üç erməni dövləti" olmuşdur.

Yuxarıdakı cümlə ilə həmin səhifənin ikinci yarımbaşlığında söylənen cümləni ayrı-ayrılıqda bir nəfərə oxutsaq, ona elə gələr ki, bu fikirlər eyni müəllifə aid ola bilməz.

Nə üçün? Çünki həmin cümlələrdə "vahid" erməni tarixi ilə bağlı daban-dabana zidd fikir söyləyən ayrı-ayrı müəlliflərlə üzləşirik.

Bir daha diqqət edək.

"Üç vahid və monolit dövlətdən" söz açan Y.A.Manandyan ondan sonra gələn cümlələrin birində görün nə deyir: "Artaksilərin qüdrətli dövləti tərəfindən müstəqillikləri təhlükə altında qalan Kiçik Armeniya və Sofena üstlərini almış təhlükəni sovuşdurmaq məqsədilə bu yadelli ölkələrin yardımına ümid edərək onlarla sıx bağ-

landılar. Siciliyalı Diodor göstərir ki, Kappadokiyanın çarı V Ariaratin müdaxiləsi səbəbindən Artəşes Sofenani Böyük Armeniyaya birləşdirə bilmədi”.¹

Burada Y.A.Manandyanın başqa fikir ziddiyyəti də diqqəti çəkir. Belə ki, müəllif bir tərəfdən Kappadokiyanın şimalı da daxil olmaqla “vahid və monolit” erməni “dövlətindən” danışır, o biri tərəfdən də “erməni çar nəslini” hesab etdiyi Artaksiləri (bəs, bu məqamda “II Tigran Artaksi” etnomənsubiyyətə kim olur?) həmin “armyan dövləti” üçün təhlükə hesab edir. Hətta, o, Appiana söykənərək, Artəşesin dövründə, müəllifin özünün iqrar etdiyi bu “yad dövlətin” ələ keçirildiyini söyləyir və bu fikrə də inanır.

Məsələ belə aydınlıqla qoyulduğu halda Kiçik Armeniya, Sofena və Şimali Kappadokiyada “armyan dövlətləri” haqqında hansı əsasla danışmaq olar ki?

Yeri gəlmişkən, bir məsələni, təkrar da olsa, xatırlayaq.

M.Xorenskinin adına bağlanmış “Armeniya tarixi” kitabında uydurma “faktlar” tükəncək özünə qaçaq yeri qoyan anonim müəllif, daha dəqiqi, M.Xorenskinin arxasında gizlənən tərcüməçi N.Əmin yazır ki, Aramla Hayk arasında olan dövrlə bağlı ölimizdə ətraflı məlumat yoxdur. Xalqına “tarix” yazan bəzi erməni müəllifləri kimi, Y.A.Manandyan da sələfi M.Xorenskinin ənənəsinə astaca-ustaca yanaşmağa çalışır. O, erməni “priyomu” edərək I Artəşeslə II Tigran dövrü arasında heç bir məlumatın meydana olmadığını iddia edərək yazır: “I Artəşesdən (M.Xorenski və onun ənənələrini davam etdirən tarixçilər adı gedən çarı “Artəşes Arşakuni” adlandırırlar-O.T.) II Tigranadək (m.ö. 95-55) “Böyük Armeniya” və başqa erməni çarlıqları haqqında biz heç bir məlumatla malik deyilik”.²

Əvvəla, bizim yuxarıda söylədiklərimiz və bir qədər sonra meydana gətirəcəyimiz faktlar sübut edir ki, Y.A.Manandyan gözünün içinə kimi riyakarlıq edir, yalan danışır. Bunun əsas səbəbi də odur ki, onunla üz-üzə dayanan bütün materiallar Ata Tigrana aiddir, Oğul Tigran orada öteri xatırlanır. Məsələ belə olanda Y.A.Manandyan erməni “dövlətçiliyi” tarixini qədim Şərq tarixinin tərkib hissəsi etmək üçün həmin materiallara da əhəmiyyət vermir, “armyan Arşakiləri” siyahısına yazdıqları “Partlı I Artəşes Arşakuni” (M.Xorenski) ilə Strabonda “Artaks” adlandırılan “Atarpatena ösilzadəsi”nin (M.Xorenski) epik şəxsiyyətini bilərəkdən, məqsədli şəkildə qarışdırır, təxminən tam bir əsrin zaman ayrıcında dayanan

“Tigran Artaksi”ni Selevk-Atarpatena dövründən Part-Roma dövrünə “II Tigran Artaksi” adı ilə gətirir, məsələlərə bir daha açılmaz düyün vurmağa çalışır və nəticədə elmi terrorizim yolunu tutur: “II Tigran Artaksi” versiyası belə yaranır.

Xatırladaq ki, erməni xalqına tarix yazan müəlliflər Ön Asiyanın təxminən beş əsrlik aramsız ağır mübarizələr dövrünü əhatə edən Parn, yaxud Dae/Barani Türk-İskit tayfalarının şanlı Arsaklilər tarixini öz milli tarixləri kimi qələmə vermişdilər.

Y.A.Manandyan “II Tigran Artaksi” konsepsiyası ilə deyilənləri, sadəcə olaraq, guya zahirən təkrar etmək istəməmişdir. Əksinə, o, naşi dərzilərə tərəfindən biçilən alabəzək kloun formasını çevirərək astar üzündən geyməyi daha münasib və “orijinal” hesab etmişdir. Bir səbəb budur. İkinci səbəb odur ki, əgər məlum tarix öz gerçək qaynağından ayrılmasaydı, tarixə bəlli hadisələr xronoloji ardıcılıqla verilmiş olsaydı, o zaman m.ö. olmayan, lakin XIX əsrin əvvəllərində xəyali arzularla yaşayan Venesiya keşişlərinin ağ kağız üzərində düzüb-qoşduqları hay “tarixlərinə” əlavə edilmiş II Tigranın “tarixi” ağ şalvara naşi əllə vurulmuş qara yamaq kimi uzaqdan dərhal görsənmiş olardı.

Y.A.Manandyanın II Tigran Artaksi ilə bağlı yazdığı “armyan tarixi” M.Xorenskidən başlayaraq qaranlıq tarixin illuziyaları xosunda “kəşf” edilmiş neçə-neçə əcdad sırasında yeni “əcdadların” və yeni “nəslin” meydana çıxarılması “tarixidir”.

Elmi həqiqətdən uzaq olsa da, Y.A.Manandyan erməni alimi xislətinə uyğun olaraq, ənənəvi xəstə siyasətlə orijinal “armyan tarixi” yazmaq məqsədi güğüdrdü. Belə ki, m.ö. heç bir qaynaq, heç bir qədim dünya və orta əsrlər tarixçisi “Armeniya” çarı kimi Tigran haqqında Y.A.Manandyanın II Tigranın “tarixi fəaliyyəti” ilə əlaqədar verdiyi geniş təhlilin cüz’i bir hissəsini də yazıya almamışdı. Marafıdır ki, müəllif qədim keçmiş rəvayətlər əsasında nişan verən tarixçilərə nə arxeoloji mədəniyyət nümunələrindən, nə də “kəşf” etdiyi başqa yazılı mənbələrdən əlavələr etmir və bu barədə də susur.

Y.A.Manandyanın qədim dünya tarixinə bu cür “silahsız” yanaşması açıqca sübut edir ki, o, məlum tarixçilərdən gətirdiyi bəzi nümunələri özünə sərf edən mə'nada tarixçi alim kimi deyil, bir macəra yazıçısı kimi təsvir edərkən bəşər tarixinin maddi gerçəkliyinə deyil, xəstə şovinist erməni ağına xas olan iddialı fantaziya daha çox söykənmişdi.

Elə bu mövqe ilə də o, ümumtürk tarixinə bir aydınlıq gətirmiş olur. Belə ki, Y.A.Manandyan M.Xorenskinin “Armeniya tarixi” kitabında sün’i yolla “əsaslandırılmağa” çalışılan “armyan Arşakiləri”

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.20.

² Yəni orada.s.20.

konsepsiyasını qəbul etmir və bununla da o, Türk – İskit tayfasından olan qüdrətli Arsaklı çar nəslini xəstə erməni ağlının “əsərindən” xilas etmiş olur.

Nə üçün erməni alimi “hay tarixinin atasını” rədd edir? Olmaya o, bununla ümumtürk tarixinin şanlı bir səhifəsini “erməniləşdirmiş” babasına ədəb-əxlaq dərsi vermək istəmişdir? Əsla, yox: “Ot kökü üstə bitər!” - deyiblər.

Əslində Y.A.Manandyan fikirləşib ki, M.Xorenskinin “armyan Arşakileri” konsepsiyasını qəbul etsə, o zaman bu ideyanın ləkəli hissəsi kimi verilmiş Mar/Maday soylu “Atarpatena əsilzadəsi” Artəşesdən də imtina edə bilməz. Bununla da Artəşes “Atarpaten əsilzadəsi”dir, “Tıqran da onun oğludur” (M.Xorenski) – fikrini də qəbul etməlidir. Məhz bu elmi məntiqin nəticəsindən öz ideyasına təhlükə hiss edən riyakar erməni alimi heç bir dəlil-sübut gətirmədən, sün'i zorakılıqla bütün mənbələrdə sadəcə “Tıqran” adı ilə nişan verilən şəxsin namı qarşısına “ikinci” sözünü əlavə edərək onu nə Mar/Maday, hətta “Arşaki” yox, “Artaksi” nəslindən hesab edir və gerçək tarixlə əlaqəsi olmayan yeni bir “armyan çar nəslı” versiyası yaratmış olur.

Məsələyə diqqətlə yanaşanda aydın olur ki, guya Tıqranı Arsaklı Türk nəslindən qoparıb, onu “Mar”/“Maday”, “Atarpatena əsilzadəsi” (M.Xorenski) Artəşesin Yunan mənbələrində qeydə alınmış “Artaksi” adı ilə başqa bir Türk nəslinə bağlamaqla Y.A.Manandyan M.Xorenskinin verdiyi məlumatın məna və məzmununu nə dəyişir, nə də ona əlavələr edir. Lakin bu mövqeyi ilə o, təkcə əcdad sələfini deyil, ümumən “erməni tarix elmini” zərbə altına atır. İnkaredilməz həqiqətdir ki, “erməni tarixinin atası” hesab etdikləri babaları insan tarixinə qeyri-insani və qeyri-səmimi mövqedən yanaşmışsa, deməli, onun ənənələrinin davamçıları olan övladlarının səmimiyyətindən söhbət gedə bilməz.

Bu, məsələnin bir tərəfidir. Problemə o biri tərəfdən yanaşarkən açıq-aydın görsənir ki, Y.A.Manandyanın mö'təbər mənbə olaraq söykəndiyi Appian, Strabon və başqa bə'zi qədim dünya tarixçiləri onun uydurduğu “II Tıqran Artaksi” barəsində deyil, sadəcə Ata Tıqran adlandırdıqları şəxsiyyətin nəhəng hərbi siyasət meydanına çevrilmiş Şərqn taleyində hiss edilməyəcək dərəcədə cüz'i fəalliyətindən danışmışlar. Lakin Y.A.Manandyanın mə'lum kilsə rəvayətlərindən gələn hadisələrə, habelə Artəşes, Tıqran və başqa epikləşdirilmiş tarixi şəxsiyyətlərə sərbəst yanaşması və onlara etdiyi ciddi əlavələr sübut edir ki, müəllif “erməni tarixi” yazmaq üçün

qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarının tarixinə açıqca yeni siyasətin tələbləri baxımından yanaşmışdı.

Y.A.Manandyan “Ön söz”də e'tiraf edir ki, II Tıqranla bağlı ötəri mə'lumatdan başqa, onun ixtiyarında köklü, əsaslı tarixi faktlar yoxdur. Bu “səmimi” e'tirafdən sonra, xalqların tarixinə arxa çevirən, əcdadı Moisey Xorenskini ayaqlayıb keçən Y.A.Manandyan - bəşər tarixinin ciddi bir dövrünü qələmə alarkən cəfəngiyyat hesabına iri bir kitab bağlasa da, nəticədə erməni tarix ədəbiyyatında imperiya siyasətinin Don Kixotu deyil, bu “ritsarin” silahdaşlarını - Sanço Pançosu ola bilərdi.

Y.A.Manandyan II Tıqranla bağlı Qərbin Avropa alimlərində də mə'lumatın qıtlığından söz açarkən yenə də o başqalarının adından yalan danışdı. Bir qədər əvvəldə dedik ki, aşağıda adı gedən müəlliflərin heç biri Tıqran sözünün qarşısında “ikinci” ifadəsi ilə seçilmək işarəsi qoymasalar da, Y.A.Manandyan tarix adına uydurduqlarına sərbəst yanaşaraq yazır: “II Tıqranın dövründə qədim Armaniyanın tarixi olduqca müxtəsər və ötəri şəkildə əsasən Avropa alimlərinin əsərlərində şərh edilmişdi. Çünki onların məqsədi xüsusi olaraq Armaniyanın deyil, Romanın və Pompeyin çarlığının tarixini öyrənmək idi. Bu əsərlər arasında üç ən görkəmli tarixçinin – Mommsenin, Reynakin və Ferreronun əsərləri daha əhəmiyyətlidir”.¹

Bu fikrin davamı olaraq müəllif yazır ki, “erməni tarixinin” II Tıqran dövründən həm fransız, həm erməni dillərində kitablar bağlayan Xalatyants, Qevond Alışan, Dolens-Xaç, Turnebiz, J.Morqan və b. yuxarıda adı çəkilən müəlliflərin dediklərindən kənara çıxıb bilməmişlər.

Tam bəm-başqa mövzuda yazan Avropa alimlərinin əsərlərində əgər II Tıqran və onun dövrü ilə əlaqədar “olduqca cüz'i və ötəri” mə'lumatın olduğunu, ona qədər yuxarıda adları çəkilən və çəkilməyən müəlliflərin həmin ilk mənbələrə heç bir əlavə etmədiklərini Y.A.Manandyanın özü e'tiraf edirsə, o zaman sual olunur, bəs, o, 15 çap vərəqi həcmində olan qalın bir kitabın ərsəyə gəlməsi üçün ona qədər kimsəyə mə'lum olmayan, oxucunun biliyini artıran, real tarixi şərtləndirən hansı arxeoloji qazıntıları apararaq yeni maddi-mədəniyyətin və etnoantropoloji nümunələrin “kəşfinə”, habelə qaçılmaz etnolingvistik, etnopsixoloji “faktlara” malik olmuşdur? Başqa sözlə, olmaya Y.A.Manandyan əlinə külüng alıb torpağın bağırını didim-didim didərək “II Tıqran və Roma” problemini, “II Tıqran Artaksi” konsepsiyasını “sübut” edəcək qədim tarixin şahidi olan arxeoloji “inqilabını” etmişdi? Qət'iyyən yox! Bu haqda müəllifin kita-

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.24.

bin adı altında titul vərəqində kiçik şifrlərlə yazdığı sözlər ibarətəmiz həqiqətdir, inkaredilməz sübutdur: “İlkin mənbələrin yenidən işıqlandırılması”.

Tarixinin e'tirafından o nəticə alınmırmı ki, o, arxeoloji tapıntıları, antropoloji və linqvistik materiallar əsasında ciddi bir monoqrafiya yazmaq məqsədi güdməmiş, əksinə, kilsə rəvayətlərinə istinadən yazılmış “ilkın mənbələri” ən'ənəvi torpaq iddiası ilə əlaqədar dövrün siyasəti baxımından modernizə etmək, yenidən “ışıqlandırmaq, təzələmək” istəmişdir?

Bu deyilənlər təkzibedilməz bir həqiqəti sübut edir ki, Y.A.Manandyan mə'lum tarixçilərin əsərlərindən bəlli tarixi anları seçərək, heç bir mə'nəvi və hüquqi haqqı olmadan onları “özünüküləşdirmiş” və bundan sonra hadisələri dövrün siyasəti tələblərindən doğulmuş uydurma “II Tıqran Artaksi” adına bağlamışdı.

Bütün bu deyilənlər bizə əsas verir söyləyək ki, Artəşes Türk tayfalarının ya Arsaklı, ya da Maday/Mar, başqa sözlə, Atarpaten çar nəslindəndirsə, Tıqran da onun səltənət varidirsə, deməli, bu tarixi şəxsiyyətlər ətrafında erməni müəlliflərinin bütün mə'lum iddiaları, habelə sağlam insan ağılından uzaq “Böyük Armeniya” “dövlətçiliyi” iddiaları şirin arzular, əyləndirici illuziyalardan başqa bir şey deyildir. Bu baxımdan II Tıqranı Part (Parfya) sarayında “gırov” saxlayan Y.A.Manandyan rus dilində hər yeni nəşr zamanı saxtalaşdırılmağa mə'ruz qalmış bə'zi qədim dünya tarixçilərinin siyasətləşdirilmiş əsərlərindən başqa, heç bir etnoloqistik, etnopsixoloji, etnoantropoloji və etnoarxeoloji maddi sübuta malik deyildir. Bu səbəbdən də o, Artəşesə qədər onun nəsil şəcərəsini (“Atarpatena əsilzadəsi”-M.Xorenski) “qurdalamaqdan” yan keçir və “oğul Tıqrana” (M.Xorenski) ulu nəsil namı ilə deyil, doğma atanın – Artəşesin adının Yunan variantı ilə “Artaksi” deyimində soy adı düzəldir.

Buradan aşkarca görsənir ki, Y.A.Manandyanın “erməni tarixinin atasının” “armyan Arşakiləri” konsepsiyasını sün'i surətdə rədd etməkdə məqsədi torpaq iddiası ilə bağlı dövrün savaşı siyasətindən doğan bir mövqedə dayanmış “erməni tarix ədəbiyyatında” yeni, lakin tarixi gerçəkliyin təzyiqinə tablaşa bilməyəcək versiya yaratmaqdan ibarət olmuşdur.

Y.A.Manandyanın müalicəedilməz xəstə ən'ənə ilə köklü şəkildə bağlı olduğu bir məqamı da yada salaq. Onun yazdığına görə, guya “Armeniyanı azad və müstəqil edən Tıqran olmuşdur”. Maraqlı odur ki, müəllif bu yerdə Tıqran adının qarşısında “ikinci” sözünü yazmağı “unudur”. Çünki müəllifin faydalandığı qaynaqlar həmmən dövrdə rəvayət “Armeniyasını” Ata Tıqranın, yə'ni I Tıqranın

adı ilə əlaqələndirirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İ. Şopenə görə M.Xorenskinin erməni mətnində əksinə, azadlığı tə'min edilən “ölkə” “Armeniya” adlandırılmır, “Hayastan” adlandırılır. “Erməni tarixinin atası”nın verdiyi xəbərdən bəlli olur ki, Hayastanı da azad və müstəqil edən Tıqran deyil, Artəşesin Arşam adlı oğludur.

Buradan o həqiqət meydana çıxır ki, M. Xorenskinin və onun ən'ənələrini davam etdirən başqa erməni keşişlərinin əsərlərinin rus dilinə çevrilmiş variantında “Hayastan” sözünün yerinə işlədilmiş «Armeniya» sözünün çar Aramın adından yarandığı iddia edilir. Tarixdə olmayan “tarixi” düzəldən müəllifin bu ziddiyyətli ağ yalanları hansı həqiqətdən xəbər verir? “Böyük Armeniya” anlamı Artəşes, yaxud Tıqran adı ilə heç cür bağlı deyildir.

Dəfələrlə demişik ki, “Armeniya” sözü XIX əsrin əvvəllərində Venesiya mxtarısları tərəfindən uydurularaq siyasəti məqsədlə ortaya atılmışdı. Bu da çoxsaylı faktlardan biri olaraq aşkarca sübut edir ki, qədim Ön Asiya və Ön Qafqazın yerli əhəlisinə məxsus rəvayət və el nəğmələrinin üzünü köçürən erməni kilsəsinin hazırladığı materiallar əsasında M.Xorenskinin adına tərtib edilmiş “Armeniya tarixi”nin əlavələrlə son təkmilləşdirilməsi XIX əsrə aiddir.

İkincisi, M.Xorenski dini-mifoloji obraz olan Haykin adına yazdığı dövləti, başqa bir problemin həlli zamanı, çox asanlıqla növbəti rəvayət qəhrəmanı olan Arşamın adına ünvanlayır.

Bu öləri deyilənlər sübut edir ki, “erməni tarixinin atası”ndan başlayaraq, çağdaş erməni müəlliflərində xəstə mirasın əsasında bünövrəsi çürük bir “bina” tikilmişdir. Həmin “binanın”, başqa sözlə, “ermənişünaslığın” (?) çürük əsaslar üstündə dayandığını Qərbin elmi ictimaiyyəti və siyasəti qüvvələri çox gözəl anlayırlar. Lakin İblisin toxumundan yaranmış “erməni” adında çirkəbli qara yaranın Türk övladının sağlam bədənində fəlakətə çevrilməsi onlara sərfəli olduğu üçün susurlar!!!

Müsəlman ölkələrinin zəngin sərvətini ələ keçirmək uğrunda yeni siyasəti taktika ilə, sözün əsil mə'nasında, lokal şəkildə dünya müharibəsi aparən xristian dövlətlərinə tarixi xristian-müsəlman düşmənçiliyi irtikan vermir ki, yer üzünə səpələnmiş və müxtəlif səbəblərdən zaman-zaman gəlib yerləşdikləri qədim Azərbaycan torpaqlarını bu gün də XXI əsrin ölüm girdabına çevirmiş ermənilərin bütün bəşəriyyətin ciyərində müəlcəsiz xərçəng olduqlarını anlaşırlar. Çox təəssüf!!!

Qeyd edək ki, yurd və əcdad axtarışı yollarında Y.A.Manandyan Artavazla Tıqranın Artəşesin oğlanları olduqlarını başqa bir versiyada xəbər verən “erməni tarixinin atasının” fikrini qəbul edir,

ancaq onların etnik mənsubiyyətinə gələndə o, sələfinin üstündən sükutla keçir, açacağı mübahisənin xeyir gətirməyəcəyini anlayır. Bundan başqa, Artaxəsin mənsubiyyətə Türk olduğunu tarixin yaddaşına çevirən M.Xorneskidən və F.Buzandosdan tam fərqli nəslə şəcərəsi düzəldən Y.A.Manadyan erməni tarix ədəbiyyatında Biaini və Şupria (Arme) dövlətlərinin, habelə Kiçik Asiya və Ön Qafqazda hakim olmuş Arsaklı və Massaket (Maskut) kimi qüdrətli Türk tayfalarının sərkərdələrini “erməniləşdirən” başqa şovinist qan qardaşlarından zərəcə fərqlənir. Bu baxımdan II Tıqranın nəsil şəcərəsində olan dolaşq şeytan kələfinə çevrilmiş erməni “həqiqəti” göz qarşısındadır. Erməni tarix ədəbiyyatında bu dolaşqılığın olması təbii idi. Çünki erməni və ermənipərəst müəlliflərin əsərlərindən bəlli olur ki, “əcdad” axtarışlarında məsələyə hər bir müəllif ayrı-ayrılıqda özünəməxsus “orijinal” ölçülərlə yanaşır, fərqli qənaətə gəlir. Deyilənlər göstərir ki, “Armeniya tarixi” probleminə Y.A.Manadyanın özünəməxsus yanaşma metodu diqqət çəkir. O, M.Xorenskinin nə çar Aramını və onun guya “təşkil etdiyi” “armeniyaları”, nə də Vaxarşak və onunla bağlı “armyan Arşakiləri” nəslini qəbul etmir, çağdaş ermənilərin qədim keçmişini, guya “erməni çarı” olmuş “II Tıqran Artaksi” adlandırdığı şəxsin taleyi ilə bağlayır.

Məhz Türk xalqlarının qədim tarixinə beləcə sərbəst yanaşan Y.A.Manadyan Makedoniyalı Aleksandrın ən yaxın silahdaşı olmuş Atarpatın nəslindən sayılan II Mitridatı (m.ö.123-88), Artaksi adı ilə Artaxəsi, onun oğlanlarını (Artavaz və Tıqran) sün'i şəkildə etnik mənsubiyyətə erməni kimi qələmə verir. Əvvəla, Y.A.Manadyan çox gözəl bilirdi ki, m.ö. nə “Armeniya” adında hər hansı bir dəqiq coğrafi kordinantda yerləşmiş dövlət olmuşdur, nə də onun bugünkü anlayışda “armyan” namı əhalisi.

Bizim fikrimizin əksinə, əgər belə bir real gerçəklik olsaydı, nə Qr.Kapantsyan Hayasa-Azii ölkəsini, nə İ.M.Dyakonov “Hayasa-Atstsi”ni “kəşf” edərdi, nə bir başqası çağdaş erməniləri “friqiylərə” calaq etməyə çalışardı, nə Biaini və Parn Türk- İskit tayfalarının Kiçik Asiyada çar nəslini “erməniləşdirib”, onları öz “tarixlərinə” yazardılar, nə uydurma “Mesopotamiya Armeniyası”, nə də neçə-neçə başqa “armeniyalar” “təşkil” etmək həvəsinə düşərdilər, nə də ağıla gəlməyən uydurmalarla çar Aram, çar Hayk, çar Arim və s. neçə-neçə, yeni-yeni “əcdadlar” icad edərdilər.

İkincisi, qədim tarixin bu çağında romalılarla partlılardan başqa, üçüncü qüvvə yox idi ki, Şərqi torpaqlarını yenidən bölüşdürmək üstündə qanlı müharibələr aparsın. Bu qaçılmaz gerçəklik sübut edir ki, Y.A.Manadyanın “II Tıqran və Roma ” kitabı M.Xorenski-

dən sonra Qr. Kapantsyanın “Hayasa armanların beşiyidir” əsərində olan saxta “axtarışların” yeni versiyada uğursuz davamıdır.

Üçüncüsü, tarixdə baş verməyən, lakin Y.A.Manadyana görə, guya olmuş bu “müharibələrin” nəticəsində II Tıqran Part sarayında “girov” saxlanılır.

Bu məlumatı Yusitin və Strabonun adına yazan müəllif “girovun” şərtlərini aşkarlamır. Nə üçün aşkarlamır? Çünki Y.A.Manadyan qədim ümumtürk tarixinə şərik çıxmaq üçün xaos içərisində müəmmaya çevrilmiş əsil elmi tarixdən çox uzaq olan dolaşq “II Tıqran Artaksi” versiyası ilə M.Xorenski və F.Buzandosla başlayan ənənəni - “Tıqran Arşakuni” ideyasını tam birmənalı inkar edən dövrün yeni savaşıçı siyasətinin iddialarına cavab verəcək “armyan tarixi” yazmaq məqsədi güdmüşdür. Ancaq biz yuxarıda söylədiyimiz kimi, Y.A.Manadyanda, “armyan çarı” Artavaz da, Pont çarları olmuş mitridatlar da eyni Türk tayfalarına mənsubdurlar.

Belə bir aydın, real tarixi səhifənin ortasında göydən düşmə milliyətə “armyan çarı” Artavazın “Armeniyası”nın yalnız ağ kağız üzərində “təşkil”, əlbəttə, erməni alimlərinin etnik-İşkil təbiətlərindən törəyən ənənəvi xroniki xəstəliklə ilişkilidir.

Yeri gəlmişkən yuxarıdakı fikirlə əlaqədar bir məqamı izah etməyə çalışaq.

Əgər xatırlatsaq ki, arsaklılarla armanlar (Y.A.Manadyana görə, çağdaş anlamda “armyan”. Bu da yanlış fikirdir; armanlar deyildirlər) Türk əsilli qohum tayfaldırlar, o zaman, tarixi kerçəklik guya onların arasında “baş vermiş” qanlı “tarixi”. müharibələrdən danışan “erməni tarixinin atası” hesab etdikləri M.Xorneskidən qaynaqlanaraq yaranmış, elmi anlayışdan çox uzaq olan, erməni tarix ədəbiyyatının aparıcı konsepsiyalarını (“armyan Arşakiləri”, «Arimin armanlar», nəslə çar Aramın “armeniyaları”, “Mesopotamiya Armeniyası” və b.) təkzib etmiş olar. Məsələ belə bir həqiqət məqamına çatanda oxucunun fikirləşməyə haqqı vardır ki, əgər Y.A.Manadyan və IX əsrin 40-cı illərində yaşamış erməni katolikosu İovannes VI Draxanakertsinin “Armeniya tarixi” kitabını tərcümə edən, ona “Ön söz” və “İzahat” yazan M.O.Darbinyan-Melikyan və başqa çağdaş erməni tarixçiləri guya M.Xorenski “Armeniya tarixi”ni yazarkən ilkin qaynaq olaraq söykəndiyi Mar Abbas Katinanı və onun “Tarix”ini qəbul etmirlərsə, xüsusən N.Emin Tiflisdə çağırılmış V Arxeoloji Qurultayın tribunasında “suriyalı tarixçi” barədə əvvəllər söylədiyi fikrini geri götürürsə, deməli, onlar ulu keşiş babalarının insan “tarixi” adına kilse materialları əsasında boş cəfəngiyyat toplusu yaratdığını təsdiq edirlər. Bu haqda kifayət qə-

dər danışılmışdı. Bundan başqa, onlar özləri də istəmədən, guya elmdə “orijinallıq” yaratmaq xatirinə atdıqları bu addımla M.Xorenskidən bu günə qədər hər dövrün öz siyasətilə bağlı düzülüb-qoşulmuş onlarla “Armeniya tarixi” kitablarının bünövrəsi saxta fərziyələr və biri-digərini qəbul etməyən kifayət sayda ziddiyyətli kilisə rəvayət versiyaları üzərində dayandığını sübuta yetirmiş olurlar. Bu baxımdan qüvvətli hamilərin silahına çevrilmiş erməni tarixçiləri M.Xorenskinin adına (dedik ki, M.Xorenski anonim “tarixçi”dir) istinad edilmiş “Armeniya tarixi” kitabının nümunəsində ermənilərin XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, günümüzə qədər Türk xalqının qanını axıtmaq üçün ideoloji bazanın əsasını qoymuş riyakar simalarını meydana qoymuş olurlar.

Y.A.Manandyanın yaşadığı siyasi mühit ondan super şovinst erməni ziyalı kimi, çeynənə-çeynənə ilkin kəsərini itirmiş, heydər düşmüş köhnə konsepsiyaları yenidən “cavanlaşdırmaq” üçün yeni, “xoruz səsi eşitməyən”, “orijinal” əcdad nəsli “kəşf” etməyi tələb edirdi. Elə buna görə də həmin illərdə Sardarabddə inşa edilmiş Türk xalqlarına qarşı tarixən dünyaya səpələnmiş erməniləri kütləvi şəkildə qırğına çağırış abidəsinin dini me’manı, İrəvanda “Türk soyqırımını” iddiasını yeni bir ideoloji formada dirçəldən dünya erməni katolikosu I Vazqenin Eçmiadzın (Eçmiatsi) kilisəsində açdığı məktəbin yetirmələrindən olmuş Y.A.Manandyan bu ən’ənəni özünə-məxsus “orijinal” bir yolla həll etməyə çalışır. O, bu baxımdan Strabonu və Makvartı bəhanə edərək dövrün erməniçilik faşist ruhu ilə haray çəkirdi: “Strabonun yazdığına görə, II Tıqran¹ azadlıq əldə etmək və öz irsi taxt-tacını qaytarmaq üçün, Makvartın qeyd etdiyi kimi, I Artaxşesin² Atarpatenadan istila etdiyi ərazilərdən 70 vilayət parfyanlara vermişdir”.³

Bu, əlbəttə, 60-70-ci illərdə canlı şahidi olduğumuz Eçmüəzzin katolikosunun Azərbaycan türklərinə qarşı yeni soyqırımına çağırışı ilə səsleşən erməni faşist tarixçilərinin mövqeyi idi. Bu, məsələnin siyasi irtica tərəfidir. Problemə tarix və tarixilik baxımından yanaşdıqda Y.A.Manandyanın fikir ziddiyyətlərinin daha da qabarıq şəkildə meydana çıxdığının şahidi oluruq. Məsələn, kitabın bir yerində əvvəl dediyini unutmş alim Y.A. Manandyan “girov”luğu ilə əvəzləşdirilmiş Atarpatena torpaqlarını geriyyə qaytarmaq uğrunda Parn Türk-İskit tayfalarına qarşı müharibə e’lan etmiş II Tıqrandan söz

açarkən həmin torpaqları I Artaxşesin deyil,¹ II Artaxşesin dövründə işğal edildiyini yazır: “Bu vadilər, Makvartın fikrincə, şimali-qərbi Atarpatendən II Artaxşes tərəfindən zəbt edilən ərazilər idilər”.²

Erməni aliminin birinci və ikinci fikirləri arasında olan dolaşmış düynü açmağa çalışsaq.

O, birinci fikrində məsələni özü istədiyi kimi qoyur, lakin anlaşılmaq bir istinad nöqtəsi yaradaraq (“yalançının şahidi yanında olan” məsələmiz yada düşür) yazır ki, “Strabonun sözü ilə”, “Makvartın fikrinə görə” I Artaxşesin vaxtilə “istila etdiyi” Atarpatena torpaqlarının “rüşvət” verilməsi hesabına II Tıqran “girov”luqdan azad edilir.

Y.A.Manandyan bu fikrin davamı olaraq qoyduğu tezis antitezi-sə çevrilir, birinci iddianı təkzib edir. O, burada artıq Makvartla özü arasında dayanacaq “dilmanc vəkil”dən imtina edir və yazır ki, Makvartın fikrincə “girov”la bağlı adı çəkilən “şimal-qərb Atarpatena torpaqları II Artaxşes tərəfindən işğal edilmişdir”.

Buradan aydın görsənir ki, Y.A.Manandyan “girov” “hadisəsini” I Artaxşesinmi, yaxud II Artaxşesinmi-hansının dövründə baş verdiyini özü üçün aydınlaşdırma bilməməmişdir. Belə bir məqamda ədalətli bir sual doğur: bəs, müəllifə tam aydın olmayan bir dövrün “real tarixini” yazacağını ondan gözləmək olarmı?

“II Tıqran və Roma” əsərlə tanış olan oxucuda o qənaət yaranır ki, elmi tarixlə bədii yaradıcılığın yerini səhv salan Y.A.Manandyan tarixçidən daha çox heç bir maddi-mədəniyyətə söykənməyən, quru, cansız epizodlarla diqqəti çəkən dolaşmışlığa, anlaşılmaqlığa görə oxucunun əsəbləri ilə oynayan “tarixi roman” müəllifinə bənzəyir.

Fikrin sübutu üçün yada salaq ki, “göydən düşmə” “II Tıqran Artaksi” probleminin “həllinə” girişən müəllif elmi tarixə kəsərlik və təsdiq gətirəcək zərəcə maddi sübutlara deyil, adətəcə, bədii təxayülə bənzəyən deyimlə, hadisəyə vəsilə olaraq, guya “armyan” çarı Artavazla Parfya çarı II Mitridatı döyüş meydanında üz-üzə qoyur, II Tıqranı (Tıqran adı qarşısında II fərqləndirici işarəsi qoyulsa da, o, burada Tıqran namında olan kişinin deyil, başqa bir adamın – Artavazın oğludur. Göründüyü kimi, müəllif burada “II Tıqran” adını

¹ Strabon heç yerdə “Tıqran” adının qarşısında “ikinci” sözünü yazmır.

² Burada “Artaxşes” adı III Antioxun “strateji”nə aiddir. M. Xorenskidə “I Artaxşes” Arsaklı çarıdır. Müəllif məqsədlə şəkildə yəna də qarışdırır.

³ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.26.

¹ Erməni tarix ədəbiyyatında Artaxşes-Tıqran və başqa kilisə rəvayət çarları barədə olan epizodların mənbəyi M.Xorenskinin “Armeniya tarixi”ndən. Anonim kəşif müəlliflə də təkcə bir yarımlıqda birca yerdə Artaxşes adının qarşısında I (birinci) tanıtma işarəsi qoyulur. Bu I Artaxşesi də müəllif “Artaxşes Arsakuni” adlandırır. Məsələ belə olduqda, əskərə gorsənir ki, erməni tarixçiləri I Artaxşeslə (“Artaxşes Arsakuni”) “Mar/Maday” nəslindən olan “Atarpatena əsilzadəsi” “Mar Artaxşesi” (M.Xor.) açıq – aydın qarışdırırlar. Məhz bu məqamda manandyanların, arakilyanların və “yanlar”ın ümumtürk tarixi hesabına mənsub olduqları xalqın adına “düzütlük – qoşduqları tarix” “həftübecər tarixi”nə çevrilir.

² Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.26.

adət etdiyi saxta əmələ uyğun işlədir.)Arsaklılara “əsir” düşürür. Bircə başa düşmək olmur ki, manandyanlar “hərbi əsir” və “girov” sözünün fərqi də anlamamışlar? Gözəlcə anlamışlar. Ancaq “girov” hansı şərtləyə bağlı anlamdır. Məhz bu baxımdan “girov” məsələsi Y.A.Manandyanın “II Tıqran Artaksi” planı əsasında siyasi dövrün tələblərinə cavab verəcək yeni ruhlu “erməni tarixi”nə bağlamaq üçün şovinist alim fantaziyasında təzələnməmiş versiyadır. Guya II Tıqran və'd olduğu Atapatena torpaqlarını Arsaklılara “vərəndən” sonra o, “girovluqdan” azad olunur və şərtlə görə, guya hətta erməni “ölkəsinə” çar təyin edilir.

Sual olunur, bəs, Manandyanın “armyan” çarı kimi qələmə verdiyi Artavazdın başına nə gəlmişdi ki, “armyan taxt-tacı” II Tıqranı gözləyirdi?

Y.A.Manandyanın özü sualın cavabını belə verir: “...armyan – Parfya müharibəsi¹ dövründə parfyalıları Armeniyani təvvlədə dedik ki, bu, “Armini/Arminia” və s ölkə adının rus dilində işlədilmiş formasıdır)özlərinə tabe edə bilmədilər”.²

Müəllifin sözlərindən belə çıxır ki, Arsaklılar tarixən, həm də tarixin tanımadığı “armyan” əhalisini diz çökdürə bilməmişlər. Deməli, belə bir şəraitdə “girov”luqdan söhbət gedə bilməz. Əgər gedirsə, müəllif gənc vəlihədin hansı şəraitdə “girov” götürülməsi barədə bircə söz belə işlətmir: II Tıqran “girov”dur, vəssalam. Ancaq bu qədər. Bu haqda yuxarıda danışılmışdı.

Əgər müəllifin yuxarıdakı fikrini qəbul etsək, deməli, sözsüz müstəqil “armyan” dövlətinin, Arsaklıların təcavüzündən «kənar qalmış» ölkə çarı Artavazdın hakimiyyəti altında olduğuna da inanmalıyıq. Bəs, elə isə II Tıqranı Arsaklılar hansı yolla “armyan” dövlətinə çar “bitirirlər”? Olmaya tarixin tanımadığı bir “dövlət” iki çarı varmış? Əlbəttə, bu həqiqət ola bilməzdi. Bu, yalnız tarixi gerçəkliyə məhəl qoymadan bütün müqəddəslikləri ayaqlayıb keçən Y.A.Manandyanın normal insan aqlından kənar bir fantaziya ilə uydurduğu “II Tıqran Artaksi” versiyasında “mümkündür”.

Bəs, “Artaksi” nəsil şəcərəsi nə üçün meydana çıxmışdı?

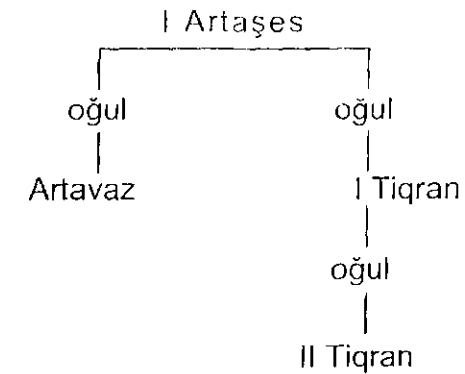
¹ “Armyan – Parfya müharibələrindən” danışan Y.A. Manandyanın versiyası M.Xorenski tərəfindən əsas qoyulmuş “armyan Arşakiləri” iddiasını təkzib edir. Lakin XIX əsrin əvvəllərində Qr.Xalatyantsdan başlayaraq, bizim çağlardak erməni tarixçilərinin əksəriyyəti Parfya (Part) dövlətinin Kiçik Asiyada və Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazisində yerləşmiş valiliklərinin tarixini “armyan Arşakiləri” adı altında erməni xalqının “qədim tarixi” kimi qələmə verirlər. Əlbəttə, erməni tarix ədəbiyyatında bu və digər məlum ziddiyyətli fikirlərin başlıca səbəbi ta orta əsr keşişlərindən üzübəri erməni müəlliflərinin yad xalqlara məxsus rəvayət, nağıl və başqa şifahi ədəbiyyat nümunələrindən gələn, bir-birini qəbul etməyən dolaylı versiyalardan istifadə etmələri ilə əlaqədardır.

² Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.25.

Y.A.Manandyan M.Xorenskinin və eyni fikir tərəfdarlarının əksinə olaraq, Artəşesi Türk nəsil ağacı sıralarından “çıxarıb”, tarixən adi bir kol-kos da bitməyən bom-boz, susuz səhrədə “ erməni nəslə ağacı” adına “əkir”. Lakin şirin arzularla yaşayan erməni müəllifi uğursuz, daha dəqiqi, elmsiz bir nəticəyə gəlir. Diqqət edək.

Y.A.Manandyan yazır: “Xorenski şahidlik edir ki, Artəşesin oğlu və vəlihədi Artavazdın övladı olmadığına görə ondan sonra Armeniyada onun qardaşı Tiran çar olur”.¹

Müəllif “erməni tarixinin atasının” təqdim etdiyi nəsil şəcərəsini sözdə qəbul edir. Çünki həmin fikrin ardınca sözünün davamında heç bir əsas olmadan “mənə elə gəlir” deyərək, özü M.Xorenskiyə ünvanladığı “Tiran” adını “Tıqran” şəklində yazır və aşağıdakı nəsil şəcərəsini təqdim edir:

Y.A.Manandyan I Artəşesi səltənətdə onun oğlu Artavazın əvəz etdiyini, I Tıqrandan (yuxarıda dedik ki, Manandyanın I Tıqran hesab etdiyi çar m.ö.VI əsrdə Astiyaqın müasiri kimi verilir) mə'lumatsız olduğunu yazır.Necə olur,müəllif I Tıqranın “qardaşı” Artavaz və “oğlu” II Tıqran haqqında mə'lumatlı olur, təkcə I Tıqran barədə susur? Çünki erməni tarixçilərinin qələmə aldıkları “armyan çarları”nın hamısı filoloji ədəbiyyatdan gələn ziddiyyətli rəvayətlər obrazlarıdır.Onların “Böyük Armeniya” barədə yazdıqları “tarix” kitabları arxeoloji mədəniyyətdən, antropologiya və linqvistik materiallarından məhrumdurlar.Təkrar da olsa xatırladaq ki, XVIII əsrin sonu ,XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq mxitaristlər “Böyük Armeniya” mifini gah I Artəşesin,gah da II Tıqranın adı ilə “tarixləşdirmişlər”. Bu mövqə günümüzədək erməni tarix ədəbiyyatında qorunub saxlanılır. Ancaq kimsə mxitaristlərin vaxtında kilsə ədə-

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.26.

biyyatında qoyduqları bünövrənin saxtılığını aşkarlamağa cəhd göstərməmişdi. Mə'lumdur ki, Azərbaycan tarixçiləri də heç bir elmi və tarixi əsası olmayan bu zəhərli fikri əlvurulmaz doğma kimi qəbul etmişlər.

Y.A.Manandyan II Tıqranın Part "girovu" olduğundan söz açır. Əvvəla, Artəşesi və onun oğlu Tıqranı Maday/Mar nəslindən hesab edən "erməni tarixinin atası" M.Xorenski əsas verir söyləyərk ki, "II Tıqran Artaksi" versiyası uydurma olduğu kimi, II Tıqranın "girov" məsələsi də qondarmadır. Başqa bir versiyada Oğul Tıqranın (Manandyanı görə II Tıqran) Ata Tıqranın qəzəbindən qaçması və Parfya çarı III Fraatin sarayında özünə sığınacaq tapması və hətta Parfya şahzadəsi ilə evlənməsi də (Ö.Mommsen) II Tıqranın "girov" məsələsinin tarix adına növbəti uydurulmuş nağıl olduğunu bir daha sübut etmiş olur.

Məsələ belə olduğu halda, bəs, bə'zi erməni müəllifləri, o cümlədən, Y.A.Manandyan hansı ağılla yazırlar ki, "danışqları" düşmənlə üz-üzə dayanmış ölkə çarı Aratvaz deyil, onun "girov" "qardaşı oğlu" II Tıqran "aparır".

Əlbəttə, səltənətdə hələlik müstəqil səlahiyyəti olmayan "girov"un düşmənlə şərtləşməsi heç bir nəticə verə bilməzdi. Çünki ölkənin sahibi II Tıqran deyildir, Y.A. Manandyanın dili ilə desək, onun "əmis" idi. Hətta müəllif unudur ki, onun nişan verdiyi nəsil şəcərəsinə uyğun olaraq, Artavazddan sonra onun kiçik qardaşı, yəni II Tıqranın atası I Tıqran hakimiyyətə gəlməlidir.

Y.A.Manandyan M.Xorenskidə, Reynak, Ferrero və Ö.Mommsendə Ata Tıqranla bağlı verilmiş hadisələri bilərəkdən "unudaraq" "I Tıqran haqqında heç bir mə'lumatın olmadığını" iddia edərək, əmi Artavazdla qardaş oğlu II Tıqran arasında olan böyük zaman ayrılığına da əhəmiyyət vermir. Çünki ona belə sərfəlidir.

Bu deyilənlər bir həqiqəti aşkarlayır: Y.A.Manandyanın adı gədən kitabı qələmə almaqda məqsədi II Tıqranla bağlı yeni variantda ənənəvi "Böyük Armeniya" mifinin bünövrəsini daha da möhkəmləndirmək və özünə qədər bu missiyanı I Artəşesin adına çıxarıb müəllifləri arxada qoyaraq, öz şəxsində yeni dövrün, yeni millətçi alim obrazını formalaşdırmaq və diqqətləri özünə cəlb etməkdir. Şübhəsiz, o, erməni tarix ədəbiyyatında "II Tıqran" konsepsiyasını yaratmaqla öz ifrat millətçi alim missiyasını yerinə yetirmişdir.

Gətirilən nümunələr saxta, uydurma fərziyyələr üzərində dayanan erməni tarix ədəbiyyatında olan kəskin ziddiyyətləri aşkarlamaqla erməni şovinist müəlliflərin tarixə baxışlarında olan qatı ideoloji irticani və tərbiyəolunmaz erməni ziyalısının ifrat simasızlığını göstərir!

Məsələn, yuxarıda Y.A.Manandyan gətirdiyimiz nümunədə o, alim məsuliyyətini itirərək, I Artəşeslə II Tıqran arasında olan dövrlə əlaqədar heç bir mə'lumata malik olmadığını bəyan edir. Ancaq o, II Tıqranadək I Artəşesin iki oğlundan – Artavazdan (II Tıqranın əmisi hesab edir) və I Tıqrandan (II Tıqranın atası olduğunu yazır) danışarkən oxucunu anlaşılmaz, dolaşlıq bir nəticə ilə üz-üzə qoyur.

Sual olunur: II Tıqranın "Böyük Armeniyası" haqqında "tarix" yazan alim əgər onun keçmiş haqqında heç bir mə'lumata malik deyilsə, o zaman o, ərsəyə gətiriləcək kitabda hansı tarixi həqiqətdən danışa bilər ki?

Məsələ ondadır ki, qədim və orta əsrlər tarixçilərindən sərbəst faydalanan Y.A.Manandyan, "mə'lumatsız olduğunu" yazsa da, əslində, həmin dövrdə guya "olmuş" "armyan" çar nəslinin dolaşlıq şəcərəsinə nəzər yetirirsə də, onu nizama salmaqda çətinlik çəkir.

Nə üçün? Çünki əsası M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ndə m.ö. VI əsrə istinadən qoyulan "Tıqran tarixi" günümüzdə qədər erməni və ermənipərəst müəlliflərin subyektiv ideya və arzularına siyasi alət olmuş, elmi tarix adına böhtan olan çox əcaib versiyalarda bir-birini qəbul etməyən, əksinə, biri digərini qat'i təkzib edən variantlarda meydana çıxmışdı.

Y.A.Manandyan da arxeoloji təsərrüfata malik olmadığı üçün istər çağdaş, istərsə də qədim və orta əsr müəlliflərinin çox mürokkəb, ziddiyyətli və anlaşılmaz konsepsiyaları xaosunda çıxılmazlığa düşür, xilas üçün aydın sahil görə bilmir.

Əslində bu məsələdə nə Y.A.Manandyan, nə də onun faydalandığı müəlliflər təqsirli deyildilər. Çünki "tarix" adına qələm işləmiş erməni kilsələri orta əsrlər dövrü Xaldeylərin və Zərdüşti inancılı tayfaların mifoloji və filoloji materiallarından ayrı-ayrı qəhrəmanların adları ilə əlaqədar verilmiş hadisələrə istinadən "Böyük Armeniya" mifi ətrafında çoxsaylı ziddiyyətli rəvayət variantları yaratmışlar. Bəla orasındadır ki, keşiş müəlliflərə "mötəbər tarixi mənbə" olaraq istinad edən başqa tarixçilər kimi, Y.A.Manandyan da başdan bulandırılmış sudan aşağıda öz "üsulu" ilə çox asanca "ışğan" ("qızıl balıq") tutmağa can atır.

Yuxarıda dediklərimiz və qarşıda söyləyəcəklərimiz erməni tarix ədəbiyyatında çox qabarıq şəkildə nəzəri çəkən ziddiyyətlərin səbəbini anonim keşiş M.Xorenskidən başlayaraq, keşiş İov.Drasxanakertsiyə (IX əsrin 40-cı illəri), XIX əsrdən başlayaraq, Venesiya mxtaristlərindən kilsə materialları əsasında sifarişlər almış Ö.Mommsen, Ferrero, Reynak, Markvart, Morqan və başqa Avropa muzdlu alimlərə, habelə onlardan faydalanarkən çox ziddiy-

yətli «icmalvari» şikəst bir variant meydana qoymuş Y.A.Manandyan qədər heç bir müəllif “qədim, yaxud orta əsr erməni dövlətçiliyi” mifi ətrafında cüz’i də olsa, arxeoloji maddi-mədəniyyətə, etnoantropoloji, etnopsixoloji və etnolingvistik materiallara söykənməmiş və bu səbəbdən də onların “Böyük Armeniya” iddiaları elm deyil, acı rəvayətdir, şirin arzudur.

Problem ətrafında düşünərkən fikirləşirsən ki, bəs, Y.A.Manandyan Artəşes və Tiqrana bağlı tarixi gerçəkliyə yanaşarkən nə üçün “erməni tarixinin atası”na deyil, XIX əsrdə fəaliyyət göstərmiş alman və fransız müəlliflərinə yaxındır? Çünki orta əsr kilsə materialları əsasında tərtib edilmiş “Armeniya tarixi” kitablarını XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, rəvayətlər xaosundan guya “əzad” edib, problemi “elmi” aspektdə işləmək planlaşdırılır. Burada ifa başlıca məqsəd ən’ənəvi “Böyük Armeniya” arzusunu torpağa köçürmək üçün tərcümələrdə saxtalaşdırılmış Strabona, Appiana və başqa qədim müəlliflərə istinad etməklə kilsə rəvayətlərinə “elmi don” geydirmək və bunun əsasında da Türkiyə ərazisindən və Azərbaycan türklərinin qədim Ön Qafqaz siyasi coğrafiyasından torpaq iddiası zəminində riyakar “erməni soyqırımı” üçün Qərbdə ideoloji müharibəyə güclü dayaqlar yaratmaqdır.

Onu da xatırladaq ki, çağdaş erməni müəlliflərindən başqa, M.Xorenski başda olmaqla, Strabon, Appian və başqaları heç yerdə demirlər ki, Artəşes və Tiqrana etnomənsubiyyətə erməni xalqının «babaları» olmuşlar.

“Qədim Armeniya” cəfəngiyatını “tarixə” çevirmək məqsədilə möltəbər qaynaqlara öz əlavələrini edən Y.A.Manandyanı görə, onun şovinist siyasətinə uyğun gəlməyən real gerçəklik tarix deyildir. Onun fikrincə, tarix odur ki, dünya terrorizminin banisi və dünyə fahişəliyinin Böyük Anası olmuş erməni icmasının Şərqi Anadolu və Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz Oğuz Albaniyası torpaqları ilə əlaqədar olan arzu və ideyalarının təsdiqinə çevrilsin.¹

¹ Katolikos İovannes VI Draxanakertsinin (IX əsrin 40-ci illəri 925-ci il) “Armeniya tarixi”nin 1986-cı ildə rus dilində olan nəşrinə S.T.Yeremyanın “Armeniya” ilə əlaqədar tərtib etdiyi xəritə əzən P.Q.Poqosyanın 1983-cü ildə hazırladığı xəritələr əlavə edilmişdi. Xatırladaq ki, katolikos İov. VI Draxanakerts kitabının ilk səhifələrində M.Xorenskidən bizi məlum olan hə’zi kilsə rəvayət epizodlarının özü istədiyi məzmununda dolaylı, qısa «cəna» məlumatını verdikdən sonra dövrünün kilsə ədəbiyyatında əksini tapmış hadisələri geniş qəbiliyyəti səviyyəsində heç bir tarix qoymadan nəgİL edir. Bizi maraqlı odur ki, geniş müəllif tərəfindən nəgİL edilən əhvalatların hər hansı bir zaman kəsiyində baş verməsi tarixi rəqəmlərlə göstərilmədiyi halda, qə’iyyəni mövzu ilə əlaqəsi olmayan qədim Ön Asiyanın qərb ərazilərini, xüsusən Qafqazı əhatə edən xəritələri S.T.Yeremyan Eçmiadzin kilsəsinin çağırışına səs verən dünya erməni ideoloji qatillər və terroristlər güruhunun Azərbaycan türklərinə qarşı hazırladığı növbəti tarixi (1988-ci ildən yenidən başlayaraq tör-

Budur, XX əsrdə bəşəriyyətin ən güclü virusuna- müalicəedilməz yoluxucu “erməni xəstəliyinə”, başqa sözlə, türklərin ən qanlı, yırtıcı qəddarına çevrilmiş erməni “həqiqətləri”!

Bu da açıqca göstərir ki, Y.A.Manandyan qədim mənbələrdən elmə bəlli olan tarixi gerçəkliyə öz siyasi-ideoloji mövqeyindən yanaşaraq, hadisələri XX əsr çağdaş erməni iddialarına uyğunlaşdırmışdı.

Y.A.Manandyan siyasi-ideoloji konsepsiyasına uyğun olaraq, öz “II Tiqrana və Artaksi” uydurma şəcərəsini XX əsrin irticaçı erməni millətçiliyi baxımından necə görmək istədiyini yuxarıda qeyd etdik.

Deyilənlərdən aydın oldu ki, erməni tarix ədəbiyyatında II Tiqrana qədər I Artəşesdən sonra hakimiyyətə Artavazd, onun ardınca I Tiqrana gəlir. Lakin yuxarıda dedik ki, Y.A.Manandyan öz konsepsiyasına bəraət qazandırmaq üçün yazır ki, guya I Artəşeslə II Tiqrana arasında olan dövr haqqında heç bir mə’lumata malik deyildir. Əlbəttə, bu, tamamilə ağ erməni yalanıdır. Çünki “II Tiqrana və Roma” kitabına material verən mə’lum müəlliflərin əsərlərində də Y.A.Manandyanın riyakarlıqla sözdə qəbul etmədiyi, əslində II Tiqranın adına yazdığı rəvayət əhvalatları həmin “tarixi” çağların hadisələridir. Maraqlı cəhət odur ki, Y.A.Manandyan M.Xorenskiyə istinadən “Artəşesin varisi və oğlu Artavazd övladsız olduğu üçün ondan sonra onun qardaşı Tiran Armeniya hakimi olur” deyirsə də,

dilmiş faciə ilə üz-üzə dayandığımız hadisələr - 1903-1905, 1913-1915, 1918-1920-ci illərdə Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı baş vermiş amansız erməni soyqırımı siyasətinin davamı idi) qətl və qarət proqramı əsasında tərtib etmişdi. “Armeniya və qonşu dövlətlər” adlandırılan xəritələrin hər birinə nəzər yetirdikdə, aşkarca mə’lum olur ki, istər keşişi, istər tarixçisi, istər xəritə əzən olsun, erməni hər yerdə ermənidir, hər yerdə terrorçudur, riyakardır, xəbisdir. Böyük İblisin əlində Türk - İslam dünyasına qarşı bahana alətinə çevrilmiş cirdən şeytan balasıdır.

Birinci xəritə: 591-653-cü illərə;

İkinci xəritə: 701-862-ci illərə;

Üçüncü xəritə: 862-953-cü illərə aid edilir.

S.T.Yeremyana və onun arxasında kölgəyə çevrilmiş “Armeniya tarixi”ni rus dilinə çevirmiş, kitabı “Ön söz” və “İzahatlar” yazmış M.O.Darvinyan-Melikyana və o sıradan olan ifrat bədnam şovinizmi ilə doğma xalqına düşmənçilik edən erməni tarixçilərinə və keşişlərinə iki sual:

1. Sizlərdən başqa, elə bir xalq tanıyırmıyıq ki, bu günə qədər onların din xadimləri başqa xalqlara məxsus mifoloji və filoloji ədəbiyyat materiallarının başdan - başa üzlerini köçürsünlər, onları “özünkiləşdirmək” üçün hər dövrün ruhuna uyğun ciddi redaktədən keçirsinlər, beləliklə, keşiş babalarının söylədiklərinə hər bir müəllif yaşadığı dövrün siyasi tələbləri baxımından “elmi” aspektdə yeni mə’na və məzmun verməyə çalışsın, ayrı-ayrı epik şəxsiyyətin adı qarşısında zaman müəyyənliyini bildirmən istədikləri tarix rəqəmləri yazsın, nəticədə bu cəfəngiyyəti mənsub olduqları xalqın “tarixi” kimi dünyaya haray çəksin?!

2. Ögər Ön Asiya və Qafqaz torpaqları təqdim edilən terrorist-düşnaq xəritəsində göstərilən tarixi çağlarda həqiqətdən çoxsaylı “Armeniyalar”ın ayrı-ayrı inzibati ərazisinə daxil olmuşsa, bəs, həmin ərazidə dünya tarixinə qüdrətli və qədim dövlətçilik quruluşu ilə daxil olmuş mə’lum xalqlar və dövlətlər həmin dövrdə hansı coğrafiyada mövcud olmuşlar?!

heç bir əsas olmadan alim "Tiran" adını "Tıqran" namında "erməni tarixinə" salmağa çalışır. Bu haqda yuxarıda danışılmışdı.

Y.A.Manandyan öz "II Tıqran Artaksi"sinə "Min bir gecə" nağıllarında olduğu kimi, sərgüzəştli başqa bir nəsil şəcərəsi düzəltməyi də unutmur. O, Appian və Kassiy Dionun adından söyləyir ki, qoca Tıqranın Pont çarı Mitridatın qızı Kleopatradan üç oğlu olmuşdur.

Böyük oğlu Zaridar atası çar Tıqrandan narazı olan knyazları ətrafına toplayıb, qoca ataya sui-qəsd hazırlayır. Lakin xəyanətin üstü açılır, Tıqran Zaridarla birlikdə onun ətrafında olan knyazları məhv edir. Məsələ belə olduğu halda, bəs, erməni müəlifləri hansı əsasla "I Artəşes" adlandırdıqları şəxsi "Böyük Armeniyada", Zaridarı Sofendə çar kimi qələmə verirlər?

Y.A.Manandyan davam edərək yazır ki, Tıqran adlı ortancıl oğul da qoca atanı hakimiyyətdən salmaq və onun səltənətinə sahiblənmək məqsədi ilə yollar arayır.

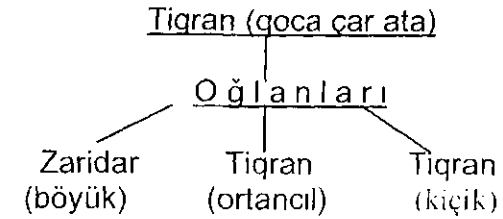
Bir gün qoca Tıqran ortancıl oğlu Tıqran və kiçik oğlu Tıqranla ova çıxır. Ov zamanı qoca çar atdan yıxılır və huşunu itirir. Ortancıl oğlu atasının bu ağır vəziyyətində onun tacını götürüb öz başına qoyur və oradan uzaqlaşır. Əksinə, kiçik oğlu Tıqran atasının yanında qalır, ona yardımlar edir və onu həyata qaytarır. Bu əhvalatdan sonra qoca Tıqran ortancıl oğlu Tıqranı qətlə yetirir, taxt-tacı kiçik oğlu Tıqrana verəcəyini və'd edir. Ancaq qoca çar Kappadokiya qəhrəmanı qarşı hərbi yürüşdə olarkən kiçik oğlu Tıqran da öz tərəfdarları ilə birlikdə qoca atasına qarşı qiyam qaldırır. Ata oğlunun xəyanətini eşitcək 66-cı ildə "Armeniyaya" (Bəs, qoca Tıqranın bu "dövləti" hansı coğrafi ərazidə yerləşirdi? Bu hadisə 66-cı ildə baş vermişsə, II Tıqranı 95-55-ci illərdə "Böyük Armeniya" yaradan çar kimi təqdim edərkən bu saxtakarlığa nə ad verərdin? Əlbəttə, susursan!) qayıtmağa məcbur olur.

Part imperiyasının Kiçik Asiyada Arsaklı valiliyinin mərkəzi olan Ktezifona Arsaklı çarı III Fraatin sarayına qaçır və onun qızı ilə evlənir.¹

Bu nağılvari romantik sərgüzəşt "erməni tarixi" kimi "II Tıqran Artaksi"nin adına bağlayan Y.A.Manandyan açıqca görsənir ki, elmi tarixin materiallarına-yazılı abidələrə, dünya elmi tərəfindən qəbul edilmiş mö'təbər qaynaqlara, habelə arxeoloji mədəniyyətə, etnoantropoloji, etnopsixoloji və etnolinqvistik materiallara deyil, zaman-zaman ağızdan-ağıza keçərək müxtəlif versiyalarda meydana çıxmış hekayətin işlənmiş bir variantına istinad etmişdir.

Maraqlıdır ki, müəlif "II Tıqran və Roma" kitabının 26-cı səhifəsində və 173-cü səhifəsində II Tıqranla əlaqədar nəsil şəcərəsinin qəbul edir və ondan "Böyük Armeniya"nın qüdrətli çarı kimi danışır.

Yuxarıda Appiana istinadən verilmiş birinci şəcərə bəllidir. Təkrar Appiana istinadən Y.A.Manandyanın qəbul etdiyi ikinci şəcərəyə diqqət yetirək.

Y.A.Manandyanın gətirdiyimiz bu ikinci versiyada üç Tıqran qeydə alınmışdı. Bəs, bu üç Tıqranın hansını müəlif guya "Böyük Armeniya" çarı "II Tıqran Artaksi" hesab edir?

Bu sualın aydın və elmi cavabı Y.A.Manandyanın yoxdur və bu da təbiidir. Çünki o, tarixi gerçəkliyə Azərbaycan türklərinin qədim Ön Qafqaz torpaqları ilə əlaqədar ən'ənəvi xəstə iddiaya bağlı çağdaş siyasət adamı kimi yanaşır. Təəccüblü deyildir ki, Y.A.Manandyan Appianın adını çəkərək Tıqranla əlaqədar iki əks şəcərə təqdim edir, bütün hadisələri sün'i surətdə öz qəhrəmanı "II Tıqran Artaksi"nin adına çıxır.

Ö.Mommsendə olduğu kimi, Y.A.Manandyanın da ikinci şəcərə sxemində Ata Tıqran, birinci şəcərə sxemində verilmiş Ata Tıqrandan fərqli olaraq, qonşu torpaqlar hesabına "armeniya" təşkil edən çardır. Onun Tıqran adını daşıyan ortancıl oğlu hakimiyyətə qarşı sui-qəsdə ittiham edilərək qətlə yetirilir, axırıncı oğlu Y.A.Manandyanın saxta "girov" adı ilə geniş təhlilə çəkilən, erməni "tarixinə" az qala "milli qəhrəman" kimi daxil edilən Gənc Tıqran atanın qəzəbindən xilas olmaq üçün Parfya sarayına pənah gətirir.

Ö.Mommsendə də hakimiyyət iddiasında olan Oğul Tıqran Ata Tıqranın qılıncından xilas olmaq üçün Part sarayına sığınır və Arsaklı çarı III Fraatin qızına evlənir. Buradan aydın görsənir ki, mə'lum müəliflərin əsərlərinə sərbəst yanaşaraq, hadisələri istədiyi məzmunla salmış Y.A.Manandyan Azərbaycan torpaqlarına (I Artəşeslə əlaqədar Atarpatenadan "70 vadi") adsız "erməni babalarının" tarixən "sahib" olduqlarını sübut etmək üçün uydurulmuş "girov" məsələsindən "maddi dəlil" kimi istifadə etmişdi. O, bu uydurma yolla XX əsr boyu ermənilərin iddia etdikləri Türkiyə Respubli-

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri., s.172-173.

kası və Qərbi Azərbaycan torpaqları ətrafında qaldırdıqları hay-küyün əsaslı olduğunu beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq istəmişdir.

Deyilənlərdən bəlli olur ki, Y.A.Manandyan "II Tigran Artaksi" nəsil şəcərəsi ilə M.Xorenskinin "Armeniya tarixi" kitabının başlıca problemi olan nə "armyan Arşakiləri" ideyasını qəbul edir, nə də onun "armyan çar siyahısının" reallığını.

Yada salaq ki, Darbinyan-Melikyan da İovannes Drasxanakertsinin "Armeniya tarixi" kitabına yazdığı "İzahat" hissəsində M.Xorenskinin "armyan çarları" siyahısını qeyri-real hesab edir.¹

Məsələ belə olduqda kilsə rəvayətləri əsasında yaradılmış fantastik «Böyük Armeniya» «dövlətinin» üzərində dayandığı üç Türk sütunundan – Arme/Armina/Armini/Arminia (Artaksilər sülaləsi dövrü), Biaini çarları, Part (Arsaklı sülaləsi) dayaqlarından birini - «armyan Arşakilərini» qəbul etməyən Y.A.Manandyan və başqa erməni alimləri hansı əsasla "Armeniya tarixi" kitabını "erməni tarix ədəbiyyatının" ilkin özül daşı, onun anonim müəllifi M.Xorenskini "erməni tarixinin atası" hesab edirlər? Buradan çıxan elmi məntiq belədir ki, bir halda ermənilərin özləri M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ni elmi tarix kimi qəbul etmirlər, o zaman özülü dağıdılmaq "erməni tarixşünaslığında" (! – şərti addır) elmi tarixin tələblərinə cavab verəcək bütöv konsepsiyanın mövcudluğundan danışmaq əsassızdır.

Y.A.Manandyanı və başqa tarixçiləri qaranlıq fikir xaosuna salan başlıca səbəb erməni keşiş müəlliflərinin kerçək insan tarixinə şahid olan maddi-mədəniyyətə deyil, biri digərini rədd edən ziddiyətli kilsə rəvayətlərinə istinad etmələri ilə əlaqədardır.

Bəs, çarizmin Qafqaz siyasəti ilə bağlı 1828-ci il hadisələrindən sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ləğv edərək, Azərbaycan türklərinin bu qədim əcdad torpaqları hesabına dünya tarixində ilk dəfə olaraq yaradılmış müvəqqəti "armyan vilayəti"nə verilmiş "Armeniya" adının ilişkili olduğu Arme (Şupria) ölkəsi və bu ölkənin vəliəhdi Tigran haqqında tarixin qan yaddaşında hansı həqiqətlər qorunub saxlanmışdı?

Ksenofont Fərat çayının yuxarı vadisində m.ö. III minillikdən əvvəllər yüksək mədəniyyəti ilə tanınmış "Mar" namılı Türk tayfalarına məxsus Biaini yazılarında "Arme" ölkəsinin adını çəkir və bu kiçik dövlət haqqında müfəssəl məlumat verir. Yunan tarixçisi Arme adını «Armini» şəkilində qeyd edir və ölkə çarının Tigran və Sabar namında iki oğlu olduğunu xəbər verir.²

Yada salaq ki, erməni müəllifləri tərəfindən siyasət alətinə çevrilmiş adı çəkilən filoloji obraz olan II Tigran Ksenofontun nişan verdiyi Arme (Şupria) dövlətinin vəliəhdi Tigranla eyni adda olsalar da, onlar bir-birlərindən tam fərqlənirlər. Bir tərəfdən tarixi qaynaqlar, o biri tərəfdən erməni keşiş müəlliflərin "tarix"lərində müəmmalı xaos yaratmış ziddiyətli versiyalarda uydurulmuş rəvayət variantları əsas verir söyləyərk ki, çağdaş ermənilərin keşiş babaları Türk soylu Mar əhalisinin qohum Şumer-Türk mədəniyyəti bünövrəsi üzərində çiçəklənmiş Arme ölkəsinin və vəliəhdinin adını ayrı-ayrı rəvayət versiyalarında "erməniləşdirmişlər". Bu fikir Tigranın atası kimi qələmə aldığı Artaşesin Türk soyundan olduğunu xəbər verən M.Xorenski və F.Buzandos haqqında yuxarıda danışarkən səsləndirilmişdi. Arme vəliəhdi Tigran haqqında bir qədər sonra. Bəs, Azərbaycan türkləri arasında çox geniş yayılmış Sabir namının etnik mənsubiyyəti ilə əlaqədar qaynaqlar nə xəbər verir?

Aşşur şəhər-dövlət quruluşu haqqında danışan ilkin qaynaqlarda yerli ölkə əhalisi Subar, yaxud Sabar adı ilə tarixə nişan verilmişdir. Qədim Türk tayfalarının nəsil qolunu yaşadan "Subar" və "Sabar" (Subar şəxs adının bu gün də oğlan uşaqlarımızın adında yaşadılması ulu Türk nəsil şəcərəsi ən-ənəsi ilə bağlıdır. Sabir adımız da ulu əcdadlarımızın "Sabar" adının çağdaş yaşamıdır) adının "Sabara" formasına ulu Türkün "Eltəris xaqanın şərəfinə kitabə"də rast gəlinir: "Mən Qapağan, Elteris xaqanın elində tərbiyə aldım. Eli (səltənəti, dövləti-Ə.T.) Yabğa oğlu Sabra (Ulu "Sabra" adının çağdaş Azərbaycan türkləri arasında qadın namı olan "Səbrə", yaxud "Sabirə" forması geniş yayılmışdı-Ə.T.) Tamqançur, onun kiçik qardaşı, Yoğa Bigə Sabra Tamqan Tarkan, ümumən mənim altmış beş ulu (hökmdar) babalarım yaratmışlar (indi bu taxtda mən əyləşirəm)".¹

Yağba oğlu Sabra Tamqançur və onun kiçik qardaşının xaqanlıq tarixini eradan əvvəlki minilliklərin yaddaşı ilə əlaqələndirsək, o zaman ulu "Ana kitabələrdə" gəlinən nəticəni təsdiq etmiş olarıq. Çünki "Kitabə"də Tapağan xaqana qədər altmış beş ulu əcdadın səltənətindən söz açılır. Şübhəsiz, bu altmış beş xaqanın səltənət xronologiyasının başlanğıcı Şumer – Türk tarixindən (m.ö.2800-2700-ci illər) başlanmalıdır. Fikrimizcə, bu altmış beş qos-qoca ulu əcdad səltənətinin başlanğıcı Şumer-Türk ocağından alov alıb tarixin bir çağında Altay boyalarına gətirən Aşşur-Subar tayfalarının bir cavan qoludur.

Deyilənlərdən o nəticəyə gəlmək olar ki, Aşşur şəhər-dövlətin yerli Subar, yaxud Sabar adlı tayfa əhalisinin min illərdən bəri qon-

¹ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat, s.9.

² Ksenofont. Anabasis. I kitab, 24-cü fəsil, 30-cü abzas.

¹ "Ana kitabələr". Bakı, 1996, s.155.

şusu və qohum el-soyu olan Mar tayfalarının Şupria (Arme) seltənətinin varisinin Sabar adında olmasında, ilkin etnomənşəco və etnolinqvistik baxımdan da heç bir qeyri-qanunilik ola bilməz. Əksinə, Mar tayfaları bu adla ən'ənəvi ulu Türk əcdadın vahid kökünə bağlı olduqlarını göstərmiş olurlar.

Nümunə üçün gətirilmiş bu maddi reallıq təkzibedilməz həqiqətə çevrilərək açıq göstərir ki, tarixin müəyyən dövründə Arme/Arminia ölkəsinin seltənət varisi olmuş Tıqranı çağdaş ermənilərin əcdadları sırasına yazan orta əsr keşiş müəlliflərini, onların Y.A.Manandyan və o sıradan olan başqa ifrat şovinizist tarixçi varislərini ayrı-ayrı xalqların qədim tarixindən onu-bunu çirpışdıraraq daha sonralar adı bizdən götürülmüş milləti üçün yazdıqları "tarix" kitabları ittiham edir.

Qədim dünya tarixçilərinə, habelə bəzi çağdaş alimlərin fikirlərinə söykənərək gəldiyimiz nəticə qə'tidir ki, Tıqran Parn Türk-İskit tayfalarına qohum olmuş Mar nəslinə mənsub şəxsiyyətdir.

Yuxarıda deyildi ki, Marlar Azərbaycan türklərinin soykökündə müstəsna rol oynamış əcdad tayfalarımızdandırlar.Əlbəttə, M.Xorenskinin də Tıqranın atası hesab etdiyi "Atarpatena əsidzadəsi" Artəşesin Maday/Mar tayfasına mənsub şəxsiyyət olduğunu xəbər verməsi heç də təsadüf deyildir. "Armeniya tarixi"ndə bu fikrin qə'ti qoyuluşu, şübhəsiz, müəllifin Artəşes və onun oğlu hesab etdiyi Tıqran haqqında meydana olmuş materialın hələ "erməniləşdirilməmiş" variantı ilə bağlı idi. Burada başqa bir həqiqəti yada salaq.

Tarix xəbər verir ki, Kiaksarın dövründə Arme Maday imperiyasının 13-cü əyaləti hesab edilirdi. Valiliyin yerli əhalisi olan marlar imperiyanı yaratmış əhalinin m.ö. minilliklərdə Kiçik Asiyada məskunlaşmış bir hissəsi idi. Makedoniyalı Aleksandırın yürüşündən sonra parçalanmış Maday imperiyasının Qərb ərazilərinin Atarpatena adlandırılması, M.Xorenskidə "Atarpatena əsilzadəsi", mənşəco Maday/Mar olan Artəşes adlı şəxsin Armedə, başqa şəkildə, Arminidə/Arminada... Yunan-Selevki çarı III Antioxun valisi olması – bütün bunlar tarixdir, real gerçəklikdir. Erməni müəlliflərinin e'tiraflarında açıq qeyd edilir ki, Artəşeslə bağlı ilkin epik nəğmələr də marların yaşadığı ölkə əhalisinin arasından çıxmış rapsodlar tərəfindən qan yaddaşına çevirilmişdir. Bu bərdə kifayət qədər danışılmışdır.

Etnik mənsubiyyət baxımından İ.M.Dyakonov tərəfindən Tıqran şəxs adının açımı problemimiz üçün olduqca maraqlıdır.

"Tıqran" namını yanlış olaraq fars mənşəli hesab edən alimin fikrincə, bu anlam "tik" və "ran" hissəciklərindən ibarətdir. O, "tik" sözünün "ucu şiş", "iti" mə'nalarında işləndiyini yazır, lakin adın "ran" tərəfi haqqında susur.

N.Emin Strabona istinadən yazır: "Madaylar oxa "tıqris" deyirdilər".¹

Bəllidir ki, Dəclə çayı ulu Türk leksikonundan yaranmış başqa bir adda da,yə'ni "Tıqris" namında da qədim tarixə nişan verilmişdi. Ön Asiya türkdilli tayfaların, o cümlədən, Maday/Mar əhalisinin anlayışında "İti uclu ox" açımı verən "Tıqris" anlamı qədim Şərq tarixində və tarixi coğrafiyasında daha köklü yer tutmuşdur.

Bu tarixi həqiqətə söykənərək söyləyə bilərik ki, hər iki sözün kökü "Tıqr"di. "Tıqran" namında olan "an" morfemi də qədim Türk dillərində "yurd", "məskən", "ölkə" anlamı verir. Əgər "Tıqran" sözünü "Tıqr" və "an" hissəciklərinə ayırsaq və onları "Tıqris" çay adı ilə bağlı linqvistik etmioloji müstəvidə coğrafi anlayış mə'nasında ümumiləşdirsək, o zaman, nəticədə "Tıqris"in sahilində "yurd", "ölkə", başqa ifadədə "Tıqris yurdu", "Tıqris ölkəsi", yə'ni "iti uclu oxlu-lar vətəni" anlamında hələ elmə bəlli olmayan qədim bir coğrafi məskən adını xatırlamalı olarıq.

Problem ətrafında gələn nəticəni bu şəkildə qəbul etsək, o zaman,Arme/Arminia ölkəsinin vəliəhdi Tıqranın adının Tıqris çay adı ilə ilişkili olduğuna, onun sahilində olmuş bir məskənin, yurdun adı ilə bağlılığına şübhə etməməliyik. Çünki tarixdə belə hallar kifayət qədərdir. Məsələn, Dağlıq Altayda Bia çayı sahilindən Kiçik Asiyaya gəlmiş Türk tayfaları yeni coğrafi ərazidə dədə ocağını Biaini, yə'ni "Bia ölkəsi", yaxud «Bialıların ölkəsi» adı ilə tarixləşdirmişlər.

Başqa bir səciyyəvi çağdaş nümunə. Vaxtilə İudey torpaqlarından Ön Qafqazda Pont dənizinin cənub-şərq sahilində (indiki Polü ərazisində) gəlib məskunlaşmış yəhudilər sahillərindən gəldikləri əcdad çayının adını yeni məskənə verərək oranı Curci ("Gürcüstan" ölkə adının mənşəyi bu anlamla bağlıdır) adlandırmışlar. Daha sonralar Priney yarmadasında İber (İver) çayı sahilindən hərbi əsir olaraq gətirilmiş əhali məskun olduqları ərazini İberiya (İveriya) adlandırmışlar. Qarşıda bu haqda ətraflı danışılacaqdır.

"Tıqran" anlamının etimologiyası ilə əlaqədar İ.M.Dyakonov versiyasının davamı olaraq aşağıda gətirilən fikirlərə də nəzər salsaq problemimizə daha aydınlıq gətiriləcəyi inamındayıq.

Ktesiy (V əsr) Maday dövlətinin "Artik" adında çarını xatırlayır."Artik" namı da iki sözdən yaranmışdı: "ar"və "tik".

Şumer-Türk tayfalarından başlayaraq, Ön Asiyanın qədim və çağdaş Türk tayfalarının dillərində "ar"/"ər" anlamı "kişi", "igid", "cəsur", ümumiyyətlə, bu mə'nə çalarlarını özündə ümumiləşdirən "ər" və "ərən" türklərin şifahi xalq yaradıcılığında geniş şəkildə işlə-

¹ N.Emin. İzahat – M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.345.

dilmiş sözlərdir. Anlamların "tik" hissəsi isə Altay dillərində Türk boylarında "tınq" qarşılığı ilə "möhkəm", "qüvvətli" anlamı verir.¹

Məsələyə bu baxımdan yanaşılarsa, "Tıqran" namı Türk dillərində "tınq", yə'ni "möhkəm", "qüvvətli" və "ərən" şəklində ifadə edilərsə, haqqında söhbət gedən şəxsin adının Tınq (Tiq) ərən anlamının ilkin formasında qəbul edilməli və "şücaətli döyüşçü", "cəsur döyüşçü" və s. baxımlı mənalarda açıqlanmalıdır.²

Deyilənlərdən o nəticəyə gəlinir ki, qədim Şupria (Arme) ölkəsinin türkdilli əhalisinin, başqa sözlə, Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş Mar tayfalarının çağdaş erməni alimləri tərəfindən "Tıqran" şəklində yazıya alınmış ölkə vəlihedinin adı qədim türkdilli abidələrdə Tınq-Ərən (Tıqris), daha sonralar qədim yunanlarda "Dıqran" deyimində qəbul edilmiş, onlardan da M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"yə "Dıqran" formasında salınmışdı.

Bəzi cəhətdən təkrar da olsa, deyilənlərə nəticə olaraq, bildiririk ki, orta əsrlərdə nə etnos adı, nə də millət adı olmayan bu gün özünü "erməni" adlandıran xalqın Şərqdə fasiləsiz alovlanan müharibə dalğaları nəticəsində zaman-zaman yad ölkələrə pənah aparan, yad qapıları döyən, asayişli, əminamanlı isti bir yuva axtarışında oba-oba, el-el dolaşan, həyatı boyu onun-bunun qoltuğunda "İşkil" adı ilə yaşayan, əllər döşündə ("azat"lar və "naxarar"lar dövründə) qulluqda duran, nökrəçilik edən bir millətin əcdadları haqqında XVIII əsrdən başlayaraq Kilikiya-Venesiya kilisələrində fəallığı artıran mxitaristlər tərəfindən ağıla gəlməyən, lakin cilovsuz-yüvənsiz ağızlarda uydurulan rəvayətlər əsasında tərtib edilmiş mə'lum "tarixlər" yaranmağa başlayır. Lakin bu "tarixlərin" əksəriyyətində Artaxes və başqa rəvayət çarları kimi, Tıqran (nə "birinci", nə "ikinci") nə "hay" adlandırılır, nə də "armyan". O, da yalnız qədim Arme, başqa şəkildə, Armeini/Armeinia valiliyinin – yerli, ulu Türk əhalisinə məxsus valiliyin adını qədim müəlliflərin yeni nəşrlərində "Armeniya" formasında saxtalaşdırdıqları ölkənin çarını kimi nişan verilir. Çünki Tıqranın dövründə nə özlərini çağdaş "erməni" adlandıranların əcdad iddiaları ilə bağlı nə "hay", nə də "armyan" etnosu var idi, nə də "Hayastan" və "Armeniya" adında dövlətləri olmuşdur. Bu haqqda yuxarıda qeyd etdiyimiz başqa bir yazımızda ətraflı danışılmışdı.

Erməni və ermənipərəst müəlliflər bu təkzibedilməz həqiqəti arzu etdikləri rəngi vursalar da, tarixi şəxsiyyətlərin adlarını anlaşılmaz kökə salaraq uydurma adlar "icad" etsələr də, başqa xalqlara

məxsus tarixi kilsə küncələrində "özəlləşdirərək", başqa sözlə, "erməniləşdirərək" saxta materiallar hazırlamaq yolu ilə xalqına "tarix" yazacaq gələcək ziyalı varislərə əsil "erməni iyi" - it iyi verən "mö'təbər mənbələr" hazırlasalar da, təkcə bir məsələni unutmamalıdır ki, ümumtürk tarixinin üstünü riykar, xəbis, acgöz, qəddar və məkrli həmfikiriləri ilə həmişəlik ört-basdır edə bilməyəcəklər. Türkün qüdrətli, rəhimdən-rəhim Allahı var! Uca Allah heç zaman razı ola bilməz ki, onun odlu məhəbbəti ilə yaşayan böyük bir xalqı böyük dünya İblislərinin əlində tarixən oyuncağa çevirilməsin, eybəcər, mə'nən çirkəbli cırtıdan şeytan törəmələri öz yazı-pozularında «məhv edib» tarixdən «silinsinlər!» Biz inanırıq ki, erməni ziyalıları məxluqat yaranışından hansı əqidə ilə, hansı allaha inanırlarsa, onunla bircə dəfə də üz-üzə oturmayıblar ki, özlərini bir insan kimi dərk etsinlər, daxilən təmizlənsinlər və öz-özlərinə sual versinlər ki, "ara", bizim keçmişimiz nə olub, nə qədər məxluq olmuşuq ki, keşiş babaların rəvayətlərində verilmiş sayı-hesabı olmayan torpaqlar, ərazilər "işğal" etmişik – nəhəng timsahların ova çıxdıqları bir zamanda bizlər onların arasında sərbəstcə gəzişə bilərdikmi?

Suallarımı eşidirsinizmi, cənab daşnaq balaları?! Əslində bu suallar mənim deyil, sizlərdən cavab gözləyən tarixin suallarıdır, cavab verin!!!

XIX əsrdən başlayaraq "əcdad" və "qədim Armeniya" axtarıları ideyası erməni tarix ədəbiyyatında XX əsrdə Y.A.Manandyanın ziddiyyətli konsepsiyası ilə daha da çözülməz, anlaşılmaz bir vəziyyətə düşür. Ən'ənəvi "Kiçik Armeniya" və başqa "armeniya" iddiasında olan Y.A.Manandyan kitabın başlanğıcında maraqlı bir fikir irəli sürür.

Müəllif avropadilli bir tayfanı balkanlardan aşırıb, Frakiyadan keçirərək Kiçik Asiyaya gətirir və onu m.ö. 277-276-cı illərdə Friqiy çarlığı ərazisində (Kappadokiyada) yerləşdirir. Y.A.Manandyanın fikrincə, guya onlar yeni məskun olduqları ərazini "Qalatiya" adlandırırırlar ki, bu adı da guya "qalat", ya "kelt"lərin adlarından götürmüşlər. Nə üçün bu yeni gələri avropalılar məskunlaşdıqları ərazinin tarixdə tanınmış "kelt" ("qalat") tayfasının adından nişan vermişlər? Bu sualın cavabı müəllifdə müəmmaya çevrilir.

"II Tıqran və Roma" kitabında verilmiş m.ö. I əsrə aid Yaxın Şərq xəritəsində Qalatiya "Böyük Friqiy" çarlığının şimal-şərqindən Vifininin cənub hüdudlarına doğru yerləşdirilir.

Bəs, yeni gələri bu tayfanın adı nədir? Tarixçi bu haqda susur. O, gələri adsız tayfa ilə əlaqədar aşağıdakı mə'lumatı verməklə kifayətlənir: "Bu üç tayfa qolundan və bu qolların hər birinin daxilində ayrı-ayrı qəbilələrdən ibarət olan gəlmə və döyüşkən xalq özünə

¹ Qədim Türk lüğəti. M., 1969, s.35.

² E.V.Sevortyan. Türk dillərinin etimoloji lüğəti, j.1, M., 1974, s.291.

monolit dövlət yarada bilmədi və buna görə çevik Roma diplomatiasının əlində oyuncağa çevrildi".¹

Bəs "tarixdə" o hansı tayfadır ki, Roma siyasətinin "oyuncağına çevrilmişdir?"

Bir qədər sonra Mitridat və Tiqranın dövrünü xatırlayan Y.A.Manandyanın söylədiklərindən bəlli olur ki, Qalatiyada yerləşmiş adsız tayfa dağıdıcı Roma-Parfya müharibələrindən sağ-salamat can qurtarmaq üçün gah bu güclüyə, gah o biri güclüyə sığınan cəyza çağdaş ermənilərin adsız "əcdadları" imiş.

Xatırladaq ki, Qalatiyanın yerləşdiyi ərazi heç zaman Roma-Parfya müharibələrinin döyüş meydanına çevrilməmişdi. Onun yerləşdiyi coğrafiya Arsaklı çarlarına məxsus inzibati ərazilərdən kifayət qədər uzaqda yerləşirdi. Erməni tarixçisi bir qədər əvvəldə eyni yanaşma ilə yerləşdiyi coğrafi əraziyə görə, Roma-Parfya (Part) arasında «bufer ölkəyə» çevrilmiş Artaksilər sülaləsinin hakim olduğu Arme/Armeni/Armenia dövlətini «Armeniya» adlandırır və tarixən əhalisi başdan-başə Türk tayfalarından ibarət olan ölkəni «erməni vətəni» etmək üçün elmin qəbul etmədiyi uydurmalara əl atır. Bu baxımdan Qalatiya məsələsi də Arme əhvalatından sonra yeni bir cəhddir.

Diqqət yetirək.

Balkanları keçərək guya m.ö.277-276-cı illərdə Kiçik Asiyaya gələn adsız tayfanın erməni "əcdadları" olduğunu və onların "Qalatiya" adlı dövlət yaratdıqlarını "sübuta" çatdırmaq üçün Y.A.Manandyan özünəməxsus bir versiya yaradır.

Müəllif yazır ki, guya Roma ordusu Lukullun Tiqrana qarşı hücum əmrinə tabe olmur. Nə üçün? Səbəbi bəlli olmur. Lakin iş o yerə çatır ki, sərkərdə legionerlərin çadırlarına gedir, onlarla ayrı-ayrılıqda danışıqlar aparır. Guya Lukull "onların qarşısında göz yaş tökür, onlara yalvarır, hətta onların əlindən öpür". Lakin hər şey əhəmiyyətsiz idi. "Ordu tərəddüd etmədən Tiqrana və "armiyənlərə" (?) qarşı hücumdan qəti imtina edir. Bundan sonra Lukull Qalatiyadan geri çəkilməyə məcbur olur".

Deməli, Y.A.Manandyanın II Tiqranı "Armeniya" adında hər hansı "dövlətin" deyil, Qalatiyanın "çarı imiş". Müəllifin bu konsepsiyaya ziddiyyəti, onun qədim Ön Asiya türklərinin vahid, bütöv tarixinə qarşı mə'lum XX əsr irtica siyasətindən törəmiş "ərköyün" anarxiya ilə əlaqədar idi.

Yeri gəlmişkən, Lukull-Tiqrın qarşılaşması ilə əlaqədar Y.A.Manandyanın əksini söyləyən başqa bir erməni tarixçisinin – 1970-1977-ci illərdə "Artaşat-1" arxeoloji qazıntısını aparan

B.N.Arakelyanın söylədiklərini xatırlasaq bəlli olar ki, xalqına tarix dözüb-qoşan müəlliflərin sayı qədər də erməni tarix ədəbiyyatında zidd fikirlər, bir-birini təkzib edən konsepsiyalar mövcuddur.

B.N.Arkelyan yazır: "Başda Lukull olmaqla Roma legionları (böyük qoşun birləşmələri) m.ö.69-cu ildə Armeniyaya soxularaq oranın ikinci paytaxtını işğal və qarət etdilər. Artaşatı Romaya qarşı çıxan dövlətlərin mərkəzi hesab edən Lukull onu armiyanı Karfageni adlandırır və onu Karfagen kimi, yerlə-yeksan edəcəyi ilə hədələyirdi. Lakin Artaşata gedən yolda Lukullun ordusu II Tiqrın tərəfindən darmadağın edildi".¹

B.N.Arakelyan Lukulla II Tiqranı Tiqranakertdə² və Artaşat yolunda qarşılaşdırır, Y.A.Manandyan Qalatiyada.

B.N.Arkelyanın Tiqranakerti və Artaşatı erməni tarix ədəbiyyatında "Böyük Armeniya" dövrünə aid edilir, yuxarıda dedik ki, Y.A.Manandyan "Qalatiya" adlandırdığı ölkəni isə m.ö.277-276-cı illərdə avropadan gəlmə hesab etdiyi çağdaş ermənilərin adsız «əcdadları» ilə əlaqələndirir. Maraqlıdır ki, roman və nağıllarda olduğu kimi, Y.A.Manandyanın II Tiqranı Lukullun qarşısında nə qədər aciz görünürsə, B.N.Arakelyanın II Tiqranı bir o qədər "cəsarətli" və "qüvvətlidir" ki, Lukull kimi qüdrətli bir sərkərdənin ordusunu təkbaşına "darmadağın" edir.

Yenə qayıdaq Y.A.Manandyanın II Tiqrın-Lukull əhvalatına.

Müəllif yazır ki, Lukullun əmrinə tabe olmayan ordu 67-ci ilin bütün yayı Qalatiyanın Şərq hüdudlarında, necə deyirlər, işsiz-gücsüz dayanır. Bəs, bundan sonra nə hadisə baş verir?

Y.A.Manandyan yazır: "Tiqrın isə Fərat çayını keçərək Kappadokiyaya daxil oldu və bu ölkəni öz kürəkəni, Atrapatenanın çarı Mitradatla bir yerdə özlərinə tabe etməyə və viran qoymağa başladı".³

Haqqında söhbət gedən tarixi dövrə parlaq aydınlıq gətirən Plutarx⁴ şahidlik edir ki, Y.A.Manandyanın uydurmalarının ("Armeniya-Parfya" və "Armeniya-Roma" və s.) əksinə olaraq, Ön Asiya torpaqlarının yenidən bölüşdürülməsi uğrunda uzun sürən qanlı müharibələr Parfya (Part)-Roma ikiliyi arasında baş vermişdir. Yad edilən tarixi çağda da Pompeylə üz-üzə dayanan

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.12.

² Qarşıda şahidi olacağıq ki, bəzi erməni tarixçiləri rəvayətdən gələn "Tiqranakert" şəhərini Kiçik Asiyadan köçürürlər və onu çox sərbəst şəkildə Azərbaycan türklərinin Qafqaz ərazisinin mərkəzi regionunda – Part imperiyasının banisinin şərəfinə Arsak (indiki Dağlıq Qarabağ) adlanan ərazidə və başqa ərazilərimizdə məqsədlə şəkildə "yerləşdirirlər". Bu haqda danışılacaqdır.

³ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.167-168.

⁴ Yenə orada, s.198.

Y.A.Manandyanın "II Tigran Artaksi" adlı qəhrəman mifi deyildi, Arsaklı səltənətinin çarı III Fraatdır.

Maraqlıdır ki, kitabın son səhifələrinə doğru erməni müəllifi yuxarıda Plutarxdan gətirdiyi nümunəni unudur. Belə ki, o, "II Tigran" adlandırdığı, əslində Oğul Tigranı Pompeyin əsiri, habelə III Fraatın "dostu və giyəvi" kimi deyil, partlarla müharibə aparan "Armeniya" çarı olaraq təsvir edir.

Y.A.Manandyanın fikrincə, romalılarla düşmənçiliyə baxmayaq, hətta guya Pompey Arsaklıların işğal ərazisində olan bəzi əyalətləri də öz köməkçisini III Fraatın sarayına yollamaq yolu ilə ələ keçirir və "armyan"lara verir. Müəllif, hətta "II Tigran Artaksi" versiyasının başqa bir epizodunda tarixin heç cür qəbul etməyəcəyi əcaib bir nəticəyə gəlir. Xatırladaq ki, o, kitabın əvvəlində Strabonun yalançı erməni "şahidliyi" ilə əvvəllər "kiçik" olan guya "Armeniyanın" sərhədlərini Artaksinin (Artaşesin) bayrağı altında Kiçik Asiyadan Xəzərə qədər genişləndirərək "Böyük Armeniya" yaradırsa, kitabın sonunda məsələ dəyişilir. Belə ki, Y.A.Manandyan Ö. Asiyada partlara (parfyalılara) aid olan neçə-neçə şəhər və əyalətləri Pompeyin (əvvəldə sitat gətirdiyi Strabonun) əli ilə "aldırır", "II Tigran Artaksi" üçün hüdudları Kiçik Asiyadan kənara çıxmayan və dəqiq coğrafi kordinatları mə'lum olmayan "Böyük Armeniya" "təşkil" edir. Hələ bu nəyimiş ki, Pompey guya "erməni" çarı II Tigranla Arsaklı çarı III Fraat arasında sərhədlə əlaqədar baş verən mübahisələrə də ermənilərin xeyrinə münsiflik edir.

Xatırladaq ki, Qərbdən gələn ermənilərin Türk torpaqları ilə əlaqədar iddialarının arxasında tarixən Qərbin qüdrətli dövlətlərinin dayandığını təsdiq edən hələ 40-cı illərdə Y.A.Manandyanın verdiyi "bəyanat" Qərbi Azərbaycanda və Qarabağda yerli Türk əhalisinə səksəninci illərdən başlayaraq tutulan qanlı divan tarixçəsini yaratmış, Rus ordusunun və hərbi texnikasının fəal iştirakı (onlar cənəmətmiş Xocalımızın torpağını da yandırdılar, əhalisini kütləvi qırdılar) və Qərbin tarixən ermənipərəst dövlətlərinin güclü maliyyə yardımını ilə yüz minlərlə dinc əhalini qətlə yetirmiş, bir milyon əhalini dədə-baba ocağından qovub çıxarmış erməni banda dövlətinə (1828-ci il Rus irtica tarixindən sonra dünya tarixində erməni dövləti adına Rus imperiyasının 1920-ci ildə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaratmış olduğu ilk erməni dövlətinə – Erməni Respublikasına) bu gün də açıqdan-açıq dədəlik eləyən mə'lum qüdrətli dünya dövlətlərinin siyasi irtica mövqelərini səciyyələndirir.

Y.A.Manandyan rəvayət tarixini müasir erməni iddialarına uyğun modernizə edərək yazır: "...II Tigranla sərhəd mübahisəsini ni-

zamlamaq üçün o, tətəts hakimini göndərir. III Fraat və II Tigran müharibəni dayandırdılar və hakimlərin qərarlarına tabe olmağa razılıq verdilər. Tərəflərin şikayətlərini və tələblərini nəzərdən keçirərək mübahisəli əraziləri Tigrana verməyi qərara aldılar".¹

Yuxarıdakı fikrin tam əksinə olaraq, əvvəla, təkrar da olsa, qeyd edək ki, Qərbdə yaşayan erməni diasporu tərəfindən XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq təqdim edilmiş dolaşq ədəbiyyat əsasında erməni xalqına "tarix" düzüb-qoşan Ferrero, Reynak və xüsusən Ö.Mommsendə, hətta adı gedən müəllifin özünə məxsus erməni riyakarlığı ilə icmal halına saldığı "II Tigran Artaksi" uydurma əhvalatında da II Tigran, yəni Gənc Tigran III Fraatın dostu və qızının əri kimi verilir. Bu epizodda onunla II Tigran, yəni Oğul Tigran arasında düşmənçilikdən danışmağa dəyməz. Lakin qədim Şərqi tarixində mə'lum çağın erməni boyası ilə rənglənmiş nağılvəri təsvirində Ferrero, Reynak və Ö. Mommsendə romalılara dost, parfyalılara düşmən kimi təqdim edilən Ata Tigran nəticədə Y.A.Manandyanın "II Tigran Artaksi" adında dolaşq və ziddiyyətli konsepsiyasında sehirlə nağıllarda olduğu kimi birdən-birə, bir göz qırpımında Oğul Tigrana çevrilir və "Böyük Armeniya"nın "yaradıcısı" olur. Onu da xatırladaq ki, müəllif "II Tigran Artaksi" versiyasının şəxsən ona məxsus olduğunu hündürdən bəyan etmək üçün kitabın əvvəlində "I Artaşesdən sonra II Tigrana qədər olan dövrlə (m.ö.95-55) əlaqədar, biz, ümumiyyətlə heç bir mə'lumata malik deyilik"² deyə yazsa da, II Tigran adına təsvir etdiyi bütün hadisələr ta M.Xorenkidən başlamış, daha sonralar Ö.Mommsen və başqalarının əsərlərindən bizə mə'lum olan kilsə əhvalatlarının Ata Tigrana aid olan dolaşdırılmış, əcaib hala salınmış variantıdır.

Bütün bu deyilənlərdən və deyilməyənlərdən (Oxucuya məsləhət görülür ki, "II Tigran və Roma" kitabını diqqətlə özü oxusun. O zaman oxucu insanlar arasına şeytan toxumu səpən əsil erməni paraziti ilə üz-üzə dayanacaqdır) aşkarca görsənir ki, erməni tarix ədəbiyyatında "Tigran" problemi ilə əlaqədar çox ziddiyyətli fikir axarında-şeytan kələfi topasında ümumiləşdirilmiş yeni Y.A.Manandyan rəvayəti elmi tarixin qəbul etməyəcəyi macərəlarla dolu "Min bir gecə" nağıllarından seçilmir.

Elmi tarixin tələblərindən çox-çox uzaq olan məsələlərin yuxarıda deyilən şəkildə "həlli" açıq göstərir ki, müəllif "II Tigran və Roma" kitabında ən dolaşq fikir ziddiyyətlərindən yaranmış konsepsiyaları

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.208-209

² Yəni orada, s.24.

siyanın rəvayətlərdən gələn aşılarmış oturacağında "Böyük Armeniya" mifinin "heykəlini" ucaltmaq ideyası güdür.

Maraqlıdır ki, kitabın ilk başlanğıcında Artasheslə əlaqədar, Strabonun dilindən yalan danışan (guya "Armeniya" əvvəlcə kiçik olub, sonra "erməni" Artashes onu "Böyük Armeniya"ya çevirib) Y.A.Manandyan elmi tarixin tələblərinə uyğun olmayan bir səpgidə nağılladığı hadisələr sona inkişaf etdikcə əvvəl ortaya atdığı fikrin əksinə gedir. Diqqət edək.

Y.A.Manandyana görə, Pompeyin işğal etdiyi Ön Asiya ölkələrinin bir sıra əraziləri hesabına guya romalılar m.ö.64-63-cü illərdə ermənilərə geniş bir coğrafiyada "dövlət qurmağa" və bununla bir dayaq yaratmağa çalışmışlar. Guya, hətta Pompey III Fraati "şahənşah" (həlbuki, "şahənşah" anlamı o zaman tarixə bəlli deyildi) titulundan məhrum edərək (aşkarca görsənir ki, müəllif öz məqsədləri nəminə cahangir Part imperiyasının Kiçik Asiyada olan tarixi nüfuzunun üstündən xətt çəkir), onu II Tiqrana (Gənc Tiqrana) layiq görür və Part hökmdarını yalnız "şah" adlandırır. Erməni tarixçisinin fikrincə, xarici siyasətində ciddi dəyişiklik edən Roma Şərqdə "armyanları" özlərinə ən e'tibarlı dayaq hesab edirdi. Bu baxımdan, müəllifə görə, "Roma imperiyası Fərat və Dəclə sahillərində bufer dövlət yaradır".¹

Əlbəttə, heç bir tarixi qaynaqda bu haqda mə'lumat qeydə alınmamışdı. Xatırladaq ki, "Armeniyanı" İkiçayarasına aparmaqla M.Xorenskidə Biaini çarı Aramla əlaqədar verilmiş rəvayət ölkəsini (guya "Qədim Armeniya", yaxud "Mesopotamiya Armeniyası") Y.A.Manandyan II Tiqrana Artaksinin adı ilə "reallaşdırmaq" istəmişdir.

Oxucu Y.A.Manandyana inanmaq istəyir ki, "həqiqətən" romalılar çağdaş erməni əcdadlarına "bufer dövlət" yaratmışlar. Yeri gəldikcə maddi gerçəkliyə söykənərək qeyd edirik ki, qədim tarixdə "Armeniya" adında nə dövlət olmamışdır, nə də "armyan" adında etnos. Əgər guya deyilən erməni babalarına məxsus "bufer dövlət" olmuşdursa, onda həmin "dövlətin" atributları və əhalisinin etnik adı nə olmuşdur?

İsrarla bizə qəbul etdirlərlər ki, ermənilərin "bufer dövləti" olmuşdur və onu da romalılar təşkil etmişdilər, deməli, onların özləri Pompeyə qədər, yəni Y.A.Manandyanın qeyd etdiyi m.ö.64-63-cü il tarixədək I Artashes və yaxud II Tiqrana əlaqədar "müstəqil dövlətlərinin" mövcud olduğunu təkzib etmiş olurlar. Bu baxımdan Y.A.Manandyanın öz fikrinin davamı olduqca maraqlıdır. O yazır: "66-cı ildə Pompeyin yürüşündən sonra Armeniya üçün yaranan bu faciəli vəziyyət onun tarixində yalnız Roma-Parfya dövründə

deyil, həmçinin Bizans-Sasani, Bizans-Ərəb və sonrakı dövrdə də davam etmişdir".¹

Bütün bunlar göstərir ki, əvvəla, şərti inansaq, Pompeyin işğal etdiyi Ön Asiya ölkələri hesabına guya "yaradılmış" "Armeniya dövləti" II Tiqrana "dövründə də" müstəqil olmamış, əksinə, bu "bufer dövlət" nəhəng Şərq və Qərb, sonralar Ön Asiya cahangir ordularının qanlı döyüş meydanına çevrilmişdi. İkinci, saxta keşiş müəlliflərin kilsə rəvayətləri əsasında tərtib etdikləri "tarixlərdə" "təşkil edilmiş" Armeniya "dövlətləri"nin ərazisi Ön Qafqazı əhatə etməmişdir. Əgər Y.A.Manandyanın "bufer dövləti" tarixən "mövcud olmuşdursa", müəllifin fikrincə, o Fərat çayının şimal vadisində romalılar tərəfindən təşkil edilmişdir. Bu da tarixin son çağlarında ermənilərin Araz çayından – Ağrı dağı vadisindən Xəzərlə hüdudlanan geniş ərazidə yerləşmiş Qafqaz Oğuz Albaniyasının torpaqları ilə əlaqədar qaldırdıqları iddianın əsassızlığını sübut edir.

Y.A.Manandyan haqqında söhbət gedən tarixi dövrü xarakterizə edərəkən aşağıdakı nəticəyə gəlir: "...onun (guya Armeniyanın – Ə.T.) bufer vəziyyəti sərəncamları öz əlinə ala bilməməsinə, demək olar ki, həmişə qüdrətli dövlətlər tərəfindən idarə edilməsinə əsas səbəb olmuşdur".²

Yuxarıda verilmiş "bufer dövlət" fikrinin tam əksi olaraq, müəllif kitabın başlanğıcında yazır ki, Əhəməni-Persid səltənəti süqut etdikdən sonra guya "iki Persid" "satraplığında" (hansı satraplıqlar və onlar hansı coğrafi ərazidə yerləşirdilər?!) "üç knyazlıq" "yaradılır": Kiçik Armeniya, Sofena, Böyük Armeniya.³

Y.A.Manandyanın yazdığına görə, bu "üç erməni knyazlığı"nın "yaranma" tarixi Makedonyalı Aleksandrin Şərqi yürüşü dövrünə (m.ö. 334-330) düşür. Selevk satraplığı olan bu "üç knyazlıqdan" ikisi Böyük Armeniya və Sofen sərkərdələri m.ö. 190-cı ildə Maqnezi yaxınlığında Böyük Antioxun məğlubiyyətindən sonra guya romalıların tərəfinə keçirlər və özlərini müstəqil çar e'lan edirlər.

Müəllifin fikrincə, bundan sonra "erməni torpağında" ayrı-ayrı çarlar tərəfindən idarə edilən üç müstəqil dövlət yaranır: Farnak Pontiyskinin (190-169) müttəfiqi Mitridat⁴ Kiçik Armeniyada,

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.214.

¹ Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.215.

² Yəni orada, s.214.

³ Yəni orada, s.18.

⁴ Tarix xəbər verir ki, Farnak Pont çarı Mitridatın "müttəfiqi" deyil, doğma oğludur. Bəzi Avropa tarixçilərinin fikrincə, guya Pompey Mitridatı hakimiyyətdən uzaqlaşdırır, onun oğlu Kappadokiya valisi Farnakı Pont çarı e'lan edir.

Artaşes Böyük Armeniyada, Zariadar Sofen, Akisen, Odomant və başqa vilayətlərdə çar olur.

Bu, Y.A.Manandyanın qədim Şərç tarixinə olan subyektiv erməni münasibətinin davamıdır. Lakin tarixdən məlumdur ki, Kiçik Asiyada romalıların Selevklərə çaldıqları parlaq qələbədən sonra iki Antioxin üç strateqi – Artaşes, Zariadar və Mitridat siyasi hərbi şəraitdən bəhrələnərək idarə etdikləri vilayətləri müstəqil çarlıq e'lan etmişlər. Artaşes də, Zariadar da, Mitridat da Makedoniyalı Aleksandrla çiyin-çiyinə Hindistan qapılarına doğru cəsur Maday süvari ordusu ilə yürüş etmiş Atarpatın nəslindən olmuşlar. Bu haqda əvvəldə kifayət qədər danışılmışdır. Lakin bu tarixi həqiqətə baxmayaraq, Y.A.Manandyanın heç bir əlavə tarixi mənbəyə, maddi-mədəniyyətə söykənmədən nağıllardan gələn ayrı-ayrı ziddiyyətli epizodları gerçək tarix yerinə sınımasına göz yumaq və şerti olaraq, guya “erməni knyazlarının” romalıların tərəfinə keçmələrinə (dovşan kimi qorxaq, tülkü kimi hiyləgər, yalquzaq kimi səbrli və qaniçən acgöz ermənilərə babadan qalma mirasdır: ona çörək verənin qarşısında o zamana kimi qul mütliliyi ilə davranırlar ki, yeni güclü sahibkar meydana çıxsın. Tarix onları “hayk” adı ilə tanıyandan bəri, onları xain və qul sifətində tanıyıb!), beləliklə, yuxarıda adları gədən üç “müstəqil dövlət” “yaranmasına” inanaq. Bəs, onda üç “müstəqil erməni dövlət”in və onların hər birinin “müstəqil çarları”, hətta həmin “çarların” “erməni” etnik mənsubiyyətləri ola-ola “erməni bufer dövləti”nin “təşkili” romalıların hansı zərurətdən lazım idi?

Yaxşı, kitabın başlanğıcında “üç erməni knyazlığı”ni sonra üç “güclü” erməni “dövlətinə” çevirən, kitabın sonunda əvvəlki fikrin tam əksinə “erməni bufer dövləti” “yaradan” Y.A.Manandyan hansı arxeoloji mədəniyyətdən, etnopsixoloji, etnolingvistik, etnoantropoloji materiallardan qaynaqlanmışdı?

Əsla, müəllif tarixi reallıqdan faydalanmamışdı! O, yalnız XIX əsrin əvvəllərindən bəri erməni tarix ədəbiyyatında bol-bol istifadə edilmiş kilsədən gələn ənənəvi rəvayət versiyalarından faydalanarkən söylənilən əhvalatlara və fioloji obrazlara “tarixilik” rəngi vurmağa, onları dövrün siyasəti kontekstindən təhlilə çəkməyə çalışır. Elə bu səbəbdən də müəllif eyni tarixi dövrə aid olan eyni problemdən danışarkən kəskin fikir ziddiyyətləri ətrafında fırlanır.

Y.A.Manandyan guya “üç erməni dövləti”nin “yaranma tarixi”ni romalıların gəlişi ilə m.ö. II əsrin birinci yarısına bağlayırsa. B.N.Arakelyan “erməni knyazlarının” deyil, kilsə ədəbiyyatında təşkil edilmiş həmin üç rəvayət “dövlət” – Kiçik Armeniya, Böyük Armeniya və Sofen “dövlətlərinin” meydana gəlmə “tarixi”ni daha qə-

dimə atır və “hadisəni” yunanlarla əlaqələndirir. O, yazır: “...Zəifləmiş Əhməni dövləti Makedoniyalı Aleksandrın zərbələri altında dağılandan sonra Armiyan dağlarında¹ “Böyük Armeniya”, “Kiçik Armeniya” və Sofena kimi yeni dövlətlər yarandı”²

B.N.Arakelyan antitarixi mövqedə bir qədər də irəli gedir, çağdaş ermənilərin tarixin tanımadığı “qədim erməni dövlətini”, hətta dövrün Selevki kimi qüdrətli müstəmləkə imperiyasına qarşı qoyaraq, fikrini davam etdirərkən yazır ki, guya yunanlar Suriyanı öz dövlətlərinin mərkəzinə çevirərkən “Armeniyani da özlərinə tabe etməyə cəht göstərsələr də, bu mümkün olmamışdı”³

Bu qəti hökmdən sonra müəllif hiss edir ki, necə deyirlər, yalana bir qaçaq yolu da qoymaq lazımdır. Ona görə də o, ikinci cümlədə tam əks fikir söyləyirsə də, “azad Armeniya” iddiasından əl çəkmir. B.N.Arakelyan yazır: “Qısa müddətdə onlar (Selevkidlər-Ə.T.) buna nail olsalar da, Armeniya öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdi”⁴

Qədim Şərç tarixinə «erməni Armeniyası» mövqeyindən eyni saxta subyektiv erməni münasibəti Y.A.Manandyan da “armyan – Parfya müharibələri” epizodunda özünü qabarıq göstərir.

Mövzumuzaya aydınlıq gətirmək məqsədilə, təkrar da olsa, burada bir məsələni xatırlamağa ciddi ehtiyac duyulur.

Bu bir həqiqətdir ki, Selevkilər dövrü Ön Asiyanın və Ön Qafqazın bəzi əyalətlərini əhatə edən üç müstəqil dövlət yaranmışdı. Lakin bu tarixin erməni babaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Selevki dövrü Yunan ordusunun qüdrətli sərkərdələrindən Selevklə çiyin-çiyinə Makedoniyalı Aleksandrın yürüşlərində iştirak etmiş Atarpatın nəslindən olan üç sərkərdə – Artaşes (hətta qədim müəlliflər onu “Yunan strateqi”, yəni “Yunan komandanı” nişanı ilə təqdim edirlər) Arme (Şupria), Zariadr (Zariadars) Sofena, Mitridat Pont valiliklərinə vali təyin edilmişdilər. Romalıların ağır zərbələrindən sonra yunanların valiliklər üzərində öz nüfuzlarını itirmələrindən istifadə edən atarpatenalı valilər özlərini müstəqil çar e'lan etdilər.

¹ Erməni kilsə ədəbiyyatında uydurma “Armiyan dağları” adlandırılmış dağ silsiləsi nəsil kökü ilə türk məskənlərindən olan indiki Kırım yarımadasından rüşənlənən və bir budağı Ön Asiyaya gələn qədim Tavr (Tavriz-Təbriz şəhərimizin adı bu tayfani yaşadan toponimdir) tayfalarının tarixini yaşadan Tavr dağlarıdır. Zərdüştü əfsanəyə görə, Ön Asiyada iki başlı əjdahanın bir başı Tavr dağlarıdır, o biri başı Atarpatenanın sinəsindən keçən Zaqor (Zaqors) dağlarıdır. Erməni “Vipasank” (Əjdaha) eposunda əjdahaların (marların) çarlarına məxsus səltənət taxtının Ağrı dağının zirvəsində yerləşdiyini xəbər verən əfsanəni də xatırlasaq, o nəticəyə gəlmək olar ki, müdrik babamız bu mifoloji rəmzlə Ön Asiya Türk tayfalarının əcdaddan yaratduqları canlı antropoloji xəritəsini nişan verir.

² B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.10.

³ Yəni orada, s.10.

⁴ Yəni orada.

Y.A.Manandyanın guya romalıların armanlara “təşkil etdikləri”, “bufer dövləti”nə gəldikdə erməni müəllifi tarixi keçmiş təkrar saxtalaşdırır.Yuxarıda söylədik ki,“Atapatena əsilzadəsi”,III Antioxun keçmiş “strateqi” Artaksinin işğal etdiyi məlum ərazilər Arsaklı türklərinin Ön Asiyaya və Ön Qafqaza doğru olan sürətli hərbi yürüşlərindən sonra tədricən Artaksilər sülaləsinin nüfuz dairəsindən çıxmağa başlayır.Beləliklə,Artaksilər səltənəti vaxtı ilə III Antioxun Fəratın yuxarı vadisində yerləşmiş qədim Arme (Armini) vilayətinin kiçik ərazisini eyni adda dağ silsiləsinin mənbələrini alan Araz və Kür çaylarını aşaraq Pont dənizinə doğru genişləndirdiyi ilk Selevk – Yunan canişinliyi coğrafiyasına sıxışdırılır.

Y.A.Manandyanın fikrinin əksinə olaraq görüldüyü kimi, Artaksilərin (ermənilərcə Artəşesilərin) “bufer dövləti” nə romalıları tərəfindən erməni babalarından “ibarət” özlərinə “dayaq nöqtəsi” kimi yaradılmışdı,nə də Artaksi sülaləsinin çağdaş ermənilərlə heç mənşə əlaqələri olmamışdı.

Y.A.Manandyanın “armyan bufer dövləti” rəvayət çarlarına aiddirsə,bizim real tarixə istinadən haqqında söylədiyimiz “bufer dövlət” III Antioxun Selevk – Suriya çarlığının keçmiş Arme/ Armini/Arminia canişinliyini m.ö.188-ci ildə müstəqil çarlığa çevirmiş “Mar/Maday nəslindən”olan “Atarpatena əsilzadəsi” Artaksini banisi olduğu dövlətin Artaksilər sülaləsinə məxsusdur.

Erməni keşişləri Azərbaycan türklərinin bu qədim dövr tarixini Kilikiya kilsəsinin qaranlıq küncündə saxtalaşdırılmış rəvayət və əfsanələr əsasında «Armeniya tarixi» adı ilə etnik adı olmayan babalarının adına yazırlar.

Yuxarıda problemlə əlaqədar xatırlatdıq ki, Ərəb xilafətinin Şərqə ilk yürüşü dövrü zəngin Atəşgah arxiv və kitabxanaları yunandilli Kilikiya erməni keşişləri tərəfindən yağmalanarkən «Avesta» və «Avesta» təlimi ilə əlaqədar ədəbiyyat, habelə Mar/Maday əhalisi tərəfindən çar babalarının (Artəşes, Artavasd, Tiqrən, Zariadars, Mitridat və b.) şəninə qoşulmuş epik nəğmələr, rəvayət və əfsanələr də yağmalanmışdı.

İlk «ixtirası» V əsrdə anonim keşiş Mesrop Maştosun adına bağlansa da, yunan dilindən erməni dilinə «Qrabar» əlifbası ilə tərcümə və tərtib edilən “İncil” ilk erməni əlyazması kimi IX əsrə (yepiskop Kirion) aid edilir.Daha sonralar “erməni yazısı” təkmilləşdirildikdən sonra yunandilli Kilikiya erməni kilsəsində Atəşgahdan yağmalanmış zəngin ədəbiyyatın üzü köçürülməyə başlanır. Bu dövrdən də həmin yad ədəbiyyat hesabına yunanların Kilikiya kilsəsinin «erməniləşmə» tarixinin əsası qoyulur. Təxminən XIII əsrə

aid olan bu kilsə hadisəsi dövründə və ondan sonra da bu gün bizə rus nəşrlərində «Armeniya tarixi» adı altında təqdim edilən kitablar (məsələn, İov.Drasxanakertsinin «Armeniya tarixi» kitabı) «Vətən» tarixindən deyil, yeni-yeni yaranmağa başlayan kiçik-kiçik məhəlli kilsələr və onlara başçılıq edən keşişlər arasında olan münasibətlərdən bəhs edirlər.

Kilikiya keşişləri tərəfindən üzü köçürülmüş Atəşgah ədəbiyyatı yalnız Venesiya mxtaristləri tərəfindən dövrün siyasi ruhuna uyğun əsaslı şəkildə işlənir, Türk “Arme”/“Armina” ölkəsi «Armeniya»ya, Atarpatın səltənət varisləri, III Antioxun çanışinləri Artaksi, Zariadars, Mitridat və bunlarla eyni paraleldə Arsaklı və Biaini Türk çarları da «armyan çarları»na çevrilirlər.Başqa sözlə, real gerçəkliyin təsdiq etdiyi ümumtürk tarixinin ayrı – ayrı səhifələrini epikleşdirən yerli Türk əhalisinin rəvayət və əfsanələrinin Kilikiya kilsəsində zaman – zaman üzləri köçürülür və ciddi redaktələrlə “erməniləşdirilir”.Bu dövrdən e’tibərən kilsənin qaranlıq küncündə keşiş qələmi ilə mifik Haykın əfsanəvi “Haykistan” (“Hayastan”) “dövlətinin” əsası “qoyulur” və mifik çarın nəsl şəcərəsinə aid edilən “Hay” taffası “doğulur”.Beləliklə, II mərhələdə yə’ni XIX əsrin əvvəllərində Venesiya keşişləri tərəfindən Kilikiya kilsəsində “təşkil edilmiş” rəvayət ölkəsinin “Hayastan” adı “Armeniya” sözü ilə əvəz edildi və nəhayət erməni xalqına sün’i, qondarma “qədim Armenia tarixi” yazmaq üçün keşiş müəlliflərin qələminə məxsus “tarix”lər elm adamlarının istifadə etdikləri ilkin “mötəbər” mənbələrə çevrildilər. Bununla da elmi tarix ədəbiyyatında olan dolaşmış və ziddiyyətlər də keşiş müəlliflərin qədim tarixə olan yanlış və məqsədli saxtalaşdırma münasibətlərindən törəməyə başladı.

Məsələn, B.N.Arakelyan m.ö. III əsrdə Şərqə ildırım sür’ətilə qarşısızalmaz hərbi güclə daxil olmuş Makedoniyalı Aleksandrın ağır zərbələri altında Əhmənilərin süqutundan sonra guya “üç erməni” dövləti «yarandığı» illərdən başlayaraq, həmin dövrün qüdrətli Selevklər dövləti ilə erməni babaları arasında guya “baş vermiş” “müharibələr tarixi” kimi uydurursa, “üçlüyün” eyni məzmununda həmin “müstəqillik tarixi”ni Y.A.Manandyan öz qəhrəmanı “II Tiqrən Artaksi”nin dövrünə, yə’ni iki yüz il sonrakı tarixi çağa (m.ö. 95-55) çəkir və bununla da Ön Asiya torpaqları uğrunda Arsaklılarla romalıları arasında baş vermiş qanlı müharibələr tarixini saxtalaşdıraraq, guya Part imperiyasına qarşı Kiçik Asiyada “Armeniya”nın öz “müstəqilliyi” uğrunda apardığı “mübarizə tarixi” olaraq qələmə verir.

Əlbəttə, nəinki B.N.Arakelyan və Y.A.Manandyan, habelə bütün erməni müəllifləri real insan tarixinə heç zaman vicdanla, tarixi

məs'uliyətlə yanaşmamışlar. Onlar başqa xalqlara məxsus tarixi qəhrəmanlar haqqında mənsub olduqları el tərəfindən qoşulan epik nəğmələr, dastan və rəvayətlər daha sonralar müxtəlif zaman kəsiyində Kilikiya erməni kilsəsində "erməniləşdirərkən" məzmunca bir-birini təkzib edən versiyalardan gələn epizodik hadisələri, daha sonrakı nəsillər hər dövrün siyasi tələblərinə uyğun "Armeniya tarixi"yə çevirməyə çalışmışlar. Fikrimizə canlı sübut üçün "üç erməni dövləti"nin (Böyük Armeniya, Sofena, Kiçik Armeniya) "yaradılmasını" bir qisim müəllif Makedoniyalı Aleksandrın Şərqa yürüşü ilə, digər qismi romalılarla, o birlərinin tamamilə başqa hadisələrlə əlaqələndirmələri faktıdır.

Əgər şərti olaraq "üç erməni dövləti" iddiasını qəbul etsək, o zaman erməni müəlliflər nəticədən doğan suallara cavab verməlidirlər: Bəs, bu "dövlətlər" Makedoniyalı Aleksandrın başlayaraq, romalıların dövründə və daha sonrakı "müstəqillik" çağlarında ayrı-ayrılıqda hansı etnik və dövləti rəmzlərə malik olmuşlar?

"Armyan olanadək (XIX əsrin əvvəllərində – Ö.T.) hansı milli ada malik olduğunuzdan" xəbərsizliyinizi (akademik Manuk Abeqyan) e'tiraf etdiyiniz halda, deyə bilərsinizmi, bəs, iddia etdiyiniz o m.ö. "üç dövlətinizin" çarları etnomənşəcə hansı xalqın əcdadları olmuşlar? Kiçik Asiya torpaqlarını əhatə etmiş bu "üç dövlətdə" "armyanların" sayı neçə milyonlarla olmuşdur ki, Ön Asiyalı və Ön Qafqazı Xəzər dənizində "idarə etmişlər"? Olmaya adlarını çəkdiyimiz Mitridat, Artaxşes və Zariadars həm m.ö. III əsrdə "yaratdığınız", həm m.ö. II əsrin ortalarında, həm də I əsrin sonlarında "təşkil etdiyiniz" "üç armyan dövləti"nin "çarları" olmuşlar?

Suallardan bəlli olur ki, yox yerədən "dövlətlər" "yaradan" niyək keşişlərin və onların varislərinin qələmindən hər cür "mö'cüzə" gözləmək olar!

Yaxşı, problemi sonadək çözmək xətrinə şərti olaraq qəbul edək ki, bu günkü ermənilərin əcdadları bütün erməni tarix ədəbiyyatında olduğu kimi, Y.A.Manandyanda da bu "üç dövlətin" əsası yalnız və yalnız Kiçik Asiya ərazilərində qoyulmuşdur. Maraqlıdır ki, erməni alimlərinin heç birinin əsərində göstərilir ki, "Kiçik Armeniya", "Böyük Armeniya" və "Sofen" adı ilə nişan verilən qondarma "dövlətlərin" hər hansı birisi ilkin olaraq Ön Qafqazda yaradılmışdır. Xatırladaq ki, rəvayət və əfsanələrə istinadən orta əsr erməni keşiş "tarixlərində" "iki dəniz arası", yaxud "dənizdən-dənizə Böyük Armeniya" deyəndə Qara dənizlə Aralıq dənizi arasında Kiçik Asiyada mövcud olan Kappadokiya, Paflaqoniya, Vifini, Kilikiya və b. Kiçik ölkələrin əraziləri nəzərdə tutulur. "Dənizdən-dənizə" iddiasının ikinci versiyası, yəni Güney Anadoludan başlayaraq, Qara dənizlə

Xəzər dənizi arası "Böyük Armeniya" iddiası 1920-ci ildə ölkədə yeni ictimai-siyasi qurumu – bolşevizm diktaturasını hakimiyyətə gətirən qarışıq dövrün verdiyi növbəti fürsətdən riyakarcasına istifadə edən ermənilərin Osmanlı və Azərbaycan türklərinə və onların dədə torpaqlarına qarşı mə'lum qətl-qarət hücumları illərində əsaslı şəkildə meydana atılmışdı. Məqsəd də yüz illərdən bəri arzu olunan "Böyük Armeniya" mifini reallaşdıraraq xəritələrdən qədim Azərbaycan torpaqlarına köçürmək idi. Bu da başqa bir sübut!

Y.A.Manandyanın aşağıdakı fikri dolayı yolla açıq göstərir ki, bu gün "erməni" kimi özlərini qələmə verən xalqın Arsaklılaradək diqqəti cəlb edən heç bir "tarixləri" mövcud olmamışdır. Erməni tarixçisi bu mövqeyi ilə özünü, habelə M.Xorenski və onun fikir ardıcıllarını təkzib edir və yeni dövrdə erməni tarix ədəbiyyatının yeni əcdad axtarışları axarına qoşulur. Müəllif yazır: "Təəssüflər olsun ki, mənbələrdə olan öteri və təsadüfi mə'lumatlar Arsaklılar epoxasına qədər Armeniyanın daxili həyatının vəziyyətini hərtərəfli öyrənməyə imkan vermir".¹

Deməli, qədim dünyanın yüzilliklərinin dərinliklərindən başlayaraq, qüdrətli orduların üz-üzə dayandıqları bütün tarixi dövrlərdə aramsız olaraq, qədim Ön Asiyanın od-alov qasırgasında yandırıldığı bir zamanda yunanların lə'nətlədikləri və İşkil (Səlim itlər) adı ilə tarixə nişan verdikləri nə dövlətçilik, nə hərbiçilik istə'dadı olmayan bir icmanın orta əsrlər erməni kilsəsində uydurulmuş rəvayət qəhrəmanlarının "qılını" ilə "dövlət" qurmasına inanmaq üçün ya gərək ağıldan kəm olasan, ya da həyat yolu qətl və qarətdən keçən, tülkü kimi hiyləgər, qurd kimi məkrli Türk düşməni!...

Bütün bu deyilənlər aşkarca sübut edir ki, Y.A.Manandyanın "II Tigran Artaksi" versiyası "qədim Armeniya" və əcdad axtarışları kontekstində erməni tarix ədəbiyyatında mə'lum çoxsaylı konsepsiyada olan ziddiyyətləri bir qədər də dərinləşdirir.

Bütün bunlar göstərir ki, ermənilərin elmi tarix adına düzüb-qoşduqları yurdsuz bir ovuc gələri icmanın arzu və idealından qidalanan "Armeniya tarixi" kitablarında başqa yerli əhalinin əcdadlarına məxsus olmuş parlaq tarixə hansı uydurma versiya olur-olsun sahib çıxılır, dövrün qüdrətli dövlətlərinin geniş əraziləri heç bir reallıqla hesablaşmadan "özəlləşdirilir", riyakar erməni əxlaqı ilə sahiblənilir, "erməniləşdirilir" - əlbəttə, ziddiyyətli konsepsiyalar bir-birin təkzib etsə də. Bu bir həqiqətdir, təkzibedilməz faktıdır!!!

Bu qədər açıq bir şəkildə meydana çıxan ümumtürk tarixini saxtalaşdıran erməni və ermənipərəst siyasi qüvvələr insan əxlaqı-

¹ Y.A.Manandyan. II Tigran və Roma, s.58.

na zidd olaraq, XIX əsrdən başlayaraq, türklərlə barışıq yolunu deyil, daha ciddi savaşı, qətl, qarət yolunu tutmuşlar, tuturlar, nəsil-nəsil də tutacaqlar!

Yuxarıda deyilənlərdən tam aşkar olur ki, Y.A.Manandyan erməni tarix ədəbiyyatında M.Xorenski ilə başlanan "armyan Arşakileri" nəsil şəcərəsini silib, onun yerinə çağdaş siyasətə uyğun olaraq "II Tigran Artaksi" adını yazır. Bu nəsil şəcərəsinin və onunla ilişikli verilmiş "tarixi" hadisələrin (kilsə rəvayətləri əsasında) nə qədər qeyri-real olması barədə kifayət qədər danışılmışdır.

Y.A.Manandyan heç bir yerdə II Tigranın mənsub olduğu nəslin banisi hesab etdiyi Artaksinin¹ hansı nəsil kökünə bağlı olması haqqında nəinki söz açmır, hətta işarə belə etmir.

Əvvəla, o, bilməmiş deyildi ki, çağdaş ermənilərin ulu əcdadlarını yunanlar "İşkil" adı ilə tarixə nişan vermişlər. Bu ad ermənilərin milli adlarının rəvayətdən gələn uydurma "Hay" namının yaranmasınadək ("Erməni kilsəsinin Ortodoks kilsəsindən ayrılmasına qədər ermənilərin milli adları olmamışdır".- N.Marr) onların tərcümeyihalını "bəzəyirdi". Buna görə də erməni alimi çar Artashesin ocağı kökünü yada salmır.

İkincisi, Y.A.Manandyanın Artashesi türkdilli tayfa adına bağlayan M.Xorenskidən və onunla eyni fikirdə olan başqa müəlliflərdən yan keçməsi də bu səbəbdəndir.

Gətirilən maddi mədəniyyət nümunələri sübut edir ki, mifoloji və epik tarixlə real, gerçək tarixin yerini məqsədli şəkildə dəyiş-düyüş edən Y.A.Manandyanın nə M.Xorenskiyə, nə onun ənənələrini davam etdirmiş erməni və ermənipərəst Avropa alimlərinə məhəl qoymadan erməni "milli tarixinin" "çiçəklənməsini" özünün uydurduğu "II Tigran Artaksi" cəfəngiyatı ilə bağlaması illuziyadır, dadlı şirin arzudur.

Bütün bu deyilənlər açıq göstərir ki, Ön Asiyanın qədim yerli əhalisi olmuş Türk tayfalarının Dədə tarixini öz adlarına çıxmaqla onun üzərində «armyan tarixi» sözünü yazmaq erməni keşişləri və onların verdiyi superşovnist zəhərdən şahmar ifana çevrilmiş ziyalılar üçün nə çətin işdir, nə də ayıb iş!

Bu baxımdan Y.A.Manandyan çox gözəl anlayırdı ki, onun "ermini tarix" adına gətirdiyi versiya Ön Asiya qədim Türk tayfalarına

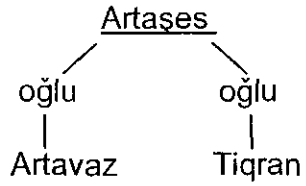
məxsus tarixi keçmişin kilsə hekayətlərində "erməniləşdirilərək" M.Xorenskiyə istinad edilən "Armeniya tarixi"ndən başlanmış ənənənin ayrı-ayrı müəllif tərəfindən "orijinallıq" adı ilə erməni tarixi ədəbiyyatında qəsdlə yaradılmış xaosu daha da tündləşdirən yeni bir variantdır.

Fikrimizcə, Y.A.Manandyanın "II Tigran Artaksi"nin mənsub olduğu nəsil şəcərəsi tarixən etnos adı olmayan, orta əsrlərə qədər yalnız "İşkil" damğası altında nişan verilən bir icmanın ünvanına yazmaq Türk xalqının təfəkküründən yaranmış "erməni" adı qədər saxta və uydurmadır. Problem ətrafında fikrin sübutu üçün dediklərimiz kifayət edər.

"Armeniya tarixi" adı ilə müxtəlif mövzularda meydana çıxmış ziddiyyətli versiyalar epizodik olsaydı nə vardı ki? Erməni keşişlərinin, elmi ziyalıların milli bədbəxlikləri ondadır ki, onlar öz sayları qədər "armyan tarixi" adında yazdıqları kitabları başdan-başa bir-birini təkzibdən, başqa xalqlara məxsus rəvayət variantları ilə tərtib etmişlər. Bu baxımdan yalnız Artashes və Tigranla əlaqədar konsepsiyalar ardıcıl sıralanarsa, böyük bir siyahı alınar. Biz nəzərdə tutduğumuz siyahıdan yalnız bir neçə müəlliflə əlaqədar fikrimizi oxucuya ilk baxışdan dərhal, daha canlı və aydın çatdırmaq üçün erməni tarix ədəbiyyatında guya "armyan çarlarının" nəsil şəcərəsi ilə əlaqədar biri digərini qəbul etməyən konsepsiyaları sxem şəkilində təqdim edirik.

¹ Y.A. Manandyan II Tigranın səltənət varisi kimi nişan verərkən onu hərdən "I Artashes" adlandırdığı çarın nəsil şəcərəsi ilə bağlayır. M. Xorenski də "I Artashes" onun "Arşakuni" adlandırdığı Arsaklı sülaləsindəndir. Artaksi isə Atarpatın nəslindəndir. Kilsə ədəbiyyatında hər iki Artashesin Türk qövmindən olan ayrı-ayrı tayfalara mənsubiyyətləri barədə açıq yazılısa da, başqa soydaşları kimi, Y.A. Manandyan məqsədli olaraq onları "I Artashes" adı altında birləşdirir və nəticədə Türk mənşəli çarları "erməniləşdirir."

M.Xorenski

(Bu, Strabonun «Artaksi» adı ilə nişan verdiyi «Atarpatena əsilzadəsi», «MarMaday əsilli» Artaşesdir. İndiki Naxçıvan Vilayətinin rapsod aşığı epik nəğmələri onlara həsr etmişlər).

M.Xorenski

Arsak
oğlu

Artaşes

(Arsaklı sülaləsindən hesab edir, guya 24 il Haikan çarı olub)

M.Xorenski

Ardax

oğlu və vəliəhdi

Dıkran

M.Xorenski

Artaşes

oğlu oğlu oğlu

Majan Artavaz Tigran

M.Xorenski

I Arsak / I Arşak

oğlu

II Arsak / ITirdat

(erməni tarix ədəbiyyatında deyilir ki, guya ona Artaşes də deyiblər. 26 il xaqan olub)

oğlu

Artaşes

oğlu

Tigran

M.Xorenski

Artaşes

Oğlu oğlu

Tigran Artavaz

M.Xorenski

Artaşes

oğlu oğlu

Arşam¹ Tigran

¹ Guya «Armeniya» adı Arşamın adından qaynaqlanmışdır. Guya Arşamın dövründə erməni babalarının tomlara çaldıqları qələbədən sonra «Hayastan» müstəqilliyə nail olur və o çağdan da ölkə «Armeniya» adlanır. Başqa bir epizodda müəllif bu fikrin tam əksinə olaraq «Armeniya» sözünü çar Aramın adı ilə əlaqələndirir.

M.Xorenski

Tigran

(Astiaq və Kirin müasiri – m.ö. 558-ci illər)

oğlu

Tigran

(XX əsrin erməni tarixçilərində Arsaklıların müasiri – II Tigran m.ö. 95-55. Onu bəzilər «Tigran Arşakuni», digərləri «Tigran Artaksi» adı ilə qeydə almışlar)

M.Xorenski

Tigran Erundian

(guya 558-ci ildə Astiyaqı qətlə yetirmişdi)

oğlanları

Bab Tigran Vahaqan

M.Xorenski

«Tigran» adında

iki qardaş

Böyük qardaş Kiçik qardaş

Tigran Tigran

M.Xorenski

Sanatürk

(Part çarıdır, guya m.ö. sonuncu Daranın müasiridir. B.N.Arakelyanda isə guya m.ö. 77-70-ci ildə Armeniya çarı)

oğlu

Artaşes

M.Xorenski

Arşak – (cəsur Arşak)

31 il çar olub

oğlu

Artaşes – 24 il çar olub

oğlu

Tigran – 19 il çar olub

oğlu

Vaxarş

M.Xorenski

Arşak – 31 il çar olub

oğlu

Artaşes (Böyük)
26 il çar olub

oğlu

Arşam (Arcam)

M.Xorenski

Vaxarşak – 22 il çar olub

oğlu

Arşak

oğlu

Artaşes

Appian (s.26-da)

Tigran

oğlu

Tigran

Strabon:

Tigran Artaşesin nəslindəndir--
Tigran Artaksi

Appian (s.173-də)

Tigran

böyük oğlu ortancıl oğlu kiçik oğlu

Zariadr Tigran Tigran

T.A.Tiratsyan: "Erməni" çarı Artaşesi «Artaxşasi» adı ilə Artakserksin (Ərdəşir Papakanın) varisi (Pers-Əhməni nəslindən) hesab edir.

B.N.Arakelyan

I Tigran

oğlu

II Tigran

oğlu

II Artavaz

M.Xorenski

Abqar – 13 il çar olub

oğlu

Tigran

oğlu

Artavaz

M.Xorenski

Abqar – 38 il

«Armeniya» çarı

qardaşı

Artaşes – Pars çarı

Y.A.Manandyan:

Tigran Artaxşi

Y.A.Manandyan

II Tigran

oğlu

II Artavaz

II Artaşes (m.ö. 33-20)

M.Xorenski

Arşak

qardaşı

Vaxarşak

M.Xorenski

Tigran

(Astıyaq və Kirin müdafiəsi

m.ö. 558-ci il)

oğlu

Tigran

(XX əsrin erməni tarixçilərində Arsaklıların müasiri II Tigran – m.ö. 95-55-ci illər)

Y.A.Manandyan

Ata Tigran

böyük oğlu

Zariadr

ortancıl oğlu

Tigran

kiçik oğlu

Tigran

Y.A.Manandyan

Artaşes

oğlu

Artavaz

oğlu

I Tigran

oğlu

II Tigran

Y.A.Manandyan

Artavaz

oğlu

II Tigran

N.Emin

I Tigran

oğlu

Vaxaqn

Ö.Mommsen

Orond (t)

oğlu

Tigran (Atarpatena
çar nəsindən)

Ö.MOMMSEN

Ardasx

oğlu

Dikran (yaxu Tigran) guya
Astiaqın
dövründə yaşamışdı

Ö.Mommsen

Tigran

oğlu

Tigran

Anani Sirakatsi

I Tigran

oğlu

Vaxaqn (Vaxaqn erməni
mifologiyasında osatir qəhrəmanıdır)

Reynak

Tigran

oğlu

Artavaz

oğlu

Tigran

İov.Drasxanakertsi

Orond (t) (Arme çarı)

oğlu

Tigran

İovannes Drasxanakertsi:

Tigran (neçənci?)
Yervandın oğludur.

Darbinyan-Melikyan

Tigran Artaşesin oğludur.

Darbinyan-Melikyan

II Artaşes (m.ö. 33-20)

kiçik qardaşı

Tigran(neçənci?)

Darbinyan-Melikyan
II Artaşes (m.ö. 33-20)

oğlu

Tigran

Darbinyan-Melikyan

Vaxarşak

oğlu

Arsak

oğlu

Artaşes

oğlu

II Tigran

Darbinyan-Melikyan
II Artaban (Atarpatena çarı)

oğlu

Orond (Oront)

I.Şopen
Artaşes

oğlu

Tiqrان

Iqrar Əliyev

Tiqrان

oğlu

Vaxara

Herodot
Artaban

oğlu

Tiqrان

V.A.Abaza
I Artaşes

oğlu

II Tiqrان

Ksenofont

Orond (t) (Arme çarı)

oğlu

Tiqrان

oğlu

Subra

Erməni tarix ədəbiyyatında "Armeniya çarı" kimi verilmiş Artaşes, Tiqrان və başqa folklor qəhrəmanlarının ziddiyyətli, dolaşdırılmış nəsil şə-cərəsi ilə əlaqədar yuxarıda təqdim etdiyimiz qısa siyahı (siyahının kifayət qədər artırılmasına imkan var) və bununla yanaşı Y.A.Manandyanın təkçə kitabı "II Tiqrان və Roma" adlandırması aşkarca sübut edir ki, müəllif tarixi olmayan bir xalqın «tarixindən» danışır. Qədim dünyanın qüdrətliərb tarixinə malik olan imperatorlar dövlətinin adını – Romanın həyatda olmayan "armyan dövlətinin" rəvayət çarı Tiqrانla (Y.A.Manandyana görə II Tiqrان) eyni hüquqla kitabın adında yanaşı işlədilməsi fikrimizcə, nadanlıq deyil, erməni şizofreniyasıdır.

Araşdırma boyu gətirilən dəlillər də, yuxarıda Tiqrانla əlaqədar verilən nəsil sxemləri də Y.A.Manandyanın elmi yoldan çox uzaq olduğunu sübut edir. Məlum oldu ki, erməni müəllifi tarixən köçkün, qaçqın və dilənçi güzəranı ilə həyat sürmüş xalqına 1828-ci il hadisələrindən sonra Qafqazda, xüsusən Azərbaycan türklərinin qədim ölkəsində "əcdad evi" tikmək və bununla da XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq yerli xalqı gələri əhali etmək siyasəti yeritmiş Rus imperiya tarixçilərinin ənənəsini davam etdirmək və özündən sonra elmdə qaragüruh varislər nəslini yetirmək məqsədi güdmüşdür.

Problemimizə daha da aydınlıq gətirmək üçün "Tiqrان" məsələsinə Y.A.Manandyandan tam fərqli yanaşmış bəzi orta əsr və müasir erməni və ermənipərəst müəllifləri nəzərdən keçirək.

N.Adons Tiqrان probleminə M.Xorenskidən gələn epizoda özünə-məxsus məzmununda yanaşır.

Keşiş müəllifin fikrincə, "Tiqrانidlər nəslinin əsası guya Kirlə Astiyaqın dövründə yaşamış (m.ö.VI əsrdə) "armyan çarı" Tiqrانla qoyulmuş nəsil. onun Tiqrان və Sabar adlı iki oğlu tərəfindən davam etmiş, nəhayət m.s.36-cı ildə IV Tiqranın ölmü ilə sülalənin tarixi başa çatmışdır.¹

Müəllifin fikrinə bəzi açıqlamalar gətirməyə çalışaq.

Birinci. Məlumdur ki, Kirlə Astiyaqa müasir edilən Tiqrان ilkin anonim müəllif M.Xorenskinin istifadə etdiyi rəvayətin qəhrəmanıdır, yəni o, filoloji obrazdır, tarixi rəqəmlərlə nişan veriləcək hər hansı zaman kəsiyində yaşamış real tarixi şəxsiyyət deyildir.

İkinci. N.Adonsda da söhbət Ata Tiqrandan və Oğul Tiqrandan gədir. Lakin burada Y.A.Manandyandan fərqli olaraq, "Tiqrانidlər nəslinin bünövrəsinin qoyuluşundan danışılır. Əgər məsələ belə qoyulursa, deməli, Ata I Tiqrان, Oğul II Tiqrان adlandırılmalıdır. Keşiş müəllifin problemə yanaşmasına görə, hər iki Tiqrان da m.ö.VI əsrdə yaşamalıdır. Deməli, M.Xorenskidə haqqında xəbər verilən Tiqrانakerd şəhəri də, onun "inşa tarixi" də saxtalaşdırılaraq, m.ö. II əsrə çəkilən ayrı – ayrı ərazilərdə yerləşdirilmiş Tiqrانakerdlər də m.ö. I əsrdə inşa edilməlidirlər.

¹ N.Adons. Göstərilən əsəri, s.427.

Belə bir halda Y.A.Manandyan və başqa erməni müəllifləri hansı yazılı mənbələrə, yaxud arxeoloji tapıntılara söykənərək "II Tıqran" (m.ö.95-55; m.ö.89-36 və s) adlandırdıqları "çarın" beş yüz il sonrakı çağda yaşadığını, hətta Yaxın Şərqdən başlayaraq, Xəzərədək¹ hüdudlanan fantastik "Böyük Armeniya" dövləti «yaratdığını» iddia edirlər.

Üçüncü. Əgər m.ö. VI əsrdən başlayaraq, m.s.tarixi çağlaradək keşiş müəlliflər tərəfindən coğrafi kordinatları dəqiq göstərilməyən, neçə-neçə "armeniyalar", hələ üstəgəl "Böyük Armeniya" adında "armyan dövləti" tarixən "mövcud" olmuşsa, o zaman, dövrün qüdrətli imperiyalarını yaratmış Madaylar, Əhəmənilər, Selevklər, Arsaklılar, Romalılar, Sasanilər və daha sonrakı sülalələr hansı ərazilərə hakim olmuşlar?!

Dördüncü. Yuxarıda göstərilən zaman kəsiyində əgər Şərq tarixi "Böyük Armeniya" adında "dövlət" tanınmışsa, "Tıqranidlər nəslini" m.ö.VI əsrdən başlayaraq hakimiyyətdə olmuşsa, o zaman, Y.A.Manandyan və başqa erməni müəlliflər hansı haqla m.ö.II əsrin birinci yarısından sonra II Tıqranla əlaqələndirilən Artaksilərin (Artaşesidlərin) "Böyük Armeniya" çarlığından danışrlar?

Erməni müəlliflərin anti-tarixi mövqeyini sübut edən faktlardan biri də odur ki, N.Adons bir tərəfdən "Tıqranidlər nəslinə" m.s. 36-cü ildə IV Tıqranın ölümü ilə son qoyulduğunu yazır, digər tərəfdən, Part (Parfya) – Roma müharibələrinin nəticəsində guya 50-ci illərdə romalılar Tıqran adlı çarı Armaniya hakimiyyətdə gətirdiklərini iddia edir.² Lakin əksər erməni və ermənipərəst müəlliflərin istifadə etdikləri versiyalarda m.ö.95-55-ci illərdə guya səltənətdə olmuş II Tıqran romalılara qarşı müharibələr aparan "Böyük Armeniya"nın çarı kimi qələmə verilir.

İ.Şopenin versiyasında hadisələr fərqli məzmununda təqdim edilir. Burada II Tıqranın atası I Tıqran deyil, Artaşesdir və o, atasının romalılara qarşı olan düşmənçiliyini davam etdirir. II Tıqran bu işdə "Mitridatla sıx əlaqə saxlayır". Lakin tale ondan üz çevirir: Roma orduları II Tıqranı məğlub edir.

Bundan sonra II Tıqran işğal etdiyi vilayətlərdən əl çəkməli və "şahənşah" (?) titulundan imtina etməli idi.

İ.Şopen problemimiz üçün daha maraqlı bir məqama toxunur. O yazır: "II Tıqranın çarlığını ələ keçirən Roma sərkərdəsi Lukull Tıqranakerti və Niziviya şəhərini bünövrəsinə qədər məhv etdi".

¹ Yuxarıda dedik ki, III Antioxun "strateji" Artaksi canişinliyi müstəqil çarlıq əlan etdikdən sonra Qafqaz Oğuz Albaniyasından bir neçə əyalət, o cümlədən, Alban dənizinə doğru uzanan Kaspianı işğal edərək Arme/Arminia dövlətinin inzibati ərazisini genişləndirmişdir. Erməni tarixçiləri "Mar/Maday əsilli" Artaksini "Armyan çarı", onun Atarpatena və Oğuz Albaniyasından fəth etdiyi əraziləri "Böyük Armeniya" adlandıraraq, Artaksilər Türk sülaləsinin tarixini saxtalaşdırırlar. Son zamanlar bəzi Azərbaycan tarixçiləri cızdıqları xəritələrdə Atarpatena ərazisini "Böyük Armeniya"nın tərkibinə daxil edərkən kilsə ədəbiyyatında uydurulmuş bu, fantastik uydurmaya söykənirlər.

² N.Adons. Göstərilən əsəri, s.427.

İ.Şopen burada m.ö. 95-55-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş II Tıqrandan danışır. Başqa bir səhifədə II Tıqranın səltənət tarixini dəyişən (m.ö. 89-36) imperiya tarixçisi nəinki özünü, habelə II Tıqranla bağlı "fateh tarixi" yazan bütün erməni müəlliflərini qəti təkzib edir. Bu baxımdan aşağıdakı fikir olduqca maraqlıdır: "Onun (II Tıqranın – Ə.T.) oğlu Artavaz, yaxud Ardavaz bir müddət atası ilə bərabər hökmranlıq etdi. Lakin onun ölümündən sonra eramızdan əvvəl 36-cı ildən təkbaşına Armeniya hakimi oldu".¹

Göründüyü kimi, İ.Şopenin II Tıqranı başqa müəlliflərin çar tıqranlarından fərqli olaraq hakimiyyəti oğlu ilə birlikdə idarə edir, həyatdan m.ö. 55-ci ildə deyil, 36-cı ildə "kəçür". İ.Şopen m.ö. 36-cı ilə m.s. 62-ci il arasında olan dövrü "Böyük Armeniya"nın yaranış və süqut dövrü hesab edir.

İ.Şopen başqa bir rəvayətə söykənərkən II Tıqranı tam fərqli zaman kəsiyində təsvir edir. O yazır: "Artakasi on il ərzində ona tapşırılan vilayəti idarə edir. Lakin Oktavi Aksum yaxınlığında Mark Antonini darmadağın edib buraya gələndə o, onun torpaqlarını İskəndəriyyədə başı kəsilmiş Artavazın oğlu Artaşesə verdi. Tezliklə Avqustun əmri ilə Artaşes taxtı həmçinin az hökmranlıq etmiş qardaşı II Tıqrana verdi. Ancaq Avqusta xəyanət etdiyinə görə, o, e'damdan yaxa qurtarmaq üçün (20-ci ildə) intihar etməli oldu".²

Əvvəla, İ.Şopenin məsələyə yanaşmasına görə bu illərdə nə Y.A.Manandyanın, nə də V.N.Arakelyanın, nə I Artaşesi (m.ö. 189-160), nə də II Tıqranı (m.ö. 95-55) həyatda yox idi.

İkincisi, İ.Şopenin təqdim etdiyi epizodda "Artaksi" və "Artaşes" adlarının ayrı-ayrı şəxslərə aid edilməsi ilk təməli keşiş müəlliflər tərəfindən qoyulmuş erməni tarix ədəbiyyatında saysız komsepsiya ziddiyyətlərini bir daha kəskinləşdirir.

V.N.Arakelyan II Tıqrandan sonra onun oğlu II Artavazın hakimiyyət dövrünü m.ö. 55-34-cü illərə aid edir.³

Bəs, erməni xalqının tarixinə aid yazılmış əsərlərdə ötəri xatırladığımız bu dolaşığı başlıca səbəbi nədir? Bütün bunlar "armyan çarı" hesab edilən şəxslərin müxtəlif versiyalı rəvayətlərdə təsvir edilən filoloji obraz olmalarından irəli gəlir.

İ.Şopenə gəldikdə, onun fikirlərinin Y.A.Manandyanın, V.N.Arakelyanın və XX əsrin başqa erməni müəlliflərinin yazdıqları ilə üst-üstə düşməməsinin köklü, əsaslı səbəbi hər bir müəllifin eyni problemə öz dövrünün siyasi tələbləri mövqeyindən subyektiv yanaşmasından irəli gəlirdi.

Rus çarının xüsusi sifarişi ilə Qafqazda iş aparan İ.Şopen də keşişlərin ona təqdim etdikləri materiallar əsasında bir ovuc qaçqın erməni ailəsi hesabına ümumən erməni xalqına Qafqaz tarixi yazmağa çalışır.

Kitabın adından da aşkar görsənir ki, İ.Şopen 1828-ci il hadisələrindən sonra məlum beş ölkədən kütləvi köçürülərək Qafqaz Oğuz Albani-

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.110.

² Yəni orada.

³ V.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.13.

yasının Qərb əyalətindən – Naxçıvan xanlığından başlayaraq Qarabağ xanlığınadək geniş ərazidə rus çarının kökü kəsilməz çayır otu kimi pərakəndə səpələdiyi Qərbi Avropadan üzübəri, Ön Asiyada da köçkün və qaçqın yaşamış, tarixən yadların qarşısında günəmuзд işləmiş bu dilənçi məxluqu yerli-köklü əhali etmək sifariş almışdır. Bəs, hansı faktla, hansı tarixi maddi-mədəniyyətlə?

Bu sual ağasından sifariş almış təkçə İ.Şopeni düşündürmürdü, XIX əsrin əvvəllərində bu məqsədlə qələmə sarılmaq qərarı verilmiş bütün Qərbi Avropa və muzdlu rus tarixçilərini düşündürür. Tarixin bu çağında da istər Qərb, istərsə də rus arxeologiyası Ön Asiya, xüsusən Qafqaz coğrafiyası ilə əlaqədar lazım olan məlumatdan tam məhrum idi. Elə buna görə də İ.Şopen Venesiya mxtaristlərinin ona təqdim etdikləri kilsə materiallarını yeni dövrün siyasəti süzgəcindən keçirmişdi. Təsadüfüdür ki, İ.Şopen məsələyə Rus imperiyasının Şərqə açılan qapısı üçün gözlənilməz anda belə böyük təhlükə törədə biləcək Anadolu və Qafqaz türklərini bir-birindən ayırmaq, çirkəbli “armyan pazını” onların vahid qəlbinə çalmaq siyasəti mövqeyindən yanaşır. Bu baxımdan rus çarının «Şərqə qapı» və «Xristian dayağı» siyasətinin zəhərli ideoloji qılıncı olan İ.Şopenin məsələyə ilkin qədim Nəxçu elini “erməniləşdirməkdən” başlaması təbii idi.

M.Xorenskidə Astiyaq və Kirlə “müasir olan” Tıqranı İ.Şopen “I Tıqran” adı ilə qələmə verir, hətta onun çarlıq dövrünü tam fərqli qeyd edir. Bu mövqedə müəllif qədim Nəxçu elinin (Nəxcuan- Naxçıvan) ölkəsinin kilsə ənənələrindən gələn “erməniləşdirmə” tarixini I Tıqranın adı ilə bağlayır. O yazır: “Naxçıvan şəhəri və ətraf ölkələrin ilk əhalisini Kirlə birlikdə Maday çarlığını devirən, qətlə yetirdiyi sonuncu Maday hökmdarı Astiyaqın ailəsi ilə bir yerdə Maday əsirlərini orada məskunlaşdıran və onları öz bacısı Tıqranuqiyyə tapşırın erməni çarı I Tıqrandan (m.ö. 565-520)¹ almışdı”.²

Bu, İ.Şopenə M.Xorenskidən gələn epizoddur. Lakin erməni keşişinin əsərində “armyan çarı” “I Tıqran” deyil, yalnız sadəcə “Tıqran” adı ilə nişan verilir. Onun Tıqranı Astiyaqı açıq döyüşdə “öldürəndən” sonra Kiçik Asiyada qeyri-müəyyən kordinatda “yerləşmiş” Armeniya “ölkəsinə” qayıdır və orada öz şərəfinə “Tıqranakert”³ adında şəhər “saldırır”.

İ.Şopenin I Tıqranı isə “öldürdü” Astiyaqın ailəsini və başqa Maday əsirlərini Kirlə birlikdə Naxçıvan şəhərinə, habelə onun ətrafına yerləşdirir və onları da bacısı Tıqranuqiyyə tapşırır. Müəllifin fikrincə, Maday əsirləri adıgedən coğrafiyada I Tıqran tərəfindən məskunlaşdırılmış ilk əhali olmuşdur. Buradan aşkarca görsənir ki, İ.Şopen Maday imperiyasının son

çarı Astiyaqın Maday/Mar nəsil səltənətini tarixdən silən, Pers-Əhəməni sülaləsinin əsasını qoyan Kiri I Tıqranın kölgəsinə çevirir. Məqsəd də odur ki, müəllif rus çarının siyasətinə uyğun olaraq, “armyan çarının” hərbi “nüfuzunu” qabartsın və çağdaş Naxçıvan ölkə əhalisinin yerli xalq olmadığını, onlara qədər «Naxçıvan şəhəri və onun ətraf ölkələri» Armeniyanın coğrafiyasına daxil olan boş və adamsız ərazi olduğunu, Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş Maday əhalisinin məlum hadisə dövrü I Tıqranın gətirib yerləşdirdiyi “erməni əsirləri” olduğunu “sübut” etsin. Lakin necə, hansı tarixi faktla?

İmperiya tarixçisi yeganə çıxış yolunu sonadək M.Xorenskidən özü istədiyi məzmununda sərbəst istifadə etməkdə görür. Elə buna görə də o, I Tıqranın Naxçıvanda guya məskunlaşdırdığı “Maday əsirləri”nin yeni nəslinin yarandığını iddia edir.

İ.Şopenin fikrinə davam edərək yazır: “Sonralar onların övladları IV yüzilliyədək mövcud olmuş Muratsan adlı nəsil yaratdılar. Ola bilsin ki, əvvəllər, Masis dağlarında və Sanaar vadisində yaşamış həmin bu madaylılar özləri ilə inanclarını gətiriblər və tərək etdikləri yurdlarının adlarını yeni məskənlərinə veriblər”.¹

İ.Şopen məsələni dolaşdırmağa çalışsa da, M.Xorenski Kiçik Asiyada yerləşdirdiyi “Armeniyanın çarı” Tıqrandan danışarkən Ağrı (ermənilərcə Masis, Ararat) vadisindən Şarur çöllərinə doğru Marların yaşadığını, burada “Maraket”, yəni “Marlar şəhəri” salındığını xəbər verir. Keşiş müəllif dostuna ünvanladığı məktubda Artaşesə (əslində “Mar/Maday əsilli” “Atarpatena əsilzadəsi” Artaksiyə - M.Xor.) həsr edilmiş Qoxtn rapsodlarının düzüb-qoşduqları “epik nəğmələrdən” danışarkən (İ.Şopenin dediyi «Naxçıvan və onun ətraf ölkələri» rapsodları) həmin coğrafiyada yaşayan qədim yerli əhalinin marlar olduğunu aydınca yazır.

“Vişaplar” (“Əjdahalar”) adlı erməni dastanında açıq söyülənir ki, Masis (Ağrı dağı) Əjdahanın (Astiyaqın) nəslinə, yəni Mmarlara məxsusdur.

Mar/Maday/Maq tayfaları Ön Asiyanın və Qafqazın ən qədim başqa qohum Türk tayfaları ilə, o cümlədən, oğuzlarla birlikdə Azərbaycan türklərinin soykökündə əsaslı şəkildə iştirak etmiş əhəlidir.

Bəs hansı səbəbdən guya “Muratsanlar” («Marlar») yoxa çıxırlar?

Şopen qədim Nəxcuan ölkəsini “erməniləşdirmək” məqsədilə parlaq tarixi gerçəkliyə çəkdiyi qara rəngi bir qədər də tündləşdirir: “IV əsrdə parsyalılar Naxçıvanı viran etdilər və onun sakinlərinin çox hissəsini əsir götürdülər, belə ki, V yüzilliyin sonunda bu şəhər əhəmiyyətsiz bir yerə çevrildi”.²

Əvvəla, qədim müəlliflər Naxçıvanın Perslər – istər Əhəmənililər, istər Sasanilər dövrü “viran” edilməsi barədə məlumat vermirlər. Əksinə, tarix xəbər verir ki, Əhəmənilərin dövründə imperiyanın ən çiçəkli əyalətlərindən olmuş qədim Nəxcuan Atarpatin satraplığı illərindən başlayaraq, yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. O, müstəqil Atarpatena dövlətinin

¹ Rəvayət çarına necə də dəqiq “hakimiyyət” tarixi qoyur!

² İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.319.

³ M. Xorenski “Tıqranakert” adında rəvayət şəhərinin “inşa” tarixini Astiyaqın səltənət dövrünə, yəni m.ö. VI əsrə aid etdiyi halda çağdaş erməni tarixçiləri onu II Tıqran (m.ö. 565-55) adlandırdıqları çarla əlaqələndirirlər. Hətta rəvayət “Tıqranakert”ni Kiçik Asiyada çox sərbəst şəkildə Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinə “koçürürlər” və onu ölkənin bir neçə əyalətində yerləşdirirlər.

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.319.

² Yəni orada, s.350.

yaranişı ilə Azərbaycan türklərinin, bir xalq olaraq, yaranmasında, formalaşmasında və inkişafında əsas rol oynamış, ölkənin mə'nəvi, siyasi, mədəni və iqtisadi həyatında baş vermiş yeni vahid prosesdə m.ö. milliklərdən gələn tarixi zamandan iştirak etmiş ulu kökdən Türk ölkəsidir.

İkincisi, İ.Şopenin Naxçıvanı "viran qoyduğu" əsrlərdə də bu vilayət Sasanilər səltənətinin marzbanlıq müstəqilliyində yaşayan Qafqaz Oğuz Albaniyasının tərkibində olan əyalətlərdən biri idi. Ona görə də imperator tarixçisinin erməni kilsə rəvayəti əsasında qədim Oğuz Albaniyasının Qərb əyalət tarixini saxtalaşdırması heç cür həqiqətə uyğun deyildir.

Bəs İ.Şopenin məqsədi nə idi?

Sualın cavabını müəllifin aşağıdakı sözlərindən başa düşmək o qədər də çətin deyildir. Fikrin davamında o yazır: "...amma sonradan o, yenidən çiçəklənməyə başladı və X yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvan artıq Vaspurakanda hökmdarlıq edən Artsuruni sülaləsinin hakimiyyəti altında olan mühüm bir şəhər idi".¹

Bəs Artsuruni hansı tarixi şəxsiyyətdir?

Sualın cavabı qarşısında həm Şərq tarixi, həm də İ.Şopen susur. Rus tarixçisi yalnız susmur, erməni keşişinin riyakar toruna düşdüyü üçün o, xəcalət təri tökür!...

Əvvəla, ədəbiyyatda "Vaspurakan" adı ilə nişan verilən çarlığın erməni babaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. O, "Herodot Skifiyası" adlandırılan geniş çöllərdən Qafqazı aşıb, Ön Asiyaya gələn Türk-İskit tayfa birləşməsinin başçısı Asparukun adını tarixləşdirən toponimdir. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

İkincisi, xatırladaq ki, qədim Nəxcuan mənəvilərinin, madayların, əhəmənilərin, atarpatenəvilərin, partların, albanların, sasanilərin yaratdıqları dövlətlərin tərkibində Şərqlə Qərbi birləşdirən ticarət yolunun üstündə yerləşən yüksək mədəniyyətli gözəl və parlaq Türk şəhəri kimi qədim müəlliflərin, dünya səyyahlarının diqqətini cəlb etmişdir. Bu qədim odlar ölkəsinin "Nəqşi-Cahan" adı ilə hələ IX əsrdə Ərəb tarixçiləri tərəfindən Azərbaycan türklərinin qədim ölkəsi kimi yazıya alınması X əsrdə Naxçıvanın uydurma erməni "çarlığının" tərkibinə daxil edilməsi kilsə saxtəkarlığından gələn xəstə ağılın məhsulundan başqa bir şey deyildir.

Mə'lumdur ki, Rus çarı Mart 1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ləğv edir və hər iki xanlığın ərazisində, dünya tarixində ilk real erməni dövləti olaraq, mərkəz İrəvan şəhəri olmaqla yenidən məskunlaşdırılmış köçkün və qaçqın erməni ailələrinin hesabına Ön Asiyanın qərb əyalətlərinə, Rusiyaya, Ukraynaya, Polşaya, Qərbi Avropaya, Amerikaya və s. ölkələrə vəhşi ot toxumu kimi səpələnmiş bütün ermənilərə ilk tarixi şans verir, qısa ömürlü olsa da, onlara Rusiyanın tərkibində "erməni vilayəti" təşkil edir.

İ.Şopen işğal ərazisində Rus imperatorunun özünü ev sahibi kimi aparmasına və qaçqın erməni icmasının Qafqaz tarixinə işarə ilə yazır:

"Persiya ilə 1828-ci il fevralın 12-si bağlanmış Türkmənçay sülh müqaviləsi nəticəsində Rusiya dövlətinə birləşdirilmiş erməni vilayəti bizim geniş vətənimizin (!) cənub-qərb hüdudunu təşkil edir".¹

Yuxarıda deyilənlər problemin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə Qərbi Azərbaycanın torpaqlarını İ.Şopen "Armeniya" adı ilə güya m.ö. 565-520-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş I Tigranla, Y.A.Manandyan isə, müəllifin fikrincə, m.ö. 95-55-ci illərdə "Böyük Armeniya" çarı II Tigranla, daha sonralar başqa arman çarlarının adı ilə əlaqələndirərək erməni tarix ədəbiyyatının siyasi illuziyadan başqa bir şey olmadığını aşkara qoymuşlar. Məhz buna görə də istər I Artasheslə, istər II Tigranla, istərsə də başqa rəvayət çarları ilə əlaqədar "armyan tarixi" yazan müəlliflər bir-birini qət'i təkzib edirlər. Məsələni, başqa bir tarixçinin fikri.

Q.X.Sarkisyan da ustadı Y.A.Manandyanın iddia etdiyi "II Tigran Artaksi" versiyasını qəbul etmir. O, məsələni tam fərqli qoyur.

Məsələni, Q.X.Sarkisyanın II Tigran adlı çarı Artaksinin səltənət varisi deyildir. Əksinə, o, Artaksinin (Artashesin) atası Zarehin hakimiyyətinə son qoymuş, taxt-tacını ələ keçirmişdi.

Q.X.Sarkisyanın II Tigranı Y.A.Manandyanın və eyni fikir tərəfdarlarının rəvayət qəhrəmanları kimi, Ön Asiyanın Şərqlə doğru coğrafi koordinatları mə'lum olmayan "Armeniya"dən ayağa qalxaraq, fantastik hərbi yürüşə çıxır. Bu epizodda da Q.X.Sarkisyan fərqlənməyə çalışır. Belə ki, onun II Tigranı Ön Asiya və Qafqaz torpaqları uğrunda təkəcə Part (Parfya) dövləti ilə deyil, eyni zamanda, Atarpatena çarı ilə müharibələr aparır və hər ikisinə də qələbə çalır. Müəllif yazır: "Erməni qoşunları Parfya hökmdarlarının paytaxtı Ekbatanadək gəlib çatdılar. II Tigran Şərqdə öz vəziyyətini sülalə nigahları vasitəsilə möhkəmlətdi (qızını Atarpatena hökmdarına, bacısını isə Parfya hökmdarına ərə verdi) və özünü "çarlar çarı" e'lan etdi".²

Q.X.Sarkisyanın soruşmaq lazımdır ki, ona II Tigranın "armyan ordusunun" "fatehlik tarixi" ilə əlaqədar mə'lumat hansı mö'təbər qədim qaynaqlardan, xüsusən arxeoloji, antropoloji və linqvistik tapıntılardan mə'lumdur?

İnsan tarixi heç bir erməni müəllifini, o cümlədən, Q.X.Sarkisyanı müdafiə etmir. Çünki onlar filoloji obraz olan "erməniləşdirilmiş" atarpatenəli çar Tigranla Şərqlə qədim keçmişinə yeni siyasət dövrünün xəstə ifrat şovinist erməniçilik mövqeyindən yanaşırlar. Belə ki, erməni müəllifləri filoloji obraz olan M.Xorenskinin güya VI əsrdə yaşamış Tigranın m.ö. I əsrdə II Tigran adı ilə tarixi şəxsiyyətə çevrirdi və hətta rəvayət şəhəri Tigranakertin "tarixini" də öz qəhrəmanlarının ünvanına bağlamağı unutmuşlar.

Maraqlı odur ki, erməni tarixçiləri bu məqamda "Tigranakert" adında bir neçə şəhərin "mövcudluğundan" bəhs edirlər.

Məsələni, onlar m.ö. VI əsrlə əlaqələndirilən (M.Xorenski) Tigranın güya saldırdığı Tigranakerti Türkiyə Respublikasının ərazisində Diyarbəkr şəhərinin aşağı qatında yerləşdirirlər, m.ö. I əsrdə güya Armeniya "çarı"

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.346.

² Q.X.Sarkisyan. Tigranakert. M., 1960, s.50.

olmuş II Tiqranın "inşa etdirdiyi" Tiqranakert şəhərlərini Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və başqa coğrafi ərazilərində lokalizə edirlər.¹ Birinci Tiqranakert Türkiyədən, ikinci Tiqranakertlər Azərbaycandan torpaq iddiası ilə əlaqədar uydurulmuşdur. Ancaq erməni tarixçiləri bir həqiqəti bu günə qədər anlamaq istəməmişlər və anlamaq da istəmirlər ki, rəvayət tarixi torpaq tarixi, gerçəkliyin tarixi deyildir!

II Tiqranlı Atarpatena və Part (Parfya) çarları arasında olan məqsədli "qohumluqdan" danışan Q.X.Sarkisyanın sözlərinin tarixi gerçəkliklə heç bir əlaqəsi olmasa da, burada gizlədilməsinə heç bir əsas görmədiyimiz təkzibedilməz bir həqiqət var: iki erməni bakirə şahzadəsini iki Türk çarının seks yatağına rəvayət çarı II Tiqranın adı ilə atan XX əsrin erməni tarixçisi Azərbaycan türklərini bu günkü fəlakətə salmış tarixi bəlanın öten yüzilliklərdən (Rəvan xanın Şah İsmayıl Xətaiyə ünvanladığı məktub ermənilərin hansı alçaqlıqlara əl ataraq Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazilərində təkamülə məskunlaşmağa çalışdıqlarının tarixini sübut edən rəsmi dövlət sənədidir. Bu barədə bir qədər sonra.) olduğu kimi nişan verir. Başqa sözlə desək, Q.X.Sarkisyanın e'tirafından yalnız bir tarixi həqiqət inkaredilməzdir: erməni "kişisi" (əgər təbiətən leksikonlarında "namus" və "qeyrət" sözü olmayan və bu məxluqa "kişi" demək mümkünsə!) işini aşırmaq, istədiyi mənsəbə yüksəlmək naminə arvadını, qızını, gəlinini Türkün millət atalarının seks yatağına atmaqla, tarixi ən'ənə olaraq, günü-müzə qədər, əsrlər boyu özünə şərəf işi bilmişdir.

Tarixi mənbələrdə qeydə alınmış hadisələr sübut edir ki, erməni keşişləri hələ erkən orta əsrlərdən başlayaraq, xüsusi hazırlanmış plana uyğun Kiçik Asiyadan Azərbaycan türklərinin qədim ərazilərinə günümüzə mövsümi işlə çörək qazanmağa gəlmiş erməni ailələrini burada məskunlaşdırmaq üçün qız-gəlinini Türk kişiləri ilə zinalığına xüsusi şərait yaratmasına fədakarlıq göstərmişlər.

Türklərin ən zəif yerini barometr həssaslığı ilə təyin edən erməni keşişlərinin orta əsrlərdən başlayaraq, ən güclü silaha çevirdikləri erməni kilsə fahişəliyi ilə Qafqaz Oğuz Albaniyasının torpaqlarını qurd səbri ilə qarış-qarış sakitcə, astaca-ustaca işğal olunduğunu təsdiq edən tarixi sənədlərdən yalnız bir nümunəni kitabımızın sonunda verməklə kifayətlənəcəyik.

Xatırladaq ki, fantastik "fateh" II Tiqranın "çarlar çarı" titulu "qadın əməliyyatı" tədbiri keçirməklə dövrün iki Türk dövlətinin tarixini "erməniləşdirərək" Q.X.Sarkisyan keşiş müəlliflərdən miras qalmış rəvayət hekayələrini "tarix" adı altında dünya ictimaiyyətinə "armyan tarixi" kimi sırayan ustası Y.A.Manandyandan və başqa soydaşlarından heç nə ilə fərqlənmirdi.

Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün həm Atarpatena, həm də Part dövlətlərinin tarixi keçmişi ilə əlaqədar bəzi məqamları yada salmaq yerinə düşərdi.

Hər şeydən əvvəl xatırlatmaq lazımdır ki, ilkin Atarpatena və Oğuz Albaniyası, daha sonrakı yüz illiklərdə Part dövləti və onun çarları qədim

Şərqi qüdrətli imperiyası olmuş Maday dövlətinin həm qandaş, həm dindaş varisləri idilər. Bu varisliyin hüdudları Şərqdən Hindiquş dağlarından başlayırdı, Qərbdə Kiçik Asiyada Qalis (indiki Qızıl İrmak) çayında, Ön Qafqazda bir cənubda Pont dənizinin Cənubi-Şərqi, daha dəqiqi Fasis (Rion) çayının Şimalından, yəni Kolxidanın cənub qonşuluğundan başlayaraq sıralanmış Qafqaz dağlarının Kırk dənizinə söykəndiyi yerdə sona çatırdı.

Əksər qədim müəlliflərin əsərlərində və mö'təbər qaynaqlarda bu barədə kifayət qədər mə'lumatlar var. Məsələn, Herodot Maday imperiyasının Ön Qafqaz ərazilərinin Şimal-Qərb hüdudlarının qədim Kolxidaya di-rəndiyini xəbər verir.¹

Görkəmli madayşünas İ.M.Dyakonov² və tanınmış qafqazşünas A.P.Novoseltsev³ və başqa müəlliflər çölçü İskit-Türk tayfalarının Fasis (Kolxidanın cənubundan keçərək Qara dənizə tökülən indiki Rion çayı – Ə.T) çayı istiqamətində Maday ərazilərinə daxil olduqlarını yazarkən Baş Qafqazın Kolxida-Maday keçidini nəzərə alır və Herodotun fikrini təsdiq etmiş olurlar.

Qədim Yunan müəllifi Polubiy⁴ də (m.ö. II əsr) Atarpatenanın Qafqaz hüdudlarının bir hissəsinin " m.ö.III əsrin son qərinasında bir tərəfdən Fasisdən yuxarı Pont dənizinə, digər tərəfdən Kırk (Kaspi – Ə.T) dənizinə çatdığını" xəbər verir. Həmin vilayətlər Əhəməni satraplıqları kimi, imperiya səltənətinin ən'ənəvi Maday varislərindən olan Atarpatın hakimiyyəti altında idi.

Başqa sözlə desək, tarixin bu çağlarında Alban Oğuz tayfası ətrafında vahid ittifaqda birləşən Atarpatın mənsub olduğu eyni ata – ananın törəmələri olan Ön Qafqaz Oğuz eli də Atarpatenanın tərkibinə daxil idi. Bu fikir Arrianın verdiyi mə'lumatda da öz təsdiqini tapmışdır. Başqa sözlə, Arrianın⁵ Makedoniyalı Aleksandra qarşı Əhəməni ordusunun tərkibində Maday satrapı Atarpatın "madaylarla yanaşı kaduslardan, albanlardan və sakasenlərdən ibarət birləşmələri də vuruşurdu" xəbəri sübut edir ki, Ön Qafqaz əraziləri tarixin bu çağlarında Atarpatın hakimiyyəti altında idi. Bu vaxtdan tarixdə əfsanəvi qəhrəmanlar kimi nişan verilən Qafqaz Türk qadın tayfası (Amazonkalar) barədə Arrianın verdiyi xəbər də maraqlıdır: "Maday satrapı Atarpat Aleksandra 1000 nəfər Amazonka bağışlamışdı. Onlar kişi geyimi geymiş, yüngül silahlarla yaraqlanmışlar"⁶.

Arrianın bu xəbəri Atarpatenanın hüdudlarının Terekə doğru geniş bir ərazini əhatə etdiyini təsdiq edir.

Mənbələrdən mə'lum olur ki, Atarpat nəinki ona tabe olan satraplıqlarda, habelə imperiyanın ərazisində böyük nüfuza malik sərkərdə və ədalətli dövlət başçısı kimi sevilirdi.

¹ Herodot. Tarix. M, 1888, s.104

² İ.M.Dyakonov. Midiya tarixi. M - L. 1956, s.339

³ A.R.Novoseltsev. Makedoniyalıların hakimiyyət məsələləri və qədim Gürcüstanı haqqında. Tiflis, 1976, s.107.

⁴ Polubiy, IV., 55.

⁵ Arrian. Anab., III, 8, 4.

⁶ Arrian. Anab., III, 8, 4.

¹ S.T. Yeremyanın tərtib etdiyi saxta xəritələrə bax.

İmperiyanın tərkibində ən güclü tayfa birləşmələri olan ədəbiyyatda adları çəkilən albanlar, kadusilər, sakasenlər və başqa yerli Türk tayfaları Perslərin səltənətinə daxil olsalar da, Əhəmənilər sarayına tabelilikdən daha çox, ölkənin ən nüfuzlu valisi və müdrik hərbi sərkərdəsi qan bir, dil bir olan Atarpata yaxın idilər.

Bunun səbəbi həmin dövrdə Ön Qafqazın Pont dənizinin Cənub – Şərqi qəndən Kırkən dənizində Atarpataın satraplığına aid olmasında deyil, Araz çayının hər iki sahilində məskunlaşmış qədim yerli əhalinin bir qismi eyni atasının övladlarıydısa, digəri başqa bir sülalə budağına mənsub, lakin vahid Türk soykökünə bağlı qohumlarıydılar.

Xatırladaq ki, hər bir adda olan tayfa birləşməsinin öz başçısı, öz sərkərdəsi olmuşdur. Çağdaş Azərbaycan türklərinin xoşbəxtliyi ondadır ki, həmin hərbi tayfalar müdrik dövlət başçısı, qüdrətli sərkərdə Atarpataın ətrafında birləşmiş və həmin çağdan da bu qan, can birliyi ümumi milli tarixin əsası olan “Odlar yurdu Ana Vətən”, yaxud “Odlar yurdu” (yəni “Atarpatakan”) deyilən ayrı – ayrı tayfaların birliyindən yaranmış tayfa – dövlət quruluşundan mütəşəkkil vahid dövlət sistemli quruluşa keçmişlər.

Azərbaycan türklərinin, bir xalq olaraq, ilk təşəkkülünün və onların vahid Vətəninin “Odlar yurdu” rəmzinin tarixi də məhz bu çağlardan, yəni m.ö. III əsrdən başlamışdı.

İkinci səbəb, saraydaxili çəkişmələrin son dərəcə kəs-kinləşməsindən istifadə edən kiçik Pers tayfasından olan Əhəməni sülaləsinin xəyanət yolu ilə onların babalarını səltənətdən salmaları və Türk tayfalarının qos – qoca Maday imperiyasının qanuni səltənətindən məhrum edilmələrində idi.

Bu və buna bənzər səbəblərdən Arazın hər iki sahilində yaşayan qədim Türk tayfaları Atarpataı özlərinin vahid hakimi olaraq qəbul etmişdilər.

M.ö. V əsrin sonu – IV əsrin əvvəllərində ölkənin idarəetmə mexanizmində hərəc-mərclik və özbaşınalıq hökm sürür. Satraplarda mənəm-mənəmlik, satraplıqlar arasında olan aramsız çəkişmələr Əhəmənilər səltənətinin xoşa gəlməyən gələcəyindən xəbər verirdi. Hər bir canişin özünü müstəqil hakim sayırdı.

Bütün bunlar III Daranın Yunan-Makedoniya ordusu ilə üz-üzə dayandığı döyüşdə öz acı nəticələrini verdi. Şübhəsiz, belə bir şəraitdə Əhəməni Dara sarayının ölkə nüfuzlu müdrik satrapa-Atarpata daha böyük ümidi və ehtiyacı var idi.

İlk mənbələrdə m.ö. 331-ci ildə baş verəcək məşhur Qauqamel döyüşlərindən əvvəl Atarpataın süvari kəşfiyyat hissələrinə komandanlıq etməsi, düşmənlə ağır döyüşlərdə Maday hissələrinin tərkibində Ön Qafqaz Türk tayfalarından ibarət güclü ordu birləşmələri yaratması onun hərbi istedadından xəbər verirdi.

M.ö. 331-ci ilin 1 oktyabr tarixində Qauqamel yaxınlığında Makedoniyalı Aleksandr III Daranın ordusunu darmadağın edir. Döyüş məqamında tərkibi Pers tayfalarından ibarət olan ordunun bəzi hissələri də yunanların tərəfinə keçirlər. Əhəməni çarı ona sadıq qalan kiçik bir dəstə ilə qaçağa düşür. O,

son ümidini Ekbatana bağlayır. Yunanlarla axıra qədər vuruşmaqda qərarlı olan Dara Atarpataın köməyi ilə Alban, Kaspi, Sakasen, Kadusi və başqa Qafqaz Türk tayfa birləşmələrindən ibarət təcili güclü müqavimət hissələri yaratmağa çalışır. Ancaq Əhəməni hökmdarının cəhdi nəticəsiz qalır.

Arrianın¹ verdiyi xəbərə görə, Atarpata atacağı səhv addımla başçılıq etdiyi satraplığı və mənsub olduğu günahsız qan qardaşlarını fəlakətlə üz-üzə qoymaqdan çəkinir. Ona görə də o, III Daranın məqsədindən kənarda dayanır.

Atarpataında özünü müdafiəsiz gören “çarlar çarı” ölkənin Şərqi əyalətlərinə qaçır və orada həlak olur.

Ekbatan Yunan-Makedoniya ordusuna qarşı çıxmadiğı üçün Aleksandr Atarpata olan düşmən mövqeyini dəyişir. Bununla da Atarpataın hakimiyyəti altında olan satraplıqlar vəhşiləşmiş istilacı yunan ordusunun tö-rədəcəyi fəlakətlərdən xilas olur.

Makedoniya ordusunun Əhəməni səltənətinin Şərqi əyalətlərinə, oradan da Hindistana olan yürüşündə Atarpata satraplığın əhatə etdiyi Cənub və Şimal əyalətlərindən topladığı cəsur Türk igidlərindən ibarət təşkil etdiyi çevik süvari və piyada birləşməsinin başında Aleksandr ilə birgə çiyin-çiyinə düşmənlərə qarşı açıq vuruş meydanında cavan imperatorun xüsusi ehtibarını və məhəbbətini qazanmışdı.

Asiyalı igidin istedadlı sərkərdə, qorxmaz, cəsur və çevik döyüşçü olduğunu gören Aleksandr onu makedoniyalılar qədər özünə yaxın “strateq”² və dəyanətli arxa hesab edir.

Məlum tarixi yürüşdən sonra Babilə qayıdan Aleksandr keçmiş Maday dövlətinin ərazilərini Böyük Maday və Kiçik Maday adı ilə iki hissəyə ayırır və Makedoniya daxil olmaqla ümumən imperatorluğu ayrı-ayrı inzibati ərazilərə bölür. Bütün satraplıqlara yalnız yunanlı canişinlər təyin edilir. Lakin Əhəmənilərin süqutundan sonra “son pers satrapı” Atarpata yeganə yerli əyan olaraq əvvəlki vəzifəsində saxlanılır. Böyük Maday ayrı-ayrı Yunan çarlıqlarına bölünür. Əhəmənilər dövründə Atarpata aid olan satraplıqlar “Kiçik Maday” adı ilə yenə də onun hakimiyyətinə verilir.

Bununla da tarixdə “Kiçik Maday”, yaxud “Atarpata Madayı”³ adlanan müstəqil dövlət m.ö. 328-ci ildə yaranmış olur.

Makedoniyalı Aleksandr m.ö.323-cü ildə vəfat edəndən sonra imperatorun Roksanadan olan oğlu Aleksandr körpə olduğu üçün onun qardaşı Arriy III Filip adı ilə hakimiyyətə gəlir. Ancaq o, ölkəni idarə etmək qabiliyyətində deyildir. Ona görə də imperatorluğun idarəsini Asiya ordu birləşməsinin şöhrətli sərkərdəsi Atarpataın qızının əri Perdikk öz öhdəsinə götürür.⁴

¹ Arrian. Anab., III, 19, 3.

² M.Xorenskiyə “Atarpata əsli zadəsi” Artaşesin Selevk çarı III Antioxun dövründə “strateq” adlandırılması Makedoniyalı Aleksandrın Atarpata verdiyi Yunan hərbi rütbonun («strateq» - «komandan») nəslən daşınmasıdır.

³ Ətraflı bax: Strabon. Coğrafiya, s. 493.

⁴ F.Şaxermayr. Makedoniyalı Aleksandr. M., 1984, s.356.

M.ö. 321-ci ildə Perdikk həlak olandan sonra keçmiş Əhəməni əraziləri yenidən Yunan-Makedoniya çarlıqlarına bölünməyə başlayır. Lakin Kiçik Maday çarlığı bölünməz qalır.

Beləliklə, müdrik dövlətçilik və güdrətli sərkərdəlik istedadını şəxsiyyətində birləşdirmiş Atarpat babamız çevik siyasi ağılla qədim vətənimizi və ulu babalarımızı tarixi fəlakətdən xilas etdi və bununla da m.ö.IV əsrin 20-ci ilində Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş qohum Türk tayfalarının qədim dövlətçilik ənənələrini davam etdirən yeni müstəqil dövlətin əsasını qoymuş oldu. Sonradan ölkə Atarpatın şərəfinə "Atarpatena" adı ilə tarixləşdi.

Polubiy¹ xəbər verir ki, Atarpatın dövründə olduğu kimi, m.ö. III əsrin 20-ci illərində Atrabarzanın hakimiyyəti illərində də dövlətin Şimal sərhədləri Qərbdən Pont² dənizinə, Şərqdən Kırkan dənizinə çatırdı. Çünki Makedoniyalı Aleksandrın Atarpatın şərəfinə onun sülaləsinə verdiyi çar varisliyi imtiyazı görkəmli sərkərdə Selevkin 10 oktyabr m.ö. 312-ci ildə əsasını qoyduğu Selevkilər səltənəti epoxasında da Yunan-Makedoniya dövlətçilik ənənələrinə hörmətlə yanaşan hakimlər Atarpatenanın müstəqilliyinə toxunmurlar. Strabon Atarpata işarə ilə yazır: "...indi də onun ailə varisliyi qorunub saxlanılır"³

İ. M. Dyakonov və başqaları da qədim qaynaqlara istinad edərək həmin tarixin digər bir məqamını işıqlandıraraq yazırlar: "Əhəmənilərin süqutundan sonra son Pers satraplarından birinin oğlu (özünü çar e'lan edən Atarpat "son Pers satrapı" idi-Ə.T.) II Mitridat (m.ö. 300-266-cı illər keçmiş 19-cu satraplığı vaxtı ilə Atarpatın satraplıqlarından biri-Ə.T.) Pont çarlığına çevirdi"⁴

Şübhəsiz Suriya-Selevk çarı III Antioxun dövründə də "Atarpatena əsilzadəsi", "Mar/Maday əsilli" (M.Xor) Artaşesin (Artaksinin) Arme (Şupria) vilayətinə "strateq" təyin edilməsi də Makedoniyalı Aleksandrın Atarpatın "ailə varisliyi" ənənəsinin "qorunub saxlanması" ilə əlaqədar "dövlətçilik" qanunlarına əsaslanırdı.

İndiki Türkmənistan ərazisində Part dövlətini yaratmış Arsaklı çarlarının dövründə Artaksinin (ermənilərcə Artaşesin) m.ö. 188-ci ildə müstəqil çarlıq e'lan etdiyi Arme (Şupria) ölkəsi yeni bir epoxaya daxil olur.

Azərbaycan türklərinin ilk təşəkkül tapdığı qədim dövr tarixinin kiçik Asiya səhifəsini, qısa da olsa, bir qədər başqa şəkildə izah etməyə çalışaq.

M.ö. 250-ci ildə Oksa (Ceyhun, indiki Amu-Dərya) çayı sahillərindən güclü qüvvə ilə Selevkilərin Part satraplığına daxil olan Parn Türk-İskit tayfa ittifaqı Yunan satrapını məhv edir, öz tayfa başçılarını hakimiyyətə gətirir. Bununla da ümumtürk tarixində növbəti güdrətli dövlətin əsası qo-

¹ Polub., V, 55.

² Gürcülərin kilsə ədəbiyyatı olan "Kartlis Tsoxovreba" və "Moktsevey Kartlisay" da indiki Gürcüstan ərazisində madayların m.ö. III əsrdə olan hakimiyyətlərindən danışır. Burada işlənən "Persid" sözü Atarpatena madayları kimi başa düşülməlidir. Qarşıda Mesxet hakimi atarpatenalı Maq nəslindən olan çarından danışılacaqdır.

³ Strabon. Coğrafiya, s. 495

⁴ İ.M. Dyakonov, V.D. Neronova, İ.S. Svetsitskoy. M.ö. IV-III əsrlərdə müstəqil dövlətlər. - Qədim dünya tarixi. M. 1989, s. 384

yulur. Dünya tarixində bu qurum ya Parfya (Part) dövləti, ya da başçısının - Arsakın şərəfinə Arsaklı səltənəti adı ilə tanınır.

Tarix xəbər verir ki, əhalisi eyni vahid Türk soykökündən olan Atarpatena və Part dövlətləri Qərbin daha dəhşətli hərbi maşını olan romalılara qarşı mərkəzləşdirilmiş komandanılıqda birləşərək vuruşurdular.¹ Bu dövrdə Arme ölkəsi coğrafi quruluşuna görə hər iki tərəfin dağıdıcı döyüş meydanına çevrilmişdir. Əslən Arme (Şupria) ölkəsindən olan yerli Mar tayfaları arasından çıxmış Artaksilər Atarpat nəslinə mənsub çarlar idilər. Onların yaratdıqları iki yüz illik Artaksilər çarlığı Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş Ön Asiya türk tayfalarının tarix səhnəsinə gətirdikləri qədim Şərq dövlətlərindən biridir. Qərbi Avropanın XIX əsrin əvvəllərində işə saldığı "Türksüz qədim Ön Asiya" ideoloji maşını tərəfindən dolaşığa salınmış Arme/Armenia ölkə əhalisi olan Mar tayfalarının yaratdıqları tarix Azərbaycan türklərinin ilk təşəkkül dövrünün Kiçik Asiya səhifələrindən birini əhatə edirdi. Çox təəssüf ki, bu tarixi həqiqət, hətta Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən ədəbiyyatda işıqlandırılmamışdı. Elə bu səbəbdən də Atarpatena əhalisi tərəfindən epikleşdirilmiş "Atarpatena əsilzadəsi", "Mar/Maday" əsilli (M.Xorenski) keçmiş Arme Yunan-Selevki satrapı, çar Antioxun "strateqi" – komandanı Artaksi (ermənilərcə Artaşes), onun oğlu Artavaz və nəvəsi Tiqran (ermənilərcə II Tiqran) erməni keşiş ədəbiyyatında uydurulmuş "Armeniya"nın çarları olaraq «erməniləşdirilir».

Maraqlısı odur ki, M.Xorenskidə bəzi epizodlarda Artaşes və Tiqran Mar/Maday nəslilə əlaqələndirildiyi halda, digər bölmələrdə onlar "Arşakuni" adlandırılırlar.

Part-Atarpatena Türk əhalisinin Qərbin iki ən dəhşətli müstəmləkəçi hakimiyyətinə qarşı olmuş mübarizə tarixi, habelə həmin dövrdə vahid kökdən gələn mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixi ətrafında geniş araşdırmalar aparılmaması, ümumtürk tarixinin tərkib hissəsi olan hər iki dövlətin ümumi və fərdi hüduqlarının aşkarlanmaması Türk tarixini "armyan Arşakiləri" adı altında "erməniləşdirmək" üçün erməni keşiş müəlliflərinə və tarixçilərinə şərait yaratmışdı. Məhz bu səbəbdən də M.Xorenskidə ya atarpatenalı, ya da arsaklı olsun, fərqi yoxdur, etnik mənsubiyyətəçə Türk olan Tiqran II Tiqran adı ilə "erməniləşdirilir", Selevkiləri əzib Ön Asyanın Şərqiindən çıxaran və onları Kiçik Asiyaya sıxışdıran, Roma kimi imperatorluğa qarşı güdrətli dövlətlər olmuş Atarpatena və Part guya onun "əli ilə" "məhv edilir", mövcud olmayan erməni "dövlətçiliyi" yaradılır, o, "çarlar-çarı" titulu ilə "tarixləşdirilir".

Erməni tarix ədəbiyyatında mübahisəli problemlərdən biri də "Tiqrnakert" şəhərini kim, hansı dəqiq tarixdə, hansı coğrafi ərazidə inşa etdirmişdi? - sualına veriləcək cavab fikir ziddiyyətləri xaosunda bu günə qədər açıq qalmışdır.

¹ Plutarx. Ant. XXXVII, XLIX, XLVI, L; Dion Kassiy, X, IX, 27; Ö.Mommsen. Roma tarixi. s.331, 333; İ.M.Dyakonov. Midiya tarixi, s.216; A.Q.Bokşanın. Parfya və Roma, II, M., 1966, 109, 115, 116, 117.

Tiqranakert haqqında ilk mə'lumat anonim keşiş M.Xorenskinin istifadə etdiyi rəvayətdə verilir. Guya Astiyaqı açıq döyüşdə qətlə yetirən Tiqrان Haykid (bə'zən ona "Tiqrان Ervandian" deyirlər) bacısı Tiqrانuini çoxsaylı güclü çar mühafizə hissəsinin müşayiəti ilə "Armeniya"ya (harada yerləşdiyi mə'lum olmur) öz adına inşa etdirdiyi "Tiqrانakert" şəhərinə yola salır.

İlkin mənbədə verilən bu mə'lumatın məzmunu İ.Şopendə məqsədli şəkildə saxtalaşdırılır. Müəllifin burada başlıca niyyəti Naxçıvanın ilkin tarixini m.ö. VI əsrdə guya yaşamış "I Tiqrان" adlandırdığı rəvayət çarının tarixinə bağlamaq və Azərbaycan türklərinin qədim ölkəsini "erməniləşdirməkdir". Məsələn, İ.Şopendə M.Xorenskinin Tiqranı I Tiqrان adlandırılır və guya o, Astiyaqa çaldığı qələbədə sonra əsir götürdüyü madaqları məskunlaşdırdığı Naxçıvan ölkəsini bacısı Tiqrانuiyə tapşırır.

Erməni tarix ədəbiyyatında dolaşmış məsələlərdən biri də budur ki, M.Xorenskinin Tiqrان Haykidini XX əsrin erməni tarixçisi Y.A.Manandyan dövrün tələblərinə uyğun olaraq, "II Tiqrان Artaksi" adı ilə I əsrə gətirməklə m.ö. VI əsrə aid edilən rəvayət "tarix"ini yeni siyasi baxışla reallaşdırmağa, onu modernizə etməyə çalışır və bu məqsədlə də II Tiqranı Tiqrانakert şəhərinin "mə'marı" kimi qələmə verir. Erməni müəllifi qeyd edir ki, "Tiqrانakert" şəhərinin yerləşdiyi yeri müəyyənləşdirmək "çox əhəmiyyətlidir". Lakin harada?!

Tiqrانakertlə əlaqədar ciddi elmi axtarışlar aparan erməni tarixçisi Q.X.Sarkisyan problem ətrafında olan fikirlərə yekun olaraq yazır: "Tiqrانakert haqqında nisbətən çox ədəbiyyat var, amma demək olar ki, alimlər arasında mübahisələr doğuran yalnız bir problem – şəhərin lokalizə edilməsi problemi nəzərdən keçirilir. Həmçinin Tiqrانakertin hansı şəraitdə yaranması məsələsinə də toxunulur".¹

Y.A.Manandyan Tiqrانakerti Tiqr (Dəclə) çayından 150 km aralı məsafədə olan indiki Farkina şəhərinin ərazisində lokalizə edir.²

Alman tarixçisi Ö.Mommsen "Tiqrان şəhəri"ni Fərat çayının yuxarı axarında Mesopotamiya ilə sərhəddə yerləşdirir.³

M.O.Darbinyan-Melikyan da Tiqrانakerti II Tiqrانın "indiki Farkinanın" deyil, Diyarbəkri ərazisində inşa etdirdiyini yazır.⁴

Q.X.Sarkisyan Tiqrانakertin lokalizasiyası ətrafında olan mübahisələri belə yekunlaşdırır: "Bir vaxtlar şəhərin dəqiq yeri məsələsi elmdə çoxlu mübahisələrə səbəb oldu. Bütün mənbələr şəhərin Tiqrان (Dəclənin) yuxarı axarı rayonunda yarandığına işarə edirlər, amma bə'zilərində görə, o, Tiqrانın məcrasından cənubda, digərlərinin mə'lumatlarına əsasən isə oradan şimalda yerləşirdi".⁵

M.Xorenski Astiyaqla Kirin dövründə guya yaşamış "Tiqrان" adlı "Armeniya çarı"nın adına birçə dənə şəhər (Tiqrانakert) "salırsa", gör onun

varisi S.T.Yeremyan II Tiqrانın (onun fikrinə, m.ö. 95-56) ünvanına neçə-neçə Tiqrانakert yazır.

Məsələn, onun "Axdznik" adlandırdığı ərazidə Tiqrانakert, Arsakda (Dağlıq Qarabağda) Tiqrانakert, Utikdə Tiqrانakert, Qoxtda (kilsə ədəbiyyatında indiki Culfa şəhərinin yerində lokalizə edilir. Hətta burada müəllif rəvayət şəhərinə inşa tarixi qoyur-m.ö.77 – Ə.T.) Tiqrانavan və s. və i.a.¹

Buradan aşkarca görsənir ki, m.ö. VI əsrin Tiqranı anonim keşiş M.Xorenskinin qələmi ilə kilsədə rəvayət həyatına qovuşursa, öz adına şəhər (Tiqrانakert) salırsa, Y.A.Manandyan və onun fikir davamçıları "erməni tarixinin atası"nın qəhrəmanını beş yüz il sonra II Tiqrان namına tarixdə olmayan "Armeniya"da "hakimiyyətə gətirirlər". Burada bir məqsəd Rus çarının qədim Azərbaycan torpaqlarında xarici ölkələrdən gətirib yerləşdirdiyi yurdsuz-yuvasız, tarixən qaçqın və dilənçi həyatı yaşayan erməni ailələrini yerli-köklü əhali olduğunu sübuta yetirməkdir. İkinci məqsəd M. Xorenskinin adı ilə kiçik Asiyada yerləşdirilmiş Tiqrانakertin tam məqsədə aparmadığını gören erməni tarixçiləri eyni adlı şəhəri Qafqaz Oğuz Albaniyasının ayrı-ayrı ərazilərində lokalizə etməklə mifik "Böyük Armeniya"nın fantastik "Qərbi Armeniya" və "Şərqi Armeniya" "bölgülərini" reallaşdırmaq və bununla da qanlı torpaq iddialarına "tarixi" əsas yaratmaqdır. Lakin təkzibedilməz bir həqiqət kimsə unutmamalıdır ki, erməni və muzdlu ermənipərəst müəlliflərin əsərlərində söhbət gerçək tarixdən deyil, rəvayət "tarix"indən, rəvayət hadisələrindən gedir. Təsadüfi deyildir ki, Tiqrانakertin, yaxud S.T.Yeremyanın və burada adı çəkilən və çəkilməyən müəlliflərin nişan verdikləri tiqrانakertlilərin lokalizasiyası ilə əlaqədar erməni arxeologiyası bu günə qədər susur.

Əgər Tiqrانakert şəhərinin, yaxud tiqrانakertlərin tarixən "mövcudluqları" barədə, necə deyirlər, iynənin ucu qədər işıq yolu olmuş olsaydı, şübhəsiz, ermənilər gor eşən kimi, həmin ərazini eşim-eşim eşər, didim-didim didər, oradan "qədimdən qədim erməni tarixi" "tapardılar".

Erməni tarix ədəbiyyatı sübut edir ki, elmi tarixin ana bazisi – arxeoloji kəşfiyyat, antropologiya və linqvistika susarkən, sözsüz, saxtakarlığa meydan açılır.

Bu baxımdan bir neçə nümunənin qarşılaşdırılmasından tam aşkar oldu ki, Tiqrان adlı "armyan" çarı ilə əlaqədar qələmə alınmış "armyan", yaxud "Armeniya" "tarixləri"nin elmi tarixin təsdiq etdiyi reallıqla heç bir əlaqəsi yoxdur.

Əgər problem ətrafında bizim gəldiyimiz nəticəni qəbul etməyən olarsa, o zaman, erməni və ermənipərəst müəlliflərin I Tiqrانın m.ö. VI əsr, II Tiqrانın m.ö. 95-55, yaxud m.ö. 89-36 və sair illərə aid etdikləri hakimiyyət dövrünün real gerçəklikdə "mövcud olduğunu" sübut edəcək etnoarxeoloji, etnoantropoloji və etnolinqvistik maddi-mədəniyyət nümunələri meydana qoymalıdır.

¹ Q.X.Sarkisyan. Tiqrانakert. M., 1960, s.23.

² Y.A.Manandyan. Göstərilən əsəri, s.98.

³ Ö.Mommsen. Roma tarixi, III, s.44.

⁴ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat, s. 15.

⁵ Q.X.Sarkisyan. Göstəridən əsəri, s.51.

¹ S.T.Yeremyan. Şəhərlərin inkişafı və qədim Armaniya şəhər həyatı. VDI jurnalı. M., 1953, №3, s.11; Əlavə bax: Yene onun: Qədim Armaniya mədəniyyəti (m.ö.VI əsr, m.s.III əsr), İrəvan, 1988, s.97; Erməni xalqının tarixi, c.1, İrəvan, 1951, s.39.

Mövzumuz üçün maraqlı bir cəhət də odur ki, M.Xorenski ilə başlanan ənənəyə bağlı olan erməni müəllifləri Part (Parfya) imperiyasının Ön Asiyanın qərbində və Ön Qafqazda olan əyalətlərini "armyan Arşakiləri" adı ilə "erməniləşdirirlər" və bundan da ümumtürk tarixinin yüzilliklərini "qədim erməni tarixi" kimi qələmə verirlər.

Y.A.Manandyan, Q.X.Sarkisyan, S.T.Yeremyan və eyni fikir tərəfdarları başqa bir yanaşma ilə "armyan Arşakiləri" konsepsiyasını önə çəkməyə sələlər də bu müəlliflər də beş əsrə yaxın zaman ərzində Arsaklı sülaləsinin hakimiyyəti altında olmuş Ön Asiya və Ön Qafqaz vilayətlərinin ümumtürk tarixini II Tıqranın adına yazırlar. Hətta Y.A.Manandyan və onun fikir ardıcılığını bir qədər də irəli gedərək, açıq şəkildə Ön Asiya və Ön Qafqaz torpaqları uğrunda Şərqi tarixinin ayrı-ayrı yüzilliklərində Part-Selevk, Roma-Selevk, Part-Roma, Pont-Roma və s. arasında baş vermiş qanlı müharibələr tarixini və habelə erməni kilsəsində zaman-zaman ciddi redaktədən keçirilmiş və "erməniləşdirilmiş" "Atarpatena əsilzadəsi" (M.Xorenski) Artəşesin (III Antioxun Arme (Supria) valiliyində keçmiş canişin Artaksi) hakimiyyət varisi Tıqranın ünvanını və etnik mənsubiyyətini tam qaralayaraq onun üzərində yazdıqları "II Tıqran" mifik çarın adı ilə "özünüküləşdirmişlər".

Y.A.Manandyanın "II Tıqran və Roma" kitabında verilmiş "II Tıqran Artaksi" konsepsiyasını tarixilik baxımından işıqlandırmaq üçün ayrı-ayrı maddi-mədəniyyət nümunələrinə, xüsusən mifoloji və epik ədəbiyyat nümunələrinə istinad etdik. Araşdırma zamanı təkzibedilməz bir tarixi həqiqət meydana çıxdı ki, Artəşes də, Tıqran da "Avesta"-nı ərsəyə gətirən qədim Mar/Maday/Maq tayfalarını təmsil edən Maq rapsodlarının Atəşgahlarda təşkil edilən böyük el şənliklərində, el mərasimlərində söylədikləri rəvayətlərin, oxuduqları nəğmələrin qəhrəmanlarıdır. Orta əsrlər erməni keşişləri yazıya alınmış Azərbaycan türklərinin qədim el ədəbiyyatının kilsədə üzünü köçürmüş, onların əsasında "Armeniya tarixi" kitablarını tərtib etmişlər. Bu barədə yuxarıda kifayət qədər danışılmışdı. Əgər hər hansı bir erməni alimi, yaxud mənfur erməni mafiyasının puluna muzdurluq edəcək əcnəbi tarixçi bizim gəldiyimiz nəticəyə ətiraz etsə, onu əsla qəbul etməsə, əlbəttə, biz həmin adamlara cavab verməyə hazırıq!

Bu günə qədər "Avesta"-nı dünya tarixinə bəxş edən qədim dövlətçilik tarixi olan bir xalqı – Azərbaycan türklərini tanımaq istəməyən, bu xalqın yaratdığı abidənin bəşər tarixində ilk əvəzsiz hadisə olmasını daha sonralar Şərqi "Ellinizm" adı ilə tikilən möhtəşəm sarayın onun "çiyinləri" üstündə dayanmasını görməyən dünya elmi ictimaiyyət, daha dəqiq, qədim Şərqi mədəniyyət və mədəniyyət tarixinin görkəmli mütəxəssisləri real gerçəkliyə arxa çevirərkən görəsən bu hərəkətlə Böyük Allahdan üz çevirib, cırdan siyasət şeytanına könül verdiklərini düşünmüşlərmi?

Bu son fikrə yekun vurmaq məqsədi ilə, bəzi məqamlar təkrar da olsa, "Avesta"-ya bağlı bir neçə söz söyləmək qərarındayıq.

Tarix xəbər verir ki, Maday imperiyasının dövlətçilik mexanizmini tənzimləyən "Avesta" abidəsinin, çağdaş təbirlə desək, dünya tarixində ilk

konstitusiya və cəmiyyət qanunnaməsi olmaqla, ölkədə ənənəvi zəngin təlim və tərbiyə ocaqlarının m.ö. neçə-neçə min illiklərdən bəri mövcud olmasından xəbər verir. Əgər biz başqa cür fikirləşsək, gərək o zaman deyək ki, şəxsiyyəti və yaratdığı fəlsəfi məktəbi ilə başqa xalqların tarixində və müdrik insanların meydana çıxmasında müstəsna rol oynamış Zərdüşt Peyğəmbəri dumanlı səmalardan Böyük Türkün Ulu Tannısı yer üzünə nazil etmiş, insanların qəlbinə atəş, gözlərinə nur verməyə göndərmişdi. Lakin Zərdüşt şəxsiyyəti dini əfsanə olmadığı kimi, onu ümumtürk tarixinə bəxş edən təlim və tərbiyə ocağının – Atarpatena ərazisində olan qədim Atəşgahların varlığı da əfsanə deyildir. Bizə qədər gəlib çatmış "Astiaq" və "Tomris" əfsanələrini real milli tarixə çevirən insanlar – Maq rapsodları bu Atəşgahların atəşindən "doğulmuş" insanlardırlar.

Artəşes və Tıqran haqqında olan xatırladığımız rəvayət və nəğmələr də Maq rapsodların atəş dolu qəlblərində zaman-zaman yaranmış, el-el gəzmiş, nəhayət, Atəşgahlarda yazıya ilkin alınmışdı. Bu zəngin mədəniyyətin orta əsrlərdə erməni keşiş müəlliflər tərəfindən kilsədə üzü köçürülmüş, ciddi redaktə edilmiş və nəticədə "erməniləşdirilmişdi". Yuxarıda bu haqda söylənilmişdi.

"Avesta"-nın düşməncəsinə Makedoniyalı Aleksandr tərəfindən aradan götürülməsi və bununla da qədim bir xalqın zəngin keçmişini bəşəriyyətin yazılı tarixindən silmək qəsdini nəticəsində yaranmış tarixi şərait hesabına Azərbaycan türklərinin soykötürdüyə iştirak etmiş tayfalar məxsus dövrün Akademiyası rolunu oynayan Atəşgahlarda fundamental əsası qoyulmuş yazılı mədəniyyətin böyük bir qismi Ərəb istilasına qədər Pers-Sasani çarları dövründə üzleri köçürülmüş, ciddi redaktədən keçirilmiş və beləliklə, yerli-köklü əhalinin keçmiş mədəniyyət və mədəniyyət tarixi gəlmə "Pers" tayfalarının adına çıxılmışdı.

Növbəti mərhələdə Xilafət sarayında mühüm vəzifələr ələ keçirmiş yəhudilərin və xristian suriyatlıların vasitəçiliyi ilə Ərəb ordularının arxasınca Qafqaza gəlmiş erməni keşişləri Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda olan Atəşgahlardakı¹ kitabxana və arxivləri quldurcasına ələ keçirmiş və zəngin xəzinəmizi Kilikiyadakı suriyadilli və yunandilli erməni kilsəsinə daşımışlar.

Beləliklə, keçmiş mədəniyyət tariximizə Makedoniyalı Aleksandrın şəxsinə yunanlar əvvəlinci, Pers-Sasaniyə ikinci növbədə zərbələr endirmişlərsə, Ərəb xilafəti erməni keşişlərinin Türk qanına batmış əli ilə üçüncü baltanı lap kökə vurmuşdu.

Tarixin bu dövründən başlayaraq, yeni hamilərin qüvvətli qanadları altında erməni kilsəsində Azərbaycan türklərinin qədim mədəni, mədəni və dövlətçilik tarixinə qarşı qanlı erməni terrorizminin əsası qoyuldu. Daha sonralar (XIX əsrin əvvəllərində ruslar Qafqazı işğal etdikdən sonra) yaranmış tarixi şəraitdə fürsəti əldən verməyən keşiş müəlliflər tərəfindən yazılmış "Armeniya tarixi" kitablarında Maday, Əhəməni, Arsaklı, Sasani

¹ Atəşgahda olan arxivlərlə əlaqədar ətraflı bax: N.Emin. Tədqiqatlar və məqalələr. M., 1869, s.59.

kimi Zərdüştü inancılı seltənətlər dövründə Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda inşa edilmiş Ani, Armavir, Divin, Artəşat, Valarşapat və başqa qala-şəhərlərdə, habelə gürcülərin özlərinə çıxdıqları qədim Mesxetdə (bu barədə qarşıda ətraflı danışılacaqdı) Ahura-Məzdanın, Anahidin, Mitranın adına ucaldılmış möhtəşəm Atəşgah məbədlərimiz erməni və gürcü xalqının inanc evləri olaraq qələmə alındı. Beləliklə, Azərbaycan türklərinin ulu babalarına məxsus dünya tarixində misli-bərabəri olmayan zəngin əlyazmalar məbədli-kitabxana və arxivləri Haykazan keşişlərinin ata malına çevrildi. Bundan sonra həmin əlyazmaların üzünü köçürən keşişlər sərbəst redaktə ilə Azərbaycan türklərinin ulu babalarına məxsus olan zəngin irsi çox asan bir yolla "özünüküleşdirdilər". Necə deyərlər: "Nə yağurdum, nə yaptım, hazırca kökə tapdım!"- vəssalam.

Bizim gəldiyimiz nəticəyə əsas verən faktın arxasında M.Xorenskinin adına istinad edilən "Armeniya tarixi" kitabında anonim "tarixçi" Mar Abas Katınanın "tarixi"ne istinad edilmiş materiallar, Zərdüştü tanrılarla bağlı rəvayət və əfsanələr, "Erməni mifologiyası"nın başdan-başa "Avesta" tanrı panteonundan ibarət olması, Zərdüştü inancılı əhalinin öz tanrılarına və çarlarına həsr etdikləri silsilə qədim rəvayət və əfsanələr əsasında xalqına "tarix" düzüb-qoşmuş çağdaş erməni müəlliflərinin hər bir kitabı, hər bir məqaləsi, hər bir cümləsi dayanır.

Görürsünüzmü, cənab Manandyan, alçaqlıq və şərəfsizlik yolu ilə ucalmaq naməlum zatınızdan qalma mirasdır sizlərə. Öz uydurmanızla özünüze sual veririk: Bəs, hanı sizlərin kilsə rəvayətlərinizin qəhrəmanları olan çar Aram, çar Ardasx və başqa qondarma babalarınızın m.ö. II minillikdən başlayan (düzdür, sən hadisələri I Artəşeslə başlayırsan, tarixinizin m.ö. birinci yüz illiyin ortalarından düzüb qoşursan. Elə bununla da "erməni tarix elmi" adlandırılan dolaşmış şeytan kələfini daha da dolaşdırırsan) neçə-neçə "armeniya"ları? Bəs, hanı sizlərin kilsə siçovullarının – keşiş babalarınızın cizma-qarasında "erməniləşdirdiyiniz" ta Biaini əhalisindən tutmuş Ön Asiyada yaşayan neçə-neçə qədim mədəniyyətli "etnos və tayfalarınız?" Bəs, hanı sizlərin yalnız xəritələrdə parlaq boyalarla qabartdığınız, lakin torpağa heç zaman köçürə bilmədiyiniz bizim Ağrı dağı boyda baba dərdiniz - "Böyük Armeniya"ınız?

Pompeyin əzdiyi və guya "qurduğu" "bufər dövlətləmi" (bu, tarixi həqiqətin qəbul etmədiyi sizin əsas iddialardan biridir və biz də sizin öz dilinizlə şərti danışırıq!), yağının ayaqları altına hərbi şərəfini atan, düşmənin ayaqladığı qanlı torpağa üzünü sürtən, onun əhli-əyalınızın qanı ilə qızarmış çəkmələrini dili ilə yalayan II Tıqranlamı (M.Xorenskinin "Atarpatena əsilzadəsi" olaraq Maday\Mar kimi nişan verdiyi Artəşesin oğlu Tıqran yox, sizlərin özünüze layiq uydurduğunuz erməni "II Tıqran") fəxr edirsiniz?!

Cənab Manandyan, özünüz həm "böyüklüyünüzdən" söz açırsınız, həm də tarixən qoltuqlarda qalan qarınaltı miskin gədə olduğunuzu gizlədə bilmirsiniz. Budur, özünüzdün arxası riya və xəbislik çamurundan, zahiri saxta parıltılı e'maldan hazırladığınız "güzgüyə" baxın və diqqət edin ki, xalqların saxtalaşdırdığınız tarixinə baxıb gülərkən bir düşünün, qədim yu-

nanların lə'nətlədiyi adla - "İşkil", bizcə "Səllim itlər" namında tarixə nişan verilən adsız bir etnik icma nəyə qədər ola bilərdi ki? Tanınmış erməni alimi Perixanyan bu sualın cavabı olaraq yuxarıda söyləyir ki, "bizim seçilən, yadda qalan tarixi qəhrəmanlıqlarımız olmamışdır". Bu fikir M.Xorenskidə və başqalarında da səslənir. Cənab Manandyan, söylədiklərinizi dinlədik. Ancaq tarixi gerçəklik şahidlik edir ki, siz güclü "II Tıqran Artaks" "dövləti" uydurarkən xalqınızın ləyaqətini öz ləyaqətiniz səviyyəsinə endirirsiniz. Əlbəttə, siz də əslində mənsub olduğunuz xalqa layiqsiniz! Başqa sözlə, siz Atarpatın seltənət varisləri olan Mar/Maday əsilli Artaksini (Artəşesi) və onun seltənət varisi Tıqranı «erməni babalarına» çevirməklə tarixlə xalqınız arasında ləyaqətsizlik nümunəsi kimi dayanırsınız!

Sual edirsiniz ki, bu ittihamlar üçün ortada əsas varmı? Əlbəttə, var!

Fərat və Dəclə arasında "qədim Armeniya"nın "mövcudluğu" iddiası M.Xorenskinin adına N.O.Eminin kilsə materialları əsasında son əlavələr etdiyi "Armeniya tarixi" kitabında çar Aramla əlaqədar uydurma rəvayətdən başlayaraq, ta yapışdıraraq "armyan Arşakiləri" çar nəslinin "banisi" anonim Vaxarşakla bağlı təsvir edilən hadisələr arzu olunan əsassız iddidadır, boş xəyaldır, illuziyadır. Halbuki, şəxsən sizin özünüz nə çar Aram rəvayətini, nə də "armyan Arşakiləri" fikrini qəbul etmirsiniz və bu təkzibinizlə M.Xorenskinin kitabında çar Aramın guya istila etdiyi yad torpaqlarda "yaratdığı" I, II, III, IV "Armeniya" ölkələrini və guya Dəclə və Fərat çayları arasında "olmuş" "qədim Armeniya" dövlətinin mövcudluğunu rədd edirsiniz. Bəs məsələ belə olduğu halda, siz "II Tıqran Artaksini"ni çar olduğu hansı "qədim Armeniya"dan, onun genişləndirilməsindən, nəhayət "Kiçik Armeniya" "Böyük Armeniya", "Sofena" və s. çoxsaylı "dövlətinizdən" danışa bilərsiniz ki?

Cənab Manandyan, təkrar da olsa, yada salmağı özümüze borc bilirlik ki, Biaini yazılarında "Arme" ölkə adı XIX əsrin əvvəllərində Venesiya mxiaristlərinin hazırladıkları materiallarda «Armeniya» formasına salındı, ancaq həmin ad Armeyə şamil edilmədi. Nə üçün? Çünki sizlərə kiçik bir vilayətin yox, Biaini kimi qüdrətli qədim dövlətin tarixinə Boqıstanda Yeni Babil mətinində Armeyə verilmiş "Urartu" adı ilə sahiblənmək lazım idi. Lakin heç cür başa düşmək istəmədiyiniz ki, həmin uydurma Armeniya adı ilə «erməniləşdirməyə» çalışdığınız köçlə, əllikcə Kiçik Asiyaya gəlmiş Altay Bia tayfalarının təşkil etdikləri Biaini (Bia ölkəsi) dövləti və Assuriya ölkəsi Kiaksarın ağır zərbələri altında süqut etdikdən sonra Ön Asiyanın Qərb əyalətləri, o cümlədən, Fərat çayının Şimal ərəzilərində yerləşən Arme (Şupria) Maday imperiyasının inzibati ərəzisinə daxil edilmişdir. Daha sonrakı dövrlərdə Şərq torpaqları uğrunda qüdrətli orduya malik olan Qərb-Şərq dövlətləri arasında zəncirvari aramsız qanlı döyüşlər başlayır: Əhəməni nəsindən Kir və Dara, yunanlı Makedoniyalı Aleksandr və Selevk, Parn İskit-Türk tayfaları olan Arsaklılar, Roma sərkərdələri, Bizanslar, Sasanilər, Ərəb xilafəti və dünya fətehi türklərin təkrar Şərq və Qərb yürüşlərinin başlanması və s. və i.a. qədim dünya tarixinin belə bir cahangirler epoxasında bədnam mxi-

taristlərin qondarma «Armeniya» dövlətlərindən və "etnoarmyan" çarlarından danışmağa real əsasınız varmı, cənablar?

Cənab Manandyan, yalnız və yalnız dəlixanadan zəncirini qırıb qaçmış dəlilər, bir də cahil və nadanlar ümumdünya tarixinin dəhşət və qeyzlə gurlayan belə bir fırtınalı dövrlərində Okeana çıxmaq üçün onun-bunun "bağçasına" tökülmüş çürük çör-çöpədən kibrit karobkası boyda "gəmi" düzəldib, özünü «kişilər» sırasına qoşmağa həvəslə ola bilər. Bax, bu keyfiyyət təkcə şəxsən sizin yox, keşis babalarınızdan üzü bəri bütün erməni müəlliflərinin mənsub olduqları xalqa tərtib etdikləri "tarix" kitablarının tən ortasından keçən qırmızı xətt, aparıcı fantastik leytmotivdir.

Cənab Manandyan, şəxsən siz özünüz başda olmaqla, bəzi erməni alimlərinin də qəbul etmədikləri fantaziyadan yaranmış M.Xorenskinin çar qəhrəmanlarından biri, tarixi şəxsiyyət olmayan uydurma Vaxarşakı "Arşakı" adı ilə "ermənileşdirib", onu erməni "çar" nəslinin "banisi" hesab etmək və beləliklə, onun "nəsil şəcərəsi" adı altında Mesopotamiyadan başlayaraq, Xəzər dənizində, oradan da çağdaş Rusiyanın Voronej şəhərinə, başqa sözlə, ulu Türk tayfalarına məxsus əcdad torpaqlarının böyük bir parçasınadək (Ulu Türk çöllərinə – Herodot Skifiyasınadək) bağrına basıb romantik xəyallar, şirin arzular ağuşunda "o.xa.y" deyən mürtəd keşis babalarınızdan nə ilə fərqlənirsiniz? Əsla, heç bir şeylə! Yalnız "orijinallıq" və "birincilik" xatirinə saxta və çürük dayaqlar üzərində dayanmış erməni tarix "əlmində" hərə öz əyri bacasını tikir, tək «tüstüsü düz çıxsın». Bu minvalla biriniz həqiqət adına yalana don geyindirirsiniz, o biriniz onu soyundurursunuz. Bu oyunlarda sizlərə elə gəlir ki, bu "patriotluğunuzla" birinizə qədər olan bünövrəsiz çürük divarları uçurub, onun yerinə "başı bələli millətiniz" üçün qranitdən monolit saraylar ucaldırırsınız. Maraqlısı odur ki, ifrat millətçilik sizləri sağlam düşüncədən, həqiqəti qiymətləndirməkdən, özünüdərkəndən məhrum etmişdir. Bir xalq kimi sizlərin də tarixi faciəniz bundadır!!!

Cənab Manandyan, sizlərin M.Xorenskidən başlayaraq, haqqında kitablar bağladığınız neçə-neçə "armeniyalar" və "Böyük Armeniya" iddialarınıza, habelə şəxsən sizin "II Tigran Artaksi" adı ilə qələmə aldığınız "armyan çarına" heç bir qədim müəllifə, mö'təbər qaynağa mə'lum olmayan düzəldiyiniz fantastik "tarixin" müasir raket artilleriyasına erməni dondurmasından güllə hazırlamağa bərabər olduğunu sübuta yetirən qanınız bir, diliniz bir, dininiz bir qardaşınız ABŞ Kolumbiya Universitetinin professoru, dünya erməni mafiyasının tanınmış ideoloqlarından olan N.Qarsoyanın sizlərə verdiyi cavabı bir daha dinləyin. O, yazır: "Onların (armeniyaların - Ə.T.) mövcudluğu heç vaxt qəbul olunmamışdı. Eyni zamanda həm ədəbi, həm də hüquqi klassik mənbələr bunu aydınca göstərir"¹

Cənab Manandyan, yuxarıda deyilənlər sizin "qədim Mesopotamiya Armeniya"ınızdan başlayaraq, "Böyük Armeniya"da bənd alan ən'ənəvi iddialarınızı puç və əfsanədən başqa bir şey olmadığını sübutu üçün yuxa-

nda deyilənlər məgər kifayət deyilmi? Siz özünüz də gözəl bilirsiniz ki, sizlərin adınız tarixçi alimdir, əslində sizlər Türk xalqlarına qarşı Şərqdə hər zaman gözləri olmuş, olan və olacaq cahangir xristian ölkələrinin silahına çevrilmiş arxasında yırtıcı şir, pələng dayanmış cırdan davakar dünyaya erməni mafiyasının siyasi kəndirbazlarından birisiniz. Məhz buna görə də "erməni tarix ədəbiyyatı" elm deyil, yalnız və yalnız bütün amalı ilə Türk dünyasına qarşı çevrilmiş əbədi amansız və qəddar bir siyasət konveyridir, riyakar və məkirli provakasiya məktəbidir, cahil və nadan erməni gəncləri üçün tiryək məkinəsidir!

Bu, irticaçı tiryək məkinəsinin ən mürtəcə fəaliyyəti əslən partlı Arşaklı səltənətinin ideoloqu, "Avesta" təəssübkeşi Maarifçi Qriqorini «erməni xristianlığının banisi» kimi qələmə verməsilə əlaqədardı.

Diqqət edək.

¹ N.Qarsoyan. Armeniya II əsrdə.-Ermənista SSR EA İctimai Elmlər Xəbərləri,1971,№3.

VIII FƏSİL. "AVESTA" TƏƏSSÜBKƏŞİ PARTLI MAARİFÇİ QRIQORİ VƏ «ERMƏNİ XRİSTİANLIĞI» UYDURMALARI: VALARŞAPAT, ÜÇ MÜƏZZİN VƏ EÇMİADZİN VEÇMİATSI MƏ'BƏDLƏRİNİN ETNODİN TARİXLƏRİ

Qərbin müxtəlif əyalətlərindən tarixin ayrı-ayrı çağlarında Ön Asiyaya gəlmiş tayfalardan tam fərqli olaraq, adsız erməni babalarının Kiçik Asiyaya haradan, nə zaman, hansı tayfalarla gəlmələri, yerli əhaliyə məxsus hansı ərazidə yerləşmələri, orada hansı etnoadla yaşamaları barədə elmə məlum heç bir maddi sübut yoxdur. Onların Kiçik Asiya həyatı ilə əlaqədar yalnız keşiş ədəbiyyatında (M.Xorenski və başqaları) verilmiş rəvayət epizodlarında ziddiyyətli subyektiv, kerçək tarixin təsdiq etmədiyi öteri mülahizələr və fərziyyələr mövcuddur. Həmin rəvayətlərdə¹ verilən dolaylı məlumatları şərti olaraq "kerçək fakt" kimi şərti qəbul etmiş olsaq, deməli, erməni babaları Kiçik Asiyada pərakəndə şəkildə həm Arsaklı çarlarının, həm də romalıların işğal əyalətlərində yaşamalı olmuşlar. Sasanilər dövründə də bu vəziyyət dəyişilməz qalmışdı.

Belə bir tarixi şəraitdə Kiçik Asiyanın müxtəlif regionlarında dini, dili, məişəti və ənənəsi bir-birinə yad olan düşmən dövlətlərin hökmranlığı altında pərakəndə yaşayan erməni babalarına guya Maarifçi Qriqori 301-ci ildə «vahid» «erməni xristianlığı» gətirməsi iddiası ilə çıxış edən müəlliflər hansı etnopsixoloji mədəniyyətə, hansı etnolinqvistik ədəbiyyata, hansı etnogeoloji və etnoantropoloji maddiyyətə istinad edirlər?

M.ö.VII əsrdə İskit çöllərindən gələn "Kimmirey" (Kimmirlər-Kəmərələr-Qəmərələr) adında Türk tayfalarının Kiçik Asiyaya yürüşləri dövrü, ola bilsin ki, müharibə fəlakətlərindən can qurtarmaq üçün ailə-ailə qədim Məday dövlətinin əyalətlərinə səpələnmiş başqa kiçik icmalar kimi, erməni babaları da hündür dağ ətəklərində gözdən kənar it sığınacaqlarında özlərinə yuva tapmışlar. Bu, inkaredilməz tarixdir, müqəddəs həqiqətdir! Bir həqiqət də odur ki, növbəti tarixi çağlarda da təhlükəsiz yaşamaq və gündəlik ailə dolanışığını təmin etmək üçün Qərb və Şərq cahangirlərinin apardıqları fasiləsiz müharibə meydanına çevrilmiş Yaxın Şərqdən və Kiçik Asiyanın qərbindən qaçaraq Ön Asiyanın və Ön Qafqazın bir sıra

¹ Rəvayətlərdə keşişlərin yeganə məqsədləri erməni babalarını Arme (Şupria) və Biaini ölkələrinin «yerli» əhalisi etmək, Part imperiyası dövrü «armyan Arşakiləri» adlı çar nəslini yandırmaqla Kiçik Asiyada Arme və Biaini torpaqlarından başlayaraq, Arsaklı səltənətinə müvəqqəti qatılmış qərbdən Arazın sol sahilinə, şərqdən Alban dənizinə dirənən Qafqaz Oğuz Albaniyasının əraziləri də daxil olmaqla «Böyük Armeniya» mifini reallaşdırmaqdır. Lakin «Armeniya tarixi»ndə erməni babalarının Roma-Part, Roma (Bizans) – Sasani dövründəki Kiçik Asiya ərazilərində pərakəndə yaşamaları barədə M.Xorenskinin dilindən verilən məlumatlar erməni kilsəsinin uydurduğu «vahid erməni dövlətinin» - «Böyük Armeniya» iddiasının əksinə dayanmış olur.

regionlarına ayrı-ayrı ailələrdən ibarət dəstələrlə səpələnmiş erməni babaları, istəsələr də, istəməsələr də, yerli əhalinin dini e'tiqadının, onların məişətinin, adət-ənənəsinin təsirindən kənarında heç cür qaıla bilməzdilər. Azlıq qüvvətli çoxluğun yaratdığı şəraitə uyğunlaşmağa məcbur idi. Bu tarixi zərurət baxımından erməni mifologiyasının tanrı panteonu başdan-başa Zərdüşti tanrıların mə'nəvi və siyasi hakimiyyətinin altında olması, habelə «Armeniya tarixi» kitabında anonim müəllifin əsaslı şəkildə «Avesta» tanrıları ilə, xüsusən Zarvanla əlaqədar rəvayətlərdən istifadə etməsi, hətta erməni mifologiyasında xristianlığı rəmzləşdirən hər hansı atributa işarə belə edilməməsi, nəinki 301-ci ildə Maarifçi Qriqorinin adına ünvanlanan «erməni xristianlığından», habelə V əsrdə Mesrop Maştos "xristianlığından" da danışmağın heç bir maddi əsası olmadığını canlı tarix olaraq sübuta yetirir. Əgər kimsə bizim fikrimizi qəbul etməzsə, o zaman, təbii bir suala cavab verməlidir: Bəs, Maarifçi Qriqori hansı ərazidə yerləşən inanc evində hansı dildən hansı dilə, hansı yazıda, hansı Müqəddəs Kitabla erməni babalarını guya "xristianlığa də'vət" etmişdir?

Maarifçi Qriqori etnik mənsubiyyətə kimdir? - sualına verəcəyimiz qısa cavab yuxarıdakı sorğunu da tarixi baxımdan aşkarlayacaq fikrindəyik.

Maraqlıdır, bütün erməni keşiş müəlliflər və onların saxta tarixçi varisləri bir tərəfdən Maarifçi Qriqorini və Saakı indiki Orta Asiyanın qədim Part ərazisindən Kiçik Asiyaya gəlmiş Parn tayfalarına¹ və Arsaklı səltənətinə mənsub olduqlarını yazsalar da, digər tərəfdən açıq-aşkar onları "Arşaki" adı ilə "erməniləşdirirlər". Ancaq başa düşmək olmur, erməni keşişləri vaxtilə kilsə ədəbiyyatında bir şəxsi iki ayrı-ayrı yad soykökdən necə "doğuzdurmuşlar" ki, onların varisləri də bu gün kor-koranə həmin yolla gedirlər.

Əgər həqiqətən erməni müəllifləri Maarifçi Qriqorini tarixi şəxsiyyət kimi qəbul edirlərsə, o zaman, necə olur ki, guya onun erməniləri xristianlığa «də'vət etdiyi» 301-ci il tarixi kilsə ədəbiyyatında pozulmaz bir əhkam olaraq qeydə alınır, ancaq «ilk katolikosun»² doğum ili gah 240-cı, gah 252-ci, gah da 257-ci və s. illərə atılır?

Qarşıda nümunələr gətiriləcək başqa dəlillərlə yanaşı, bu da sübut edir ki, Qriqorinin sadəcə tərcümeyi-halından xəbərsiz olan erməni müəllifləri «erməni xristianlığı» ilə əlaqədar bir qədər sonra tanış olacağımız ziddiyyətli rəvayət versiyalarından başqa heç bir elmi və tarixi mənbəyə malik deyildirlər. Erməni kilsəsi qondarma «301» rəqəmi ilə guya "olmuş" hadisəni dəqiq "tarixi" yaddaşa çevirməyə çalışsa da, rəvayət rəvayətliyində qalır.

Deməli, Maarifçi Qriqori ilə əlaqələndirilən xristianlıq iddiası tarixi kerçəkliliklə deyil, rəvayətlə bağlıdır. Əgər o, rəvayət qəhrəmanı deyil, tarixi şəxsiyyət olmuş olsaydı, şübhəsiz "erməni xristianlığının banisi" olaraq,

¹ Dünya xalqları və dinləri. Ensiklopediya. M., 2000, s.683.

² Əvvəla, bu dövrdə xristianlığın katolik təriqətindən danışmağın tarixi əsası yoxdur. İkincisi, Qriqorinin ideoloqu olduğu Part imperiyasına 227-ci ildə artıq son qoyulmuşdu. Bu deyilənlər problemlə əlaqədar erməni iddialarının saxtakarlıqlarını bir daha aşkarlayan növbəti tarixi dəlillərdir.

bu maarifçi kişi öz maddi və mə'nəvi izlərini qaynaqlarda və kilsə ədəbiyyatında qan yaddaşına çevirmiş olardı. Mə'lumdur ki, heç bir yazılı maddi-mədəniyyət Maarifçi Qriqori adlı adamın tarixi şəxsiyyət olduğunu təsdiq etmir. O, yalnız folklor qəhrəmanı kimi "erməni xristianlığı" "tarixi"ne geniş ədəbiyyatından daxil olur.

Hadisələrin məntiqi açıq göstərir ki, erməni folklor ədəbiyyatında partlı (parfyalı) Maarifçi Qriqori obrazının yaradılmasında əsas məqsəd uydurma «erməni Arşakiləri» iddiasına zəmin yaradılın və Arsaklıların səltənət tarixinin böyük bir hissəsinə sahib çıxılın.

«Partlı Saak» adı ilə haqqında rəvayətlər uydurulan dövrün başqa bir parfyalı maarifçisinin erməni keşiş ədəbiyyatında «erməniləşdirilməsi» də eyni riyakar siyasətin davamıdır.

Ta orta əsr erməni keşiş müəlliflərindən üzü bəri çağdaş erməni alimlərinə qədər qədim Şərqi tarixini bu şəkildə dolaşdırmaqla, tarix elmini şeytan kələfə çevirmişlər. Bu yerdə bizim Azərbaycan türklərinin qədim bir Ata sözü yada düşür: «Dəli quyuya bir daş atdı, min bir ağıllı yığıldı onu çıxara bilmədi».

Ancaq qədim yunanların «İşkil» (yə'ni «Səlim itlər») adı ilə nişan verdikləri dünən də, bu gün də dünyaya pərakəndə səpələnmiş cırıtdan bir icmanın həqiqətə uyğun olmayan iddialarına tendensiyadan uzaq, yalnız xalqların real keçmişinin aşkar olması naminə, problemə tarix və tarixilik kontekstindən yanaşılsa, özümüz öz gözümüzzlə şahid olarıq ki, dəli keşişin-anonim keşiş M.Xorenskinin quyuya atdığı daşı çıxarmaq üçün adil zaman, siyasi dönüş öz imkan qapılarını üzümüzə açmışdı. Bunun üçün də 70 illik elm adına yaşadılan ölü erməni iyi verən doqmadan yaxa qurtarsaq, elə ilk baxışdan şahid olacağıq ki, çağdaş erməni xalqına həsr edilmiş «tarix» kitabları ziddiyyətli və qəbuləilməz rəvayətlər əsasında yazılmış elmdən uzaq cəfəngiyatdan başqa bir şey deyildir. Bu baxımdan Maarifçi Qriqori haqqında olan bə'zi rəvayət versiyalarını nəzərdən keçirək.

«Armeniya tarixi»ndə olan rəvayətlərin birində deyilir ki, Burdar adlı adi bir şəxs Pars¹ ölkəsini tərk edib, Qamirlərin (Qəmərlerin)² ölkəsinə – Kappadokiyaya (Kayseriyə) gəlir və orada məskunlaşır. O, burada Evöaliem adında varlı bir adamın Sofiya adında dindar bacısı ilə evlənir. Günlərin bir günü Burdar arvadı Sofiyanı da götürür və öz ölkəsinə geri qaydır. Qriqori ata vətəninə anadan olur. Qardaşı Evöaliy Sofiyanın dalınca gəlir və onları ailəlikcə təkrarən Kappadokiyaya qaytarır.

Qriqori böyüyür, Kappadokiyada dindar Davidin qızı Mariya ilə evlənir. Onların üç ildə iki oğlu olur. Lakin Qriqori ilə Mariya könüllü olaraq ayrılırlar. Mariya kiçik oğlunu götürüb qadın monastırına gedir və rahibə həyatına başlayır. Böyük oğlu evləndəndən sonra atasının yolu ilə gedir.

¹ M.ö. VII əsrdə «Pars ölkəsi» anlayışı yox idi. Tarixin bu çağlarında həmin coğrafiya da, İmperiya da qədim mənbələrdə Maday Türk tayfa ittifaqının adını daşıyırdı. Daha sonrakı dövrlərdə həmin ərazilər Part dövlətinin Arsaklı səltənətinə daxil edilir.

² M.ö. VII əsrdə Qəmərler (Kimmireylər) Kappadokiyada Friqiy çarlıqlarını dağıtmış və orada öz dövlətlərini təşkil etmişlər.

M.Xorenski ona varisi olan tarixçi alimlərin əksinə olaraq, heç yerdə dəqiq tarixlə yazmır ki, "filanını ildə" Maarifçi Qriqori Armeniyaya xristianlıq gətirmişdir. O, rəvayətə istinadən yalnız belə xəbər verir: «Biz belə hesab etdik ki, Tirdatın hökmranlığının 17-ci ilində bizim patriarxımız, İncələ görə, bizim atamız olan Qriqori Müqəddəs Apostol Öaddeyin (Faddeyin – Ə.T.) taxtına əyləşdi».¹

Buradan aydın olur ki, Maarifçi Qriqori xristianlığı qonşu dövlətin, başqa sözlə, romalıların işğal ərazisindən Partlı Tirdatın çarlığına gətirməmiş və burada da xristianlığın ilk çarçısı olmamışdı. O, guya Tirdatın (neçənci?) hakimiyyətinin on yeddinci ilində Müqəddəs Apastol Öaddey adlı birisinin dini vəzifəsini davam etdirmişdir.

Erməni tarixçiləri Qriqorinin m.s.301-ci ildə (necə də dəqiq tarix!) erməniləri xristianlığa dəvət edən ilk maarifçi olduğunu iddia edərkən həmişə qədim qaynağa, yaxud arxeoloji tapıntıya istinad etdiklərini söyləyə bilmirlər. Bu da təbiidir. Çünki Maarifçi Qriqori adı ilə nişan verilən ruhani tarixi şəxsiyyət deyil, filoloji obrazdır. Təkcə M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə onun haqqında verilmiş zaman və məkan anlayışından çox-çox uzaq olan bir neçə ziddiyyətli rəvayət versiyası bizə o qənaəti verir ki, dəqiq tarixlə erməni xristianlığının 301-ci ildən başladığını söyləyən fikrin elm deyil, cəfəngiyat olduğunu qəbul edək. Çar Tirdatın da neçənci Tirdat olduğunu dəqiq göstərilməməsi, şübhəsiz, erməni xristianlığının «tovol-lüd» tarixini qeyri-müəyyən zaman kəsiyinə atan əsas amillərdən biridir.

M.Xorenskinin verdiyi xəbərdə bir məqam da maraqlıdır ki, qarşıda xatırlayacağımız rəvayətin əksinə olaraq, burada Tirdatla Qriqorinin arasında qan ədavəti xatırlanmır. Əgər Qriqorinin çarın yanında nüfuzu olmasaydı, o xalqın arasında ruhani bir insan olaraq qəbul edilməsəydi, şübhəsiz, Tirdat ona ölkənin mə'nəvi-dini hakimiyyətini etibar etməzdi.

Kilsə rəvayətinə görə, Maarifçi Qriqori «Armeniya»da guya yeni dini yayandan sonra, oğulluğa qəbul etdiyi Restakesi öz yerinə qoyur və özünü əl-ayaqdan uzaq bir dağda Mane adlı mağaraya çəkilir.

Anonim müəllif Qriqorini o dərəcədə ilahiləşdirir ki, hətta onun Allahla söhbət etdiyini düşünür.

Erməni keşişinin qələmində mifik şəxsiyyətin ifrat ideallaşdırılması onu ilahilik məqamına yüksəldir. O, yazır: «Uzun illər Mane mağarasında insanların gözündən uzaq yaşayan Müqəddəs Qriqori öləndən sonra onun ruhu mələklər məqamına yüksəlmişdi. Meyidi tapan çobanlar kimliyini bilmədən onu elə oradaca dəfn etmişlər».

Qədimdə varvarların sitayiş etməməsindən ötrü ilahi qüvvə tərəfindən gizli saxlanılan Moiseyin cəsədi kimi, onun da cəsədi uzun illər ərzində gözə dəyməmişdir. Lakin daha sonralar din bu ölkələrdə möhkəmləndikdə Müqəddəs Qriqorinin quru cəsədi Qarnik adlı birinin gözüno göründü və Tordan kəndinə aparıldı».²

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi. s.158.

² Yene orada, s.158-159.

Burada adicə bir din patriarxını peyğəmbər keyfiyyətləri ilə bəzəyən və onu ermənilərin «xilaskarı» kimi qələmə verən erməni keşişləri görə-sən uydurmaqda nəyə qadər deyildirlər ki?

Yaxşı, keşişlər qoy Maarifçi Qriqorini ilahi bir adam kimi peyğəmbər cizgiləri ilə bəzəsinlər, hətta onu ermənilərin «xilaskarı» olaraq «Qriqori Peyğəmbər»! də adlandırsınlar. Ancaq nə üçün onlar öz-özlərinə sual vermirlər ki, bəs, bu müqəddəs kişi-kilsə ədəbiyyatında məqsədli şəkildə «erməniləşdirilmiş» və çağdaş elm adamları da uydurma bir ənənənin arxasınca «erməni xristianlığının banisi» kimi qəbul etdikləri Maarifçi Qriqori etnomənsubiyyətə kimdir?

Bu sualın cavabı həmin ideyanı ilkin olaraq meydana atan anonim müəllif M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə çox aydın bir şəkildə verilmişdir. O, yazır: «Mə'lum olduğu kimi, Müqəddəs Qriqori Paxlav vilayətindən Arşakuni çar nəslindən ayrılmış Paroyanın (Parnların – Ə.T.) nəslindən idi».¹

N.Emin də «Armeniya tarixi»ndən gətirdiyimiz fikrə açıqlama və rərkən Maarifçi Qriqorinin «Armeniya»ya (əslində Arsaklı çarlarının valiliyinə çevrilmiş Arme (Şupria) ölkəsinə) Bəlxdən gəlmiş Arsaklı çar səltənətinə mənsub ailədən hesab edir. O, yazır: «Ayrılmış Arşakuni» – erməni dilində «zatutsal Arşakuni» kimi səslənir və «Bəlxdə yaşayan və Armeniya»ya (əslində Arme-Ə.T.) köçüb gələrək öz tayfasından ayrılan «Arşakuni», yaxud «Arşaki» ifadəsinin hərfi tərcüməsidir».²

Maarifçi Qriqorinin Parn Türk –İskit tayfalarının Arsaklı çar nəslinə olan mənsubiyyəti onun atası Anakla əlaqədar rəvayətlərin birində çox aydın şəkildə qoyulmuşdur.

Həmin rəvayətdə xəbər verilir ki, Sasani çarı Artaşir Papakan açıq döyüşdə Part çarı Xosrovu məğlub edə bilmədiyi üçün əslən Arsaklı sülaləsindən olan onun qohumu Anakla gizli sövdələşmə aparır və Xosrovun qətli üçün ona aşağıdakı və'di verir: «Mən Paxlavı (Bəlx – Ə.T.) – Sizə məxsus irsi zadəgan torpağınızı qaytararam, səni isə tacla bəzəyəm».³

Anak Pars çarı ilə razılaşıb, taxt-tac naminə qanı bir, dini bir, dili bir can qohumu Xosrovu qətlə yetirir. Xosrov Part dövlətinin inzibati ərazisinə daxil edilmiş Kuşanlar (indiki Əfqanıstan) əyalətinin çarı idi.

Ərdəşir Papakanın Anaka Bəlx və'd etməsi göstərir ki, Pars-Sasani çarları m.ö. 227-ci il hadisəsindən sonra da Part dövlətinin Şərqi ərazilərini tam ələ keçirə bilməmişlər.

Rəvayətin bu versiyasında «Müqəddəs Tirdat» Xosrovun oğlu və İmperiyanın Kuşanlar əyalətində taxt-tacına varisdir.

Kuşanlar ölkəsinin uydurma «Armeniya»dan ağıllığına uzaq məsafədə yerləşdiyini başa düşən kilsə növbəti versiyada hadisəni «Armeniya»ya köçürür. Bu versiyada «Müqəddəs Tirdat» Kuşan

hökmdarı Xosrovun deyil, guya mərkəzi Valarşapat (müsəlmanlarca "Üç müəzzin", ermənilərə görə "Eçmiatsi") şəhəri olan "Armeniya knyazlığı"nın hakimi II Tirdatın oğludur. Arsaklılar sülaləsindən olan Anak da Kuşan çarı Xosrovu deyil, guya «Armeniya» knyazı II Tirdatı qətlə yetirir. Kamuran Gürün yazır: «Rəvayətə görə, xristianlığın Armeniyada yayılması 257-ci ildə doğulmuş arмян çarlarının Arşakilər nəslinin nümayəndəsi Maarifçi Qriqorinin adı ilə bağlıdır. Onun atası Anak Pars çarının tapşırığı ilə o vaxtı II Tirdatı öldürdü. Tirdat isə ölməzdən əvvəl bütün Anak nəslinin məhvini vəsiyyət etməyə macal tapdı. Qriqori Kappadokiyaya qaçmağa və burada ona himayədarlıq edən bir nəfər xristianın yanında sığınacaq tapmağa nail oldu. Burada o, arмян xristian knyaz qızı ilə evləndi. Bu izdivacdan onların iki uşağı oldu. Sonralar Qriqori Armeniyaya¹ qayıtdı və xristianlığı yaymağa başladı».²

Göründüyü kimi, yuxarıda verilən iki rəvayət variantında Qriqorinin xristianlığa əlaqəsi Kappadokiyadan başlayır. Birinci versiyada onun atası Sofiya da, arvadı Mariya da kappadokiyalıdır və hər ikisi də xristiandır. İkinci versiyada Qriqori Kappadokiyada xristian qızı ilə evlənir.

Birinci versiyada Qriqorinin atası Burdar adlı sadə, adi bir Persdir, ikinci versiyada onun atası Part səltənətinə varis olan Arsaklı nəslindən Anak adında bir əsilzadədir. Hər iki versiyada "xristianlıq" tarixinə tanındığı rəvayət "Armeniya"sına Kappadokiyadan gətirilir.

Nə üçün Kappadokiyadan? Çünki İudizm və onun bazasından meydana çıxmış ilk xristianlıq romalıların müstəmləkə ərazisində, o cümlədən, Kappadokiyada tarix səhnəsinə gəlmişdir.

Rəvayətdə əsas hadisələr III Tirdatın (293-330)3 hakim olduğu ölkədə davam edir. Belli olur ki, tarixi saxtakarlıq olaraq «Armeniya» adlandırılmış bu ölkə güya Pers-Sasani ərazisidir, III Tirdat da sasanilərin dövründə Kiçik Asiya və Ön Qafqazın bəzi əyalətlərində Arsaklı sülaləsindən (halbu ki, Sasani sülaləsinin banisi Ərdəşir Papakan m.s. 227-ci ildə Arsaklıların hakimiyyətinə son qoymuşdur) olan hakimlərdən biridir. Tirdatın vilayətində başqa kiçik etnoslarla yanaşı erməni icmasının bir hissəsi yaşayırdı. O da belli olur ki, Qriqorinin yad ölkədən gətirdiyi xristianlıq bu vilayət əhalisi arasında qəbul edilməzdir. Nə üçün? Çünki bu ölkənin əhalisi etnik mənşəindən asılı olmayaraq, Kiaksarın fəthindən sonra ta m.ö. VI əsrdən rəsmi dövlət dini kimi «Səma Tanrısı»nın yerdə atributu olan Oda, Ateşə inam gətirmişlər."Avesta" təəssüblü Ön Asiya və Ön Qafqaz türklə-

¹ "Armeniya" adı ilə hansı coğrafi əraziyə işarə edilir, mə'lum olmur.

² Kamuran Gürün. Erməni dosyesi. Bakı, 1993, s.40-41.(Qərbi Avropa «armenisti» Morqana istisnadən danışır).

³ Erməni tarixçiləri rəvayət çarlarının hamısının adları qarşısında hakimiyyət tarixi qoyurlar. Onu da xatırladıq ki, əvvəla, Arsaklı çarlarından danışarkən Tirdat (ermənilərə Trdat) adında heç bir hökmdar Part ölkəsinin yerləşdiyi coğrafi ərazidən kənar yerlərə hərbi yürüş etməmişdir. İkincisi, Sasanilər 227-ci ildə Arsaklı səltənətinə son qoymuşlar.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.158-159.

² N.Emin. Qeydlər, s.311.

³ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.136.

ri ta qədimlərdən «Tək olan Tanrı Dünyanın özüdür və Dünyanı yaradandır» ideoloji konsepsiyası əsasında Atəşgahları Ahura-Məzdanın, yəni «Böyük Tanrı»nın (islami təfəkkürdə «Allahu-Akbar», yəni «Böyük Allah») evi hesab edirdilər. Bu təkzibedilməz tarixdir.

Guya yad dini öz ata-baba dinindən üstün tutan və onu öz vətoninə gətirən rəvayət qəhrəmanı partlı (parfyalı) Maarifçi Qriqorinin də başına gətirilən müsibətlərin əsas səbəbi də buradan başlayırdı. Biz burada rəvayətə istinadən, şərti olaraq, «Avesta» təlimi almış partlı Qriqorini «xristian dinini yayan» şəxs kimi veririk.

«Cindar» keşiş pərdəsi örtülmüş kerçək tarix belə təqdim edilir: «... Bu vaxt xristianların qatı düşməni knyaz III Tirdat Qriqorini bütələrə qurban (atəşə qurbanlıq nəzərdə tutulur – Ə.T.) vermək qərarına gəldi. Lakin Qriqori xristian olduğunu e'lan edərək ona hazırlanmış aqibətdən yaxa qurtarmağa can atdı. Knyaz onu atasının qatilinin oğlu (bu məqamda Qriqori Arsaklı sülaləsinə mənsub «Avesta» təəssübkeşi Anakın oğludur-Ə.T.) olduğunu bilib, onu işkəncələrə mə'ruz qoydu, Valarşapat¹ qəsrinin zindanına saldı. Elə bu vaxt Tirdat ağılı itirdi və qaban şəkilinə düşdü. Heç bir həkim onu müalicə edə bilmədi. Mələk onun yuxusuna girdi və ona Qriqoriyə müraciət etməyi məsləhət gördü.

Zindandan buraxılan Qriqori knyazı müalicə etdi. III Tirdat ailəsi və 190 min nəfərdən ibarət bütün rəiyyəti ilə birlikdə xristianlığa inanc gətirdi».²

Bu əfsanədə Qriqorinin «Valarşapat sarayında qaranlıq məhbəsə atılması» fikrinin əksinə, «Xor-Virap» adlı çox geniş yayılmış başqa bir erməni əfsanəsində Qriqorinin Valarşapat (indiki Eçmiadzin) ərazisində deyil, B.N.Arakelyanın «Artaşat-1» adı altında arxeoloji iş apardığı «Qoşa dağlar» ərazisində bu gün də ermənilərin ziyarət etdikləri «Xor-Virap» («Dərin Quyu») adlandırılan «məhbəs»də saxlandığı söylənilir.

Rəvayətin bu versiyası ilə əlaqədar M.O.Darbinyan-Melikyan yazır: «Rəvayətə görə, arмян çarı III Tirdat Maarifçi Qriqorini xristianlıqla əlaqədar ağır işgəncələrə düçar etdi və indiki Artaşat şəhərindən bir qədər cənubda yerləşən cürbəcür ilanlarla dolu olan quyuya atmağı əmr etdi. Oraya adətən ölümə məhkum olunmuşları atırdılar. Bura Xor-Virap (Dərin quyu) adı ilə tanınır. Maarifçi Qriqori guya orada «cürbəcür ilanlarla» 15 il yaşamışdır».³

M.O.Darbinyan-Melikyanda Maarifçi Qriqori ilə bağlı başqa bir maraqlı fikir də diqqəti çəkir. Müəllif burada Qriqori kilsəsinin Eçmiadzin kilsəsi olduğu fikrini təkzib edir. O, yazır: «... Daha çox Zvartnos ermənilərcə «ay-ıq qüvvələr mə'bədi» adı ilə tanınan Müqəddəs Maarifçi Qriqorinin

məşhur üç yaruslu dairəvi mə'bədi nəzərdə tutulur. Bu mə'bədin xərabələri Eçmiadzinin yaxınlığında yerləşir».¹

Müəllif başqa bir səhifədə öz fikrinin əksinə gedərək yazır ki, xristianlıq III Tirdatın (293-330) dövründə Valarşapatdan, yəni məhz indiki Eçmiadzin ərazisindən «Armeniya»ya yayılmışdı.²

Qarşıda verəcəyimiz başqa rəvayət versiyasında Maarifçi Qriqori Valarşapatla əlaqəli təsvir edilir.

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz rəvayət versiyaları arasında olan həm coğrafi məkan, həm də xristianlığın ilk yaranma dövrü ilə əlaqədar (II Tirdatın, yaxud III Tirdatın hakimiyyət illərində?) zidiyyətlər aşkarca sübut edir ki, erməni keşişləri uydurma kilsə ədəbiyyatı əsasında yox yerdən özlərinə «dövlət» düzəltməyi qarşıya məqsəd qoysalar da, bu iddiaların real maddi həyatla əlaqəsi olmadığı üçün onlar sonralar yaranmış tarix elminə və tarixçi varislərinə illuziyalarla dolu qaranlıq xaosdan başqa heç bir irs, aydın və real vərsə qoyub getməmişlər. Məsələn, əfsanəyə görə, guya çar Tirdat Müqəddəs Qriqori ilə əlaqədar «mö'cüzə»dən sonra, xristian dinini qəbul etməyə məcbur olur. Bu mifoloji motiv erməni tarixçilərinin qələmilə erməni xristianlığının guya real kerçəklikdə yaranmış zamanı kimi tarixə çevrilir, onun qarşısında 301-ci il dəqiq rəqəm yazılır. Dəlilsiz, sübutsuz bu uydurma kilisə əhvalatı erməni tarix ədəbiyyatında «elmi» konsepsiyaya çevrilir. Hətta filoloji obraz olan Maarifçi Qriqorinin adı qarşısında doğum və ölüm tarixi də dəqiqliklə göstərilir. Belə müəlliflərdən biri yazır: «Armeniya çarı III Tirdat 301-ci ildə xristianlığı qəbul etdirmiş Maarifçi Qriqori (240-332-ci illərə yaxın) arмян apostol (qarşıda şahidi olacağıq ki, başqa erməni müəllifləri Qriqorini ilk katolikos adlandırırlar – Ə.T.) kilsəsinin banisi hesab olunur. Armeniya dünyada xristianlığı dövlət dini e'lan edən ilk ölkədir».³

Anonim müəllif M.Xorenskinin qeydə aldığı başqa bir əfsanə Tirdatın dövründə xristianlığın qəbul edilməsi fikrini qat'i təkzib edir. Bu baxımdan erməni çarı Arsaklı soyundan olan Abqarın guya «Yerusəlimdə yaşayan Xilaskar İsus Xristosa» yazdığı məktub və aldığı cavab maraqlıdır.

Guya İsus Xristos, hətta on iki apastoldan biri olan Abqara Allahın təşəkkürünü də çatdırır. Bu epizodda İsus Xristosun özünü Allah, yaxud Allahın oğlu olduğunu e'lan etməsi, yəhudilərin ona qarşı düşmənçiliyi və s. ətrafında qədim din tarixini nağil təsviri ilə təqdim edən «Bibliya» süjetindən M.Xorenski istifadə edərək, hadisələri erməni anonim çarı Abqarla əlaqələndirir.

Abqar düşmən şəraitində olan Xristosa inandığını onun şagirdi Öaddeyə çatdırır. Öaddey cavabında deyir: «Əgər İsus Xristosa, Allahın oğluna inanırsansa, qoy onda ürəyinin arzusu həyata keçsin».⁴

¹ Deməli, Valarşapat guya xristianlığın «qəbulunadək» atəşpərəstliyin mərkəzi olmuşdur.

² Kamuran Gürün. Erməni dosyesi s.41 (Qərbi Avropa «armenisti» J.A.Gatteyriasa istinad edir).

³ M.O.Darbinyan – Melikyan. İzahat, s.291.

¹ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat.s.291; Əlavə: Arutyunyan V., Safaryan S. Erməni mə'marlıq abidələri. M., 1951, s.45-47.

² M.O.Darbinyan – Melikyan. İzahat, s.275.

³ Dünya xalqları və dinləri, s.683.

⁴ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.106.

Abqar ona dedi: «Mən artıq ona və onun Atasına inanıram. Məhz buna görə də əgər Roma hakimiyyəti mane olmasaydı, mən öz qoşunumla gedib onu çarlığa çəkmiş yehudiləri məhv edərdim».

Xristianlığın ilk təşəkkül dövründə Yerusəlimdə və Romada İisus Xristosun mifik şəxsiyyətinə qarşı olan Yəhudi rəvayət düşmənçiliyi kilsə ədəbiyyatında olduğu kimi verilir.

Müəllifin fikrincə, Yerusəlimdə xristianlığı ilk dəfə erməni çarı «Abqar Arşakuni»¹ qəbul etmişdir. Çağdaş elmi ədəbiyyatda qeyd edilmiş rəvayətdə isə guya xristianlığın ilk əzabkeşi Tirdat olmuşdur.

M.Xorenski yazır ki, 38 il çar olmuş Abqarın ölümündən sonra guya erməni çarlığı iki hissəyə parçalanır: Onun oğlu Ananun Edessada çar olur, onun qohumu Sanateruk (Sanatürk. O, Part İmperiyasının iqamətgahı Ktezifonda yerləşmiş Arme valisidir, Arsaklı nəslindəndir) isə Armeniyada.

Ananun və Sanateruk dövründə də bütpərəstliklə yeni yaranmağa başlayan xristianlıq ideologiyası arasında mübarizənin davam etdiyi xəbər verilir.

Başqa bir erməni müəllifi M.O.Darbinyan-Melikyan erməni xristianlığının rəsmən e'lan edilməsini Kayseri (qədim Kappadokiya) ilə əlaqələndirir. O, yazır: «Maarifçi (Lusovoriç)² Qriqori Kesariyədə qəbul olunmuş (301-ci il) armyan arxiepiskopudur. Onun dövründə xristianlıq Armeniyada rəsmi din kimi tanındı (IV əsrin əvvəllərində)».³

Aşkarca görsənir ki, müəllif qədim Kappadokiyanı «Armeniya» kimi qələmə verir. Lakin tarix xəbər verir ki, istər Parfya dövlətinin, istərsə də Pers-Sasani hakimiyyəti dövründə Kappadokiya romalıların işğal ərazisinə daxil olmuşdur. Nə bundan əvvəl, nə bundan sonra «Armeniya» adında orta əsrlər erməni dövlətinin mövcudluğu haqqında düşünmək elmi cahillik olardı. Bu haqda yuxarıda ətraflı danışılmışdı.

Bəs necə ola bilər ki, Arsaklı səltənətinə mənsub olan Maarifçi Qriqorinin adı Kappadokiya ilə əlaqəli çəkilsin? Çünki, tarixən ilk xristianlıq Roma müstəmləkə əyalətində meydana gəlmiş və oradan da Yaxın Şərqi başqa regionlarına yayılmışdı.

Orta əsrlər həyqəzən keşişləri də bu həqiqəti rəvayət pərdəsinə büründürərək «armyan xristianlığı»nı Kappadokiyadan tarixin tanımadığı «Armeniya»ya Maarifçi Qriqori adlı şəxsin adından gətirir və onun tarixini 301-ci ildən Arsaklıların dövrü ilə (halbuki 227-ci ildə Arsaklı sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyulmuş, Part imperiyasına məxsus olan ərazilər

¹ Guya ilk erməni xristianlığını qəbul etmiş və guya yaymış hər iki rəvayət çarı-Tirdat və Abqarı «Arşakuni» nəslindən hesab edirlər. Erməni kilsə ədəbiyyatında «Arşakuni» adı ilə «erməniləşdirilmiş» nə Arsaklı sülaləsinin, nə də Kiçik Asiyada Part imperiyasının təşkil etdiyi «Kiçik Arsaklı» valiliyinin erməni xalqının saxta tarixi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

² «Lusavoriç» anlamı qədim «Avesta» sözüdür, «Dan ulduzu» mənasında işlənmişdir. «Lusavoriç» demonun Qərbi Avropa ədəbiyyatında işlədilmiş adlarından biridir. Demon Bayronda Lüssifer, Rumın şairi Emineskuda Lusovoriç şəklində işlədilmişdir və s. Ətraflı bax: Əjdər Tağıoğlu. Hüseyin Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi. I fəsil.

³ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat, s.241.

Pers tayfasının Sasani nəslinin əlinə keçmişdir) əlaqələndirirlər. Şübhəsiz, bizə gəlib çatan ənənəvi rəvayət versiyasını, əsassız olaraq, «armyan tarixi» kimi qəbul edən erməni müəlliflərinin arzu dolu iddialarını təsdiq edəcək hər hansı bir arxeoloji mədəniyyətin meydana olması mümkün deyildir. Onlar nə üçün anlamaq istəyirlər ki, anonim müəllif M.Xorenskinin adına istinad edilən «Armeniya tarixi»ndən başlayaraq, söykəndikləri daha sonrakı «Armyan tarixi» kitablarının hamısı kilsə «tarix» adına Şərqi xalqlarının rəvayət və əfsanələri əsasında tərtib edilmişdir? Onlar nə üçün anlamaq istəyirlər ki, təkcə «erməni xristianlığı» ilə əlaqədar orta əsr keşişlərinin uydurduqları ziddiyyətli rəvayət versiyaları fonunda təxminən (m.ö.250-m.s. 227) beş əsrlik qüdrətli Part dövlətinin və Pers-Sasani sülaləsinin kerçək tarixi mövcudluğu əriyib yoxa çıxır.

Yuxarıdakı fikirləri şərti qəbul edək və soruşaq: xristianlıq erməni babalarının məişətindən gələn tarixi zərurətdənmi törəmişdi? Əgər belədirsə, nə üçün yüz illərlə həy icması dini moizələri yad dillərdə dinləməli olmuşdur?

«Erməni yazısı»na aid tarixin saxtalaşdırılaraq, onun «ixtirasının» V əsrin əvvəllərindən başlanmasını biz qəbul etməsək də, N.Emindən aşağıda gətirdiyimiz nümunə problemin aşkarlanması baxımından maraqlıdır. O, yazır. «Armyanlar tərəfindən xristian dini qəbul olunan sonra uzun müddət ərzində, əlifbanın yaradılmasına qədər (406-cı il) Müqəddəs Kitabları yunanca oxuyur və sonra elə yerində şifahi şəkildə armyan dilinə tərcümə edirdilər».¹

Burada bəzi məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Birinci. Şərti qəbul edək ki, «Armeniya» adlı «dövlət» olmuşdu, bəs, bu ölkədə erməni babalarından başqa tayfa, yaxud tayfalar yaşamamışdı? Bəs, ölkədə dövlət səviyyəsində xristianlıq e'lan ediləndə az sayda erməni babalarından başqa kimsə bu dini qəbul etməmişdi? Bəs, əslən partlı olan Qriqori erməni icmasını hansı dildə xristianlığa «dəvət» etmişdi, olmaya «erməni dilində», yaxud Yunan dilində? Bəs, dəvət o dövrdə meydana olmayan hansı Müqəddəs Kitabla olmuşdu? Bəlkə ermənilər bunu da uyduralar ki, elə ilk Səma Kitabını «erməni dilində», məhz «erməni dilində» Astvast (erməni allahının adı) onların «İşkil» adlı babalarına göndərmişdi. Bəs, «Tovrat», «İncil»?

Tarixdən mə'lumdur ki, ilk xristianlıq Yəhudi icması arasında İudanın dininə müxalif tərifi kimi yaranmışdı. Bu gün də ənənəvi iddiadan çiçəkməyən erməni tarixçiləri, sadəcə olaraq, başa düşmək istəyirlər ki, İudaçılar da, müxalifətçilər də yehudilərdir, erməni babaları deyildirlər!

İlahiyyət tarixi xəbər verir ki, hətta V əsrin əvvəllərində çağdaş anlayışda «Bibliya» yox idi. İuda dini ilə yanaşı ondan doğulan və ona müxalif

¹ N.Emin. İzahat. s.319.

² Əvvəldə dedik ki, Tirdat adında olan Part çarları ölkə hüdudlarından kənara çıxmamışlar. Kilsə rəvayətlərində onlar XIX əsrin əvvəllərindən başlayan siyasi iddialarla əlaqədar məqsədlə olaraq, Qafqaz Oğuz Albaniyasının qərb ərazilərinə gətirilir və uydurulmuş «erməni xristianlığının» guya dövlət səviyyəsində «qəbulunu» da bu ərazi ilə əlaqələndirirlər.

olan ilkin xristianlıq tarixin bu çağlarında təqib edilirdi. Belə bir dövrdə xristianlığın m.ö. minilliklərdən bəri Od inancılı yerli əhali arasında, xüsusən dövlətin idarə edilməsində Müqəddəs Qanunlar Kitabı "Avesta"ya söykənən Zərdüşti inancılı hakimlərin ərazisində yayılmasına inanmaq nə qədər də zor işdir.

Bu baxımdan necə inanaq ki, dövlət səviyyəsində Madaylardan başlayan ən'ənəyə uyğun olaraq Part imperiyasının əhatə etdiyi siyasi-coğrafi ərazidə ata-babadan Səma Tanrısını təbliğ edən Müqəddəs Kitab-«Avesta» «unudulmuş», Atəşgahlardan «imtina edilmiş», onun yerinə guya iqamətgahı Valarşapatda yerləşmiş Arsaklı nəslindən olan partlı çar III Tirdatın2 dövründə ölkə ideologiyasına, xüsusən əhalinin mə'nəvi-dini həyatına müxalif olan başqa bir «Müqəddəs Kitab» qəbul edilmişdir? Başqa sözlə, necə inanaq ki, ölkə dini, ən'ənəvi olaraq, odla, atəşlə bağlı olduğu halda, III Tirdatın dövründə inanc evində moizələr «Avesta» dilində deyil, "armyan dilində" dinlənilmişdi? Necə inanasan ki, Part İmperiyasında «Avesta» Anayasa olduğu halda, onun ideoloqları Qriqori və valiləri (III Tirdat və b.) düşmən dövlət ərazisindən gələn ideologiyaları-xristianlığı dövlət səviyyəsində qəbul etsinlər?

Şərti qəbul etsək ki, «həqiqətən» erməni xristianlığının tarixi 301-ci ildən, «Əlifba»nın «ixtirası» 406-cı il tarixindən başlayır, onda, bəs, nə üçün erməni babaları dini moizələri tam 105 il (N.Emin) Yunan dilində(Kilikiya erməni kilsəsinin XIII əsrədək yunan dilində olan fəaliyyətinin bu saxta tarixlə heç bir əlaqəsi yoxdur) dinləmişlər?

Əgər N.Eminin söylədikləri mə'lum əfsanədən deyil, elmi qaynaqlardan gəlmiş olsaydı, o, fikirləşərdi ki, 105 il müddətində neçə-neçə nəsil Yunan dilində dini moizə eşidən erməni babaları yunandilli, yunandilli olardılar. Bundan başqa, heç olmasa, 105 il Yunan kilsəsinin tərbiyəsi orta əsrlər erməni keşişlərinin yazıya aldıkları əfsanələrdə, rəvayətlərdə, xüsusən mifoloji ədəbiyyatda özünü göstərmiş olardı. Əksinə, erməni alimlərinin orta əsrlərə aid etdikləri erməni ədəbiyyatında və mədəniyyətində, habelə xüsusən epik və mifoloji materiallarda təkzibedilməz güclü «Avesta» hakimiyyəti hökm sürür.

Bundan başqa, nə üçün unutmalyıq ki, Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi olan «Avesta»nı toplayan Part (Parfya) hökmdarı Valarşanı (I Voloqezi), onun səltənət varisləri olan tirdatları Maarifçi Qriqori və Partlı Saakla birlikdə «erməni babası» kimi qələmə verən müəlliflər ümumtürk tarixini biabırcasına mənimsəmişlər? Nə üçün unutmalyıq ki, Valarşanın (117-140) öz adına saldırdığı Valarşapat¹ şəhərini erməni müəllifləri tərəfindən «Eçmiadzin»("Eçmiatsi"),² «Atəşgah» binasını eyni adda «erməni kilsəsi» kimi qələmə verilməsi yaranışdan miskin, köçkün və qaçqın heyat sürmüş mühacir ermənilərin Qafqaz Oğuz Albaniyası

torpaqlarında «yerli-köklü» əhali olduqlarına «sübut» üçün «tarixi şahid» tutmaqdan irəli gəlmişdir?

Yuxarıda Maarifçi Qriqori ilə əlaqədar «erməni xristianlığı» ətrafında erməni müəlliflərinin iddialarında heç bir maddi-tarixi əsası olmadığını söylədik. Onu da qeyd etdik ki, Part imperiyasının Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda ayrı-ayrı əyalət hakimləri etnomensubiyyyətə «erməni» olmadıqları kimi, Partlı Maarifçi Qriqori və Saak da erməni xristian ideoloqları deyildilər. Onlar Part tayfalarından olan Arsaklı sülaləsi nəslindəndirlər. Qədim Türk tarixinə qarşı iylənmiş kilsə hücrələrindən başlanan erməni keşiş təcavüzü o dərəcəyə çatır ki, onlar bir tərəfdən Tirdatın, Qriqorinin, Saakin etnomensubiyyyətini Arsaklı nəslilə əlaqələndirirlər, digər tərəfdən onların adı ilə bağlı düzəldikləri rəvayət «tarixini» çağdaş ermənilərin babalarının adına yazırlar.

N.O.Emin Eçmiadzin (Eçmiatsi) monastırının inşasını Maarifçi Qriqori ilə əlaqələndirir. Əlavə edir ki, monastırın başa çatmasında xristianlığı yenicə qəbul etmiş çar Tirdat (dedik ki, Tirdat adında çarlar Ön Asiyada və Ön Qafqazda olmamışlar) yaxından kömək etmişdir. "Eçmiatsi"("Eçmiadzin») adında inanc evinin inşa tarixinin Arsaklı çarı Tirdatın dövrü ilə bağlanması tarixi saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir. Çünki «Avesta»nı təkrarən toplayan Part çarı Valarşa, şübhəsiz «Avesta» tə'limini tədris edən və Zərdüşti inancı yayan ocaq - «Atəşgah» inşa etdirərdi. Sözsüz, Arsaklı xanədanının sonrakı varisləri, o cümlədən, tirdatlar da ölkəni «Avesta» qanunçuluğu əsasında idarə etmişlər. Gürcü tarixçisi B.S.Esadze qədim Mesxetanın yerli əhalisindən danışarkən arxeologiyaya istinadən yazır:"Arsaklı sülaləsi hakimiyyətə gələndən sonra Maqların dini daha da möhkəmləndirilmişdi."¹

Maraqlıdır ki, həqiqətdən tam qaçıb can qurtara bilməyən N.O.Emin də həm Tirdatı, həm də Qriqorini parfyalı (partlı) hesab edir, hər ikisinin etnomensubiyyyətə Arsaklı nəslindən olduqlarını qəbul edir. O, yazır: «Qriqori Parfya çarlarının Arsaklılar nəslindəndir».2

Deməli, N.O.Emin M.Xorenskiyə istinadən, Part imperiyasının Ön Asiyanın qərb əyalətlərindən birinin guya hakimi olmuş çar Tirdatla Qriqorini qan bir, dil bir vahid nəsil kökündən hesab edir. Bəs, o, və başqa erməni müəllifləri hansı haqla əslən partlı və Arsaklı çar xanədanına mənsub, dövrün görkəmli saray ideoloqu olan Qriqorinin adı qarşısında «maarifçi» sözünü əlavə edərək, onu Ön Asiyaya pərakəndə səpələnmiş zülmət içərisində boğulan cahil və nadan, o dövrdə adsız erməni babalarının gözüne işıq verən bir soydaş kimi təqdim etməkdən çəkinmirlər?

¹B.S.Esadze.Gürcüstan salnaməsi.buraxılış-1(1613-1913).Bax:Tiflis Mərkəzi Dövlət kitabxanası,şifrə:R-1229(5); əlavə bax: L. Mroveli. Ninonun həyatı.s.25;Mesxeti-1 (Armazis-xevi) arxeologiyası. Tiflis,1958,s.8;KartlisTsxovreba ,c.1.Tiflis,1955,s.25;Gürcü tarixi oçorqları,c.2.Tiflis,1988,s.45 və s.

²N.O.Emin. Ön söz, s.16.

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi. s.134.

² M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat, s.275.

Təkbidilməz həqiqətdir ki, «Avesta» Maday İmperiyasından başlayaraq, Part imperiyası və habelə Sasani səltənəti dövründə də Ön Asiya və Ön Qafqazda ölkənin mə'nəvi-siyasi həyatının Anayasası olmuşdur.

Şübhəsiz, qüdrətli dövlət naminə istər çar olsun (Tirdat), istərsə dövrün ziyalı (Maarifçi Qriqori), başqa sözlə, mənsub olduğu səltənətin ideoloqu olsun İmperiya ərazisində yad ideologiyanın-xristianlığın yaranmasına və yayılmasına heç cür yol verməzdilər. Əks halda, onlar mövcud quruluşa qarşı ideoloji çevrilişə şərait yaratmış olardılar. Deməli, istər Arsaklı çarı olsun, istərsə də səltənətin ideoloqu olsun, şübhəsiz, onlar imperiya ərazisində öz ata-baba ruhunu yaşadan Böyük Tanrıya mə'nəvi-ideoloji abidələr və mə'bədlər inşa etmiş olardılar. Bu həqiqət bizə əsas verir söyləyək ki, Part dövlətinin, habelə onlara qədər Mar/Maday çarlarının Yerusəlimdə/Əhəməni Kirin dövründə/, Kiçik Asiyada, Qafqazda inşa etdikləri və bu gün də qədim tariximizə şahidlik edən inanc evləri xristian kilsələri deyil, «Avesta» tə'limi əsasında fəaliyyət göstərən, dövrün Akademiyası rolunu oynamış «Avesta» mə'marlıq abidələri olan «Atəşgah» binalarıdır.

Adları çəkilən coğrafi ərazilərdə erməni və gürcü tarix ədəbiyyatında nişan verilən inanc evlərinin «Avesta» Tanrı adları ilə əlaqələndirilməsi də fikrimizi sübut edir. Başqa sözlə, erməni və gürcü mifologiyasında başdan-baş «Avesta» tanrılarını adı gedən xalqların baba inancları kimi qəbul edilməsi və günümüzə qədər Türkün qan yaddaşını yaşadan «kilsə» adlandırılan «Atəşgahlar» tarixin canlı şahidləridir. Bu haqda qarşıda ayrıca danışılacaqdır.

Deyilənlərdən aydın olur ki, «Parfya çar nəslindən» hesab edilən Maarifçi Qriqorinin romalıların işğal ərazisindən - Kappadokiyadan Pers-Sasani səltənətində yaşayan erməni icması arasına guya xristianlıq gətirməsi fikri heç bir maddi-mədəniyyətə, yaxud mö'təbər elmi qaynaqlara deyil, yalnız və yalnız kilsə rəvayətlərinə əsaslanır. Qriqorinin ölkədən guya «qaçaq düşməsi» də folklor ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan bədii vasitədir.

«Armeniya» adlı «dövlətin» təkzibi, erməni mifologiyasının başdan-baş «Avesta»¹ tanrıları silsiləsindən yaranması, onların arasında bir cə dənə də olsa, xristianlıq elementinin olmaması, M.Xorenskinin «Armeniya tarixi» kitabının əsası ümumtürk filoloji qaynaqlardan, o cümlədən, əsasən «Avesta»dan gələn epizodlardan təşkil edilməsi və s. bizə səlahiyyət verir soruşaq: nə üçün erməni keşişlərinin mə'lum rəvayətdə olan uydurmalarına və riyakar yalanlarına inanmalıyıq və Türkün mifoloji tarixini erməni babalarının kerçək «tarixi» kimi qəbul etməliyik? Nə üçün və hansı əsasa görə inanmalıyıq ki, Maarifçi Qriqori ta Maday imperiyasından başlayaraq, mənsub olduğu Part çar nəslə dövründə də, Pers-Sasani hakimiyyəti illərində də Ön Asiyada və Ön Qafqazda mə'nəvi hökmranlığını saxlamış doğma ata-baba dininin-Zərdüştiliyin hələ m.s. 301-ci ildə guya əksinə getmişdir? Başqa sözlə, kim inanar ki, «Avesta» təəssübkeşi olan Arsaklı çar səltənətinin ideoloqu olan belə bir şəxs VII-VIII əsrlərə qədər

tərəfdarları tə'qib və e'damlara mə'ruz qalmış ikinci yad bir məzhəbi (İuda dinindən doğulan, lakin Roma imperatorlarının və geniş xalq kütləsinin qəzəbinə səbəb olan, hətta onun müəssili İsus Xristosun çarmıxa çəkildiyi bir məzhəbi) başqa icmalar arasında deyil, məhz «xüsusi olaraq», guya «erməni babaları» arasında yaymaqla cəmiyyət arasında hamının qəbul etdiyi və özünün terbiyə aldığı ən'ənəvi bir dinə qarşı mə'nəvi itaətsizlik yaratmaqda maraqlı olmuşdur?

Erməni müəlliflərindən kimse bu barədə, kiçik də olsa, hər hansı bir maddi sübut inəliyə sümür və sürə də bilməz. Çünki onların ixtiyarında yuxarıda yad etdiyimiz rəvayət versiyalarından başqa «tarixi» «qaynaq» yoxdur.

Erməni müəlliflərinin bu günə qədər səslənən «erməni xristianlığı çar Tirdatın dövründə dövlət dini e'lan edilmişdi» yalan hay-küyləri də kerçək tarixi qaynağa deyil, məhz yuxarıdakı ziddiyyətli rəvayət versiyalarına söykənmişdir.

Çağdaş ermənilər xristianlığın «Qriqoryan məzhəbi»-ne qail olduqlarını iddia edirlər. Ancaq bu məsələ də erməni ədəbiyyatında ziddiyyətli verilir, bilərkən dolaşığa salınır. Belə ki, bu məqsədlə bə'zi erməni müəllifləri folklor qəhrəmanı olan partlı Qriqorinin adına «apostol kilsəsi» istinad edirlər və «Qriqoryan məzhəbi»-ni də onun ünvanına yazırlar. Belə fikir tərəfdarlarından olan S.N.Ovanesyan yazır: «Partlı Birinci katolikos Qriqorinin adı ilə arмян apostol kilsəsi bə'zən «Qriqoryan kilsəsi» adlanır».¹

Yuxarıda kifayət qədər aparılan araşdırmalardan bəlli olur ki, S.N.Ovanesyanın bu fikri rəvayətə söykənən nəticədir. Elmi tarixdə isə məsələ tam başqa şəkildə qoyulur.

İlahiyyat tarixi xəbər verir ki, «Qriqoryan məzhəbi» İudaizim ilə və Kiçik Asiyada tərəfdarları təqib edilən (burada VI əsrin (tarixi şərti qəbul edirik) əvvəllərində qoca Moisey Xorenskinin tə'qiblərə mə'ruz qalmasını və onun sümüklerinin məzardan çıxarılarq rusvaycasına kənara atılması barədə yazan N.Emini yada salın) erkən xristianlıqla deyil, Roma papası XIII Qriqorinin adı ilə bağlıdır. Hətta həmin apostol kilsəsi də, onun yarandığı tarix də dini təqvimdə ən'ənəvi olaraq, papa XIII Qriqorinin adı ilə əlaqələndirilir. Bu haqda mənbədə yazılır: «Qriqoryan təqvimi. 1582-ci ildə Roma papası XIII Qriqorinin dövründə tətbiq olunmuş illərin hesablanması sisteminin yeni usulu. Təqvimin adı buradan götürülmüşdür».²

Aşkarca görsənir ki, dünya dininə çevriləndək yüzillərlə çox ziddiyyətli yollar keçmiş xristianlığa İudaizmdən ayrılmayan mərhələdə çağdaş anlayışda din kimi yanaşan erməni müəllifləri təkrar-təkrar məqsədli saxtakarlıq edirdilər. Onlar çox gözəl anlayırlar ki, dini rəvayətə görə Xristin e'damı aşkarca sübut edir ki, ilkin xristianlıq onun yarandığı Qüdsdə Roma imperatorlarının səviyyəsində qadağan edildiyi üçün, o imperiyanın heç bir əyalətində, o cümlədən, Kappadokiyada özünə sığınacaq tapa bil-

¹ Ətraflı bax: Dünya xalqlarının mifləri, ensiklopediya, 2 cildə, c.1. M., 1980, s.104.

¹ Böyük Sovet ensiklopediyası, c.7. M., 1972, s.216; V.Arutyunyan. Eçmiadzin. M., 1958, s.8.

² V.Arutyunyan. Eçmiadzin, s.326.

məzdi. Bu haqda yuxarıda anonim M.Xorenskinin şəxsində ilkin xristian tərəfdarlarının başlarına gətirilən müsibətləri tarixi baxımdan xatırlatdıq.

Ermənilər xristianlığın Qriqoryan məzhəbini Papa XIII Qriqorinin şərfinə qəbul etmişlər. Bu məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə, yada salsaq ki, qadın monastırı kimi fəaliyyət göstərmiş ilk erməni katolik kilsəsi də Şərqdə deyil, Qərbi Avropada Venesiya yaxınlığında yerləşən Müqəddəs Lazar adasında 1717-ci ildə Mxitar Sevastiyski tərəfindən inşa edilmişdi,¹ o zaman, Ön Asiyanın qərb əyalətlərinin birində (Kappadokiyada) guya 301-ci ildə meydana gəlmiş «erməni xristianlığından» və 303-cü ildə Qafqazda guya «inşa edilmiş» Eçmiadzin katolik kilsəsindən bəhs etmək növbəti saxtakarlıqdan başqa bir şey olmadığı anlaşılır.

Venesiya erməni kilsəsinin anonim keşiş M.Xorenskinin adı ilə «erməni xristianlığı»-nı Kiçik Asiyada (Kappadokiyada) axtarmaqda, onu həmin ərazidə «keşf etməkdə» ən başlıca məqsədlərindən biri Arsaklı çarı III Tirdatı və Part seltənətinə mənsubiyyətləri olan Maarifçi Qriqorini və Saakı «erməni xristianlığı» ilə əlaqələndirmək, onlardan bəhs edən rəvayət epizodları əsasında uydurma «armyan Arşakiləri» nəsil şəcərəsi tərtib etmək və bununla da Part imperiyasının Kiçik Asiya və Ön Qafqaz valiliklərinin tarixini «Böyük Armeniya» mifinin fonunda erməni babalarının adına yazmaqdır.

Təkrar edirik: ermənidilli ilk xristian qadın monastırı XVIII əsrin əvvəllərində Qərbi Avropada inşa edilmişdi və onun banisi Mxitar Sevastiyski-dir. Qərblə Şərq arasında pərakəndə səpələnmiş erməni icmasını toplum hala gətirəcək bu ilk mərkəzin yaranışından əvvəl, yəni XIII əsrdə Yaxın Şərqdə yaşayan ermənilər yunandilli Kilikiya kilsəsində yunan provaslav inancına ibadət edirdilər.

Təkbəddilməz bu tarixi kerçəkliklə S.N.Ovanesyan üz-üzə dayansa da, başqa soydaşları kimi, öz alim vicdanına xəyanət edərək, həqiqətin üzərinə qara erməni pərdəsi çəkməyə çalışır. Beləki o, yuxarıda ondan gətirdiyimiz fikrin davamı olaraq partlı Qriqorini ilk erməni katolikosu (bu dövrdə xristianlığın nə «katolik» qolundan, nə də «katolikosluqdan» bəhs etmək erməni şizofreniyasından başqa bir şey deyildir) «edir» və onun iqamətgahını guya 303-cü ildə «inşa edilmiş» Eçmiadzine² «köçürür».

¹ B.B.Piotrovski. Urartu tarixi və mədəniyyəti. İrəvan, 1944, s.8; Mikael Lazareviç Nalbandyan. Seçilmiş fəlsəfi və siyasi-ictimai əsərləri. M., 1954, s.70

² M.Xorenskidə məbədin yerləşdiyi məkan Valarşapat adlandırılır, erməni tarixçiləri isə onun qarşısında mö'tərizədə «indiki Eçmiadzin» sözünü yazırlar. S. N. Ovanesyan burada bilərəkdən Valarşapat adını «unudur», «Eçmiadzin»-in tarixini «qədimləşdirməyə» çalışır. Məqsəd də ərəblərin gəlişilə yeni dini qəbul etmiş yerli Odsevər Türk əhalisinin mə'nəvi tarixində öz yeri olan qədim Atəşgahın «Üç müəzzin», yəni «Üç azançı» islam dövrünü unutturmaqdır. Əslində erməni tarixçilərinin «Eçmiadzin» formasında yazdıqları anlam «Üç müəzzin» sözünün dəyişdirilmiş şəklidir. Keşişlər Atəşgahın adını uydurulmuş «Eçmiatsi» əfsanəsilə Xristin ünvanına yazırlar. Araşdırmada bu barədə etraflı danışıqlar.

Təbii ki, başqa qandaşları kimi, S.N.Ovanesyan da tarixə yanaşmada heç bir maddi-mədəniyyətə söykənmir.

Bəs, tarix nə deyir?

Kiçik Asiyanın qərb əyalətlərinin dövrün iki qüdrətli dövlətləri (Pers-Sasani sülaləsi və romalılar) arasında bölüşdürüldüyü tarixi çağlar rəvayətdə işarələrlə əks etdirilmişdi. Burada üçüncü bir dövlətin mövcudluğundan, xüsusən «Armeniya» adında hər hansı bir «knyazlıq»dan, yaxud «dövlət»dən söhbət getmir və təbii ki, gedə də bilməz. Tarixilik baxımından rəvayətdə «knyaz qızı» işarəsi heç də əsas vermir ki, IV əsrin əvvəllərində romalıların inzibati ərazisinə daxil edilmiş Kappadokiyada (Kayseridə) erməni «knyazlığının» tarixi «varlığı» qəbul edilsin. Erməni müəlliflərinə inanılsa, Yaxın Şərq və Kiçik Asiya əhalisi Şərq tarixinin Part-Roma, Sasani-Bizans dövründə bu qüdrətli imperiyaların ayrı-ayrı inzibati ərazi bölgüsündə yaşamağı olmuşdur. Təbii ki, erməni ailələri də hər iki ərazidə pərakəndə yaşamışlar.

Din tarixindən mə'lumdur ki, m.s. II əsrdə Xristin (yunanlar ona «Xristos» dedilər. Dini rəvayətə görə, Xrist Qüds şəhəri yaxınlığında doğulmuşdur) şəxsiyyətinin e'lan edilməsi də, onun faciəli şəkildə «e'dam olunması» da romalıların məxsus işğal ərazisində baş verən əfsanələşdirilmiş hadisə ilə əlaqədardır. Başqa sözlə, rəvayətə görə, xalq kütləsini öz arxasınca aparan Yəhudi varlılarının və ruhanilərinin tələbi və Roma imperatorunun hökmü ilə ilk xristian təmsilçisi Xristin çarlığa çəkilməsi hadisəsi Part İmperiyasının inzibati ərazisində deyil, Romalıların hakimiyyəti altında yaşayan Yəhudi əhalisinin arasında meydana çıxmışdır.

Maarifçi Qriqori ilə əlaqədar yuxarıda xatırladığımız rəvayət versiyalarında verilən işarələrdən mə'lum olur ki, romalıların müstəmləkə ərazilərində yaşayan ayrı-ayrı erməni ailələri (burada söhbət bütöv icmadan getmir) arasında İuda inancını qəbul edən şəxslər olmuşdur. Gəlin, biz də bu rəvayət xəbərini şərti olaraq, «tarixi həqiqət» kimi qəbul edək. Lakin o demək deyildir ki, bu hadisə ümumən çağdaş erməni xalqının babalarının həyatında baş vermiş «tarix» olaraq qələmə verilsin, hətta onun icra tarixi dəqiq rəqəmlə (301-ci il? necə dəqiq!) göstərsin.

Xristianlığın Roma istila ərazisindən Part ərazisinə Maarifçi Qriqori tərəfindən «aparılməsi» iddiasına gəldikdə, söylənilənlərdən mə'lum oldu ki, bu real tarixi faktlara söykənən həqiqət deyil, ziddiyyətli rəvayət versiyalarında məqsədli uydurmadır.

Bu baxımdan erməni kilsəsinin daha sonralar uydurulan ziddiyyətli rəvayətlərlə «Avesta» həqiqətinin üzərinə «Avesta» təəssübkeşi Arsaklı çarı III Tirdatın və çar sülaləsinin nəsil qohumu olan Maarifçi Qriqorinin adı ilə saxta «erməni xristianlığı» pərdəsi çəkməyə çalışmasının heç bir tarixi əsası yoxdur.

Elə bu real, təkbəddilməz səbəbdən də erməni xristianlığının tarixini 301-ci ildən başlayan kilsənin iddiası boş söz olaraq havadan asılı qalır. Təsədüfi deyildir ki, kilsənin anonim keşiş M.Xorenskinin adına istinad etdiyi «Armeniya tarixi»ndə «yer üzünün knyazı Zarvandan» və başqa «Avesta» tanrılarından və atəş inancılı Mar əhalisindən, habelə Mar Artar-

şesden danışılır, lakin orada erməni icmasının mə'nəviyyatını və məişətini xristianlıqla əlaqələndirən öteri söz belə işlədilmir. Məhz bu həqiqətin təsdiqi baxımından fransız «armenisti» Lanqlu 1867-1868-ci illərdə M.Xorenki haqqında yazdığı məqalələrində təkrar-təkrar qət'i nəticəyə gəlirdi ki, «onun tarixində» xristianlıq ideyası ilə bağlı heç bir işarə belə yoxdur».¹

Azərbaycan türklərinin tarixinə bilərəkdən, siyasi məqsədlə vurulan qara rənglər mövzumuzla bağlı haqqında söhbət gedən mifoloji və epik ədəbiyyatda da öz bədxah bəhrəsini verir. Bu baxımdan əvvəldə söylənilən fikrin davamı olaraq, aşağıda da şahidi olacağıq ki, zəngin ədəbi-estetik irsimiz Sasanilər dövründə hansı dəyişikliklərə mə'ruz qalmışsa, xilafətin ilk istilaları dövründən başlayaraq üfunətli haykazan kilsələrində erməni keşişlərinin qələmindən daha ağır zərbələr almışdır. Onlarla erməni və muzdlu ermənipərəst müəlliflərin əsərində Artəşes, Artavaz, Tiqrən və b. haqqında hətta bir-birini qət'i təkzib edən rəvayət və əfsanə versiyalarının yaranmasına səbəb də məhz Atəşgahlardan ələ keçirilmiş qədim yazılı mə'nəviyyat və mədəniyyət irsimizin üzəri səhifə-səhifə köçürülərkən, onlara qarşı orta əsr erməni keşişlərinin mə'nəvi və siyasi terrorizmi ilə bağlıdır. Bu haqda bir qədər sonra.

Bütün bu deyilənlərlə bərabər Sasani çarlarının hakimiyyətləri illərində etnopers ruhu ilə qədim «Avesia»ya edilmiş əlavələr, habelə bu ənənənin davamı olaraq, daha sonralar «Zend-Avesta»nın özünü «Kiçik Avesta», «Böyük Avesta» deyilən bölgüyə ayıran fars-pəhləvi şovinist ziyalılar tərəfindən qədim abidədən qalmış olub- qalan materialların da kökünə balta vurulması açıq sübut edir ki, Makedoniyalı Aleksandrdan başlayaraq, uzun əsrlər boyu dövr və zaman Azərbaycan türklərinin əleyhinə işləmişdi.

Fikrimizcə, vahid qədim Azərbaycan iki hissəyə parçalanandan sonra Rus imperiya siyasəti «Avesta»nın üzərində Şimali Azərbaycan ziyalılarının da nəzarətinə – onun dərinədən öyrənilməsi və monumental tədqiqinə şərait yaratsaydı, şübhəsiz, Ön Asiya və Ön Qafqaz Türk tayfalarının qədim tarixinə gələri perslər bu günkü səviyyədə açıq-aşkar sahib çıxma bilməzdilər.

Azərbaycan türklərinin qədim və zəngin tarixinin başına gətirilmiş müsibətlər təkcə Pers çarlarının adı ilə bağlı deyildi. Atəşgahların yerlə yeksan edilməsi və tarixi m.ö. minilliklərə ilıxşılı olan zəngin yazılı xəzinələrimizin quldurcasına çapılıb-talanması baxımından milli mə'nəvi və mədəni irsimizin daha dəhşətli dövrü Ərəb xilafətinin yürüşləri ilə başlayır. Babalarımızın başına gətirilən mə'lum fəlakətlərdə xilafət sərkərdələrinə atəşpərəst Azərbaycan türklərinə qarşı yardımçı olmuş erməni kilsəsinin xidmətləri də xalqımızın taleyində qanlı bir tarix olaraq unudulmazdır. Belə bir siyasi şəraitdən ustalıqla istifadə edən erməni keşişləri Kiçik Asiyada, xüsusən Qafqazda «Avesta» mə'marlıq sənət abidəsi olan Atəşgahlara –

Şərqi qədim Akdəmiyası olan bu inanc tə'lim evlərinə məxsus kitabxana və arxivləri talan etmişlər.

Həmin dövrdən də Kilikiyada Yunan və suriyədilli erməni kilsəsində Atəşgah materialları əsasında Azərbaycan türklərinin Qafqaz torpaqlarının-Oğuz ellərinin məskun olduqları tarixi ərazilərin gələcək erməni nəsiləri tərəfindən sakitcə işğalını həyata keçirmək üçün müxtəlif versiyalarda rəvayətlərin və əfsanələrin işlənməsinə başlanılır və bununla da baş verəcəyi tarixi dövr aydın görsənməsə də, qurd səbrli keşişlərin qələmi ilə əsrləri qarşılayacaq ideoloji planlar tərtib edilir. Buna görə də əgər çağdaş erməni müəlliflərinin «erməni mifologiyası» adı altında «erməni allahları» və «erməni çarları» deyər qələmə aldıkları (gürcülər də həmçinin) adlar siyahısını Ön Asiya və Ön Qafqaz türklərinin kərçək tarixi və «Avesta» rəvayət qəhrəmanları ilə paralel təhlilə çəksək, o zaman, qaçqın və dilənçi erməni ailələrinin Rus İmperiyasının hamiliyi altında XIX əsrin əvvəlində Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində yerləşdirilməsi, nəhayət XX əsrin sonunda da katolikos Vazqenin təhriki ilə daşnak bandası tərəfindən əldə silah ev sahibinin Qərb torpaqlarından qovalanıb çıxarılması və Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 20 faiz ərazisinin işğal edilməsi tarixinin ideoloji başlanğıcını Ərəb Xilafətinin «Avesta» Şərqiə olan düşmənçilik yürüşü ilə bağlamalıyıq.

Bütün bu deyilənlərdən bəlli olur ki, keşiş müəlliflərin yazdıqları «Armeniya tarixi» kitablarında bir-birini qət'i təkzib edən çoxsayda dolaşq rəvayət versiyaların meydana çıxmasının başlıca səbəbi Atəşgah arxivlərində və kitabxanalarında qorunub saxlanılan Atarpatena əhalisinin özlərinin və soy-kök qohumları olan Arsaklıların keçmiş qəhrəmanlıq tarixini qan yaddaşına çevirən mifoloji və filoloji ədəbiyyatı erməni xalqının tarixinə yazmaq məqsədi ilə, orta əsr keşiş müəlliflərin ayrı-ayrı dövrlərdə onlara zaman-zaman etdikləri əlavələr və ciddi sərbəst redaktələrlə əlaqədardır.

Azərbaycan türklərinin zəngin mə'nəvi, mədəni və dövlətçilik tarixinin Ön Asiyada və Ön Qafqazda qədimliyinə qısqanclıqla, əslində düməncəsinə yanaşmanın nəticəsidir ki, ulu abidəmiz olan «Avesta»nı Böyük İnsan «tarixinə» bəxş etmiş ulu Zərdüştü tərbiyə edib yetişdirmiş Atəşgahların qədim dünya tarixində ilk elmi mərkəz, çağdaş tə'bircə, Akademiya olmaları bərədə bu günə qədər görkəmli mütəxəssislər susurlar.

Bu problemin geniş şəkildə monumental tədqiqini gələcəyə torpaq və soy-kök təəssübü çəkəcək fikir ardıcılarımızın sərəncamına buraxsaq da, mövzunun tələbi baxımından, Atəşgah haqqında yuxarıdakı fikirlərimizi öteri də olsa, davam etdirəcəyik.

Qaynaqlardan bəlli olur ki, Mar, Maday və Maq Türk tayfaları arasında atəşlə bağlı inancın genişlənərək oymaq-oymaq, el-el yayılmasının tarixi çox qədimidir. M.ö. minilliklər boyu Maq tayfaları atəşə inancın ölkədə geniş yayılmasında müstəsna rol oynamışlar. Bu işdə onların arasından çıxan kahinlərin təşkil etdikləri Atəşgahlar təkcə əhalinin sitayiş evləri olmamış, həm də atəşə inanc baxımından yaradan və yaranış ətrafında

1. Q.Xalatyants. «Armeniya tarixi»nin tənqidi öyrənilməsinin başlanğıcı. s.388.

olan çox şaxəli elmi sistemin təlim və təbliğ mərkəzləri olmuşlar. Bu mərkəzlər, eyni zamanda, əhali arasında əcdadlardan gələn geniş yayılmış ənənəvi həyat tərzi, məişətini, inancını, e'tiqadını və qəhrəmanlıqlarla dolu tarixi keçmişini və s. irsini yaşadan mifoloji bədii materialları bir yerdə toplayır, onların epizodlarından Maq kahinləri ayrı-ayrı mərasimlərin icrasında teatrlaşdırılmış səhnələrdə də istifadə edirlər.

Bu günə qədər ayrı-ayrı klassiklərimizin əsərlərində qorunub saxlanmış mərasimlərdə Maq kahinlərinin ulu od-atəş inancı ilə əlaqədar oxuduqları nəğmələr bizə əcdad ruhumuzu, əcdad məişətimizi xatırladır.

Maq kahinlərinin yaratdıqları inanc evləri Ön Asiyada və Ön Qafqazda zaman-zaman genişlənir, inkişaf edir, nəhayət Atəşgah adı ilə dini-elmi mərkəz olaraq formalaşmağa başlayır. Fikrimizcə, əgər bu Atəşgahlar, həm də mükəmməl təlim və tərbiyə, maarif və təhsil ocaqlarına çevrilməsəydilər Böyük İnsan tarixində görkəmli Maq və astroloq kimi qiymətləndirilən zəngin ensiklopedik biliyə malik nə Zərdüşt olardı, nə də «Avesta» kimi monolit bir yazılı abidə yaranmış olardı.

Zərdüşt «Avesta»-nı yazıya aldığı dövrdə tarix nə Yunan müdrikliyindən xəbərdar idi, nə də yəhudilərin və xristianların təkallahını tanıyırdı. Başqa sözlə, dünya tarixinə «Avesta»-nı bəxş edən Atəşgah Akademiyasının «Bibliya» yaradan kilisə məktəbinə ulu sələf olduğu həqiqətini qəbul etmək çağdaş xristian aləminə çətin olsa da, bu reallığın qəbul edilməsi qaçılmazdır.

«Avesta» ətrafında apardığımız araşdırmalar əsas verir söyləyək ki, vahid tanrı ideyası ilə tarix səhnəsinə atılan Azərbaycan türklərinin əcdadları hələ Zərdüştə qədər atəş işığında zəngin mədəniyyətin əsasını qoymuşdular. «Avesta» və onun müəllifi Zərdüşt Peyğəmbərlə başlanan yeni dövrdə bu mədəniyyətin coğrafiyası tez bir zamanda Hindistana, Əfqanıstana, Babilistana, Yunanıstana, Romaya və s. yaxın-uzaq ölkələrə doğru genişləndi, genişləndikcə yeni-yeni yerli etnoelementlərlə daha da zənginləşdi və ölməzlik tələyinə qovuşdu.

Təkallahıq ideyası ilə daha sonralar tarix səhnəsinə gələn bəzi çağdaş xalqların babaları öz inanc evlərinin işini qurmaq üçün Ön Asiyada böyük nüfuza malik olmuş Atəşgah təlimindən çox şey əxz etmişlər. Bu baxımdan «Tövrat»la başlanan təkallahlığın ideya mənbəini «Avesta» ilə bağlayan milliyyətçə yəhudi olan görkəmli alim E.E.Bertelsin gəldiyi nəticə problemin tarixilik kontekstində işıqlandırılması mənasında olduqca gərəklidir. O, yazır: «Dünyanın yaranması tarixini Zərdüştilər belə təsəvvür edirdilər: Hər şeyi bilən və ən qüdrətli Allah olan Ahura-Məzda yer aləminin mövcudluğu müddətini 12 min ilə təyin etdi. İlk üç min il ərzində Ahura-Məzda yalnız ruhani aləm yaradır. Sonra Anqra-Manyu peyda olur. Ruhani işıqda o, yoxdur. Ahura-Məzda ona dünyanı təklif edir, lakin Anqra-Manyu bu təklifi rədd edir. Ona Ahura-Məzda doqquz min illik mübarizə təklif edir».¹

Dünyanı aşağıdakı ardıcılıqla yaratmış Ahura-Məzda fəlsəfəsində köklü yer tutan təkallahlıq baxışı daha son min illiklərdə meydana gələn məlum monoteist dinlər tərəfindən olduğu kimi əxz edilmişdir:

- 1.Səma-Göy (Günəş və Hava)
- 2.Su.
- 3.Torpaq.
- 4.Bitki.
- 5.Heyvanat.
- 6.İnsan.

Dünya dinləri arasında Zərdüştü Səməvi Kıtaba malik ilk Peyğəmbər kimi qiymətləndirən ilahiyət tarixi, sözsüz, bu böyük şəxsiyyəti yetirən Atəşgahın qədim və zəngin müqəddəs təlim və elm ocağı olduğunu da qəbul etməlidir. M.ö. V-III əsrlərdə yaşamış qədim Yunan müəlliflərindən Ksanf, Evdoks, Kipdsk, Aristotel və başqaları xəbər verirlər ki, Zərdüşt Troya müharibələrindən 6 min il əvvəl yaşamışdır.¹

Çağdaş Avestaşünas Meri Böys də eyni fikrlə yazır ki, Zərdüşt Kserksin Yunanıstana olan yürüşündən altı min il, Troya müharibələrindən beş min il əvvəl yaşamışdır.²

Əvvəla, tarixin bu çağında farsların babaları Ön Asiyada görsənmişdilər. İkincisi, bütün bu fikirlər «Avesta» abidəsini ərsəyə gətirən məktəbin, başqa sözlə, Maqların ilkin təlim ocaqlarının - Atəşgahların yaranma çağlarını dünya tarixinin ən qədim dövrləri ilə bağlayırlar.

«Avesta» dövlətçilik və idarəçilik, habelə cəmiyyət hadisələrinin mədəniyyət, mədəniyyət və çağdaş anlayışda, maarifçilik məsələlərinin tənzimlənməsi baxımından Maday imperiyasının ilk dövrlərindən (Deyokun dövründən) ölkə həyatında vahid qanunvericilik xidməti göstərmişdi. Ancaq şanlı babamız Kiaksarın hakimiyyəti illərindən artıq çiçəkli həyatını yaşayan Maday imperiyası öz hüduqlarını Kiçik Asiyada Qalis çayına, Qafqazda Kolxidayadək genişləndirdikdən sonra «Avesta» istər Qərbi Avropadan gələrək yerləşmiş ayrı-ayrı dillə və inanca malik olan etnosların, istərsə də qohum Türk tayfalarının həyatında müstəsna tarixi rol oynamışdı. Başqa sözlə, «Avesta» qədim Şərqi çox geniş ərazilərində məskunlaşmış istər yerli, istər gəlmə kiçik etnik qrupların və böyük tayfaların həyat və məişəti, inanc və mədəniyyəti üzərində yüz illərdən bəri sarsılmaz hakimiyyətini qoruyub saxlamışdı.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «Avesta» Maday səltənətini Mar/Maday/Türk tayfa ittifaqının əlindən xəyanət yolu ilə alan və damarlarında yarı Türk, yarı Pers qanı axan Kirin (Kiroşun) banisi olduğu Əhəməni-Pers səltənəti illərində də, daha sonralar da Ön Asiya və Ön Qafqaz türklərini işıqdan, ağıldan məhrum etmək qəsdilə işğalçı Yunan sərkərdəsi Makedoniyalı Aleksandr tərəfindən «Avesta» hərbi qənimət olaraq ara-

¹ E.E.Bertels. Göstərilən əsəri, s.34.

¹ İ.M.Dyakonov. Midiya tarixi, s.485.

² Meri Böys. Zərdüştilər (inancılar və adətlər). M., 1988, s.62.

dan çıxarılsa da, ölkə Atəşgahlarının nüfuzu sayəsində Zərdüşti təlim nəsil-nəsil öz qədim mə'nəvi hakimiyyətini yaşatmışdır. İnkaredilməz tarixi həqiqət budur ki, Azərbaycan türklərinin bu Dədə abidəsi homin yüzilliklərdə Şərqdə güclü sinkretik "Ellinizm mədəniyyəti"nin yaranması, inkişafı və formalaşmasında müstəsna rol oynamışdı. Hələ xatırlasaq ki, m.ö.IV əsrdə Makedoniyalı Aleksandrın göstərişi ilə «Avesta» tərcümə edilmiş və sonrakı əsrlərdə də abidəmiz yunanlı ziyalılar tərəfindən öyrənmişdi,¹ o zaman, «Avesta»nın yunanların elm aləmində hansı yüksək maraq dairəsində dayandığını, bununla da Türkün Müqəddəs Kitabının Ellin mədəniyyətinin taleyində necə müstəsna rola malik olduğunu təsdiq etmiş olarıq.

«Avesta»nın nüfuz dairəsinin daha da möhkəmləndirilməsi Atarpate-na çar sülaləsindən olan Artaksilərin (Artəşesilərin) və Mitridat adlı Pont çarlarının, habelə onların qan qohumları Parn Türk-İskit tayfa ittifaqının hakimiyyətə gətirdiyi Arsaklı sülaləsinin səltənət dövrünə düşür.

Bundan sonra ümumtürk dövlətçiliyinin zəngin tarixi mirası üzərində Əhəmənilərdən sonra ikinci dəfə öz hakimiyyətlərini yaradan perslərin Sasani sülaləsi dövrü, habelə Ərəb xilafətinin işğalından neçə on illər sonrakı çağda da «Avesta» qoca Şərqi mə'nəvi, mədəni və əxlaqi həyatında min illiklərdən başlayan tə'sir gücünü hələ də yaşadırdı.

Atəşgahın və onun elmi məhsulu olan «Avesta»nın m.ö. Ön Asiyada və Ön Qafqazda sivil mədəniyyətin yaranmasında, təşəkkülündə və formalaşmasında oynadığı tarixi rol ətrafında qısaca söylədiklərimizə mövzu ilə bağlı nəticə olaraq deyə bilərik ki, erməni müəlliflərinin ümumtürk tarixinin hər hansı çağında adı gedən coğrafi ərazilərdə «dövlətçilik tarixindən» bəhs etmələrinin heç bir maddi və mə'nəvi əsasları yoxdur. Qədim tarixin hər hansı bir zaman kəsiyində real tarixin təsdiq etdiyi müəyyən coğrafi ərazidə toplum halda yaşamamış, yarı-ayrı dövlətlərin ərazisində yerli qonşu əhalinin hiss etməyəcəyi az sayda ayrı-ayrı ailə şəkilində ömür sürmüş, həmin ölkə əhalisinə məxsus olan inanc evlərinə (yunanların, sonralar romalıların eyni ərazidə olmuş suriyədilli və yunandilli ibadət evlərinə) getmiş və onların məişətinin tə'siri altında öz həyat tərzlərini tənzimləmiş erməni babaları orta əsrlərin ilkin onilliklərinə qədər çağdaş anlayışda nə xristianlığa, nə də etnik yazı-pozuya malik olmamışlar.

Təbii ki, ağıl silahına malik olmayan adsız bir icmanın öz dilində dövrün dini-elmi mərkəzi rolunu oynayan kilsələri də olmamalı idi. Hətta nə Mesrop Maştosun şərti qəbul etdiyimiz "dövründə", nə də ondan sonrakı yüzilliklərdə Hayk icmasının dilində nə kilsə olmuşdu, nə də kilsə ədəbiyyatı.

Bu dövrü ürək ağrısı ilə xatırlayan M.L.Nalbandyan yazırdı: "Erməni yazılı ədəbi abidələri 1717-ci ildə Venesiyada monastır, məktəb və mətbəənin əsasını, habelə qədim erməni dilinin yenidən doğulmasının başlan-

ğıcını qoyan Mxitar Sebastatsiya kimi dərin yuxuda idi, bu hadisədən sonra tədricən həm ədəbiyyat, həm də dilçilər meydana gəlməyə başladılar."¹

Keşiş ədəbiyyatından mə'lumdur ki, Ön Asiyada ayrı-ayrı imperiyaların hərbi-inzibati bölgələrində pərakəndə yaşamış çox az saylı, hətta qonşuların tanımadıqları erməni babalarının Suriya ərazisində məskunlaşmış nisbətən böyük qismi arasından çıxmış ruhanilər inanc evlərində qoltuqlarına sığdıqları yerlilərin dili və yazısı ilə paralel Yunan dili və yazısı ilə də məşğul olmuşlar. Bu fikri Mesrop Maştosun həmin kilsələrdə təlim almış şagirdi Koryun, M.Xorenskinin adına istinad edilmiş «Armeyan tarixi»ni son əlavələri və sərbəst redaktəsi ilə təkmilləşdirən və kitaba «Ön söz» yazan N.Emin və başqa erməni müəllifləri də təsdiq edirlər.

Xatırladaq ki, Part çarlarının dövründə (I Vologezin dövründə) keçmiş Maday imperiyasının yerli Türk əhalisi arasından və Atəşgahlardan ilk dəfə toplanmış və ölkənin Ana Yasasına çevrilmiş «Avesta» üzərində daha sonralar bütün dövlətçiliyini və ölkə həyatını tənzimləyən Sasani-Pers hökmdarlarının hayk tayfasına qarşı olan isti münasibəti həmin ərazidə çox az sayda yaşamış erməni ailələrini tez bir zamanda nəsil-nəsil Zərdüşti inanca daha sıx bağlamışdır.

Məhz həmin dövrdən də «Avesta» məktəbindən maariflənməyə başlamış erməni keşişlərinin daha sonralar meydana çıxmış varisləri Ərəb xilafətinin ilk yürüş illərində quldurcasına ələ keçirilmiş yazılı Atəşgah mədəniyyəti xəzinəsinin üzvlərinin köçürülməsində və bu möhtəşəm mədəniyyətin «erməniləşdirilməsində» mənsub olduqları xalqa müstəsna tarixi xidmətlər göstərmişlər. Tarixin həmin çağlarından da yunandilli Kilikiya kilsəsinin qaranlıq hücrəsində, pis erməni iyi verən şamın zəif işığı altında «Avestadilli»² bu erməni keşiş nəslinin qələmi ilə Türkün atəş ocağı «söndürülür», odsevər Arsaklı çarları sün'i şəkildə «xristianlaşdırılır» və «atmyan Arşakilərinə» «çevrilirlər».

Yuxarıda deyilənlərdən o nəticəyə gəlinir ki, erməni müəlliflərinin iddialarının tam əksinə olaraq, Arsaklı Valarşa (I Vologez) öz adına saldırdığı şəhərdə-Valarşapatda (müsəlman dininin Ön Qafqaza gəlişi ilə əlaqədar "Üç müəzzin") ölkə həyatında dövlət idarəçiliyində müstəsna hakimiyyəti olan ən'ənəvi dədə-baba inancına-Səma Tanrısına (Ahura-Məzdaya) səcdə evi, yəni Atəşgah ucaldırdı, nəinki İsus Xristosa kilsə. Bundan başqa, əgər tarixə nəzər salsaq, Valarşanın (I Vologezin) yaşadığı dövrə

¹ Ətraflı bax: Mikael Lazareviç Nalbandyan. Seçilmiş fəlsəfi və ictimai-siyasi əsərləri. M., 1954, s. 162-178

² «Mesrop əlifbası»nın mənşəini «Avesta» yazısına bağlayan mütəxəssislər, şübhəsiz, xatırladığımız tarixi həqiqətə əsaslanırlar. Bu fikir qəbul edilərsə, bir tərəfdən Mesrop Maştos şəxsiyyəti təkzib edilməklə Maarifçi Qriqori və Saak «ermənilikdən» çıxarıldı və bununla da «erməni xristianlığı»nın ilk tarixi zərbə altına düşərdi, XIII əsrdə tərtib edilmiş kilsə kitablarının Atəşgah materiallarından hazırlandıqları meydana çıxardı və onların "erməni Alban yazısı", guya albanların «xristianlaşdırılması» və «erməniləşdirilməsi» ətrafında qaldırdıqları iddiaların əsassız cəfəngiyyat olduğu aşkarlanardı.

¹ E.E.Bertels. «Avesta»nın tədqiqi üzrə yeni işlər. SSRİ EA Şərqsünəşliq İnstitutunun elmi qeydləri. III c., 1951, s.267-268.

(117-140) Orta Şərqdə, çağdaş anlayışda, xristianlığın meydana gəlməsi dövrü arasında nə qədər zaman ayrılığı olduğunu da unutmamalıyıq.

«Avesta»nı yenidən bərpa edib, onu ölkədə Anayasaya çevirmiş Valarşanın öz adına saldırdığı Valarşapat şəhərində ucaldığı dini mərkəzin guya “erməni xristianlığının mərkəzi” olması ətrafında erməni keşiş müəlliflərinin qaldırdıqları iddia hansı maddi əsasla bu günə qədər kerçək tarix kimi qəbul edilmişdir? Bu fikrin heç bir maddi-tarixi əsası yoxdur.

Əvvəla, əgər Valarşanın seltənət çağı ilə (117-140) erməni xristianlığının guya “meydana gəldiyi” (əlbəttə, bu fikri şərti qəbul edirik. Çünkü qarşıda gətirəcəyimiz tarixi maddi sübutlarla erməni xristianlığının daha sonrakı yüz illiklərdə yarandığı aşkarlanacaqdır) dövrü (IV əsr) yüz illərin zaman məsafəsi ayırdığını nəzərə alsaq, Valarşapatda inşa edilmiş inanc evinin Atəşgah olması inkaredilməz həqiqətin təsdiqinə çevrilir.

İkincisi, Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazisində xristianlıq axtaran, Valarşapat Atəşgah məbədini son yüzilliklərdə uydurulmuş “Eçmiatsi” əfsanəsilə “erməni xristianlığının mərkəzinə” çevirən erməni keşişlərinin və onların fikir ardıcılıqlarının (onların sıralarında adı bizdən olan Azərbaycan tarixçiləri də kifayət qədərdir. Çox təəssüf!) tarixi saxtakarlar və xalqlar arasında ən-ənəvi şər-şeytan toxumu səpən xatakarlar olduqlarını sübut edən tarixin canlı şahid bu gün bizimlədir. Bu erməni keşişləri tərəfindən qədim keçmişindən oğurlanmış, Eçmiadzin kilsəsinin çoxsaylı pillələrinə sonra qaranlıq zirzəmidə əsrlərdən bəri həbsdə saxlanmış Od/Atəş altarı- söndürülmüş yanar təndir çar Valarşanın hakimiyyət ilini (117-140) günümüze qədər yaşadan tarixidir.¹ Bu barədə qarşıda (Od/Atəş altarının şəkli verilecək) Eçmiadzinlə əlaqədar ətraflı danışılacaqdır.

Bu da təkzibedilməz bir həqiqətdir ki, Valarşapat inanc evi xristianlıqla əlaqədar məbəd olmuş olsaydı, yaxud «erməni xristianlığının» tarixi 301-ci ildən başlansaydı, şübhəsiz, heç olmasa erməni xalqının mifoloji allahlar panteonunda az-çox xristianlıq elementləri də olardı.

Bəs erməni iddialarına qarşı tarix daha nə cavab verir?

Xilafət sərkərdələrinin qılınca xristianları deyil, Odsever türkləri min illərdən bəri gələn ata-baba inancından yeni dinə keçmək məcburiyyəti qarşısında qoymuşdu. Xilafətin başlıca siyasəti Azərbaycan türklərinin qədim tarixini məhv etmək məqsədilə yeni nəsilləri islamlaşdırmaq və ərəbləşdirmək idi. Təsadüfi deyildir ki, işğal edilmiş ərazilərə qumlu səhralardan gətirilmiş ərəb ailələri yerləşdirilirdi. Vahid Azərbaycanın geniş coğrafiyasında günümüzədək ərəblərin adını yaşadan toponimlər, oykonimlər və başqa tarixi maddiyyətin nümunələri də bunu sübut edir. Elə buna görə də yerli atəşpərəst türk əhalisini islamlaşdırmaq və «ərəbləşdirmək» siyasəti yerlərdə «məscid» adı ilə ideoloji mərkəzlərin təşkili zərurətini ön plana çəkirdi.

Bu barədə Ərəb xilafət tarixçilərinin əsərlərində maraqlı məlumatlar saxlanılır.

Əl-Bəlazuri Xilafətin Qərbi Azərbaycanda iqamətgahı olan canişin Əbüləziz İbn Xatim ən-Nümaya işarə ilə yazır: «O, Dəbil¹ şəhərini qurdu, onun məscidini möhkəmləndirib böyütdü».²

Burada söhbət nə Dəbil şəhərinin, nə də hər hansı yeni məscid binasının inşaatından getmir, Ərəb qoşunlarının hücumu zamanı dağıntılara məruz qalmış şəhərin və məscidə çevrilecək əvvəlki inanc məbədinin, başqa sözlə, atəşgahın yenidən bərpası və qurulması barədə məlumat verilir.

Əgər Xilafətin ilk illərində Divində (Dəbildə) erməni mənsubiyyətli əhali yaşamış olsaydı, şübhəsiz, orada xristian kilsəsi olardı. Arsaklı çarlarına işarə ilə IX əsrin 40-cı illərində yaşamış katolikos İovannes VI Draxanakertsi xəbər verir ki, «Divində atəşpərəstlər üçün məbəd inşa edildi».³

Darbinyan-Melikyan Divin şəhərinin m.s. V əsrin 60-cı illərində Xosrov II Kotak adlandırdığı çar tərəfindən salındığını yazır.⁴

Qafqaz Oğuz Albaniyasında ta qədimdən Od/Atəş məbədlərinin mövcudluğunu başqa bir erməni arxeoloqu Q.A. Tiratsyan⁵ da Erebuni (əslində Biaini daş yazılarında “İrpuni”) qalasında apardıqları arxeoloji qazıntılar zamanı Sarayın heyət hissəsində Əhəmənilər dövrünə aid “Böyük Od məbədinin” aşkarlandığını e’tiraf etməyə məcbur olur.

Göründüyü kimi, erməni müəlliflərinin özləri təsdiq edirlər ki, Divində xristian ermənilər deyil, əzəldən Zərdüşti inancılı Türk əhalisi yaşamışdır. Bu tarixi həqiqət bizə əsas verir torpaq iddiasında olan ermənilərə bir daha xatırladaq ki, məlum səbəbdən Xilafət xristian məbədini «Qur’ani-Kərimin» təbliğat ocağına çevirməzdi. Çünki ərəblər Qafqaza xristianları deyil, atəşpərəstləri Həzrəti Məhəmməd Rəsullahın dininə dəvət etmək üçün gəlmişdilər.

Əgər Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazisində Xilafət dövrünədək ermənilər, azsayda olsa da, toplum halda yaşamış olsaydılar, yaxud onların iddia etdikləri kimi, bu ərazidə “Armeniya” adında uydurduqları “dövlətin mövcudluğunu” tarix təsdiq etmiş olsaydı, şübhəsiz, nə Dəbildə məscid adı çəkilərdi, nə də Valarşapat Atəşgahı islami inancla bağlı olan «Üç müəzzin» adını daşıyardı.

Sual olunur, nə üçün Valarşapat Atəşgah məbədi Odsever yerli əhalinin islamlaşdırılması dövrü məhz Azərbaycan türklərinin dilində say bildirən «üç» sözü ilə «Qur’ani-Kərim»dən gələn «müəzzin» anlamının birləşməsindən yaranmış adla ikinci tarixi heyatını yaşamalı olmuşdur?

¹ M. Xorenskiddə və başqa keşiş müəlliflərdə Dəbil «Divin» adı ilə qeydə alınır və onun Arsaklı çarları tərəfindən inşa edildiyi yazılır. Şübhəsiz, Arsaklı çarları inşa etdirdikləri yeni şəhərlərdə imperiyada Ana Yasa olan «Avesta» təlimi mərkəzləri ucaltmışlar. I Vologez tərəfindən «Avesta»nın yenidən bərpa edilməsi və Ərəb tarixçisinin xilafət canişinliyində məscidin qayğısına qalınması xəbəri də bunu sübut edir.

² Nailə Vəlixanlı. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993, s.83.

³ İov. Draxanakertsi. Armeniya tarixi, s.75.

⁴ Darbinyan-Melikyan. İzahatlar. İov. Draxanakertsi. Armeniya tarixi, s.276.

⁵ Q.A. Tiratsyan. M.ö. VI əsr-m.s. III əsr qədim Armeniya mədəniyyəti (Arxeoloji məlumatlar əsasında). İrəvan, 1988, s. 27.

¹ S.S.Mnatsakyan. Armeniyanın me'marlıq abidələrində Şərqi varisiyyəti. – Şərqi mədəni varisiyyəti. Leninqrad, 1985, s.277.

Mə'lumdur ki, «müəzzin» sözü Mədinədə Peyğəmbərimiz Həzrət Məhəmmədə Rəsulluq göndərmiş Allahın adına inşa edilən ilk müsəlman məscidinin damına qalxan və oradan insanları: «Allahu-Əkbər! Allahu-Əkbər! La ilahə illəllah, ya Mühəmmədən Rəsullah» deyərək, ibadətə çağıran mənşəcə Həbəş olan Bilalın şəxsiyyəti ilə tarixləşən müqəddəs bir vəzifəni həyata keçirən mö'minin islami tituludur. Həmin tarixdən günümüzə qədər müsəlman Şərqində mö'min bəndələri ibadətə haraylayan şəxs «müəzzin» adı ilə tanındı.

Müsəlman adətinə görə, müəzzin məscidin damından, yaxud daha sonralar ona əlavə edilmiş minarə adlanan hissəsindən mö'minləri gündə üç dəfə (səhər, günorta, axşam) ibadətə haraylayır.

Əgər qədim Valarşapat mə'bədine Xilafətin ilk illərindən verilmiş «Üç müəzzin» adına İslam dininin qanunları baxımından yanaşsaq, şübhə qalmaq ki, bu adı yeni dinə inanc gətirən yerli atəşpərəst Türk əhalisi hər gün üç dəfə onları ibadətə çağıran müəzzinin şərəfinə tarixin qan yaddaşına çevirmişdi.

Atəşgahda Səma Tanrısına (Ahura-Məzdaya) ibadətə çağıran odsevər əhalini «Avesta» Maq kahinini həmin tarixi çağdan etibarən «Qur'ani-Kərim»in müəzzini əvəz etdi. Həmin dövrdən də Ərəb dilində olan «müəzzin» sözü yeni dinlə bərabər Azərbaycan türklərinin ləkskonuna daxil oldu. «Müəzzin» anlamı daha sonralar geniş xalq kütləsinin dilində onun tərcümə variantı ilə («azan verən», yaxud «azançı» sözü ilə)¹ paralel işlənməyə başladı.

Bu tarixi gerçəklik sübut edir ki, gəlmə erməniləri «qədim yerli əhali» etmək məqsədilə Qərbi Azərbaycan ərazisində IV-V əsrlərdə «Eçmiatsi» («Eçmiadzın») adı ilə erməni katolik kilsəsi axtarmaq və «tapmaq» Xilafət dövrü islamlaşdırılmış yerli odsevər Türk əhalisinin qədim tarixinə sahiblənmək cəhdindən başqa bir şey deyildir.

Gəlin inkar etməyə, bu, erməni «tarixi»dir! Bəs, Böyük İnsan tarixi nə deyir?

Mövzudan kənarlaşmamaq üçün Üç müəzzin məscidinin «Eçmiatsi» erməni xristian kilsəsinə çevrilməsi tarixini təsdiq edən hadisələrin bir məqamını, öteri də olsa, xatırlamağa çalışsaq.

Rusların qanlı Qafqaz işğalı tarixindən mə'lumdur ki, İmperator ordusunun sərkərdələrindən P.D.Sisianovun 1804-cü ildə, İ.V.Qudoviçin 1808-ci ildə, nəhayət İ.F.Paskeviçin 1 oktyabr 1827-ci il tarixdə komandanlığı altında İrəvan qalasına dəfələrlə hücumlar dövrü qala ətrafında yerləşmiş kəndlərimizin əksəriyyəti Arazın sahillərində yerləşən yeksan edilir, sağ qalan əhalinin bir hissəsi Arazı adlayıb Anadolu Türk qardaşlarımızı pənah aparır, digər hissəsi Naxçıvan xanlığı ərazisinə qaçır və ölümdən yaxa qurtarır.

Vaxtilə Rəvan xanın haqqında heyəcanla yazdığı gəlmə ermənilərin yeni hibrit (yerli Türk əhalisinin zinasından yaranmışlar) törəmələrindən ibarət yaradılmış hissə rus ordusunun tərkibində İrəvan qalasının alınma-

sında xüsusi fəallıq göstərdiyinə görə Ağ kilsə keşişi Nerses çarın xüsusi mükafatına layiq görülür.¹

Rus generalı İ.F.Paskeviçin qələbə ilə əlaqədar I Nikolaya yazdığı müjdə məktubunda mükafatlandırılmış keşiş Nersesin adını xüsusi qeyd etməsi şahidlik edir ki, XX əsrin sonlarında Qarabağda onlarla kəndlərimizin atəşə tutulmasında, Xocalının yer üzündən silinməsində, günahsız dinc əhalinin baba ocağından didərgin salınmasında, qocalara, xəstələrə, körpələrə açmadan vəhşicəsinə kütləvi məhv edilməsində, 20 yanvarda Bakı küçələrində günahsız insanların qanının su yerinə axıtılmasında birgə iştirak etmiş rus-erməni hərbi birləşməsinin qanlı tarixi Azərbaycan türklərinin vüqarı olan İrəvan qalasının işğalı günlərindən başlanır.

Mart 1828-ci ildə I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edilir, onların ərazilərini əhatə edən mərkəzi İrəvan şəhəri olmaqla «armyan vilayəti» yaradılır. Bu, Livan, Suriya, İrak, Türkiyə və İrandan öz terroristlərinin əlindən qaçqın düşmüş dilənçi erməni ailələrinə Rus imperatorunun silah gücünə Azərbaycan türklərinin qədim torpağında təşkil etdiyi «Qafqaz evi» dünya tarixində ilk «erməni dövləti» idi. XVI əsrdə mövsimi iş dalınca gəlmiş, Göyçə gölünün sol sahilindən keçən indiki Razdan yolundan 20-30 kilometr aralıda gözdən kənar dar bir dərədə gəlib yerləşmiş bir neçə erməni ailəsinə Arazın o sahilindən Sis keşişləri kiçik bir kilsə inşa etmişdilər. Rusların Qafqaza hərbi müdaxiləsindən sonra Ağ kilsə kəndində Sis Kilikiya katolikosunun göstərişlərini yerinə yetirən keşiş Nerses adlı keşiş geniş fəaliyyətə başlayır. İrəvan qalasına hücumlarda Nerses (Rus imperatoru onu xidmətlərinə görə ölkəsinin yüksək ordeni ilə təltif etmişdi) silahlı erməni bandasının mə'nəvi atası kimi rus ordusunun tərkibində vuruşurdu. Mart 1828-ci ildə «armyan vilayəti» yaradıldıqdan sonra Nersesin «Ağ kilsə» kəndindəki kiçik kilsədəki «iqamətgahı» Üç müəzzin məscidində yerləşdirilir.

Beləliklə, Azərbaycan türklərinin soykökündə başqa qohum tayfalarla yanaşı iştirak etmiş Parn Türk tayfalarının Arsaklı sülaləsinə məxsus Valarşapat Atəşgah mə'bədinin müsəlmançılıq dövrü başa çatır, əhalisi rus silahı ilə didərgin salınmış ətraf kəndlərimizə dilənçi erməni ailələri təxminən 1828-1830-cu illərdə yerləşdirildikdən sonra onun yeni növbəti inanc tarixi – xristianlıq həyatı başlayır.

Bu danılmaz tarixdir. Lakin «Üç müəzzin» anlamının keşişlər tərəfindən istər erməni kilsə ləfzində yazılan «Eçmiadzın» formasının, istər uydu- rulmuş əfsanədən gələn «Eçmiatsi» namının etimoloji açımı sübut edir ki, erməni alimləri anonim keşiş müəlliflərdən gələn «Qafqazda xristianlıq və kilsə» modelini Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində mənsub olduqları xalqa «qədim vətən tarixi» yazmaq üçün hər zaman ideoloji savaşa silahına çevirmişlər. Təəssüflər olsun ki, onlar qüvvətli xristian dövlətlərinin maliyyə və hərbi yardımını ilə istədiklərini nail olmuşlar.

¹ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1985, s.408.

¹ Qafqaz Arxeologiya Komissiyasının Aktları, c. 7.

S.S.Malxasyants¹ «Eçmiadzin» sözünü erməni lekskonuna uyğunlaşdıraraq «Eçmiatsi» şəkilinə salır və onu dörd komponentə (Eç-mi-a-tsi) ayırır. Erməni müəllifi etimoloji izahında «eç» (Azərbaycan tatixçiləri erməni dilində olan bu anlamı “üç” say rəqəmi kimi anlamışlar) sözünü «en-mək», «mi» hissəcini «bir», «a»-nı «bağlayıcı», son heca «tsi»-ni «at» mənasında açıqlayır və məbədın adının «Xristosun bir atın belində endiyi yer» açımı verdiyini yazır.

«Üç müəzzin» anlamı ilə əlaqədar kifayət qədər uydurmalar sırasında aşağıdakı yozum da var: guya «rəvayətə görə, baş kilse o yerdə tikilmişdi ki, Maarifçi Qriqori Xristosun Səmadan enərək qızıl çəkiclə o yeri döyəcələdiyini görmüşdü. Buna görə də, guya «Eçmiatsi» sözü də «təkcə enmə» deməkdir».²

Göründüyü kimi, «Üç müəzzin» anlamının Azərbaycan türklərinin İslam tarixi ilə bağlı olduğunu, çox gözəl başa düşən mütəxəssis erməni alimləri özlərində güc tapıb kişi sözü demək və həqiqəti təsdiq etmək əvəzinə, yeganə xilas yolunu ağılın qəbul etməyi ziddiyyətli uydurmalarla Xristos mifinin arxasında gizlənməkdə görürlər.

Deyilənlər o tarixi həqiqəti aşkarlayır ki, şəxsləndirici «müəzzin» anlamının xristianlıqla əlaqəsi olmadığı kimi, Qərbi Azərbaycanda coğrafi ərazinin və sırf müsəlman məbədinin adını (Üç müəzzin) bildiren sözün gəlmə ermənilərin dini həyatları ilə, cüz'i də olsa, hər hansı mə'nada yaxınlığı yoxdur.

Bütün bunlara baxmayaraq, çağdaş erməni alimləri Valarşapat Od məbədinin müsəlmançılıq dövrünü tarixləşdirən Məşqidin “Üç müəzzin” adını “Eçmiadzin” şəkilinə salaraq Atəşgahın tarixini xristianlıq fonunda əritməyə və «erməni xristianlığı»nın tarixini daha qədimlərə atmağa çalışırlar.

Məsələn, soydaşlarına məxsus kilse riyakarlığının ifşası baxımından M.O.Darbinyan - Melikyanın faktı antifakta çevrilir. O, yazır: «Valarşapat hal-hazırda Eçmiadzin şəhəridir. Əsası çar I Valarşa (117-140) tərəfindən qoyulmuşdur.III Böyük Tirdatın (293-330) dövründə o Armeniyanın simvoluna çevrildi. Xristianlığın Armeniyada yayılması Valarşapatın(bəs,“Eçmiatsi”“Eçmiadzin” adlandırdığınız kilsenin qaranlıq zirzəmisində Mart 1828-cı il tarixindən bu günə kimi həbsdə saxladığınız Atəş tən-dirinin şahidliyinə nə deyirsiniz,cənab erməni tarixçiləri?) adı ilə bağlıdır».³

Müəllifin erməni məntiqindən belə çıxır ki, hələ xristianlığın dünyaya gəlmədiyi tarixi çağda Arsaklı çarı I Valarsa öz hakimiyyət illərində (117-140) «erməni kilsesi»nin əsasını qoymuşdur. Erməni tarixçisi «Eçmiadzin» deyəndə, şübhəsiz, o , bu adın altında erməni kilsesinin Qafqaz tarixini qədim dövrlərə çəkmək məqsədi güdür. Ancaq kimlərin adı ilə – Arsaklı Türk çarlarınınımı? Təkrar da olsa, bir daha xatırladaq ki, Part çarı I Valarşa (I Vologez) «Avesta»nın təəssübkeşi olaraq, məlum tarixi xidmətləri ilə hakim olduğu coğrafi ərazidə qan qohumu Maday/Mar/Maq

tayfalarından gələn Zərdüştilik ən'ənəsini daha da möhkəmləndirmişdi. Bu ən'ənə onun varisləri tərəfindən güclü qorunurdu.

Tarix bu qədər aşkar olduğu halda kim inanar ki, I Valarşanın səltənət varislərindən olmuş III Tirdat (erməni tarixçiləri sün'i şəkildə onun hakimiyyətini 293-330-cu illərə aid etdikləri dövrədən düz 66 il əvvəl), habelə eyni səltənətə mənsub Maarifçi Qriqori dünyaya Maq duaları ilə göz açan, körpəlikdən Atəşgah alovunu «Səma Tanrısı»nın nişanəsi hesab edən dövrün bu böyük şəxsiyyətləri bir səbəb olmadan, birdən-birə valideynlərinin sitayiş etdikləri ata-baba dininə arxa çevirməklə, mənsub olduqları səltənətin ideoloji dayaqını məhv etsinlər, onlar üçün yad bir ölkədə, başqa sözlə, Roma imperatorlarının işğalı altında inildəyən əhalinin azsaylı hissəsinə məxsus təriqətin, başqa sözlə, Qüdsdə yəhudi dinindən törəyən və əsrlərlə tərəfdarları təqib olunan, dara çəkilən xristianlığı qəbul etsinlər?!

Bu tarixi həqiqətlərə baxmayaraq, erməni keşişləri tərəfindən hər dövrün siyasətinə uyğun düzülüb-qoşulmuş ziddiyyətli rəvayət versiyalarına söykənən erməni alimləri ilk xristianlığa qarşı düşmən mövqeyində dayanan Roma imperatorlarının tarixini yuxarıda verdiyimiz rəvayətdə sün'i şəkildə «Avesta» qanunları ilə yaşayan Part imperiyasının çarı III Tirdatın (Maarifçi Qriqorinin III Tirdat tərəfindən cəzalandırılması ilə əlaqədar baş vermiş «mö'cüzələr» və s.) dövrünə köçürürlər. Hətta erməni keşişləri və onların varisləri qüdrətli Part dövlətinin Ön Asiya və Ön Qafqaz valiliklərinin tarixini “erməniləşdirmək” məqsədilə m.s.227-ci ildə Sasanilər tərəfindən tarix səhnəsindən çıxarılmış Arsaklılar sülaləsinin səltənətindən «armyan Arşakiləri» qolu ayırırlar və onların adı altında kilse rəvayətlərində “təşkil edilmiş” «Armeniyanın “tarixini” daha üç yüz altmış üç il (363 il) sün'i şəkildə artırırırlar.

Bə'zi müəlliflər Valarşapatın I Valarşanın (117-140), digərləri III Tirdatın (293-330) dövründə inşa edildiyini və onun tarixin tanımadığı «Armeniya»nın mərkəzi şəhəri olduğunu iddia edirlər.Bunun üçün onlar Ön Asiyanın qərb əyalətlərini və Oğuz Albaniyasının inzibati ərazilərini həm Fəratın yuxarı axarında yerləşmiş “Arme”\“Armina”\“Armini”\“Armeinia” adı ilə qaynaqlarda qeydə alınmış çarlığın hərbi-inzibati ərazisinə birləşdirmiş Atarpatın çar nəslinə mənsub olan Artaksilər sülaləsinin,həm də həmin əraziləri onların əlindən çıxarmış Part imperiyasının qərb tarixinə istinadən kilsedə tərtib edilmiş əfsanə və rəvayətlər əsasında (M.Xorenski ilə başlanan ən'ənə) “Böyük Armeniya”nın mifik “tarixini” yazırlar.

Fikrimizi bir qədər başqa şəkildə izah edək.

Xatırladaq ki,III Antioxun keçmiş “strateqi” Artaksi Armini çarlığının ərazisini genişləndirərkən Kiçik Asiya və onun qonşuluğunda olan torpaqları,Ön Qafqazda Oğuz Albaniyasının inzibati coğrafi ərazisini işğal etmişdi.Arsaklı çarları qüvvətli hərbi yürüşlə həmin torpaqların əsas hissəsini Artaksilərin nüfuz dairəsindən çıxarmışlar.Bundan sonra yeni inzibati ərazi bölgüsündə Part imperatorluğunun Qərb valilikləri yaradılmışdı.Beləliklə,Kiçik Asiya və onun qonşu əyalətlərinin işğal ərazilərini əhatə

¹ S.S.Malxasyants. Erməni dilinin izahlı lüğəti. İrəvan, 1980, s.25.

² S.S.Malxasyants və V.Q.Arutyunyan. Qeydlər. –Simeon Erevantsi. Cambr. M., 1958, s.374; V.A.Arutyunyan. Eçmiadzin. M., 1958, s.8.

³ M.O.Darbinyan-Melikyan. İzahat. s.275.

edən valiliyin mərkəzi Ktezifonda (Xilafət dövrü ərəblər ona "Mədain" dedilər) ,Oğuz Albaniyasının Dərəşam (indiki Naxçıvan Vilayətində qədim Oğuz elinin məskəni) əyalətindən başlayaraq,Göyçə gölünün qərbindən Pont dənizində hüdudlanan ərazini əhatə edən valiliyin mərkəzi Valarşapatda (Xilafət dövrü müsəlman məbədinə çevrilməsi ilə əlaqədar yerli Türk əhali Od məbədini "Üç müəzzin" namında öz mə'nəvi tarixinə çevirdi),Göyçə gölünün şərqindən Alban dənizindək olan əyalətlər İmperiyasının banisinin şərəfinə yaradılmış Arsak valiliyinin mərkəzi Partavda (Xilafət dövrü ərəblər ona "Bərdə" dedilər) yerləşdirilmişdi.

Deyilənlərdən aydın olur ki, erməni tarixçiləri «erməni xristianlığı»nın saxta tarixini (301) daha sonrakı yüzilliklərdə təşkil edilmiş yunandilli Kilikiya kilsəsindən Ön Qafqaza-qədim Azərbaycan torpaqlarına köçürmək məqsədi güdürlər və bu niyyətlə də Valarşapat Atəşgahına Xilafət dövrü müsəlmançılığı qəbul etmiş yerli türk əhalinin "Qur'ani-Kərim" təlimindən gələn bir anlayışla verdiyi ikinci "Üç müəzzin" adını "Eçmiadzin" şəklinə salırlar və heç bir maddi-tarixi əsas olmadan,qədim Od\Atəş məbədini özlərinə çıxırırlar. Hətta onlar «sübut» naminə Eçmiadzinin 303-cü ildə (S.N.Ovanesyan)¹ guya Tirdat tərəfindən inşa edildiyini iddia etməklə, kilso ilə «erməni xristianlığı»nın «tarixini» sün'i şəkildə eyniləşdirməyə çalışırlarsa da, bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, tarixi kerçəkliyi gizlədə bilmirlər.Məsələn, erməni müəlliflərinin, sadəcə olaraq, I Valarşanın (117-140) öz adına saldırdığı şəhərin Valarşapat adının qarşısında 303-cü ildə tikildiyi iddia edilən «indiki Eçmiadzin» namını yazmaları və arada olan iki yüz ilə yaxın zaman ölçüsünü açıqdan-açığa nəzərə almamaları kifayətdir.

Ən ibrətamiz saxtakarlıq ondadır ki, erməni tarixçiləri hökm verərkən heç cür fikirləşməzlər ki, müsəlmançılığı qəbul etmiş ilk mö'min-dindar türklərin lekskonuna məxsus olan Türk-Ərəb söz tərkibindən yaranmış «Qur'ani-Kərim» anlamlı «Üç müəzzin» sözünün m.s. 303-cü ildə etnik adı tarixə bəlli olmayan «erməni babalarının» dili ilə nə əlaqəsi?!

İnkaredilməz faktdır ki, erməni müəllifləri tərəfindən ümumtürk tarixinin qan yaddaşını yaşadan Varşapatın sün'i «varisinə» çevrilən dünya erməni terrorist diasporasının, başqa sözlə, Türkün seçmə oğullarının və tarixinin qəddar düşməni və qatili olan şər güruhun ta XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, bu gün də daha çox türklərə qarşı siyasi irtica və terror mərkəzi kimi istifadə edilən Eçmiadzin (Eçmiatsi) kilsəsi Böyük Türk dünyasının bağına 1828-ci il hadisələrindən sonra «materialı» yad ölkələrdən xüsusi məqsədlə yığılıb hazırlanmış Rus imperiyasının çaldığı zəhərli xristian «pazıdır». Təsadüfi deyildir ki, Eçmiadzin katolikosunun tərbiyəsi ilə böyüyən Allahı unutmuş ermənilər kor şeytanın dalısınca düşmüş, yeni siyasi dövrdə də Kremlin hamiliyi ilə 1988-ci ildən başlayaraq, Qərbi Azərbaycanda növbəti amansız soy qırımını davam etdirmişlər. Bunun ardınca rus hərbiçilərinin və dünyanın başqa ölkələrindən gətirilmiş muzdlu

baş kəsənlərin köməyi ilə silahlı erməni bandası Azərbaycan türklərinin iyirmi faiz torpaqlarını işğal etmiş, milyondan artıq günahsız insanı ata-baba ocağından didərgin salmış, Qarabağın bütün ərazisində tarixdə analoqu olmayan kütləvi vəhşiliklər törətmişlər.

Problemin həllinə yekun olaraq, bütün erməni müəlliflərinin dediklərini şərti qəbul edək ki, Maarifçi Qriqori 301-ci ildə erməni icmasına ilk xristianlığı gətirmişdir və o, heç Part dövlətinin əsasını qoymuş Parn Türk-İskit tayfasından da deyil, etnik mənsubiyyətə guya çağdaş ermənilərin ulu keşiş əcdadlarındanıdır. Qoy olsun! Ancaq indiki Türkiyə Respublikasının inzibati ərazisi olan qədim Türk tayfalarının məskun olduqları torpaqları, habelə Ön Qafqazda qədim Azərbaycan türklərinin əcdaddan qalma ərazilərini «Böyük Armeniya» adı ilə şirin xəyallar ağışında qucaqlayan və XIX əsrin əvvəllərindən bəri dünya ictimai fikrində onun ətrafında mif yaratmağa çalışan, babalarının məkrli ən'ənələrinə sadıq qalan çağdaş erməni kilsəsi və erməni ziyalıları da özlərində insani təpər və kişilik hüneri (erməni olanda nə olar kil!) taparaq babalarının kilsədə düzüb-qoşduqları əfsanədə xəbər verilən «tarixi həqiqəti» də (əgər həqiqətdirsə?!) olduğu kimi qəbul etməlidirlər.

Təkrar da olsa, əfsanəni tamamlayan son cümləni fikrimizin nəticəsi kimi xatırlayaq: «Həbsxanadan buraxılan Qriqori knyazı müalicə etdi və III Tirdatın ailəsi 190 min nəfərdən ibarət rəiyət ilə birlikdə xristianlığa inanc gətirdi.»¹

Buradan aşkarca bəlli olur ki, Maarifçi Qriqorinin xristianlığa də'vət etdiyi erməni babalarının və nənələrinin sayları tarixin 301-ci ilində 190 min nəfərdən ibarət olmuşdur, nə az, nə çox!

Əgər xalqına «milli tarix» yazan hər bir erməni müəllifi hər cür tarixi maddiyyətdən və tarixi kerçəklikdən imtina edərək, əsatir, əfsanə, rəvayət və geniş xalq kütləsi adına yalnız kilsədə uydurulan başqa hekayətləri əsas götürürsə (əlbəttə, ermənilər götürürlər!), əfsanənin verdiyi xəbərlə Maarifçi Qriqori «erməni xristianlığı»nın banisi olaraq qəbul edilirsə, deməli, həmin əfsanədə verilmiş 190 min əhalisi olan guya kiçik "erməni knyazlığı"nı (əgər olubsa!) tarix ədəbiyyatında «Böyük Armeniya» adı ilə qələmə verərkən böyük saxtakarlıq etdiyini də e'tiraf etməlidir. Bundan başqa, yuxarıda soruşuruq ki, bəs, Maarifçi Qriqori erməni babalarını hansı yazıda, hansı dildə, hansı Müqəddəs Kitabla xristianlığa də'vət etmişdir?

Erməni müəlliflərinin heç biri bu sualın cavabını vermir, hamısı bu günə kimi susur. Lakin saxta «301» tarixinə «haqq qazandımaq» üçün sil-silə cəfəng uydurmalar kifayət qədərdir. Bu baxımdan N.Eminin fikirləri maraqlıdır.

Erməni müəllifinin tərcümə ilə əlaqədar qarşıda rastlaşacağımız mə'lum iddiaları bir tərəfdən onun ziddiyyətləri kimi özünü göstərir, digər tərəfdən bizim problemə tarixilik kontekstindən yanaşmamıza haqq qazandırır. O yazır: «Müqəddəs Kitabı ilk dəfə Suriya dilindən arмян dilinə Müqəddəs Saak tərcümə etməyə başlamışdı»²

¹ Böyük Sovet ensiklopediyası, c. 7, s.217.

¹ Kamuran Gürün. Erməni dosyesi, s.41.

² N.Emin. İzahat, s.322.

Müəllifin sözündən belə çıxır ki, Maarifçi Qriqorinin dəvətindən düz on il (311-ci il) keçəndən sonra «erməni dilinə» Bibliyanın ilk tərcüməsi olmuşdur. Gəlin N.Eminin bu yalanına da inanaq, ancaq həmin «tərcümədən»¹ maddi sübut naminə, heç olmasa bircə səhifə, bircə cümlə elm aləminə təqdim etsin.

Bəs əhalinin əcdad inancından ayırmaq, yeni yad e'tiqada gətirmək kitabsız mümkün olan işdirmi? Əsla, heç cür mümkün olan iş deyildir, əksinə çox müşkül məsələdir! Elə bu səbəbdən də Vatarşapat Atəşgahı yeni dövrdə Odsever əhalini müsəlmançılığa gətirmək üçün «Üç müəzzin» adı ilə «Qur'ani-Kərim»in maarif ocağına çevrilməsi səbəbsiz deyildi.

Yuxarıda söylədik ki, 301-ci ildə erməni xristianlığından danışmağa dəyməz. Bu dövrdə, hətta yəhudilərin arasında, çağdaş anlayışda Bibliya yox idi. Belə ki, Ərəbistan yarımadasında ayrı-ayrı tayfalar müxtəlif allahlara sitayiş edirdilər. Qarşıda söyləyəcəyik ki, İudaizmin bətnindən «dünyaya gələn» ilk xristianlığın özü belə köhnə Yəhudi bütperəstliyindən elə də fərqlənmirdi.

Belə bir şəraitdə N.Eminin Bibliyanın 311-ci ildə ilk erməni «tərcümə»sindən danışması əsassızdır, olmayan bir şeyi güclə öldürməyə çalışmaqdır. Bu, həm maraqlı, həm də erməni riyakarlığı üçün ibrətamiz faktdır!

Əvvəla, müəllifin sözündən belə çıxır ki, parfyalı (partlı) Müqəddəs Saak Müqəddəs Kitabı Suriya dilindən «armyan dilinə» (bu dövrdə nə «armyan» adda millət, nə də onun dili olmamışdı) 311-ci ildə «tərcümə» edir, lakin özü 388-ci ildə, yəni «tərcümədən» düz 77 il sonra «dünyaya gəlir».

İkincisi, N.Emin «Armeniya tarixi» kitabının sonuna əlavə etdiyi «İzahat» hissəsində Saakin Müqəddəs Kitabı 311-cü ildə «tərcümə etdiyini» yazırsa, bəs, onun «Ön söz»də Saak və Mesropun birgə «tərcümə» məsələsini təkrarən ortaya atmaqda məqsədi nədir?

Niyət aydındır: Moisey Xorenskini mə'lum səfərə göndərmək, guya onun «Armeniya tarixi»nin arxiv sənədləri əsasında yazdığını sübuta çatdırmaqdır.

Bizim gəldiyimiz nəticəyə, eyni zamanda, N.Eminin öz ziddiyyətli fikirləri nə qədər qazandı. O, yuxarıda deyir ki, Saak Bibliyanı Suriya dilindən «tərcümə etmişdir». Müəllif bu fikri qəti qoyur. N.Eminin aşağıda gətirəcəyimiz öz fikrindən də belə çıxır ki, ikinci uğursuz «tərcümə» Yunan dilindən edilmişdir. Başa düşmək olmur, nə üçün erməni müəllifləri Bibliyanın «tərcümə»sini də, «əlifbanın» ixtirasını da ilkin suriyalılardan adı ilə bağlayırlar, son nəticədə yunanlara üz tuturlar? Ermənilərin özləri kimi, bütün əməlləri də dolaylı və anlaşılmazdır! Məsələn, aşağıdakı fikir kimi. N.Emin yazır: «...Yunan dilindən edilmiş ikinci tərcümə uğurlu deyildi; buna görə də tərcümədən narazı qalmış Müqəddəs Saak və Mesrop bizim müəllifi

şagird yoldaşları ilə birlikdə Yunan dilini yerində öyrənmək üçün Aleksandriyaya göndərdilər».¹

Əgər tərcümə zəif çıxmışsa, yaxud uğursuz alınmışsa, deməli, tərcüməçilər ya hər iki dildən savadsızdırlar, ya da ədəbiyyat hansı dillə çevrilirsə, onlar həmin dili yaxşı bilmirlər.

Əgər erməni müəllifləri Saak və Mesropu etnomensubiyetçə çağdaş ermənilərin babaları hesab edirlərsə, deməli, onlar öz ana dillərini bilməmiş olmazdılar. Ya da Saak və Mesrop Suriya və Yunandillidirlərsə erməni dilini ya bilmirlər, ya da pis bilirlər.

Hər iki halda M. Xorenski də həmin ustadların şagirdidir. Şübhəsiz, Moisey də təlim aldığı dilin tə'siri altında formalaşmışdı. Məsələ belə olduğu halda yunandilli Moiseyin Yunan elmi mərkəzlərinə Yunan ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, ilahiyəti sahəsində «təkmilləşməyə» göndərilməsi guya «erməni variantında» olan uğursuz «tərcümə» üçün heç bir real əhəmiyyət kəsb edə bilməz.

Deyilənlərə nəticə olaraq bircə sual: necə inanaq ki, müdrik keşiş bu «tərcümə» biabırçılığından xilas öz şagirdində gördü, o, da on illərlə «səyahətlərdə» oldu, bu müddətdə və'd edilmiş müqəddəs vəzifə tamamilə unuduldu?

Yuxarıda deyilənlər sübut edir ki, «Mesrop yazısı», Bibliyanın erməni dilinə «çevrilməsi» ətrafında yaranmış fikirlər erməni ədəbiyyatında kəskin şəkilə ziddiyyətli qoyulmuşdur. Buna başlıca səbəb də odur ki, erməni keşişləri ta Maday imperiyasının rəşadətli çarı Kiaksarın (Varbakın) dövründən (m.ö. 624-583) başlayaraq, sasanilərin səltənət ili də daxil olmaqla (m.s. 642-ci ilədək) Ön Asiyada və Ön Qafqazda istər Şərqi xalqlarının, istərsə də Qərbdən gələn və yuxarıda adı çəkilən səltənətlərin inzibati ərazisinə pərkəndə səpələnmiş tayfaların, o cümlədən, az saylı erməni babalarına məxsus icmanın bir qisminin həyatında və məişətində hakim olmuş, onların dini baxışının, adət-ənənəsinin, məişət və el mərasimlərinin, folklor və musiqi yaradıcılığının, ümumən mədəniyyətlərinin ilk təşəkkülündə, formalaşmasında və inkişafında müstəsna rol oynamış «Avesta» hakimiyyətinin üzərinə qara şeytan pərdəsi örtünlər. Bu baxımdan «Armeniya tarixi»ndə «Avesta» tanrısı Zarvanın «dünya knyazı» hesab edilməsi, «erməni mifologiyası» deyilən elmi sahədə Ahura-Mezdanın Baş Tanrı kimi qəbul edilməsi, ümumiyyətlə bütün erməni mifoloji obrazlarının hamısının «Avesta» tanrı panteonuna məxsus olması bizim fikrimizi bir daha təsdiq edir.

Bütün bunlar inkaredilməz tarixi həqiqət olaraq, erməni müəlliflərinin V əsrdə «erməni yazısı» və bu «yazıda» «erməni dilində» Bibliyanın mövcud olması, habelə «erməni xristianlığı» iddialarını qəti təkzib edir.

¹ Yuxarıda dedik ki, «Bibliya» yunan dilindən erməni dilinə 887-ci ildə çevrilmişdi. Bu tərcümə ilk erməni əlyazması nümunəsi kimi Moskvada Lazarevski adına Şərqişünaslıq İnstitutunda mühafizə edilir. Əlyazması 1695-ci ildə Amsterdambda, 1899-cu ildə Moskvada (Q.Xalatyantsın «Ön söz» və redaktorluğu ilə) kitab şəklində nəşr edilmişdir.

¹ N.Emin. İzahat, s.324.

IX FƏSİL. «AVESTA» ME'MARLIQ ABİDƏLƏRİ: QAFQAZ OĞUZ ALBANIYASINDA ZƏRDÜŞTİ MƏ'BƏDLƏR. DƏRƏŞAM OĞUZ NEKROPOLU

Yuxarıda deyilənlər sübut edir ki, Maarifçi Qriqorinin adına istinad edilən din heç də çağdaş anlayışda xristian dini olmamışdır.

Fikrimizcə, Part çar nəslindən olan Maarifçi Qriqori həqiqətən tarixi şəxsiyyət olmuşdursa, o, şübhəsiz, Böyük Turan elindən gəlmiş Tenqri Xanla (ümumtürk tarixinin Şumer-Türk dövrü «Dinqir/ Denqir», daha sonralar «Tenqir/Tenqri», çağdaş Azərbaycan türkcəsində «Tanrı») Ahura-Məzdanı ümumi «Səma Tanrısı» adı altında birləşdirər, Ön Asiyada və Qafqazda qüdrətli Türk dövlətlərinin dayağı olmuş güclü ideologiyani təbliğ edə bilərdi. Günümüzədək qorunub saxlanan bütün tarixi maddi-mədəniyyət də buna şahidlik edir.

Məsələn, dünyadüzenlə əlaqədar ümumtürk mə'nəvi-ilahi dərkini fəlsəfi idrakı anlayışı olan «Səma Tanrısı» inancının canlı atributu – Arsaklılar dövrü Valarşapat Atəşgahında böyük el mərasimlərinin icrası zamanı Baş Maqın istifadə etdiyi dini hakimiyyət rəmzləri olmuş əsanı və iki ilanın əhatə etdiyi taclı «Əbədiyyət nişanı»nın (xristianlara görə "xrestin") daşqışla, lal-cəvahirlə hazırlanaraq səcdə üçün məbədin mehrabına yerləşdirilmiş Zərdüştü abidəni xatırlamaq kifayətdir (şəkil).

Baş Maqa məxsus bu inanc atributlarının xristianlıqla əlaqələndirilərək bu gün Eçmiadzin kilsəsində katolikosluğun əmlakına çevrilməsi faktı aşkarca sübut edir ki, ərəblərin yürüşü ilə Qafqaz Oğuz Albaniyasına gəlmiş Süriya və yunandilli erməni keşişləri tərəfindən yağmalanmış Valarşapat atəş məbədinin kitabxana və arxivi ilə bərabər adı çəkilən və başqa əmlaklar da yunandilli Kilikiya erməni kilsəsinə daşınmışdır. Zərdüştü atributlardan təmizlənmiş Valarşapat məbədinə müsəlmançılıqı qəbul etmiş yerli Türk əhalisi üçün VII əsrdən başlayaraq, «Qur'ani-Kərim»in təlim ocağına çevirəndən sonra qədim səcdəgah türk-islami adla «Üç müəzzin» namını almışdı. VII əsrdən başlayaraq «Avesta» təlimini unutturmaq məqsədilə təxminən 1200 il müsəl-

man maarifi və mədəniyyətini təbliğ edən "Üç müəzzin" Məscidi XIX əsri əvvəllərində Rus imperatorluğu Qafqazda müstəmləkə dayağı olan «armyan vilayəti»ni yaratdığı günlərdə (Mart 1828-ci ildə) kilsəyə çevrildi. Bu bərədə bir qədər əvvəldə kifayət qədər danışılmışdı. Bundan sonra yağmalanmış Atəşgah əmlakı Kilikiya erməni kilsəsindən gəriyə daşınmışdı.

Bu günə qədər erməni «Bibliya»sının eksponatları kimi mühafizə edilən istər yuxarıda nişan verdiyimiz əşyalar, istərsə də «Avesta» tanrılarından Anahid Ardvi-Surani və Mitranı tarixləşdirən rəsm abidələri (bu haqda qarşıda danışılacaqdır) fikrimizin sübutu üçün canlı şahidlərdirlər.

Valarşapat Atəşgahının rus silahının gücü ilə kilsəyə çevrildiyi dövrdən bu günə qədər katolikosun¹ dini bayramlarda istifadə etdiyi əsaya diqqət yetirək

Əsa ilk baxışdan sanki insana bənzəyir. Əsaya başlıq əvəzinə qoyulmuş Türkün "Əbədiyyət rəmzi"nin-xristianlara görə xrestin\krestin (Xristin adını onun tərəfdarları arasında yaşadan yeganə nişanə "xrest"\krest"

¹ «Katolik» sözüə sonra əlavə edilmiş «os» formantını bir tərəfə qoysaq, «katolik» dini namı Türk dilində «katılmaq» /«qatılmaq», mə'nasını verir, «müttəfiq», «birləşmək» açımında işlədilir. Bu, «müttəfiqlik», «birləşmək» anlamları kilsənin Türkün «Səma Tanrısı» məbədinin bünövrəsi üzərində dayandığını nəzərdə tutur.

adı ilə din tarixində qeydə alınmış müqəddəs rəmzdür. Xrist «T» şəklində ağaca pərçiməndiyi üçün ona aid olan müqəddəs rənz Zərdüştü inancılı əhalinin «Əbədiyyət nişanından» tam fərqlənir) «enli köksündən» ayrılan ilan başlı insan qolları dirşəklərdən geriye-çiyinə doğru qatlanır. Bu əsa Maday çarı Kiaksar dövründən başlayaraq, başdan-başa Ön Asiyaya, Qafqaza və daha sonralar Kiçik Asiyadan Yunan körpüsü ilə Avropaya keçən «Səma Tanrısı» Ahura-Məzdanın atası müdrik Zarvanın ilahi əlamətlərindən birini (türklərin şəfa və sağlamlıq totemi olmuş ilan inancı) yaşadığı «canlı» mifoloji tarixdir.

Tarix xəbər verir ki, Kiaksarın dövlətçilik bünövrəsi üzərində öz hakimiyyətini quran Pers-Əhəməni çarı Kirin təşəbbüsü ilə Yerusəlimdə Səma Tanrısına ilk inanc evi inşa edilmişdi. Bu dövrdə «Bibliya» təəşşübkeşləri təkəllahlıq haqqında hətta sadələvh düşüncəyə belə malik olmuşlar. Təxminən yeddi, yaxud səkkiz əsr sonra ilk kövrək qədəmlərlə tarixə gələn İudanın dini «Avesta»dan bir sıra zəruri ruhani və dünyəvi məsələləri əxz etməli olmuşdu.

«Bibliya» təəşşübkeşləri bu tarixi həqiqətin üstünü ört-basdır etmək məqsədilə xristianlıq miladdan sonrakı yüzilliklərdə dünya dinləri məqamına çatandan sonra İuda dininin tarixini əhəmənilər səltənətinin ilk ilinə çəkir və Kirin «Avesta»dan gələn Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın adına inşa etdirdiyi mə'bədi İuda dininə e'tiqad edən insanlara aid «Səma Allahı»nın ünvanına yazırlar. Bu baxımdan «Bibliya»dan gətirdiyimiz fikir maraqlıdır. Oxuyuruq: «Pers çarı Kirin hakimiyyətinin birinci ilində Yereminin dili ilə deyilmiş sözlərini yerinə yetirməkdən ötrü Allah Pers çarı Kirin ruhunu eh-tizaza gətirdi və o, şifahi və yazılı şəkildə bütün çarlığında aşağıdakı sözləri e'lan etməyi əmr etdi: «Pers çarı belə deyir: Allah yer üzünün bütün çarlıqlarını mənə verdi. Səma Allahı mənə tapşırı ki, İudeyada Yerusəlimdə Ona ev tikim».¹

Bu nə rəvayətdir, nə də əfsanə, bu, Yaxın Şərç xalqlarının yaşadığı tarixdir. Lakin heç cür inanılmalı deyildir ki, tarixin yəhudi dini, habelə xristianlıq barədə heç bir anlayışa malik olmadığı dövrdə Ahura-Məzda ruhu ilə dünyaya göz açan, onun ruhu ilə yaşayan, ölkəni «Avesta» qanunları əsasında idarə edən bir hökmdar işğal altında saxladığı əhalinin gözünü açacaq yanlıs addım atsın – İudaya Allah evi inşa etsin. Bu, birincisi.

İkincisi, tarix xəbər verir ki, nəinki miladdan öncə, hətta miladdan neçə əsrlər sonra da İuda təəşşübkeşləri təkəllahlıq inancının yoluna düşməkdə çətinlik çəkmişlər.

Üçüncüsü, İuda qovmi «Bibliya»da xəbər verilən «Səma Allahına» inşa edilmiş mə'bəddə deyil, Yerusəlimdə bu gün də «Ağı divarı» («Stena Plaç») adlandırdıkları adi divarın önündə dayanaraq, özlərinə məxsus dualar oxuyur, dini mərasimlər keçirir, ayinlər icra edirlər. Bu da aşkarca sübut

edir ki, Kirin inşa etdirdiyi mə'bəd «Avestaya» məxsus «Səma Tanrısı»nın, yəni Ahura-Məzdanın mifoloji şəxsiyyəti ilə əlaqədar tarixi hadisə idi.

Xristianlığa gəldikdə, bu inancın Qərbi Avropada erkən orta əsrlərə qədər nə inanc evi, nə ikonası vardı, nə dindarları ibadətə çağıran kilsə zənginin səsləri eşidilirdi, nə dini ən'ənəsi, nə mərasimləri, nə inanc rəmzləri, nə də atributları var idi. Qərbi bu cəhalət bataqlığından xilas edən Şərç oldu. Bu tarix Avropa İntibah mədəniyyətinin nəhənglərindən olmuş İtaliyalı fırça kralı Rafaelin məşhur freskasında («Birinci Levin Atilla ilə görüşü»)¹ öz canlı həyatını tapmışdır.

Rafaeli at üstündə papağında xristianlarca «apostol xresti» (əslində Türkün «Əbədiyyət nişanı») olan Atillanı «Xilaskar imam» gözündə görür, onun şəxsiyyətini böyük məhəbbətlə tarixləşdirir.

Avropada insanlar arasında sülh və əminamanlıq yaratdığına görə «Tanrı qılıncı» adlandırılan Türk sərkərdəsini Papa Roma divarları önündə qarşılayır.

İtaliyalı Rafaelin nişan verdiyi tarixin qüdrətli sərkərdəsi Tanrıya yaxın şərəfətli və qüdrətli babamız Atilla Böyük Turan bayrağı ilə Şərçdən Qərbə daxil olduğu çağlardan başlayaraq, yaxın-uzaq bütün Türk dünyasında neçə min illər əzəldən müdrik babalarımızın alovlandırdıkları məşəldən doğulan, gələcəkdə mə'lum dünya dinlərinə vahid Allah ideyası verən «Səma Tanrısı»nın nuru ilə Qərbin zülmət gözlərinə işıq bəxş etdi, cahillik və cəhalət bataqlığından, əzablı mə'nəvi yaşayış tərzindən insanları xilas etdi, onları mə'nəvi kamillik yoluna saldı.

Bütün bu deyilənlər aşkarca sübut edir ki, xristianlığın əsas atributlarından olan ilk xaçın əcdadı «əbədiyyət nişanı» ümumtürk tarixinin ayrı-ayrı dövrlərində Bilqamış, Avesta, Orxon-Yenisey kimi yazılı abidələr yaratmış qohum türk tayfalarına məxsusdur.

Bu təkzibedilməz tarixi, hətta «Bibliya» təəşşübkeşləri də e'tiraf etməyə məcbur olmuşlar: «Müəyyən edilmişdi ki, xaç xristian dinindən əvvəl odun və günəşin simvolu kimi qəbul edilmişdir».²

Xaçın türklərin etnomənsubiyyətilə əlaqədar elmi ədəbiyyatda kifayət qədər mö'təbər fikirlərin olması mə'lumdur.

N.M.Karamzinin 558-ci ilə aid Bizans əlyazmalarının birində rast gəldiyi mə'lumat fikrimizin təsdiqi baxımından təkzibedilməz canlı tarixi fakta çevrilir. O, yazır: «Avtokrator alinlarında qara rənglə xaç çəkilmiş türklərdən bunun səbəbini soruşanda türklər cavab verdilər ki, xaç onları bədbəxtlikdən və xəstəliklərdən qoruyur».³

Araşdırma zamanı haqqında söhbət gedən tayfa damğaları canlı tarixi şahidlərə çevrilərək inkaredilməz o həqiqəti təsdiq edirlər ki, bu gün xristian dünyası Xristin rəmzi işarəsi olaraq (halbuki ilahiyət ədəbiyyatına görə, Xrist «T-te»şəkilində hazırlanmış ağac parçasında çarmıxa çəkilmişdi)

¹ Ətraflı bax: Laslo Pşut. Rafael. M., 1981, s.341.

² Pravoslavçılıq. Ateizm lüğəti. M., 1983, s.113.

³ Bax: Murad Acı. Avropa, türklər, Böyük çöl. M., 1998, s.164.

qəbul etdiyi müxtəlif formalı xrest\krest üçün Türk tayfalarının idrak işığına minnətdar olmalıdır.

Türkdən götürdüyü «Əbədiyyət rəmzi»ni Türkə qarşı çevirən, onun tarixinə sahib çıxmağa çalışan keşişlərin bu güncü sələfləri elə zaman olub ki, həmin xaça açıq müharibə e'lan ediblər.

Məsələn, III əsrdə yaşamış görkəmli xristian müəllifi Feliks Minutsiy də tarixin şahidi olaraq bizim fikrimizi təsdiq edir. O, yazır: «Xaçlara qaldıqda biz onlara qə't'iyyə'n sitayiş etmirik. Onlar bizə – xristianlara gerek deyildirlər. Siz bütpəpəstlər üçün taxta bütlər müqəddəsdir. Siz ola bilsin ki, allah-larınızın bir hissəsi kimi, taxta xaçlara sitayiş edirsiniz. Sizin bayraqlarınız, hərbi nişanlarınız qızıl suyuna çəkilmiş xaç deyil, bəs, nədir görəsən?».¹

«Avesta»dan gələn Odun və Günəşin rəmzi olan əbədiyyət nişanını-xaçı sıradan çıxarmağa çalışan erkən xristianlar VI əsrdə təkrarən «yeni» xristianlar tərəfindən tə'qiblərə mə'ruz qaldılar, yenilikçilər türklərin həm xaçının, həm də «Səma Tanrısı» ideyasının güclü tə'siri altına düşmüş oldular.

Erkən xristianlıq İuda dininin çox zəif qanadıdır. İudaya müxalif olan xristianların ilk dövrdə heç bir qanun kitabı və özlərinəməxsus adət-ən'ənəsi olmamışdı. Nə Orta Şərqdə, nə də Romada bu yeni təriqət vahid din olaraq uzun illər özüne yer tuta bilməmişdi. Rəvayətə görə, çünki xalq doğulan və doğuzdurən bir şəxsi-adi insanı «Allah» adı ilə qəbul etmədi. İnsanlar İiususa öz sıralarında olan adi bir adam kimi baxırdılar. Bu səbəbdən xalq Xristi çarmıxa çəkib, e'dam etməkdən belə çəkinmədi.

Orta Şərq insanları romalıların gətirdikləri aclıq, səfalet və zülmədən xilas edəcək bir xilaskarı ümidlə gözləyirdilər. Lakin xalq xilaskarın haradan gələcəyini bilmirdi.

Tarixin bu çağlarında zamanın özündən doğan maraqlı ziddiyyətlər prosesi gedirdi: zalim də, məzlum da qüvvətli xilaskarın axtarışında idi. Belə ki, dünya ağalığı iddiasında olan Roma tiranlarına da, odlu müstəmləkə zəncirində yaşadılan əhaliyə də qüdrətli, qüvvətli «Allah» gerek idi.

Yeşyadan (Yəxva) sonra, Xrist (yunanlarca "Xristos") ləqəbi ilə cəmiyyət hadisələrinə qatılan İiusus ilk dövrdə geniş Yəhudi xalq kütləsini tiranın zülmündən xilas edəcək hami ola bilmədi. Əksinə, İuda-Xrist təriqətinə mənsub olan insanlar müstəmləkəçi romalıları və yerli ə'yanları tərəfindən günü-gündən daha ağır aramsız tə'qiblərə, acı məhrumiyətlərə, alçaldıcı həqarətlərə mə'ruz qaldılar. Lakin zülm içində çapalaya-çapalaya işıqlı gələcək ümidlə yaşayan havadarsız xalq kütləsi Səma Tanrısının yer üzünə əminamanlıq gətirəcək xilaskar yollayacağını dilsiz və nəhayət-siz səmaya diz çökərək səbrlə gözləməli olmuşlar.

«Bibliya»nın verdiyi xəbərə görə, bu mə'nəvi ideologiyanın əsası m.ö. Əhəməni nəslindən olan Maday çarı Kirin Qüdsdə «Tanrı evi» inşa etdiyi dövrdə qoyulmuşdu. Lakin başqa həqiqət də mə'lumdur. Mifoloji və başqa maddi-mədəniyyət nümunələri əsas verir söyləyərk ki, hələ Kiaksa-

rın dövründən başlayaraq, zaman-zaman, nəsil-nəsil Ön Asiya və Qafqaz xalqları, daha sonra yunanlar və romalıları «Avesta» tanrılarının ruhu ilə yaşamışlar. Təsadüfi deyildir ki, hələ Sokratın dövründən başlayaraq, Zərdüştiliyin güclü tə'siri altında yaşayan yunanlar kimi, romalıları da yüz illər boyu «Avesta» tanrısı Mitraya sığınmışlar. Hətta romalıları Mitranın Dəvə üzərində təsvir edilən mə'bud – Tanrı heykəlini (şəkil 1 və 2-ci-Kazum.Kumanetski-dən) yaratmışlar. Elə bu səbəbdəndir ki, İiusus Xristosun II əsrdə şəxsiyyəti e'lan edilsə də, VI-VII əsrlərə qədər Roma xristian dinini çağdaş anlayışda rəsmi surətdə qəbul etməmişdir.

Selevkilərin dövründə yunanlarda sinkretik mədəniyyətin yaranması, o cümlədən, silsilə Şərq Tanrı akropolunun dünyaya gəlməsi, hətta Sokratın dövründə Zarvan fəlsəfəsinin Yunanıstanda möhkəm mə'nəvi hakimiyyətə malik olması, qoca Yunanın Zarvan fəlsəfəsinin «inşaat» materialları hesabına Platon məktəbinin bünövrə və künc daşlarını qoyması, Yunan fəlsəfəsində xüsusi «Zərdüş tənliqi» tə'liminin yaranması və s. mə'lum hadisələr yunanların tarixində ümumtürk mədəniyyətinin Ana Bazis olmasına təkzibedilməz sübutdur.

İnkaredilməz tarixi həqiqət budur ki, Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş Ön Asiyanın Şərqudə yaşayan qohum Türk tayfalarının tarixi bu gün də elmə mə'lum olmayan zaman kəsiyində alovlandırdıqları ağıl, zəka atəşindən törəmiş bu ilahi mədəniyyət Yunanıstandan – «mə'nəvi körpüdə» keçərək Avropaya daxil olmuş, Qərbin zülmət çökmüş gözlərinə nur gətirmiş, onu cəhalet bataqlığından xilas etmişdir.

Bu, Ön Asiyanın Şərq əyalətlərində baş vermiş ümumtürk tarixi idi. Bəs Qərb əyalətləri sükunət içində idimi?

Qədim Şərqnin mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixinin görkəmli bilicisi, Bibliya təəssübkeşi Zenon Kosidovski Ön Asiyanın yalnız Qərbində atababa ocağını alovlandırmış Türk tayfalarının eyni Şərq paralelində yaratdıqları tarixin başqa bir dövrünə istinadən sinkertik mədəniyyətdən danışarkən yazırdı: «Bu yaxınlaradək biz elə hesab edirdik ki, Yəhudi mədəniyyəti bütövlükdə Yunanıstana borcludur. Məhz ən yeni tədqiqatlar göstərdi ki, bir çox məsələdə biz o mədəniyyətin varisləyirik ki, m.ö. beş min il əvvəl onu Şumer xalqlarının dühası yaratmışdı».¹

İngilis alimi L.Vulli problem ətrafında daha geniş nəticəyə gəlirdi. «Qərb mədəniyyəti də Şumerdəki Ana ocağından şö'lələndi. Misir, Babil,

¹Ətraflı bax: Murad Acı. Avropa, türklər, Böyük çöl, s.163.

¹ Zenon Kosidovski. Bibliya əfsanələri. M., 1975, s.24-25.

Assuriya, Finikiya, qədim Yəhudi və nəhayət, Yunan mədəniyyətinin mənbəyini də Şumerdə axtarmaq lazımdır».¹

Deyilənlərdən o nəticəyə gəlinir ki, qədim dünya tarixinin ilk sübh çağından Türk tayfalarının iki istiqamətdə (Şumer mədəniyyəti və «Avesta» mədəniyyəti) yaratdıqları ümumi mədəniyyət «Şərq ellinizmi» adı ilə qeyd-şərtsiz yunanların adına yazılan yerli sivilizasiyanın Ana mənşəsi olmuş və bununla da başqa xalqların gələcək mə'nəvi və mədəni taleyində müstəsna tarixi rol oynamışlar. Məsələn, bu baxımdan daha sonralar tarix səhnəsinə gəlmiş mə'lum dünya dinlərinə, hər şeydən əvvəl, Səma Tanrısı ideyasının verməsi danılmazdır.

Tarix xəbər verir ki, «Avesta» I Vologez (Valarşa) tərəfindən bərpa ediləndən sonra Atarpatena Atəşgahlarında onun əsasında inanc evləri üçün Maq kahinləri tərəfindən «Səma Tanrısı»nın təbliğinə həsr edilmiş xüsusi proqramda dərslik-Müqəddəs Kitab hazırlanmışdı. Əslində, bu, I Vologezə (Valarşaya) qədər olan, lakin Selevki-Yunan müstəmləkəçilərinin dövründə dövlət qayğısından kənar qalan Atəşgah təlim işinin, başqa sözlə, ən'ənəvi qədim Türk maarifçiliyinin yenidən bərpası idi. Bu təlim ocaqları, hətta atəşsevər insanlar islamiyyəti qəbul etdikdən xeyli sonralar da xalqımızın məişətində və yaşayış tərzində öz hökmranlığını saxlamışdı. Təkbəddilənməz bir həqiqət də budur ki, «Səma Tanrısı» inancının ideoloji ruhu həm «Bibliya»da, həm də daha güclü və aydın şəkildə «Qur'ani-Kərim»də özünü qabarıq göstərməsi təsadüfü hadisə deyildir. Bu, ta qədim zamanlardan «Avesta» məktəbinin Ön Asiyada olan mə'nəvi və siyasi hakimiyyətindən xəbər verir. Sadəcə, bir misal. «Ahura-Məzda» sözünün «Allahu-Əkbər» şəklində «Səma Tanrısı»na işarə edərək, yə'ni «Böyük Allah», «Uca Allah» deyə müraciət edilməsi və s.

Bundan başqa, «Qur'ani-Kərim»də islam Allahının təbiətin bütün cüzələrində təcəlli tapması (eyni zamanda Xristin Xristosun insandan doğulması, təbiət ruhu olması və s.) kəlamı Zarvan fəlsəfəsinin o dövrdə Ərəbistan yarımadasında olan mə'nəvi hakimiyyətinin nəticəsi idi. Allahın «ol» əmrilə dünyanı dörd ünsürdən yaratması kəlamı Şumer-Türk əhalisinin «Bilqamis» dastanının və «Avesta»nın qədim Şərqdə yaratmış olduğu təlim ən'ənələri ilə əlaqədardır, Allahın həm insanın, həm də təbiətin özündə təcəlli tapması hökmü Zarvanın «Mənəm Tanrı, Tanrı mənədedi» (IX əsr Ərəb şairi Həllac Mənsurun başına mə'lum fəlakətlərin gəlməsi də onun bu ideyanı mübarizə silahına çevirməsində idi) fəlsəfəsindən faydalanmışdı.

Bu, tam başqa bir mövzumuzdur, inanc kontekstində milli mədəniyyətimizin qədimliyi baxımından işlənməsinə ehtiyac var.

«Səma Tanrısı» və erkən xristianlıq tarixi ilə əlaqədar xatırlanan faktlardan aşkar olur ki, Maarifçi Qriqorinin təbliğ etdiyi inanc, heç də çağdaş

anlayışda, xristianlıq ola bilməzdi. O dövrdə nəinki Ön Asiyada məskunlaşmış gələri Avropa tayfaları, hətta ümumən Qərb aləmi Türkün Səma Tanrısının - Ahura-Məzdanın mə'nəvi-ruhani səltənətində yaşadığı kimi, Part çarı nəslinə mənsub olan bir ziyalı ancaq ilkin tərbiyə aldığı ocağın və bağlı olduğu bir səltənətin söykəndiyi dini təbliğ edə bilərdi. Bu haqda nə kilsə ədəbiyatı, nə də keşiş varisləri birçə ifadə belə işlətməyi məsləhət bilməmişlər. Səbəb mə'lumdur!

Təkrar da olsa qeyd edək ki, partlı maarifçi Kiçik Asiyada və Qafqazda yalnız öz dövlətinin maraqlarını qoruya bilərdi, onun mə'nəvi və ideoloji dayacağının daha da möhkəmləndirilməsi keşiyində dayana bilərdi. Ona görə də erməni keşişləri və onların varisləri bu tarixi həqiqətin üstündən sükutla keçirlir. Onlar bütün bu realığı açmaq əvəzinə kilsə rəvayətlərində uydurma «Armeniya» yaradırlar, bəzi ilərin də, partlıların da, perslərin də Kiçik Asiyada və Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində olan səltənət dövrlərini öz adlarına çıxırırlar.

Bütün bunlar göstərir ki, Arsaklı sülaləsinə məxsus Kiçik Asiya bölgəsində yüz illərlə Türk dilində Türk Tanrısının səcdəsinə enmiş erməni ailələri Səma Tanrısı ruhu ilə ətə-qana gəlmiş Yaxın Şərq və Qərb xristianlığının sonrakı dövrlərində də özlərinin yaşamaları üçün ilkin ocağın ən mühüm atributlarına da, sün'i də olsa, e'tiqad etməyə məhkum idilər.

Roma xristianlığın mərkəzinə çevrilənədək, habelə Kilikiyada erməni kilsəsi Roma papasına tabe olan dövrdə erməni icmasının Kiçik Asiyada Ərəb Xilafətinin işğal ərazisində yaşayan hissəsi dini mərasimləri Türk dilində icra etmələri təsadüfü deyildir.

Görkəmli Azərbaycan mifoloqu, əslən irəvanlı, orada erməni dilində universitet təhsili alarkən tanınmış alim Manuk Abeqyana ən yaxın tələbələrindən olmuş mərhum professor Mirəli Seyidovun 70-ci illərin əvvəllərində «Mate-nadaran»dan söhbət düşəndə söylədiyi bir fakt bu gün mənim hayıma çatır. Allah ustadın ruhunu şad eləsin, amin!

Ustad şahidlik etdi ki, qədim əlyazmalarına aid olan, katoloqları araşdırarkən diqqətimi çəkən bir əlyazmanı sifariş etdim. Kitabı aldım, diqqətlə oxumağa başladım. Aradan 2-3 saat keçməmiş oxuculara xidmət edən qadın bir bəhanə ilə kitabı qarşımdan götürdü, qaytaracağını və'd etdi, lakin qaytarmadı. Bu kitab Qrəbar yazısı ilə Türk dilində tərtib edilmiş Müqəddəs Kitab idi.

Yaxşı yadımdadı, 1975-ci ilin isti iyul ayında Şarur əhalisinin ata-babada qalma qədim yaylaq yerlərindən biri olan İstisuda (150 ailədən ibarət olan qədim Azərbaycan Türk ocağı olan Səfilər kəndini və onun qədim qəbiristanlığını elin gözü qarşısında dağıdaraq yerində beş mərtəbəli yaşayış binaları ucaldandan sonra kimsəyə belli olmayan, haralardansa – xarici ölkələrdən ən'ənəvi siyasətin davamı olaraq köçürülüb gətirilən erməni ailələrini həmin evlərə yerləşdirdilər, yeni sanatoriya binaları saldılar və 1960-cı ildə «İstisu» sözünü ermənicə eyni mə'nada işlənən «cermuk» ifadəsi ilə əvəz etdilər), hər il olduğu kimi, ailəmlə birlikdə dincəldim, beş mərtəbəli binanın 3-cü mərtəbəsində iki otaq kirayələmişdim. Bizimlə üz-

¹ L.Vulli. Ur xalqları. M., 1961, s.8. Əlavə bax: Q.Vinqlər. Qərbi Asiya qədim zamanlarda - İnsanlığın tarixi, c.3, SPb, 1903, s.6-7; E.Reklü. İnsan və torpaq, c.1, SPb., 1906, s.466; M.Belitski. Şumerlərin unudulmuş dünyası. M., 1980, s.17, 48; D.Q.Reeder. İkiçay-arası miflər və əfsanələr. M., 1965, s.15; Ahmet Cevat. Əlifbanın mənşəsi ən əski Türk yazısıdır. İstanbul, 1933, s.58-60.

üze açılan qapıda bir otaqlı mənzilə İrəvan şəhərindən bizdən sonra gələn yaşlı ər-arvad yerləşmişdi. Arvadın adı Anuş, kişinin adı Artəşes, fəmilləri Qriqoriyan idi. Onlar 1960-cı illərdə Türkiyədən köçürülüb gətirilən erməni ailələrindən idilər. Arvad həkim, kişi tarixçi arxeoloq idi.

Bizim qonşuluğumuz günü-gündən mehriban dostluğa çevrilirdi. Çox zaman bir yerdə bulaq üstündə tonqal çatıb, şişlik çəkərdik.

Bir gün söhbətimiz tarixdən düşdü. Məqam «Törata», «İncilə» çatan-da Artəşes Qriqoriyanın şirin söhbəti şişlikləri hazırlayıb köz üstünə düzəndən ta süfrə yığılana, oradan da şəfalı «İsti su» bulağının axdığı qaynağa gələndək davam etdi.

İstanbulda Türk tərbiyəsi almış, orada tarix üzrə doktor-professor olmuş Artəşes Qriqoriyan hər bir fikrini əsaslandırmaq üçün faktlara söykənməmiş ikinci fikrə keçməzdi. O, duzlu İstanbul ləhcəsində o qədər şirin, o qədər canlı danışardı ki, istər-istəməz özünü həmin tarixi hadisənin şahidi kimi hiss edirdin. Onun söhbətindən bir məqamı xatırlatmaq yerinə düşərdi.

Artəşes Qriqoriyan erməni xristianlığından danışarkən Anuş, Artəşes və Qriqor adlarının «Avesta»nın təsirindən erməni mənşəsinə daxil olan sözlərdən hesab etdi və dedi: «1970-ci ildə «Matenadaranda»¹ orta əsrlərə aid bir əlyazısına rast gəldim. Bu nadir tapıntı, mənim fikrimcə, erməni xristianlığının ilkin mənbəini və onun tarixini dəqiq söyləmək üçün yeganə mənbə idi. Bu, Türk dilində olan Müqəddəs Kitabın erməni qrafikası ilə Kilikiyada yazıya alınmış nüsxəsi idi. Həmin əlyazma ilə tanışlıqdan sonra mənə aydın oldu ki, bu gün də Eçmiadzin kilsəsində icra edilən ayinlər və mərasimlərdə olan bir çox cəhətlər həmin Müqəddəs Kitabı yaradan xalqın dünyagörüşü ilə bağlıdır. Erməni xristianlığının doğruduzgün tarixi naminə həmin əlyazmanın nəşri haqqında məsələ qaldırdım. Bundan sonra həm öz nüfuzumu, həm də «Matenadaran»ın kataloqunda həmin Türk dilində olan Müqəddəs Kitabın «ünvanını itirdim». İndi də bədxahlarım mənə «Ankaranın agentı» kimi baxırlar».

Müqəddəs Kitabın «Matenadaran»da olan kataloq şifrələrini Artəşes Qriqoriyandan almadığım üçün bu gün peşmançılıq çəkirim!

Deyilənlərə nəticə olaraq bildiririk ki, əgər Part çar nəslindən olan Maarifçi Qriqori dövrün böyük din təbliğatçısı kimi verilsə, şübhəsiz, o, mənsub olduğu tayfanın Ön Asiyada bütün tayfalar arasında inancı geniş yayılmış Zərdüşti mübəlləği ola bilərdi. Təsədüfi deyildir ki, hətta erkən orta əsrlərdə belə ümumtürk inanc tarixində Ahura-Məzda Səma Tanrısı (Tenqri/Tenqrixan) adı ilə yaşamışdır. Azərbaycan türklərinin soykökündə, habelə onların mə'nəvi və mədəni inkişaflarında, formalaşmalarında iştirak etmiş qədim yerli türk tayfaları ilə yanaşı gələri qohum tayfalar, o cümlədən, Parn tayfaları və onların Ön Asiyada və Ön Qafqazda səltənətdə olmuş Arsaklı çar nəsilli hakimləri atəşpərəstlik dövründə Tanrıçılığa, başqa sözlə, Ahura-Məzda fəlsəfəsinin ruhunu özündə ümumiləşdirən ən'ənevə «Səma Tanrısı»

na» sığınmışlar. Təsədüfü deyildir ki, bu gün də Azərbaycan türkləri öz məişətlərində, adət-ən'ənələrində «Tanrıçılıq» anlamı altında Zərdüştiliyi ümumiləşdirən bir çox el qayda-qanununu qoruyub saxlamışlar: And içəndə də «Tanrı haqqı», «Od haqqı», «Günəş haqqı» və s. deyirlər.

Əgər tarixə nəzər salsaq bəlli olar ki, Tanrıçılıq inancı iki xətlə-bir tərəfdən Uzaq Şərq türklərindən başlayaraq, son ədəbiyyatda «Rus çölləri» adlandırılan ulu Türk tayfalarının məskənlərindən (Herodot Skifiyasından) keçən yolla Mərkəzi Avropaya, oradan da Romaya və Yunanıstana, digər istiqamətdən Şumer-Türk tayfalarının yaradıcı inancı olan Denqri, yaxud Dinqri (Altay-Ural boylarında Tenqri) Zərdüştiliklə yeni sintezdə Ön Asiyadan və Qafqazdan Yunanıstan və Roma qapısından Qərb aləminə daxil olmuşdu.

Xristianlığa qədər Romada Mitranın («Avesta» tanrılarında) Milli Tanrı kimi qəbul edilməsi əsas verir söyləmək ki, Avropanın ən güdrətli imperatorluğunu yaratmış həmin xalq yüz illərlə Türkün «Uca Tanrı»sına, yə'ni «Səma Tanrısı» inancına səcdə etmişlər.

Yeri gəlmişkən başqa bir tarixi həqiqəti də xatırlayaq. Xatırlayaq ki, «Avesta»dan Yunan mədəniyyəti «körpüsü» ilə xüsusən orta əsrlərdə işıq almış Avropada Zərdüşti fəlsəfinin tə'siri altında yeni yaranmış fəlsəfi-estetik cərəyanların və s. köklü yer tutması qədim Ön Asiya və Qafqaz türklərinin Qərbin dini və fəlsəfi fikir tarixinin, mədəniyyətinin intibahında, təşəkkülündə, inkişafında, formalaşmasında, habelə bunun nəticəsi olaraq, dini baxışda inqilabi çevrilişin yaradılmasında oynadıqları rol bəşər tarixinə təmənasız xidmətlərdəndir. Bu baxımdan qədim tarixdən bəri mə'nəvi bazası qoyulmuş «Səma Tanrısı» ideyasında yeni xristianlığın faydalanması həm təbii, həm də müəllim-şagird tarixinin canlı təzahürü idi. Təsədüfü deyildir ki, Avropada neçə on illiklər «Səma Tanrısı»na oxunan duaların, keçirilən kütləvi mərasimlərin Türk dilində aparılması tarixi xəbəri xristian dini araşdırıcıları tərəfindən də e'tiraf edilmişdir. Bu baxımdan Murad Acının kilsə tarixindən danışan mö'təbər mənbələrə istinadən söylədiyi fikir də maraqlıdır. O,yazır: «Səma Allahı naminə Avropa auditoriyası qarşısında ilk duanın yalnız 312-ci ildə oxunduğunu yada salmaq pis olmaz. Bu duada Xristosun adı çəkilmirdi. Bu müqəddəs dua Türk dilində səslənmişdir. Deməli, o dövrdə yalnız Səməvi Allaha sitayiş edən türklərin teoloji bilikləri var idi».¹

Slavyan kilsələrində də uzun illər xristian əhali «Səma Tanrısı»nın tə'siri ilə Türk dilində dualar etmişlər. Rus kilsələrinin arxivlərində orta əsrlər dövrünə aid mühafizə edilib saxlanan materiallara istinad edən Murad Acı fikrinə davam edərək yazır: «Slavyan kilsələrində xaç suyuna salınma mərasimində Tanrıçılıq adətinə uyğun üzler Şərqə tərəf çevrilir, dualar Türk dilində yazılırdı. Bunu qədim kilsə kitabları təsdiq edir».

¹ «Matenadaran» («Matena» sözü Azərbaycan türklərinin dilində «mətnlər», «daran» isə «evi» açımı verir), yə'ni «Mətnlər evi» anlamında işlədilir.

¹ Murad Acı. «Avropa, türklər, böyük çöl», s.146.

Məgər səciyyəvi deyilmi ki, hətta 1466-cı ildən 1472-ci ilədək üç dənizi keçmiş Tverli tacir Afanasi Nikitinin mə'lum xatirələrinin Rus nəşrlərində də dualar Türk dilində verilir.

«A Rus er Tanqrid saklasın,
Ollo sakla, bu daniada munu kibim er aktur,
Neçik Urus eri beqlyarı akoy tuqil;
Urus er abodan bolsın; rast kam darem
Ollo, Xudo, Boq, Danrı!»

Tərcüməsi:

«Rus ərini Tanqri saxlasın,
Allah saxla, bu dünyada munun kimi ər yoxdur
Rus torpağının ər bəyləri ədalətli olmasalar da,
Rus ərinə abadanlıq qismət olsun –
Allah, Xuda, Boq, Danqiri!»¹

Bu gün Romanın dünya xristianlığının mərkəzi olduğu tarix təkzibedilməzdir. Əgər 312-ci ildə Avropa mə'bədlərində «Səma Tanrısı»na Türk dilində dualar oxunurdusa, 325-ci illərdə Bizans imperatoru Konstantin xristian deyildirsə, o, bütün həyatı boyu bütperəst kahini titulu gəzdirmişsə, daha sonralar xristianların "xrest" adlandıracağı "Əbədiyyət nişanını" Avropaya Xrist deyil, Türk Atilla aparmışsa, ilk xristianlığın tərəfdarları kilsə tərəfindən VI-VII əsrdə də tə'qib edilirdilərsə və onlar da həyatları boyu gizlənməyə məcbur idilərsə, deməli, belə bir şəraitdə Maarifçi Qriqorinin 301-ci ildə (həlbuki əslən partlı olan Qriqorinin mənsub olduğu səltənət 227-ci ildə tam süqut etmişdi) Kiçik Asiyada romalıların və sasanilərin işğal ərazilərində erməni icmasına guya "xristianlıq gətirməsi" fikri keşiş cəfəngiyyatdır.

Bu dövrdə, hətta xristianlığın böyük təəssübkeşi və hamisi Roma kilsəsində tam «Bibliya» olmadığı halda, guya V əsrdə Mesrop Maştosun «Bibliya»nı gah Suriya dilindən, gah da yunancadan tərcümə etdiyini söyləyən müəlliflər mə'lum ziddiyyətli rəvayət versiyalarından başqa heç bir maddi əsasa söykənmirlər.

«Səma Tanrısı» ilə əlaqədar dediklərimizə tarixi haq qazandırmaq üçün başqa bir mütəxəssis fikrini də xatırlayaq.

25 noyabr 1893-cü ildə Orxon-Yenisey mətnlərinə açar tapmış məşhur danimarkalı alim Vilhelm Tomsenin gəldiyi elmi nəticələrdən biri də bu idi ki, qədim türklərin yerin-göyün sahibi hesab etdikləri Tenqri və Tenqriçilik xristian allahından dörd min il əvvəl dünyaya gəlmiş və sonrakı dinlər üçün fəlsəfi-ideoloji təlim məktəbinin əsasını qoymuşdur.²

Biz burada bu məktəbin yalnız bir təlim məqamını xatırlatmağı kifayət hesab edirik.

Tenqriçilik (Tanrıçılıq) geniş mahiyyətli fəlsəfi-dini təlim məktəbi olaraq, hər bir canlı təbiət ünsürünün həyata gəlişini, müəyyən müddət çərçivəsində yaşayışını, sonra solub yox olduğunu, təkrar başqa bir formada

yarandığını və s. söyləyərkən neçə min illərlə əzəl materiyanın itməməsi, lakin bir şəkildən başqa bir şəkilə çevrilməsi konsepsiyası ilə çıxış edən Qərbi Avropa materialistlərinin elmi-nəzəri baxışlarına Böyük Ana olduğunu sübuta yetirmişdi.

Tanrıçılıq fəlsəfəsində cüz'in küllə qovuşması, onun ana kökə qayıtması tə'limi nəinki dünya dinlərinə, habelə Şərq poeziyasına mə'nəvi-ruhi bünövrə, başqa sözlə, idrakin poetik uçuşuna panteist fəlsəfi qanadlar hazırlamışdı.

Tanrıçılıq fəlsəfəsinin bu epizodu bütün xristian və müsəlman ədəbiyyatına və mədəniyyətinə geniş mövzu vermişdi.

Təəssüflər olsun ki, canlı tarixi şahidlər olan yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, habelə istər torpağın üstündə dayanan mə'marlıq abidələri, istərsə də geoloji kəşfiyyatın aşkarladığı Zərdüşti inamla bağlı zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri meydana ola-ola ümumtürk tarixinin Ön Asiya və Ön Qafqaz səhifələri bu günə qədər heç bir əsas olmadan babaları Avropadan gələri xalqların (erməni və gürcülərin) ünvanına yazılır.

Misal çəkdiyimiz maddi-mədəniyyət nümunələri təkzibedilməz tarixi şahidlərə çevrilərək sübut edirlər ki, erməni keşiş müəllifləri ilə başlayan günümüze qədər erməni və ermənipərəst müzdlü alimlərin davam etdikləri bir ənənə etnik mənşəcə Parn tayfasına, hakimiyət mənsubiyyəti ilə Arsaqlı səltənətinə, doğduğu və böyüdüüyü coğrafi əraziyə görə Part ölkəsinə mənsub olan Maarifçi Qriqorini «erməniləşdirmələri» və onu «erməni xristianlığının banisi» hesab etmələri ümumtürk tarixini saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir.

Günəş qədər parlaq olan bir həqiqəti qəbul etmək lazımdır ki, Maarifçi Qriqori kimi dövrün ən görkəmli ziyalisini m.ö. minilliklərdən başlanmış sivil bir mədəniyyəti yaratmış türklərin ənənəvi məktəbi yetirə bilərdi. Bu, o məktəbdir ki, Zərdüşti kimi ilk dünya Peyğəmbərini bəşər tarixinə bəxş etmiş oldu. Müdrik Zərdüşti yetirən məktəb «Avesta» tə'limi əsasında elm və mədəniyyətin, maarifçiliyin və dövlətçiliyin Ön Asiyada «Atəşgah» adında dünya xalqları arasında ümumtürk tarixində ilk Akademiyasının bünövrəsini qoymuş oldu. Bütün bu həqiqətlər sübut edir ki, «armyan Arşakilər» iddiası ilə ermənilər əsassız olaraq Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda olan Arsaqlı valilərinin şəxsinə qədim Türk dövlətçiliyinə, Maarifçi Qriqorinin simasında maarif, mədəniyyət tariximizə sahib çıxırlar.

Eyni sözləri Partlı Saaka da aid edirik. O, da Arsaqlı çar səltənətinə bağlı ziyalı kimi, şübhəsiz, mənsub olduğu hakimiyyətin ideoloji silahı olan «Avesta»nı təbliğ edə bilərdi. Elə buna görə də Partlı Saaka da xristian tə'limçisi deyil, Zərdüşti mə'bədinin ideoloqu kimi tanıtmaq daha ədalətli olardı. Yuxarıda M.Xorenskinin və Mesrop Maştosun anonim keşislər olduqları barədə aparılan araşdırmalar da bunu sübut edir.

Maarifçi Qriqori və Partlı Saakin erməni xristianlığı və erməni kilsəsi ilə əlaqəli olduqlarını iddia edən müəlliflər, şübhəsiz, onların harada, hansı kilsədə fəaliyyət göstərdiklərini də nişan verməlidirlər. Halbu ki, erməni tarix ədəbiyyatında nə Maarifçi Qriqoriyə aid edilən 301-ci ildə, nə də

¹ Afanasi Nikitin. 1466-1472-ci illərdə üç dəniz arxasına səyahət. L., 1986.

² Tomsen Vilhelm. Orxon və Yenisey yazısının şifrəsinin açılması (V.Radlovun tərcüməsində. Rus Arxeoloji Cəmiyyəti, VIII c., III-IV buraxılış, 1894, s.327-331).

Mesrop Maştosun guya kilsə fəaliyyəti və onun «Bibliya»nın ermənicəyə «çevirdiyi» V əsrdə nə erməni kilsəsi olmuşdu, nə də «Bibliya»nın erməni tərcüməsi. Erməni saxtakarlığı ondadır ki, keşiş müəlliflər İudanin dinindən Xrist təriqəti (yunanlar sonra Xristə «Xristos» deyəcəklər, onun dini – xristianlıq tarixinin daha sonrakı mərhələlərində kütləviləşəcək) m.s. II əsrdə meydana çıxır, ancaq onlar I əsrdə, yə'ni hələ xristian dininin deyil, yəhudi İuda dininin bətnində yaranan və ona müxalif doğulan Xrist təriqətindən yüz il əvvəl ilk erməni kilsəsinin «mövcudluğundan» danışirlər.

Bu o deməkdir ki, guya erməni babaları 301-ci ildə xristianlığı qəbul etməmiş, ondan iki yüz il əvvəl kilsə «tikmişlər». Partlı Maarifçi Qriqori ilə əlaqədar uydurulmuş «erməni xristianlığının» təkzibi baxımından bu da növbəti bir dəlil.

XIX əsrin əvvəllərində problem ətrafında geniş araşdırmalar aparmış erməni mifoloqu və tarixçisi Q.Xalatyants «Bibliya»nın ermənicəyə çevrilməsində Maştosun adını çəkmir və ilk erməni kilsəsinin inşasını m.s. I əsrə deyil, VII əsrə aid edir.¹

Bu o demək deyildir ki, Q.Xalatyants öz keşiş babalarını top atəşinə tutur və onları həqiqəti e'tiraf etməyə də'vət edir. Əsla! Q.Xalatyants özü tarixə qeyri-səmimi yanaşır və bu düzəlişlə də keşiş babalarının tapdanmış yolunu yeni dövrün siyasi ruhuna uyğun bərpa etməyə çalışır. Halbı ki, yunandilli ilk erməni Pravoslav xristian kilsəsi XIII əsrdə Kilikiyada inşa edilmişdi.

Deyilənlərdən qət'i aşkar olur ki, ta orta əsrlərdən başlayaraq üzü bəri erməni babalarının inanc tarixini və «erməni mifologiyası»nın mənşəini «Avesta» abidəsi ilə bağlayan N.O.Emin, Q.Xalatyants, Qr.Kapantsyan, Melik Abeqyan və başqa erməni müəllifləri yenə məqsədli yol seçmək məcburiyyətində qalmışlar. Çünki tarixən Ön Asiyanın bir sıra əyalətlərində pərakəndə yaşamış adsız erməni babalarının, ola bilsin, yalnız bir hissəsi mə'lum inzibati bölgələrdə Maday imperiyası dövründən başlayaraq, xilafətə qədər «Avesta»nın hakimiyyəti altında yaşamağı olmuşlar. Ancaq bu o, demək deyildir ki, bir ovuc ailənin şəxsində ümumən erməni babaları «Avesta» əhli olmuşlar.

Yuxarıda adı gedən müəlliflərin e'tirafları bir daha sübut edir ki, erməni missionerlərinin Qafqaz Oğuz Albaniyasına xristianlıq gətirmələri ətrafında keşiş müəlliflərin uydurmalarını elmi tarix kimi qəbul edən tarixçilər real kerçəklikdən çox uzaqdırlar.

Problem ətrafında öteri gətirdiyimiz fikir nümunələri sübut edir ki, Part imperiyasında Ana Yasa olmuş «Avesta»nın ayrı-ayrı tanrılarına Arsaklı çarları tərəfindən mə'bədlər inşa edildiyi və onlar yeni salınmış şəhərlərə hamı e'lan edildiyi halda, siyasi məqsədlə Arsaklı çarlarını «xristianlaşdırmaq» və kilsənin «Armeniya tarixi»ndə (M.Xor) əsasını qoyduğu bu uydurmanı silaha çevirərək Ön Qafqazın yerli Zərdüşti əhalisinə guya «erməni xristianlığı» gətirilməsi iddiası, sözsüz, bünövrəsi olmayan çürük divardır.

Bu epizod əsasında da Arsaklı səltənətinin Kiçik Asiya valiləri «erməniləşdirilir», ölkənin Ana Yasası «Avesta»da olan Ahura-Məzda baş tannı olmaqla Part imperiyasının mifoloji tarixində ən yüksək məqamda dayanmış tanrılar bir başa «erməni mifologiyasına» daxil edirlər. Maraqlıdır ki, erməni tarixçiləri bir tərəfdən Maarifçi Qriqorini «erməni xristianlığı»nın «banisi» hesab edirlər, digər tərəfdən «Avesta» tanrılarını ölkə və dövlətçilik həyatı ilə bağlayırlar.

Təsadüfi deyildir ki, Kiçik Asiyanın neçə şəhər və əyalətlərinin coğrafi ərazisi Yunan tarixçilərinin əsərlərində «Anahid ölkəsi» («Avest» ilahəsi) adı ilə nişan verilir.¹ Bu tarixi hadisə bir mə'nalı şəkildə Atəşgahların istər yerli, istərsə də gələri etnik əhali arasında qazanmış olduğu nüfuzdan xəbər verir. Qr.Kapantsyan yazır ki, «erməni mifologiyası»nda Anahid dünya tarixində ilk Səməvi Kitab olan «Avesta»da «Ardvi-Sura Anahid»in özüdür.

Müəllif «Sura» sözünün «qüdrətli», «Ardvi» deyiminin müqəddəs «Səmə çayının adı» mə'nasında işləndiyini söyləyir.² Bu fikri, Yustinə istinadən, Qr.Kapantsyan bir qədər də ümumiləşdirərək, Ardvi-Sura Anahidi «Çay ruhu» adlandırır.

«Artaşat – 1» arxeoloji qazıntıları haqqında danışarkən mə'lum olur ki, aşkarlanmış sikkələr arasında ilahə Anahidin Oront çayına ayaqları salınmış şəkildə təsviri təsadüfi deyildir. Bu, ümumtürk dövlətçiliyinin müqəddəs tarixi səhifəsi ilə bağlıdır.

Qr.Kapantsyan mö'təbər mənbələrdən faydalanaraq yazır ki, «Anahid» adı Perslərin dövründə «Nahid» şəkilinə salınmışdır.

Qədim müəlliflər Anahidi «Allahların böyük anası», «bütün xeyrxah işlərin anası» fəxri adlarla gələcək nəsle nişan verirlər.

¹ Q.Xalatyants. Moisey Xorenskinin «Armeniya tarixində arмян Arşakiləri». I hissə. M., 1893, s.375-376.

¹ Qr. Kapantsyan. Göstərilən əsəri, s.84.

² Yenə orada, s.52.

Dizi üstündə körpəsini tutmuş vəziyyətdə Anahidin qızıldan tökülmüş heykəli Madonnanı övladı ilə eyni vəziyyətdə yaradan İtaliya rəssamı Rafael Santininin məşhur freskası üçün portret natura olmuşsa, o, «Allahların Böyük Anası» adı ilə də xristian dininin əsasında dayanan və onu şəxsləndirən Məryəm-İsa müqəddəsliyinin yaradılmasına ideya vermişdi.

Bütün bunlar əsas verir söyləyək ki, «Avesta» tanrılarının adına Ön Asiyanın qərb əyalətlərində və Ön Qafqazda Maday çarlarından başlayaraq, Sasani şahlarınınadək kifayət qədər Atəşgahların ucaldılması və onların mifoloji şəxsiyyətlərinin ilahi xilaskar qüdrətə çevrilməsi müstəmləkə ərazisində yaşamış bir sıra kiçik etnik icmaların, o cümlədən, erməni və gürcü babalarının məişətinə və həyat tərzinə, sözsüz, güclü tə'siri olmalı idi. Bu baxımdan da Qr.Kapantsyanın və başqa erməni və gürcü müəlliflərinin mənsub olduqları xalqların dini baxışında «Avesta»nın tə'sirini qiymətləndirmələrinin real tarixi kökləri var idi.

Qr.Kapantsyan erməni mifologiyasında «bütün allahların atası» sayılan «Aramazdi» adlı baş allahdan danışır. O, Aramazdinin etno-mənşəini «Avesta» tanrısı Ahura-Məzda ilə bağlayır.

Erməni müəllifi Ahura-Məzdanı (Aramazdini), mifoloji təfəkkürə uyğun olaraq, yeri-göyü yaradan, Anahidin, Tirin və Mihrin (Mitranın) atası kimi təqdim edir.

Ahura-Məzdaya aid möhtəşəm və zəngin bir mə'bədin Frat (Fərat) çayının yuxarı axarında Ani şəhərində (Kiçik Asiyada) olduğunu qeyd edən Qr.Kapantsyan baş Tanrının başqa bir mə'bədini Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazisində nişan verir. O, yazır: «Gürcülər də bu Aramazdı «Armazi» formasında iqtibas etmişdilər. M.Xorensikiyə görə, bu ıldırımsaçanın mə'bədi¹ və heykəli Kür çayının o biri sahilində şəhərdən (Tiflisdən) uzaqda yerləşirdi. Şəhərin sakinləri səhərlər öz evlərinin damlarından çayın o biri sahilində yerləşən heykələ sitayiş edərdilər».²

Qr. Kapantsyanın fikrində aydınlaşdırılması zəruri olan iki tarixi məqam diqqəti çəkir.

Birinci. «Avesta» Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın adı erməni mifologiyasında «Aramazd», gürcülərdə «Armazi» şəkilində yalnız və yalnız iqtibas edilmişdir.

Bu həqiqət ondan xəbər verir ki, onların mifoloji ədəbiyyatlarında tanrılar «Avesta» tanrı panteonuna mənsub olsalar da, nə ermənilər, nə də gürcülər, xalq olaraq, «Avesta» təəssübkeşi, Zərdüşti inancılı əhali olmamışlar. Hər iki xalqın bütperəstlik dövrü özlərinin etnoinanc tanrıları olubmu, yaxud ilkin hansı tanrılara inam gətiriblər bu barədə elmi ədəbiyyatda həqiqətə uyğun, dəqiq heç bir mə'lumat yoxdur.

Kilsə tarixindən danışan kitablarda hayların yunandilli Kilikiya kilsəsinin ilk xristian pravoslav mə'bədinə çevrilməsindən, hərbi əsir olmuş iverlərin Yerusəlim ərazisində yerləşmiş pravoslav kilsəsindən mə'lumatlar verilse

¹ M.Xorenskidə xatırlanan «Armazi», yaxud «ıldırımsaçanın mə'bədi» Kürün əks sahilində, qədim Mesxetdə yerləşir. Mə'bədə giriş qapısının sağ və sol divarlarında Ahura-Məzdanın (Səma Tanrısının) atributlarından biri olan buğanın kəllə bəlyələri yerləşdirilmişdi. Gürcülər qədim Atəşgah mə'bədini onun heyətində guya XI əsrdə inşa edilmiş monastırın adı ilə bu gün «Svetisxoveli» kilsəsi namında nişan verirlər.

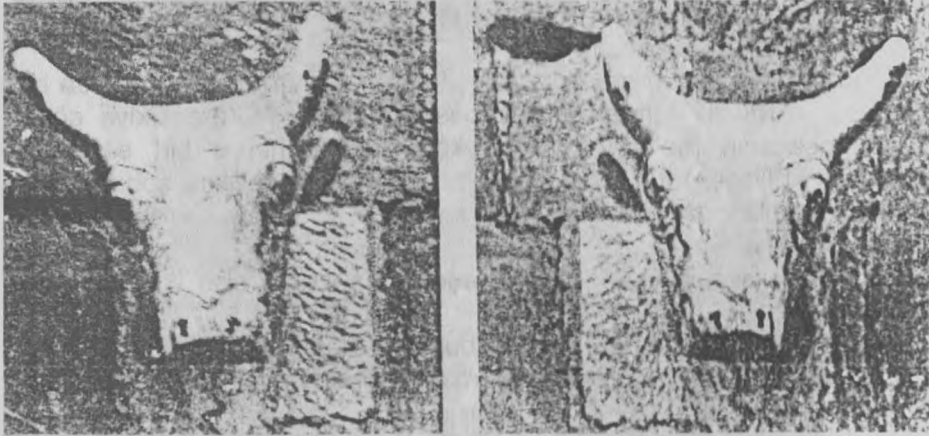
² Qr.Kapantsyan. Linqvistik işin tarixi (qədim Kiçik Asiyada arмян tarixinin başlanğıcı). İrəvan, 1956, s.56.

də, hər iki xalqın etnoinanc tanrıları barədə bircə ifadə belə işlədilmir. Ona görə də, hər iki xalqın tarixçiləri və mifoloqları yerli Şərq əhalisinin¹ tanrı panteonundan götürdükleri ayrı-ayrı tanrıların ilkin etnoinanc mahiyyətlərində bə'zi dəyişikliklər edərək, onları yenidən modernizə etmişlər.

Ancaq bundan sonra da, onlar ədəbiyyatda sistemli etnotanı panteonu yaratmaq gücündə olmamışlar. Çünki hansı yollara elatır-san at, hansı rənglərlə onlara bəzək vurursan vur, yad xalqlara məxsus olan tanrıları heç cür öz ilkin etnokökündən ayırmaq mümkün deyildir. Elə buna görə də hər iki xalqın tarixçiləri və mifoloqları zəngin arxeoloji mədəniyyətə sahiblənmək üçün Azərbaycan türklərinin Qafqaz ərazilərində tarixin son çağlarında gəlib yerləşmiş babalarının «yerli tarixini» m.ö. minilliklərə atmaq və özlərinə «Qafqaz baba evi» «tikmək» məqsədilə «Avesta» tanrılarını özlərinin milli ruhuna uyğunlaşdırılmış mifoloji ədəbiyyat qəhrəmanlarına çevirmişlər.²

İkinci. M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə xatırlanan «Armazi»nin, yaxud «İldırımsaçanın məbədi» Kür çayının əks sahilində, qədim Mesxet

şəhərində yerləşir. Zərdüştü məbədə giriş qapısının sağ və sol divarlarında Ahura-Məzdanın (Səma Tanrısının) ilahi atributlarından biri olan Müqəddəs Buğanın kəllə barelyefləri yerləşdirilmişdi.

Gürcülər qədim Atəşgah məbədini onun geniş həyətinin bir tərəfində XI əsrdə (bu tarixə şərti inansa) inşa edilmiş «Svetisxoveli» («Çay qovşağı»)³ monastırının adı ilə tanıdılar.

Lakin monastırın həyətinə girişin qədim Zərdüştü məbədinin Buğa barelyefli fasad qapısından olması odsevərlərlə xristianların etnotarixi hədudlarına şahidlik edir.

Zurab Kapianidze və Teymuraz Mibçvani¹ «Svetisxoveli» kimi qələmə aldıkları Atəşgahın daxili divarlarında günəş atributlarını əks etdirən müx-

¹ Qr. Kapantsyan. Ermənilərdə Xett allahları. İrəvan, 1940 və başqa nümunələr.

² N.Emin. Büt-pərəst ermənilərdə din və inanc. M., 1864; Manuk Aboqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi.

³ Kürlə Araqvi çayının qovuşduğu ovalıq nəzərdə tutulur.

təlif me'marlıq-inanc detallarını canlandıran şəkillər ətrafında apardıqları araşdırmalarda onların xristian dini ilə əlaqəsi olmadığını söyləyərkən, şübhəsiz, yuxarıda gəldiyimiz nəticəni təsdiq edirlər.

Qədim yerli Türk tayfalarının inanc məbədi ilə Yaxın Şərqdə əsrlərlə hərbi əsir həyatı keçirmiş iverlərin Qafqaza gəlişlərindən sonra inşa etdikləri «Svetisxoveli» monastırının üzərində olan çarmıxa çəkilmiş Xristi rəmzləşdirən xresti «Avesta» «Ədəbiyyət nişanı» ilə müqayisə üçün oxucuların mühakiməsinə veririk².

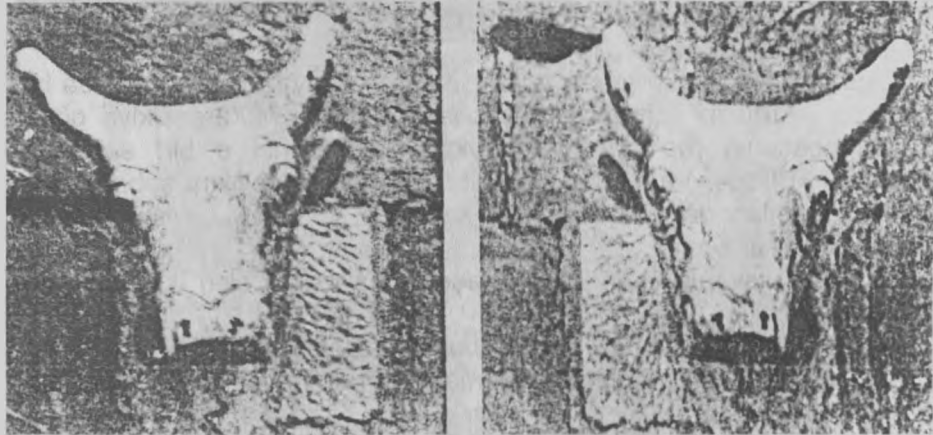
¹ L.Kapianidze, T.Mibçvani. Göstərilən əsər, s.486, 496.

² Merab Vaçnadze, Vaxtanq Quruli, Mixail Vaxtadze. Gürcüstan tarixi, VII sinif Azərbaycan məktəbləri üçün dərslik. Tbilisi, 2003, s.80, 82 (şəkillər buradan götürülmüşdü).

də, hər iki xalqın etnoinanc tanrıları barədə birçə ifadə belə işlədilmir. Ona görə də, hər iki xalqın tarixçiləri və mifoloqları yerli Şərq əhalisinin¹ tanrı panteonundan götürdükleri ayrı-ayrı tanrıların ilkin etnoinanc mahiyyətlərində bə'zi dəyişikliklər edərək, onları yenidən modernizə etmişlər.

Ancaq bundan sonra da, onlar ədəbiyyatda sistemli etnotanın panteonu yaratmaq gücündə olmamışlar. Çünki hansı yollara əlatır-san at, hansı rənglərlə onlara bəzak vurursan vur, yad xalqlara məxsus olan tanrıları heç cür öz ilkin etnokökündən ayırmaq mümkün deyildir. Elə buna görə də hər iki xalqın tarixçiləri və mifoloqları zəngin arxeoloji mədəniyyətə sahiblənmək üçün Azərbaycan türklərinin Qafqaz ərazilərində tarixin son çağlarında gəlib yerləşmiş babalarının «yerli tarixini» m.ö. minilliklərə atmaq və özlərinə «Qafqaz baba evi» «tikmək» məqsədilə «Avesta» tanrılarını özlərinin milli ruhuna uyğunlaşdırılmış mifoloji ədəbiyyat qəhrəmanlarına çevirmişlər.²

İkinci. M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə xatırlanan «Armazi»nin, yaxud «İldırımsaçanın məbədi» Kür çayının əks sahilində, qədim Mesxet

şəhərində yerləşir. Zərdüştü mə'bədə giriş qapısının sağ və sol divarlarında Ahura-Məzdanın (Səma Tanrısının) ilahi atributlarından biri olan Müqəddəs Buğanın kəllə baryefləri yerləşdirilmişdi.

Gürcülər qədim Ateşgah mə'bədini onun geniş həyətinin bir tərəfində XI əsrdə (bu tarixə şərti inansaq) inşa edilmiş «Svetisxoveli» («Çay qovşağı»)³ monastırının adı ilə tanıdılar.

Lakin monastırın həyətinə girişin qədim Zərdüştü mə'bədin Buğa baryefli fasad qapısından olması odseverlərlə xristianların etnotarixi hüdudlarına şahidlik edir.

Zurab Kapianidze və Teymuraz Mibçvani¹ «Svetisxoveli» kimi qələmə aldıkları Ateşgahın daxili divarlarında günəş atributlarını əks etdirən müx-

¹ Qr. Kapantsyan. Ermənilərdə Xett allahları. İrevan, 1940 və başqa nümunələr.

² N.Emin. Bütperəst ermənilərdə din və inanc. M., 1864; Manuk Abəqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi.

³ Kürə Araqvi çayının qovuşduğu ovalıq nəzərdə tutulur.

təlif me'marlıq-inanc detallarını canlandıran şəkillər ətrafında apardıqları araşdırmalarda onların xristian dini ilə əlaqəsi olmadığını söyləyərkən, şübhəsiz, yuxarıda gəldiyimiz nəticəni təsdiq edirlər.

Qədim yerli Türk tayfalarının inanc mə'bədi ilə Yaxın Şərqdə əsrlərlə hərbi əsir həyatı keçirmiş iverlərin Qafqaza gəlişlərindən sonra inşa etdikləri «Svetisxoveli» monastırının üzərində olan çarmıxa çəkilmiş Xristi rəmzləşdirən xresti «Avesta» «Əbədiyyət nişanı» ilə müqayisə üçün oxucuların mühakiməsinə veririk².

¹ L.Kapianidze, T.Mibçvani. Göstərilən əsər, s.486, 496.

² Mərab Vəçnadze, Vaxtanq Quruli, Mixail Vaxtadze. Gürcüstan tarixi, VII sinif Azərbaycan məktəbləri üçün dərslik. Tbilisi, 2003, s.80, 82 (şəkillər buradan götürülmüşdü).

Güneş dairəsinə alınmış «Əbədiyyət atributu»nun (daha sonralar xristianlar onu Xristin (yunanlarca Xristosun) atributu olaraq «xrest»/ «krest» adlandırdılar), ya iri həcmli «Əbədiyyət nişanı»nın ətrafında çərçivə haşiyələrində zərgər incəliyi ilə işlənmiş günəş rəmzləri, məbədin giriş qapılarında haşiyələnmiş içəriləri günəş şəfəqiylə yanan səkkiz güşəli ulduzlar, aşağı oturucaqda tayfanın günəş atributlu damğası, iri həcmli «Əbədiyyət nişanları»nın dörd ucunun hər birinin iki hissəyə ayrılaraq səkkiz sonluqla ulduz haşiyələrin səkkiz güşəsini tamamlaması, yaxud Ahura-Məzdanın on rəmzindən biri olan Müqəddəs Buğanın məbədin mühafizi inamı ilə giriş qapısının sağ-solunda kəllə baryefinin yerləşdirilməsi və s. «Avesta» me'marlıq məktəbinə məxsus sənət elementlərinin tarixin qan yaddaşında əbədiləşdirilməsidir.

Bu məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfini xatırladıqda erməni və gürcü müəlliflərinin gəldikləri nəticələr bizə başqa tarixi həqiqətləri nişan verir.

Məsələ, həm ermənilərin, həm də gürcülərin bu gün xristian məbədi kimi istifadə etdikləri inanc evləri Qafqazda Azərbaycan türklərinin ulu babaları tərəfindən öz «Avesta» tanrılarının şərəfinə ucaldıqları qədim Atəşgahlardırlar. Həmin məbədlərin fasad divarlarında həkk edilmiş Zərdüştü inanc atributlarının kamil sənət baxımından, zərgər zövqü və ustalığı ilə işlənməsi «Avesta» me'marlıq məktəbinin tarixinin Türk tayfalarının daha qədim dövrləri ilə əlaqəli olduğuna şəhadət verir. İndi də yuxarıda şəkillərini verdiyimiz «Svetisxoveli» monastırına və gürcü xrestinə krestinə diqqət yetirək.

Təbii ki, me'marlıq baxımından istər erməni, istər gürcü xrestlərinin krestlərini «Avesta» sənət nümunələrinə nə qədər bənzətməyə çalışsalar da, elə ilkin baxışdan onların arasında olan bənzərsizlik, yadlıq kəskin şəkildə özünü göstərir. Biz qarşıda milliyyətçə erməni olan iki me'mar müəllifin «xaçkar» («daş xaçlar») adı ilə kitabda təqdim etdikləri «Əbədiyyət nişanı» nümunələrinə etnotarixi baxımdan yanaşdıqda, yuxarıdakı fikrimiz öz təsdiqini tapacaqdır.

Sual olunur, əgər ermənilərin öz adlarına yazdıqları Zərdüştü atributları yaşadan abidələr onların babalarına məxsusdursa, o zaman, nə üçün Azərbaycan türklərinə qarşı torpaq iddiası ilə əlaqədar kitablarda ideoloji tənqid vasitəsinə çevirdikləri şəkillərdəki nümunələrdən başqa, həmin «baba» ən'ənəsini günümüze qədər davam etdirməmişlər və etdirmirlər?

Azərbaycan türklərinin qədim tarixinə sahiblənmək məqsədilə Zərdüştü məbədlərimizi və astroloji ilahi rəmzlərimizi xristianlıqla əlaqələndirən erməni və gürcü keşişlərindən və tarixçilərindən Rus imperatorluğu tərəfindən iki yüz ildən bəri üreyimizdə və dilimizdə qfıla vurulub qadağan edilmiş ədalətli bir suala cavab almağın vaxtı artıq çatmışdı.

Musa və İsa övladları hesab edilən sizlərin məbədinizə və hər cür dini atributunuza hörmətlə yanaşan Ərəb xilafəti tərəfindən «Avesta» qanunlarının qəti qadağan olunduğu və Atəşgah binalarının inşa edilməsi dayandırıldığı tarixdən sonra müxtəlif səbəblərdən Yaxın Şərqdən gəlib yerləşdiyiniz bu günkü ərazilərdə son yüzilliklərdə hər cür xristian kilsə bi-

naları inşa etməsəniz, əgər məlum Atəşgah binaları xristian məbədləridirlərsə, onlar guya sizlərə aiddirsə, bəs, nə üçün son tikililərin üzərində iddia etdiyiniz me'marlıq və inanc nümunələrinin yeni nəsillərini görmürük?

Sualların cavabları izahatsız da aydındır. Bir də o aydındır ki, məkrli keşiş müəlliflərdən başlayaraq, onların çağdaş intiqamçı, şovinst, siyasətbaz tarixçi varislərində qədim Naxçıvan ölkəsini «erməni babalarının» ilk məskəni olduğunu «sübut» etmək niyyətilə kilsə rəvayətlərini və əfsanələrini qılınca və qaixana çevirdilər, Blaini dövlətinə, Part imperiyasının Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda olan valiliklərinə «Armeniya» dedilər, Arsaqlı valilərinə «Armeniya çarları» adında qara erməni damğası vurdular, er igidlərimizin şəxsi can silahlarından başqa, hər şeyimizin – itimizin, pişiyimizin, toyuq-cücəmizin, mal-qaramızın, qoyun-keçimizin, hətta yük vurub dəyirmanə sürdüyümüz eşşəklərimizin üstünə öz baba adlarını yazdılar, dinmədik, dedik qoy özlərini bizim uzunqulaqlardan törəmiş hesab etsinlər, susduq, nəticədə müqəddəs qədim məbədlərimizi də, qəbr daşlarımızı da öz adlarına çıxdılar. Sanki bizim Türk babamızı Səma Tanrımız ölümlü dəqiqlərində müqəddəs göylərə qaldırılmış, günahkar torpaqlarımızı «hay» adında gəlmə cirdən şeytan törəmələrinə vərəsə qoymuşdu.

Əlbəttə, şeytan fitnələrindən uzaq, xeyirxah əməllərinə görə, məzar-sız ilahi qüvvələr məqamında yeri olsa da, Səma Tanrısı Ahura-Məzda övladı Türk babamızı tarixin xoş xatirələrinə çevirən – bu günkü möhtəşəm abidələr, zəngin akropollar danılmazdı.

Ta ululardan bəri Culfa əyalətinin ərazisində Araz çayı sahilində baş daşları meşə kimi dayanan böyük bir qəbristanlıq var idi. Məkr və hiylə ilə dolu zamanımıza dik-dik, er-er boylanan bu qəbr daşları qədim Naxçıvan türklərinin m.ö. minilliklərinə şahidlik edən qiymətli olmayan me'marlıq abidələri idilər.

1828-ci ildən başlayaraq Arazın o biri sahilindən gətirilən insan yaşayışı üçün adı məişət, ev əşyaları, abırlı əyin-başı olmayan qaçqın və dilənçi erməni ailələrindən kiçik bir qismi o taylı bu taylı qardaşlar arasında keçid qapısı olmuş qədim Culfanın ərazilərində yerləşdirilərkən onlardan bəziləri də qonşu «Cuğa» kəndində məskunlaşdılar. Ötən yüzilliklərdə zaman-zaman ellikcə qədim Nəxçuan ərazisinə gəlmiş və onun ayrı-ayrı bölgələrində kəndlər salmış Biçənək\Peçenek, Türkeş və başqa Türk tayfaları kimi Cuğa əhalisi də Oğuz tayfalarının adını yaşadan Dərəşm toponimində aid olan boş torpaqlarda eyni adda məskən inşa etmişlər. Qarşıda Cuğa tayfalarının adını yaşadan indiki İran ərazisində qədim Türk tarixinə şahidlik edən Cuğa qəsəbəsinin də adı şəkildəcəkdir.

1828-ci ildə Türkmənçayda Rus-fars sövdələşməsinə şahid olan irtica müqaviləsinə əsasən 1920-ci illərdə Qırmızı Rus imperiyası Arazın İranla sərhəd hissəsini «quş keçməz» tikanlı məftilli dirəklərlə bərkitdi, bununla da Azərbaycan türklərinin vahid ata-baba vətəninə faciələrlə dolu qanlı «Şimal-Cənub» tarixini yazdı, bir ananın iki övladı arasında dəmir-dən 70 illik həsrət divarı çəkdi. Bu məsələnin siyasi tərəfidir. Lakin həmin kontekstdən qarşıda həllini gözləyən problemə aydınlıq gətirməyə çalışaq.

İki erməni müəllifinin¹ kitabından götürdüyümüz Dərəşam (erməni müəlliflərinə görə Cuğa) qəbrüstü "Avesta" "Əbədiyyət nişanı"nın şəklini qarşıda təqdim edirik və həmin abidəyə tarix və tarixçilik baxımından yanaşmazdan əvvəl mövzuya aydınlıq gətirmək məqsədilə məsələyə şəxsi şahidliyim və müşahidələrim ətrafında fikirləşməyə daha zəruri olduğunu düşünürük.

1955-1956-cı dərslər ilində Şarurda orta məktəbi bitirib Azərbaycan Dövlət Universitetinə İrevan-Bakı qatırı ilə qəbul imtahanlarına gedərkən Culfa şəhərindən əvvəl «Dərəşam» («Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında adı çəkilən Oğuzların qədim məskəni) adlı yarımdayanacaqın Araz çayı sahilində boyu tikanlı sərhəd məftilləri arasında sıx meşəni xatırladan təxminən uzunluğu 250-300 metr uzunsov ərazi sahəsini əhatə edən qəbr daşları əfsanəvi dünyadan gələn heyretəngiz canlılar kimi məni içimdən silkələdi. Nə üçün? Qərribə hisslər idi, mənasını anlama bilmədim. Bəlkə də Arazın o tayından fars sərbazının, bu tayından Rus «saldatının» silahı altında sanki qorxusundan minilliklərin qaranlıq səltənətinin sükunətini pozmağa cəsarət edə bilməyən məzar əhlinin kimsənin eşidə bilməyəcəyi fəryadı məni sirri, səhri, müəmmalı, qorxulu bir dünyaya atmışdı?

Şirin və qorxulu fantastik bir nağıl dünyasında idim!

Universitetdə oxuduğum illərdə müəllimlərimdən Dərəşam qəbiristanlığı ilə əlaqədar maraqlı bir mə'lumat eşitdim.

Deyilənlərə görə, II Dünya savaşının ən qızğın dövründə Leninqrad Dövlət Ermitajının iki məşhur professorunun (kimsə onların adını bilmirdi) rəhbərliyi ilə ekspedisiya Dərəşam qəbiristanlığına gəlir və qəbirlərdən ikisini açır. Oradan "qonaqların" nə tapıb, nə tapmadıqlarından ev sahibləri bu günə qədər də xəbərsizdirlər. Lakin rus-erməni gərəşənləri qəbrləri necə eşmişdilsə, eləcə də üstünü örtürlər, səssiz gəldikləri kimi, səssiz də yoxa çıxırlar.

Ekspedisiya gedəndən sonra Naxçıvan Vilayətinə səs yayılır ki, sən demə, guya qədim Dərəşam əhli «cüma azarından» bir gecə-gündüzdə kütləvi şəkildə mal-qara ilə birlikdə məhv olmuşdu.

Bəs allahın «qəzəbinə gəlmiş» bu başı belalı insanların əsli nədir, nəslə nədir, soyu kimlərə bağlıdır? Bəs kütləvi bəlaya gəlmiş insanları kimlər dəfn etmişdir, kimlər onların qəbrləri üstünə saysız «Avesta» me'marlıq sənətinə məxsus abidə daşlar döşəmişdi?

Ermitajın Baş direktoru, milliyətçə erməni olan İosif Abqaroviç Orbelinin xüsusi göstərişilə Dərəşam qəbiristanlığından «erməni babaları» «tapmağa» gəlmiş rus arxeoloqları yerə vurduqları ilk külüngdən Şərqi tarixinə çevrilmiş Türk ərənini nişan verən maddiyyətə, xüsusən qəbrüstü abidələrlə üz-üzə dayandıqdan sonra gəldikləri yolla da əliboş İrevana, oradan da Leninqrada qayıtmış ekspedisiyadan sonra ideoloji Mərkəz Dərəşamın «fəlakətli» keçmişini ilə bağlı qorxulu bir mif yaratmağı

da unutmamışdır. Guya əgər məzaristan tam açılmışsa, oradan qalxan «cüzam vürusu» dərhal ətrafa yayılmış, Arazın hər iki sahilində yaşayan əhalini məhv edərmiş.

Bu, iblis şayəsi vahiməli uğultuya çevrilir, dərhal vilayətin ən ucqar kəndlərində yayılır, əhalini qorxuya salır. Guya açılmış qəbirlərdən qalxan «cüzam vürusları»ndan hər iki professor ağır xəstələnmiş, lakin həkimlər onlardan birini xilas edə bilməmişlər.

Dərəşam qədim Oğuz nekropolu ilə əlaqədar uydurulmuş bu «qorxulu nağıl» indiki nəslin də beynində öz yerini möhkəm qoruyub saxlayır!

Sonralar başqa bir xəbər də yayılmışdı ki, İran şahı Dərəşam arxeologiyasına qarşı Kremlə öz e'tirazını bildirmişdi.

«Türksiz Qafqaz» siyasətini addım-addım həyata keçirən ideoloji Mərkəz tərəfindən hazırlanmış bu «qorxulu nağıl» ölüm kabusuna çevrilmiş, Dərəşam yurdunun üzərində 1988-ci il hadisələrində (Qərbi Azərbaycandan yerli Türk əhalisi növbəti dəfə erməni baş kəsənləri tərəfindən qanına qəltan edilib, ata-baba ocağından didərgin salınan günlərdə) Demokri qılıncı kimi tükəndən asılı qalmışdı.

Bəli, sonrakı hadisələr göstərdi ki, Kremlin məxfi tapşırığı ilə rus imperiya sərhəddçiləri 70 il özümüzü özümüzdən, yəni Türkü Türkdən qoruyurmuşlar.

Ermənilər həmin dövrdə qədim Nəxcuan ölkəsinin əfsanəvi Haykin tö-rəmələrinin vətəni olduğunu «sübut etmək» üçün Dərəşam və Qərbi Azərbaycan Türk abidələrini orta əsr erməni mədəniyyəti tarixi kimi qələmə vermişlər, qalın-qalın kitab və albomlarla Avropa və Amerika ictimaiyyətinin beynini zəhərləməyə, onlarda «Türk kabusu» mifi yaratmağa müvəffəq olmuşlar.

Bə hiyləgər tülkünün göz yaşlarına inanan insanlar haradan bilirdi ki, erməni tarixçiləri tərəfindən şəkilləri kitablarda «Cuğa daş xaçları» («Xaçkar») adı ilə nümayiş etdirilən qəbir daşları – qədim Dərəşam Oğuz Türk məzarlığı XX əsrin əvvəllərindən 31 dekabr 1989-cu ilədək, yəni uzaq dağ kəndlərindən belə, kiçikdən böyüyədək, qadından kişiyədək bütün istiqamətlərdən Araz sahilinə qabaqalınmaz sel kimi axışan Naxçıvan ölkə əhalisi tərəfindən Rus imperiyasının tikanlı məftillərlə bərkidilmiş zülm divarları darma-dağın edilənədək ermənilərin «erməni Naxçıvanı» «pravokasiyası» naminə əlində silah Rus sərhəddçiləri tərəfindən Türkdən qorunmuşdu.

Sonrakı hadisələr şübhələrimizi qət'i təsdiq etdi ki, Ermitajın baş direktoru İosif Abqaroviç Orbelinin tərtib etdiyi plan əsasında xüsusi tapşırıqla Naxçıvana göndərilmiş arxeoloji ekspedisiya hansı səbəbdən ilk kəşfiyyat qazıntısından sonra işi yarımçıq saxlamışdı. Uydurma «cüzam epidemiyası»ndan insanları qorumaq naminəmi? Heç də yox!

Rus arxeoloqlarının işi yarımçıq atıb getmələri və İran şahının qəbri-lərin açılmasına qət'i e'tirazı təkzibedilməz bir həqiqəti təsdiq edirdi: Dərəşam nekropolunun sirri açılırdısa, o zaman, bir tərəfdən «Kitabi-Dədə Qorqud» boyalarında Dərəşamla əlaqədar adı çəkilən Oğuz bəylərinin tarixi keçmişini meydana çıxardı, o biri tərəfdən qədim Nəxcuan ölkəsinin

¹ V. Arutyunyan və S. Səfəryan. XVII-XIX əsrlərdə erməni me'marlıq abidələri. M. 1951, s.67.

Zərdüsti inancılı yerli sakinləri olmuş Mar/Maq/Maday tayfaları tərəfindən öz çar babaları Artaksiyə (ermənilərcə Artəşes) qoşduqları nəğmələri "erməniləşdirmək" məqsədilə kilsənin "Culfa" toponimini erməni mənşəli "Qoxtn" (M.Xor.) namında saxtalaşdırması maddi sübutlar əsasında öz təsdiqini tapmış olardı. İran tərəfinin e'tirazını qəbul edən və Dərəşam qəbirlərinin sirrini açılmasına cəhd göstərməyən Kreml əslində 1828-ci ildə Rus-fars tarixi sövdələşməsində qeyri-rəsmi şəkildə Anadolu və Azərbaycan türklərinə qarşı başlanmış «Türksüz Ön Asiya» və «Türksüz Qafqaz» proqramına sonralar əməl etmişdir.

Rus arxeoloqları Dərəşam qəbristanlığında qədim Türk tayfasının adını yaşadan «Cuğa»¹ kəndində yaşayan 30 gəlmə erməni ailəsini vasitəyə çevirərək "armyan Naxçıvanı"nın "qədim tarixini" "sübut etmək" iddiası ilə torpağın bağrına namərd külüngünü vurur-vurmaz qəbirin baş daşına at üstündə həkk edilmiş Türk ərəninin minilliklərdən gələn nə'rəsini eşidirlər, abidələrin üzərində incə zərgər zövqü ilə işlənmiş Zərdüsti inanc atributları, habelə Türk tayfa damğaları ilə üz-üzə dayanırlar və həmin andan onlar Eçmiadzin kilsəsinin təhriki ilə işə başlamış İ.A.Orbeli tərəfindən al-dandıqlarını başa düşürlər.

Deməli, Türk oğlunun nə'rəsini eşidən ermənilərin «xristian hamirləri» necə səssiz gəlmişdilsə, eləcə də oxlan daşa dəymiş halda, kırımışca aradan çıxırlar.

Biz bir qədər sonra «Mesxet – 1» və «Armazis-xevi» arxeoloji tapıntılarından, Alagöz (ermənilərcə Qexam) dağlarından aşkarlanmış 24 nəhəng «Daş balıq – Əjdəha» abidələrindən və Oğuz qəbrindən, xristian kilsəsi adlandırılan "Avesta" me'marlıq sənəti əsasında inşa edilmiş Zərdüş-ti Atəşgahlardan və onların üzərinə yerləşdirilmiş qədim türklərin "Əbədiyyət nişanları"ndan və s.haqqında danışarkən aydın olacaq ki, ən'ənəvi kilsə saxtakarlığını davam etdirən erməni tarixçiləri başqa yer-yurd adlarımız kimi,kəndimizin "Cuğa" adını da heç bir maddi əsas gətirmədən mənsub olduqları xalqın dilinə aid anlam olduğunu uydurmuşlar və bu günə qədər «Cuğa» pərdəsi altında «erməniləşdirilmiş» Dərəşam Oğuz nekropolunun da Rus imperatorluğunun ölkəmizdə məskunlaşdırdığı bədxah erməni qaçqınları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və haqqında söhbət gedən abidələr də eynidilli, eyni dinli, eyni qandan və eyni soykökdən olan qədim Qafqaz Oğuz Albaniyası əhalisinə məxsusdurlar.

«Daş balıq – Əjdəha» abidələri xristian kilsəsi kimi qələmə verilən Atəşgah binaları, onların üzərinə yerləşdirilmiş «Əbədiyyət nişanları» (xristianlara görə Xristin adını əbədləşdirən «xrest» - «krest»), başqa ila-

¹İsfahan mahalında olan qədim "Cuğa" (Zakariy Kanakertsi.Xronika.M.,1969.s.158) yaşayış yeri də eyni adlı Türk tayfasının ayrı-ayrı tarixi çağlarda məskənləşdiyi əraziləri bildirir."Cuğa" toponiminin Türk mənşəli anlam olduğunu "Cuğatay" namında Türk xaqanlarını və "Cuğatay" tayfa birləşməsinə xatırlamaq da fikrimizin sübutu üçün gərəklidir.Bu tarixi həqiqəti danmaq və qədim Nəxçuan ölkəsinin tarixini "erməniləşdirmək"qəsdilə M.Xorenskinin adından danışan növbəti riyakar keşiş müəllif Vardapet Qevond (VIII əsr) yazır:"Culfa Qoxtn vilayətində ermənicə "Cuğa" deyilən şəhərdir."(bax: Vardapet Qevondun xilafət tarixi.SPb.,1862,s.126)

hi Zərdüşti atributlar və Türkün tayfa damğaları, qəbirüstü daşlar, karvansaralar və digər tarixi abidələr «Avesta» me'marlıq məktəbinə məxsus zərgər zövqlü sənət dahiləri və tişə ustaları tərəfindən tarixin canlı şahidlərinə çevrilmiş Azərbaycan türklərinin qədim əcdadları haqqında danışmış dastanlardır. Gənc tarixçi nəslimiz unutmamalıdır ki, bu abidələrimiz zaman-zaman ermənilərin ideoloji təcavüzünə mə'ruz qalmışlar.

Rusun iki yüz illik imperiya zülmünün dəmir divarlarını yıxandan sonra Arazın o sahilindən, bu sahilindən haray çəkib 70 ildən bəri əlaqələri kəsilmiş qohum-qardaşın axtarışına başı qarışmış insanların xəbərləri yox idi ki, onlardan bir qədər aralıda Rus-erməni hərbi birləşmələri qədim Xocalı kimi, Dərəşam Oğuz nekropolunu da yer üzündən silir, nəsilərin unutmayacaqları qanlı tarix yazırdılar. Bu, rusların hamiliyi ilə erməni vəhşiliyinin Azərbaycan türklərinə, onların tarixi abidələrinə və mədəniyyətinə qarşı gətirdiyi növbəti soyqırımını idi.

Fikrimizi qısa da olsa, həmin tarixi hadisə ilə əlaqəli izah etməyə çalışaq.

Keçmiş Sovetlər məkanında ilk dəfə Rus imperiya tarixinə Azərbaycanda son qoyulan ərəfədə dünya erməni diasporasının cızdığı plan əsasında Kremlin daşnak bandası Naxçıvanı ələ keçirmək «tarixi şansı» əldən verməmək üçün əvvəllər yerləşdirilmiş müxtəlif tə'yinatlı hərbi hissələri bir gecə-gündüzde vilayətin ərazilərindən çıxardı, onları SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin xüsusi xidmət hissələri ilə əvəz etdi.

Xocalıdan başlayaraq 20 yanvar qanlı Bakı Türk qırğınlarının ilhamçısı və təşkilatçısı xallı köpək M.S.Qorbaçov Eçmiadzin kilsəsinin katolikosu Vazgen tərəfindən cızılan plana uyğun olaraq, Naxçıvan sərhəd qoşun hissələrinin komandanlığını öz köməkçisi, ifrat erməni millətçisi, qət'i və amansız Türk düşməni, şeytan törəməsi Şahnazaryana tapşırırdı.

Təxribat mütəxəssislərindən ibarət olan bu seçmə hissənin vəzifəsi əhali arasında vahimə yaratmaq, provokasiya yolu ilə onları, 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi Arazın İran sahilinə qaçmağa psixoloji cəhətdən hazırlamaq və bundan sonra hündür dağ silsiləsi boyu bütün istiqamətlərdən vilayətin ayrı-ayrı rayon və kəndlərinə gecə-gündüz top mermiləri yağdıraraq erməni quldur bandasının geniş miqyaslı hücumuna yol açmaq idi. Lakin naxçıvanlılar bütün dünyaya tarixi naxçıvanlılıqlarını göstərdilər! Müstəqillik uğrunda mütəşəkkil şəkildə ayağa qalxan elin şir, pələng qeyzini görən düşmən «qonaqlar» sındırmağa gəldikləri xalqın qarşısında özləri sındılar.

Bu, torpağının hər qarışını həyatı bahasına qorumağa qalxmış naxçıvanlıların Rus imperiyasının iki yüzillik müstəmləkə zəncirini parçaladığı, milli müstəqilliyə qovuşduğu tarix idi! Həmin günlərdə Kremlin hamiliyi ilə dünya erməni irticası Naxçıvanda növbəti qanlı soy qırımına əl atdı, Azərbaycan türklərinin ulu keçmişinin şahidləri olan Dərəşam qəbirüstü abidələr yer üzündən silindi. Böyük bir millətin ən qədim tarixi erməni terrorizminin qurbanı oldu: oğuzların qədim Naxcuan tarixi tarixsizləşdirildi!

Belə ki, minillərdən bəri ata-baba yurduna şahidlik edən sıx meşə kimi dayanmış qəbrüstü daşlar Şahnazaryanın göstərişi ilə getirilmiş xüsusi

daş doğrayan maşınlarda Rus sərhədciləri tərəfindən doğrandı və doğranmışlar hərbi maşınlarla yükləndi, hansı istiqamətlərəsə aparıldı, həmin sahə sərhəd düzəldən texnika ilə şumlandı və tapana çəkildi.

«Erməni Naxçıvanı» ətrafında olan mə'lum iddianı sübut etmək məqsədilə naxçıvanlıların gözləri qarşısında doğram-doğram doğranılıb tarixi yer üzündən silinən Dərəşam abidələrini «Cuğa daş xaçları»¹ adı ilə qələmə alan erməni müəllifləri bu qədim Türk akrapolunu öz gəlmə babalarının adına yazmağa çalışmışlar. Bu baxımdan V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryanın haqqında söhbət gedəcək kitabı maraqlıdır.

Əgər bu əsərdə adı gedən qəbr daşları həqiqətən «erməni babaları»nın «Naxçıvan tarixi» ilə əlaqədar olsaydı, şübhəsiz, Şahnazaryan onları maşınla doğratdırıb çınqıla çevirdirməzdi, əksinə hökmündə olan hərbi maşınlarla həmin abidələri İrəvana daşıtdırardı, oradan da təyyarə ilə dünya muzeylərinə paylatdırardı və bununla da uydurma «erməni Naxçıvanı»nın tarixdən silinməsinə imkan verməzdi.

Rus-erməni siyasət adamlarının tarixi təcavüzünə mə'ruz qalmış haqqında söhbət gedən Türk abidələrini V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan «orta əsr Armeniya»sı ilə əlaqələndirərkən, əlbəttə, onlar da, keşiş müəlliflər kimi, erməni babalarına vaxtilə sığınacaq vermiş bir xalqın əcdad torpağına açıqdan-açığa sahib çıxırlar.

Müəlliflər yazırlar: «Arazın sahilində XVII əsrdə çiçəklənən ticarət mərkəzlərindən biri olan Cuğa kəndi (Naxçıvan MR) yaxınlığında bədii dəyərinə görə unikal olan bir neçə min xaçkardan (daş xaçlardan – Ə.T.) ibarət böyük qəbiristanlıq və materialı yerli qırmızı və sarı rəngli qumdaşından olan daşdan yonulmuş qoyunlar var. Daş üzərində yüksək oyma sənəti və orta əsr Armeniyasının bu sənət üzrə ən yaxşı ənənələrinin dirçəliş dövrü nümunələrindən ibarət onlarla xaçkar kompozisiyası var».²

Buradan açıq-aşkar görsənir ki, V. M. Arutyunyan və S.A. Səfəryan erməni kilsəsinin ənənəvi saxta yolu ilə gedərək, Xristi (yunanlarca Xristos) rəmzləşdirən «te» (†) şəkilli «Krest» işarəsini ona nə xarici görkəminə, nə də dini-fəlsəfi mahiyyətinə görə, qə't'iyyən bənzəməyən kainat və yaranışla bağlı Zərdüşti fəlsəfənin idrakı mahiyyətinin atributu olan «Əbədiyyət nişanı»nı (✝) eyniləşdirirlər və bununla da Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində olan nekropol, Atəşgah və başqa abidələrimizi «xristian abidələri» adı ilə erməni babalarının ünvanına yazırlar. Lakin erməni müəllifləri unudurlar ki, alnına «Əbədiyyət işarəsini» («xaç») döydürən türkün onu özünün «təleyi və qoruyucusu» hesab etməsi təsadüfi deyildir. Yeri gəldikcə gətirdiyimiz ayrı-ayrı dəlillərdə səslənən «xaç» adlandırılan işarənin xristianlıqdan xeyli əvvəl «Odun və Günəşin rəmzi» olması, tanın-

¹ «Kilsə» və «xaç» sözləri qədim türklərə məxsus anlamdır. Ermənilərin «kar», yə'ni «daş» sözlünə yunanların «xrest», yaxud kilsə ədəbiyyatında geniş işlənən «krest» ifadəsini deyil, bizim dilimizdə işlənən «xaç» anlamını əlavə etmələri də sübut edir ki, Dərəşam abidələri yerli əhaliyə məxsusdur.

² V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan. «XVII-XIX əsrlərdə erməni mə'marlıq abidələri», s.67.

miş xristian dini nəzəriyyəçilərinin xaçdan qə't'i imtina etmələri, xüsusən yepiskop Feliks Minutsiy: «Xaçlara biz qə't'iyyən sitayiş etmirik, biz xristianlara onlar gərəkdir» deyərək, aydın şəkildə bəyanat verməsi şübhə yeri qoymur ki, Zərdüşti inancla bağlı olan «xaç»la («Əbədiyyət nişanı» ilə) çarmıxa çəkilmiş Xristi rəmzləşdirən «Xrest/Krest» arasında bərabərlik işarəsi qoyan hər kimsə ümümtürk tarixini, başqa sözlə, Ön Qafqaz «Avesta» mə'marlıq abidələri ilə əlaqədar Azərbaycan türklərinin mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixini antitarixi mövqedən açıqdan-açığa gəlmə xalqların adına yazmaq məqsədi güdürlər.

Biz bir qədər əvvəldə Mesxeti Atəşgahında olan «Əbədiyyət nişanı» ilə («xaç»la) Svetisxoveli monastirinin üzərindəki kresti yanaşı qoyarkən, onların bir-birinə qə't'iyyən bənzəmədiyinə, əyani olaraq, bir daha şahid olduq.

Bizim fikrimizin mö'təbərliyini problem ətrafında geniş araşdırmalar aparmış N. Eminin gəldiyi nəticə də təsdiq edir. O, yazır: «...«Xaç» adı bir başa öz mə'nasına əlavə edilmir. Gördüyümüz kimi, mə'bədə əlavə edilmiş «xaç» adının, hansı ki, nə «krest»lə, nə də ümumiyyətlə xristian ibadətini hər hansı əşyası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.»¹

Həyatı boyu Qafqazda «erməni evi» «axtarmış» N.Eminin xaçla («Əbədiyyət nişanı ilə») əlaqədar söylənilən fikirlərə öz münasibətini bildirərkən yuxarıda gəldiyi nəticə ilə Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində olan «Avesta» mə'marlıq abidələri ətrafında apardığımız araşdırmaya gətirdiyi aydınlıq bizim üçün daha maraqlıdır, daha qiymətlidir.

«Cuğa» adı ilə verilmiş Dərəşam qəbir daşları barəsində danışmadan əvvəl müəlliflərin fikrinə bə'zi aydınlıqlar gətirməyə çalışaq.

Birincisi. Söhbət Cuğa sakinlərinə məxsus kənd qəbiristanlığından deyil, həmin kənddən xeyli aralıda yerləşən qədim qəbiristanlıqdan gedir. Dərəşam qəbirüstü abidələrlə Cuğa kəndində məskunlaşdırılmış ermənilərin qəbir daşları arasında bənzərlikdən qə't'iyyən danışmaq olmaz. Dərəşam qəbirüstü abidələr nə qədər yüksək zövqlə, zərgər işləmələri ilə hazırlanmışsa, 1828-ci il hadisəsindən sonra İrandan köçürülərək Naxçıvan xanlığının qədim Dərəşam ərazisində yerləşdirilmiş ermənilərin qəbirüstü daşları bir o qədər kobud şəkildə yonulmuşdu. Qaçqın və dilənçi bir icmanın nümayəndələri olan Cuğa ermənilərinin bundan artıq nə mədəniyyətləri ola bilərdi ki?!

Əgər Arutyunyanın və Səfəryanın nişan verdikləri mə'marlıq abidələri xristian abidələri olsaydılar, həm də onlar erməni babalarına məxsus olsaydılar, şübhəsiz, bu sənət ənənəsini varislər davam etdirmiş olardılar. Çünki onlar dünən də xristian idilər, bu gün də xristiandirlər. Bu baxımdan Dərəşam qəbir daşlarının üzərindəki «əbədiyyət» rəmzləri, yə'ni qədim odpərəst Türk əhalisinin inanc «xaçları» erməni xristian krestləri ol-

¹ I.Petruşevski. Xristian inancınadək Dağlıq Qarabağ kəndləri haqqında. Bakı, 1930, s.19.

saydı, kilsə heç zaman imkan verməzdi ki, onun əhalisinin məişətindən, adət-ənənəsindən xristianlığın möhürü çıxarılsın, tədricən tarixdən silinsin.

İkincisi. Müəlliflər «Cuğa daş xaçları» adlandırdıkları Dərəşam abidələrini XVI-XVII əsrlərə aid edirlər. Guya həmin dövrdə adı gedən ərazidə tarixdə olmayan «Armeniya»nın «Cuğa» adında ticarət şəhəri olmuşdur, «armyan» adında da «yerli» əhalisi. Yalanı həqiqətə çevirmək, qaçqın ailələri Naxçıvan əyalətinin «köklü əhalisi» kimi qələmə vermək üçün erməni müəlliflər «Cuğa» sözünü qədim şəhərimizin «Culfa» adı ilə eyniləşdirirlər.

Bu məqsədlə N.Emin 1828-ci ildən sonra getirilib məskunlaşdırılmış soydaşlarının Naxçıvan «tarixini» daha qədimlərə çəkir. O, yazır: «Cuğa – Culfa Armeniya Naxçıvanının Cənub-Şərqində Ordubadın yaxınlığında yerləşən qədim şəhərlərindəndir».¹

Aşkarca görsənir ki, hər bir erməni müəllifi Azərbaycan türklərinə məxsus Qafqaz tarixini «erməniləşdirmək» üçün qədim keçmişi istedikləri məzmununda saxtalaşdırırlar.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Oğuz tayfalarına məxsus böyük insan məskəni olmuş Dərəşamın adını çəkilməsi bizim keşiş Zakariy Kanakertsiyə² istinadən yuxarıda gəldiyimiz nəticənin təsdiq, Arutyunyanın, Səferyanın, N. Eminin və başqalarının iddialarını qət'i təkzib edir. Bu da növbəti inkaredilməz dəlil olaraq, bizə əsas verir söyləyək ki, erməni babalarının dünya tarixində ilk real dövlətçilik tarixləri Mart 1828-ci ildə ləğv edilmiş İrivan və Naxçıvan xanlıqlarının əraziləri hesabına Rus imperatorluğunun təşkil etdiyi «Müvəqqəti armyan vilayəti»dir.

Bu tarixin sübutu üçün yeri gəldikcə kifayət qədər faktlar gətirilmişdi.

Məsələ belə olduğu halda, bəs, erməni müəllifləri hansı əsasla Dərəşam qəbir daşlarını öz erməni babalarının adına yazmaq məqsədilə qaçqın erməni ailələrinin Qafqaz tarixini iki yüz il əvvələ, yəni XVII əsrə atırlar?

Üçüncüsü. Müəlliflər orta əsrlərdə «Cuğa» kəndini XVII əsrdə inkişaf etmiş erməni ticarət mərkəzlərindən biri olduğunu yazırlar.

Tarixdən mə'lumdur ki, çox az sayda qaçqın erməni ailəsi gətirilib yerləşdirilənədək həmin kənddə baba ocağı yandıran yerli naxçıvanlı ailələri yaşayırdı. Şərqdən gələn ticarət yolunun gömrük-keçid mərkəzi Arazın o tayında da, bu tayında da indiki Cuğa kəndindən kənarda yerləşən «Culfa» adlanan qədim şəhərimiz olmuşdu. Orta əsrlər dövründə Culfa inkişaf etmiş ticarət şəhəri, Cuğa isə kiçik kənd olmuşdur.

Erməni müəlliflərinin adı çəkilən dövrdə kiçik kəndi «böyük ticarət mərkəzi» kimi qələmə vermələri, əlbəttə, səbəbsiz deyildi. Çünki böyük bir ərazini əhatə edən, xüsusi sənətkarlıqla hazırlanmış minlərlə hündür baş daşlarından yaranmış qalın sıx meşəni xatırladan qəbiristanlığa, zəngin qədim tarixi olan akropola sahib çıxmaq üçün erməni müəllifləri hökmən onu erməni babalarına məxsus «ticarət kapitalının mərkəzinə» bağlamalı idilər.

¹N.Emin. Qeydlər – M.Xorenski. «Armeniya tarixi», s.270

²Ətraflı bax: Zakariy Kanakertsi. Xronika. M., 1969, s. 158.

Хачкар с крестница Джуги

Dördüncüsü: Erməni müəlliflərinin iddiaları o zaman inandırıcı olardı ki, qəbirin başdaşındakı Zərdüştü Səma Tanrısına (Ahura-Məzdaya) məxsus «Əbədiyyət nişanı»na «xaçkar» adı ilə yanaşmaqdaysa, həmin məzarlarda uyuyan insanları antropoloji cəhətdən öyrənəydilər və onların etnomənsubiyyətlərini aşkarlayaydılar.

Yuxarıda xatırlatdığım ki, Kreml Dərəşam nekropolunu Azərbaycan arxeoloqlarından qoruyurdular, ermənilər isə bütün məsələlərdə xüsusi sərbəstlik imtiyazına malik idilər. Kreml çox gözəl başa düşürdü ki, arxeologiyadan keçən yol heç zaman ermənilərə xeyr gətirməyəcəkdir. Ona görə Dərəşam abidələrini fotolara köçürmək və onlar haqqında uydurma «armyan Naxçıvanı» mifi yaratmaq daha sərfəli və məqsədəuyğun idi.

Daşın şəbəkə hissəsində xristianlıqla heç bir əlaqəsi olmayan zərif haşiyələrlə işlənmiş «Avesta» me'marlıq sənətinə aid kitabəyə diqqət yetirin .

Kitabədə başları canlandırılmayan iki Müqəddəs Səma Buğasının döş-döşə dayandıqları hissədən günəşin gur hailəsinə alınmış Zarvan ("Zaman" anlayışı verir) Tanrı və onun sağ-solunda hüsurunda diz çökmüş iki oğlu – Xeyir Tanrı – Ahura-Məzda, Şər Tanrı Anqra-Manyu canlandırılmışdı.¹ Hər iki Səma Buğasının quyruqlarının ucları ilan şəklində təsvir edilmişdir. Azərbaycan türklərinin mifologiyasına görə, Zarvan Tanrının rəmzlərindən biri də ildir.

Kitabədən sonra qəbir daşı axıradək nəfis işləmələrlə hər iki tərəfdən haşiyəyə alınmışdı. Bu gün də Azərbaycan türklərinin me'marlıq sənətində istifadə etdikləri guşəli pəncərə çərçivəsi içərisində 4 uclu (yer üzünün 4 cəhəti, ilin dörd fəslə və s. bu haqda danışılıb),⁸ guşəli "Əbədiyyət nişanı" (xristianlar ona Xrist Peyğəmbərin adı ilə «xrest» («krest») deyirlər. "Əbədiyyət nişanı"na verilmiş «xaç» anlamı da qədim Türklərə məxsus eyni inanc anlayışdı) və yer kürəsinin rəmzi olan yumuru şar (çağdaş anlayışda «qlobus») yüksək sənətkarlıq zövqü ilə hazırlanmış və daşın orta hissəsinə yerləşdirilmişdi.

Yer kürəsinə və onu dörd cəhətə ayıran "Əbədiyyət nişanı"nı əhatəyə almış haşiyədən sonra dərinləşdirilmiş çərçivəyə qabarıq canlandırılan Atəşgah möhürü vurulur. Çox təəssüf ki, möhürün içərisində yazıyabən-zər cizgilər qəbir daşının fotosu götürülərkən aydın, oxunaqlı çəkilməmişdi.

Kompozisiya atlı bəryefi ilə tamamlanır. Çox aydın şəkildə görsənir ki, təsvir edilmiş suvari nə döyüşə gedən silahlanmış cəngavərdir, nə də qolçağı üstündə sıçrayışa hazırlaşan şahinlə ova çıxan şahdazə. Atlı sağ əlində «Əbədiyyət nişanı» (+) ilə canlandırılmışdı.

Bir qədər əvvəldə dedik ki, tarixən Avropada "haq və ədalət qılıncı" mə'nasında anılmış rəşadətli Türk babamız Atilla Roma papasına təqdim etdiyi «əbədiyyət nişanını» Altay ellərindən aparmışdı. Baş daşı üzərində oyulmuş Dərəşam Atlısı «Avesta»nı yenidən toplayaraq, onu Part imperiyasında Ana Yasaya çevirən I Volozgin (Valarşanın) siyasətini həyata keçirən Maqdır-qan qardaşı, can qardaşı, din qardaşı Atillayadək ötən yüzilliklərdə Zərdüştü atributu yad ellərə apararı işıq, zəka yolçusudur.

Göründüyü kimi, qədim Nəxçuan tişə ustaları sadə, yığcam kompozisiyada olduqca lokonik bir sənəd «dili» ilə mənsub olduqları yerli Türk əhalisinin dedədən qalma məişətini-Zərdüştü inanca uyğun keçirdikləri dəfn-mərasim adətini teoloji və mifoloji obrazların, habelə astroloji rəmzlərin əsasında «Avesta» me'marlıq məktəbinə məxsus üslubda tarixin qan yaddaşında əbədləşdirmişlər.

Erməni müəlliflərinin xatırladıqları «Daş qoyun» heykəllərinə gəldikdə, həmin abidələrin qəbiristanlıqda qoyulması «qəbir daşları» kompozisiyasına yeni məzmun və mə'na çaları gətirmiş olur. Belə ki, nəsil-dən-nəsilə bu nəhəng akropolu bəzəmiş Nəxçuan me'marlıq məktəbinin yaradıcıları

¹ Təkallahlıq dinləri bir sıra ilahi adətlərlə yanaşı insanın bir çiyində Xeyir Mələk, o biri çiyində Şər Mələk olması inancını da Zərdüşt Peyğəmbərin yaradarı və yaranış fəlsəfəsindən almışlar.

qəbiristanlığa «Daş qoyun» heykəllərini əlavə etməklə bir tərəfdən Dərəşam Oğuz elinin (bax: «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları) heyvandarlıqla məşğul olmalarını bildirirlərsə, digər tərəfdən bu elin qoyun (Ahura-Məzdanın on əlamətlərindən biri də qoyundur) totemi ilə akropolun əcdad dini anlamını tamamlayırlar.

Gətirilən dəlillər əsas verir söyləyək ki, Dərəşam abidələri barədə erməni müəlliflərinin iddialarını təsdiq edən heç bir maddi əsas yoxdur. Haqqında söhbət gedən qəbir daşının yanında fotosu verilmiş yazının iti daş yonarı alətlə çapılıb pozulması və onun yarından sındırılıb məhv edilməsi yuxarıda söylədiyimiz təkzibedilməz həqiqətlərin başqa yolla saxtalaşdırılmasına sübut deyil, bəs nədir?!

Təəssüf edirik ki, «Dərəşam nekropolu» haqqında tarix ədəbiyyatında heç bir arxeoloji, antropoloji və linqvistik mə'lumat yoxdur. Hətta bizim me'marlarımız da qədim Şər me'marlıq məktəbinin Ana Mayası olmuş "Avesta" me'marlıq sənətini günümüze qədər qoruyub saxlamış bu abidələrimizə sahib çıxmamışlar və bu gün də çıxmırlar.

Azərbaycanın elm və sənət adamlarının bütün sahələrdə ata-baba irsimizə olan bu tarixi bigənəliyi özlərindən uzaqlaşdırıb erməni kilsə ədəbiyyatında torpaqla əlaqədar ötən yüzilliklərdən bəri qaldırılmış əsassız iddialara, boş hay-küye tarix və tarixilik kontekstində cavab vermək əvəzinə anonim keşiş müəlliflərin fikirlərini (Qafqazın Odpərəst ən qədim lərli Türk əhalisinə kilsə əfsanə və rəvayətlərinə istinadən M.Xorenkidə Mesrop Maştosla Kappadokiyadan "erməni xristianlığının", M.Kalankatuatsidə Faddey və Yeliseylə Yerusəlimdən "yəhudi xristianlığının" gətirilməsi və "kilsə tikintisi" cəfəngiyyatı və s.) bu və ya başqa şəkildə təkrar e0mişlər. Erməni kilsəsi və onun tarixçi varisləri də Azərbaycan alimlərinin bu anlaşılmaz mövqələrinə yüksək səviyyədə geninə-boluna istifadə etmişlər. Əgər qədim dövlətçilik tariximizə bu gün də ölmüş Sovetlər Birliyinin stikafir iyi verən zəhərli varislik ən'ənəsilə yanaşıllarsa, qarşıdakı yüzilliklərdə də övladlarımız Vətən tarixinə erməni pirizması ilə baxacaq, surətlərinin məkrli düşmənin güzgüsündə əyri canlanmasını da təbii qəbul edəcəklər.

V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan kitabda erməni "kilsə xaçı" adı ilə bir neçə başqa "Əbədiyyət nişanlı" abidələrin də foto şəkillərini vermişdir. Maraqlı odur ki, bu abidələrin heç biri vaxtilə getirilib yerləşdirilmiş ermənilərə məxsus kənd ərazilərində deyil, ermənilərin 1988-ci ildə apardıqları növbəti vəhşi soyqırımına mə'ruz qalmış yerli Türk əhalisinin ata-babadan yaşadığı kəndlərdə Zərdüştü inancı ulularımızın mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixini minilliklərdən bəri bu gün də yaşadan canlı şahidlərdirlər.

Məsələn, müəlliflər 1930-cu illərin sonunadək Erməni SSR-nin deyil, Azərbaycan SSR Naxçıvan Muxtar Vilayətinin tərkibində Şarur rayonunun tarixi ərazisi olmuş Dərələyəz mahalından olan əhalinin «Amağı», şarurluların «Əmoğlu»¹ adlandırdıqları kənddə olan iki inanc mə'bədi və onlara aid

¹ Kəndin əsil adı «Amuqun»dur. Amuqun indiki Sibir türklərinin sahillərində yaşadıkları çaylardan birinin adıdır. Şübhəsiz, tarixin hansı çağındasa Turan elindən Ön Qafqaza hicrət

etdikləri «xaç» («Əbədiyyət nişanı») haqqında məlumat verirlər. Onların fikrincə, guya hər iki məbəd 1221-1227-ci ildə ermənilərcə "Syunik" adında olan ərazinin Orbelyan nəslindən olan knyazı tərəfindən inşa edilmişdir.

Əvvəla, XIII əsrin I yarısında qədim Azərbaycanın Qafqaz ərazilərində «Eldənizlər, Atabəylər və Şirvanşahlar dövlətləri mövcud idi».¹ Erməni keşiş ədəbiyyatında "Syunik" şəklində yazılan toponim "Siunik" yer adının saxtalaşdırılmış formasıdır. "Siunik" və "Sisakan" toponimlərinin mənşəi qədim Türkmənistan çöllərindən Arsaklı tayfaları ilə birlikdə hərbi yürüşlə gəlmiş "Si" tayfa ittifaqı ilə əlaqədardır. Bu tayfaların da erməni babaları ilə heç bir əlaqələri yoxdur. M. Kalankatuatsidən danışarkən bu tayfalar barədə ətraflı məlumat verilir.

Arsaklı çarlarının dövründə qədim Naxçuan onların valiliyinə daxil edilmişdir. Artıq XII əsrdən Naxçıvan şəhəri mərkəz olmaqla Siunik valiliyinin ərazisi Naxçıvan Atabəylərinin hakimiyyəti altında olmuşdu.

Keşiş müəlliflərin kilsə küncələrində uydurma və ziddiyyətli rəvayət versiyaları əsasında «təşkil etdikləri» «Böyük Armeniya»-ni və onun tərkibində «knyazlıqları», o cümlədən, nə «erməni Syunik» (əslində "Siunik"), nə «erməni Arsak», nə də başqa adda «erməni knyazlıqlarını» tarix tanımır.

İkincisi, gəlin şərti də olsa, hər iki erməni müəllifinə inanmağa çalışsaq. Onların iddialarından belə çıxır ki, «Əmoğlu» («Amuqun») adı ilə qeyd etdikləri kəndin əhalisi qədimdən milliyətçə "erməni" olmuşlar və oradakı hər iki məbəd də «erməni kilsəsidir», təqdim edilən inanc rəmzi də «erməni xaçıdır».

Əvvəla, «Siunik» və "Sisakan" adları adı ilə Qərbi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini kilsə rəvayətindən gələn «Böyük Armeniya» mifinin «ərazisi»-nə daxil edib, oranın qədimdən yerli əhalisi olan Azərbaycan türklərini «erməni», Atəşgahlarını «erməni kilsəsi» kimi qələmə vermək üçün heç bir əsas yoxdur.

İkincisi. Qeyd etdik ki, «Əmoğlu» kəndi ta qədimdən Şarur rayonunun ərazisinə aid Türk ocağıdır. Maraqlıdır, həmin ocağı vaxtilə söndürən də, onun külü ilə oynayan da, onun adı ilə «milli tarix»?! alveri edən də ermənilərdir. Bu baxımdan yaxın keçmişimizdən qısa bir anı xatırlayaq.

Azərbaycan türklərini ucdantutma qırmaq və bizim qədim baba tariximizi Qafqazın inzibati xəritəsindən silərək, kilsə rəvayətlərində «yaradılmış» ən'ənvi «Böyük Armeniya» arzusunu reallaşdırmaq üçün dünya erməni diasporası hər zaman əlverişli növbəti siyasi şəraitdən çevik və ən yüksək səviyyədə istifadə etməyə çalışmışdır. Bu məqsədlə onlar İslam Şərqi və Böyük Türk dünyasına gedən yoldan Osmanlı Türkiyəsinə kənarlaşdırmaq və onu ayaqlayıb keçmək uğrunda bu gün də açıqdan-açı-

etmiş hər hansı bir tayfanın tərkibində olan əhali qədim məskən adını yaşatmaq məqsədilə yeni yurdu «Amuqun» adlandırmışlar. Bu, ilkin ad nəsil-dən-nəsilə bu günə qədər halizələrdə yaşayır. Fikrimizcə, «Amuqun» sözü zaman-zaman dildən-dilə keçərkən el deyimində onun «Amoğlu» forması yaranmışdı. Şarur əhalisinin həmin kəndə «Əmoğlu» deməsi də, onların Amağu (Amuqun) əhalisi ilə yaxın qohum olduğunu bildirir.

¹ Azərbaycan tarixi (Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsila.), c.I. Bakı, 1994, s.322.

ğa aparılan mübarizədə birləşmiş Qərbi Avropa səlibçilərinin qəddarlıqda babalarından heç də geri qalmayan yeni yırtıcı törəmələri ilə «Xristian qardaşları» ittifaqına girmişlər.

Bu tarix məlumdur, məqsədimiz onu bir daha təkrar etmək deyildir.

Mövzumuzdan uzaq düşməmək üçün fikrimiz Birinci Cahən savaqlarında ingilis və fransız bayrağı altında Türkün başını kəsmək, abadlıqlarına od vurub xarabalıqlara çevirmək təcrübəsi qazanmış milliyətçə erməni olan general Yaponun Qərbi Azərbaycanın, Göyçə gölü ətrafı ərazilərində, o cümlədən, Əmoğlu kəndində yerli əhaliyə qarşı törətdiyi qanlı cinayətlərdən yalnız bir epizodu xatırlasaq, məlum olacaq ki, Arutyunyanın və Səfəryanın həmin ərazidə «erməni kilsəsi» və «erməni xaçı» axtarmaları əsassızdır.

Bu, bir tarixi həqiqətdir ki, Rus imperatorluğunun 1828-ci ildə qaçqın və dilənçi erməni ailələrini Arazın Qafqaz sahillərinə keçirib Naxçıvan ölkəsindən başlayaraq, Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərinə yerləşdirdikləri tarixdən əvvəlki on illiklərdə Kilikiya - Venesiya mxtaristləri «Böyük Armeniya» mifinin xəritəsini keşiş müəlliflərin rəvayətləri əsasında tərtib etmişdilər.

Bu rəvayətlərdə erməni keşiş müəlliflərin Ön Qafqazda ilk maraq dairəsinə daxil olan ərazi qədim Nəxçu elinin coğrafi məkanıdır. İstər Şumer-Türk dastanı «Bilqamış»da Zisuruda/ Udnapişti, yəhudilərin Müqəddəs Kitabının («Tövrat») ilk variantında Noy, Müqəddəs "Quran'i Kərim"də Nuh epizodunun daha sonralar saxtalaşdırılaraq «erməniləşdirilmiş» bir versiyasında, istər erməni nəsil şəcərəsində, istərsə də ayrı-ayrı keşiş müəlliflərin kitablarında Naxçıvanın qədim «erməni» ölkəsi kimi qələmə verilməsi erməni tarixçilərinin ən'ənvi xroniki və patoloji dəlilik mərzindən əzab çəkdiklərini sübut edir.

Məhz bu səbəbdən də onların ölkəmizin «Naxçıvan» adını Nuhla əlaqələndirəndə anlamaq istəməzlər ki, ilk dəfə yəhudilərin Müqəddəs Kitabında «Noy» şəkilində qeyd alınmış, «Qura'ni-Kərim»də «Nuh» formasında geniş yayılmış adla mifoloji və dini ədəbiyyat qəhrəmanı olan peyğəmbər təkcə ermənilərə deyil, bütün bəşəriyyətə məxsus mifik şəxsiyyətdirsə, «Naxçıvan» anlamını yaradan Nəxçu tayfaları real tarixdir.

Bəşəriyyətin ailə cəmiyyəti dövrü ulularının alovlandırdıqları ocaqları yurdda sönməyə qoymamış Nəxçu tayfaları ən qədim zamanlardan maldar və əkinçi olmuş, qoca Şərqi zəngin mədəniyyət incilərini yaratmışlar. Şübhəsiz, Naxçıvan şəhəri və onun ətraf ərazilərində ən dərin arxeoloji qatlarda Nəxçu tayfalarına məxsus etnomədəniyyət bu günə qədər elmə öz əcdad sirlərini açmamış saxlayır.

Biz qət'i o fikirdəyik ki, insan tarixi qədər yaşı olan bir tərəfdən ulu əcdadlarımızın ilk ocaq qaladıqları, daha sonralar Müqəddəs «Əshabi-Kəhf» adlandırılan insan məskəni, o biri tərəfdən «Bilqamış» dastanında təsvir edilmiş «Daşqın» adı ilə xatırlanan bəşər tarixinin ən böyük hadisəsinin şahidi olmuş «Gəmiqaya» və «Duz dağı»¹ Uca Allahın Naxçıvan torpağın-

¹ Mütəəssislər də e'tiraz etməzlər ki, haqqında söhbət gedən «Duz dağı» milyon illərdən bəri nəhəng okean suları altında müxtəlif mineralın kristallaşması prosesini yaşamış, nəhayət

da yaratdığı təbiətin bu üç mö'cüzəsi öz sirlərini açmaq üçün şəffav və aydın Böyük İnsan tarixi naminə hər cür irqi, dini, ideoloji və milli hisslərdən uzaq olan dünyanın əsil arxeoloq və antropoloq tarixçilərini və başqa mütəxəssis alimləri gözləyir.

Bütün bu deyilənlərdən başqa, hətta «Naxçıvan» adı ilə tanınan ölkəmizin qədim insan məskənlərindən olmasını sübut edən çox qiymətli arxeoloji nəticələrə əhəmiyyət verməyən məkrli erməni tarixçiləri yunandilli «Bibliya»nın ermənicəyə çevrilmiş (IX əsr) variantına əlavə edilmiş uydurma Nuh əfsanəsi ilə Nəxcu tayfalarının ata-baba yurdunu «erməni Naxçıvanı» adı altında «erməniləşdirməyə» çalışırlar.

İ.Şopen yazır ki, Naxçıvanda Nuhun məzarı ilə əlaqədar fikri ilk dəfə ortaya atan keşiş Vartandır (XIX əsrin I yarısı – Ə.T.). Keşişin məkrli iddiasına (iddia Rus imperiyasının «Türksüz Qafqaz» işğalçı siyasətinə uyğun Naxçıvanın «erməniləşdirilməsinə» yönəldilmişdi) qarşı öz təəccübünü gizlədə bilməyən «nə Moisey Xorenskide, nə də başqa yazıçılarda» bu barədə məlumat olmadığını söyləyən tarixçi keşiş Vartanın saxtakarlığı ilə əlaqədar son nəticəyə gəlir: «Hətta ona qədər Şarden Persiya haqqında yazılarının ən yaxşılarından olan kitabında bu «abidəni» (guya Naxçıvanda «Nuhun qəbirini» - Ə.T.) xatırlamır».¹

Bəs, «Bibliya»da dini əfsanə qəhrəmanı olan Noyun (Nuhun) mifik şəxsiyyətini Naxçıvanla əlaqədar reallaşdırmağa, onu tarixi şəxsiyyətə çevirməyə ilk təşəbbüs göstərən kimdir?

Naxçıvanda XIX əsrdə Rus-Tatar məktəbinin müəllimləri olmuş Nikitin və Zelinski (milliyətçə erməni) keşiş Vartanın bu zəhərli uydurmasını ideoloji vasitəyə çevirirlər, ölkəmizə qarşı gələri və dilənçi bir icmaya iftira və böhtan silahı hazırlayırlar.

Bütün bu deyilənlər tarixin canlı şahidinə çevrilərək Arutyunyanın və Səfəryanın Əmoğlu kəndindəki qədim Atəşgah kompleksini «Noravank» («Yeni vəng» açımı verir. Qarşıda qədim Türk mənşəli anlam olan «vəng»/»vanq» sözlərinə münasibət bildirəcəyik) adı ilə kilsəyə çevirmələrinin, Türkün «Əbədiyyət nişanı»na» (+ 卐) xristian rəmzi kimi yanaşmalarının əsassız olduqlarını sübut edir.

Fakt faktlığında qalır, tarix də tarixliyində – bu bir həqiqətdir. Lakin bu da təkzibedilməz həqiqətdir ki, Suriya və Livan erməni keşişləri XVII əsrin sonlarından başlayaraq, tarixin hansı çağında olursa-olsun qurd fürsətini əldən vermədən, Türkün torpaqlarını ələ keçirmək üçün mənsub olduqları -

püşkürmə nəticəsində ətrafda materiya yaranmış, əvvəlcə dağlar, sonra düzənliklər və ovalıqlar meydana çıxmışdı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hətta Azərbaycan alimlərinin bəziləri erməni deyirmanına su axıdan, ədəbiyyatı sərf-nəzər etmədən belə bir fikri qəbul edirlər ki, «erməni Nuh» bizim guya «Duz dağında» duz «çıxarmışdı», hətta onun «aləti» də oradan «tapılmışdı». Bu fikrin tərəfdarları Nuhun və oğlanlarının məzarlarını Naxçıvanda, xanımının qəbirini Arazın o biri sahilində Mərənd şəhəri ilə əlaqələndirən keşiş Vartanın ortaya atdığı məqsədlə uydurmanın kimlərə lazım olduğunun fərqi nə olmadan, heç bir elmi axtarışlar aparmadan tutuşu kimi, düşmən iddiasını təkrar edirlər.

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.320.

cahil və nadan kütləni üstümüze qoşun çəkən qüvvətli düşmənlərimizin ətrafında hər zaman səfərbər etmişlər. Əvvəllər ingilis və fransızların, sonra rusların hamiliyi altında silahlandırılmış erməni bandasının Türkün torpağını və əmlakını əlindən almaq üçün Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı dəfələrlə apardıqları müdhiş soyqırımı hadisələri dünya tarixində misli görünməmiş ən qanlı səhifələr açmışdır. Mövzudan kənarlaşmamaq üçün problemlə bağlı erməni qəddarlığının birçə məqamını xatırlasaq kifayətdir.

Rus-Türk müharibələrində rusların, Birinci Cahan savaşında Qərbi ağalarının ordu hissələrinin tərkibində Osmanlı türkünün qanını axıtmış milliyətçə erməni olan general Yaponun komandanlığı altında qəddar quldur bandanın «Göyçə gölü» ətrafından başlayaraq, Naxçıvana doğru 1918-1920-ci illərdə apardığı qırğınların qurbanları sırasında Qərbi Azərbaycanın yüzlərlə başqa kənd və mahalı kimi, Əmoğlu kəndi də vardı.

Erməni daşnak bandası kəndin hüdudlarına yaxınlaşanda əhalinin böyük bir hissəsi mal-mülkünü arxada buraxaraq dağ aşırımları ilə qonşu Şarur kəndlərinə pənah gətirmiş, ələ keçən insanlara müdhiş divan tutulmuşdu. Təsədüfən yırtıcıların qanlı pəncəsindən qurtarmış şahidlərin söylədiklərinə görə, gizləndikləri yerlərdən çıxarılarq kənd meydanına gətirilmiş insanların gözləri qarşısında cavan qız-gəlin anadangəlmə çıpaq soyundurulmuş, onların arxasına sarıflanmış samavarlara od salınıb qaynadılmış, vəhşiləşmiş başçının şərəfinə içki-keyf məclisi düzəldilmişdi. Banda içərisindən xüsusi qəddar seçmələr Türkün qan hərisi, yırtıcı Yaponun ayaqları altında qolları arxadan bağlanmış neçə-neçə cavan igidin qurbanlıq mal-heyvan timsalında başları bədənlərindən ayrılmış, qalanmış tonqalda qızardılan şişlə qocaların gözlərinə dağ çekilmiş, hamilə gəlinlərin bətni ingilis və fransız süngüsü ilə delik-deşik edilmiş, dilsiz, günahsız südəmərlər analarının qucağından silahın qundağı ilə alınıb, sıldırım qayadan dərəyə atılmışlar və s.

Dəhşətli işgəncə, keyf-əyləncə səhnəsi sona çatdıqda Anadoluda Türk qanı içərək quduzlaşmış köpək Yaponun əmrilə mə'bədə doldurulmuş günahsız insanlar (onların böyük «günahı» dilənçi və qaçqın erməni babalarını isti ocaq başına keçirən, qabaqlarına duz-çörək qoyan, allaha xoş getsin deyər, balasının son tikəsini mühacir uşaqlarının xirtəyinə durtən şir ürəkli, pələng pəncəli Türk ərənlərinin varisləri olmalarında idi) odalov içərisində məhv edirlər.

Erməni vəhşiliyi ulu babalarımızın tarixini yaşadan mə'bəd kompleksinin (kompleks geniş sahədə daş hasara alınmış biri bir mərtəbəli, digəri iki mərtəbəli iki binadan ibarətdir) əsas hissələri uçurulub dağıdılmışdır. Bu tarixi hadisə erməni vəhşiliyinə mə'ruz qalmış Əmoğlu mə'bədinin etnoinanc mənşəyini (Atəşgah olduğunu) aydınlaşdırmış olur.

Qafqazda Rus imperatorluğunun növbəti qanlı bolşevik rejimi dövründə Qərbi Azərbaycanda Türk oğlunun bağına «dostluq və qardaşlıq» şüarı altında «Erməni SSR» adında Rusun 70 ildə başqa xalqların çörəyi ilə çörəklədiyi daha dəhşətli, daha iyrenc bir paz çalındı. Bundan sonra Əmoğlu kəndinə qayidan ailələr Yaponun quldur dəstələrinin od vurub xara-

balığa çevirdikləri qədim kəndin və günahsız insanlara işgəncə verilmiş torpağın üzərində abadlıq salıb, toy-mağar qurmağı böyük günah hesab etmişlər. Ona görə də əhali yeni Əmoğlu kəndini qəddar daşnaklar tərəfindən oda tutulmuş, içərisində günahsız qız-gəlinlər, uşaqlar, qocalar, şikəstlər çirta-çirt yandırılmış, divarları ciddi dağıntıya məruz qalmış məbəd¹ kompleksindən 2 kilometr aralıda dağ yastanında inşa edir.

1930-cu illərdə Azərbaycan Respublikası Naxçıvan Muxtar Vilayətinin təkə bir hissəsindən – Şarur rayonunun Sədərək kəndinin şimali-qərbindən sıralanıb indiki Babək rayonunun Buzqov kəndinin şimalında İt qapan (indiki Gülistan) kəndinədək hüdudlanan dağ silsiləsinin arxa ərəzilərində yerləşmiş, əhalisi son nəfərədək Azərbaycan türklərindən ibarət olmuş kəndlərimizin sırasında Əmoğlu kəndini də Rus imperatorluğu Naxçıvan vilayətinin inzibati ərazisindən çıxararaq, erməni qardaşlarına ata mali kimi hədiyyə etdi².

Bu, yegənə hadisə deyildi. 1930-cu illərdən başlayaraq ermənilər təkə sərhəd kəndlərimizi Kremlin «mehriban dostluq və qardaşlıq ailəsi» siyasəti altında Erməni SSR-in tərkibinə salmaqla, bizim torpaqlarımızı sakitcə işğal etməklə kifayətlənmədilər. Onlar Naxçıvan Muxtar Vilayətindən başlayaraq, Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz ərazisinin hansı əyalətində Atəşgah abidələrimiz var, onların hamısını «erməniləşdirmək» üçün daşnak-bolşevik Kremlin təhriki ilə XIX əsrin əvvəllərində arxeoloq qraf Uvorovla başlanan Rus imperatorluğunun ideoloji irtica mexanizmini daha dəhşətli üsulla işə salırlar. Kilsə adı altında Atəşgahlarımız, xaç rəmzi bəhanəsilə «Əbədiyyət nişanlı» qəbirüstü daşlarımız, körpülərimiz, karvansalarımız, totem abidələrimiz, habelə bütün maddi-mədəniyyətimizdən və qədim tariximizdən xəbər verən hər şeyimiz Erməni SSR-nin aid elmi təşkilatları tərəfindən başdan-başa ciddi və dəqiq siyahıya alınır, qədim «erməni əmlakı kimi» inventarlaşdırılır. Bununla da zəngin qədim irsimiz gələri və dilənçi xalqın ata-baba əmlakı olaraq, toxunulmazlıq statusu alır. Yerli əhalinin, xüsusən Azərbaycan Respublikası dövlət rəhbərlərinin reaksiyasını öyrənmək üçün ilk illərdə erməni və ermənipərəst müəlliflərin ideoloji maşını hərəkətə gətirildi. Eyni paraleldə ruslarla birlikdə geniş qazıntı işləri aparıldı, Biaini və Arsaklı Türk çarlarının yerli qohum əhali ilə birlikdə yaratdıqları mə'nəviyyət və mədəniyyət tarixi gəlmə ermənilərin adına çıxıldı.

1928-ci ildə «SSRİ-də yaşayan türkdilli xalqların ədəbiyyatında və mədəniyyətində pantürkizmi və panislamizmi ifşa edən təşkilat» adında Stalin-Miko-

yan Türk soyqırım maşını yaradıldı. Bu, ideoloji soyqırımı maşınının rəhbərliyi qulağıkəsik Andronikin yavəri olmuş Arşaruni adlı bir nəfərə e'tibar edildi.

1937-ci ildə həmin Türk soyqırımı maşınının ölüm konveyrində Vətənə içinin odu, atəşi ilə bağlı olan günahsız(günahları yeni dövrün Türk ərənləri, Türk münəvvərləri olmalarında idi!) Azərbaycan türklərinin seçmə oğlanları kütləvi şəkildə susdurulandan sonra, yerdə qalan adları «ziyalı», özləri ziyasızolanlar da tisbağaya çevrilib qınlarına çəkildilər. Azərbaycan tarixşünaslığına vahiməli bir sükunət hakim kəsildi! Bu, müdhiş sükunəti zaman-zaman pozan Naxçıvandan Şəkiyə qədər Qafqaz Oğuz Albaniyasının coğrafiyasını əhatə edən kənd, şəhər və mahallarda yerli əhaliyə ulu keçmişdən miras qalmış bütün abidələrimizin, daşüstü «Avesta» yazılarımızın, xüsusən xilafətin qılınıcı gücünə islam dinini qəbul edən çağadək əcdadlardan miras qalmış inanc və qüvənc yerimiz olan Atəş mə'bədlərimizin üzərlərindəki qədim yazıları, etnorəmzləri Qrabarla deyil, XIX əsrə aid olan «aşxabar» və müasir erməni yazısı və «erməni xaçı»(əslində kresti \ xresti) ilə əvəz etməklə başqa xalqın tarixinə sahib olmaq üçün saxtakarlıqda ustad erməni tarixçilərinin alması «qələmi»nə vurulan xüsusi daş baltasının zərbələrinin əks-sədası olmuşdu.

Bundan sonra müsəlman yerli əhali ilə onlara ata-babadan miras qalmış inanc və güvənc mə'bədlərimiz arasında «kilsə» və «xaç» adı ilə qara divar çəkildi.

Tarixi faciəmiz o dövrdən başladı ki, həmin kəndlərdə bircə nəfər erməni yaşamadığı halda, məkrli düşmənin təbliğatına inanan yerli qara kütlə yeni nəsillərin məişətində müsəlmançılıq mökəmləndikcə Türk babalarından miras qalmış «əbədiyyət» nişanlarını «erməni xaçı» kimi anladılar, nəticədə könüllü surətdə Atəşgah abidələrindən imtina etdilər. Bir ziyalı onları başa salmadı ki, əvvəla, bu abidələrin tarixi köçgün ermənilərin Arazın o sahilindən gətirilib kəndlərimizə yerləşdirildikləri mə'lum dövrdən neçə min illər öncə əcdadlarımızın inanc gətirdikləri Səma Tanrısına ucaldıqları mə'bədlərdirdər.

İkincisi, hətta bə'zi alim soydaşlarımızın özləri bilib-bilə ki, dünya tarixində ermənilərə tələyin kütləvi yaşayış məskəni qismət etdiyi tarix yalnız və yalnız 1828-ci il hadisələrindən sonra Rus çarının ilk addımı ilə başlayır ("Müvəqqəti armyan vilayiti"-1828-1830-cu illər), 1920-ci illərdə Qırmızı Rus imperatorluğunun mə'lum daşnak dövlətini təşkil etməklə başa çatır, əsla ağıl işlətmədilər ki, aye, bəs, neçə min illər tarixləri olan abidələri torpaqlarımızda yenice-yenice məskunlaşdırılmış bu gələri, köçgün və dilənçi ermənilərin «babaları» hansı şəraitdə, mənsub olduğu hansı sayda əhalinin gücü ilə qədim Azərbaycanın bu geniş coğrafiyasında saldıra bilirdilər?! Başqa sözlə, məgər erməni babalarının sayı ümumiyyətlə Şərqdə neçə milyonlar olmuşdu ki, təkə Qafqaz Oğuz Albaniyasının geniş coğrafiyasında bu qədər «erməni xristian mə'bədlərinin» inşa edilməsi zərurəti meydana çıxmışdı?!

Əgər Qafqazda xristianlıq və xristian mə'bədləri iddiaları məkrli siyasət deyil, real tarixdirsə, o zaman ədalətli sual meydana çıxır: Bəs ermə-

¹ Eçmiadzin kilsəsinin hazırladığı növbəti məkrli plan əsasında 1940-1950-ci illərdə ümumən Qafqazda olan qədim dini mə'bədləri (hətta gürcü kilsələrini də) «erməni kilsələri» adı ilə inventarlaşdırarkən, başqa Atəşgah binaları kimi, A. Moğlu kəndində yirtici erməni generalı Yaponun vəhşiləşmiş bandası tərəfindən atəşə tutulub dağıdılmış Od mə'bədində «bərpa» adı ilə ciddi dəyişikliklər aparılmışdı.

² Ətraflı bax: Əjdər İsmayilov. Keçmiş Sədərək qəlavəliyinin bu günü. «Azərbaycan» jur., 1990, №10.

nilerin orta əsrlərdə nisbətən sıx yaşadıkları indiki Livan, Suriya və Türkiyə ərazilərində neçə ermənidilli xristian kilsəsi mövcud olmuşdu? Bu sualın cavabı problem ətrafında aparılan araşdırmalarda maddi sübutla meydana çıxdı: erməni icması XIV əsrdək yalnız bir kilsədə-yunanların inşa etdikləri yunandilli Kilikiya kilsəsində Yunan xristianlığına tapınımışlar.

Üçüncü. Gələri ermənilər ayrıca yaşadıkları kəndlərdə özlərinə kilsələr inşa etmişlər. V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan öz kitablarında "qədim erməni məzarlıq abidələri" adı ilə möhtəşəm Od evlərinin foto şəkillərinin verərək, bəs, nə üçün həmin qədim binalarla müqayisə üçün 1828-ci il hadisəsindən sonra məskun olduqları ərazilərdə məzarlıq baxımından yoxsul, dəhlizsiz, kiçik və qaranlıq əsil erməni kilsələrinin-damçaların foto şəkillərini vermirlər? Məsələn, bir istiqamətdə Eçmiatsindən, o biri istiqamətdə Naxçıvandan gələn yolların İrəvan şəhərinə daxil olduqları yerdə, Şarurdan Dərələyəzə gedən yolun əhalisi köçkün ermənilər olan Arpa (son zamanlar ermənilər kəndin adını "Areni" namı ilə əvəz etdilər) kəndinin tam çıxacağında və qaçqınların məskunlaşdırıldığı başqa ərazilərdə inşa edilmiş bapbalaca kilsələr erməni tarixçilərinin saxtakarlıqlarını aşkara qoyan təkzibedilməz canlı tarixi şahidlərdir.

Maraqlıdır, tarix bu qədər aydın olduğu halda, hətta Azərbaycan tarixçiləri də erməni və ermənipərəst siyasi qüvvələrin ədəbiyyatda formalaşdırdıkları zəhərli əsassız iddialara tarix və tarixilik kontekstindən yanaşıb, öz-özlərinə sual verərək fikirləşməmişlər ki, ayə, bəs, onların yerli Türk əhalisi ilə qarışıq və birgə yaşamadıkları, hətta son nəfərədək Azərbaycan türklərinin yaşadıkları kəndlərimizdə qədim Od məbədlərinə «kilsə» adı verəndə hansı tarixi həqiqətlərə söykənmişlər?

Necə olur, XIX əsrin əvvəllərində Arazın o tayından gətirilib Azərbaycan türklərinin Qafqaz ərazilərində yerləşdirilmiş erməni ailələrinin yeni məskəndə kifayət sayda guya xristian inanc evləri olur, ancaq tarixin sübh çağından babalarının göz açdıqları bu torpaqlarda yerli türklərin varisi olduqları "Avesta" Səma Tanrısına aid, birçə dənə də olsa, məbəd olmur?

Bu, inkaredilməz tarixdir ki, Qərbi Azərbaycanın qədim Türk tarixini gələcək nəsillərə unutmurmaq, bu günə qədər yazılmış uydurma «Armeniya tarixi» kitablarındakı fantastik «Böyük Armeniya» iddialarının guya yüzillər əzəldən «mövcud» olduğunu «sübut» etmək məqsədilə ermənilər 1988-ci ildə başladıkları növbəti qanlı soyqırımın yerli əhalini son nəfərədək baba ocağından silah gücünə çıxardılar. Katolikos Vazqenin çağırışı ilə cahil və nadan qara kütlə bununla da XXI əsrdə «Armeniya tarixi»nin yeni dövrünə Azərbaycan türklərinin qanından yaratdıqları "QAN ÇAYI" üzərində III Dünya Savaşına apara biləcək təhlükəli irtica körpüsünü qoymuş oldular!

Bütün bu erməni vəhşiliklərini «milli qəhrəmanlıq tarixi» kimi məktəblilərin beyinlərinə yeridən dərsləklərdən məgər Arutyunyan və Səfəryan xəbərsiz idilərmi? Məgər ondan da xəbərsiz idilər ki, özlərinin dedikləri kimi, əgər kəndin yerli əhalisi milliyyətçə erməni olsaydı, kəndin adı mütləq

Türk nəsil şəcərəsində ən yaxın qan qohumluğunu bildiren «Əmoğlu» deyil, ermənicə eyni məna verən «Noryexbayr dğa» ifadəsi ilə anılırdı.

122. НОРЯХАЙК. КАРТАП

Dördüncü. Bir qədər əvvəldə dedik ki, indiki Əmoğlu kəndinin yerli-köklü əhalisinin babaları Sibirdən Amuqun çayının sahillərindən gəlmiş türklər olmuşlar.

Arutyunyanın və Səfəryanın kitabda verdikləri «Əbədiyyət nişanı»nın foto-şəkili etnoinanc kontekstindən incələndikcə erməni müəlliflərinə babalarından miras qalmış ənənəvi saxtakarlıq üzə çıxacaqdır.

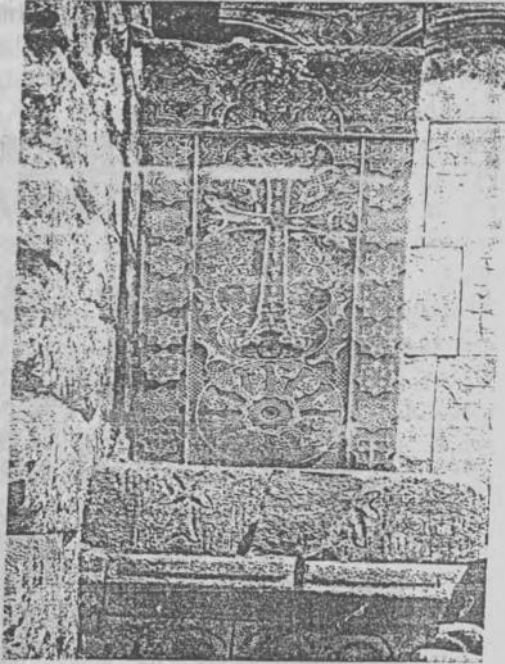
Erməni ədəbiyyatında belə bir fikir var ki, guya Əmoğlu məbəd kompleksini 1221-ci ildə milliyyətçə erməni olan ya Libazit Orbelyan, ya da

Burtel Orbelyan adlı şəxs tərəfindən inşa edilmiş kilsələrdir. Gəlin bu fikri şərti qəbul edək. Bu o deməkdir ki, həmin kilsə ilə çiyin-çiyinə erməni babalarının yaşadıkları kənd də olmalı idi. Əks təqdirdə Orbelyana nə düşmüşdü ki, erməni yaşamayan dağ ərazisində «Allah evi» inşa etsin.

O zaman adı gedən kitabın müəlliflərindən və ümumən erməni tarixçilərindən sual olunur, «kilsə» adı ilə erməni xristian abidəsi kimi qələmə verdiyiniz mə'lum mə'bəd kompleksinin ətrafında hər hansı bir nəinki qədim, hətta 1828-ci il irtica tarixindən sonra «mövcud» olmuş erməni kəndinin adını çəkə bilərsinizmi? Əlbəttə, yox! Lakin Şarur-Dərələyəz mahalını kənd-kənd gəzən Rus imperatorluğunun «Türksüz Qafqaz» siyasətinin ideoloqlarından olan N.Zeydliç adlı şəxsi söhbət gedən dağıdılmış mə'bədi «kilsə» adlandırsa da, onun yanında olan xarabalıqları tarixi bizə mə'lum olan dövrdə erməni qəddarlarının əli ilə viranəyə çevrilmiş ilk Əmoğlu kəndinə aid edir.

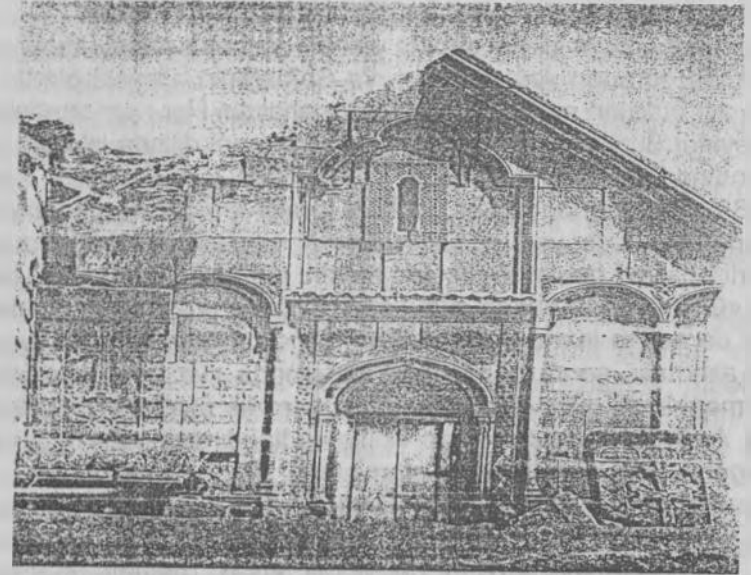
Maraqlı odur ki, başqa erməni müəllifləri kimi, Arutyunyan və Səfəryan da Əmoğlu mə'bəd kompleksinin ilkin tarixi adını heç cür «xatırlamırlar». Lakin yuxarı nişan verdiyimiz dövrdə qədim ata-baba yurduna qayıtmış əhali Türk qanı içərək yırtıcıya çevrilmiş Yaponun bandası tərəfindən mə'bədin xarabaya çevrilmiş hissələrini bərpa etdikdən neçə illər sonra İrəvandan Eçmiadzinin¹ xüsusi «bərpaçı» dəstəsi gəlir, qədim Atəşgəh abidəsi kilsə layihəsi əsasında yenidən «bərpa» edilir. Eçmiadzinin qədim Türk mə'bədlərinə qarşı kütləvi şəkildə keçirdiyi məkrli terror siyasəti əleyhinə akad. N.Marr vaxtilə öz münasibətini bildirmişdi.

Eçmiadzinin layihəsi əsasında qədim Atəşgah kompleksi yeni forma-ya salındıqdan sonra Türk inanc mə'bədinin yerli xalq tərəfindən nəsil-dən-nəsilə yaşadılan «Allah evi»nin adı «Noravank» namında qeydə alın-

186. ГОРБАТНИК. ИЛИ ПОР-ГЕТИК. С/АКАР

dı. Bu adın tarixi yaxın illərə aiddir. Bəs Qərbi Azərbaycanı «Armeniya» adlandıran, orada yerli Türk əhalisinə məxsus olan zəngin abidələri və mədəniyyəti «Armeniya»nın «neolit epoxasına»¹(XIX əsrin əvvəllərində) Şərqdə «Armeniya» axtarmağın heç bir elmi-tarixi əsası yoxdu. Bu baxımdan «Ön söz»də Morqanın verdiyimiz məktubunu xatırlamaq kifayətdir. Təkcə bu fakt sübut edir ki, müəlliflər Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz tarixini açıqdan-açığa «erməniləşdirməyə» çalışırlar) aid edən V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan nə əcəb bu abidənin adını tarixin həmin dövrünə uyğun erməni etnolinqvistikasında səslənən (əgər deyilənlər həqiqətdirsə?) hər hansı bir adla deyil, müasir erməni dilində işlənən «Noravank»² (Təzə vəng) sözü ilə nişan verirlər.

187. ГОРБАТНИК. ИЛИ ПОР-ГЕТИК. ЗАДАНИЕ ФАСАД МАЛОГО ЦЕРКВИ

¹ V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan. Göstərilən əsər, s.5.

² V.Tomsen Orxon-Yenisey abidələrindən gələn «unk» sözünün «vəng» ifadəsilə eyni mə'na verdiyini söyləmiş, daha sonralar Bartold qədim moğullar zamanında İran qaynaqlarında «vəng» anlamının «unk» şəkildə qeydə alınmasını xəbər vermişdi. Əski çince «kral», «kralıq» mə'nasını verən «vəng» sözü görünür Hun yürüşlərindən sonra Çin mədəniyyətinə daxil edilmiş sayısız Türk anlamlarından biridir. Hunlar və bu nəsil budağı ilə bağlı digər türkdilli tayfaların Ön Qafqaz və Şərqi Anadolu ərazilərində tarixin sübh çağından yaşayan oğuzların torpaqlarına etdikləri yürüş zamanı başqa qohum sözlərlə yanaşı «vəng» anlamını da gətirmişlər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qədim Türk yazılı abidələrindən öz malı kimi istifadə edən keşiş müəlliflərin kitablarında Azərbaycan dövlətçiliyinin Qafqaz Oğuz Albaniyası dövründə vətənimizin «Aqvank», «Aluank», yaxud «Aquank» şəkildə qeydə alınmış adının açımına V.Tomsen və Bartoldun konsepsiyasından yanaşılsa, o zaman, sözün geniş mə'nasında Azərbaycan türklərinin babalarına məxsus ərazinin əski qaynaqlarda «Atəş krallığı» mə'nasında anlaşılması mə'lum olar. Bu baxımdan Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinin ayrı-ayrı bölgələrinə verilmiş «Atəş adaları», «Atəş yurdu», «Atəş yeri», «Yeddi atəş dərəsi» və s. bu qəbildən olan adlar problemimizin anlaşılması üçün olduqca gərəklidir.

¹ Katolikos iqamətgahının yerləşdiyi Valarşapat mə'bədinin –yerli türk əhalisinin Zərdüştü inanc evinin tarixini «erməni kilsə tarixinə» çevirmək məqsədilə ilk məkrli planını da oradan başlayır.Lakin ədalətli tarix məkrli keşişin paxırını aşkarlayan iksirə çevrildi: 1828-ci il tarixdən «Eçmiatsi»-«Eçmiadzin» adlandırılan kilsəsinin qarantlıq zirzəmisində həbsdə saxlanılan Böyük Maqın Od'Atəş Təndirini-«Avesta» inancılı yerli Türk əhalisinin canlı şahidini qoruyub saxladı.

Əlbəttə, şübhəsiz, «Təzə vəng» anlamı ən'ənvi «Böyük Armeniya» arzusundan gələn qədim mə'bədin fasad divarında erməni baltası ilə «yazılan» bu günkü tarixindən xəbər verir.

Şəkilə diqqətli olsanız, o zaman, görürsünüz ki, Arutyunyanın və Səfəryanın «xaçkar» adlandırdıqları «Əbədiyyət nişanına» müqayisə edilməz dərəcədə bənzəməyən məkri keşiş varisləri olan erməni tarixçilərinin iti alətlə hörgü daşlarının üzərində cızmaladıqları bu gün qəbul edilən əsil erməni xaçları, habelə üzərində Zərdüşti atributları¹ canlandırılmış abidənin adətən tayfa damğası yerləşdirilən aşağı oturacaq hissəsinə əlavə edilmiş müasir erməni hərfləri ilə yazılmış daş lövhə Qırmızı Rus İmperatorluğunun hamiliyi altında Eçmiadzin katolikosluğunun Azərbaycan türklərinin qədim mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixinə qarşı apardığı terrorun canlı şahidləridirlər.

Gəlin erməni vəhşiliyini sübuta yetirən növbəti «şahidi» dinləyək.

Şəkilə görünən Arutyunyanın və Səfəryanın əsassız olaraq XII-XIII əsrlərə aid etdikləri mə'bəd Dərələyəz mahalının Her-her (ermənilər "Qer-qer" deyirlər. Bu, "Qar-qar" tayfa adımızın erməni dilində işlənən formasıdır) kəndində yerləşən mə'bəddir. Kənd qədim Türk tayfasının adını daşıyır. 1988-ci ildə erməni silahlı bandası tərəfindən qanına qəltan edilib qovulananadək kəndin yerli əhalisi tarixən Azərbaycan türkləri olmuşdur.

Yerli əhalinin qədim etnoinanc tarixini mə'bədin günümüzə qədər yaşayan «Qoşa vəng» adı da sübut edir. Çağdaş erməni tarixçilərinin əsərlərində də qədim inanc evinin əsil sahibinə məxsus adla («Qoşa vəng») qeydə alınması, sonra həmin adın qarşısında «yaxud» ifadəsini işlədib, onu erməni sözü olan «Nor – Qetik» anlamı ilə əvəz edilməsi aydın göstərir ki, Arutyunyan və Səfəryan «kilsə» adlandırdıqları Zərdüşmə'bədini – Atəşgahı «erməniləşdirmək» istəmişlər.

Əvvəla, erməni dilində olan «Qetik»² sözü Azərbaycan Türkü dilində «arx», yə'ni böyük çaydan ayrılmış kiçik qol anlamını verir. Ona ermənicə «nor», yə'ni «təzə» sözünü də əlavə etsək, deməli, «Qoşa vəng» mə'bədini erməni müəlliflər tərcümədə «Təzə arx» adı ilə nişan verirlər.

Bir daha sübuta ehtiyac qalmır ki, görəsən, dilində möhtəşəm qədim tikiyi «arx» deyən xalqın ipləmə tarixçilərindən daha nə gözləmək olmaz ki?!

İkincisi, ad dəyişməklə, ya da binanın («Qoşa vəng» mə'bədinin), guya XIII əsrdə³ «inşa edildiyini» ağ kağız üzərində məkirli erməni qələmi ilə

qaralamaqla məsələ bitmir, yaxud Türk babamız demişkən: «halva-halva deməklə, ağız şirin olmaz».

Binaya giriş qapısının «Avesta» mə'marlıq sənətinə aid səkkiz guşəli ornamentlərlə haşiyələnmiş qapının yuxarı hissəsində divarın sağından və solundan günəş rəmzli möhürlərin (Mesxet Atəşgahının girecək qapısının sağ və solunda Zərdüşti inanc rəmzi olaraq buğa kəllələrindən qoyulmuş baralyeflər kimi) vurulması, fasadı tağlara ayıran hissələrdə eyni möhürlərin yerləşdirilməsi, şəkildə görünən pəncərənin, qədim sənət ən'ənəsi baxımından, bu gün də Azərbaycan türklərində, xüsusən Orta Asiya türklərində istifadə edilən doğma mə'marlıq detalları ilə haşiyəyə alınması, nəhayət bütün bu kiçik detalları tamamlayan mə'bədin divarında yerləşdirilmiş əbədiyyət nişanlı, aşağısında ilin on iki aydan ibarət olduğuna (bu haqda yuxarıda söylənilmişdi) işarə edən bölgünün günəşin hailəsində qabardılmış tayfa möhürlü, ətrafı səkkiz guşəli ulduzlarla bəzədilmiş qiymətli abidə, əsassız olaraq, «erməni kilsəsi» adlandırılan OdAtəş mə'bədinin etnoinanc mə'nəsubiyyətinə şahidlik edir. Şəkilə diqqətlə baxarkən dərhal aydın görünür ki, erməni tarixçiləri «Qoşa vəng» mə'bədinin etnomə'nəsubiyyət tarixini itirmək məqsədilə, binanın mə'marı tərəfindən əbədiyyət nişanlı abidənin aşağı hissəsində yerləşdirdiyi daş plitənin üzərində oyulmuş yazıların əsas hissəsini iti alətlə cızıb-qaralamaqla ilkin görkəmini itirmişlər və qalan parçasını isə balta ilə çapıb məhv etmişlər.

V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan kitabda «Sənain» (bəlkə Sən'an?) adlandırdıqları bir mə'bəd haqqında da qısa mə'lumat verirlər. Yer adı Azərbaycan türklərinə məxsus olan «Çətin dağ» ərazisində, müəlliflərin fikrincə, təxminən XII-XIV əsrlərdə inşa edilmiş bu mə'bədin yerini, guya rəvayətə görə, Maarifçi Qriqori IV əsrin əvvəllərində (301-ci ildə) Xristin rəmzi olan xresti qoymaqla «tə'yin etmişdir».¹

Əvvəla, yuxarıda gətirilən dəlillər sübut edir ki, Part Türk-İskit imperiyasının Arsaklı çar sülaləsinin gələcəkdə «hay» adlandırılacaq adsız etnik icma ilə heç bir qohumluq əlaqəsi olmadığı kimi, həmin çar nəslinin qan qohumu və saray ə'yanlarından sayılan, keşiş ədəbiyyatında «Partlı Qriqori» və «Partlı Saak» adında nişan verilən şəxslərin də çağdaş ermənilərin nə babaları ilə, nə də onların xristian dinləri ilə heç bir əlaqələri ola bilməz.

İkincisi. Bəs Maarifçi Qriqorinin «Çətin dağ» meşəsinə vəsiyyətlə «qoyduğu xaç» haradadır? O da meydanda yoxdur.

Əgər Maarifçi Qriqorinin Zərdüşti inanc ideoloqu deyil, erməni xristianlığının təbliğ edən bir kişi olduğunu sübut edəcək keşiş müəlliflərin arzusundan «yaranmış» IV əsrin əvvəllərinə (301-ci ilə) aid etdikləri xrestin fiziki-maddi varlığı həyatda olsaydı, kimsə şübhə etməməlidir ki, o zaman dünyanın hər yerindən görünsün deyə, Eçmiadzin katolikosu öz Astvası-

¹ Dərəşamda baş daşının kitabəsində Zarvan Tanrı ilə onun sağ-solunda diz çökmüş oğlanları-Ahura-Məzda və Anqra-Manyunu təsvir edən baryef yerləşdirildiyi kimi, eyni mə'marlıq ən'ənəsi erməni müəlliflərinin "Noravank" adlandırdıqları mə'bədə əlavə edilmiş "Əbədiyyət nişanı"nın kitabəsində də davam etdirilmişdi. Bundan başqa, "Əbədiyyət nişanı"nın aşağısında tayfa damğası olan qabardılmış günəşin, haşiyələrdə səkkiz guşəli ulduzların zərgər zövqü ilə işləmələri "Avesta" mə'marlıq sənətini əbədiyyətə qovuşdurən ilahi mö'cüzələrdirlər.

² Erməni dilində olan «Qetik» sözünün açımı üçün bax: «Erməni-Rus» lüğəti. Tərtibçilər: prof. Ararat Qəribyan, prof. E.Q.Ter-Misasiyan, M.A.Qevorkyan. İrəvan, 1960, s.17.

³ Halbuki ermənilərin nisbətən toplum halda yaşadıkları tarixin müxtəlif çağlarında selevkilərin, romalıların, bizansların işğal ərazisində qalan Suriya və Kilikiyada ermənilər XIV əsrə qədər suriyadilli və yunandilli kilsələrdə ibadət etmişlər. Elə buna görə də Qafqazda

1828-ci il hadisəsinə qədər müvəqqəti sığınacaq tapmış azsaylı erməni ailələrinin burada nəinki kilsə, hətta kilsələr «inşa» etmələri ətrafında cian iddialar cəfəngiyyətdir.

¹ V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan. Göstərilən əsər, s.55.

na (hay Allahına) gedib çatacaq qızıl kumbəzli kilsə ucaltdırardı, Xristin rəmzini də brilyantdan hazırlatdırıb, onun gülləsinə qaldırardı.

Üçüncüsü. Bəs, hansı səbəbdən, guya ermənilərin keşiş babasının IV əsrin əvvəllərində etdiyi «vəsiyyəti» onun varisləri XII-XIV əsrlərdə, həm də iki əsrin zaman kəsiyində yerinə yetirmişlər?

Dördüncüsü. Kitabda mə'bədin üstündə qədim tarixi yaşadan və abidənin hansı xalqa aid olduğunu təyin etməyə "bələdçi" olacaq me'mar "dilin" "danışqı" deyimini ayrı-ayrı elementlərin, etnoarxitekturaların, cizgilərin və s. bütöv fotosunu vermək əvəzinə, müəlliflər yalnız fasadın sol divarına kənardan gətirildiyi aydın görsənən xaç lövhəni nişan verirlər. Həmin lövhə Dərəşam abidələrinin yalnız bir detali («Əbədiyyət nişanı») əsasında hazırlanmış qalıbdadır XX əsrin inşaat materialı olan sement və qumun qarışığından tökülmüş «xristian xaçları»ndan biridir.

106. САРАНИНСКИЙ РАЙОНАСТЫҒА ГАЛЕРЕЯ КИНОФРАКЦИОНДА

Lövhənin – «xaçın» oturacaq hissəsinin sağ-solunda qabarıq nəzərə çarpan kəsirlərdən məlum olur ki, sement-qum məhlulu lazımı səviyyədə qarışdırılıb, qalıbdadır yerləşdirilməmişdi.

Qədim mə'bədin me'marlıq və etnoarxitekturaların mənsəbini saxtalaşdıran əlamətlərdən biri «xaçın» yuxarı hissəsinə bərkidilmiş daş haşiyənin üzərində qazılmış müasir erməni yazısıdırsa, digəri fasadın hörgü daşlarının üzərində iti aletlə lövhədəki «xaç»a bənzəməyən xaçların oyulması və kiçik qalıbdadır tökülmüş qırıq «xaçın» bir parçasının lövhə – «xaçın» söykənəcəyi üçün onun oturacağına əlavə edilmiş daşa yapışdırılmasıdır.

Deyilənlərdən məlum olur ki, adı dilimizdə çox işlək sözlə nişan verilən «Çətin dağ» meşəsində erməni müəlliflərinin «monastır» adı ilə təqdim etdikləri qədim yerli əhalinin Zərdüşti inanc tarixini qoruyub saxlamış mə'bəd də, başqa mə'bədlərimiz kimi, açıq-aşkar erməni ideoloji təxribatlarına mə'ruz qalmışdır.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, hər bir siyasi mərhələnin ruhuna uyğun asta və usta gedişlərlə, lakin qurd səbri ilə Azərbaycan türklərinin qədim tarixini Qafqaz coğrafiyasından silmək, onun yerinə tarixən qisməti köçgünlük, qaçqınlıq və dilənçilik olmuş mənsub olduqları xalqa Qafqaz tarixi yazmaq siyasəti yeridən Eçmiadzin kilsəsi başda olmaqla, əli qələm tutan, ya tutmayan bütün erməni ziyalıları, keşişləri və adi daş yonanları od-atəş mə'bədlərimizin divarları üzərindən «Avesta» (Aramey) yazılarımızı amansızcasına baltalayıb sildilər, onları müasir erməni yazıları ilə əvəz etdilər, tarixi, mifoloji və epik şəxsiyyətlərimizi, me'marlıq görkəmini dəyişdikləri Zərdüşti mə'bədlərimizi və od-atəş rəmzlərimizi öz adlarına çıxıdılar.

Bu qaçılmaz tarixi həqiqəti V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan da istəyə də, istəməyə də təsdiq edirlər. Onlar yazırlar: «Erməni xristianlığının beşiyi olan Eçmiadzin kafedral monastır Eçmiadzin (qədim adı Valarşapat) rayonunun mərkəzində yerləşir. Bu, Armaniyada tanınmış kilsə tikililərdən biridir ki, mövcud olduğu uzun müddətli zaman ərzində çoxlu dəyişikliyə, yenidən işlənməyə və ciddi bərpaya mə'ruz qalmış və buna görə də ilk görkəmini əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir».¹

Akad. N.Marr da Qafqaz Oğuz Albaniyasında olan qədim mə'bədlərin, xüsusən Üç müəzzin (Valarşapat) mə'bədinin yenidən qurulmasının qət'i əleyhinə çıxır.

O, Qafqazda inanc evlərinin me'marlıq quruluşunun xristian kilsəsi üslubunda dəyişdirilməsini təbliğ edən məqalə müəllifi Toramanyan soylu erməni me'marına layiqli cavab verir.²

Qədim Valarşapat Atəşgah me'marlıq abidəsinin erməni keşiş terroruna mə'ruz qaldığını başqa bir əsərində V.Arutyunyan təkrar e'tiraf edir. O,

¹ V.M.Arutyunyan və S.A.Səfəryan. Göstərilən əsər, s.36.

² N.Marr. Me'mar Toramanyanın işi barədə – bax: İmperator Rus Arxeoloji Cəmiyyətinin Qərb – Şərq Şöbəsi, s.XIX, 1909, s.031-052 – Me'mar T.Toramanyan. «Eçmiadzin mə'bədinin qədim forması haqqında». s.052-063.

yazır: «Eçmiadzin monastırının ilkin görkəminə dəfələrlə əlavələr edilmiş, onun xarici görkəmi əsaslı şəkildə dəyişdirilmişdi».¹

¹ V.M.Arutyunyan. Eçmiadzin. M., 1958, s.8, 11.

Atəşgahın müsəlmançılıq dövrünü tarixləşdirən «Eçmiadzin» adını saxlamaqla, ermənilər 1955-1957-ci illərdə təkrarən növbəti dəfə aparılmış bərpa zamanı xristian kilsə mə'marlığı baxımından onun xarici görkəmini sonadək dəyişməyə və bununla da Qafqaz Oğuz əhalisinin mə'nəviyyət tarixini gizlətməyə çalışsalar da, Valarşapat Atəşgahının Böyük Maqına məxsus Zarvan tanrının atributu olan ilanlı əsa və onun başına sancılmış «Əbədiyyət nişanı» – monastırın fasad pəncərəsinə quraşdırılmış və Zərdüştü inanc rəmzi və «Avesta» mə'marlıq üslubunda olan haşiyə, pəncərənin yuxarısında divarda yerləşdirilmiş iki ədəd səkkiz guşəli ulduz, giriş qapısının yuxarısında kəməş şəkildə sıralanmış səkkiz guşəli ulduzlar onların saxtakarlıqlarını ifşə edən canlı tarixi şahidlər kimi diqqəti çəkirlər.

Əgər qədim ilanlı əsanın (Eçmiadzin katolikosundan başqa, hər hansı ölkədə kilsə rəhbərində ilan əlamətli əsa görmək əsla mümkün deyildir. Çünki mə'lum əsanın xristianlıqla zərrəcə əlaqəsi yoxdur) baş hissəsindəki atəş rəmzi olan «Əbədiyyət nişanı» ilə mə'bədin qülləsinə sancılmış inanc rəmzini müqayisə etsəniz onların arasında olan bənzərsizlik, ciddi fərqlənmə birincinin odsevərlərə, ikincinin xristianlara – Xrist təəssübkeşlərinə mənsub olduqları aşkarca meydana çıxacaqdır.

Tarixi kerçəkliyə Qırmızı Rus imperiyasının 70 illik Türk soyqırımını siyasetinin yaratdığı irtica məktəbinin zəhərli doqmasından - «erməniçilik»dən və erməni xristian qan təəssübkeşliyindən adı «bizdən» olan tarixçilər imtina edərlərsə, o zaman, onlar şeytan əməlinə uzaqlaşacaq və Allah naminə tarixi həqiqəti qəbul edəcəklər: Qafqaz Oğuz Albaniyasının yerləşdiyi ərazidə – Ağrıdağı vadisindən keçən Araz çayının sol sahilindən Alban (Qırkan, Kaspi, Xəzər...) dənizindəkə coğrafi ərazinin Odsver inanclı qədim yerli sakinləri olan Türk əhalisinin müqəddəs qanun kitabı «Avesta» Xilafət dövründəki ölkədə Anayasa olmuşdur.

Bu, yerli dövlət quruluşunun ərəblər tərəfindən dəyişdirildiyi tarixdir. Ancaq bu o demək deyildir ki, Xilafət ordu hissələrinin indiki İran coğrafiyasına və Qafqaz Oğuz Albaniyasına daxil olduğu ilk dövrdən də yerli Odsver əhali ulu babalarından gələn müqəddəsliyi unudaraq, «Avesta»-nı (İslam dinində də «Avesta» «Səma Kitabı» hesab edilir) yüz illər sonra da yazısını oxuya bilməyəcəyi və gələcək nəsillərin əsil mahiyyətini başa düşə bilməyəcəyi «Qur'ani-Kərim»lə əvəz etmişdi. Xilafət tarixçisi İbn Xordadbeh Şərqdən və Qərbdən gələn Odsver insanlarının «Təxti-Süleyman»da (qədim Gənzəkdə, ərəb mənbələrində «Şız» adlandırılan şəhərində) yerləşən Atəşgahdan od apardıqlarına şahidlik edir. Bu, IX əsrin sonuna aid mə'lumatdır. Deməli, «Təxti-Süleyman» Atəşgahı öz mö'təbərliyini bu dövrdə də saxlayırmış. Xatırladaq ki, Sasani sülaləsindən hər kəs şahlıq tacını qəbul etmək üçün çox uzaq ərazidə İrakın Mədain (Ktezifon) şəhərində yerləşən şah sarayından «Təxti-Süleyman» Atəşgahına piyada gəlməli idi. Dövlət səviyyəsində nəsil-nəsil insanların bəyində, üreyində, qanında, bir sözlə, ruhu aləmində yaşamış Odsverliyi

cəmiyyətdən uzaqlaşdırmaq, onu yeni yad dinlə əvəz etmək üçün, şübhəsiz, əhali arasında güclü maarifləndirmə işi aparmaq lazım gəlirdi. Bu o deməkdir ki, indiki İran coğrafiyasında və Qafqazda yerli Odsver əhalinin nəsil sayı artıqca, təbii olaraq, ayrı-ayrı ərazilərdə yeni yaşayış məntəqələri salınmışdı. Şübhəsiz, həmin yaşayış sahələrində Od evləri də inşa edilmişdi. Bu, təbii və tarixi proses Atəşgah binalarının inşa dövrünü sonrakı yüzilliklərə çəkir və bu da təkzibedilməz həqiqətdir. Bir qədər sonra S.S.Mnatsakanyandan gətirəcəyimiz fikirlər də bunu sübut edir. Yeri gəlmişkən, deyək ki, bu günə kimi, Qafqaz Oğuz Albaniyasının bir çox ərazisində müsəlman adəti ilə salınmış qədim qəbiristanlıqdan başqa, islamiyyətin əsas amili olan məscid binaları yoxdur. Əlbəttə, bunun səbəbi çox ciddi sosioloji-mə'nəvi araşdırmaya möhtacdır.

Mövzudan uzaq düşməmək üçün bu məsələ ilə əlaqədar fikrimizi qısaca olaraq bildirsək, bizcə, varlı-pullu xristianlar tarixən kilsəni mənsub olduqları xalqın maarif ocaqlarına çevirdikləri halda, bizim «millət ataları»nın tarixin heç bir çağında nəinki xalqın keçmiş tarixini yazmaq-yazdırmaq, nəinki daha sonralar məscid-mədrəsə açaraq, ölkənin işığı olacaq ziyalılar yetişdirmək, millət üçün, vətən üçün əməli bir iş görmək yadlarına düşmüşdür, əksinə, qara kütlənin dərisini boğazından çıxararaq, çəkisi-biçisi özünə də mə'lum olmayan sayda qızıl-sərvət toplayıb balaq dərilərində, şirli küplərdə qara torpağın altında gizlətməmişlər. «Millət atalarının» qara camaatdan yağmaladıqları bu zəngin sərvət də hamının təbii qəbul etdiyi «arxeoloji kəşfiyyət» adı altında çapılıb talandı (türklərin tək cə sərvəti çapılıb talansaydı nə vardı ki! Onların mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixi də quldurcasına yağmalandı, yadların milli sərvətinə çevrildi), dünyanın qüvvətli xristian dövlətlərinin xəzinələrinə daşındı. İşğalçı Rus İmperatorluğuna da «millət atalarının» bu ənənəvi psixologiyası daha faydalı idi. Çünki ona maarifsiz müt'i qul və dilsiz-ağızsız qara kütlə lazım idi.

Vətəninə sağmal inək, əhaliyə ucuz işlək kütlə qüvvəsi gözü ilə baxan «millət ataları»nın-sərvət düşkünü olan Kremlin sadıq nöqərlərinin öl-kəmizə qarşı yaşatdıqları bu ənənəvi siyasi mühit bütün keçid çağlarında xalqımızın qədim mə'nəvi, mədəni və dövlətçilik tarixini yeni nəsillərin qan yaddaşından zaman-zaman silməyə şərait yaratmışdı. Məsələn, təkzibedilməz tarixdir ki, Rus imperatorluğunun XIX əsrin əvvəllərində əcnəbi ölkələrdən gətirərək ailə-ailə dədə torpaqlarımıza şeytan toxumu kimi səpələdiyi erməni mühacirləri, XX əsrdə əllərində heç bir tarixi əsas olmadan, keşiş rəvayətlərinə söykənərək oğuzların atəşgahlarını inventarlaşdırarkən onların üzərində «sahibkarlıq lövhələri» asdılar, Od evlərinə «kilsə» dedilər və bu adı Oğuz Albaniyasının qərb ərazilərində «qədim erməni dövlətinin» rəmzinə çevirdilər.

Azərbaycan türklərinin qədim mə'nəvi və siyasi tarixinə qarşı əsrlərdən bəri başlamış bu vəhşi savaşıq metoduna baxmayaraq, «Od evləri»miz həm Maq kahinlərinin inşa etdikləri Od/Atəş altarlarını – Maq tendirlərini,

həm də "Avesta" me'marlıq layihələri əsasında hazırlanmış görkəmlərini, tarixi şahid olaraq, günümüzədək qoruyub saxlamışdı.

Erməni müəllifi S.S.Mnatsakyan da ölkəmizi "Armeniya", Atəşgahlarımızı "kilsə" adı ilə qələmə versə də, qərbi Azərbaycan ərazilərində olan mə'bəd binalarının me'marlıq mənşəyini Ön Şərqi sənəti ilə əlaqələndirir, dörd dirəkli kompozisiyanı "Od mə'bədlərinə" aid edir və onları ən'ənəvi adla "Sasani çardakları" adlandırır.

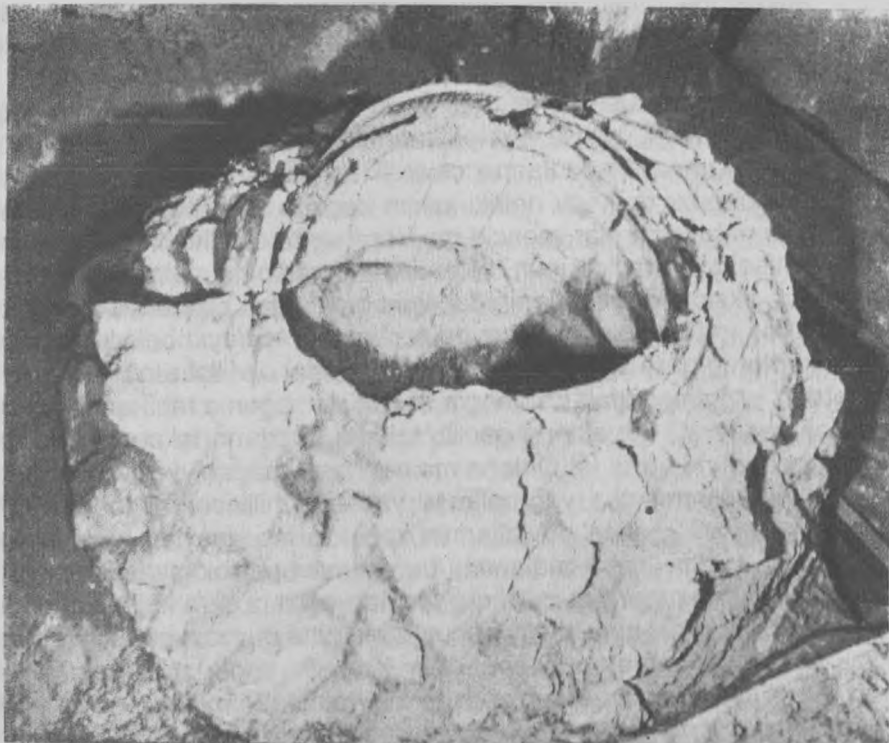

Рис. 7. Остатки алтаря огни под апсидой Эчмиадзинского храма.

Dəfələrlə keşiş təxribatları ilə üz-üzə dayanmış Valarşapat mə'bədinin bu günkü xarici görkəmində tam korlanıb sıradan çıxarılmamış "Avesta" me'marlıq sənətinə məxsus fundamental quruluş, bəzək cizgiləri, xüsusən Zarvan Tanrının rəmzlərindən biri olan ilan şəklinin Eçmiadzinin pəncərə şəbəkəsinə işlənməsi və ən başlıcası, "Od təndiri"nin¹ qədim mə'bədin çoxsaylı pillələrinin sonunda qaranlıq zirzəmidə ilk inşa tarixindən

¹ S.S.Mnatsakyan.Armeniyənən xatirə abidələrində Şərqi irsi.-Şirvan mədəni irsi.Leninqrad,1985,s.276.

günümüzdək şahid kimi "yaşaması",sübut edir ki, erməni tarixçilərinin Valarşapat Atəşgahını "Eçmiatsi" (bu anlamı Xristosla əlaqələndirən Malxasyantsin və Arutyunyanın ermənisayaq "etimologiyalarına" münasibət bildirmişik) adı ilə "Qafqazda erməni xristianlığının mərkəzi" kimi qələmə verilmələri,Oğuz Albaniyasında "Od evi" ("Məzdəizmin Müqəddəs Odu") axtarmaq əvəzinə, "xristianlıq və kilsə" axtarmaları,tarixi gerçəklikdən uzaq, elmi bünövrədən məhrum, siyasi məqsədlə ydurulmuş boş cəfəngiyyat və əfsanədən başqa bir şey deyildir.

İkincisi, Dəbildə (Divində) xilafət canişinliyinin yarandığı dövrdən Od-pərəst yerli Türk əhalisi arasında "Qur'ani-Kərim"in maarifləndirilməsi ilə əlaqədar fəaliyyəti dəyişdirilmiş Valarşapat Atəşgahına verilmiş Türk-islam "Üç müəzzin" adının Məscid tarixini gizlətmək və bununla da Oğuz Albaniyasında Arsaklı-Türk tarixi "erməniləşdirildiyi" kimi,islam-müsəlman epoxasının ilk tarixini saxtalaşdırmaq məqsədilə S.S.Malxasyants və başqa erməni alimlərinin Xristosla əlaqədar uydurduqları mə'lum dini əfsanə ("Eçmiatsi") "Od evi"ni erməni xristian mə'bədinə çevirmək məqsədi daşıyır Q.A.Tiratsyanın "Erebuni" adı ilə saxtalaşdırılmış "İrpuni" (Biaini çarlarının Qafqaz Aza ölkəsində inşa etdikləri ilk mühafizə qalası) qalasında aparılan qazıntı zamanı aşkarlanmış Əhəmənilər dövrünə aid "Böyük Od mə'bədi"ni bir daha burada xatırlasaq, Oğuz Albaniyasının qərb ərazilərindən başlayaraq, şərqi doğru anonim keşiş Mesrop Maştosun, "Bibliya"nın dini-mifik obrazları olan Faddeyin, Yeliseyin, Arsaklı səltənətinə mənsub, əslində "Avesta" təəssübkeşi partlı Maarifçi Qriqorinin və başqa uydurma adlara istinad edilən, yalnız keşiş ədəbiyyatının səhifələrində "ucaldılan" fantastik kilsələrin fonunda "Armeniya" adında "erməni dövləti"nin Oğuz Albaniyasının qədim xəritəsində "yerləşdirilməsi" açıqdan-açıq başqalarının torpaqlarına göz görə-görə sahiblənməyə çalışmaqdır, normal, təbii erməni terrorizmidir.

Şərti qəbul edək ki, Qafqazda ermənilər üçün sərfəli olan hər hansı bir tarixi çağdasa bir neçə erməni kilsəsi "inşa edilmişdir". Məgər başqa bir dövlətin ərazisində müəyyən dini baxışı olan hər hansı bir icmaya inşa edilmiş mə'bədi bayrağa çevirib,çörəyini yediyi,suyunu içdiyi,havasını udduğu,torpağına sığındığı,yerli əhali ilə yanaşı qanunlarından bərabər hüquqla bəhrələndiyi dövlətin içərisində "dövlət" iddiası qaldırmaq olarmı? Bu məkrli xislət ara qarışdıran, yerli əhalini qətl və qarət yolu ilə məhv etmək üçün daim bəhanələr axtaran kor şeytan törəmələrinə – ermənilərə məxsus babalarından qalma həyat və yaşayış tərzidir!

Məgər hər hansı ölkədə icma üçün inşa edilmiş kilsə "dövlət" deməkdir?! Məsələn, Roma Papası II İohan Pavel 2002-ci ilin May ayında ölkəmizdə qonaq olarkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevdən etdiyi xahişdən sonra katolik kilsəsinin 2006-cı ilin son aylarından Bakının qədimdə "Qara şəhər" adlanan hissəsində inşasına başlanmışdı. Belə çıxır ki, bir neçə on illikdən sonra dünya erməniləri hay-küy qaldırırlar ki, (onların min bir sifəti, min bir əməli var! Ermənilərdən yaxşıdır və in-

sanlıqdan başqa, hər şey gözləmək olar. "Erməni gəldi, özü ilə bədbəxtlik gətirdi" – Gürcü ata məsəli. "Ermənilər yaşadıkları ərazinin ən yaramaz adamlarıdır" – K. Patkanyan) əsrlərdən bəri xristian qardaşlarımızın qapılarında göz yaş tökürük, yalvarıq ki, Qafqaz "Böyük Armeniya"nın bir parçasıdır, türklər qanımızı töküb, torpaqlarımızı əlimizdən alıb, kömək edin, inanmırdılar. İndi Papa "tarixə düzəliş verib". Bu da sübut – bir katolik kilsəsi Qafqazın qərbində – İrevanda, digəri şərqində – Bakıda, yəni "Böyük Armeniya"nın tarixi ərazilərində. Bu da sübutlar və s. və i. a.

Mövzudan uzaq düşdük. Qayıdaq S. S. Mnatsakanyanla Q. A. Tiratsyanın Eçmiadzin və İrəvan Od evləri ilə əlaqədar araşdırmalarına bildirdiyimiz münasibətin fikir davamına.

Azərbaycan tarixçilərinin bir qismi (Kremlin kəsərli silahları) bu kərəkliliyi bilə-bilə kilsə saxtakarlığına istinadən Qafqaz Oğuz Albaniyasında Zərdüşti inanc mə'bədlərini "erməni kilsələri" (M. Xorenskidə) kimi qələmə verərkən qədim tariximizə qarşı hansı düşmənçiliyi edirlərsə, digərləri onları "Alban kilsələri" adında İudaizmin ravisi Yeliseyin (M. Kalankatuatsidə) şəxsiyyətində «yəhudiləşdirirsə» eyni xəyanətə yol açırlar.

Bu mövqedə olan tarixçilərimiz bu günə qədər unudurlar ki, yalnız keşiş müəlliflərin uydurduqları ziddiyyətli rəvayət versiyalarında Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazilərinə "gətirilən" "xristianlıq" və "kilsə" Eçmiadzin ("Eçmiatsi") katolikosluğunun əlində yad dövlətin – qədim Azərbaycan ölkəsinin içərisində onun torpaqları hesabına erməni dövləti təşkil etmək üçün ənənəvi bəhanədir, ideoloji savaş silahıdır.

Türk soyqırımına aparacaq tarixdə müqayisəedilməz erməni vəhşiliyinin bünövrəsi XIX əsrin əvvəllərində Venesiya mxtaristləri tərəfindən qoyulmuş "Böyük Armeniya" ideoloji irtica maşını 1988-ci ildə katolikos Vazqenin çağırışı ilə növbəti dəfə işə salındı, Qərbi Azərbaycan türkləri silah gücünə son nəfərinədək ata-baba ocağından didərgin salındılar. Bu tarixi faciəimiz Eçmiadzin katolikosunun baş planı əsasında XX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq növbəti soyqırımınadək əlində daş çapan balta Ağrı dağı vadisindən Xəzərin ləpədənəndək qədim ölkəmizi kənd-kənd, mahal-mahal dolaşmış xəbis erməni tarixçilərinin Od/Atəş mə'bədlərimizə, daşüstü yazılı abidələrimizə və başqa zəngin mədəniyyət sərvətlərimizə qarşı sadə insanlar bir tərəfə, tarixçilərimizin, arxeoloqlarımızın və başqa ziyalılarımızın (hətta onların bir çoxunun doğulduğu kənddə) gözləri qarşısında, açıqdan-açıq gecə-gündüz bilmədən apardıqları terror illərindən başlamışdı.

Gələri ermənilərlə yerli əhalini "mehriban dostluq və qardaşlıq ailəsində" yaşadan Rus imperatorluğunun Sovetlər Birliyi dövründə Eçmiadzin kilsəsinin həyata keçirdiyi bu mürtece siyasi plan, əslində öz mənşeyini vahid Azərbaycan coğrafiyasını qəddarcasına iki parça edən 1828-ci il irtica separat sazişindən alırdı. Vətən tarixini, xalqın taleyini öz karyerasına qurban verən "bizimkilərin" bə'zilərində mə'nası, amalı çox yaxşı mə'lum olan, digərləri siyasi mistikanın doqması arxasınca kor-koranə sü-

rünərək torpaqlarımızı ayrı-ayrı tarixi çağlarda əldə ingilis, fransız, rus silahlı zaman-zaman qətl və qarətlə qarış-qarış işğal etmiş məkrli düşmənin kilsə ideologiyasını – mənfur "erməniçiliyi" nə dünən qiymətləndirmişlər, nə də bu gün qiymətləndirmək fikrindədirlər! "Bizimkilər" vətənimizin, xalqımızın, tariximizin başına gətirilən müsibətlərin, fəlakətlərin, dağıdıcılığın səbəbkarı olan kilsənin "Qafqazda xristianlıq və erməni kilsələri" adında hazırladığı ideoloji maşının qarşısını almaq üçün keşiş müəlliflərin və onların tarixçi varislərinin iddialarını tarix və tarixilik kontekstində çağdaş işıq bucağı altında geniş araşdırmaya cəlb edib, real həqiqəti meydana çıxarmaq əvəzinə, zahirən fərqli, lakin məzmunca yenə də ermənilərin saxta iddialarına uyğun olaraq, yerli Odsevər əhalini "xristian", "Od evləri"ni "kilsə" adlandırırlar. Belələri nə üçün özlərinə sual vermirlər ki, aya, bu mövqe ilə mifik dini missionerlər olan Faddeyin, Yeliseyin, Mesrop Maştosun, qədim Part dövlətinin sakini, Arsaklı sarayının Ön Asiyanın qərb əyalətlərində "Avesta"nın ideoloqu olmuş Maarifçi Qriqorinin və bu sıradan olanların arxasında gizlənərək, məkrli siyasətlə Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazisində "kilisə-dövlət" "təşkil edən" anonim keşiş müəlliflərin kölgələrinə çevrilmirik, bəs, nə edirik?! Əksinə, erməni müəlliflərinin "erməni kilsələri" adlandırdıqları qədim Od evlərimizi "türk tayfası" adı altında uydurulmuş, tarixdə olmayan "eponimlər" və "dövlət" adları ("arman Oğuz-Türk tayfaları", yaxud "Armaniya Türk dövləti" və s.) düzüb-qoşurlar və onların ünvanlarına "xristian kilsələri" yazırlar və bununla da XIX əsrin əvvəllərindən ideoloji savaş maşını yaratmış Avropa və Rus mxtaristlərinin saxta "Qafqaz tarixi"ni dolaylı yolla, başqa bir biçimdə, nəinki təsdiq edirlər, hətta başa düşmədən, istəmədən Oğuz Albaniyasının qədim mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə daha kəskin, daha ağır zərbələr endirmək üçün düşmən tarixçilərinə "provokasiya" şansı verirlər.

Aparılan geniş araşdırmalardan o nəticə hasil olur ki, XIX əsrin əvvəllərində Rus çarı tərəfindən mə'lum xarici dövlətlərdən gətirilən Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində yerləşdirilmiş qaçqın və dilənçi erməni icmasının növbəti yeni yaşayış yerinə gələndə onların Qafqaz ərazisindən iddia etdikləri hər şey, o cümlədən, qədim və erkən orta əsrlərə aid olan mə'bədlər (ermənilər mə'bədlərin tarixini məqsədli şəkildə yerli əhalinin İslamiyyət dövrünə çəkib, onların XII əsrdən başlayaraq uydurduqları guya ayrı-ayrı yerli «erməni knyazları» tərəfindən inşa edildiklərini yazırlar) mövcud idi və yerli-köklü Azərbaycan türklərinin «Avesta» təəssübkeşi olmuş ulu babalarından onlara qalmış tarixi miraslardır. Fikrin sübutu üçün araşdırma boyu tarixi ədəbiyyatından və arxeoloji tapıntılardan kifayət qədər dəlillər gətirilmişdi.

Ümumtürk dövlətçilik tarixinin böyük bir hissəsini öz adlarına yazan ermənilər, göründüyü kimi, Azərbaycan türklərinin qədim mə'nəviyyət və ruhaniyyət tarixini də yağmalamaqdan yan keçməmişlər. Bu məqsədlə Eçmiadzin katolikosunun xüsusi nəzəritilə əsl-kökü mə'lum olmayan, tarix boyu yad əhalinin, xüsusən Ön Asiya türklərinin qapısında aşağı xid-

mətlərdə olmuş tayfasına, taleyin hökmü ilə Qırmızı bolşevik imperatorluğunun Noyabr 1920-ci ildə təşkil etdiyi dünya tarixində ilk erməni dövlətinin məkr və riya üzərində dayanmış özülünü möhkəmləndirmək və onun tarixini qədimlərə atmaq məqsədilə Azərbaycan türklərinin Zərdüşti məbədlərinin quruluşları katolikosluğun mərkəzindən başlayaraq, bərpa adı ilə dəfələrlə dəyişdirildi. Bundan sonra yerli əhalinin qədim inanc və güvənc ocaqları (yerli əhalinin müsəlmançılığa qədər ata-babadan sanki nə tanrıları olmuşdu, nə də tanrı evləri!) «kilsə» adı ilə siyahıya alındı və beləliklə, qanını dəfələrlə axıtdıqları xalqın mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixi keçmiş Erməni SSR dövləti tərəfindən gələri, qaçqın ermənilərin «ba-ba tarixi» kimi inventarlaşdırıldı.

Yeni nəsillər Məşçid divarlarından o tərəfdə dayanan Atəşgahı görə bilmədilər. Ona görə də yeni nəsillər babalarının müdrikiyini yaşadan Atəşgahın dünya xalqlarının tarixində ilk Akademiya olduğundan xəbərsiz qaldılar. Ondan da xəbərsiz qaldılar ki, mif deyil, tarixi şəxsiyyət olaraq, dünyada ilk Peyğəmbəri də Azərbaycan türklərinin ilahi tarixi yaratmışdı. Səma Tanrısı ilk Müqəddəs Səməvi Kitabı da bizim xalqa göndərdi. Lakin öz keçmişindən xəbərsiz olan yeni müsəlman nəsillər məkrli, hiyləgər və qurd təbiətli düşmənin "kilsə" adlandırdığı "Od\Atəş" məbədərindən, "xrest\krest" namında nişan verdiyi «Əbədiyyət nişanı»ndan könüllü surətdə imtina etdilər. Qərbi Avropadan Kiçik Asiyaya, oradan da zaman-zaman, dəstə-dəstə, ailə-ailə Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinə sızmış, son yüzilliklərə qədər sayları hiss edilməz dərəcədə az olmuş Yerusəlim xristianları olan ermənilərə və gürcülərə də elə bu lazım idi.

Zaman keçdi, kənd, mahal və şəhərlərimizdə mollaxanalar meydana gəldi, islami «maariflənmə» başlandı. «Qur'ani-Kərim» üzündən hüccətləndi, lakin ziyalı yetişmədi. Şəxsi tarixçilər bə'zi hökmdarlarımızın tarixini yazdılar, lakin "Vətən tarixi" yazılmadı.

Atəşgahlarımızı, bütün yazılı və şifahi mədəniyyətimizi ələ keçirən məkrli cırdan düşmənin tarixi mə'lum keçidlərində meydana gəlmiş qüvvətli dövlətlərin, xüsusən keçmiş SSRİ-nin 70 illik saxta «dostluq, qardaşlıq» ailə birliyi dövründə Kilikiya-Venesiya-Moskva mxitaristlərinin tərtib etdikləri plan əsasında Türk oğluna keçmişini unutturmağa nail oldu.

Milli faciəmiz o zamandan başlandı ki, sapı bizdən, polad materialı rusdan, dəmirçi ustası ermənidən olan «baltalar» xalqın adından şöhrətli adlara, xüsusi maliyyə imtiyazlarına layiq görüldülər, onlara millətimizin çörəyini yedirdilər, yedirildilər, bəsləndirildilər, qüvvətləndirildilər, nəticədə xain, nankor yad «baltaları» Dədə kökmüzə vurdurdular! Başqa sözlə, adı bizdən olan bu yadlar XIX əsrin əvvəllərində Kilikiya-Venesiya-Moskva mxitaristlərinin tərtib etdikləri «ermənilərin Qafqaz evi» planları əsasında (əvvəldə onların bu plan əsasında Qərbi Avropada apardıqları işlər barədə mə'lumat verilir) anonim keşişlərdən Mesrop Maştosun şəxsinə Qafqaz Oğuz Albaniyasının yerli Türk əhalisinə guya «yazı» və «xristianlıq» gətirən, onları guya "assimiliasiya" edərək «erməniləşdirən», M.Xorenski-

nin adı ilə oğuzları Arazın sol sahili boyu Ağrı dağı vadisindən başlanan qədim ərazilərdən çıxaran, onları Kürün sol sahili ilə Alban dənizinin ləpə-döyən arasında yerləşdirən və bundan sonra Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarını kilsə xəritələrində kifayət sayda «erməni knyazlıqları»nın "inzibati ərazilərinə" bölən irticaçı İmperiya siyasətinə havadar çıxırlar. Onlar bu mövqedə Atəşgahlarımızı "kilsə", «Avesta» mə'marlıq abidələrimiz olan "Əbədiyyət nişanlarımızı" («Əbədi həyat») "krest\xrest", Qafqaz Oğuz Albaniyası əhalisini "xristian", qədim torpaqlarımızın böyük bir hissəsini «Armeniya» kimi qələmə verməklə, daha dəqiqi, anonim M.Xorenski başda olmaqla, keşiş müəlliflərin uydurduqları rəvayət hadisələrini bilə-bilə, anlaşıya-anyala «kerək tarix» olaraq qəbul edirlər. Bununla da zəhərli doqma qurbanları I Nikolayın Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını ləğv edərək, onların torpaqları hesabına yaratdığı 1828-1830-cu illər arası "Müvəqqəti armyan vilayəti" adında Anadolu və Qafqaz türklərinin başına çaldığı Rus imperiya «pazının» "əbədiyyətə qədər tərənəməməsi" üçün, sadəcə olaraq, kirikosyanların¹ vəsiyyətini uca tutur, çörəyini yediyi Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz torpaqlarında «erməniçiliyi» qoruyurlar.

Problemlə əlaqədar yuxarıda apardığımız araşdırmalarda gələn nəticəni xülasə edərək tarixi həqiqəti bir daha xatırladıq ki, ərəblərin yürüşünədək Qafqaz Oğuz Albaniyasında ta ululardan bəri yerli türk əhalisi atəşpərəst, məbədərli də Atəşgah olmuşdur. Bu, təkzibedilməz tarix ondan xəbər verir ki, Qərb hüdudları Arazın sol sahilindən başlayan Qafqaz Oğuz Albaniyasında anonim keşiş Mesrop Maştos və onun adına Kilikiya-Venesiya mxitaristlərinin istinad etdikləri «Alban xristianlığı» və «Alban əlifbası» (əgər deyilənlər həqiqətdirsə, ermənilər Mesrop Maştosun dəst-xəttilə «Alban xristianlığı» ilə əlaqədar «Alban əlifbası»nda birçə yazı mətni meydana qoysunlar) axtaran istər erməni və muzdlu ermənipərəst tarixçilər, istərsə də onların adları bizdən olan (ya etnik, ya da qanı erməni qanı ilə qarışıq!!!) bə'zi ideya müttəfiqləri təkçə Azərbaycan türklərinin qədim dövlətçilik tarixinin Qafqaz Oğuz Albaniyası dövrünü deyil, habelə əsilli-köklü bir xalq olaraq, başqa qohum tayfalarla birlikdə onların soykündə, inkişafında və canlı təşəkkül prosesində iştirak etmiş Bia və Arsaklı Türk tayfalarının ayrı-ayrı zaman kəsiyində müştərek yaratdıqları mədəniyyət və dövlətçilik tarixini «erməniləşdirmək» məqsədilə dolaşdırılmış şeytan kələfinə çevirirlər. Bununla da, onların amalı elmdə kaos yaratmaq, bulandırılmış sudan «işxan» balığı tutmaqdı.

¹ C.Kirikosyan. Qərbi Armeniya birinci dünya savaşı illərində. İrəvan, 1971, s.411.

X FƏSİL. RUS İMPERATORLUĞUNUN «TÜRKSÜZ QAFQAZ» SİYASƏTİ . QAFQAZ OĞUZ ALBANİYASINDA AŞKARLANMIŞ «OĞUZ QƏBİRLƏRİ “ VƏ “AVESTA” «DAŞ BALIQ-ƏJDAHA» ABİDƏLƏRİ

Aparılan araşdırmalardan qət'i aydın olur ki, Azərbaycan türklərinə məxsus tarixin təqdimində astarın üzə çevrilməsinin, məqsədli xaos yaradılmasının yeganə və əsaslı bir siyasi səbəbi var: qəddarcasına iki hissəyə parçalanmış qədim vahid Azərbaycan ölkəsinin Şimalında Rus imperiyasının Şərqi dayaqları, Cənubunda fars diktaturası möhkəmləndirilsin. Velikorus və fars şovinizminin bu günə qədər, gizli ittifaqda saman altından su yeritmək siyasəti nəticəsində yadlar sadəcə torpaqlarımızı ələ keçirmədilər, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan türklərinin Ön Asiyada və Qafqazda ən qədim mədəniyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə «ata məli» kimi sahib çıxdılar.

Hadisələr göstərir ki, Rus- fars sövdələşməsində gələcəkdə təkrar oluna biləcək Osman imperiyası təhlükəsinin qarşısını almaq üçün birgə xüsusi plan hazırlamaq da unudulmamışdır. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan türklərinin Anadolu Osmanlı türkləri ilə çiyin-çiyinə yaşamasından ehtiyat edən hər iki «müttəfiq», xüsusən Rus çarı Suriya, Livan, İrak, İran və Türkiyə ölkələrinin müxtəlif regionlarında pərakəndə həyat keçirən erməni ailələrini köçürüb Qafqaz Oğuz Albaniyasının Cənubundan başlayaraq Şimal ərazisinə doğru vaxtilə iverlərin gəlib yerləşdikləri indi Gürcü torpaqları adlandırılan coğrafiyanın Türkiyə Respublikası ilə qonşu sərhəddi boyu ata-baba torpaqlarımızda məskunlaşdırdı və bununla da Anadolu türkiyəsi ilə Qafqaz türkləri arasında dəmir imperiya divarı çəkmiş oldu.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Ərəb xilafəti dövrü xəlifə bizansların qarşısında canlı çəpər çəkmək üçün vaxtilə müharibə dəhşətlərindən qaçıb Ön Asyanın dağlıq ərazilərində it sığınacaqlarında gizlənmiş erməni ailələrinə və keşişlərə yüksək imtiyazlar və'd etməklə onları bir yerə toplayıb Kiçik Asiyada Fərat çayının yuxarı axarında, habelə Kayseridə (qədim Kappadokiyada) və başqa ərazilərdə yerləşdirmişdi. Rus imperiyası da eyni və'dlərlə keşişlərin əli ilə xilafətin bu təcrübəsindən istifadə etmişdir.

Şübhəsiz, hadisələr göstərir ki, «Türk təhlükəsini» daim hiss edən rəsmi Tehran və Peterburq İrandan erməni ailələrini köçürüb, Araz sahilı boyu Türkiyə Respublikasının sərhədlərinə yerləşdirilməsində, İranda qalan erməni icmasına fars əhalisi ilə bərabər ən yüksək vətəndaş hüququ verilməsində və bu sıradan olan başqa problemlərlə bağlı hər iki tərəfin maraqlarını təmin edən siyasi və ideoloji sövdələşmələrdə də ümumi razılığa gəlinmişlər.

Şərqi addımlayan Rus imperiyasının böyük gələcəyi naminə Birinci Pyotrın Şərqi siyasətindən irəli gələn ümumtürk dünyasına qarşı Rus-

fars¹ sövdələşməsi XVIII əsrin sonundan başlayaraq, bu günə qədər gah açıq, gah gizli şəkildə davam edir və davam edəcəkdir. Əlbəttə, Rus imperiyasının Sovet dövründə ictimai quruluş kontekstində bir-birinə düşmən olmuş SSRİ və İran Respublikası parçalanmış Azərbaycanı əbədiyyətə qədər odlu buxovda saxlamaq və onun gerçək tarixinin öyrənilməsinə imkan verməmək üçün açıq şəkildə ən'ənəvi Kreml-Tehran sövdələşməsi danılmazdır. İbrətəməz şeytan tarixi odur ki, bu sövdələşmədə hay tayfasının təbiətində olan etnik mütilik, qorxaqlıq, satqınlıq və insanlara xəyanət yeni siyasi dövrdə onlara tarixi şans qazandırdı. Belə ki, Rus çarı Arazın sağ sahilindən kütləvi gətirilən avropalı erməni mühacir ailələrini Ön Qafqazın müxtəlif regionlarında, xüsusən Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirdikdən sonra, qaçqın və dilənçi ermənilərə «Qafqaz tarixi» yazmaq üçün çox pilləli global ideoloji plan hazırlandı və planı müzakirə etmək üçün İmperator ideoloji mərkəzinin nüfuzlu şəxsiyyətlərindən olan qraf Aleksey Sergeyeviç Uvarov tərəfindən 31 iyul 1877-ci ildə Rusiya İmperator Arxeoloji Cəmiyyətinin Kazan şəhərində IV qurultayı çağırıldı.

Qrafın qurultayda «Qədim Şərqi tarixi yeni işıq altında yazılmalıdır» Rus çarının fərmanı kimi, hökmə səslənən bəyanatı Şərqi, xüsusən Qafqazda Azərbaycan türklərinin qədim tarixinə qarşı, açıq-açıq olmasa da, rus-erməni və gürcü tarixçilərini birləşdirən Səlib yürüşünə çağırış idi.

Xatırladaq ki, sonralar gürcü, xüsusən erməni tarixçi və arxeoloqları tərəfindən Azərbaycan türklərinin Qafqaz tarixini gələcək nəsillərin yadından silmək məqsədi ilə Od\ Atəş inancılı əcdad mə'bədlərimizin, Zərdüşti rəmzlərimizin (xüsusən üzərində «Avesta» «möhürü» olan "Əbədiyyət rəmzləri"ni onlara qət' iyyən bənzəməyən, Xristi rəmzləşdirən "krest"- "xrest" adı ilə saxtalaşdırırlar və bununla da qədim «Atəşgah» binalarını erməni, yaxud gürcü xristian kilsəsi kimi qələmə verirlər) açıqdan-açıq «erməniləşdirilmiş»və «gürcüləşdirilmiş»,bu gün də öz ilkin görkəmini itirməyən qədim mə'bədlərimizin üzərində «Avesta»ya aid olan kitabələrin

¹ Halbuki Türk və Pers tayfaları minillərdən bəri eyni inanc mə'bədlərində istər Atəşgahlarda,istər məscidlərdə Səma Dünyadüzeninə səcdə etmişlər,qədim Şərqi şerikli güclü dövlətlərini, zəngin mədəniyyətini yaratmışlar və bu gün də tarixin qəddarcasına ikiyə parçaladığı vahid Azərbaycanın Cənub ərazilərində həmin ən'ənə davam edir.Təkbədiilməz bu tarix əsas verir söyləyək ki,Azərbaycan türkləri ilə farsların babaları sanki eyni ata-ananın övladları olaraq dünyaya gəlmişlər.Təəssüflər olsun ki,Tehran bu günə kimi Rus İmperiyasının Pyotrın ən'ənəvi "parçala,yaşal" siyasətinə bu günün tələbləri baxımından yanaşmaq istəmir,ölkənin qədim ev sahiblərinə-Azərbaycan türklərinə qarşı ögeylik göstərir.Ancaq unudur ki,fərqli milli mənsubiyyətlərinə baxmayaraq xxi əsr müsəlman Şərqi üçün bəlalı əsrdir.Dünyanın qüvvətli xristian dövlətləri Şərqi siyasi-inzibati xəritəsini yenidən bölüşdürmək planını birgə həyata keçirmək iddiasındadırlar.Məhz buna görə də Amerika başda olmaqla,xristian dövlətlərin Balkanlardan başlayaraq müsəlman dünyasına qarşı ayrı-ayrı ərazilərdə lokal şəkildə apardıqları Dünya Savaşı-xxi əsrin yeni biçimli Səlib yürüşü istər farsı,istər türkü-ümumən islam dünyasını hansı fəlakətlərlə üz-üzə qoyacağını Tehran unutmamalıdır və bunu unutmağa da haqqı yoxdur!

qəddar erməni baltası ilə baltalanması¹, onun yerinə çağdaş erməni yazısında daş plitə qoyub, Azərbaycan türklərinin ulu mədəniyyət və mədəniyyət tarixini, mədəni terror və təxribat yolu ilə daş yaddaşlardan silmək

¹ Araşdırmada Eçmiatsi katolikosu başda olmaqla, erməni tarixçilərinin Qərbdən Ağrı dağı vadisindən başlayaraq, Şərqdən Ağrı dağında hüdudlanan qədim Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində apardıqları mədəni və siyasi təcavüz barəsində ətraflı danışılır. Biz burada Oğuz Albaniyasının Şimal-Qərbində S.N.Canaşia adına Gürcü Dövlət muzeyinin direktoru akademik Levan Çiłaşvili rəhbərliyi altında 1984-1997-ci illərdə aparılan Nekresi arxeoloji qazıntısı zamanı xristian əhalinin daha sonralar Qafqaza gelişinədək atəşpərəstlərə aid maddi mədəniyyətdən və Od\Ateş məbədləri ətrafında verdiyi məlumatdan bir neçə məqamə xatırlatmaqla kifayətlənəcəyik. Levan Çiłaşvili Nekresidə aşkarlanmış yazıların hamısını atəşpərəstlərə aid qəbirüstü yazılar hesab edir. O, həmin yazıları m.s. I-III əsrlərə aid edir. Levan Çiłaşvili qəbirin üzərindəki beş plitədə oyulmuş yazının iti dəmir alətlə korlanmasını xristianların Odpəristlərə qarşı apardıqları dini düşmənçiliklə əlaqələndirir. O, fikrini davamında deyir: "Göründüyü kimi, Məzdəkiçiliyə (Ahura-Məzda inancına-Ə.T.) qarşı yönəldilmiş bu xüsusi tədbir zamanı təkə məbədlər deyil, atəşpərəstlərin qəbirləri də dağıdılmış, daşları ətrafa səpələnmişdi. Bu hadisədən sonra həmin daşlar inşaat materialları kimi istifadə edilmişdi." (Levan Çiłaşvili. Nekresi tapıntıları. "Qafqaz ləhçəsi" ictimai-siyasi qəzeti, №5(78), 1.03-15.03-2003-cü il) Xatırladaq ki, gürcülər kimi, eyni analogi hadisəni ermənilər də Oğuz Albaniyasının geniş ərazilərində təqədimlərdən mövcud olmuş Zərdüştü inanc abidələrimizə qarşı törətmişlər. Bu barədə yeri gəldikcə ətraflı danışılır. Levan Çiłaşvili Nekresidə xristianlığa qədər Od\Ateş məbədlərinin olduqca geniş miqyasda yayılmasını çoxsaylı mərasim iştirakçılarının olması ilə izah edir. O, "Od məbədləri ötən əsrlərdən bəri həm məmarlıq, həm də fəaliyyət növü baxımından ciddi dəyişikliklərə məruz qaldıqlarını" söyləyərkən Qafqaz Oğuz Albaniyasının qədim keçmişinin unudulmasına qarşı gəlmə xristian əhalinin apardığı tarixi siyasəti bir daha aşkarlamış olur. Göründüyü kimi, on illərdən bəri qədim qaynaqların, məsələn Strabonun və başqalarının orijinaldan tərcümə zamanı saxtalaşdırılmaları, açıq-aşkar deyilənləri də (Araz və Kür çaylarının öz mənbələrini III Antioxun Suriya çarlığına daxil edilən Fəratın yuxarı axarında yerləşmiş Arme\Armeini\Armina\Armina\Armeinia ərazisindən almaları barədə tarixi məlumatlar və s.) öz xeyirlərinə yazaraq, kilsə rəvayətlərində uydurulmuş Hayos və Kartlos törəmələrini Kiçik Asiyadan Qafqaza köçürülüb yerləşdirilməsi şirin-şəkər nağılı artıq arxeologiyanın sət qanunları ilə üz-üzə dayanmışdı. Bu günə kimi, başqa məlum xalqlara mənsub tarixçilərə, çox təəssüf ki, bizim tarixçilər də dəstək verərək Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz tarixini danan Rus İmperiyasının mürtəce "siyasət mətbəxində" hazırlanmış xüsusi biçimli "Qafqaz Albaniyası" "modeli"ni qəbul etmiş, həmin işğalçı siyasət "modeli"ni Kürün sol sahilinə ilə Alban dənizinin ləpədyəni arasında əraziyə yerləşdirilməsini kerçək tarix kimi təsdiq etmişdir. Bununla da onlar istəsələr də, istəməsələr də Atarpatena ərazisinin qədim Türk əhalisi olan Maday, Mar və Maq tayfaları ilə birlikdə Azərbaycan türklərinin Ana Mayasında iştirak etmiş Oğuz elinin ulu Qafqaz tarixindən imtina etmişlər. Hətta "bizimkilər" keşiş ədəbiyyatında anonim dini missionerlərin mifik şəxsiyyət-lərlə Qafqaza xristianlıq "gətirən", istədikləri ərazilərdə kilsələr "inşa edən" və bununla da gəlmə ermənilərə və gürcülərə "Qafqaz evi" tarixi yazdıran Rus İmperiyasının ənənəvi "Türksüz Qafqaz" siyasətini həyata keçirdiklərini sübut etmiş olurlar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, son zamanlar "Azərbaycan tarixi" adı ilə yazan bir sıra müəllif "xüsusi vətənpərvərlik" nümayiş etdirərək, Oğuz Albaniyası ərazisində olan Atəşgahlara "Oğuz-Arman-Türk kilsələri" möhürünü vurmaqla və Atəşpərəst əhalini "xristianlaşdırmağa" çalışmaqla tariximizə sahib çıxmaq məqsədilə məlum tarixlərdə inventarlaşma apararaq fəsad divarlarına kilsə "yarlıkları" vurmuş Eçmiatsi kilsəsinin məkrli siyasətini bir başa qəbul etdiklərini başa düşmüşlər. Deyilənlər sübut edir ki, Azərbaycan türklərinin Qafqazda yaşamış Odpərest qədim yerli babaları islamı qəbul etməyədək ənənəvi dədə inancı ilə yaşamışlar.

siyasətinin irtica əsası məhz bu qurultayda qoyulmuşdur. Maraqlıdır ki, qurultay Biaini çarı Arqıştinin işğal etdiyi Aza ölkəsində öz şərəfinə saldırdığı Arqıştixinili şəhərinin nəzərdə tutulan qazıntısını erməni keşiş ədəbiyyatında adı çəkilən rəvayət şəhəri Armavirin adı ilə arxeoloji ekspedisiyanın gündəliyinə daxil edir.

1880-cı ildə görkəmli rus arxeoloqu A.D. Yertsovun rəhbərliyi ilə işə başlayan ekspedisiyanın keşişlərin nişan verdiyi ərazidə apardığı qazıntı arzu edilən nəticəni verməmişdir.

V.V.Bartold və Ya.İ.Smirnov bu haqda fikrini davam etdirərək yazırlar: «... Qraf A.S.Uvarovun özünün təklifi ilə protokolun göstərdiyi kimi, qazıntı işləri, «daha qədim məntəqəyə», qədim Armavir hesab olunan Blur təpəsinə keçirildi. Aniyə nisbətən Armavirin üstün tutulmasına görə tale intiqam aldı; bu qazıntıları aparan şəxslər belə bir qeyri-dəqiq nəticəyə gəldilər ki, «Blur tərəfindəki yaşayış məntəqəsi eramızın IV əsrdən qədim deyildir» və «Armavirin xarabalarını tamamilə başqa yerdə axtarmaq lazımdır»¹.

Arxeoloji kəşfiyyat Eçmiadzin keşişlərindən Mesrop Smbatyantsın və Qalust Ter-Mkrtyanın arzu etdikləri nəticəni vermədikdə onlar A.S.Uvarovun apardığı işi çox böyük hörmətsizliklə dayandırılar. Çünki keşişlərin nişan verdikləri ərazidən «hökmən» Arqıştixinili – Armavir² xarabalıqları «aşkarlanmalı» və uydurma «Armeniya dövləti»nin (bəs, nə üçün Urartunun yox?) «Urartu epoxasında» mərkəzin qədim Qafqazda yerləşdiyi dünyaya bəyan edilməli idi. Qarşıya qoyulan bu məqsədin həyata keçirilməsini dünya ermənilərinin dili ilə danışan hər iki keşiş erməni xalqının tarixi üçün "həyatı məsələ" hesab edirdilər. Bu baxımdan Tiflis şəhərində keçiriləcək V arxeoloji qurultaya hazırlıq aparan Komitəyə N.O.Eminin göndərdiyi məktub əsaslı sübutdur.

Bu barədə Komitə protokolunda yazılır: «Hazırlıq Komitəsinin materiallarında N.O.Eminin Armavirin – «müqəddəs və çox qədim şəhərin, erməni şəhərlərinin anasının» öyrənilməsi zərurəti haqqında qeydi qorunur».

Sual olunur: Əgər «Arqıştixinili» adlandırdıqları şəhər erməni babalarına məxsus olmuşsa (özünü əfsanəvi haykın törəmələri olduqlarını bəyan edən bir xalq, bəs, hansı maddi-tarixi və tarixiliyə söykənərək, özlərini Biaini dövlətinin «varisi» kimi qələmə verir?), bəs hansı səbəbdən və nə üçün erməni və ermənipərəst tarixçilər guya "çar babaları" "olmuş" Arqıştinin adını yaşadan şəhəri, rəvayət çarı Armaisın (M.Xorenskidən gələn

¹ Bax: Hazırlıq Komitəsinin protokolu, s. 447- Qraf A.S.Uvarov. Seçilmiş kiçik əsərləri, II, 1910, s.147.

² Biaini daş yazılarından məlumdur ki, çar Arqışti öz şərəfinə «Arqıştixinili» adında şəhər saldırmışdı. Erməni keşiş ədəbiyyatında da Armavir rəvayətlər əsasında Arsaklı çarları ilə əlaqələndirilir. Əvvəla, Bia və Arsaklı tayfaları Türk nəslindən olan əhəldir, onların erməni babaları ilə heç bir əlaqələri yoxdur. İkincisi, Arqıştixinili ilə Armavirin arasında eyniyət işarəsi qoyub, tarixi şəxsiyyət olan Biaini çarına məxsus şəhəri deyil, Arsaklı çarlarına aid edilən rəvayət şəhərini axtarmaq nə deməkdir?!

ən`ənəyə uyğun olaraq, əfsanəvi Haykin «çar» nəslindən hesab edirlər)¹ guya «inşa etdirdiyi» Armavirlə əvəz etməyə çalışırlar?

Sualın cavabı aydındır: başqalarına məxsus (Biaini ölkə əhalisinə) kerçək tarixin üzərinə mifoloji qara erməni pərdəsi örtmək, pərdənin arxasında dayanan türkün qədim keçmişini gələcək nəsillərə unutdurmaq və yeni siyasi şəraitdən istifadə edərək, həmin bünövrə əsasında Qərbi Azərbaycanda yerləşdirilmiş bir ovuc erməni qaçqın və mühacir ailəsi hesabına dünyanın hər tərəfinə şeytan toxumu kimi səpələnmiş ümumən erməni icmasına «tarixi vətən!» yaratmaq!

Rus imperatorluğunun «Türksüz Qafqaz» siyasətindən gələn və qultayda səsləndirilən «Arqıştixinili – Armavir» konsepsiyası da bunu sübut edir. N.Eminin də Armaviri «erməni şəhərlərinin qədim və müqəddəs anası» adlandırması aşkarca göstərir ki, Rus çarının gətirib yerləşdirdiyi mühacir icmaya «Qafqaz tarixi» yazmaq üçün rəvayətdə Kiçik Asiyada yerləşdirilmiş «Armaviri»² Qərbi Azərbaycanda lokalizə etmək ermənilər üçün «həyat məsələsidir».

Erməni keşişlərinin və onların alim varislərinin bu hərəkətlərində nə qəribəlik, nə də qeyri-təbiilik axtarmaq əbəsdir. Başqalarının əmlakını ələ keçirmək üçün bu riyakarlıq, məkrlik və acgözlülük keyfiyyətləri ermənilərə etnik adı, bu günə qədər elmə mə'lum olmayan babalarından qalma mirasdı, südlə, qanla onların canına, iliyinə işləmişdi. Bu, əslən «xroniki erməni xəstəliyidir!»

Görkəmli biainişunas alim İ.İ.Meşşaninovun uzun illər apardığı araşdırmalarda gəldiyi nəticə də bunu sübut edir. O, yazır ki, Biaini çarı I Arqışti m.ö. VIII əsrdə Armaviri ölkəyə mərkəz deyil, Kiçik Asiyada növbəti şəhər olaraq inşa etmişdir.³

Ermənilər A.S.Uvarovdan sonra N.Y.Marrın da apardığı arxeoloji qazıntının nəticəsindən razı qalmamışlar.⁴

N.Marr Bakıya gələrkən yolda onun «Ani» (bir qədər əvvəldə söylədik ki, keşiş ədəbiyyatında «Ani» şəhəri Fəratın yuxarı axarında Arsaklı çarları tərəfindən salınmış abadlıq hesab edilir) adı ilə qazdığı xarabalıqda neçə illərdən bəri apardığı müşahidələrlə əlaqədar gündəliyi, Aniyə həsr etdiyi əlyazıları və nəşr etdirdiyi materialları, çertyojları, əllə çəkdiyi şəkilləri, fotoları və s. arxeoloji materialları müəmmal şəkildə «yoxa» çıxmışdı.⁵ Çünki N.Marrın apardığı bir neçə qazıntı kəşfiyyat işində, xüsusən «Artaşat» məsələsində gəldiyi nəticə ermənilərin Qafqaz «tarixi» arzularına heç bir gələcək və'd etmədi. Əksinə, Qərbi Azərbaycanda növbəti ekspedisiya ilə «Armeniya tarixi» axtaran N.Marr və Ya.İ.Smirnov Qafqazda yaşayan Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş yerli Oğuz

türklərinin qəbirlərinə və onların nəhəng inanc abidələrinə – «Daş balıq – Əjdaha»lara rast gəlirlər. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Rus arxeoloqlarının «Qafqaz Armeniyası» (bir qədər sonra bu söz «Şərqi Armeniya» ifadəsi ilə əvəz edilir) tarixi yazmaq üçün atdıqları ilk addımlar uğursuzluqla nəticələnir.

Xüsusi tapşırıqla Qafqaza gəlmiş qraf Uvarov, Yertsov, Marr, Smirnov kimi görkəmli mütəxəssislər işə başlamazdan əvvəl görünür erməni keşişlərinin verdikləri materiallara inanmış, ilk kəşfiyyat işlərini onların göstərdikləri xarabalıqlarda aparmış və nəticədə, sözün əsil mənasında, cahilcəsinə aldandıqlarını başa düşmüşlər. Onlar bir şəxsiyyət kimi, öz alim vicdanlarına xəyanət etməkdən çəkinmişlər. Bu səbəbdən də «Qafqaz Armeniyası» tarixini yazdırmaq kompaniyası İmperiya mərkəzində hay-küylə başladığı kimi, erməni keşişlərinin hay-küyü ilə də müvəqqəti süqut edir.

Bu, Rus imperiyasının «Türksüz Qafqaz» siyasətinin başlanğıcı idi. Bu işğalçı siyasət «Qırmızı Rus imperiyası» dövrü Kremlin ciddi nəzarəti altında «Şərqi Armeniya» adı ilə yenidən gündəmə gətirilir.

1927-ci ildə Moskva görkəmli mütəxəssis alimlərin rəhbərliyi altında xüsusi Armavir arxeoloji ekspedisiyasını (SSRİ Elmlər Akademiyası Erməni SSR Elmlər Akademiyası ilə birgə) təşkil edir.

Bəs bu ekspedisiyanın kəşfiyyat-axtarış kordinatları hansı ərazini əhatə edirdi? Olmaya, ekspedisiya yeni faktlarla qədim Arqıştixinilinin yerləşdiyi məkanın geoloji-coğrafi kordinatlarını dəqiqləşdirmişdir? Əlbəttə, yox! Ekspedisiyanın qarşıya qoyduğu vəzifə, hər şeydən əvvəl, M.Xorenskinin əsərində yalnız adları çəkilən, lakin coğrafi kordinatları nişan verilməyən Armavirlə yanaşı, başqa rəvayət şəhərlərinin -Artaşat, Divin, Ani və guya «olmuş»¹ başqa şəhərlərin adları altında hər hansı «abalıqları» müəyyənləşdirməli, orada arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmalı və aşkarlanmış maddi-mədəniyyət hansı qədim tayfalara aid olur olsun, fərqi yoxdur, nəticədə bütün tapıntılar əsasında qədim ümumtürk tarixi əvəzinə «Arman tarixi» yazılmalı idi.

Deyilənlər və arxeoloji nəticələr sübut edir ki, Qərbi Azərbaycana gələn ekspedisiyaların heç birinin əlində nə geoloji kəşfiyyat xəritələri olmuşdur, nə də zərəcə arxeoloji nümunə. Onlar kəşfiyyat və qazıntı planlarını, yuxarıda dediyimiz kimi, ancaq və ancaq keşiş müəlliflərin, xüsusən M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə verilmiş ziddiyyətli rəvayətlər əsasında tərtib etməyə məcbur idilər.

Növbəti yeni ekspedisiya da elmi silahdan məhrum idi. Lakin mərkəzin onun qarşısına qoyduğu siyasi məqsəd qət'i idi və ekspedisiya Qərbi Azərbaycanın hansı ərazisində olursa olsun, Armaviri «lokalizə edib», «qədim Armeniya»nın? (əgər Urartu «Armeniya»nın ilkin «epoxası» hesab

¹ M.Xorenski. «Armeniya tarixi», s.47.

² A.A.Martirosyan. Göstərilən əsəri, s.7.

³ İ.İ. Meşşaninov. Xaldeyşunashiq. Qədim Van tarixi. Bakı, 1927. s. 223

⁴ A.A.Martirosyan. Göstərilən əsəri, s. 8.

⁵ Ətraflı bax.: N.Y.Marr və Ya.İ.Smirnov. «Vişaplar», 1931.s 11.

¹ M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə (I Kitab) «armyanların genelogiyası»nın təsvirini verən rəvayətlərə diqqət yetirilərsə, aydın olar ki, rus arxeologiyası elmi yoldan tam uzaq siyasətləşdirilmiş sahədir.

edilirsə, o zaman, nə üçün İmperiyanın ideoloji maşını ən qədim real tarixə malik olan Arqıştixinilini deyil, daha sonralar kilsə rəvayətlərində yaradılmış "armyan Armaviri" dövrün siyasət silahına çevirir?) guya mərkəzi olmuş bu rəvayət şəhərinə "tarix" yazmalı idi. Bu məqsədlə Ağrı dağı vadisindən Araz çayının hər iki sahili boyu üzü «Şarur Mar çöllərinə» (M.Xorenski) uzanıb gedən, vaxtilə Biaini (Yeni Babil yazılarında "Ura-aş-tu-ru" ("Urartu") adı Armre (Şupria) vilayətinə aid edilir. Bu adı Venesiya mxtaristləri məqsədli olaraq Biainiyə istinad edirlər. Keşis saxtakarları ən'əne olaraq, tarix ədəbiyyatında bu günə kimi davam edir) çarlarının müvəqqəti işğal ərazisinə daxil edilmiş bağlı-bəhrəli Aza ölkəsinin bir hissəsi (Qərbi Azərbaycan) Biaini dövlətinin tarixi fonunda, başqa sözlə, onun rəmzində mərkəzin tərtib etdiyi Qafqazın yeni arxeoloji xəritəsinə daxil edilir.

Bu planda Kremlin başlıca məqsədlərindən birincisi vaxtilə Osmanlı və Qafqaz türklərinin – iki əkiz qardaşın bağına Rus imperiyasının çaldığı «pazın» («erməni» adında fitrəten iyrenc cırdan yırtıcının) yerini daha da möhkəmləndirmək idi.

Ekspedisiya rəhbərliyini Türk xalqlarının tarixinə qarşı mərkəzin kəsərli siyasət silahı kimi tanınmış keçmiş Leninqrad Dövlət Ermitajının Baş direktoru, milliyetçə erməni olan Orbelini əvəz edən, onun qızının eri yəhudi B.B.Piotrovskiya, Gürcü¹ Respublikası Elmlər Akademiyasının nümayəndəsi Q.A.Melikişviliyə və Erməni Respublikası Elmlər Akademiyasının sözü keçən alimi N.V.Arutyunyana – imtiyazlı siyasət makinəsi olan bu üçlüyə e'tibar edilməsi Qafqaz Oğuz Albaniyası torpaqlarında erməni və gürcü babalarının «yeni növ» nəsil ağacları əkiləcəyindən xəbər verirdi.² Bu baxımdan «Arqıştixinili- Armavir» yox, «Nor Armavir» («Yeni Armavir») arxeologiyası adlandırılması işin nəticəsindən xəbər verirdi.

¹ Qafqaz Oğuz Albaniyasının inzibati ərazisinə tarixin ayrı-ayrı çağlarında günəməzd çörək dalsınca ailə-aile sızmış, yaxud müəyyən hissəsi gətirilib yerləşdirilmiş "İşkil", daha sonrakı başqa adda "Hay" törəmələrinin yunandilli ilk kilsələrinin Kilikiya ərazisində, hərbi əsir iverlərin Yerusəlimdə olması sübut edir ki, mə'lum iddialara baxmayaraq, onlar quldarlıq cəmiyyətini və feodal tayfa həyatını Qafqaz coğrafiyasından kənarında-dövrün qüvvətli dövlətlərinin qoltuqlarında yaşamağa məhkum olmuşlar. Araşdırma zamanı gəlmişimiz bu nəticəni hər iki xalqa aid tərtib edilmiş kilsə «tarixləri», keşis müəlliflərin kitabları, yerli Türk əhalisinin bu günə qədər yaşayan Zərdüşti inanc mə'bədləri, habelə zəngin arxeoloji mədəniyyət tarixi təsdiq edir. Məhz buna görə də Qafqaz Oğuz Albaniyasının inzibati coğrafiyasının bir hissəsini gələri ermənilərə «Ermənistan», digər hissəsini iverlərə «Gürcüstan» coğrafi adla istinad etməklə, tarixçilərimiz istəsələr də, istəməsələr də rusizmin «Qafqaz evi» siyasətinə qoşulduqlarını hiss etməmişlər. Biz Kremlin növbəti irtica bölgüsünün əsil tarixi mahiyyətini fikirləşmədən 70 il mərkəzin saxta «dostluq və qardaşlıq ailə» siyasətinin oyunçusuna, həm də uduzan oyunçusuna çevrilmişik. Ona görə də, heç bir tarixi əsas olmasa da, xalq adı kimi qəbul edilmiş «erməni» və «gürcü» sözlərinin sonuna artırılmış «Vətən» anlayışı bildiren «stan» sözdüzəldici şəkilsiz yazılmazsa, gələri hər iki xalqa Rus imperatorluğunun təşkil etdiyi «Qafqaz evi»nin üzərinə örtülmüş siyasət pərdəsi aradan qaldırılmış olar. Buna görə də tərcümə zamanı (Armyansk, Qruzinsk) rusların «armyan» və «qruzın» sözlərinin sonuna artırılmış «sk» ünsüründən imtina edilməsi daha ədalətli olardı.

² Erməni Respublikasından Azərbaycan türklərini, Gürcü Respublikası ərazisindən Mesxet türklərini (haqqında söhbət gedən türklər m.ö.minilliklərə aid qaynaqlarda adları qeyd

A.A.Martirosyanın aşağıdakı sözləri sübut edir ki, yeni ekspedisiya «qədim Armavir»i deyil, «yeni Armaviri»? arxeoloji axtarış sahəsinə çevirir: «Bu ekspedisiyanın işlədiyi dövrdə və sonralar Türk yatırıqanından xilas olmuş qərb erməniləri özlərinin yeni məskənlərindən birini-Nor-Armavir (Yeni Armavir) kəndini salır və torpaq işləri zamanı çoxlu qiymətli arxeoloji əşyalar tapırlar».¹

Erməni arxeoloqunun e'tirafından aşkar olur ki, qədim Biaini şəhəri Arqıştixinili sün'i şəkildə M. Xorenskinin haqqında xəbər verdiyi əfsanəvi Haykın nəslindən olan Armaisın guya inşa etdiyi Armavir şəhəri ilə eyniləşdirilir və məsələ arxeoloji ekspedisiyanın gündəliyinə daxil edilir. Lakin aparılan kəşfiyyat işləri son nəticədə bu qədim Biaini şəhərinin xarabalıqlarını aşkarlaya bilmir. İşi belə gören ermənilər m.ö. VIII əsrə aid edilən Biaini şəhərini Türkiyədən öz terroristlərinin əlindən Arazın bu sahilinə XX əsrin birinci on illiyində pənah gətirmiş erməni ailələrinə salınmış «Yeni Armavir» kəndi ətrafında arxeoloji qazıntı aparırlar və tapıntılar ermənilərin «Arqıştixinili-Armavir» adlandırdıqları problemin həlli "sübutları" kimi qəbul edilir.

Buradan aşkar görünür ki, anonim müəllif M.Xorenskinin adına istinad edilən «Armeniya tarixi»ndə haqqında xəbər verilən Armavir, Artaxat, Divin, Ani, Tigranakert və başqa rəvayət şəhərləri "erməniləşdirilir" və bununla da qədim ümumtürk tarixi saxtalaşdırılır.

Xatırladaq ki, istər Ön Asiya, istər Qafqaz Türk tayfalarının insan cəmiyyətinin sübh çağından yaratmış odluları ümumtürk tarixinə çirkəblı siyasət məqsədilə qara yamaq vuran müəllifləri elmi tarixin «riyazi düsturları»-etnoarxeologiya, etnoantropologiy, etnolinqvistika heç zaman müdafiə etməmiş, meydana çıxan dəlillər onları hər zaman mə'yus etmişdir. Bütün bu maddi kərçəkliyə baxmayaraq axtarışların nəticəsi yalnız hakim qüvvənin mənafeyi baxımından ümumiləşdirilmişdir. Bu mə'nada erməni diasporasının kəsərli qılıncı, ömrü boyu insan tarixi adına çirkəblı siyasət tarixi yazmış B.B.Piotrovskidən kiçik bir epizodu yada salaq. Onu da yada sa-

alınmış "Mesx" və "Het" tayfa birləşməsinin varisleridirlər. Başlarına gətirilmiş mə'lum faciə tarixindən əvvəl onların son məskunlaşma coğrafiyası Kürle Araçvi çaylarının qovuşduqları ovalıqda salınmış qədim Mesxet şəhərindən başlayaraq, Cavaxetti dağlarına doğru orada beş rayona aid torpaqları əhatə edən kiçik Mesxet dağ silsiləsi boyu əraziləri əhatə etmişdi) kütləvi şəkildə tikanlı məfillərlə qapı-pəncərələri bərkidilmiş mal-heyvan daşınan vaqonlarda rus, erməni və gürcü millətindən olan hərbiçilərin silahı altında mə'lum tarixlərdə bir qismi Azərbaycan Respublikasının (ancaq Qərbi Azərbaycandan sürgün edilən əhalinin bir qismi) ilə mələyan şoran çöllərinə, böyük əksəriyyəti Orta Asiyanın insan məskənlərindən çox-çox uzaq, günəş atəşindən ilğim-ilğim yanan qumsal səhraya sürgün edilmələrinin başlıca səbəbi mərkəzin yavaş-yavaş Qafqazı «türksüzləşdirmək» siyasətilə əlaqədar idi. Leninizm siyasəti pərdəsi arxasında Kremli ələ keçirmiş gürcü eser-mənşevik və erməni daşnaq qaragüruh qüvvələri tərəfindən 1937-1953-cü illərdə hər üç Respublikada, fasiləsiz olaraq, Azərbaycan türklərinə qarşı aparılmış, insan tarixində bənzəri olmayan, mə'lum kütləvi ağıl soyqırımı - xalqın yüzlərlə görkəmli ziyallıqlarının mühakiməsiz güllələnməsi, sürgünlərdə məhv edilməsi milli tariximizə qarşı qəddarlıq və amansızlıq səhifələrindən biridir.

¹ A.A.Martirosyan. Gösterilen əsəri, s.9.

laq ki, alimin «Urartunun tarixi və mədəniyyəti» adlı kitabının nəşrindən sonra qədim Türk tayfalarının Ön Asiyada və Qafqazda olan əcdad torpaqlarına, onların mə'nəviyyat, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə qarşı qraf Uvarovun IV Kazan arxeoloji qurultayında qədim Şərqi tarixinin Rus imperiyasının mənafeyi baxımından öyrənilməsi ilə bağlı verdiyi bəyanatın davamı olaraq, həqiqi mə'nada əsil Səlib yürüşü başlanmışdı.

Bu yürüşün konkret planı, İmperiyanın amalı, rus arxeologiyasının mövqeyi müəllifin konsepsiyasında öz həllini tapmışdır. O, yazırdı: «Van çarlığının tarixi (Urartu-Assuriya yazıları¹) onun bilavasitə mədəni varisləri kimi, Ön Qafqaz xalqlarının tarixi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir».²

Biz B.B.Piotrovskinin bu fikrinə şərik çıxırıq, lakin bir suala cavab vermək şortile.

Nə üçün Van çarları dövrü Ön Qafqazda yaradılmış şərikli mədəniyyət ev sahibləri olan Azərbaycan türklərinin deyil, tarixin həmin çağlarında nəinki ayaqları Qafqaz torpaqlarına dəyməyən, hətta Kiçik Asiyanın hansı ərazilərindəsə məskun olmaları barədə dəqiq elmi mə'lumat olmayan erməni və gürcü babalarının adına yazılmalıdır?!

Azərbaycan türklərinin Qafqaz tarixinə qarşı Rus imperiyasının ən ə-nəvi düşmənciliyi Kremlin imtiyazlı Qafqaz qılıncı B.B.Piotrovskinin konsepsiyasında özünü qət'i şəkildə göstərir. Rus çarlarına Qafqazı daim odlu zəncirdə saxlamaq və Şərqi siyasətini həyata keçirmək üçün Van (əslində Biaini) çarlığının tərkibinə müvəqqəti daxil edilmiş Ön Qafqazın zəngin mə'nəviyyat, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə elə bir varis tapmaq və ona sahib etmək lazım idi ki, ağası qarşısında daim qul kimi müt'i, döşən kimi qorxaq, it kimi sadıq olsun.

Rus imperiyasının bu alçaldıcı siyasəti keçmiş Sovetlər Birliyinin tərkibində olan milli Respublikalarda görkəmli tarixçilərdən ibarət fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı ideoloji mərkəzləri «Türksüz Ön Asiya», «Türksüz Qafqaz» ideyası uğrunda qədim ümümtürk tarixinə qarşı əlaqələndirici tər-kibdə birləşdirmişdi.

Bu mərkəzlər erməni kilsəsinin rəvayətlər əsasında Kiçik Asiyada Qara dənizlə Aralıq dənizləri arasında yerləşdiriyi «Böyük Armeniya» adında uydurma «dövlətin» Rus imperatorluğunun Sovet dövründə heç bir tarixi dəlilə əsaslanmadan Kremlin göstərişilə Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında, yə'ni Oğuz Albaniyasının Qafqaz torpaqlarına «köçürüldü». Başqa xalqın tarixi əmlakına açıq-açıqına gələri xalqları «sahib» edən bu qəddar saxtakarlıq SSRİ tarixşünaslığında ideoloji-siyasi metodologiyaya çevrildi. Qırmızı İmperiyanın 70 illik hakimiyyəti dövrü Türk xalqlarına məxsus elm və sənət adamlarının, həmçinin başqa millətdən olan vicdanlı alimlərin başları üstündə ölüm və fəlakət kabusu kimi dayandı.

Yuxarıda deyilənlər sübut edir ki, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, İmperiyaya Qafqazda «xristian qardaşlarının» simasında özünə «erməni» və «gürcü» adında möhkəm və e'tibarlı dayaqqlar yaratmaq moqso

¹ Yuxarıda dedik ki, Boqıstandakı hər üç mətnə, o sırada Yeni Babil mətnində oyulmuş «Ura-aş-tu-ru» adı Arme (Şupria) vilayətinə aid edilir.

² B.B.Piotrovski. Urartunun tarixi və mədəniyyəti. İrevan, 1944, s.9.

dilə fəaliyyət göstərmiş Rus arxeologiyası və onun erməni, gürcü varisləri qədim Şərqi tarixinə qət'iyyən nə elmin, nə də insanlığın alicənab mövqeyindən yanaşmamışdır. Mehzi bu səbəbdən də qədim Ön Asiya və Qafqaz tarixindən, qədim yerli əhalidən, onların məişətindən, mə'nəviyyatından, mədəniyyətindən danışan istər erməni, istərsə də gürcü tarixçiləri başqalarının əmlakına sahib çıxma məqamında «mənim-sənin» iddiası ilə ağız-ağıza yatmış yalquzaqlar kimi, bir-birini parçalamağa hazır dayanmışlar. Ədəbiyyatda silahlı qırğınları təsvir edən hadisələrdən mə'lum olur ki, bu bölgü didişməisndə ermənilər daha hərəslilik, daha yırtıcılıq nümayiş etdirirlər.

Ermənilər Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz torpaqlarına sahib çıxmaq üçün anonim keşis müəlliflərin «tarix» kitablarında verilmiş rəvayət və əfsanələrə istinadən əvvəlcə «erməni kilsələri» yerləşdirirlər, sonra da onun ardınca Kiçik Asiya coğrafiyasında «erməniləşdirilmiş» şəhər adlarını və onların «xarabalıqlarını» heç bir əsas olmadan çox sərbəst şəkildə Qafqaza, xüsusən Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürürlər. Lakin onlar bu günə qədər qət'iyyən anlamamışlar ki, kilsə rəvayətlərində keşis arzusu ilə «yaradılmış şəhərləri» torpaqda axtarmaq, kilsəni «dövlətin» atributuna çevirmək quduz köpəyin açıq səmadakı ulduza hüzməsi qədər gülüncdür.

Mehzi buna görə də Rus çarının dövründə aparılmış arxeoloji işlər arzu edilən nəticəni verməmişdi və aparılan qazıntılar əsasən yarımçıq dayandırılmışdı.

Bu uğursuzluqlara baxmayaraq, erməni siyasət tarixçiləri əsil tarixi zorlamaq, hər şeyi öz ifrat erməniçilik istəklərinə tabe etdirmək iddialarından heç zaman əl çəkmək istəməmişlər. Bu da onlara keşis babalarından miras qalmış «səninki deyil, ancaq sənin olmalıdır!», yaxud «Türkü qətlə yetir, var-dövlətini yağmala, torpağına sahib ol, özünə vətən düzəlt!» - ev sahibinə qarşı soyqırımına çağırən vəsiyyətindən irəli gəlirdi.

A.A.Martirosyanın rəhbərliyi altında «Nor-Armavir» arxeoloji ekspedisiyasının 1962-1971-ci illərdə «Arqıştixinili» adı ilə (B.N.Arakelyan «Qoşa dağlar» xarabalığını «Artaşat-1» adı ilə qazdığı kimi) Yaxın Şərqdən öz terroristlərinin əlindən qaçqın düşmüş mühacir erməni ailələrinə XX əsrdə salınmış «Nor-Armavir» kəndində apardığı qazıntı zamanı aşkarlanmış tapıntıların Biainiyə aid edilməsi riyakar keşisin vəsiyyətindən gələn xəbis tərbiyənin nəticəsi idi.

Erməni arxeoloqunu necə başa düşsən: qazıntı XX əsrdə açıq səhəradə salınmış Nor-Armavir kəndində aparılır, ancaq hər şey m.ö.yüz illiklərdə inşa edilmiş Arqıştixinili şəhərinin ünvanına yazılır. Bu məqamda A.A.Martirosyan qədim «Urartu» (əslində Biaini) tarixinə «Səninki deyil, ancaq sənin olmalıdır» keşis babasının vəsiyyəti mövqeyindən yanaşır və buna görə də Arqıştixinili şəhəri ilə kilsə rəvayətlərindən gələn Armavir arasında eyniyyət (Arqıştixinili-Armavir) işarəsi qoyur.¹

Bir maraqlı cəhət də odur ki, müəllif bir tərəfdən «Urartu» adı ilə Biainini açıqdan-açıq «Armeniya» adlandırır, başqa bir səhifədə onları ayrı-ayrı ölkə

¹ A.A.Martirosyan. Arqıştixinili (Armeniyanın arxeoloji abidəsi-«Urartu abidələri» seriyasından I buraxılış). İrevan, 1974, s. 9.

kimi qələmə verir. O, yazır: «Arqıştixinili-Armavir ərazisində tapılmış maddi-mədəniyyət abidələri göstərir ki, Urartu (Boqıstan qayalarında Yeni Babil mətnində verilmiş Ura-aş-tu-ru toponim ad Biainiyə deyil, onunla eyni mə'nalı anlam olan Arme\Armina\Armini\Armeinia ölkəsinə aiddir-Ə.T.) şəhərinin məhvindən sonra Armeniyada erkən Əhəmənilərdən tutmuş Sasanilər və Arşakilərə qədər burada həyat fasiləsiz şəkildə davam etmişdir».¹

Erməni arxeoloqunun saxta fikrinə tarixilik baxımında aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Birinci. Müəllif «Urartu şəhərinin məhvindən» danışır. Mə'lumdur ki, "Urartu" adı şəhərə deyil, ölkəyə aiddir. Erməni tarixçisi həm də Urartunu "Armeniya" adlandırır.² Bu o deməkdir ki, Urartu məhv olmuşsa, deməli, ondan sonra «Armeniya»nın hər hansı şəkildə dövlətçiliyindən söhbət gedə bilməz. Lakin erməni arxeoloqunun özü Armeniyanı bir can kimi birləşdirdiyi Urartudan ayırır və «Armeniyada erkən Əhəmənilərdən tutmuş Sasanilər və Arşakilərə qədər burada həyat fasiləsiz şəkildə davam etmişdir» deyir. Erməni tarixçisi, bəs Əhəmənilərə qədər, Biaini çarlığını tarixdən silən Maday imperiyası dövrü «Armeniya»nı? nə üçün xatırlamır?!

İkincisi. Yazdığı cümlədən mə'lum olur ki, erməni arxeoloqunun məqsədi tarixi saxtalaşdıraraq, Urartu (əslində Biaini) dövlətinin süqutundan sonra onun «Armeniya» adında təbiətin ziddinə doğulmuş «varisinin» dünyaya gəldiyini, hansı formada olursa-olsun «sübut» və «təsdiq» etdirməkdir. Ancaq biz yuxarıda araşdırma zamanı dəlillərlə fikrimizi izah etdik ki, Van (ilk adı Bia) gölü ətrafı ölkənin Biaini adı öz mənşəni Dağlıq Altaydan hicrət etmiş Bia Türk tayfalarından almışdır.

Üçüncüsü. Fikrimizcə, A.A.Martirosyan qədim Şərq tarixindən xəbərsizdir. Çünki əsassız olaraq, "Urartu" adlandırdığı "Biaini" nin süqutundan sonra o, mə'lum tarixi xronologiyaya da əməl etmir, Arsaklıların səltənət dövrünü Sasanilərdən sonraya aid edir.

Tarix xəbər verir ki, şanlı babamız Maday çarı Kiaksar (Varbak) Biaini dövlətini tarix səhnəsindən çıxarıandan sonra, onun ardınca Maday Türkləşkit çarlığının bünövrəsi üzərində ilkin Pers-Əhəməni sülaləsi, sonra Parn Türk-İskit tayfa birləşməsinin Arsaklar nəslı, onların ardınca Pers-Sasani nəslı Ön Asiya və Qafqaz tarixinə sahiblik etmişlər.

Qədim Şərq tarixinin bu dövlətçilik xronologiyası heç bir zaman kəsiyində, hətta ötəri də olsa, hər hansı bir «Armeniya dövlətini»³ tanımır.

¹ A.A.Martirosyan. Göstərilən əsəri, s.60.

² Bu fikir təkçə A.A.Martirosyana aid deyildir. Erməni tarix ədəbiyyatında m.ö. «Armeniya» adında dövlətdən danışarkən adını çəkmədikləri bə'zən Arme (Şupria) ölkəsinin, bə'zən də «Urartu» adı ilə "Biaini" dövlətinin tarixi nişan verilir.

³ Əvvəl Biaini dövlətinin, sonra Atarpatın nəslindən olan Artaksinin banisi olduğu Arminə\Armini\Arminia\Armenia dövlətinin başdanbaşa tarixini (müvəqqəti işğal əraziləri ilə birlikdə) uydurma «Böyük Armeniya»nın «epoxası» adlandıran erməni tarixçiləri, eyni fikirle də Part imperiyasının Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda yaradılmış üç valliyyəsinin (Ktezifonda, Valarşapatda və Partavda) tarixini «armyan Arşakiləri» adı ilə «erməniləşdirmişlər». Tarixən əhəlisinin etnik adı mə'lum olmayan erməni babaları ilə heç bir nə qan, nə dil, nə

Erməni tarixçisi başqa səhifədə «Arqıştixinili-Armavir» eyniyyətindən danışmırsa da, Biaini «şəhərinin tarixinin öyrənilməsini... Armavirlə-Armeniyanın qədim paytaxtı ilə bağlayır».¹

Buradan aydın görsənir ki, A.A.Martirosyan Arqıştixinili-Armavir arasında bərabərlik işarəsi qoymaqla sün'i şəkildə «Urartu –Armeniya» eyniyyəti yaradırsa, eyni hərəkətlə onları bir-birindən ayırmaq üçün «Arnaviri-Armeniyanın qədim paytaxtı»? Arqıştixinili şəhərinin xarabalıqlarında deyil, onun «hüdüdlərində» lokalizə edir. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Erməni arxeoloqunun fikir ziddiyyətinin digər tərəfinə gəldikdə, bu məqamda Armavirin Biaini çarları ilə heç bir əlaqəsi olmadığı mə'lum olur. Yaxşı olar ki, A.A.Martirosyanın özünü öz sözüne şahid tutaq və gəlin onu dinləyək.

A.A.Martirosyan M.Xorenskini xatırlayaraq yazır: «Arqıştixinili şəhərinin tarixinin öyrənilməsi onun hüdüdlərində yaranan, əsası 2500 il əvvəl qoyulmuş, sönməz şan-şöhrət şəfəqinə bürünmüş Armavirlə-Armeniyanın qədim paytaxtı ilə bağlıdır.

M. Xorenski Armavirin guya ermənilərin ulu babası Haykın nəvəsi Armais tərəfindən tikilməsi haqqında rəvayəti bizim üçün qoruyub saxlamışdır: "Armais Blurda (qeyri-müəyyən ərazi anlayışı verən «yüksəklikdə», «təpədə» ifadəsi söhbətin hansı məkandan getdiyini təyin etmək mümkün deyildir.- Ə.T.), çayın (hansı çayın-Ə.T.) sahilində özü üçün ev (şəhər deyil, ev-Ə.T.) tikir və onu öz adı ilə «Armavir» adlandırır, çayı isə nəvəsi Aratsın² adı ilə Erasx adlandırır».³

Səhifələr çevrildikcə erməni tarixçisinin fikir ziddiyyətləri də dərinləşir. Belə ki, o, başqa bir səhifədə öz «Arqıştixinili-Armavir», «Urartu-Armeniya», yaxud «Armavir-Armeniya» iddiasına qət'i əks dayanır, «Ararat vadisində» ağılasız riyakar erməni fantaziyasında yaratdığı «Ararat çarlığı»ndan («Armeniya» sözündən imtina edən müəllifi görünür, artıq erməni ədəbiyyatında sün'i şəkildə yaradılmış «Urartu-Armeniya» konsepsiyası onu tə'min etmir. O, yeni «erməni dövləti» «yaratmaqla», bə'zi erməni tarixçiləri kimi, "orijinalıq" etmək həvəsinə düşür), onun mərkəzi şəhəri Armavirdən və ölkə əhalisi armenlərdən danışır. O, yazır: «Urartunun süqutundan sonrakı dövrə aid olan mənbələrin verdiyi mə'lumatlar ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı kimidir.

inanc qohumluğu olmayan bu üç qədim türk dövlətinin tarixi kilsə rəvayətləri əsasında tərtib edilmiş qalın-qalın «Armeniya tarixi» kitablarından tarixən bir ovuc olmuş icma barədə fantastik uydurmalarla dolu səhifələri cırıb götürsək, heç şübhəsiz, həmin kitablarda qalar karton qabıqları, bir də onların üzərində keşiş müəlliflərin adları, vəssəlam.

¹ A.A.Martirosyan. Göstərilən əsəri, s. 7.

² Əvvəla, «Arats» sözü ilə «Erasx» ifadəsi etnolinqvisitik-semantik etimologiyaya uyğun gəlmir. İkincisi, qədim qaynaqlarda Aras/Araz çay adımızı XIX əsrdə M.Xorenskiyə redaktə zamanı əlavə edilmiş «Erasx» sözü sübut edir ki, tarix saxtalaşdırılır. Bu barədə danışılmışdı. Üçüncüsü, müəllif uydurma «Arats» nəvə adı ilə, bizim «Aras» çay adımıza yaxınlaşmaq istəyir, lakin cəsarəti çaltnır, «Erasx» onun qarşısını kəsir.

³ A.A.Martirosyan. Göstərilən əsəri, s. 7

Van çarlığının şəhərləri 585-ci ildəki dövrə qədər (İ.M.Dyakonov) dəfəlməz İskit-Maday hücumu nəticəsində süqut etdilər. Bu qoşun hissələrinin tərkibində əvvəlcə Madayla, sonra İranla¹ müttəfiq olan (560-cı ildən) faktiki olaraq, mərkəzi Armavir olan Ararat vadisinin sahibləri, sonralar (m.ö.316-cı ildən) Ayrarat çarlığının müstəqil hökmdarları armenlərin² başçılarının dəstəyi vardı».³

Kiaksarın güclü zərbələri altında Biaininin süqut etdiyini tarix xəbər verir. Ancaq Maday ordusu tərkibində «armenlər»dən (başqa erməni müəlliflərinin yazdıqlarına görə, «Assuriyanın Kiaksar tərəfindən məhv edilməsində» guya erməni dəstələri ona yardımçı olduqları üçün o, «Armeniya»nın «müstəqilliyinə» toxunmamışdı. Bu məs'uliyətsiz, boğazdan yuxarı iddia ilə əlaqədar yuxarıda danışıldığından təkrara ehtiyac yoxdur) ibarət dəstənin olamsı və bu dəstənin Assuriyanın deyil, Biaini çarlığının məhv edilməsində iştirakını A.A.Martirosyandan eşitdik.

¹ M.ö. «İran» adında nə coğrafi ərazi, nə də dövlət adı olmamışdır. Tarixin bu çağında Maday imperiyasının son çarı Astiyaqın saray intriqalarından faydalanan Pers tayfalarının Əhəməni sülaləsi ölkənin hərbi qüvvələrinin komandanı Astiyaqın ən yaxın nəsil qohumu Karpağın əli ilə Astiyaqın qız nəvəsi Kiroşu (Kiri) Maday dövlətində hakimiyyətə gətirir. Erməni tarixçisi guya armenlərin əvvəl Madaylarla, sonra İranla (Əhəmənilərlə) dostluq ittifaqı M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə verilmiş Astiyaq – Kir-Tiqran rəvayət epizodunu XX əsrin siyasətindən irəli gələn tələbə uyğun olaraq «elmi şəkildə» tarixləşdirməyə çalışır. Burada erməni keşiş müəllif «armyan» Tiqranla «armyan» Tiqranakert şəhərini salır, erməni alimi isə «armyanlarla» deyil, «armenlərlə» «Ayrarat çarlığı» «təşkil edir».

² M.Xorenskidə olan rəvayətə görə, armenlər «Ararat vadisində» deyil, Kappadokiya yaşamışlar. Onlar guya qədimlərdə Kappadokiya çarı olmuş Arimin nəslindən idilər. Tarixən Biaini çarı olmuş Aramin erməni xalqının etnomensubiyətilə heç cür əlaqəsi yoxdur. O, Assuriya çarlığı ilə daim müharibələrdə olmuşdur. Xatırladaq ki, Kiçik Asiya torpaqları üzrə Biaini-Assuriya çarları arasında baş vermiş tarixi müharibələr daha sonralar yerli əhali tərəfindən rəvayətlərə, əfsanələrə çevrilmiş, nəsil-dən-nəsilə dillərdə yaşadılmışdır. M.ö. III əsrdə yaşayan Babilə Bel məbədinin kahini, tanınmış astroloq, dövrün müdrik adamı Berosun xeyrixah qələmi ilə həməni folklor nümunələri yazıya alınmışdır. Yuxarıda dedik ki, erəblərin yürüş dövrü Atəşgahlarımızdan kitabxana və arxivlər erməni keşişləri tərəfindən quldurcasına tənqidləri kimi, «Armeniya tarixi»ndən mə'lum olur ki, Berosun arxivində də ələ keçirilmişdir. Kilikiya-Venesiya mxtaristləri də mənsub olduqları əcdaddan tələyinə qaçqınlıq, köçgünlük «yazılmış» xalq qədim Şərqi sərvətinə və tarixinə sahib etmək məqsədilə baş vermiş Assuriya-Biaini müharibələrinin mitoloji tarixini əks etdirən həməni filoloji materialları dövrün «Türksüz Ön Asiya» və «Türksüz Qafqaz» siyasət kontekstindən «ermənçilik ruhu» ilə yenidən əsaslı şəkildə işləmiş, Aramin anonim keşiş M.Xorenskinin adına istinad etdikləri «Armeniya tarixi»ndə coğrafi kordinatları mə'lum olmayan «Armeniya» «dövlətinin» çarı kimi təqdim etmişlər. «Armeniya» çarı Aramin da düşmən ölkəyə, yəni Kappadokiya (bu ölkə tarixin həməni dövründə Assuriya çarlığını) ərazisinə daxil idi) guya əfsanəvi çar Arimin nəslindən olan armenlərin ölkəsinə hücumu etmiş, onların torpaqlarını başdan-başa ələ keçirmiş və orada «Birinci Armeniya»-ni yaratmışdır. Bu da «erməni tarixinin atası» hesab etdikləri M.Xorenskinin şəxsinə Kappadokiya əhalisi olan Armen tayfalarına qarşı «erməni babalarının» tarixi düşmənçilik mövqeyidir. Bu realıq armenləri bəzən «erməni babaları» kimi qələmə verməyə çalışsan erməni tarixçilərini təkzib edir.

³ A.A.Martirosyan. Göstərilən əsəri. s. 8.

Maraqlıdır ki, A.A.Martirosyan həm Biaini çarlığını «armyan» çarlığı olaraq «Armeniya» kimi qələmə verir, həm də bu «armyan» çarlığını məhv edən düşmən (Maday) ordusunun tərkibində guya vuruşan «armenləri» çağdaş adda «erməni» hesab edir. Hətta armenlərin Ararat (Ağrı) vadisində (Biainini guya madaylarla məhz «müttəfiq» olaraq, birlikdə məhv edən-dən sonra) mərkəzi Armavir olmaqla m.ö. 316-cı ildə (müəllifin əlində nə qədim yazılı, nə də arxeoloji maddi əsas olmaya-olmaya necə də dəqiq tarix qoyur!) «Ayrarat çarlığı»¹ yaratdığını söyləyir. Hələ çarlıq yaradılana qədər guya armenlər² «Ayrarat vadisinin m.ö. 560-cı³ ildən sahibi imişlər».

Erməni kilsə rəvayətlərinin özündə xəbər verilən hadisələr A.A.Martirosyanın heç bir tarixi əsası olmayan bu iddiasını qat'i təkzib edir. Belə ki, əgər anonim müəllif M.Xorenskinin «Armeniya tarixi» kitabında geniş verilmiş Ayrarat (Urartu şahzadəsi) və Samiramida (Assuriya şahzadəsi) rəvayəti ilə tanış olsanız, aşkarca görürsünüz ki, A.A.Martirosyan Arqıştixinili adına Armavirdən danışdığı kimi, filoloji qəhrəman Ayraratın adına da eyni saxtakarlıqla «Ayrarat çarlığı»-ni təşkil edir.

M.Xorenskinin istifadə etdiyi rəvayətdə çar Aramin Kappadokiya çarı Arimin nəslindən olan armenlərin üzərinə hərbi yürüşündən danışır. Söylədik ki, guya armenlərin ölkəsi olmuş Kappadokiyanın əhatə etdiyi ərazi erməni tarixçilərinin məqsədli olaraq, «Ararat» adlandırdıqları dağın («Ararat» İudanın ilk kitabında Biaini dövlətinin Bia (Van) gölü ətrafında olan coğrafi ərazisini nişan verən addır. Heç bir tarixi qaynaqda «Ararat» adında dağ adı qeydə alınmamışdır) vadisində deyil, tam başqa istiqamətdə yerləşir. Şübhəsiz, bu həqiqətin Martirosyana heç cür aidiyyəti yoxdur. Hansı adla olursun önəmli deyil, təki «erməni babaları» adı ilə həməni qüvvələrin vətəni Qafqazla, daha dəqiqi, Qərbi Azərbaycanla əlaqələndir!

A.A.Martirosyan kitabını «Arqıştixinili» adlandırsa da, müəllifin araşdırmalarından və ümumi konsepsiyasından o nəticəyə gəlir ki, «Arqıştixinili-Armavir» paraleli zahirən önə çəkilsə də, bütün qazıntı işləri qaçqın

¹ Görünür, erməni müəllifi bizə Eçmiadzin katolikosu II Vazqendən eşitdiyimiz nağılı danışır. Tarix isə başqa həqiqətdən xəbər verir. Makedoniyalı Aleksandr Hinditsan yürüşündən sonra Babilə qayıdır və işğal etdiyi Şərqi ölkələrini ayrı-ayrı Yunan – Makedoniya satraplıqlarına bölür. M.ö. 312-ci ildə həməni əraziləri birləşdirən yeni Yunan dövləti yaranır. Tarixdə bu dövlətə «Selevki dövləti», yaxud «Suriya çarlığı» deyirlər.

² Armen tayfalarının heydan sonra XIX əsrin əvvəllərində kilsə ədəbiyyatında «armyan» olmuş çağdaş xalqla heç bir əlaqələri yoxdur.

³ Maday çarı Kiaksar (Varbak) m.ö. 612-ci ildə Assuriyanı, m.ö. 590-cı ildə Biainini işğal edir və imperiyanın ərazilərini Ön Asiya qərbinə doğru genişləndirir. Erməni tarixçisinin iddialı olduğu M.Xorenskidən gələn rəvayətə istinadən «Ayrarat vadisi» adlandırdığı torpaqlar, habelə Arazın Ön Qafqaz sahillərində olan ərazilər vaxtilə Biaini çarları tərəfindən işğal edilmiş Aza ölkəsinə aiddir. Biaini daş yazılarında Aza ölkəsinin işğalı barəsində aydın mə'lumatlar verilir. Aza ölkəsinin Alagöz (erməni keşiş ədəbiyyatında qədim türklərin Ağrı dağı gah «Masis», gah «Ararat» adlandırıldığı kimi, Alagözə də dini-mitoloji əcdadları Qexamin adını qoymuşlar) və Ağrı dağından başlayaraq «Şarur çöllərinə», oradan da Naxçıvana qədər yaşayan yerli türk əhalisi Xorenskidən gələn ən'ənyə uyğun olaraq, başdan-başa ümumi bir adla marlar/madaylar adlandırılırlar.

ermeni ailələrinin XX əsrin birinci on ilinin sonlarında inşa etdikləri yeni məskənin – Nor-Armavir kəndinin ətrafında aparılmışdır.

Əlbəttə, bu, saxta Urartu-Armeniya arxeologiyası pərdəsi altında yeganə məqsəd qədim Qərbi Azərbaycan tarixini 1828-ci ildən başlayaraq, hətta 1950-1970-ci illərdə¹ də ardıcıl olaraq, Arazın o tayından, habelə Qərbi Avropa ölkələrindən (xüsusən Fransadan) Qafqaza bəzən kütləvi, bəzən də təkəmsəyrek köçürülmüş erməni ailələri hesabına, hətta atababadan Qafqaz torpağına ayaq basmamış, xəritədə belə İrəvan şəhərinin dünyanın hansı hissəsində yerləşdiyindən xəbərsiz olan, tarixən də, bu gün də yer üzünə səpələnmiş vəziyyətdə ayrı-ayrı dövlətlərin ərazisində nəsil-nəsil yad xalqların arasında yaşamağa qara taleyin məhkum etdiyi ümumən ermənilərin adına yazmaqdır.

Bu məqamda bir siyasi mərhələni qətiyyənlə unutmaq olmaz.

Armavir ilə əlaqədar ilk kəşfiyyat işinə 1880-ci ildə başlayan qraf Uvarov və Yertsovun, onların ardınca N.Marrın, daha sonralar B.B.Piotrovski və başqa görkəmli mütəxəssislərin gəldikləri nəticədən razı qalmayan ermənilər, 1962-ci ildən böyük bir dəstə ilə yenidən qazıntı aparırlar.

Nə üçün uzun fasilədən sonra ciddi siyasi kompaniya şəklində Armavirin təkrar axtarışına məhz 1962-ci ildən Erməni Elmlər Akademiyasının xüsusi təşəbbüsü ilə başlanılır?

Sualın cavabını tarixin özü verir.

Xatırladaq ki, SSRİ kimi qüdrətli cahangir dövləti binövredən dağıtmaq və yaradılmış yeni siyasi şəraitdə Qafqazdan başlayaraq Voronej də daxil olmaqla geniş coğrafiyanı əhatə edən "Böyük Armeniya" mifini Eçmiadzində (katolikos Vazqenin 1988-ci ildə erməni xalqına olan yuxarıda verdiyimiz çağırış-müraciətə diqqət yetirin) tərtib edilmiş xəritədən torpağa köçürmək məqsədilə N.S.Xruşçov kimi istə'dadsız, əyyaş və bivec bir insanın hakimiyyətə gətirilməsində Amerikanın və Avropanın qüvvətli dövlətlərinin siyasi və maliyyə dəstəyi ilə dünya erməni diasporunun hərəkətə gətirdiyi Kremlin qoca tülküsi, bolşevik-daşnak Anastas Mikoyanın (bu dövrdə Kremlin daşnak-bolşevik guruhunu Naxçıvan iddiasını çox ciddi şəkildə qaldırırsa da, Kars müqaviləsi keçilməz baryerə çevrildi) məkrli fəaliyyəti 1988-1990-cı illərdə baş vermiş qanlı hadisələrə geniş yollar açmış oldu.

Arxalarında güc, qüvvət dayandığını gören erməni müəllifləri, o sıradan A.A.Martirosyan, qədim ümumtürk tarixinə «erməniçilik» gözü ilə fərdi yanaşdıqlarına görə, eyni problem ətrafında fikir söyləyərkən təbii ki, ziddiyətli və dəyişkən konsepsiyalarla çıxış edirlər.

Məsələn, A.A.Martirosyan qarşıdakı səhifədə «Ayrarat çarlığı» iddiasını unudur, təkrarən əvvəlki «Urartu-Armeniya» konsepsiyasına qayıdır. O, fikrinin "təsdiq"i baxımından görkəmli tarixçi arxeoloq M.V.Nikolskini özünə

¹ İrəvan şəhərinin ətrafında Abovyan və başqa mikrorayonlar, habelə ən böyük kənd təsərrüfatı sahəsi olan Noyanberyan, Oktemberyan, Armaş kimi rayonlar həmin illərin mühacir köçkünləri hesabına inşa edilmiş, İcevan, qədim Söylən (Əzizbəyov), Paşalı rayonları daha da genişləndirilmişdir.

söykənəcək etməyə çalışır. Ancaq rus arxeoloqu iki başlı fikir söyləyir. O, yazır: «... Qədim Armavirin-Armeniyanın (əslində Biaini nəzərdə tutulur - Ə.T.) arxaik dövründə yüksək əhəmiyyəti haqqında rəvayətlər bu ölkənin elə bir tarixi dövrü ilə bağlıdır ki, onun əsas siyasi mərkəzi Tuşpa (Van) şəhərində Urartu tayfası¹ məskunlaşmışdı, Armavir isə yerli mərkəz idi».²

Burada təhlil və sübuta ehtiyac yoxdur: Biaini Armeniya deyildir, ölkə əhalisi də Dağlıq Altaydan köç etmiş «Bia» adında Türk tayfalarıdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, erməni və ermənipərəst tarixçilər kiçik Arme (Şupria) vilayətinə Yeni Babil mətnində verilmiş "Ura-aş-tu-ru" ("Urartu") adını Biaini ölkəsinə istinad edərək onu tez-tez işlədirlər, sanki dövlətin əsil adı olan Biainini xatırlatmaqdan qorxurlar. Bu da səbəbsiz deyildir. Çünki Venesiya mxitaristləri Avropa tarixçilərinə «Böyük Armeniya» tarixi yazmaq üçün sifariş verərkən materiallar məqsədli olaraq çaşdırıcı «Urartu-Armeniya» kontekstində hazırlanmışdı. Bu mə'nada da ədəbiyyatda «Biaini tayfaları» əvəzinə tarixin tanımadığı «Urartu tayfaları» sözü işlədilir. XIX əsrin əvvəllərində mxitaristlər haradan bilərdilər ki, XX əsrdə alimlər tərəfindən daş yazılar tapılacaq, görkəmli mütəxəssislər həmin daşların «dili» ilə məkrli erməni keşişlərinin fırıldaqlarını aşkarlayacaqlar.

Erməni kilsəsinin sözün əsil mə'nasında Avropa tarixçilərini aldadaaraq «Urartu-Armeniya» paralelində nişan verdiyi ölkə qədim yazılarda, habelə ölkə çalarının yazılarında «Biaini» namında tarixin daş yaddaşına çevrilmişdi. Başqa sözlə, ölkə əhalisi öz vətəninə həmin yazılarda nə «Urartu», nə «Armeniya», nə də «Urartu-Armeniya» adı ilə birçə yerdə də olsa, qətiyyənlə xatırlamır. Bu da sübut edir ki, ona hansı ad verilir verilsin Biaini Türk ölkəsinin o dövrdə adı və ictimai-siyasi varlığı kimseyə, hətta qonşulara belə mə'lum olmayan erməni babaları ilə, dövlət qurumu baxımından, heç bir əlaqəsi olmamışdır. Bu haqda əvvəldə kifayət qədər danışılır.

Məsələ Armavir şəhərinə gəldikdə, erməni təəssübkeşi İ.Şopen onu Biaini çarları deyil, «Böyük» ləqəbli Arsaklı çarı tərəfindən inşa edildiyini yazır.³ Eyni fikir M.Xorenskinin ən'ənələrini davam etdirən bə'zi erməni müəlliflərində də səslənir.

Təkcə bir erməni müəllifindən gətirdiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, qraf Uvorovun keşiş rəvayət ədəbiyyatından gələn Armavir şəhərini Qərbi Azərbaycanda məqsədli axtarması, siyasi baxımdan nə qədər təbii idisə, geoloji axtarışların uğursuzluqla nəticələnməsi də bir o qədər qanuna uyğun idi. Elə buna görə də akademik N.Y.Marrın başçılıq etdiyi ekspedisiya ideoloji mərkəzin qəti göstərişlərini reallaşdırmaq üçün yollar arayır. O, yazır: «Aninin öyrənilməsi bizim üçün şəhər həyatının arxaik quruluşu ilə, o cümlədən, onun su təminatı ilə əlaqədar şübhəli həyəcanlarımızı üzə çıxartdı.

¹ Tarixdə «Urartu» adında tayfa olmamışdı. Qaynaqlarda "Bia" adlı tayfa qeyd alınmışdır. "Biaini" ölkəsinə məqsədli, lakin əsassız olaraq verilmiş «Urartu» adı ətrafında tarix və tarixilik kontekstində ətraflı araşdırma aparılmışdı.

² A.A.Martirosyan. Göstərilən əsəri, s. 8.

³ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.107-108.

... Aramsız bol su axını olmadan Ayrarat vadisində həyat təsəvvür oluna bilməz. Nə Araz, nə də, əlbəttə ki, Azat (Azərbaycan türklərinin «Aza» ölkə adını yaşadan və həmin ərazidən axan çaydır. «Aza» sözünün sonuna «t» hərfi keşiş müəlliflər tərəfindən əlavə edilmişdi – Ə.T.) Ayrarat vadisi hüduqlarında o dövrdə suya olan tələbatı ödəyə bilməzdi».¹

Bəs bu itmiş şəhərlərin əhalisinin su təminatı necə olmuşdu?

N.Y.Marr son nəticəyə gəlir ki, əlbəttə, haradasa sün'i su hövzələri yaradılmadan Ağrı dağı vadisində keşiş müəlliflərin «tarix» kitablarında iddia edilən abadlıqları kiçik çay axarı ilə təmin etmək mümkün deyildir. Buna görə də fasiləsiz güclü axınla gələn su sistemini aşkarlamaq məqsədi ilə ekspedisiya Qərbi Azərbaycanın şimalından sıralanıb keçən Alagöz (N. Marr bu dağları keşiş ədəbiyyatında rəvayət çarı Qexamin adına nişan verildiyi üçün onları Qexam dağları adlandırır) dağlarında ciddi axtarışa başlayır. Nəhayət, ekspedisiya yerli xalq arasında ata-babadan «Yeddi qardaş arxı» adı ilə tarixin qan yaddaşına çevrilmiş suvarma sistemə rast gəlir. N.Marr tapıntı ilə əlaqədar yazır: «Bu arx özünün axarının aşağı hissəsində 21 tərənin və 21 dərənin eniş və yoxuşlarının yanından keçirdi. Ermənəcə və türkcə «Yeddi qardaş arxında»² rast gəldiyimiz qurğunun Artaşatı, yaxud Divini, ya da çar sarayını, onun ətrafını təmin etmək məqsədi ilə tikildiyini təsdiq etmək üçün hələlik əsasımız yoxdur».³

Deməli, kilsə rəvayətlərində nişan verilən Ani, Divin, Artaşat və başqa «mədəni mərkəzlərin» gerçək tarixdə «mövcud olmalanna» inandırmaq üçün kəşfiyyat bu abadlıqlara həyat verən güclü su ambarının, yaxud ambarlarının yerlərini müəyyənləşdirməli idi. Buna görə də «Yeddi qardaş arxı» haqqında olan mə'lumat əsas verir ki, ekspedisiya 1910-cu ildə su təchizatı mənbələrini tapmaq üçün işə başlasın.

Az keçmir ki, arxeoloqlar Alagöz dağında «Toxmaq gölü»⁴ adında Azərbaycan türklərinin qədim maddi-mədəniyyət tarixini yaşadan su ambarı aşkar edirlər. Tale N.Marr ilə bərabər eyni ekspedisiyaya başçılıq etmiş Ya.İ.Smirnovun üzünə gülür; o, yerli Türk soylu əhalinin yaylaq yerlərində – çadırlı obalarda «Daş balıq-Əjdaha» abidələrinə rast gəlir. Bu haqda qarşıda ətraflı danışılacaqdır.

Xatırladaq ki, «Daş balıq-Əjdaha» abidələri ilə əlaqədar olan mə'lumatlar tarix, arxeologiya və mifologiya sahəsində tanınmış görkəmli dünya mütəxəssis alimlərini hələ xeyli əvəllər ciddi düşündürürdü.

Bu işlə əlaqədar semitdilli xalqların coğrafi ərazilərində çox ciddi cəhdlə aparılmış arxeoloji axtarışlar uğursuzluqla nəticələnmişdi. Y.İ.Smirnov bu haqda yazırdı: «Suriyalılarda və başqa semitdillilərdə balıq inancı ilə əlaqədar mə'lumatlar çoxdan toplansa da, onlarda «Daş balıq» aşkarlanmamışdı».¹

N.Y.Marr tapılan abidələrin dünya maddi-mədəniyyət tarixində birinci dərəcəli əhəmiyyətini qeyd edirdi.² Bu baxımdan Qafqaz Oğuz Albaniyasının siyasi-inzibati coğrafiyasının Qərb hüduqlarına şahidlik edən aşkarlanmış Oğuz qəbirlərinə, habelə onların yaşayış tərzini və məişətlərini şərtləndirən və inanclarından xəbər verən 24 «Daş balıq-Əjdaha» abidələri (Bu əvəzsiz tapıntılar «Kitabi-Dədə Qorqud»da dastanlaşmış 24 Oğuz tayfasının daşlaşmış qədim Qafqaz tarixini öz sayında da günümüzədək yaşadır) bu günə qədər istər mə'lum düşmən ölkələrin, istərsə də adı «bizdən» olan nankor tarixçilərin siyasi məqsədlə qəbul etmədikləri bir həqiqəti – Azərbaycan türklərinin Oğuz babalarının Ön Qafqazın «ilk antropoloji insanları» (Seçenov) olduqlarını təsdiq edirlər.

Bəs nəhəng qaya parçalarını yonaraq, ona «Daş balıq» şəkli verən tişə ustasının bu abidələri yaratmaqda məqsədi nə idi və onlar etnomənsubiyyətə hansı inanc kökə bağlı olmuşlar?

Əvvəla, «Avesta» əhli olan mə'mar mənsub olduğu yerli əhalinin babalardan gələn inancının-Su, Bolluq və Məhsuldarlıq ilahəsi Ardi-Sura Anahidin mifoloji rəmzlərindən birini yaratmışdır.

İkincisi, N.Marrın fikrincə, ambara yığılmış su ehtiyatından düzgün istifadə etmək üçün suyun sistemə – arxa buraxılan hissəsində güclü axarın qabağını saxlamaq üçün bənd vəzifəsini yerinə yetirən nəhəng «Daş balıq» qoyulur, canlı balıqda olduğu kimi, onun «qəlsəmələrindən» şülüz-tənzimləyici məqsədi ilə istifadə edilir.

Problemimiz üçün maraqlı cəhət odur ki, N.Y.Marr bu su ambarını inşa edən yerli əhalinin etnomənsubiyyətinə şahid olan ada («Toxmaq gölü») və «Daş balıq» etnoinancının erməni babaları ilə heç bir əlaqəsi olmamasına (bu haqda qarşıda ayrıca danışılacaqdır) bilərəkdən göz yumaraq, Azərbaycan türklərinin bu qədim tarixini 1828-ci ildən sonra Qafqazda yerləşdirilmiş Rus çarının hamiliyində yaşayan bir ovuc köçkün və dilənçi erməni ailəsinin şəxsinde ümumerməni tarixi kimi qələmə verir.

Xatırladaq ki, erməni mifoloji ədəbiyyatında («Vipasank» eposunda) «Vişaplar», yəni «Əjdahalar», başqa sözlə, «Daş Əjdahalar» adı ilə «Daş balıq» abidələrinə işarə edirlər.³ Qarşıda erməni mifologiyasından danışar-

¹ N.Y.Marr və Ya.İ.Smirnov. Əjdahalar (Vişaplar). L., 1931, s.80.

² Müəllifin aydın bir şəkildə Azərbaycan türklərinin çağdaş dilində səslənən bir ifadəni («Yeddi qardaş arxı») o dövrdə Azərbaycanda dövlət yazısı olan Ərəb qrafikasında (əski əlifbada) olduğu kimi qeydə alandan sonra, həmin sözləri açıq-aşkar "erməni dilinə" də aid etməsi, bu başdan ekspedisiyanın gələcək saxta nəticəsindən xəbər verir.

³ N.Y.Marr. Göstərilən əsər, s.81.

⁴ Kiçik Asiyadan Van gölü ətrafı əyalətlərdən öz terroristlərinin gülləsindən, onların aramsız, qətil və qəretindən canını xilas etmək üçün Rus imperatorluğunun ilk təklifi ilə Qafqaza köçün, yeni məskəndə özlərini sərbəst hiss edən ermənilər «Toxmaq gölü» adını əvvəllər «Van gölü», daha sonralar «Vanki-liç», yəni «Monastır gölü» namında qələmə almışlar.

¹ Y.İ.Smirnov. – N.Y.Marr və Y.İ.Smirnov. Vişaplar. c.1, L., 1931, s.9.

² N.Y.Marr. Göstərilən əsər, s.74.

³ «Vipasank» adlı erməni eposunda son Maday çarı Astıyaqı Zərdüşti inancına əlaqədar «Əjdaha» namında rəmzləşdirirlər və onun mənsub olduğu Mar/Maday/Maq tayfa birliyini «Əjdahalar» («Vişaplar») adlandırırlar.

kən tam aşkar olacaq ki, Rus çarının canlı ideoloji mexanizmləri – alim təbələri Azərbaycan türklərinin tarixini saxtalaşdırmaq yolu ilə Qafqazda İmperiyanın «erməni» adında dayaqını yaratmağa çalışırlar. Bu baxımdan N.Y. Marrın «Daş balıq», mifoloji anlamda «Daş Əjdaha» («Vişaplar») ilə əlaqədar yaylaqda yerli Türk əhalisindən eşitdiyi hadisələr olduqca gərəklidir. Həmin məskənlərin ta əcdaddan günümüzdə qədər Azərbaycan türklərinə mənsub olduğunu sübut edən xatirələri olduğu kimi veririk:

«Mən bu yerlərdə köçərilliklə məşğul olan tatarın (Azərbaycan türkünün-Ə.T.) hekayətini misal gətirmək istəyirəm, çünki onun sevmədiyi erməni arximandritin əleyhinə yönəlmiş tendesiyalı şərhində yerli təbii şəraitlə bağlı son dərəcə dəyərli məlumatlar var. O, nağıl edir: «Böyük keşiş (yəqin ki, söhbət Qexard arximandriti Vartandan gedir) bu sahəni Cənub tərəfdən hasara aldı və Sərdar bulağından suyu bura axıtdı. Bu suyun gücü ilə Cənub-Şərq tərəfdə gölün üzərində dəyirman işləyirdi. Oradan Sərdar bulağının sularını gölə apararıq arx vardı. Elə indi də arxın yolu nəzərə çarpır. Lakin indi su «Qızıl ziyarət» dərəsinə axır. Əşrəf bəy böyük keşişin əleyhinə iş qaldırdı və həm gölü, həm də onu su ilə təmin edən arxı məhv etdi. Son vaxta qədər arx və göl saz vəziyyətdə idilər».¹

N.Y.Marr yaylaqda qonağı olduğu ikinci şahidi də xatırlayır. O yazır: «Daim yay köçünü buralara gətirən Hacı Hüseyn Vəliyevin dediyinə görə, arxın gətirildiyi bulağın adı Sərdar bulağı yox, Şah bulağıdır. Yəne onun sözlərinə görə, indi həmin bulağın suyunun axdığı «Qızıl ziyarət» dərəsi «Quru Selav»,² həmçinin «Arxaşan» adlanır».³

N.Y.Marr heç bir arxeoloji iş aparmadan gördüklerini və yerli Türk əhalisindən eşitdiklərini özünə sərf edən qaydada «saf-çürük» edərək, «mənə elə gəlir ki», «ola bilsin ki» ifadəli fərziyələrlə aşağıdakı nəticəyə gəlir: «Mənə elə gəlir ki, buna risksiz cavab vermək olar: Toxmağan gölü («Toxmaq gölü»-Ə.T.) Ayrarat⁴ düzənliyində dövlət heyətinin çiçəkləndiyi dövrdə erməni çarları (adlarını çəkmir Ə.T.) tərəfindən qurulmuşdu. Şah bulağından, başqa sözlə desək, çar bulağından və digər bulaqlardan gölə yığılan sular müntəzəm şəkildə su ilə təmin etdiyi rayonun tələbatını aramsız olaraq ödəmək üçün Azat (qədim «Aza» ölkə adımızı yaşadan çay adıdır – Ə.T.) çayına yönəldilirdi. Azatdan su arxla, ola bilsin ki,

¹ N.Y.Marr. Gösterilən əsəri, s.83.

² Selav – Azərbaycan Türkü dilində güclü yağış axınının açdığı arxabənzər su yatağına deyilir. Başqa sözlə, «Selav» dilimizdə «Sel axıdan» mənasında işlədilir. «Quru selav» anlamı həmin yatağın güclü yağış axınından sonra suyu tamamilə çəkilmiş «Quru çay» «heyatına» işarədir.

³ N.Y.Marr. Vişaplar, s.83.

⁴ «Ayrarat düzənliyi» rəvayətdə təsvir edilən Assuriya şahzadəsi Samiramida və Biaini şahzadəsi Ayrarat arasında baş vermiş macərəli döyüş hadisəsindən sonra xatirələrdə yaşadılmış ərazinin adıdır. M.Xorenski həmin məkanı Kiçik Asiyada yerləşdirir. N.Marr ekspedisiyanın nəticələrini gələri ermənilərin adına yazmaq və onlara «Qafqaz evi» tikmək üçün açıqdan-açıq «Ayrarat düzənliyi»ni Azərbaycan türklərinin Qafqaz torpaqlarında lokalizə edir.

«Yeddi qardaş arxı» ilə axaraq, ola bilsin ki, o cümlədən, Artaşat, sonra Divin və hər şeydən əvvəl çar sarayını su ilə təmin etmək nəzərdə tutulurdu. Lakin erməni Arşaki¹ çarlarının işi istifadə ilə məhdudlaşdı mı?»

Göründüyü kimi, müəllif rəvayətdə adları səsləndirilmiş nə Artaşatın, nə də Divinin yerləşdiyi coğrafi ərazi və onların su təchizatının əsas mənbəyi haqqında qəti arxeoloji fikir söyləmir.

Qraf A.S.Uvarovun «Armavir» uğursuzluğundan sonra, N.Y.Marrın Artaşat və Divin haqqında fərziyə və mülahizələrlə gəldiyi dolaşiq nəticə Qərbi Azərbaycanla əlaqədar ideoloji mərkəzi mə'yus etdi.

Əvvəla, dedik ki, N.Marr məsələ ilə bağlı maddi sübutlar söykənərək dəqiq elmi nəticəyə gəlməli idi. Əksinə, o, Qafqazın qədim tarixinə alim mövqeyi ilə deyil, məsələnin, sanki səyyah olaraq, «mənə elə gəlir ki», «ola bilsin ki» subyektiv mülahizə və fərziyələrlə ermənilərin xeyrinə həll etməyə çalışır, ancaq fikrin sonunda Artaşat (əvvəldə dedik ki, Strabon Artaksatı Qafqazda deyil, Kiçik Asiyada yerləşdirir) və Divini (M.Xorenski Kiçik Asiyada lokalizə edir) «erməni Arşakileri»nin tarixi dövrünə aid edərək mövzu ilə əlaqədar bizim konsepsiyamızı istəsə də, istəməsə də təsdiq edir: «Türksüz Qafqaz» siyasətinin İmperiya ideoloqları qaçqın və köçgün erməni xalqının tarixini Biaini və Part dövlətlərinin mə'lum hakimiyyət tarixləri əsasında yazmışlar.

İkincisi, «Daş balıq-Əjdaha» abidələri, habelə N.Marrın adlarını çəkdiyi «Toxmaq gölü», «Sərdar bulaq», «Şah bulaq», «Qızıl ziyarət», «Azat», «Quru selav», «Arxaşan», «Yeddi qardaş arxı» və s. yerli xalqın maddi-mədəniyyət tarixi ilə əlaqədar sözlər və arxeoloji abidələr ermənilərin deyil, Azərbaycan türklərinin netnolekskonuna məxsus canlı tarixdirlər. Bu, qaçılmaz, inkaredilməz reallıqdır!

Üçüncüsü, bütün bu deyilənlər, xüsusən su axıdılan xəttin çox aydın şəkildə Azərbaycan Türkü dilində və əski əlifbada (Ərəb yazısında) «Yeddi qardaş arxı» adında qeydə alınması, eyni zamanda, ekspedisiyanı maraqlandıran tarixi dövrü Part imperiyasının Kiçik Asiya və Qafqaz əyalətlərində hakim olmuş Arsaklı valiləri ilə əlaqələndirilməsi məsələyə aydınlıq gətirir.

N.Marrın «Azat» çay adını çəkməsi bizim fikrimizi geriye – daha qədimə qaytarır.

¹Buradan mə'lum olur ki, ekspedisiya öz işini erməni keşiş müəlliflərinin, xüsusən M.Xorenskinin rəvayətlərə əsasən verdiyi xəbərlər əsasında qurmuşdu. Çünki N.Marr da Part imperiyasının müvəqqəti hərbi-inzibati ərazisinə daxil edilmiş Qafqaz Oğuz Albaniyasının qərb əyalətlərində yaradılan Arsaklı valiliyinin qədim keçmişinə «Armeniya» tarixi kimi yanaşır. Göründüyü kimi, burada rus arxeoloqlarının su mənbəini axtardıkları qədim şəhərlər ümumtürk tarixinin Part İmperiyası dövrünə aid edilir. Lakin M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə verilmiş başqa bir rəvayətdə «Atarpatena əsilzdəsi» «Mar Artashes» Armini valiliyini müstəqil çarlıq elan etdikdən sonra ərazisi Kiçik Asiyada yerləşən ölkənin ilk mərkəzi şəhəri «Armavirin», sonra guya Hannibalın təklifi ilə inşa etdirdiyi «Artaşat»ın adı çəkilir. Bu bərdə əvvəlki fəsillərdə ətraflı danışılmışdı və maddi sübutlarla gələn nəticələrdən də aydın olur ki, kilsə ədəbiyyatı əsasında erməni xalqına «qədim Armeniya tarixi» yazan, hətta N.Marr kimi görkəmli alimlər də ziddiyyətli kilsə rəvayətləri arasında anlaşılmaz dolaşığına düşmüşlər.

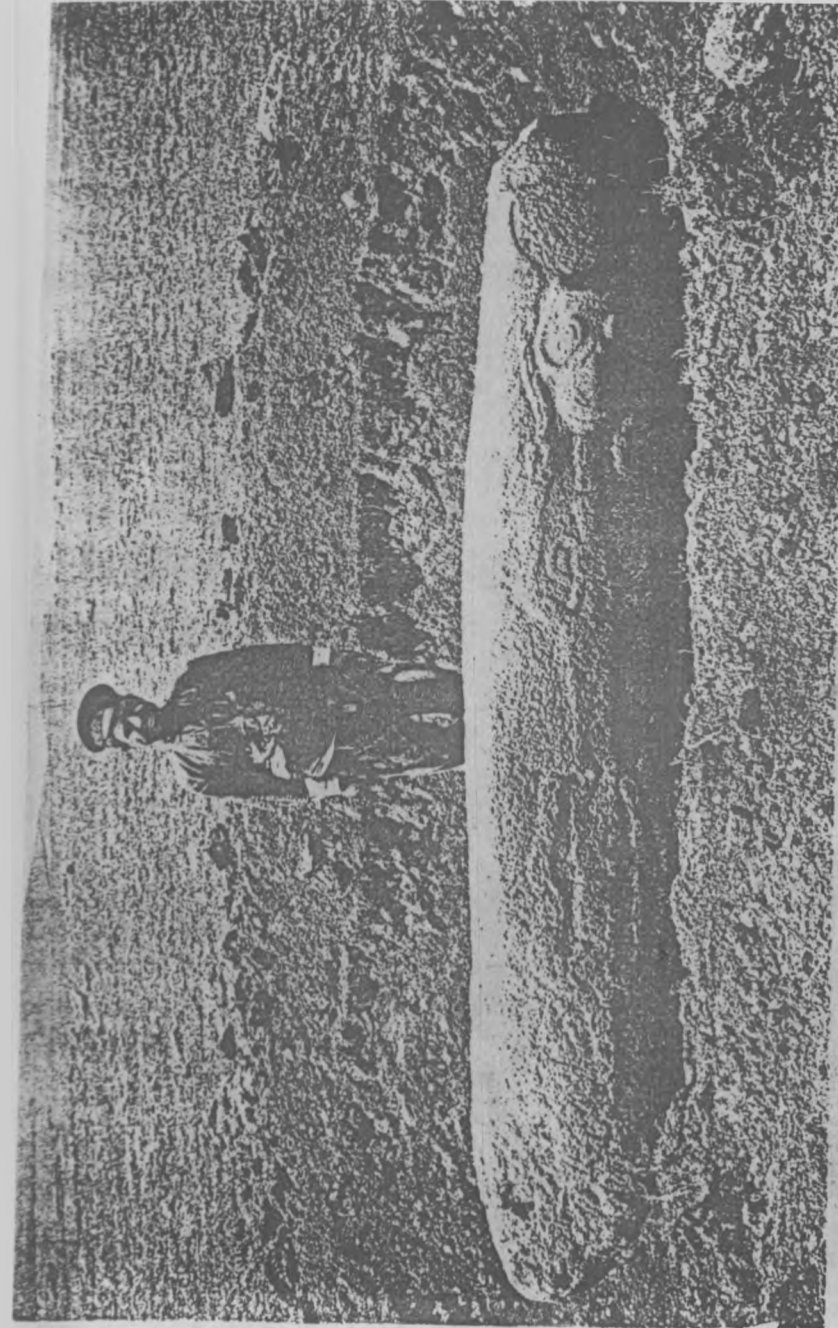
Biz yuxarıda söylədik ki, Biaini yazılarında çar Arqışti «Aza» adında «düşmən ölkəsi»ni xatırlayır. Erməni arxeoloqu A.A. Martirosyan da Ağrı dağı vadisində Araz çayının hər iki sahili boyu üzə Şarura doğru uzanan qədim Aza ölkəsini biainilər tərəfindən işğala məruz qalmasından və onun atəşlər içərisində yerlə yeksan edilməsindən danışır.

M.Xorenskidə də ölkənin «Aza» adı «Azat» şəklində xatırlanır. Qət'iyyəti şübhə ola bilməz ki, erməni keşiş ədəbiyyatında «Azat» formasında qeydə alınmış ölkə adımızı yaşadan «Aza» çayının sonuna daha sonralar həmin ərazilərə gətirilib yerləşdirilmiş mühacir ermənilər «t» hərfini artırmaqla onu «erməniləşdirmək» istemişlər. Lakin bircə həqiqəti anlamaq istəməmişlər ki, hər iki söz (Aza/Azat) Azərbaycan türklərinin dil təfəkkürünə məxsus etnolinqvistik – semantik vahidlərdir.

Yuxarıda problemin tələblərinə uyğun, qısa da olsa, söylədiklərimizə yekun olaraq o nəticəyə gəlirik ki, Biaini çarları əhalisi M.Xorenskinin «Mar» adlandırdığı yerli türklərdən ibarət olmuş Aza ölkəsini işğal etmiş, ərazisində ilk mühafizə dayaq qalası olan «İrpuni»ni (ermənilərcə «Erbuni»?) saldırmış, onun ardınca burada yerli əhəlinin gücü ilə geniş şəhərsalma, suvarma və s. işlərinə başlamışlar.

Azərbaycan türklərinin qədim tarixini Qafqazdan silməyə çalışan Rus imperatorluğu ta XVIII əsrdən başlayaraq, günümüzdə qədər daha fəal, daha ardıcıl şəkildə istər arxeologiyanın, istər mifologiyanın, istərsə də çirkəbli siyasətin riyakar və xəbis dili ilə qalaq-qalaq kitablar yazsalar da, bütün bu deyilənlər sübut edir ki, tarix tarixliyində qalır, qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarının qanuni varisləri olan Azərbaycan türkləri bu gün də öz əcdad torpaqları üzərində təkzibedilməz ulu bir tarixi yaşadırlar.

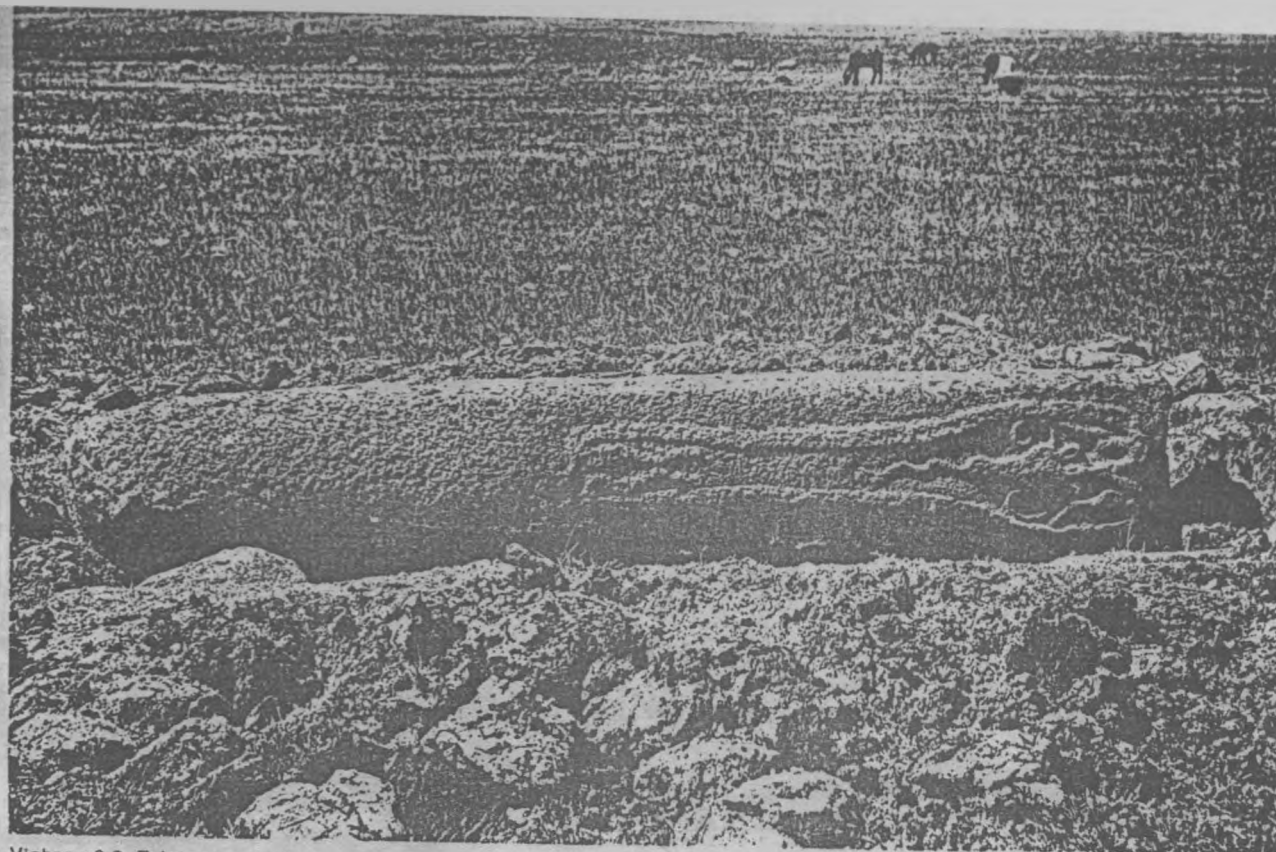
Bu baxımdan xüsusən Qafqaz Oğuz Albaniyasının daşlaşmış inanc tarixini əbədləşdirən 24 «Daş balıq- Əjdaha» («Vişaplar»– «Əjdahalar») abidələri və Oğuz qəbirləri ermənilərə və gürcülərə uyduurulmuş «Qafqaz evi» ilə əlaqədar İmperiya siyasət «tarixi»ni təkzib edirlər.

Vişap № 6. Relief sur le ventre. Ajdaha-yurt
Зишан № 6. Рельеф на брюхе. Аюдага-юрт

Үішар № 6. Аждаһа-урт
Вишар № 6. Аждага-юрт

Үішар № 2. Токмаган-гуеул
Вишар № 2. Токмаган-гель

b. Détail (tête de buffle) d'un vichap de Tokmagan-gueul
Деталь (голова буйвола) на вишапе из Токмаган-гель

Mövzumuz üçün olduqca dəyərli ilkin fakt odur ki, bu abidələrin hər birinin üzərində Azərbaycan türklərinin babalarına məxsus Zərdüşti inancla bağlı müqəddəsliyi tarixləşdirən ayrı-ayrı rəmzi- mifoloji obrazlar oyulmuşdu. Aşağıda apardığımız araşdırmalardan tam aşkar olacaq ki, bu inanc rəmzlərinin əksəriyyəti indiki Gürcü Respublikası ərazisində yerləşən qədim Mesxet Türk tayfalarının adını yaşadan Mesxet şəhərində XI əsrə aid inşa edilmiş Svetixoveli (Çay qovşağı) kilsəsinə daxil olmaq üçün Atəşgaha aid giriş qapısının sağında və solunda Od/Atəş tariximizi yaşadan müqəddəs Buğanın kəllə baryeflərini tamamlayan «Avesta» tişə məktəbinin daşları dilə gətirən yazısız deyimləridir.

Ya.İ.Smirnov «Daş Balıq – Əjdaha» abidələrinin üzərində oyulmuş Zərdüşti inancla bağlı başqa rəmzlərlə yanaşı «Buğa kəlləsi», «Buğa dərisi», soyulmuş dəri üzərində Buğanın kəlləsinin və qabaq ayaqlarının təsviri ətrafında geniş fikir söyləyir. O, nəticə olaraq yazır: "Bütün stellanın (daş abidənin – Ə.T.) üzərinə örtülmüş dəri təsviri, mənə elə gəlir ki, Allaha qurban kəsilmiş Buğanın dərisidir".

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından da məlumdur ki, Qafqaz Oğuz tayfaları Tanrısına qurbanlığı buğadan, nə dəvədən kəsərmişlər. Bu mərasim ən hündür dağın başında icra edilmişdir.

Bu baxımdan ilahə Anahidin şərəfinə hündür dağların qoynunda yaradılmış «Daş balıq» abidələrinin üzərlərində Səma Tanrı Ahura-Məzdanın rəmzlərindən olan Buğa müqəddəsliyinin xatırlanması "Avesta" məntəzəli məktəbinə mənsub tişə ustasının ağına gələn təsadüfi məqamın nəticəsi deyildir.¹

N.Marr da ümumən Qafqaz dağ silsiləsində, o sırada yerləşən "Göyçə gölü" və "Tokmağan gölü" (bu gün Gürcü Respublikası ərazisində) ətrafında tapılmış «Daş balıqların» - «Vişapların» bənzərliyindən, onların üzərinə Zərdüşti Tanrının rəmzi olan Müqəddəs Buğa dərisinin sərilmiş vəziyyətdə təsvir edilməsindən danışır.²

Y.İ.Smirnov da yazır ki, «Əjdaha yurtdan» (Alagöz dağ silsiləsində) tapılmış abidələrin bənzərini (soyulmuş buğa dərisi üzərində buğanın kəlləsi və qabaq ayaqlarının təsviri) Axaltsixa³ şəhərinin yaxınlığında aşkarlamışlar.

¹ Y.İ.Smirnov. Göstərilən əsəri, s.63.

² N.Y.Marr. Göstərilən əsər. s.18.

³ Qafqaz Oğuz Albaniyasının bu əraziləri «Gürcü Respublikası» adlandırılanadək əvvəli Mesxet şəhərindən başlayan Mesxet dağ silsiləsi boyu Cavaxet dağ ətəyi də daxil olmaqla məskunlaşmış Türk tayfaları ən qədim dövrdən "Mesxetlər" adlanmışlar.Sovet Gürcüstanı dövrü Mesxet tayfalarının qədim tarixini "gürcüləşdirmək" (nə qədim,nə orta əsrlər dövr tarixi "Gürcü" eponimini tanımır) məqsədilə Cavaxet dağlarının coğrafiyasında beş rayonda yaşayan mesxetləri "Axaltsxi-Axaikala" uydurması ilə sənədləşdirdilər.Bundan sonra Gürcü tarixçiləri Kürə Araqvi çaylarının arasında yerləşən Mesxet şəhərini gah L.Mrovelinin qələmə aldığı rəvayət şəcərəsində guya çağdaş gürcülərin "əcdadı olmuş" mifik Kartlosun şərəfinə "Kartveli",gah da Navuxodonosorun İver çayı sahillərindən (ölkə sonralar "İspaniya" adlandırılmışdı) hərbi əsir olaraq gətirib Yerusəlimin qumsal səhrasında məskunlaşdırdığı İver əhalisinin adı ilə "İveriya" adlandırdıqları "çarlığın" "qədim mərkəzi" kimi qələmə vermişlər.Bununla da qədim Türk tayfalarının abadlığı olmuş Mesxet şəhərinin tarixi də,onun arxeoloji mədəniyyəti də "gürcüləşdirilmişdi".Başqa səbəblərlə yanaşı,elə bu-

Bütün bunlar əsas verir söyləyək ki, qədim Mesxet Atəşgahının hoyo-
tində inşasını XI əsrə aid etdikləri Svetisxoveli ("Çay ayrıcı") kilsəsinə giriş
kimi istifadə edilən Zərdüsti mə'bədin girəcəkdir qapısının sağında və solun-
da Atəşgah hamısı Buğanın kəllə bəryeqləri və «Daş balıq – Əjdaha»
abidələri üzərində təsvir edilmiş Buğa dərisi, Buğa kəlləsi və bu sıradan
olan başqa təsvirlər qədim tarixin canlı şahidlərinə çevrilərək sənətin öl-
məz dili ilə dünya mədəniyyət tarixində əvəzsiz yeri olan bu abidələri
ümumi vahid bir kontekstdə «Avesta» tişə məktəbinə bağlayırlar. Günü-
müzə qədər yaşadılmış bu abidələr Qafqaz Oğuz Albaniya əhalisinin
(müqəddəs «Kitabi- Dədə Qorqud» abidəmizi yaradan müdrik aqillərini-
zin üstündə kökləndikləri nəsil ağacı) Zərdüsti tarixini daş yaddaşa çevirmişlər.

Bu baxımdan həmin dövrdə rus arxeologiyasında böyük nüfuz sahibi
olmuş M.M.Kovalevski də «Daş balıq - Əjdaha» abidələrini Zərdüştilik
inancı ilə əlaqələndirirdi.¹

Qafqaz oğuzlarının bu müqəddəs tarixinə şahidlik edən başqa qiy-
mətli arxeoloji tapıntılar da mə'lumdur.

Azərbaycan türklərinin qədim məskənlərindən aşkarlanmış yuxarıda
adları çəkilən Zərdüşti inanc mədəniyyət nümunələri ulu Qafqaz oğuzları-
nın mə'nəviyyət və məişət tarixinin təkzibedilməz şahidləridir. Aşağıda
haqqında söhbət gedəcək Alagöz dağlarında aparılan arxeoloji qazıntı
nəticəsində aşkarlanmış Oğuz qəbirləri də fikrimizi subut edir. Marahılı cə-
hət odur ki, Azərbaycan türklərinin daşlaşmış tarixini yaşadan bu abidələr
eyni məskəndən tapılsalar da, Y.İ.Smirnov Oğuz qəbirləri və « Daş balıq»
abidələri arasında yad bir sədd qoymağa çalışır. O, yazır: «Alagözde və
ümumiyyətlə Ermənistan² yaylasındaki mənim oğuzların qəbirləri adlanan

na görə də Stalin-Berya Kremli yeni-yeni əsası qoyulmuş "Mesxet-gürcü tarixi"nin saxta
pərdəsi yırtılmasın deyər, Mesxet Türk tayfalarını qədim əcdad yurdundan "Axaltsxi" adı ilə
sürgün etmişdi. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin ikinci tərəfi qəddar bolşevizmin ümu-
mən türklərə qarşı çevrilmiş qanlı bir səhifəsini təşkil edir.

II dünya müharibəsi illərində onlar qan, din, dil qohumları olan Osmanlı türkləri ilə birləş-
məyindən ehtiyatlanan qət'i Türk düşmənləri Stalin-Mikoyan birliyinin (gürcü eser-mənşevik
və erməni daşnak birliyinin) icad etdiyi müdhiş Türk soyqırımı maşınının qəddar hökmü
səzsiz yerli əhalini bir neçə gün ərzində pəncərələri və qapıları tikanlı məfillərlə bərkidil-
miş mal-qara vaqonlarında, xüsusi öyrədilmiş sərhəd «avçarka» cinsli itlər yedəklərində
rus, gürcü və erməni millətindən olan hərbiçilərin ciddi rejimi altında Orta Asiyanın heç tər-
fə aman yetməyən susuz yanar qumlu səhrasına çıxdıq olaraq tulladı. Bütün yaşayış
şəraiti ilə insan gözələn Mesxet türklərinin isti ocaqlarına «Stalin – Mikoyan Türk soyqır-
ımı konveyri»nin (1920-ci illərdə təşkil edilmiş bu ölüm konveyri «SSRİ-də yaşayan Türk-
dilli xalqların ədəbiyyatında və mədəniyyətində pantürkizmi və panislamizmi ifşa edən təş-
kilat» adlandırılan qaragüruh ideoloji terrorist bandanın qarayaxması əsasında fəaliyyət gös-
tərdi. 1937-ci ildə ideoloji tənqidatla xalqımızın seçmə ziyalıları məhvə məhkum edən bu təşki-
latın başında qulağı kəsik Andronikin yavəri Arşaruni adlı Türkün qəddar dayanırdı) hamilliyi ilə
1942-ci ildə İrəndən aldadıb gətirilmiş "hay" adlı yeni şeytan tövəmələri yerləşdirildi.

¹ Y.İ.Smirnov. Göstərilən əsər, s.64.

² Erməni və ermənipərəst tarixçilər tərəfindən Türk tarixi saxtalaşdırılaraq, Kiçik Asiyadan
keçən qədim Tavr dağ silsiləsi Türk tayfa adı ilə deyil, «erməni» adı ilə nişan verildiyi kimi,

nəhəng daşlar haqqında oxuduğum çoxsaylı mə'lumatlar bu daşlarda
(«Daş Balıq – Əjdaha» - Ə.T.) hər-hansı təsvirlərin olması haqqında heç nə de-
mirlər. Bu cür qəbirlərin qazıntıları göstərdilər ki, onlar ən qədim dövrə aiddirlər:
onlardan, məsələn, dərin qara – ağ saxsı qablar, gümüş əşyalar və sair tapılıb».¹

Göründüyü kimi, müəllif Oğuz qəbirlərinin tarixini daha qədim dövrə atır.

Nə üçün? Olmaya rus arxeoloqu bununla Azərbaycan türklərinin qə-
dim Qafqaz tarixini qəbul etmək niyyətindədir. Əsla! Y.İ.Smirnov da,
N.Y.Marr da qraf Uvarovla başlanmış Rus imperatorunun Qafqaz siyaseti-
ni həyata keçirməyə borclu olan kompaniyanın tanınmış simalarındandırlar.
Bu, o deməkdir ki, Qafqaz Oğuz Albaniyasına aid rus arxeologiyası-
nın konsepsiyası mərkəzdən hazır gətirilmişdir.

Məhz buna görə də Y.İ.Smirnov Oğuz qəbirlərinin tarixini «Daş ba-
lıq»ların tarixindən ayırmaqla, bu abidələrin vahid kökə bağlı etnomənsu-
biyyətinin üstündən sükutla keçməli idi. Y.İ.Smirnovun problemə bir tərəfli
yanışmasından o nəticəyə gəlirik ki, aşkarlanmış qəbirlərlə Qafqaz Oğuz
tayfalarının həyatının, yaşayışının son nöqtəsini qoyur. Belə çıxır ki, rus
arxeoloqunun hansı dövrdə yaşadığı barədə bilərəkdən söz açmadığı
Oğuz tayfaları sanki varissiz olmuş, tarixdə də heç bir iz qoymadan son
nəfərdək sakitcə «yoxa çıxmışlar».

Qoy İmperator tarixçisi öz fikrində qalsın. Lakin onun "Oğuz qəbirlə-
ri" ilə əlaqədar Qafqaz Oğuz tayfalarının Qərb hüdudlarının "ən qədim
dövrədən" haradan başladığını təsdiq etməsi yalnız araşdırmaya cəlb et-
diyimiz problemə tarixi aydınlıq gətirməsi baxımından deyil, xüsusən Qaf-
qaz Oğuz Albaniyasının inzibati-siyasi coğrafiyası ətrafında bu günə qədər
hökmranlıq edən mürtece erməni kilsə doqmasının «tilisiminin» sındırılması və
siyasi mif olan kilsə kabusuna son qoyması baxımından da olduqca dəyərlidir.

Y.İ.Smirnov çox gözəl bilirdi ki, adı gedən tayfalar Qafqaz coğrafiya-
sında qədim əhali olaraq, Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya
olmuş yerli Türk tayfalarındandırlar.

Bu tarixi həqiqət ona həm görkəmli arxeoloq kimi, Azərbaycan türkləri-
nin soykökündə iştirak etmiş Qafqaz Türk tayfalarının qədim arxeoloji mə-
dəniyyətinə yaxından tanışlıqdan, həm də bu xalqın «Kitabi-Dədə Qorqud»
dastanlarından mə'lum idi. Lakin «Türksüz Qafqaz» ideoloji maşınının ən
fəal və e'tibarlı canlı mexanizmi olan arxeoloq alim, vicdanının əksinə olsa
da, Qafqaz oğuzlarının tarixinə son nöqtəni qoymalı idi. Bu nöqtədən sonra
başlanan Ön Qafqaz tarixini Y.İ. Smirnov qarşısına qoyulmuş vəzifəyə
uyğun olaraq, Rus çarının bu coğrafi əraziyə toxumunu səpdiyi birinci
növbədə gələri ermənilərin, sonra gürcülərin ünvanına yazmalı idi.

Deməli, rus arxeoloqu Oğuz qəbirləri ilə əlaqədar qoyduğu nöqtədən
Azərbaycan türklərinin qədim tarixini Ön Qafqazdan silmək siyasətinin tə-
məlini qoyurdu. Lakin Azərbaycan türklərinin, bir xalq kimi, təşəkkülündə,

burada da İrəvan yaylası gələri qaçqınların ünvanına «Ermənistan yaylası» namında
yazılır.

¹ Y.İ.Smirnov. Göstərilən əsər, s.30.

inkışafında və formalaşmasında zəngin mə'nəviyyat, mədəniyyət və dövlətçilik tarixi yaratmış bir sıra tayfa birliyi quruluşu şəraitində yaşamış qohum Türk tayfaları ilə yanaşı, əsas həlledici tarixi xidmətləri olmuş Qərb hüdudları Güney Anadolunu əhatə edən, Şərqdən Alban (Qırkan, Kaspi, Xəzər...) dənizinə dirənən, Şimaldan Baş Qafqaz sıra dağlarından Qara dənizə axan indiki Rion (qədim Fasis) çayının cənub sahillərinə və Cənubdan qədim Nəxçuan ellərində tamamlanan geniş və zəngin təbiətə malik bir coğrafi ərazidə məskun olmuş Oğuz ərənlərinin çiyinləri üzərində dayanmış qədim xalqın varlığını inkar etmək olmaz. Bu həqiqəti Dərəşam akropolundan başlayaraq Y.İ.Smirnovun aşkarladığı Oğuz qəbirlərində uyuyan insanların tarixini qafqazlı ulu babamız Dədə Qorqudun Qopuzun ilahi havaları üstündə müqəddəs «Kitabda» nəsilərin qan yaddaşına çevirdiyi nəğməli dastanlar da təsdiq edir.

Boylarda «İç Oğuz», «Tiş Oğuz» anımları ilə anılan Oğuz ellərinin Göyçə gölü istiqamətində I Arqıştının güclü hərbi yürüşü və qazandığı qələbə barədə Biaini daş yazılarında bizə qədər gəlib çatan mə'lumatlar sübut edirlər ki, «Kitab»da haqlarında söhbət gedən Oğuzun 24 sancaq bəyi Biaini dövlətinin çiçəkli dövrlərində Qafqazın ən qədim əhalisi olmuşlar.

Görkəmli mütəxəssis alim İ.İ.Meşşaninov Biaini çar yazısını belə açıqlamışdır: «Mətnin bu parçasında Göyçə gölünün sahillərinə, bu gölün sahillərinə yaxın olan ölkələr və daha uzaq sahillərə hərbi yürüş təsvir olunub».

Yuxarıda gətirilmiş Kalaqran kitabəsindən götürülmüş bütün mətn parçası belə tərcümə olunur: "Bu göl sahilinin dörd hökmdarına ... böyük dağlıq ərazidə uzaq göl sahilinin on doqquz hökmdarına, cəmi iyirmi üç hökmdara mən... təkbaşına qalib gəldim».¹

Göründüyü kimi, bu yazıda Biaini çarının hansı səbəbdən Ön Qafqazı Xəzərə doğru başdan-başa işğal etməməsinin, yaxud edə bilməməsinin səbəbi barədə mə'lumat verilmir. Lakin fikrimizcə, 23 Oğuz çarına qarşı apardığı ağır döyüşlərdə verdiyi itgilər onun 24-cü Oğuz tayfasının ərazilərini işğal etməyə imkan verməmişdir.

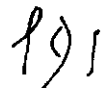
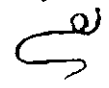

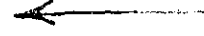
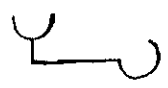

Xatırladaq ki, mətnə işlədilmiş «çarlıq» anlamı ölkənin heç də bu günkü anlayışla qəbul etdiyimiz dövlət və dövlətçilik qurumundan xəbər vermir. Burada söhbət Ön Qafqazda ayrı-ayrı tayfaların məskun olduqları coğrafi ərazilərdən və orada olan tayfa başçılarından, yəni ağsaqqallarının idarəçiliyindən gedir.

Başqa bir tarixi həqiqəti də xatırlayaq.

Albanların 26 tayfa birləşməsi quruluşunda yaşadıklarını xəbər verən Strabon, şübhəsiz, Oğuz həyatının ("24 sancaq bəyin") «Kitabda» təsvir edilmiş daha sonrakı çağlarından – xanlar xanı Bayandur xanın zamanından başlayaraq, nəsil budağından törəmiş, Alban və Ağban tayfalarının yaşadıkları dövrə şahidlik edir. Çox təəssüf ki, Strabon Oğuz tayfalarının adları barədə mə'lumat vermir. Bəlkə də ilk tərcümə nəşrləri zamanı orijinalda verilmiş

siyahı «Türksüz Ön Asiya» (Qərbi avropalılar), yaxud «Türksüz Qafqaz» (Rus imperatorluğu siyasəti) ideoloqları tərəfindən ixtisara salınmışdır.

Qafqaz Oğuz Albaniyasının etnotarixini Azərbaycan türklərinin qədim dövlətçilik tarixi olaraq qəbul etməyən müəlliflərə cavab məqsədi ilə, qısa da olsa, canlı şahid, dövrün yazılı abidəsi «Kitab»a istinadən tarixi köçürməmişiz, qısa da olsa, nəzər yetirmək zərurəti yaranır. Elə buna görə də, əsil mətləbə keçməzdən əvvəl problemin açımı baxımından dəyersiz olmayacağını nəzərə alaraq, tarixin nişan verdiyi 24 Oğuz tayfasının adını, adın mə'nasını və onların bayraqlarına, mal-qarasına seçilmə nişanı olaraq vurduqları damğa-gerb işarələrini təqdim edirik:

1	Qaye -	Möhkəm	
2	Bayat -	Varlı, dövlətli	
3	Alcirevli -	Ağ evli, uğurlu...	
4	Qaraevli -	Qaraevli, Qaraçadırılı	
5	Yazır -	Bir çox ölkəyə hakim	
6	Düger	Düyer-tayfanı birləşdirmək mə'nasında: toplananlar, birlik sahibləri	
7	Dondurğa	Qaliblər	
8	Yapırlı -	Yaradanlar	
9	Ovşar -	Əfşar: zirəng, cəsəretli, zirəng ovçu	
10	Qızıq -	Qüdrətli	
11	Bəydili -	Sözü keçər, ağsaqqal mə'nasında	
12	Qarqın -	Açıq süfrəli, doyduzan, ne'mət bağışlayan	
13	Bayandur -	Ne'mətli yerlər sahibi	
14	Biçənək -	Qeyrətli.	

¹ İ.İ.Meşşaninov. Urartu (Biaini) dilinin izahlı lüğəti. Leningrad, 1978, s.78.

15	Çauldur -	Şöhrətli.	
16	Cabani -	Çapan tayfası: düşmən qıran.	
17	Salur -	Qılınıcı və çomağı hər yerdə işləyən.	
18	Aymur -	Çox gözəl və dövlətli	
19	Ala yüntlü	Seçmə, damazlıq cins heyvan saxlayan tayfa	
20	Ürəkir -	Gözəl işlər banisi, əməllər yaradan	
21	Yekdir (Yeydir) -	Yaxşı, mərdanə, böyük	
22	Bükdüz -	Təva'zökar, nəcib	
23	Yayra -	Hamıdan üstün yay düzəldən	
24	Qınıq -	Hər yerdə əziz sayılan, hörmətli	

Bu, Mahmud Kaşğarlıda Qafqaz oğuzlarının «iyirmi dörd sancaq bəyinə» aid şəcərədir. Strabonda tayfanın 26 sayda olması xəbərini təsdiq edəcək tarixi həqiqətə «Kitabi-Dədə Qorqud»un boylarından birində gələcəkdə yaranacaq yeni iki nəsil budağına (Alçadırlılar-Albanlar, Ağçadırlılar-Ağbanlar) oğuzların ilkin təbiət inanclarından gələn «ağ» və «al» rəng rəmzləri (Şamançılıq) vasitəsi ilə açıq işarələr edilmişdir.

Tarix və tarixiliyin in'ikası baxımından «Kitabda» verilmiş bir bədii lövhə olduqca maraqlıdır.

Hadisələrdən mə'lum olur ki, 24 tayfadan ibarət olan birlik vahid ağsaqqal tərəfindən idarə edilirdi. Birliyin bütün məsələləri vaxtılı-vaxtında «24 sancaq bəylerindən», yəni ayrı-ayrı tayfalara başçılıq edən şəxslərdən ibarət olan Ali Şurada müzakirə olunardı.

Yuxarıda verdiyimiz siyahıda adı qeydə alınmış 24 Oğuz tayfasını vahid qardaşlıq ittifaqında birləşdirən xanlar xanı Bayandur¹ xanın növbəti el toplantısında məramı başqa idi.

¹ Əbubəkr Tehrani (XVI) Bayandur xanı Ağqoyunlular dövlətinin banisi Uzun Həsənin 53 - cü babası kimi nişan verir. Qədim Şərq qaynaqlarından Bayandur xan Nuh heyğəmərin nəslinə bağlıdır. Nuh -Yafəs-Əblcahan-dib-baquy-Qaraxan-Oğuz-Günxan-Bayandur xan(Oğul və nəvə nəsl xətti) və s. Bu mifoloji tarix oğuzların qədim tarixə malik olduqlarından xəbər verir.

Toplantıya də'vət edilmiş Oğuz tayfa başçıları ağsaqqalın niyyətindən xəbərsiz idilər. Elə buna görə də Bayandurxanın sərəncamı ilə oğlu olanı ağ çadıra, qızı olanı al çadıra, övladı olmayanı qara çadıra də'vət edilməsi ərənlər üçün gözlənilməz idi, onları çaş-baş salmamış deyildir.

Bayandur xanın bu hökmü oxucunun iki qənaətə gəlməyə vadar edir.

Əvvəla, ağsaqqalın bu ayrışçılıq siyasətindən bədii vasitə kimi istifadə etmiş dastandüzən hadisələrin axarında konflikt üçün zəmin yaratmaq məqsədi ilə ailə bütövlüyünü pozan bu əhvalatı əcdad tayfalarımız arasında tarixən baş vermiş ayrılıqların, qəddar düşmənçiliyin səbəblərindən biri kimi önə çəkmişdir. Bu səhnədə böyük tayfa ittifaqı çağında birincilik, şöhrətpərəstlik və dünyagirişlik uğrunda gedən qanlı çarpışmalar acı realıqla təqdim edilir.

Keçmiş milli-psixoloji tariximizi real şərtliliklə ümumləşdirən bədii fikrin səhnədə gələn ikinci əsas nəticəsi budur ki, xanlar xanı Bayandur xandan sonra Oğuz ellərinin sarsılmaz ittifaqında daxili mübarizə getsə də, parçalanma və dağılma nəzərə çarpsa da, bu böyük Türk qalasını, ərənlər bürcünü amansız tarix məhvə məhkum etmək qüdrətində deyildi. Hadisələrin inkişafında belə bir fikir verilmir. Lakin Oğuz elləri üçün «al çadır»/«qızılı çadır», «ağ çadır», «qara çadır»¹ adı altında aparılan ögeydoğma münasibət gözlənilməz olsa da, bu addım xanlar xanı Bayandur xanın nəslin taleyinə, onun böyük gələcəyinə bağlı siyasətinin peyğəmbərcəsinə təzahürü idi. Özündən sonra Oğuz tayfa ittifaqında yadlaşmadan, nəsil uzaqlaşmasından və nəhayət bu prosesin tayfalar arasında dərebəyliyə, düşmənçiliyə çevrilməsindən qorxan müdrik xan «iyirmi dörd sancaq bəyini» soykökə qaytarmaq siyasətilə qan və süd qarışmadan, zat-kök yadlaşmadan yeni şəcərə - («ağ çadır», «al çadır» inancını altında) vahid nəsil budağı yaratmaq siyasətinin təməlini qoyur.

Fikrimizcə, yurdun «iyirmi dörd sancaq bəyinə»- Oğuz elinin iyirmi dörd tayfasına başçılıq edən ərənləri «ağ» və «al» çadır altına yığmaq nə bədii emosiya yaratmaq üçündür, nə də təsadüfə hadisədir. Ayrı-ayrı bəda təsvir edilən hadisələr də göstərir ki, Bayandur xanın «ağ» və «al» çadır mərasimi Oğuz tayfa ittifaqında «göbək kəsmə» siyasətinin əsasını qoyma günü idi. Bu el təntənəsi tarixin hökmü ilə çoxsaylı tayfaya çevrilmək prosesi yolunda olan nəsil budağından uzaqlaşmadan, yadlaşmadan təkrarən əcdad kökə qayıtmaq, orada birləşmək, möhkəmlənmək və məğlubedilməz qüvvəyə çevrilmək məqsədi daşıyırdı. Oğuz xanın bu tarixi siyasətindən dastandüzən belə xəbər verir: «Baybican bəy aydır: «Bəglər, allah-təala mana bir qız verəcək olursa, siz tanıq olun: mənim qızım Baybörə bəy oğluna beşiklətmə yavuqlu olsun!» - dedi».²

¹ «Qara çadır» məsələsinə gəldikdə, dastandüzən Bayandur xanın dili ilə təbiətin qanununa uyğun kimliyindən asılı olmayaraq, nəsil verməyən ər-arvadın qısa zaman kəsiyində böyük tayfa ittifaqının şejərəsindən silinməsi xəbərini bizlərə çatdırır.

² Qam Börənin oğlu Bamısı Beyrək boyunu bəyan edər, xanım, hey. - Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, s.52.

Qafqaz oğuzlarının tarixində qiymətli səhifələrdən birini təşkil edən bu mərasimi bizlərə çatdıran dastandüzən çoxsaylı Oğuz tayfalarını vahid dövlət quruluşunda birləşdirəcək yeni və ən yaxın nəsil kökündən pöhrələyəcək iki qohum budağın - Alban və Ağban¹ tayfalarının yaranacağını xəbər vermək istəmişdir.

Fikrimizcə, «ağ ban», «al ban» ifadələri ilkin çağda çadr evləri bir-birindən fərqləndirmişsə, sonralar həmin sözlər nəslin, nəhayət tayfanın adına çevrilmişdi. Tarixin bu çağında yeni yaranmış nəsil budağı iki adda - «ağ çadrlı» /ağ ban»-oğul nəslə və al/qırmızı çadrlı/ «al ban»/ qız nəslə adı altında tanınmışdı.

Beləliklə, Ön Qafqazda məskunlaşmış oğuzların tayfa ittifaqı quruluşu dövründə Kiçik Asiyanın Şərqi əyalətlərindən başlayaraq (kifayət qədər mə'lum Oğuz toponimləri də bunu sübut edir), ta Alban dənizindəki tarixin sübh çağından babalarının məskunlaşdıqları coğrafi ərazini gələcək nəsillə ümumi bir ad bütövlüyündə -Alban /Altunban/ yə'ni "Al/Qızıl yurd" yaxud /Ağban/, yə'ni "Ağ yurd" adında nişan verirlər. Tarix xəbər verir ki, belə bir nəsil təsnifatı əski türklərdə mövcud olmuşdur. Bəri başdan deyək ki, «Ağban» toponimində olan «ağ» sözü ilə hakim və yüksək səviyyəli əyan təbəqəsinin nəslinə işarələr edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Türklərinin tarixində «Ağ sümüklər», «Ağ çadırlılar», «Ağ qoyunlular», «Ağ hunlar» və s. namı ilə nişan verilən hakim nəsillər olmuş və onların adını böyük tayfa ittifaqları daşımışdır.

Keçmiş Sovet hakimiyyətinin gəlişi ilə Dədə Oğuzun torpaqlarının bir hissəsində Erməni SSR yaradıldıqdan sonra həmin ərazidə (Yexiknadzor rayonu) qalmış Ağ kənd Ağban şenliyinin, yurdunun «kənd» anlayışında yenidən meydana çıxmış variantdır.

Ağ kəndə yaxın ərazidə Göyçə gölünün Cənub Şərqi yerdə yerləşmiş bu günkü Qızıl xaraba (1918-ci ildə milliyətçə erməni olan general Yaponun daşnak hərbi hissələri tərəfindən əhalisinin əksər hissəsi məhv edilmiş, sağ qalanlar Şarur mahalına penah gətirmişlər. Kənd tamamilə yandırılıb xarabalığa çevrilmişdir) kəndi oğuzların Alban /Altunban/, Qızıl yurd, Qızıl kənd şenliyinin, yurdunun taleyini rəmzləşdirən, onu yaşadan toponimdir. Dədə deyimi olan «Ağ ban» sözünün daha sonralar dilimizdə «Ağdam» (ban/dam eyni anlamlardır) şəklinə çevrilərək rayon ərazisini ünvanlaşdırması da təəccüb doğurmamalıdır. Şübhəsiz, başqa türkdilli xalqların torpaqlarında eyni adda olan toponimlər də oğuzların son iki nəslini yaşadan vahid tayfa ittifaqından ayrılmış yeni nəsil budaqları ilə ilişikliyərlər.

Bəllidir ki, Oğuz boyları tarixin müəyyən çağında böyük tayfa ittifaqında birləşib, vahid dövlət formasına düşdükdən sonra nə özləri əvvəlki çoxsaylı adlarla çağırılırlar, nə «al/altun çadırlı», nə «ağ çadırlı», nə də

«çadrlı araba evləri» ilə nişan verilir, onlar inanc rəmzlərini saxlamaqla, şenliklərə, yurdlara görə fərqlənirlər. Tayfa ittifaqının vahid dövlət quruluşuna çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq, Oğuzların məskunlaşdıqları coğrafiyanın inzibati-siyasi ərazi adı üzə çıxır, tarixin möhürü ilə təsdiq edilir. Başqa sözlə, «Qafqaz Oğuzları» «Kitab»da gələcəyinə işarələr edilən iki gənc nəslin -«Alban çadırlı» qız nəslinin, «Ağban çadırlı» oğul nəslinin simasında taleyin hökmü ilə tarixin səltənət səhnəsinə çıxır, «24 sancmaq bəyliyi»nin yeni nəslin ətrafında "Qafqaz Oğuz Albaniyası" adlandırılan vahid dövlət quruluşunda birləşirlər.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, «Kitab»da verilmiş 24 tayfa sayı Oğuzlarda dövlət quruluşu olmadığı tarixi çağa aiddir. Yada salaq ki, Strabon Oğuz Albaniyası ərazisində 26 tayfanın yaşadığını xəbər verir.

Bu iki («Kitab»da və Strabonun «Coğrafiya»sında verilmiş tayfa sayları) tarixi fakt arasında heç bir uyğunsuzluq yoxdur, əksinə real etnotarixi proses və canlı əlaqə vardır. Belə ki, Strabonun verdiyi mə'lumat «Kitab»da nişan verilən 24 Oğuz tayfasının yeni torunu olan iki nəslin - Alban və Ağban nəslinin nüfuzu sayəsində Oğuzların təşəkkül tapdıqları Alban, yaxud Ağban tayfa dövlətçiliyi quruluşunda yaşadıkları dövrə aiddir. Bu məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin o biri tərəfinə gəldikdə Ön Qafqaz Oğuz tayfa sayının mənbələrdə iki müxtəlif rəqəmlərlə yazıya alınması həqiqəti Dədəm Qorqudun öz «Kitabı»nın ilk variantını nəinki Strabonu dünyaya gətirmiş tarixi çağdan, hətta onun nişan verdiyi yüzilliklərdən əvvəlki dövrdən xeyli əvvəl düzüb-qoşması fikrini meydana atmağa bizə əsas vermiş olur. Elə buna görə də Qorqudsünasların, hələlik bizə mə'lum olan variantlarda, «Kitabın» yazıya alınma tarixi ilə əlaqədar söylədikləri fikirlər heç cür abidəmizin ilk variantının, yaxud variantlarının yarandıqları dövrləri məhdudlaşdırma bilməz.

Gəldiyimiz nəticənin sübutu üçün «Kitab»da ilkin ailə cəmiyyətilə bağlı mifoloji inanclardan xəbər verən hadisələri, öteri də olsa, xatırlayaq.

Heç də təsadüfi deyildir ki, Oğuzlarda mö'cüzəli doğulmalar, dağın övlad verməsi və alması, ana südü və dağ çiçəyinin /ana və təbiət müqəddəsliyi arasında eyniyyət qoyan tarixin icma çağırılış ilahi müqəddəsliklə və bu qəbildən olan başqa inancla bağlı mifoloji baxışlar, ölümsüz həyata və Təpəgöz dünyasına olan inancların «Kitab»da gerçək həyat lövhələri ilə təqdimi, nəhayət, on iki boyun hər birinin Oğuz tarixinin ailə çağından üzü bəri başqa ictimai quruluşlarda baş verən hadisələrin qeyri-xronoloji təsviri bizi dastanın ilk variantını möhürləyən zamanı insan tarixinin ən qədim çağlarında axtarmağa vadar edir.¹

Bundan başqa, soykökümüzə bağlı mifoloji - tarixi keçmişimizin təsviri dastan yaradıcılığının nəzəri-estetik tələbləri ilə deyil, zaman, məkan və hadi-

¹ Erməni kilsəsi Oğuz Albaniyasının tarixinə kölgə salmaq məqsədilə "Alban" və "Ağban" nəsil adlarını uyarısız mə'nalar verən gah "Aquank", gah "Aluank", gah da başqa çaşdırıcı formaya salır və bununla da Ön Qafqazda qədim dövlət təşkil etmiş 26 Oğuz tayfasının son nəsil eponimlərinin-"Al çadırlılar" və "Ağ çadırlılar" sülalə birliyinin hakim olduğu coğrafi əraziyə "şerik" olmağa çalışırlar.

¹ Görkəmli Alman filosofu və şairi Dits 1815-ci ildə «Kitabın» Təpəgöz boyunu ilk dəfə toplayıb nəşr etdirəndə real tarixi mədiyyətə söykənərək yazdığı müqəddəmədə Homer Təpəgözünün bizim dastanın tə'siri nəticəsində yarandığını söyləyir. Bu fikir «Kitabın» ilk variantının yaranma tarixini Homerdən xeyli əvvəlki dövrə aid olduğunu təsdiq edir.

sə əlaqəsizliyi ilə /Alagözlü pəridən və çiçəkdən insanın törəməsi inancından ta... ticarətin yaranmasına qədər/ əlimizə gələn «Kitab»ın, şübhəsiz, altı, yaxud on iki deyil, xalqımızın dastan düzmək istə'dadından xəbər verən çoxsaylı bitkin boylardan ibarət olması qənaətindəyik. Çox təəssüf, hələlik elmə boyların sayı əlimizin altında olan miqdarda mə'lumdur.

Bu da əsas verir deyək ki, meydana gələn mə'lum boylar Qafqaz Oğuz tayfalarının ilk ailə cəmiyyəti dünyagörüşlərindən başlayaraq, tarixin müxtəlif keçid dövrlərində yaşadıkları ictimai quruluşlara məxsus fərqli həyat tərzini əks etdirən itib-batmış bir neçə variantlı «Kitab»ın əlimizə gələn ayrı-ayrı hekayətləridirlər. Fikrimizcə, «Kitab»ın ilk variantı zaman-zaman hər dövrün dini-ictimai təşihinə, əlavələrinə¹ mə'ruz qalmışdır. Gələn qənaətə görə, Azərbaycan türklərinin «Qafqaz Oğuznaməsi» müxtəlif quruluşlu cəmiyyət hadisələrindən danışan çoxsaylı variantda olan boylar əsasında ayrı-ayrı dövrlərdə tərtib edilmiş bir neçə «Kitab»dan ibarət olmuşdur. Onların bir qismini torpaqlarımızda gözü olmuş qəddar düşmənin əli məhv etməyə macal tapmış, başqa bir qismi sərt zamanın qaranlıq «zindanında» uzun illər «həbsdə» saxlanmışdır.

Biz varislərə gəlib çatan miras ulu Oğuzların monumental dastanlarından yalnız pərakəndə cüz'i bir yarpaqdır. Buna görə də dastandüzən hadisələrin canlı şahidi kimi çıxış etsə də, həmin Oğuz igidlərinin bu dünyada olmadıqlarından, yəni dastandüzənin müasiri olmadıqlarından söz açır. Bu yerdə bəlli olur ki, «Kitab»da haqqında söhbət gedən ərənlər bu günün deyil, dünənin hadisələrində şəhid olmuş, həyatdan köçmüş babalarımızdır. Maraqlıdır ki, hadisəni söyləyən dastançı bizə yaxın çağda, haqqında söhbət gedən qəhrəmanlar isə bizdən uzaqlarda-tarixin dərinliklərində Kiçik Asiyanın və Ön Qafqazın «sakinləridir»lər.

«Kitab»da Qorqud Dədə həm hadisələrin canlı şahididir, qəhrəmanların müasiridir, həm də daha əvvəlki dövrdə yaşayan, el-soy tariximizi qopuzun əsrarəngiz dili ilə «vərəqləyən» rapsod aşığıdır. Əlimizdə olan boyların dünya dastan yaradıcılığının bu formasında – haçansa elin düzüb-qoşduğu dastanı sonralar rapsod aşığılar tərəfindən gələcək nəsillərə çatdırılması formasında nəql edilməsi də müxtəlif versiyalı mülahizələrimizdən biri kimi şahidlik verir deyək ki, «Kitab» çoxsaylı qol və variantlardan

¹ İslami katiblər tərəfindən «Kitaba» əlavə edilmiş «Müqəddəmə» hissəsi, eyni zamanda, bə'zi boyların sonlarına artırılmış müsəlmançılığı yad edən elementlər buna misaldır. Halbuki, Oğuz tayfalarının yaşadıkları Kiçik Asiyada və Ön Qafqazda m.ö. yüz illiklərdən bəri, hətta müsəlmançılığın qəbulundan sonrakı müəyyən dövrlərdə «Avesta» maarifçiliyi geniş xalq kütləsi arasında öz nüfuzunu qoruyub saxlamaqda idi. Bu barədə danışılmışdır. Buna görə də «Kitaba» əlavə edilmiş «Müqəddəməyə» istinadən Oğuz dastandüzənlərinin m.ö. yüzilliklərdən gələn tarixini ərəblərin İslami yürüş dövrü ilə bağlamaq, Azərbaycan türklərinin Qafqaz tarixinin qədimliyinə qısqandlıq göstərən, əslində düşmənçilik edən məqsədli siyasi maraqlardan irəli gəlmişdir. Bə'zi boylarda oğuzların şərab süfrəsindən xəbər verilməsi də İslami anlayışlı məqamların «Kitaba» daha sonra əlavə edildiklərini sübut edir. Hətta Drezden kitabxanasındaki bütöv nüsxənin «Kitabi-Dədə Qorqud ə'lə lisanı-tayfeyi-Oğuzan» adı da abidəmizə son dövrlərdə qeyri-türk katibinin ciddi müdaxiləsinə bir daha şahidlik edir.

ibarət olmuşdur. Lakin mövzumuz üçün daha maraqlı fikir budur ki, «Kitab»da «al ban» və «ağ ban» namında çadrlar arasında aparılan şərti bölgülər Oğuzların oğlan və qız nəslinin ilk bölgüsüdür. Tarixin bu çağı 24 Oğuz tayfasının sırasını artıracaq gələcək etnosun – Alban, yaxud Ağban etnosunun ilk adqoyma, adlandırma, nişan vermə, fərqləndirmə dövrüdür.

Boylarda nişan verilən məskən adlarından mə'lum olur ki, dövlət quruluşuna doğru gedən ictimai-siyasi prosesdə ayrı-ayrı tayfaların Alban-Ağban adı altında vahid ittifaqı yaranmazdan xeyli əzəl oğuzlar Qərbdən-Güney Anadoludan, Şərqdən-Dəmir Qapı Dərbəndə doğru Alban dənizinin ləpədyəninədək geniş ərazilərin sahibləri olmuşlar.

Yuxarıda, qısa da olsa, xatırladıqlarımız Azərbaycan türklərinin «Qafqaz Oğuz Albaniyası» dövlətinin tarixini təsdiq edən dəlillərdir. Lakin XIX əsrin əvvəllərindən Rus imperatorluğunun «Türksüz Qafqaz», eyni paraleldə erməni və gürcü «Qafqaz evi» siyasətinə uyğun olaraq, 26 Oğuz tayfasından biri olan Alban nəslinin adı ilə tarixin nişan verdiyi «Qafqaz Oğuz Albaniyası» dövlətinin adı, onun qədim tarixi-inzibati coğrafi ərazisi, əhalinin əsaslı-kökü etnik tərkibi, onların mifologiyası, qədim inancları və ulu Zərdüştü mə'bədləri və s. saxtalaşdırılır, «Alban» toponiminin tayfa adı olduğu da qəbul edilmir.

Xatırladaq ki, Part (Parfya) İmperiyasını təşkil edən Parn Türk tayfa ittifaqının tərkibində olan ayrı-ayrı tayfaların adları tarixdə yaşamır. Beş əsrə yaxın (təxminən 475, ya 477 il) qüdrətli səltənət tarixi olan imperiya həmin tayfa birləşməsinin hakimiyyətə gətirdiyi Arsaklı sülaləsinin (Oğuz Albaniyasında olan Arsak toponimi də bu tayfanın adını tarixləşdirən epnimdir) adı ilə ümumtürk tarixinin qan yaddaşına çevrilmişdir. Eynilə Qafqaz Oğuzlarının yaratdıqları dövlət də 26 tayfa birliyinin səltənətə gətirdiyi Alban sülaləsinin adı altında tarixləşmişdir. Azərbaycan türklərinin dövlətçilik tarixinin bu dövrü «Qafqaz Oğuz Albaniyası» adlandırılması halda, Rus İmperatorluğunun «Türksüz Qafqaz» planına uyğun olaraq, imperiya alimləri erməni və gürcü babalarına «Qafqaz evi» «tikmək» məqsədilə arxeoloji, antropoloji və linqvistik mədəniyyəti tarix və tarixilik kontekstində araşdırmaqdan yan keçirlər, ziddiyyətli kilsə rəvayət versiyaları əsasında tərtib edilmiş mə'lum saxta keşis ədəbiyyatına istinadən onu «Qafqaz Albaniyası» adı ilə araşdırırlar. Bununla da Azərbaycan türklərinin qədim dövlətçilik tarixinin nəinki «Qafqaz Oğuz Albaniyası dövrü», hətta «Qafqaz Atarpatena dövlətçiliyi» tarixi də Rus İmperiyasının siyasəti fonunda görünməz olur.

Məsələn, bunun növbəti nümunəsi olan qədim ölkə adımız «Albaniya» namının «Aluank» şəkilində kobud bir dilin əcaib ləksik-semantik formasında ifadə edilməsi hər şeyi deyir. Bu ad altında kilsənin «Movses Kalankatuatsi» adı ilə erməni mənsubiyyətli tarixçi kimi qələmə verdiyi şəxsə aid etdiyi kitab «Qafqaz Oğuz Albaniyasının tarixi» əvəzinə, son növbəti dəfə Ş.Smbatyan tərəfindən mücərrəd «Aluank ölkəsinin tarixi» adı ilə rus dilində nəşr edilmişdir.

Ölkənin «Albaniya» adının «Aluank» şəkilinə salınması kitabda, necə deyirlər, Qafqaz oğuzlarına məxsus tarixin astarı üzə çevrilmiş, bununla

da, sün'i şəkildə, atəşpərəst türklər «xristianlaşmış ermənilər» kimi qələmə verilmişlər. Burada erməni kilsəsinin yeganə məqsədi Azərbaycan türklərinə məxsus Ön Qafqaz ərazilərinin kilsə xəritələrində «təşkil edilmiş» «Böyük Armeniya» «dövlətinin» tərkibində guya «erməni babalarının» «ən qədim» torpaqları olduğunu «sübut» etməkdən ibarətdir.

Vaxtilə dilənçi babalarına qızınmağa isti ocaq, yeməyə çörək vermiş türkləri əbədi düşmən gözündə görən məkrli keşiş tərbiyəsi almış başqa erməni tarixçiləri kimi, Ş.V.Smbatyan da həmin «xroniki erməni xəstəliyindən» əzab çəkən müəlliflərdəndir.

Təsadüfi deyildir ki, kitabın rus dilində nəşrini hazırlayan Ş.V.Smbatyan «Ön söz»də «Aluank» adı ilə Qafqaz Oğuz Albaniyasını «Armeniyanın Şərqi əyaləti»¹ (erməni keşiş ədəbiyyatından gələn ənənənin davamı olaraq, erməni tarixçiləri Kiçik Asiya torpaqlarını «Böyük Armeniya»nın Qərb hissəsi, Ön Qafqaz coğrafiyasını onun Şərqi əyalətləri kimi qələmə verirlər) adlandırır.

Erməni kilsəsi «Armeniya tarixi»ndə Mesrop Maştosun adı ilə Kiçik Asiyada «erməni əlifbası» «ixtira» edirsə, «Müqəddəs Kitabı» erməni dilinə «çevirirsə», «Aluank ölkəsinin tarixi» kitabında Mesrop Maştos, min bir gecə nağıllarında olduğu kimi, necə deyirlər, əlində dəmir əsa, ayağında dəmir çarıq, Ön Qafqazı qarış-qarış gəzir, «Avesta» kimi qədim yazı mədəniyyəti abidəsini yaratmış Azərbaycan türklərinin babalarının varislərinə guya «Əlifba» «ixtira» edir, onlara «xristian maarifi» gətirir, yerli Odsevər türkləri «erməniləşdirir».

Yuxarıda apardığımız geniş araşdırma sübut etdi ki, Mesrop Maştosla əlaqədar bütün deyilənlər real tarix deyil, kilsə cəfəngiyyətdir. Təkrar da olsa, xatırladaq ki, «erməni yazısı»nın başqa xalqlara məxsus, xüsusən «Avesta» yazısı əsasında tərtib edildiyini söyləyən görkəmli alimlərin fikirlərini və «erməni mifologiyası»nda verilən tanrıların xristianlığa deyil, başdan-başa «Avesta» Tannı panteonuna mənsub olmalarını təsdiq edən qaçılmaz dəlillər, xüsusən M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə istifadə edilmiş Zərdüşti Tanrı Zarvanla əlaqəli mifoloji hadisələrin geniş təsvirini verən Atəşgah arxiv materiallarının kilisədə üzləri köçürülərək «erməniləşdirilməsi» kimi problem məsələlər və s. bir tərəfə, Kilikiya-Venesiya erməni mxitaristlərinin yeni əlavələrlə üzərində ciddi redaktə və islahat işləri apararaq, Qafqaz Oğuz tayfalarının mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinin təkzibinə yönəldikləri «Aluank ölkəsinin tarixi» kitabı ən iyrenci ideoloji silah, ən zəhərli tənqidat maşınıdır.

Fikrimizin sübutu baxımından Ş.Smbatyanın nəşrini qısa nəzərdən keçirək.

Qafqazdan tam uzaq ərazilərdə yerləşmiş Yerusəlim, Kilikiya və Venesiya erməni kilsələri tarixi gerçəkliklə qətiyyətlə əlaqəsi olmayan «Bibliya» əfsanələrindən gəlmiş Faddey və onun şagirdi Yeliseyin, əvvəlki fəsildə M.Xorenski başda olmaqla, anonim olduqları sübuta yetirilən Maarifçi Qriqori və Mesrop Maştosun adı ilə sağlam ağılı qəbul etmədiyi macəralı epizodları.

təsvirində Qafqaz Oğuz Albaniyasının inzibati-siyasi ərazisində guya bir neçə kilsə tikintisi «aparılır» və bununla da məsələni «həll etmiş olurlar».

Şərti qəbul edək ki, real fiziki varlığı olmayan missionerlər həqiqətən Yerusəlimdən Qafqaza gəlmişlər və qarşıda haqqında söhbət gedəcək xristian məbədlerini də «inşa etmişlər». Məgər bu o deməkdir ki, geniş ərazisi olan ölkənin 1-2 kəndində kilsə «tikməklə» yerli atəşpərəst əhali başdan-başa ulu babalardan miras qalmış inanca dönük çıxdı, Atəşgahları yıxıb, mahiyyətini anlamadığı xristian səcdəgahına inancı gətirdi? Məgər, Oğuz Albaniyası ərazisində guya «tikilmiş» həmin 1-2 kilsə əsas verirmi ki, XIX əsrin əvvəllərində Venesiya mxitaristlərinin tərtib etdikləri xəritələrdə qos-qoca yerli dövlətin adı tarixdən silinsin, onun qədim siyasi-inzibati coğrafi ərazisinin qərb hissəsində Yerusəlimdən keşiş torbasında «gətirilmiş» fantastik «erməni dövləti» («Armeniya») yerləşdirilsin?

«Bibliya» dini əfsanələrinə «elmi» don geyindirməyə çalışan erməni tarixçilərinin fikrincə, bundan sonra yerli əhali «erməniləşdi», qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan Qafqaz Oğuz Albaniyasının inzibati-siyasi coğrafi ərazisi «erməni knyazlıqlarına» «parçalandı» və bununla da Ön Qafqazda fantastik «Böyük Armeniya»nın «Şərqi hissəsinin» «əsası qoyuldu».

Erməni müəlliflərinin növbəti saxtakarlıqlarına tarixi aydınlıq gətirmək üçün problemi bir qədər ətraflı çözməyə çalışaq.

Azərbaycan türkləri onların Ana Mayasında iştirak etmiş türk tayfalarından (xüsusən Zərdüşt peyğəmbərin mənsub olduğu maqlardan) başlayaraq, bir xalq kimi formalaşandan sonra da, ta müsəlmanlaşana qədər, atəşpərəst olmuşlar. Bu günə kimi nəsil-nəsil məişətimizdə, yaşayış tərzimizdə köklü yer tutmuş bir sıra adətlər də bunu sübut edir.

Erməni keşiş ədəbiyyatında siyasi məqsədlə «kilsə» adı ilə nişan verilən Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində yerləşən Atəşgahlar, ta qədimdən bəri «Avesta» təlimi, Zərdüşt maarifçiliyi mərkəzləri olmuşlar. Lakin xilafət dövrü möhtəşəm binalarda yerləşmiş bir sıra «Od evləri», o cümlədən, Valarşapat Atəşgahı «Qur'ani-Kərim»dən Allah hökmlərini geniş kütlə arasında yayan müsəlman-islam maarifçiliyinin ocağına çevrilir. Tarixin bu çağından da Oğuz Albaniyasının möhtəşəm Valarşapat Atəşgahının¹ Məscid epoxası başlayır. Bu dövrdən də Atəşgahın yeni adı – «Üç müəzzin» ilahi namı müsəlman əhalinin leksikonunda tarixiləşir. Kitabımızda bu bərdə yeri gəldikcə ətraflı danışılır.

Ərəblərin güclü assimilyasiyası nəticəsində sonrakı nəsillər babalarının köhnə dinini tədricən unutmağa başlayırlar. Xilafət odpərəst əhalini qət'i şəkildə keçmişindən uzaqlaşdırmaq siyasətilə yaxın-uzaq bütün kənd və nahiyələrdə dünyaya «Allahu-Əkbər» ilahi çağırışı ilə göz açan «mömin müsəlman qardaşlara» yerlərdə müsəlman-islam layihəsinə uyğun «Allah evləri» inşa etməyə daha üstünlük verir.

¹ Ş.V.Smbatyan. «Ön söz» – Movses Kalankatuatsi. «Aluank ölkəsinin tarixi». İrəvan, 1984, s.5.

¹ Bu «Od məbədi»ni «Avesta»ni yenidən bərpa etmiş Arsaklı çarı I Vologez/Valarşa m.s. II əsrin I yarısında inşa edərkən erməni babalarının nəinki «kilsə tikintisinin», hətta saxta tarixlə (301-ci il) uydurduqları «xristianlığın» izi-tozu belə yox idi.

Yerlərdə xilafət hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə hər mahal-dan "Qur'ani-Kərim" təlimi almaq üçün o dövrdə yaxın dini mərkəzlərə is-te'dadlı gənclər seçib göndərirlər. Xilafətə tabe olan müsəlmanlaşmış yerli hakimlər də bu siyasətin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayırlar. Yerli əhali arasından islami "kadrılar" hazırlayandan sonra şəhər və kəndlərimizdə çox sür'ətlə, hətta hər tayfaya məxsus məscid binaları inşa edilmiş və əhali-nin kütləvi maarifləndirilməsinə başlanmışdır. Beləliklə, xilafət müsəlmanlaş-ma siyasətini nəzərdə tutulan səviyyədə başa çatdırmışdı. Bu, atəşpərəst Azərbaycan türklərinin milli tarixində təkzibedilməz ikinci inanc, e'tiqad mərhə-ləsidir. Bəs, bə'zi tarixçilərimizin xalqımızın bu mə'lum ən'ənəvi mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixinə yad münasibət bəsləmələrinə səbəb nə olmuşdur?

Türk-müsəlman xalqlarının ağır-zəka münəvvərlərinə qarşı 1937-ci il-dən başlayaraq, Kreml daşnak-bolşevik güruhunun təzyiqi ilə siyasi ölüm konveyrindən keçirdikləri milli tariximizin qanlı, faciəli günlərinin canlı şahidləri olmuş bə'zi Azərbaycan alimləri və onların tərbiyə etdikləri nəsil keşiş müəlliflərin uydurmalarındakı irtica məqsədi çox gözəl dərk etmişlər, lakin onlar vətən və xalq yolunda fədakar olmadıqları bir yana dursun, ək-sinə, mənəb və şöhrət naminə deyilənləri tutuquşu kimi, "siyasi proq-ram" olaraq, qəbul etmişlər.

Milli tariximizin bu dövründə günahsız qurbanlarımızın şərəfli həyatı da, günahlıların koramal ilan kimi sürünərək sonadək törətdikləri bağış-lanmaz əməlləri də mə'lumdur!

Bəs nə üçün bu gün də - qədim Azərbaycan dövlətçiliyinin yeni epo-xaya daxil olduğu müstəqil bir dövrdə Kremlin daşnak-bolşevik güruhu-nun xofunu başqa bir formada içində gizlin-aşkar daşıyan bə'zi Azərbay-can tarixçiləri keşiş müəlliflərin şirin-şəkər qış nağılının zəhərli doqmasını özlərindən uzaqlaşdıraraq, torpaqlarımızın qalan hissəsini də başdan-ba-şa ələ keçirmək məqsədilə planlı surətdə ardıcıl, dönmədən ideoloji sava-şa qalxmış dünya erməni diasporasından beynəlxalq ictimaiyyət qarşısın-da "Bibliya" əfsanələrinə söykənən keşiş müəlliflərin tarixçi varislərindən Qafqazla əlaqədar saxta iddiaların sübutunu təsdiq edən etnoarxeoloji, etnoantropoloji və etnolingvistik "şahidlər" tələb etmək əvəzinə, Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində babalarımızın inanc tarixini yaşadan Atəşgah abidələrini yüz illərdən bəri müsəlmanlaşmış, məscid əhlinə çevrilmiş nəslimizə "kilsə" adı ilə nişan verən keşişin fırıldığını şübhə etmədən qə-bul edirlər?! Lakin "bizim tarixçilər" unudurlar ki, yeni nəsillərin "Qur'ani-Kərim" əhli olmasından, onların mə'nəvi dünyasına hakim kəsilmiş Məscid xofundan məharətlə istifadə edən erməni keşişi əlində "İncil" məscidlə Atəşgah arasında qara bir divar kimi dayanır!

Təbiətində tez unutqanlıq olan Azərbaycan türkü qara keşişin fırıldaq-ğına aldanır və bununla da öz kəndində, öz evi ilə divar-divara olan ulu əcdad səcdəgahına – Atəşgah mə'bədinə nə qədər yaxın olmuşsa da, müsəlmançılıq onu Vətən tarixindən uzaqlaşdırmışdı.

Bugünkü nəslimiz üçün kilsə mö'cüzəsi, din sehri, inanc xofu altında qaranlıq bir dünyaya çevrilmiş, əlçatmaz bir məsafədə dayanmış qədim dövlətçiliyimizin Oğuz Albaniyası dövrünə aydınlıq gətirmək məqsədilə Moisey Kalankatuatsinin "sehirlə qələminə" "təbə olan" Qafqaz "kilsələri-nin" Yerusəlimdən guya "gəlmiş" "inşaatçı missionerlərdən" danışan kitabı tarix və tarixilik kontekstində araşdırsaq, o zaman, 26 Oğuz tayfasının ya-ratdığı real dövlətin tarixən mövcud olmayan kilsələrin qara fonunda giz-ləndiyinin şahidi olarıq.

Əvvəlki fəsillərdə kifayət sayda gətirdiyimiz görkəmli mütəxəssis fikir-ləri sübut etdi ki, XIX əsrin əvvəllərində N.Eminin rus dilində nəşr etdirdiyi "Armeniya tarixi"nin müəllifi M.Xorenski də, onun müəllimi Mesrop Maş-tos da anonim şəxslərdir, erməni dilinə çevrilmiş "İncil" də ilk erməni yazı nümunəsi olaraq, V əsrə deyil, bu uydurma tarixdən nə az, nə çox tam dörd yüz il sonrakı dövrə, yəni IX əsrə aiddir.

Maraqlı cəhət odur ki, erməni kilsəsi "maarifçi" mifik qəhrəman Mesrop Maştos barədə fantastik fikirlərini XX əsrin 80-ci illərinin nəşrində Ş.Sm-batyanın "Aluank ölkəsinin tarixi" adlandırdığı kitabda da davam etdirir.

Bəs bir çox epizodları anonim keşiş M.Xorenskinin "Armeniya tari-xi"ndən əxz edən üç kitabdan ibarət bu "tarixin" müəllifi, yaxud onun tər-tibçisi kimdir? Sualın cavabını kitabın əvvəlki nəşrlərinin adlarından fərqli olaraq, onu "Aluank ölkəsinin tarixi" adı ilə erməni dilindən rus dilinə çevi-rən, ona "Ön söz" və "İzahatlar" bölmələrini əlavə edən Ş.V.Smbatyan-dan eşitmək daha maraqlıdır. Çünki "Armeniya tarixi"nin müxtəlif zaman kəsiyində erməni kilsələrində əlavələr və düzəlişlərlə tərtib edildiyini döv-rün görkəmli erməni tarixçiləri e'tiraf etdikləri kimi, Ş.Smbatyanın prob-lemə nəticə olaraq, sonda verəcəyimiz nümunələr də XX yüzilliyin axırı-nadək keşiş saxtakarlığının ən'ənəvi davam etdiyinə sübutdur. Bu baxım-dan Qərbdən Arğıdağı vadisindən başlayaraq, Şərqdə Alban dənizi ara-sında yerləşmiş Qafqaz Oğuz Albaniyasının inzibati ərazisində, xilafət dövrü də daxil olmaqla, baş vermiş ciddi tarixi hadisələrdən yan keçən er-məni kilsəsi Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz dövlətinin tarixini istər "Aluank ölkəsinin tarixi", istərsə də "Vartan ölkəsinin tarixi" adlandırsın, fərqi yoxdur. Çünki anonim keşiş M.Kalankatuatsiyə istinad edilən kitab "ölkə tarixi" deyil, əgər buna "tarix" deyilərsə, ona Qafqaza bələd olma-yan ayrı-ayrı anonim keşişlər tərəfindən tərtib edilmiş müxtəlif başlıqlarda xronoloji fikir ardıcılığı gözlənilməyən epizodlarda təsvir edilən və lokali-zasiyası günümüzədək mübahisəli qalan qədim Qafqaz tarixinin şahid durmadığı əfsanəvi "Bibliya" həvvarilərinin adı ilə əlaqələndirilən mifik "kil-sə tarixi" də demək olmaz. Əslində, Ş.Smbatyan onu "Müntəxabat xarak-terli materiallar toplusu"¹ adlandırarkən kitabın ayrı-ayrı zaman ərzində di-ni əfsanələr və rəvayətlər əsasında tərtib edildiyini nəzərdə tuturdu. Bu

¹ Ş.Smbatyan. Ön söz, s.11.

baxımdan qarşıda Qis (Kiş) kilsəsi ilə əlaqədar aparacağımız araşdırma-
da tarixi həqiqət və erməni cəfəngiyyəti meydana çıxacaqdır.

Bunun birinci sübutu odur ki, "Aluank ölkəsinin tarixi", "Ön söz" müəlli-
finə şərti inansaq, VIII əsrdən başlayaraq, Ş.Smbatyanadək (XX əsrin 80-
ci illəri) əlavələrə, redaktələrə məruz qalmış müəllifsiz "müntəxabat xa-
rakterli materiallar tiplusudur. Maraqlı odur ki, anonim keşiş M.Xorenskinin
adına istinad edilən "Armeniya tarixi" kimi, bu "toplu" da XIX əsrin əvvəllə-
rindən başlayaraq, mxitaristlərin Avropada fəaliyyət göstərən ideoloji ma-
şını tərəfindən Eçmiadzin mətnindən köçürülmüş surətə edilən redaktə və
əlavələrdən sonra dünya işığına çıxarılmışdı. Bu baxımdan Ş.Smbatyanın
aşağıdakı fikri də olduqca maraqlıdır. O, yazır: "Bu abidənin mətni ilə
1838-ci ildə Eçmiadzine gəlmiş Fransız ermənişünası Ejen Bore maraq-
lanmışdır. O, Eçmiadzin monastırının kitabxanaçısı Yepiskop İ. Şaxatin-
yantsdan "Aluank ölkəsinin tarixi başlıqlı əsərin əlyazması olduğunu öy-
rənmiş və onun surətini xahiş etmişdir."¹

Mətnlə əlaqədar saxtakarlığı Smbatyan özü açır. Əgər Eçmiadzin
mətni "Aluank ölkəsinin tarixi" adlanırdısa, nə üçün Ejen Bore onu "Ağvan
tarixi" adı ilə nəşr etdirmişdi?

Ş.Smbatyanın sözlərindən belə çıxır ki, müəllifsiz əlyazma mətni "Alu-
ank ölkəsinin tarixi" adlanmışdır. Lakin əlyazma ilə ilk dəfə tanış olan fran-
sız Ejen Borenin mətnin bir hissəsini fransız dilinə çevirib, 1846-cı ildə
Paris jurnallarının birində "Ağvan tarixi" adı ilə çap etdirməsi sübut edir ki,
Ş.Smbatyanın tərcümə saxtakarlığı kitabın adının dəyişdirilməsi ilə başla-
nır. Bu barədə bir qədər sonra.

Kitabın nəşr tarixini qısa səciyyələndirən Ş.Smbatyanın gəldiyi nəticə
sübut edir ki, ilk Eçmiadzin tərcümə mətni Avropa oxucularına fransız di-
lində 1846-cı ildə təqdim edildiyi tarixdən, ta onun özünün rus dilində
1984-cü il nəşr tarixinədək hər dövrün siyasətinə uyğun əlavələrə və ciddi
redaktələrə məruz qalmışdır. Bu fikri əvvəlki başqa nəşrlərdə kitaba veril-
miş adlar da sübut edir. Məsələn, anonim keşiş müəllif Molsey Kalanka-
tuatsiyə istinad edilən mətni Parisdə fransız dilində ilk dəfə nəşr etdirən
Ejen Boredən sonra, Peterburqda M.Brosset (1851), K.Patkanyan
(1861), rus dilində Peterburqda, A.Manandyan (1897) kitabdan bir hissə-
ni alman dilində Leypsikdə nəşr etdirərkən ölkə adını "Ağvan", yaxud "Al-
ban" namında nişan vermələrinə baxmayaraq, Ş.Smbatyanın heç bir tari-
xi maddi sübuta əsaslanmadan, sün'i olaraq, qədim Qafqaz ölkəsini "Alu-
ank" adlandırması əzəl başdan şəhadət verir ki, əvvəlki nəşrlərdə az-çox
həqiqəti aşkarlayan məqamlar da yeni tərcümədə aradan çıxarılacaq və
bununla da kitabın ilk variantı ənənəvi növbəti təxribata məruz qalacaq-
dır. Ş.Smbatyanın "Ön söz" bölməsində özündən əvvəlki tərcüməçilərə
qarşı qərəzli münasibəti də bunu sübut edir. Bircə misal. Məsələn, Ş.Sm-
batyanın adı gedən "Tarix" in "Ağvan ölkəsinin" və "Ağvan xalqının" tarixi

¹ Ş.Smbatyan. Ön söz, s.17.

olduğunu, kitabın ilk variantda Ağvan/Alban müəllifi tərəfindən "Ağ-
van/Alban (Qar-qar)" dilində yazıldığını söyləyən K.Patkanyanı və onun
fikir davamçılarını, sözün əsil mənasında, atəşə tutması bir daha sübut
edir ki, "Alban tarixi"nin növbəti nəşri Azərbaycan türklərinin qədim Qaf-
qaz dövlətçiliyinə qarşı Eçmiadzin kilsəsinin tərtib etdiyi plan əsasında
mürtəcə dünya erməni diasporası 1980-ci illərdə qanlı savaşa aparan ide-
oloji irtica mərhələsinə daxil olur. Ş.Smbatyanın nəşrindən, yəni 1984-cü
ildən düz dörd il sonra, 1988-ci ildə Qərbi Azərbaycandan Kremlin hava-
darlığı ilə silah gücünə türk əhalisinin ata-baba ocağından kütləvi çıxarılma-
sı, onun ardınca Qarabağda törədilən qətl və qəret tarixi buna sübutdur.

Tərcüməçinin xatırlanan saxtakarlığı sübut edir ki, elmə şəxsiyyəti
məlum olmayan müəllifin Ağvan/Alban (Patkanyan) yazısında, Alban di-
lində qələmə aldığı ölkə tarixinin tərcümədən sonra məhv edilmiş orijinal
mətni əsasında kilsənin tərtib etdiyi variant, ta XX əsrin sonunadək, baş-
qa sözlə, Ş.Smbatyanadək, məqsədli olaraq, hər nəşrdə ixtisarlara, əlavələr-
ə və redaktəyə (bu, anonim keşiş M.Xorenskinin adına istinad edilmiş
"Armeniya tarixi" ilə başlanan ənənənin davamı idi. Bu barədə əvvəldə
danışılmışdı) məruz qalmış, nəhayət, kitab ümumi tarixi xronologiyadan
məhrum edilmiş, qırıq-qırıq, bəzən əlaqəsiz epizodlarla yüklənmiş, Qaf-
qaz Oğuz Albaniyasının Part imperiyasının valilik, xilafətin əmirlik dövrləri
ilə əlaqədar əsil tarixi, guya Albaniyaya "xristianlıq və yazı gətirmiş" ano-
nim Mesrop Maştosun¹, onun şagirdi M.Xorenskinin, "erməni xristianlığının
banisi" kimi qələmə verdikləri Maarifçi Qriqorinin, habelə dini əfsanədən
gələn həvvarilərdən Faddeyin və Yeliseyin ətrafında uydurulan fantastik
kilsə xaosu içərisində görünməz hala salınmışdı

Fransız tərcüməçisi Ejen Borenin Eçmiadzində görsənməsi, ona təq-
dim edilən mətnin erməni dilinə tərcümə variantı olması, ilk nəşrdən baş-
layaraq, kitabın adı və onun həqiqi müəllifi ətrafında ciddi mübahisələrin,
bir-birini təkzib edən fikirlərin meydana çıxması, əlbəttə, haqlı olaraq, "Ta-
rixin" milli mənsubiyyətini şübhə zərbələri altına salır.

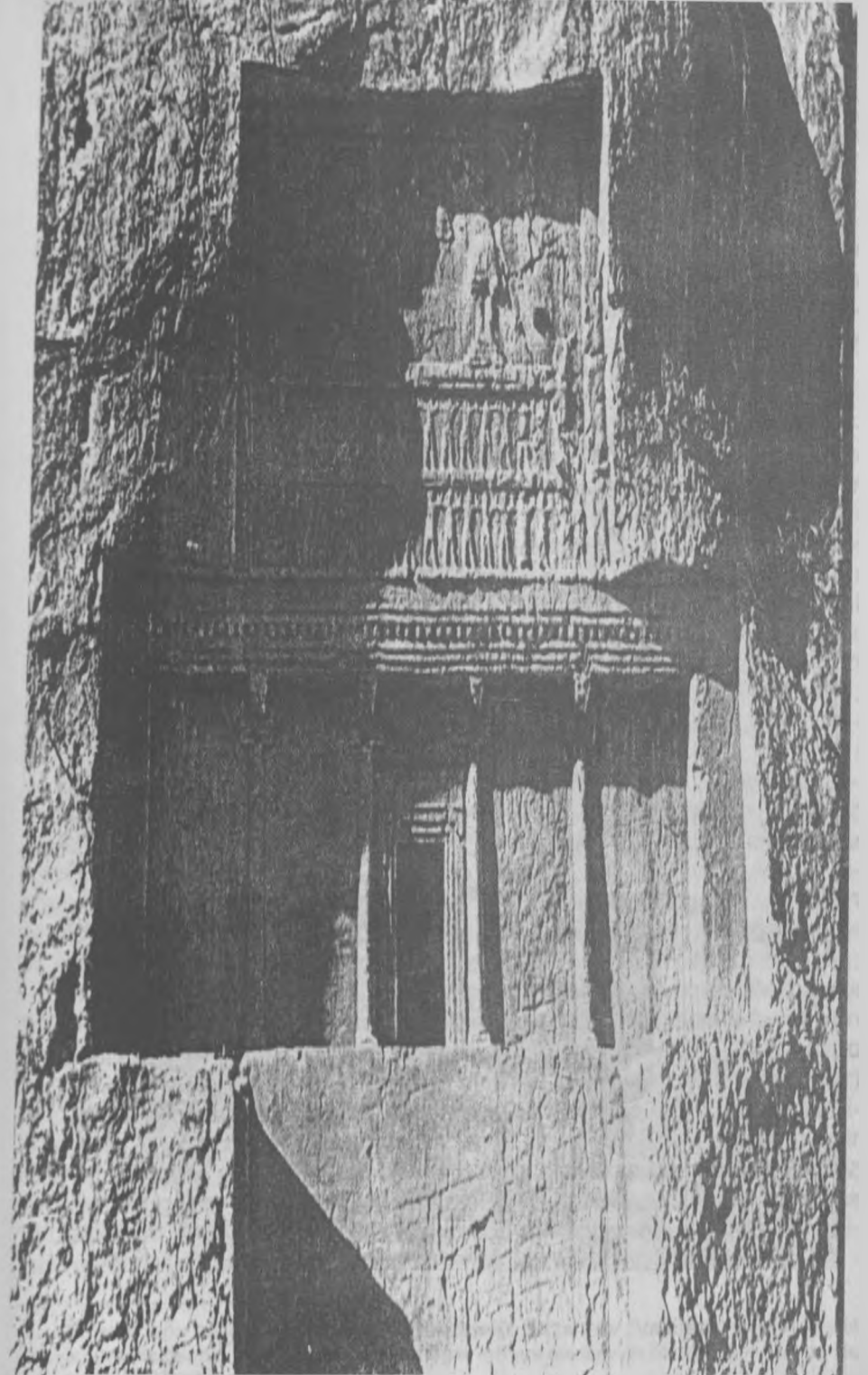
Yuxarıda dedik ki, Kilikiya-Venesiya kilsələri "Armeniya tarixi" yazmaq
üçün XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, istər rus, istər Avropa maddə qə-
lən sahiblərinin təşkil etdikləri ideoloji kompaniyaya qoşmuşlar. Bu barədə
kitabın əvvəlində Morqan və başqalarının fəaliyyətini dəlil və sübutlarla
araşdırmaya cəlb etmişik. Deməli, fransız maddə "armenovedin" Parisdən
Eçmiadzine təşrif gətirməsi də nə təsadüfidir, nə də səbəbsiz. Ş.Smbatya-
nın bir qədər əvvəldə tanış olduğumuz fikri də bunu təsdiq edir.

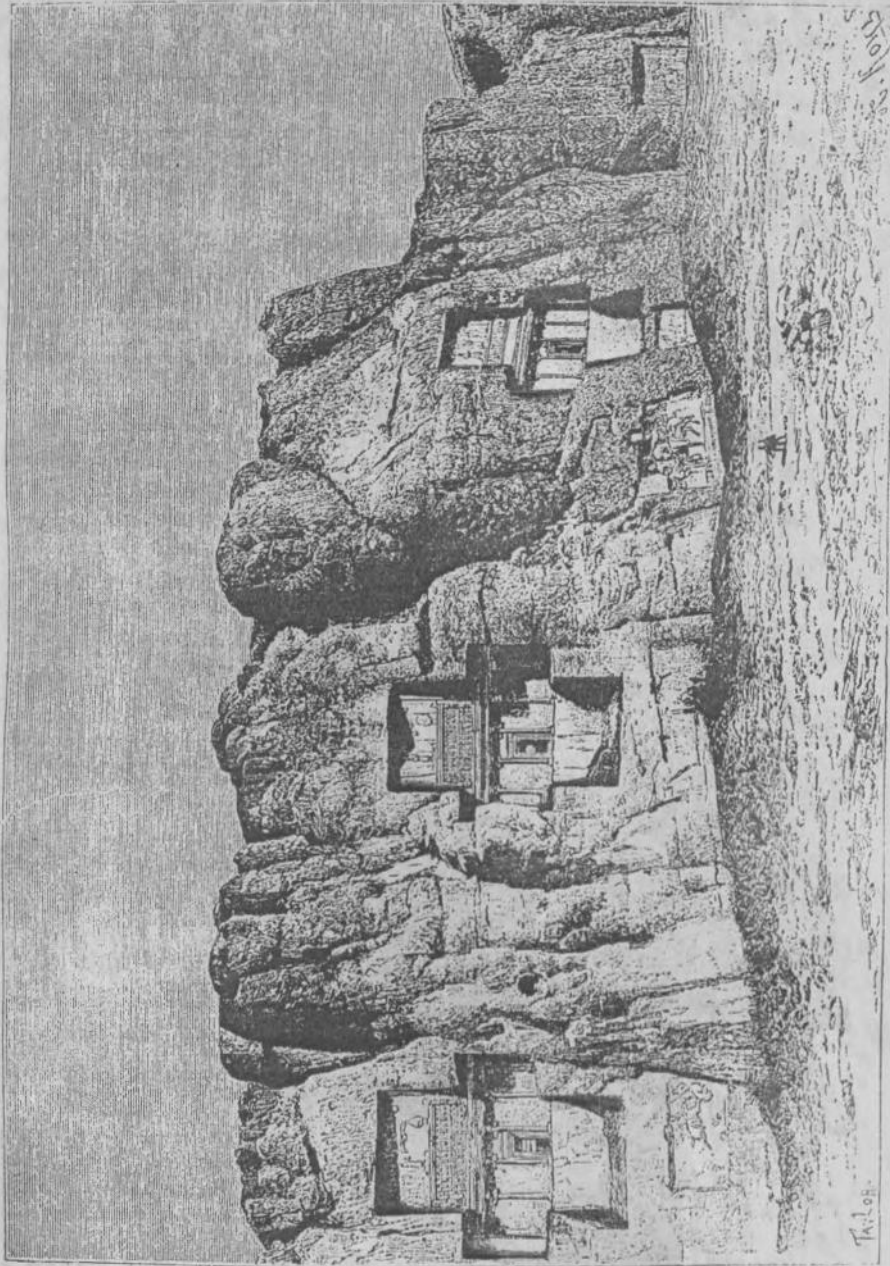
¹ Heç şübhəsiz, Oğuz Albaniyasında ənənəvi "Avesta" yazısından istifadə edilmişdi.
Çünki Maday imperiyasından başlayaraq, Ön Qafqaza hakim olmuş Əhəməni və Arsaklı
çarlarının, habelə Sasanilərin "Zənd Avesta" dövrünədək "Avesta" yazısından istifadə
edilmişdi. Bundan başqa, "Avesta" adı gedən sülalənin səltənət illərində "Avesta" həm
siyasi, həm də mədəni baxımdan hakimiyyətdə olmuşdur. Bu tarixilik kontekstində yeni
işıq bucağı altında dəlillərin dili ilə yeri gəldikcə dedik ki, anonim keşiş Mesrop Maştosun
"Alban əlifbası" "ixtira etməsi" ilə əlaqədar iddialar Mesrop Maştosun özü qədər mifdir,
reallıqdan uzaq cəfəngiyyətdir.

Problemimiz üçün dəyərli cəhət odur ki, "Tarix" in orijinalı Eçmia-dzin kilsəsində erməni dilinə çevrilərkən şübhəsiz, istənilən məz-muna salınsa da, XIX əsrin əvvəllərindən Ejen Boredən başla-yaraq, XX əsrin sonunda Ş.Smbatyana qədər düzəlişlər və əlavələ-rə mə'ruz qalsa da, sonadək məhv edilməmişdi. Fikrimizin sübutu üçün bir neçə öteri nümunə göstərməklə kifayətlənəcəyik. Məsə-lən, anonim müəllif tarixi fakta deyil, məqsədli olaraq uydurulmuş kilsə rəvayətlərinə istinadən Cavanşiri Sasani çarı Xosrovun guya "qohumlarından" olmuş Mehranın nəslindən hesab edir. Guya Hörmüzün oğlu Xosrovun dövründə (XVII, XVIII başlıqlar) Mehran və onun oğlanları, Aluankda (Ş.Sumbatyana görə) hakim olmuşlar. Təbii olaraq, orijinalı əsaslı surətdə redaktədən keçirmiş kilsə Mera-hının (adın mənşəyi "Avesta" tanrısı Mitra ilə ilişiklidir. Ədəbiyyatda Mehranı gah Kars ölkəsi ilə, gah da perslərlə əlaqələndirirlər) adın-dan başqa, onun nəsil şəcərəsini təşkil edən törəmələrin hamısı XI-XII əsrlərdə erməni kilsə ədəbiyyatında yaranmağa başlamış şəxs adları ilə qeydə alınmışdı.

Əgər erməni kilsəsi Mehranı Sasani sülaləsinə "mənsub" hakim kimi qələmə alırsa, bəs, o zaman, onun nəsil şəcərəsindəki adlar Sasani şahlarının ən'ənəvi şəcərəsinə nə üçün uyğun gəlmirlər? Məgər seltənəti ən'ənəvi "Avesta" qanunları ilə idarə edən Atəşpə-rəst Sasani şah nəslinin "xristian" budağı da olmuşdur? Bəs taxta çıxan hər bir Sasani şahının Mədəindən (Ktezifondan-İrak ərazisin-də) Təxti-Süleymanda yerləşən Atəşgaha andiçmə mərasiminə pi-yada getmələri həqiqəti də yalandır? Bu, mənbələrdə qeydə alınmış tarixdir, axı! Bəs Nəqşi-Rüstəmdə dağ silsiləsində oyulmuş nəhəng məqbərələrdə uyuyan "Avesta" təəssübkeşləri olmuş Sasani çarları-nın daşlaşmış tarixinə nə deyirsiniz?

"Avesta" tişə ustalarının yaratdıqları mö'cüzəli məqbərələrə "Əbədiyyət nişanlı" (xristianlar sonrakı yüzilliklərdə ona Xristin rəmzi olan "xrest" "krest" dedilər) giriş qapılarından başlanması da qaynaqlarda verilən tarixi mə'lumatları təsdiq edir.

Bəs məkrli erməni keşişlərinin Oğuz Albaniyasının çarı Cavanşirin guya Sasani sülaləsinin Mehrani nəsil şəcərəsinə "mənsub olmasından", onun atasının "xristianlaşdırılmasından" bəhs edərkən əllərində uydurma kilsə rəvayətlərindən başqa, hər hansı mö'təbər qaynaq, yaxud cüz'i bir maddi-mədəniyyət nümunəsi varmı? Əsla!

Bəs Maday İmperiyası dövründən xilafət dövrünədək "Avesta" qanunları ilə yaşamış və ailə səadətini Atəşgaha sığınmaqda görmüş ölkə əhalisi hansı tarixi zorakılıq, qəddarlıq qarşısında ata-baba inancından uzaqlaşmış, heç mahiyyətini də anlamadığı Yerusəlimdən "keşiş torbasında" hazır gətirilmiş yad bir dini (yuxarıda dedik ki, Faddey, Yelisey və başqa missionerlər mifik şəxslərdir) dərhal qəbul etmişdir?

Yaxşı, başqa bir sual.

Kilsə rəvayət ədəbiyyatından başqa, bu günədək elmi tarix, bircə də nə də olsa, Qafqaz Oğuz Albaniyasında hansı arxeoloji, antropoloji və linqvistik mədəniyyət nümunəsi aşkarlanmış, yaxud hansı qədim mö'təbər qaynaqda erməni xristianlığını təsdiq edən dəlil-sübutun qeydə alındığını meydana qoymuşdur? Bəs, nə üçün yalnız saxta kilsə ədəbiyyatında erməni xristianlığı, ululardan xilafət dövrünədək "Avesta" əhli olmuş, bu gün də müsəlmançılıq içərisində məişətində Zərdüşti imanının bə'zi adətlərini qoruyub saxlamış Azərbaycan türklərinin tarixən təşəkkül tapdıqları Odlar ölkəsinin – vahid Vətənin qədim inzibati-siyasi coğrafiyasında ayrı-ayrı dövrlərdə yaradılmış iki dövlətdən birinin - Atarpatenanın ərazisinə deyil, məhz digərinin – Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazisinə gətirilir? Suala veriləcək cavabın siyasi mənşəyi mə'lumdur.

1828-ci il hadisələrindən sonra Venesiya mxitaristlərinin meydana atdıqları Qafqazda "xristianlıq və kilsə modeli" Rus imperatorluğunun "Türksüz Qafqaz" siyasətinin tərkib hissəsi olan "erməni evi" "inşaatını" aparmaq və qaçqın erməni ailələrini Şərqi qapısında möhkəm qalaya çevirmək üçün istifadə edilmiş ən e'tibarlı ideoloji savaş silahı olmuşdur və bu gün də həmin silahdan istifadə edilir. Fikrimizin sübutu üçün kitabın bir neçə başlığında təsvir edilmiş hadisələri tarix və tarixilik zəminində nəzərdən keçirsek kifayətdir.

"Valarşakin Aluank knyazlığını təşkil etməsi" adlandırılan IV başlığı M.Xorenskidə Part imperiyasının çarı Arsakin ("Armeniya tarixi"ndə mə'lum olmur ki, anonim müəllif dövlətin əsasını qoymuş Arsakmi (248-250), yaxud bə'zi ədəbiyyatda II Arsak adı ilə nişan verilən I Mitridadmı (160-138-ci illər) nəzərdə tutulur) Vaxarşak¹ adlı qardaşını Kiçik Asiyada təşkil edilmiş valiliyə hakim tə'yin etməsi epizodunda Arazın Qafqaz sahilinə əlaqədar təsvir edilmiş hadisəni, erməni kilsəsi növbəti siyasi şəraitin tələblərinə ("Türksüz Qafqaz" və gəlmə ermənilərə "Qafqaz evi") cavab verəcək yeni versiyada "Aluank" adı ilə Arazın sol sahilinə keçirir və bununla da Oğuz Albaniyasının qərb və mərkəzi ərazilərində "erməni knyazlıqları" "təşkil edir".

¹ Erməni tarix ədəbiyyatında bə'zən "Vaxarşak", bə'zən də "Valarşak" adı ilə qeydə alınmış Arsaklı çarının tarixi şəxsiyyət olmadığını erməni alimlərinin özləri e'tiraf edirlər. Bu bərdə əvvəlki fəsillərdə ətraflı danışılmışdı.

Əgər anonim Arsaklı vali Vaxarşak/Valarşak tarixi şəxsiyyət kimi qəbul edilə belə, nə bu valinin özü, nə onun mənşəcə bağlı olduğu Parn-Türk tayfa ittifaqına mənsub Arsaklı sülaləsinin, nə də Part imperiyasının hərbi-inzibati ərazisində müvəqqəti daxil edilmiş Qafqaz Oğuz Albaniyasının (Kilikiya-Venesiya kilsələri ona istər "Aqvan", istər "Aluank", istərsə də başqa bir ad qoysa da, siyasi şərəitə uyğun olaraq, Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz dövlətçiliyi tarixinin üstünə "xristianlıq" və "erməniləşmə" pərdəsini müvəqqəti çəkə bilərdilər) çağdaş erməni babaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və hətta bunu sadəcə düşünməyin özü "erməni xəstəliyinin" təkzibedilməz xroniki-irsi sübutudur.

Bu baxımdan kitabın V başlığında Ş.Smbatyanın "Aluank" adı ilə tarixini itirməyə çalışdığı Oğuz Albaniyasının Şərqi əyalətlərində (Ordubada yaxın ərazidə yerləşən Mehri dəmiryolu dayanacağından şimala doğru Göyçə gölünün Şərqiəndən keçən xətlə ayrılan ərazidən başlayaraq, bütün Qarabağ mahalı) Part imperiyasının təşkil etdiyi valiliyin Arsak adının və valiliyin mərkəzi olmuş imperiyanın adını daşıyan Partav (Xilafət dövrü ərəblər ona "Bərdə" dedilər) toponiminin günümüzədək yaşadılması Orta Asiyadan¹ gəlmiş qan bir, dil bir, inanc bir qohum türk tayfalarının Oğuz Albaniyasının dövlətçilik, mə'nəviyyət və mədəniyyət tarixinin bünövrəsi üzərində Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz tarixinə növbəti səhifə açdıqlarına təkzibedilməz şahidlərdir. Deməli, anonim müəllif Qafqaz Oğuz Albaniyasının Qərb hissəsini "Armeniya", onun hakimlərini "armyan" kimi qələmə verməyə, ölkənin Şərqi hissəsində kilsələr "inşa etməyə" çalışsa da, nümunə gətirdiyimiz hər iki başlıqda verilən faktlar sübut edir ki, söhbət Part imperiyasının valilərindən (Sanatürk, Urnayr və b.) və valiliklərin müvəqqəti işğal ərazisinə daxil edilmiş "Qafqazın vəhşi qəbilələrinin" (IV başlıq) qədim ölkəsindən gedir.

İndi də erməni kilsəsinin anonim keşiş müəllif M.Kalankatuatsinin adı ilə ulu tarixdən Odperəst olan qədim Ön Qafqaz əhalisinə hansı uydurma yollarla xristianlıq "gətirməsi" barədə "Aluank ölkəsinin tarixi"ne istinadən bir neçə epizodu qısa nəzərdən keçirək.

Kitabın VI fəslində anonim keşiş müəllif yazır ki, Yerusəlimdən Ön Qafqaza gələrək xristianlığı təbliğ edən həvvari Faddeyi ("İncilə" görə Faddey Xristosun 12 həvvarilərindən biridir), guya "armyan çarı" Sanatruk (Sanatürk)² Artaz vilayətində qətlə yetirmişdir. Bəs, bu fikri hansı qaynaq, hansı elmi mənbə təsdiq edir?

¹ Kırzioğlu onları "Türkmən Arsaqları" adlandırır.

² Sanatürk Part çandır, Arsaklı sülaləsindəndir. Erməni kilsəsi bu dövrə istinadən "Armyan tarixi" deyəndə Part imperiyasının Kiçik Asiya və Ön Qafqaz valiliklərinin tarixini mənsub olduğu xalqın adına yazır. Kilsə "armyan knyazlığı" deyəndə də Arsaklı valiliklərinə istinad edir.

Ş.Smbatyan Artazı Vasparukan (əslində Asparukan)¹ çarlığına aid edir, onu Naxçıvan şəhərinin Şərqi ərazisinə yaxın qonşu əyalətdə yerləşdirir. Tərcüməçinin "izahat" bölməsində yazdığına görə Sanatruk (əslində Sanatürk) Vasparukan/Asparukan çandır.

Erməni və muzdlu ermənipərəst tarix ədəbiyyatında bu ölkəni "Armeniyanı" adlandırırlar. Lakin biz qarşıdakı fəsilə həmin çarlığı Asparuk adlı çölçü türk tayfa başçısının öz şərəfinə yaratdığını sübut edən arxeoloji maddi mədəniyyətin şahidliyindən nümunələr gətirəcəyik. O zaman mə'lum olacaq ki, erməni kilsəsi adəti üzrə türk sərkərdəsinin adında "erməni əxlaqına" uyğun semantik-leksik "kosmetik cərrahiyyə əməliyyatı" apararaq, Asparuk² şəxs adını tarixləşdirmiş "Asparukan"³ toponimini "Vasparukan" şəklinə salmış və onu "erməni çarlığına" çevirmişdi. Erməni kilsəsinin bu hərəkətində nə qəribəlik, nə də təəccübə əsas axtarmaq lüzumsuzdur, boş yerə vaxt itirməkdir. Çünki tarixən əli qələm tutmuş, özünü erməni sayan hər bir kəs – səviyyəli-səviyyəsiz bütün keşiş müəlliflərdən başlayaraq, onların Ş.Smbatyanadək, bir nəfər kimi, bütün tarixçi varislərinin "Böyük Armeniya" tarixi naminə yazdıqları qalaq-qalaq kitablarda əsrlərdən bəri Astvasın (hay allahı) qüdrəti hesab etdikləri vahid bir iddia-ümumtürk tarixini "erməniləşdirmək" üçün Qafqazda "erməni kilsələri"nin "tarixi mövcudluğunu" "sübut etmək" iddiası qəbəri qoyulmuşdu. Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz tarixini səhifə-səhifə saxtalaşdırmaqla, tarixən babalarına məxsus nəinki ayrıca bir ölkə ərazisinin, hətta hər hansı qit'ədə bir qarış torpağın belə olması barədə heç bir arxeoloji, antropoloji və linqvistik mədəniyyət nümunələri şahid durmadığı halda, qədim ümumtürk tarixini açıqdan-açıq mənsub olduğu xalqın adına yazmaqda kilsənin yeganə bəhanəsi köçkün erməni ailələrinə "Qafqaz evi" "tikmək" üçün 1828-ci ildən rus imperatorluğu tərəfindən təcavüzkar əsası qoyulmuş ideoloji savaşı bazasını zaman-zaman inkişaf etdirmək, qüvvətli hamı dövlətlərin köməyi ilə məqsədə doğru qətl və qarətdən keçən silahlı yürüş yolu açmaq!!!

Bu təkzibedilməz həqiqəti 1828-ci ildə Rus imperatorluğu tərəfindən Azərbaycanın qərbində qaçqın erməni ailələrinə müvəqqəti "armyan vilayətinin" (1828-1930) təşkili ilə əsası qoyulmuş ideoloji və silahlı savaşı tarixi 1988-ci il hadisələrindən (İrəvan yaylasından Azərbaycan türklərinin əmlakı əlindən alınandan sonra silahla ata-baba ocağından qovalandıqla-

¹ Asparukan çarlığının adı Türk tayfa başçısı Asparukun adından və ona əlavə edilmiş, qədim türk sözdəri olan "an" "vətən", "ölkə" və s. anlamı verən morfemdən yaranmışdı. Bu etimoloji müstəvidə "Asparukan" sözü "Asparukun ölkəsi" ("vətəni", "çarlığı") anlamı verir.

² Fikrimizi mənşəcə erməni alimi olan Q.M.Nalbandyan da təsdiq edərək yazır ki, Asparuk İskit adıdır, fonetik dəyişiklik etməklə, "Aspurak" şəklində erməni forması alınmışdı. Bax: Nalbandyan Q.M. İskit-alan-asetin mənşəli erməni şəxs adları. – "İran və ümumi filologiya məsələləri" kitabında, Tiflis, 1977, s.208.

³ "Asparukan" toponimi iki hissədən ibarətdir. Sözü kökü olan "Asparuk" tayfa başçısının adını, kökə əlavə edilmiş "an" hissəciyi qədim türk dillərində "yurd", "məskən", "ölkə", "vətən" anlayışı verən söz sonluğudur.

rı ildən) sonra xallı köpək M.Qorbaçov dövləti ilə bir sırada Fransa (o illərdə Aqanbekyanın Parisdə "Humanite" qəzetinə¹ verdiyi müsahibəni xatırlamaq kifayətdir) başda olmaqla, Avropanın digər qüvvətli dövlətlərinin, açıqdan-açığa güclü maliyyə və ən müasir hərbi texnika yardımını sayəsində kilsənin vaxtilə tərtib etdiyi mifik "Böyük Armeniya" xəritəsinin 1828-1990-cı illər arasında Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinin böyük bir hissəsində torpağa köçürülməsi və bu gün mifin reallaşması təsdiq edir.

Keçən yüzilliklərlə əlaqədar xatırladığımız bir neçə məqam sübut edir ki, erməni kilsəsinin anonim keşiş müəllif M.Kalankatuatsinin adı ilə Oğuz Albaniyasının ərazisində kamil ağılın qəbul etməyəcəyi romantik və macərəli epizodların təsvirində "kilsə tikintisinin" "aparılması" və xristianlığın "təbliği", Arsaklıların dövründə onlarla birlikdə Part ərazilərindən gəlmiş "Si" türk tayfalarının yaratdıqları "Siunik" namında valiliyin, "Vaspurakan" adı ilə verilmiş "Asparukan çarlığı"nın və s. "Armeniya"nın knyazlıqları kimi qələmə verilməsi, mənşəcə türk tayfalarından olan hakimlərin Sanatürkün, Urnayrın, Cavanşirin "erməniləşdirilməsi" və "xristianlaşdırılması" bu gün dünya erməni diasporasının türklərə qarşı apardığı ideoloji savaşa və torpaqlarımızın silahlı istilasına növbəti hazırlıq mərhələlərindən biri idi. Tərəzilən qanlı nəticə bu gün yaşadığımız real həyatdır. İbrətəməz hal odur ki, ermənilərin arxasında dayanan düşmən tarixçilər və onlara hamilik edən siyasət adamları bilərəkdən həqiqəti öz adı ilə nişan vermədikləri kimi, Azərbaycanın siyasət və tarixçi "ataları" da günümüzədək heç cür həqiqəti ya görməmişlər, ya da öz şəxsi "karyeraları" naminə görmək istəmənmişlər ki, qəddar düşmən Türkün öz silahı ilə Türkü məhv edir.

Bir qədər əvvəldə dedik ki, Arsaklı çarları Part imperiyasının müvəqqəti hərbi-inzibati ərazisinə daxil edilmiş Ön Asiyanın qərb əyalətlərini və Ön Qafqaz coğrafiyasını ayrı-ayrı valiliklərə bölmüşdülər. Onlar Kiçik Asiyada Qalis (Qızıl İrmak) çayınadək olan vilayətləri əhatə edən birinci valiliyin mərkəzini Ktezifonda (ərəblər ona "Mədain" dedilər), Qafqaz Oğuz Albaniyasının Qərb ərazilərindən bir hissəsindən (Ağrı dağı vadisindən) axıb keçən Araz çayının sol sahilindən Göyçə gölünün Qərb sahilinə, ölkənin Cənubundan qədim Nəxçı elində Dərəşam qala şəhərindən Şimala Fasis (indiki Rion) çayının Cənub sahillərində hüdudlanan geniş əraziləri əhatə edən ikinci valiliyin mərkəzini Valarşapatda (xilafətin ilk dövründən müsəlman türklər ona "Üç müəzzin", 1828-ci il hadisəsindən sonra gələri ermənilər "Eçmiadzin" dedilər), Göyçə gölünün Şərqiindən Alban dənizinin Şərq sahilləri arasında yerləşmiş vilayətləri, Cənubdan qədim Kaspiana ölkəsindən (onun Cənub hüdudlarından-indiki Qafqaz Astarasından) Dərbənd daxil olmaqla qədim Azərbaycan torpaqlarının şimal sərhədlərini əhatə edən üçüncü valiliyin mərkəzini Partavda (ərəblər ona "Bərdə" dedilər) yerləşdirmişlər.

Arsaklılar saysız kənd, şəhər və mahalları əhatə edən ölkədə idarəni asanlaşdırmaq üçün valiliklərin daxilində kiçik əyalət qurumları (məsələn, Sisakan, Siunik, Arsak və s.) təşkil etmişlər.

Sanatürkün sarayı Ktezifonda yerləşirdi. Onun oğlu III Fraatin hakimiyyəti dövründə də çar iqamətgahı Ktezifonda idi. Kitabın əvvəlində yerli gəldikcə, dəlillərin dili ilə demişik ki, tarixdə "Armeniya" adında dövlət, "armyan" adında da tayfa olmamışdı. Lakin kilsə və onun tarixçi varisləri türk dövlətlərinin – III Antioxun "strateqi" Artaksinin yaratdığı Artaksilər dövlətinin, Biaini ölkəsinin, habelə mərkəzləri Ktezifon, Valarşapat və Partav olmaqla yaradılmış valiliklərin hesabına Part imperiyasının tarixini "Armeniya tarixi"nin ayrı-ayrı "epoxaları" adlandırmışlar.

Erməni kilsəsi bir qayda olaraq, Part imperiyasının istər Kiçik Asiya, istərsə də Ön Qafqaz valilərini "armyan Arşakiləri" möhürü ilə "erməni babaların"na "çevirir" və bununla da onların "xristian" olduqlarını iddia edir. Bu yanaşma ilə M.Kalankatuatside Sanatürk guya "erməni çarıdır", "xristiandır".

Sual olunur, bəs, "armyan Arşakiləri" pərdəsi altında tarixini oğurladığınız mənşəcə türk, inanc mənsubiyyətlərinə görə Zərdüşti olmuş bu çarların istər Kiçik Asiyada, istərsə də Ön Qafqazda xristian dinini seçiyyənləndirən əlamətlərlə Xristosun adına inşa etdikləri birçə dənə inanc evi göstərə bilərsinizmi?

Erməni tarixçiləri anonim keşiş müəllif M.Xorenskidən gələn ənənəyə uyğun olaraq yazırlar ki, guya Qriqori m. s. 301-ci ildə (erməni tarixçilərinin ilk mənbə kimi istifadə etdikləri M.Xorenskidə hər hansı rəvayət hadisələri və mifik şəxsiyyətlərin qarşılarında tarixi çağrı müəyyənləşdirən rəqəm qoyulmur. Erməni müəllifləri tarixi keçmişə saxtalaşdırmaqda sərbəstdirlər) ilk erməni xristianlığını yaratmış şəxsdir. Yaxşı olsun! Onu da yazırlar ki, Qriqori "maarifçidir", yəni guya təkbaşına yaratdığı xristianlığın missioneridir. Yaxşı, bu da olsun! Bəs, bu Qriqoriyə yerli əhalinin beynindən, ürəyindən əsriyərdən bəri gələn ata-baba inancını çıxarmaq (bu inancın adı nə idi?!), onlara yeni dini və onun allahını qəbul etdirmək üçün xristian mə'bədi lazım idi, ya yox? Əlbəttə, lazım idi. Bəs, Qriqori harada, neçənci ildə, hansı "maarifçilik ocağını", yəni xristian mə'bədini "tikmişdi" və əhalini oradan yeni dinə "də'vət" etmişdi? Ancaq sualın cavabı "ermənisa-yaq" olmasın, dolaşlıq kilsə əfsanə və rəvayətlərindən gəlməsin!

Məsələn, mübarək Peyğəmbərimiz Həzrəti Məhəmməd kiçik bir dini icmadan ibarət olan tərəfdarlarının köməyi ilə Mədinədə ilk müsəlman Məscidi inşa etdirdi və Peyğəmbərimizin göstərişi ilə həbəş Bilal Məscidin damına qalxdı, "Allahu-Əkbər", "Allahu-Əkbər" sədaları ilə bütün Şərqi yəni dinə də'vət etdi. Məscidin bu tarixi həm islam dininin, həm də müsəlman maarifçiliyinin dövlət səviyyəsində əsasının qoyulduğu mübarək tarixdir. Bəs, erməni kilsəsinin ziddiyyətli rəvayət versiyaları əsasında partlı Maarifçi Qriqori guya təbliğ etdiyi "xristianlığı" Arsaklı çarı III Tirdat (problemlə əlaqədar demişik ki, "Tirdat" adlı iki Arsaklı çarı olmuşdur. Onlar da indiki Türkmənistan Respublikasının Cənub-Qərbində yer-

¹ "Humanite" qəz., iyun 1988.

leşmiş Part dövlətinin ərazisindən kənara çıxmamışlar. Erməni tarixçiləri "III Tirdat" adlandırdıqları çarın hakimiyyət dövrünü 293-330-cu illərə aid edirlər. Halbuki Arsaklı səltənətinə m.s.227-ci ildə son qoyulmuşdu) "dövlət səviyyəsində" harada qəbul etdirmişdi? Valarşapat mə'bədindəmi?! Bəs bu mə'bəd hansı çarın dövründə tikilmişdi? Bu sualın cavabı əvvəlki fəsildə verilmişdi. Part imperiyasının ən qüdrətli və maarifçi çarlarından olan I Vologez (Valarşa) Makedoniyalı Aleksandrın müəmmalı şəkildə ortadan çıxardığı "Avesta"nı yenidən bərpa etmiş, Qafqaz Oğuz Albaniyasının qərbində öz şərəfinə Valarşapat¹ adında iqamətgah və Atəşgah mə'bədi saldırmışdı. Şübhəsiz, Zərdüştü inancın Arsaklı çarlarının dövründə daha geniş yayıldığını qeyd edən qədim qaynaqlar da I Vologezin "Avesta" maarifçiliyi məqsədilə inşa etdirdiyi Valarşapat mə'bədini nəzərdə tuturdular. Bugün xristian kilsəsi kimi istifadə edilən Valarşapat (indiki Eçmiadzin) mə'bədinin qədim zirzəmisində mühafizə edilib saxlanılan Od/Atəş tendiri² Valarşanın (Vologerin) hakimiyyət dövrünün canlı şahididir.

Bəs Valarşanın hakimiyyət dövrü hansı illərə düşür? O, m. s. 117-140-cı illərdə çar olmuşdur.

Buradan erməni kilsə saxtakarlığını üzə çıxaran Qafqaz Oğuz Albaniyasının "Avesta" qanunları ilə idarə olunması tarixinə aydınlıq gətirən yeni bir ədalətli sual meydana çıxır: bu necə olur ki, "erməni xristianlığı m. s. 301-ci ildə yaranır, guya bu dinin ilk mə'bədi olmuş Valarşapat təxminən 150 il əvvəl inşa edilmişdi? Bu ona sübutdur ki, erməni kilsəsi son nəvəni ulu babasından əvvəl "dünyaya gətirmişdi". Erməni keşişləri üçün hər şey mümkündür!

Bu dediklərimiz kifayət edər ki, erməni tarixçiləri tərəfindən Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinə kilsə və xristianlığın gətirilməsi dini əfsanələrdən başqa, heç bir reallığa söykənmir.

¹ I Vologezin dövründə Oğuz Albaniyası iki böyük müvəqqəti inzibati əraziyə bölünmüşdü. Valarşapat Qərbdən Arazın sol sahilindən Şərqdən Göyçə gölünün qəribinə, Cənubdan qədim Nəxcu elinin Arazın sahillərində Dərəşam qala şəhərinə, Şimaldan Pont dənizinə tökülən Fasis çayının cənub sahillərinə dirənən ərazidə təşkil edilmiş valiliyin mərkəzi idi. Göyçə gölünün Şərbindən Alban dənizinə, Cənubdan Kaspiana (ərəblər həmin əraziyə "Ərran"/"Arran" dedilər) və Şimaldan indiki Dərbənd əraziləri daxil olmaqla yaradılmış ikinci valiliyin mərkəzi Partav (ərəblər ona "Bərdə" dedilər) şəhəri idi.

² Yuxarıda dedik ki, Valarşapat Atəşgah mə'bədi xilafətin gelişi ilə dindar müsəlmanlar arasında "Eçmiadzin" adı ilə təxminən 1200 il Məscid olmuşdur. Əsas qapıdan Eçmiadzina daxil olub, çoxsaylı qədim pillələrlə aşağıya-zirzəmiyə yenisən orada yerləşən Müqəddəs Təndir (yuxarıda şəkli verilmişdi) və onun ətrafında vulkanik daşlara bənzər vaxtilə Təndirdə müəyyən mərasimlərin icrası zamanı yandırılmış daş qalağı (topası) ilə üz-üzə dayanırsan. Tarixin bu ibrətəməz mənzərəsi erməni tarixçilərinin Arsaklı Türk tayfalarını "armyan Arşakiləri" və Valarşapatın "xristian kilsəsi" olması, partlı, mənsubiyyətə Arsaklı səltənətinin ideoloqu olmuş Maarifçi Qriqorinin guya 301-ci ildə "erməni xristianlığının" "əsasını qoyması" və s. barədə uydurmalarını məhv edən tarixin canlı şahidi kimi, əsrlərdən bəri dünyaya haray çəkərək Qafqaz Oğuz Albaniyasının coğrafiyasını "Böyük Armeniya" mifinin "Şərqi ərazisi" adlandıran erməni kilsəsinin məkrli siyasətini darmadağın edir.

Bu erməni kilsəsinin anonim keşiş M.Xorenskiyə istinad etdiyi rəvayətlərdən gələn mifik "armyan tarixi"dir. Bu "tarix"də "erməni xristianlığının banisi" kimi verilən şəxs, əslində Kiçik Asiyada "Avesta" maarifçisi, Arsaklı səltənətinə mənsub partlı Qriqoridir.

Bəs, başqa bir anonim keşiş müəllif olan M.Kalankatuatside, belə demək olarsa, "Qafqaz maarifçisi" kimdir, yaxud kimlərdir? Burada xristianlığı erməni kilsə tarixində ilk dəfə təbliğ etmək məqsədilə guya Arazı keçərək Ön Qafqaza gəlmiş, "Bibliya"ya görə, Xristosun 12 həvvarilərindən biri olan Faddeyin çar Sanatürk tərəfindən Artazda¹ "işgəncəli ölümə" məhv edildiyini müəllifin özü xəbər verirsə, deməli, nə Arsaklı çarının, nə də yerli əhalinin "Avesta" əhli olmasını təkzib etmək üçün başqa bir uydurmaya əl atmaq cəfəngiyyatdır.

M.Kalankatuatsi yazır ki, Faddeyin qətlindən sonra onun şagirdi Yelisey Yerusəlimə qayıdır və xristianlığı təbliğ üçün təkrar Ön Qafqaza gəlir. O, ilk təbliğatını guya Çola ölkəsində mazkutların (massagetlərin – Ə.T.) arasında başlayır, sonra üç nəfər şagirdlə Uti vilayətinə daxil olur. Şagirdlərin "dinsiz" qohumları tərəfindən onların biri öldürülür, sağ qalan iki nəfər də Yeliseyden üz çevirməyə məcbur olur. Baş verənlər sübut edir ki, Atəşpərəst yerli əhalinin arasında xristianlığı təbliğ etmək təhlükəlidir. Yeliseyə uyan şagirdin öz qohumları tərəfindən qətlə yetirilməsi də bunu sübut edir.

Müəllif yazır ki, bu hadisədən sonra Müqəddəs Yelisey tək qalır. Belə bir şəraitdə Yerusəlimdən gələn xristian missioneri Zərdüştü inancılı əhalinin arasında, "Avesta" qanunları ilə ölkəni idarə edən çarın gözü qarşısında, hətta canlı qüvvəsi olsaydı da belə, kilsəni necə inşa edə bilərdi ki?

Müəllifin yazdığına görə, halbuki Yelisey üç nəfərdən ibarət olan canlı qüvvədən də məhrumdur. Bu günə qədər tarix ədəbiyyatında Oğuz Albaniyası ərazisində adına istinad edilən möhtəşəm inanc mə'bədlərini olmaya Yerusəlim missioneri qolunu çirməyə özünü təkbəşinə inşa etmişdir? Yaxud, olmaya Yelisey "Bibliya"nın sehiri ilə "Avesta" təəssüblü ölkə əhalisini əsrlərdən bəri səcdəsinə endiyi "Od evləri"ndən "xilas edib", əvvəlcə "xaç suyu"nda "xristiana", sonra da "erməniyə" çevirmişdi?

M.Kalankatuatsi nağılına davam edərək yazır: "Müqəddəs yepiskop Qisə gəlir, orada kilsə tikir. Həmin yerdə bizim Şərqi hüdudlarımızda² kilsənin əsası qoyulur. O yer Şərqi əhalisinin mə'nəvi-ruhani və maarifçilik mərkəzinə çevrilir."³

Əvvəla, bu fikir m.ö. minilliklərdən başlayaraq, Qərbin donmuş sükunətinə hərarət, hərəkət, zülmət çökmüş gözlərinə işıq, cahillikdən ekəlliyyətə aparıcı maarif, mədəniyyət bəxş edən Şərqi, əslində bu ad altında Böyük Türk dünyasını qərəzli şəkildə "vəhşi", "yirtici" kimi qələmə

¹ Ş.Smbatyan. "İzahat" bölməsində (s.180) Artazi Araz çayı sahilində Naxçıvan əyalətinə yaxın Şərqi yerləşdirir.

² Müəllifin hansı coğrafi ərazidən bəhs etməsi mə'lum olmur. Təsədüfi deyildir ki, tarixçilər arasında Qisin yerləşdiyi ərazi ətrafında bu günədək ziddiyyətli fərziyələr söyləməkdən başqa dəqiq nəticəyə gələ bilməmişlər.

³ Movses Kalankatuatsi. Göstərilən əsər, s.26.

verməyə çalışan yalnız erməni kilsəsinin deyil, nə Ön Asiyada, nə də Ön Qafqazda qədim Türk tarixini görmək istəməyən cahangir xristian dünyasının mövqeyini bildirir.

İkincisi, M.Xorenskinin kitabında erməni xristianlığının guya "banisi" olmuş, əslində "Avesta" təəssübkeşi partlı Maarifçi Qriqorinin adı ilə Valarşapat məbədini, M.Kalankatuatsinin əsərində Yerusəlimdən gəlmiş "Bibliya"nın əfsanəvi qəhrəmanlarından olan Yeliseyin guya "inşa etdiyi" Qis kilsəsinə "Şərq əhalisinin maariflənməsində", başqa sözlə, "xristianlaşmasında" "dini mərkəz" kimi qələmə verən və özü-özünü təkzib edən erməni kilsəsi bununla da aşkarca sübut edir ki, ermənilərin Azərbaycan türklərinin Ön Qafqaz torpaqları ilə əlaqədar ənənəvi iddialarının heç bir tarixi əsası yoxdur. Erməni kilsəsi bu reallığı unudur. Bir də onu unudur ki, kitabın VI başlığında dini əfsanədən gələn Yeliseyə XXVII başlıqda isə fantastik erməni maarifçisi, anonim keşiş Mesrop Maştosla bağlı "ilahi mö'cüzə"dən sonra namə'lum keşişə Qisdə kilsə "tikdirir". Şerti qəbul edək ki, istər "Bibliya" qəhrəmanı Yeliseylə, istərsə də anonim keşiş Mesrop Maştosla bağlı təsvirlər kilsə uydurması deyil, "tarixi" gerçəklikdir. Bəs o zaman Yeliseyin kilsə tikintisi apardığı Qis harada yerləşir, səbəbkarı Mesrop Maştos olan kilsənin salındığı digər Qis toponimi hansı ərazidə nəzərdə tutulur?

Qis kilsəsinin, yaxud kilsələrinin "mövcudluğunu" qəbul edən tarixçilər fikrin təsdiqi üçün həm toponimlərin lokalizasiyası, həm də kilsələrin inşa tarixi ilə bağlı mö'təbər dəlillərlə maddi sübutlar ortaya qoymalıdır.

Təkcə Yeliseyin adı ilə əlaqədar olan kilsənin guya salınacağı Qis toponimini araşdırmaya cəlb edən tarixçilər arasında Qisin lokallaşdırılması ətrafında ciddi fikir ayrılığı mövcuddur. Nə üçün? Çünki onlar kilsə uydurmalarından başqa, heç bir tarixi qaynağa malik deyildirlər. Tarixçilərin bə'zisi Yeliseyin Qis kilsəsinin Şekidəki Kiş (toponimin "Kiş" şəkli mənşəyinə daha yaxındır. Belə ki, türk tayfa adını yaşadan toponimin "Kis" Mesopotamiyada və "Kiss" qədim Səmərqənd ətrafında) məbədi olduğunu söyləyir¹, o biri Qis toponiminin indiki Martuni rayonunda yerləşdirir², digəri Mingəçevirdə lokalizə edir³ və s. Bu günə qədər Azərbaycan ərazisində mə'lum olan bir çox Od məbədlərinin xarabalıqlarını guya Oğuz Albaniyasına ilk xristianlığı gətirmiş Yeliseyin ünvanına "kilsə" adı ilə bağlayırlar.

Erməni kilsəsinin fantastik, dini uydurmalarının arxasınca gedən bizim tarixçilər də heç zaman fikirləşməmişlər ki, əvvəla, dedik ki, Yelisey "Bibliya"da haqqında rəvayətlər söylənən Faddeyin şagirdidir, dini əfsanədə xristian missioneridir.

İkincisi, qısa missionerlik həyatı qətlə başa çatmış Yelisey tarixi şəxsiyyət olsaydı belə, o, çox az müddətdə kimsənin köməyi olmadan, ölümün kölgəsi arxasınca süründüyü bir şəraitdə onun adı ilə əlaqələndirilən

¹ Yampolski L.İ. Atropatena və Qafqaz Albaniyası m.ö. III-I əsrlərdə. Bakı, 1962, s.237.

² Göyüşov R.B. Amaras-Ağoğlan. Bakı, 1975, s.96.

³ Abramyan A.Q. Qafqaz Aqvan yazısının şifrəsinin açılması. İrəvan, 1964, s.49.

nəinki çoxsaylı kilsələri "inşa" edərdi, hətta birçə kilsənin bünövrəsini belə qazıyıb başa çatdırıb bilməzdi. Miflik missionerin guya "əzabla qətlə yetirilməsi" ilə bağlı yuxarıda erməni kilsə ədəbiyyatına istinadən verdiyimiz əfsanəvi "hadisə" də bunu sübut edir.

Anonim keşiş müəllif Qafqaz Oğuz Albaniyasının "Amaras" adlandırıldığı məskəndə Qriqorinin "əli ilə" başqa bir kilsə "inşa etdirir".

Bəs M.Kalankatuatside Qriqoris kimdir? O, M.Xorenskinin nişan verdiyi partlı Maarifçi Qriqorinin guya nəvəsidir. Maraqlı odur ki, "Armeniya tarixi"ndə Anayasası "Avesta" olmuş Part imperiyasının çar sülaləsinə mənsub olmuş Maarifçi Qriqori guya m.s. 301-ci ildə "erməni xristianlığı"nın əsasını qoyur.Ş.Smbatyanın "Aluank ölkəsinin tarixi" adlandırdığı kitabda isə partlı Maarifçinin nəvəsi "Bibliya" Allahının "hökmü ilə" Araz çayını keçərək Ön Qafqaza gelir və Oğuz Albaniyasının ərazisində guya "Amaras kilsəsi"ni "tikdirir". Deməli,partlı Maarifçi Qriqori 301-ci ildə Arazın o sahilində guya "erməni xristianlığı"nı yaradır,onun nəvəsi Qriqoris Arazın bu sahilində Odsevər yerli əhalini "maarifləndirmək üçün" Amarasda kilsə inşa etdirir. Erməni keşiş müəlliflərinin və onların tarixçi varislərinin sözlərindən belə çıxır ki, Amaras kilsəsinin tarixi ili erməni xristianlığının tarixi eyni dövrə düşür.

Erməni keşiş ədəbiyyatında Arsaklı səltənətinin ideoloqu kimi verilmiş partlı Maarifçi Qriqori ilə əlaqədar ayrı-ayrı ziddiyyətli rəvayət versiyalarında iddia edilən "erməni xristianlığı" və onun yaradılma "tarixi" saxta olduğu kimi, Amarasda və Oğuz Albaniyasının başqa ərazilərində günümüzədək yerli Türk əhalisinin OdAtəş məbədərini rəvayətlərdə düzülüb qoşulmuş "erməni kilsələri" kimi qələmə verilməsi məkrli siyasətdən başqa bir şey deyildir.Keşiş müəlliflərin və tarixçilərin həmən məbədərin inşa tarixi və onların guya Yerusəlimdən,Kappadokiyadan "gəlmiş" dini missionerlər tərəfindən inşa edilmələri ilə əlaqədar söylədikləri müxtəlif ziddiyyətli fikirlər də bunu sübut edir.

Bura qədər, qısa da olsa, xatırladıqlarımızdan aydın olur ki, Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz ərazisində erməniləri və gürcüləri (qarşıda danışılacaq) "yerli əhaliyə" çevirmək məqsədilə ata-babadan "Od evləri" ilə tarixiləmiş Oğuz Albaniyası ərazisində anonim keşişlərin qələmilə "Bibliya" rəvayətləri əsasında kilsələr "inşa etdirmək", Zərdüşti əhalini "xristianlaşdırmaq", əlbəttə, real insan tarixi deyil, mürtəcə siyasət tarixidir.

Deyinlərə bir qədər də aydınlıq gətirmək məqsədilə fikrimizi başqa şəkildə izah etməyə çalışsək.

Şerti qəbul edək ki,Yelisey,Qriqoris və başqa mifoloji missionerlər Yerusəlimdən Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinə "gəlmiş" və erməni keşiş ədəbiyyatında "kilsə" adlandırılan məbədələri də "inşa etmişlər." Şübhəsiz,dövr üçün möhtəşəm olan bu abidələrin mə'marlıq layihiləri də olmalı idi.Deməli,ötən yüzilliklərdən bəri "kilsə" adı ilə təqdim edilmiş məbədələrin hər hansı qədim mə'marlıq məktəbində bünövrəsi qoyulmuş

¹ M.Kalankatuatsi. Aluank ölkəsinin tarixi, s.36.

ən`ənələrin davamı olan layihələr əsasında həyata keçirilmişdi. Bu, məsələnin bir tərəfidir və inkaredilməz tarixi kerçəklikdir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə, əgər kilsə ədəbiyyatında adları çəkilən mə`bədlərin "xristian kilsələri" olduqlarını iddia edən erməni keşişlərinin və onların tarixçi varislərinin üç yüz il əvvəl başlanan saxtakarlıqlarına bu gün Azərbaycan tarixçiləri və mə`marları inanırlarsa, bu o deməkdir ki, Yerusəlimdən guya Qafqaza "gəlmiş" mifik həvvarilərin əvvəlcə Xristin şərəfinə öz vətənlərində mə`bəd "inşa etmələrinə" də şübhə etməməlidirlər. Belə bir vəziyyətdə həmin müəlliflər dini əfsanədən gələn həvvarilərin Qafqaza Yerusəlimdən "kilsə layihələri" "gətirdiklərinə" də e`tiraz etməməlidirlər. Yoxsa, necə ola bilər ki, "Bibliya"da Xristin mifik şəxsiyyəti Yerusəlimlə əlaqələndirilsə, ancaq onun adına ilk mə`bədlər orada deyil, Anayasası "Avesta" olan uzaq yad ölkədə, başqa sözlə, Odsever Azərbaycan türklərinin Atarpatena ilə yanaşı ikinci dövləti olmuş Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazilərində "inşa edilsin"? Əgər belədirsə, o zaman, Kilikiya və Venesiya kilsələrində hazırlanmış "xristianlıq və kilsə" ideoloji silahı ilə "Armeniya" mifik erməni "dövlətini" Arazın sol sahilinə keçirərək Oğuz Albaniyasını "işğal edən" erməni tarixçilərinin əsassız iddialarını dolayı yolla təsdiq edən Azərbaycan tarixçiləri və mə`marları bircə suala cavab verməlidirlər: tarixi kerçəklikdə deyil, yalnız kilsə rəvayətlərində mifik Yeliseyin, Qriqorisin və başqa missionerlərin adına Qafqazda "inşa edilmiş" "kilsələrin" Yerusəlimdə, bircə bina da olsa, mə`marlıq nümunəsini göstərə bilərsinizmi? Əsla göstərə bilmərsiniz! Bəs, "kilsə" adlandırdığınız mə`bədlərin üzərində olan mə`marlıq cizgiləri arasında Xristin atributuna aid, bircə dənə də olsa, rəmz göstərə bilərsinizmi? Əsla onu da göstərə bilmərsiniz!

Adı gedən mə`bədləri "kilsə" adlandıran tarixçilərimizin, xüsusən mə`marlarımızın gəldikləri nəticədən belə çıxır ki, bu gün Orta Asiyada, indiki İran coğrafiyasında və Qafqazdakı möhtəşəm abidələr həmin ərazilərin ilk qədim əhalisi olmuş Türk tayfaları üçün doğma olan "Avesta" mə`marlığının deyil, "Tövrat" və "İncil" missionerlərinin əfsanəvi "kilsə mə`marlığının" "varisləridirlər".

Keçmiş Sovetlər Birliyinin 70 illik dövründə mürtece ideologiyanın tə`siri nəticəsində Azərbaycan elmi və ictimai fikrində doqmaya çevrilmiş bu saxta "konsepsiyayı" tarix və tarixilik baxımından təkzib edən "Bibliya"da verilmiş bir xəbər olduqca mö`təbər elmi dəyərə malikdir.

Müqəddəs Kitabda təsbit edilmiş xəbərə görə, Babil çarı Navuxodonosorun Mesopotamiyaya sürüb gətirdiyi yəhudi hərbi əsrləri qələbədən sonra Kir azad edir, hətta onlara guya Yerusəlimdə "Səma Allahı" evi inşa etdirir¹. Bəs, bu, iudeylərə aid Allah evi idimi?

Kimsə şübhə edə bilməz ki, əvvəla, Anayasası "Avesta" olmuş Maday imperiyasının növbəti çarı Pers tayfalarının Əhəməni sülaləsindən olan

¹ Bibliya. M., 1995, s.504-505.

Kir işğal etdiyi Qüdsdə (Yerusəlimdə) Atəşgah inşa edə bilərdi. İkincisi, Navuxodonosorun hərbi əsrlərinə gəldikdə, iudeylərin-yəhudilərin Yerusəlimdə günümüzədək din tarixinə şahidlik edən "Ağlayan divar" ("Stena plaç") namında açıq meydanda inşa edilmiş divar-ibadət yerindən başqa, ayrıca örtülü mə`bədləri olmamışdır.

"Ağlayan divar" sonrakı nəsillərin əzablı qul həyatı keçirmiş babalarının xatirəsinə m.s. ucaldıqları ibadət abidəsidir. Bu illər dini-fəlsəfi cərəyan olaraq, İudaizm inancının meydana çıxdığı dövr idi. İudaizmin bətnində yaranan və daha sonralar ona müxalif "doğulan" Xrist inancı romalıların hərbi-inzibati ərazisinə daxil olan Orta Şərqdə yaranmışdı.

Qısaca xatırladığımız bu tarixi həqiqət sübut edir ki, Kirin dövründə nə xristianlıqdan, nə də kilsə tikintisindən danışmağın heç bir real maddi əsası ola bilməz. Bu deyilənlərdən tam aydın olur ki, xristian missionerlər nə "mə`bəd layihələri" nə, nə də "kilsə tikintisi" təcrübəsinə malik olmamışlar. Onlar ancaq və ancaq keşiş ədəbiyyatında verilmiş əfsanəyə görə Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində "kilsə inşaati" "aparmışlar", yalnız bu qədər! Dini əfsanədən gələn mifik missionerləri real kerçəkliklə əlaqələndirmək nə qədər məkrli siyasətdirsə, ağıl kəsə-kəsə kilsə toruna düşmək bir o qədər də elmi cahillikdir, nadanlıqdır!

Qafqazda "xristianlıq" və "kilsə" iddiası Kilikiya və Venesiya erməni keşişlərinin Azərbaycan türklərinin qədim mə`nəvi, mədəni və dövlətçilik tarixini "erməniləşdirməkdən" başqa bir şey deyildir. Bu baxımdan qədim Valarşapat Atəşgah mə`bədinin "Eçmiadzin" ("Eçmiatsi")¹ adı ilə Qafqazda ilk "erməni kilsəsi" kimi qələmə verilməsi də ən`ənəvi keşiş cəfəngiyyətidir. Bu bərdə araşdırmada ətraflı danışılmışdı. Lakin təkrar da olsa, bir məqamı xatırlamaq yerinə düşərdi. Problem ətrafında apardığımız araşdırmalardan aşkar olur ki, Part çarı Valarşa (I Voleqez) İmperiyasının müvəqqəti hərbi-inzibati ərazisinə daxil edilmiş Oğuz Albaniyasının qərb ərazisində öz şərəfinə "Valarşapat" adında şəhər saldırmış və mə`bəd ucaltmışdır. Sual olunur, Makedoniyalı Aleksandrın müəmmalı şəkildə aradan çıxardığı, ən`ənəvi olaraq, Part imperiyasının da Anayasası olmuş "Avesta"nı ölkənin Atəşgahlarının kitabxana və arxivlərində

¹ Valarşapat Atəşgahının "Üç müəzzin" adı onun Xilafət dövrü məscid fealiyyətinə aiddir. "Üç müəzzin" anlamının erməni kilsəsi tərəfindən "Eçmiadzi" şəklində salınmış formasının mənşəini S.S.Malxasyants "Eçmiatsi" sözü ilə əlaqələndirir. Onun etimoloji linqvistik-semantik araşdırmasına görə, Eç-mi-a-tsi komponentlərindən ibarət olan anlamda "eç" sözü "ənmək", "mi" hissəciyi "bir", "a" hərfi bağlayıcı, "tsi" "at" mə`nasında "Xristosun bir atın belində endiyi yer" anlamı verir (bax: S.S.Malxasyants. Erməni dilinin izahlı lüğəti. İrevan, 1980, s.25). Başqa bir rəvayətə görə, "Baş kilsə" o yerə tikilmişdi ki, guya Maarifçi Qriqori Xristosun Səmadan enerək qızıl çakiclə o yeri döyəcələdiyini görmüşdü. Buna görə də guya "Eçmiadzi" sözü "təkce enmə deməkdir" (bax: S.S.Malxasyants və V.Q.Arutyunyan. Qeydlər.-Simeon Erevantsi. "Cambri" M., 1958, s.374; V.A.Arutyunyan. "Eçmiadzi" M., 1958, s.8). Göründüyü kimi, eyni müəllif Valarşapat Atəşgahının islami fealiyyət dövrünü tarixləşdirən Ərəb-Türk dilinin müştərak leksik-semantik əlamətlərindən yaranmış "Üç müəzzin" anlamını "erməniləşdirmək" üçün biri digərini təkzib edən uyduurulmuş iki rəvayətə söykənir.

mühafizə edilən zəngin təlim və təhsil materiallarını bir yere toplayıb, yenidən bərpa edən Valarşa məbədi özünün qan, dil, din qardaşları olan Odpərəst yerli Türk əhalisinəmi, yaxud hakim olduğu dövrdən (117-140), əgər tarixinə (301-ci il. Kilsənin siyasi məqsədlə uydurduğu "erməni xristianlığının" saxta tarixini daha sonrakı illərə çəkən erməni müəllifləri də var) şərti inanmış olsaq, düz yüz əlli il sonra guya xristianlığı qəbul etmiş çağdaş ermənilərin "İşkil" babaları üçün mü inşa etdirərdi? Bəs "erməni xristianlığının" banisi kimdir? Guya Maarifçi Qriqoridir. Kilsə rəvayətlərinə görə də Qriqori əslən partlıdır və Arsaklı çar sülaləsinə mənsub şəxsdir. Deməli, Qriqori Anayasası "Avesta" olan İmperiyanın ideoloqudur. Belə bir halda Valarşapat məbədinin Odsevəryerli Türk əhalisinə məxsus maarif-təhsil ocağı olduğuna kimsə şübhə edə bilməz. Fikrimizin təsdiqi bazımından günümüzədək "bərpa" adı ilə dəfələrlə keşif təcavüzünə məruz qalmış Valarşapat məbədinin fasad divarlarında "Avesta" məmarlıq üslubuna məxsus ornamentlərin, pəncərə şəbəkəsinə yerləşdirilmiş Zarvan Tanrını rəmzləşdirən ilan başlarının (söhbət Valarşaya aid olan ilanbaşı çar əsəsindən gedir), xüsusən məbədin zirzəmisində günümüzədək ümumtürk tarixini yaşadan Müqəddəs Təndiri Oğuz Albaniyasında yerli əhalinin Ərəb xilafətində Güneşin yerdə atributu olan Oda\Atəşə inamı olduğuna çox dəyərli tarixi şahidlərdir. Problem ətrafında apardığımız geniş araşdırmalardan tam aydın oldu ki, Qafqaz Oğuz Albaniyasında "xristian və kilsə" iddiasına uyğun Rus imperatorluğunda hazırlanmış "Qafqaz Albaniyası" modeli tarixin müxtəlif çağlarında babaları qədim Türk torpaqlarına sızmalarla gəlmiş erməni və gürcü babalarına "Qafqaz evi" tikmək məqsədilə işğalçı imperiyanın irticaçı "Türksüz Qafqaz" siyasətini həyata keçirmək üçün yaradılmışdı.

Əgər diqqətli olsaq, əsas hadisələrə, xüsusən Mehran və onun nəslə ilə əlaqələndirilən aparıcı hadisələrə sün'i şəkildə əlavə edilmiş Faddey, Yelisey, Qriqoris və s. epizodlar aşkar göstərir ki, kitabın ilk orijinal variantını erməni dilinə çevirən kilsə qədim Ön Qafqaz türk tayfalarının və onların varisləri tərəfindən yaradılmış "Oğuz Albaniyası" dövlətinin tarixini Şərqi dövlətçilik tarixindən silmək məqsədilə ulu babadan Odpərəst türk olan çar Cavanşiri "xristiana çevirməli" və "erməniləşdirməli" idi. Məhz buna görə də 1828-ci il hadisələrindən sonra Arazın o tayından kütləvi gətirilib Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində yerləşdirilmiş hay ailələrini "yerli əhaliyə" çevirmək məqsədilə ölkənin qədim adını kilsə ədəbiyyatında "Albaniya", yaxud "Ağvaniya", hətta "Aquank", "Aluank" şəklində, sadəcə olaraq, coğrafi ad kimi qeyd edirlər. Erməni tarixçiləri "Alban" anlamını eponim olaraq qətiyyətlə yaxına buraxmırlar. Əlbəttə, onların tarixi gərəkliliyə olan bu saxta yanaşmalarının səbəbi aydındır. Erməni tarixçiləri

çox gözəl dərk edirlər ki, Part dövlətinin əsasını qoyan Arsaklı sülaləsi "Parn" adı ilə nişan verilən çoxsaylı türk tayfaları arasından tarixə gəlmiş kimi, "Qafqaz Oğuz Albaniyası" dövlətini yaradan Alban sülaləsi də 26 Oğuz tayfa ittifaqına mənsub nəsillərdən biridir.

Yeri gəldikcə xatırladırdıq ki, Cənubdan Naxçıvan vilayətində, Araz çayı sahilində yerləşmiş qədim Dərəşam ("Kitabi-Dədə Qorqud"da Oğuz elinin vətəni) akropolundan başlayaraq, Şimala Pont dənizinə doğru uzanan ərazilərdə kifayət sayda aşkarlanmış silsilə arxeoloji mədəniyyət nümunələri Alban¹ sülaləsinin yaratdığı Oğuz dövlətinin siyasi-inzibati coğrafiyasının batı hüdudlarına tarixi "şahidlik" edirlər. Əlbəttə, bu "şahidlər" nə dildən-dilə ötürülərək ziddiyyətli versiyalarla meydana çıxan rəvayət və əfsanələr əsasında tərtib edilmiş bu gün də bəzi tarixçilər tərəfindən "mötəbər qaynaq" hesab edilən məlum kitablardan, nə də siyasi məqsədlə uydurulmuş kilsə dini rəvayət ədəbiyyatından gəlmirlər. Bu "şahidlər" erməni qələm ilə saxtalaşdırılması mümkün olmayan sərt tarixin, sərt "şahidləridirlər"! Məsələn, bir cə nümünə. 24 "Daş Balıq-Əjdaha" abidələrindən, "Oğuz qəbirləri"ndən, "Armazis xevi", "Mesxeti", "Nekresi" və bu istiqamətdə başqa arxeoloji sahələrdən aşkarlanmış maddi-mədəniyyət tapıntılarından danışarkən həm Qafqaz Oğuz Albaniyasının siyasi-inzibati coğrafiyasının Qərb hüdudları, həm də Oğuz tayfalarının ulu babalarının ənənəvi inancına e'tiqad etmələri sübuta yetiriləcəkdir. Başqa sözlə, bütün tapıntılar təkzibedilməz tarixi bir həqiqəti meydana qoyur: Alban sülaləsinin yaratdığı Oğuz dövləti də, Atarpatenlə yanaşı, bünövrəsi üzərində dayandığı Maday imperiyasının (Qraf A.S.Uvarov Dərbənd şəhəri ətrafında arxeoloji qazıntı apararkən dəfn zamanı "Zərdüşti qanunlara ciddi əməl edilən iki kurqan" aşkarlanmışdı. Rus arxeoloqu Odpərəst əhaliyə aid olan həmin qəbirləri Maday imperiyasının Əhəmənilər sülaləsinin hakimiyyət dövrünə aid edir) dövlətçilik ənənələrinə uyğun olaraq, "Avesta" Anayasası əsasında idarə edilmişdir.

Əgər Azərbaycan türklərinin Qafqaz torpaqlarına iddiaçı olan erməni kilsəsinin uydurduğu ziddiyyətli rəvayətlər silsiləsini XX əsrin keşif arxivinə tullayıb, "Avesta"nın dəyərləri əsasında Qafqazda yaradılmış tarixi keçmişimiz olan zəngin mədəniyyətin araşdırılmasına XXI əsrə məxsus yeni konsepsiya ilə yanaşsaq, o zaman, tam aşkar olar ki, Qafqaz Oğuz Albaniyasının Türk mənşəli əhalisi müsəlmançılığı qəbul edəndə "Avesta" əhli olmuşlar, Zərdüş Peyğəmbərin dininə inanc gətirmişlər. Onlar heç zaman "Bibliya" əhli olmamışlar, xristianlığa səcdə etməmişlər. Heç bir elmi mənbəyin təsdiq etmədiyi, yalnız erməni kilsə ədəbiyyatında verilmiş dini rəvayət epizodlarında Yerusəlimdən Oğuz Albaniyasına (nə üçün

¹ Gürcü tarixçisi Q.V.Tsulaya Mesxeta şəhərindən xeyli yuxarıda Qara dəniz istiqamətində yerləşmiş Oğuz Albaniyasının qədim insan məskənlərindən olmuş indiki Kaspinin ərazisində aparılmış qazıntı zamanı m.ö.v əsrə aid tapılmış arxeoloji mədəniyyətə istinadən yazır ki, "Kaspi" toponiminin mənşəi olan kaspilər qədim Alban tayfalarıdır. (Q.V.Tsulaya. "Ön söz". L.Mroveli. Kartli çarlarının həyatı. M., 1979, s.11, 28)

çağdaş İran coğrafiyasının ayrı-ayrı regionlarına yox, məhz Ön Qafqaza?) siyasi məqsədlə "gətirilən"xristian missionerlərə yerli əhalinin düşməni gözü ilə baxmaları, onları qətlə yetirilmələri də bunu sübut edir.

Ş.Smbatyanın "Aluank ölkəsinin tarixi" adlandırdığı kitabda anonim keşiş müəllif bir tərəfdən yerli əhalidən başlayaraq dövlət başçılarına qədər ölkə əhalisinin "Avesta" tanrısı Ahura-Məzdadan başqa, yad bir kitabın – "Bibliya"nın Allahını tanımamalarından, onun missionerlərini məhv etmələrindən danışır, o biri tərəfdən, belə bir şəraitdə ölkə hakimi Cavanşirin "xristian çar" kimi təsvir edir.

Maraqlı cəhət odur ki, nəsil silsiləsi içərisində təkə Cavanşirin atası "xristianlaşdırılır". Nə üçün? Çünki Alban sülaləsinin Oğuz səltənət tarixində Cavanşirin xüsusi yeri vardır. Elə buna görə də erməni kilsəsi Azərbaycan türklərinin Qafqazda qədim dövlətçilik tarixinin müsəlmanlaşma ərəfəsində olan bu dövründə Cavanşirin "xristian tarixi" arxasında ölkə tariximizin mühüm bir hissəsində "erməniçilik" axtarması təsadüfi deyildir.

Bütün ciddi cəhdlərə baxmayaraq, anonim keşiş müəllif Cavanşirin türk mənşəli çar olduğunu gizlədə bilmir. O, Cavanşirin sasanilərə qarşı döyüşdə qazandığı qələbələrə işarə ilə yazır: "Cavanşirin qələbələrini görən Armeniya və İveriya əyanları öz nəsillərindən qız seçib onunla qohum olmaq istədilər. O, isə Sisakan ölkəsinin Aruiran nəslindən olan knyazın qızını seçib evləndi və buna da syuniklərin (əslində "Siunik" - Ə.T.) hamısı çox şad oldular".¹

Anonim keşişin bu fikrini tarix və tarixilik kontekstində bir qədər ətraflı araşdırsaq, tam aydın olacaq ki, Oğuz Albaniyasının qərb ərazilərində "qədim Armeniya" axtaran erməni tarixçilərinin istinad etdikləri növbəti kilsə rəvayətlərindən biri də M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ndə tərtib edilmiş dini şəcərədən gələn mifik Sisak və onun əfsanəvi nəslilə əlaqədardır.

Əvvəlcə soruşaq, Cavanşirin nə "Armeniya", nə də "İveriya" "naxararlarının" qızları ilə deyil, "Sisakan ölkəsinin knyaz nəslinə mənsub qızla" evlənməsi nə üçün "bütün siuniklərin" sevincinə səbəb olur? Çünki Cavanşirin çarı olduğu Oğuz tayfaları onların qədim ərazilərində Part imperiyası dövrü başqa türk sülalələri ilə birlikdə gəlib məskunlaşmış Si və Sak tayfaları ilə eyni qohum nəsil ağacının ayrı-ayrı budaqlarıdır. Bu, təkzibedilməz ümumtürk tarixidir! Lakin bu tarix Oğuz Albaniyasının qərb ərazilərində "qədim Armeniya" axtaran erməni tarixçiləri tərəfindən heç bir maddi mədəniyyətə söykənmədən, təkə M.Xorenskinin "Armeniya tarixi"ndə tərtib edilmiş dini şəcərədə nişan verilən əfsanəvi Haykın nəslindən olan mifik Sisakin adı ilə əlaqələndirilir və "armyan knyazlığı"nın "tarixi"ne yazılır.

Bəs Hayk və onun övladları haralıdır?

Əfsanədə Haykdan başqa (guya o, Babilədə "doğulub"), onun ətrafı səpələnən kifayət sayda nəsil törəmələrinin məskunlaşdıqları ərazinin adı çəkilmir və onların hansı ölkəyə mənsub əhali olduqları da məlum olmur. Sadəcə olaraq deyilir ki, məsələn, Armenak özünün çoxsaylı adamları ilə

birlikdə şimal-şərqə yollandı, orada hündür silsiləli dağların əhatə etdiyi qərbindən səs-küylü çay keçən dərin bir düzənlikdə "dayandı"¹ və s. Bizi maraqlandıran Sisakin atasının marşrutu və məskun olduğu ərazi barədə də, ona qədər olan qohum-qardaşları kimi, eyni qeyri-müəyyən hekayət söylənilir. Nə üçün? Bu qeyri-müəyyənlikdə keşiş məqsədi nədir?

Əgər əvvəldə verdiyimiz S.T.Yeremyanın üç xəritəsindəki toponimlərlə əfsanəvi Haykın nəsil şəcərəsində sıralanmış adları tutuşdursanız, sualın cavabı dərhal aydın olar.

Erməni keşişi və onun tarixçi varisləri demək istəyirlər ki, Ön Asiyanın qərb torpaqlarında və Ön Qafqazda Haykın nəslilə məskunlaşanda bu ərazilərdə başqa xalqların babaları yaşamışlar. Sovet daşnak tarixçisi S.T.Yeremyan da eyni ruhla şəhər, kənd, mahal, dağ, dərə, çay adlarının hamısını M.Xorenskidə² verilmiş nəsil silsiləsi əsasında öz xəritələrində yerləşdirmişdi. Deməli, erməni tarixçiləri kilsə əfsanələrini bu günədək "real tarixi hadisə" kimi dünya ictimaiyyətinə sırımaqda davam edirlər. Çünki onların başqa əlaqları da yoxdur.

Bunlar göstərir ki, "Armeniya", yaxud "armyan tarixi" deyilən anlayışın əsasında elmi tarixin təsdiq etdiyi maddi gerçəklik yox, m.s. IX əsrdə ermənicəyə çevrilmiş "Bibliya"ya (Lazarevski adına Moskva Şərqsünaslıq İnstitutunda mühafizə edilən bu "Bibliya" ilk erməni əlyazması nümunəsidir. Təzibedilməz bu maddi sübut Mesrop Maştos və guya onun V əsrdə Alban əhalisinə "əlifba" "tərtib etməsi", Ön Qafqaza "xristianlıq" "yayması" mifinə son qoyur, bununla da erməni kilsəsinin V əsrə aid "M.Xorenski – Mesrop Maştos" "tarixinin" saxta olduğuna tarixi aydınlıq gətirmiş olur) ermənilərin Kiçik Asiya və Qafqaz torpaqlarına iddialı olduqları daha sonrakı yüzilliklərdə əlavə edilmiş fantastik uydurmalar dayanır. Bu baxımdan Qexamin və onun oğlanlarından biri olan Sisakin məskunlaşması barədə (M.Xorenskidə bu "məskunlaşma" lokallaşdırılmasa da, erməni tarixçiləri həmin ərazini Qafqaza aid edirlər) aşağıda verdiyimiz parçaya diqqət yetirsək, tam bəlli olacaq ki, keşiş müəlliflərə istinad edilən "tarix" kitablarında Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində "Armeniya"dan, "armyan çarlarından", "armyan knyazlıqlarından", habelə "kilsə tikintisindən" və "xristianlıqdan" danışmaq tarixi reallığa söykənmir, bu iddialar kilsə siyasətidir, onun mənşəyi də kilsədən başlayır. Əfsanəvi M.Xorenskidə olduğu kimi veririk: "Qexam bir il keçəndən sonra Armavirdə Xarmayanı dünyaya gətirir və sonra onu burada, öz əhalisi ilə birlikdə qoyub, özü şimal-şərqdəki başqa bir dağda olan gölün sahilinə yollandı. O, bu sahilə inşaat apararaq əhalini orada məskunlaşdırdı və dağı öz adı ilə Qexam, kəndi, həmçinin dənizi "Qexakuni" adlandırdı. Burada onun oğlu Sisak dünyaya gəldi. Sisak meğrur, boy-buxunlu, yaraşıqlı, dilli-dilavər, gözəl yaya malik bir kişi oldu. Atası dənizin şərqindən başlayaraq, qorxulu hay-küylə dağ dərələrdən, dar keçidlərdən uzanıb gedən Erasx çayınadək olan torpaqlarının böyük

¹ M.Xorenski. Armeniya tarixi, s.46.

² Yəni orada, s.46-48.

bir hissəsini ona verdi. Sisak burada məskunlaşıb, öz yurdunun hüdudlarını möhkəmləndirdi. O, ölkəni öz adı ilə "Syunik" adlandırdı. Farslar onu çox vaxt daha düzgün olaraq "Sisakan" adlandırırlar. Zaman keçdikdən sonra paroyanlardan ilk armanyan çarı Vaxarşaq onun nəslindən olan tanınmış kişiləri bu ölkəyə hakim təyin etdi: "Sisakan nəsl" də buradandır.¹

Göründüyü kimi, erməni kilsə əfsanəsinə görə, Qexamın gəlib sahilişində məskunlaşdığı ne gölün, ne də ətraf dağların ermənilərin "qafqazlı əcdadları"nadək guya adları olmamışdı. Qexam burada gölün sahilində öz adına uyğun "Qexakuni" adında kənd salır, gölə "Qexakuni", dağa "Qexam" adını verir.

Bundan sonra Qexam bu torpaqları oğlu Sisaka verir, özü başqa ərazilərdə "armanyan nəslinin" toxumunu əkmək üçün başqa ərazilərə yola düşür və s. Beləliklə, Qafqazda "Qexam nəsl" "həndəsi silsilə" şəklində "doğulub törəyir".

Erməni tarixçilərindən sual olunur, əgər anonim keşiş müəlliflər olmuş babalarının nəmə'lum "həndəsi silsilə" ilə artan hər bir oğul nəslinin arxada buraxdığı "öz əhalisi"nin sayını "dəqiqləşdirib" vermiş olsaydı, o zaman, ta Hayk əfsanəsinin əfsanəvi "tarixi"ndən bu günə qədər erməni əhalisinin sayı Çin, yaxud Hindistan əhalisindən az, ya çox olardı?

Yuxarıda deyilənlərdən mə'lum olur ki, ta qədimdən türk tayfalarının yerləşdikləri istər Osmanlı türklərinin ərazisinə, istərsə də Azərbaycan türklərinin Ön Qafqaz torpaqlarına XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq iddiaçı olan ermənilərin əlində müxtəlif versiyalı kilsə rəvayətlərindən və əfsanələrindən başqa, heç bir real maddi əsas yoxdur və bu da təbiidir. Lakin buna baxmayaraq, M.Xorenskidə kilsənin Qexamın oğlu Sisakla əlaqədar təsvirini verdiyi əfsanəvi nəsil epizodu, M.Kalankatuatsidə artıq "Sisakan ölkəsi" adı ilə ermənilərin Qafqazda ilk "dövlətçilik" "tarixi"ne çevrilir. Başqa sözlə desək, erməni tarixçilərinin əsərlərində haqqında söhbət gedən "Siunik knyazlığı"nın əsasını, guya Kiçik Asiyadan Qafqaza gəlmiş mifik erməni nəsl "törədənlərdən" birinin-əfsanəvi Qexamın oğlu Sisak qoymuşdur. Məhz bu əfsanəyə istinad edən erməni tarixçilərinin növbəti iddialarından biri də budur ki, Ön Qafqaz erməniləri guya Sisakın "törəmələridirlər".

Bu, Qafqazda "qədim Armeniya" iddiası ilə əlaqədar kilsənin növbəti mövqeyidir.

Həqiqətənmi "Sisak" və "Siunik" anlamları mifik Haykın əfsanəvi nəsil şəcərəsi ilə əlaqədar yaranmış şəxs və toponim anlayışlardır?

Sualın cavabını verməzdən əvvəl M.Xorenskidə toponimin "Syunik" şəklində yazılışına erməni tarixçisi K.P.Patkanyanın araşdırmasında diqqət yetirək.

K.Patkanyan son nəticə olaraq yazır: "Bu adı "Siunik" kimi yazmaq lazımdır. Burada sonuncu hissə fars dilindəki "akan"-a uyğun gələn etnik sonluqdur. Bu cür yanaşma bu adı izah etməyə imkan verir: "Si knyazlığı". Xorenski (I, 12) inandırır ki, farslar bu əyaləti "Sisakan" adlandırırdılar. Əgər biz bu formaya uyğun olaraq "akan" sonluğunu ayırsaq, onda

etimoloji anlayış alarıq: "Sis knyazlığı". Burada tayfa adının "Sis" və ya "Si" olması aydınlaşmamış qalır.¹

Aşkarca görsənir ki, K.Patkanyan "Siunik" və "Sisakan" anlamlarına etimoloji yanaşmada hər iki sözdən heç birinin mənşəyini Haykın əfsanəvi nəsil şəcərəsindən gələn Qexamın oğlu Sisakla əlaqələndirmir. O, M.Kalankatuatsidə Oğuz Albaniyasının çarı Cavanşirə əlaqələndirilən "Sisakan" və "Siunik" ölkə adlarını "Sis knyazlığı" və "Si knyazlığı" namında nişan verir. Bəs, bu "Si", yaxud "Sis" tayfaları mənşəcə kimdirlər? K.Patkanyanda bu sualın cavabı yoxdur. Lakin onun apardığı araşdırma problemimizə aydınlıq gətirmək baxımından olduqca gərəklidir.

Birinci. Erməni tarixçisinin gəldiyi nəticə sübut edir ki, nə "Siunik", nə də "Sisakan" anlamlarında "erməniçilik" axtarmağın heç bir etnotarixi əsası yoxdur. Deməli, əsrlərdən bəri erməni keşişləri və onların tarixçi varisləri siyasi məqsədlə Qafqaz Oğuz Albaniyasının mərkəzi hissəsində Part imperiyasının banisi Arsaqın şərəfinə mərkəz Partav (xilafət dövrü ərəb tarixçiləri onu "Bordə" adı ilə yazıya aldılar) şəhəri olmaqla təşkil edilmiş "Arsak" adında inzibati ərazi bölgüsü ilə yanaşı, "Siunik" və "Sisakan" əyalətlərini ayrı-ayrılıqda "armanyan knyazlıqları" kimi qələmə vermişlər. Milli faciəmiz ondadır ki, Azərbaycan tarixçiləri də torpaqlarımıza sahib çıxan gələri ermənilərin keşiş babalarının dediklərini toxunulmaz siyasi əhkam olaraq qəbul etmişlər və kilsənin siyasi iddialarının bu gün reallaşmış faciəli nəticələrini düşünmədən "millet atalarının" göstərişi ilə şəxsən onların "erməni qardaşlarının" "xatirinə dəymədən" söylənilənləri tutuquşu kimi, nəsilərimizin beyninə yeritmişlər.

İkinci. K.Patkanyan "Siunik" sözündəki "Si" kökündən sonra gələn "unik" söz ardını mə'naca "akan" morfemilə eyniləşdirir, lakin hər iki anlamın qədim türk dillərində "məskən", "yurd", "şəhər", "ölkə" və s. bildirən çoxmə'nalı anlayış olduğunu demək əvəzinə, onu eynimə'nalı ifadə kimi "pers"lərin adına yazır. Erməni tarixçisinin məsələyə birtərəfli yanaşmasına baxmayaraq, gerçəklik həqiqətin tərəfindədir.

Xatırladaq ki, "unik" söz sonluğu mənşəcə V.Tomsenin Orxon-Yeni-sey abidələrində aşkarladığı "unk" ifadəsile ilişiklidir. Türk yazı mətnində işlədilmiş "unk" sözü Çin qaynaqlarında "kral", "krallıq", yə'ni dövlət başçısının və dövlətin inzibati ərazi adını bildirən anlam kimi işlədilmişdi. K.Patkanyan da ölkənin əyalət adı olan "Siunik" anlamındaki "unik" söz sonluğunun "knyazlıq" mə'nası verdiyini yazır. Göründüyü kimi, indiki Türkmənistan ərazisindən Ön Qafqaza gəlmiş Arsaqlıların dövründə "Si" tayfası öz şərəfinə yaratdığı əyalət adına, leksik və üslubi mə'na aydınlığına görə, əlavə etdiyi söz sonluğuna "i" saitini (un-i-k) artırmaqla, heç bir mə'na dəyişikliyinə yol verməmiş, anlamın (unk) qədim formasını saxlamışdır.

Görkəmli Türk mifoloq tarixçisi, mərhum Kirziyev M.Fəxrəddin əfəndi problemlə əlaqədar araşdırmaları daha ətraflı apararaq, K.Patkanyana münasibətini də bildirmişdi. O, yazırdı: "Patkanyanın yanaşması çox doğ-

¹ M. Xorenski. Armeniya tarixi, s.47-48.

¹ K.P. Patkanyan. İzahatlar-M.Xorenskinin adına istinad edilən VII əsr "Armanyan coğrafiyası". SPb., 1877, s.48.

rudur: "Sisakan" və "Siunik" adlarının əvvəlində gələn "Si", bu ölkəyə (Oğuz Albaniyası nəzərdə tutulur – Ə.T.) yerləşmiş olan qövmin (Si tayfasının yerli əhaliyə qohum olduqlarına işarə edilir – Ə.T.) adı ilə bağlıdır. Bu qövmdə Çin qaynaqlarında "Su", Türk dastan rəvayətlərində "Şu" deyə anılan və Batı Türkiyədəki "Şu" ırmağına da adlarını verən sakaların (iskitlərin) hökmdar sülalələrinə mənsub tayfadırlar. Ermənilərcə "Si-uni"-Si xanədanı, "Si-unik"-Si xanədanları" sülaləri mə'nasına gəlmiş kimi, Xorenlinin nağıl etdiyi irancada tanınan "Si-Sakan" da "Si-Sakaları" deməkdir¹.

K.Patkanyan araşdırmalarında "Siunik" və "Sisakan" toponimlərinin etnomənşəyini verməyə də, Kırzioğlunun apardığı etimoloji açım onun fikirlərini tamamlayır. Lakin Kırzioğlu da Patkanyan kim, "Siunik" və "Sisakan" anlamlarının açımına birtərəfli yanaşmışdı.

"Siunik" toponimi ilə əlaqədar fikrimizi yuxarıda bildirdik. "Sisakan" anlamına gəldikdə, bu ölkə adı üç sözün birləşməsindən yaranmışdı. Sözün "Si" və "Sak" hissələri ayrı-ayrı iki türk tayfasının adıdır. İki tayfanın birliyindən yaranmış "Sisak" anlamı həm bu iki qohum soyun, həm də tayfa ittifaqının başçısının adına istinad edilir. Tayfanın məskunlaşdığı yeni ərazini "Sisakin" adı ilə tarixləşdirmək məqsədilə şəxs adının sonuna qədim türk dillərində "məskən", "yurd", "ölkə" və s. anlamı verən "an" morfemi əlavə edilmişdi. Alınmış "Sisakan" anlamını da tayfa birliyinin adına uyğunlaşdıranda "Sisak ölkəsi", ölkə başçısı ilə əlaqələndirəndə "Sisakin ölkəsi" mə'nasında işlədilir.

Mərhum Kırzioğlu əfəndi fikrinə davam edərək yazır: "Arsaklıların "Siunik" əyaləti "Dədə-Qorqut Oğuznamələri"ndə Taş Oğuzdan və bütün Ə-Tas-Oğuz elbəylərinin ən böyüyü sayılan "Afrasiyab oğlu Alp-Aravaz" sülaləsinin əlində olduğu göstərilir"².

Problemə tarix və tarixilik kontekstindən yanaşan müəllifin fikrinin təsdiqinə başqa dəlil-sübut gətirməyə ehtiyac görmürük. Nə üçün? Çünki Siunik əyaləti Oğuz torpaqlarında Arsaklı çarları tərəfindən yaradılmışdı.

Ön Qafqaz Part imperiyasının hərbi inzibati coğrafiyasına daxil edildikdən sonra ölkə yeni bölgü əsasında vilayət və əyalətlərə ayrılmışdı. Rəsmi şəkildə bölgü və bölgü adları tərtib edilərkən, şübhəsiz, ayrılmış hər bir inzibati əraziyə Arsaklı çarları imperiyanın və mənsub olduqları tayfaların (Diokletianndan başlayaraq, Yustinian da daxil olmaqla Roma-Bizans imperatorlarının apardıqları bölgü adları kimi) tarixini yaşadacaq adlar vermişdilər. Siunik əyaləti də həmin tarixi çağlarda təşkil edilmiş Arsaklı valiliklərindən biridir.

Biz əvvəlki fəsillərdə demişik ki, beş əsrə yaxın zaman ərzində yaşamış möhtəşəm Part imperiyasının əsasını indiki Türkmənistanın cənubunda Parn tayfa ittifaqında birləşmiş sayısız türk tayfaları qoymuşlar. Onlar tayfalardan birinin başçısı olan Arsaklı hakimiyyətə gətirmişlər. Bundan sonra tarix ədəbiyyatında dövlət onun təşkil etdiyi ölkənin adı ilə gəlir. "Part (yunanlarca Parfya) dövləti", gah da "Arsaklılar" kimi qeydə alınmışdı.

¹ Kırzioğlu M. Fəxrəddin. Kars tarixi, c.1, İstanbul, 1953, s.93.

² Yene orada, s.94.

Arsaklı ("Ar/ər və "Sak" iki tayfa birliyinin adı) tayfalarını hakimiyyətə gətirən Parn tayfa ittifaqının tərkibində başqa qohum əhali ilə yanaşı, Si-sak ("Si" və "Sak" - iki tayfa birliyinin adı) tayfaları da olmuşdurlar. Onların türk tayfalarından olmaları barədə yuxarıda danışılmışdı.

Əvvəlki fəsillərdə aparılmış ətraflı araşdırmadan aşkar oldu ki, erməni keşiş ədəbiyyatında saxta əsası qoyulmuş və erməni tarixçiləri tərəfindən ümumtürk tarixinin üç qüdrətli "Səltənət dövrü" tarixin tanımadığı "qədim Armeniya"nın ayrı-ayrı "epoxaları" kimi qələmə verilərək ümumtürk tarixi (Dağlıq Altaydan gələrək Ön Asiyada "Birinci dövləti" yaratmış Bia¹ tayfalarının, Atarpatin nəslindən olan III Antioxun "strateqi" Artaksinin başçılığı ilə Mar əhalisinin təşkil etdiyi "Artaksilər dövləti"nin və Part-Arsaklı imperiyasının tarixi) ziddiyətli kilsə rəvayət və əfsanələri versiyalarında məqsədli şəkildə qarışdırılmış, ilk baxışda çözülməsi qeyri-mümkün görsənən qara şeytan kələfinə çevrilmiş və nəticədə "Böyük Armeniya" adında mif "dövlət" təşkil edilmişdi.

Bü baxımdan Kırzioğlunun problemə yanaşmasına gəldikdə, M.Kalankatutinin adına istinad edilmiş kitabda "armyan knyazlığı" kimi təqdim edilən "Siunik" (Si bəylərbəyi / valiliyi) əyaləti və "Sisakan ölkəsi" ("Sisakan" – "Si" və "Sak" tayfalarının ölkəsi, yaxud "Sisak ölkəsi") tarixi Arsaklı çar səltənətinin dövrünə aid Part-türk tarixidir.

Qafqaz Oğuz tayfaları və başqa yerli qohum əhali ilə yanaşı, Azərbaycan türklərinin, bir xalq olaraq, ilk təşəkkül çağlarında və sonrakı qanunauyğun təbii proseslər dövrü formalaşmasında və inkişaf etməsində ayrı-ayrı tarixi çağlarda Ön Asiyaya və Ön Qafqaza gəlmiş məskunlaşmış başqa qohum tayfalarla yanaşı, Part imperiyasını yaradan Orta Asiyadan köç etmiş yaxın qohum türk tayfalarının da beş əsrə yaxın zaman kəsiyində müstəsna xidmətləri də danılmazdı. Cavanşirin xristian qızı ilə deyil, "Sisakan ölkəsi"ndən bəyzadə qızı ilə evlənməsinə Siunik əhalisinin şad olduğunu yazan tarixçi² vaxtilə gəlmiş türklərin oğuzlarla, vahid bir xalq olaraq, genetik qan qarışığı prosesinin davam etdiyini xəbər verir. Bu dövr, Kırzioğlunun yuxarıda işarə etdiyi Cavanşirin Qafqaz Oğuz Albaniyasında hakimiyyəti illərinə aid olan dövr idi.

Problemə əlaqədar apardığımız qısa araşdırmalarda yerli-yerində gətirdiyimiz dəlillər sübut edir ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, rus imperiya mərkəzində hazırlanmış "Qafqaz Albaniyası" siyasi modelində ideoloji savaş proqramının ilk mərhələsini həyata keçirmək üçün kilsə tərəfindən Qafqaz Oğuz Albaniyasının tarixinə həsr edilmiş kitab erməni dili-

¹ "Bia" tayfa adı üçün bax: M.V.Nikolski. Van çarlarının gil yazıları, c.1, buraxılış 3, "Şərqi qədimlikləri", s.388-389.

² "Aluank ölkəsinin tarixi" adı ilə Ş.Smbatyanın nəşr etdiyi kitabda bir sıra epizodlar, o cümlədən, bu epizod aşkarca göstərir ki, kitabın ilk orijinal mətni türk müəllifi tərəfindən yerli və gələri türk tayfalarına həsr edilmiş "Tarix" olmuşdur. Lakin başqa yazılı abidələrimiz kimi (əvvəlki fəsillərdə kilsənin bu tarixi təcavüzündən yeri gəldikcə danışılır), Oğuz Albaniyasının tarixi barədə yazılmış kitabda erməni dilinə çevriləndə Ön Qafqaz torpaqlarına iddialı olan kilsə ona Ön Qafqazda "kilsə tikintisi", "xristianlaşma" və "erməniləşmə" uydurması ilə bağlı ciddi əlavələr edilmiş, hər nəşr dövründə də redaktələrdən keçirilmişdi.

nə çevrilərkən türk mənşəli müəllifin adı çıxarılmış, orijinal variantda, ayrı-ayrı zaman kəsiyində ciddi əlavələr edilmiş və bununla da tərcümə mətni əsaslı surətdə işlənmiş, təkmilləşdirilmişdi. Yeni Eçmiadzin mətnini, heç bir əsas olmadan, son nəşrdə "Aluank ölkəsinin tarixi" adlandıran Ş.Smbatyanın özündən əvvəlki nəşrlərin tərcüməçilərinə qarşı, sözlün əsli mənasında, müharibə e'lan etməsi də bunu sübut edir. Belə ki, Eçmiadzin mətnini ilk dəfə fransızdilli oxuculara təqdim edən Ejen Borenin (1846-cı il nəşri), M.Brossetin (1851-ci il nəşri) və K.Patkanyanın (1861-ci il nəşri) "Ağvan tarixi", A.Manandyanın (1897-ci il nəşri) və Dovsettin (1961-ci il nəşri) "Alban tarixi" adlandırmaları və xüsusən, ən vacibi Avropaya aparılmış mətnin müəllifsiz olması, ayrı-ayrı nəşrlərdə əsil müəllifin kimliyi və kitabın orijinal adı ətrafında ciddi ziddiyyətli fikirlərin meydana çıxması erməni tarixçilərinin bu gün "erməni tarixi" kimi nəşr etdirdikləri kitabın ilk müəllifinin və ilk orijinal variantının erməni babalarının keçmişli ilə qətiyyətlə əlaqəsi olmadığına əsaslı, təkzibedilməz dəlillərdir.

Gələn həqiqəti eşitmək üçün Qafqaz Oğuz Albaniyasının çarı olmuş Cavanşiri xristiana "çevirən", onu "ermənileşdirən" Yerusəlim erməni monastırının gizli tarixi sirlərinin üstünü açan "Aluank ölkəsinin tarixi" adı ilə təqdim edilmiş kitabın – əslində Oğuz Albaniyasının gerçək tarixinin saxtalaşdırıldığı kitabın erməni dilinə tərcümə variant olduğunu "Ön söz"də istəmədən e'tiraf edən Ş.Smbatyanı əvvəldən axıradək dinləyək. Azərbaycan türklərində məsəl var: "Dil yayınar, düzünü deyər". Ş.Smbatyan da deyir:

"Bu abidə nəzərə çarpacaq dərəcədə müntəxəbat səciyyəsi daşıdığından, deməli, burada bir müəllif haqqında söhbət gedə bilməz. Yuxarıda dedik ki, "Aluank ölkəsinin tarixi"-nin ayrı-ayrı fəsillərinin: erməni katolikoslarının müraciəti, Babikin odası, "Dəvdək Kertolun mərsiyəsi", Yerusəlimdəki erməni monastırının siyahısı və s. hər birinin öz müəllifi var. Deməli, bütün bu materialların toplayıcısı, bu toplunu tərtib edən haqqında danışmaq daha düzgün olardı.¹ Bəs, bu tərtibçi kimdir və o nə vaxt yaşamışdır? Hər üç kitab bir şəxs tərəfindənmi tərtib edilmişdir?"

Maraqlı cəhət odur ki, erməni tarixçisinin qoyduğu suala özünün verdiyi cavab haqqında söhbət gedən kitabın orijinal variantı ilə əlaqədar bizim fikirlərimizə işıq salır. O, yazır: "Yarım əsrdir ki, alimlər bu məsələ ilə məşğul olurlar, lakin onlar doğru-düzgün cavab tapa bilmirlər, fikirlər hələ də haçalanır. Məsələ ondadır ki, "Aluank ölkəsinin tarixi"-nin qədim siyahılarında kitabın müəllifinin adı göstərilir. Yalnız XVIII əsrdə və daha sonralar surəti çıxarılmış siyahılarda müəllifin adı Movses Kalankatuatsi kimi göstərilir".

Yalnız sonrakı tarixçilər "Aluank ölkəsinin tarixi"-ni hansısa, mə'lum olmayan Movsesin adına bağlayırdılar. Bə'zilərinin fikrincə o, Dasxuran və ya Dasxoren kəndindən, digərlərinin fikrincə isə Kalankatuyk kəndindən idi və təxəllüsünü də buradan götürmüşdü: Dasxurantsi və ya Kalankatuatsi. (məsələn, Y.A. Manandyan öz vaxtında yeni bir təxəllüs təklif etdi:

Movses Utiyski. Lakin o sonralar öz əsərlərində Kalankatvatsi yazırdı. N.Akinyan və G.Dovset Dasxurantsiyə üstünlük verir).

Onu da bir daha qeyd etmək lazımdır ki, əsas mətnin tərtibçisinin obrazlı dili ilə müqayisədə (biz təbii ki, ilkin mənbələrin dilini yox, ayrı-ayrı fəsillərin əvvəlindəki kiçik girişləri nəzərdə tuturuq. Onların tərtibçinin qələmindən çıxması şübhəsizdir) üçüncü kitabın sonuncu fəsillərinin dili xeyli kasıb və primitivdir. Bütün bunlar da onların X əsrin birinci yarısında, ilkin əsas mətnin tərtib edilməsindən iki əsr sonra əlavə edildiyini təsdiq edir.

Yuxarıda qeyd olunanlar bizə aşağıdakı nəticələri çıxarmaq üçün kifayət qədər əsas verir:

a) "Aluank ölkəsinin tarixi" əvvəllər anonim olmuşdur. İlk dəfə olaraq o XIII əsr tarixçisi Kirakos Qandzaketsi tərəfindən Movses Kalankatuatsinin adına yazılmışdır.

b) "Aluank ölkəsinin tarixi"-nin birinci, əsas mətni Alunak katolikosu Mikaelin (719-756) dövrünə gəlib çatmışdır. Deməli o, VIII əsrin ikinci yarısında tərtib edilmişdir.

v) İkinci kitabın XLVIII fəslə və üçüncü kitabın ilk iki və XV fəsildən başlayaraq son fəsilləri ümumi kompozisiya ilə açıq-aşkar üst-üstə düşür və sonradan əlavə edilmişlər. Sonuncu iki fəsil istisna olmaqla, bütün qalanlar hansısa davamçı tərəfindən X əsrin birinci yarısında yazılmışdır. Erməni katolikosu Ananiya Mokatsi (943-964) onu Partavda bu həcmdə görmüşdü. X əsrin tarixçisi Uxtanes də onu görmüş, XLVIII fəsildən bütöv parçalar köçürmüşdür.

d) Üçüncü kitabın son iki fəslə 998 və 1003-cü illər arasında əlavə edilmişdir. Bu şübhəsizdir, çünki axırıncıdan öncəki fəsildə 1003-cü ildə öldürülən çar İovhannes Senekerim xatırlanır, lakin heç nə xəbər verilmir, Aluank katolikoslarının siyahısında (sonuncu fəsil) sonuncu yerdə 998-ci ildə ölənlər "Parisos tərəfindən" danışılır.¹

Deyilənlərdən aydın olur ki, "Aluank ölkəsinin tarixi"-nin əsil müəllifi kitabın üstündə adı qeyd edilmiş Moisey Kalankatuatsi deyildir. Deməli, əsil müəllif anonimdir.

Şahidi olduq ki, kilisə saxtakarlığını ifşa edən də, keşiş yalanını üzə çıxaran da XX əsrin erməni tarixçisi Ş.Smbatyanıdır. "Qafqazda erməni evi" tikmək naminə həmin riyakar saxtakarlığa inanan və onu təbliğ edən də Ş.Smbatyanıdır, bizi məkrli kilisə cəfəngiyyətinə inandırmağa çalışan da odur.

Bu yerdə Ş.Smbatyan kimi saxta erməni alimləri barədə M.Dyakonovun dediyi qızıl sözlər yerinə düşür. O, etnik mənsubiyyətinə görə, onlara tam aydın olan tayfaları və dövlətləri heç bir tarixi maddiyyətə istinad etmədən öz adlarına çıxan erməni müəlliflərini tənqid atəşinə tutmuşdu. O,

¹ Ş.Smbatyan. "Ön söz", s.11-15.

¹ Ş.Smbatyan "Ön söz", s. 11-16.

yazırdı ki, V.Xaçaturyan kimi alimləri "dəlillər hərəketə gətirmir, tarixi özlərinin istədikləri kimi dəyişdirmək emosiyaları hərəketə gətirir".¹

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Qərbdən Araz çayının sol sahili boyu Ağrı dağı vadisinin şərqindən Alban dənizində, cənubdan Dərəşam akropolundan şimalda indiki Rion çayınadək geniş ərazidə yerləşmiş Qafqaz Oğuz Albaniyasının siyasi-inzibati coğrafi ərazisini saxta kilsə xəritalərində mifik "Böyük Armeniya"nın "Şərq hissəsi" adlandırılan erməni keşiş müəllifləri Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz dövlətinin tarixini istər "Aluank ölkəsinin tarixi", istərsə də "Vartan ölkəsinin tarixi" adlandırın, fərqi yoxdur. Çünki, Dərəşam akropolundan başlayaraq Pont dənizində aşıklarlanmış arxeoloji mədəniyyət Oğuz Albaniyasının qərb sərhədlərinə şahidlik edən tarixə çevrilmiş abidələrdirlər.

Problemlə əlaqədar gətirdiyimiz dəlillər və apardığımız qısa araşdırmalar qət'i sübut edir ki, bir qədər əvvəlki səhifələrdə dediyimiz kimi, rus arxeoloqu Y.İ.Smirnovun aşkarladığı və haqqında fikir söylədiyi Oğuz qəbirləri ilə Oğuz tayfalarının tarixinə «nöqtə» qoyması və bununla da Azərbaycan türklərinin Oğuz varisliyini danmağa cəhd göstərməsi nə elmi, nə tarixi maddiyətə söykənmir. Əlbəttə, xalqların real keçmişinə qarşı bu antitarixi mövqe heç də Y.İ.Smirnovun şəxsi arxeoloq – alim münasibəti deyildir. Bu, Rus imperatorluğunun 1828-ci il hadisəsindən sonra Azərbaycan türklərinə qarşı işğalçı siyasətini həyata keçirən «Türksüz Qafqaz» ideoloji-təxribat makinasını hərəketə gətirən müt'i alətin mövqeyi idi.

Y.İ.Smirnov çox gözəl bildirdi ki, vaxtı ilə Maday imperiyasının inzibati coğrafiyasına daxil edilmiş ərazilərin Güney Anadolu bölgəsində və Ön Qafqazın qərbində məskun olmuş Oğuzlar da erməni kilsə ədəbiyyatında: «Mar/Maday», gürcülərin dini rəvayətlərində «Maq» adı altında nişan verilmişdi.

Rus arxeoloqunun Alagöz (ermənilərcə Qexam?!) dağlarında «Daş balıq» abidələrini və «Oğuz qəbirləri»ni aşkarlaması da sübut edir ki, Azərbaycan türklərinə məxsus əvəzsiz qiyməti olan həmin tarixi miras erməni kilsəsinin «Mar», gürcü keşişlərinin «Maq» adlandırdıqları Mar/ Maday/Maq tayfaları ilə vahid nəsil kökündən olan Qafqaz Oğuzlarına aiddir.

Y.İ.Smirnovun «Daş balıq- Əjdaha» və «Oğuz qəbirləri» arasında bilərəkdən zaman sərhəddi qoymaqda məqsədi məzar sahiblərinin «tarixdən silindikləri» «sübut» etmək, abidələri gələri, qaçqın ermənilərin adına çıxmaq və onları Ön Qafqazın "yerli əhalisi" etməkdir. Lakin Şimaldan, indiki Gürcü hüduqlarından başlayaraq, Cənubdan Naxçıvan və Araz sahillərində geniş arxeoloji fəaliyyəti olmuş Y.İ.Smirnov aşkarladığı zəngin maddi-mədəniyyətin şahidliyi əsasında qət'i inanırdı ki, Ağrı dağı vadisində və Ön Qafqazda Pers-Əhəməni ən'ənələrindən gələn bir adla Mar/Maday/Maq adlandırılan tayfalar əslində onların Qafqaz Alban dövlətini yaratmış, Strabonun nişan verdiyi ən yaxın qan qohumları olan 26 Oğuz

tayfalarıdır. Əlbəttə, o, imperatorluğun ideoloji tarixçisi olaraq, «Türksüz Qafqaz» siyasətini həyata keçirməli idi. Buna baxmayaraq, tarix bütün maddi şahidliyi ilə bu işğalçı siyasətin əleyhinə idi.

Strabon Albaniyada yaşayan əhalinin həyat tərzi ilə əlaqədar maraqlı məlumatlar verir. Yunan müəllifi onların Günəşə, Aya səcdə etdiklərini söyləyərkən Ön Asiya türkləri kimi, Qafqaz Oğuz elinin də «Avesta» əhli, Zərdüş inancılı əhali olduğuna şahidlik edirdi. Strabon Alban Oğuz tayfalarının ictimai-siyasi quruluşu barədə yazır: «Onların (Albanların-Ə.T.) çarları da çox gözəl, çox qəşəng adamlar idilər. Düzdür, indi onlarda bütün tayfaları bir çar idarə edir. Haçansa əvvəllər olduğu kimi, müxtəlif dilli tayfaları xüsusi çarlar idarə etmişlər.

Onlarda 26 dil olduğu üçün onların bir-biri ilə ünsiyyətləri asan olmurdu».¹

Strabon burada 26 "müxtəlif dilli tayfalar" deyəndə o, heç də "yaddilli" tayfadan danışmır, onların arasında olan danışığın «asan olmadığına» şahidlik edir. Şübhəsiz, milliyətçə Yunan olan, rastlaşdığı tayfaların dilini başa düşməyən Strabon hər tayfanın özünə məxsus dialekt və şivələrdəki fərqi (m.ö. I əsrin müəllifi Feofan Miletiski xəbər verir ki, Albaniyada əhali "26 dialektde" danışır) dil fərqi kimi qəbul etmişdir. Əgər bu gün Azərbaycanın istər Güney, istərsə Quzey hissəsinin ayrı-ayrı bölgələrində, istər Türkiyə ərazisində, istərsə indiki Gürcü Respublikasında, istərsə də Dağıstanda və s. ərazilərdə yaşayan Azərbaycan türklərinin dialekt və şivələri arasında olan kəskin fərq kontekstindən xalqımızın soykökündə iştirak etmiş qohum-qardaş tayfaların qədim dövrünə xəyalən qayıtsaq, məlum olar ki, Strabonda «yad dil» ayrılığından deyil, dialekt və şivə fərqiindən söhbət gedir.

Əgər Strabonun şahidi olduğu 26 tayfa yaddilli, yad mənşəli tayfalar olsaydılar, onları qan, dil, inanc birliyi doğmalaşdırmasaydı, şübhəsiz, onlar tək bir el ağsaqqalının ətrafına yığılmazdılar.

Y.İ.Smirnovun aşkarladığı «Oğuz qəbirləri», «Daş balıq-Əjdaha» abidələri, «Mesxet» və "Armazis-xevi" arxeologiyasında tapılmış maddi-mədəniyyət, habelə Güney Anadoludan Alban dənizində, Naxçıvandan Pont dənizində olan ərazidə Qafqaz Oğuz tayfalarının tarixini yaşadan kənd, mahal, mağara, dağ, çay və bu sıradan kifayət sayda olan adlar bizim konsepsiyamızın təkzibedilməz elmi nəticə olduğunu sübut edirlər.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Rus imperatorluğunda qədim dövlətçiliyimizin Oğuz-Alban dövründə bu 26 tayfanın geniş inzibati coğrafi ərazisinin Fasis (Rion) çayının cənubunda hüduqlanan tarixi torpaqlarını gürcülərə, çağdaş Qərbi Azərbaycanı və başqa torpaqlarımızı "Vasparukan", "Aluank", "Syunik" və başqa adlar altında ermənilərə ağ kağız üzərində bölüşdürülür. Bununla m.ö. Ağrı dağı vadisindən keçən Arazın sol sahili ilə Alban dənizinin arasında mövcud olmuş Qafqaz Oğuz Albaniyasının siyasi-inzibati xəritəsində dəyişiklik edən rus siyasət tarixçiləri onu sün'i şəkildə Kürtə Albandənizi arasına sıxışdırırlar.

¹ İ.M.Dyakonov. Erməni dilinin tarixi haqqında. - "Tarix-filologiya" jurnalı. Erməni SSR EA, İrəvan, 1983, №4.

¹ Strabon. Coğrafiya. s.476.

Azərbaycan türklərinin Qafqaz tarixinə qarşı olan bu açıq tərribatla Rus alimləri qədim toponimlərə, oykonimlərə, «Avesta» me'marlıq abidələrinə, arxeoloji və lingvistik mədəniyyətə, antropoloji tapıntılara klounun alabəzək şalvarına bənzər, kənardan saxtılığı aşkar görənən rənglər vururlar, onların etnomənsubiyətini danırırlar, bununla da «boşaldılmış» Oğuz ərazilərində ermənilər və gürcülər yerləşdirilir.

Bununla da, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, istər Qərbi Avropada muzdlu ələ keçirdikləri alimlərlə birlikdə geniş fəaliyyət göstərən Venesiya mxtaristləri, istərsə də Rus imperator tarixçiləri erməni keşiş ədəbiyyatında iddia edilən «Urartu-Armeniya» və «armyan Arşakileri» ideyası əsasında tərtib edilən plana əsasən ilk fürsət düşəcək, Azərbaycan türklərinin qədim torpaqları hesabına «Böyük Armeniya» mifini xəritədən torpağa köçürmək üçün ideoloji baza hazırlayırlar.

Xatırladaq ki, hətta erməni müəllifləri tərəfindən tarixi şəxsiyyəti qəbul edilməyən Mesrop Maştos adlı bir keşişin Albaniya əhalisinə xristianlıq «gətirməsindən», onlara «Əlifba tərtib edib», «məktəblər açmasından», bir sözlə, yerli əhalinin, necə deyirlər, «kor gözüne» işıq gətirməsindən onların böyük bir qismini «assimilasiya» yolu ilə «erməniləşdirməsindən» və s. boş cəfəngiyyət hadisələri əhatə edən «tarix» kitablarının kilsədə tərtibi də nəticəsiz qalmadı. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, işğalçı Rus imperiya siyasətinə uyğun olaraq, indiki Gürcü və Erməni Respublikalarının ərazilərində kilsəyə çevrilmiş Atəşgahlardan başqa, hətta parçalanmış Qafqaz Oğuz Albaniyasının üçüncü hissəsində Oğuz varisləri olan Azərbaycan türklərinə qalmış ərazilərdə də ulu babalarımızın Od-Atəş məbədlərinin divarlarına XX əsrin ortalarında Eçmiadzinin saxtalaşdırdığı tarixlə asılan lövhələrlə qədim ölkəmizin sinəsinə qara kilsə «damğaları» vurulur.

Həmin «damğalar» müsəlmanlaşmış Azərbaycan türklərinin yeni nəsillərinin gözləri qarşısında Məscidlə Atəşgah arasında, dini baxımdan, keçilməz şeytan divarına çevrilirlər. Yerli əhalinin öz mə'nəvi keçmişinə qarşı yadlaşdığını görən düşmən qüvvələrin ideoloji tərribat maşını öz fəaliyyətini daha da gücləndirir.

Kəndlərimizdə məhəllə məscidlərinin, «Qur'ani-Kərimi» Ərəb diliində zıqqına-zıqqına, höccələyə-höccələyə «qira'ət» edən mollaların meydana gəlməsi Azərbaycan türklərinin daha sonrakı nəsillərini ata-babalarının nəinki mə'nəvi tarixini, hətta qədim dövlətçilik tarixini tam unutqanlığa gətirib çıxardı. Xalqımızın bu unutqanlılığı erməni və gürcülərin Oğuz-Alban dövlətinin Atəşgahdan başlayan mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə sahib çıxmalarına geniş, sərbəst, maniasız yollar açdı. Başqa sözlə, bu günkü hər hansı bir xalqın babalarına nəsihət olmayan tarixi çağda Azərbaycan türklərinin Ana Mayasında iştirak etmiş əcdadlar yazı icad etdilər, Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın rəmzi olan 12 min Müqəddəs Buğanın gönü üzərində «Avesta» kimi ölümsüz bir abidə ucaltdılar, Zərdüştdi adlı ilə şəxsiyyətini «Avesta» və gerçək tarixin təsdiq etdiyi ilk Peyğəmbəri dünyaya gətirdilər, Atəşgah adında dünyada ilk Akademiyə təşkil etdilər,

lakin özləri öz əlləri ilə bədbəxtliklərini «satin aldılar» - unutqanlığa, bir də özlərinə qarşı laqeydsizliyə məğlub oldular!!!

Tarixin ayrı-ayrı çağlarında ikibir, üçbir ailə şəklində gəlib, isti baba ocaqlarımıza sığınan hay nəsilli şeytan babaları qapılarımızda çirkli ev və çöl işlərimizə əl atdılar, süfrələrimizin tör-töküntüsünü yedilər, törədilər, artdılar, siyasi şərait yaranan dövrlərdə – 1903-cü ildən 1920-ci ilədək bir cinahda Anadolu türklərinin, o biri cinahda Azərbaycan türklərinin qanını axıtdılar, sonrakı türk nəsli ata-babasının başına gətirilən qətl və qarət tarixini şirin nağıllarda olan kimi, yaşlıların uzun qış gecələrini «öldürsün» deyərək, bekarçılıqdan yaddaşlarında təzələnen xatirələri dinlədi, ancaq bu qulaqdan alıb, o biri qulaqdan ötürdü, təkrar edilməsin deyərək, qəddar düşmənin yaratdığı bu qanlı tarixi əsla yaşamadı.

Əgər XX əsrin sonunda gələri ermənilərin Azərbaycan türklərinin başına təkrarən gətirdikləri fəlakət tarixi – torpaqlarımızın qəddarcasına işğal, saysız günahsız insanların, o cümlədən körpələrin, qocaların və xostələrin amansızcasına kütləvi qırılması, milli sərvətimizin gecə-gündüz talan edilməsi, yaşıl təbiətə od vurulması və dilsiz torpaqların yandırılması – ən dəhşətli yirticilərin heyrət edəcəyi bu vəhşi hərəkətlər unudularsa, yeni nəsillər XXI əsrdə torpağının altı da, üstü də tükənməz zəngin sərvətlə dolu olan bu qədim ölkəmizdə gözü olan dünyanın mə'lum ermənipərəst qüvvətli dövlətlərinin hamiliyi altında Eçmiadzin(Eçmiatsi) katolikosluğunun işğalçı planlarına laqeyd qalarsa, övladlarımız ata-baba ocağının sonu ola biləcək daha dəhşətli fəlakətlərlə qarşılaşacaqlar.

Millətimin məkrli erməni keşişindən də daha qorxulu, daha dağdic, düşməni olan «laqeydsizlik» və «unutqanlıq» psixologiyası bir tərəfdən, xüsusən Türk oğlunun əbədi qüvvətli qəddar düşmənlərinin apardıqları siyasət o biri tərəfdən imkan vermədiyinə görə, hələ bu günə qədər Azərbaycan Türkü bilmir ki, bir xalq olaraq, onun Ana Mayasında hansı yerli-köklü tayfalarla yanaşı, yaxın-uzaq Türk ellərindən zaman-zaman gəlmiş qan bur, dil bir, inanc bir olan hansı qohum-qardaş tayfaların müstəsna iştirakı nəticəsində təbiətən yeni nəsillər kimi doğulmuş və ilkin təşəkkül tapmışdı. Bu azmış kimi, Azərbaycan türkünə 70 illik Qırmızı İmperiya dövrü Türk olduğunu dilə gətirmək belə yasaq edildi.

Keçmişindən xəbərsiz, cəddini tanımayan bir xalq, ata-anasından başqa, kimsəni qəbul etməyən südəmər körpə qədər sadələvh olar, yalnız gözlə gördüyünə inanar.

Məhz bu səbəbdən də Gürcü Respublikasında və Qərbi Azərbaycanda olan haqqında danışacağımız inanc evləri kimi, Azərbaycan Respublikasının ərazisində bu gün də mövcud olan mə'bədələrimizin üzərində Zərdüşti inancını nişan verən canlı tarixi şahidlərə göz yumulur, mifiki Xristin guya «əzabla qətlə yetirilməsi» əfsanəvi hadisəsini müqəddəs tarixə çevirən, onun ilahi şəxsiyyətini rəmzləşdirən xrestə \ krestə-«te» (T) şəkilli ağac parçasına qətiyyətlə bənzəməyən Türkün «Əbədiyyət nişanı»na keçmiş zəhərli sosialist ən-ənəsini doqmaya çevirmiş bizim tarixçilər də bu günkü

anlayışda «xaç» deyirlər. Fəlakətimiz ondadır ki, bununla da Azərbaycan türklərinin qədim mədəniyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixini yaşadan həmin Atəşgah abidələrimiz bu gün də nəinki qara xalq kütləsinin yaddaşında, hətta məktəbli balalarımızın psixologiyasında «xristian kilsəsi» kimi yaşadılır. Bizim elm adamları istəsələr də, istəməsələr də erməni keşiş ədəbiyyatından gələn bu konsepsiya ilə Azərbaycan türklərinin qədim Qafqaz dövlətçiliyini təkzib etmək, «xristian qardaşlarını» «qədim yerli əhaliyə» çevirmək siyasətilə XIX əsrin əvvəllərində Rus imperiyasının meydana atdığı «Türksüz Qafqaz» irtica modelini təsdiq etmiş olurlar.

Keçmişimizə qarşı uzun müddət sürən bu antielm və antitarixi münasibətin nəticəsidir ki, islam dinini qəbul edənədək, «Avesta» əhli olmuş Azərbaycan türklərinin növbəti qədim dövlətlərindən birinin-Qafqaz Oğuz Albaniyasının tarixi üzərində fitnə-fəsad dağarcığı olan «erməni» adında şeytanın və Navoxodonosorun İberiyalı əsirlərindən Yerusəlimdə «Gürcü» namında möcüzəli şəkildə törəmişlərin kölgəsi qorunub saxlanılır.

Elm aləminə sirr deyildir ki, XIX əsrin sonlarından başlayaraq, XX əsr başdan-başa erməni alimləri bəzi arxeoloji tapıntıların üzərinə cizgilər, yaxud yazılar əlavə etmələri, xüsusən Atəşgah kitabələrində «Avesta» (Aramey) yazılarını iti daş yonan alətlərlə şikəst edib, onlara nə «Qrabar», nə «Aşxabar», ancaq müasir erməni yazı qrafikasında əlavələr etmələri, məbədün üz divarına vurulmuş günəş əlamətli nişanları istədikləri rəmzlərlə əvəzləşdirməyə cəhdi göstərmələri, bütün Qafqazda olan Atəşgahları erməni kilsələri, Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın «Əbədiyyət nişanlarını» (qarşıda bu haqda danışılacaqdır) xristian xaçları kimi öz adlarına çıxırlar. Gürcü Respublikasının ərazisində də yerli Türk əhalisinin qədim Odperəst babalarının tarixi izini itirmək üçün onlara məxsus abidələrin başına eyni bənzər fəlakətlər gətirilmişdi¹.

Erməni şeytanının riyakar əli «Daş balıq-Əjdaha» abidəsindən də ziyansız ötməmişdir. Məsələn, aşkarlanmış 24 ədəd «Daş balıq» abidələrinin birinin üzərində ənənəvi erməni cinayətini açıq-aşkar sübut edən iti daş yonan alətlə «cırmaqlanmış» xaç (xrest—“te”) işarəsinin və onun altında guya «erməni yazısı» kimi diqqəti çəkən cizmaların daha sonralar əlavə edildiyini söyləyən N.Y.Marrın özü yerli əhaliyə aid daşüstü yazıları, şəkilləri, məbədlərin üzərində olan sənduqələri və tayfanın inanc möhürələrini baltalayaraq saxtalaşdırmağa çalışan erməni keşişi və tarixçilərindən daha qət'i cinayət yoluna əl atır. Belə ki, o, «Daş Balıq-Əjdaha» abidələrinin «erməni tarixinin Yafət dövrünə aid olduğu»² barədə maddi tarixi olmayan saxta bir nəzəri fikir söyləyir.

Göründüyü kimi, N.Marr Yafəti «Bibliya»dan gələn mifoloji-filoloji obraz yox, «real tarixi şəxsiyyət» hesab edir. Onun sözündən o nəticəyə

¹Levan Çiłaşvili. Nekresi tapıntıları. «Qafqaz ləhcəsi» ictimai-siyasi qəzet, №5(78). 1.03-15.03-2003-cü il.

²N.Y.Marr. Gösterilən əsər, s.87.

gəlinir ki, Yafət dünya xalqları içərisində yalnız və yalnız Qərbi Avropadan Kiçik Asiyaya gələn, etnos adı məlum olmayan, tarix boyu qaçqın və köçgün həyatı yaşamış indiki ermənilərin mifik «əcdadı» olmuşdur. Gerçək insan tarixinə belə bir saxta mifoloji baxışla yanaşan alim ermənilərin tarixini bəşər cəmiyyətinin daha ilk çağlarına çəkmək məqsədilə «erməni tarixinin Yafət dövründən» bəhs edir.

Bu fikrin təsdiqi üçün olmaya N.Marr məlum yazı tarixindən əvvəlki dövrlərə aid yeni yazılı abidəyə, yaxud bu günə qədər dünya arxeologiyasına məlum olmayan maddi-mədəniyyətə istinad edir? Bəs, o, hansı maddi sübutun əsasında sağlam ağılı qəbul etməyəcəyi fantastik nəticəyə gəlir? Qərribə suallardır! Məgər imperiyanın qanlı müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirən ideoloqlar üçün maddi sübutmu lazımdır?

Qraf A.S.Uvarovun Kazanda və sonra Tiflisdə çağırdığı Rusiya arxeoloji qurultaylarında İmperatorluq üçün həyatı məsələ kimi səsləndirilən bəyanat xarakterli çıxışlarında qarşıya qoyulmuş tələbləri hər bir Qafqaz ekspedisiyası, o cümlədən, çarın ermənipərəst ideoloqlarından biri kimi, N.Marr sözsüz yerinə yetirməli idi. Bu məsələnin siyasi tərəfidir. Problemin elmi tərəfinə gəldikdə, tələblər tarix və tarixilik kontekstindən araşdırılmalıdır.

Əgər «Daş balıq»ların birinin üzərində «cırmaqlanmış» «xaç» işarəsinə və aydın seçilməyən, guya «erməni yazısı»na?¹ görə N.Y. Marr bütün məlum mədəniyyəti-Azərbaycan türklərinin məişətini nişan verən Zərdüşti mədəniyyəti köçkün və qaçqın ermənilərin adı ilə bağlayırsa, bəs, nə üçün həmin «yazı»nın fotosunu vermir və məzmununu açıqlamır, yalnız öz şifahi mülahizələrini söyləyir?

Əgər müəllif «Vişap»-«Əjdaha» adı ilə «Daş balıq» mədəniyyətini həmin məskəndə yaşayan əhalinin «bütperəstlik» dövrü ilə» (Zərdüştilik dövrü nəzərdə tutulur) əlaqələndirirsə, bəs, o zaman Qafqazda bütperəstlik çağlarında «erməni xresti» və «erməni yazısı» nə gəzirdi?

N.Y.Marr erməni və gürcü ədəbiyyatından bircə nümunə tapa bilərdimi ki, onların avropalı babalarının guya «Daş balıq-Əjdaha» inancına sitayiş etdiklərini sübut etsin? Lakin Qafqaz Oğuzlarının etnomifoloji tarixində Ardvi-Sura Anahidin-«Avesta» Su ilahəsinin hakimiyyətini təsdiq edən «Daş balıq-Əjdaha» abidələri ilə yanaşı kifayət qədər məlum maddi-mə-

¹ Gəlinir ki, N.Marra şorti inanaq ki, o, həqiqətən «Daş balıq» abidəsi üzərində «erməni yazısına» rast gəlmişdir. Deməli, tapıntı «yazı» abidənin «yaşına» uyğun olaraq, nə «müasir erməni yazısı», nə «Aşxabar» ola bilərdi. Belə çıxır ki, erməni babası daşyonan usta abidənin «etnomənsubiyyətini» tarixləşdirmək üçün onun üzərində «Qrabar» əlifbası əsasında «xatiro yazısı» da oymuşdur. Bəs, usta öz «xatirəsində» nə yazmışdı, haçan yazmışdı? Akad. N.Marr «Daş balıq» qarşısında başını aşağı salır, daş kimi susur! Nə üçün? Əvvəla, «Daş balıq» abidəsinin tarixi «Əjdahalar» («Vişaplar») əfsanəsinin yarandığı tarix qədər qədimdir. İkincisi, bu günə qədər erməni və ermənipərəst tarixçilərdən kim deyə bilər ki, hansı qədim abidənin, yaxud arxeoloji tapıntının üzərində «Qrabar» yazısına rast gəlmişdir? Kimsə nümunə təqdim edə bilməz, neçə ki, N.Marr təqdim edə bilmir. Ermənilərin «kilsə» adı ilə Atəşgah binalarının və başqa abidələrimizin divarlarına vurduqları lövhələr də hətta «Aşxabar» deyil, müasir erməni yazısındadır.

dəniyyət nümunələri təkzib edilməzdi, danılmazdır. Bu baxımdan Bakıda Xəzər ləpədöyənində ucaldılmış mühafizə bəkçi «Qız qalası» abidəsinin Azərbaycan türklərinin mifoloji tarixinə şahidliyi kifayət edər.

Tapılmış 24 ədəd «Daş balıq» abidəsindən yalnız birinin üzərində olan «cırxamlamanı» (N.Y.Marr) əldə rəhbər tutan və bu Zərdüştü inanc mədəniyyətini tarixdə heç bir şeyə qadir olmayan, lakin yadların ocağı başında isinən, onun-bunun süfrəsində qalan qır-qırıntı, sür-sümüklə ailə-uşaq saxlamağa tələyin məhkum etdiyi ermənilərlə əlaqələndirən N.Y.Marra qoy eyni ekspedisiyada çalışın və əslində «Daş balıq» abidələrini tapan Y.İ.Smirnov cavab versin: «Balığın yastı qarnı üzərində bir neçə xrest və onların altında tarix kimi oxunan İsanın anadan olmasından sonra XIII əsrdə mə'nasını verən erməni hərfləri yonulmuşdur. Bu dərinləşdirilmiş xətlərlə göstərilən xrestlər və hərflər balığın digər detallarından kəskin şəkildə fərqlənirlər və bu da bizdə onların daha sonralar işlənməsi fikrini yaradır.»¹

Göründüyü kimi, Y.İ.Smirnov «Daş balıq» abidələrinin tarixini erməni xalqının «qədim tarixinə» yazmaq məqsədilə saxtakar erməni tarixçisinə mə'lum olmuş yalnız birinin qarın nahiyəsində şeytan «əməliyyatı» aparılmasından söz açır, vəssalam. Qaldı ki, N.Marra məxsus anormal uşaq kimi doğulmuş «Yafətdilli xalqlar» nəzəriyyəsindən gələn uydurma «erməni tarixinin Yafət dövrü» iddiasına, bu, «Türksüz Qafqaz» kompaniyasının növbəti ideoloji təxribat silahı idi.

Bu, bədnam N.Marr nəzəriyyəsinin heç bir elmi və tarixi bünövrəsi olmadığı üçün birdən-birə aldığı kimi, birdən-birə də sönür, külə dönür. Lakin bu «kül» akademik N.Marrın elmi yaradıcılığında həqiqətin izini saxlayır. Başqa sözlə, erməni «Bibliya»sında verilmiş əfsaniyə söykənərək elmi zəmindən çox uzaq olan yaratdığı «Yafətdilli nəzəriyyə» də N.Marrın imtiyazlı və müzdlü siyasət alimi olduğunu inkaredilməz həqiqətə çevirdi.

Hər hansı bir xalqın tarixi keçmişini öyrənən zaman təqdim edilən mifoloji və filoloji materiallara diqqətli olmalıyıq, tendensiyadan uzaq bir baxışla hər şeyi ayrı-ayrılıqda öz yerinə qoymalıyıq, hərəni öz adı ilə tanımalıyıq. Biz yuxarıda M.Xorenskinin «Armeniya tarixi» ilə əlaqədar ətraflı araşdırma apararkən maddi, tarixi sübutlarla o nəticəyə geldik ki, əfsanə və rəvayətlər, o da ola dinlə bağlı filoloji materiallar, heç zaman hər hansı xalqın əcdad kökünü müəyyənləşdirməyə, onun kerçək tarixinin əsasında dayanmağa heç cür elmi vəkalət sahibi ola bilməzlər. Əgər buna qalarsa, ermənilərin və gürcülərin daha sonralar əxz etdikləri («Bibliya»nın tərcümələrindən sonra) Yafət haqqında əfsanə qədim türklərə aiddir və həmin əfsanə hər hansı bir dini kitabda deyil, ümumtürk mifoloji tarixini əks etdirən və dünya mədəniyyətinin ən qədim dövrünü özündə yaşadan mə'lum abidələrdə geniş məzmununda Türkün qan yaddaşına çevrilmişdir. Hətta qədim müəlliflər Azərbaycan tarixinin ən qüdrətli dövrünü yaşamış, Ağqoyunlular hakimiyyətinin yaradıcısı Uzun Həsəni Yafətin səcərəsi ilə bağlayırlar. Unutmaq lazım deyildir ki, Uzun Həsən

¹ Y.İ.Smirnov. Göstərilən əsər, s.61.

tarixi şəxsiyyətdir, o, nə mifik Hayosdur, nə mifik Kartlosdur, nə də onların dini əfsanədə adları çəkilən mifik qardaşlarıdır.

Yuxarıda «Daş balıq» abidələrlə əlaqədar N.Marrdan gətirdiyimiz xatirədə erməni keşişinin əclaflığına qarşı həqiqəti söyləyən adı «tatar qadınının» erməniyə qarşı fikrində «tendensiya» axtaran rus aliminin özü mənfur «Yafətdilli xalqlar» və «Qafqazdilli xalqlar» nəzəriyyəsi ilə «Türksüz Qafqaz» kompaniyasının bayrağı olduğunu unudurdu.

Ermənilərin özlərini Qafqazda «qədim xalq» olduqlarını sübut etmək üçün Qafqaz abidələrini saxtalaşdırmaları ilə əlaqədar kifayət qədər fakt mə'lumdur. Məsələn, «Zaxalu» deyilən yerin yaxınlığında tapdığı yazını Eçmiadzində çıxan «Ararat» qəzetində buraxan keşiş C.Mesropun niyyətinin puç olduğunu göstərən arxeoloq Nikolski yazır: «Araratda» verilmiş şəkilin (Zaxalu yazısı) görkəmi elə bədheybət hala salınmışdı ki, nişanələri Van yazılarını heç cür xatırlatmır. Anlaşılar ki, yazıların surətini çıxaran qəsdən nişanələrin formasını İran Əhəmənilərinin yazısına (Perslərin Əhəmənilər dövrü yazıları olmamışdı. Onlar Maday imperiyasının dövlət yazısı olmuş «Avesta» yazısından istifadə etmişlər-Ə.T.) oxşatmağa çalışmışdır ki, sonra onlarla eyni və ya qohum mənşəli olduğunu demək mümkün olsun.

Belə əməlləri və saxtakarlıqları düzəldənlərə qədim abidələrdən daşları çıxarıb atmaq, yaxud gürcü yazılarını qazıyıb erməni yazıları ilə əvəz etmək, yaxud da daşları oğurlayıb, allah bilir hara gəldi atmaq xasiyyəti yad deyildir.¹

«Daş balıq» abidələri haqqında gürcü tarixçisi Q.A.Melikişvilinin də maraqlı fikirləri mə'lumdur: O, yazır: «Son onilliklər ərzində Ön Qafqaz ərazisində (Erməni və Cənubi Gürcü ərazisində) böyük miqdarda təsadüf olunan daş stelələr tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bu stelələr çox zaman balıq formalarda olur və üzərlərində balıq və yaxud başqa heyvan şəkili² həkk edilir. Bu cür abidələr böyük çayların və xırda çayların mənbələrində tapıldıqlarına görə, güman edilər ki, bunlar Su və Məhsuldarlıq Allahlarına qoyulmuş sitayiş abidələridirlər. Yerli əhali bu daş abidələri «Vişaplar» adlandırır».³

Maraqlıdır, Q.A.Melikişvili yuxarıdakı fikirləri N.Marra və Y.İ.Smirnova istinadən söyləyir. Lakin rus arxeoloqları «Daş balıq» abidələrinin «böyük

¹ M.V.Nikolski. Van çarlığının gil yazıları. - «Şərqi qədimlikləri», c.1, buraxılış 3, s.380.

² Aşkarca görsənir ki, gürcü alimi N. Marrın və Y.İ.Smirnovun gözünün içinə baxa-baxa onların fikirlərini bayağılaşdırmağa, tarixi dolaşdırmağa çalışır. Belə ki, Q.A. Melikişvili «Daş Balıq-Əjdaha» abidələrinin mənşəyini «Avesta» mə'marlıq məktəbi ilə bağlayan tişə ustasının onun üzərində Od inancına görə Səma Tanrısına qurbanlıq verilmiş Buğanın (Ahura-Məzdanın Müqəddəs adlarından biri) kəlləsini, ayaqlarını və dərisini Zərgər zövqü ilə canlı şəkildə oyduğunu söyləmək əvəzinə, həmin oymaları «Balıq və başqa heyvan şəkili» ifadəsi ilə Qafqazda qədim türk mədəniyyətinin tarixi mövcudluğuna qarşı olan düşmənçiliyini gizlədə bilmir. Elə buna görə də gürcü tarixçisi qədim dünya mədəniyyəti tarixində ən qiymətli abidələr olan «24 Daş Balıq-Əjdaha»nın etnik mənşəyini izah etməkdən qə'ti yan keçir, görkəmli alim nüfuzuna yaraşmayan ümumi sözlərlə kifayətlənir.

³ Q.A.Melikişvili. Ön Qafqaz xalqlarının tarixinə dair qədim Şərqi materialları, 1. - Nairi-Urartu. Tiflis, 1954, s.133.

çayların və xırda çayların mənbələrindən» deyil, quru su anbarlarından tapdıqlarını xəbər verirlər.

Problemimiz üçün daha gərəklisi cəhət odur ki, gürcü tarixçisi həmin inanc abidələrini «Vişaplar» adlandıran «yerli əhaliyə» məxsus olduğunu söyləyir. Bəs ermənilərin dilində «Vişap», gürcülərdə «Veşap» şəklində işlənən söz, əslində etnomənsubiyyətə hansı xalqın babalarından və onların «Daş balıq» abidəsi ilə əlaqədar mə'nəviyyət və mədəniyyət tarixindən xəbər verir?

Bu sualın cavabını geniş şərhlə verən Manuk Abeqyan «Vişap» anlamının etnoloqiyasını təhlilə çəkəndə Q.A.Melikişvilinin Qafqazla əlaqədar işlətdiyi mücərrəd «yerli əhali» ifadəsinə etnotarixilik baxımından aydınlıq gətirmiş olur.

M.Abeqyanın «Lügət»inə keçməzdən əvvəl, onun «yerli əhali»nin ata-baba ölkəsi ilə əlaqədar söylədiyi fikrə diqqət yetirək: «Vişap» və «Mar» (midyalı) sözlərinin mə'nəsinin bir-birinə qarışmasının səbəblərindən biri onunla bağlıdır ki, «Mar» ilan-Vişap deməkdir.

Bu, həmçinin onunla bağlı idi ki, mifik Vişaplar Masislə (Ağrı dağı) əlaqədar idilər, Marlar isə Masisin ətəyində və bu dağdan Şərqdə Araz çayının hər iki tərəfində yaşayırlar.¹

M.Abeqyanın gəldiyi nəticə də təkzibedilməz başqa bir tarixi həqiqəti meydana qoyur: B.N.Arakelyanın «Artaşat-1» adı ilə «Qoşa dağlar»da aparıldığı qazıntı zamanı aşkarladığı bütün maddi-mədəniyyət Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş Marlara – «yerli əhaliyə» məxsusdur.

Biz xatırlasaq ki, Ağrı dağının vadisində Biaini çarlarının yürüşlərinə qədər Marlara məxsus qədim «Aza» ölkəsi mövcud olmuşdu, o zaman, «Daş balıq-Əjdaha» inanc abidələrini yaratmış «yerli əhəlinin» soykökünü də təyin etmiş olarıq.

Bundan başqa, M.Abeqyan istəsə də, istəməsə də gəldiyi bu elmi nəticə ilə Qafqazda tapılmış «Daş balıq» inancının və bu abidələrin mə'marlıq-heykəltaraşlıq baxımından mədəniyyət tarixini «Avesta» məktəbi ilə bağlayır. Bizim fikrimizin təsdiqini erməni alimi başqa bir dəlillə aşağıda nümunə gətirdiyimiz öz «Lügət»ində verir. Diqqət edək:

“Vişap - «Daş balıq» stelası – ilan («Avesta» Tanrısı Zarvanın əlamətlərindən biri) «Əjdaha»; ola bilsin Masis (Ararat) dağlarında yaşayan Marlaların totemlərindəndir.

Vişapazi- Vişapid, əjdahalar, Əjdaha nəslə –Marlar²

Mar-Midiyalı (Madaylı-Ə.T.), ilan, Əjdaha.

Marastan - Mar ölkəsi, Midiya

Mardpet – Mar tayfalarının başçısı

Moq-Zərdüşti dininin kahini : Maq

Moqpet- partların-Parfyalıların Zərdüşti dininin baş kahini; Maarifçi Qriqorinin nəslindən olan patriarxların soy adları (Qriqori Partlı, Nerses Partlı, Saak Partlı”).³

¹ Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1, s.45.

² Yeno orada, s.498.

³ Yeno orada, s.500.

«Moqpet» anlamına verdiyi açıqla əlaqədar M.Abeqyan keşiş müəllifləri yeni siyasi dövrə uyğun ümumiləşdirərək Pers-armyan əhalisinin «tarixi» qan qohumluğundan danışır. O, yazır: «Erməni tarixçilərinin (keşiş tarixçilərinin-Ə.T.) təsvir etdikləri rəvayətə görə, Pers Arşakilərindən (parfyalı) çıxan və armyan arşakunilərlə (Arşakilərlə) vahid qan qohumu olan bu nəsil Anak partının (parfyalının) nəslindəndir».¹

Anonim keşiş müəllif M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə verilmiş rəvayətə istinadən ümumtürk tarixini bu məzmununda eybəcərləşdirərək parçalamaq və onun ana bazisini –vahid Türk mənsubiyyətini yaddaşlardan silmək cəhdi təkcə M. Abeqyana məxsus deyildir. Biz bu haqda danışmışıq və təkrara da ehtiyac görmürük. Ancaq bir məqamı xatırlamadan erməni aliminin erməni ürəyinə ağır yük olmuş ənənəvi qara yaraya işiq salmaq, ona aydınlıq gətirmək mümkün deyildir.

M.Abeqyan «Daş balıq-Əjdaha» mədəniyyətini bir tərəfdən Maday ölkəsi və onun Mar əhalisi ilə əlaqələndirir, digər yanaşma ilə partlı –parfyalıları da ona şərikdir.

Əlbəttə, Zərdüşti inancı partlı Pam Türk tayfalarının hakimiyyətə gətirdikləri Arşaklı sülaləsinin çarları tərəfindən beş əsrə yaxın bir tarixi dövrdə «Avesta» hakimiyyətinin hökmünü Ön Asiyada və Qafqazda istər yerli əhali olan qan, dil və din qardaşlarının, istərsə də həmin səltənətdə yaşamış yad etniklərin məişətində qoruyub saxlamışlar və biz bu tarixi qəti, tərəddüdsüz qəbul etmişik.

Başqa bir həqiqət də budur ki, «Daş balıq – Əjdaha» abidələri dünya tarixində «Avesta» kimi ilk monumental yazılı abidə yaratmış xalqın – Qafqazda Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş Kiçik Asiyanın Şərqindən başlayaraq, ümumən Qafqazda baba ocağını söndürülməyə qoymayan Türk tayfalarının (Alagöz dağlarında arxeologiyanın aşkarladığı Oğuz qəbirləri qədim tarixin canlı şahidləridirlər)² həyatında, məişətində ilk cəmiyyət dövrünün çiçəkləndiyi çağdan xəbər verir. Vahid ulu Türk kökündən gələn erməni mifologiyasında «Mar» adlandırılan tayfanın yalnız bir coğrafi mühitdə – Ağrı dağı və Alagöz (ermənilərcə Qexam) dağ silsiləsindən başlayaraq, indiki Naxçıvan Vilayətinin ərazilərində, daha tarixi dəqiqliklə, qədim Aza ölkəsinin torpaqlarında məskun olmuş hissəsinin mifoloji tarixi ilə əlaqədar hadisələrdən danışan Mar rapsodlarının yaşatdıqları rəvayət və epik nəğmələr (Vipasanklar –nəğməkarlar nəğməsi)³, yaxud nəhəng qaya parçasını yonaraq, cilalayaraq ata-baba inancını («Daş balıq-Əjdaha») canlı tarixə çevirən Mar mə'marlarının yaratdıqları abidələr,⁴ Ön Qafqazda arxeoloji qazıntıların aşkarladığı maddi-mədəniyyət, son zamanlar bərpa və yenidənqurma adı ilə xristian kilsə mə'marlığı

¹ M.Abeqyan.Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi,s.500.

² N.Ya.Marr və Y.İ.Smirnov. Vişaplar, s.63-64.

³ M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1.s.39.

⁴ İlk monumental heykəltaraşlıq abidəsi olan nəhəng qaya parçasından yonulmuş balıq, yaxud «Vişap» fikrimizcə, su inancı ilə bağlıdır- V.M.Arutyunyan və S.A. Safaryan. Erməni mə'marlıq abidələri. M.,1952.s.7

tələblərinə uyğunlaşdırılmış bəzi Zərdüştü inanc mə'bədləri (məsələn, ərəblərin ilk istila dövründən "Qur'ani-Kərim" maarifi ocağına çevrilmiş Valarşapat Atəşgahının yerli əhalinin ona verdiyi "Üç müəzzin"¹ adı ilə yeni fəaliyyət dövrü başlayır. Müsəlman mə'bədi Rus çarının fərmanı ilə 1828-ci ilin Martında İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edilib, mərkəz İrəvan şəhəri olmaqla "Müvəqqəti arмян vilayəti" (1828-1830) təşkil ediləndən sonra "Eçmiadzin" adı ilə erməni xristian kilsəsinə çevrilir), əl vurulmadan günümüzə qədər kilsə kimi istifadə edilən başqa Atəşgah mə'marlıq abidələrimiz (qədim Mesxetdə XI əsrdə həyətinə «Svetisxoveli» qadın monastırı tikilmiş və «Cvari»² (Xaç) Atəşgahları) «Avesta» məktəbinin yaradıcıları olan Azərbaycan türklərinin ulu babalarına məxsus ayrı-ayrı zaman kəsiyində şəhər-dövlətlərin tarixi mövcudluğunu təsdiq edən canlı şahidlərdir. Bu mədəniyyətin inkişafında ümumtürk tarixinin bir başında Maday dövlətçiliyi dayanırdısa, o biri başında Azərbaycan türklərinin əcdad tarixini məhv edilmiş «Avesta»-nı yenidən bərpa etmiş Arsaklı çarlarından I Voloqəzin (Valarşanın) şəxsində Part (Parfya) dövlətçiliyi dayanırdı.

Arsaklı səltənəti ilə ümumtürk tarixinin dünya sivilizasiyasına təsir edəcək çiçəkli, zəngin yeni bir erası başlayırdı. Bu tarixə Ön Asiyaya gəliş tarixləri və ona qədər olan qədim keçmişləri bu günə qədər elmdə ziddiyətli fikir xaosu yaratmış perslərlə, habelə 200 illik tarix ərzində baba tarixlərini Kiçik Asiya (Türkiyə Respublikası torpaqları ilə) və Qafqazla (Azərbaycan türklərinin əcdad torpaqları ilə) bağlamağa ciddi-cəhdlə çalışan, erməni-gürcü keşişləri və onların tarixçi varisləri başqalarına məxsus rəvayətlərə və arxeoloji mədəniyyətə istinad edərək «Armeniya tarixi» və «Gürcü tarixi» adı ilə qalaq-qalaq kitablar yazsalar da, həmin tarixi irsə erməni və gürcü xalqlarının əl uzatmağa haqları yoxdur. Bu barədə mövzumuzla bağlı kifayət qədər danışılmışdı.

Gətirilən dəlillər sübut edirlər ki, Ön Asiyayı və Qafqazı türksüz görməyə, Şərqi ən qədim coğrafiyasını əhatə edən bu regionda Türk və türkçülüüyü öz dünya imperatorluğu siyasətinə qarşı bütün tarixi çağlarda yeganə təhlükə hesab etmiş Rus və Qərbi Avropa dövlətləri ümumtürk tarixinin növbəti mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik mərhələsini təşkil edən Arsaqlı çar sülaləsinin tarixini erməni kilsə ədəbiyyatında «Pers Arşakiləri», «arмян Arşakiləri», «Hind Arşakiləri» və «Gürcü Arşakiləri» adı altında bölüşdürülməsini səbəbsiz müdafiə etməmişlər.

¹ Müsəlman dini ilə əlaqədar yaranmış «müəzzin» ərəb sözdür, dilimizdə «azan verən», «azançı» mə'nalarında işlədilir. «Üç müəzzin» anlamı «Üç azan verən» açımı verir. Bu haqda əvvəldə danışılmışdı.

² «Cvari» adında monastırın əsası Yerusəlimdə qoyulmuşdur. İverlər Qafqaza gəlib, Kürə Araxının birləşdiyi ərazidə yerləşdikdən sonra Mesxet şəhərində Atəşgahın həyətinə «Svetisxoveli» (XI əsr) monastırını inşa edirlər, Kürün sol sahilində hündür dağın üstündə ucaldılmış Atəşgahı Yerusəlimdəki monastırın adı ilə «Cvari» adlandırırırlar. – Bax: M.Vaçnadze, U.Quruli, M.Baxtadze. Gürcüstan tarixi, VIII şüf üçün dərslük. Tbilisi, 2002, s.31.

Mə'lum qüvvətli xristian dövlətlərin qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarına məxsus torpaqları həmin ərazilərə babaları daha sonralar gəlmiş və gətirilmiş erməni və gürcü xalqına «vərəsə» (görsən Qərbdən gələn əhalinin Şərqdə nə varisliyi ola bilər ki? Cəfəngiyyət!) olaraq səxavətlə paylamalarının, mürtece erməni kilsəsinin müdafiə etmələrinin səbəbi ümumtürk tarixini hissələre parçalamaq, Türk əhalisini bir-birindən ayırmaq, onları bir-birinə yadlaşdırmaq, zəiflətmək, nəticədə onların zəngin ölkələrinə sahib olmaq cəhdindən başqa bir şey deyildir.

Əgər problemə riyakar erməni ölçüsü ilə yanaşılsa, o zaman, erməni keşişləri və tarixçiləri, bəs, nə əcəb, Rus çarından sonra Qırmızı Rus İmperiyası tərəfindən Qərbi Azərbaycan ərazisində yaradılmış dünya tarixində ilk erməni dövləti olan «Erməni SSR»-nin tarixini «erməni rusları», yaxud «erməni slavyanları» adı altında tarixləşdirmirlər?!

Y.A.Manandyan da «vişaplar-marlar» ətrafında fikir söyləyərkən həqiqətdən can qurtara bilmir, məcburiyyət qarşısında etdiyi e'tirafıla xatırladılan coğrafi ərazinin hansı xalqın ulu babalarına mənsubiyyətini sübut edir. Bu mə'nada erməni tarixçisi tərəfindən «Aştarak» anlamının açımı daha maraqlıdır.

Y.A.Manandyan yazır: «N.Y.Marr tərəfindən son dərəcə incə şəkildə müəyyən olunduğu kimi, «Aştarak» (=qüllə) adı xalq etimologiyası yolu ilə «stronq-uria», yaxud daha doğrusu «Shtrand-uzia» – «İlan şəhəri» sözündən əmələ gəlmişdir.

N. Marrın fikrincə, görünür ki, xristianlıqdan əvvəlki dövrdə (Odseverlik dövründə-Ə.T.) Aştarak Əjdahaya-İlana¹ - Vişapa sitayiş olunan yer idi və qədim kilsə orada bu Əjdahanın – Vişapın bütperəst mə'bədinin (atəşgahının-Ə.T.) xərəbələri üzərində inşa olunmuşdur.²

Gətirilən nümunələrdən mə'lum olur ki, Ağrı dağında, onun ətəyində, Araz çayının hər iki sahilində (bu mə'lumatları ilkin M.Xorenski xəbər verir), habelə Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında ta qədimdən yaşayan «yerli əhali» (Melikişvili) Mar tayfaları.

Dağlıq Altaydan köçlə gəlib Kiçik Asiyada məskunlaşmış Bia tayfalarının yerli əhali ilə – marlarla vahid nəsil kökünə bağlı olduqlarını etnotarixin qan yaddaşına köçürmək məqsədilə müdrik zəkanın düzüb-qoşduğu hekayətlərdən bir qismi dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Bizim üçün maraqlı odur ki, «Biaini» dövlətini «tarixi Armeniya» kimi qələmə verən Kremlin fədakar ideoloqlarından biri, Qafqazda Türk «inşaat materialları» hesabına «erməni evi» tikən B.B.Piotrovski həmin hekayətləri təqdim edir.

Biz rəvayətlərin məzmununu B.B.Piotrovskiye istinadən veririk. «Şults» adlı avropalı bir səyyah 1828-ci ildə Van şəhərinin şimalında «Zım-zım» dağında 5,18 metr hündürlüyündə qeyri-adi qapıya rast gələn Şults qapının üzərində oxuya bilmədiyi «inancla bağlı yazını» görür.

¹ Zarvan Tannının adlarından biri.

² Akad.Y.A.Manandyan. Qədim dövrlərdə Armeniya şəhərlərində ticarətin dünya ticarəti ilə əlaqələri haqqında. İrəvan, 1954, s.154.

Sonralar mə'lum olur ki, həmin qapıya xalq arasında ta qədimdən «Avesta» tanrısı Mitranın şərəfinə «Mher qapısı» demişlər. Bu qapı ilə əlaqədar çoxsaylı əfsanə yaranmışdı.

Əfsanəyə görə, «Mher qapısı» çoxlu salonu olan möhtəşəm və zəngin bir saraya açılır. Həmin sarayda da «şər ruhlar-devlər» yaşayırlar.

Bu əfsanə Van və Van ətrafında yaşayan yerli əhalinin «Dev»¹ nəsilli hökmdarlarla əlaqədar yaratmış olduğu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən biridir. Eyni məzmununda əfsanənin başqa bir variantına ermənilərin «Vipasank» adlandırdıqları dastanda rast gəlirik.

Dastandüzən Ağrı dağının ətəyində Əjdaha nəslinin (marların, yuxarıdakı anlayışda «Devlərin») yaşadığını, dağın zirvəsində onların çarlarına aid sarayın «Səma Allahı»na doğru yüksəldiyini rəvayət edir.

Hər iki əfsanə tarixin canlı şahidinə çevrilərək sübut edir ki, Van-Ağrı dağ silsiləsi və onun ətraf ərazilərində ta qədimlərdən «Əjdahanın nəslindən» (Maday imperiyasının son çarı) olan «Avesta» inancılı əhali yaşamışdır.²

Bu fikri möhkəmləndirən başqa bir rəvayət də ədəbiyyatdan mə'lumdur. Belə ki, B.B.Piotrovski «Zım-Zım» dağla əlaqədar əfsanənin bir başqa variantını yada salır. Bu variantda sərt qayalardan nəhəng dağın altına açılan qapı «Mher qapısı» deyil, «Çoban qapısı» adlanır.

Aşağıda əfsanənin verilmiş qısa məzmunu ilə tanış olduqdan sonra şübhə yeri qalmayacaq ki, «Çoban qapısı» adlandırılan hekayət Azərbaycan türklərinin məşhur «Əlibaba və qırx quldur» rəvayətinin çox cüzi dəyişdirilmiş bir variantıdır. Diqqət edək.

«Mher qapısı» yanında yuxuya keçmiş çobana yuxuda qayanın içinə daxil olmaq sirri açılır. Çoban sevincək yuxudan oyanaraq ovsunu tələffüz edəndə həqiqətən qayadakı qapı açılır, onun gözünün qabağında saysız-hesabsız xəzinələrlə dolu böyük bir zal peyda olur. O, içəri daxil olan kimi qapı onun ardınca bağlanır. Çoban dağarcığını qızılla doldurur, ovsunu təkrar edir və mağaradan çıxır. Lakin elə bu an çobanın yadına düşür ki, çomağı qayanın içində qalmışdır.

Onun xahişi ilə qapı üçüncü dəfə açılır, o, yaddan çıxartdığı çomağın ardınca içəri daxil olur. Lakin artıq oradan çıxıb bilmir. Çünki sehrli, mö'cüzəli söz onun yadından çıxmışdı. Sahibinin qayıtmadığını görən sadıq it qızılla dolu kisəni evə aparır və çobanın arvadını qayanın yanına gətirir.

Qadın ərinin səsini eşidirdi. Ancaq heç nə ilə ona kömək edə bilmirdi.

Əfsanədüzən əlavə edir ki, elə indinin özündə də qayanın içində dustaq olan çobanın səsini eşitmək olar.

¹ «Dev», yaxud «Devuş» («Avesta») Azərbaycan türklərinin qədim «işiq», «nur» tanrısıdır. Əhəməni sülaləsi dövrü Maday dövlətinin möhkəm özülü üstündə dayandıqlarını qiymətləndirmək və səbəbkar Maday/Mar/Maq tayfalarına minnətdar olmaq əvəzinə perslər onlara qarşı qəti düşmən mövqeyində dayanırlar. Bu baxımdan Daranın oğlu Kserksin «Divlər əleyhinə qanunnamə»si yerli əhaliyə qarşı xəyanət yolu ilə səltənəti ələ keçirmiş gəlmə Pers tayfasının çağırışı idi (Ətraflı bax: Əjdər Tağoğlu. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi, I fəsil.).

² Ətraflı bax: B.B.Piotrovski. Urartunun tarixi və mədəniyyəti. İrəvan, 1944, s.140.

Sal daş tağını(Stelanı) «Çoban kəpüsü» şəkilində adlandıran Lur da bu hekayəni təkrar edir və göstərir ki, onun ikinci adı olan «Mher qapısı»nın mənşəi mə'lum deyildir.¹

B.B.Piotrovski təəccüb edir ki, haqqında qədim Armeniya tarixi ilə məşğul olan erməni alimləri hansı səbəbdənsə «Mher qapısı» haqqında xəbərsizdirlər.²

Fikrimizcə, «təccübə» heç bir əsas yoxdur. Çünki məzmun və mə'naca bir-birindən o qədər də fərqlənməyən bu əfsanələr («Əlibaba və qırx quldur», «Mher qapısı», yaxud «Çoban qapısı») eyni xalqın məişəti və mə'nəviyyatı ilə bağlı vahid variantın ayrı-ayrı versiyalarıdır.

Rus aliminin təqdim etdiyi versiyada dağın «Zım-Zım» adı da məşhur «Əlibaba və qırx quldur» hekayətində dağın altındakı saraya açılan nəhəng qaya qapını açıb-örtən «Sim-Sim»in adında «S» hərfinin «Z», «İ» hərfini də «I» hərflə əvəzləndirilməsindən başqa bir şey deyildir.

Bəs bir çağırışda nəhəng qaya qapısını açıb-örtən Sim-Sim kimdir? Qədim türklərin inanc bəslədiyi dağ ruhudur. B.B.Piotrovskinin variantında da dağın «Zım-Zım» adı fonetik dəyişikliklə həmin ruhla bağlı mifoloji addır.

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, qədim türklərin təbiət anlayışına görə, dağ həm də sonsuz gəlinlərə övlad verən Ruh-Tandır.

Yuxarıdakı araşdırmadan o nəticəyə gəlinir ki, avropalı səyyah Şultsun aşkarladığı «Zım-Zım» («Sim-Sim») dağı ilə əlaqədar adı çəkilən əfsanələrdə «Van» (ilk adı «Bia») gölü və onun ətrafında, eyni zamanda, «Vipasank»da yerli-köklü xalqa məxsus erməni keşişlərinin daha sonralar yazıya aldıkları əfsanələrdə Ağrı dağı və onun ətraf ərazilərində yaşayan yerli əhalinin nəsil ağacı ayrı-ayrı adda, yəni «Div nəslı» və «Əjdaha nəslı» namında mifik rəmzlərlə verilsə də, mə'lum rəvayət və əfsanələrdə eyni tayfa birliyinin Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi təşəkkülündə və formalaşmasında Ana Maya olmuş Mar/Maday/Maq tayfa ittifaqının mifoloji tarixindən xəbər verilir.

Bizim üçün daha önəmli cəhət odur ki, B.B.Piotrovski kimi görkəmli alim Van gölü və onun ətrafında, habelə Ağrı dağı və onun ətrafında yaşayan «yerli əhali»ni «Avesta» inancılı tayfalar olduqlarını qəbul və təsdiq edir.

B.B.Piotrovskinin «Van çarlığı» ilə əlaqədar gəldiyi bu yeni konsepsiya əlavə olaraq, xatırladaq ki, araşdırma zamanı Arme (Şupria) əhalisinin də Zərdüşti inancılı Türk tayfaları olduqları tarixi dəlillərlə aşkarlanmışdı.

Problemə siyasi meyllərdən, hər cür milli və dini şovinizmdən uzaq, real tarix və tarixilik kontekstindən yanaşırsa, o zaman, araşdırma boyu kifayət qədər dəlil - sübutla aşkarlanmış təkzibedilməz bir həqiqət qəbul ediləcəkdir ki, bəzi tarix ədəbiyyatında Mar/Maday/Maq tayfalarının adı altında nişan verilən qədim Ön Asiya və Qafqaz türk tayfalarına mənsub «Avesta» inancılı yerli əhalinin bir nəsil budağı Arme (Şupria) və Biaini ölkələrinin ərazilərindən başlayaraq, Qafqazın geniş coğrafiyasına yayılmış ayrı-ayrı adda Türk tayfalarıdır.

Araşdırma zamanı istər arxeoloji dəlillərin şahidliyi, istər qədim müəlliflərə istinad edilən fikirlər, istər erməni və muzdlu ermənipərəst tarixçilər

¹ B.B.Piotrovski. Urartunun tarixi və mədəniyyəti. s.141-142.

² Yəni orada, s.141.

rin özlərini çıxılmaz vəziyyətə salan ziddiyyətli konsepsiyaları və başqa dəqiq sənədlər sübut edir ki, nə Boqistan qaya yazılarında adı tarixləşmiş Arme (Şupria) ölkəsi, nə də Biaini və Part dövlətləri ilə, bə'zi əsassız, qondarma (Şərqi zəngin, tükənməz sərvətində tarixən gözü olmuş Qərbi Avropa və Rus cahangilərinin siyasət «mətbəx»ində hazırlanmış «yapış-qanla») «yapışdıraqdan» başqa, heç bir «varislik» əlaqəsi olmayan erməni babalarına həmin ərazilərdə «tarixi Armeniya», hələ üstəgəl «Böyük Armeniya» axtaran alimlər özlərini çirkəbli siyasət xatirinə elmin şərəfli yüksəkliyindən kilsə cəfəngiyatı ilə «etnik tarix» toxuşduran səviyyəsiz cahil erməni keşişlərinin səviyyəsinə endirmiş olurlar.

Deyənlər bu günə qədər çirkəbli siyasətin qüvvətli yumruqları altında qalmış ədaləti nişan verərək təkzibedilməz bir həqiqəti təsdiq etdirir: «Daş balıq» abidəsi də, B.B.Piotrovskinin təqdim etdiyi hekayətlər də vahid kökdən pöhrələnib qalxan, lakin müxtəlif ədəbiyyatda ayrı-ayrı adla (marlar, madaylar, maqlar, oğuzlar və b.) nişan verilən qədim tarixdən iç-içə yaşamış, qanı bir, dili bir, dini-imanı bir, həyat tərzi və məişəti bir, xeyir-şər mərasimləri bir qardaş tayfaların mə'nəvi və mədəni tarixindən xəbər verirlər. Ancaq, əfsuslar olsun ki, istər «Daş balıq» abidələr, istərsə də Bia (Van) gölü ətrafından toplanmış bu hekayətlər günümüzə qədər tarixi keçmişini eimə müəmmalı qalan, etnik adı mə'lum olmayan mühacir ermənilərin ünvanına yazılır. Eynilə qədim Nəxçuan ölkəsinin sakinləri olan Mar tayfalarının epik nəğmələrinin, rəvayət və əfsanələrinin də bir zaman üzleri kilsədə köçürülərək, «Vipasank» adı ilə toplum hala salınmış və «erməni xalq eposu» kimi qələmə verilmişdi.

Manuk Abeqyanın soyləkdiklərinə diqqətli olsaq, o zaman aşkarca görürük ki, erməni alimi istəməsə də həmin ədəbiyyatın Marlara aid olduğunu e'tiraf edir.

Erməni mifoloqu yazır: «... Bizim qədim Vipasankda marlar kifayət qədər böyük yer tuturlar.

Rəvayətə görə, Artaşatın yaxınlığında yaşayan vişapazniarın (vişapidlərin) torpaqları Masisdən Şərqi tərəf düz Qoxtnaya¹ qədər uzanıb gedirdi. Çar I Artaşes Armeniyanın (yuxarıda qət'i aydın oldu ki, erməni kilsəsinin təqdim etdiyi istər «I Artaşes Arşakuni», istərsə də «Atarpatenali Artaşes» ayrı-ayrı Türk tayfalarından olan rəvayət çarlandırlar, onların adına istinad edilən «Armeniya» dövləti də elmi əsası olmayan cəfəngiyyatdı – Ə.T.) Şərqi və Qərbi hissələrini birləşdirən yeganə rahat yer kimi öz paytaxtını məhz onların ərazisində salmışdı. Təbii ki, bizim eposumuzda öz əksini tapmış Marlara mübarizə burada meydana gəldi. Bu, eyni zamanda, göstərir ki, bizim epos məhz bu yerlərdə, yaxud marların yaşadığı yerlərin yaxınlığında yaranmalı, inkişaf etməli və mövcud olmalı idi.

Bunu təsdiq etmək üçün biz M.Xorenskinin tarixi dəlillərinə müraciət edə bilərik. O, deyir: «Qoxt (qədim Nəxçuan nəzərdə tutulur-Ə.T.) vilayətinin sakinləri vipin (nəğməkarın – Ə.T.) oxuduğu mahnıları məmnuniyyət-

lə qoruyub saxlayırlar. Vipasankın mahnı və rəvayət kimi uzun müddət ərzində Qoxt vilayətində mövcud olması onunla izah olunur ki, bu yerlərdə bütperəstlik (oda sitayiş-Ə.T.) hələ uzun müddət qalmışdı.

... Qoxt sakinləri hətta Maday mənşəli olmasaydılar belə, hər halda onlar qonşu madaylıların – marların əfsanələrini götürüb mənimsəyə və uzun müddətə qoruyub saxlaya bilərdilər».¹

Erməni aliminin özü təsdiq edir ki, Ağdağ vadisindən başlayaraq, indiki Naxçıvan vilayətinin Arazla sərhəd olan hüdudlarındakı Mar tayfalarının ölkəsi olmuşdur. «Erməni xalq dastanları» (Vipasank) adı ilə «erməniləşdirilən» xalq yaradıcılığı da Marlara məxsusdur.

M.Abeqyan bu fikirlə mənsub olduğu dünya erməni diasporasının Qafqaz Oğuz Albaniyası əraziləri ilə əlaqədar qaldırdıqları məkrli iddiaların heç bir tarixi əsası olmadığını təsdiq etmiş olur.

Yuxarıda deyilənlərə istinadən «Daş balıq-Əjdaha» abidələri ilə bağlı aşağıdakı nəticəyə gəlirik: Nəhəng qaya parçasını yonan, ona balıq görkəmi verən və daş balıq üzərində «Buğa kəlləsi» və bu sıradan olan inanc elementlərini oyan tişə ustasının təlim aldığı «Avesta» me'marlıq məktəbinin mahir sənət adamlarından olduğunu nişan vermiş və öz etnoşəxsiyyətini əbədləşdirmişdir.

Bütün bu deyilənlər 24 «Daş balıq» abidəsi ilə bağlı araşdırmalardır. Bəs ekspedisiyanın məqsədi bu idi mi? Əlbəttə, yox!

Əvvəldə deyilənlərdən bəlli olur ki, ekspedisiya kilsə rəvayət ədəbiyyatında adı çəkilən Artasat, Divin və başqa şəhərlərin «tarixi yerini» müəyyənləşdirmək üçün güclü su mənbəini və şəhərləri təchiz etmiş su kəndlərini aşkarlamalı idi. Ekspedisiya bu məqsədlə işə başlayır. N.Y.Marr nəzərdə tutulan Azat çayına kifayət qədər su axıda biləcək «Yeddi qardaş arxını» və neçə şəhəri tə'min edəcək nəhəng su ambarını guya «aşkarlasa» da, o, ekspedisiyanın qarşısına qoyduğu məqsədi tamamilə «unudur». Əlbəttə, bu da səbəbsiz deyildir. Çünki açıqlanmasa da, mö'təbər ekspedisiyanın gəldiyi nəticə keşiş müəlliflərin istifadə etdikləri rəvayətlərdə adları çəkilən Artaşat, Divin və başqa şəhərləri Qafqazda axtarmağın əsassız olduğunu sübut edirdi. Ekspedisiyanın nəticəsi əsas verir söyləyə ki, Artaşatın «mövçudluğuna» səs verməyən N.Y.Marrın günahlandırılan N.B.Arakelyan əsassızdır, onun Qərbi Azərbaycanda «erməni Artaşatı» axtarırları 1960-cı ildə Kremldə baş vermiş dəyişikliklərlə ölkədə yaranmış yeni siyasi şəraitdən faydalanmaqla Türk tarixinə qarşı növbəti erməni terrorundan başqa bir şey deyildir.

Yuxarıda deyilənlərdən mə'lum oldu ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, rus tarixçiləri qədim Qafqaz ərazisində yaşayan yerli əhalinin Türk mənsubiyyətli «olmamasını» «sübut» etmək üçün uydurma və ziddiyyətli rəvayət versiyaları ilə «Böyük Armeniya» ülluziyası yaradan orta əsr erməni keşişlərinin arxasınca getmiş və könüllü surətdə bədnam siyasət naminə səviyyəsiz keşişlərin əsirinə çevrilmişlər.

¹ M.Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1, s.39.

¹ Qoxtn. –Burada qədim Nəxçuan ölkəsinin Culfa və onunla qonşu əraziləri.

Dünya tarixi erməni və gürcü babalarını tanımadığı bir dövrdə, hələ III Daranın səltənəti illərində şanlı babamız Atarpatın Qərb hüduqları Pont dənizinə, Şərqdən Qırkan sularına dirənən, Cənubdan Kiçik Maday ərazilərini əhatə edən ölkəmiz daha sonralar onun şərəfinə «Atarpatena» adı ilə milli tariximizə çevrilmişdir.

«Atarpatena» anlamının Zərdüştü etimologiyaya (əvvəldə sözün etimoloji təhlili verilmişdi) uyğun açımı ilə hələ qədimdən Qafqaz türklərinin məskun olduqları coğrafi ərazi ota əsrlərdə dünya səyyah və tacirlərinin diqqətini «Odlar ölkəsi» namında cəlb etmişdir.

Bolşevik-daşnak Kremlin ölkəmizi Azərbaycan¹ adlandırmaqla Arazın hər iki sahilində Azərbaycan türklərinə qarşı əsil iftira və əsil Səlib yürüşü başlayır. Rus tiranizminin "Parçala,hökm sür!" siyasətilə Kremlin irtica mətbəxində hazırlanmış ideoloji hücum proqramında Azərbaycan türklərinin türkçülüyünü danır, bizi XI əsrdə Orta Asiyadan gələn Səlcuqlər tərəfindən assimilyasiya «etdirir».

Bəs biz Azərbaycan türkləri kimlərik?! On illərlə bizə qarşı yağdırdığınız hərcay fikirler, böhtanlar və iftiralar tarixdirmi?! Olmaya biz tarixdə tarixsiz yaşamışıq?!

Yox,cənablar! Sizlər bizim nə əsilli-köklü türkçülüyümüzü,nə qədimdən bu torpaqların sahibləri olduğumuzu,nə də təkçə adı ilə sizlərin canına vahimələr salmış və salan indiki Osmanlı Türk əmiuşaqlarımızın ulu babaları tarixin sübh çağından Güney Anadolu və Qafqaz coğrafiyasına yayılmış Oğuz elinin sarıcaq bəylərindən -Azərbaycan türklərinin babaları ilə vahid Ana kökdən qanı bir, dili bir, inancı bir, məişəti, adət ən'ənəsi, yaşayış tərzini bir olmuş qardaşları Səlcuq bəyin mənsub olduğu tayfa ilə birlikdə Orta Asiyada qohum Türk ellərinə hicrət² etməsini,yeni məskəndə çox dayanmadan yeni nəsil dalğasının mə'lum tarixdə ilkin əcdad ocağına köç etməsini dana bilərsiniz.

Kim və hansı maddi əsasla iddia qaldıra bilər ki, tarixin qədim dövrlərindən Güney Anadoludan³ başlayaraq, ta... Dəmir Qapı Dərbənd torpaqlarının Alban dənizinin ləpədyəyinə dirənənədək Ön Qafqaz coğrafiyası-

¹ «Azərbaycan» ölkə adımızı yaradan üç komponentin (Azər-bay-can) hər birinin Azərbaycan türklərinin ulu ilahi həyatı və məişəti ilə bağlı olması barədə ətraflı bax: Əjdər Tağıoğlu. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ən'ənəsi, I fəsil.

²Tarixin sübh çağından geniş Asiya və Avropa coğrafiyasına yayılmış Türk tayfalarının qədim məskənlərindən aşkarlanmış arxeoloji, antropoloji və linqvistik mədəniyyət Böyük Türk elinin ayrı-ayrı hicrət dövrlərinə aid tarixlərə şahidlik edir. Burada təəccübə səbəb olacaq inamsızlığa aparıb çıxaracaq heç bir səbəb yoxdur; hər dövrün özünəməxsus tayfaların, nəsillərin hicrət tarixi, köç tarixi olmuşdur. Məsələn, SSRİ-nin dağılması ilə keçmiş Sovet məkanından insanların bu və ya başqa səbəbdən kütləvi şəkildə,tək-tək,aile-aile yeni məskən axtarışları məqsədilə dünyanın hər yerinə səpələnmələri gündəliyimizə daxil olmuş canlı prosesi xatırlayın.

³ İqdir əyalətindən Kars vilayətinə doğru Ağrı dağı vadisində Araz çayının sağ sahil boyu geniş ərazilərdə yaşayan Azərbaycan türkləri ilə Osmanlı türklərinin, bizdən fərqli olaraq, dil, məişət, adət-ən'ənə, sadlıq və hüznün mərasimləri, bir sözlə, bütün sahələrdə yaşayış həyat tərzini arasında olan eyniyyət bərabərliyi bizə əsas verir çət'i və hündürdən hayqıraç ki, Güney Anadoluda ululardan bəri Böyük Tanrının əkdüyü vahid nesil ağacının bir budağı Osmanlı türkü, digəri Azərbaycan türküdür.

nın sahibləri olmuş Oğuz tayfalarının hər hansı bir boyu, o cümlədən, alp-ərən Səlcuqun («Kitabi-Dədə Qorqud») mənsub olduğu boy Turan elinə¹ köç etməmiş, tarixin bir çağında onun yeni nəsil budağı olan Səlcuqlər - «Səlcuq Oğuzları» adı ilə əcdad ocağına dönməmişlər?!

Deməli, məsələ belədirsə, kimsə şübhə etməməlidir ki, XI əsrdə «Böyük Türk evinin» – Şərqi Qərbinə, başqa sözlə – Ön Asiyaya köç edən Səlcuq türkləri, şübhəsiz, Qərbi Avropadan tarixin ayrı-ayrı çağlarında Kiçik Asiyaya əlində silah hərbi yürüşlə gəlmiş yad xalqların, o sıradan bizansların müvəqqəti işğal etdikləri əraziləri azad etmiş, baba yurdunda oturmuş, əcdad ocağını yenidən alovlandırmış gənc nəsilidir.

Bizim yuxarıda söylədiklərimizin maddi əsasında dayanan bir sıra ciddi amillərlə yanaşı, hər şeydən əvvəl, bu gün Orta Asiyada ata-babadan yaşayan başqa Türk xalqlarının dilindən kəskin şəkildə fərqlənən (bu həqiqət bir daha sübut edir ki, Oğuz tayfalarının gənc nəslini yeni məskəndə çox dayanmamış, dilini itirməmiş geriye-əcdad ocağına qayıtmışdır) Osmanlı türkləri ilə Azərbaycan türklərinin arasında ünsiyyət vasitəsi olan dil faktorudur.

Təsədüfi deyildir ki, Türkün qatı tarixi düşməni olan mə'lum dövlətlərin yüz illərdən bəri fəaliyyət göstərən ideoloji və inzibati irtica maşınının bütün ciddi – cəhdlərinə baxmayaraq, Səlcuq türkləri ilə Azərbaycan türklərinin eyni ata-ananın əkiz övladları olması həqiqətini nəsillərimizin qan yaddaşından silə bilməmişlər.

Əgər bizim fikrimiz yanlış olsaydı Osmanlı türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsi arasında bu qədər anlaşılma və doğmalığa mümkün ola bilməzdi.

Başqa sözlə, bir-birindən uzaq coğrafi ərazilərdə məskun olmuş Səlcuq türkləri ilə Azərbaycan türklərinin ayrı-ayrı xalq olaraq formalaşma prosesində onların iliyində, qanında Oğuz mayası, canında Oğuz ruhu olmasaydı, şübhəsiz, ata-baba yurdunu qoruyanlarla dədə ocağına yenidən qayıdan nəsil arasında tez bir zaman anlaşılıq dil-danışıq mədəniyyəti yaranma bilməzdi. Bu proses Dədə kökə qayıdırdı idi, eyni qandan,eyni kökdən olan mə'nəvi dünyanın təkrar vahid kökdə -bir «canda» qovuşması idi!

Osmanlı və Azərbaycan türklərinin Dədə Oğuz kökünə qayıdışları və bir canda birləşmələri qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarının əcdad torpaqlarında gözü olan Türkün tarixi düşmənləri bu birliyi pozmaq və yaranmış canlı divarı uçurmaq üçün hələ keçən yüzilliklərdən Qərb-Şərq ideoloji təxribat maşınları işə salınaraq, Azərbaycan türklərinin «fars mənşəli» əhali olmaları, Səlcuqi türklərinin gəlişləri ilə onların «türkləşmələri» və bu sıradan olan kifayət qədər böhtan və iftiralar yaymışlar və bu gün də həmin məkrli ideoloji çirkab içərisində eşələnirlər. Lakin düşmənlərin

¹ Altay dağlarından axan Bia çayının sahilində salınmış bu günkü «Biysk» şəhəri də həmin çayın sahillərindən köç yolu ilə (qədim Türk tayfalarının fasiləsiz baş vermiş nə köç tarixi, nə də köç sayı mə'lum deyildir. Bu köçlərin – gedişlərin və qayıdışların şahidi arxeoloji mədəniyyət, xüsusən Türkün qan yaddaşına çevrilmiş məskən, dağ, çay, göl adlarını) Kiçik Asiyaya gəlmiş "Bia" Türk tayfaları adını bilmədikləri gölün ətrafında məskun olmuşlar və ona «Bia gölü» (bu göl ədəbiyyatda daha sonralar Türk anlamı olan «Van» adı ilə qələmə alınmışdı) demişlər. Onlar məskun olduqları gölün ətrafında tarixin mə'lum çağında Biaini («Bia ölkəsi») adında Şərqi ən qüdrətli dövlətini yaratmışlar.

illərdən bəri fəaliyyət göstərən irtica maşınının bütün ciddi - cəhdlərinə baxmayaraq, Səlcuq türkləri ilə Azərbaycan türklərinin eyni ata-ananın qoşa övladları olmasını nəsillərin qan yaddaşından silə bilməmişlər.

Müstəmləkəçi Rus imperatorluğu bu qardaşlıqdan, bu birlikdən iki yüz ildən bəri hər zaman qorxu keçirmişdi. Pyotrun vəsiyyəti əsasında tərtib edilmiş İmperianın Şərqi müstəmləkəçi fəaliyyət proqramına uyğun olaraq, mart 1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi hesabına «müvəqqəti erməni vilayəti»nin yaradılması münasibətilə general Paskeviçin I Nikolaya yazdığı sevinc dolu müjdə məktubunda Qərbi Azərbaycanda rusların təşkil etdikləri «erməni dövlətinin türklərin bağına çalınmış Paz» hesab etməsi açıq göstərir ki, Osmanlı Türkiyəsi ilə Qafqaz türklərinin əkiz qardaş birliyindən müstəmləkəçi ruslar və onların torpaqlarımızda silah gücünə məskunlaşdırdıqları köçkün, qaçqın və dilənçi erməni xristian qardaşları hər zaman qorxu və təhlükə hiss etmişlər!

XI FƏSİL. KİLSƏ RƏVAYƏTİNDƏ KİÇİKASİYALI MİFİK QATLASIN “ÖZGƏ TORPAQLARI” ADLANDIRDIĞI GÜNEY ANADOLU VƏ QAFQAZ ƏRAZİLƏRİNİ SƏKKİZ OĞLU (HAYOS, KARTLOS VƏ b.) ARASINDA “BÖLÜŞDÜRMƏSİ”. KAPPATOKİYALI NİNONUN QƏDİM MESXETANIN ATƏŞPƏRƏST MAQ ƏHALİSİNƏ GÜYA “XRİSTİANLIQ GƏTİRMƏSİ” ƏFSANƏSİ.XVI ƏSRDƏ İLK ERMƏNİ KİLSƏSİ QAFQAZDA.

Qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarının ulu keçmişinə, mədəniyyətinə, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə sahib çıxmaq üçün gürcü keşişləri və tarixçiləri erməni həmkarlarından geri qalmamışlar. Diqqət edək.

Yəhudilərin dini kitablarının ilk variantında verilmiş əfsanədə təsvir edilmiş məşhur Daşqın hadisəsindən sonra Noy¹ nəsli guya Babilədə Sanaar vadisində yaşamış və ilk insan nəsli də bu ərazidən yer üzünə yayılmışdı.²

Ön Asiyanın qərb əyalətlərindən başlayaraq, Qafqazın, habele, Terek və İtil (Volqa) çaylarının sahilərində bütünlükdə əyalətlərin və ölkələrin əcdadlarından yerli-köklü sakinləri «olduqlarını» «sübut etmək» üçün erməni-gürcü keşişləri yəhudilərin kitabından gələn əfsanənin məzmununa əlavələr edərək, müxtəlif versiyalarda sərgüzəştli əhvalatlar uydurmuş və mənsub olduqları xalqlara, milli mənafə baxımından, nəsəl şəcərələri tərtib etmişlər.

XVIII əsrin sonlarında (1801-ci ildə) Rus çarının Ön Qafqazın gürcülər yaşayan ərazilərini işğal etdikdən sonra yeni qüvvətli hamiliyi hiss edən xristian azlığında oyanış baş verdi və kerçək tarixlə əlaqədar heç bir söz deməyən adı şəcərə sxemləri kilsələrdə geniş variantlarda rəvayət «tarixlərinə» çevrilməyə başladı. Maraqlı cəhət odur ki, yeni siyasi mühitdən çevik və ən yüksək dərəcədə istifadə etmək və beləliklə, qədim Ön Asiyanın qərb əyalətlərindən başlayaraq, Xəzər dənizində olan geniş coğrafi əraziləri öz adlarına çıxmaq məqsədilə yeni-yeni versiyalarda rəvayət və əfsanələr uyduran erməni və gürcü kilsələri arasında, sözün əsl mənasında, ciddi «yarış» başlayır: yeni-yeni xəritələr cızılır, əvvəlki keşiş müəlliflərin kitabları və materialları yeni siyasi şəraitə uyğun cümlə-cümlə redaktədən keçirilir. Elə bu illərdən də qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk tay-

¹ Mifoloji tarixdə ilkin Şumerlərin «Bilqamış» eposunda xəbər verilmiş Daşqın hadisəsi neçə min illər sonralar yəhudi rəvayətləri tərəfindən sərbəst redaktə zamanı, etnik mənafə baxımından, qədim mətnə əlavələr edilmiş, Şumer epos qəhrmanı Zisudranın (yunanlarca Ksisutros) adı «Noy» anlamı ilə əvəz edilmişdir. Ətraflı bax: Dünya xalqlarının mifləri, c.1, s.468.

² Elm sübut etmişdir ki, «dünya tarixi şumerlərdən başlayır.» İnsan övladının oyandığı sübh çağından İkiçayarasında (yunanlarca Mesopotamiya) tarixin elm-zəka tonqallarını yandırmış Şumer-Türk tayfalarına məxsus ulu tarixə sahiblənmək məqsədilə «Bibliya» təəssübkeşləri bilərəkdən hadisələri yəhudi Noyun adı ilə əlaqələndirirlər.

falarına aid olan ərazilərin və m.ö. minillikləri yaşadan zəngin mə'nəviyyat, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinin «sənin-mənim» bölgüsü üstündə erməni-gürcü keşişləri arasında baş vermiş didişmələr regionda xalqlar arasında bu gün də davam edən qanlı düşmənçiliyin əsasını qoymuş oldu. Adi kilsə konfliktinin miqyasını genişləndirmək, ona cahil və nadan xalq kütləsinin arasında dini və siyasi rəng vurmaq, onu kiçik çəkişmələrdən, bərdən-birə xalqlar arasında qət'i silahlı düşmənçiliyə çevirmək sözsüz, Qafqaz imperiyanın odlu zəncirində saxlamaq üçün Rus çarının siyasətinə tam uyğun idi. Xatırladaq ki, haçansa istər erməni, istər gürcü kilsəsində hər hansı namə'lum keşiş, yaxud keşişlər tərəfindən tərtib edilmiş nəsil şəcərələri ətrafında uydurulmuş ziddiyyətli əfsanə və rəvayətlər qələmə alındı, o zamandan da onların əsasında daha sonralar tarixçilər tərəfindən «milli tarix» kitabları yazılmağa başlandı. İbrətəməz hal odur ki, keşişlərin özləri uydurduqları yalan əhvalatlara, özləri də «gerçək tarix» kimi baxdılar.

Beləliklə, keşişlər öz yalanlarına özləri inandılar və həmin uydurma rəvayət və əfsanələr əsasında mənsub olduqları xalqlara «kilsə tarixi» tərtib etməyə başladılar.

Erməni və gürcü tarixçiləri də mənsub olduqları xalqlara Şərqi tarixi yazmaq arzusunda olsalar da, əllərində heç bir maddi əsas olmadığı üçün «kilsə tarixlərinə» söykənməkdən başqa, necə deyirlər, tutacaqları divar yox idi. Elə buna görə də arxalarını Kremlə söykəmiş erməni-gürcü tarixçiləri kilsə rəvayət və əfsanələrini qılınc və qalxana çevirərək sonralar gəlib yerləşdikləri ərazilərdən aşkarlanmış arxeoloji mədəniyyəti öz babalarının ünvanına yazmışlar. Bir maraqlı cəhət də odur ki, qədim Türk tayfalarının ulu torpaqlarının və zəngin mədəniyyətinin bölgüsü üstündə bu gün də erməni-gürcü keşişləri və alimləri bir-birini qırıb-çatırlar.

Biz burada Ön Asiya və xüsusən Qafqaz coğrafiyasına sahib çıxan ermənilər barədə fikrimizin davamı olaraq, bir neçə söz (onlar barədə bura qədər söylənənləri kifayət hesab edirik) gürcülər haqda da qısa danışmaq fikrindəyik.

Erməni keşişlərinə məxsus əfsanənin bir variantında deyilir ki, «Daşqın»dan (dedik ki, yəhudi rəvayəti «Tora»nın («Qanun») ilkin variantında qələmə aldıkları «Daşqın» əhvalatını «Bilqamış» dastanından əxz etmişlər) sonra Nuhun övladları Xaldeylərin Sanaar vadisində rahat yaşamışlar. Birincilik uğrunda mübarizədə Xaldeylərin başçısı Bel-Nimrudla Qatlasın oğlu Hayk arasında düşmənçilik qızışır. Mübarizədə məğlub olan Hayk can qurtarmaq üçün 300 ailə üzvü ilə birlikdə qaçır və «Naxçıvan» adlı ərazidə gizlənir.¹ Guya bu əyalət əvvəllər onun atası mifik Qatlasın hakimiyyəti altında olmuşdur. Haykın və onun törəmələri olan hayların adları ilə əlaqələndirilən «Naxçıvan»² məskən adı Kiçik Asiyada Arazın sağ sahilində yerləşmiş adı məntəqə olmuşdur. Bu rəvayət epizodunun Arazın sol sahi-

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.94-95.

² Xilafət dövrü ərəb tarixçiləri Qədim Ktezifonu «Mədain», Gənzəki «Şiz», Partavi «Bərdə», Arazın sol sahilində Qafqaz Oğuz Albanyası ərazisində Naxçıvanı «Nəqşi – Cahən» adı ilə qələmə aldıkları kimi, Arazın sağ sahilində Kars vilayətində (İbn Xordadbehə görə mövcud olmuş) yerləşən Naxçıvan məntəqəsini də «Nəşəva» namında tarixləşdirmişlər.

lindəki tarix qədər qədim olan Nəxcuanla heç bir əlaqəsi yoxdur. Deməli, erməni «İncil»inə əlavə edilmiş bu rəvayətlə əlaqədar Azərbaycan türklərinin ən qədim şəhərlərindən olan Ön Qafqaz Naxçıvanı barədə düşmənlərimizin qaldırdıqları iddianı nə kilsənin uydurduğu rəvayət təsdiq edir, nə də tarix.

Q.A.Xalatyants bu əfsanəni başqa məzmununda işləyir, təsvir edilən hadisələri guya real tarixin təsdiqi baxımından təqdim edir. Məsələn, müəllif Bel-Nimrudla Haykı Babilədə deyil, Van gölü ətrafında guclu orduların üz-üzə dayandıqları «tarixin» real qəhrəmanları kimi təsvir edir. Mə'lumdur ki, erməni müəllifinin qələmi ilə bu ağır döyüşdə Hayk qələbə çalmalıdı və çalır da.

Maraqlıdır, əfsanəyə görə, Belle (Nimrud) və Hayk arasında konflikt Babil şəhərində baş vermişdir, bəs, heç bir əsas olmadan, əfsanə qəhrəmanlarını müharibə meydanına sürükləməkdə və hadisəni Babilədən Van gölü ətrafında Biainiyə köçürməkdə erməni tarixçisi hansı məqsədi güdüdü?

Gəlin sualın cavabını Q.A. Xalatyantsın öz dilindən eşidək: «Bundan sonra bu ölkə (Biaini - Ə.T.) Haykın şəxsi mülkiyyəti olur və onun adı ilə Hayk, yə'ni Armeni¹ və ya Armeniya adlanır»..²

Müəllifin fikrincə, hələ yer üzünün əfsanəvi şərtlərlə «bölündüyü» çağlardan Van gölü ətrafındakı torpaqlar guya Haykın şərəfinə «Armeniya» adlanırmış. Əlbəttə, dini əfsanəni real tarix adına bizə qəbul etirməyə çalışan Q.A.Xalatyantsdan hansı elmi əsasla heç cür linqvistik-semantik qohumluğu olmayan «Hayk» mifik şəxs adı ilə «Armeniya» sözü arasında eyniyyət işarəsi qoymasının səbəbini də sual etməyə dəyməz.

Nə üçün? Çünki o, başqa yad soydan olan insanlara qarşı düşmənçilik etmək və onlara məxsus olan hər hansı əmlaka sahib çıxmaq əxlaqi ilə öz nəsilələrinin beyinlərini acılı böcək kimi zəhərləyən, onları kilsə tiryəki ilə coşduran keşişlərin ən layiqli varislərindəndir.

Erməni keşişlərinin gürcü həmkarları da qədim Türk tayfalarının torpaqlarını və dövlətlərini hərbi əsir olmuş avropalı İver (İber) adlı babalarının ünvanlarına yazmaq üçün «Bibliya» əfsanələrinə ciddi əlavələr edərək, onlardan öz xeyirlərinə istifadə edirlər. Bundan başqa, onlar da Herodotda (alaroidlər və b.) və digər qaynaqlarda adları çəkilən müxtəlif tayfa adlarını heç bir dəlil-sübut gətirmədən «qədim gürcü» (tarixdə «Gürcü» eponimi olmamışdır) tayfaları kimi öz adlarına çıxırırlar və həmin tayfaların simasında Biaini və Xett dövlətlərinin ərazilərini, habelə «Mesx» etnos adı ilə də Qafqazı «işğal» edirlər.

Bura qədər Nuh əfsanəsinin Ön Asiya ilə erməni-gürcü variantının bir qismini xatırladıq. İndi də gəlin Qafqazı çox sakitcə, astaca-ustaca işğal etmiş erməni-gürcü xalqının nəsil şəcərəsinin «Bibliya» variantına və on-

¹ Q.A.Xalatyants da Biaini yazılarında qədim Şupriyanın qeydə alınmış «Arme» adını sün'i şəkildə «Armen» formasına salır və bu toponimi Venesiya kilsəsinin ən'ənələrinə uyğun olaraq, başqa soydaşları kimi, saxtalaşdırdıqları «tarix» kitablarında «Urartu» (bu toponim Boqıstanda oyulmuş Yeni Babil mətnində Arme/Şupria ölkəsinə aiddir) adı ilə Biaini ölkəsinə işarə edir.

² Q.A.Xalatyants. Armeniyanın tarixi очерkləri. M., 1910 s.22.

larla, əsasən gürcülərlə (ermənilərlə əlaqədar kifayət qədər danışılmışdı) əlaqədar Qafqaz tarixindən danışsaq.

Əfsanədə xəbər verilir ki, Qatlasın (Öoqorma, Torqama, yaxud Toqlata) səkkiz oğlu olmuşdur: Hayos, Kartios, Bard, Movkan, Lek, Herar, Kafkaz və Eqres. Guya Qatlas hələ öz sağlığında «başqalarına məxsus qonşu ölkələri» (seyrətləmə bizimdi – Ə.T.) oğlanları arasında bölüşdürmüşdü.¹

Bu bölgüdə başdan-başa Qafqaz ölkələri, Terek və Don sahilləri, Kuban əraziləri, habelə qədim Türk tayfalarına məxsus başqa ölkə və vilayətlərin adı göstərilməklə hər bir qardaşa ayrı-ayrılıqda paylanılır.

«Özgə torpaqları» pay-puş edilərkən ayrılmış birinci bölgünün varisi haqqında deyilənləri olduğu kimi vermək mövzumuz üçün daha maraqlıdır.

Əfsanədə xəbər verilir: «Qatlasın böyük oğlu Hayk atasının mülkünə, başqa sözlə, Armeniyaya (Biaini dövlətini nəzərdə tutur – Ə.T.) varis oldu.

Armyanlar onu özlərinə nəsil başçısı hesab edirlər və onun adı ilə özlərini Hayk, «vətənlərini» (yə'ni Biainini) Haykistan adlandırırlar. Haykın ilk məskun olduğu yer Van gölünün yaxınlığında olmuşdur. Orada Haykadzor (Hayk vadisi) adlanan vadi bu günə qədər onun adını saxlayır. O, orada Hayk adında ilk armyan şəhərini inşa etdi. Bir neçə il keçəndən sonra Hayk Araks çayının sahillərinə doğru hərəkət etdi.»²

Əfsanəüzənin verdiyi xəbərə görə, guya beləliklə, Van gölü ətrafından başlayaraq, Araks (Araz) çayının sağ-sol sahili boyu Ağrı (ermənilərcə Masis, Ararat) dağı ətəyindən uzanıb gedən qədim Aza ölkəsinin Kiçik Asiya (vaxtilə Biaini çarlarının işğal etdikləri ölkə) torpaqları daxil olmaqla, Türk elinin geniş coğrafi ərazisi mifoloji tayfa başçısı Haykın şərəfinə «Haykistan», yaxud «Hayastan», ölkə əhalisi isə «Hayk», «Haykazan», yaxud sadəcə «Hay» adlanır.

Deməli, Mesopotamiya-Babil əfsanələri əsasında «yaradılmış» «Haykistan» («Hayastan») adı ilə «tarixləşdirilmiş» mifik ölkə Qərbi Avropadan gələn, etnik mənşəi bu günə qədər elmə məlum olmayan mühaçir erməni babalarına məxsus ilk əfsanəvi «vətənin» coğrafi ərazisidir. Əfsanəyə görə, Kiçik Asiyada Haykın nəslı artır, onun oğlu Armenak Araks (Araz) çayını adlayaraq Biaini çarının işğal etdiyi qədim Aza ölkəsinin Qafqaz ərazisini «Göyçə gölünədək» oğlanları (Aramais, Qeqam, Şara, Amasiya və Ara) arasında bölür.

İ.Şopenə görə, guya bu bölgüdə sonra həmin coğrafi ərazi, indiki Qərbi Azərbaycan Armenakın şərəfinə «Armeniya» adlanır. Halbuki, bir neçə cümlə əvvəldə İ.Şopenin özü Armenakın babası Qatlasın «Armeniya» adında ölkənin hakimi olduğunu yazır.

¹ «Başqalarına məxsus» oğurlanmış, yaxud çapılıb-talanmış əmlakın oğrular, ya da quldurlar arasında «dədə malı» kimi bölünməsi məsələsi el içərisində məşhur misaldır, ancaq başqa xalqın babalarına aid olan qədim torpaqların kilsə rəvayətlərində «dədə malı» bölgüsü ilə övladları arasında pay-puş edilməsi təcrübəsi erməni-gürcü kilsələrinə və tarixçilərinə məxsusdur.

² İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.95-96.

Q.A.Xalatyants isə «Armeniya» ölkə adını nə Qatlasla, nə də onun nəvəsi Armenakla əlaqələndirir. O, Van gölü ətrafı ərazini «Haykın» adı ilə bağlayır.

Eyni əfsanə versiyasında özünü qabarıq göstərən bu ziddiyyətlərin yalnız bir səbəbi var: Hansı yolla olur-olsun, həm Kiçik Asiyada qədim Biaini dövlətinin, həm də bu dövlətin Göyçə gölünün şərqi-nədək vaxtilə işğal ərazisinə daxil olmuş indiki Qərbi Azərbaycanın inzibati xəritəsinin üzərində «Armeniya» sözünü yazmaq.

Fikrimizi bir qədər başqa şəkildə izah etməyə çalışsaq.

Bir qədər əvvəldə Biaini daş yazı mətnindən gətirdiyimiz nümunədə xəbər verilir ki, Biaini çarları Aza ölkəsinin Göyçə gölü və onun ətraf ərazilərini də işğal etmişlər. Babil əfsanəsini rusların Qafqazı işğalından sonra yaranmış sırf xristian ruhlu siyasi şəraitin tələblərinə uyğun olaraq, ciddi redaktədən keçirmiş erməni kilsəsi Biaini dövlətinin Bia (Van) gölü ətrafı torpaqlarını və Biaini çarlarının işğal etdikləri Arazın sağ sahilinə doğru Ağrı dağının ətəklərində olan ərazilər (indiki Türkiyə Respublikasının əraziləri) də üstündə mifik çar Haykın şərəfinə «Haykistan» («Hayastan») adlandırırlar. Ancaq mə'lum olmur ki, bəs, erməni kilsəsi hansı səbəbdən Haykın «nəsil artımı» ilə Biaini çarlarının müvəqqəti işğal etdikləri Göyçə gölü və onun ətraf ərazilərini «Armeniya» adında nişan verirlər.

Deməli, erməni kilsəsi əfsanə «tarixi»-nə görə, indiki Türkiyə Respublikasının aid ərazisini «Hayastan», Qərbi Azərbaycan torpaqlarını «Armeniya» adı ilə nişan verir.

İbrətəməz tarix odur ki, nə Haykla bağlı Mesopotamiya əfsanələrinin, nə də Biaini çarlarının çağdaş erməni xalqının etnik adı elmə ballı olmayan babalarına hər hansı bir cəhətdən zərrəcə heç bir tarixi aidiyyətləri olmadığı halda, başqa xalqlara məxsus mə'nəvi mədəniyyət və dövlətçilik tarixi bu günə qədər «erməni tarixi» adı ilə qələmə verilir.

«Böyük Armeniya» mifinin meydana gəlməsinin bir variantı da bu xatırlanan əfsanə ilə əlaqədar idi.

M.Xorenskide «Armeniya» ölkə adı Haykın nəvəsi Armenakın deyil, Biaini çarı Aramın şəxsiyyətinin mifoloji prototipi ilə ilişikli olduğu bizə mə'lumdur. Rəvayətdə xəbər verilir ki, çar Aram Kappadokiyaya çar Arimin nəslindən olan Armenlərin üstünə qoşun çəkər, onların ölkəsini xarabazarlığa çevirir, orada «Birinci Armeniya» adında «dövlət» təşkil edir.

Deməli, qədim Kappadokiya «Birinci Armeniya» hesab edilir. Bəs, M.Xorenski Aramın «qədim Armeniya» «çarlığını» hansı coğrafi ərazidə lokalizə edirdi?

Bu suala «Armeniya tarixi»-ndə cavab verilmir. Burada yalnız Kappadokiya qələbəsi-dən sonra çar Aramın «qədim Armeniya»-ya «qayıtdığı» söylənilir.

Göründüyü kimi, rəvayətin ayrı-ayrı versiyalarına istinadən «armyan» və «Armeniya» anlaşımları M.Xorenskide çar Aramın, İ.Şorendə Armenakın, Q.A.Xalatyantsda Haykın adına yazılır. Qr.Kapantsyanda isə ədəbiyyatda erməni xalqının babası olaraq qəbul edilmiş əfsanəvi Haykla heç bir ilişikliyi olmayan gah «Hayasa-Azzi», gah da «Hayasa-Attsi» adları ilə nişan verilən tayfa (eyni adda «ölkə» də uydurulur) xilaskar mələyə çevri-

lir, Biaini ölkəsinə maneəsiz, sakitcə «daxil olur» və qısa müddət ərzində qüdrətli bir dövlət, onun zəngin mədəniyyətə malik əhalisi bir ovuc azsaylı etnik (əgər tarixi «mövcudluğuna» inansa)q) icma tərəfindən assimiliasiyaya məruz qalır və bundan sonra ölkənin «Biaini» adı «unudulur», həmin ərazi «Armeniya», onun əhalisi (heç bir erməni tarixçisi Biaini əhalisinin etnik mənşəindən danışmır – Ə.T.) «armyan» adlandırılır.¹

Başqa bir erməni müəllifi, Bakı İmperator Aleksandr adına kişi gimnaziyasının müfəttişi olmuş Q.A.Xalatyants isə Biaini ölkəsini və onun əhalisini tam başqa verisiyə ilə «erməniləşdirir». O, erməni babalarını gəlmə Kimmerey tayfaları ilə yerli Biaini əhalisinin «hibriti» hesab edir.

Q.A.Xalatyants fikrinə davam edərək yazır: «VII əsrdə şimali-şərqdən bütün Ön Asiyaya, – Şərqdən Elamdan Urartuyadək (Biaini ölkəsini nəzərdə tutur.Saxtalaşdırılmış tarixdir.-Ə.T.) – Sapard, Aşkuz, Mad adı ilə müxtəlif hind-avropadilli Kimmereylər axışib doluşdular. Kimmereylər urartuların taleyinə həlledici təsir göstərdilər. Hind-avropadilli² gəlmələrlə köhnə əhalinin (heç bir erməni tarixçisi Biaini əhalisinin etnik mənşəindən danışmır.Bəs "köhnə əhali" kimlərin babalarıdır? – Ə.T.) qarışığından yeni xalq yarandı – armyan babaları».³

Mə'lum daş yazılarında heç yerdə, ölkə adı olaraq, «Urartu» sözü xatırlanmır, hər yerdə «Biaini» namı işlədilir. Rus tarix ədəbiyyatında «Urartu» adının qabardılması Venesiya mxtaristlərinin verdikləri mızdlu sifarişlə bə'zi Avropa tarixçilərinin ağ vərəq üzərində qap-qara qələmlə əsasını qoyduqları «Böyük Armeniya» uydurmasının «elmi-nəzəri tarixinin» yaradılmasına xidmət edir. Burada sözün əsil mə'nasında Türk ölkəsinin yapışdıraq «Urartu» adı Rus imperatorluğunun Qafqaz siyasətilə bağlı onun tarixçi ideoloqları tərəfindən erməniləri Biaini dövlətinin Qafqaz tarixinə çaşdıncı yeni bir ad «bölgüsü» əsasında «varis» etmək məqsədi daşıyır. Bundan başqa, Q.A.Xalatyantsın Kimmereyləri «hind-avropadilli xalq» kimi qələmə verməsi, onları Elamdan istiqamətləndirib Biainiyə gətirməsi və onları Biaini ölkəsinin «köhnə əhalisilə (erməni tarixçiləri bilərəkdən ad çəkmirlər – Ə.T.) qarışdırması» və bu iki Türk tayfasının «birləşməsindən» yeni «hibrit» - «erməni babaları» alması, əlbəttə, tarix deyil, erməni allahı «Astvasın» «mö'cüzəsidir». Deyilənlərdən qət'i aşkar olur ki, keşiş ədəbiyyatından gələn ən'ənəvi ayrı-ayrı rəvayət versiyalarına müxtəlif fərdi mövqələrdən yanaşan erməni tarixçiləri adsız babalarını gəlmə deyil, yerli-köklü asiyalı etmək üçün onları gah Hayk mifik obrazı ilə Babilə gah çar Aramla Kappadokiyaya («Birinci Armeniya»), gah Hayasa-Atstsi, gah Hayasa-Azzi tayfaları ilə Biaini ölkəsinə, gah Kimmer (Kəmə, Qəmə) tayfasının və Biaini əhalisinin «yeni hibritinə», gah da... və sair və ilaxra - kifayət qədər fantastik, sağlam aqlın qəbul etməyəcəyi «Bibliya»

əfsanələri ilə qədim Asiya və Qafqaz Türk tayfalarının başqa ərazilərinə də «sahib» edirlər.

Dini əfsanədən gələn «Hayk» və «Haykistan» anlamları keşiş müəlliflərin xidmətləridirsə, «armyan» və «Armeniya» sözlərinin xalq və ölkə adları kimi tarix ədəbiyyatına gətirilməsi, artıq XIX əsrin əvvəllərindən Venesiya mxtaristlərindən və onların avropalı mızdlu tarixçi ideoloqlarından başlayaraq, rus və erməni tarixçilərinin xidmətlərinə aid idi. Bu səbəbdən, əsassız olaraq, çarın Şərq siyasətini həyata keçirən rus tarixçiləri və arxeoloqları Bia (Van) gölü ətrafından ta Biaini dövlətinin inzibati ərazisinə müvəqqəti daxil edilmiş Qərbi Azərbaycan torpaqları da daxil olmaqla, Qafqaza gətirilən və məskunlaşdırılan dilənçi erməniləri Biaini varisləri kimi qələmə vermişlər.¹

Qədim Şərq tarixinə qarşı XIX əsrin əvvəllərindən Venesiya-Rusiya mxtaristləri tərəfindən başlanmış ideoloji terrorizm kompaniyasının ardıcıl fəaliyyətləri keşişlərin, istərsə də başqa xalqlardan olan qədim və orta əsr müəlliflərinin əsərlərinin tərcümə variantlarında öz acı «bəhrəsini» vermişdir. Həmin şikəst edilmiş tərcümə nəşrlərinə «mö'təbər» qaynaq olaraq söykənmiş çağdaş erməni tarixçiləri Biaini dövlətinin m.ö VI əsrdə (m.ö. 590-cı ildə) baş vermiş süqut dövrünü Maday çarı Kiaksarla deyil, coğrafi kordinatları mə'lum olmayan ərazidən gələn və guya döyüxsüz olaraq, Biaini torpaqlarına «daxil olan» «Hayasa-Atstsi», yaxud «Hayasa - Azzi» adlandırılan tayfaların (bə, hansının? Erməni tarix ədəbiyyatının özündə bu məsələ mübahisəlidir, qəbul edilməz fikirdir) yerli əhalini qısa zaman ərzində «assimiliasiya etmələri» ilə əlaqələndirirlər.

Beləliklə, istər Q.A.Xalatyantsın, istərsə də Qr.Kapantsyanın mə'lum fantastik konsepsiyalarının davamçıları olan erməni tarixçiləri Biaini çarlarının qohum yerli Türk əhalisi ilə birlikdə yaratdıqları Kiçik Asiya və Qərbi Azərbaycan tarixini «Böyük Armeniya» adlandırdıqları mifik xəyali bir «qurumun» «Urartu epoxası»² adlandırmaqdan da çəkinmirlər. Onlar eyni saxtakarlıqla Part Türk-İskit imperiyasının müvəqqəti hərbi-inzibati ərazisinə daxil edilmiş Kiçik Asiyada (mərkəzi Ktezifonda.Xilafət dövrü ona "Mədain" dedilər), Oğuz Albaniyasının qərbində (mərkəzi Valarşapat-da.Xilafət dövrü ona "Uç müəzzin",1828-ci il hadisəindən sonra gəlmə ermənilər "Eçmiadzın"\\Eçmiatsi" dedilər), ölkənin şərqində (mərkəz Partav-da. Xilafət dövrü ona "Bərdə" dedilər) Arsaklı çarlarının yaratdıqları valiliklərin səltənət çağlarını «armyan Arşakiləri» adı ilə "Böyük Armeniya"nın növbəti dövrü adlandırırlar. Bu bərədə də ətraflı danışılmışdı.

Erməni keşiş müəlliflərinin və onların tarixçi varislərinin qədim ümum-türk tarixinə qarşı olan bu irtica mövqələrinin mə'na və mahiyyətini, onun məkrli siyasi amalını çox dəqiqliklə dərk edən dünyanın görkəmli, nüfuzlu tarixçilərinin bə'ziləri istisna olmaqla, əksəriyyəti «xristian qardaşlarının» saxtakarlıqlarına ya susmuşlar, ya da açıq-aşkar dəstək vermişlər.

¹ Qr.Kapantsyani. Erməni tarixinin başlanğıcı. Qədim Kiçik Asiya. İrəvan, 1956, s.25.

² Kimmerey Türk tayfaları hansı əsasla "Hind – avropadilli" adlandırılırlar?!

³ Q.A.Xalatyants. Qədim Armeniya tarixi öçerkləri. M., 1910, s.12.

¹ Ətraflı bax: B.B.Piotrovski. Van çarlığı (Urartu). M., 1959, s.5.

² B.N.Arakelyan. Artaşat - 1 s.5.

Qərbi Azərbaycanda, habelə Qarabağ ərazilərində (xüsusən ermənilərin «Arsak» adlandırdıqları ərazidə) aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işlərinin nəticələri də həmin görkəmli alimlərin suallarına, tarixin canlı şahidi olaraq, cavab vermişlər ki, istər Güne Anadoluda, istər Ön Qafqazda Biaini çarlarının və Arsaklı seltənətinin – hər iki dövlətin müvəqqəti inzibati dairəsinə daxili olmuş coğrafi ərazinin yerli-köklü əhalisi həmin dövlətlərin sakinləri ilə qan, dil, inanc qohumlarıdır. Azərbaycan türklərinin bir xalq olaraq, ilk təşəkkülündə, formalaşmasında və inkişafında, başqa qohum Türk tayfaları ilə m.ö. yüzilliklərdən bəri ev sahibi olan qohumlarla qaynayıb qarışmış Biaini əhalisinin və torpaqlarımıza köç etmiş Arsaklı elinin tarixi xidmətlərini məqsədlilik şəkildə «unudan» və bizlərə də qan yaddaşımızı unutturmağa çalışan görkəmli Avropa və Rus tarixçiləri «Türksüz Ön Asiya» və «Türksüz Qafqaz» siyasətinin canlı ideoloji makinələridir.

İndi də, qısa da olsa, gürcülərin Ön Asiya və Qafqaz tarixinə, inanc və mifologiyasına nəzər yetirək.

Fikrimizcə, qarşıda araşdıracağımız «Qafqaz və iverlər» məsələsinin tarix və tarixilik kontekstindən araşdırılması kitabımızın ana xəttini təşkil edən «Qafqaz və erməni problemi»nə bir daha aydınlıq gətirəcəkdir.

Əvvəla, «gürcü» adlandırılan xalq etnomensubiyətcə kimdir, onun əcdad vətəni haradır, hansı coğrafi ərazidə yerləşir?

Görkəmli çağdaş gürcü tarixçisi Otar Lordkipanidzeyə görə, guya «antik dünyada iki İberiya mə'lum idi: biri Priney yarmadasında, o biri Qafqazda, indiki Şərqi Gürcüstanda.»¹

Müəllif hər iki İberiyanın qədim əhalisi olan basklarla gürcü xalqı arasında genetik qohumluq barədə fikrin çox geniş yayıldığını söyləyir. Lakin gürcü tarixçisi vahid soykökdən hesab etdiyi bu xalqların² ayrı-ayrı qitələrdə yaşamalarının səbəbini tarixi dəlillərlə araşdırmaqdan yan keçir.

Bunun da səbəbi mə'lumdur.

Erməni tarixçiləri kimi, gürcü tarixçiləri də problemə tarix və tarixilik zəminində elmi tarixin tələb etdiyi şərtlər və qanunlar əsasında (etnoarxeologiya, etnoantropologiya, etnolingvistik) yanaşmaqla onu çözmək, araşdırmaq əvəzinə, problemin həllini ya rəvayət və əfsanə hadisələrində özlərinəməxsus «Bibliya»ya əlavə etdikləri nəsil şəcərəsində, ya da məq-

¹ Otar Lordkipanidze. Qədim Gürcüstanın varisliyi. Tiflis, 1989, s. 308.

² «İver» və «gürcü» sözlərinə nəzərdə tutulan xalqın genezisi ilə əlaqədar yanaşsaq, dərhal aşkar olacaq ki, bu iki anlam arasında heç bir etnolingvistik qohumluq yoxdur. Əgər hər iki anlayışa insan nəslinin ilkinə kimi yanaşsaq, o zaman nəzərə almaq lazımdır ki, iverlər Priney yarmadasındaki İver çayının, «gürcülər» isə (əslində Laz əhalisi) Yerusəlim tərəfdə, yehudilərin yaşadıkları «Cürci» çayı sahillərindən müəyyən səbəblərdən Qafqaza gələn və orada məskunlaşmağa məcbur olan əhalidir.

İverlər Qərbi, gürcülər Şərqi əhalidir, tarixən onların heç bir genetik qohumluqları olmamışdır və ola da bilməzdi. Bu mə'nada ölkə ərazisinin «Gürcüstan», əhalinin «gürcü xalqı» adlandırılması, Qərbi Azərbaycana «Ermənistan» deyildiyi kimi, şərti anlayışdır. Təsədüfi deyildir ki, Rus imperiyasının mənşəsinə xilas olandan sonra xalq vətəni «Görgiya» adlandırdı.

sədlilik şəkildə dolaşdırdıqları, bu günə qədər düynü açılmamış məsələlərdə (məsələn, «Mesx» və b. etnos problemi) axtarmışlar.

Məsələn, gürcülərin (tarixdə «gürcü» adında eponim olmamışdır) guya Kiçik Asiya və Qafqaz tarixində ən qədim «varis» olduqlarını sübut etməyə çalışan Q.A.Melikşvilinin fikir davamçısı Otar Lordkipanidze «Mesx» etnosunun mənşəni müəyyənləşdirməyi, ya müəyyənləşdirə bilməməyi «Qafqaz İveriyası»na açılan qapıya vurulmuş paslı kilitin «gürcü açarı» ilə açılıb, ya açılmaması kimi baxır və bu cəhdi yeganə yol hesab edir. O yazır: «İndi bizim qarşımızda mürəkkəb və mübahisəli bir sual dayanır: Mesxlər kimlərdir?»¹

Otar Lordkipanidze ustadı görkəmli tarixçi Q.A.Melikşvilinin Ön Asiya və Qafqaz tarixinə olan «gürcüçülük» mövqeyini davam etdirərək «Mesx»ləri mənsub olduğu çağdaş Gürcü xalqının ən qədim tayfalarından hesab edir və onların adını yaşadan çağdaş «Mesxet» şəhərini Gürcü tarixinin eramızdan əvvəlki min illiklərə aid olan ilk Gürcü məskəni kimi qələmə alır. Əksər Gürcü alimləri bu fikirdədilər.

Xatırladaq ki, ermənilər Biaini və Part tarixinə sahib çıxdıqları kimi, gürcülərin də eyni zorakılıqla «Mesx» tayfalarının, habelə «alarodi» (Herodot) tayfa adı ilə Biaini dövlətinin tarixini öz adlarına çıxmalarının heç bir tarixi kökü və elmi əsası olmadığını dəlillərin dili ilə cavablandırmışdıq.

İndi gəlin görək, çağdaş «Mesxet» şəhəri ilə «Qafqaz iverləri» arasında əlaqə axtaran, ümumi nəticədə onları Gürcü xalqının etnogenezinə bağlayan Otar Lordkipanidze problemin həllində elmi tarixin dəqiq riyazi düsturları olan arxeologiyanın, antropologiyanın və lingvistikanın hansı mə'lum maddi dəlillərinə sübut faktı kimi söykənmişdir?

Müəllif tərəfindən ortaya dəqiq, mübahisədən uzaq heç bir tarixi mədiyyət gətirilmir. Onun da erməni tarixçiləri kimi, elmi tarixin bünövrəsinə kilsə ədəbiyyatından gələn əfsanə və rəvayətlərdən, habelə «Daşqın» hadisəsi ilə əlaqədar Gürcü kilsəsinin «Bibliya»ya əlavə etdiyi nəsil şəcərələrindən hazırladıqları «inşaat materiallarını» tökməkdən başqa əlacı qalmır.

Yuxarıda verdiyimiz «Bibliya» şəcərəsinin gürcülərə də aid olduğunu nəzərə alaraq araşdırmamızın qısa və konkret olması xatirinə, biz yalnız çağdaş Mesxet şəhərinin qədim qaranlıq keçmişinə tarix və tarixilik kontekstində müasir prizma altında işıq salmaq, Gürcü xalqının mifik əcdadı Kartlosla əlaqədar bir neçə mütəxəssis fikrini təhlilə çəkmək və bununla da qədim Mesxet əhalisinin etnomensubiyətini aşkarlamaq məqsədilə onların qədim tarixdən bəri bağlı olduqları inancla və mə'bədlərlə əlaqədar meydana gələn dəlillərin dili ilə həqiqəti aşkarlamağa çalışacağıq.

İ.Şopen ona mə'lum nəsil şəcərəsinə istinadən, Yafesin nəsindən olan erməni və gürcülərin əcdadı Qatlas (Torqam, Toqlat) tərəfindən «qonşu ölkələrin» geniş ərazilərinin səkkiz oğlu arasında əyalət-əyalət guya «aparılmış» bölgü siyahısını verir və Kartlosa ayrılmış bizi maraqlandıran torpağın coğrafi miqyası haqqında yazır: «Kartlosu indiki Gürcüsta-

¹ Otar Lordkipanidze. Gösterilen əsəri, s.309.

na təyin etdi və o, burada Armazi dağında «Mxeta» ilə üzbeüz məskən saldı. Bununla da Gürcüstan Kartveli adını saxladı.»¹

Əvvəla, Kartlosu yaradan rəvayətlər dövrü «Gürcüstan» adında «dövlət» tarixdə nə gəzirdi?

İkincisi, müəllifin sözündən belə çıxır ki, gürcülərin əcdadı Kartlos «qonşu ölkənin» pay-puş edilməsində ona ayrılmış əraziyə gələndək həmin yer «Armazi dağı» adlanırmış.

Üçüncüsü, İ.Şopen tarixi mənbələrə istinadən təsdiq edir ki, Gürcü xalqının əfsanəvi babaları Qafqaza gəlməmişdən əvvəl «Mesxet» adında şəhər mövcud idi.

Bəs «Armazi» anlarının mənşəi haradan gəlir?

Əlbəttə, «Avesta»dan. Biz qarşıda şahidi olacağıq ki, «Armazi» adı «Avesta»da baş Tanrı Ahura - Məzdanın gürcü lekskonuna uyğunlaşdırılmış deyim formasıdır.

Yeri gəlmişkən əlavə edək ki, A.S.Xaxanov Gürcü xalqının mənşəini «Khalidi» şəkilində yazdığı Biaini (qarşıda görəcəyik ki, yepiskop Kirion «Khalidi» tanrı adını «Kald» şəkilinə salır, ondan «Kaldilər» adı ilə uydurduğu yeni Gürcü babalarını Bia (Van) gölü ətrafında deyil, Mesopotamiyada yerləşdirir) ölkə əhalisinin «ay Allahı» ilə əlaqələndirir. O, «Khalidi» namından «Kartli» Gürcü eponiminin yarandığını söyləyir: «Şimala tərəf sıxışdırılmış Gürcü əcdadları Van (əslində «Bia» - Ə.T.) yaxınlığında Khalidiyə səcdə etdikləri kimi, Mxetada Kartlini ilahiləşdirməyə başladılar. Assuriyalıların özlərini Assurun oğulları, yəhudilərin isə İeqovanın oğulları adlandırdıqları kimi, gürcülər də həmin bu Kartlinin şərəfinə Kartlosian, yəni Kartlinin oğulları adını aldılar.»²

Deyilənlərdən məlum olur ki, nə erməni, nə də Gürcü babalarının Qafqazla heç bir əlaqəsi olmamışdı.

Dini əfsanə versiyalarının birində erməni və Gürcü xalqlarının vahid mifoloji atası hesab edilən Qatlasın səkkiz oğlu arasında «qonşu ölkələrin» torpaqlarını pay-puş edildiyini, bölüşdürüldüyünü xəbər verən rəvayət «tarixi» həmin ərazilərdə yerli əhalinin (ev sahiblərinin adı bilərəkdən gizlədilir!) yaşadığını da inkar etmir. Bölgü zamanı işlədilər «qonşu ölkələr» sözü də həmin həqiqətdən xəbər verir. Lakin riyakar keşiş uydurduğu rəvayətdə «qonşu ölkələrin» yerli əhalisinin etnomənsubiyyətini izah etməkdən yan keçir. Buna baxmayaraq, rəvayətdə özünü qabanq göstərən işarələr keşişin qarşıdırmağa çalışdığı problemə işıq salır, qaranlıq tarixi keçmişə aydınlıq gətirir.

Diqqət edək.

Əfsanədə Kartlosun payına düşən ərazidən xeyli aralıda yerləşmiş dağın «Armazi» (Ahura-Məzda) namında nişan verilməsi, həmin dağın «Mesxet» adında qədim insan məskənində lokalizə edilməsi «Gürcü tarixi» ilə əlaqədar çox qaranlıq mətləblərə aydınlıq gətirir. Belə ki, Gürcü rəvayətində keşiş müəllifin özü e'tiraf edir ki, onların Kartlos babası Qafqaza gəldiyi dövrdə yerli Zərdüşti inancılı əhali əfsanə tarixində deyil, Maqla-

nın başçısı adlandırılan çarın yaratdığı «Mesxet» adında şəhər – dövlət quruluşunda olan ölkədə yaşayırdılar.

Yuxarıda dedik ki, «qonşu ölkələrin» pay-puş bölgüsündə Kartlosun qismətinə düşən torpaqlar Mesxet şəhər - dövlətinin ərazisinə daxil idi. Keşiş İoseliani Platon «Kartlos dağı»-ni Kür çayının Mesxetlə qarşı sahilində, ondan «yeddi verst qərbdə» lokalizə edir.¹

Onun fikrincə çar I Farnaoz (Farnavaz) burada Armaziyə mə'bəd ucaldır. Armazi şəhərinin adı da buradan yaranmışdı.

Mə'lumdur ki, gürcülər rəvayət çarı olan I Farnaozu (Farnavazı) Ar-saklı sülaləsindən olan Gürcü çarı kimi qəbul etmişlər.²

Bütün bunlar o deməkdir ki, özlərini Kartlosun törəmələri hesab edən çağdaş gürcü tarixçiləri qədim Türk tayfası olan Mesxetlərin (Mesxet dağ silsiləsindən Cavaxetti dağlarına qədər olan geniş ərazidən-baba ocağından Stalinin sürgün etdiyi Mesxeti Türkü əhalisi inkaredilməz tarixidir) tarixini saxtalaşdırmağa heç cür haqları yoxdur. Çünki gürcülərin tarixi kilsədə yazılmış mifoloji - dini tarixdirsə, Mesxetlərin tarixi Qafqaz türklərinin real tarixidir. Əfsanədə Mesxet hakimlərindən Kartlos övladlarının öz müstəqilliklərini qorumaları barədə verilən xəbər də bizim fikrimizi təsdiq edir.³

Deməli, Gürcü xalqının Qafqaz tarixinin bünövrəsində «Mesxet tarixi» deyil, onlara mifoloji əcdad olan Kartlos və onun övladları ilə əlaqədar mə'lum rəvayət və əfsanələr dayanır. Bir qədər əvvəldə də dedik ki, Kartlosun və onun övladlarının Qafqazda ilk məskun olduqları yer «qonşu ölkə»yə aid olan Armazi dağıdır. Bəzi Gürcü tarixçiləri əfsanəyə istinadən həmin ərazidə Kartlosun şərəfinə Kartli adında şəhər salındığını yazırlar. Lakin Gürcü ədəbiyyatında «Kartli» adı ilə nişan verilən məskən Yunan, Roma və Bizans mənbələrində «İberiya» adı ilə qeydə alınmışdı.⁴

Bəs, haqqında söhbət gedən yad məskənin «Kartli», ya «İberiya» adlandırılması Gürcü xalqının ümumtarixi üçün ciddi bir əhəmiyyətə malikdirmi?

Sualın aydın cavabı iki yol ayrıcında qalmış qərib yolçuya bənzəyir: bir tərəfdən gürcü keşiş və tarixçiləri «Kartli» adı ilə mənsub olduqları xalqın mifoloji tarixini Ön Asiyanın, xüsusən daha vacibi Qafqazın m.ö. neçə-neçə minilliklərinə aparıb çıxarmağa çalışdıqları halda, qədim müəlliflərə istinadən «İberiya» konsepsiyasını qəbul edəndə vəziyyət tamamilə dəyişilir. Belə ki, «İberiya» adı ilə Gürcü xalqının tarixi soykökü çox versiyalı rəvayət və əfsanələrin ziddiyyətli, dolaşqıq kaos burulğanından xilas olur, zaman ölçüsü ilə nişan verilən real tarixi hadisələrin aydın kontekstindən işıqlandırılır. Başqa sözlə, bu məqamda Kartlosun dumanlı, dolaşqıq mifoloji tarixi İberlərin gerçək tarixinin işığı altında əriyib yoxa çıxır və bununla da mə'lum xalqın qaranlıq keçmişə aydınlaşır, onların şəffaf tarixi meydana çıxır.

¹ İ.Şopen. Gösterilen əsəri, s. 95.

² A.S.Xaxanov. Qədim dövrlərdən gürcülərin Kiçik Asiyada yerləşdirilməsi. Tiflis, 1903, s.52.

¹ İoseliani Platon. Gürcülərin müxtəlif adları. M., 1844, s. 381-382.

² Yene orada.

³ Knyaz S.Baratov. Qədim Gürcüstan tarixi. SPb., 1865, s. 3.

⁴ Otar Lordkipanidze. Gösterilen əsəri, s. 310.

Fikrimizcə, Gürcü xalqının xoşbəxtliyi ondadır ki, Qərbi Avropada nə dəqiq ilkin məskəni, nə orada hansı tayfalarla nəsil qohumluğu, nə Ön Asiyaya haçan və hansı tarixi zərurətdən gəlmələri və hansı ərazidə yerləşmələri, real varlığı olan və bu gün də yaşayan ilk tayfa adı barədə «əllərində heç bir yazılı sübutları olmayan» (Manuk Abeqyan), yalnız və yalnız «Bibliya»nın erməni dilinə tərcüməsinə (IX əsrdə) əlavə edilmiş Nuh əfsanəsinin saxtalaşdırılmış «Hayk» epizodundan başqa söykənəcəkləri heç bir e'tibarlı dayaqları olmayan ermənilərin qaranlıq və dumanlı tarixi keçmişlərindən qət'i fərqlənərək İspaniya (qədim İveriya) kimi tarixi vətənə, ölkənin qədim sivil mədəniyyətli Bask əhalisi ilə vahid ana kökə bağlı doğma qardaşlardır.

Bəs bu tarixi həqiqət orta əsr Gürcü keşişləri ilə üz-üzə dayandığı halda, nə üçün onlar öz doğmalarından imtina etmiş, nəsil şəcərəsinin tərtibində guya eyni atadan – anadan «dünyaya gəlmiş» iki qardaşın (Hayosla Kartlosun) törəmələri olduqlarına razılıq vermişlər? Gürcü keşişlərini tarixmi, ya hiyləgər erməni kilsə şeytanlarını yoldan çıxarmışdı? Bu, bizə mə'lum deyildir. Bizə mə'lum olan odur ki, məhz Gürcü xalqının faciəsi Səlcuqi türkiyəsinin və qafqazlı Azərbaycan türklərinin ərazilərinə qarşı ağılaşmaz iddiaları həyata keçirəcək ümidilə orta əsr Yerusəlim - Gürcü, Kilikiya-erməni kilsələrinin bir ittifaqda birləşdiyi və bu ittifaqı möhkəmləndirmək məqsədilə hər iki tərəfin öz dillərinə çevirdikləri «Bibliya»ya əlavə etdikləri nəsil şəcərəsində bir kişinin törəmələri olan qan və din (bəs, nə üçün «dil» yox?!) «qardaşları» olduqlarını bəyan etdikləri tarixdən başlandı.

Təsadüfi deyildir ki, şəcərəni tərtib edən hiyləgər keşiş Kartlosu yox, Hayosu atanın - Qatlasın «sevimsisi» və «böyük oğlu» kimi təqdim edir. Əlbəttə, bu təqdimin məntiqi bəllidir – «qonşu ölkələr»in övladları arasında bölgüsündə atadan Hayosa çatacaq pay fərqləndirilir.

Fikrimizcə, bu nəsil şəcərəsi Gürcü kilsəsinin gözüne kül üfürmək üçün şeytandan üç gün əvvəl dünyaya gəlmiş hiyləgər, məkrli erməni keşişinin tərtib etdiyi saxta anlaşmadır. Tarixin müxtəlif çağlarında gəlib məskun olduqları Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarının Gürcü dövlətinə aid olan hissəsini də qarış-qarış ələ keçirmək üçün erməni kilsəsinin fitvası ilə silahlanmış cahil və nadan qara kütlə tərəfindən sülh və əminamanlıq içində yaşayan günahsız gürcü və yerli-köklü Azərbaycan Türkü ailələrinin zaman-zaman axıdılmış qanı da həmin «anlaşmanın» (nəsil şəcərəsində erməni-Gürcü «qardaşlığının») saxtılığını və erməni keşişinin ziyankarlığını sübut edir.

İndi də Qafqaz iberlərinin tarixi taleyini izləmək məqsədilə bə'zi ədəbiyyat səhifələrinə nəzər yetirək.

Tarix xəbər verir ki, Gürcü xalqının babaları Priney yarımadasında ən böyük çay olan İvirin mənzərəli sahillərində yaşamışlar. Qədim Yunan və Roma müəlliflərinin əsərlərində iverlər (iverlər) haqqında kifayət qədər mə'lumat günümüzdə qədər qorunub saxlanmışdı. Onların fikrincə, «avropalı iverlərin» Şərqi gəlmələrinin səbəbi dağıdıcı zəlzələ ilə əlaqədardı. Lakin gürcü tarixçiləri probleme fərqli yanaşırlar. Onlar yazırlar ki, Gürcü

babaları olan Qafqaz iberləri Navuxodonosorun (m.ö. VI əsr) Priney yarımadasından əsir götürdüyü İspan iberlərinin bir hissəsidir. Guya qalib çar həmin əsirləri Qara dənizin sahillərinə (hansı əraziyə - Ə.T.) yerləşdirmişdir.¹

M.Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə xəbər verilir ki, Darexin (Daranın) satrapı Mitridatı (Yunan imperatoru ilə birgə hərbi ittifaqda olmuş Maday-/Mar atlı hissələrinin baş komandanı Atarpatın nəslindən olmuşdur) Makedoniyalı Aleksandr Navuxodonosorun hərbi əsrləri olan iverlərə çar tə'yin edir. Erməni keşişi Qafqaz iverlərinin tarixi haqqında fikrinin təsdiqi üçün Abiden adlı qədim müəllifin aşağıdakı sözlərinə istinad edir: «Qüdrətli Navuxodonosor liviyalı Herkulesdən dəhşətli idi; qoşun yığıb İveriya ölkəsinə hücum edir, talan edir, onu öz hakimiyyətinə tabe edir və onun sakinlərinin bir hissəsini ayırır və Pont dənizinin sağ sahilinin qərbində yerləşdirir».²

Bu xəbəri ilk dəfə tarixləşdirən Yunan yazıçısı, tarixçi və coğrafiyaçı Meqasfen (m.ö. IV-III əsrlər) olmuşdur. Müəllifin Hindistana həsər etdiyi əsərində geniş şərhi tapmış bu tarixi hadisə daha sonralar Strabon, İosif Flaviy, Yekseviy Kesariyski, Abiden tərəfindən qeydə alınmışdır.

Məsələn, Strabon (m.ö. I əsr, m.s. I əsr) həmin tarixə bir qədər də aydınlıq gətirərək yazır: «Qərbi iberlər Pontdan (Qara dənizdən - Ə.T.) və Kolxidadan yuxarı ərazidə yerləşdirildilər».³

XI əsr Bizans tarixçisi Mixait Ataliat başqa fikirdədir. Onun verdiyi xəbərə görə, Roma imperatoru Böyük Konstantin (306-337) Priney iverlərinə qələbə çaldı və onların az bir hissəsini Şərqi köçürdü. Asiyada «İveriya» adı da bundan sonra yaranmış oldu.

Mixait Ataliat yazır: «Əsil İberiya və Kelt İberiyasının özü Romanın Qərb hissələrində Qərb Okeanı boyu yerləşmişlər. Hal-hazırda bu ölkə İspaniya adlanır. İveriyanın cəsarətli və güclü sakinləri uzun müddət romalılara qarşı döyüşmüşlər. Romalılar güclə onları özlərinə tabe etmişlər.

Hökmdarlar hökmdarı Konstantin Qərb iberlərinin böyük bir hissəsini ayırdı və onları Şərqi köçürdü. Onları qəbul edən ölkə burada da «İveriya» adlandı. Heç kim iverlər haqqında qədim «tarix»lərdə mə'lumat tapa bilməz. Yalnız Konstantin onları bura köçürdükdən sonra onlar barədə mə'lumat verirlər».⁴

Nikita Ksantopulos adlı başqa bir müəllif də öz «Kilsə tarixi» kitabında Gürcü iberlərini «İspaniyadan köçürülmüş iverlərin bir hissəsi» olduğunu yazır: «Gürcü mənbələri son dərəcə aydın şəkildə göstərirlər ki, müasir gürcülərin ulu babaları olan qərbi iverlərin mövcudluğu haqqında xəbərdar idilər.»⁵

¹ İoseliani Platon. Gürcüstanda olmuş və olan yad şəhərlər. M., 1918, c. 130; A.Q.Bibiaşvili. Gürcüstan və İspaniya tarixi, mədəni və ədəbi əlaqələri. Tiflis, 1981, s. 9.

² M.Xorenski «Armeniya tarixi». M., 1858, II kitab, VIII bölmə, s. 84.

³ Strabon. Coğrafiya, VIII, 98.

⁴ Ətraflı bax: A.Q.Bibiaşvili. Göstərilən əsəri, s. 10

⁵ Yəne orada.

Qədim müəllif Sokrat Sxolastik (m.ö. IV-V əsrlər) Qafqaz iberlərinə işarə ilə yazır: «Evkin Lontu¹ yanında yaşayan bu iberlər İspaniyada yaşayan iberlərdən törəmişlər».²

Antik müəlliflərin fikirlərini təsdiq edən başqa bir görkəmli gürcü tarixçisi Otar Lordkipanidzenin də gəldiyi nəticə problemə bir daha aydınlıq gətirmək üçün gərəklidir. Biz müəllifin fikirləri ilə bir qədər əvvəldə tanış olmuşuq. Xatırladaq ki, O.Lordkipanidze çağdaş gürcü tarix elminin ən nüfuzlu şəxsiyyətlərindəndir.

Sayını artırma biləcəyimiz müxtəlif müəlliflər istər Navuxodonosor, istərsə də Konstantin tərəfindən olsun, Qərbdən Şərqə, hərbi əsir olaraq, sürülüb gətirilmiş əhalini Asiyanın iki regionunda - Yerusəlimdə və Kolxidadan yuxarıda, indiki Abxaz əhalisinin babalarına məxsus ərazinin bir hissəsində yerləşdirirlər. Ancaq kilsə tarixi qəti o fikirdədir ki, iverli əsrləri Navuxodonosor Yerusəlimdə məskunlaşdırmışdı.

Əgər bugünkü Gürcü (Georgia) Respublikasının xəritəsinə diqqət yetirsək, Priney yarımadasından gətirilmiş əhalinin yeni məskəni ilə (Yerusəlimlə) qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarından olan Mesxetlərin ölkəsi arasında min kilometrərlə əl çatmaz, ün yetməz məsafə dayandığı belli olar. Bir tarixi həqiqət də odur ki, Mesxet şəhər-dövlətinin mövcudluğu tarixə belli olduğu dövrdə, hələ qərblə əsirlər Priney yarımadasında İvir çayı sahilində öz baba ocağının atəşini qoruyurdular.

Bu da təkzibedilməz tarixi reallıqdır ki, atəşsevər Mesxet şəhər dövlətinin qədim yerli əhalisi olan Maq tayfaları ilə damarlarında İver (İspan) qanı axan əsir əhalinin məişətində, dini inancında, adət-ənənəsində, xeyir-şər el mərasimlərində, habelə daha sonralar qazanılmış mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixlərində qohumluq, hətta soy-kök eyniyyəti axtaran tarixçilər artıq başa düşməlidilər ki, onlar «tarix» adına «fiksiya» ilə məşğuldurlar.

Gürcü arxeoloqlarının özlərinin aşkarladıkları qəbirlərə və oradan tapılmış maddi-mədəniyyətə, etnotarixi baxımdan, qeyri-elmi, qeyri-səmimi yanaşma da bunu sübut edir. Təsədüfi deyildir ki, onların qədim Qafqazda «Gürcü» faktorunun təsdiqinə gətirdikləri hər hansı fakt anti-fakta çevrilir. Bu baxımdan özünü, başqa soydaşları kimi milliyətcə gürcü hesab edən Yepiskop Kirionun Orta Şərq kilsə tarixinə istinadən dediyi fikirlər maraqlıdır. O, yazır: «Yaxın Şərq və Gürcüstanla həmsərhəd torpaqlarda əsas missionerlər olaraq, tarix kappadokiyalıları tanıyır. Məşhur Kappadokiya əyalətində mə'lum olduğu kimi, Gürcü (tarixdə bu adda etnos olmamışdı – Ə.T.) tayfası məskunlaşmışdı. Kappadokiyalıları xristianlığın yayılması işinə çox böyük xidmətlər göstərmişlər. Besselin iddia etdiyi kimi, Vestqotlarda xristianlıq kappadokiyalı əsirlər tərəfindən yayılmışdır. Vestqotlar

arasında (IV əsr) xristianlığı əsir kappadokiyalıların varisi yepiskop Ulfil yaymış və möhkəmləndirmişdir.»¹

Gürcü tarixçilərinin ən mötəbər mənbələrindən biri yepiskop Kiriondur. O, başqa Gürcü müəlliflərdən fərqli olaraq Prineydən gətirilmiş hərbi əsirlərin Qafqazda deyil, Kiçik Asiyada məskunlaşdırıldığını yazır. Hətta o, kappadokiyalı əsirlərin başqa tayfalar arasında xristianlığı yaydıqlarını söyləyən Besselin fikrinə şərək çıxır.

Problem ətrafında fikrini davam etdirən yepiskop Kirion yazırdı ki, iverlər dini baxımdan Yerusəlimdə mühüm rol oynamışlar.²

Deməli, keşişin məsələyə münasibətində bir mövqeyi odur ki, o, «kappadokiya əsirlərini» «gürcülərin əcdadları» olaraq qəbul edir. Müəllif məsələyə prizmanın başqa bir bucağından yanaşdıqda fikrini dəyişir. Belə ki, o, «kaldlar» adı ilə «Gürcü babaları» uydurur və onları İkiçayarasında lokalizə edir. Bu münasibətlə keşiş yazır: «Xaldeyada aparılan qazıntılar sübut edir ki, Mesopotamiyada miladdan 6-7 min il əvvəl gürcülərin sonrakı xalqların mədəniyyəti üçün mənbə və nümunəyə çevrilmiş yüksək milli mədəniyyətlərini yaratmış əcdadları kaldlar yaşamışlar».

Əvvəla, buradan aydın olmur ki, Gürcü keşişi hansı babasının – əfsənəvi Kartlosunmu, yaxud prineyli hərbi əsirlər olan iverlərinmi törəmələrini İkiçayarasında məskunlaşdırır?

İkincisi, keşişin «Xaldeya» adlandırdığı coğrafi ərazinin «kaldilərə» heç cür aidiyyəti yoxdur. Birinci ad İkiçayarasında yerləşmiş Yeni-Babilə, ikinci ad qədim Bia (ədəbiyyatlarda «Van») gölünün ətraf torpaqları hesabına Biaini dövlətini yaratmış əhaliyə aiddir.

Biaini çarlarına aid olan yazılarda «Hal-di»³ («Hal-di-Xaldi») namında qeydə alınmış mifik şəxs yerli əhaliyə məxsus tanrı panteonunda Baş Tanrı hesab edilir. Ona görə də mətnlərdə Biaini ordusu⁴ Hal-di (Xaldi) Tanrının ordusu kimi tarixin daş yaddaşına çevrilir.

Göründüyü kimi, yepiskop Kirion Biaini dövlətinin ilahi mühafizi və onun ordusuna qələbələr gətirən Hal-di (Xaldi) tanrı namını «Kald» şəkilinə salır, bilərəkdən kaldları Mesopotamiyada lokalizə edir və bununla da «Şumer» sözünü işlətməyə də, keşişin İkiçayarasında dünya xalqlarına maarif və mədəniyyət beşiyi yaratmış şumerlərin tarixini «kaldlar» adı ilə «Gürcü əcdadları»nın adına çıxır. Yuxarıda qeyd etdiyi minilliklərlə fikrinin davamında «mixi işarələri»ni xatırlaması onun hansı iştahanın sahibi olduğundan xəbər verir. O, «Gürcü əcdadları kaldlara» işarə ilə yuxarıdakı cümlənin ardınca yazır: «Onlar ilk dəfə mixi işarələrini kəşf etməklə özlərindən sonra başqa xalqların təkmilləşdirmələri ilə əlifbanın ixtirasını asanlaşdırmışlar və bununla da bəşəriyyətə böyük xidmət göstərmişlər».

¹ Təəssüflər olsun ki, bu məskənin yerləşdiyi ərazi barədə mə'lumat verilmir. Hər halda bu toponim Qafqazla bağlı deyildir.

² A.Q.Bibiaşvili. Gösterilən əsəri, s. 10

¹ Yepiskop Kirion. Rus tarixində İveriyanın rolu. Tiflis, 1910, s.1

² Yəne orada, s.48.

³ I.I.Meşşaninov. Urartu (Biayni) dilinin izahlı lüğəti. Leningrad, 1978, s.347.

⁴ Yəne orada, s.94.

Burada yepiskop Kirion açıq-aşkar Şumer yazısını Gürcü xalqının babalarına məxsus «ixtira» olaraq «tarixləşdirir».

Göründüyü kimi, yazı məsələsində gürcü keşişləri erməni keşişlərindən daha irəliyə gedirlər.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, elmi əndazəyə sığmasa da, çağdaş Gürcü alimləri yazı problemi ilə əlaqədar keşiş babalarından daha «insafli», daha fərqli yol seçmişlər. Məsələn, Zurab Kapanidze və Teymuraz Mibçuani¹ İkiçayarasında qədim yazılı mədəniyyət yaratmış Şumer-Türk əhalisini «Gürcü babaları»na çevirmirlər, onlar ermənilərin «Mesrop yazısı» uydurmalarına qarşı öz fərziyyələrini - ilk Gürcü əlifbasının mənşəini adı gedən əhalinin yazısı ilə əlaqələndirirlər. Araşdırmamızda Gürcü alimlərinin bu və başqa fikirlərinə münasibət bildirilir.

Yepiskop Kirion fikrinə davam edərək yazır: «Tarixi abidələrin göstərdiyi kimi, kaldlar zülmkar Assuriya monarxiyası ilə insanpərvər ideyalar naminə çoxəsrlik mübarizəyə davam gətirmiş humanist xalqdır».

Əvvəla, heç bir «tarixi abidə» «Kaldlar» adı ilə «Gürcü babalarını» tanımır və onların da guya «zülmkar Assuriya»ya qarşı apardıqları «çoxəsrlik mübarizə» «tarix»indən xəbərsizdir.

İkincisi, Assuriya çar yazılarından mə'lumdur ki, «zülmkar Assuriya monarxiyası» ilə «çoxəsrlik mübarizə» «Mesopotamiyalı Kaldlar» arasında deyil, Hal-di ölkəsi (Biaini dövləti) arasında baş vermişdi. Həmin dövrdə də Mesopotamiya Assuriya dövlətinin inzibati ərazisinə daxil idi.

Kirion qədim Şərq tarixini saxtalaşdıraraq, «Kaldi» tayfa adı ilə Gürcü xalqının tarixi keçmişini «Kartlos» əfsanəsinin dumanından çıxarıb reallaşdırmağa, onları «iverli» əsirlər siyahısından silməyə və bununla da gürcüləri «Mesopotamiya varisləri» kimi, Qafqaza doğru istiqamətləndirməyə çalışır. O, bu məqsədlə də yazır: «Güclü xalqlar tərəfindən sıxışdırılan Kaldlar öz doğma dedə-baba yurdalarını qoyub, ayrı-ayrı koloniyalarla şimala tərəf hərəkət etməyə başladılar və doğma qayalarda mixi yazılarla (bəş, hanı o Gürcü mixi yazılan? Cəfəngiyyatdır! – Ə.T.) öz qəhrəmanlıqları haqqında hekayətləri cızdılar».²

Bura qədər yepiskop Kiriondan nümunə gətirdiyimiz parçalarda o, «Gürcü əcdadlarını» «Kald» adlandırır və onları Mesopotamiyada yerləşdirir. Lakin keşiş son cümlədə Biaini ölkəsinin hamisi Hal-di-nin adını çəkəndə öz iddialarının əksinə dayanır. O, yazır: «Khaldi – bəşəriyyəti onun beşiyi ilə birləşdirən qızıl halqadır».

Gətirilən dəlillərdən mə'lum olur ki, ermənilər kimi, Gürcü keşiş və tarixçiləri də mənsub olduqları xalqın genezisini biri-digərini qəbul etməyən ayrı-ayrı köklə əlaqələndirirlər.

Yuxarıda gətirilən fikirdən aydın oldu ki, ermənilər kimi Gürcü müəllifləri də aydın şəkildə Qərbi avropalı babalarını qos-qoca Şərqi qədim əhalisi olduqlarını «sübut» etməyə çalışırlar. Bu baxımdan onların mənsub olduqları xalqın soykökü ilə əlaqədar tarix ədəbiyyatında olan mə'lum

fikirlərə, problemin tamlığı baxımından, öz münasibətimizi bildirməyin zəruri olduğunu düşünürük.

Gəlin biz də Gürcü keşiş tarixçilərinin dediklərini şərti qəbul edək və Kartlosa Gürcü xalqının ilk əcdadı kimi yanaşaq.

«Bibliya» əfsanəsinə görə, Kartlos ata-babadan şərqlidir, onun Qərb dünyası haqqında heç bir «anlayışı» yoxdur.

Gürcülərin ikinci əcdadları Qərbdən Şərqə hərbi qənimət kimi gətirilmiş, nə etnomənsubiyyətləri, nə etnoinancları haqqında mə'lumat verməyən qədim müəlliflər tərəfindən onlar yalnız «İver» adı ilə tarixə tanıtılmış prineyli azsaylı ailədən ibarət kiçik bir icmadır.

Onu da xatırladaq ki, nə kilsə ədəbiyyatında, nə də onun ən'ənələrini davam etdirən orta əsrlər tarix ədəbiyyatında şərqli Kartlosla, qərbli iverlər arasında hər hansı qohumluq əlaqəsinə cüz'i işarə belə edilmir.

Bundan başqa, Kartlos «qonşu ölkələrin» torpaqları hesabına mənsub olduğu xalqa «tarix» düzüb-qoşmağa çalışan keşişin şirin xəyal dünyasında «doğulmuş» «əcdaddırsa», iverlər isə real tarixi olan əhalidir.

Maraqlı odur ki, gürcülər Kiçik Asiyadan Qafqaza Kartlos adı ilə gəlirlər və yeni məskəndə «Kartli» olurlar, prineyli iverlərin gəlişindən «İverə» çevirirlər. Çağdaş Gürcü tarixçiləri dini əfsanədən gələn tamamilə yad kökdən olan «Kartli» və «İver» anlamları arasında çox asanlıqla eyniyyət işarəsi qoyurlar və Gürcü xalqını bu bərabərliyin («Kartli-İver») töpəməsi kimi qələmə verirlər. Yaxşı, kimsə e'tiraz edə bilməz, qoy «qələmə versinlər». Ancaq «qələmə verilənlər» boş fərziyyələr deyildirsə, real həqiqətdirsə, o zaman, «törənmiş» xalqın «Gürcü» adında baba eponimi barədə nə üçün heç bir söz deyilmir? Çünki tarixdə «erməni» adında etnos olmadığı kimi, «gürcü» etnosu da olmamışdı. Yağ su ilə qarışmadığı kimi, real tarixi əhali olan əsir iverlərlə, Kiçik Asiyadan guya Qafqaza «gəlmiş» Kartlosun əfsanəvi icması bir-birinə əsla qarışa bilməz.

Bəs nə üçün gürcü keşiş və tarixçiləri «Kartli-İver» bərabərliyinin, başqa sözlə, gürcü babalarının qədim etnoinancı barədə araşdırmalar meydana qoymurlar? Bəs nə üçün ermənilərdə olduğu kimi, gürcülərdə də allahlar panteonu siyahısında əcdad (ermənilərdə Hayos, gürcülərdə Kartlos, yaxud prineyli İber babaları) allahları deyil, Səma Tanrısı Ahura-Məzda (ermənilərdə «Aramazi», gürcülərdə «Armazi» adı ilə) baş allah olmaqla «Avesta» tanrıları xatırlanırlar? Çünki tarixdə eponimi olmayan uydurma «erməni» və «gürcü» adlı xalqın babaları Ön Asiyanın qərb əyalətlərində müxtəlif tarixi çağlarda dövrün ayrı-ayrı qüdrətli düşmən dövlətlərinin inzibati-siyasi ərazilərində pərakəndə halda, cəmiyyət hadisələrində özlərinə məxsus hər hansı bir sahədə diqqəti çəkməyən ailə dəstələri formasında yaşamalı olmuşdular. Bir sözlə onlar yaradıcı təfəkkürdən çox-çox uzaq olmuşlar.

Hər iki xalqın mifologiyasında Ahura-Məzdanın etnoloqiyasına uyğun ləfzlə «Aramazi» (ermənilərdə) və «Armazi» (gürcülərdə) adı ilə baş allah kimi qəbul edilməsi də sübut edir ki, onların babalarının bir hissəsi əsrlərlə Ön Asiyanın qərb əyalətlərində «Avesta» qanunları ilə idarə edi-

¹ Zurab Kapanidze, Teymuraz Mibçuani. Şumer – Georgi paralelləri. Tiflis, 2002, s.8-11.

² Yepiskop Kirion. Göstərilən əsəri, s.48.

lən dövlətin ayrı-ayrı zaman kəsiyində taxt-tacını əvəz edən sülalərin (Mar-Maday, Pers-Əhəməni, Parn-Arsaklı, Pers-Sasani hakimiyyəti!) səltənətlərində yerli Türk tayfaları ilə iç-içə yaşamışlar, onların mədəni və mədəni həyatında yaşayış üçün zəruri olan nə varda hər şeyi əxz etmişlər, daha sonralar Ateşgahlarda təlim edilən "Avesta"nın Zərdüştü tanrılardan bəhs edən hissələrini kilsələrdə tərcümə etmiş və kilsə ədəbiyyatı müntəxabatı tərtib etmişlər.

Ancaq bu heç də o demək deyildir ki, Kartli-İber əhalisi yerli Türk tayfaları ilə, başqa sözlə, Mesxetlərlə bərabər «Avesta» qövmü hesab edilməlidir.

Qarşıda biz Mesxetdə olan qədim Ateşgahların bu gün xristian monastırı kimi («Svetisxoveli»¹ və «Cvari»² kilsələri) fəaliyyət göstərmələrinin ilk səbəbi və xristianlığın haradan gəldiyi barədə tarixin bir neçə səhi-fəsinə diqqət yetirsək, məlum olacaq ki, gürcülərin tarixi dayaqları Qafqazla (Mesxetlə) deyil, Yerusəlimlə bağlıdır. Bu baxımdan görkəmli çağdaş gürcü arxeoloqu Vasiliy Çaçanidzenin «Pyotr İver və Yerusəlimdə Gürcü monastırında aparılmış arxeoloji qazıntılar» adlı kitabında qiymətli məlumatlar verilir.

Müəllifin bizim araşdırdığımız probleme aydınlıq gətirəcək fikir məqamlarına qısa nəzər yetirməyə çalışaq.

Rəvayətə görə, Bizans hakimiyyətini tanıyan Kartli çarı Buzmir oğlu Murvanı Konstantinopola II Feodosiyanın sarayına girov verir.

II Feodosiya və arvadı Evdokiya Murvanı öz oğlanları kimi sevirler və onun təhsil-tərbiyəsinin qayğısına qalırlar.

Murvan çar «kavaleriyasına» reis təyin edilir. O, günlərin birində bir neçə gürcü? ilə gəmiyə oturur və Fələstinə qaçır.

Murvan burada Mitridat adında bir monaxın yanında şagird olur. Guya Mitridat həyatının sonunadək (4 oktyabr 464 -cü ilədək - necə də dəqiq tarix!) şagirdini tərk etmir.

Yerusəlimdə Murvan və Mitridat monax olurlar və bu münasibətlə də adlarını dəyişirlər. Murvan Pyotr, Mitridat İoann adını qəbul edir.

Pyotr (Murvan) İver 430-cu illərdə Fələstində və Suriyada maarif və mədəniyyət ocaqlarının (kilsə, monastır) tikintisinə başlayır və məqsədi də «gürcüləri» bir yerə toplamaq idi.³ Akademik N.Marr bu tarixi belə izah

¹ Svetisxoveli – «Çay qovşağı» deməkdir (gürcülər monastırının Kürə Araqv çaylarının birləşdiyi ərazidə yerləşdiyini nəzərə alırlar).

² Cvari. – "Xrest"/"Krest" deməkdir (Ateşgaha keşişlər Yerusəlimdəki Laz monastırının adını qoymuşlar). Bax: M.Vaçnadze, V.Quruli, M.Vaxtadze. Gürcüstan tarixi, VIII sinif üçün dərslik, Tbilisi, 2002, s.31

³ Bu dövrdə «gürcü» adında xalq haqqında danışmaq sübut edir ki, tarix saxtalaşdırılır. Söhbət prineyli əsirlər olan iverlər barəsində getməlidir. Yerusəlimdə fəaliyyət göstərən ilk Patriarx Pyotrun «İver» ləqəbi ilə nişan verilməsi də bunu sübut edir. Deməli, tarixin bu çağlarında çağdaş gürcülərin nəinki «Qafqaz dövlətçiliyindən», hətta Qafqazda onların gözdən kənar dağ başında, meşə içərisində kiçik bir komasından belə danışmaq cəfəngiyyətdir.

edir: «Yerusəlimdə Pyotr və onun tərəfdaşları qonaq evi tikdirib, Gürcü və Yunan səyyah qardaşlarına sığınacaq verirdilər.»¹

Əfsanəvi Kartli çarı ilə əlaqədar hekayəti bir kənara qoysaq, V.Çaçanidze və N.Marrın apardıqları araşdırmalarda özünü qabanq göstərən nəticə təkzib edilməz bir həqiqəti təsdiq edir: İver çayı sahillərindən gətirilmiş qərblə əhali Şərqdə ilkin Yerusəlim ərazilərində yerləşdirilmişdi. Onlar burada yunanların müstəmləkə torpaqlarında yaşamış, ilkin yerli Fələstin və Suriya əhalisinin inancını qəbul etmiş, onların məişət və həyat tərzinə uyğunlaşmağa çalışmışlar.

Görkəmli tarixçi A.S.Xaxanov müasir Gürcü tarixçilərindən tam fərqli olaraq, iverlərin əsir əhali olmasından, gətirilib Asiyada yerləşdirilməsindən danışmır, əksinə adı gedən tayfanın qərblə deyil, şərqli olduğunu «Bibliya»ya istinadən «sübut» etməyə çalışır. O, «Bibliya»da verilən bir əfsanə variantında Yafətin oğlu hesab edilən «Tubal» adlı mifoloji şəxsiyyəti iverlərin tayfa başçısı olduğunu yazır.

Guya «Bibliya» epoxasında «Tubal tayfası ilkin Qara dənizin cənub sahillərində məskunlaşmış, sonra Qalis (Qızıl İrmak) çayının qərbine, oradan da Qara dənizin şərqinə – Çorox çayının yuxarı axanına qalmış və oranı ələ keçirmişlər.²

Bir qədər əvvəldə verilmiş «Bibliya» əfsanəsinin başqa bir variantında Qatlasın oğlu Kartlinin nəslindən olan Ueartlos, A.S.Xaxanovun istifadə etdiyi versiyada isə Tubal iverlərin başçısı hesab edilir.

Beləliklə, gürcü xalqının soykökü hesab edilən hər iki tayfanın - Kartlos-kartlilərin, Tubal-iverlərin Ön Asiyadan Qafqaza doğru yayılmalarına Müqəddəs Kitabda Gürcü variantı «şahid» tutulur.

Ermənilər kimi, Gürcü xalqının da Qafqaza gəlmə əhali olduğuna istər kilsə, istərsə də elmi tarix ədəbiyyatında şahidlik edən kifayət qədər maddi sübutlar məlumdur.

İtaliya arxeoloqu P.Vircilio Korbo İudey səhrasında 1946-cı ildə geniş arxeoloji qazıntı işləri aparır. O, burada imperator Yustinianın dövrünə aid olan «Laz monastırı» aşkarlayır və bu gün «Gürcü xalqı» kimi qələmə verilən əhəlinin ilk tarixi məskəni Ərəb xalqının ən qədim müqəddəs torpağı olan Fələstinə bağlıdır.

N.Marr da eyni fikirdədir. Onun yazdığına görə, Gürcü kilsə tarixi IV əsrdən başlamış, onun formalaşması VIII əsrdə başa çatmışdır. Lakin kilsə üçün dini ədəbiyyat müntəxabatı IX əsrin yarısında Yerusəlimdə Makari adlı Gürcü keşişi tərəfindən hazırlanmışdı.

Bu deyilənlər arxeoloji maddi mədəniyyətə deyil, daha sonralar kilsədə yazıya alınmış dini rəvayətlərə söykənən bir alimin subyektiv fikirləridir. O dövrdə N.Marrın əlində bundan başqa kəsərli dəlil-sübut ola bilməzdi. Lakin görkəmli alimin məsələ ilə əlaqədar gəldiyi nəticə qarşıya qoyduğumuz problemə qət'i aydınlıq gətirir və bizim fikirlərimizin tarixi həqiqətlə bağlı olduğuna şahidlik edir. Başqa sözlə, akademik N.Marr da ki-

¹ N.Y.Marr. Pyotr İverin həyatı- «Fələstin pravoslav toplusu». c.XVI, buraxılış 11, SPb, 1896, s.90.

² A.S.Xaxanov. Göstərilən əsəri, s.1.

çik Gürcü və erməni icmalarının dini həyatını, habelə məişət və mədəniyyət tarixini Qafqazdan kənar, Ön Asiyanın qərb əyalətlərinin orta əsrlər dövrü ilə əlaqələndirir.¹

Gətirilən dəlillər sübut edir ki, Ön Asiya və Qafqaz türk tayfalarının qədim nəsil budaqlarından olan qədim Mesxeti Türk əhalisinin babalarına məxsus «Mesxet» şəhər – dövləti ətrafında Gürcü tarixçilərinin qaldırdıqları iddiaların heç bir maddi -tarixi əsası yoxdur.

Başqa sözlə, əgər Gürcü tarixçiləri problem ətrafında bizim gələcəyimiz nəticədən sonra fikirlərində təkrar israrlı olarlarsa, o zaman, «Gürcü» eponimi? və onun çağdaş Mesxet şəhərinin qədim yerli əhalisi ilə soy-kök «münasibətlərini» nə «Mesxet», nə «Gürcü» adları ilə heç cür əlaqələri olmayan Kartlosla bağlı dini əfsanələrdən gələn ziddiyyətli versiyalarla məqsədləli şəkildə tarixi dolaşığa salmaqla deyil, arxeoloji, antropoloji və lingvistik mədəniyyət nümunələrinə söykənərək sübuta yetirməlidirlər.

Yerusalemde gürcü kilsəsinin Nino ilə əlaqədar Mesxet əhalisinin ata-baba inancı olan Zərdüştiliyə qarşı uydurduğu mübarizənin başlanğıc tarixini X əsrin sonu, XI əsrin əvvəllərinə² aid edilməsi (bu dövrdə Nino rəvayətinin yaradılması zərurəti Gürcü kilsəsinin milləşdirilməsi ideyası ilə bağlı olmuşdu)³ faktı da sübut edir ki, iddia edilən həmin bu tarixi çağadək «Gürcü» adında «tayfa» (bu adda tayfa tarixdə olmayıb) Qafqazın yolunu belə tanımırdı. Məsələn, dini rəvayətlərin birində xəbər verilir ki, Nino Cavaxet dağlarına (bu gün Gürcü Respublikası (Georgia) inzibati xəritəsində Cavaxeti dağ ərazisində «Axalkalakı» adlandırdıqları Türk rayonu yerləşdirilmişdi. Mifiki Ninonun rastlaşdığı Cavaxet çobanları qədim Mesxet qalasından, Axalkala qalasına doğru məskunlaşmış Mesxet - Türk⁴

¹ Ətraflı bax: N.Marr. Gürcü kilsəsinin qədim dövr tarixi oçerkləri. – «Kilsə mə'lumatları» jurnalı 1907, № 3, s.109-111.

² N.Marr. Gürcü kilsəsinin qədim dövr tarixi oçerkləri. s.109-111 (deməli, Mesxet Atəşgahını «Svetisxoveli» («Çay qovşağı») adı ilə XI əsr xristian monastının kimi qələmə vermək əsassızdır.).

³ X.Marr. Gürcü kilsəsinin qədim dövr tarixi oçerkləri, s.109-111.

⁴ Xatırlanan coğrafi ərazidə məskunlaşmış əhali etnomənsubiyyətə qədim «Mes» və «Xett» tayfa birləşməsinin soy-kökündə təşəkkül taparaq, «Mesxet» adı ilə özünəməxsus formalaşmış azsaylı Türk xalqıdır. Keçmiş SSRİ-nin rəsmi dövlət sənədlərində də onların ümumilikdə «Mesxeti türkləri» adlandırılması da bu əhalinin ilk etnomənşəini nişan verir. Türkiyə Respublikası ilə sərhəd qonşusu olmuş Mesxetlərin Stalin-Beriya irtica məşını tərəfindən 1944-cü ildə ölümə məhkum edilmələrinin başlıca səbəbi də onların Qafqaz Oğuz Albaniyasının qərbində babalarına məxsus ocaqları sönməyə qoymayan, yeni siyasi şəraitdə Osmanlı qardaşları ilə çiyin-çiyinə Kremlə qarşı təhlükə mənbəinə çevrilən Türk xalqı olmaları ilə əlaqədar idi. Başqa sözlə, Mesxeti Türk əhalisi kimi, Osmanlı və Azərbaycan türkləri ilə qan bir, dil bir eyni ata-ananın törəmələri olmaq və güclü qardaşla eyni sərhəddə çiyin-çiyinə yaşamaq onların tarixi faciəsi idi! Kremlin irtica qərarının məzmunu da bunu sübut edir. Diqqət edək.

« 24 iyul 1944-cü il. Tam məxfi. Dövlət Müdafiə Komitəsinə İ.V.Stalin yoldaşa.

Gürcüstan SSR-nin Türkiyə ilə sərhəd rayonlarında Türk əhalisi yaşayır. İllər ərzində bu əhali Türkiyənin sərhədində yaşayan sakinlərlə sıx qohumluq əlaqələri saxlayır. Bu münasibət onlarda mühacirət etmək əhval-ruhiyyəsi yaradır, onlar kontrabanda ilə məşğul olurlar, Türkiyə xüsusi xidmət orqanları tərəfindən agent elementləri və bandit qrupları yaratmaq mənbəyinə çevrilirlər.

tayfalarına mənsub insanlardır. Dağın «Cavaxeti» adı da çağdaş gürcü dilində «Cavaxın yurdu (məskəni), anlamı verir. «Mesxet-1» arxeoloji tapıntıları ətrafında aparılan araşdırma zamanı mə'lum olacaq ki, Cavax Türk mənşəlidir və canişin olmuşdur) gəlib çatır, orada Armaz (Ahura-Məzda) inancılı çobanlarla rastlaşır və onlardan Mesxetin hansı istiqamətdə yerləşdiyini soruşur.¹

Müqəddəs Nino haqqında olan rəvayətlərdən başqa biri mövzumuz üçün daha gərəklidir. Mənbələrdən belli olan rəvayətdə aşkarca xəbər verilir ki, Mesxet sarayı «Avesta» mənsubiyyətli Maq tayfalarından olan çara məxsusdur.

Gürcü kilsə tarixinə aid edilən rəvayətdə anonim keşiş müəllifin bu açıq e'tirafı və Gürcü xalqının mə'nəvi tarixini rəmzləşdirən Müqəddəs Ninonun kappadokiyalı olması, onun öz ana vətənindən gələrək Qara dəniz sahillərində olan regionda nə qədim Kolxidada, nə də lokalizasiyası bu günə qədər kilsə tarixi yazmış keşişlərlə bə'zi Gürcü tarixçiləri arasında mübahisəli qalan Kartli-İver əhalisi arasında deyil, Armazinin (Ahura-Məzdanın) ilkin siyasi-mə'nəvi hakimiyyətini yaratmış Mesxet şəhər dövlətinin əhalisi olan maqları guya xristianlığa də'vət etmişdir.²

Yuxarıda gətirilən dəlillər və təsvir edilən hadisələrin coğrafiyası sübut edir ki, Fələstin torpaqlarından zaman-zaman, tayfa-tayfa ermənilər kimi, Qafqaza sızmış və Kolxidanın yuxarı ərazilərində yerləşmiş Gürcü babaları (Fələstindən Cürçi çayının sahilindən gəlmiş yəhudi icması) ilə qədim Mesxet ölkə əhalisi arasında hər hansı bir məzmununda qohumluqdan danışmaq cəfəngiyyətdir, bu barədə yazılan «tarix»lər realıqdan uzaqdır, «Qafqaz evi» iddiası ilə əlaqədar erməni-Gürcü ən'ənələrini davam etdirən açıq «fiksiyadır». N.Marrın Nino əfsanəsinin yaranma tarixini X əsrin sonu, XI əsrin əvvəllərində baş vermiş kilsə hadisələri ilə əlaqələndirməsi də bunu sübut edir.

Fikrimizi rəvayətin aşağıda verilmiş məzmunu əsasında davam etdirək.

SSR-nin dövlət sərhədinin Gürcüstan SSR sahəsində vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə SSRİ Daxili İşlər Xalq Komissarlığı hesab edir ki, Axalsix, Adigen, Aspindza, Axalkala, Boqdanovsk rayonlarından və Acar vilayətinin bir sıra sovetliklərindən Türk, Kürd və Xemşillərdən 16700 təsərrüfat ümumən 86000 nəfər Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızstan SSR-nin rayonlarına sürgün edilməlidir.

Türklərin sürgünündən sonra həmin rayonlara Gürcüstan SSR-nin başqa rayonlarında 7000 aztorpaqlı kolxoz təsərrüfatlarını yerləşdirmək məqsədəuyğun olardı.

SSRİ Daxili İşlər Xalq Komissarı. L.Beriya".

Tam məxfi

Dövlət Müdafiə Komitəsinin 6279 ss sayılı Qərarı,

31 iyul 1944-cü il. Moskva, Kreml.

Gürcüstan SSR dövlət sərhədinin mühafizəsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə Dövlət Müdafiə Komitəsi qərara alır:

1. Gürcüstan SSR-nin sərhəd zonasından – Axalsix, Adigen, Aspindza, Axalkala, Boqdanovsk rayonlarından və Acar vilayətindən 16700 təsərrüfatdan Türk, Kürd və Xemşil əhalisindən 40.000 adam Qazaxıstan SSR-ə, Özbəkistan SSR-ə 30.000 nəfər, Qırğızstan SSR-ə 16.000 nəfər köçürülsün («Stalinin xüsusi qovluğundan» - «Vətən sevgisi» qəzeti, iyun 1991-ci il. – mənbə: «Hüquq qəzeti», №1).

¹ Gürcü tarixi oçerkləri, c.1. Tiflis, 1989, s.352.

² Kappadokiyada "gürcü tayfalarının"? məskunlaşması və ilk xristianlığın onlar tərəfindən ətraf regionlara yayılması iddiası ilə əlaqədar bax: -Yepiskop Kirion. Gösterilən əsəri, s. 1.

«Məşhur Kappadokiya sərkədesi, xristianlığın tərəfdarı Zavilopun və Yerusəlimin patriarxi Libenalin bacısı Susannanın Nino adlı qızları vardı. Ninonun on iki yaşı tamam olanda onun valideynləri bütün əmlaklarını satırlar, əldə olunan pulu yoxsullara paylayırlar və özləri ömürlük Allaha xidmət üçün bir tərəfə çəkilirlər.

Tək qalan Nino ilk iki ilini xristian təliminə yaxşı bələd olan bir nəfər erməni qadınının yanında keçirir. Sonra Nino çar nəslindən olan Ripsime adlı bir qadınla görüşür. Qeysər Ripsime ilə evlənmək qərarına gəlir. Lakin o, bakirə qalacağına əhd-peyman etdiyinə görə, on beş nəfər digər qadınla Armeniyaya (harada yerləşirdi?) qaçır. Nino da onların arasında idi.

Armeniyada onlar o dövrdə bütperəst olan armyan çarı Tiridat (neçənci?!) tərəfindən əzabla qətlə yetirilirlər. Yalnız ilahi qüvvələrin təhriki ilə şimala doğru yollanan Nino sağ qalır. O, Cavaxetiyyə, oradan da çətinliklə Urbnisi şəhərinə gəlib çıxır və Mesxetada yarmarkaya dua etməyə yollanan bir dəstə adama qoşularaq Kartli (bir qədər əvvəldə verilmiş «bölgüdə» əfsanəvi Kartlosun «payına düşən» ərazinin Mesxetdən xeyli aralıda yerləşdiyi, onun Mesxetlə əlaqəsi olmadığı göstərilirdi) paytaxtında peyda olur»¹

«Müqəddəs Ninonun həyatı» xronikasına istinad edən A.V.Voxaradze yazır ki, Mesxetiyyə daxil olan Müqəddəs Nino «ticarət və öz allahları Armaziyyə ibadət etmək məqsədi ilə böyük çarın iqamətgahına doğru hərəkət edən axına qoşuldu. Sonra o, körpünün üstündə dayandı və atəşə səcdə edən xalqı seyr etməyə başladı».²

Əvvəlki rəvayətin davamında oxuyuruq:

«Ninonun duaları sayəsində Allah çox dəhşətli bir hava göndərdi; dolu bütünə tamamilə dağıtdı və yerlə yeksan etdi. Bundan sonra Nino doqquz ay ərzində çar bağının gözetçisinin yanında yaşadı (bu bağ hal-hazırda Svetisxoveli³ baş kilsəsinin yerləşdiyi yerdə idi). Sonra Nino meynə tənəklərini öz saçları ilə bağlayıb, ondan xrest düzəltdi, onu böyürtkən kolunun içinə qoydu və özü də orada yaşamağa başladı (hal-hazırda orada Samtavro baş kilsəsi yerləşir).

Nino altı il burada yaşadı, əvvəlcə gizləndən, sonra açıq şəkildə xristianlığı təbliğ etdi və mö'cüzələr yaratdı. Nəhayət, o, çariçanı və Maqların⁴ başçısını sağalmaz xəstəlikdən xilas etdi.

Bir dəfə iyulun 20-də (hansı ilin?!) çar indiki Mehrani kəndinin yerləşdiyi tərəfə ova çıxmışdı. Yolda o, bütün xristianları məhv etməyi qərara aldı. Lakin çar Txoti dağına qalxanda birdən-birə qatı zülmət çökdü və çar yolunu azdı. Çar öz allahlarından imdad istədi, lakin o, köməksiz qaldı.

¹ Gürcü tarixi öçerkləri, c.2. Tiflis 1988, s-43-46

² Y.M.Qoqaşidze. Samadlo (arxeoloji qazıntılar). Tiflis 1979, s 20

³ (monastıra giriş qədim Atəşgahın qapısından olması sübut edir ki, hərbi əsir olan iverlər Yerusəlimdən Qafqaza gəlib yerləşəndən sonra, əgər qoyulan tarixə inansaq, XI əsrdə Maq tayfalarının mə'bədinin bağçasında xristian ibadət evini inşa etmişlər – Ə.T.).

⁴ Gürcü keşişləri təsdiq edirlər ki, Maqlar qədim Mesxet şəhər-dövlətinin yerli əhalisidirlər. Maqların Marı/Maday Türk nəslə ilə eyni kökdən olduqları, həmin qohum tayfalarla vahid ittifaqda Maday imperiyasını yaratdıqları da mə'lumdur. Bu tayfaların Azərbaycan türklərinin Ana Mayasında iştirak etmələri barəsində də ətraflı danışılmışdır.

Bundan sonra çar Ninonun Allahına müraciət etdi. Elə həmin an zülmət dağıldı və çar Ninonun Allahına inanc gətirdi.¹

Ertəsi günü çar və Nino xalqa xristianlığı qəbul etdirmək üçün keşişlər göndərmək xahişi ilə qeysərin (başqa versiyada Roma imperatoru Konstantinin) yanına adamlar yolladılar, özləri isə çar bağında kilsə tikintisinə başladılar.²

Qeysərin göndərdiyi ruhanilər çara, onun ailəsinə, ə'yanlarına və ölkə əhalisinə xristianlığı qəbul etdirirlər. Sonra Allahın göstərişi ilə üç xrest/krest yüksəldirlər; onlardan birincisi guya Kürün sahilində Mesxet şəhərində Svetisxoveli monastırı, ikincisi şəhərdən bir qədər kənarda Mirianın ilk dəfə Xristə inanc gətirdiyi Txoti dağının hündür zirvəsində «Cvari»³ («Xrest») monastırı, üçüncü mə'bədi isə Ucarma şəhərində inşa edilir.

Bundan sonra Nino xristianlığı təbliğ etmək üçün Kartlinin dağlıq ərazilərinə - Tsobeni və Ertso-Tianetiyyə yollandı, oradan da Kuxetiyyə keçdi, burada o, xəstələndi və öldü. O, Bodinidə dəfn olunmuşdur».

Təkrar da olsa qeyd edək ki, gətirilən mütəxəssis fikirləri və rəvayət versiyaları qərbi avropalı Gürcü babalarının ilkin Qafqazda deyil, Yerusəlimdə, Kappadokiyada və onun ətraf ərazilərində məskun olduqlarını sübut edir.

Əgər qəbul etsək ki, prineyli iverləri Assuriya çarı Novuxodonosor əsir götürmüşdü, o zaman, onların yad ölkə ərazisində (Qafqazda) deyil, As-

¹ Erməni kilsə ədəbiyyatında partli Maarifçi Qriqori ilə partli Zərdüsti inancılı çar III Tirdat arasında olan mö'cüzəli dini sərgüzeşt gürcülərdə Mesxet çarı ilə Nino arasında olan mö'cüzədə təkrar olunur. Hər iki versiyanın qaynağı eynidir.

² Kilsə ədəbiyyatının araşdırıcıları Nino haqqında olan rəvayəti XI əsrə aid edirlər (N.Marr). Onlar Svetisxoveli monastırının da XI əsrdə inşa edildiyini söyləyirlər. Əvvəla, XI əsrə qədər atəşpərəst türklər istər Ön Asiyada, istərsə də Qafqazda başdan-başa islam dinini qəbul etmişdilər. Tarixin bu çağlarında Qafqazda atəşpərəstlikdən başqa sözlə, bütperəstlikdən danışmağa dəyməz.

İkinci, əgər Svetisxoveli monastırının inşa tarixini qəbul etsək, deməli, Yerusəlimdən xristian əhali həmin dövrdə zaman-aman Mesxet əyalətlərinə, rəvayətlərdə «Maq» adlandırılan Türk tayfalarının yeni müsəlman nəslinin arasına gəlmişlər və orada məskunlaşmışlar. Deməli, gürcü müəlliflərinin indiki Mesxet şəhərinin qədim tarixi ilə əlaqədar iddialarının heç bir əsası yoxdur. Biz yuxarıda dəlillərin dili ilə söylədik ki, ən qədim dövrdən Pont dənizinin cənubunadək gürcü mifoloji ədəbiyyatında «Maq» adı ilə ümumiləşdirilən atəşpərəst türklər yaşamışlar. «Mesxet-1» və «Armazi qalası» arxeologiyasının aşkarladığı zəngin maddi-mədəniyyət də bunu sübut edir. Bundan başqa, 1940-cı ildə Gürcü arxeoloqlarının (Bax: Gürcü tarixi öçerkləri, c.1 Tiflis, 1989, s.316) «Armazi akropolundan» aşkarladığı Aramey («Avesta») yazısı, habelə dünya şöhrətli mütəxəssis alim V.B. Xenniqin (ətraflı bax: İqrar Əliyev. Atarpatenanın tarixi öçerkləri. Bakı, 1989, s 29) Mesxetdən tapılmış m.s. II əsrə aid olan Aramey yazısının Maday mətni olduğunu söyləməsi onları dəlillərin növbəli nümunəsi olaraq şahidlik edir ki, Yerusəlimdən Gürcü yəhudiləri – lazları, prineyli iverləri qədim Kolxida ərazilərinə gətirib yerləşdirənədək həmin regiondan xeyli aralıda olan Mesxetdə yerli əhali – qədim Türk tayfaları əcdad ocağı yandırmışlar. (Ətraflı bax: Gürcü tarixi öçerkləri. s.2 Tiflis, 1988, s 43-46).

³ Cvari (xrest/krest) monastırı Yerusəlimdə inşa edilmişdi. (M.Vaçnadze, V.Quruli, M.Baxtadze. Gürcüstan tarixi, VIII sinif üçün dərslik, Tbilisi, 2002, s.31). Bu gün «Gürcü» adlanan Yerusəlim xristian əhalisi gəlib Qafqaza yerləşəndən sonra onlar müsəlmanlaşmış yerli Türk əhalisinin baba mə'bədini – Atəşgah binasını Yerusəlimdəki «Cvari» monastırının adı ilə «gürcüləşdirmişlər».

suriya torpaqlarında yerləşdirilməsinə inanmalıyıq. Roma imperatoru Konstantinə gəldikdə, nə üçün (ikinci fikir sahibləri İver əsirlərini onun adına bağlayırlar) əsirlərin onun adını daşıyan Konstantinopolda, yaxud Romanın Ön Asiyada olan başqa işğal ərazilərində, o cümlədən, Ərəb çöllərində və Kiçik Asiyada yox, məhz Qafqazda yerləşdirdiklərini söyləyən müəlliflərin dəlilsiz – sübutsuz iddialarına inanmalıyıq? Gəlin inanaq. O zaman Gürcü babalarının Şərq tarixinin Konstantinin (306-337) tarixi ilə başladığına da inanmalıyıq. Lakin ədalət və taxilik naminə elmə mə'lum olan maddi şahidlərə söykənməliyik. Belə ki, Yerusəlim və onun ətrafında aparılan arxeoloji işlər və kilsə tarixi iverli əsirlərin yeni ilk məskəninin Qafqazdan uzaq olduğunu təsdiq edir.

Bəşəriyyət insan tarixinin elə bir mərhələsinə çatmışdır ki, nəhayət Azərbaycan türklərinə məxsus qədim Ön Qafqaz torpaqlarını babaları qərbi avropalı olan erməni və Gürcü xalqları arasında ata malı kimi bölüşdürüldüyü və həmin torpaqlar hesabına keçmiş Sovetlər birliyi tərkibində əraziyə görə yerli xalqla bərabər tam milli hüquqa malik respublikalar təşkil olunduğu səmimi etiraf edilməlidir. Biz həmin əcdad torpaqlarımızın gəlmələrdən azad edilməsi üçün nə dünən, nə bu gün hər hansı bir şəkildə hərəkət etməmişik, nə də gələcəkdə onlardan torpaq iddia etməkdə maraqlı da deyilik. Lakin «gəmidə oturub, gəmiçi ilə dava etmək» də kişi işi deyil!

Qonşularımızın, xüsusən ermənilərin «nikbin faciələri» ondadır ki, aralarında qoyulmuş inzibati hüdudlara baxmayaraq, onlar bizim qədim torpaqlarımızın üstündə «mənim-sənin» iddiası ilə qanlı düşmənçiliyi bu günə qədər davam etdirirlər. Azərbaycan türklərinə və gürcülərə qarşı bu silahlı düşmənçiliyin səbəbkarı ermənilərdir.

Hər iki gəlme xalq özünü Qafqazın yerli-köklü əhalisi hesab edir. Maraqlı odur ki, bu məsələdə ermənilər özlərini daha «imtiyazlı» aparırlar. Hər iki gələri əhaliyə mənsub olan keşiş və tarixçilərin özləri «Bibliya»da «doğulub-törəyən» əcdadlarının (Hayos və Kartlos) «qonşu ölkələrə», başqa sözlə, Qafqaza doğru əfsanəvi yürüşlərinin başlanğıcını Ön Asyanın qərb əyalətləri ilə bağlayırlar. Hətta hər iki xalq Orta əsrlər dövrü inanc gətirdikləri yeni dini-xristianlığı Qafqazla deyil, Kiçik Asiya ərazilərində olan qədim Kappadokiya ilə bağlayırlar. Erməni və Gürcü keşişləri və tarixçiləri büt-pərəstlik dövrü babalarının hansı etnoallahlara mənsub olmaları barədə susurlar. Bu da əsasız deyildir. Çünki cəmiyyət hadisələrində heç bir yeri olmayan, tarixin nəzərlərindən kənar qalan erməni və gürcü babaları etnomifoloji tarix yarada bilməzdilər. Elə buna görə də hər iki xalqın tarixçiləri «Avesta» tanrı panteonuna məxsus olan tanrıların siyahısını redaktə edərək «özləşdirmişlər». Bu baxımdan «erməni mifologiyası» ilə əlaqədar araşdırmalar aparıldı. İndi də gürcü keşiş və tarixçilərinin «Avesta» tanrıları ilə bağlı olan fikirlərini davam etdirək.

Gürcü tarixçisi B.S.Esadze «Gürcüstan salnaməsi»ndə¹ yazır ki, Zərdüştilik hələ m.ö.Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında geniş yayılmışdır².

Tarixçi qədim Mesxetdən danışarkən fikrinin davamı olaraq yazır: «... Arsaklılar sülaləsi hakimiyyətə gəldi, Maqların dini möhkəmləndirildi».

Söhbət «Avesta»nın siyasi-mə'nəvi hakimiyyətindən gedir. Bu tarixi həqiqət bir daha sübut edir ki, Arsaklı səltənətinə mənsub Maarifçi Qriqorini «erməni xristianlığının banisi», III Tridat başda olmaqla Arsaklı çarlarını xristian kimi qələmə verən müəlliflər tam əsassızdırlar.

Bu baxımdan kilsə ədəbiyyatında etnomənsubiyyətə Arsaklı nəslindən hesab edilən Gürcü çarı (tarixdə nə «Gürcü» anlayışı olmuşdu, nə də «Gürcü çarı») I Farnavaz (Farnaoz) barədə verilən xəbər maraqlıdır.

«Kartlis Tsxovreba»da yazılır: «Farnavaz öz şərəfinə böyük Armazi bütünü yaradır və onu Kartlinin («Mesxet şəhərindən 7 verst kənarında yerləşən» rəvayət dağı nəzərdə tutulur – Ə.T.) zirvəsinə qaldırır və orada yerləşdirir. Həmin gündən Kartli zirvəsi Armazinin adını daşıyır».³

Bu kilsə rəvayəti ondan xəbər verir ki, Maqların başçısı olan çar «Armazi qalası» kimi möhtəşəm abidənin nişanəsində yerli Maq əhalisinin və onların Müqəddəs Kitabı «Avesta»nın tarixini Böyük Qafqazın başlanğıcında əbədləşdirmişdi.

Yuxarıdakı rəvayətdə də xəbər verilir ki, Nino Kappatokiyadan Mesxetə gəlir, guya «...çarıçanı və Maqların başçısını (yə'ni Maq/Mar/Maday tayfalarının çarı – Ə.T.) sağalmaz xəstəlikdən xilas etdi».⁴

Erməni kilsəsi Part imperiyasının Kiçik Asiya və Ön Qafqaz tarixini «armyan Arşakileri» adı ilə «erməniləşdirməyə» çalışdığı kimi, eyni yolla da Gürcü kilsəsi gedir.

Ermənilərdə Arsak nəslindən olan Vaxarşak, gürcülərdə eyni nəslin nümayəndəsi «Gürcü çarı» I Farnavaz «Arşaki dövlətinin» banisi hesab edilir. Araşdırma zamanı mə'lum oldu ki, Vaxarşak anonimdir, tarix belə bir şəxsiyyəti tanımır və erməni müəlliflərinin də onunla əlaqədar bütün iddiaları əsassızdır.

Gürcü tarixçisi Otar Lordkipanidze də «Kartlis Tsxovreba»da keşiş müəlliflərin «Gürcü çarı» kimi təqdim etdiyi Farnavaz barədə eyni fikirdədir. O, yazır: Gürcü «Çar nəslinin banisi kimi təqdim edilən Farnavazın tarixi şəxsiyyət olmadığına heç bir şübhə ola bilməz».⁵

Deməli, Gürcü kilsəsi birinci rəvayətdə nişan verilən «Maq nəslindən olan» çarı Farnavaz adlı «Gürcü çarı» ilə, qədim və tarixi Mesxet şəhər-dövlətini əfsanəvi Kartlosun mifik şəxsiyyətilə uydurulmuş Kartli «ölkə»

¹ B.S.Esadze. Gürcüstan salnaməsi, buraxılış -1 (1613-1913) (Gürcüstan 12 sentyabr 1801-ci ildən I Aleksandrın dövründə Rus imperiyası tərəfindən işğal edilmişdir) - bax: Tiflis Mərkəzi Dövlət kitabxanası, şifrə: R 1229 5.

² Mənbədə qeyd edilmiş bu tarixi həqiqət Qafqaz Oğuz Albaniyasının qərbdən qədim Pond dənizinə, şərqdən Alban dənizinə dirənən siyasi – inzibati coğrafi hüdudları arasında m.ö. mövcud olmuş Zərdüşti inancın geniş arealını təsdiq edir.

³ Kartlis tsxovreba, c.1, Tiflis, 1955, s.25.

⁴ Gürcü tarixi oçerkləri, c.2, Tiflis, 1988, s.45.

⁵ Qədim Gürcüstanın irsi. Tbl., 1989, s.324.

adı ilə əvəz edir və Qafqaz Oğuz Albaniyasının tarixi ərazilərinin bir hissəsini Yerüselimdə ayrıca xalq olaraq ilk təşəkkül tapmış və oradan xristian dini ilə gəlib Qafqazda məskunlaşmış atalarının ünvanına yazır.

Başqa Gürcü mənbələri də qədim Mesxet ölkəsinin «Avesta»nın mə'nəvi və siyasi qanunları əsasında idarə edən Arsaklı və Sasani çarlarının hakimiyyəti altında olduğunu təsdiq edir. Bu baxımdan «Kartlis Tsxovəreba»da verilmiş rəvayətdən bir epizodun məzmununu burada xatırlamaq kifayət edər.

Rəvayətdə xəbər verilir ki, çar Asparuqun ölümündən sonra Kartlidə¹ Arsaklı sülaləsinin hakimiyyəti başa çatır. Asparuq çar Farnavazın nəslindən olan son nümayəndə idi.

Rəvayətə görə, bundan sonra Kartli (Mesxet-Ə.T.) ə'yanları Sasani şahı Ərdəşirdən (224-241) xahiş edirlər ki, o, öz oğlunu onlara şah tə'yin etsin.

Sasani şahı guya ə'yanların xahişini yerinə yetirir və yeddi yaşlı oğlu Mehranı Kartli taxt-tacına şah tə'yin edir.

Gürcü tarix ədəbiyyatında Pers-Sasani sülaləsindən olan Mesxet çarı Mehranın adı Gürcü etnolingvistikasına uyğunlaşdırılaraq «Mirian» şəklinə salınır, Sasani səltənətinin Mesxet dövrü, əsassız olaraq, Kartli adı ilə nişan verilir və bununla da «Maq» adı altında ümumiləşdirilmiş yerli Türk əhalisinin tarixi, ancaq və ancaq kilsənin dini əfsanə kitablarının² səhifələrində «bölüşdürülmüş» «özgə ölkəsinə» - Qafqaza «gətirilmiş» əfsanəvi Kartosun «tarixinə» çevrilir. Ermənilər kimi, Gürcü tarixçiləri də qədim yerli Türk əhalisinin əfsanələşdirilmiş tarixini Gürcü xalqının «tarixi» kimi qələmə alırlar.

A.M.Apakidze «Müqəddəs Ninonun həyatı» sənəməsində çar Mehranın Mesxetdə təşkil etdiyi Armaziyə həsr edilmiş el şənliyinin bir məqamını xatırladır.

Bayram təntənəsi ilə bəzədilmiş küçələrə gül-çiçəklə axışan, səhnələşdirilmiş mərasim epizodları ilə çıxış edən xalq kütləsi şən səslərlə dalğa-dalğa şəhərin mərkəzi meydanına daxil olur. Şənliyə əvvəlcə çariça qoşulur, xalq gur səslə çara tə'riflər deyir. Bundan sonra çar Mirian (Pers vəliəhdı Mehran) kütləyə qoşulur.

Salnaməçi yazır: « Bu mənərdən heyrətlənmiş müqəddəs Ninoya xəbər verdilər ki, allahlar allahı Armazi çağırır və ondan başqa digər mə'bud yoxdur».

Müqəddəs Nino Armaziyə baxmağa getdi: «çöllər gül-çiçəklə doluğu kimi, dağlarda da bayraqlar və adamlar saysız idi».³

Araşdırmaya cəlb etdiyimiz istər şifahi, istərsə də yazılı maddi-mədəniyyət nümunələri şahidlik edirlər ki, «Mesxet» ölkə əhalisini (rəvayətdə onların çarına «Maqların başçısı» deyilir) Azərbaycan türklərinin (bu xalqın əcdadlarından olan Maq tayfaları Atarpatenanın Gənzək əyalətində Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın şərəfinə ucaltdıqları dünya tarixində ilk

Akademiya olan «Atəşgah»ın banisidirlər) etnomənşəindən və etnodinindən ayırmaq qə'tiyyən mümkün deyildir.

Bu həqiqətin tarixən təsdiqi baxımından gürcü keşişi Leonti Mrovelidən gətirəcəyimiz bir epizod olduqca gərəklidir. O, yazır ki, Makedoniyalı Aleksandr Mesxet şəhərinin qala divarlarını bünövrəyə qədər darmadağın etdi, yalnız Kartli dağına yaxın dörd qala qaldı. Baş qalada Armazinin mə'bədi¹ var.

Bəs, düşmənin yerlə yeksan etdiyi bu qala divarlarının me'marı kim olmuşdur?

Suala L.Mroveli belə cavab verir: «Əhəng üzərində Ar(da)mazi qalasının divarını Kürədək tikən Adardır və o Armazi qolunu düz Kürədək çəpərlədi».²

Bu, Gürcü kilsə rəvayətində adı çəkilən Adar kimdir?

Qədim Azərbaycan türklərinin mifologiyasına görə, Adar,³ başqa sözlə, Atar tayfanın həm başçısı, həm də onun qayğısına qalan, odu sönməyə qoymayan və yerdə Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın nümayəndəsi olan mifoloji şəxsiyyətdir. Ulu babalarımızın mifoloji varlıqdan aldıkları atəş nuru zaman zaman onların idrakına bir aydınlıq gətirdikcə, həmin ilahi anlam – «Atar» kəlamı məişətdə ailə başçısına istinad edildikdən sonra «r» hərfi öz mifoloji funksiyasını itirir və beləliklə, ailənin qibləsinə çevrilən müqəddəs «Ata» sözü yaranmış olur. Təsədüfü deyildir ki, Atanı itirmiş ailəyə el arasında işarə ilə «onların ocağı söndü», yaxud «onların çırağı keçdi» mərasim ifadəsi «Adar-Atar» – ilahi Od qoruyucusu anlayışını bu gün də yaşadır.

Ötəri araşdırmadan aşkar oldu ki, Gürcü tarixçisi L.Mrovelinin nişan verdiyi Kür çayının sahilində ən qədim dövrdə inşa edilmiş « Ar (da) mazi qalası»nın baş me'marı gürcülərin əfsanəvi babası Kartlos deyil, «Atəşgah» mə'bədinin odunu, atəşini şəxsləndirən, məhz Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın (Ar(da) mazinin) atributu olan Adardır.

Bir daha izahata ehtiyac yoxdur ki, Gürcü tarix ədəbiyyatında Armazi (Ahura-Məzda) adı ilə əlaqədar haqqında söhbət gedən qalası, şəhəri, mə'bədi və s. hər şeyi öz adı ilə, öz milli mənsubiyyəti ilə nişan verməyin vaxtı artıq çatmışdır!

Gürcü arxeoloqlarının «Armazis-xevi» (Ahura-Məzda qalası) adlandırdıqları qazıntı sahəsindən kifayət sayda aşkarlıdıqları və bu gün Gürcüs-

¹ Kartli əfsanəvi Kartlosun adı ilə uyduurulmuş əsası, binövrəsi torpaqda olmayan rəvayət şəhəridir. Tarixin ayrı-ayrı zaman kəsiyində Maday/Maq, Əhəməni, Arsaklı və Sasani sülalələrindən olan şəxslər «Mesxet» şəhər-dövlətində hakim olmuşlar.

² Kartlis Tsxovreba, c.1. Tiflis, 1955, s55.

³ Gürcü tarixi qerçkləri (Gürcüstan qədim dövrlərdən m.s. IV əsrədək) c. 1, s 402

¹ Söhbət bu gün Mesxetdə xristian monastırı kimi fəaliyyət göstərən «Svetisxoveli»nin XI əsrdə inşa edildiyi həyətdə yerli Zərdüşti əhalinin qədim mə'bədindən gedir. Mə'bədin giriş qapılarının sağ və sol tərəfində Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın on rəmzindən biri olan mə'bəd mühafizi Müqəddəs Buğa kəllə bareli bu səcdagahın Atəşgəh olduğunu təsdiq edir.

² L.Mroveli. Ninonun həyatı, s. 25; əlavə bax: «Mesxet»-(Armazis-xevi) arxeologiyası. «Tiflis 1958, s.8

³ «Avesta»da Adar (Adər), başqa şəkildə Atar Odu /Atəşi şəxsləndirən və Ahura-Məzdanı rəmzləşdirən obrazdır. Məsələyə bu mövqedən yanaşdıqda « Adar-patakan» (Adar-ölkəsi), Atarpatakani (Atar ölkəsi) anlamları «Odlar ölkəsi» mə'nasında «Azərbaycan» sözünü «Avesta»nın ana mayasına bağlayır. Ölkə adımızın üç (Azər-bay-can) Zərdüşti fəlsəfi-mə'nəvi anlayışdan yaranması da bunu sübut edir. Ətraflı bax: Əjdər Tağıoğlu. Hüseyin Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ən'ənesi, I fəsil.

tan Dövlət Muzeyində mühafizə edilən zəngin xəzinənin (qədim Türk mədəniyyət xəzinəsi hesabına xüsusi «qızıl fondu» yaradılıb) hər bir nümunəsi, xüsusən üzərlərində Aramey yazısı («Avesta» yazısı-V.B.Xenniç) olan maddi-mədəniyyət Qafqaz Türk tayfalarının qədim keçmişindən «gəlmiş» canlı şahidlərdir.

Biz qarşıda gətirəcəyimiz bir neçə nümunə inkaredilməz həqiqətə çevriləcək və «Armazis-xevi» adı altında qazılan arxeoloji sahədə qədim abadlıqlar salan yerli əhalinin «Atəşgahda» doğulan, «Atəşgahda» yaşa dolan, «Avesta» dili ilə danışan, «Avesta» qanunları ilə yaşayan qohum Türk tayfalarının yaratdıqları vahid mə'nəvi, mədəni və dövlətçilik tarixini təsdiq etmiş olacaqdır.

Bu, Türk tayfalarının m.ö. minilliklərinə şahidlik edən təkzibedilməz Qafqaz tarixidir. Lakin ermənilər kimi, gürcü arxeoloqları da bu qədim tarixi bayağı şəkilə salmağa, həqiqəti saxtalaşdırmağa və bu yolla da başqa xalqa aid olan baba tarixini «gürcüləşdirməyə» çalışırlar. Məsələn, «Mtsxeta-1 (Armazis-xevi)» arxeologiyasını tədqiq edən Gürcü arxeoloqları problemə nəticə olaraq yazırlar: «Armazis-xevi, Armazi (hər də «Kartli» adlandırılır) kəndi, Armazi qalası və Armazi monastırı dəfələrlə XII əsrdən XVIII əsrdək Gürcü feodal epoxasının yazılı sənədlərində xatırlanır».¹

Gürcü tarixçilərini başa düşmək olmur ki, bir tərəfdən onlar «Armazis-xevi»nin tarixini qədimlərə atırlar, o biri tərəfdən həmin qalanın XII-XVIII əsr yazılı sənədlərində xatırlandığını söyləyirlər. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Ancaq Gürcü tarixçilərinin gəldiyi nəticəyə digər tərəfdən yanaşdıqda problemə anlaşılmaqlıq gətirildiyi daha aşkar görsənir. Məsələn, burada «Armazis qalası» ilə, «Armazis kəndi» iki insan məskəni kimi adları ayrı-ayrılıqda çəkilir. Mə'lum olmur ki, müəlliflər Zərdüştü tanrının adını daşıyan bu iki insan məskəni arasında hansı fərqli və oxşar cəhətləri görürlər.

İkincisi, «Armazi kəndi»nin XII-XVIII əsrlərdə «hər də «Kartli» adlandırılması» fikri Gürcü müəlliflərinin iddia və məqsəd ziddiyyəti kimi özünü qabarıq göstərir. Əslində bu ziddiyyətlərdən yaranan həqiqət «Kartlos»un uydurma Qafqaz «tarixinə» bir aydınlıq gətirmiş olur. Mə'lum olur ki, rəvayət hadisəsində əfsanəvi Kartlosun adı ilə Gürcü tarix ədəbiyyatında «Kartli» namında nişan verilən dağı həm «Armazis-xevi»dən, həm də Mesxet şəhər-dövlətindən çox uzaq məsafədə yerləşdirən keşiş babalarından daha da irəli gedən onların alim varisləri, həmin dağın əfsanəvi adı ilə qədim Mesxetin və ona bu gün yaxın-uzaq olan Gürcü Respublikasının Qara dəniz istiqamətindəki bütün şəhər, əyalət və kəndlərinin xəritəsi üzərində iri hərflərlə «qədim Kartli» yazırlar.

Bu məsələyə bir qədər də aydınlıq gətirmək üçün «Mesxet-1» («Armazis-xevi») arxeologiyasında Gürcü tarixçilərinin gəldikləri başqa bir fikrə də öz münasibətimizi bildirik.

Xatırladaq ki, arxeoloqlar bir tərəfdən m.ö. III minilliyin sonlarında yüksək mədəniyyətli bir ölkə kimi təqdim etdikləri qədim Mesxet şəhərinin və onun ətrafının relyef xəritəsində (tərtibçi N.K. Qambaşidze) Mesxetin Araçvi çayının Kürə töküldüyü vadidə yerləşdiyini təsdiq edirlərsə, «Armazis-xevi» qazıntı sahəsini ondan tamamilə ayrı məskəndə - Kür çayının sağ sahilindən xeyli aralı bir ərazidə lokalizə edir və həm də, əsassız olaraq, qədim «Armazis-xevi» və Mesxet abadlıqlarını eyni insan məskəni kimi qələmə verirlər, onların üzərində «Kartli çarlığı» yazırlar.

«Mesxet-1 (Armazis-xevi)» ekspedisiyasının 1937-1946-cı illərdə apardığı qazıntı zamanı aşkarlanmış zəngin mədəniyyətə Gürcü arxeoloqları yerli əhalinin etnotarixi baxımından deyil, vaxtı ilə Yerusəlimdən Qafqaza gəlmiş, yaxud gətirilmiş kiçik «curci icmasının» adı altında öz xalqına «Gürcü tarixi» yazmaq mövqeyindən yanaşırlar. Ancaq onlar heç cür anlamaq istəmirlər ki, xristianlıq dövrü uydurulmuş əfsanədən gələn Kartlos nəslinə də, iverlər də, «curci» adlandırdıqları Fələstin yəhudi icması da, özlərinin yazdıqlarına görə, Qafqaza insan tarixinin ayrı-ayrı dövrlərində gəlmişlər və indiki Abxaz xalqının Qara dəniz sahillərində yaşamış babalarının torpağında ilkin məskən salmışlar.

Araşdırma boyu gətirdiyimiz dəlillər aşkarca göstərir ki, ermənilər kimi, gürcülər də Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş bir budağın-Qafqaz Oğuz tayfalarının ən qədim mə'nəviyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixini «Gürcü tarixi» adında yazarkən özləri-özlərini təkzib etdiklərinə heç cür əhəmiyyət belə vermirlər.

Yuxarıda dediklərimizdən tam aydın oldu ki, Gürcü xalqının tarixini iki epizod üzərə («Bibliya»nın Gürcü variantından gələn Kartlos nəsil şəcərəsi və Priney yarımadasından istər - Navuxodonosor, istərsə də Böyük Konstantin tərəfindən əsir götürülmüş, istər Fələstin torpaqlarında, istərsə də Kolxidadan yuxarı ərazilərdə yaradılmış qərbli iverlərin əsir tarixi) Qafqazla əlaqələndirən kilsə keşiş ədəbiyyatına, rəvayət və əfsanələrə söykənən Gürcü tarixçilərinin özləri erməni həmkarları kimi, ziddiyyətlər arasından xilas olub, bu güne qədər elmi tarixin təsdiq edəcəyi ümumi, vahid bir konsepsiyaya gələ bilməmişlər.

Ancaq ermənilər kimi, Gürcü tarixçiləri də XVIII əsrin sonundan başlayaraq, XXI əsrin astanasına qədər, Rus imperatorluğunun isti hamiliyi altında Qafqazın qədim yerli Türk tayfalarının mə'nəvi, mədəni və dövlətçilik tarixinə çox sərbəst yanaşmışlar, Türk torpağının sinəsini didim-didim didərək, əsrlərin zülmət çökmüş zindanından çıxardıqları «şahidləri» öz xeyirlərinə, öz dillərində «danışdırmışlar».

Bir dəfə yadda saxlamaq lazımdır ki, bəşər tarixi yeni eraya qədəm basmışdır. Mə'lum ölkələrin tarixçiləri mənsub olduqları xalqların tarixinə maddi sübut olaraq «şahid» qismində muzeylərdə saxlanan zəngin arxeoloji mədəniyyətə tarix və tarixilik baxımından yanaşsalar, hər «şahidi» «doğulduğunu» tarixin və mənsub olduğu etnosun dilində «dindirsələr», hər şeyi öz adı ilə çağırırsalar gələcək nəsillərimiz arasında anlaşılmaqlığa son qoymuş olurlar.

¹ Mtsxeta-1 (Armazis-xevi)- arxeoloji araşdırmaların nəticələri (A.M.Apakidze, Q.F.Qobeçşvili, A.N.Kalandadze, Q.A.Lomtadidze) 1937-1946-cı illərdə «Armazis-xevi» qazıntısından aşkarlanmış arxeoloji abidələr, Tiflis, 1958, s.8.

Gürcü xalqının qədim tarixini öyrənmək məqsədilə Gürcüstan Elmlər Akademiyasının təşkil etdiyi «Mesxet-1» («Armazis-xevi») adlı arxeoloji ekspedisiyası Mesxet şəhərində və ona yaxın olan ərazilərdə 1937-1946-cı illərdə geniş qazıntı işləri aparmışdı. Arxeologiyanın nəticələri 1958-ci ildə Tiflisdə nəşr edilmişdi. Bu haqda yuxarıda söyləndi.

Gürcü arxeoloqları aşkarlanmış maddi-mədəniyyətin nəticələrini öz babalarının adına çıxaraq, o fikrə gəlmişlər ki, Mesxet və onun ətraf ərazilərində əhali m.ö. III minilliyin¹ sonlarında tam oturaq halda yaşamış, əkinçiliklə məşğul olmuşdu. M.ö. II-I minilliklərdə Mesxetdə əhalinin sayı daha artmış və inkişaf etmişdir.

Gürcü tarixçisi akademik S.N. Canaşia Mesxet tarixinin öyrənilməsinin əhəmiyyətini mənsub olduğu xalqın həyat məsələsi hesab edir.²

O, nəinki «Mesxet-1» arxeoloji sahəsindən, eyni zamanda, həmin sahəyə heç cür aid olmayan, yaxun-uzaq ərazilərdə yerləşən ayrı-ayrı qazıntı sahələrindən aşkarlanmış bütün tapıntıları qədim «Mesxet» - «Gürcü tarixi»nə yazır. Ancaq problem ətrafında istinad etdiyimiz mənbələr və təkzibedilməz dəlillər sübut edir ki, Gürcü keşiş müəlliflərinin və onların tarixçi varislərinin bütün ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, adı gedən ərazilərdən aşkarlanmış ümumən arxeoloji tapıntılar «Armazi» adlandırdıqları Tanrıya bağlı Oda, Atəşə sitayiş edən əhalinin yalnız məişətini və yaşayış tərzini deyil, habelə onların «Aramey yazılı» («Avesta» yazılı – Xennik və b.), başqa sözlə, «Armazi yazılı» vahid dövlət quruluşuna malik olduqlarını təsdiq edir və bununla da yerli Türk əhalisinin qədim tarixinə şahid dururlar. Elə buna görə də ermənilər kimi (Hayos əfsanəsinə istinadən «Qərbi Armeniya» adı ilə Türkiyə Respublikasına, «Şərqi Armeniya» deyəndə Azərbaycan türklərinin Qafqaz ərazilərinə qarşı ən'ənəvi xəstə torpaq iddiaları), gürcülər də (əfsanəvi Kartlosun törəmələri olaraq Kiçik Asiyada «Qərbi Gürcü dövləti», Qafqazda «Şərqi Gürcü dövləti» iddiasındadırlar) əhalisinin oturaq həyatını m.ö. III minilliyə aid etdikləri Zərdüşti Tanrıya, Zərdüşti mə'bədə inanc gətirən, işlərini «Avesta» yazısı (Gürcü tarixçiləri «Aramey yazısı», yaxud «Armazi yazısı» deyirlər) ilə apararı, «Avesta» qanunları ilə ölkəni idarə edən çarı da, yerli əhalisi də Maqlardan ibarət olan vahid dövlət quruluşuna malik Mesxet şəhər - dövlətini açıq-aşkar danırırlar, sadəcə mərkəzi Mesxet şəhəri olmaqla m.ö. III minilliyin tanımadığı Qafqazda uydurma «Şərqi Gürcü dövləti» «yaradırlar».

Maraqlı cəhət odur ki, Gürcü arxeoloqlarının haqqında söhbət gedən qədim insan məskənindən Zərdüşti əhaliyə məxsus aşkarlanmış mə'nəvi,

¹ Qafqaz tarixinin bu çağını Gürcü babalarının adı ilə bağlamaq fantastik uydurmadan başqa bir şey deyildir. Çünki onların prineyli babalarını Ön Asiyaya gətirmiş nəinki Roma imperatoru Böyük Konstantin, hətta Babil çarı II Navuxodonosor neçə minilliklər sonralar dünyaya gəlmişlər.

² S.N. Canaşia. «Mtsxeta-Gürcüstanın qədim mərkəzidir». Mart 1941-ci ildə Gürcüstan SSR Elmlər Akademiyasının I sessiyasındakı məruzəsinin stenoqramı. bax: "Mesxet-1" («Armazis-xevi»), «Ön söz».

mədəni və dövlətçilik tarixini, ümum nəticədə «Avesta» əhli olan Maq tayfalarının adına yazmaq əvəzinə, onu İuda dininin xristian qanadına mənsub olan, Yerusəlimdən Kolxida ərazisinə gələn və Qafqaz tarixinin lap son çağlarında «Gürcü» adını qəbul edən kiçik bir yəhudi icmasının tarixi kimi qələmə vermələri açıq heyrət doğurur.

Bir həqiqəti də unutmamaq olmaz ki, keçmiş Sovetlər Birliyi dövründə, xüsusən Türk xalqlarına qarşı ölüm və fəlakət illəri olan Stalin-Mikoyan epoxasında istər Gürcü, istərsə də erməni müəllifləri Kremlin nəhəng qartalının qanadları (biri sağda, o biri solda) üzərində açıq mavi səmadan Qafqaz Oğuz Albaniyasının xəritəsinə yeni siyasi baxışla nəzər yetirməkdə, Yaxın Şərqi kilsəsində yaranmış ən'ənəvi arzuların həyata keçirilməsi üçün məqsədyönlü ideoloji planlar hazırlamaqda sərbəst idilər. Bu baxımdan da «Mesxet» və «Armazis qalası»ndan tapılmış Türk tayfalarının zəngin mədəniyyət və dövlətçilik xəzinəsi tarixin tanımadığı «Gürcü tayfası»nın?! adına çıxılır. Beləliklə, özü mənşəcə yəhudi cürçülərə mənsub olan Kremlin nəhəng qartalının şərəfinə «Gürcü tayfası» mifi yaradılır və bununla da Respublikanın adı tarixdə eponimi olmayan uydurma tayfa adı ilə «Gürcüstan», yəni «gürcü ölkəsi» adlandırılır. Kremlin odlu buxovundan azad olandan sonra ərazinin «Georgiya» adlandırılması və aşkarlanmış arxeoloji mədəniyyət, habelə yerüstü abidələr canlı tarix olaraq sübut edirlər ki, ermənilər kimi, gürcü tarixçiləri də babalarının gəlib yerləşdikləri məskəni ötən əsrlərdən bəri gah «Kartli», gah «İberiya», gah «Georgiya», gah da «qədim Gürcüstan» adıyla qələmə versələr də, Qafqaz Oğuz Albaniyasının siyasi ərazisini və inzibati coğrafiyasını əbədi dana bilməzdilər. Lakin həm gürcülərin, həm də ermənilərin ideoloji təxribat maşınları bu gün də susmamışlar, sabah da susmayacaqlar. Bu baxımdan yerli əhalinin etnik mənsubiyyətini bildirən üzərlərində Zərdüşti inanc rəmzlərini, Türk tayfa damğalarını tarixin canlı şahidinə çevirən zəngin maddi mədəniyyətə gürcü tarixçisinin münasibəti maraqlıdır: «...Bu nəhəng faktiki material bizim Gürcü tayfalarında dövlət həyatının yaranması və inkişafı ilə bağlı təsəvvürlərimizin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına imkan verir. Bu, bizə indikindən daha aydın şəkildə bu tayfaların sosial-iqtisadi inkişafının, mədəni səviyyəsinin mənzərəsini, ən azı eramızdan əvvəl III minillikdən¹ başlayaraq qədim Gürcüstanın bu ərazisinin tarixini izləməyə imkan verir.»²

Biz yuxarıdakı fikirlərimizə nəticə baxımından «Mesxeta-1» arxeologiyasının zəngin nailiyyətlərini daim nümayiş etdirən Gürcüstan Dövlət Muzeyində «Qızıl fond» adlandırılan Şərqi salonunu bəzəyən bir neçə tapıntı haqqında danışmağı kifayət hesab edəcəyik.

¹ Xristian dini əfsanəsindən gələn Kartlosun nəvələri, habelə prineyli hərbi əsirlər olan iberlərin törəməsi hesab edilən indiki Gürcü xalqının m.ö. III minillikdə «qədim Gürcüstan» "dövlətdən" və onun "vilayətlərindən", eyni zamanda, «Gürcü tayfalarından» danışmaq sadəcə elmi məs'uliyətsiz boş söz-söhbət deyil, məqsədli şəkildə Ön Qafqaz Türk tayfalarının ərazilərinə sahib çıxmaqdır.

² «Mesxeta-1 (Armazis-xevi)», s. 7.

Xatırladaq ki, arxeoloqların aşkarladıkları zəngin akrapol dəfinəsi yerli əhalinin etnik mənsubiyyətini tarixin qan yaddaşına çevirən m.s. II-III əsrlərə aid edilən qəbirdən tapılmışdı. Biz bu xəzinə içərisində olan üç tapıntı ilə əlaqədar Gürcü tarixçilərinin gəldikləri nəticəyə öz münasibətimizi bildirəcəyik.

Birinci. Qiymətli daş üzərində yazı ilə dairəyə alınmış yarıdan canlandırılan kişi-qadın portreti haqqında.

Bəs, bu portretdə canlandırılmış kişi və qadın kimdir?

Tapıntılar ətrafında geniş araşdırmalar aparan arxeoloqlar portret üzərindəki yazının şifrəsini aşkarlamağı qarşıda dayanan bu suala tapılan cavab və həll etməyə çalışdıqları problemə zəruri və qiymətli açar hesab edirlər. Onlar geniş araşdırmadan sonra ümum fikrə gəlirlər. Bu haqda «Mesxet-1 (Armazis-xevi)» ekspedisiyasının 1958-ci ildə nəşr edilmiş ümumaraşdırma materiallarında yazılır: «...yazı bu şəkildə oxunmalıdır: ZEYAXHC ZOH MOY KARPAK, başqa sözlə «Zevax -mənim həyatım - Karpak.»¹

Müəllif yazır: «Mənim fikrimcə bu portretlər Karpak və Zevax adlı ər-arvada aiddir. Medalyon Zevaxın ölümündən sonra Karpaxın sifarişi ilə hazırlanmışdı».

Bəs, bu medalyon kimin qəbrindən tapılmışdı?

Müəllif qəbri «Asparuq» adlı bir şəxsə aid olduğunu yazır. Lakin həmin qəbirdən aşkarlanmış maddi-mədəniyyət nümunələrinin heç biri müəllifin «Asparuq» adında nişan verdiyi sahibə mənsub olduqlarına «şahid durmurlar.» İddianın təsdiqi üçün əlində heç bir əsası olmayan alim başqa bir həmkarının uydurmalarına söykənir. Əslində söykənmir «Karpak və Zevax» epizodu ilə əlaqədar saxtalaşdırılmış tarixi onun adına yazır: «S.Canaşianın fikrincə, Asparuq Zevaxın oğlu, Serapita isə qızıdır. Buna görə də oğulun öz boynunda valideynlərinin portretini gəzdirməsi ehtimalı onun mülahizələrinə uyğun gəlir».²

Əlbəttə, Gürcü arxeoloqunun e'tirafından məlum olur ki, S.Canaşianın fikri də hər hansı bir mö'təbər mənbəyə söykənmir. Elə buna görə də Gürcü tarixçisinin şəxsi mülahizələri aşkarlanmış mədəniyyətin etnomənşəbuyyətini və etnotarixini öyrənməyə kifayət qədər dolaşlıq gətirir. Ancaq buna baxmayaraq, biz şərti qəbul edək ki, S.Canaşia hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş elmi qaynaqlara söykənir. Bəs, buna necə inanaq ki, müəllifin yazdığına görə, üzərində valideynlərinin portretləri canlandırılmış qiymətli daş qadınlara məxsus ziynət əşyası olduğu halda, guya onu qızları Serapita deyil, oğlanları Asparuq boynunda gəzdirmiş?!

Əlbəttə, Gürcü tarixçisi Asparukla əlaqədar söylədiklərini təsdiq edəcək hər hansı bir dəlil-sübut gətirmir.

A.M.Apakidze də problemin həllində dəlilsiz-sübutsuzdur. Belə ki, valideynlərin yadigarı olan medalyonun qızın deyil, oğulun qəbrində olduğuna bizi inandırmağa çalışan müəllifin əlində yeganə dəlil həmin qəbirdən tapılmış vilayət hakiminə aid etdikləri üzük-möhürdür. A.M.Apakidze bu

arxeoloji tapıntıya istinadən problemi tam başqa bir istiqamətə yönəltməyə çalışır. O, yazır: «Birinci dəfn yeri Armazis-xevi eristavlarına (ə'yanlarına, vilayət başçılarına) aiddir. Çox güman ki, eristavi Kiçik Cavax da (Aspavrukun oğlu Cavax) burada dəfn edilmişdi. Çünki bu qəbrlər həm xarici görünüşləri ilə, həm də inventar tərkibinə görə fərqlənirlər.

Qəbirdən tapılmış qızıl üzük - möhürün qaşının daşı üzərində canlandırılmış kişi büstünün ətrafında neqativ Yunan yazısında «eristav Aspavruk» yazılmışdı».¹

Bəs, Aspavrukun (Asparuqun) oğlu Cavax kimdir? Bu sualın cavabı bir qədər sonra.

Gürcü tarixçiləri yuxarıda adları çəkilən «Karpak» və «Zevax» adlarının etnomənşəini də «kizah etməyə» çalışırlar. Onlar «Karpak» sözünə ağıla gəlməyən gah latın dilində «ciddi», «gözəl» mənasında işlədilmiş FOMOSA adı ilə, gah Samtavar qəbirələrinin birindən tapılmış heykəldə canlandırılmış inək və inək balası-buzov adı ilə analoji söz hesab etdikləri «Kovak» nami ilə qarşılaşdırırlarsa da, nəticədə onlar «Karpak» namının mənşəi haqqında «mə'lumatsız olduqlarını» e'tiraf edirlər.

Bəs Gürcü tarixçiləri «Karpak» namının mənşəi haqqında nə üçün mə'lumatsız olduğunu hündürdən bəyan edirlər? Onların «səmimi» görsənməyə çalışmaları, əlbəttə, səbəbsiz deyildir. Şübhəsiz, Gürcü tarixçiləri «Karpak» («Astiaq» əfsanəsində) adı ilə Herodotun «Tarix»indən tanışdırlar.²

Karpak kimdir?

Herodot xəbər verir ki, Maday imperiyasının son çarı Astiyaq öz yaxın qohumu, saray ə'yanı, ölkədə ən nüfuzlu sərkərdə, ordu başçısı Karpaxa oğul dağı çəkir. Bundan sonra Karpak düşmənidən intiqam almaq üçün Maday imperiyasının tərkibində olan kiçik Pers satraplığının hakimi, Astiyaqın qız nəvəsi Əhəməni Kirlə gizləndən ittifaqa girir, şəxsi düşmənçiliyə görə, mənsub olduğu tayfanın tarixinə qarşı xəyanət edir, qılıncı ilə Maday/Mar/Maq əhalisinin imperiya tarixinə son qoyur, bu günə qədər ana vətəni elmdə mübahisəli olan, gələri Əhəməni sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsinə səbəb olur.

Bundan sonra Karpax Türk tayfa birliyinin hakimiyyət varisi kimi, imperiyanın Fazis (indiki Rion) çayının şimal sahilində Kolxidayadək hüddüdlənən Ön Qafqazın qərb əyalətlərinin hakimi olur.

Astiaq ordusunun baş komandanı olmuş Karpaxın perslərin ilk səltənət dövründə də Ön Asiya və Qafqazda Maday İmperiyasının əvvəlki nüfuzunun qorunub saxlanması xüsusi xidmətləri olmuşdur. Məsələn, Lidiya çarı Krezinin³ 14 illik hakimiyyətinə 14 günlük mühasirədən sonra son qoyulmasında, Yerusəlimə və Ön Asiyanın başqa qərb əyalətlərinə olan zəfərlər dolu yürüşlər də Kir səltənətinə şöhrət gətirmişdir.

¹ A.M.Apakidze. Antik epoxada Gürcüstan mədəniyyəti. - Gürcüstan tarixi oçerkləri (Gürcüstan qədim dövrdən m.s. IV əsrdək), c. 1. Tiflis, 1989, s. 414.

² Ətraflı bax: Herodot. Tarix. Leningrad, 1972, s. 42-54.

³ Ətraflı bax: Şərq xalqları və yunanlar (alman dilindən İvan Vinqradovun tərcüməsi). M, 1887 s. 7-8, 73

¹ «Mesxeta-1» ("Armazis-xevi"), s.28-29.

² Yəne orada.

Karpağın ordusu Əhəmənilərin deyil, Madaylara məxsus ən'ənəvi doğma döyüş silahlarından istifadə edirdi.

«Mesxet-1» qazıntısı zamanı tapılmış haqqında söhbət gedən medalvon və Zərdüşti inancla bağlı əşyalar həmin ərazilərin Karpağın hakimiyyəti altında olduğunu bir daha təsdiq edir. Bu baxımdan rəvayətdə Mesxet çarının Maq nəslindən olmasını xəbər verilməsi də təsadüfi deyildir.

Medalyonun tapıldığı qəbirin sahibi Asparuq, görünür Karpağın oğludur, Əhəməni canişinidir.

Əlbəttə, Gürcü tarixçiləri yerli Qafqaz Türk tayfalarının üzərində ta Part Türk-İskit səltənətində 200 ildən artıq zaman ərzində ağalığ etmiş Pers-Əhəməni səltənətinin əsasını Kirlə birlikdə qoymuş Karpağın tarixi ilə tanışdırlar. Lakin onlar «Karpak» şəxs adının mənşəi ilə əlaqədar «mə'lumatsız» olduqlarını bəyan etməsəydilər, o zaman, Karpağın Maday/Mar/Maq tayfalarına mənsubiyyətindən, qüdrətli imperiyanın Maday və Əhəmənilər dövrü yüksək səlahiyyətə malik saray əyanı kimi, onun nəsil kökü ilə bağlı tarixi həqiqətləri də e'tiraf etməli idilər. Göründüyü kimi, erməni tarixçiləri kimi, Gürcü müəlliflərinə də Qafqaz tarixinə elmi kontekstdən yanaşmaq sərfəli deyildir. Çünki, bu tarixin sahibləri türklərdir.

İndi də Gürcü müəllifinin mətnə qədim Yunan transkripsiyası ilə yanaşaraq, Karpağın zövcəsinin adını «Zevax» şəkilində yazmasının əsil səbəbinə aydınlıq gətirməyə çalışsaq.

Gürcü tarixçisi «Zevax» adının digər mətnlərdə də işləndiyini yazır. O, Yunan mətnində ZEYAXHC şəkilində olan sözü «Zevax» acımı ilə oxuyur. Həmin ifadəni Aramey mətnində «Zeyvax» formasında açıqlayır. Lakin o, gürcü-rus nəşrindən götürülən «Zeyvax» sözünün Azərbaycan Türkü dilinə çevrilmə varinatında «Zeyvə» şəkilində yazılan və oxunan anlamın etnomənşəi barədə susmağa üstünlük verir.

Meydanda olan maddi sübutlar keçmiş tarixi bu qədər aydın şəkildə nişan verdiyi halda, bəs, nə üçün Gürcü müəllifləri həmin qadın adının mənşəini yerli əhalinin qan bir, dil bir, din bir ən yaxın can qardaşlarından birinin - Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş Zeyvə (Rus dilində «Zeyva(x)», Azərbaycan türkü dilində Zeyvə) namında olan güclü hərbi tayfa ittifaqı ilə bağlamaq istəyirlər?! Olmaya gürcü tarixçiləri Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarından – cənubdan ulu babamız Zərdüş Peyğəmbərin Vətəni cənnət-misal Urmiyədən başlayaraq, Şimaldan Ön Qafqaza, Qərbdən - indiki Türkiyə Respublikasından, Şərqdən Orta Asiya ölkələrində bütün Türk ellərində Zeyvə adında olan kənd, mahal və dağ adlarının qədim Zeyvə Türk tayfalarının geniş coğrafi arealının təkzibedilməz həqiqət olduğunu sübut edən bu tarixdən xəbərsizdirlər? Əlbəttə, yox!

«Zevax» anlamının müasir gürcülərin deyim tərzinə açıqdan-açığa uyğunlaşdıran müəllif həmin sözün «Cavaxi» tayfa adı ilə səsləndiyini və ondan törəndiyini yazır: «Belə bir ehtimal irəli sürülüb ki, «Zevax» nə Yunan, nə də Aramey yazılarında başqa transkripsiya ola bilməyən «Cava-

xi» tayfasının adından yaranmış Gürcü adına uyğundur. Bizim fikrimizcə, bu ehtimala heç nə mane olmur.»¹

Geniş təhlilə ehtiyac yoxdur. Müəllif «Zevax» - «Cavaxi» qarşılaşması ilə Priney yarımadasından hərbi qənimət olaraq sürülüb gətirilmiş babalarına ehtimalla «Qafqaz evi» uydurma «gürcü tarixi» «təşkil etməyə» çalışır. Onun sözündən belə çıxır ki, kilisə rəvayətində «Cavaxi» adlandırılan² uydurma «gürcü tayfası» haqqında söhbət gedən ərazilərin ən qədim əhalisi olmuşdur.

Əvvəla, üzərində portret həkk edilmiş daşda oyulmuş mətnin Yunan yazısında olduğunu iddia edən Gürcü tarixçisinə inanmırıq. Çünki necə inanasan ki, o, həmin mətnə nə Yunan, nə Aramey transkripsiyası ilə yanaşmağı rədd edir. Ona inanmaq üçün Gürcü Dövlət Muzeyində daim nümayiş etdirilən «Qızıl fondunda» şüşə arxasında mühafizə edilən həmin medalyonun (erməni və Gürcü arxeologiyası ilə əlaqədar Milli kitabxanada işlədiyim aylar ərzində dəfələrlə fonda baş çəksəm də, başqa tapıntılar kimi, medalyona da şüşə arxasından tamaşa etməkdən başqa heç bir şəraitim olmadı) orijinal yazısı ilə birlikdə surəti çıxarılır və kitabda aydın fotosu verilir.

İkincisi, bir qədər əvvəldə dedik ki, Gürcü tarixçilərinin özləri «Mesxet-1» («Armazis-xevi») arxeoloji sahəsindən tapılmış ayrı-ayrı tapıntıların üzərində olan yazıların hamısını «Aramey yazıları», yaxud «Armazi yazıları»³ hesab edirlər.

Əlbəttə, bu, təsadüfi tarixi hadisə deyildir. Herodot həmin ərazilərə işarə ilə xəbər verir ki, Marlar /Madalyar/Maqlar perslərin Qafqazda 19-cu inzibati dairəsində yaşayırdılar.⁴

Gürcü rəvayətində də «Mesxet» şəhər-dövlətinin çarına «Maqların başçısı» adı ilə edilən işarə bir tərəfdən Herodotu təsdiq edirsə, o biri tərəfdən ölkə əhalisinin etnik mənsubiyyətə Türk olduğuna şəhadət verir. Bu barədə yuxarıda danışmışıq.

L.Mrovelinin Makedoniyalı Aleksandrın yürüşü dövründə Kürün sol sahilində məskunlaşmış Buntürkləri, Kaspiləri, Kıpçaqları və onlara məxsus qala-şəhərləri xatırlanmasın da deyilənlərə əlavə etsək, «Qafqazın ilk

¹ Mesxeta-1 (Armazis-xevi), s. 29.

² Əvvəla, nə qədimdə, nə orta əsrlərdə «gürcü» anlayışı olmamışdı. İkincisi, yuxarıda dedik ki, «gürcü» anlamı Kolxida ərazilərinə Yerusəlimdən, özlərinin sözlərinə görə, «Cürci çayı»nın sahilindən gələn kiçik yəhudi icmasının adı ilə yaranmışdı. Müəllifin «Cürci» sözü nə bu günkü anlayışla yanaşması və yəhudi icmasının adına ayrı-ayrı adda qədim tayfalar, o cümlədən, rəvayətdən gələn «Cavaxi» tayfasını yazması zaman, məkə . və tarixilik baxımından da əsassızdır. Araşdırma boyu yeri gəldikcə gətirilən və əldə ediləcək dəlillər sübut edir ki, həmin torpaqlarda ta qədimdən Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş qohum tayfalar yaşamışlar. Gürcü SSR-in ərazilərindən yerli Türk əhalisi (Mesxeti-Ahıska eli) soyuq Sibirə sürgün edildiyi illərdə Mesxetdən bir qədər yuxarıda Kaspı şəhəri daxil olmaqla Oğuz Albaniyasının qərb ərazilərindən ələ keçməyən, gözdən yayınan yerli sakinlər daha sonra müxtəlif bəhanələrlə ya isti ocağından təkrar-təkrar didərgin salınmışlar, ya da gürcü pasportu ilə «gürcüləşdirilmişlər». Bu gün dövlət onlara «gürcü mesxetlər» etalonu yapışdırılmışdı.

³ Gürcü tarixçiləri də «Aramey yazıları»na «Armazi yazıları» deyərək həmin yazının «Avesta yazısı» (Xennik və b.) olduğunu qəbul edirlər.

⁴ Herodot. Tarix. M., 1888, s. 502.

antropoloji insanları türklər" in (İ.M.Seçenov) müxtəlif ad altında qonşuluqda yaşadıklarını və onların da qədimdən Od inancılı olduqlarını da qəbul etməliyik.¹

Bəs necə olur, bir ölkənin çarından rəyyətinədək, Tanrı mə'bədindən qab-qacağadək, ev və ziynət əşyalarının üzərində ata-baba totemlərini və tanrıları canlandıran rəsmlərdən yazıyadək hər şey «Avesta» ilə, Atəşgahla əlaqədar olur, yalnız haqqında söhbət gedən medalyon və onun üzərindəki yazı yunanlara, mətnə verilmiş qadın adı isə ancaq və ancaq çağdaş gürcülərə məxsus olur?! Bu tarix deyil, cəfəngiyatdır! Təsadüfi deyildir ki, Pliniy də Qafqaz türklərini Maday Türk nəslindən hesab edirdi.²

Bütün deyilənlər aşkarca sübut edir ki, qiymətli daş üzərindəki kişi-qadın portretlərini nişan verən şəxs adlarının mənşəi «Avesta»-nı yaradan əhaliyə mənsub olduğu kimi, şübhəsiz, medalyonda olan yazı da «Aramey yazısı», yaxud «Armazi yazısı» («Avesta») olmalıdır. Başqa sözlə, ayrı-ayrı tapıntıların üzərlərindəki mətnlər «Aramey yazısı»nda, yaxud «Armazi yazısı»nda olduğunu Gürcü tarixçilərinin özləri etiraf etdikləri halda, necə olur ki, təkə haqqında söhbət gedən mətnin «Yunan yazısında» olduğu qənaətinə gəlirlər?

Sualın cavabı aydındır: müəllif «Cavaxi» tayfasına gedən qaranlıq yola işığın Yunan mətnindən salınmasını özlərinə Aramey yazısından keçən yoldan daha sərfəli olduğunu başa düşürdü. Çünki ermənilər kimi, gürcülər də «Bibliya»-nı öz dillərinə çevirib, onu öz dillərində oxuyanaq Yerusəlimdə moizəni yunandilli xristian kilsəsində dinləmişlər. Bundan başqa, Qafqazda erməni və gürcülər üçün «Suriya», yaxud «Yunan» faktorunun deyil, Türk faktorunun təsdiqi qorxulu və təhlükəlidir!

Üçüncüsü, Zevax adının mənşəini «Cavaxi» tayfa adı ilə əlaqələndirən fikrin əsassız olduğunu sübut edən başqa bir fakt da budur ki, Zevaxın nəvəsinin adı Cavaxdır. Əgər Gürcü xalqının etnodil leksikonunda «Cavax» adı (A.M.Apakidze) qədim tarixdən mövcuddursa, o zaman, «Zevax» şəxs adının «Cavaxi» tayfa adı ilə sün'i şəkildə əlaqələndirməyin heç bir elmi əsası ola bilməz.

Dördüncüsü, «Zevax - Cavaxi» problemi ətrafında Gürcü tarixçiləri fikir söyləyərkən təkrar dolaşq və anlaşılmaz bir məqam yaradırlar. Bunun başlıca səbəbi ermənilər kimi, onlar da mənsub olduqları xalqa, «qədim milli tarix» düzübcə qoşarkən hər biri gerçək tarixi keçmişə öz subyektiv mülahizələri ilə yanaşırlar.

Məsələn, «Mesxet-1» ekspedisiyasının nəticələrini araşdırarkən problem ətrafında S.Canaşia öz mülahizələrinə görə, Asparuqu Zevaxın oğlu hesab edir. «Ön söz» müəllifi «Zevax-Cavaxi» məsələsini ortaya atır, vəssalam.» A.M.Apakidze isə «Armazis-xevi» arxeoloji xarabalığının qədim abadlıq dövrü üçün Gürcü vilayəti «təşkil etmək» məqsədilə sün'i et-

nomifoloji aspektdə «Zevax»ın nəsil şəcərəsini (Zevax oğlu - Asparuq - oğlu Cavax) «yaradır» və onun nəvəsi Kiçik Cavaxı həmin vilayətin hakimi olduğunu dolayısı ilə söyləyir və birinci qəbirdən aşkarlanmış əşyaların - qızıldan üzük-möhürün və dövlət başçısına aid başqa tapıntıların siyahısını verir.¹

Bununla da A.M.Apakidze daha irəli gedərək, ekspedisiyanın «Cavaxi» «tayfasını» tamamilə unudur, «Cavax» adından hakimin şəxsində uydurma qədim Gürcü? vilayətinə uyğun «tarix» yazır.

Maraqlı odur ki, Gürcü tarixçiləri «Mesxet-1 (Armazis-xevi)» ekspedisiyasının nəticələrini 1958-ci ildəki nəşrində haqqında söhbət gedən portretləri dairəyə alan yazını «Zevax mənim həyatım - Karpak» kimi oxuyurlar və qadını «Zevax», kişini «Karpak» adlandırırlar. Həmin arxeoloji mədəniyyətin tarixi haqqında 1989-cu ildə oçerk çap etdirən A.M.Apakidze gürcü tarix ədəbiyyatında nüfuzlu arxeoloqlara məxsus olan əvvəlki fikri təkzib etmək üçün hər hansı bir fakta müraciət etmədən öz konsepsiyasını irəli sürür. O, yazır: «...nömrələnmiş daşların birinin üzərində canlandırılmış gənc qadın və kişi ilə əlaqədar intim yazı var: Cavax həyatım mənim - Karpak».²

Göründüyü kimi, müəllif Zevaxı - qadını Cavaxla əvəzləşdirmişdi. Halbuki, o, bircə cümlə əvvəldə «Cavax» adı ilə qadın deyil, kişi nişan verir. Hətta onu - Asparukun oğlu Kiçik Cavaxı vilayətin hakimi kimi qələmə alır.

Gürcü müəllifləri tərəfindən adı gah «Asparuk», gah da «Aspavruk» şəkildə yazılan şəxs etnomənsubiyyətə kimdir?

«Mesxet-1» arxeoloji materiallarına «On söz» yazan müəllifin fikrincə, «Aspavruk» qədim İber adıdır.³ Ancaq o, bu iddianı əsaslandırmaq üçün heç bir dəlil-sübuta söykənmir.

Görkəmli rus alimi İ.İ.Tolstoy qədim Bosfor onomastikasını işləyərkən bu problemin real variantını dəqiqləşdirməyə çalışır. O, Asparuq (bu adın analoji variantı «Aspavruk» şəkildə gürcüləşdirilməyə çalışılmışdı) namını qədim İran adı hesab etdiyi «Asparuk»-la eyniləşdirir və onu romalıların dövründə yerli Bosfor əhalisinin şəxsi adlar siyahısına daxil edir.⁴

Əlbəttə, rus müəllifinin işarə etdiyi tarixin son çağlarında işlədilən coğrafi ad olan «İran», həm də «qədim İran» anlamı ilə yalnız indiki farslan düşünməyin tarixi əsası yoxdur. Çünki «Asparuk» şəxs adı qədim türklərə aiddir. Bu bərdə elmi ədəbiyyatda kifayət qədər metəxəssis fikirləri mə'lumdur.⁵

Mesxetdəki Yunan kitabələrində xəbər verilir ki, ədəbiyyatda bəzən «Rus çölləri» adlandırılan qədim Türk tayfalarının böyük bir hissəsinin be-

¹ Mroveli Leonti. Kartli çarlarının həyatı. M., 1979, s. 11, 28-«Ön söz» müəllifi Q.V.Tsulaya yazır ki, m.ö. V əsrə aid olan arxeologiyasının nəticələri sübut edir ki, Kaspı toponiminin mənşəyi olan kaspilər qədim Alban tayfalarındandırlar.

² L.M.Melikset-bek. Hunların Şərgi Zaqafqaziyaya gəlmə tarixləri haqqında. - «Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri». 1957, s. 33.

¹ A.M.Apakidze. Gürcü tarixi oçerkləri, s. 414.

² Yəne orada.

³ «Mesxet-1 (Armazis-xevi)», s. 29.

⁴ İ.İ.Tolstoy. Bosfor vilayətinin onomastikasından VDI, N 1 (51), 1955, s. 14.

⁵ Abayev V.İ. İskit - Sarmat danışığı. - İran dilçiliyinin əsasları. Qədim İran dili. - M., 1979; Çuçurov İ.S. Bizans tarixi əsərləri. M., 1980; Xalatyants Q. Moisey Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə arman Arşakileri. c.1.M., 1903 s.32; Nalbəndiyən Q.M. İskit - Alan - Osetin mənşəli erməni şəxs adları. - «İran və ümumi filologiya məsələləri», Tiflis, 1977.

şiyi olmuş ellərdən Peçenek türkləri Asparuk adlı tayfa başçısının rəşadətli yürüşü ilə I əsrə II əsr arasında Ön Qafqaza gəlmişlər.

Peçeneklərin bir qismi o zaman qədim Nəxçuan ölkəsində dağlıq ərazidə məskunlaşmışlar. İndiki Şahbuz rayonundakı kəndin «Piçənək» adının mənşəi də «Peçeneq» namı ilə bağlıdır.

Peçenek/Piçənək etnonimi ilə bağlı indiki erməni və gürcü respublikaları ərazilərində, Türkiyədə, qədim Azərbaycanın cənub ərazilərində, Rusiyada, Ukraynada, Belarusiyada və Rumıniyada olan toponim və oykonimlər şahidlik edirlər ki, bir nəsil budağı Asparuqun başçılığı ilə Ön Qafqaza və Ön Asiyaya gələn Peçenek/Piçənək tayfa ittifaqı geniş coğrafi areala malik olmuşdur.

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, Asparukun qədim Urmiyə və Nəxçuan ölkə əraziləri hesabına 591-ci ildə yaratmış olduğu dövlət onun şərəfinə "Asparukan" (Asparuk şəxs adının sonluğuna artırılmış "an" hissəciyi türk dilində məskən anlamını verən morfemdir), yəni «Asparukun vətəni» adlandırılmışdır.

Yerli və gələri Türk qövminə aid olan dövlətin «Asparukan» adı erməni keşiş¹ müəllifləri tərəfindən «Vasparukan» şəkilinə salınmış, onun ərazisi gah Urmiyə gölündən Naxçıvan ərazisi daxil olmaqla, gah Urmiyədən Göyçə gölünə, gah da Urmiyədən Qərbi Azərbaycanın Araz çayı sahili boyu, oradan da Van gölünədək ərazilər «Böyük Armeniya»nın tərkibinə daxil olmuş «çarlıq» kimi qələmə verilir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, Peçenek/Piçənək Türk tayfa başçısı Asparuqun tarixinə sahib çıxmağa çalışan gürcü müəlliflər erməni tarixçiləri kimi, problemə tarix və tarixilik baxımından deyil, ayrı-ayrı fərdi münasibətlər, şəxsi istəklər mövqeyindən «Mesxet-1» arxeoloji ərazisindən aşkarlanmış qədim Türk mədəniyyəti hesabına həmin sahədə Kartli (İber) dövləti «təşkil» edirlər. Erməni tarixçiləri isə yeni siyasi şəraitdən istifadə edərək «Vasparukan» erməni çarlığı ilə bir sırada "Sisakan ölkəsi"ndən, "Siunik knyazlığı"ndan danışirlər və bununla da Azərbaycan türklərinin Ön Qafqaz ərazilərinin qərb əyalətlərinin bir hissəsini «erməniləşdirirlər» və həmin coğrafi bölgünü «Böyük Armeniya»nın Şərqi əyaləti kimi qələmə verirlər.

Erməni tarixçisi Darbinyan-Melikyanın² uydurma versiyasına görə, guya Qaçık (908-1043) adlı birisi "Vasparukakan çarlığını" yaratmışdı. Lakin müəllifin nişan verdiyi dövrdə Ön Asiya və Qafqazın İslam-Türk dünyasının siyasi-İnzibati nüfuz dairəsində olması və başqa mə'lum tarixi gerçəklik erməni tarixçisinin iddiasını təkzib edir.

Yuxarıda gətirilən faktlar antifikata çevrilərək Gürcü tarixçilərinin «Mesxeti-1» qazıntı sahəsindən aşkarlanmış qədim yerli Türk əhalisinə məxsus maddi tarixi açıq-aşkar əfsanəvi Kartlosun, yaxud hərbi əsir olmuş İver icmasının törəmələrinin adına çıxmaq və bununla da daha son-

rular mə'lum səbəbdən «Cürcü» yəhudi ailələrinin adına uyğun «Gürcü» namı ilə nişan verilmiş xalqın ünvanına yazmaq siyasətini qəti təkzib edirlər.

«Mesxet-1» arxeologiyasının aşkarladığı başqa tapıntılar da həmin ərazilərin və onun ətrafındakı insan məskənlərinin qədim Türk tayfalarının baba elləri olduğunu sübut edir. Məsələn, gümüş camların birinin içərisində sol əli Turun buynuzunda, çiyinləri Turun dərisi ilə örtülmüş, üzüm tənəyi, buğda və alma çələngi ilə əhatəyə alınmış cavan, gözəl ilahə canlandırılmışdı. Bu kompozisiyada sənətkar nəfis bəzədilmiş gümüş piyaləni təsviri sənətin «dili ilə» bolluq və məhsuldarlıq ilahəsinin şərəfinə hazırladığını xəbər verir.

Bəs ilahə etnomənsubiyyətə kimdir?

Təsvirdən görünür ki, o, «Avesta»da Su, Bolluq və Məhsuldarlıq ilahəsi, qədim Mesxet Atəşgahının mühafizi Ardi-Sura Anahiddir. Onu da qeyd edək ki, İlahənin etnomənsubiyyətilə əlaqədar burada Türk tayfalarının, o cümlədən, Azərbaycan türklərinin ilk əcdad totemlərindən olan «Tur» (dağ keçisi)¹ amili bütöv bir insan nəslinin tarixini canlandıran lokonik kompozisiyanın məna və məzmununa aydınlıq gətirən, sənətkar fikri ni şərh edən vasitəyə çevrilmişdi. Başqa nümunələrə diqqət yetirək.

Ahura-Məzdanın və Mitranın mifoloji şəxsiyyətlərini tarixləşdirən zəngin mədəniyyət tapıntıları, xüsusən üstü yazılı gümüş piyalələr, habelə aşağıda nümunə gətirəcəyimiz başqa yazılı abidələr yerli Türk əhalisinin qədim dünyadan «gələn» «canlı» şahidlərdirlər.

Q.V.Sereteli əşyalar üzərində olan yazıları «Armaz yazısı» («Aramey yazısı») adlandırarkən, şübhəsiz «Avesta» yazısını nəzərdə tuturdu.² Gümüş camların iç hissəsində «Aramey yazısı»ni döyən və atəş qarşısında şahə qalxmış qurbanlıq at şəkilini canlandıran mə'lum sənətkar bu Zərdüşti inanca bağlı mərasim səhnəsini vasitəyə çevirərək, sənətin e'cazkar dili ilə öz şəxsiyyətini də, mənsub olduğu tayfayı da etnotarixin qan yaddaşında əbədləşdirmişdi.³

Ş.Ya.Amiranaşvili camda canlandırılmış bu mərasimi Günəş Tanrıya at qurbanlığı adəti ilə əlaqələndirir.⁴

Tarix xəbər verir ki, Qafqaz Oğuz tayfaları (yuxarıda haqqında söhbət gedən «Oğuz qəbirləri» və 24 sayda «Daş balıq-Əjdaha» abidələri «Kitabi-Dədə Qorqud»da nişan verilən 24 Oğuz bəyinin ulu babalarının Qafqazda ta qədimdən geniş nəsl və ərazi coğrafiyasına malik olduqlarını təsdiq edir) ilin əziz və tayfanın müqəddəs günlərində elliklə hündür dağa qalxar, tonqallar qalayar, axşamdan günəş doğanaqədək xüsusi mərasim şənlikləri təşkil edər, Səma Tanrısının şəninə nəğmələr oxuyar, Günəş Tanrının-Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın şərəfinə buğa, nər dəvə və s. heyvanlarla bərabər qulundan (atın belinə yəhər qoyulmamış, minilməmiş erkək balasından) qurbanlıq kəsərmişlər.

¹ Kilsə ədəbiyyatında verilmiş rəvayətlərin birində söyülür ki, guya "Vasparukan vilayətinin əsasını" Nemrudla düşmənçilikdən sonra Babilədən qaçan Hayk Van gölü ətrafında qoymuşdur. Bax: V.Potto. Qafqaz müharibələri. SPb., 1888, III c., s. 658

² Darbinyan-Melikyan. İzahat, 241.

¹ T.B.Bartseva. İskit dövrü əlvan metal e'malı. M., 1981, s. 49.

² Gürcü tarixi oçerkləri, c. 1, s. 18.

³ Yəne orada. s. 318, 400.

⁴ Ş.Ya.Amiranaşvili. Gürcü incəsənət tarixi. M. 1950. s. 83.

Bori yaşayış məskənindən və Armazis-xevi xarabalığından tapılmış başqa gümüş pilyaclar da yerli əhalinin ənənəvi «Avesta» adətlərini yaşadan, «Avesta» qanunlarına tabe olan Türk tayfaları olduğunu xəbər verir. Gürcü arxeoloqları pilyələrin içərisində döyülmüş kişi portretini günəşin rəmzi Mitra tanrı olduğunu söyləyirlər.

Başqa bir misal. A.M.Apakidze «Armazis-xevi» xarabalıqlarında əyan, əsilzadə ailəsinə aid qəbirdən tapılmış mücrinin içərisində olan tayfanı qarşıdan gələn fəlakətlərdən xəbərdar edən və onu qoruyan əcdad ruhunu rəmzləşdirən amulet və onun etnomənsubiyyəti haqqında ətraflı bilgi verəcək yazı barəsində tarix və tarixilik baxımından geniş araşdırma əvəzinə, yalnız qısaca hesabat xarakterli məlumat verir: «...onların (tapılmış mücrilərin - Ə.T.) birinin içərisində lentəbənzər 8 nazik plastinkanın üzərində Aramey yazısında Maq mətnləri vardı».¹

Göründüyü kimi, müəllif mücrinin qapağını qaldırır, onun içindəki tarixi şahidi bizə nişan verir, lakin onun danışmasına, öz sirrini açmasına şərait yaratmır. O, mücrinin qapağını necə qaldırmışdı, eləcə də örtür.

Bəs nə üçün A.M.Apakidze mücrindəki yazının məzmununu açmaqdan, onu şərh etməkdən yan keçir? Çünki həmin yazının məzmunu təkcə qəbirdə uyuyan şəxsin deyil, ümumiyyətlə, yerli əhalinin hansı soydan olduğuna şahidlik edir. Başqa sözlə, «Aramey yazısı» əsasında tərtib edilmiş «Maq mətninin» tayfa amuleti ilə bir yerdə tapılması qəbrin tayfa başçısına, ya da Atəşgahı idarə edən baş Maqa aid olduğuna sübutdur. Bir qədər əvvəldə Mesxet ölkə hakimini «maqların başçısı» adı ilə nişan verən rəvayətdüzən anonim şəxsin verdiyi xəbər haqqında söhbət gedən qəbir və oradan aşkarlanmış Maq yazı mətnini reallaşdırır, onun tarixi təsdiqini verir.

Şübhəsiz, Gürcü keşiş ədəbiyyatında «Maqlar» deyəndə onlar istəsə də, istəməsə də bu anlam ümumiyyətlə, Atəşgahla bağlı olan Türk mənşəli yerli əhali nəzərdə tutulur. Biz yuxarıda M.Xorenskiyə istinadən Maday imperiyasının Maq adında çarını təsadüfən xatırlatmamışdıq. Maq Zərdüşti «bütün tanrıların əvvəli və atası hesab edirdilər».²

Heç də təsadüfi deyildir ki, qədim müəlliflər də Maq/Mar/Maday tayfalarını vahid soykökə bağlayırlar. Azərbaycan türklərinin Ana mayasında iştirak etmiş bu tayfalar Atarpatenada ilk müqəddəs Od/Atəş məbədi olan Genzək Atəşgahına ruhunu vermiş eyni insanlara və onların nəsil ağacından ayrılaraq Ön Asiyanın qərbinə və Ön Qafqaza doğru yayılmış törəmə budaqlara aiddir. Tarix xəbər verir ki, Atəşgahlarda «Avesta»nın təlimi ilə məşğul olan və Zərdüşti ideyaları təbliğ edən ideoloqlar Maq tayfaları arasından çıxmışdı.

Çünki Zərdüştin özü Maq tayfalarına mənsub Peyğəmbərdir.

Maqların misirlilərdən daha qədimliyini qeyd edənlər və onların coğrafi arealını Atarpatenadan başlayaraq, bir istiqamətdə İkiçayarasına (Mesopotamiyaya) aparana Zərdüşt Peyğəmbərin Şumerlərlə/Sumərələrlə

(əvvəldə demişik, indiki Türkmənistan çöllərindən böyük elliliklə Ön Asiyaya köç etmiş «Şu/Su» türk tayfaları ilkin Urmiyə gölünün ətrafında məskunlaşmış, yerli Mar əhalisi ilə qaynayıb-qarışmışlar.Yeni yaranmış «Şumar/Şumer»; «Sumar/Sumər» nəsil budağının (Zərdüştin Vətənindən İkiçayarasına köçmüşdür) etnomənşə qohumluğunu təsdiq edirlər.¹ Maqların Urmiyədən ikinci istiqamətdə köçlərini qədim Fasis (Rion) çayının sahillərində gətirirlər və onları Ön Qafqazın geniş ərazilərində lokalizə edirlər.²

Yuxarıda deyilənlər təkzibedilməz bir həqiqəti elmi prizmanın işığı altında aşkarlayır. Belə ki, Qafqaz Türk tayfalarının qədim keçmişinə şahidlik edən «Mesxet-1» arxeoloji mədəniyyətinə tarix və tarixilik kontekstindən yanaşmaq əvəzinə, başqa xalqların babalarına məxsus mədəni, mədəni və dövlətçilik tarixini bugünkü anlayışda «gürcüləşdirmək» məqsədilə Gürcü müəlliflər problemi şəxsi mülahizələrlə «həll etməyə» üstünlük verirlər. Əslində Qafqaz probleminə, ermənilər kimi, elmi silahdan məhrum olan Gürcü tarixçilərinin də fantastik uydurmalara və şəxsi mülahizələrə söykənməkdən başqa ikinci yolları yoxdur. Məhz bu baxımdan onlar əhalisi Maqlardan ibarət olan Mesxet şəhərini bəzən əfsanəvi Kartlosun və hərbi əsir olan İber icmasının adı ilə gah «Kartli», gah «İber», gah da «Kartli-İber» adlandırdıqları «dövlətin» mərkəzi, bəzən də onun özünü «Kartli-İber»siz «qədim Gürcü dövləti» kimi qələmə verirlər. Buradan aşkar görürsən ki, Gürcü tarixçiləri xalqına «Qafqaz evi» «təşkil etmək» məqsədilə «Kartlos» və «İber» («İber») anlamları ilə «Mesxet» şəhər-dövlət adını yanaşı qoyur və onları vahid müstəvidə «gürcüləşdirmək» prizması altında işıqlandırır. Onların əfsanəvi Kartlos və prineyli İver əsirlərinin törəmələrinin adından Qafqazda «yaratdıqları» «dövlətin» mərkəzini qədim Mesxet şəhəri ilə əlaqələndirmələrində heç bir qeyri-adilik yoxdur, hər şey gözləniləndir, hər şey təbiidir. Çünki Rus imperiyasının hamiliyi altında erməni tarixçiləri də, Gürcü tarixçiləri də XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, «Qafqaz tarixi» yazmaq üçün siyasi şəraitdən mərhələ-mərhələ çəvik və məhsuldar istifadə etməyə çalışmışlar. Elə buna görə də onlar nə Kartli, nə İber «dövlət» anlayışını sübut edəcək heç bir arxeoloji şahidlə üzləşməsələr də Türk tayfalarına məxsus «Mesxet-1 (Armazis-xevi)» mədəniyyətini, hansı yolla olursun, çağdaş anlayışda qədim Gürcü mədəniyyəti kimi təqdim etməli idilər. Bu, 1828-ci ildən başlayaraq, Rus çarının siyasətini həyata keçirən «Türksüz Qafqaz» ideoloji məşininin o zamanlar qarşısızalmaz xüsusi fəaliyyət prinsipindən irəliyə gəlirdi. Yuxarıda bir neçə nümunəyə istinadən qısa deyilsə də, aşkar oldu ki, hər bir arxeoloji tapıntı, bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, məxsus olduğu yerli Türk əhalisinin canlı tarixini qoruyub saxlamışdı.

Haqqında qısa danışdığımız gürcü arxeologiyasında tapılmış maddi mədəniyyəti rus arxeoloqlarının Ön Qafqazda Ağrı dağı vadisindən Baş

¹ A.M.Apakidze. İberiya... - Gürcü tarixi oçerkləri, c. 1, s. 415.

² M.Xorenski. Armeniya tarixi. s. 38.

¹ Dioqen Laretski.Alimlərin həyatı haqqında və məşhur filosofların nitqlərindən.

²Zend – Avestadan dörd məqalə. SPb., 1861, XXV, XXI.

Qafqaz sıra dağlarına doğru geniş ərazilərdən aşkarladıkları Oğuz qəbirləri və onlara məxsus «Daş Balıq-Əjdaha» inanc abidələrinə əlavə etsək bir daha aydın olar ki, Qafqazda ən qədim yeri əhalinin Kiçik Asiyada «Bibliya»dan əfsanəvi «törəyən» Kartlosun və Hayosun gəlmə nəsiləri ilə heç bir mənşə əlaqələri yoxdur. Onlar Azərbaycan türklərinin soykündə Ana Maya olmuş tayfalarıdır.

İndi də problemin tamlığı naminə Roma müstəmləkəçilərinin Ön Asiyadan Qərbi Avropaya apardıkları «Avesta» tanrıları haqqında bir neçə söz söyləməyə ehtiyac duyulur.

Xatırladaq ki, «Artaşat-1» adı ilə nişan verilən anonoim xarabalığın abadlıq dövründə İlahə Anahidə yapılmış səcdəgahın uçunları altında dizi üstündə körpəsini əyləşdirmiş Ana heykəli də aşkarlanmışdı.¹

Ön Asiya Türk tayfalarının qədim tarixinin canlı şahidi olan bu tapıntı arxeoloji şəhərin «Xilaskar hamisi» olan İlahə Anahidin və onun körpəsinin şərəfinə yapılmış heykəldir. Pliniy xəbər verir ki, Roma-Part (Parfya) müharibələrində Mark Antoni Atarpatenaya yürüşü zamanı Qanzak Anahid məbədindən İlahənin qızıl heykəlini qənimət götürmüşdü.²

Roma tiranının yağmaladığı bu müqəddəs Ana heykəli, şübhəsiz, öz körpəsini dizi üstündə saxlayan Məryəm Ana freskosunun yaranmasına səbəb olmuşdur.

Romalılar qərbi qonşuları yunanlar kimi, Ön Asiyanın yalnız zəngin sərvətini, var-dövlətini talamamışlar, onun mə'nəvi və mədəni tarixinə də sahib çıxmışlar.

Qədim Şərqi sivil mədəniyyətindən daha yüksək nümunələr yarada bilməyən həm yunanlar, həm də romalılar yerli əhalinin mə'nəvi-dini və mədəni-mifoloji zənginliyinin güclü təsirinə mə'ruz qalmışlar. Bu haqda yuxarıda danışılmışdı. Ancaq yeri gəlmişkən birçə həqiqəti də qeyd edək: Boqistan –«Tanrılar Vətəni» dağında Ahura-Məzdanın Olimpi Yunan mifologiyasında Zevs Olimpini yaratdı, Van yaxınlığında sıldırım qayalarda «Mitra qapıları» (B.B.Piotrovski) romalıların mə'nəvi və dini baxışında gələcəyə işıqlı ilahi qapı açdı. Bu baxımdan antik mədəniyyətin tanınmış tədqiqatçılarından Kazimej Kumanetskinin gəldiyi elmi nəticə olduqca maraqlıdır. O, yazır: «Roma imperiyasının bütün ərazisində onun (Mitranın-Ə.T.) mövcudluğu ilk yüzillikdən Şərqi kultunun tə'sirini gücləndirdi.³

Fikrin davamı olaraq, müəllif Mitranın işıq və xeyirxahlıq tanrısı kimi Romada köklü yer tutduğunu söyləyir və əlavə edir: «Mitraizm ən yüksək mərhələsinə bizim eranın III əsridə imperatorlar Diokletianın və Maksimianın dövründə çatmışdır. Maksimian hərbi yürüşlər zamanı dövlətin hamisi hesab edilən «Günəş Tanrısı» yenilməz Mitraya səcdə edərdi».⁴

¹ B.N.Arakelyan. Artaşat-1, s.45-46.

² N.O.Emin. Tədqiqatlar və məqalələr, s. 17.

³ Kazimej Kumanetski. Qədim Yunan və Roma mədəniyyətinin tarixi. M., 1990, s. 309.

⁴ Yene orada, s. 310

Pliniy və D.Kassiy rəvayətə istinadən I Tirdatın Romaya səfəri haqqında danışarkən xəbər verirlər ki, romalılar Arsaklı çarını özlərinin baş al-İlahi Mitranın kahini (nümayəndəsi) hesab etmişlər.¹

¹ Qədim Armeniyada mədəniyyət(m.ö. VI - m.s. III əsr). İrəvan, 1988. s. 163.

Bu baxımdan diqqət yetirilə, fırça ustasının Mitranın təsvirini verən bu kompozisiyada sadəcə «Avesta» tanrısının deyil, dövrün ideoloji silahının – «Əbədiyyət nişanı»nın yad ellərə aparılması hadisəsini tarixləşdirdiyini görmüş olarıq. Belə ki, tablounun aşağı hissəsində yürüşdə olan ordu sərkərdəsinin əlində irəliyə uzadılmış Səma Tanrısının rəmzi olan “Əbədiyyət nişanı”nın səcdəsinə enmiş kütlənin təsvirini verən səhnə rəssamın ideya məqsədinin açılmasına xidmət edir.

Yuxarıda «Əbədiyyət nişanı»ndan danışarkən biz onun «zaman»¹ (ay, fəsil, il bölgüsü) mənası barəsində də bəhs etmişik. Mitranın dizi üzərində saxladığı çox aydın şəkildə çərçivəyə alınmış zaman (indiki anlayışda bizcə saat.Bu baxımdan İsvetçrədə istehsal olunmuş çoxqapaqlı kişi cib saatlarının içəri qapağında “zaman” sözünün yazılması da maraqlıdır.) heç də təsadüfi olaraq kompozisiyaya əlavə edilməmişdi.

Tablounun yuxarı hissəsində günəşin hailəsinə alınmış «Əbədiyyət nişanı»nı Ahura-Məzdanın (vahid Səma Tanrısının) hədiyyəsi olaraq atəşdən yaranmış iki mələyin – Yəcuc və Məcucun göylər səltənətindən endirməsinin təsviri “Avesta” mə'marlıq məktəbi üçün səciyyəvi olan kompozisiyada ayrı-ayrı Zərdüştü elementlərə bir tamlıq gətirmiş olur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazilərinə gəlib yerləşmiş istər gürcülərin, istərsə də ermənilərin kilsə adlandırdıqları Atəşgah mə'bədləri onların fəsadlarında, qəbrüstü daşlarda, habelə başqa tarixləşmiş abidələrdə günəşin hailəsinə alınmış və «Xaç» adı ilə bu günə kimi xristianlara aid edilmiş «Əbədiyyət nişanlı» «Avesta» möhürləri Azərbaycan türklərinin qədim tarixinə şahidlik edirlər.

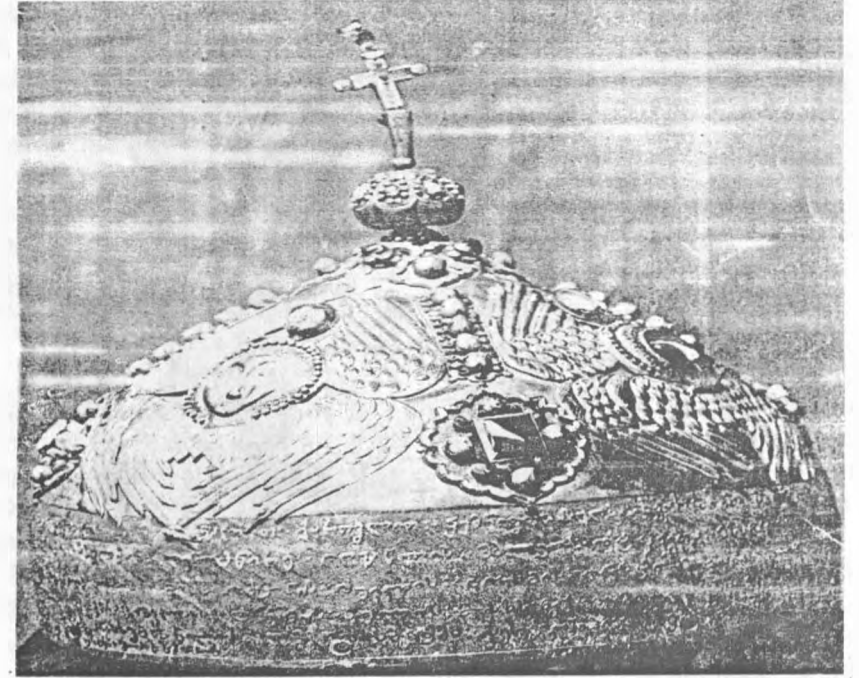
Avropada Səma Tanrısının haq və ədalət qılıncı kimi qəbul edilmiş xilaskar Turanlı Atılları Roma hasarları önündə qarşılayan imperator I Levin «Əbədiyyət nişanını» ondan qəbul etdiyi mərasim səhnəsi yuxarıda təqdim etdiyimiz tabloda Mitra elçisi sərkərdəni qarşılamağa çıxmış kütlənin onun irəliyə uzadılmış əlindəki Səma Tanrısı rənzinə səcdə etmə mərasiminin təsviri tarixilik baxımından bir-birini tamamlayır. Bu da o tarixi həqiqətdən xəbər verir ki, romalılar «Avesta» tanrısı Mitranı dövlət səviyəsində vahid milli Tanrı kimi qəbul edərkən, şübhəsiz, Zərdüştü inancı rəmzləşdirən «Əbədiyyət nişanını»da qəbul etmişlər. Bu mə'nada «Mitra və Roma» tarixi əsas verir söyləyək ki, xristianların Xristin rəmzi kimi qəbul etdikləri † (te) şəkilli «Xrest/Krest» sosial və dini mənşəyinə görə Odun, Ateşin atributu olan Zərdüştü «Əbədiyyət nişanı»ndan tam fərqlənir. Bu haqda kifayət qədər danışılmışdı. Arsaqlı çarının romalılar tərəfindən «Mitranın kahini» kimi qəbul edilməsinin səbəbi o idi ki, romalılar insanların arasında «dostluq», «məhrəbanlıq» və «sülh» rəmzi olaraq qəbul etdikləri Günəş Tanrısı Mitranın Ana Vətəninə və onun ilahi ocağına hörmət və məhəbbətlə yanaşmışlar.

¹ “Avesta” tanrısı Zarvanın adı yunan mifologiyasında “Kronos”, yaxud “Xronos” (Zevsin atasının adı) şəklində əxs edilmiş və “Zaman” açımında verilmişdir.

Qədim Romada barelyefdə Mitra tanrının başı günəş hailəsinə alınmış formada günəşin şəfəqləri bütün dünyaya istiqamətlənmiş şəkildə təsvir edilmişdir.¹

Fikrimizcə, Romada Mitra tarixi Xrist (Xristos) tarixi ilə əvəzləşdirildikdən sonra «Avesta» tanrısına məxsus günəş hailəsi Xristi (Xristosu) ilahiləşdirən dairəyə çevrilir.

Təsadüfi deyildir ki, günümüzə qədər xristian dünyasında Mitraya ilahilik münasibətləri bə'zi kilsə atributlarında qorunub saxlanmışdır. Məsələn, dini mərasimlərdə yepiskoplar və arximandritlər «M i t r a» adlanan xüsusi baş geyimindən istifadə edirlər².

Maraqlıdır ki, qədim Roma heykəltəraşlarının yaratdıqları iki abidənin birində Mitra tanrının dizlərini yerə vurduğu qurbanlıq buğanın, digərində üstündə mermərdən təsvirini verən kompozisiyası öz məzmununa görə «Kitabi-Dədə Qorqud»da Oğuz cəngavərlərinin buğadan, nər dəvədən, qulundan qurbanlıq kəsməsi adəti ilə üst-üstə düşür.

¹ Ətraflı bax: Dünya xalqlarının mifləri c. 2, s. 154-157.

² Bax: F.Pavlenkovun ensiklopedik lüğəti. SPb, 1905, s.1350; Pr.M.Tkemaladze. Tiflis Sion monastri. Tiflis, 1904.

Tarix xəbər verir ki, Qərbi Avropada məğlubedilməz Günəş Tanrı kimi qəbul edilmiş Mitraya Ön Asiyadan başlayaraq, Böyük Britaniyaya qədər milyonlarla müxtəlif dilli insan inam bəsləyirdi. Onlar hər ilin 25 dekabr tarixini təqvim çevrilməsi kimi, «Mitra bayramı» adlanan yeni il şənlikləri keçirirdilər. Daha sonralar Romada Xristin (Xristosun) mifoloji-dini şəxsiyyəti ideoloji silaha çevrilmə zərurəti yaranır və o zamanda Mitra tanrının 25 dekabr «təvəllüd tarixi» sün'i şəkildə xristianların peyğəmbərinə aid edilir.

Bu baxımdan «Avesta» xristian dünyasına təkəcə Xristin (Xristosun) Peyğəmbərin «doğum» tarixini bəxş etməmişdi, həm də əzabkeş Xristi rəmzləşdirən «†» («te») şəkilli odun parçasını İlahi rəmzə çevirmək üçün sivil mədəniyyət nişanı olan Türkün «Əbədiyyət nişanı»nı onlara canlı nümunə olaraq verməklə Yer üzünün böyük bir hissəsində məskun olmuş xristian inanlı insanların gözlərinə işıq, ürəklərinə təpər, ağıllarına kəsər gətirmişdi.

Təkrar da olsa, fikrimizi bir qədər başqa məzmununda izah etməyə çalışaq.

Dedik ki, «te» («†») xristian krestini (xresti) İyuda təəssübkeşlərinin çarmıxa çəkildikləri Xristi rəmzləşdirir. Bu rəmz, sadəcə olaraq, dini məbədin və qəbrin (məzarda uyuyan insanın) Xristosun təəssübkeşlərinə aid olduğunu bildirmək üçün onların üzərlərində yerləşdirilir, vəssalam. Bununla da Xristin (daha sonralar yunanlar ona «Xristos» dedilər) rəmzi olan krestinin, yaxud xrestinin vəzifəsi və məqsədi bitmiş olur.

Məsələ Günəşin yerdə atributu olan Odu və Ateşi rəmzləşdirən xaça gəldikdə, o dünya və dünyadüzenlə əlaqədar mükəmməl fəlsəfi-idrakı bilik verən dövrün heç bir xalqa nəsib etmədiyi yazılı abidəyə-«Avesta» tə'liminə və dünyanın ilk Akademiyasına – «Ateşgah» məktəbinə ilişiklidir.

Təkbəddilməz tarixdir ki, Şumer, Orxon-Yenisey və başqa Türk yazılı abidələrində hərf kimi işlədilməsini bir tərəfə qoysaq, Günəşin rəmzi olaraq «Əbədiyyət nişanı»nın tarixi Azərbaycan türklərinin soykökündə Ana Maya olmuş qohum tayfaların, xüsusən Maqların Od və Günəşin ilahi tərkibində yaradanın və yaranışın əbədiyyatını idrak etdikdən sonra Səma Tanrısı Ahura-Məzdanın şərəfinə Ateşgah məbədinin əsasını qoyduqları m.ö. minilliklərin zaman kəsiyindən, xristian krestinin tarixi isə mifik Xristin çarmıxa çəkildiyi rəvayət tarixindən (m.s. II əsr) daha sonralar qəbul edilmiş dövrdən başlayır.

Tarix və tarixilik baxımından aşağıda söylənilənlər olduqca maraqlıdır: «Araşdırmalar müəyyən etmişdir ki, xaç xristian dinindən əvvəl Odun və Günəşin simvolu kimi qəbul edilmişdi». Bu haqda əvvəldə kifayət qədər danışıldı.

Fikrimizin mö'təbərliyi naminə daha başqa misallara müraciət edək.

Xaçla bağlı fikirlərin əyaniliyi naminə Qafqaz Oğuz Albaniyası əhalisinin qədim əcdad məskənlərində tarixin bir çağında Yaxın Şərqdən zaman-zaman gəlib yerləşmiş iverlərin (iberlərin) indiki Gürcü Respublikasının ərazilərindən yerli arxeoloqların aşkarladıkları sayısız maddi-mədəniyyət nümunələrindən bəzilərini burada xatırlamaq yerinə düşərdi.

Gürcü Respublikasının Milli Dövlət Muzeyində Trialeti arxeoloji ərazisindən aşkarlanmış iri həcmli xum mühafizə edilir. Arxeoloji tapıntının tarixini m.ö. ikinci minilliyə aid edirlər.

ənin (xumun) tam boğaz hissəsində günəş hailəsini xatırladan birinci dairə çəkilmişdi. Küpənin «sinəsindən» keçən ikinci dairə çəkilmişdi. Birinci dairə ilə ikinci dairəni yuxarıdan aşağıya günəş rəmizli üç tayfa damğası (tayfa möhürü, tayfa gerbi) birləşdirir. İkinci dairənin arasında məsafə nisbətən yaxındır. Bu dairələrin arasında kainat və yaranışı rəmləşdirən, lakin ötəcək minilliklərdən sonra xristianların «xrest»/«krest» adlandıracaqları rəmdən tam fərqli şəkildə ayrı-ayrı formada iki «Əbədiyyət nişanı» nəqş edilmişdir. Birinci atribut (⊕) Yer kürəsinin dörd coğrafi cəhətdən və ilin 4 fəsilədən ibarət olduğunu bəyan edir. Burada kainatın dörd bölmü, həm də yaşayışı təmin edəcək 4 ünsürü (Torpaq, Hava, Od, Su-həyatın başlanğıcı) özündə ehtiva edir.

Birinci «Əbədiyyət nişanı» tam sakit və sabit bir vəziyyətdə təsvir edilir. Bu məqamda o yalnız sükunətli həyatı rəmləşdirir. Əlbəttə, biz «hə-

yat» sözünü şərti mənada işlədirik. Çünki sükunətdə yaşayış ola bilməz. Zaman keçir müdrik Türk babam başqa bir rəmzi (⚡) kəşf etməklə kainatın sükunətdə olmadığını sübut edir. Bundan sonra ilahi ağıl yaşayışın təmin edilməsi səbəbini rəmləşdirmək üçün qollarını ilan şəklində, əl hissəsində barmaqlar əvəzinə qolları tamamlayan ilan başına bənzədilən xaç işarəsinin təsviri ilə canlandırdığı qadın – Ana fiqurunu kəşf edir.

Ana fiqurunda olan «Əbədiyyət nişanı» saat əqrəbi istiqamətində hərəkətə başlayır. Bununla əcdadımız yer kürəsinin günəş ətrafında fırlanmasına işarə edir. Burada qadın fiquru Ana torpağın, başqa sözlə, Yer kürəsinin, «Əbədiyyət nişanı» Kainatın, İlan –Zarvanın¹ mifoloji inanc atributudur. Yerin öz oxu ətrafında fırlandığını kəşf edən müdrik babamız fikrini izah etmək üçün «Əbədiyyət nişanı» vəziyyətində düzdüyü dörd qadın fiqurunun hər birinin başından ayrılmış üç saç hörüyünün saat əqrəbi istiqamətində hərəkətini (dilimizdə «fələyin çərxi», «dünyanın gərdisi») və s. kəlamlar bu kəşfin son varislərindəndir) təsvir etməklə bildirir. Dörd qadın fiqurunun hər birinin başından ayrılmış üç dəstə saç düzümü say hesabı ilə ilin dörd fəsilinin on iki aydan ibarət olmasına işarədir. Bu, gil qabın-

¹ «Avesta» mifologiyasına görə, Ahura-Məzdanın və Əhrimənin atası Zarvanın acı-şirin, isti-soyuc, işıq-qaranlıq və sair keyfiyyətləri ilə yanaşı, onun ilan (sağlamlıq, cavanlıq, gümrahlıq) əlaməti də var. Bu fəlsəfi anlayışları özündə ehtiva edən tanrılar atası Zarvanın adının mifoloji açımı «Zaman» anlayışı verir. Zaman əbədi hərəkətdə olan yer kürəsinin ilahi ölçüsüdür.

Elə buna görə də kainatın atributu «Əbədiyyət nişanı» rəmzilə dünya və yaşayış ətrafında öz bilgilərini izah etmək üçün ona planetimizi rəmləşdirən Ana fiqurunu əlavə etməklə Yer kürəsinin Günəş («Əbədiyyət nişanı» olan Xaç Günəşin atributudur) ətrafında əbədi hərəkətdə olduğu fikrinə gələn müdrik Türk babam dünya tarixində ilk Akademiya (12 min buğa dərisi üzərində «Avesta» kimi yazılı abidə bu Müqəddəs Tanrı ocağının məsuldür) olan Atəşgahın dörd divanı arasında avropalılar yarımvəhşi halda yaşadıkları bir dövrdə kainatın sirrini ilahi idrak nuru ilə dərk etmiş, «fələyin gərdisində» yaşayışın tənasübünü tarazlayan, həyatı tənzimləyən ilahi ölçünü – insanlığın hakimi olan Zamanı da unutmuşdu. Şəkil vasitəsilə təsvirini verdiyimiz bu üç komponentə (Xaç, Ana və İlan rəmzləri) ulu Türkün sirrini kimsəyə verməyən Ana təbiətlə üz-üzə dayandığı minilliklərin müdrik ağıl «savaşları» nəticəsində əldə etdiyi riyazi fəlsəfənin nəticəsi idi.

boşqabın içərisində işlənmiş qiymətli sənəd abidəsi Mesopotamiyada Samarra arxeologiyasından aşkarlanmışdır. Mütəxəssislər bu tapıntıyı m.ö. V minilliyə aid edirlər.¹ Gürcü alimləri² ümumtürk tarixini yaşadan bu maddi-mədəniyyəti şumerlərlə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, bu arxeoloji tapıntı üzərindəki rəsm «Şumer təqvimidir». Deməli Günəşin yerdə atributu olan Odu/Atəşi rəmzləşdirən «Əbədiyyət nişanı»nın tarixi m.ö. minilliklərə gedib çıxır. Yuxarıda kainatın dərkilə əlaqədar «Əbədiyyət nişanı»nın mə'nə izahı ətrafında söylənilən fikirlər də bunu təsdiq edir.

Qadın fiqurlarının ilanı xatırladan hər iki əlinin (barmaqalar təsvir edilmir) uclarının «Əbədiyyət nişanı» şəklində verilməsi də problemin açımı baxımında maraqlıdır.

Mə'lumdur ki, müdrik filosof Zarvanın («Avesta») mifoloji rəmzlərindən biri də ilandır. Mar tayfalarının adı, habelə bu tayfa ittifaqının yaratdıqları Maday imperiyasının son çarı Astiyaqın mənsub olduğu tayfaya görə, verilən ikinci namı - «Əjdaha» adı da Zarvanın şəxsiyyəti ilə ilişiklidir.

İlan totemi ilə əlaqədar min illiklərin dərinliklərindən gələn Azərbaycan türklərinin qədim ərazisində kifayət qədər arxeoloji maddi-mədəniyyət nümunələrinə, dağ, çay, mağara, yaylaq, qışlaq, habelə başqa insan məskəni adlarına rast gəlinir.

«Əbədiyyət nişanı» Türk tayfa sərkərdələrinin döyüş atlarına məxsus döş zireh örtüklərində-gərdənbəndlərində (Altay kurqanlarında və «Msxet-1» arxeologiyasında aşkarlanmış tapıntılar Günəş inancılı Türk tayfalarının məskunlaşdıqları nəhayətsiz coğrafi arealı tə'yin edirlər), habelə tayfa bayraqlarının üzərində qızıldan işlənmiş «Əbədiyyət nişanı» Od/Atəş mə'bədlərinin tarixini daha qədimlərə aparır. Həmin sıradan dəyirmanı kəşf edilən dövrə qədər buğdanı una çevirmək üçün m.ö. minilliklərdə istifadə edilən alətin-dəstərin³ üst daşının üzərində, Gəmiqaya və Qobustan qaya daşlarında olan oymalarda, ümumiyyətlə Türk tarixini yaşadan başqa qədim insan məskənlərində aşkarlanmış kifayət sayda maddi mədəniyyət üzərində soyumuzun müqəddəs daş səlnaməsinə çevrilmiş «Əbədiyyət nişanları»nı da unutmaq olmaz.

Günəş inancılı qədim türklərin Səma Tanrısı və onların tayfa damğası olan xaçlar neçə-neçə minilliklərin sonunda xristian insanlara cəhaliyyətdən əkəlliyətə yüksəlmək yolunu göstərdi, onların gözlərindən zülmət pərdəsini Günəşin nurunda əritdi, onları uca Allahın dərgahına qaldırdı.

Yuxarıda qədim türklərin sivil mədəniyyət tarixi haqqında danışarkən şanlı babamız Atillanın Turan ellərindən Qərbə doğru olan zəfər tarixində yaşayan parlaq səhifəni – Türkün əbədiyyət rəmzi olan xaçın xristian dünyasının mə'nəvi atası hesab edilən Roma Papasına verilməsi mərasimi

¹ Qədim Şərqi tarixi, I hissə (İ.M.Dyakonovun redaktəsilə). M., 1983, s.72.

² Zurab Kapianidze, Teymuraz Mibşvani. Şumer – Georgia paralelləri. Tiflis, 2002 s. 286.

³ S.A.Yesayan. Armeniyanın Şimal-Şərqi qədim tayfaların mədəniyyəti (m.ö. III-I minilliklər). İrəvan, 1976, s.57.

mini əbədləşdirmiş əvəzsiz fırça kralı Böyük Rafael Santinin ölməz məşhur tablosunu təsadüfən, yaxud əsassız olaraq xatırlamadıq. Bu, Qərbin özünün təsdiq etdiyi ümumtürk tarixidir.

Göründüyü kimi, yaradan və yaranışla əlaqədar işarələr vasitəsilə dünyanın dərkilə ətrafında axtarılar və nəticələr yaşadıkları məskənlərin yaxın və uzaq ərazilərdə yerləşmələrindən asılı olmayaraq, insan cəmiyyətinin erkən çağlarından Türk tayfalarının məişəti üçün ümumi səciyyə daşmışdır. Bu baxımdan Ön Asiyanın Qərb əyalətlərindən, habelə Qafqazdan uzaq coğrafi ərazidə – Orta Asiyanın Cənub-Qərbində yerləşmiş «Altuntəpə» arxeoloji sahəsindən m.ö. III minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərinə aid üzərlərində «Əbədiyyət nişanı» olan müxtəlif əşyalar və kifayət sayda möhürlər, monumental mə'marlıq abidəsi olan inanc mə'bəd kompleksi aşkarlanmışdır.

Arxeoloq V.M.Masson tapılmış bu zəngin mədəniyyəti yaratmış insanların babalarını daha qədimlərdə axtarır.

Rus arxeoloqunun tarixini m.ö. VI-V minilliyə aid etdiyi «Kopet dağ», «Qara təpə», «Namazqa təpə» adlandırdığı arxeoloji mədəniyyətin sahibləri ilə yanaşı «Altun təpə» mədəniyyətini (m.ö. III-II minilliklər) yaratmış tayfaların adını çəkməyə də, verdiyi kordinatlardan mə'lum olur ki, onları Turan elinin bir hissəsində yerləşdirir. Daha dəqiqi, V.M.Masson Orta Asiyanın cənub-qərbində tarixin ayrı-ayrı dövrlərində (m.ö. VI-II minilliklərdə) zəngin mədəniyyət yaratmış «yerli əhali» adlandırdığı iç-içə yaşayan qohum tayfaları Oks (Aral) gölünün cənubunda, Oks/Ceyhun/Amu-Dərya çayının aşağı axarının sol sahillərini əhatə edən ucsuz-bucaqsız, nəhayət bilməyən geniş çöllərində və həmin ərazidə axan Marq (Murqab) çayının vadisində lokalizə edir. Lakin rus arxeoloqu bu zəngin mədəniyyəti yaratmış «yerli əhalinin» nə adı, nə də onların etnomənsubiyyəti barədə birçə ifadə belə işlətmək istəmir.

Nə üçün? Çünki rus tarixçisi istər çar Rusiyası, istər Qırmızı-Bolşevik-Kommunist Rusiyası, istər bu günkü, özləri demişkən, Müstəqil (ancaq başa düşmək olmur, ruslar hansı imperiyanın müstəmləkə buxovlarından xilas olmuşlar?!) Federativ Rusiyası, istər daha hansı adda Rusiya olursa-olsun, ən-ənəvi imperiya siyasətilə yaşamış, yaşayır və yaşayacaqdır! Bu baxımdan V.M.Massonun da qədim Türk ərazilərində Türk «görməməsi» təbii idi.

V.M.Masson «yerli əhali»nin etnomənsubiyyətini nişan vermədən bu zəngin mədəniyyətə fərziyyə ilə iki istiqamətdə «varis» axtarır.

Birinci istiqamətlə əlaqədar o, yazır: «Orta Asiyanın ayrı-ayrı ərazilərində məskunlaşmış çölçü tayfalarla, ola bilsin ki, buraya yayılmış Hind-irandilli əhalinin əlaqələri olmuşdur».¹

Buradan aydın görsənir ki, müəllif, necə deyərler, «malı-mala qarışdırır» öz payını artıq götürsün. Ona görə də V.M.Masson «Hind-irandilli», elmi ədəbiyyatda geniş yayılmış konsepsiya ilə «avropadilli» əhali kimi tanıdılan tayfaların haradan, tarixin hansı çağından «yerli əhalinin» - «çölçü

¹ V.M.Masson. Orta Asiya. – Qədim Şərqi tarixi. M., 1988, s.286.

tayfaların» ərazilərinə gəlmələri və orada «yayılmaları» barədə susur, özü də daş kimi susur.

Bu, V.M.Massonun qədim Orta Asiyanın «yerli əhali»sinin mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixinə qondarma «Hind-irandilli»lərin şerik edilməsi fikrinin birinci istiqamətidir.

İkinci istiqamətdə, rus arxeoloqu «İrandilli» tayfalar anlayışını ayrıca meydana gətirir.

V.M.Masson eyni fikir tərəfdarları kimi, növbəti konsepsiya ilə Oks (Aral) gölünün Cənub ərazilərindən başlayaraq, Ön Asiyanın qərb əyalətlərinə doğru qədim Türk tayfalarının əcdaddan məskun olduqları geniş coğrafi bölgələri və «Avesta» ilə başlanmış qədim mədəniyyəti «İrandilli» adlandırdığı gəlmə tayfaların adına yazır.¹

Əvvəla, yuxarıda söylədik ki, çölçü tayfaların məskunlaşdıqları ərazilərdə tarixin ilk çağlarından V.M.Massonun «Hind-irandilli əhali»si yox, Strabonun şahidlik etdiyi Qırkan dənizi sahillərində «İskitlər» adı altında kifayət sayda Türk tayfaları, həmin sırada qaynaqlarda ayrı-ayrı adlarla qeyd edilmiş və tarixə Dae, Dahe, Parn, Barani və s. namında nişan verilmiş qohum tayfalar iç-içə yaşamışlar.

Tarix xəbər verir ki, Makedoniyalı Aleksandrın Hindistana yürüşü zamanı ildırım sür'ətli Yunan ordusunun qabağını saxlayan, onları Turan elinin dərinliklərinə buraxmayan, işğalçıların istiqamətini Hind qapılarına doğru çevrilməyə məcbur edən V.M.Massonun «Hind-irandilli əhali»si deyil, m.ö. VI-II minilliklərdə «Kopet dağ», «Qara təpə», «Namazqa təpə», «Altun təpə» arxeoloji sahələrindən aşkarlanmış zəngin maddi-mədəniyyət, qohum el-soy xəzinəsini yaradan yerli Türk-İskit əhalisinin varisləri – hərbiləşdirilmiş tayfa birləşmələri olmuşdur.

İkincisi, «İrandilli» mücərrəd tayfa adı altından rus və fars həmkarları kimi, V.M.Masson da Türk tayfalarının Ön Asiyanın Şərq ərazilərində farsların gəlmə «babaları»ndan başqa, hər hansı adda tayfa, yaxud tayfalar görmək istəmir. Bu da təbiidir. Çünki XIX əsrin əvvəllərində qədim Türk tarixi hesabına rus tarixinin yazılması ilə əlaqədar xüsusi planların hazırlanması (Rus Arxeoloji Cəmiyyətinin IV Kazan qurultayında qraf Uvarovun açıq bəyanatı) və Türkmənçay anlaşılmasından sonra qaçqın erməni ailələrinin gətirilərək Azərbaycan türklərinin Qafqaz torpaqlarında yerləşdirilməsi, qədim Qafqaz tarixinin başdan-başa yenidən yazılmasına başlanması siyasəti «Osmanlı təhlükə»sini daim hiss edən Türkün düşməni olan ölkələrin tarixçilərinin istər Rus, istərsə Qərbi Avropa müəlliflərinin vahid cəbhədə birləşdirilmiş ideoloji zərbələri altında Türk dünyasını parçalamaq, onların tarixini Avropadan gəlmə tayfalar və kiçik etniklər arasında pay-püş etmək və bununla da Böyük Türk dünyasının tarixi birliyini özüldən sarsıtmaq məqsədi daşıyırdı.

¹V.M.Masson.Göstərilən əsəri, s.283-290.

Bu bədnam irtica məşını-ideoloji terrorizm birliyi «Türksüz qədim dünya tarixi», xüsusən «Türksüz Ön Asiya» və «Türksüz Qafqaz» siyasətini həyata keçirmək üçün Şərqdə uydurma «Avropadilli», «Hind-avropadilli», «Hind-irandilli», «İrandilli», «Semitdilli», «Yafətdilli», «Qafqazdilli», son zamanlar ədəbiyyatda «Rus çölləri» adlandırılan saysız qədim Türk tayfalarının əcdaddan məskun olduqları geniş çöllərdə yaratdıqları misilsiz qiymətə malik olan mədəniyyəti qərbdən gəlib həmin çölçü tayfaların arasına yerləşdikdən sonra «Rus» adını onlardan qəbul etmiş çağdaş rusların Slavyan babalarının ünvanına yazmaq üçün «Slavyanofil» adında irtica nəzəriyyələri yaratdılar.

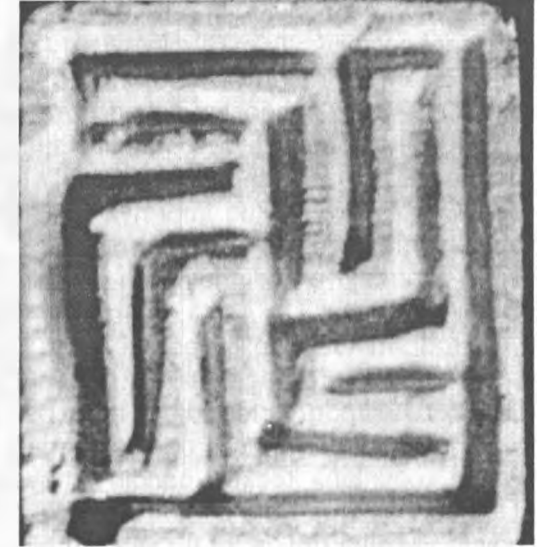
Mürtəcə nəzəriyyəçilər istər Orta Asiya, istər Ön Asiya, istərsə də Qafqaz türklərinin qədim tayfa və şəhər dövlətçiliyi quruluşundan başlayaraq, qüdrətli imperiya tarixlərini, onların insan cəmiyyətinin ən çiçəkli dövründə yaratmış olduqları zəngin mə'nəviyyat (Atəşgah mə'bədləri) və mədəniyyət (dünya tarixində ilk yazılı monumental abidə-«Avesta») xəzinələrini «İrandilli tayfalar» konsepsiyası ilə farsların gələri babalarının ünvanına yazdılar.

Mə'lumdur ki, elmi ədəbiyyatda perslərin ilkin məskənləri, onların indiki İran coğrafiyasına hansı yolla, haçan gəlib yerləşmələri ətrafında fikirlər ziddiyyətli və mübahisəlidir. Bu haqda problemlə əlaqədar əvvəldə kifayət qədər araşdırma aparılmışdı.

Buna baxmayaraq, «Altun təpə» qazıntısı zamanı tapılmış minilliklərin peşəkar sənətkarları tərəfindən tuncdan və gümüşdən hazırlanmış «Əbədiyyət nişanlı» (neçə minilliklərdən sonra xristianlar ona «Xrest»/ «Krest» deyəcəklər, biz isə «Xaç») möhürlərin¹ etnomənsubiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün Pers tayfalarının Şərqə gəlişləri ilə əlaqədar bir məqamı xatırlatmaq zəruridir.

Biz problemlə əlaqədar yuxarıdakılara əlavə olaraq, müxtəlif müəlliflərin ziddiyyətli və mübahisəli fikirləri içərisindən qədim Şərqi, xüsusən «İran tarixi»nin yalnız iki görkəmli mütəxəssisinin konsepsiyasına müraciət etməklə kifayətlənəcəyik.

Əvvəldə yuxarıda fikrini nümunə gətirdiyimiz Qrantovskiye görə, perslər indiki İran coğrafiyasına m.ö. IX-VIII əsrlərdə gəlmiş və Elamın görfəz sahillərinə dirənən torpaqlarında kiçik bir ərazidə məskunlaşmışlar.

¹ V.M.Masson. Göstərilən əsəri, s.285.

M.A.Dandamayev tam başqa fikirdədir. O, fars babalarını qədim qaynaqlarda işlənmiş «Persid», yaxud «Pers» adları ilə deyil, bir başa «Türk» anlayışına qarşı çevrilmiş XX əsr rus ideoloji silahı olan «İrandilli tayfalar» anlamı ilə nişan verir. Biz görkəmli elamşünas M.A.Dandamayevi V.M.Massonun qəbul etdiyi fikrin nümunəsində dinləməyi üstün tutduq.

M.A.Dandamayev yazır: «İrandilli tayfalar m.ö. II minilliyin sonlarında İran və Orta Asiya ərazilərinə yayılmışlar».¹

Gəlin biz də V.M.Massonla şərti razılaşıq, Qrantovskini yox, M.A.Dandamayevi qəbul edək. O zaman rus arxeoloqu özünün aşkarladığı və haqqında araşdırma apardığı maddi-mədəniyyətin dili ilə verəcəyimiz sualı cavablandırmalıdır.

Cənab V.M.Masson, necə olur, bir tərəfdən Orta Asiyanın cənub-qərb ərazilərində məskunlaşmış qədim tayfaların «əkinçilik mədəniyyəti» tarixini m.ö. VI minillikdən başlayrsınız, nəhayət m.ö.III minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərinə aid «Altun təpə» mədəniyyətindən söz açırsınız, bu zəngin tarixi «Hind-İrandilli tayfaların adına yazmağa çalışırsınız, o biri tərəfdən farsların babalarını m.ö.II minilliyin sonunda Asiya ailəsinə «gətirən» xilaskarınız M.A.Dandamayevə söykənirsiniz?

Belə bir vəziyyətdə Sizin özünüzdün m.ö. III minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərinə aid etdiyiniz «Altun təpə» mədəniyyətini, bəs, hansı ağılla, hansı elmi-tarixi məntiqə M.A.Dandamayevin nə az, nə çox, tam min il sonralar Asiyaya «gətirdiyi» «İrandilli tayfalar»ın adına çıxırsınız? Bəs, sizlər hansı insani səlahiyyətlə m.ö. minilliklərdə yaradılmış ümumtürk mədəniyyətini Pers-Əhəməni imperiyasının banisi II Kirin (m.ö. 558-530) səltənəti ilə qədim dünya tarixi səhnəsinə gəlmiş fars babalarının adına yazırsınız?

Əgər həqiqəti olduğu kimi etiraf etsək, əslində nə M.A.Dandamayevdə, nə V.M.Massonda, nə də eyni fikir tərəfdarlarında heç bir günah yoxdur. Onlar çirkəbli Rus İmperiya siyasətinin proqramlaşdırılmış və canlı mexanizmə çevrilmiş ideoloqlardır!

Yuxarıdakı araşdırmalardan aydın oldu ki, rus arxeologiyasının istər Orta Asiya, istər Ön Asiya, istərsə də Qafqaz ərazilərində ümumi fəaliyyət proqramında siyasi məqsəd birdir: Qədim vahid Azərbaycan coğrafiyasının Qafqaz torpaqlarının bir hissəsi Priney yarımadasından gətirilərək ilkin Yerusəlimdə yerləşdirilmiş hərbi əsir iverlərə və Kiçik Asiyada «İşkil» və «Hay» olan, 1828-ci il hadisələrindən sonra Rus imperiyasında «armyana» «çevrilən» köçkün, qaçqın icmaya «hədiyyə» edildiyi kimi, mürtəcə Türkmənçay Rus-Pers separat sövdələşmənin davamı olaraq, İ.M.Dyakonovun «Midiya tarixi» və bu sıradan olan onlarla başqa rus müəlliflərinin əsərlərində vahid Azərbaycan dövlətinin zəngin mədəniyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixi, siyasətdə olduğu kimi qəddarcasına parçalanır və onun Cənub hissəsi başqa gələrilərə – perslərə «peşkəş» verilir.

Yeni siyasi quruluşun-Qırmızı Rus imperiyasının emblemi (SSR) tarixdə eponimi olmayan, özlərini «erməni» və «gürcü» adlandıran xalqın adının sonuna əlavə edildi, bununla da Azərbaycan türklərinin qədim əraziləri gəlmə əhalinin ünvanına yazıldı.

Maraqlıdır ki, Kreml həmin inzibati-siyasi bölgələri «Armyan SSR» və «Qruzin SSR» adlandırmadı. Nə üçün? Çünki bu inzibati bölgü şərtliliklərinin arxasında «Vətən» anlayışı dayanmırdı.

Ona görə də rus dilinin üslubi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, hər iki ifadəyə «skaya» söz sonluğu artırılır. Beləliklə, yeni ərazi bölgüləri «Qru-zinskaya SSR» və «Armyanskaya SSR» şəkilində səsləndirilir. Lakin bu vəziyyətdə də hər iki bölgü adı nəzərdə tutulan həmin ərazilərin «gürcülərə» və «ermənilərə» məxsus «vətən» olduğu anlayışını vermir.

Bəs nə üçün bizimkiler inzibati bölgünün şərti işarələrinə Azərbaycan türklərinin «vətən», «yurd» anlayışı verən «stan» sonluğunu artırmışlar, xəritələrin üzərində «Gürcüstan», yəni «Gürcü vətəni», «Ermənistan», yəni «Erməni vətəni» anlamlarında Qafqaz Oğuz Albaniyasının qədim torpaqlarının parçalanmasına siyasi-hüquqi əsas yaratmışlar?!

Halbuki Qərbi Azərbaycan ərazisində qaçqın və köçkün ermənilərə daşnak-bolşevik Respublikası təşkil ediləndən sonra Kremlin hamiliyə götürdüyü xristian qardaşlarının arzularına uyğun olaraq onlar həmin inzibati-coğrafi ərazini nə «Armeniya», nə də «armyan» dövləti adlandırdı, orant əfsanəvi haykin adı ilə rəsmləşdirdi: «Haykakan Sovetakan Sosialistakan Hanrabedutyun» (Hayastan Sovet Sosialist Respublikası).

XX əsrin əvvəllərində yaranmış bu irtica nəzəriyyələrin canlı Bu baxımdan siyasətdən doğulan və bu sıradan olan «nəzəriyyələr», sün'i də olsa, bir məqsəd daşıyır: Qədim Qafqaz Oğuz Albaniyasının Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında yerləşmiş inzibati-siyasi coğrafi ərazisini parçalamaq və onun qərb əyalətlərində erməni və gürcüləri qədim «ev sahibi» etmək siyasətilə yerli atəş inancını «kilsə əhəbiyyatında» «xristianlaşdırmaq» və bununla da tarixin yaddaşları olan inanc məbədlərinin «Atəşgah» abidələri deyil, erməni, yaxud gürcü kilsələri olduğunu SSRİ tarixşünaslığında metodoloji-ideoloji konsepsiyaya çevirmək, beləliklə, «Avesta» inancını, «Avesta» mədəniyyətli ev sahibinin etnomensubiyəti üzərindən qara xətt çəkmək və Azərbaycan türklərinin əcdad tarixini Qafqazdan silmək!

XIX əsrin sonu, mexanizminə çevrilmiş müəlliflərin bütün ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, araşdırma zamanı sübut edildi ki, kerçək tarix Ön Asiyanın Qərb əyalətlərində yüzillərlə hərbi əsirlilik, qaçqınlıq, köçgünlük məişətilə ağır həyat keçirmiş erməni və Gürcü babalarının ailə-ailə, zaman-zaman, tədricən, yerli əhalinin, ev-ocaq sahibinin diqqətini çəkmədən, xristian mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan vasitələrlə astaca-ustaca «sızmalar» şəkilində gəlib, Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazisində yerləşdiklərinə şahidlik edir.

Erməni və Gürcü kilsə ədəbiyyatında da bu barədə kifayət qədər dəlil-sübut var.

¹ M.A.Dandamayev. Qədim Şərq tarixi, M., 1988, s.303.

Biz burada yalnız bir katolikosun fikrini nümunə gətirməklə kifayətlənəcəyik.

1763-1780-ci illərdə Kilikiyada erməni kilisəsinin rəhbəri olmuş katolikos Simeon Erevantsinin yazdıqlarına şərti inansaq, Araz çayının sağ sahilindən sol sahilinə «sızmaların» nəticəsində Qafqazda yaranmış kiçik erməni icmasını bir mərkəzdə birləşdirmək üçün guya 1441-ci ildə Kilikiya əyalətindən Sis kilisəsinə köçürüb, Eçmiadzinə yerləşdirmişlər.¹

Qarşıda rəsmi dövlət sənədi ilə təsdiq ediləcəkdir ki, Sis kilisəsi Eçiadzində deyil, İrəvan qalasından xeyli uzaqda, əl-ayaqdan kənar, it ulayan bir dərənin içərisində Arazın o sahilində mövsümi işlə əlaqədar Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinə gələrək geri qayıtmayan bir neçə hay ailəsinin gücü ilə tikilmiş kiçik kilisədə yerləşdirilmişdi.

Simeon Erevantsinin erməni kilisəsinin Qafqaz tarixini XV əsrin birinci yarısından başlaması «Armeniya tarixi» kitablarında əfsanələr və rəvayətlər əsasında «tikib qurduqları» «Qafqaz erməni evi»nin tarixini qədim dövrlərdən başlayan keşiş müəllifləri təkzib etsə də, o, da sələfləri kimi, kerçək tarixi saxtalaşdırmaqdan yan keçə bilmir.

Bu, erməni keşişlərində və tarixçilərində sağalmaz ən'ənəvi xəstəlikdi, süddən, qandan keçən bələdir.

Tarix xəbər verir ki, erməni kilisəsinin Qafqaz tarixi Simeon Erevantsinin heç bir əsasa söykənmədən iddia etdiyi XV əsrin birinci yarısına deyil, rəsmi dövlət sənədinin şahidliyi ilə XVI əsrə aiddir. Bu baxımdan İrəvan şəhərinin qalabəyi və Çuxur-Səəd bəylərbəyi Rəvan xanın² oktyabr 1519-cu ildə Şah İsmayıl Xətaiyə ünvanladığı məktub, başqa sözlü, rəsmi dövlət sənədi tarix və tarixilik baxımından olduqca dəyərli mə'lumat əsasında tərtib edilmişdir.

Məktubun məzmunundan aydın olur ki, XVI əsrdə Arazın sağ sahilində erməni keşişlərinin tərtib etdikləri xüsusi plan əsasında ailə-ailə gəlib, Qafqazda sayını artıran ermənilərin gələcək nəsillərimizə fəlakətlər və bəlalar gətirəcəklərini (sanki son yüzilliklərdə Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı amansız erməni soyqırımının labüdlüyünü) xan babamız müdriyyəsinə hiss etmiş, narahatlığını gizlədə bilməmişdir.

Rəvan xan həyəcan təbili çalırdı, Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazilərinə Kilikiya keşişlərinin yaymağa çalışdıqları məhvedici cuma virusunu vaxtında zərərsizləşdirməyə çağırırdı. O, səlahiyyətli mə'muru olduğu vəhid Azərbaycan dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətaiyə yazırdı:

¹ Simeon Erevantsi. Cambr. M., 1958, s.376.

² İrəvan şəhərinin inşa tarixindən danışan mənbələrdə maraqlı mə'lumatlar mühafizə edilib, saxlanılmışdı. Övliya Çələbi xəbər verir ki, 915 (1509-10)-ci ildə Şah İsmayıl Xətainin əmri və vəziri Rəvan Qulu xan Zəngi çayın sahilində kerpic və daşdan 7 ilə qala tikdi, ona öz adını verdi – Rəvan. – bax: Övliya Çələbi. Səfərnəmə, 3-cü buraxılış. M., 1983, s.150.

«Ulu şahım! Tanrı Heydər Səfiyə qəni-qəni rəhmətlər eylesin. Sən nökr bəndəni bu Oğuz¹-Türk diyarına bəylərbəyi təyin edərkən, adamlar içrə Şahmərdan Həzrət Əli kimi ədalətsevər olmağı, mö'minlərlə imamımız Hüseyn kimi insanpərvər davranmağı dönə-dönə tövsiyə etmişən. Mən qulluq mə'yarının dairəsindən çıxmamışam. Lakin son illər müşahidələrimə görə, əhalinin bir qismi, yə'ni Beynənnəhreyndən (İkiçayarasından – Ə.T.) Van gölü sahillərinə, oradan da beş-beş, on-on Qafa, bizim torpaqlara gələn ermənilər, sazişdəkilər kimi, kəsbkarlıqla, xırda ticarətlə, bəna və dülgərliklə güzəran sürüb fərağat oturmaqdansa, tabeliyimdəki torpaqlarda yerləşmə vurnuxmalarına başlamış, geniş oturaq həyat iddialarına qapılmışlar. İndi Ağkilisə kəndində (Göyçə gölünün Qərb istiqamətində, İrəvan-Dilican yolundan xeyli kənarında dərənin arasında kiçik bir kənd – Ə.T.) əyləşən dünya ermənilərinin katolikosu II Qriqori zünnarına xas olmayan fəaliyyəti ilə və təxribatçılıq əməlləri ilə idarəmizi müşküllərə mə'ruz qoyub. Katolikos erməni dini mərkəzinin vəqf sərmayəsi hesabına öz soydaşlarının Türk kəndləri kənarında iki-üç ailə olmaqla oturaq məskunlaşmasını maliyyələşdirir, onlara ufacıq kilisələr tikdirir, beləliklə, bu tayfanın Qafda qədim mövcudluğu təsəvvürü yaradır ki, bunlar istiqbalda nəsillərimizə başağrısı verə biləcək fəsadlar törənməsinə zəmin yarada bilər. İndi zikr olunan ərazidə elə bir kəndimiz, obamız qalmayıb ki, orada üç yad ailə işığı yanmasın. İsmətsizlik əxlaqına qurşanmış hayk qız-gəlinləri Türk dəliqanlı cavanlarına sırımğağa can atır, qədim peşəliklə könüllər ovundurur, Oğuzlara ərə getməyə, başqa sözlə, mülkümüzdə, malımıza şərik çıxmağa çalışır, siyasətdə sakit təcavüz adlanan cinayətlər törədirlər. Qarışıq nikahların vüs'əti məni qorxudur, şahım. Mənə səlahiyyət ver, cəmi on beş min gəlməni mövsümi işçilər kimi qısım-qısım qaytarım vətənin dışarına. Sənin qulun Rəvan xan».²

Rəvan xanın Şah Xətaiyə ünvanladığı məktubun cavabı hələlik bizə mə'lum deyil. Mə'lum olan odur ki, oktyabr 1519-cu ildə dövlət siyahıya alınmasında mövsümi dolanışıqla əlaqədar Kiçik Asiyadan Azərbaycana türklərinin Qafqaz ərazilərinə gəlmiş və müxtəlif yollarla qız-gəlinlərinin, arvadlarının namus və şərəfini çirkablara atmaqla, bu zəngin torpaqlarda ilişib qalmağa çalışan «cəmi on beş min» Hay əhalisi qeydə alınmışdı.

Buradan aydın olur ki, Sis kilisəsi 1441-ci ildə köçürülüb Eçmiadzində deyil, sonrakı yüzillikdə Ağ kilisə kəndində yerləşdirilmişdi.

Ağkilisə kəndi Göyçə gölünün Qərbində İrəvan-Dilican-Qazax yolunun solundan təxminən 20 km kənarında bir dərənin içərisində XX əsrin 80-ci illərində şəxsən şahid olduğumuz 35-40 erməni ailəsinin yaşadığı kənddir. Kənd vaxtilə inşa edilmiş kiçik kilisəyə onun ətrafında olan yerli Türk

¹ Rəvan şəhərinin inşa ediliyi yaylanın XVI əsrdə də "Oğuz-Türk diyarı" adlandırılması Qafqaz-Oğuz Albaniyasının qədim tarixi siyasi - inzibati coğrafiyasının rəsmi dövlət sənədində yaşadığını təsdiq edir.

² T.Köçərli, A.Rzayev. «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri» haqqında – «Xalq qəzeti». 24 dekabr, 1997.

əhalisinin verdiyi adla «Ağ kilsə» kəndi adı ilə tanınmışdır. Çox ola bilsin ki, tarixən Sis kilsəsinin yerləşdirildiyi - «Ağ kilsə» kəndinin adı Simeon Erevantsinin kitabında «Eçmiadzin» adı ilə əvəz edilməsi heç də müəllifin günahı deyil, onun rus nəşrini hazırlayan nəşirin saxtakarlığıdır. Əlbəttə, bu "təsadüfi" yeganə hal deyildir. Yuxarıda erməni tarix ədəbiyyatında olan tərcümə saxtakarlığı haqqında geniş danışılmışdı.

Biz yuxarıda Valarşapat Atəşgahının xilafət tarixində «Üç müəzzin» adı ilə müsəlman mə'bədi dövrü ətrafında araşdırma apararkən söylədik ki, 1828-ci il hadisələrindən sonra bu qədim Türk-Oğuz mə'bədinin Şərqi siyasətilə əlaqədar Rus imperiyasının Qafqazda xristian güc dayacağına çevrildiyi dövr başlayır.

Bu illərə qədər «Üç müəzzin» Məscidindən erməni kilsəsi kimi danışmaq, ermənilərin mə'lum Qafqaz tarixini qədim dövrlərə çəkmək arzusundan irəli gəlmişdir.

Yuxarıda problem ətrafında aparılan araşdırma zamanı dəlillərlə aşkarlandı ki, atəşpərəst Oğuzlar müsəlmanlığı qəbul edəndən sonra onların ata-baba inanc evi – Atəşgah binası Xilafət tərəfindən mö'min müsəlmanların ibadət ocağına – Məscidə çevrildi, mə'bədin «Üç müəzzin» adı da Türk-Ərəb dilinin leksik-semantik komponentləri (Üç müəzzin) əsasında həmin tarixdən yarandı və Azərbaycan türklərinin leksikonuna daxil oldu.

Oğuzların Məscidi yüzilləri arxada buraxaraq, XIX əsrin əvvəllərində rusların qanlı Qafqaz hərbi sənaməsinin tarixindən erməni xristian kilsəsinə çevrilmişdi.

Məscidin «Üç müəzzin» adını dəyişmək üçün real əsasları olmayan, eyni zamanda, yüksək təfəkkürdən, sağlam ağıldan məhrum olan erməni keşişləri tarixin izini itirmək məqsədilə qədim möhtəşəm mə'bədin xarici və daxili görkəmi dəyişmişlər. Ancaq heç zaman düşünməmişlər ki, ilahi «müəzzin» sözü «Qur'ani-Kərimlə» yaranmış müqəddəs kəlamdır. Bu ilahiliyin də Oğuzların qoltuğuna sığınmış ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

«Üç müəzzin» Məscidini erməni kilsəsinə çevirən rus işğal tarixinin bir məqamını, ötəri də olsa, xatırlayaq.

1827-ci ilin 1 oktyabrında İrəvan qala divarlarını yerlə yeksan edən, şəhəri ələ keçirən İ.F.Paskeviç I Nikolaya yazdığı müjdə məktubunda Rus ordusu ilə çiyin-çiyinə qala ətrafında Türk kəndlərinin atəşə tutub yandırılmasında, dinc əhalinin ucdantutma məhv edilməsində sonadək xüsusi fəallıq göstərmiş erməni hissələrinin təşkilatçısı, onların mə'nəvi atası keşiş Nersesin imperator tərəfindən şəxsi mükafata layiq görülməsini razılıqla qarşılayır və «Nerses kimi xadimlərin» mükafatlandırılmasını ümumi işə xeyir verəcəyindən danışır, bundan sonra da belə «xeyrxahlığın» davam etdirilməsini arzu edir.

Tarix sübut etdi ki, XIX əsrin əvvəllərində günahsız Oğuz türklərinin məhv edilməsinə başçılıq edən «Ağ kilsə» keşişi Nersesin milli tariximizdə yazdığı qanlı səhifə sübut etdi ki, XVI əsrdə Rəvan xanın İrəvan qalasından 60-70 km uzaq bir dərənin içərisində inşa edilmiş kiçik bir kilsədə

saman altında su yeridən Ağ kilsə kəndinin keşişi II Qriqorinin məkrli əməllərindən narahat olması əsassız deyilmiş.

Erməni kilsəsi on illərlə M.Xorenskinin, Mesrop Maştosun adıyla mənsub olduğu xalqa «Qafqaz evi» tikməyə çalışdı, tikə bilmədi. Lakin Ağ kilsə keşişi Nerses nə M.Xorenski, nə Mesrop Maştos kimi, anonim deyil, tarixi şəxsiyyətdir. O, əsrlərdən bəri erməni keşiş müəllifinin rəvayət və əfsanələrdə arzuladıqları «armeniyaların» real tarixi binövresini XIX əsrin I yarısında Rus süngüsü ilə Qafqazda qoydu.

Əlləri günahsız Türk körpələrinin qanına boyanmış ermənilərin mə'nəvi atası keşiş Nersesin əməlləri sübut etdi ki, təbiətlərində insani müqəddəslikdən zərrəcə ışıq belə olmadığı üçün Allahın üz çevirdiyi, taleyinə tarixən köçkünlük, qaçqınlıq və dilənçilik yazdığı ilk etnik adı elmə belli olmayan kiçik icmaya yüz illərdən bəri qədim Ön Asiya və Qafqaz Türk tayfalarının əcdad torpaqlarında «Vətən» «təşkil etmək» naminə kilsə, hətta şeytanla da sazişə girməyə hazır olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, «erməni» adlandırılmış vəhşi bir yığım icmanın anasından başqa, dünyada elə bir ana tapmaq olmaz ki, o, öz bətnindən başlayaraq övladını qonşunun qanını axıtmağa («Türk sənin düşmənidir. Böyüyüb əlin silah tutanda səndən neçə-neçə Türk başı istəyirəm!» – erməni ana laylasından), onun torpaqlarını əlindən almağa və dünyada birincilər sırasında sayılan dövlət düzəltməyə («Əgər türkün evinə od vurub, başını kəsməsən, körpəsini ana bətnində, beşikdə süngüyə keçirməsən, torpağını əlindən almasan, ona sahiblənməsən, dədə nisgimiz olan «Böyük Hayastan» düzəltməsən ana südümü sənə haram edərəm! – erməni ana öyüdlərindən) təhrik edən qanlı, qəddar millətçi zəhəri ilə zəhərləsin. Tarixən qanla, südlə nəsillərin canına, iliyinə işləmiş bu vəhşi tərbiyənin nəticəsidir ki, mə'lum qüvvətli cahangir dövlətlərin¹ isti hamiliyi altında XIX əsrdən başlayaraq bu günədək kilsənin fitvası ilə Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı amansız qətl və qarət siyasəti yeridilir.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz keşiş Nersesin günahsız Türk əhalisinin qanını axıtaraq, Rus çarından xüsusi mükafatlar almasında ona beşik layları ilə qəddarlığı və amansızlığı tərbiyə edən günahkar erməni anasıdır.

Bəs Türkün şir büləkli, Tanrı məhəbbətli Anası beşik başında layla deydi körpəsinə əzəldən nəyi öyrətmişdi?

Rəhman və Rəhim olan Allahın adıyla dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq bütün insanlara olan sonsuz sevgi və məhəbbəti!

İlahi ruhlı babamız böyük mütəfəkkir şair və görkəmli alim Cəlaləddin Rumi (30 sentyabr 1207-17 dekabr 1273) Həzrəti Mövlananın Türk nəsil-lərinə nəsihət və vəsiyyətləri buna tarixi bir nümunədir.

¹ «Ermənilər həmişə yaşadıkları yerlərin yaramaz «sahibləri» olmuşlar, öz yaxınlarını sataraq, həmişə güclü qonşularına məharətlə qulluq etmişlər» - Akademik Kerop Patkanyan. «Xalq Maarifi Nazirliyi», 1875, №175, s.5.

«Mütəmadi olaraq olmaq istəyirsənsə, hər kəslə dost ol. Heç kəsə düşmənçilik hissi bəsləmə. Mərhəm və mum kimi yumşaq ol, iynə kimi bərk olma. Heç kimdən sənə bir pislik gəlməsini istəmirsənsə, sən də pisniyyətli olma.

Comərdlik və kömək etməkdə,
Axar su kimi ol.
Şövkət və mərhəmətdə,
Günəş kimi ol.
Xəta və qüsurların üstünü
örtməkdə,
Gecə kimi ol.
Hiddət və qızgınlıqda,
Ölü kimi ol.
Təva'zökarlıq və ciddiyyətdə,
Torpaq kimi ol.
Məhəbbət və humanizmdə
Dəniz kimi ol.
Ya olduğun
kimi görün,
Ya görüdüyün
kimi ol!»

Tarix Həzrəti Mövlananın bu ilahi ruhundan çox-çox uzaq, mənsub olduğu xalqı zaman-zaman qanlı fəlakətlərə sürükləyən neçə-neçə təhrikçi erməni din xadimini, dünyanın o başında oturub, bu başında torpaq iddiası adı altında cahil və nadan soydaşlarını canlı kommərziya əmtəəsinə çevirən kapital maqnatlarını, yüngül şöhrət və yağlı mənəb axtaran kəndirbaz «millətsevər» ziyalisini (əsl ziyalı millətində düşmən deyil, dost, qardaş, arxa qazanar!) nişan verir.

Erməni xalqının düşməni əsrlərdən bəri hər zaman ocaq başında olmuşdur: keşiş Vazqen, Silva Kaputikyan, Zori Balayan, Aqambekyan, Sitaryan, Xanzadyan, Ayvazyan və bir sürü başqa yırtıcı yanlar kilisənin XX əsrdə Türklərə qarşı silahlandığı qanlı və qəddar varisləri!

Heç də təsadüfi deyildir ki, son yüzillikdə daha planlı, ardıcıl olaraq, ulu Oğuz otrpaqlarında başdan-başa qədim Türk məskənlərinin, abidələrin, məbədələrin, epikləşdirilmiş tarixi şəxsiyyətlərin və s. milli sərvətlərimizin adları və mahiyyətləri sün'i şəkildə dəyişdirilmiş və onlar «erməni tarixi» kimi qələmə verilmişdi.

Əlbəttə, arxasında qüvvətli hamı hiss edən ermənilərin tarixi dərdi – Türk torpaqları hesabına «Böyük Armeniya» yaratmaq azan bütün siyasi keçidlərdə ümidlə baş qaldırmış və nəticədə bu mürtədlər özlərinə də, ocağı başında onlara yer verən səxavətli türklərə də milli fəlakət gətirmişlər. Lakin iblis əməllərinə görə onlar zamanın ağır cəzasına tuş olmuşlarsa da, amansız tarixin sərt cəzasını tezəcə də unutmuşlar! Görünür, bu riyakar, xəbis, acgöz məxluqu, acgöz qara torpaq son nəfərinədək bağrına

basmayıncə iblis babalarının qara ruhu nəcins övladlarını rahat buraxmayacaqdır! Təəssüf!... Bəs, iblislər olmasaydı dünyada mələklər necə tanınacaqdır, İlahi!!!

Biz inanırıq ki, Böyük İnsanlıq xatirinə bə'zi cırıdan siyasətbazların əlində şeytan oyuncağına çevrilmiş bu müqqədəs yer üzünü XXI əsrdən başlayaraq "İnsan insanının canavarıdır!" irticaçı və qəddar fəlsəfədən yaxasını qurtaracaq, "İnsan insana həyatdır!" ilahi amalına qovuşacaqdır. Məhz bundan sonra bütün xalqların etnik tarixi, onların bir xalq olaraq, təşəkkülü, inkişafı, formalaşması, nəhayət mövcud mərhələyə necə gəlib çatmaları haqqında rəvayətlərin dili ilə danışan «tarix» kitabları real tarixi maddiyyətlə rədd ediləcək, onların üstündən qara xətt çəkiləcək. Bundan sonra bir daha dilindən, dinindən, irqindən, dərisinin rəngindən, nəhayət siyasi baxışından asılı olmayaraq, yer üzünün gələcək nəsilləri arasında ədavətli şeytan toxumu səpməmək üçün həmin «tarix» kitablarından, xüsusən şeytandan üç gün əvvəl dünyaya göz açmış və həmin gündən də mehriban qonşular arasında şeytan toxumu səpən haykazan keşişlərinin yazdıqları və onların ən'ənələrini davam etdirən müəlliflərin «tarix» kitablarından cəhənnəm tonqalı qalanacaqdır!

Amin, Amin, ya rəbbəl aləmin!!!

SON SÖZ

“Ermənilər Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrində yalnız sonrakı əsrlər ərzində yerləşmişlər”.
V.İşxanyan.

Kilsə ədəbiyyatında özlərini “hay”, real torpaqda mövcud olmayan, lakin geniş arzusu ilə Kiçik Asiyada “yaradılmış” “ölkələrini” “Hayastan” adlandırılan əhalinin qədim keçmişini barədə elmi tarixin üç riyazi düsturunun (arxeoloji kəşfiyyat, antropologiya və linqvistik) təsdiq edəcəyi hər hansı maddi sübut günümüzədək aşkar edilməmişdir. Bu qaçılmaz həqiqəti tanınmış erməni alimlərinin özləri də etiraf etməyə məcbur olmuşlar. Manuk Abeqyan yazır: “Erməni xalqının əsli nədir, necə və nə vaxt, haradan və hansı yollarla o buraya (Kiçik Asiyaya- Ə.T.) gəlib, armıyan olmazdan əvvəl və sonra hansı tayfalarla əlaqədə olub, onun dilinə və etnik tərkibinə kim necə təsir göstərmiş? Bu amilləri və armıyanların kimliyini sübut etmək üçün əlimizdə dəyərli, dəqiq və aydın dəlillər yoxdur.”

Müəllifin sözlərindən aşkarca görsənir ki, o, məlum əsərlərində “Arminiya” adında “dövlətə” işarə etsə də, onun tarixi mövcudluğuna alimin özü də inanmır. Çünki dövlət vahid soy-kökə malik olan qüdrətli tayfa ittifaqından yarana bilərdi. Manuk Abeqyanın etirafından aşkarca məlum olur ki, tarix heç zaman adsız erməni babalarına (yunanlar onları “İşkil”, yəni “Səllim itlər” adı ilə lənətləyib tarixə nişan vermişlər- XVI əsrin erməni keşişi Simeon Lehatsi) məxsus tayfa ittifaqının mövcudluğunu tanımamışdı. Bu kiçik adsız icma Ön Asiyada pərakəndə halda yaşamışdır. Tarixən özgə qapılarında günümüzə işlə ailə həyatını təmin edən insanların belə bir şəraitdə qədim “dövlət” “təşkil etmələri” iddiası kilsə cəfəngiyyatından başqa bir şey deyildir. Bu baxımdan kilsə uydurmaları ilə elmi tarix arasında heç bir əlaqənin olmadığı söyləyən Basmacıyan fikrinə davam edərək yazırdı: “Armeniya və Armıyan tarixinin mənşəi olduqca qaranlıqdır.”

Erməni xalqı və onun “qədim tarixi” barədə eyni məzmununda söylənən fikirlər erməni tarix ədəbiyyatında kifayət qədərdir.

Məsələ bu qədər aydın olduğu halda Güney Anadolunu və Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisini başdan-başa işğal etmək üçün XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, dünyanın qüvvətli xristian dövlətlərinin (xüsusən fransız, ingilis və rusların) əli ilə Demokl qılıncı kimi, Türk oğlunun boynun ardına qoymuş “Böyük Hayastan”ın, başqa iddiada Böyük Arminiyanın “kilsə geneologiyası” bu günədək Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən elmi şərhini tapmamışdır. Əgər “Azərbaycan tarixi” adına kitablar yazmış “bizim” bəzi tarixçilərimiz Kremlin siyasi köləsinə çevrilməsəydilər və M. Xorenskiyə istinad edilmiş üç kitabdan ibarət olan “Armeniya tarixi”nin təkəcə “Böyük Armeniya”nın geneologiyası” adlanan birinci kitabını vətəndaşlıq mövqeyindən tarix və tarixçilik kontekstində araşdırmış ol-

saydılar, bu gün qüvvətli xristian dövlətlərinin Müstəqil Azərbaycanın başı üzərində fəlakət kabusu kimi saxladıqları “Böyük Armeniya”nın ideoloji terrorizm bünövrəsi vaxtında məhv edilmiş olardı. Bu ölüm və fəlakət məkəsinə qədim Türk torpaqlarında mənsub olduqları kiçik icmaya “vətən” “təşkil etmək” üçün üç yüz ildən bəri türklərə qarşı hayları tarixdə misli görünməmiş amansızlıq və qəddarlığa çağıran Venesiya qadın monastırı geniş Mxitar Sevastiyski tərəfindən 1717-ci ildə Venesiya yaxınlığında Müqəddəs Lazar adasında inşa edilmişdir.

Nə üçün geniş ümumən erməni icması üçün kilsə deyil, qadın monastırı saldırmışdı?

Sualın aydın cavabını dünyaya ilk fahişəlik gətirən erməni kilsəsindən ətraflı danışan F. Engelsdə tapmaq olar.

Mxitar Sevastiyskinin qadın monastırı Avropada məşhur seksual mərkəzi olmuşdur. Bu danılmaz tarixdir!!!

Xatırladaq ki, məkrli keşişlər XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq monastıra cəlb edilmiş pula gedən seçmə gözəl erməni qız-gəlinlərinin şərəfi bahasına avropalı “xristian qardaşları”ndan düz yüz il, yəni XIX əsrin əvvəllərində səbrlə, planlı şəkildə (kor şeytandan üç gün əvvəl dünyaya gəlmiş məkrli və riyakar keşişlər bu dövrdə mənşəcə “hay” olan avropalı “hibrid nəsil” yaratmaq məqsədinə də nail olmuşlar) güclü maliyyə kütləsi toplayırlar.

Mifli “dövlət” real tarixə çevirmək üçün hələ XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq keşişlərin Avropada döymədikləri qapı qalmamışdı. Onlar ictimai aləmdə az-çox nüfuzu olan tarixçiləri özlərinin çirkin əməllərinə qoşmağa çalışmışlar.

Venesiya mxitaristlərindən Arşak Çobanyanın Qustav Şlumberqərə, onun da de Morqana yazdığı məktublarda da bunu sübut edir.

Q. Şlumberqer məktublarının birində de Morqana “xristian Arminiyanına həsr edilmiş hər hansı bir qiymətli kitabı “Plon” nəşriyyatında buraxılmasını, fransız xalqının erməni tarixinə aid kitabı hökmən almasının zəruriliyindən” yazır.

De Morqan geniş Arşak Çobanyanın sifarişindən imtina edə bilmir. Lakin cavab məktubunda “Böyük Armeniya ilə əlaqədar bircə kitabca belə xatırlamadığını” və keşişin ona lazım olan ədəbiyyatı göndərməsini xahiş edir.

Çobanyan əlinin altında hazır saxladığı “Armeniya tarixi”nin (M.Xor.) zaman-zaman tərtibində kilsənin istifadə etdiyi yerli əhaliyə məxsus əfsanə və rəvayətlərin başqa versiyalarını yollamaqla armıyan xalqının və Arminiyanın “qədim tarixi”ni yazacaq fransız tarixçisini ədəbiyyatla təmin edir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, araşdırmalarda “Armeniya” və “armıyan” anlamlarını təsadüfən işlətmirik. Biz bununla tarix və tarixçilik kontekstində apardığımız paralel müqayisələrdə tarixi reallığı canlandıran təkzibedilməz dəlillərin dili ilə üç yüz illik kilsə saxtakarlığına və məkrli keşiş uydurmalarına son qoyaraq sübut edirik ki, M. Xorenskiyə istinad edilən hər iki əsərin N. Eminin (“Armenya tarixi”. M., 1858) və K.Patkanyanın (“Armyan coğrafiyası”. M., 1877) (kilsə saxtakarlığı ondadır ki, guya keşiş müəllif “Armenya tarixi”ni V əsrdə, “Armyan coğrafiyası”nı VII əsrdə yazdığını iddia edilir) rus dilinə çevirmələri və nəşrlərində qədim qaynaqlarda “Arme-

niya" şəklində nə ölkə, nə də "armyan" formasında yazılan xalq adı qeydə alınmamışdır. Ölkə adının "Armeniya" şəkli XIX əsrin əvvəllərində rus dilinin semantik-leksik xüsusiyyətlərinə uyğun yaranmışdır. Diqqət edək.

Fəratın yuxarı axarında m.ö. III minillikdə yüksək mədəniyyətə malik kiçik ölkə olmuş Şupria Biaini çarlarının işğalından sonra Sardur yazılarında "Arme" ("Yuxarı ölkə") adı ilə tarixləşdirilir. Daha sonrakı daş mətnlərdə və qaynaqlarda "Arme" toponimini mə'naca eyni, yə'ni "Yuxarı ölkə", formaca müxtəlif şəkildə qeydə alınmışdır. Məsələn, Boqıstan ("Allahlar vətəni") qaya yazılarında (Yeni Babil mətnində "Ura-aş-tu-ru", "Avesta" mətnində "Ar-mi-na", Elam mətnində "Har-mi-nu-ia"), yunan (Ksenifontda "Armini") və bizans (Strabon "Armenia") qaynaqlarında, ərəb tarixçilərinə (Armiyə, Ərməniyə), ingilis dilində (Armenia), almanca (Armenien), fransızca (Armenie), rusca (Armeniya) və s. dillərdə hansı şəkildə, hansı formada, hansı tələffüs qaydasında işlənmişsə, yaxud işlənirsə fərqi yoxdur, həmin anlam Fərat çayının yuxarı axarında m.ö. III minillikdə zəngin mədəniyyətə malik olmuş Şupriyanın kiçik tarixi ərazisini nişan verir. Ancaq erməni tarixçiləri və filoloq alimləri keşiş babalarından heç də geri qalmayan, biri-digərini təkzib edən ziddiyyətli uydurmalarla qədim toponimin yuxarıdakı formalarını "Armeniya" şəklində ümumiləşdirirlər və bu toponimi Bia (Van) gölü ətrafı ölkə ərazisinə, yə'ni Biainiyə aid edirlər. Beləliklə, onlar ümumtürk tarixinin Biaini dövrünü "özünkümləşdirərək" "Armeniya tarixinin Urartu epoxası" adlandırırlar. Halbuki, yuxarıda verilməmiş siyahıdan da aydın olur ki, bu gün tarix ədəbiyyatında "Urartu" formasında yazıya alınmış "Ura-aş-tu-ru" toponimini Boqıstan qayalarında oyulmuş Yeni Babil mətnində Van gölü ətrafında olan ərazilərə deyil, Fəratın yuxarı axarını əhatə edən ölkəyə aiddir.

"Ura-aş-tu-ru" ("Yuxarı ölkə") anlamı ilk dəfə Assuriya çarı I Salmanasarın (m.ö.XIII əsr) dövründə "Yuxarı ölkə torpaqları" anlamı verən "Uruatri torpaqları" şəklində yazıya alınmışdır. Bu dövrdə assuriyalılar "Uruatri torpaqları" deyəndə onlar hər hansı dəqiq bir ölkənin coğrafi ərazisini deyil, çarlığın şimal hüdudlarından yuxarıda yaxın-uzaq geniş ərazilərdə yerləşmiş şəhər, mahal və ölkələri əhatə edən Ön Asiya və Ön Qafqaz topaqlarını nəzərdə tuturdular.

Bia (Van) gölü ətrafında təşkil edilmiş Biaini dövlətinin müvəqqəti hərbi – inzibati ərazisinə daxil edilmiş Urmiyə gölünün qərbindən Göyçə gölünün qərinə, oradan Pont dənizinin şərq sahillərinə doğru uzanıb gədən torpaqlar da daxil olmaqla geniş ərazilər Assur çar yazılarında "Uruatri" ("Yuxarı ölkə") və həmin ərazilərdə ta qədimlərdən məskun olmuş ayrı-ayrı çoxsaylı etnik tayfalar da "uruatrilər" ("Yuxarı ölkə əhalisi") şəklində qeydə alınmışlar. Bu, mücərrəd "toponim" və "eponim"dən "tərəyən" dolaşmış anlayışdan siyasi məqsədlə faydalanan onun yeni şəraitdə bir qədər də dolaşdırmağa çalışan B.B.Piotrovski və onun fikir tərəfdarları "Uruatri" adını "erməniləşdirirlər". Məqsəd ümumtürk dövlətçilik tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri olan qədim Biaini dövlətinə, habelə onun hərbi-inzibati

ərazisinə müvəqqəti daxil edilmiş yerli Türk tayfalarına məxsus geniş torpaqlara, onların zəngin tarixinə əfsanəvi Haykın törəmələrini "varis" etməkdir. Ancaq hansı əsasla?! Hansı arxeoloji mədəniyyət nümunələri, antropoloji və linqvistik araşdırmaların nəticələri mifik Haykın törəmələrinin adı gedən ərazilərdə "varisliklərini" təsdiq edir?!

Göründüyü kimi, Assur çar yazılarında qeydə alınmış "Uruatri" şərti toponimə istinadla hayların "tarixini" yazan müəlliflər eyni yolla da Biaini daş yazılarında qonşu qədim Şupria ölkəsinin qeydə alınmış ikinci "Arme" ("Yuxarı ölkə") toponimə və onun törəmələrinə (Armina, Armini və s.) varis hesab etdikləri mifik Hayk övladlarına növbəti əfsanəvi "Armeniya tarixi" düzüb qoşmuşlar.

Maday imperiyasının 13-cü satraplığına daxil edilmiş ölkənin Arme adı Boqıstan mətnlərində "Armina", "Harminuia" ilə yanaşı Assur dövlətçiliyinə və mədəniyyətinə varis olan yenibabililərin fonetik dəyişikliyə qəbul etdikləri, lakin mə'naca eyni olan "Ura-aş-tu-ru" toponim adının qabardılması şahidlik edir ki, bu dövrdə Assur çarlarının ən'ənəvi "Yuxarı ölkə" "xəritəsi" yalnız Fərat çayının yuxarı axarını əhatə edir.

Deyənlərdən aydın olur ki, nə Assur, nə də Biaini yazılarında qeydə alınmış toponimlərin 887-ci ildə yunan dilindən ermənicəyə tərcümə edilmiş "İncil"də özlərini Haykın törəmələri adlandırmış xalqla tarixən heç bir əlaqəsi olamamışdı.

Erməni müəllifləri ümumtürk tarixinin aydın və parlaq səhifələrini üç yüz il o qədər ustalıqla dolaşdırmışlar ki, bu günədək nəinki başqa xalqları öz yalanlarına inandırmışlar, maraqlıdır hətta onların özləri də öz uydurmalarına erməni "səmimiyyəti" ilə inanmışlar. Elə bu saxtakarılığın nəticəsidir ki, Kilikiya – Venesiya kilsələri anonim keşiş M. Xorenskinin adından uydurulmuş fantastik erməni "dövlətlərini" "Mesopotamiya Armeniyası" (Şupria – Arme ölkəsinin coğrafi ərazisi nəzərdə tutulur) və "Qədim Armeniya" (Urartu adı ilə saxtalaşdırdıqları Biaini dövləti "erməniləşdirilir") adı ilə Kiçik Asiyada "yerləşdirirlər".

Ancaq rus və erməni tarixçiləri Azərbaycan türklərinin qədim torpaqlarını qəddarcasına ikiye bölən 1828-ci il irtica müqaviləsindən sonra köçkün, qaçqın və dilənçi erməni ailələrini "ev sahibi" etmək məqsədi ilə M. Xorenskinin rəvayət "armeniyalarını" mifik "Böyük Armeniya" adı ilə Kiçik Asiyadan Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisinə köçürürlər.

S.T.Yeremyanın üç saxta xəritəsində kifayət sayda lokallaşdırılmış "Armeniya" adında hay "dövlətləri" XX əsrin 80-ci illərinin qarışıqlıqlarından istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarını Xəzərədək ələ keçirmək üçün dünya erməni diasporasını ayağa qaldırmış katolikos Vazgenin planı əsasında yenidən gündəmə gətirilən "4 Armeniya" bölgüsünün XX əsr törəmələridirlər.

Coğrafi ərazi adı olan "Armeniya"nın mənşəindən danışdıq. Bəs "armyan" millət namı haradan qaynaqlanır?

"Armyan" millət adı rus nəşrlərindən başqa mxtaristlərdə də nə orta əsr və qədim dövr qaynaqlarında, nə keşiş ədəbiyyatında, nə də Avropa tarixçilərində qeydə alınmamışdır.

Bəs "armyan" anlamının mə'nə açımı nədir?

Bu sualın cavabına nə Sevortyanın, nə Malxasyantsın, nə də başqa erməni dilçi alimlərinin lüğətində, nə də tarixçilərinin əsərlərində rast gəlinmir. Bu gün rus dilində "armyan" deyəndə "həylər" başa düşülür. Axı hansı əsasla?!

Eponim ya mifik, ya əfsanəvi, ya da tarixi şəxsiyyətlər ola bilər. Bəs xalq adı olaraq "armyan" anlamının hər hansı mifoloji, yaxud tarixi eponimi olmuşdurmu?

Dedik ki, erməni ədəbiyyatında da bu sualın müsbət cavabı yoxdur. Mə'nası, hətta mütəxəssis hay alimlərinə mə'lum olmayan "armyan" anlamının sün'i şəkildə millət adına istinad edilməsi 1828-ci il hadisələrindən sonra Venesiya - rus mxtaristlərinin məqsədli növbəti saxtakarlıqlarından biridir. Onlar uydurma "armyan" millət adını "Armeniya" namında "qədim dövlətin" guya təsdiqi komponentinə çevirməyə çalışırlar.

Günümüzədək Azərbaycan türklərinin istər şifahi danışmaq dilində, istərsə də yazılı ədəbiyyatda işlədilən "erməni", yaxud "ərməni" anlamları "armyan" sözünün rus dilindən dilimizə tərcüməsi kimi qəbul edilmişdi. Yüzlilikləri aşmış gələn bu fikir tam yanlışdır. Çünki dedik ki, "armyan" anlamının nə mənşəyi, nə də mə'nə açımı mə'lumdur. Ancaq "erməni", yaxud "ərməni" sözlərinin mənşəyi babalarımızın dilində nəsəl-nəsl yaşamış "ermen", "ərmən" deyimlərindən gəlir.

"Ermen", "ərmən" sözlərinin çağdaş açımı "mən ərəm", "mən igidəm", yaxud "ər mənəm", "igid mənəm" anlamı verir. Burada söz şəxs əvəzliyi formasındadır və müsbət mə'nada işlədilir. "Ermen", "ərmən" söz kökünə fonetik dəyişikliklə "i" saiti artırıldıqda alınan "erməni", "ərməni" ifadəsi əvəzliyin işarə formasında işlədilir, qarşıdakı şəxsi bildirir.

Azərbaycan türkləri özlərinin əfsanəvi Haykın törəmələri olduqlarına inanaraq və özlərini "hay" adlandıran əhaliyə mənsub olan ayrı-ayrı fərdləri yerli ləhcəmizə uyğun olaraq "ərməni", yaxud "erməni", ümumən icmanı şəxsləndirən "ərmənilər", yaxud "ermənilər" anlamları ilə tarixə tanıtmışlar.

Babalarımızın "ərmənilər" / "ermənilər" adı ilə nişan verdikləri icmanın həyat tərzini nəzərə alan yunanlar onları "İşkil" ("Səllim itlər") damğası ilə tarixən lə'nətləmişlər. Ön Qafqazda və Ön Asiyada ailə şəklində, kənd-kənd, əyalət-əyalət dolaşaraq ailə-uşağını yedirtmək məcburiyyətində qalmış "İşkil" icmasına mənsub ucuz işçi qüvvəsi Türk babalarımızın qapılarında ağır və çirkli işləri apardıqlarına görə bizimkilər onları ölkələrində yaşayan başqa etniklərdən fərqləndirmək üçün onlara "ərmən" / "ermen" anlamlarının mənfi mə'nasında olan şəxsləndirici "ərməni", yəni "nökər" namını vermişlər.

Babalarımızın bir-birinə mənfi münasibətini bildiren aşağıdakı ifadələrin günümüzədək nəsəl-nəsl gəlib çatması, əlbəttə, təsadüfi deyildir. Məsələn, "sən erməni/ərməni kimi iy verirsən", "yağışa düşən itlə erməninin/ərməninin fərqi yoxdur", "sən erməni kimi duz-çörək itirərsən", "sən erməni kimi namərdənsən, qəddarsan" və s.

Böyük rus şairi A.S.Puşkin də arzu edilməz gəlmələrin rus ə'yanlarının qabağında it mütiliyini görəndən sonra Azərbaycan türklərinin "ərməni"/"erməni" sözlərinin poetik açımı ilə hayların klassik səciyyəsinə verir:

Sən qorxaqsan,
Sən köləsən,
Sən ermənisən.

Əgər keşmiş müəlliflərin "tarix" kitablarında yazılanlara diqqətli olsaq, o zaman, bizim bu gün "ərmənilər"/"ermənilər" adlandırdığımız xalqın Şərqi qüvvətli ərazilərində səfil həyat keçirən "İşkil" (Simeon Lehatsi) namı babalarını qul, kölə əməyindən xilas edən Arsaklı – Türk çarları onlara "azatlar", Sasani şahlarının dövründə "naxararlar" – "nökərlər" dedilər. Tarixən adsız olmuş bu icmanın millət adı yunandilli "İncil" onların dilinə çevrilərkən ona əlavə edilmiş Yeni Babil-Xaldey əfsanəsinin mifik qəhrəmanı Haykın adından götürülmüşdü. Bu tarixi hadisə IX əsrdə, daha dəqiqi 887-ci ildə baş vermişdi. İlk erməni əl yazması hesab edilən (Yepiskop Kirion) bu tərcümə "İncil" günümüzədək Moskvada Lazarevski adına Şərqişünaslıq İnstitutunda mühafizə edilir.

Erməni kilsəsinin "öz əli" ilə hazırlanmış "canlı şahidin" tarixi meydanında ola-ola keşmiş müəlliflərin və onların tarixçi varislərinin Ön Asiyanın qərb ərazilərinə səpələnmiş, ailə-ailə özge qapılarında günümüzə həyat keçirmiş adsız babalarına Şərqi mifoloji ədəbiyyatı əsasında XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq yazdıqları saxta "qədim tarix" göz qarşısındadır. Geniş araşdırmadan aşağıda gətirəcəyimiz bir neçə fikir nümunəsindən də tam aydın olur ki, ermənilərin nə Güney Anadoludan, nə də Qafqazdan etdikləri iddiaların heç bir real tarixi əsası yoxdur. Heç bir mö'təbər qaynaq, arxeoloji mədəniyyət, antropologiya və linqvist ədəbiyyat çağdaş ermənilərin "baba tarixinə" şahid durmur. Onlar bir əfsanə ilə Osmanlı Türk qardaşlarımızın Güney Anadolu torpaqlarında "Böyük Hayastan", digər əfsanədə Qafqaz Oğuz Albaniyasının Qərb hissəsində "Böyük Armeniya" adında "qədim dövlət" yaradırlar. Diqqət edək.

Əfsanəyə görə, Haykla Babil çarı Bel arasında ölkədə birincilik uğrunda savaş baş verir. Döyüşdə məğlub olmuş Hayk öz adamları ilə birlikdə Babilə köç edib, namə'lum "dağ ətəyində" məskun olur. Həmin ərazi guya mifik Haykın şərəfinə "Haykastan" adlandırılır. Bu, hayların mifoloji tarixidir. Lakin Rus imperatorunun "Türksüz Qafqaz" siyasətini həyata keçirən canlı ideoloji makinələrdən biri olmuş İ. Şopen dini əfsanədə düzülüb qoşulmuş nəsəl şəcərəsini real tarix kontekstində təsdiq etməyə məqsədi ilə məsələyə başqa siyasət bucağı altında işıq salmağa çalışır. Əfsanədə "dağ ətəyi" adlandırılan qeyri-müəyyən ərazidə məskunlaşdırılmış Hayk və onun adamlarını Van gölü ətrafında lokallaşdıranda da İ.Şopen real tarixə deyil, siyasi mizdur "əqidəsinə" söykənir. O, yazır: "Haykın ilk məskun olduğu yer Van gölünün yaxınlığında olmuşdur, orada "Haykadzor" ("Hayk vadisi") adlanan vadi bu günə qədər onun adını saxlayır. O, orada "Hayk adında ilk armyan şəhərini inşa etdi. Bir neçə il keçəndən sonra Hayk Araks çayının sahillərinə doğru hərəkət etdi".

Əlbəttə, tarix nə Haykı real şəxsiyyət olaraq tanıyır, nə onun guya Van gölü ətrafında "yaradılmış" "Hayastan"ı, nə də "Haykadzor"unu, nə də guya onun inşa etdiyi "Hayk" adında "ilk armyan şəhərini". Burası mə'lumdur. Bəs kilsənin uydurduğu bu dini (Haykın gah "çar Hayk", gah da "Allah Hayk" adlandırması da maraqlıdır) əfsanəyə tarixilik rəngi vuran

Haykı, guya "real şəxsiyyət" olaraq təsdiq edən İ. Şopen kimi mızdlu siyasət tarixçilərinin məqsədləri nədir? Güney Anadolunu "Qərbi Hayastan" adı ilə "tarixiləşdirmək!".

Deməli, erməni keşişlərinin və onların tarixçi varislərinin "Türkiyə Hayastanı", yaxud "Qərbi Hayastan" adı altında bu günə kimi qaldırdıqları torpaq iddialarının siyasi mənşəi fantastik kilsə əfsanələri ilə bağlıdır.

Bəs erməni kilsəsi "Şərqi Hayastan"ın ("Şərqi Armeniya"nın) şərti "coğrafi tarixini" necə "yaradır"?

Sualın cavabı anonim keşiş M. Xorenskiyə istinad edilən "Armeniya tarixi"nin "Böyük Armeniyanın geneologiyası" adlandırılan birinci kitabında geniş və aydın şəkildə verilir.

Əfsanəyə görə, Kiçik Asiyada guya Haykın nəslı artır, onun oğlu Armenak Araz çayını adlayaraq Azərbaycan türklərinin ilk təşəkkülündə iştirak etmiş yerli Türk tayfalarından biri olan Aza tayfalarına məxsus qədim ölkənin Qafqaz ərazisini "Göyçə gölü"ndək oğlanları (Aramais, Qexam, Şara, Amasiya və Ara) arasında bölüşdürür. Bu, qədim türklərə məxsus Qafqaz torpaqlarının erməni kilsəsi tərəfindən əfsanəvi bölgüsü idi.

Problemə tarix və tarixilik kontekstindən yanaşdıqda, əslində erməni keşişləri Biaini çarları tərəfindən işğal edilmiş Ön Qafqaz torpaqlarına uydurma yolla "varis" olmağa çalışırlar. Bu iddianı tarixin təsdiqinə çevirmək məqsədi ilə XX əsrdə rus və erməni tarixçiləri də Biaini çarlarının yerli əhəlidən mühafizə olmaq üçün Aza ölkəsinin Ön Qafqaz ərazisində inşa etdikləri "İrpuni" adlı qalanı "Erebuni" namında saxtalaşdırmışlar. Başqa sözlə, onlar Hayk əfsanəsindən gələn fantastik yolla ümumtürk tarixini Biaini dövrünə aid müvəqqəti hərbi-inzibati ərazisini "özününküleşdirmişlər" və bununlada uydurma "Şərqi Hayastan"ın ilk saxta təməlini qoymuşlar.

İ. Şopenə görə, həmin coğrafi ərazi, başqa sözlə, Qafqaz Oğuz Albaniyasının Qərb torpaqları Haykın oğlu Armenakın şərəfinə "Armeniya" adlandırılmışdır.

Məsələ belə olduqda, deməli, əfsanədə adı çəkilməsə də, coğrafi məkana edilən işarəyə görə, Biaini ölkəsinin Bia (Van) gölü ətrafında yerləşmiş tarixi ərazisi Haykın adı ilə "Haykastan", Arazın sol sahilindən Göyçə gölünədək Biaini çarlarının müvəqqəti işğal etdikləri ərazini onun oğlu Armenakın mifik şəxsində guya "Armeniya" adlanmalıdır.

Göründüyü kimi, erməni tarixçiləri "Böyük Armeniya" ("Böyük Hayastan") adı altında günümüzədək yer üzünə səpələnmiş halda yaşayan mənsub olduqları icmaya ümumtürk tarixi hesabına "qədim baba tarixi" yazanda kilsənin uydurduğu əfsanə və rəvayətlərdən başqa onların söykənəcəkləri tarixi-maddi sübutlar olmamışdır. Bu da o deməkdir ki, erməni tarixçiləri keşiş babalarının fantastik uydurmalarına "elmi don" "geyindirməyə" çalışsalar da, onlar bu günə kimi "Armeniya tarixi" adına yazdıqları qalaq-qalaq kitablarda "torpağın tarixini" yazmamışlar.

Deməli, millət adı olaraq, istər özlərini ya "hay" adlandırsınlar, ya "armyan", yaxud pis erməni iyi verən kilsə küncündə "yaradılmış" mifik ölkələrini istər "Ha-

yastan", istər "Armeniya" adlandırsınlar, fərqi yoxdur, qədim Şərqi tarixi əfsanələr, rəvayətlər tarixi deyil, maddi gerçəklik tarixidir, real "torpaq" tarixidir!

Erməni kilsəsi, onun tarixçi varisləri üç yüz ildən bəri insanlığa şərəf gətirməyəcək hər cür məkrli vasitələrə əl atsalar da, bu gün bir üzündə "hay", o biri üzündə "erməni" "yarlığı" gəzdiren millətin əslı nədir, nəslı nədir, əzəldən baba torpağı yer üzünün hansı kəsiyində yerləşmişdir və s. bütün bunlar barədə Böyük İnsan tarixi xəbərsizdir!

De Morqan da eyni fikirdədir. O, yazır: "Biz görürük ki, erməni tarixçiləri və ruhani şəxslər öz milli köklərini Müqəddəs Kitabla əlaqələndirmək, hayk xalqına (Yeni Babil əhalisini-xalqəyləri nəzərdə tutur – Ə.T.) yaxınlaşmaq məqsədi ilə rəvayətləri və mənbələri dolaşdırmağa çalışırlar".

Bu deyilənlər Van gölü ətrafında guya "mövcud olmuş" (bəs, hansı tarixdə, hansı real şəxsiyyət tərəfindən "yaradılmışdır"?!), əslində keşiş müəlliflərin fantaziyasından həyata "vəsiqə" almış istər "Hayastan", istər "Armeniya" olsun, istər millət adı olaraq qəbul etdikləri "hay", istəsə də "armyan" anlamı olsun, onlar barədə məlum "qədim dövlət tarixi" iddialarının nə toponim, nə də etnik ad baxımından real maddi əsas olmayan, elmi tarixin qəbul etmədiyi "kilsə tarixi"dir.

Bəzi tarixçilər əfsanəvi Haykla bağlı "kilsə tarixi"ni qədim Şərqi gerçək tarixinə "çevirmək" üçün hay babaları ilə heç bir əlaqəsi olmayan ayrı-ayrı tayfaların tarixini dolaşdırmağa çalışırlar. Məsələn, "erməni babaları"nın mənşəini Q.Xalatyants Kimmereylərə, Qr.Kapantsyan gah "Hayasa- Azzi", gah "Hayasa – Atsts" namında nişan verdiyi Kiçik Asiyanın qədim yerli tayfalarına bağlayırlar və onları "asta-usta" erməni saxtakarlığı ilə ayrı-ayrı dövrlərdə Biaini ölkəsində yerləşdirirlər. Q.Xalatyantsın fikrincə, kimmereylər, Qr. Kapantsyanın iddiasına görə, hayasalar tərəfindən yüksək mədəniyyətə malik qədim yerli əhali guya qısa zaman ərzində assimilyasiya edilir və bundan sonra Biaini çarlığı "Armeniya", əhalisi isə "armyan" adlandırılır.

Y.A.Manandyan problemə tam başqa mövqedən yanaşır. Onun fikrincə, Avropadan gəlib guya Fəratın yuxarı axarında Armina (Şupriya) ölkəsində (Biaini ölkəsində yox!!!) məskunlaşmış "armenlər"lə, müəllifin adını çəkmədiyi, lakin "yerli əhali" deyə nişan verdiyi Azərbaycan türklərinin Ana Mayasında iştirak etmiş Mar tayfaları arasında məişət qarışıqlığı nəticəsində yeni "hibrit" nəsli törəyir. O, sözüne davam edərək yazır: " Mə'lumdur ki, bu əminamanlıq şəraitində birgə yaşayışın nəticəsində yerli əhali ilə avropalı armenlərin qarışığından tədricən özünü "hay" və vətəni "Hayastan" adlandıran armyan xalqı törəməyə başlayır."

Göründüyü kimi, Y.A. Manandyan da erməni xisləti ilə məqsədli şəkildə problemi özü istədiyi məzmununda dolaşdırmağa çalışır. O, soydaşlarından fərqli olaraq uydurma "Armeniya" ölkə adını Biainilə deyil, III Antioxun keçmiş "strateqi" Artaksinin ("Atarpatena əsilzadəsi" "Mar Artashes"-M.Xor) banisi olduğu Arme\Armeini\Armenia(Şupriya) çarlığı ilə əlaqələndirir. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə xatırladaq ki, "Armen" ("Ərmən") tayfa adı erməni kilsə ədəbiyyatında ilk dəfə anonim keşiş M.Xorenskiyə istinad edilmiş "Armeniya tarixi"ndə çəkilir.

Rəvayətə görə, armenlər "avropalı" deyil, Kappatokiyanın əfsanəvi çarı Arimin nəslindəndirlər, yerli-köklü əhalidirlər. Kappatokiya və Arme Kiçik Asiyanın əks cəhətlərində bir-birindən kənar məsafələrdə yerləşmiş ölkələrdirlər.

Y.A.Manandyan yunan əfsanələrindən gələn "avropalı armenləri" mənsub olduğu xalqa eponim seçsə də, nə "avropalıların", nə kappatokiyalı armenlərin, nə də Qr.Kapantsyanın gah "Hayasa-Azzi", gah "Hayasa-Atstsi" kimi təqdim etdiyi yerli hayasa tayfalarının tarixə "İşkil" ("Səllim itlər") adı ilə nişan verilmiş icma ilə heç bir mənşə əlaqələri olmamışdı.

Maraqlıdır ki, erməni tarixçisi "avropalı armenləri" m.ö. III minillikdə zəngin mədəniyyət yaratmış "yerli əhalinin" (Mar tayfalarının) arasında yerləşdirir, sakitcə, ermənisayaq həssas-küysüz, "əminamanlıq şəraitində" "hay" adında yeni "hibrit" "dünyaya gətirir" və onlardan da "əminamanlıq şəraitində birgə yaşayışın nəticəsində" qədim ölkə olan Arme (Şupriya), beləliklə "Hayastan" adı ilə "tanınır". Əsl əcaib erməni məntiqidir: guya gələri "armenlərin" "yerli əhali" ilə (Mar tayfaları ilə) qarışığından "hay", haylardan da "armyanlar" "tərəmişdir"! Bu da ümumtürk tarixini "erməniləşdirmək" məqsədi ilə saxtalaşdıran Y.A.Manandyanın soydaşlarından fərqli olaraq Biainidə deyil, Arme\Armeini/Armini ölkəsində "yaratdığı" "armen-hay-armiyan tarixi"dir.

Y.A.Manandyan çox gözəl anlayırdı ki, yunanlar tərəfindən onların əcdadlarına vurulmuş qara "İşkil" ("Səllim itlər") damğasından xilas tarixi kilsənin icmaya eponim olaraq qəbul etdiyi mifik Haykla başlayır. Başqa sözlə, dedik ki, əfsanəvi "Haykastan" adlı "Hay dövləti"nin mifik tarixi Bibliyanın yunan dilindən hay dilinə tərcümə edildiyi IX əsrdən, daha dəqiqi 887-ci ildən başlayır. Bu hadisənin dəqiq tarixini Y.A.Manandyan da, ondan əvvəlki və sonrakı başqa erməni müəlliflər də çox gözəl bilirdilər. Ancaq onların yad xaqaların tarixlərini dolaşdırmaqdan başqa yolları yox idi. Elə buna görə də erməni tarixçiləri IX əsrdən əvvəlki yüzilliklərdə mövcud olmuş ümumtürk tarixinin Biaini çarlarına, III Antioxun keçmiş "strateqi", müstəqil Armini (Armina və s.) çarlığının hökmdarı Artaksi və onun sülaləsinə, Part imperiyasının Ön Asiyanın Qərbində(Ktezifonda) və Ön Qafqazda (Oğuz Albaniyasının Qərbində Valarşapatda,Şərqi Partavda) yaradılmış valiliklərinə aid ayrı-ayrı səhifələrini çoxsaylı ziddiyyətli əfsanə və rəvayətlərdə dolaşığa salaraq, mənsub olduqları xalqa "tarix" kitabları həsr etmiş geniş babalarının zəhərli ənənələrini hər dövrün siyasət tələblərinə uyğun məzmununda ermənisayaq şəkildə davam etdirməkdən başqa "xilas" yolu görməmişlər. Problem ətrafında aparılan geniş araşdırmalardan da məlum oldu ki, erməni tarixçilərinin söykəndikləri ilk "mö'təbər mənbə" M.Xorenskinin tarixi şəxsiyyət olmadığı kimi, hətta ona istinad edilmiş nə "Armeniya tarixi"nin (V əsrə aid edirlər), nə də "Armiyan coğrafiyası"nın (guya o, bu əsəri də VII əsrdə yazmışdı-bu da əsil "erməniçilik tarixi") tarixin tanımadığı "erməni dövlətçiliyi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Q.Xalatyantsın XIX əsrin əvvəllərində problem ətrafında apardığı geniş araşdırmalarda gəldiyi nəticə də bizim fikrimizin təsdiqi baxımından olduqca dəyərlidir. O, sözüne davam edərək yazırdı: "Beləliklə, Xorenskiyə

mö'təbər tarixçi kimi e'timad tamamilə qırılır və buna görə də zəruriyyət qarşısında min ildən artıq vaxt ərzində erməni tarix ədəbiyyatında hökmranlıq edən ən e'tibarlı mənbələrin birindən imtina etmək lazım gəlir."

Maraqlı və qəribədir ki, XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Avropanın görkəmli tarixçiləri ilə yanaşı Q.Xalatyants kimi XIX əsrin erməni mifoloq-tarixçisi də kilsə fırıldaqlarını aşkarlamış və M.Xorenskidən imtina etmişdir. Ancaq Azərbaycan tarixçiləri düz üç yüz il yaşı olan bu iftira kabusunun arxasınca sürünmüşlər, sürünürlər və belə getsə, sürünəcəklər də!

M.Xorenskidən imtina o deməkdir ki, nə onun müəllimi Mesrop Maştos tarixdə olmuşdur, nə o, "əlifbalar" "ixtira" etmişdir, nə "Bibliyanı" yunan dilindən erməni dilinə "çevirmişdi", nə olmayan "erməni xristianlığı"nı Qafqaz Oğuz Albaniyasına gətirmişdir, nə də orada "xristian mə'bədi" inşa etmişdir.

Əgər tarixdə M.Xorenski adında müəllif olmamışsa, "Armeniya tarixi" kitabı da yunandilli Kilikiya erməni kilsəsində "Avesta" dan, Xalday tarixçisi Berosdan, partlı çarlarına aid el ədəbiyyatından götürülmüş əfsanə və rəvayətlər əsasında tərtib edilmişsə, o zaman, müxtəlif dilli tarix ədəbiyyatında Arme-Armina-Harminuia-Uraaştu-Armini-Armenia-Arminiye (Ərməniyə)-Armeniya şəklində adı qeydə alınmış Mar Türk tayfalarının qədim ölkəsi olmuş Şupriyanı bizim "erməni" ("ərməni") adlandırdığımız haylarla əlaqələndirmək ümumtürk tarixini açıqdan-açığa saxtalaşdırmaqdır.

Aparılan geniş araşdırmalardan tam aydın olur ki, XIX əsrin əvvəllərində Venesiya və Rus mxtaristləri tərəfindən anonim keşiş M.Xorenskinin adına son variantları tərtib edilmiş iki əsərdə- "Armeniya tarixi"ndə mifik "4 Armeniya", habelə "qədim Armeniya", "Mesopotamiya Armeniyası", "Kiçik Armeniya" və "Böyük Armeniya" adı ilə ötəri xatırlanan fantastik "dövlətlərin" sayı "Armiyan coğrafiyası"nda artırılır və müxtəlif adda Rus İmperatorluğunun "Türksüz Qafqaz" siyasətinə uyğun olaraq Kiçik Asiyadan Ön Qafqaza-Oğuz Albaniyası ərazisinə köçürülür və orada lokallaşdırılır.

Göründüyü kimi, V əsrdə "Armeniya tarixi"ni nə az, nə çox düz iki yüz il sonra, yəni VII əsrdə "Armiyan coğrafiyası"nı guya "yazmış" anonim müəllif M. Xorenski kilsənin Qafqaz Oğuz Albaniyasına qarşı işə saldığı birinci canlı ideoloji savaş mərkəzidir.

Hay kilsəsinin ikinci işğal məşını növbəti anonim müəllif Movses Kalankatuatsinin adına istinad edilən Ş.Smbatyanın "Aluank ölkəsinin tarixi" adı ilə tərcümə və nəşr etdirdiyi (əlyazmasının 1846, 1851, 1861, 1897-ci illərdəki fransız, alman, rus nəşrlərində ölkə adı "Alban", yaxud "Ağvan" şəklində işlədilmişdir. Ş.Smbatyan məqsədli olaraq qədim ölkə adını saxtalaşdırır) kitabda verilən dini-əfsanəvi şəxslərin (Faddeyin, Yeliseyin, Qriqorisin) simasında hərəkətə gətirilir.

Şerti qəbul edək ki, Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazisində ta qədim tarixdən mövcud olmuş inanc evləri Od mə'bədləri deyil, Yerusəlim missionerlərinin "inşa etdikləri" "xristian mə'bədləri"dirlər. Bəs, bu səcdəgahlar hansı şəraitdə, hansı fiziki qüvvə ilə necə "inşa edilmişlər"?

M. Kalankatuatsinin dili ilə yazılır ki, Qafqaza ayaq basar-basmaz ölkə çarı tərəfindən Faddey qatla yetirilir, onun şagirdi Yelisey Yerusəlimə

qayıdır və xristianlığı təbliğ üçün təkrar Ön Qafqaza gəlir. O, ilk təbliğatını guya Çolada "mazkutların" arasında başlayır, sonra üç nəfər şagirdi ilə Uti vilayətinə daxil olur. Qohumları tərəfindən şagirdlərin biri qətlə yetirilir, sağ qalan iki nəfər də Yeliseydən üz çevirməyə məcbur olur.

Baş verənlər sübut edir ki, Ön Qafqaz Oğuz Albaniyasının ərazisində Ateşpərəst yerli əhali arasında xristianlığı təbliğ etmək olduqca təhlükəlidir. Anonim müəllifin dilindən yazılır ki, bu hadisədən sonra "Müqəddəs Yelisey" tək qalır. Sual olunur, belə bir şəraitdə Yerusəlimdən gələn xristian missioner Zərdüşti inancılı əhalinin arasında, habelə "Avesta" qanunları ilə ölkəni idarə edən çarın gözü qarşısında, hətta ətrafında canlı qüvvəsi olsaydı da belə, bu gün ədəbiyyatda nişan verilən möhtəşəm məbədləri necə inşa edə bilərdi ki? Halbuki, Yelisey üç nəfərdən ibarət olan canlı qüvvədən də məhrum olmuşdur.

Şərti qəbul edək ki, anonim keşiş müəllif M.Kalankatuatside "Qis", Azərbaycan müəlliflərində "Kiş" adlandırılan məbəd Odpərəstlərə deyil, xristianlara "aidir" və onu da Yelisey "qolunu çırmayıb", təkbaşına "inşa etmişdi". Erməni kilsəsinin bu əfsanələrini "gerçek tarix" olaraq qəbul edən Azərbaycan tarixçiləri və məmarları erməni müəlliflərinin üç yüzillik cəfəngiyyatlarına son qoymaq üçün ən azı aşağıdakı sualları özlərinə aydınlaşdırmalıdır:

1. Keşiş ədəbiyyatında "inşaları" Yeliseyin, Qriqorisin, Mesrop Maştosun adı ilə əlaqələndirilən "Alban kilsələri"nin məmarlıq layihələri də həmin "mifik şəxslər" tərəfindən Yerusəlimdənmi gətirilmişdi?

2. Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində bu günə kimi üç-dörd deyil, hələlik kifayət sayda aşkarlanmış "Alban kilsələri" adlandırılan başqa məbədləri bəs, kimlər, yaxud hansı "xristian missionerlər" tərəfindən "inşa edilmişdir"?

3. Məmarlıq baxımından Yerusəlimdə və ya ümumən Orta Şərqdə günümüzədək qədim tarixi keçmiş yaşadan "xristian məbədlərinin" "Alban kilsələri" adlandırılan abidələrə azca da olsa, bənzərlikləri varmı? İlk kilsə məmarlığının birçün nümunəsini meydana qoya bilərsinizmi? Olmaya, kilsə adlandırdığınız məbədlərin üzərindəki məmarlıq sənətinin cizgi və formalarını da adı gedən mifik dini şəxslər Qafqaza Yerusəlimdən gətirmişlər? Azərbaycan türklərinin qədim Ön Qafqaz torpaqları ilə əlaqədar ötən yüzilliklərdən başlayaraq mifik "Böyük Armeniya"nın real tarixə çevirmək üçün erməni kilsəsinin ortaya atdığı iddianı keşiş ədəbiyyatında əfsanəvi dini şəxsiyyətlərin "əli ilə" Oğuz Albaniyasının ərazisində guya "inşa edilmiş" "kilsələr"dən başqa sübut edəcək hər hansı kiçik bir arxeoloji maddi mədəniyyət nümunəsi sizlərə məlumdurmu?

4. Part çarı Valarşanın (I Vologezin) öz şərəfinə Oğuz Albaniyasının qərbində Od/Ateş məbədini saldırması, Makedoniyalı Aleksandrın müəmmalı şəkildə aradan çıxardığı "Avesta"nın ölkə atəşgahlarının arxiv və kitabxanalarından topladığı təlim-tədris materialları əsasında yenidən bərpa etməsi sübut edir ki, "Avesta" İmperiyada Ana Yasa olmuşdur. Bu gün "Eçmiatsi" adı ilə xristian inanc evi kimi istifadə edilən məbədə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dəfələrlə bərpa işləri aparılırsa da, "Avesta" məmarlıq sənətinə məxsus zərif ciz-

gillərin fasad divarlarında saxlanması, Baş Maqın el şənliklərində istifadə etdiyi Zarvan Tanrını rəmzləşdirən ilan başlı əsaya istinadən pəncərə şəbəkələrinin quraşdırılması, xüsusən qədim Ateşgahın zirzəmisində günümüzədək "yaşayan" Od/Ateş Təndiri Odpərəst yerli əhalinin mədəniyyət və mədəniyyət tarixinə şahidlik edir. Bu, mifik Faddeyin, Yeliseyin, Qriqorisin, Mesrop Maştosun tarixi deyildir, beş yüz ilə yaxın qədim Şərqi möhtəşəm İmperiyasını yaratmış Arsaqlı sülaləsinə mənsub çarın tarixidir.

5. Rus İmperatorluğunun "Türksüz Qafqaz" ənənəsinin davamı olan sizlərin Oğuz Albaniyasında "xristianlıq" və "xristian məbədləri" konsepsiyanızla Azərbaycan türklərinin qədim mədəniyyət, mədəniyyət və dövlətçilik tarixini Ön Qafqazdan silməyə yönəldilmiş erməni kilsəsinin anonim keşiş müəllif M. Kalankatuatsinin dili ilə söylədiyi aşağıdakı fikri təsdiq edirsinizmi?

Orada yazılır: "Müqəddəs yepiskop Qise gəlir, orada kilsə tikir. Həmin yerdə bizim Şərqi hüduqlarımızda kilsənin əsası qoyulur. O yer Şərqi əhalisinin mədəni-ruhani və maarifçilik mərkəzinə çevrilir".

Əvvəla, bu fikir m.ö. minilliklərdən başlayaraq, Qərbin donmuş sükunətinə yeni dövrdə hərət və hərəkət verən, zülmət çökmüş gözlərinə işıq gətirən, onu cahillikdən əbəliyyətə aparan, ona maarif, mədəniyyət bəxş edən Şərqi, əslində Böyük Türk dünyasını qərəzli şəkildə "vəhşi", "yirtici" kimi qələmə verməyə çalışan yalnız erməni kilsəsinin deyil, nə Ön Asiyada, nə də Ön Qafqazda qədim Türk tarixini görmək istəməyən ümumən cahangir xristian dünyasının mövqeyini bildirir.

İkincisi, M. Xorenskinin kitabında erməni xristianlığının guya "banisi" olmuş, əslində "Avesta" təəssübkeşi partlı Maarifçi Qriqorinin adı ilə Valarşapat məbədinin, M.Kalankatuatsinin əsərində, əksinə, Yerusəlimdən gəlmiş "Bibliya"nın əfsanəvi qəhrəmanlarından olan Yeliseyin guya "inşa etdiyi" Qis kilsəsinin "Şərqi əhalisinin maariflənməsində", başqa sözlə, "xristianlaşmasında" "dini mərkəz" kimi qələmə verən və bununla da öz-özünü təzib edən erməni kilsəsi aşkarca sübut edir ki, ermənilərin Azərbaycan türklərinin Ön Qafqaz torpaqları ilə əlaqədar ənənəvi iddialarının heç bir tarixi əsası yoxdur. Erməni kilsəsi bu reallığı unudurdu. Bir də onu unudurdu ki, kitabın VI başlığında dini əfsanədən gələn Yeliseyə, XXVII başlıqda isə fantastik erməni "maarifçisi", anonim keşiş Mesrop Maştosla bağlı "ilahi möcüzə"dən sonra nə məlum keşişə Qisdə (bu toponimin yerləşdiyi ərazi günümüzədək erməni tarixçiləri arasında mübahisəli problem olaraq qalması da deyilənlərin real tarixlə əlaqəsi olmadığını bir daha sübut edir) kilsə "tikdirir". Eyni fikir Maarifçi Qriqorinin (M.Xor) nəvəsi Qriqorisin (M.Kalankatuatsi) guya "Allahın hökmü" ilə Amarasda "inşa etdiyi" "kilsəyə" və "xristian məbədləri" adlandırılan başqa abidələrə də aiddir.

Şərti qəbul edək ki, real fiziki varlıqları olmayan missionerlər "həqiqətdən" Yerusəlimdən Qafqaz Oğuz Albaniyasına gəlmiş "tarixi şəxsiyyətlər"dirlər, burada onlar "xristian məbədlərini" "inşa etmişlər". Məgər bu o deməkdir ki, geniş coğrafiyası olan ölkənin bir neçə ərazisində Yeliseyin, Qriqorisin, Mesrop Maştosun adı ilə kilsə "tikməklə" yerli atəşpərəst

əhali başdan-başa ulu babalardan miras qalmış inanca dönük çıxdı, Atəşgahları yıxıb mahiyyətini anlamadığı "xristian səcdəgahına" inanc gətirdi? Məgər Oğuz Albanyası ərazisində guya "tikilmiş" həmin bir neçə kilsə əsas verirmi ki, XIX əsrin əvvəllərində Venesiya mxitaristlərinin tərtib etdikləri xəritədə ("Armyan coğrafiyası"nda) qos-qoca yerli dövlətin adı tarixdən silinsin, onun qədim siyasi-inzibati coğrafi ərazisinin böyük bir hissəsində Yerusəlimdən əfsanəvi "keşiş torpasında" "gətirilmiş" "Armeniya" adında fantastik "erməni dövlətləri" yerləşdirilsin?

Kilsə rəvayət ədəbiyyatından başqa, bizim "erməni" adlandırdığımız hayların "Qafqaz evi"ne aid Oğuz Albanyasının Qərbdən Ağrı dağı va-disində, Şərqdən Alban dənizində hüdudlanan ərazisində bu günə kimi aparılmış axtarışlar zamanı birçə dənə də olsa, arxeoloji, antropoloji və linqvistik mədəniyyət nümunəsi aşkarlanmışdırmı, yaxud hansı qədim mö'təbər qaynaqda erməni əhalisinin Qafqazda yerli olmasını və "erməni xristianlığını" və "xristian mə'bədlerini" təsdiq edən dəlil-sübut qeydə alınmışdırmı? Sualın tarixi cavabı mənfidir.

Ancaq Oğuz Albanyasının Cənub - Qərbindən qədim Dərəşam əyalətində (indiki Naxçıvanın Vilayət ərazisi) yerləşən Oğuz akropolundan Fazis (indiki Gürcüstanda Rion çayı) çayınadək, Şərqdən Dərbənd daxil olmaqla Alban dənizində bütünlükdə Qafqaz ərazisində kifayət sayda aşkarlanmış daşüstü yazılar, arxeoloji, antropoloji, etnoqrafik tapıntılar, 24 "Daş balıq-Əjdaha" abidələri, erməni müəlliflərinin ciddi redaktə ilə "özünüküləşdirməyə" çalışdıqları Mar tayfalarına məxsus "Vipasank" el ədəbiyyatı, habelə gürcü kilsə ədəbiyyatında Nino ilə əlaqədar verilmiş əfsanə və rəvayətlər və başqa maddi tarixi şahidlər yerli əhalinin Türk olduğunu və onların islamın gəlişindən sonrakı yüzilliklərdə də Zərdüş peyğəmbərin yolu ilə gətdiklərini, "Avesta"nın Səma Tanrısına Atəşgahda səcdə etdiklərini sübut edir. Bütünlükdə bunlar "Qafqazın ilk antropoloji insanları türklədir" (I.M.Seçenov) fikrinin təsdiqinə çevrilir.

XX əsrin erməni dilçi alimi Malxasyantsın və onun fikir tərəfdarlarının Xristosa istinadən uydurduqları "Eçmiatsi" əfsanəsi ilə tarixi adını saxtalaşdırmağa çalışdıqları qədim Valarsaptada Atəşgahın zirzəmisində günümüzədək "yaşayan" "Od Təndiri" ən mö'təbər qaynaqlardan da mö'təbər canlı fakt olaraq islama qədər Odperəst Oğuz əhalisinin mə'nəviyyat tarixinə şahid dayanır.

"Ön söz"dən sonadək qaçılmaz dəlillərlə aparılan araşdırmalarda üç yüz il ərzində Klikiya və Venesiya keşişləri tərəfindən kilsədə mənsub olduqları xalqa "təşkil etdikləri" kilsə "dövlətinin" "əfsanəvi tarixi" darmadağın edilir, "Böyük Armeniya" mifinin qədim ümumtürk tarixinin üç dövrü üzərində dayandığı qəti aydınlaşdırılır. Gəlinən nəticəni ötəri də olsa xatırlayaq:

Birinci. Fantastik kilsə ən'ənələrini davam etdirən erməni və muzdlu ermənipərəst tarixçilər Dağlıq Altaydan (indiki Biyski vilayətindən) Bia çayı sahilindən Kiçik Asiyaya gəlmiş Bia tayfalarının Bia (Van) gölü ətrafında təşkil etdikləri yalnız Biaini dövlətinin inzibati ərazisini deyil, hətta Biaini çarlarının müvəqqəti ələ keçirdikləri Urmiya gölünün qərbindən Göyçə gölünün qərbine, oradan da Pont dənizinə doğru uzanan yerli Türk əhali-

sinin əcdad torpaqlarını da "Böyük Armeniya"nın "Urartu epoxası" uydurması ilə "erməni babaları"nın adına yazırlar.

İkinci. III Antioxun (223-187) Atarpatın çar nəslinə mənsub olan keçmiş "strateqi" (komandanı) Artaksinin (188-145) Suriya çarlığının tərkibində olan Armini (Şupriya) satraplığını m.ö. 188-ci ildə müstəqil çarlıq elan etdi. O, bununla da iki yüz illik Artaksilər səltənətinin əsasını qoymuş oldu.

Erməni müəlliflər ümumtürk tarixinin Artaksilər epoxasını da uydurma kilsə rəvayətləri əsasında "Böyük Armeniya"nın "Artaşesilər dövrü" adlandıırırlar və onu "erməniləşdirirlər".

Üçüncü. Venesiya mxitaristləri beş əsrə yaxın Part İmperiyasının ümumtürk tarixini yaradan Arsaklı sülaləsinin Ön Asiyanın Qərb bölgəsində iqamətgahı Ktezifonda (Xilafət dövrü "Mədain" adlandırılır), habelə Qafqaz Oğuz Albanyasının Qərb ərazilərini əhatə edən mərkəzi Valarsapatda (Xilafət dövrü "Uçmüəzzin"), Şərq əyalətlərini birləşdirən mərkəzi Partavda (Xilafət dövrü "Bərdə") yerləşən canişinliklərinin hakimlərini "ermənilərin çar babaları" kimi qələmə alırlar. Beləliklə, fantastik "Böyük Armeniya"nın "armiyən arşakiləri" adı ilə keşiş "konsepsiyası" yaranmış olur.

Göründüyü kimi erməni keşişlərinin və onların tarixçi varislərinin mənsub olduqları xalqın adına çıxdıqları üç yüz illik bu bədnam əfsanələr və rəvayətlər "tarixi" ümumtürk tarixinin ayrı-ayrı dövrlərinə aid şanlı səhifələrdirlər. Təsədüfi deyildir ki, Kiçik Asiyaya "haradan və hansı yolla gəldikləri", "əsl-nəsl" mə'lum olmayan (Manuk Abeqyan), yunanların "İşkil", yə'ni "Səllim itlər" (Simeon Lehatsi) adı ilə lə'nətlədikləri tarixən adsız bir icmanın Ön Qafqaza və Ön Asiyanın dərinliklərinə səpələndikləri ərazilərdə özlərinə məxsus mə'nəviyyat və mədəniyyət tarixini təsdiq edən heç bir etnoarxeoloji, etnolinqvistik, xüsusən etnoantropoloji sübuta bu günə kimi rast gəlinməmişdir. Bu, saxta kilsə "tarixi" bizə mə'lumdur. Mə'lum olmayan odur ki, göz görə-görə, ağıl kəsə-kəsə qədim əcdad torpaqlarımızı öz adlarına çıxarmaq üçün əsrlərdən bəri saxta kilsə ən'ənələrini davam etdirən, "tarix" adına uydurulmuş əfsanə və rəvayətlərə "elmi don" geyindirməyə çalışan erməni və muzdlu ermənipərəst tarixçilərə bu günədək Azərbaycan tarixçilərindən bir nəfər də olsun tapılmayıb deyək ki, ey şeytan törəmələri, daha bəsdir, insanların dinc şəraitdə yaşamaları naminə keşiş babalarının hazırladıqları qanlı ideoloji irtica məşinını dayandırın!!! Xalqların tarixi kilsələrdə düzülüb-qoşulmuş əfsanələr, rəvayətlər, təmsillər "tarixi" deyildir! Əgər sizlərin yazdıqlarınız və üç yüz ildən bəri muzdlu Avropada, Rusiyada yazdırdıqlarınız real gerçəklikdirsə gerçəkliyin bir həqiqəti var: maddi sübut!

Azərbaycan tarixçiləri Oğuz Albanyasının böyük bir hissəsini açıqdan-açıq "hay", yaxud "armyan" "tarixi" kimi qələmə alan düşmən tarixçilərindən bu günə kimi elmi dəlillərin dili ilə tarix və tarixilik kontekstində soruşmamışlar ki, ay ermənilər, dünyaya boş-boşuna hay-küy salan sizlərin iddialarınızı tarix elminin "üç riyazi düsturu" (arxeoloji kəşfiyyat, antropologiya, linqvistika) təsdiq edirmi?

Qaribə də olsa bu sualın cavabını Azərbaycan tarixçilərinin əvəzinə erməni tarixçisi Qaraqaşyan vermişdi. O, yazır: "Ermənilərin keçmişini haqqında istər tarix, istərsə də rəvayət hesab edilsin, heç bir məlumata malik deyilik."

Əgər tarixçilərimiz keçmiş Sovet tarixşünaslığında "Böyük rus qardaşın" açıqdan açığa özünü göstərən "xristian qardaşları" təəssübünü və ermənilərin şeytan qəlbində hər zaman "ayıq dayanan" milli ədavəti "mehriban dostluq və qardaşlıq ailəsi" pərdəsi altında qanunla qorumuş qəddar metodologiya ilə bu gün də Müstəqil Azərbaycanın qədim mədəniyyəti, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə yanaşmış olsalar bu, yabançı ənənəvi mövqe ilə onlar ölkəmizin və gələcək nəsllərimizin növbəti faciəli tarixini öz əlləriylə yazmış olacaqlar.

Hər hansı ixtisas sahibi olursa olsun, hər kəs başa düşməlidir ki, qan bahasına ikinci dəfə müstəqilliyini qazanmış azad bir ölkənin azad vətəndaşdır; onun düşüncəsi də, əməli də, üreyi də, qanı da müstəqil dövlətimizin qüvvətlənməsinə, çiçəklənməsinə, əbədiyyətinə xidmət göstərməlidir! Bu baxımdan Azərbaycan tarixşünaslığında Kremlin İmperiya siyasətini bu gün də beyinlərdə qoruyub saxlayan mürtece metodologiyadan imtina etməklə yanaşı, yerli əhaliyə məxsus "qədim Azərbaycan tarixi"ni – "Vətən tarixi"ni "erməniçilik" bəlasından da daha qorxulu, İmperiya təhlükəsindən də təhlükəli olan hər cür irticaçı etnik meyillərdən uzaq YENİ KONSEPSIYA ilə yazmaq zamanın tələbidir!!!

İKİ RÖY

Bu əsər çoxdan yazılmalı idi. Əslində, onun indi iki yox, 300 illik yaşı olmalı idi. O gündən ki erməni kilsəsi, erməni keşişləri özlərinin tarixi «İşgil» (Səlim itlər) adını üstlərindən götürməyə çalışıb, o zaman ki ermənilər olmaya-olmaya özlərinə tarixi «vətən», «Böyük Armeniya», saxta tarix kitabları yaratmağa başlayıblar, bu kitab və bu cür kitablar o zamandan meydana çıxmalı idi.

Çox gecdir, ermənilər keçən 300 ilin müddətində uydurduqları tarixi hadisələr barədə qəsdən dolaşdırılmış halda, ziddiyyətli şəkildə o qədər yazılar meydana çıxarıblar ki, az qala, bütün uydurduqlarını həqiqətə çeviriblər, tarixdən xəbərsizləri inandırmaq dərəcəsinə gətiriblər. Amma yenə çox böyük hadisədir: axır ki türkün bir oğlu tapıldı və 300 illik erməni mifini vurub dağıtdı, puça çıxartdı. Bu, filologiya elmləri doktoru, professor Əjdər Tağı oğlu İsmayilovun çox böyük zəhmətin nəticəsində meydana gətirdiyi «Qədim Ön Asiya və Ön Qafqaz türk tayfaları» kitabıdır.

Kitabdan aydın olur ki, erməni irtica maşınının tarixi o qədər də qədim deyil – XVIII əsrin əvvəllərindən başlayıb və iki əsas mərkəzdən idarə olunub. Mərkəzlərdən biri 1717-ci ildə Venesiya yaxınlığındakı Müqəddəs Lazar adasında inşa edilmiş erməni qadın monastırında yaradılmış mxtaristlər dərneyi olmuş, o birinin əsası həmin əsrin əvvəllərində Moskvada yaradılmış Musin-Puşkin məktəbində qoyulmuşdur. Mxtaristlərin əsas məqsədi Şərqi rəvayətlərini erməni tarixinə uyğunlaşdırmaq, qədim türk torpaqlarını «Böyük Armeniya» əraziləri kimi təqdim etmək və ermənilərə «tarix yaratmaq» olmuşdur. Bunun üçün onlar ilk növbədə Van gölü ətrafındakı qədim türk ərazilərindən, "Bia" adlı türk tayfa torpaqlarından – Biainidən başlamışlar. Venesiya erməni kilsəsi mümkün olan və olmayan hər cür saxtakarlığa əl atmışlar.

Tarixdən məlumdur ki, bir vaxtlar (e.ə. 2-ci əsr) Selevkilər dövləti zəiflədikdə, III Antioxun məğlubiyyətindən sonra onun "strateqi" Artaksi "Suriya çarlığı"nın tərkibində olan kiçik Arme (Şupria) vilayətini müstəqil çarlığa çevirmişdir. Venesiya kilsə xadimləri 2000 il sonra "Arme" adının M.Xorenskinin avropadilli nəşrlərində işlənmiş "Armenia" formasını sün'i şəkildə "erməniləşdirmişlər" və həmin coğrafi ərazini tarixən heç bir yurdu-yuvası olmayan ermənilərin «baba yurdu» kimi qələmə vermişlər. Maday əsilli Artaksi (Atarpatena əsilzadəsi) Atarpatena torpaqlarını birləşdirərək 200 illik Artaksilər sülaləsinin əsasını qoymuşdur. Erməni monastırı Artaksinin mənsub olduğu Mar-Türk tayfalarının onun şərəfinə düzüb-qoşduqları nəgmə və rəvayətləri "erməniləşdirərək", Artaksini "Artaşes" adı ilə "erməni çarı" kimi qələmə vermiş, uydurma «Böyük Armeniya» mifi yaratmışlar. Düzəlttikləri saxta xəritəyə əsasən onların bu uydurma çarlığı Kiçik Asiyanın şərqi əyalətlərindən Göyçə gölünün şərqi qədər uzanıb gedir.

1811-ci ildə mxtaristlər Venada "erməni tarixi"yə dair uydurma yazılarla dolu aylıq jurnal buraxırlar. Keşif müəlliflər onun səhifələrində Part imperiyasının müvəqqəti hərbi-inzibati coğrafiyasına daxil edilmiş Ön Asiyanın qərb torpaqlarını əhatə edən bölgənin mərkəzi Ktezifonda, Ön Qafqazda Oguz Albaniyasının qərb əyalətlərini birləşdirən bölgənin mərkəzi Valarşapatda, ölkənin şərq hissəsindəki bölgənin mərkəzi Partavda təşkil edilmiş valilikləri "armyan çarlıqları", onların valilərini "armyan Arşakileri" adlandırmışlar və bununla da fantastik "Böyük Armeniya"nın uydurma «Arşakilər sülaləsi»nin «əsasını qoymuşlar». Bununla da mxtaristlər kilsənin qaranlıq hücrəsində Mesopotamiyanın şimalından başlayaraq, Xəzərədək olan geniş coğrafi ərazinin inzibati xəritəsini cızıb, üzərində iri qara hərflərlə «Böyük Armeniya» sözlərini yazırlar. Beləliklə, heç bir arxeoloji, antropoloji və linqvistik materiala əsaslanmadan türk yurdu üzərində bu sözləri yazaraq saxta tarixçilərin əlinə uydurma material verirlər. Ən böyük yaramazlıq isə ondan ibarət olmuşdur ki, başqa ölkələrin qədim alimlərinin əsərlərinin tərcüməsi zamanı əsərə «Armeniya» barədə çoxsaylı uydurma əlavələr daxil etmiş, qədim əsərləri saxtalaşdırmış, korlamış və bəşər tarixini dolaşdırmışlar.

Budur, Moisey Xorenskinin adına yazılan «Armeniya tarixi»ndə guya etnik mənsubiyyətə görə "erməni çarı" "olmuş" iki şəxs haqqında danışılır: onlardan biri «Atarpatena əsilzadəsi» "Mar Artəşes, o biri Part (Parfya) hökmdarı «Artəşes Arşakuni» adlanır və sual verən yoxdur ki, əslən və nəslən Maday-Atarpatena və Part sülaləsinə mənsub olan bu adamlar və bunların ölkəsi necə "erməni çarı" və "erməni ölkəsi" ola bilər?

Ə. İsmayılov yazır: «Qoyun dərisinə bürünmüş xristian qardaşlarının quzu kimi məlertisindən kövrəlmiş Avropa tarixçiləri öz alim-insan vicdanlarına xəyanət edərək, düşünmək belə istəməmişlər ki, bəşər tarixinin heç bir dövründə erməni xalqının «Armeniya» adında nəinki «böyük», nəinki «kiçik», hətta çöçələ barmağım boyda «dövləti» mövcud olmamışdır».

Ermənilər bu cür uydurmalarla kifayətlənməyərək, atəşgahlardakı türk mədəni-mədəniyyətini mənimsəmiş, mifoloji hadisələri özlərinə uyğunlaşdırmış və ya məhv etmişlər. Bu sahədə Kilikiya və Venesiya keşişləri aparıcı rol oynamışlar: «Əlimizdə olan sənədlərdən təkzibedilməz bir həqiqət aşkar olur ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq günümüzdə qədər dünya erməni diasporunun ümumtürk tarixinə, xüsusən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı yeni dövr Səlib yürüşünün təşkilində Kilikiya və Venesiya keşişlərinin hazırladıkları mifik «Böyük Armeniya» ideoloji irtica maşınının xidmətləri ağılasıqmazdır».

Ermənilərin tarixi məqsədlərindən biri hələ vaxtilə - rus qardaşlarından əvvəl erməni xisləti ilə ərəblərin gəlişindən istifadə etməklə Azərbaycan türk torpağında özlərinə «vətən» yaratmaq olmuş və bu arzularını tədricən bizim torpaqlar hesabına həyata keçirmişlər də. Qələbə üçün işğalçılara daim yardımçı olmuşlar. Babəki bu yolla ələ vermişlər. Bu məqsədlə onlar yalnız kahinlərin deyil, «çarların da qayğı ilə qoruduqları» Azərbaycan

atəşgahlarındakı mədəni-mədəniyyəti, tarixi sənədləri qarət edib Kilikiyaya daşımışlar. Erməni kilsələrindən başqa, heç yerdə olmayan «Böyük Armeniya» xəritəsini cızıb, cənubi Azərbaycan torpaqlarından şimalda Voronej şəhərinə qədər bütün əraziləri «Armeniya» adlandırmış və bu «Armeniya»ları I Armeniya, II Armeniya, III Armeniya, IV Armeniya kimi neçə «Armeniya»ya ayırmışlar. Bunlar dəlinin qeydlərinə bənzəyir. Və bu yolda «...yerli türk əhalisinə qarşı qətl və qarət, terror və təxribat mübarizəsi aparmışlar». Osmanlı imperiyasının zəiflədiyi günlərdə fürsətdən istifadə edərək ingilis, fransız və rus xristian qardaşlarına sığınaraq, Kiçik Asiyada və Qafqazda onlara vaxtilə yer və çörək vermiş türkləri süngü və qılıncdan keçirmiş, onların vətəninə mühüm bir hissəsinə sahib olmuşlar. Qərbi Azərbaycan torpaqlarında 350 min Azərbaycan türkünə çıxaraçaqları ərafədə ermənilərin katalikosu Vazqenin iştahası daha da çoxalmışdır. 12 iyun 1988-ci ildə onun dedikləri: «...Nə gizlədək, torpaqlarımızın – Böyük Armeniya torpaqlarının hələ heç də hamısı öz əlimizdə deyildir; lakin vaxt gələcək biz onları alacaq və məskunlaşdıracağıq! Bu vaxt o qədər də uzaqda deyil...»

Ey övladlarım, sakitcə, səs-küy qoparmadan doğma torpaqda qohumlarınıza da ev-eşik alın, yerli sakinləri yola gətirin köçüb getsinlər, münbit torpaqları ələ keçirin, kök salın, millətimizdə olan kadrların çoxalmasına mümkün qədər kömək edin. Rəhbər vəzifələr tutun, Allah bunun üçün sizdən ağıl əsirgəməmişdir. Böyük Armeniyanın böyüklüyünü yalnız bu yolla qaytarmaq olar».

Bu cür irticaçı siyasətin başlanğıcı XVIII əsrdəndir. Onlar türk torpaqları hesabına «Armeniya» torpaqları «müəyyən etmək» və saxta «Armeniya tarixi» yaratmaq üçün 300 ildir ki, xristian muzdlu alim kölələrdən istifadə edirlər. Nəticədə, V əsrə aid Moisey Xorenski adına «Armeniya tarixi», 1919-cu ildə C. Morqanın qələmi ilə «Erməni xalqının tarixi» kitablarını meydana çıxarmışlar. Morqan «Böyük Armeniya ilə əlaqədar bircə kitab belə xatırlamıram» desə də, heç bir tarixi, arxeoloji mənbəyə əsaslanmadan keşif Çobanyanın sifarişilə belə bir ki-tab yazmışdır. Xristian keşişlər «Fransız xalqı erməni tarixinə dair kitabı hökmən almalıdır» devizi ilə yazılmış bu kitabı türk xalqının, qonşu xalqların tarixinin saxtalaşdırılması və erməniləşdirilməsi yolu ilə yaratmağa nail olmuşlar. Atəşgahların kitabxana və arxivlərindən ələ keçirilmiş mifoloji və filoloji ədəbiyyat tərcümə edilərkən saxtalaşdırılaraq erməni tarixi üçün «mənbəyə» çevrilmiş, bu yolla muzdlu tarixçilərin əlinə uydurma «sənədlər» vermişlər. Keçmiş olmayan, vətəni olmayan pərəkəndə səlimi kiçik bir icmanın «Böyük Armeniya» «dövləti» belə yaradılmışdır. Morqan özü e'tiraf etdiyi halda ki, onun tarixi elmi tarixdən tələb edilən əminin heç birinə söykənmir, onu Avropada klassik erməni tarixçisi kimi şöhrətləndirmişlər.

Morqan özü nə qədər gizlətmək istəsə də, erməni kilsəsinin saxtalaşdırma siyasətinin üstündən keçə bilməmiş və yazmışdır: «Biz görürük ki, erməni tarixçiləri və ruhani şəxslər öz milli köklərini Müqəddəs

Kitabla əlaqələndirmək, Ayk (Hayk) xalqına yaxınlaşmaq məqsədilə rəvayət və mənbələri dolaşmaq salmağa çalışırlar». Açıq şəkildə o, e`tiraf etmişdir ki, özlərini dini ədəbiyyatdan gələn mifik Ayk (Hayk) nəslinə bağlamaq üçün tarixi sənədlər üzərində əməliyyat aparmışlar. Hətta «Bibliya»nın tərcüməsi zamanı Müqəddəs Kitaba ermənilər və onların «babası Hayk» barədə saxta məlumatlar daxil etmişlər və tədqiqatlar göstərir ki, Müqəddəs Kitabın ermənicəyə tərcüməsinə qədər (887-ci il) ermənilər haqqında məlumata heç bir mənbədə təsadüf edilmir.

Erməni kilsəsi fransız alimi C.Morqandan sonra alman alimi O.Mommseni də belə bir saxtakarlığa məcbur etmiş və o, böyük tarixi dolaşılıqlara səbəb olan bir əsər yazmışdır.

Uydurmaları artır-aartıra ermənilər tədricən öz tarixlərini Mesopotamiya əfsanəsinin erməniləşdirilmiş mifik qəhrəmanı Haykın tarixinə aparıb çıxarmışlar.

Bəs bu uydurma Haykdan əvvəl ermənilər kim olmuşlar?

Onlar bunu perdələyə bilmirlər. Çünki yunanlar onların tarixi kimliyini bildiren elə bir ad veriblər ki, o ad ermənilər mövcud olduqca yaşayacaqdır. Ona görə ki, bu ad onların xarakterlərinə çox müvafiqdir. Bundan (Haykdan) əvvəlki dövrdə qonşular onları yunanların onlara verdikləri adla tanımışlar: «İşgil», yeni «Səlimi itlər» adı ilə. Bu cəhəti XVI əsrin erməni əsilli polşalı yepiskopu Simeon Lehatsi də təsdiq etmişdir.

Nəsi adı olmayan bu millət bir vaxtlar uydurduqları «Hay» adı ilə yanaşı, sonralar «armyan» adı da uydurmuşar. Erməni alimi Qaraqaşyan özü bunların uydurma olduğunu e`tiraf edir: «Ermənilərin keçmişi haqqında istər tarix, istərsə də rəvayət hesab edilsin; heç bir məlumata malik deyilik. Xristianlığın qəbulundan sonra Aykın Noyla qohumluğu uyduruldu. Qəbul edildi ki, o, Noyun oğlu Yafəsin nəvələrindən olan Torqomun nəslindəndir». Akademik N.Y.Marr da xristianlığa qədər ermənilərin millət adının olmadığını qeyd etmişdir.

Yadlar qapısının sadıq köpəkləri sayılan bu toplumu ingilis, fransız və rus xristian qardaşları himayə edərək əvvəlcə ideoloji cəhətdən hazırlamış, sonra silahla təmin edərək türk torpaqları hesabına onlara «vətən» yaratmışlar. İdeoloji mərkəzlər, dediyimiz kimi, Venesiyada və Rus imperatorluğunda olmuşdur.

Ə.İsmayılov yenə yazır: «... erməni kilsəsi erməni ziyalıları və muzzdlu xristian tarixçiləri günümüzə qədər saysız kitablarda erməni xalqına «əcdad» və «vətən» axtarmışlar və axtarırlar».

Müəllif aydın faktlarla sübut edir ki, M.Xorenski də, onun adına istinad verilən «Armeniya tarixi» də saxtakarlıq və uydurma məhsuludur. «Armeniya tarixi» erməni xalqının tarixi deyil, Şərqi xalqlarının mifoloji və rəvayətlər tarixidir. Müəllif aydın yazır: «...nə M.Xorenski, nə Mar Abas Katina, nə də Maraba Mutsuratsi heç bir «tarix» əsərinin müəllifi deyildir. Onların hər üçü anonim və uydurma şəxsiyyətlərdir». «...qoca Şərqi m.s. V əsrdə çağdaş erməni babalarını nə «hayk», nə də «armyan» adı ilə

tanımamışdır. Bəllidir ki, milli adı olmayan namə`lum etnik icmanın adına bu dövrdə hər hansı şəkildə «dövlət» düzüb-qoşmaq, onların «yazı mədəniyyəti»ndən danışmaq elm deyil, cəhalətdir, nadanlıqdır».

Nə qədər məntiqsizdir: erməni kilsəsi «Armeniya tarixi»ni V əsrdə, «Armiyan coğrafiyası»ni VII əsrdə aid edir və hər ikisinin də M.Xorenskinin əsəri olduğunu iddia edir. «Heç bir mö`təbər qədim, yaxud erkən orta əsr müəllifləri V əsrdə erməni dilində, erməni yazısında nə Müqəddəs Kitab tanımışlar, nə də milli Hayk mədəniyyəti».

Xorenski bəs deyilmiş kimi, erməni tarixçiləri IV əsrdə Aqafanqel adlı başqa bir erməni tarixçisi də uydurmuşlar. Amma nə üçün erməni tarixinin atası onu yox, Xorenskini saymışlar, bilinmir. Axı hər ikisini uydurmuşlar.

Müəllif Mesrop Maştots əlifbası, Mesrop yazısı və tərcüməsi barədə ziddiyyətli fikirləri qeyd edərək bu nəticəyə gəlir ki, bunlar V əsrdə yarana bilməzdi, «nə M.Xorenski, nə Mesrop Maştots, nə də erməni çar siyahısında adları gedən əksər hökmdarlar tarixi şəxsiyyətlər deyildirlər». Müqəddəs Kitabın Mesrop Maştotsa aid edilən tərcüməsi o cəhətdən də uydurmadır ki, Mesropun V əsrdə deyil, VII, VIII, IX əsrlərdə yaşadığına göstərənler də vardır.

Y.A.Manandyanın «II Tıqran və Roma» kitabında verilmiş «II Tıqran Artaksi» konsepsiyasını tarixilik baxımından işıqlandırmaq üçün ayrı-ayrı maddi-mədəniyyət, xüsusən mifoloji və epik ədəbiyyat nümunələrinə istinad edən müəllif göstərir ki, araşdırma zamanı təkzibedilməz bir tarixi həqiqət meydana çıxdı: Artəşes də, Tıqran da «Avesta»ni ərsəyə gətirən qədim Mar/Maday/Maq tayfalarını təmsil edən Maq rapsodların Atəşgahlarda təşkil edilən böyük-el şənliklərində, el mərasimlərində söylədikləri rəvayətlərin, oxuduqları nəğmələrin qəhrəmanlarıdır». Orta əsrlər erməni keşişləri yazıya alınmış Azərbaycan türklərinin qədim el ədəbiyyatının kilsədə üzünü köçürmüş, onların əsasında «Armeniya tarixi» kitabları tərtib etmişlər.

Aydın şəkildə sübut olunur ki, «Bibliya»nın ilk erməni «tərcüməsi» haqqında söhbətlər də əsassız, məntiqsiz və uydurmadır. Erməni tarixçisinin yazdığına görə, bu əsəri parfyalı Müqəddəs Saak Suriya dilindən orta əsrlər «armyan dili»nə tərcümə edib. Əslində isə bu dövrdə nə «armyan» adda millət, nə də onun dili olub.Saak guya onu 311-ci ildə tərcümə edib, halbuki Saak 388-ci ildə, yəni «tərcüməsindən» 77 il sonra «dünyaya gəlib». «Mesrop yazısı», Bibliyanın erməni dilinə tərcüməsi və ona əlavələrlə bağlı məsələlərdə də elə erməni alimlərinin özləri qəsdən dolaşılıq yaratmışlar. Məqsəd aldatmaq, əsassız olsa da, belə məsələlərin olduğunu beyinlərə yeritməkdir.

Biz oxucuda ilkin təəssürat yaratmaq üçün Əjdər İsmayılovun kitabından bir neçə nümunənin izahı ilə kifayətləndik. «Ön söz»dən və on bir fəsildən ibarət olan bu monumental əsərdə ermənilərin elmi-mə`nəvi əxlaqsızlığını açıb göstərən çox böyük məsələlər qələmə alınmışdır.. Moisey Xorenskinin anonim keşiş «tarixçi» olması, onun adına yazılmış «Ar-

meniya tarixi»nin Şərq xalqlarının tarixi və mifologiyasından ibarət olması, «Armeniya coğrafiyası»nın da belə saxtakarlıqla yaradılması, Mesrop Maştotsun anonim keşiş və onun «yaratdığı» əlifbalar barədə uydurmaların mifləşdirilməsi, MadayMar əsilli Artaşesin, türk-Parn tayfalarına mənsub Arsaklı çarlarının «erməniləşdirilməsi» tarixi və Artaşat şəhərinin erməni paytaxtı kimi uydurulması, Tiqran Artaksinin türk-etnik mənsubiyyəti, Qafqazda «erməni xristianlığı və kilisə» siyasi illuziyası, «Avesta» məzarlıq abidələri, «Qafqaz Albaniyası» modeli və Rus imperatorluğunun «türksüz Qafqaz» siyasəti. Qafqazda XVI əsr ilk erməni kilsəsi, habelə Azərbaycan türklərinin günümüzədək saxtalaşdırılmış mədəni, mədəni və dövlətçilik tarixinə yeni elmi işıq salan bir sıra məsələlər--Makedoniyalı - Aleksandirin Maday imperiyasını «Böyük Maday» və «Kiçik Maday» adı ilə ayrı-ayrı iki dövlət qurumuna ayırdığı dövrdən Kiçik Madayın (Atarpatenanın) coğrafi ərazisində Azərbaycan türklərinin ilk soy-kök özülünün qoyulması, onların qədim Atarpatena və Qafqaz Oğuz Albaniyası dövlətlərinin siyasi-inzibati coğrafi hüduqlarının arxeoloji, etnoqrafik və linqvistik maddi-mədəniyyət əsasında təyin edilməsi və s. çox geniş və mühüm problemlər barədə həqiqətlə tanış olmaq üçün bu kitabı diqqətlə oxumaq vacibdir.

Əjdər Tağioğlunun bu əsəri son dərəcə zəngin tarixi faktlar əsasında yazılmışdır. Əsər bünövrədən mərdimazar doğulan, ona çörək verənə nankor münasibət bəsləyən, küreyinə xəncər soxan, bəşər daxilində qarayara sayıla bilən, etnos adı elmə məlum olmayan, məişətinə və yaşayış tərzinə görə yunanların tarixə «İşkil» («Səlim itlər») adı ilə nişan verdikləri şeytan icmanın məkrli törəmələri olan keşiş müəlliflərin və onların tarixçi varislərinin bəşər tarixini saxtalaşdırmaq, özlərinə heç bir əsası və tarixi kökü olmayan böyük «dövlətlər» yaratmaq sahəsində uydurma əməllərini sistemli şəkildə, təkzibedilməz faktlarla ortaya çıxaran ilk sanballı kitabdır. Müəllifin araşdırmaları, nəzərdən keçirdiyi elmi ədəbiyyat heyrət doğurur. Kitab çox böyük və məşəqqətli zəhmətin nəticəsidir. Bu əsər geniş tirajla çap olunmalı, ilk növbədə rus, ingilis, fransız, alman dillərinə çevrilməli, dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalıdır. Yalnız bu yolla ermənilərin məkrli siyasət və fəaliyyətini dünyaya tanımaq, ifşa etmək mümkündür.

Əsər Dövlət mükafatına layiqdir. Çünki bu əsərin müəllifi bir institutun görə bilmədiyi işi görmüşdür.

Qəzənfər Kazımov

İlk baxışda öz həcmi ilə diqqəti cəlb edən bu kitab indiyədək qatı açılmamış və ya qarışdırılaraq qərəzli, saxta istiqamətə yönəldilmiş mühüm problem məsələlərin həllini qarşıya qoyur. Müəllif iki cildliyin «Ermənilər və gürcülər Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində» adlanan bu ikinci cildində Müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin qədim dövrünün yeni konsepsiyada öyrənilməsi və yazılması üçün çox aktual olan məsələlər qaldırır və həll edir: Azərbaycan xalqı, onun soykökü, inkişaf tarixi və s.

Məsələ 11 fəsildə öz şərhini və həllini tapır. Bu barədə «Azərbaycan tarixi» adı ilə çox kitablar yazılıb. Lakin Əjdər Tağioğlunun bu monumental əsəri onların heç birinə bənzəmir. Bütün fəsilləri indiyədək Azərbaycanşünaslıqda qaranlıq qalan və saxtalaşdırılan Azərbaycan-türk xalqının tarixi, tale müqəddəratı ilə sıx bağlı məsələlərdir. Bu saxtakarlığın, tarixi daha qədim dövrlərdən başlasa da, rus-sovet imperiyasının türkcə, türk tarixinə qarşı yürüdülmən bədnam siyasət, ideoloji «əsaslar», «direktiv»lər, qadağalar, əmrlər və s. də əlaqədar olub. Əjdər Tağioğlunun yeni kitabı, hər şeydən əvvəl, bu «əsaslara», bu «direktiv» və əmrlərə qarşı öz sözünü deyir, bütün fəsillərdə oxucunu heyrətə gətirəcək zəngin fakt materialı, qaynaqlar, arxeoloji, etnoqrafik və linqvistik maddi-mədəniyyətin tarixi şahidliyi o qədər güclü və tutarlıdır ki, saxtakar alimlər buna qarşı dura, söz deyə bilməzlər.

Bütün fəsillərdə fakt və məntiq zənginliyi var! Bircə fəsildən bəzi məqamları qeyd edək. «Ariilər məsələsi. Arsaklar etnomənsubiyyətçə kimdirlər?»-kitabın mühüm fəsillərindəndir. Müəllif tarixə, tarixi həqiqətlərə yanaşarkən dünyanın böyük alim-filosof, tarixçi, tarixi şəxsiyyət və başqalarına əsaslanır, onların fikirlərini götür-qoy edir və əsl həqiqəti üzə çıxarır, təhlil edir. Herodotun, Strabonun, Makedoniyalı İsgəndər və onun tarixçilərinin müşahidə etdiklərinə, yazdıqlarına nəzər salır. Bütün bunlar həqiqət naminə, düz söz demək, obyektiv elmi fikir söyləmək naminə edilir. Oxucu müəllifin gəldiyi nəticələrə, söylədiyi fikirlərə, bunların elmiliyinə inanır, şək-şübhə edə bilmir.

Müəllifin, türk dühasının məhsulu olan «Avesta»nın taleyi ilə bağlı dediyi, təqdir etdiyi fikirlər çox qiymətlidir: «Avesta» Ön Asiyada mədəni hakimiyyətdə olduğu tarixi çağlardan İuda inancı ilə gənc İsus inancı arasında həqiqəti axtaran insanların qəlbində Səma Tanrısı atəşi yandırdı, onlara kainatın sükunətdə deyil, atəş ətrafında daim hərəkətdə olduğunu sübut edən ulu Türkün minillərdən gələn ən-ənəvi «Öbədiyyət nişanı»nı bəxş etdi, onların gözlərindən qəflət pərdəsini qaldırdı.» Və yenə: «Müdrük Zarvan fəlsəfəsində köklü yer tutan təkamül nəzəriyyəsi, əkslik qanunu və s. təlim daha sonralar intibah və maarifçilik Avropasında yeni filosoflar nəslini yetirdi, Zərdüşti obrazlar silsiləsi dünya romantizm epoxasına ana maya oldu. İnsan tarixinə «Avesta»nın yuxarıda deyilən və deyilməyən xidmətlərinə baxmayaraq, tarixin heç bir çağında Avropanı zülmətdən aydınlığa çıxarmış Atəşgahda şölələnən əbədi alovun Tanrı qüdrəti — Peyğəmbər Zərdüşt zəkasının xidmətləri kimsə tərəfindən öz

həqiqi qiymətini almamışdı...". Bu fikirlər həqiqətin gözüne vurur, deməli, elmdir; bəşəriyyətə gerek, insanlığa gerek elm!

Əjdər Tağioğlu tarixi reallığa əsaslanır, bununla yanaşı qarşıya yeni tələblər də qoyur. O bu təsirin necə və haradan gəldiyinə, Qərbdə bu intibahın necə yarandığına ümumi nəzər salır. Qərbin gözündən qəflət pərdəsinin qaldırılmasında məhz Şərqi—“Avesta”nın, türk dühasının mühüm rolunu göstərir. Müəllif yazır: “Bizim qət'i fikrimizdi ki, ətrafına Yunanistanın görkəmli alim və filosofları toplanmış Makedoniyalı Aleksandr “Avesta” kimi nəhəng bir abidənin məhv edilməsinə hökm verməmişdi və verməzdi də. Şübhəsiz, cahangir sərkərdə, Şərqi başqa sərvətləri kimi “Avesta”nı da hərbi qənimət olaraq doğma vətəni Makedoniyaya göndərmişdi. Mənbələrdə imperatorun şəxsi tarixçisi Feopompa “Avesta” ilə əlaqədar göstəriş verməsi xəbəri qədim Yunan müəlliflərindən Qemippin (m.ö. III əsr) Zərdüşt Peğəmərin on iki min buğa gözü üzərinə yazmış olduğu Müqəddəs Kitabın iki milyon sətirdən ibarət olmasına verdiyi şəhadət, ərəb tarixçilərindən Təbəri və Məs'udidə olan mə'lumatlar bizim fikirimizi təsdiq edir. “Avesta”nın qədim yunanların mifologiyasında, fəlsəfəsində, ictimai-siyasi həyatında əsaslı şəkildə köklü yer tutduğunu da bura əlavə etsək, bir daha şübhə qalmaz ki, Azərbaycan türklərinin qədim abidəsi məhv edilməmişdi”.

Məqbul elmi fikirdir! Lakin müəllif bununla da kifayətlənmir, bu reallığın daha ətraflı öyrənilməsi və tədqiqini gələcək yunanşünas (habelə azərbaycanşünas) varislərin qarşısında müqəddəs bir borc kimi qoyur. “Hələlik “Avesta”nın taleyi bizə mə'lum deyildir. Lakin inanıram ki, gələcəkdə yetişəcək yunanşünas varislərimiz Makedoniyalı Aleksandrın Şərqi apardığı qənimətlərin izinə düşüb abidəmizin son taleyini aydınlaşdıracaq, bu müqəddəs tarixi borcu yerinə yetirəcəklər. İnşallah!”

Bu fikirlər həqiqətdə Azərbaycanşünaslıq qarşısında çox böyük perspektivlər açır, onun gələcək inkişafına yeni işıq saçır. Yunan əlifbası barədə də deyilən fikirlərin məntiqi əsası var: “Yada salsaq ki, ilk Yunan əlifbası Yunanistan adlanan ölkənin hər hansı bir şəhərində deyil, Ön Asiya xalqlarının əlifbası əsasında tərtib edilmişdi, o zaman, bir həqiqət də aşkar olur ki, Atarpatenanın qədim Atəşgahında Atəş təlimindən peyğəmbərlik məqamına çatan müdrik Zərdüşt “Avesta” kimi kamil bir monumental abidəni öz dəsti-xətti ilə yazdığı çağda dünya xalqları üçün sivilizasiyasının atəş tonqalını alovlandıranda Makedoniyalı Aleksandrın cahangir ölkəsi hələ cahiliyyət bataqlığında boğulurdu...”

Əjdər Tağioğlunun problem ətrafında zəngin ədəbiyyat əsasında apardığı geniş araşdırmada gəldiyi nəticə ilə hələ XII əsrdə Nizamini “İsgəndərnamə”də Makedoniyalı İsgəndərin öz dil ilə e'tirafı necə də üst-üstə düşür, biri-birini tamamlayır: Makedoniyalı fəth gəlib Türküstan elinə, Qəndəhar şəhərinə çıxır, ölkənin mədəniyyətinə, müdrik qocalarına, adət-ənənə və “ayın”larına, dininə, cah-cəlalına valeh olur və:

“Öz-özünə dedi: “Arifsən əgər,

Qoy sənə ibrət olsun bu sirlər...
Elə bil dünyanı o pərvərdigar
Bu mərd insanlarçün etmiş bərqərar.
Bunlar şövkət vermiş aləmə yaqin,
Sütunu bunlardır bütün aləmin.
Düz yaşayış yolu budursa əgər,
İnsan bunlardırsa, bəs nəyik bizlər?
Bizi haqq göndərib çölə, dənizə,
Qəsdi göstərməkmiş bunları bizə.
Vəhşi adətlərə eyləyib nifrət
Öyrənək bunlardan ayin, mərifət.
Bunları əvvəldən görseydim əgər,
Dünyanı bu qədər gəzməzdim hədə.
Tapardım özümə dağda bir kaha,
İbadət edərdim orda Allaha.
Bunlartək asudə ömr edərdim, mən.
Dinim də olardı həmin bu dindən.”

Makedoniyalı İsgəndər bu həqiqəti öz gözü ilə gözmüşdü, buna görə e'tiraf edirdi. Əjdər Tağioğlunun kitabı bütün bu tarixi həqiqətlərin toplusu, şərh.

Arsak, “Arsakların kimliyi, əsl-nəcabəti, soykökü barədəki fikirlərə diqqət edək. Müəllif mövcud tarixi faktlardan çıxış edərək yazır: “Ümumtürk” tarixinin düşmənləri olan müəlliflərin Arsaklı çar sülaləsini müxtəlif xalqlarla əlaqələndirməyə etdikləri cəhd əsassızdır. Bu baxımdan fars şovinist alimlərinin uydurmaları həm maraqlı, həm də təəccüb doğurur. Onlar heç bir tarixi reallığa, maddi-mədəniyyətə əsaslanmadan Part (Parfya) dövlətinin yaradıcısı I Arsakı gah Pers-Əhəməni sülaləsinin çarı III Daranın oğlu kimi qələmə verərək “Erşək bin Dara” adlandırmışlar, gah da onu Əhəməni Keyan padşahlarından olan Keyqubadın nəslindən hesab etmişlər...”

Müəllif haqlıdır. Faktlar bunu təsdiq edir. Aşağıdakı faktlar daha nüfuzlu mənbələrdən gətirilir:

1) “Vendidat”da çoxsaylı türk tayfalarını özündə birləşdirmiş İmperiyayı “Turan Madayı” adlandırılması da təsadüfi deyildi. Bu baxımdan Strabonun verdiyi xəbər maraqlıdır. O yazır: “Oksa (indiki Amu-Dərya çayı -Ə. T.) sahili boyu köçəri həyat keçirən Dayların Parn adlanan hissəsinin hakimi nəslən İskit olan Arsak Parfyağa yürüş edib, onu özünə tabe etdi...”

2) Alman tarixçisi Ö. Mommsen: “Arsaklar İskitlərin idarəsi altında müstəqil dövlət. başqa sözlə, Turan Arsaklılar hakimiyyəti yaratdılar, lakin iki yüz il sonra tanındılar...”

3) “Arsaklar səltənətinin coğrafiyası haqqında erməni tarixçisi Sebeos (VII əsr) yazır: “Bəlxshastan deyilən Kuşanlar məmləkətində “Telab” (yəni Əftalət və ya Ağ Hun) kralının oğlu Arsak üsyan etdi. Onun dörd

oğlundan birincisi Partların, dördüncüsü də Qafqazın şimalında Massaget krallığını tutdular" və s.

Bizim burada söylədiklərimiz monumental tədqiqatın yalnız bir fəslinə aid öləri baxışdı.Yazımızı Azərbaycan dövlətçiliyinin böyük gələcəyi naminə müəllifin elmi bəyanat kimi səslənən gəldiyi aşağıdakı nəticə ilə sona çatdırırıq:"Artıq XXI əsrdir və Azərbaycan aliminin təəddüdsüz yeni elmi konsepsiyası,"Yeni azərbaycançılıq" siması olmalıdır! Əgər biz yenə də ən`ənəvi düşmən doqma ilə keçmişimizə yanaşsaq,qədim dövlətçilik tariximizə qarşı bu günə kimi qəddarlıq göstərmiş Rus imperiyasının mürtəce siyasəti dövlətçilik,mə`nəviyyat və mədəniyyət tariximizin təkrar şikəst doğulmasına səbəb olaca."

Əjdər Tağioğlunun azərbaycançılığın elmi əsasını qoyan "Qədim Ön Asiya və Ön Qafqaz türk tayfaları" kitabı yüksək dövləti ada layiq dəyərli əsərdir.

Elməddin Əlibəyadə.

XÜLASƏLƏR:

РЕЗИОМЕ (Rus)

Начиная со средних веков, армянская церковь вела неустанные поиски «Родины» для своего народа на исконных землях тюркских предков. История территориальных притязаний армянских церковников, находившихся под покровительством известных сильных государств, в отношении анатолийских тюрков и азербайджанских тюрков на Ближнем Кавказе, проходит через убийства и грабежи и начинается с XIX века. В целях создания на Востоке надежной опоры в лице «братьев-христиан» для переселенцев (по сути с самоназванием «хай») определенные силы для написания «Кавказской истории без пороков», по традиции умело управляя идеологическим военной машиной и сегодня под прикрытием церкви скрыто и явно защищают свои интересы.

Настоящая история не подтверждает наличие какой-либо населенной территории под названием «Великий Хаястан» - «Хаястан» означает «Родина Хайка», что является вымышленным географическим понятием, связанным с героем Хайком из халдейской мифологии из дополнения к первому армянскому переводу «эвангелия».

Подобных зарождению в IX веке дефиниций «Хайк» и «Хаястан» с эпонимом «Хайк», «изобретенные» с начала XIX века венецианскими мхитаристами понятия «армяя» и «Армения» также имеют происхождение от мифологических персонажей.

Сегодня армянская диаспора, потрясая как цитом топонимами «Великий Хаястан» или «Великая Армения», исходящими от росчерка церковного автора М.Хоренского, ещё раз свидетельствует об отсутствии у них какого-либо реального аргумента в пользу своих притязаний. Однако достаточно отметить, что ни в Европе, ни даже со стороны некоторых армянских историков Моисей Хоренский не считается исторической личностью, что ценно и в плане разоблачения реакционной политики русского царизма, строившего, ещё начиная с XIX века, «Кавказский дом», некоторые из этих авторов относят первую рукопись «Армянской истории» к XIV веку, а составление «географии Армении» к XIX веку. Все это изобличает «неприкосновенную», «священную» догму, сформированную на уровне методологии в советской историографии как наследницы многовековой теории армянской церкви о Моисее Хоренском как «общее армянской истории».

Следовательно, если последователь М.Хоренский является эпонимом, то, безусловно, отпадает необходимость говорить о Месропе Маштоци как его наставнике. Иными словами, и «открытие» об армянском алфавите, изобретенном Месропом Маштоци ещё в V веке, переводе им Библии на армянский язык – очередная фальшивка. Истина в том, что Библия была переведена с греческого языка на армянский язык не в V веке, а в IX, точнее, в 887 году.

Этот перевод, считающийся первой армянской рукописью, хранится в Москве, в Институте востоковедения имени Д.Лазарева. Один только этот неопровержимый факт начисто опровергает миф о «Великой Армении».

Подобной сутью отличается несколько иначе сформулированное признание Манука Абегяна. Он пишет: «Каково происхождение армянского народа, когда и как, где и какими путями он пришёл сюда (в Малую Азию – А.Т.), ещё до армянства и после с какими племенами был в связях, кто и как оказал влияние на его язык и этнический состав? У нас нет основательных, точных и ясных доводов для доказательства этих факторов и сути армян».

В оригинале приводимого текста из М.Абегяна название нации дано как «хай», а в русском переводе заменено «армянами», что исторически безосновательно.

Первый перевод Библии на армянский язык трансформирует живую историю в свидетеля и доказывает, что до конца IX века название армян как исторической нации неизвестно. Определенную ясность в историческую правду вносит суждение Н.Марра о том, что до «отделения армянской христианской церкви от ортодоксальной церкви они не имели названия как нация».

Под каким же названием знали армян, населявших до IX века большие территории Передней Азии и Кавказа, т.е. до того как был принят эпоним легендарного Хайка, иными словами нации, их соседи? Об этом история молчит! Однако ответ на этот вопрос дает церковь. Так, хай по национальности, польский епископ Симеон Лехацкий (XVI в.) пишет о том, что греки являются историческими врагами хав. Они называли нас «Ишкиль» (на тюркском языке означает «крестовые собаки») и, плонув на нас, выгоняли вон.

В заключениях исследований, ведущихся в историческом контексте, доказываемая, что «Ишкиль» - это название беженцев и переселенцев, семьями ведущих кочевой образ жизни как бы у чужого порога, которые не могли создать своих этнических богов, которые присваивали себе божеств из «Авесты» азербайджанских тюрков. И поскольку предки хав, разбросанные на больших территориях, не могли создать себе богов, которые бы собрали вокруг себя этническую общину (по-армянски «ханде хас, инде гас» означало «где хлеб, там и Родина»), то следует признать их неспособность создать, государственность. Церковь сама признает эту горькую истину словами М.Хоренского: «Мы являемся народом, достаточно ограниченными численностью и не имеющим достаточной силы и потому в основном живущим под господством других».

Следовательно, известные карты тюркских земель под названием «Великий Хаястан», или «Великая Армения», это далекие от исторической реальности церковные карты.

Географическое название «Великий Хаястан», происходящее от мифического Хайка, и дополнение армянскими монахами на армянском в Библию только в виде рассказов в IX веке, было связано с окрестностями «озера Ван»; начиная с XIX века их наследниками в области истории механически перенесли «Великую Армению» на древние территории Кавказской Огузской Албании. Главной целью здесь было присвоить себе под именем

«Великой Армении» богатую культуру, духовность и государственность; созданную - на пространстве от Южной Анатолии до Хазара - царями Биинии, династиями Артакси и Арсаклы совместно с отдельными местными родственными тюркскими племенами. До сегодняшнего дня эта «спорная проблема» остается открытой. Назад пути нет! Об этом свидетельствуют и слова Манука Абегяна, признавшего горькую истину - «У нас нет стоящих, точных и ясных доводов, доказывающих происхождение армян».

Расселение большей части хайских семей в поисках пропитания и жилья в различных провинциях Передней Азии, а меньшей части - на Переднем Кавказе исторически подтверждено. В их истории нет периода, когда бы они компактно проживали на отдельной конкретной территории. Это подтверждается и политикой русского самодержавия, которые в целях создания для себя кавказского форпоста из «христианских братьев» с 1828 года занимались переселением здесь на западных территориях азербайджанского государства хайских семей (армян) из Ирана, Ирака, Турции, Сирии и Ливана. После Туркменчайского договора, разделившего в 1828 году Азербайджан на Северный и Южный политической компактного расселения хав, известных как «негодяев с постоянных мест проживания» (К.Патканян), на территории Западного Азербайджана русский царь заложил основу трагической истории азербайджанских тюрков.

Компактное поселение хав на Переднем Кавказе доказывает, что община, проживавшая семьями на отдельных территориях Передней Азии, никогда не могла бы и не смогла создать свою государственность. Это подтверждают и «организованное» анонимными церковными авторами легендарное государство под названием «Великий Хайкастан» и бесчисленные «исторические труды» от имени «предков хав».

Никто не сможет опровергнуть то, что «родина» народа, эпоним которого исходит из легенды, могла быть «создана» только на основе легенды.

Summary (ingilis)

Since the Middle Ages the Armenian Church began to look for a *homeland* for its nation in the territories of the ancient Turkic tribes. They began their territorial claims by committing genocide and massacres against the Turks of Anatolia and the Southern Caucasus under the protection of the super states of the world since the beginning of the XIX century. The history of the migration from Europe and the ethnic origin of the Armenians are disputable and remain as an unstudied problem up to the present. *The Armenians* (originally called *Hays*) tried to found a stronghold, a kind of a *Christian Brotherhood* in the Orient aimed at creating a *history for the pre-Asia and the Caucasus without Turks* in the Russian Empire. In fact, it was a part of the hidden ideological war going on for many centuries and it was waged by the super states of the world, which support the claims of the Armenian Church for the satisfaction of their own interests.

The real history does not recognize a habitation by name of *Great Armenia* (*Hayastan*) in this territory. *Hayastan* means *the homeland of Hayk*, and this geographical name is connected with the name of *Hayk*, hero of the mythological literature of *Khaldey* added to the first translation of the Bible into Armenian.

As eponyms of *Hayk* and *Hayastan* originated from the mythic *Hayk* in the IX century, the notions of *Armenians* and *Armenia* were invented by the decipherers of the cuneiforms in Venice in the beginning of the XIX century.

The Armenian diaspora used the mythic geographical names of *Great Hayastan* or *Great Armenia* relying on Movses Khorenassi, an Armenian priest, as a shield and sword in the ideological battle.

Another proof of the idea concerning the existence of *the Great Armenia* in the past is the *History of Armenia* written in the fifth century and *the Geography of Armenia* written in the seventh century, i.e. two hundred years after the first one written by M. Khorenasi. Relying on this obvious historical falsification the history of the ancient Turks is substituted by the history of the mythic *Great Armenia*. First of all, M. Khorenasi is not recognized as a historical figure by the European, even by some Armenian historians. Some of these authors refer the manuscript of *the History of Armenia* to the XIV century, the manuscript of *the Geography of Armenia* to the XIX century. It exposes the reactionary policy of the Russian Empire aimed at building a Caucasian Home since the beginning of the XIX century by settling the Armenian migrants in the Turkic territories after 1828. All this destroys the holy untouchable dogmas created by the former Soviet historians and the church in the course of many centuries, who considered M. Khorenasi to be the father of *the Armenian history*. Thus, if M. Khorenasi is anonymous, then, undoubtedly, there is no need to speak about Mesrop Mashtos as a *historical figure*. In other words, the invention of the Armenian alphabet in the V century and translation of Bible into Armenian are falsifications of the church. The fact is that the Bible was translated from Greek into Armenian not in the V, but in the IX century, more exactly, in 887. A copy of this translation,

considered to be the first Armenian manuscript, is at the Institute of Oriental Studies named after Lazarevsky in Moscow. Only this undeniable fact is suffice to prove that *the Great Armenia* is a myth invented by the Armenian Church.

Although said in other context, however, the confession of Manuk Abegian is the same in essence. He wrote: "What is the origin of the Armenian people, how, when and from where did they come here (to the Asia Minor – A.T.)? What tribes were they in touch with before and after becoming the Armenians? Who and how did they influence its language and ethnic composition? We have not reliable, exact and clear facts in order to prove the national identity of the Armenians".

In M. Abegian's text the name of this ethnicity is *Hay*, but the Russian historians have used *the Armenians* instead of it, which is groundless and wrong from the point of view of historicity.

The Armenian translation of Bible is an evidence that there was not a nation by name of the Armenian till the end of the V century. Academician N. Marr writes that "they didn't have a name for their nation till the separation of the Armenian Church from the Orthodox Church". This is also a fact which illuminates the historical truth.

Then, by what name were they recognized till their arrival at the vast territories of the Asia Minor and the Caucasus for earning their bread up to the IX century, i.e. before assuming the name of the mythic Hayk? By what name did their neighbors call them? History does not answer this question! But the Church does! Polish bishop Simeon Lehatsi (XVI century), a Hay by nationality, wrote that the Greek people were the historical enemies of the Armenians. They called the Armenians *ishkils* (*homeless, masterless dogs* in Turkish), "they spat at us and drove us away".

The studies conducted in the context of history and historicity prove that these *ishkils* were refugees working in the courtyards of strangers for bread and were not able to create their own God and spoke of "Avesta" as their own by proceeding from the Armenian proverb – *'home is the place where there is bread'*. As they were deprived of the sense of creating their own God, they were also deprived of the talent of creating their own state. This bitter truth is confessed by the church recalling the words of M. Khorenassi: "We are a small nation limited in number and strength, mainly living under the domain of others." (M. Khorenassi, p.31).

Thus, the maps of *the Great Armenia*, which include the wide Turkic territories, are very far from truth for being drawn by priests of mythic origin.

The mythic geographical name *the Great Armenia* is not confirmed by science, because it originates from legends and memoirs of priests.

According to additions made to the Armenian translation of Bible by priests, the mythic Hayk founded the Great Armenia around Lake Van. Then it began to include mechanically the territories of the Caucasian Oghuz Albania since the beginning of the XIX century under the name of *the Great Armenia*. The main goal here is to give the territories of Biaini tsars, Artax and Arsak dynasties populated by the Turks from Anatolia up to the Caspian Sea, their rich spiritual culture and history for those of the Great Armenia, i.e. to adhere them to the Hays, whom we call the Armenians today. Such things were written in the past, are written now and will be written in future, too. "We don't have any

reliable, exact and clear fact to prove the identity of the Armenians”, says Manuk Abegian and admits this bitter truth and proves it.

The settlement of the Hay families in different regions of the pre-Asia and in the pre-Caucasus for bread is a historically proved fact. They never populated a definite territory in any period of the history. In order to form a reliable *Christian brotherhood* in the Caucasus, the Russian Empire settled those Armenian families from Iran, Iraq, Syria and Lebanon compactly in the western territories of the ancient Azerbaijan since 1828. Dividing Azerbaijan into the Northern and Southern in conformity with the reactionary Turkmenchay Treaty in 1828, the colonial Russia laid the foundations of the tragedy of the Azerbaijani Turks by locating the Armenians known as *scoundrels of the territory populated by them* (K. Patkanian) in the Northern Azerbaijan.

The settlement of the Hays compactly in the pre-Caucasus proves that the Armenian communities living in different parts of the pre-Asia were not able to create their own state and could not do it. Their illusions are connected with the legends created by their ancestors based on the recollections of the priests, who invented the mythic image of Hayk.

A legend is a legend, the homeland which derives from a legend remains a legend!

Résumé (fransız)

A partir du Moyen Age, l'église arménienne était à la recherche d'une « Patrie » pour son peuple sur les terres ancestrales appartenant aux tribus anciennes turques. Dans ce sens l'histoire des prétentions des prêtres arméniens sauvages soutenus par de grandes puissances connues aux territoires des Turcs anatoliens et des Turcs azéris au Caucase antérieur ayant passé par l'exécution et le pillage commence dès le début du XIXe siècle. Il est traditionnel que ces grandes puissances dirigeant le mécanisme de bataille idéologique mis en marche pour écrire « L'histoire ancienne de l'Asie Antérieure sans Turcs » en Occident et « L'histoire du Caucase sans Turcs » dans l'empire russe défendent de nos jours ouvertement ou non, ainsi qu'il en a été aux siècles précédents leurs propres intérêts sous le couvert des prétentions de l'église arménienne. Elles ont pour but d'assurer aux migrants arméniens que nous appelons « hays » un support solide des « frères chrétiens » en Orient. L'histoire des hays remonte à l'Europe et leur appartenance ethnique précise reste jusqu'à présent l'objet des discussions scientifiques.

La vraie histoire ne confirme pas l'existence d'un territoire avec des colonies nommé « Grand Hayastan ». « Hayastan » signifie « la patrie de Hayk » ce qui n'est qu'une notion géographique inventée à partir du nom de Hayk, héros de la littérature mythologique Haldey, ajoutée à la première traduction de la « Bible » en arménien.

Tout comme au IXe siècle les notions de « Hayk » et de « Hayastan » ont paru grâce à l'éponymie de Hayk, celles d'« arménien » et d'« Arménie » « découvertes » par des mkhitaristes vénitiens à partir du début du XIXe siècle remontent aussi aux noms mythologiques.

En indiquant avec « le stylo » de M.Khorenatsi le mythique territoire géographique nommé « Grand Hayastan » ou « Grande Arménie » dont le lobby arménien mondial se sert au champ de bataille idéologique en tant qu'épée et pavots l'auteur sacerdotal de l'église réaffirme que leurs prétentions sont vraiment mal fondées.

Une autre confirmation de cette idée est que l'église arménienne prétend que « L'histoire de l'Arménie » rédigée au V-e siècle et « La géographie » rédigée juste deux siècles plus tard, au VII-e siècle appartiennent au prêtre anonyme M.Khorenatsi et sont pour ainsi dire celles du peuple d'origine. Cette falsification historique qui est tout à fait évidente transforme l'histoire ancienne des Turcs azéris en un mythe du « Grand Hayastan » (de la « Grande Arménie ») et après 1888, l'attribue aux migrants arméniens qui ont été emmenagés sur nos territoires. Cependant il suffit de rappeler que dès le début du XIXe siècle ces migrants n'acceptent ni l'idée de l'Europe, ni celle de certains historiens arméniens considérant M.Khorenatsi comme une personnalité historique du point de vue du dévoilement total de la politique réactionnaire de l'Empire russe construisant « La Maison caucasienne ». Quelques-uns de ces auteurs rapportent même les premiers manuscrits de « l'Histoire de l'Arménie » au XIVe siècle et la rédaction de la « Géographie de l'Arménie » au XIXe siècle. Tout cela fait sauter le dogme « sacré ?! » et intouchable de M.Khorenatsi présenté depuis des centaines sous le nom du « père de l'histoire arménienne ». Ce dogme a été formé dans l'ex-histoire soviétique au niveau de la méthodologie par l'église et ses

héritiers historiens. Ainsi, si l'élève M.Khorenatsi est anonyme, il va sans dire qu'il ne vaut pas la peine de présenter son professeur Mesrob Machtots comme « une personnalité historique ». Autrement dit, l'idée de « la découverte » au Ve siècle par Mesrob Machtots du soi-disant « alphabet » arménien et « la traduction » de la Bible en arménien n'est autre chose que la falsification suivante de l'histoire par l'église. La vérité est que la Bible a été traduite du grec en arménien non au Ve, mais au IXe siècle et notamment en 887.

Cet exemplaire de traduction qui est considéré comme le premier manuscrit arménien est gardé à l'Institut des Etudes Orientales Lazarevski de Moscou. Seul ce fait irréfutable suffit pour mettre fin en un instant au mythe du « Grand Hayastan » ou de la « Grande Arménie » inventé par l'église arménienne.

Bien que le contenu de la constatation de Manouk Abéguian soit différent, son essence est identique. Il écrit : « Quelle est l'origine du peuple arménien, quand et comment y (en Petite Asie – A.T.) est-il venu, avec quelles peuplades était-il lié avant d'être arménien, par qui et comment sa langue et sa constitution ethnique ont-elles été influencées ? Nous n'avons pas assez d'arguments valables, précis et clairs pour prouver ces faits et ce que sont les Arméniens. »

Le remplacement de la notion de « hay » désignant le nom de la nation par celle d'« arménien » dans la version russe du texte original de M.Abéguian cité ci-dessus n'est pas fondé du point de vue historique.

La première traduction de la Bible en arménien intervient comme témoin historique vivant et prouve que l'histoire ne connaissait pas les noms des Arméniens en tant que nation jusqu'à la fin du IXe siècle. Les notes de N.Marre sur ce que « l'église chrétienne arménienne n'avait pas de noms jusqu'à ce qu'elle ait été séparée de l'église orthodoxe » révèlent la vérité historique.

Comment donc la communauté arménienne dissipée en quête d'une rémunération quotidienne sur les vastes territoires de l'Asie Antérieure et du Caucase jusqu'au IXe siècle, soit jusqu'au moment d'avoir accepté comme nation le nom de l'éponyme Hayk, était-elle nommée, désignée par les voisins. L'histoire en tant que science ne peut pas répondre à cette question. Cependant c'est l'église qui le peut. Ainsi, l'évêque polonais d'origine arménienne Simeon Lehatsi (XVI siècle) écrit que les Grecs sont les ennemis historiques des Hayks. Ils nous ont traités d'« Ichkils » (ce qui signifie en Turc azéri « les chiens de cour », soit les chiens sans maître ni chenil), ont craché sur nous et nous ont chassés.

Les résultats des recherches historiques et celles qui se sont déroulées dans le contexte historique prouvent que la population dont le mode de vie le long de l'histoire était réduit à celui des familles désordonnées sous le nom d'« Ichkils » abritées au seuil des étrangers comme réfugiés ou migrants n'a pas pu créer de Dieux ethniques originaux et se sont appropriés les Dieux de l'« Avesta » des Turcs azéris. C'est que comme les aïeux hays (« Hande has, inde gas » est un proverbe arménien qui veut dire « La Patrie est là où il y a du pain ») dissipés sur les vastes territoires du pays turc en quête d'une rémunération quotidienne n'ont pas eu assez d'esprit pour créer un Dieu ethnique qui ait pu unir la communauté, ils doivent reconnaître qu'ils ne sont pas non plus capable

d'instaurer un « Etat ». L'église même reconnaît cette vérité amère à travers les paroles de M.Khorenatsi : « Nous sommes le peuple de nombre assez limité et sans force, ayant vécu le plus souvent sous le règne d'autrui » (M.Khor., p. 31)

Donc, les cartes du « Grand Hayastan » ou de la « Grande Arménie » qui représentent les territoires turcs ne sont autre chose que celles des prêtres d'origine mythique. Elles sont très loin d'être constatées par l'histoire scientifique.

Le nom géographique mythique du « Grand Hayastan » « formé » au IXe siècle autour du lac de Van à partir du nom mythique de Hayk figurant seulement dans le mythe rajouté à la Bible en arménien par les auteurs sacerdotaux est automatiquement transporté dès le début du XIXe siècle par leurs héritiers historiques sur le territoire ancien de l'Albanie caucasienne d'Oghouz sous le nom de « Grande Arménie ». Le but principal de cette démarche est de présenter hier, aujourd'hui et demain le moral riche, la culture et l'histoire de la structure d'Etat que les tsars de Biaini, les dynasties des Artaksi et des Arsakli ont créé avec les peuplades turques locales voisinant sur le même territoire géographique vaste aux différentes périodes historiques à partir de l'Anatolie du Sud jusqu'à la mer Caspienne comme ceux du « Grand Hayastan » (de la « Grande Arménie ») dont le nom ethnique et la patrie historique des Hays appelés par nous les Arméniens font jusqu'à l'heure actuelle l'objet de grands débats. Il n'y a pas de chemin en arrière ! Cela est confirmé par les paroles de Manouk Abéguian qui constate la vérité amère en avouant que « nous n'avons pas assez d'arguments valables, précis et clairs pour prouver ce que sont les Arméniens ».

La diffusion d'une grande partie des Hays dans différentes régions de l'Asie Antérieure et de leur petite partie au Caucase Antérieur sous forme de famille en quête d'une rémunération quotidienne est un fait historique fondé. A aucune période de l'histoire ils n'ont vécu en commun sur un territoire isolé déterminé. Cela est constaté par le fait d'avoir recueilli dès 1828 les familles hays que nous appelons « arméniennes » en Iran, en Iraq, en Turquie, en Syrie et au Liban et de les avoir emmenagées sous forme de communauté sur les territoires occidentaux de l'Etat ancien d'Azerbaïdjan ce qui a été effectué par l'empereur russe pour s'assurer le Support caucasien constitué des « frères chrétiens ». En 1828, le tsar colonisateur russe a jeté les bases de l'histoire tragique des Turcs azéris avec l'histoire du logement commun des Hays connus toujours comme « **les canailles des lieux où ils ont habité** » (K.Patrakyan) sur le territoire de l'Azerbaïdjan occidental. Cela a eu lieu après qu'il ait signé le traité réactionnaire de *Turkmanchai* divisant l'Azerbaïdjan uni en celui du Nord et du Sud.

L'emménagement commun des Hays au Caucase Antérieur prouve que la communauté habitant sous forme de famille sur différents territoires de l'Asie Antérieure n'a jamais pu créer d'Etat et elle n'aurait pas pu le faire. L'Etat mythique de « Grand Hayastan » inventé à partir du nom mythique de Hayk dans les ouvrages historiques créés par les auteurs sacerdotaux anonymes sur la base des légendes et des mythes le prouve aussi.

Personne ne saura nier que la patrie du peuple dont l'éponyme est tiré du mythe n'aurait pu être créée que dans le mythe.

Zusammenfassung (Alman)

Seit dem Mittelalter war die armenische Kirche ständig auf der Suche nach «der Heimat» für ihr Volk den Böden der ursprünglichen türkischen Stämmen. Die brutale und tyrannische Geschichte der Bodenansprüche der armenischen Pfarrer gegen die Anadolü – und Aseri – Türken im Vorkaukasus begann Anfang des XIX Jahrhunderts und wurde von den bestimmten Ländern der Welt unterstützt. Diese Nomaden heißen eigentlich «Hay» und ihre europäische und ethnische Herkunft sind noch bis jetzt strittig. Um ihnen eine sichere Stütze für «christliche Brüder» im Osten zu schaffen, ist die ideologische Kampfmaschine in Betrieb gesetzt, von der die «Türkenlose Urgeschichte von Vorasien» im Westen und «Türkenlose Geschichte im Kaukasus» im russischen Kaiserreich geschrieben wurde. Die Kräfte, die diese Maschine leiten, unterstützen immer noch, wie auch in jenen Jahrhunderten, ihre unreinen Interessen halbveiborgen oder halboffen hinter den Ansprüchen dieser armenischen Kirche.

Die wahre Geschichte bestätigt die irdische Existenz von dem sogenannten «Großen Hayastan» nicht. «Hayastan» hat die Bedeutung «Heimat von Hayks», und das ist ein betrügerischer geografischer Begriff, identisch mit dem Namen von Hayk in der mythologischen Literatur Xaldehy aus der Beilage zu der Erstübersetzung der Bibel ins Armenische. Ähnlicherweise sind auch die Begriffe «armian» und «Armeniya» entstanden und nämlich im XIX Jahrhundert in Venedig von den örtlichen Mchitaristen und von den Namen der mythologischen Personen. Die weltweite armenische Diaspora weist heute immer noch durch den Pfarrer Chorenski auf die mythologischen geografischen Begriffe «Großes Hayastan» oder «Großes Armeniya» hin und bestätigen damit, dass ihre Ansprüche keine reale und materielle Grundlage haben. Noch ein anderer Beweis dazu: die armenische Kirche bezieht sich mit dem Geschichtsbuch seines Volkes auf das V Jahrhundert mit seiner Geografie aber auf das VII Jahrhundert, also 200 Jahre später und zwar auf den anonymen Pfarrer M.Chorenski. Durch diese offenbare Fälschung der Geschichte wird die vergangene Geschichte der aserbaidshanischen Türken bis heute zur Geschichte von Mythos «Großes Hayastan» oder «Großes Armeniya» und wird auf die Namen der nomadischen Armenier geschrieben die nach 1928 auf unseren Böden untergebracht worden sind. Es ist auch eine Tatsache, dass weder die europäischen noch manche armenische Historiker den M. Chorenski als historische Persönlichkeit akzeptieren. Einige von diesen Verfassern verbinden die ersten Manuskripten vom armenischen Buch mit dem XIV und die Geografie mit dem XIX Jahrhundert. Das vernichtet alles Heilige, was M.Chorenski unter dem Namen «Vater des armenischen Volkes» mit Hilfe der Kirche und seiner Nachfolger seit Jahrhunderten geschafft hat. Wenn der Schüler M.Chorenski anonym ist, dann kommt seit Lehrer Mesrop als historische Persönlichkeit gar nicht in Frage. Es ist nämlich auch eine Fälschung von der Kirche, dass Mesrop Maschtos schon im V Jh. das armenische Alphabet erfunden und die Bibel ins Armenische übersetzt hat. Die Realität ist, dass die Bibel aus dem Griechischen ins Armenische im IX.Jh. worden war noch genauer im Jahre 887. Als das erste armenische Schriftdenkmal wird dies in Moskau im Orientalistischen Lasarevski-Institut aufbewahrt. Nur allein diese Tatsache ruiniert den Mythos der Armenier über «Großes Hayastan» oder «Großes Armeniya» vollständig. Identisch ist auch das Geständnis von Manuk Abegjan.

Er schreibt: «Was ist die Herkunft des armenischen Volkes? Woher auf welche Weise und wann ist es nach Kleinasien gekommen? Mit welchen Stämmen war es vor und nach seiner

Existenz als ein Volk in Verbindung? Welche Wirkungen gab es auf seine Sprache und Tatsachen an Hand.»

Es ist auch zu betonen dass der Begriff Volk im Original vom obigen Text durch das Wort «Hay» ausgedrückt und ins Russische als «armjan» übersetzt ist was auch aus geschichtlicher Hinsicht nicht angemessen ist.

Die erste Version der Übersetzung von der Bibel ins Armenische ist die richtige Urkunde davon, dass der Name der Armenier als ein Volk bis zum IX.Jh. der Geschichte nicht bekannt ist. N.Marr hat auch erwähnt, dass sie vor der Trennung der armenischen Kirche von der orthodoxen als ein Volk nicht existiert haben. Diese Aussage selbst beleuchtet die wahre Geschichte ebenso sehr eigenartig.

Aber mit welchen Namen oder Zeichen waren die Armenier vor dem IX.Jh. bekannt bevor sie in den Gebieten von Vorasien und Kaukasus gestreut waren? Über diese Frage schweigt die Geschichtswissenschaft. Die Frage wird aber von der Kirche beantwortet. Der polnische Bischof Simeon Lehatsi (XVI.Jh.), der auch hayische Herkunft hat schreibt: die Griechen sind die historischen Feinde der Hayen. Sie haben uns «ischkil» (obdachlose Hunde) genannt, beschimpft und weggeschmissen.

Die Untersuchungen im Bereich der Geschichte ergeben dass die Bevölkerung unter dem Namen Ischkil eine nomadische Lebensweise in den Höfen der Fremden geführt hat und daher nicht imstande war, ihren ethnischen Gott zu schaffen. Sie haben die Götter von den Aseri-Türken privatisiert. Aus diesem Grund waren sie auch nicht fähig, ihren Staat zu schaffen, der sie zu einem Verein zusammenschließen würde. «Hande has inde gas» (Wor degum haz, in degum gaz) ist auch ein armenisches Sprichwort und bedeutet, «Wo Brot da ist auch die Heimat». Die Kirche selbst gesteht diese bittere Wahrheit durch ihren Vertreter M.Chorenski: «Wir sind ein sehr kleines machtloses Volk und haben meistens unter der Herrschaft der anderen gelebt».

Das heißt die Landkarten von dem «Großen Armenien», die weit über die türkischen Länder ausgedehnt sind, sind bloss nicht anders als die Pfarrenkarten, die den Sagen entstammen und nicht wahrheitsgetreu sind.

Der geografische Name «Großes Hayastan an dem Vansee» (auch der Name von mythologischen «Hayk») den von den Pfarrer-Verfassern in dem der Bibel auf armenisch beigelegten Mythos erwähnt wird, wird ab Anfang des XIX.Jh. mit Hilfe ihrer historischen Nachfolger auf das alte Territorium vom Kaukasischen Oguz-Albanien übertragen und zwar mit dem Namen «Großes Armeniya». Das Ziel war dabei, die von Bianischen Herrschern, Artixi- und Arsaklistämmen zusammen mit den örtlichen türkischen Stämmen im grossen Gebiet vom Südanadolü bis zum Kaspian jahrhundertlang erworbene reiche Kultur und Geschichte sich anzueignen und seinen offenen Namen als «Großes Armeniya» auf solche Weise zu vertreten, der heute immer noch viele Streitigkeiten auslöst und auch ein deutlicher Hinweis darauf.

Dass die Mehrheit von Vorasien und eine Minderheit im Vorkaukasus nomadisch zum Überleben gearbeitet haben und auf solche Weise verbreitet sind, ist schon eine bewiesene Geschichte. In keinem Zeitraum der Geschichte haben sie sich zusammen in einem Territorium fest niedergelassen: Um sich eine sichere christliche Stütze zu bilden, hat der russische Kaiser begonnen, ab 1828 die Armenier aus dem Iran, Irak, Syrien Libanon und der Türkei zusammenzuschließen und sie in den westlichen Territorien des alten aserbaidshanischen Staates unterzubringen. Nach der Trennung Aserbaidshans in Süd- und Nordteile laut dem Vertrag Türkmentschai 1828 der vom russischen Zaren unterschrieben wurde, und durch die feste Niederlassung von Armeniern im westlichen Territorium von Aserbaidshan beginnt auch die katastrophale Geschichte der Aseri-Türken.

RESUMEN (İspan)

La iglesia armenia empezando de los siglos medievales estaban en busca para su pueblo "La patria" en las tierras pertenecidas a las altas alcornias de los antipasados de los turcos.

En este camino de la historia pasada por los ejemplares y caques de los abades pérfidos (astutos), bajo el patrocinio de los poderosos estados que son conocidos, sobre las reidicaciones tierras contra los turcos de Anadolú y en Cáucaso Principal contra los de Azerbaiyán que empezó desde el siglo XIX.

Las historias llegadas de Europa y etnicos exactos posesivos que están quedado como un problema en litigio en la ciencia.

A los colones que los llamamos en efectos "hay" las fuerzas conquistadores que procuran, por el fin, formar un apoyo fiel de "la fraternidad cristiana" en Este, "la historia antigua de Asia Menor sin turcos" en Oeste Principal para escribir "Historia de Cáucaso sin turcos" en la emperaduría rusa. Para todo eso está puesta en movimiento la máquina ideológica de la guerra que está dirigiendo por las mismas fuerzas, están defendiendo, tradicionalmente, sus intereses tan en los siglos pasados como hoy día, actuando bajo la cuerda y banderas desplegadas gozando las reivindicaciones de la iglesia armenia.

La historia verídica no afirma un cualquier objeto donde está "Gran Hayastán" existido en un territorio donde hay modus vivendi, la existencia ovida.

"Hayastan" da el nombre de "Hayquín" que es una noción ficticia geográfica, que este trae consigo el nombre del héroe Hauquín de la literatura mitológica de Haldey añadido a la traducción armenia de la Biblia.

La comprensión de "Hayk" y "Hayastan" formada como con epónimo de "Hayk", empezando de los principios del siglo XIX, las nociones "inventado" "armián" y "Armenia" por los militaristas de Vencia son adecuados derivados de los nombres de las personalidades mitológicas.

La diáspora armenia que funciona por todo el mundo, le ha convertido el "Gran Hayastan" o el territorio mítico geográfico "Gran Armenia" en espada y escudo en el campo de la guerra ideológica. Con esto ella según "la pluma" de abad de la iglesia y también él es autor, M.Jorensquí, "dando un signo de atención" afirma y dice que su idea propia no puede tomar realidad y no tiene la base real.

La otra prueba de esta idea lo que el libro "la historia" que lo estuvo formada en el siglo V y "Geografía Armenián" también, no más ni menos pasados 200 años, o sea en el siglo VII que cita el abad anónimo M. Jorensquí.

En base de esta conocida falsificación histórica, la historia antigua de los turcos de Azerbaiyán, hasta hoy día se convirtió en la historia mítica de "Gran Hayastan" ("Gran Armenia") y después de 1828 se escribió a nombres de los colones armenios instalados por nuestras tierras. Pero estos refugiados esperando, desde el comienzo del siglo XIX, se descubrió completamente en la política reaccionaria del emperador de Rusia, quien construyó "Casa de Caucáso". Desde la vista de su descubrimiento es suficiente aceptar por Europa y varios historiadores armenios la idea de que M.Jorensquí es una "personalidad histórica". Varios de estos autores y hasta el

ejemplar de manuscrito de "Historia de Armenia" data del siglo XIV y la creación "Geografía de Armenia" del siglo XIX. el ejemplar de manuscrito de "Historia de Armenia" la datan del siglo XIV la formación de "Geografía de Armenia" del siglo XIX. Todos estos se hecho al dogma "¿sagrado?" formado en nivel de la metodología en la historicología de Soviét pasado. Es decir, si M.Jorensquí anónimo, sin palabras, él es Mesrop Mashtosún, su magister, no vale pronunciar una palabra de su "personalidad histórica".

En otra palabra, M.Mashtosún, como si, desde el siglo V, él es "inventor" de "alfabeto" armenio. La idea de la "traducción" de Biblia a la lengua armenia es un siguiente falsificación histórica. La verdad es que la Biblia está traducida del griego al armenio no en el siglo V, sino y es más correcto en 887. Este ejemplar de la traducción que se considera la de primitiva armenia está guardando en el Instituto de estudios orientales Lazarevsquí en Moscú.

Sólo este hecho que es imposible negarlo está desbaratada el principal plan mítico que lleva el nombre "Gran Hayastan" o "Gran Armenia" de la iglesia armenia.

A pesar de que el reconocimiento de Manuk Abeguían tiene otro sentido es igual en realidad. Él escribe: "¿Qué es herencia?" del pueblo armenio, cómo, cuando, dónde y por cuales medios o caminos habían llegado aquí (a Asia Menor A.T) antes y después de ser armenios con cuales tribús tenía la comunicación, ¿quién y cómo ejerció fluencia influyó en su cuerpo étnico y la lengua? Para demostrarlos estos fenomenos y la personalidad de los armenios no "disponemos de hechos precios".

La noción "hay" usada como la noción en el texto que hemos tomado de M.Abeguían, sustituida por la palabra de "armián" en la edición rusa la que no tiene razón desde la vista histórica.

La variante primitiva de la traducción de Biblia a la lengua armenia se convierte en testigo vivo y justifica que los nombres de los armenios como nación no es conocida a la historia. De "no existencia los nombres de las naciones hasta la separación de la iglesia de la Ortodox", a su tiempo, lo escribió y N. Marr que lleva una evidencia a la veracidad de la historia en el Cáucaso Principal.

Y a la comunidad armenia concernida por todo el territorio de Asia Principal y Cáucaso Principal para encontrarse un trabajo jornalero por ganar un pedazo de pan, hasta el siglo, o sea hasta aceptar el nombre de legendario Hayk como epónimo el nombre de nación, pero ¿cómo les conocían, con cuales signos? Ante esta cuestión estaba calmando la historia! Pero le contesta la iglesia. Pues bien el polaco "hay" de nacionalidad el episcópo Simeón Lehatsi (el siglo XVI) escribe que los griegos son enemigos históricos. Ellos nos llaman "ishkil" (es decir los perros errantes) escupiendonos a nosotros, nos echaron a fuera.

En la conclusión que fueron logrados los descubrimientos en el contexto de la historia y en el histórico, completamente está probado que bajo el nombre "ishkil" una familia en la forma de desparramar, pasando una vida fugitiva y nómada, la población no habían podido formarse.

Tengurios étnicos singulares. La inscripción de sus nombres tenguiri "Avesta" abiertamente prueba que los abuelos "hayes" ("Hande has, unde gas"- es un proverbio armenio "Donde hay pan, allí y está patria ") quienes llegaban a

کلیه ارمنه از ابتدای قرون وسطی در سرزمین های اجداد طایفه های ترک، در جستجوی "وطن" برای ملت خود بوده اند. در این میان با حمایت دولت های قدرتمند جهان، کشیش های مکار ارمنه بر علیه ترک های آناتولی و ترک های آذری در قفقاز [Qafqaz] برای به دست آوردن زمین دست به قتل و غارت زده اند که شروع آن به اوایل قرن نوزدهم برمی گردد.

بر طبق تاریخ نوشته شده در اروپا و منسوبیت های بو می دقیق مشکل قابل بحثی در علم امروز می باشد در واقع ارمنه کوچ نشینانی هستند که ما آنها را "های" می نامیم که در شرق بلحاظ برادران مسیحی معتقد و در غرب باتاریخ آسیای نزدیک بدون ترک و امپراطوری [imperator] روسیه برای نوشتن تاریخ "قفقاز بودن ترک" و قدرت های جهان با به اکار انداختن ماشین جنگی اپیدئولوژی طبق معمول قرن های گذشته و امروزه حمایت از ادعاهای کلیسای ارمنه برای منافع آشکار و پنهان خود هستند. تاریخ واقعی، موجودیت مکانی به نام "هایستان بزرگ" را که مکان قابل سکونت انسان بوده، تأیید نمی کند بلکه هایستان مکان جغرافیایی مجازی به معنی "وطن هایک" می باشد که آن قهرمان افسانه ای ادبیات ارمنه به نام "هایک" می باشد که به اولین ترجمه انجیل به زبان ارمنی اضافه شده است.

در قرن نهم مفاهیم "هایک" و "هایستان" همزمان با "eponomi" "هایک" پیدایش یافته، از آغاز قرن نوزدهم هم مفاهیم "ارمنیا" و "ارمیان" توسط "mixitarist" ها اختراع شده آن هم الهام گرفته از شخصیت های اسطوره ای و افسانه ای است.

امروز سازمان های ارمنه جهان محدوده جغرافیایی افسانه به نام "هایستان بزرگ" و یا "ارمنیای بزرگ" را به قلم مولف کشیش کلیسا "م. خورنسکی" نشان می دهند، و باز هم تأیید می کند که ادعاهای آنها هیچ اساسی ندارد.

اثبات دیگر این نظریه آن است که کلیسای ارمنه باء، استفاده از نام ملت خویش، "تاریخ ارمنه"

را در قرن پنجم و "جغرافیای ارمنیا را دو بیست سال بعد یعنی در قرن هفتم بر گرفته از نوشته های کشیش گنم "م. خورنسکی" نسبت می دهند. بر اساس این تحریف [tahrif] آشکار تاریخی، تاریخ پیشینه ترک های اذربایجان تا زمان ما به تاریخ اسطوره ای "هایستان بزرگ" و از سال ۱۸۲۸ به بعد به نام ارمنه که به سرزمین های ماکو چانده شده اند، تبدیل می شود. ولی از اوایل قرن نوزدهم سیاست متجاوز افشاگرانه امپراطوری روسی که سازنده خانه قفقاز بود، نه تنها اروپا بلکه مورخان ارمنه هم شخصی به نام "م. خورنسکی" را به عنوان شخصیت تاریخی قبول ندارند بعضی از این مورخان اولین دست نویس "تاریخ ارمنیا" را به قرن چهاردهم و تألیف "جغرافیای ارمنیا" را به قرن نوزدهم نسبت می دهند. همه اینها خورنسکی را به عنوان "پدر تاریخ ارمنه" که در طول صدها سال، کلیسا و

وارثان تاریخی آن در تاریخ شناسی شوروی او را در سطح متادلوژیک به صورت حکم مقدس و مصون تشکیل داده بودند، زیر و رو می کند. پس اگر شاگرد، "م. خورنسکی" گنم است، پس بدون شک صحبت درباره هویت تاریخی استاد و معلم او "مسدب ماشتوس" جایی نمی ماند" گذشته از این فرضیه پیدایش الفبای ارمنی توسط "مسدب ماشتوس" در قرن پنجم و ترجمه انجیل به زبان ارمنی در همان زمان و توسط همان مولف باز هم تحریف [tahrif] دیگر کلیساست. حقیقت آن است که انجیل از زبان یونانی به زبان ارمنی در قرن پنجم ترجمه شده است، بلکه در قرن نهم حدوداً در سال ۸۸۷

ترجمه شده است. نسخه این ترجمه که اولین دست نویس خطی ارمنی محسوب می شود در شهر مسکو در دانشکده شرق شناسی به نام "لازاروسکی" نگهداری می شود. تنها این مدرک و سند معتقد شاهرگ اسطوره کلیسای ارمنه به نام "هایستان بزرگ" یا "ارمنیای بزرگ" را قطع می کند! با وجود اینکه ما فوک آبقیان این موضوع را با الفاظ دیگر بیان می کند، ولی از لحاظ محتوا هیچ فرقی ندارد. او می نویسد: "اصل و ریشه ملت ارمنی چیست؟ چه زمانی و چگونه و از کجا به اینجا (آسیای صغیر) آمده

اند؟ پیش از ارمنی بودن با کدام اقوام معاشرت داشته و زبان و ترکیب ملی چه کسانی و چگونه بر آنها اثر گذاشته است؟ برای اثبات این عوامل هویت ارمنی ها دلایل دقیق و روشنی در دست نداریم. در متن اصلی از کتاب "م. آبقیان" که ماقسمتی از آن را بیان کردیم کلمه "های" عنوان ملت است ولی در نشر روسی تعویض آن با کلمه "ارمیان" از لحاظ تاریخی اساس ندارد.

بخستین شکل ترجمه انجیل [incil] به زبان ارمنی شاهد زنده تاریخ است. از اینجا مشخص می شود که در تاریخ تا قرن نهم ملتی به نام ارمنی وجود نداشته است. بیان "ان-مار" هم حقیقت را بر ملا

buscar un trabajo jornalero- que pudieron formar una reunión de la comunidad y en efecto perdiendo el juicio- es de crear tenguiri étnico y de capacidad de formar "un estado". Y ellos, de grado o por fuerza, tienen que aceptarlos. Según las palabras de M.Jorensquí la misma iglesia la reconoce esta verdad amarga: "Somos un pueblo bastante limitado de cantidad y sin tener potencia mucho tiempo y el de vivir bajo la dominación de otros". (M.Jorensquí p. 31)

Entonces la traslación de las cartas "Gran Hayastan" o "Gran Armenia" sobre las tierras turcas, hasta hoy día están muy y muy lejos de la afirmación de la historia científica que son de abad llegadas de las fuentes leyendas.

El nombre geográfico de "Gran Hayastan" legendario que fue "organizado" alrededor del lago "Van". con el nombre de "Hayk" mítico (el de quien fue agregado a la Biblia en el armenio, por los abades, como autores, en el contexto de una narración) empezando de las comienzas del siglo XIX lo estaba trasladando mecanicamente bajo el nombre de "Gran Armenia" al territorio antiguo de Albania de Oguz Cáucaso por sus herencias históricas.

Aquí el objetivo principal es escribir, aunque hubieran escrito dos problemas en litigio que todavía no han solucionado. Son la deontología, civilización e historia de la estatalidad, bajo "Gran Hayastán" legendario nombre étnico y las primitivas tierras históricas que formaban juntos parientes turcos de habitantes del lugar de los amplios territorios geográficos en los tiempos diferentes de reinados de Bianini, desde Gunéy Anadolú hasta el mar Caspio, las dinastias de Atraxi y Arsakli. "Hayes" como les llamamos nuestro "armenio", como lo hemos dicho antes, lo escribieron , están escribiendo y escribirían de su nombre. "Para probar quienes son los armenios no tenemos ni una prueba de convicción exacta" dijo reconociendo la verdad amarga Manuk Abeguián lo justifica con sus palabras.

Los armenios nunca en su vida histórica no procuraban vivir juntos en un territorio verdadero y no lo realizaron. Con el fin de formarse un Apoyo Solido de Cáucaso de los "hermanos cristianos" el emperador de la Rusia a las familias de los "hayes" en 1828 reunió de diferentes países como Irán, Irak, Turquía, Suria (Siria) y Livan, y todo esto prueba sus poblaciones por el territorio del Estado de Azerbaiyán antiguo.

El zar colonizador de Rusia en 1828 después de concluir un convenio reaccionario de Turquimanchay dividió integro Azerbaiyán en Norte y Sur. "Los canallas de las tierras de siempre vividos"(K.Patkanyán) y con la historia de "los hayes" colonización al territorio de Azerbaiyán Occidental se puso a empezar el comienzo de la base de la tragedia histórica de los turcos de Azerbaiyán.

La colonización común de los "hayes" por el Caucazo Principal prueba que la comunidad que vive como una familia en los diferentes territorios de la Asia Principal nunca podía crear un Estado y no lo podían hacerlo.

Las obras "históricas" escritas, hasta nuestros días, a nombre de los "abuelos hayes", escritos en los libros formados en base de leyendas y narraciones por los abades-autores anónimos, "organizados" con el nombre de Hayk mítico bajo el nombre de "Gran Hayastán". Todos estos está probando y el "estado" legendario.

Cada uno puede afirmar que epónimo y la "patria" del pueblo llegados de la leyenda pudieran "crearse" solo de la leyenda.

ابتداء من القرون الوسطى كانت الكنيسة الأرمنية تبحث عن موطن للشعب الذي منسوبة إليه. فمن أوائل القرن التاسع عشر بشرع تاريخ ادعاءات الأراضي للأرمن المكارين ضد الأتراك الأتانا دوليين [Anadolu] و الأتراك الأذربيجانيين ألقوقاسيين [Kafkaz]. و هذا التاريخ اجتاز من القتل و السرقات تحت تأييد الدول القوية المعنومة للعالم في الطريق و كالعادة في القرون السابقة و في هذا اليوم تحت ادعاء الكنيسة كان يدفع اهتمامهم الجبارة الذين يدير السيارة الجهادية النموذجية التي أبدأت لكتابة تاريخ إيداء الاستناد الاجوان المسيحيين الموثوقة بها في الشرق و التاريخ آسيا القديم بدون الأتراك في الغرب و تاريخ القوقاس [Kafkaz] بدون الأتراك في القيصرية للجابيب الذين يبقى تاريخ الودود من أوربا [Europe] و الانتسابية الاثوغرافية الدقيقة مسالنتين متناقض عليها حتى أيامنا و بالحقيفة يسمون بـ "های" [Hay].

لايؤكد التاريخ الحقيقي وجود مكان واقع في المنطقة باسم هايستن [Hayastan] الكبيرة التي يعيش فيها إنسان. على ماتشكل مفهوماً "هيك" [Hayk] و "هياستان" [Hayastan] في القرن التاسع بأماكن "هيك" [Hayk] ابتداء من القرن التاسع عشر أنسأ مفهوماً "ارمين" و "ارمينيا" الذين اكتشفهما المختاريون البنديون من أسماء الأشخاص الأسطورية.

أكدت الجالية الأرمنية في العالم من جديد مشيراً بقلع خرانسكي المؤلف القسيس للكنيسة إلى الأرضي الجغرافي الأسطورية باسم "هايستان الكبرى [Greate Hayastan] أم أرمنيا الكبرى [Greate Armeniyal] التي أصبحت اليوم السيف و الدرع في ميدان المعركة الفكرية أنه لا أساس لادعاءاتهم.

و دليل اخر لهذا الفكر هو ان الكنيسة الأرمنية تستند إلى خرنسكي القسيس المجهول في العهد الخامس كتبه التاريخ الأرمني الذي رتبته على اسم الشعب الذي نسبته و جغرافيته ... بعد مائتي عام بالضبط أي في القرن السابع. على أساس هذا التحريف التاريخي المميز يكتب تاريخ الأتراك الأذربيجانية القديم حتى يومنا هذا على اسم الأرمنيين اللاجين الذي وضعوا في أرضنا بعد تاريخ اسطور اليبستان الكبرى أم أرمنيا الكبرى.

كفناً علم قبول بعض المؤرخين الأوربيين الأرمني خرنسكي كالتخصص التاريخي بعد خلع السياسة الاستيعابية للقيصرية الروسية التي أبدأت استناد البيت القوقاسي. يعيد بعض من هؤلاء المؤلفين أول نسخة المخطوطة لتاريخ أرمنيا إلى القرن الرابعة عشرة و ترتيب جغرافيا أرمنيا إلى القرن التاسع. و كل هذا تمحي الأحكام المفصلة التي صيغت للكنيسة و ورتاء المتأرخون خورنسكي تحت اسم ابن تاريخ أرمنيا في مستوى علم العصور في علم التاريخ السوفيتي السابق منذ مئات سنوات. فان يكن خورنسكي مجهولاً و بلا شك لا يتحقق ان نتحدث عن كون مسروب مشنوس معلمه بعنوانه الشخص التاريخي. بعبارة اخرى اختراء مسروب مشنوس الحروف و ترجمة الإنجيل إلى الارمنية تحريف اخر للكنيسة الحقيفة هي أن الإنجيل ما ترجم من اليونانية إلى الارمنية في القرن الخامس بل ترجم في القرن التاسع، أي سنة ٨٨٧.

إن نسخة هذه الترجمة التي تعتبر أول مخطوطة أرمنية تحافظ في معهد الاستراق المسمى بأسم لازر هسكي في موسكو. إن هذه الواقعة لا تحصى فقط تقطع الوثيق الأسطوري للكنيسة الأرمنية باسم "ارمنيا الكبرى" أم هايستان الكبرى و لو كان محتواه مختلفاً أن اعتراف مانوك ابقيان و هو متشابه ماهية ايضاً. هو يكتب: "ما هو اصل شعب ارمنيا؟ كيف و متى و من اين و بأية طرق وصل هنا (إلى آسيا الصغرى)؟ و ثم ارتبط بأية قبائل بعد موجود أرمني. و من و كيف تأثر في تركيبة العنصر لغته. لا ثبات هذه العوامل و شخصية الأرمنيين ليست الدلائل الواضحة و القيمة و الصحيحة موجودة على أساس النص الذي ذكرناه من ابقيان لا أساس لتغيير كلمة أرمني مع كلمة هاي في صحف الروسي.

می کند، او می نویسد "تا زمانی که کلیسای ارمنی از کلیسای ارتدوکس [ortodoks] جدا نشده بود آنها عنوان ملت نداشتند. پس تا قرن نهم اجتماع ارمنه که برای زندگانی روزانه خود به اراضی های و سیع قفقاز و آسیای نزدیک پراکنده شده بودند، تا آن زمان نام اسطوره ای هابیک را به عنوان ملت قبول نکرده بودند، در میان همسایگان با کدام نام و نشان معروف بودند؟ در برابر این سوال علم تاریخ سکوت می کند، ولی جواب سوال را کلیسا می دهد؟ چنانچه "سیمون لهاتسی" اسقف لهستانی که خودش هم تباراست (قرن شانزدهم) می نویسد. یونانی ها دشمن تاریخی "های" ها هستند.

انها بما "ایشکل" (به زبان ترکی آذربایجانی به معنی "سگهای ساکیم") است. یعنی سگهای بی صاحب و آواره گفته و تف کرده، به بیرون انداخته اند.

نتایجی که بررسی های تاریخی شده است نشان می دهد که نیاکان مردمی که تحت عنوان "ایشکل" مثل خانواد ده های پراکنده در نزد خانواده های بیگانگان زندگی آواره داشته اند قدرت ساختن خداهای ملی نداشتند و علاوه بر این خدا یان "او ستای" ترکیهای آذربایجان را هم برای خود شان نسبت داده اند. همه آنها که در بالا ذکر شده حالی از آن است که اجداد های که برای گزراندن روز انه خود شان در زمین های و سیع ترکها پراکنده شده بودند ("هائده حاس، اینده قاس" به زبان ارمنی نیاست. یعنی در کجا نان هست، آنجا وطن هست"). برای جمع کردن اجماع چون عقل ساختن خدای ملی محروم هستند و همچنین هم باید قبول کرد که قابلیت تشکیل دولت نیز ندارند. خود کلیسا از زبان خورنسکی این حقیقت تلخ را چنین اذان می کند: - ما مردی هستیم کوچک و خیلی محدود و ناتوان که بیشتر اوقات تحت حمایت دیگران زندگی کرده ایم" پس نقشه های "هایستان بزرگ" یا "ارمنیای بزرگ" که تا بحال به سر زمین های وسیع ترک نشینان تحمیل شده است، نقشه هائی بوده است و از اسطوره و افسانه ها نشات می گیرد و از تایید علم تاریخ بعید است.

تنها حکایتی که از طرف مؤلفان کشیش که در ترجمه "انجیل" به زبان ارمنی اضافه نموده اند نام جغرافیایی "در هایستان بزرگ" افسانوی نام برده اند گویا در قون نهم در اطراف دریا چه وان تشکیل داده شده و اوایل قرن نوزدهم از طرف وارثان تاریخی آنها تحت عنوان "ارمنیای بزرگ" به سرزمین های قدیم آلبانی ها و غوز قفقاز کوچانده می شود. در اینجا هدف اصلی ایشان این است که تاریخ دولت و فرهنگ و معنویات غنی شاهان بیانی ارتکسی و آرساکولو همراه با اقوام ترکهای محلی که در سر زمین های وسیع - از انا تولی شرقی شروع شده دریای تا خزر کشیده شده است میخواسه اند خود شان یعنی "هایستان بزرگ" (که ما امروز آنها را "های" ارمنه می نامیم) ثبت کنند. این حال ادامه داشته دارد و خواهد داشت.

مانوک ابقیان "که حقیقت تلخی را بیان می کند: "برای اثبات هویت ارمنیها دلایل روشن و مسلم و صحیح وجود ندارد" - دلیل روش است پراکنده شدن تعداد زیادی هایکها در قفقاز نزدیک و قسمت دیگر آنها در ایالات های مختلف آسیای صغیر برای بدست آوردن نان روز انه خود شان یک تاریخ مصوب است: آنها در هیچ دوره تاریخی در حال دسته جمعد درنا حیه شخصی زندگی نکرده اند. دلیل بر آن است که امپراتوری روسی بمنظور برادران مسیحی "در قفقاز برای پشتیبانی خود شان که ما آنها را ارمنی می نامیم آنها را از سال ۱۸۲۸ از کشور های ایران، عراق، ترکیه سوریه، لبنان جمع کرده در اراضی های دولت آذربایجان قدیم مسکون کرده است. شاهان متجاوز و مستعمر روسیه در سال ۱۸۲۸، بعد از تقیم آذربایجان به شمال و جنوب با قرار داد مرتجع تحقق یافت، با تاریخ سکونت" های "ها را که بعنوان " بد جنسان دایمه در محل سکونت" معروف بودند - در سر زمین های غربی آذربایجان که شروع تاریخ فجیع ترکان آذربایجان میباشد.

مسکونی دستعه جمعد های "ها در قفقاز نزدیک یک بار دیگر اسنبات آن است که اقوامی که در اراضی های مختلف آسیای نزدیک مسکون بودند هیچ موقع تنوا نسته بودند دولتی بسازند و قدرت آن را هم نداشتند مؤلفان کشیشهای گمنام که بر اساس روایات و افسانه ها بنام "دولت" که اجداد های "های" آثار بشمار تاریخی نوشته اند و در کتابهای تاریخی خود شان دولت افسانوی را بنام هایک یا "یا یستان بزرگ" تجسم نموده اند همین است.

کسی نمی تواند تکزیب نماید مردمی که اسم اجدادش از اساطیر نشات می گیرد وطن آن هم فقط در افسانه ها ساخته میشود.

(Dövlət dilinə müvafiq olaraq xarici dildə olan ədəbiyyat adları dilimizə çevrilmişdir)

1. Adons N. Yustinianın dövründə Armeniya. SPb., 1908.
2. Aqafiy. Yustinianın çarlığı haqqında. M-L., 1953.
3. Armeniya tarixi öçerkləri. M., 1910.
4. Arrian. Aleksandrın yürüşü. M-L., 1962.
5. Appian. Mitridatlar savaşı. -VDİ, 1948, №2.
6. Afanasyeva V.K. Qılqamış və Enkidu. M., 1979.
7. Abayev V.J. İskit məişəti və Zərdüştün islahatları. Oriental arxiv, XXIV, 1956.
8. Apakidze A.M. Antik epoxada Gürcüstan mədəniyyəti – Gürcüstan tarixi öçerkləri (Gürcüstan qədim dövrdən m.s. IV əsrədək), c.1, Tiflis, 1989.
9. Amiranaşvili Ş.Ya. Gürcü incəsənəti tarixi. M., 1950.
10. Amiranaşvili Ş.Ya. Armazi qazıntısından tapılmış iki gümüş cam. BDİ, 1950, №1.
11. Arutyunyan V.M., Şafaryan S.A. XVII-XIV əsrlərdə erməni mə'marlıq abidələri. M., 1951.
12. Arutyunyan V. M. Eçmiadzin. M., 1958.
13. Arutyunyan N.V. Biaynii-Urtu. İrəvan, 1970.
14. «Avesta». Bakı, 1995.
15. Ahmed Cavat. Alifbenin mənşei en eski Türk yazısıdır. İstanbul, 1933.
16. Arutyunyan S.B. Nənə – Dünya xalqlarının mifləri. 2 cildə, c.2, M., 1982, s.198.
17. Arutyunyan S.B. Erməni mifologiyası. Dünya xalqlarının mifləri, c.1, s.105-106.
18. Ana kitabələr. Bakı, 1996.
19. Arakelyan B.N. Artaşat – İrəvan, 1982.
20. Abaza A. Armeniya tarixi. SPb., 1888.
21. «Antiox strateq», nəşr edən N.Marr. SPb., 1909.
22. Aicistin stolüstü kitabı. M., 1968.
23. Arutyunyan N.V. Biaynili. İrəvan, 1970.
24. Artamonov M.I. Kimmerəylər və İskitlər. Leninqrad, 1974.
25. Abix Q.V. Ani. Tif., 1845.
26. Anninski A. Qədim erməni tarixi. Odessa, 1899.
27. Abramyan Q.S., Murzayev E.M. Erməni coğrafiya terminologiyası. Onomastika məsələləri. Sverdlovsk, 1982.
28. Aristov N.A. Türk tayfalarının etnik tərkibi haqqında qeydlər. 3-4-cü buraxılış. SPb., 1877.
29. Avdiyev V.I. Qədim Şorq tarixi. M., 1948.
30. Akopyan A.A. Albaniya-Aluank yunan-latin və qədim erməni mənbələrində. İrəvan, 1982, 1987.
31. Boltunova A.I. Armazi məsələsi barədə – VDI, №2, 1949.
32. Batsiyeva S.M. Siriyyə uğrunda Assiriyyə və Urartu arasında mübarizə – VDI, №2, 1953.
33. Bikkerman E. Qədim dünyanın xronologiyası. M., 1975.
34. Buzand Favustos. Armeniya tarixi. İrəvan, 1953.
35. Bokşanın A.Q. Parfya və Roma. M., 1966.
36. Bertels E.E. «Avesta»nın öyrənilməsində yeni iş. – SSRI EA Şərqişnaşlıq İnstitutunun Elmi Əsərləri, III c., 1951.
37. Bertels E.E. Əsərləri, c.1., M., 1960.
38. Bartold V.V. əsərləri, VII c., M., 1971.
39. Bonqrad – Levin M. İskitlərdən hindlərə qədər. M., 1974.
40. Belyavski V.A. Tarixi və əfsanəvi Babil. M., 1971.
41. Bartseva T.V. İskit dövrü əlvan metal e'malı. M., 1981.
42. Belitski M. Şumerlərin unudulmuş dünyası. M., 1980.
43. Bibilaşvili A.Q. Gürcüstan və İspaniyanın tarixi və mədəni əlaqələri. Tif., 1981.
44. Barxudaryan M. Albaniya və onun qonşuları. Tiflis, 1893.

in اول نوع ترجمة إنجيل الى الأرمنية يصبح شاهدا تاريخياً حياً و ببرهن على أن أسماء الأرمنيين كونها أمة ليست معلومة الى التاريخ حتى نهاية العهد التاسع . قد كتب ن.مار [N.Mar] بأن اسم الارمنة ككونهم شعباً قبل انفراج الكنيسة الأرمنية من كنيسة أرتدوكس [Ortodoks] و هذا يبين الحقيقة التاريخية.

و كيف يسم جيراننا الطائفة الارمنية التي انتشرت الى الاراضى الواسعة لآسيا تقرر لاكتساب الاخرة اليومية حتى القرن للتاسع اي حتى تقبل اسم هيك الأسطوري مقياس اسم الشعب؟ يسكت علم التاريخ امام هذا السؤال. لكن تجيبه للكنيسة. ان سيمون لهانسي [القرن السادس عشر] الأسقف البولوني و هو هي الجنسية يكتب أن اليونانيين عدوان هي التاريخيين. انهم طردونا قاتلاً "تشكيل" (يعنى فى اللغة الأذربيجانية "الكلاب السلمة" تحنى الكلاب بلا صاحب).

تدل نتائج الدراسات التاريخية على أن عدم انتطاعة السكان الذين كانوا يعيشون بشكل العوائل المتفرقة حياة اللاجى و النزاح تحت حماية الآخرين. منذ القدم باسم "أشكال" لإقامة الخالق القومي الأصالة خصخصة خالق أوستا للأتراك الأذربيجانيين على رجال الذين انتشروا فى أراضى القوم التركي الشاسعة لاجل الحصول على العيش عليهم ان يعتد قوا بانعدام الموهبة لديهم لإقامة الدولة لأنهم محرمون عن العقل الضروري لإقامة خالقهم القومي القادر على تحويل الطائفة الى الجماهير . تعترف الكنيسة نفسها هذه الحقيقة الشاقة بلسان خرونسكى: "إننا شعب صغير و شعب محدود من المحدود و بلا قوة و اننا فى أكثر الوقت عشنا تحت تأثير الآخرين.

إن خارطاط "هستان الكبرى" أو "ارمينيا الكبرى" التي نقلت حتى اليوم الى الاراضى التركية الواسعة خارطاط القسوس و يرجع منشئها الى الاساطير التي بعيدة كل البعد عن تصديق التاريخ العلمي. فى حكايات التي أضافها القسوس الى نسخة الانجيل الارمنية اسم الجغرافى "هستان الكبرى" الأسطوري الذى شكلوا فى القرن التاسع باسم هيك الأسطوري حول بحيرة وان انتقل الى اراضى ألبانيا القديمة الخاصة للأتراك القوقاسيين. و أهم الغرض فيها هو أنهم كتبوا و يكتبون فى المستقبل التاريخ الدولى و الثقافة و المعنويات التي ابدأها اجياد ارسكلى و ارتكسى مع قبل تركي فى الاراضى بين لدولى لجوي و بحر غزون فى الأول لمخلفة بسم هين لئين تسميهم لرمى و لئين يبقى اول لموطن لتريخي و لسمهم لسلاي تحت اسم "هستان الكبرى" الأسطوري.

بيئت قول ملوك بلقان الذي يعترف حقيقة لمريرة قتل: لاسيل لى لظف! ماعدنا دلالات قيمة للموسى لمينة لكي ثبتت هوية الارمنى". ان انتشار اغلبية الارمنيين الى مختلف المناطق لآسيا اقلتهم الى قوقاس لاكتساب الخبز اليومى كاسرة تاريخ مثبت. انهم لم يعيشوا فى ارض معينة منفصلة بشكل الاجتماع أبدا. و كذلك بيئته جمع الامبراطور الروسى الاسر هي الذي تسميها أرمنى من العراق و ايران و تركيا و سوريا و لبنان سنة ١٨٢٨ بغية تأسيس الركن القوقاسى الاعتباري عبارة من الاخوان المسيحي و اسكانها فى المناطق الغربى لدولة أذربيجان القديمة. و فى نتيجة توقيع مرسوم تركمنشاي [Turkmenchay] سنة ١٨٢٨ الذى تقسم أذربيجان التامة الى الشمال و الجنوب قام القيصرى الروسى المحتل بسكان "هايين" اسكانا جماعيا فى اراضى لذربيجان الغربية و هم لئين يعترفون ببناء الاراضى التي سكوتون [Patkanyan]، إضافة الى ذلك ارسى القيصرى أسس التاريخ الماسوى للأتراك الاناريجانيين.

و يدل اسكان "هايين" فى القوقاس الاسامى بشكل جماعى على ان الطائفة العائشة فى شتى الاراضى لآسيا كاسرة كانت ما لسططاعت ان تنشئ دولة و لكن هذا مستحيل.

و كذلك ان الدولة الاسطورية باسم "هستان الكبرى" التي شكلوا باسم "هيك" تدل على هذه الواقعة. و هذه الدولة ترد فى النتاجات التاريخية لاعد لها التي الفت باسم "اجدادهم هايبين" و فى الكتب التاريخية للمؤلفين القسيسيين غير المحددين التي تم ترتيبها على اساس الاساطير و القصص. و لا تستطيع احد ان يكذب ان شعبا يرجع الى الاساطير ليس وطنه الآخر إلا أسطوراً.

45. Barxudaryan M. Albaniyanın tarixi. Tiflis, 1901.
46. Bulıko A.N. Xarici sözlərin müasir lüğəti. M., 2004.
47. Canaşıa S.N. Ön söz. – Mesxet-1 (Aramazis-xevi).
48. Çaylıd H. Qədim Şərq yeni qazıntıların işığında. M., 1956.
49. Çubinişvili T.N. Mesxetın qədim arxeoloji abidələri. Tbl., 1957.
50. Çaçanıdze Vasili. Petr İver və Yerusəlimdə gürcü monastırının arxeoloji qazıntıları. Tbl., 1977.
51. Çuqurov İ.S. Bizans tarixi əsərləri. M., 1980.
52. Çiłaşvili L. Nekresi tapıntıları. "Qafqaz ləhcəsi" qəz., 1.03- 15.03 2003, №5 (78)
53. Dünya xalqları və dinləri. Ensiklopediya. M., 2000.
54. Dünya xalqlarının mifləri, ensiklopediya, 2 cildə, I, II cild. M., 1980, 1982.
55. Darbinyan-Melikyan M.O. İzahat – İovannes Drasxanakertsi. Armeniya tarixi. İrəvan, 1986.
56. Drasxanakertsi İovannes. Armeniya tarixi. İrəvan, 1986.
57. Dünya tarixi, 10 cildə, c.1, M., 1955.
58. Dion Kassiy, XIX, 27.
59. Dandamayev M.A. İran ilk Əhəmənilər dövründə. M., 1963.
60. Dorosenko E.A. İranda Zərdüştilik. M., 1982.
61. Dyumezil. Hind-avropalıların baş allahları. M., 1986.
62. Dyakonov İ.M., Nerənova V.D., İ.S. Svetsitskoy. «Ön Qafqaz və İranla Roma arasında qonşu dövlətlər» - Qədim dünya tarixi. M., 1989.
63. Dyakonov İ.M. Assuro-Babil mənbələrində Urartu tarixi. – BDI, 1951. № 1, 2, 3.
64. Dyakonov İ.M. Qədim İranın tarixi öçerkləri. M., 1961.
65. Dyakonov İ.M. Midiya tarixi. M-L., 1956.
66. Erməni xalqının tarixi, c.1, İrəvan, 1951.
67. Emin N. «Ön söz», «Qeydlər», «Əlavələr» - M. Xorenski. Armeniya tarixi. M., 1858.
68. Emin N. Tədqiqlər və məqalələr. M., 1869.
69. Emin N. Bütperəst ermənilərin dini və inancı haqqında öçerk. M., 1864.
70. Emin N. Şərqi erməni kilsə tarixinin qısa öçerkləri. M., 1872.
71. Emin N. Moisey Xorenski və qədim erməni eposu. M., 1881.
72. Ensiklopedik lüğət. M., 1989.
73. Eqişe. Tarix. Tiflis, 1853.
74. Esadze B.S. Gürcüstanın salnaməsi. Buraxılış (1613-1913) (Gürcüstan 12 sentyabr 1801-ci ildən I Aleksandrın dövründə Rus imperiyası tərəfindən işğal edilmişdir) – Tiflis, Mərkəzi Dövlət kitabxanası, şifrə R1229/5.
75. Əjdər İsmayılov. Keçmiş Sədərək qalalarının bu günü. «Azərbaycan» jurn., 1990. №10.
76. Əjdər İsmayılov. Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid. Bakı, 1983.
77. Əjdər Tağıoğlu (İsmayılov). Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi. Bakı, 1991.
78. Əjdər Tağıoğlu. Erməni dövlətçiliyi illüziyası və «İşkil» («Səlim itlər») etnosunun «hay» və «armyan» anlamları ilə əlaqəsi. – Bax: «iki sahil» qəz., 2001-ci il, 31 oktyabr, 3, 4, 6, 7 noyabr tarixlərində olan sayları
79. Əsədov Sabir. «Böyük Armeniya» mifi haqqında. Bakı, 1999.
80. Əliyev Kamil. Antik Qafqaz Albaniyası. Bakı, 1992.
81. Feoforit, yepiskop Kriškiy. Kilsə tarixi. M., 1993.
82. Frezer D.D. Tövrətdə folklor. M., 1986.
83. Fray R. İranın irsi. M., 1972.
84. Fəlsəfə tarixi, 4 cildə, c.3. M., 1957.
85. Fridrix İovannes. Yazı tarixi. M., 1979.
86. Fronski İ.M. Antik ədəbiyyatı tarixi. Leningrad, 1957.
87. Fazılov E.İ. XI-XIII əsrlərdə Şərq filoloqlarının əsərlərində Oğuz dili. -S T., 1971, №4.
88. Gürcü tarixi öçerkləri. c.1, Tiflis, 1989.
89. Gürcü tarixi öçerkləri, c.2, Tiflis, 1988.
90. Herodot. Tarix. Leningrad, 1972.
91. Hüseynov R.A. VII-XII əsrlərdə Suriya mənbələrində Oğuzların inanc və adətləri. Bizansşünaslıq e'tüdləri. Tbl., 1978.
92. Xazaradze Nana. Mesxetlərin qədim tarixi öçerkləri. Tbl., 1992.
93. Xaxanov A.S. Kiçik Asiyaya köçürülmüş gürcülərin ən qədim sərhədləri. Tif., 1903.
94. Xaxanov A.S. Qafqaz ensiklopediyası. 1892, 93 illərdə. c.VII, M., 1898.
95. Xalatyants Q. Armeniyanın tarixi öçerkləri. M., 1910.
96. Xristiançılıq. Ensiklopediya lüğəti. c.1-3.
97. Xorenski M. Armeniya tarixi. M., 1858.
98. Xorenski M. Armeniya tarixi. M., 1893.
99. Xorenski M. Armeniya coğrafiyası. (VII əsr). K. Patkanyanın tərcüməsində. SPb., 1877.
100. Xalatyants Q.A. Armeniya tarixi öçerkləri. M., 1910.
101. Xalatyants Q.A. Moisey Xorenskinin «Armeniya tarixi»ndə armyan arşakidləri. M., 1903.
102. Xalatyants Q.A. Van yazıları ilə əlaqədar qədim Armeniyanın bir neçə coğrafi adı haqqında. -Şərqi qədimliyi, c.1. Buraxılış 3.M., 1901.
103. Xalatyants Q.A. M. Xorenskinin "Armeniya tarixi"nin tənqidi öyrənilməsinə başlanması. -Tiflis, Milli kitabxana 5004/3 (47.925)(002)
104. Xristin zühuru. M., 1974.
105. İoann de Qolonfontibus. Qafqaz xalqları haqqında məlumat (1404-cü il). Bakı, 1980.
106. İessen A.A. Mil-Qarabağ çöllərinin tarixi keçmişindən. M-L., 1965.
107. İ. Şopen. Qafqaz və onun əhalisi. SPb., 1866.
108. İ. Şopen. Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirildiyi dövrdəki vəziyyətinin tarixi abidələri. SPb., 1852.
109. İvanovski A.A. Cənubi Qafqazda. M., 1911.
110. İqrar Əliyev. Midiya tarixi. Bakı, 1961.
111. İqrar Əliyev. M.ö. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərində İrandilli tayfaların Azərbaycanın ərazisinə gəlmələri. – Azərbaycan EA Xəbərləri, 1987, №2.
112. İosiv Flaviy. İndeylərin qədimliyi. SPb., 1900.
113. İşxanyan B. Qafqaz xalqları. Pq., 1917.
114. İncil. Bibliya tərcümə institutu. Stokholm, 1996.
115. İmperator Yustinianın qanunları. SPb., 1888.
116. İyirmi beşinci Beynəlxalq Şərqişünaslar Konqresi əsərləri, II. M., 1963.
117. Kəjdən A.P., Litavrin Q.Q. Bizans və Cənubi slavyanların tarixi öçerkləri. M., 1958.
118. Kufin B.A. Trialeti arxeoloji qazıntıları. Tbl., 1941.
119. Kalanadze A.N. Samtavro. Msxetanın antik epoxasına qədər arxeoloji abidələri. Mtsxeta – IV. Tbl., 1980.
120. Kalanadze A.N. Mtsxeta – V. Tbl., 1981.
121. Kvint Kurtsiy Ruf. Makedoniyalı Aleksandrın tarixi. M., 1963.
122. Ksenofont Anabasis. M-L., 1951.
123. Ksenofont. Yunan tarixi. L., 1935.
124. Ksenofont. Kiropediya. M-L., 1976.
125. Klimov Q.A. Qafqaz dilləri. M., 1965.
126. Koşelonko Q.A. Parfya mədəniyyəti. M., 1966.
127. Kudryavtsev O.V. Kolxida, İberiya ilə Albaniya m.ö. III-I əsrlərdə. M., 1956.
128. Kirokossyan S. Qərbi Armeniya birinci dünya müharibəsi illərində. İrəvan, 1971.
129. Krasilnikov F.S. Qafqaz və onun əhalisi: coğrafi-etnoqrafik öçerklər. M., 1919.
130. Kolokolnikova V. Qafqaz. M., 1898.
131. Kraçkovski İ. Yu. Ərəb coğrafiya ədəbiyyatı. -Seçilmiş əsərləri, c.4. M.-L., 1957.
132. Kartlis Tsxovreba, c.1, Tiflis, 1955.
133. Kuzmina E.E. Kavatin və Afrasiabın ölkəsində. M., 1977.

134. Konstantin Baqryanorodun əsərləri: «Ölmax haqqında» və «xalq haqqında». M., 1899.
135. Kramer S.N. Tarix Şumerlərdən başlayır. M., 1965.
136. Kirion Yepiskop. İverlər... SPb., 1905.
137. Kapantsyan Q.A. Arмян tarixinin başlanğıcı. Qədim Kiçik Asiya. İrəvan, 1956.
138. Kumanetski Kazimej. Qədim Yunan və Roma mədəniyyəti tarixi. M., 1990.
139. Kırzioğlu Mehmet Fəxrəddin. Kars tarixi, c.1, İstanbul, 1953.
140. Kırmski A.E. Şimal, yaxud Qafqaz Azərbaycanın tarixindən səhifələr. Klassik Albaniya. L., 1934.
141. Kapantsyan Qr. Hayasa – arмян beşiyidir (arмянların etnogenezi və onların başlanğıc tarixi). İrəvan, 1947.
142. Knyaz S. Baratov. Qədim Gürcüstan tarixi. SPb., 1865.
143. Knyaz S. Baratov. Qədim Gürcüstan tarixi. SPb., 1885.
144. Koryun. Maştosun həyatı. İrəvan, 1962.
145. Kosidovski Z. Bibliya əfsanələri. M., 1975.
146. Kartli salnaməsi. Tbl., 1982.
147. Kamuran Gürün. Erməni dosyası. Bakı, 1993.
148. Kerra E. Onlar kərpic üzərində yazmışlar. M., 1984.
149. Qraf A.S. Uvarov. Seçilmiş kiçik əsərləri, II, 1910.
150. Qozalişvili Qiorqi. Pont və Kappadokiya tarixindən iki etüd. Tbl., 1967.
151. Qan K. Qədim Yunan və Roma yazıçılarının Qafqaz haqqında xəbərləri. Tfl., 1884.
152. Qədim Yunan və Roma yazıçılarının Qafqaz haqqında xəbərləri. I-II hissə. Tfl., 1884.
153. Qarnak A. Erkən xristianlığın tarixindən. M., 1907.
154. Qurgen Sevak. Mesrop Maştos. İrəvan, 1962.
155. Qribaun N.S. Ədəbi dilin erkən forması (qədim Yunan), L., 1984.
156. Qarsoyan N. Armeniya II əsrdə. – Ermənistan SSR EA İctimai Elmlər Xəbərləri, 1971, №3.
157. Qədim Türk lüğəti. M., 1969.
158. Qevond. Xilafət tarixi. SPb., 1862.
159. Qrantovski E.A. Ön Asiyada İran tayfalarının erkən tarixi. M., 1970.
160. Qrantovski E.A. Əhəmənilərədək İran və iranlılar. M., 1998.
161. Qrantovski E.A. İran tayfalarının İran ərazilərinə yayılması haqqında. -Məc.:İran dövləti və mədəniyyəti tarixi (İran dövlətçiliyinin 2500 illiyi). M., 1971.
162. Qədim Gürcüstanda və qədim Armaniyada dövlət quruluşu, c.1, SPb., 1905.
163. Qədim Şərq tarixi. M., 1988.
164. Qumilyov L.N. Minillərdə Kaspi ətrafında. Bakı, 1991.
165. Qumilyov L.N. Qədim türklər. M., 1967.
166. Qədim Armaniyada mədəniyyət (m.ö. VI – m.s. III əsr). İrəvan, 1988.
167. Qədim dünya yazılı abidələrdə (tərtibçiləri: D.A.Zarinov, M.V.Nikolski və b.), c.1, Şərq. M., 1915.
168. Qamkrelidze T.U., İvanov V.V. Hindavropa dilləri və hindavropalılar, c.I-II, Tbl., 1984.
169. Qelb İ.E. Yazının öyrənilməsi təcrübəsindən. M., 1982.
170. Qədim dünya (Şərq, Yunan və Roma mədəniyyət tarixinə aid seçilmiş mənbələr). B.A.Turayev və İ.N.Borozdinin redaktorluğu ilə. I hissə. M., 1915.
171. Qoqaşidze Y.M. Sıradadlı (arxeoloji qazıntılar). Tfl., 1979.
172. Qoqaşidze Yu.M. Gürcü-İran münasibətləri tarixindən. Qafqaz və Orta Asiya qədim və orta əsrlərdə. M., 1981.
173. Qədim dünya tarixi, I hissə. M., 1985.
174. Gürcülər Kiçik Asiyada. Tiflis, 1903.
175. Qlinka. Erməni xalqının tarixi icmalından. M., 1832.
176. Lipin L., Belov A. Gil kitablar. L., 1956.
177. Lordkipanidze Otar. Qədim Gürcüstanın varisiyi. Tfl., 1989.
178. Lordkipanidze, Çaparidze. Orta bronza epoxasında Mesxeti abidələri. Tiflis, 1984.
179. Laslo P. Rafael. M., 1981.
180. Latışev U.U. Pontika. SPb., 1909.
181. Latışev V. Qədim Yunan və Latin yazıçılarının Skifiya və Qafqaz haqqından xəbərləri, c.I-II. SPb., 1893-1906.
182. Lomouri Nodar. Pont çarlığının tarixindən. Tbl., 1979.
183. Lebedev A.P. Xristianların təqibi epoxası. SPb., 1904.
184. Lukonin V.Q. Qədim və erkən orta əsrlər dövrü. İran. L., 1987.
185. Lukonin V.Q. Qədim İran incəsənəti. M., 1977.
186. Lenorman. Assiroloji məktublar, I hissə, II hissə, II məktub.
187. Leskov L.A. Xarici avestaşünaslıqdakı tendensiyaların müasir vəziyyəti. - «Asiya və Asiya xalqları» jurnalı, №2, M., 1978, s.20.
188. Lanqen Yakov. Qafqazın təsviri. SPb., 1805.
189. Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, 2006.
190. Melik – Oqancanyan K.A. Ön söz. – Koryun. Maştosun həyatı. İrəvan, 1962.
191. Moisey Kalankatuatsinin Ağvan tarixi. X əsr yazıçısı. Tərcümə K. Patkanyandır. SPb., 1897.
192. Masson V.M. Kuşan dövləti və Parfya – Qədim Şərq tarixi. M., 1988.
193. Masson V.M. Orta Asiya – Qədim Şərq tarixi. M., 1988.
194. Mişşenko. İzahat. – Herodot. Tarix. M., 1888.
195. Meşşaninov İ.İ. Urartu (Biaini) dilinin izahlı lüğəti. Leningrad, 1978.
196. Meşşaninov İ.İ. Xaldeyşünaslıq. Qədim Vantarixi. Bakı, 1927, s.223.
197. Meşşaninov İ.İ. Xald müharibələri dövründə Şərqi Zaqafqaziya. - Qədim tarixi xəbərlər, 1937, 1.
198. Manandyan Ya.A. Qədim dövrlərdə Armeniya şəhərlərinin dünya ticarətilə əlaqələri (m.ö. V əsr-m.s. XV əsr) İrəvan, 1930, 1984.
199. Manandyan Ya.A. Roma və II Tiqran. İrəvan, 1943.
200. Manandyan Ya.A. Armeniya və Zaqafqaziyanın qədim tarixinin bəzi problemləri haqqında. İrəvan, 1944.
201. Mtsxeta – 1. (Armazis – Xevi). 1937-1946-cı illərdə Armazis-Xevi qazıntısında aşkarlanmış arxeoloji abidələr. Tfl., 1958.
202. Melikişvili Q.A. Cənubi Qafqaz xalqlarına aid qədim Şərq materialları – I Nairi – Urartu. Tbl., 1954.
203. Melikişvili Q.A. Gürcü xalqının mənşəi haqqında. Tbl., 1952.
204. Melikişvili Q.A. Urartu gil yazıları. M., 1960.
205. Musxelişvili D.L. Şərqi Gürcüstanın tarixi coğrafiyası. Tbl., 1982.
206. Molçanova O.Q. Dağlıq Altayın toponimik lüğəti. Dağlıq Altay, 1979.
207. Melikset-Bek, L.M. Hınların Şərqi Zaqafqazyaya gəlmə tarixləri haqqında. – «Azərbaycan SSR EA Məruzələri», 1957.
208. Marr N. Maribasin Suriya xronikasında. Ərəb iqtibası – Şərq şöbəsinin qeydləri, XIV.
209. Marr N.Ya. və Smirnov Y.İ. Vişaplar, c.1, L., 1931.
210. Marr N.Ya. Mə'mar Toromanyanın işi barədə. – İmperator Rus Arxeoloji Cəmiyyətinin Qərb-Şərq şöbəsi, XIX c., 1909, s.031-052 – Mə'mar T. Toromanyan. «Eçmiadzin mə'bədinin qədim forması haqqında». s.052-063.
211. Marr N. Ya. Petr İverin həyatı. – «Fələstin provaslav toplusu XVI, buraxılış 11, SPb., 1906.
212. Marr N.Ya. Gürcü kilsəsinin qədim dövr tarixi oçerkləri. – «Kilsə mə'lumatları» jurnalı, 1907, №3.
213. Marr N.Ya. Qafqaz tayfalarının adları. Pq., 1922.
214. Marr N.Ya. Gürcüstan tarixi. SPb., 1906.
215. Marr N.Ya. Qafqaz və mə'nəvi-ruhani mədəniyyət abidələri. - İmperator E.A. Xəbərləri. Elm, 1912.

216. Marr N.Ya. Sardur yazıları. SPb., 1922.
217. Mroveli L. Ninonun həyatı.
218. Mroveli L. Kartli çarlarının həyatı. M., 1979.
219. Mifoloji lüğət. M., 1990.
220. Mkryan M. Movses Xorenski. İrəvan, 1969.
221. Mkrtic Emin. Qədim Armeniya eposu. M., 1850.
222. Manuk Abeqyan. Qədim erməni ədəbiyyatı tarixi, c.1, İrəvan, 1984.
223. Medvedyev İ.P. Hüquq elminin inkişafı. "Bizans mədəniyyəti" (VII əsrin II yarısı-XII əsr). M., 1989.
224. Makovelsk A.O. Avesta, Bakı, 1960.
225. Meri Böys. Zərdüştilik (inanclar və adətlər). M., 1988.
226. Malxasyants S.S. Erməni dilinin izahlı lüğəti. İrəvan, 1980.
227. Malxasyants S.S. və Arutyunyan V.Q. Qeydlər- Simeon Erevantsi. Cambr. M., 1958.
228. Murad Acı. Avropa, türklər, Böyük çöllər. M., 1988.
229. Morqan de. Tarixəqədər bəşəriyyət. M-L., 1923.
230. Morqan de. Erməni tarixinin məhkum edilməsi. Tiflis, 1895.
231. Morqan de. Asiyanın qədim tarixindən iqtibaslar. Paris, 1806 (rus tərcüməsi A.Xudabaşevindir), 1916.
232. Mommsen Ö. Roma tarixi, 3 cildə. M., 1887.
233. Muradyan Paryur Mambreviç. Gürcüstanda erməni epigrafiyası: Kartli və Kaxetiya. İrəvan, 1989.
234. Martirosyan A.A. Arqıştixinili (Armeniyanın arxeoloji abidəsi: - «Urartu abidələri» seriyasından I buraxılış). İrəvan, 1974.
235. Nalbandyan Q.M. İskit-alan osetin mənşəli erməni şəxs adları. İran və ümumi filologiya məsələləri. Tiflis, 1977.
236. Nalbandyan M.L. Seçilmiş fəlsəfi və ictimai-siyasi əsərləri. M., 1954.
237. Novoseltsev A.P. Antik dövrdə Armeniya və Qafqaz Albaniyasının siyasi sərhədləri haqqında. "Qafqaz və Bizans" toplusu, c.1. İrəvan, 1979.
238. Novoseltsev A.P. Makedoniyalıların hakimiyyət məsələləri və qədim Gürcüstan haqqında. Tif., 1976.
239. Nikiforov V.N. Şərq və dünya tarixi. M., 1975, 1977.
240. Neyxardt A.A. Xaçın mənşəli. M., 1975.
241. Nikitin. Afanasii Nikitinin 1466-1472-ci illərdə üç dəniz arxasına səyahəti. L., 1986.
242. Nikolski M.V. Van çarlığının gil yazıları. Şərqin qədimlikləri, c.1, buraxılış 3.M., 1901.
243. Nikolski M.V. Zaqafqaziyada gil yazıları, MAK, V buraxılış, M., 1896.
244. Nailə Vəlixanlı. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993.
245. Nitsşe F. Zərdüşti belə dedi. SPb., 1914.
246. Övliya Çələbi. Səyahətnamə. M., 1983.
247. Olderoqqe D.A. Erməni-Efiopiya əlaqələri tarixindən («Maştos əlifbası») – «Qədim Şərq» toplusu. M., 1975.
248. Oranski İ.M. İran filologiyasına giriş. M., 1988.
249. Orbelyan Stepanos. Sisakan vilayətinin tarixindən. Tif., 1910.
250. Orbeli İ.A. Mxitar Qoş və onun qanun kitabı. Seç. əsərləri, c.1. M., 1968.
251. Ormanyan M. Erməni kilsələri. M., 1913.
252. Potto V. Qafqaz müharibələri. SPb., 1888.
253. Platonov V.M., Çernetsov S.V. Həbəş əlyazması. – Şərq xalqlarının əlyazması mədəniyyəti. Birinci kitab. M., 1987.
254. Patkanyan K. Moisey Xorenskinin adına istinad edilən coğrafiyanın yeni siyahısından. JMNP, 1883.
255. Patkanyan K. Van yazıları və onların Ön Asiya tarixində əhəmiyyəti. - Xalq Maarifi Nazirliyinin jurnali. SPb., 1881.
256. Piotrovski B.B. Vişaplar. L., 1939.
257. Piotrovski B.B. Erməni xalqının mənşəi haqqında. Leningrad, 1946.
258. Piotrovski B.B. Uratunun tarixi və mədəniyyəti. İrəvan, 1944.
259. Piotrovski B.B. Van çarlığı (Urartu). M., 1959.
260. Piotrovski B.B. Zaqafqaziya arxeologiyası. L., 1949.
261. Piotrovski B.B. Karmir-Blur, I-II. İrəvan, 1950-1952.
262. Piotrovski B.B. İskitlər və qədim Şərq. – Sovet arxeologiyası, c.XIX, 1954.
263. Potapov A.P. Hayların tarixi haqqında öçerklər. M., 1998.
264. Platon İoseliani. Gürcülərin müxtəlif adları. M., 1844.
265. Polibey.
266. Plutarx Ant. XXXVII, XLIX, XLVI, L.
267. Provaslavçılıq. Ateizm lüğəti. M., 1983.
268. Prisk. Roma səfiri. Atillanın yanında. SPb, 1842.
269. Perixanyan A.Q. Erməni yazısının mənşəi haqqında suallar. - Ön Asiya məcmuəsi. M., 1966.
270. Perixanyan A.Q. Zəngəzurda Aramey yazısı. İFİ, 1965.
271. Piqulevskaya N.V. Mar Aba I (m.s.VI əsrdə mədəniyyət tarixi). - Sovet Şərşünaslığı, V c. M.-L., 1948.
272. Raqozina Z.A. Midiya tarixi. SPb., 1903.
273. Renan E. İsus Xristin həyatı. SPb., 1906.
274. Ribakov B.A. Qədim Rusda bütperəstlik. M., 1987.
275. Redin E.K. Eçmiadzin kitabxanasında "dixit". SPb., 1891.
276. Reklü E. İnsan və torpaq, c.1, SPb., 1906.
277. Reder D.Q. İkiçayarası miflər və əfsanələr. M., 19065.
278. Sobcos. Tarix. S. Malxasyanın tərcüməsində. İrəvan, 1939.
279. Sarkisyan Q. Movses Xorensi və onun «Armeniya tarixi». – İFİ, İrəvan, 1973, №2.
280. Sarkisyan Q. Tiqranakert (qədim arman icmasının tarixindən). M., 1960.
281. Sevortyan E.V. Erkən erməni yazıçılarındakı türkçülük. - Türk dillərinin strukturası və tarixi. M., 1971.
282. Sevortyan E.V. Türk dillərinin etimoloji lüğəti. c.1, M., 1974.
283. Simeon Lehatsi (XVI əsr erməni keşişi). Yol qeydləri. M., 1965.
284. Savanidze A. Alarodiy tayfalarının tarixindən materiallar. Tbl., 1937.
285. Soseliya Q. Kartvel tayfalarının mənsub olduqları dövlətin mənşəi məsələləri haqqında. Tif., 1931.
286. Svetsitskaya İ.S. Xristian kilsəsinin təşəkkülü haqqında. M., 1985.
287. Simeon Erevantsi. Cambr., M., 1958.
288. Seton Lloyd. Əkiz çaylar. M., 1972.
289. Simbatyan Ş.V., Malxasyan S.T. İzahat. - N.Adons.Yustinyanın dövründə Armeniya tarixi. SPb., 1908.
290. Smbatyan Ş.V. İzahat – Koryun. Maştosun həyatı.
291. S.Q.Melik – Baxşyan, Q.X.Akopyan. Mesrop Maştos. İrəvan, 1962.
292. Smbatyan Ş.V. «Ön söz» - Movses Kalankatuatsi. Aluank ölkəsinin tarixi. İrəvan, 1984.
293. (Sabinin) Qobron (Mixail) Sabinin VI əsrin sonunadək Gürcü kilsəsinin tarixi. SPb., 1877.
294. (Sirin) Efrem Sirin. Milad günü bayramı haqqında. Yerusəlimdə ilk kilsənin əsasının qoyulması. SPb., 1900.
295. Strabon. Coğrafiya (F.Q.Mişşenkonun tərcüməsində). M., 1879.
296. Strabon. Coğrafiya (Q.A.Stratanovskinin tərcüməsində). M., 1964.
297. Struve V.V. Zərdüştiliyin vətəni. – «Sovet Şərşünaslığı», V c. M.-L., 1948.
298. Sokolov S.N. Avesta dili. M., 1961.
299. Salvini M. Urartu dövlətinin Şərqə nüfuzunun genişləndirilməsi. - Beynəlxalq incəsənət simpozimi. İrəvan, 1978.

MÜNDƏRİCAT

300. Salvini M. İran Azərbaycanında iki Urartu yazısının dəqiqləşdirilməsi. - Qədim Şərq və dünya mədəniyyəti, 1981.
301. Syuzumov M. Ya. IV-VI əsrlərdə xristian kilsələri. - "Bizans tarixi" kitabından, c. 1. M., 1967.
302. Şaxermayr F. Makedoniyalı Aleksandr. M., 1984.
303. Şerr İ. Xalqların köçü. SPb., 1898.
304. Şilov Yu. A. Arilərin əcdad vətəni. Kiyev, 1995.
305. Tokarski N. M. Qədim Armeniya mə'marlığı. M., 1946.
306. Tokarski N. M. Erməni mə'marlıq tarixindən səhifələr. İrəvan, 1973.
307. Tolstoy İ. İ. Bosfor vilayətinin anomastikasından. VDI, 1955. №1. (51).
308. Texov Baqrat Vissarionovç. M. ö. VII-VI əsrlərdə iskitlər və Mərkəzi Qafqaz. M., 1980.
309. Trever K. V. Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəniyyəti haqqında öçerklər. M.-L., 1959.
310. Trever K. V. İncəsəntdə Zərdüştiliyin dualist konsepsiyasının in'ikası (məruze 18. XII. 1938). Dövlət Ermitajının Şərqşünaslıq şöbəsinin əsərləri, c. 1, Leningrad, 1939).
311. Trever K. V. Qədim Armeniyanın mədəniyyəti öçerkləri. M.-L., 1953.
312. Tomsen V. Orxon və Yenisey yazısının şifrinin açılması (V. Radlovun tərcüməsində. Rus Arxeoloji Cəmiyyəti, VIII c., III-IV buraxılış. 1894, s. 327-331).
313. Talberq N. Xristian kilsəsinin tarixi. M., 1991.
314. Turayev B. A. Qədim Şərq tarixi, c. I-II. L., 1935-1936.
315. Topraq Qala sarayı. Xarəzm arxeoloji etnoqrafiyasının əsərləri: XIV. M., 1984.
316. Ter-Avetisyan S. V. Qarabağ abidələrinin qədimliyi və İskit problemi. Tfl., 1934.
317. Ter-Avetisyan S. V. Qədim Armavir qala-şəhərciyinin tədqiqi. İrəvan, 1941.
318. Türklərin İrakda qısa tarixi. Bakı, 2006.
319. Uslar P. K. Qafqaz haqqında ən qədim mə'lumatlar. Tfl., 1881.
320. Uvarov A. S. Seçilmiş kiçik əsərlər, c. M., 1910.
321. Uvarov A. S. Dərbənd yaxınlığında aşkarlanmış kurqanlar. M. 1887.
322. Ümumi tarix dərsliyi (Tərtibçi Pavel Vinqradov), c. 1, M., 1910.
323. Venyukov M. İ. Qərbi Qafqazın məskunlaşma tarixindən. 1861-1863.
324. Veynberq S. P. Qədim Yaxın Şərq mədəniyyətində İnsan. M., 1986.
325. Vulli L. Ur xalqları. M., 1961.
326. Vasilev A. A. Bizans və ərəblər. SPb., 1900-1902, c. 1-2.
327. Vardapet Qevond. Xilafət tarixi. SPb., 1862.
328. Vinqler Q. Qərbi Asiya qədim zamanlarda. - İnsanlığın tarixi. c. 3, SPb., 1903.
329. Vasilev L. S. Şərq dinlərinin tarixi. M., 1988.
330. Yepiskop Kirion. İverlər... SPb., 1905.
331. Yepiskop Kirion. Rus tarixində İberiya mədəniyyətinin rolu. Tfl., 1910.
332. Yepiskop Sebosun tarixi. İrəvan, 1939.
333. Yüzbaşyan K. N. Erməni əlyazması - Qafqaz xalqlarının mədəniyyətində əlyazmalar kitabı. Birinci kitab. M., 1987.
334. Yüzbaşyan K. N. Baqratidlər epoxasında erməni dövləti və IX-XI əsrlərdə Bizans. M., 1988.
335. Yeremyan S. T. Qədim Armeniyada şəhərlərin inkişafı və şəhər həyatı. - VDI jurnalı, 1953, №3.
336. Yeremyan S. T. III-VII əsrlərdə Albaniyanın ideologiyası və mədəniyyəti. M., 1958.
337. Yuşkov S. V. Qədim Albaniyanın sərhəd məsələsi haqqında. - SSRİ EA Xəbərləri. M., 1937.
338. Yeremeyev D. İ. Türklərin etnogenezi. M., 1970.
339. Zurab Kapanidze, Teymuraz Məçivani. Şumer-Georgiya paralelləri. Tfl., 2002.
340. Lenon Kosidovski. Bibliya əfsanələri. M., 1975.
341. Zubaryev D. E. Qarabağ əyaləti. SPb., 1836.
342. Zeymal E. V. Parfya və Yunan Baktriya çarlığı. - Qədim dünya tarixi. M., 1989.

Redaktorlardan	4
Ön söz	11
I fəsil. M. Xorenski «anonim keşiş tarixçi»dir	34
II fəsil. «Armeniya tarixi» erməni xalqının tarixi deyil, Şərq xalqlarının mifoloji və rəvayətlər tarixidir. Anonim keşiş «tarixçi» Mar Abbas Kafina kimdir?	66
III fəsil. Tarix və tarixilik: erməni kilsəsi Moisey Xorenskinin adına «Armeniya tarixi»ni V əsrdə, «Armyan coğrafiyası»nı VII əsrdə istinad edir.....	108
IV fəsil. Anonim keşiş Mesrop Maştos: «Əlifba»nın «ixtirası» və «Bibliya»nın «erməni dili»nə «tərcüməsi» məsələsi. Tarixi həqiqətlər və kilsə uydurmaları	177
V fəsil. «Ariilər» məsələsi. Arsaklılar etnomənsubiyətçə kimdirlər?	240
VI fəsil. Moisey Xorenskinin "Armeniya tarixi": III Antioxun keçmiş "strateqi" Arme\Armina\Armini çarı Artaksi ("Atarpatena əsilzadəsi", "Maday/Mar" soylu Artəşes) və Part imperiyasının çarı "Artəşes Arşakuni". "Artaşat-1" arxeoloji xarabalığı və rəvayət şəhəri qədim "Artaşat"ın "erməni lokalizasiyası"	272
VII fəsil. Tiqrən Artaksi Atarpatın çar səltənətinin varisidir	381
VIII fəsil. "Avesta" təəssübkeşi Partlı Maarifçi Qriqori və «erməni xristianlığı» uydurmaları: Valarşapat. Üç müəzzin və Eçmiadzin\Eçmiatsi mə'bədlərinin etnodin tarixləri	517
IX fəsil. «Avesta» nı mə'marlıq abidələri: Qafqaz Oğuz Albaniyasında Zərdüşti mə'bədlər, Dərəşam Oğuz nekropolu	549
X fəsil. Rus imperatorluğunun «Türksüz Qafqaz» siyasəti və Qafqaz Oğuz Albaniyasında aşkarlanmış atəşpərəst "Oğuz qəbirləri" və "Avesta" "Daş Balıq-Əjdaha" abidələri	604
XI fəsil. Kilsə rəvayətlərində kiçikasiyalı mifik Qatlasın "özgə torpaqları" adlandırdığı Qafqaz ərazilərini səkkiz övladı (Hayos, Kartlos və b.) arasında bölüşdürməsi. Kappadokiyalı Ninonun qədim Mesxetanın atəşpərəst Maç əhalisinə «xristianlıq gətirməsi». XVI əsrdə ilk erməni kilsəsi Qafqazda	689
Son söz	750
İki rə'y	765
Xülasələr	772
Ədəbiyyat	790

ajdartaqioqlu @ yahoo.com
taqioqlu@box. az

Direktor: professor Nadir Məmmədli

Üz qabığının tərtibçi rəssamı: Elay ŞİRXANOĞLU (müəllifin nəvəsi)
Kompiüter dizayneri: Tural ƏHMƏDOV
Texniki redaktor: Rövşanə NİZAMİQIZI
Səhifələyici: Aygün ƏSGƏROVA
Montajçı: Rasim HACIYEV
Operator çapçı: Elşad HACIYEV

Yığılmağa verilmiş 11.03.2008.
Çapa imzalanmış 10.06.2008.
Şərti çap vərəqi 50. Sifariş № 222.
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 500.

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssis.sində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
E-mail: nurlan1959@gn.sil.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.